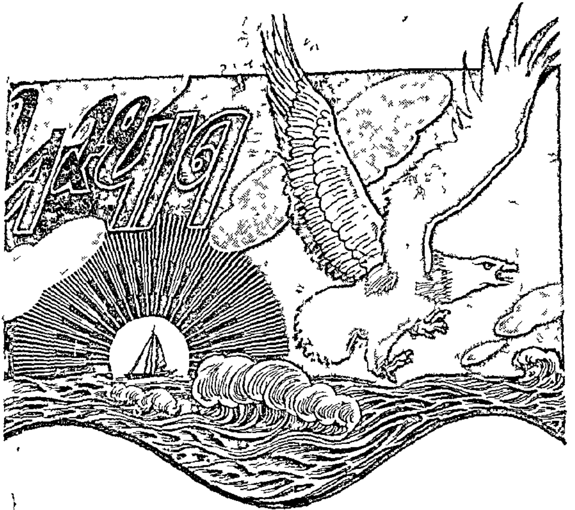

વર્ષ ૩૩
અંક ૧-૨

સં. ૨૦૧૪
કાર૦-માગ૦

શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫,
બી પી રોડ
મુંબઈ-૪

૧૦

સાલ મુબારક

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

સાલ મુબારક

અરવિંદ

ઉમદા કાપડની બનાવટો

ધોવાથી ઘટી ન જાય તેવા "સનફોરાઈઝડ"
શર્ટિંગ – પોપલીન – કોટિંગ્સ
અને
રંગબેરંગી પ્રિન્ટસ
વાયલ – કેમરીક – પોપલીન.

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ
અમદાવાદ ૩.

卐 નૂતન વર્ષાભિનંદન 卐

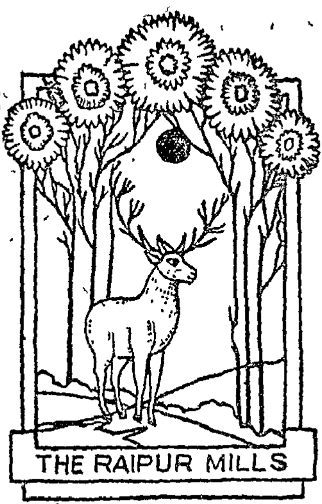

'સનફોરાઇઝ્ડ'

[રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક]

પોપલીન

શર્ટિંગ

ધોતી

<u>પ્રિન્ટેડ</u>

સાડીઓ

વોયલ

લોન

: ઉપરાંત :

ખંડ

હાથરૂમાલ

બ્લાઉઝ પીસીઝ

સુંદર
વિવિધ રંગોમાં
તથા
ડીઝાઇનોમાં

રાયપુર મિલ્સ લિ૦

અમદાવાદ

નૂતન વર્ષાભિનંદન

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

MERCERISED SHIRTINGS
MERCERISED POPLINS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC, ETC ..

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

P. O. Box No. 9 AHMEDABAD.

સાલ મુબારક

નૂતન ફેબ્રિક્સ

- આકર્ષક શર્ટિંગ
- મનપસંદ પોપલીન
- ટકાઉ લોંગ ક્લોથ
- ટકાઉ ધોતિયાં

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટ :

જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી એન્ડ કું. લિ૦

'સસ્તું સાહિત્ય.....એટલે.. ...ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

આયુર્વેદના મહામૂલા ગ્રંથો

ભાવપ્રકાશ : (બે ગ્રંથોમાં) આયુર્વેદિક ચિકિત્સાનો મહાન ગ્રંથ, મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર, અન્વય અને ટિપ્પણ સાથે ૨૦–૦

ભાવપ્રકાશનિઘંટુ : પર્યાય શબ્દો, મૂળ શ્લોકો, અન્વયો, ટિપ્પણો સરળ ભાષાંતર સાથે ૫–૦

શાર્ઙ્ગધરસંહિતા : આયુર્વેદની મટેરિયા મેડિકાનો એક માત્ર ગ્રંથ, તેમાં શારીરિક, રોગગણના, અનેક પ્રકારની દવાઓ બનાવવાની રીત તથા વિધિઓ આપેલ છે, મૂળ શ્લોકો, અર્થ અને સમજૂતી સાથે...૬–૦

સુશ્રુત–આયુર્વેદ : બે ગ્રંથોમાં મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર, શસ્ત્રક્રિયા અને ચિકિત્સાનો ગ્રંથ... ... ...૧૫–૦

અષ્ટાંગહૃદય–વાગ્ભટ : મૂળ શ્લોકો વિસ્તૃત સમજૂતી તથા સરળ ભાષાંતર સાથે ૧૨–૦

આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ : સૌ કોઈને ઉપયોગી મહાન ગ્રંથ ...૬–૫૦

આરોગ્યની કૂંચી : મૂળ સાથે પથ્યાપથ્યનો અનુવાદ ૨–૫૦

આયુર્વેદ યોગશતક : પંડિત વરરુચિકૃત યોગશતકનો સરળાનુવાદ, મૂળ સાથે (આવૃત્તિ બીજી) ૦–૭૫

વનસ્પતિવર્ણન–પ્રવેશ : લે. શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય. વનસ્પતિ વર્ણન ઉપર શાસ્ત્રીય આલોચના ૨–૦

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન : લે. મહાત્મા ગાંધીજી ૦–૭૫

રસતંત્રસાર : ભાગ ૧ અને ૨–ભસ્મ, પર્પટી, ચૂર્ણ, અંજન, આસવ, ગુટિકા પાક, ઘૃત, તેલ, લેપ, મલમ વગેરે બનાવવાની અનુભવસિદ્ધ રીતો. ૧ લો ભાગ રૂા. ૧૦–૦, ૨જો ભાગ રૂા. ૮–૦

ઘરઘરનો વૈદ્ય : સહેલાઈથી સમજીને દર્દના ઉપચારો કરી શકાય તેવું પુસ્તક ...૧–૫૦

ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો : સ્થાવર તથા જંગમ ઝેરના અકસીર ઉપાયો ૦–૬૨

ખોરાકના ગુણદોષ : આપણા રોજના ખોરાક માટે આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન ૦–૭૫

આયુર્વેદ–પરિચય : આયુર્વેદ સંબંધી ઉપયોગી લેખો અને અનુભવસિદ્ધ ઉપચારોનો સંગ્રહ... ... ... ૦–૭૫

આરોગ્યની બારમાસી : લે. શ્રી. ગ્રાગજી મો. રાઠોડ. આહાર–વ્યવહાર વિષેના તથા બીજા ઉપયોગી લેખો ૧–૫૦

માંદગીમાં ઉપવાસ : આયુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન ૦–૩૭

પાક–ઔષધિ : પાકો બનાવવાની ઉપયોગી રીત ૦–૩૭

પ્રકીર્ણ–ઔષધિ : અંજન, મલમ, લેપ વગેરે બનાવવાની સરળ રીતો ૦–૩૧

ક્વાથ–ઔષધિ : નવી આવૃત્તિ ... ૦–૩૭

ચૂર્ણ–ઔષધિ : ઉપયોગી ૧૦૦ ચૂર્ણોની બનાવટ અને ઉપયોગ ૦–૨૫

બાલબોધોદય : (વૈદકના અકસીર ઉપાયો) ૦–૩૭

જીવનચર્યા : દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા અને સદ્વર્તનના નિયમો (નવી આવૃત્તિ) ૦–૩૭

માંદાનો આહાર–વિહાર : બીમારીમાં જરૂરી આહાર–વિહારની સમજ... ...૦–૨૫

માંદગીનાં કારણો : રોગથી બચવા માટે ઉપયોગી પુસ્તક ૦–૩૭

ખોરાકમાં ઝેર : ખોરાકમાં થતી ભેળસેળ વિષે માહિતી ૦–૨૫

હરડે અને તેનો ઉપયોગ : (સચિત્ર) સુધારાવધારા સાથેની પાંચમી આવૃત્તિ ... ૦–૩૭

વધુ માહિતી માટે અનેક ઉપયોગી ગ્રંથોનું વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ભદ્ર, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ. અને ૧૫૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ–૨

卐 પ્રસ્થાન 卐
॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥
પુસ્તક ૬૫ કારત-માગશર : ૨૦૧૪ અંક ૧-૨

ક્યાં છે દીવા ? ક્યાં અજવાળાં ?

જયાનન્દ દવે

[પરંપરિત ઝૂલણા]

ક્યાં છે દીવા ? ક્યાં અજવાળાં ?
દીવાળી – દિન ક્યાં ઉજમાળાં ?
રંગ – રંગના વિજળી – દીવા
મખલક આતમ – પૂર વહાવે,
કલા – ભર્યાં કૈં દીપ – કચોળે
તેલ – વાટ નિજ જાત જલાવે;
બાગ – બંગલા – બુરજ – બજારો,
ચોરા – ચૌટા – ચૉક – કતારો,
છજા – અગાશી, આંગણુ – ઓટા,
ગૉખ – ઝરૂખા નાના – મોટા :
સ્થાનો બાહ્યાભ્યંતર સઘળાં
ઝળાંહળાં ને ઝગમગ ન્યાળ્યાં;
તસુ નવ કશુંયે તેજ – વિહોણું,
એવા અતિશય ઓજ – ઉછાળા :
માફ કરો, તો યે પૂછું છું—
ક્યાં છે દીવા ? ક્યાં અજવાળાં ?
દીવાળી – દિન ક્યાં ઉજમાળાં ?

હા, છે દીવા, છે અજવાળાં,
સ્થૂલ તિમિર સંહારણુહારાં;
નિશીથનાં ઘનઘોર તમોમાં
દિન – આભા ઉપજાવણુહારાં;
જલસા – ઘેલાં જન – ગણ – મનને
સસ્તી રીત રિઝાવણુહારાં;
લોલુપતાનાં લાડ લડાવી
ચંચળ ચિત્ત ચગાવણુહારાં;

દોડધામથી થાકયાં તનને
નિરાંતની નિંદર દેનારાં;
ઠાઠ – માઠનાં શોખીનોનો
ઓચ્છવ – કાળ સુજાવણહારાં;
દીવાળીનાં ઓઠાં હેઠળ
મોહ – મદ્ય પીવાડણહારાં;
ભાન ભૂલ્યાં, ગુલતાન કર્યાં, ને
નાચ – ગાનમાં માનવ મ્હાલ્યાં :
માટે પ્રશ્ન ફરી પૂછું છું—
ક્યાં છે દીવા ? ક્યાં અજવાળાં ?
દીવાળી–દિન ક્યાં ઉજમાળા ?

ઉત્સવ કેરા આ આદર્શો ?
પર્વ તણાં શું આ જ રહસ્યો ?
આને કહે છે દીપક – માળા ?
તારે મન આ છે અજવાળાં ?
મૂરખ રે માનવ ! આ તેં તો
બુદ્ધિ–બારણે માર્યાં તાળાં !
તાળાં ખોલી જો અંતરમાં,
શાં ઉભરે અંધારાં કાળાં !
એ જ પુરાણા ચાલુ ચીલા,
એ જ જૂની આ જીવન–લીલા;
એ જ જાડ્યનાં બાઝયાં જાળાં,
એ જ વિકારો આ વણ–ખાળ્યાં;
લોલ – વિલોલ અને લટકાળા,
લાજ – વિહોણા ને નખરાળા
ભીતર કેરા ભાવ હજુ યે
એ જ ચવાયલ ચાહે ચાળા !
પ્રગતિનાં તું કરે પ્રવચનો,
પરાગતિ–વ્રત પંડે પાળ્યાં;
પરિસ્થિતિ જ્યાં છે આવી, ત્યાં
ક્યાં છે દીવા ? ક્યાં અજવાળાં ?
દીવાળી–દિન ક્યાં ઉજમાળા ?

આ દીવાનાં અજવાળાંમાં
મેં તો ઉર-અંધાપા ભાળ્યા :
બ્હાર પૂનમ જ્યાં શીતળ સોહે,
અંતર ઘોર અમાસ-ઉકાળા;
એક માનવે અન્ય ઉપર જ્યાં
વાતવાતમાં ચપ્પુ ઉછાળ્યાં;
ધનના ગણુતર ગિરિ વચ્ચે જ્યાં
દૈન્ય તણા અણુગણુ છે ખાડા;
ધરતી-ધેનુ એ જ, છતાં જ્યાં
ધાવણુ કેરાં ધોમ દુકાળા;
ઈશ્વર-જાયા જ્યાં માનવમાં
દાનવ-તત્ત્વો ફૂલ્યાં-ફાલ્યાં :
ત્યાં શા દીવા ? શાં અજવાળાં ?
દીવાળી - દિન શેં ઉજમાળા ?

દીપ જલાવ્યા, રાચ વસાવ્યાં,
આરોગ્યાં ભોજન જે ભાવ્યાં,
દેહ - દેવને વિધ - વિધ - રંગી
વસ્ત્ર તણા અણુકોટ ધરાવ્યા :

દીવાળીની શી તવ રીતિ !
પર્વ પ્રતિ તારી શી પ્રીતિ!
સમજી બ્રહ્મ સ્તવે તું જેને,
એ તો મૂર્ખ ! નરી માયા છે,
આતમ માની ભજે જેહને,
મરણુશીલ એ તો કાયા છે;
જળ જાણી ધાયો પછવાડે,
રે ! એ તો મૃગજળ-છાયા છે!

તેથી હું હજુ યે પૂછું છું :
કયાં છે દીવા ? કયાં અજવાળાં ?
દીવાળી - દિન કયાં- ઉજમાળા ?

★

એક જ્ઞાનમાર્ગ

રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા

ગરમીના દિવસોનું કારણ હોવું જોઈએ પણ હમણાં હમણાં મને શીખામણો સાંભળવાની તકો વિશેષ મળતી રહે છે,—ને તેને મારું સદ્ભાગ્ય ગણું છું. આમે આ વિષયમાં હું નાનપણથી બડભાગી છું. ઘરમાં હું સૌથી નાનો, એટલે કુટુંબીઓ સહિત સૌ શીખામણ આપનારાઓનો હું લાડીલો બની ગયો હતો. શીખામણ સાંભળવાની મહેનત પણ મેં ઓછી લીધી નથી, એટલે શીખામણ આપનારાઓની સંખ્યા પણ વધતી જ રહી છે. ચાલીસ વર્ષ શીખામણ સાંભળવાના વ્યવસાય પાછળ ગાળ્યાં. પછી એક તદ્વિદ્ તરીકે મારે મારા આ અભ્યાસ ને તપના વિષય પર કંઈક કહેવું, એવો આગ્રહ થયો છે. આ રીતે મારાથી લોકસેવા કિંચિત્ પણ થતી હોય તો તે કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું.

ચાલો ત્યારે, આ જ્ઞાનમાર્ગ વિચારીએ: એ ખરું છે કે શીખામણ સાંભળવાનો માર્ગ કઠણ છે. કઠણ એટલા માટે કે શીખામણ સાંભળતી વખતે જ શીખામણ આપનારની લાયકાતનો દરેક સામાન્યજન વિચાર કરે છે, ને ક્યારે સામી શીખામણ આપું એવી એક જાતની તાલાવેલી પેદા થાય છે. આ સહજવૃત્તિ છે, અને એમાંથી બચવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. ઉત્તેજિત થઈને, ખૂબ સારા શબ્દોમાં શીખામણ આપનાર પ્રત્યે, સાધારણ રીતે શીખામણ સાંભળનાર પણ, એટલો જ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે, ને તેટલી જ કિંમતના ને વજનના નરસા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ બધું આ માર્ગના અનુયાયીઓને ન શોભે. આમાં તો બસ સાંભળવાનું, બસ સાંભળ્યાં જ કરવાનું. કોઈ ભાઈ સવારના પહોરમાં તમારે ત્યાં આવી, 'મારું શું, તમારું શું' કહી, તમારું છાપું વાંચતાં વાંચતાં, 'તમે બાવળના કોલસા વાપરો છો તેના કરતાં આવળના વાપરો, તમારો કોલસાવાળો લુચ્ચો છે, જગાભાઈ કોલસાવાળો સજ્જન માણસ છે—એની ગુણમાં એ બરાબર તોલીને પાંચ શેર મૂકી નાખે છે; તમે ભાઈ બાવળ તો છોડી જ દો.'—એવી ને એવી બીજી અનેક શાખ આપી જાય, તો તે સાંભળવાની તમારી માત્ર ફરજ નહિ પરંતુ આ વ્યવસાયમાં પડનારાને, આ જ્ઞાનમાર્ગના અભ્યાસીઓને, તો આવું બધું પ્રથમ પાઠમાં ગણાય. શીખામણ સાંભળનારના મનમાં પણ પ્રતિકાર ન ઊઠે, એ આ વિદ્યાની સાધનામાં આદર્શ સ્થિતિ ગણાય.

આપણે જોઈ ગયા કે શીખામણ આપનાર પ્રત્યે શરૂઆતમાં સહજ રીતે ઘણી ચીઢ ચડે છે, ને વાચિક ઉપરાંત આંગિક પ્રતિકારની ઇચ્છા પ્રબળ રહે છે. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ આપણી મૂળ પ્રવૃત્તિઓમાંની જ એક છે, ને સર્વ પ્રાણીઓમાં હોય છે. આ વૃત્તિને, શરૂઆતમાં, રોકવી સારી કે નહિ તે બાબતમાં ઘણો મતભેદ છે. આ મતભેદોના અભ્યાસ પછી મને લાગ્યું છે કે શરૂઆતના કાળમાં શીખામણ આપનાર સામે પ્રતિકારની જે સહજ-વૃત્તિ ઊઠે છે તે પ્રગટ થવા દેવી, તેનો માર્ગ રોકવો નહિ. આથી આવા પ્રતિકારમાંથી નીપજતાં અનેક પરિણામોનો ખ્યાલ સાધકને આવી શકે છે, ને સ્વાનુભવનો એથી ભંડોળ પેદા થાય છે. પ્રતિકારના દિવસોમાં શીખામણ આપનાર પ્રતિ, પહેલાં ખૂન, પછી આપ-

ઘાત, તે પછી તાડન, પછી વૈર, પછી ક્રોધ, પછી ચીઢ ને તે પછી અણગમો : એવી એક પછી એક વૃત્તિ જાગે છે. આમાં સંજોગો પ્રમાણે પ્રાથમિક અવસ્થાનો સાધક પ્રતિકાર કરી શકે છે. આમાંથી અસંખ્ય પરિણામો પેદા થાય, ને તેમાંથી જોવાનું જાણવાનું ખૂબ જ મળે. પોલીસ, કાયદો, ડાક્ટર, હોસ્પિટલ સર્વનો પણ અંગત પરિચય, ને અનુભવ થાય. પરંતુ આ બધાંનો મોટામાં મોટો લાભ એ થશે કે સર્વ કક્ષાએ તમે શીખામણ પામતા રહેશો, ને ભવિષ્યના તમારા વ્યવસાયને માટે વધુ ને વધુ પ્રકાશ મળતો અનુભવાશે.

પ્રતિકાર કરનાર સર્વ કોઈ સામી વ્યક્તિને એટલે કે શીખામણ આપનારને—પોતાની સમકક્ષામાં મૂકી દઈ, એક મોટી ભૂલ કરે છે. આ માર્ગનો સાધક એક આદર્શ માનવી બનવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે એટલું જો એ સમજી જાય તો પછી પ્રતિકારની વૃત્તિ બદલાતી જાય છે, ને શીખામણ આપનાર પ્રત્યે, જ્ઞાની જેમ અજ્ઞાનીને દયામમતા કે વાત્સલ્યભાવથી જુએ છે, તેવો ભાવ જાગવા માંડે છે. શીખામણ આપનાર પ્રત્યે એકવાર અનુરાગ જાગ્યો કે પછી શીખામણ સાંભળવાની વિદ્યાના તમે એક મોટા અધિકારી ઠરો છો. મૂળ ખૂન કરવાની પ્રેરણામાંથી આપણે જો બચ્યા તો પછી ધીરે ધીરે આ વૃત્તિનું થોડું યા વધુ ઊર્ધ્વીકરણ (sublimation) થાય જ છે. મૂળ પ્રેરણામાંથી દયાભાવ સુધીના તબક્કે સાધકે જવું હોય તો તેણે શીખામણ આપનારનું માનસ સમજવા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

એ સમજી લેવું જોઈએ કે શીખામણ આપનાર એ એક માનવી છે; શીખામણ સાંભળી સાંભળીને પુષ્ટ થયેલો એક માનવી છે, ને શીખામણ આપનાર પેઢી દર પેઢીનો તે હકદાર વારસ છે. પેઢી દર પેઢી જમા થયેલી શીખામણોમાંથી બહુ જ ઓછી શીખામણ, શીખામણ આપનાર આપી શકે છે; તેની આ મર્યાદાથી શીખામણ સાંભળનાર વર્ગે ખૂબ જ સહાનુભૂતિથી જોવું ઘટે છે. શીખામણ આપનાર વ્યક્તિઓમાં માનવતા ભારોભાર હોય છે. તેઓ આપણા પ્રશ્નોમાં અંગત ઊંડો રસ લેતા હોય છે, આપણે માટે મહેનત લઈ શીખામણ તૈયાર કરે છે ને જોખમનો વિચાર કર્યા વગર ઝંપલાવે છે. પોતાના સમય ને શક્તિનો ભોગ આપનાર આ વિશાળ વર્ગ તિરસ્કારને પાત્ર નથી. વળી શીખામણ આપનારને બોલવું પણ કેટલું બધું પડે છે! બોલવા કરતાં સાંભળવું શક્તિરક્ષક છે, એ તો સૌએ સ્વીકારેલું જ છે. એટલે આ વાચસ્પતિઓ, શીખામણ આપતી વખતે જે શક્તિ ખર્ચે છે તે પ્રત્યે દયાભાવથી જોવું જરૂરી છે. શીખામણ આપનાર વર્ગ એ બીચારો પરાધીન વર્ગ છે. પોતે સાંભળેલી યા વાંચેલી અસંખ્ય શીખામણોનો તે સંચય કરતો જાય છે, ને ભાર વધતાં દાબતો જાય છે. જરાક મોટા થતાં આ પૂંજીનું દબાણ એટલું તો વધી જાય છે કે શ્વાસોચ્છ્વાસની માફક તેને વારંવાર હલકું કરવું પડે છે. પછી કોઈ પાત્રવરણી રહેતી નથી, સારાસારવિવેક રહેતો નથી, કહેવાઈ ગયેલી વસ્તુઓ ફરી કહેવાની ઉપાધિમાં પડનાર આ કમભાગી માનવી પછી નવા શબ્દો ખોળે છે, નવી ભાષા શોધે છે, ને ક્વચિત નવાં પાત્રો પણ ખોળે છે, ને આ બધો ભાંજગડમાં તે જીવન વ્યતીત કરે છે. છેલ્લે, મરણપથારીમાં પણ તેની આ વૃત્તિ બદલાતી નથી. શીખામણ આપનારનું આ માનસ કેવી કરુણ સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે!

આવી દૃષ્ટિ જો કેળવી શકો તો જરૂર શીખામણ આપનાર વર્ગ પ્રત્યે એક જાતની

મમતા ને સહાનુભૂતિ જાગશે. એ વર્ગ એના સંજોગો જોતાં 'બીજું શું કરે' એ એક ભાન જો આપણામાં આવી જાય તો તો પછી તેમાંથી મૈત્રીભાવ ને પ્રેમ જાગે.

પરંતુ આ વ્યવસાય, આ વિદ્યા, આ સાધના અહીં પર્યાપ્ત થતી નથી. આ સાધનામાં સતત જાગૃતિની જરૂર છે. શીખામણ સાંભળવાની એક વાર મહત્ત્વાકાંક્ષા જામી જાય પછી તેની માવજત થવી જરૂરી છે. આપણી આસપાસના શીખામણ આપનાર વર્ગમાં મંદતા ન આવે એ માટે સતત ચેતતા રહેવાની જરૂર છે. મારા એક મિત્રમાં આવી મંદતા જોતાં મેં તેને અઢંગ વાયદા કરનાર એક દરજી તથા એક મોચી સાથે મેળાપ કરાવ્યો. તે પછી તેની શક્તિ વધી છે.

તમે એક ઉચ્ચ કોટિના શીખામણ સાંભળનાર છો એવી ખ્યાતિ જામતાં કથાકાર વર્ગમાં તમે ઘણા માનીતા થઈ પડશો. ઉચ્ચ કોટિના શીખામણ આપનાર વર્ગને કથાકાર કહેવામાં આવે છે ને તેમાં લાયકાત પ્રમાણે વાર્તાકારો, કવિઓ, નિબંધકારો, વક્તાઓ, નેતાઓ, એમ ભાતભાતના લોકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પોતાની ખ્યાતિથી સાધકે અભિમાન સેવવાનું નથી, ને આ વિદ્યામાં અહીં રોકાઈ રહેવાનું પણ નથી. સ્ત્રી દેવી છે એમ શાસ્ત્રોમાં ભલે કહ્યું હોય પરંતુ તેનો વિશેષમાં વિશેષ લાભ આ માર્ગના સાધકોને મળી શકે છે. શીખામણ આપવાની સ્ત્રી-શક્તિ અખૂટ છે તેના શાંત અનુભવ જો થયા કરે તો સાધક ધીરે ધીરે સોક્રેટિસની માફક ચરમ સ્થિતિએ પહોંચી જાય. આ વિદ્યાના સાધકે આ દૃષ્ટિએ પરણવું જરૂરી છે, કારણ પતિને જ વિશેષ આવો લાભ મળ્યા કરે છે એવું સમાજશાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

આ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયેલો સાધક હવે શીખામણ ગમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કાનથી માત્ર સાંભળીને જ નહિ, બીજાનું લખેલું વાંચીને તથા પોતાનું લખેલું વાંચીને તે શીખામણો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માનવીની શીખામણ પ્રાપ્ત કરવાની તે ભૂખ જાગૃત થતાં તે કવિતા, નવલકથા, ગણિત, બાળકોનાં પાઠ્યપુસ્તકો ને આગળ જતાં ટેલીફોનગાઈડ, તથા તેથી પણ આગળ જતાં શબ્દકોશોમાંથી શીખામણોનો નાદ સતત સાંભળી શકે છે. ધીરે ધીરે માનવી પરથી તેની નજર બીજી જીવસૃષ્ટિ તરફ વળવા માંડે છે. નરનો વિચાર કરતાં તે વાનરના વિચારમાં પડી જાય છે. તરત જ તેને થાય છે કે માનવી પાસેથી તો આટલું શીખ્યો, હવે વાનર પાસેથી શું શીખી શકાય. ત્રિમૂર્તિ વાનરનું રમકડું તેની ધ્યાનમૂર્તિ બનવા માંડે છે. આગળ જતાં શીખામણવાંચ્છુ મન કીડી, મંકોડા, ઉધાઈ, કુતરા-બિલાડાં તરફ વળવા માંડે છે; તેને કુતરામાંથી નિમકહલાલી, ઉધાઈના જીવનમાંથી ઉદ્યમીપણું, ને કીડીના જીવનમાંથી ડુંગરના પાઠ શીખવા મળે છે, ને શીખામણ આપનાર કરતાં શીખામણ સાંભળનાર-લેનારની દૃષ્ટિ કેટલી વિશાળ છે તેનો અનુભવ કરતાં કરતાં તે ભગવાન ચૈતન્યના જેવી ઘેલી દશામાં આવી પડે છે. અંતે, 'મને શીખામણની અમરવાણી સંભળાવો, મને કોઈ શીખામણ આપો, મારી કોઈ શીખામણ સાંભળવાની દિવ્ય તૃષા છીપાવો' કરતો તે મહાનિર્વાણ પામે છે. *

* આકાશવાણી—વડોદરા-અમદાવાદના સૌજન્યથી.

★

શરણાઈ વાગી

'સુન્દરમ્'

સૌન્દર્યની શરણાઈ વાગી :
આ સુહાગી વ્યોમ મેં ત્યાં જોઈ જાગી,
રમ્ય એ શરણાઈ વાગી.

તરુવરતણા હર ટોડલે,
પ્રતિ પુષ્પ પુષ્પે મલપતી અંબોડલે,
પર્ણ પર્ણ પરે જતી નિજ ચરણ મૂકી—
રક્ત અળતાની છટાળા,
કમલદલથી યે સુંવાળા,
સૌમ્ય કો આમંત્રણે આહ્‌લાદ દેતી,
રમ્ય એ શરણાઈ વાગી.

આ વાયુની લહરી વહી,
આ તરણુ ડોલ્યાં,
ઓ પંખી ઊડ્યું ડાળથી,
પિચ્છનો પંખો પસારી,
કેંક આછું ગુંજતું આભે ચડ્યું,
ને ભ્રમર ગું ગું કરત ઊડ્યો
પુષ્પના હૃદયે લપાયો;
ઝાલું ન ઝાલું ત્યાં ઊડી ગઈ
કો અલકલટ શ્યામળી,
મુજ મનતણી જલવાદળી
અણુચિંતવી સર્વત્ર હા વરસાવતી :
રમ્ય એ શરણાઈ વાગી.
મેં જોઈ આંખે ઝલક વ્હેતી પ્રેમની,
ને બાળને હસતું નિહાળું ગોદમાં,
મેં નારીના હૃદયે છલકતા કુંભ દીઠા,
ને વીરના મરતા વદન પર મુક્ત આભા ઓળખી :
આ પાંદડાં સોનલ ખરર ખર ખરી ખરી
વનભોમને છાઇ વળ્યાં,
આહ્લાદનો રસપિંડ કોઈક ગેબથી ગબડાવતી,
રમ્ય એ શરણાંઈ વાગી :
રૂપની અવિકલ સુધા ઝંકારતી,
સૌન્દર્યની શરણાઈ વાગી.

ખેતીપ્રધાન દેશ

પ્રોફે. ઠાકોર મિસ્ત્રી એમ. એ.

હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. દેશનો ઘણો મોટો ભાગ પોતાની આવક ખેતીમાંથી મેળવે છે અને દેશની આખી પ્રજા એ ખેતીમાંથી પકવેલા અનાજ ઉપર માંડ માંડ નભે છે. રાષ્ટ્રના ઉદ્યોગો પોતાનું પોષણ એ ખેતીમાં પકવેલા કાચા માલમાંથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રનું જીવન સમસ્ત ખેતી ઉપર એવું આધારિત છે કે 'ખેતી એ આવકનું સાધન નહીં રહેતા રાષ્ટ્રની જીવનપ્રણાલી બની બેઠી છે. Agriculture is not a business proposition but a way of life. આવી પરિસ્થિતિ ભારત માટે વિશિષ્ટ છે એવું નથી. કોઈ પણ રાષ્ટ્રના જીવનમાં એવી ઘડી વહેલી કે મોડી આવતી હોય છે. મર્યાદિત જમીન ઉપર જનસંખ્યા વધતી જાય અને કૃષીતર ઉદ્યોગોનો વિકાસ ન થાય અને થાય તો ઘણા લાંબા સમય બાદ થાય, તો એ ગાળામાં કે જ્યારે ખેતી અને એને આનુષંગિક જ ઉદ્યોગ–વ્યાપાર ખીલે, ત્યારે રાષ્ટ્ર માટે એક નોખી કૃષિમંડિત સભ્યતા વિકસે છે. આવા રાષ્ટ્રીય સમાજની સંસ્થાઓ, રીતરિવાજ, અભિલાષા, હેતુ અને પુરુષાર્થ, મૂલ્યો વ૦ કૃષિ-ભાવનાથી પ્રેરિત અને સભર હોય છે. રાષ્ટ્રજોગું જો કોઈ વ્યાપક culture સંભવી શકે તો તે agri-culture છે. પરંતુ આ સ્થાયી પરિસ્થિતિ નથી. વહેલીમોડી આ સભ્યતા તૂટે છે. આ તૂટવા પાછળ કોઈ નિયતિનો સંકેત છે એવું નથી. એક નક્કર અર્થશાસ્ત્રીય નિયમ પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે. રાષ્ટ્રની વસતી વધતી જાય છે. જમીન કુદરતદીધી હોઈ જોડાજોડ એમાં વધારો શકય નથી. વધતી વસતી અનાજ ઇચ્છે છે અને એ ઇચ્છાને માંગમાં પલટાવવા માટે, આવક ઇચ્છે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે કૃષિ–પદ્ધતિમાં આમૂલ ફેરફાર થાય છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં કૃષિ–ક્રાંતિ સંભવે છે. ઇંગ્લેંડમાં ૧૭૬૦ પહેલા અને પછી થોડાં વર્ષો સુધી આવા ક્રાંતિકારી ફેરફારો થતા રહ્યા હતા. જમીનનું ઉત્પન્ન વધતું ચાલ્યું: આવક પણ પ્રમાણમાં વધી. પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં જનસંખ્યા વધી એટલા પ્રમાણમાં રોજીની તકો ઊભી થઈ શકી નહીં. આ વેળા ઇંગ્લેંડમાં કૃષિ–ક્રાંતિને પરિણામે કૃષિજીવીઓ બેકાર પણ બન્યા હતા. આ પરિસ્થિતિ માટે બચાવનો માર્ગ માત્ર એક જ હોય છે. રાષ્ટ્રનો ઉદ્યોગગત પુરુષાર્થ ખેતીવિમુખ ન બને ત્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરવાનો કોઈ માર્ગ નથી. બ્રિટને અભૂતપૂર્વ સાહસ અને કૌશલથી નવા નવા ઉદ્યોગોમાં ભૂસકો માર્યો. બ્રિટને ઔદ્યોગિક "વિપ્લવ" આદર્યો. પરંતુ, બ્રિટનમાં જે આટલી ત્વરાથી થયું તે અન્ય દેશોમાં–ખાસ કરીને આફ્રિકા અને એશિયાના દેશોમાં વિલમ્બિત ગતિએ ચાલતું રહ્યું. એ વિપ્લવ લાવવામાં એશિયાવાસીઓ શા માટે પાછળ રહી ગયા એનાં કારણો હશે પરંતુ, એ પાછળ રહી ગયા એ એ રાષ્ટ્રો માટેની એક શકવર્તી ઘટના છે. એ રાષ્ટ્રોમાં વસતી વધતી ગઈ. આ દેશોનું ભૌગોલિક સ્થાન પણ એવું છે કે જ્યાં ઝાડો ને વનસ્પતિનાં જંગલો સાથે વિરાટ માનવજંગલો પણ ઊભાં થાય છે! વૈદકના વિકાસને પરિણામે મૃત્યુ–પ્રમાણ અત્યંત ઘટવા પામ્યું. ઊંચું જન્મ–પ્રમાણ ને ઘટતું મૃત્યુ–પ્રમાણ વસતીના વૃદ્ધિ–દરને ઊંચો રાખે છે. વધતા જતા માનવશ્રમને ઉત્પાદક કામોમાં રોકવા માટે

ઔદ્યોગિક "વિપ્લવ" અપરિહાર્ય છે. પરંતુ, આફ્રિકા ને એશિયાના દેશો પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શક્યા નહીં, ઉદ્યોગાભિમુખ જનપુરુષાર્થ ખીલવી શક્યા નહીં. પરિણામે, એ સમાજોને બલાત્ એવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવું પડ્યું કે જેમાં કંગાલિયત, નિરાશા અને નિરુત્સાહ એમનાં કાયમી ભેરુ બની રહ્યાં. લાદવામાં આવેલી આ અનુકૂળ થવાની પ્રક્રિયા—adjustment process–ખેતીની સમસ્યાના મૂળમાં રહેલી છે. આ પરિસ્થિતિનો સામનો લગભગ દોઢસો વર્ષ પછી આપણે શરુ કર્યો છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા ઔદ્યોગિક વિપ્લવને રોપવાના આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ. હિંદની ખેતીની સમસ્યા આ આયોજનના પશ્ચાદ્ભૂમાં જોવાવી જોઈએ. આપણા દેશની હાલની ખેતીવિષયક પરિસ્થિતિ કૃષિસંસ્કૃતિને પકડી રાખવાના અને એને અનુકૂળ થવાના જે રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રયત્નો થયા એનું પરિણામ છે. છેલ્લાં ૭ સાત વર્ષોથી જે યોજનાબદ્ધ પ્રયત્નો થાય છે એ એટલા મૂલગામી અને ક્રાંતિકારક છે કે આજે રાષ્ટ્રના વિકાસનો હેતુ અને દિશા એ નક્કી કરે છે. રાષ્ટ્રની નૂતન પરિસ્થિતિનાં એ વાહકો કે વિધાયક બળો છે. ખેતીની સમસ્યાની સાચી સૂઝ આ પરિસ્થિતિ અને આ પ્રયત્નોના સંદર્ભમાં જ મેળવી શકાય.

હિન્દુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ગામડાંઓનો બનેલો છે. આ અત્યંત ચર્વિત સત્ય છે: એ એટલું બધું ચવાયેલું સત્ય છે કે એનો પૂરેપૂરો અર્થ એના રટણ માત્રથી હવે સ્ફુટ થતો નથી. ગ્રામીણ કૃષિપ્રધાન ભારતનું દર્શન નવા નવા આધાર-ગ્રંથોની મદદથી તૈયાર કરવું આવશ્યક છે. ૧૯૫૦ પછી ત્રણ પ્રમાણભૂત હેવાલો પ્રગટ થયા છે: (૧) ૧૯૫૧માં થયેલી વસતી-ગણત્રી (Cencus)નો હેવાલ; (૨) રાષ્ટ્રીય આવક સમિતિનો અંતિમ હેવાલ; અને (૩) ઓલ-ઈન્ડિયા રૂરલ ક્રેડિટ સર્વેનો હેવાલ. આ ત્રણ મહત્ત્વના હેવાલોને આધારે ચિત્ર દોરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯૫૧માં ભારતમાં ૩૫.૭ કરોડની વસતી હતી. આજ સુધીના વસતીના આંકડાઓ ઉપલબ્ધ છે પરંતુ એની વિશ્વસનીયતા વિષે સાશંક રહેવું યોગ્ય છે. માટે, ૧૯૫૧ની ગણત્રીના આધારે વર્તમાન હિંદની પરિસ્થિતિ જોવી મુનાસિબ છે. વ્યાકરણના કાળની બાબત માટે જ વર્તમાન પસંદ કર્યો છે. હિંદમાં કુલ વસતી લગભગ ૩૬ કરોડ માણસોની છે. આમાંથી ૨૯.૫ કરોડ માણસો ગામડાંઓમાં રહે છે આ રીતે લગભગ ૮૩ % લોકો ગામડાંઓમાં રહે છે. બાકીનાં ૧૭%. લોકો નાનંમોટાં શહેરોમાં અને કસ્બાઓમાં રહે છે શહેર કરતાં ગામડાં-ઓમાં પાંચ ગણી વસતી રહે છે. હિંદમાં દરેક ૭ માણસે પાંચ માણસો ગામડાંઓમાં રહે છે. આ થઈ કુલ વસતીની વાત. કુલ વસતીનો અમુક ભાગ કમાનાર અને પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહેનાર હોય છે. આ વર્ગને આપણે 'કમાઉ ને આત્મોપજીવી વર્ગ' કહીશું. કુલ વસતીના લગભગ ૨૯ %. જેટલા લોકો આ વર્ગમાં આવે છે: એટલે કે સાડા દસ કરોડ માણસો આર્થિક રીતે આત્મ-નિર્ભર છે. બાકીના બીજા વત્તે ઓછે અંશે પરોપ-જીવી છે. આમાંના ૮.૫૭ કરોડ એટલે ૮૨ %. કમાઉ લોકો ગામડાંઓમાં રહે છે. દરેક ૭ કમાનાર માણસે પાંચ માણસો ગામડાંઓમાં રહે છે. ગામડાંમાં રહેતો દરેક રોજી રળનાર પોતાની આવક ખેતીમાંથી મેળવતો નથી. ૬.૮૭ કરોડ ગામડાંનાં લોકો ખેતી ઉપર નિર્ભર છે. બાકીના નાના ઉદ્યોગો ને વેપારમાં રોકાયેલા છે. ટૂંકમાં, ગામડાંનાં ૮૦ %. લોકો ખેતી ઉપર નિર્ભર છે. ગામડાંમાં વસતા દરેક પાંચ કમાઉ માણસે ચાર માણસો ખેતીમાંથી

કમાણી મેળવે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ, ખેતીની આવક ઉપર નભનાર વર્ગ માત્ર ગામડાંઓ પૂરતો જ સીમિત નથી. ખેતીમાંથી પ્રાપ્ત થતી કોઈ પણ પ્રકારની આવક (સાંથ, વ્યાજ, આડત, વ૦) ઉપર જીવનાર કૃષિજીવીઓની સંખ્યા શહેરોમાં પણ છે. શહેરી વસતીના ૧૨ % લોકો ગ્રામીણ ખેતીના ઉત્પન્ન ઉપર પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. કુલે લગભગ સવા સાત કરોડ કમાઉ લોકો હિંદમાં ખેતી ઉપર નભે છે. ટકાવારીમાં રજૂ કરીએ તો લગભગ ૭૩ %થી વધારે લોકો માટે હિંદમાં આવકનું સાધન માત્ર ખેતી જ છે!

ખેતી એક પ્રકારનો ઉદ્યોગ છે. દરેક ઉદ્યોગને હોય એ પ્રમાણે આ ઉદ્યોગના પણ ઉત્પાદનનાં "અંગો" હોય છેઃ factors of production. જમીન એ સર્વોચ્ચ અગત્ય ધરાવતું "અંગ" છે જમીન ઇશ્વિરદત્ત છે. એના ક્ષેત્રફળમાં ગણનાપાત્ર વધારો થઈ શકતો નથી. એની ફળદ્રુપતામાં વધારો થઈ શકે ખરો. આ માટે 'મૂડી'નું રોકાણ જરૂરી છે. જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા ખાતરોનો વપરાશ થાય છે. ત્રીજું મહત્ત્વનું અંગ, માનવશ્રમ છે. હિંદમાં ખેતીમાં મૂડીરોકાણ પ્રમાણમાં અલ્પ છે. અન્ય વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં કુલ મૂડીરોકાણ હિંદમાં ઘણું ઓછું અને એ કુલ મૂડીરોકાણના ૩૦ % ખેતીને ફાળે જાય છે. માત્ર બે ગણનાપાત્ર "અંગો" રહ્યાં. માનવશ્રમ વિપુલ છે. પરંતુ, જમીનનું પ્રમાણ શ્રમની અપેક્ષાએ પૂરતું નથી. માનવ-ભૂમિ-પ્રમાણ (land-man-ratio) એક અગત્યનો અર્થશાસ્ત્રીય ખ્યાલ છે. આ પ્રમાણ જેટલું "ઈષ્ટ" તેટલી ખેતીની અને અંતે, રાષ્ટ્રની આબાદી વિશેષ.

હિંદની જમીનનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૮૧ કરોડ એકર જેટલું છે. ૩૬ કરોડ માણસો માટે વ્યક્તિ દીઠ ૨.૨૫ એકર (૨૨૫ સેન્ટ : ૧ એકર = ૧૦૦ સેન્ટ) જમીન આવે. પરંતુ, કુલ જમીન અને કુલ ખેડાણયોગ્ય જમીન વચ્ચે તફાવત છે. નદી, જંગલો, રણો ને ગૌચરો બાદ કરતાં, હિંદમાં લગભગ ૨૫ થી ૨૬ કરોડ એકર જમીન ખેડાણયોગ્ય રહે છે. એટલે માનવ-ભૂમિ-પ્રમાણ હિંદમાં ૮૪ સેન્ટનું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસતી વધતાં આ પ્રમાણમાં ઘટાડો થતા પામ્યો છે. ૧૯૦૦માં આ પ્રમાણ ૧૦૩ સેન્ટ હતું. ૧૯૨૧માં એ પ્રમાણ વધીને ૧૧૧ સેન્ટ થયું; પરંતુ, ત્યાર બાદ, એ પ્રમાણમાં ઝડપથી ઘટાડો થયો છે. ૧૯૨૧ અને ૧૯૫૧ સુધીમાં ૨૫ % નો ઘટાડો નોંધાયો છે! સમગ્ર વિશ્વ માટેનું આ પ્રમાણ ૧૨૬ સેન્ટ છે. યુરોપમાં એ પ્રમાણ ૯૨ સેન્ટની આસપાસ છે. આ પ્રમાણનું એક મહત્ત્વ એ છે કે એ દ્વારા વ્યક્તિ દીઠ અનાજનો પુરવઠો કેટલો મળી શકે એનો ખ્યાલ આવે છે. જેમ વ્યક્તિદીઠ જમીનનું પ્રમાણ વધારે તેમ પ્રાપ્ત થતો અનાજનો પુરવઠો વધારે. સામાન્ય સંજોગોમાં આ નિયમ સાચો ઠરે છે. પરંતુ, માનવ-ભૂમિ-પ્રમાણ બીજી દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ જ ઉપકારક નીવડે છે. આ માટે પ્રમાણને જુદી રીતે તારવવું પડે છે. જમીનના ઉત્પન્નમાંથી આવક મેળવનારાઓ એટલે કે કૃષિજીવીઓની સંખ્યા અને કુલ ખેડાણયોગ્ય જમીન વચ્ચેનું પ્રમાણ કાઢવું જોઈએ. આ પ્રમાણ લગભગ વ્યક્તિદીઠ ૩ એકરથી સહેજ વધારે છે. દરેક કૃષિજીવી પાસે પોતાની આવક મેળવવા માટે ત્રણ એકર જમીન છે. આ સરેરાશમાં જમીનના જુદા જુદા પ્રકારને કોઈ અવકાશ નથી. બાગાયતી, જીરાયત, પીતની, સૂકી વ૦ દરેક પ્રકારની જમીન આમાં આવી જાય છે.

સવા સાત કરોડ કૃષિજીવીઓનો વર્ગ એક સામાજિક શંભુમેળો છે. એમાં વ્યાજખાઉ શાહુકારો, નાનામોટા જમીનદારો, ખેડૂતો, ગણોતિયા, ખેતમજૂરો વ૦ વ૦ નો સમાવેશ થાય છે. આ વિશાલ અને પચરંગી વર્ગની એકેએક વ્યક્તિ ખાતે ત્રણ-ત્રણ એકર જમીન આવે છે. એ જમીનના ટુકડા ઉપર નીપજતા ઉત્પન્નનાં મૂલ્ય જેટલી એમની આવક ગણી શકાય. પરંતુ, જે ભાગ એક ખેતમજૂરને ભાગે આવે છે એવો જ એક ભાગ એક શાહુકાર કે એક જમીનદારને ભાગે પણ આવે ! આંકડાશાસ્ત્રીય સરેરાશમાં આવા તફાવતોને સ્થાન હોતું નથી. આથી સરેરાશનું મૂલ્ય ઘટતું નથી: માત્ર એની મર્યાદા અંકાય છે. ઉપર્યુક્ત સરેરાશ, એક કૃષિજીવીને આવકને માટે કેટલા એકરો મળે છે એનો જ ખ્યાલ આપે છે. આપણા દેશમાં આટલી મોટી સંખ્યા માટે એ સરેરાશ અત્યંત નાનો છે. ત્રણ એકરની ખેતરની મર્યાદાને પરિણામે દરેક કૃષિજીવીની આવક ખૂબ ઓછી રહેવા સંભવ છે. જમીનનો પ્રકાર ઉત્તમ હોય તો એમાં થોડો વધારો થાય એટલું જ. સરેરાશ આટલું જ માત્ર જણાવે છે. પરંતુ, હકીકતમાં કૃષિ ખાતેનાં ઉત્પન્નની વહેંચણી ગાણિતિક એકતાની ઉપેક્ષા કરે છે. કૃષિખાતેના ઉત્પન્નમાંથી કેટલો ભાગ કોને ખાતે જાય છે એ જાણવું આવશ્યક છે. સરેરાશની મર્યાદામાં રહીને જે પામી શકાતું નથી એ આ વહેંચણીના ખ્યાલથી જાણી શકાય છે.

૧૯૫૧માં કુલ રાષ્ટ્રીય આવક (= કુલ ઉત્પન્નનું મૂલ્ય) રૂ. ૯૧૯૦ કરોડની હતી. સવા સાત કરોડ કૃષિજીવીઓનાં ઉત્પન્નનું મૂલ્ય રૂ. ૪૭૮૦ કરોડનું થવા જાય છે. કુલ આવકના લગભગ ૫૦ % જેટલી આવક કુલ કમાનારાઓના ૭૩ % પૂરી પાડે છે! પરંતુ, આ ઉત્પન્નની ભાગીદારી કૃષિજીવીઓના સામાજિક વર્ગો પ્રમાણે પૃથક્કૃત કરવાથી ચિત્ર વધુ સુરેખ બને છે. જમીનની સાંથ અને વ્યાજ ખાતે રૂ. ૧૪૨૦ કરોડ જાય છે. ખેતમજૂરોનો પગાર રૂ. ૭૬૦ કરોડ છે. ખેડૂતો અને ગણોતિયાઓને ભાગે રૂ. ૨૬૦૦ કરોડ આવે છે. ૧૯૫૧ના સેન્સસને આધારે જમીનદારોની સંખ્યા લગભગ ૫૩ લાખની છે. ૫૩ લાખ માણસો કુલ કૃષિઆવકના ૨૫ % ભાગ લઈ જાય છે! આ ભાગીદારીની નૈતિક (!) ભૂમિકા એ છે કે એઓ ક્યાં તો જમીનના માલિકો છે કે ક્યાં તો મૂડી ધીરનારાઓ છે. હિંદમાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા સાડા ચાર કરોડની છે. એમને ભાગે જતી આવક રૂ ૭૬૦ કરોડની છે!! એમની વ્યક્તિગત વાર્ષિક આવક રૂ. ૮૪ થવા જાય છે!!! કૃષિક્ષેત્રે પ્રાપ્ત થતું ઉત્પન્ન આમે ય ઘણું જ ઓછું કહી શકાય: અને એની વહેંચણી એવી અન્યાયી છે કે "બળિયાના બે ભાગ" જમીનદારોને મળે છે; જે જમીન ઉપર ખેડે છે—માલિક સ્વરૂપે કે મજૂર સ્વરૂપે, એને ભાગ બાકીના "બે ભાગ" રહે છે. આ અન્યાયી વહેંચણી બાદ જે વર્ગવાર આવક પ્રાપ્ત થાય અને એનો વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ કાઢવામાં આવે તો દરેક કૃષિજીવીની આવક અને જીવનધોરણ ખ્યાલમાં આવી શકે. બિન-ખેડૂતોને ભાગે મોટો હિસ્સો આવે છે. આ હિસ્સો એ વર્ગ કયા જોરે પકડાવે છે? આ વર્ગને કાનૂનના આધારે અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. જમીનના એઓ માલિક છે અને એ અધિકારે એમાં એમનું હિત સ્થાપિત થયું છે. આ અધિકારપ્રાપ્તિ પાછળ ભારતના ઇતિહાસનું રોમાંચકારી પ્રકરણ છુપાયેલું છે. એનું આલેખન અહીં અસંગત છે. પરંતુ એક આર્થિક હકીકત અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે જે રાષ્ટ્ર પોતાનું સાહસ બહુમુખી બનાવતો નથી અને માત્ર ગતાનુગતિક ઉદ્યોગમાંથી જ 'આયખું'

રળવાનો' પ્રયત્ન કરે છે એને માથે "માત્ર મૂલિકો" અનિવાર્ય છે. આપણે ત્યાં જમીનનો પુરવઠો એટલો ઓછો છે અને "હાથો" એટલા વધતા જાય છે કે જમીન ઉપર એ હાથોને કામ કરવા રોકવા લગભગ અશક્ય છે. સવા સાત કરોડ માણસોને હળ, કોદાળી અને "માથું" લઈને ખેતરમાં કામ કરતાં જોવાં એ કલ્પના જ અજાયબીભરી છે. પરંતુ અન્ય ઉદ્યોગોને અભાવે એ સંખ્યા સમાવવી તો રહી જ! પરિણામે વિવિધ હિતો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં—સરકારથી માંડીને વેઠ કરનારાઓ સુધીનાં. સરકાર એ હક્કોની રચાતી શ્રેણી (hierarchy)નું શિરોબિંદુ છે. સરકાર અને ખેડૂતો વચ્ચે હક્કોની એક સાંકળ છે—sub-infeudation. આ મધ્યવર્તી હિતોની સંખ્યા સાયમન કમિશનને આધારે ૫૦ જેટલી હતીઃ ને પ્રો. રાધાકમલ મુકરજીની ગણત્રીએ ૧૮ જેટલી રહી છે. આ શ્રેણીના પાયામાં કરોડોની સંખ્યામાં મહેનતકશ ખેડૂતો છે. આ શ્રેણીમાં જેમ ઉપર જઈએ તેમ આવકનું પ્રમાણ વધતું જાય છે અને મહેનતનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. આ શ્રેણીમાં જેમ નીચે ઊતરતા જઈએ તેમ મહેનતનું પ્રમાણ વધતું જાય છે અને આવકનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. મહેનત અને આવક વચ્ચે વ્યસ્ત (inverse) સંબંધ છે. આ ઘટનાને લાગણીપ્રેરક (emotive) શબ્દમાં "શોષણ" કહેવાય છે. આપણી કૃષિવ્યવસ્થામાં માત્ર માલકિયતને બળે આવકમાં ભાગીદારી છે. એ માલકિયત કાનૂનદ્વારા સ્થાપિત છે એટલે નૈતિક પણ છે એવી સમજ ઊભી થવા પામી છે. એવા પ્રકારની માલકિયતની નાબૂદી આજે સરકારનું ધ્યેય બની રહી છે. પરંતુ એ નાબૂદી મહેનતુ ખેડૂતોએ "ખરીદવાની" છે. હિંદભરના ખેડૂતોએ આ શોષક માલકિયતને નાબૂદ કરવી હોય તો રૂ. ૬૧૫ કરોડની ખરીદ-કિંમત ચૂકવવી રહી.

ઉપર આંકડાઓની મદદથી એક રેખાચિત્ર દોરવામાં આવ્યું. માત્ર રેખાંકનથી પણ દૃશ્યની કરુણતા આપોઆપ છતી થાય છે. એક મર્યાદિત ભૂમિભાગ ઉપર વધતી જતી વસતી પોતાનું જીવન નભાવવાનો કરુણ ઉપહાસભર્યો પ્રયત્નો કરી રહી છે. આ પ્રયત્નોને પરિણામે જે સામાજિક સંગઠન ઊભું થયું છે કે જેમાં મહેનત કરનારનું વળતર ઓછામાં ઓછું રહે છે. "શોષણ" એ વ્યવસ્થાની બુનિયાદમાં છે. ન્યાયની ભાવનાનું ઉલ્લંઘન તો છે જ; પરંતુ, કુલ ઉત્પન્ન ઉપર એ વ્યવસ્થાની ઘણી માઠી અસર છે. સમાપનરૂપે બે બાબતો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી શકીએ. જમીન ઉપર સંખ્યાનું બેહદ ભારણ છે. પરિણામે, વ્યક્તિગત ઉત્પન્ન ઘટ્યું છે. કૃષિવિષયક ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવા માટે આ ભારણને દૂર કરવું એ પાયાની શરત હોવી ઘટે. બીજું, કાનૂનમંડિત હક્કો દ્વારા અમુક વર્ગ વધારે પડતો હિસ્સો લઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિને બદલવાના ધારાકીય પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ન્યાયનું ધોરણ બાજુએ મૂકીએ તો યે અન્યાય્ય વહેંચણી ઉત્પાદનશક્તિ ઉપર પ્રતિકૂળ અસર પાડે છે. જો વિકાસની યોજનાઓમાં કૃષિક્ષેત્ર વધારે ને વધારે ફળદાયી ન બને તો યોજનાઓની સફળતા વિષે શંકા સેવવી જ રહી.

ખેતીપ્રધાન હિંદની ગૌરવગાથા લખાતી આવી છે; પણ સાડાપાંચ લાખ ગામડાઓમાં વસેલું ભારત હકીકતમાં જુદી જ ગાથા રચી રહ્યું છે. આજે ગૌરવની ગાથા એ રાષ્ટ્રની હોય કે જે ઉદ્યોગોના સાધનોથી સમૃદ્ધ અને ઊર્જિત હોય.

રંગભૂમિ પર કાળનટે તો

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

રણમધ રઝળે લાખો લોથ અનામી,
હાહાકાર અને ક્રન્દન સહ નીકળે કૈંક નનામી;
સૌભાગ્ય તણા ખંડિત કંકણનો ઢગલો વધતો,
ઘરઉંબર પર મૃત્યુઅજગર ધીંગો ભરડો ભરતો!

લોહીભીની ધરતી પર કદમો કાળ ભરે છે,
તરહ તરહના નટવા જેવાં રૂપો કૈંક ધરે છે!
ખેતરમાં નહિ ધાન્યજવારા,
પણ ધખધખતા અંગારા,
વાવી કાળ અસંખ્ય વીરોનાં લીલાં માથાં લણતો,
ઝંઝાઘોડે સ્વાર બનીને ખૂણેખૂણો ખણતો!
એક હાથમાં તેગ, બીજામાં ખાંપણ, ખપ્પર,
ઢગલે ઢગલે ભૂકંપોનાં પ્રગટાવે તાંડવ જબ્બર!

સત્તાવનની સાલ હતી સૈકા પહેલાંની,
મૃત્યુમાંડવે ફાગ ખેલતી કથા ભવ્ય, બળવાની!
'ક્રાન્તિ એ તો કમલ લોકોત્તર' કહીને કવિજન ગાયે,
તેમ છતાં પંકજદલ ક્રાન્તિ અગ્નિમાં ભરખાયે!

ઝડપાયા નરવીર હોળીમાં,
કૈંક ઘવાયા, પડ્યા ઝોળીમાં;
કૈંક દટાયા કબરો નીચે,
અગણ ઝાડ પર મડદાં હીંચે;
મૃત્યુ ભયંકર જડબાં ખોલે,
શબની આંખો પંખી ઠોલે;
શતક એક પહેલાંની એ તો સત્તાવનની સાલ હતી,
વેરઝેર, હિંસાહોળીની પ્રચંડ પ્રગટી ઝાળ હતી!

શતક એકનું 'ચક્ર ફર્યું',
કાળનટે રૂપ જુદું ધર્યું !

તેગ, તોપ, લશ્કર, મનવારો,
કેરો જૂનો ન ખપે સથવારો !

સમસ્ત પૃથ્વીપટને માથે,
વર્ષાવે અગ્નિ એકી સાથે;

—પલકારામાં માનવકુલનું થાય નિકંદન,
વિજયી કેરૂં શેષ રહે ના નન્દન;

પરાજિતને કરવાનું ના કૈં ક્રન્દન,
સચરાચરમાં સરજાવે સંહારક સ્પન્દન—

પ્રલયંકર શસ્ત્રો એવાં આજે કરમાં ભરી,
મલકે કાળ રૂપ બીજું ધરી ! (૩૬)

કુરુક્ષેત્રને કંગાલ કહાવે એવાં બે યુદ્ધો ભીષણ,
સ્મશાન સરખું દશ વર્ષોથી ભડકે બળતું હીરોશીમાનું—
શેષ રણાંગણ,

હજાર વરસે ભાગ્ય ધરાના હોયે તો પેટે પાકે,
પયગમ્બર શા પુત્ર પનોતા ગાંધીને ય—
ભૂલ્યાં કે ?

ધીમે ધીમે એક શતકનું ચક્ર ફર્યું,
રંગભૂમિ પર કાળનટે તો અદકું ભીષણ રૂપ ધર્યું ! (૪૨)

તા. ૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૭

જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદના વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા ગયા જુન મહિનાની આખરે શોલાપુરમાં મળી હતી. આ મહિલા મંડળની શાખાઓ આખા દેશમાં ઠેરઠેર સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સંસ્થાઓ ચલાવે છે. શોલાપુરમાં ખોટે માર્ગે ચઢી ગયેલાં છોકરાંઓને શિક્ષણ તથા ઉદ્યોગો શીખવીને સારા નાગરિકો બનાવવા માટે એક બાલસંરક્ષણ મંડળ (આફ્ટર-કેર-એસોસીએશન) પચીસ વર્ષોથી ચાલી રહ્યું છે. મહિલા પરિષદનાં પ્રમુખ શ્રીમતી લક્ષ્મી મેનન જે આપણી મધ્યસ્થ સરકારમાં એક ઉપ-પ્રધાન પણ છે, તેમણે આ સંસ્થા જોઈને અભિપ્રાય આપ્યો છે કે "મેં હિંદભરમાં આવી ઘણી સંસ્થાઓ જોઈ છે, અતિશયોક્તિ કર્યા વિના હું કહી શકું છું કે જે પ્રેમભાવ તથા કાર્યદક્ષતાથી આ સંસ્થા ચાલે છે તે તપાસીને હું ખૂબ પ્રભાવિત થઈ છું. છોકરાંઓની સારી માવજત થાય છે અને સૌ પોતપોતાનું કામ આનંદથી કરી રહ્યાં છે."

છેક દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના આ શહેરની આ સુંદર સંસ્થાનાં માનદ મંત્રીઓ તથા સંચાલકો શ્રી. કેશવલાલ શાહ અને શ્રીમતી ચંચળબહેન ગાંધી છે. આ સંસ્થાનો ઈતિહાસ તથા વિકાસક્રમ જાણવા જેવાં છે.

જે છોકરાંઓ અનાથ હોઈને રઝળતાં હોય, કે ભીખ માગતાં હોય કે નાની ચોરીઓ જેવા ગુના કરતા હોય અને જેને જેલમાં કે રિમાંડ-હોમમાં પોલીસને સોંપવામાં આવતાં હતાં તેમને ચોખ્ખાં તથા માયાળુ વાતાવરણમાં રાખીને સુધારવાને માટે આ સંસ્થા ૧૯૩૨માં કાઢવામાં આવી હતી. સંસ્થાનું નામ હતું "શોલાપુર જિલ્લા આફ્ટર-કેર એસોસીએશન"—ટૂંકમાં બાલસંરક્ષણ મંડળ. મંડળે શું શું કામ કરવું તે બહુ બારીકીથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી માત્ર ૧૩ થી ૧૫ છોકરાંઓને સંસ્થામાં રાખવાનો પ્રબંધ થઈ શક્યો હતો. બીજાં ૧૦ વર્ષ પછી લગભગ ૨૫ થી ૩૦ ની સંખ્યા થઈ. એ સંસ્થા મોટે ભાગે સરકારી અમલદારો ચલાવતા હતા. સરકારે એ સંસ્થા બંધ કરી દેવાનો નિર્ણય કર્યો, પણ જો કોઈ ઉત્સાહી સમાજસેવકો તે ચલાવવાને ખુશી હોય તો સરકાર તેમને સંસ્થા સોંપી દેવાને રાજી હતી.

આવી રીતે આ સંસ્થા પ્રજાજનોના હાથમાં આવી અને તેની છેક શરૂઆતથી (૧૯૪૮-૪૯) ભાઈ કેશવલાલ અને શ્રી. ચંચળબહેનના હાથમાં તેનું સંચાલન આવ્યું. જ્યારે આ બે ગુજરાતીઓએ સંસ્થા સંભાળવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે એક નાના ભાડાના મકાનમાં ૩૫ છોકરાંને રહેવાની તથા જમવાની સગવડ હતી.

આ પ્રજાકીય મંડળે ૧૯૫૦માં ઔદ્યોગિક વર્ગો દાખલ કર્યા અને તેમાં (૧) હાથશાળોથી વણવાનું, ચરખાથી કાંતવાનું, સુથારીકામ, કપડાં શીવવાનું, દોરડાં બનાવવાનું, ખાદી વણવાનું, ગાલીચા બનાવવાનું, પુસ્તકો બાંધવાનું, સ્ટેશનરી માટે પાકીટો ફાઈલો વગેરે બનાવવાનું તથા શાકભાજી ઉગાડવાનું શીખવવા માટે ગોઠવણ કરી. આ ઉપરાંત સંસ્થામાં રહેતાં છોકરાંઓને શિક્ષણ આપવાનો ખર્ચ પણ વધી ગયો. નવા મંડળે એટલે મુખ્યત્વે આ મંત્રીઓએ સારી આર્થિક વ્યવસ્થા કરી દીધા પછી હોસ્ટેલ, શાળા તથા ઉદ્યોગ-કાર્યાલય માટે મોટું મકાન રૂ. ૧૨૫૦૦૦ ના ખર્ચે બંધાવ્યું છે. આજે આ રિમાંડ-હોમ (બાલ-આશ્રમ) માં ૭૫ બાળકો (ઉપર જણાવ્યું છે તેવાં બાળકો) રહે છે અને ઉદ્યોગાલયનો ઉપયોગ બહારથી આવતાં બીજાં ૧૦૦-૧૨૫ છોકરાં કરે છે. મંત્રીઓએ સંસ્થાને માટે કાયમી ફંડ પણ એકઠું કર્યું છે. કેટલાંક છોકરાંઓને ખેતીની તાલીમ આપવા માટે, તેમજ છોકરાંઓને શારીરિક શિક્ષણ આપવા માટે ૩૦ એકર જમીન પણ મળી છે.

છેલ્લાં આઠ વર્ષની અંદર આ મંડળે જે કામ કર્યું છે તે જરા વિગતવાર જોઈ લઈએ:—

(૧) છોકરાઓને રહેવા માટે મોટું અને અદ્યતન સગવડવાળું મકાન.

(૨) ખેતી, બાગકામ, વણાટકામ, કાંતણ, સુથારીકામ, સિવણકામ, પુસ્તક બાંધવાનું, દોરડાં ગૂંથવાનું, ગાલીચા વણવાનું, ખાદી વણાટકામ, દરેક વર્ષે લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ છોકરાંઓને શીખવવામાં આવે છે.

(૩) હવે પાવરલૂમ (વણાટસંચા) ખરીદવામાં આવ્યા છે અને તે કામ શીખવાશે.

(૪) ૪૦ થી ૫૦ મૂગાં અને બહેરાં છોકરાં રહી શકે તેવી હોસ્ટેલ છે. આજે તેમાં ૩૦ છોકરાં રહે છે, અને ૧૯૫૩ થી તેમાં ખાસ શિક્ષણ વર્ગો કાઢવામાં આવ્યા છે.

(૫) આ વર્ષે છોકરીઓને રહેવા માટે મકાનની જુદી જોગવાઇ કરવામાં આવી છે. આ વર્ષમાં તેનો મોટા પાયા પર વિકાસ થશે.

સાંકડા મનના પર પ્રાંતીઓ એવું માને છે કે ગુજરાતીઓને માત્ર ધન કમાતાં આવડે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમજ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, દરેક ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓ બીજા પ્રાંતીઓની સાથે આગેકૂચ કરે છે એ નિશંક છે પણ દાન કરવામાં તથા સમાજસેવા કરવામાં ગુજરાતી સ્ત્રી પુરુષો અગ્રસ્થાને છે એમ કહેવાનું મને મન થાય છે; એનામાં કર્તવ્યનિષ્ઠા છે અને કાર્યકુશળતા છે, અને તેથી જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી વસે છે ત્યાં ત્યાં એ નાગરિક તરીકે શોભે છે.

ઝંખે નવું જે ક્ષણ

હસિત બૂચ

[: શાર્દૂલ૦ :]

આસો રાત અમાસની પ્રહર આ ત્રીજે રહી ઘૂઘવી,
પોઢ્યું છે ઘર ઝંખતું પ્રતિપદા, ને શ્હેર જંપ્યું જરી;
ઊભો એકલ હું રવેશ મહીં જે નિદ્રા જતાં; શ્યામળી
જોઉં મૂર્તિ ઝળાંહળાં ગગનની ગૂમી દિશા સૌ ભરી;
આછે શીતળ વાયુસ્પર્શ પ્રુજતી એની નિહાળું, વળી
જાણે અંગુલિઓ અહીં વલય કૈં રૂડાં રહી ઝૂલવી
ઘેરેઘેર, અટારી ગોખ ઝરૂખે છીન્ન દીપાવલી.
શોરે ત્યાં 'સબરસ લિયો!' ટહુકિયાં સૂનાં ગલી ને પથ,
ઝાડૂ લે સુઘરાઈનો શ્રમજીવી કર્તવ્યમાં તત્પર;
જાગ્યાં ભાભી–નણંદ જોઉં, ઘરની ભેગી કરેલી રજ
નાખી બ્હાર,[x] પ્રવેશતાં ગૃહ; બજી દાંડી, બજ્યાં કંકણ.
પ્રાચીને તટ ના કસુમ્બલ હજી સોહન્ત આવ્યો રથ,
ના કૂજ્યો મધુ ઢોળતો ગહનમાં કો પંખી કેરો સ્વર;
ત્યાં તો શો લહર્યો અહો, જનગણે ઉત્સાહનો આ ધ્વજ?
શો કિલ્લોલ અહો, મચે જગતમાં, ઝંખે નવું જે ક્ષણ?

卐

x બેસતા વર્ષને મળસ્કે 'અળશ' જાય અને 'લક્ષ્મી' આવે, એ શ્રદ્ધાથી ઉજવાતો રિવાજ.

જીવનદ્વંદ્વ

વૈકુંઠ શાહ

"બહેન, તમારો ફોન છે."

સુધાએ ખાટલા પરથી ઊઠી રીસીવર ઉપાડ્યું.

"આપ કોણ?"

"સુધાબેન છે?" સામેથી અવાજ આવ્યો.

"હું સુધા, તમે કોણ?"

"હલો સુધા, હું કોણ છું તે ઓળખી શકે છે?"

સુધા સહેજ મુંઝાઈ અને મૌનથી જ જવાબ વાળ્યો.

"હું શોભના."

"શોભના?" સુધા આનંદમાં આવી ગઈ. "તું ક્યારે આવી?"

"કાલે જ."

"કેમ મઝામાં તો છે ને!"

"તદ્દન મઝામાં" શોભનાએ જવાબ વાળ્યો અને પ્રશ્ન કર્યો: "રોહિતભાઈ કેમ છે?"

"મઝામાં. મળવા ક્યારે આવશે?"

"તું કહે ત્યારે. પણ ફુરસદ હોય ત્યારે જ બોલાવજે. તું તો દેશસેવકની પત્ની એટલે એપોઇન્ટમેન્ટ વિના આપણાથી કેમ અવાય!" શોભનાએ જોરથી હસી પડતાં કહ્યું અને સુધાના મોં પરના ભાવો બદલાઈ ગયા.

"હજી મશ્કરી કરવાની તારી ટેવ ન ગઈ, કેમ?"

"એ તો મરીશ ત્યારે જ જશે. બોલ ક્યારે આવું?"

"કાલે બપોરે ત્રણ વાગ્યે આવ."

"ભલે."

૨

ટેલીફોન મૂકી સુધા ખાટલા પર પડી. તેનું કૃશ થઈ ગયેલું શરીર આટલા શ્રમથી પણ કાંપવા લાગ્યું અને સુધાએ ઘડીભર તો આંખ મીંચી આરામ લીધો. પણ તેના ઉદ્વિગ્ન મનને શાંતિ ન હતી. પળવારમાં તેની આંખ ખૂલી ગઈ અને પોતાની બાળસખી શોભના સાથે વિતાવેલા સુખદ દિવસો દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવા લાગ્યા.

શોભનાની મૈત્રીની સૌરભે આજે પણ તેના દિલમાં ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ પ્રેર્યાં. છેલ્લાં બે વર્ષથી ગુમાવેલી તાઝગીએ સુધાના દેહમાં ફરી દર્શન દીધાં. તેના નિરંતરના સાથી —ખાટલા—ને છોડી સુધાએ મોં ધોઈ બાહ્ય સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી. બાળસખી શોભના બાર વર્ષ પછી મળશે એ સુખદ વિચારે સુધાએ જીવન પ્રત્યેની નફરત ઘડીભર સો ખંખેરી નાખી અને તેના તરફ પ્રેમ જન્મ્યો.

"હાશ, કેટલે વર્ષે સ્વજનને મળવાનો આનંદ મળશે?" સુધા બબડી "તેની સાથે દિલ ખોલીને વાત કરી શકીશ."

લાંબા સમય પછી તેણે રેડિયો ચાલુ કર્યો. ડ્રેસીંગ ટેબલ સામે બેસી કેશ વ્યવસ્થિત કર્યા અને અરીસામાં પોતાની કરમાએલી મુખરેખા જોઈ બોલી:

"કેવી લાગું છું! જાણે પચાસ વર્ષની પ્રૌઢા! બાર વર્ષ પહેલાં તો આ સુધાને પોતાની કરવા કેટલાય યુવાનો તલપાપડ થતા હતા. અને આજે!" તેણે પોતે જ જવાબ વાળ્યો: "આજે તેના પર થૂંકે પણ નહિ! બાર વર્ષમાં કેટલું પરિવર્તન!"

જીવનની નિરાશાએ ફરી ડોકિયું કરવા માંડ્યું અને સુધા સઘળું બળ એકત્ર કરી આરસી પાસેથી ખસી ગઈ.

"કાલે તો શોભના આવશે અને મારું દિલ હલકું થશે. મારે શોભનાથી શું છુપાવવાનું છે!"

"આજની ટેલીફોનની વાત પરથી તો લાગે છે કે શોભનાનો જીવનરસ હજી સુધી એવો જ ટકી રહ્યો છે અને એવું જ મસ્ત જીવન ભોગવે છે... અને હું!"

"પુન: એ જ ભગ્ન મનોદશા!" સુધા બોલી ઊઠી: "આજે તો એનો સામનો કરીશ જ." એમ નિશ્ચય કરી રેડિયો સામે ખુરશી નાંખી સંગીતમાં ડૂબી ગઈ. તેની આંખ ક્યારે મીંચાઈ ગઈ તે ખબર ન પડી.

૩

રાત્રે આઠ વાગ્યે ડૉ. રોહિત સુધાના ખંડમાં દાખલ થયો ત્યારે તેણે અસાધારણ દૃશ્ય જોયું. રોજની જેમ સુધા ખાટલામાં પડીપડી શૂન્ય જગતની પેલે પાર જોવા પ્રયત્ન નહોતી કરતી. આજે તે ખુરશી પર ગાઢ નિદ્રામાં પડી હતી. છેલ્લાં બે વર્ષમાં ડૉક્ટરે સુધાને આટલી સ્વસ્થ નિદ્રા ભોગવતી જોઈ નહતી. બાજુમાં રેડિયો ચાલતો હતો એ પણ અસાધારણ હતું. સુધાનો સંગીત પ્રત્યેનો અનુરાગ તો બાળપણથી જ જન્મ્યો હતો છતાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં સુધાએ ન તો એક કડી ગાઈ હોય કે રેડિયો પર તે સાંભળવા ખુશી બતાવી હોય.

સામાન્ય રીતે સુધાના વાળ વિખરાયેલા જ જોવા મળતા પણ આજે તેના કેશ વ્યવસ્થિત હતા, પાવડર લગાડેલો હતો અને સૌભાગ્યચિહ્ન તેના ફિક્કા ચહેરાને પણ દીપાવતું હતું.

આ અણધાર્યા પરિવર્તનથી પ્રસન્ન થઈ રોહિત અવાજ કર્યા વિના સામેની ખુરશી પર બેઠો.

અર્ધો કલાક પછી સુધા જાગી. રોહિતે તેની પાસે જઈ તેના કપાળ પર હાથ મૂક્યો:

"સુધા"

"તું આવી ગયો! કેટલા વાગ્યા!"

"સાડા-આઠ."

"સભા વહેલી પૂરી થઈ?"

"હા, આજે ધાર્યા કરતાં વહેલું પત્યું" રોહિતે કહ્યું. "મને થયું કે તારી સાથે શાંતિથી બેસીશ.. દવા બરાબર લીધી હતી ને!"

"હા."

"આજે કંઈક સારું લાગે છે!"

"રેડિયો સાંભળતી હતી એટલે કહે છે?"

"એ પણ ખરું. બીજી રીતે પણ જોતાં એમ લાગે છે કે તને જીવનમાં ફરી રસ જાગ્યો હોય એવાં ચિહ્ન લાગે છે."

"હં..."

"આજે કંઇ બન્યું?"

"હા, આજે શોભનાનો ટેલીફોન આવ્યો હતો."

"કઇ શોભના, તારી બાળસખી? તે હાલ અહીં છે?" ગમે એવી પરિસ્થિતિમાં પણ સમતુલા ન ગુમાવનાર ડૉ રોહિતે એકસાથે બે પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યા.

"કાલે આવી."

"આપણે ઘેર બોલાવ ને!"

"કાલે આવવાની છે."

"ઘણે વર્ષે આવી, નહિ?"

"બાર વર્ષ થયાં"

ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી અને રોહિતે તેનો ઉત્તર આપ્યો વાત પૂરી થઈ ત્યારે રોહિતે કહ્યુ:

"સુધા, બહુ જ દિલગીર છુ મારે તરત જ બહાર જવું પડશે શર્માજીની તબિયત બગડી છે."

"એ કયાં તારા દર્દી છે? એ તો ડૉ મુકરજીની દવા કરે છે ને!"

"એ ખરું, પણ કૉન્ગ્રેસ વર્તુલોમાં એમનું સ્થાન તારાથી કયાં અજાણ્યું છે? સંસ્થાના હિત ખાતર મારે જવું જ જોઈએ"

"ભલે, સંસ્થાનું હિત સચવાતું હોય તો હું વચ્ચે નહિ આવું." સુધાએ કંઈક કડવાશથી કહ્યુ અને રોહિત સુધાને કપાળે હાથ મૂકી ઝડપભેર ખંડ બહાર નીકળી ગયો.

સુધાએ રેડિયો બંધ કર્યો, ખાટલા પર પડી અને એ જ શૂન્ય નજરે આભ તરફ જોયા કર્યું.

૪

બીજે દિવસે સુધા હમેશ પ્રમાણે ખાટલા પર પડી હતી ત્યારે નોકરે આવી કહ્યુ:

"શોભનાબેન આવ્યાં છે."

"એમને અહીં લઈ આવ" સુધાએ બેઠાં થતાં કહ્યુ, "હું પણ ગાંડી જ છુ ને! શોભનાને બોલાવી હતી તે પણ ભૂલી ગઈ"

"હલો સુધા" દાખલ થતા પહેલાં જ શોભનાએ ટહૂકો કર્યો "અરે પણ આ શું! What is wrong with you? [તને શું થયું છે?]"

"બેસ તો ખરી. પહેલાં કહે, તું કેમ છે?"

"તું જોઈ શકે છે, એકદમ ફર્સ્ટ કલાસ." યૌવન અને આરોગ્યથી છલકતી દેહલતા બતાવતાં શોભનાએ જવાબ આપ્યો "પણ તને શું થઈ ગયું, સુધા?"

"તબિયત સારી નથી."

"મને કદી લખ્યું પણ નહિ?"

"એ બધી વાત પછી" સુધાએ વાત ઉડાવી, "પહેલાં કહે કે તું ચા પીશે કે બીજું કંઈ?"

"હું તો જુદાઈ રાખતાં શીખી જ નથી! ચા પણ પીશ અને જમીશ પણ ખરી."

સુધાએ નોકરને બોલાવી ચા લાવવા કહ્યું અને બન્ને સખીઓ વાતે વળગી.

"રમેશભાઈ કેમ છે?"

"ખૂબ મઝામાં. અને તું પૂછે એ પહેલાં કહી દઉં કે અમારું કુટુમ્બ છ માણસનું છે. સૌથી મોટી ધરા–પછી વિપુલ–પછી મદન અને સૌથી નાની એક વરસની વર્ષા. બધાં કુશળ છે."

"બધાં જ આવ્યાં છો ને?"

"એ તો ઘણીવાર કહેતા કે તું એકલી જઈ આવ. પણ મેં તો નિશ્ચય કરેલો કે સૌએ સાથે જ જવું. અમૃતસરથી મુંબાઈ આવવું કંઈ સહેલું છે? કોઈવાર એમને રજા ન મળે તો કોઈવાર નાણાંની સગવડ ન હોય. એમ એમ કરતાં દશ વર્ષ વીતી ગયાં!"

"બધાંને લઈને કેમ ન આવી?"

"મને થયું કે પહેલાં તને નિરાંતે મળી લઉં પછી બધાં સાથે આવશું. આજે છોકરાંઓને રાખવાનો ચાર્જ એમને સોંપ્યો છે."

"તને મળતાં મને એટલો આનંદ થાય છે."

"રોહિતભાઈ ક્યાં છે? મને તો એમ કે ડાક્ટર લોકો બપોરે ઘેર મળતા હશે."

"તારી ધારણા ખોટી નથી પણ જાહેરજીવન એનો સારો વખત લઈ લે છે. આજે મહાસભાના કાર્યકરોની સભા છે."

ચા આવી. સુધાએ એક પ્યાલો ચા શોભના સામે ધર્યો અને બીજો પોતે લીધો.

"તને તકલીફ શું છે, સુધા?"

"તકલીફ કંઈ નથી. સારામાં સારા પચીસ ડાક્ટરો પાસે ચિકિત્સા કરાવી બધા એકમત છે કે શરીરમાં કંઈ રોગ નથી. છતાં દિનપ્રતિદિન વજન ઘટતું જાય છે અને દુર્બળતા વધતી જાય છે."

"તને જોઈને તો મારો જીવનઉત્સાહ મંદ પડી ગયો. કેટલા વખતથી તબિયત બગડી છે?"

"દશ વર્ષથી."

"દશ વર્ષથી! બાપ રે...બાપ અને ઉપાય શા કર્યા?"

"તને કહ્યું ને, નિષ્ણાતોની સલાહ લીધી અને નવી નવી દવાઓ અજમાવી પણ પરિણામ શૂન્ય."

"હવાફેર કરી જોયો?"

"ગયે વર્ષે એક મહિનો પૂના રહી. ત્યાં પણ ત્રણ રતલ વજન ઘટ્યું."

"રોહિતભાઈ સાથે આવ્યા હતા?"

"વિચાર તો સાથે રહેવાનો જ હતો પણ એટલામાં કચ્છમાં ધરતીકંપના કરુણ સમાચાર આવ્યા અને એને તો રાહતકાર્ય માટે મુંબાઈ આવવું પડ્યું."

"સુધા, એક અંગત સવાલ પૂછું?"

"રજા લેવાની જરૂર ખરી?"

"રોહિતભાઈનો પ્રેમ કેવો?"

"પહેલે દિવસે હતો એવો જ તાજો."

"પ્રેમની ઉષ્મા ખરી કે નહિ?"

"તબીબી વ્યવસાય અને જાહેરજીવન એનો એટલો સમય અને શક્તિ માગી લે છે કે બિચારાના પ્રેમની ઉષ્મા પણ થીજી જાય છે. એમાં હું એનો દોષ ન કાઢું."

"દોષ કાઢવાનું તને કારણ પણ નથી. તને યાદ છે, તારા બાપુએ બે મુરતિયા વિષે તારો મત પૂછ્યો હતો. એક સામાન્ય બુદ્ધિશાળી અને વાસ્તવવાદી હતો, બીજો હતો રોહિત જે આદર્શવાદી હતો. કોલેજમાં પણ તેની વાક્ધારાથી ભલભલા નિશ્ચલ બની જતા. જનસેવાની ઉચ્ચ ભાવનામાં તેને અચલ શ્રદ્ધા હતી."

"મને યાદ છે, શોભના" સુધાએ દર્દભર્યા સ્વરે કહ્યું, "મને એ પણ યાદ છે કે મારે મન કીર્તિ એ જ સર્વસ્વ હતું. મને લાગતું હતું કે રોહિત કીર્તિ પામશે અને કીર્તિની છાયા નીચે એ જ નહિ પણ હું યે ધન્ય થઈશ."

"તારી ગણતરી સાચી પડી છે! આજે રોહિતભાઈની પ્રતિષ્ઠા એક નામાંકિત ડાક્ટર તરીકે જ નહિ પણ દેશના એક અગ્રગણ્ય નેતા તરીકે પણ છે. તારી ગણતરી શું સાચી ન પડી?"

"હું સાચી પડી છતાં ય ખોટી છું. મારી ભૂલ મને સમજાય છે. વાસ્તવિક હકીકતને ઠોકર મારી હું આકાશકુસુમ તરફ દોડી."

"અને તે પામી પણ ખરી ને!"

"પામી જરૂર, પણ તે સાથે મારી ભ્રમણા દૂર થઈ. આજે મારા હાથમાં કીર્તિનો કળશ છે પણ વાસ્તવ જગતમાં ઊભા રહેવા માટે મારી પાસે તસુભર જગ્યા નથી... મારું જીવન થડ વિનાના પાંદડા જેવું છે."

૫

સુધાની હૈયાવરાળથી દાઝીને શોભનાનું મસ્તદિલ પણ રડી પડ્યું. પોતાની બાળસખીની જીવનસમસ્યાએ તેને મૂંઝવી દીધી.

ઘેર આવી શોભનાએ રમેશ સાથે બધી વાતની પૂર્ણ ચર્ચા કરી અને બંનેએ સમગ્ર પરિસ્થિતિનું માર્મિક અવલોકન અને પૃથક્કરણ કર્યું તથા માર્ગરેખા નક્કી કરી.

બીજે દિવસે શોભના રોહિતના કન્સલ્ટીંગ રૂમ પર ગઈ.

"કેમ રોહિતભાઈ, ઓળખો છો?"

"આવ, આવ, શોભના, તને ભૂલું! કાલે જ સુધાએ કહ્યું કે તું મુંબાઈ આવી છે." રોહિતે હસીને કહ્યું "તારે ઘેર સૌ મઝામાં તો છે ને?"

"બધાં મઝામાં છે" શોભનાએ જવાબ આપ્યો અને ઉમેર્યું, "તમારાં દર્દીઓ રાહ જુએ છે. તમે મને એકાંતમાં ક્યારે મળી શકો?"

રોહિતે ડાયરી કાઢી અને તેમાં નજર ફેરવી કહ્યું, "આજે બપોરે અઢી વાગે ફાવશે?"

"ભલે, આજે અઢી વાગે ગ્રેન્ડ હોટલ પર. અને આ વાતની શોભનાને જાણ ન થાય."

"જરૂર, પણ મારે સાડા ત્રણ વાગ્યે એક સભા છે હં..."

"તેની ફિકર ન કરો."

બરાબર અઢી વાગ્યે રોહિત નિયત સ્થળે પહોંચ્યો ત્યારે શોભના તેની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. ખુરશી પર બેસતાં શોભનાએ કહ્યું:

"રોહિતભાઈ, સમય ઓછો છે અને વાતો ઘણી કરવાની છે. એટલે હું મુદ્દાની વાત પર જ આવું."

"હં..."

"મારો અને સુધાનો સંબંધ તમારાથી અજાણ્યો નથી. તમારી સાથે પણ ઘણી જૂની ઓળખાણ છે એટલે જ આ નાજુક વિષયની વાત કરવા આવી છું."

"શોભના, અચકાવાની જરાય જરૂર નથી. સુધા પર જેટલો હક રાખતી હોય એટલો જ મારા પર રાખી શકે છે."

"કાલે સુધાનું શરીર જોઈ મારું તો કાળજું કપાઈ ગયું."

"મને પણ એટલું જ દુઃખ છે. કોઈ દવાની અસર જ થતી નથી અને અશક્તિ વધતી જાય છે"

"રોહિતભાઈ, હું જાણું છું કે તમે એક કુશળ ડૉક્ટર છો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ દર્દીના રોગનું નિદાન કરવામાં તમે નિષ્ફળ નીવડ્યા છો."

"એટલે!"

"આ રોગ મટાડવાને શરીરવિજ્ઞાન કરતાં મનોવિજ્ઞાન વધારે ઉપયોગી નીવડશે એમ મને લાગે છે."

"હું સમજ્યો નહિ, શોભના."

"ખોટું ન લાગે તો વધારે સ્પષ્ટતા કરું."

"ખોટું લગાડવાનું કારણ નથી. કોઈની ભૂલ થતી હોય તે બતાવવાની સ્વજનોની ફરજ છે. સુધાનું હિત એ જ આપણું ધ્યેય છે."

"તમારો મત સાંભળી આનંદ થયો. મારા મત પ્રમાણે સુધાની હાલની સ્થિતિ માટે પૂરી જવાબદારી તમારે શિરે મૂકવી જોઈએ."

રોહિતે આંખ ફાડી આશ્ચર્ય બતાવ્યું પણ જવાબ ન આપ્યો.

શોભનાએ આગળ ચલાવ્યું:

"તમે ડૉક્ટર થયા. તમારાં લગ્ન થયાં. સારી પ્રેક્ટિસ જામવા લાગી. જનસેવા અને દેશસેવાના કાર્યમાં પણ તમે પ્રગતિ કરવા માંડી અને તમે સુધાને અન્યાય કર્યો."

"અન્યાય!"

"હા, અન્યાય. તમારા પ્રેમ અને લાગણી વિષે મને કે સુધાને શંકા નથી પણ સ્ત્રીનું હૃદય ઓળખવામાં તમે નિષ્ફળ નીવડ્યા. સ્ત્રીની આશા અભિલાષા અને આકાંક્ષા સંતોષવા તમને સમય ન રહ્યો."

રોહિત મૌન રહ્યો.

"હું પણ સ્ત્રી છું., સ્ત્રીનું હૃદય સહચાર-સહવાસ અને સાન્નિધ્ય મેળવવા કેટલું ઝંખે છે-તલસે છે તે તમે સમજી ન શક્યા. એ વિના સ્ત્રીની દેહલતા કરમાઈ ગયા વિના કેમ રહે!"

શોભના કંઈક ઉત્તેજિત થઈ બોલ્યે જતી હતી:

"સુધાને તમે ધન આપ્યું, સાહ્યબી આપી, કીર્તિ આપી પણ એ બધું શા ઉપયોગનું? મેં પહેલાં કહ્યું અને ફરીથી કહીશ કે તમે સુધાને ખૂબ પ્રેમ કરો છો પણ તમે જાણો છો કે પ્રેમ વર્તનમાં ઉતરે છે ત્યારે જ જીવંત બને છે!"

રોહિત ઊંડા વિચારમાં મગ્ન હતો.

"તમે વ્યવસાયી અને જાહેરજીવનમાં એટલા ડૂબેલા રહ્યા કે સુધાની જરૂરિયાત તરફ નજર કરવાનો પણ તમને અવકાશ ન રહ્યો. બિચારી સુધાની આશા અને અરમાનોનું શું થશે તેનો ખ્યાલ સરખો પણ તમને ન આવ્યો! તમે એના અરમાનો કચડી કાઢ્યા એમ તો હું ન કહું પણ તેને કરમાવી નાંખ્યા એમ તો જરૂર કહીશ."

"શોભના, તારે જે કહેવું હોય તે વિના સંકોચે કહે. મારી બેન મારી ભૂલ બતાવે છે એમ સમજી મનમાં નહીં લાવું એની ખાત્રી રાખજે."

"સેવા કરવામાં અને કીર્તિ પામવામાં તમે બિચારી સુધાની હોંસ–આશાઓ ભૂલી ગયા. અંગતજીવન પણ જાહેરજીવન જેટલું જ મહત્વનું છે એ તમે ભૂલી ગયા. અને સુધાના સુખને ભોગે તમે જાહેરજીવન વિકસાવ્યું."

શોભનાનું તહોમતનામું રોહિત એકધ્યાને સાંભળતો હતો.

"તમે તો આખો દિવસ કોન્ગ્રેસ, મેડિકલ એસોશિયેશન, સેવાદળ અને રોટરી કલબની પ્રવૃત્તિઓમાં દટાયેલા રહેતા હતા પણ બિચારી સુધાની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો હતો?"

"સુધાએ લગ્નના પહેલા બે વર્ષમાં અંગતજીવન સંતુષ્ટ રાખી તમારી કીર્તિ વધે એ માટે સક્રિય પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં સફળતા પણ સાંપડી. પછી તો તમારી જાહેરપ્રવૃત્તિ એટલી બધી વધી પડી કે પોતાનો જીવનરથ સુધાને તો એકલે હાથે જ ચલાવવાનો રહ્યો."

શોભના ઘડી થંભી અને પૂછ્યું: "રોહિતભાઈ, મારી વાત સાચી લાગે છે?

"હા, પણ થોડે અંશે. તને યાદ હોય તો જનસેવાના કોડ મને નાનપણથી હતા અને સુધાએ લગ્ન પહેલાં એ ધ્યેય સ્વીકાર્યું હતું એટલું જ નહિ પણ આવકાર્યું પણ હતું."

"હા, એ વાત ખરી છે પણ તેમાં યે તમે મર્યાદા વટાવી ગયા. જાહેરજીવન જો અંગતજીવનના સુખનો નાશ કરે એ પરિસ્થિતિ ઊભી કરવામાં મને તો ડહાપણ દેખાતું નથી."

ડૉ. રોહિત ફરીથી મૌન રહ્યા.

"અસલ વાત એ બની કે સુધા સાથી કે મિત્રવિહોણી બની ગઈ. ઈશ્વરે જો એકાદ બાળક પણ આપ્યું હોત તો તેની દેખભાળ કરવામાં તેને જીવનની સાર્થકતા લાગત આજે સુધાને પતિ છે પણ તેનું સાન્નિધ્ય નથી. જીવનપરત્વે એની મમતા લોપ પામે એમાં શી નવાઈ?"

"તારી વાત સાચી હોય તો આનો ઉપાય શો?

"ઈચ્છા હોય તો ઉપાય મુશ્કેલ નથી."

"કહે."

"તમારી પાસે પૂરતા પૈસા છે. તમારી જાહેર પ્રવૃત્તિમાંથી હાલ તુરત સંન્યાસ લઈ લો. ૭ મહિના મુંબાઈની બહાર જઈ સુધાનું જે સુખ ખુંચવી લીધું છે તે વ્યાજ સાથે સુપ્રત આપી તેનું દિલ પ્રસન્ન કરો. મને વિશ્વાસ છે કે સુધાનો બૂઝાતો જતો જીવનદીપ બમણા પ્રકાશથી ચમકશે."

રોહિતે શોભનાના સૂચન પર વિચાર કરવા સમય માગ્યો અને બીજે દિવસે ફરી મળવા નક્કી કર્યું.

બીજે દિવસે રોહિતે શોભનાની સૂચના માન્ય રાખી પણ જાહેર પ્રવૃત્તિઓને સંકેલી લેવા એક મહિનાનો સમય માગ્યો. સુધાની વણસતી જતી તબિયત જોઈ શોભનાએ દરખાસ્ત કરી કે સુધાને એક મહિના માટે અમૃતસર લઈ જવી અને એક મહિના પછી રોહિત તેને બહારગામ લઈ જાય.

યોજના પ્રમાણે શોભનાના કુટુંબ સાથે સુધા અમૃતસર ગઈ. શોભનાએ ધારેલું કે લાંબા સમય પછી બે સખીઓને સાથે રહેવામાં મઝા આવશે. વળી બાળકોના કિલકિલાટથી પણ સુધા આનંદમાં રહેશે અને તેનું આરોગ્ય સુધરશે.

પણ શોભનાની ગણતરી ખોટી પડી. શોભના અને રમેશના નિકટ જીવનની તુલના એણે પોતાના અસંતુષ્ટ જીવન સાથે કરી. બાળકોની તોફાનમસ્તીની તુલના પોતાના ઉજ્જડ લગ્નજીવન સાથે કરી અને તેની નિરાશા શાંત થવાને બદલે ભભૂકી ઊઠી. તેની તબિયતમાં ઝડપી બગાડો થવા માંડ્યો અને તેને મુંબઈ પાછા ફરવું પડ્યું.

રોહિત પણ મૂંઝવણમાં પડ્યો. શોભના સાથેની ગોઠવણ પ્રમાણે જાહેરજીવન છોડી દેવાના પગલાં ભરવા માંડ્યાં એવામાં એક નવું જ ધર્મસંકટ ઊભું થયું.

સામાન્ય ચૂંટણી પાસે આવતી હતી. લોકસભા માટે ઉમેદવારો પસંદ કરવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. કોંગ્રેસની સ્થિતિ સદ્ધર ન હતી. જો કોઈ લોકપ્રિય દેશસેવક ઉમેદવાર હોય તો જ વિજય સાંપડે એમ હતું ડૉ. રોહિત કરતાં વધારે લોકપ્રિય નેતા કોણ મળે?"

સંસ્થાના અગ્રગણ્ય કાર્યકરોએ ડાક્ટરને આગ્રહ કરી ઉમેદવારી સ્વીકારવાનું કહ્યું. રોહિતની દ્વિધાની સીમા ન હતી. વધુમાં સુધા અમૃતસર હતી અને તેનો અભિપ્રાય લેવાનું બને એમ ન હતું.

એ જ રાત્રે શોભનાનો ટ્રંકકોલ આવ્યો: સુધાની તબિયત બગડી છે અને તે મુંબઈ ભણી આવે છે તેના ખબર આપ્યા. રોહિતનું મન ચિંતાથી વ્યગ્ર થયું.

સુધા મુંબઈ આવી ગઈ. તેની અશક્તિ વધી ગઈ હતી. ગમગીની પણ વધારે ઊંડી ઉતરી હતી. રોહિતે લોકસભાની ચૂંટણી વિશે નિર્ણય લીધો ન હતો. સુધાને એ વાત કરવાની તેનામાં હિંમત ન હતી.

એક દિવસ સુધા સૂતી હતી અને રોહિત તેની પાસે બેઠો હતો ત્યારે કોંગ્રેસ કાર્યકર્તા શ્રી શર્મા આવી ચડ્યા. અને અનાયાસે વાત નીકળી ગઈ.

"રોહિત, મેં સાંભળ્યું છે કે લોકસભાની બેઠક માટે ઉમેદવારી કરવા તમે ના પાડો છો?"

"હા, શર્માજી. સુધાની તબિયત વધારે ખરાબ છે અને બધી પ્રવૃત્તિ છોડી મારે તેની પાછળ બધું જ ધ્યાન આપવું જોઈએ."

"ડાક્ટર, સુધા તો સમજુ છે. આ તો સંસ્થાના તેમ જ દેશના હિતનો સવાલ છે. તમારી કારકિર્દીની વચ્ચે આવે એવી તે નથી. લોકસભાના સભ્ય બનવા લોકો આકાશપાતાળ એક કરે છે અને તમે આવી સોનેરી તકને ઠોકર મારો છો? સુધાની સારવાર તો મુંબઈમાં પણ થઈ શકે છે અથવા તો એને માટે સાથી તરીકે બીજા કોઈને મોકલી શકાય છે. પણ લોકસભા એ તો તરક્કીનું પહેલું સોપાન છે. લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા જવું ઠીક નથી."

"શર્માજી, તમારી બધી વાત સાચી પણ મારી જાહેર પ્રવૃત્તિથી સુધાને ઘણો જ અન્યાય થયો છે અને તેની પાસેથી વધારે ભોગની મારાથી કેમ આશા રખાય ?"

"રોહિત, એ તો જગતનો ક્રમ છે. તમે પેલું વાક્ય જાણો છો ને કે The Greatness of a man is built on the sacrifies of his wife [પત્નીના ત્યાગથી જ પુરુષની મહાનતા શક્ય બને છે].

સુધા અત્યાર સુધી મૂક પ્રેક્ષક તરીકે સાંભળતી હતી તે બોલી :

"શર્માજી સાચું કહે છે. દેશનું સંસ્થાનું અને તારું પોતાનું હિત ઉમેદવારી સ્વીકારવામાં જ છે અને હું તેમાં અંતરાયરૂપ થાઉં તો મારું સ્ત્રીત્વ લાજે."

ત્યાગમૂર્તિ સુધાના શબ્દ સાંભળી રોહિતની આંખ ભીની થઈ.

૬

ડૉ. રોહિતની કોન્ગ્રેસ ઉમેદવાર તરીકે વરણી થઈ ગઈ. ચૂંટણીનું કામ જોરશોરથી ચાલવા લાગ્યું. રોજ સંખ્યાબંધ સભાઓ ભરાતી અને રોહિતને જમવાનો પણ અવકાશ ન રહેતો અને સુધા પાસે પા–અડધો કલાક બેસવાનું પણ અશક્ય બની ગયું.

સુધાનું શરીર વધારે ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. રોહિત સુધાની તબિયતની કાળજી રાખતો પણ સુધાએ જીવનપરત્વે બેકાળજી કેળવી. અંગ મૂજતું હોય છતાં સુધા ડૉકટરની સુખ-સગવડ જોતી, કપડાંલત્તાની દરકાર લેતી અને જાહેરજીવનનો તેમનો બોજો હળવો થઈ શકે એવી બધી કાળજી રાખતી.

પ્રચારકાર્ય કરવામાં બંને પક્ષે કંઈ બાકી ન રાખ્યું. મતદાનને દિવસે સુધાએ જાતે દરવાજા સુધી આવી રોહિતને કપાળે ચાંદલો કર્યો અને તેને શુભેચ્છા કહી.

રોહિતના ગયા પછી સુધા ખાટલા પર પડી ત્યારે તેનું શરીર તાવથી ધગધગતું હતું. દશ વાગે નોકર જમવાનું લાવ્યો ત્યારે સુધાએ કહ્યું કે રોહિતની સાથે જ તે જમશે.

એક વાગે રોહિત ઘેર આવ્યો ત્યારે સુધાએ હસીને ચૂંટણીના ખબર પૂછ્યા. પતિને પ્રેમથી પીરસ્યું અને પોતે પણ પતિની સામે બેસીને ભોજન કર્યું. સુધાના વર્તનથી રોહિતને ખૂબ આનંદ થયો.

સાંજ પડવા આવી. ચૂંટણીનો છેલ્લો જુવાળ શરૂ થયો. બાકી રહેલા મતદારોને લઈ આવવાના આખરી પ્રયત્નો શરૂ થયા મતદાન પૂરું થયું કે તરત રોહિત ઘેર આવ્યો અને શયનખંડ તરફ દોડ્યો.

"તું આવી ગયો ? બહુ સારુ થયું. ચુંટાઈ આવશે ને ?"

"લાગે છે તો ખરું પણ જો તેં મોટું દિલ ન બતાવ્યું હોત...તો..."

"દેશસેવામાં મારો એ ફાળો" સુધાએ ફિક્કું હસીને કહ્યું.

"સુધા માય ડાર્લિંગ" કહી રોહિતે તેના કપાળે હાથ મૂક્યો ત્યારે તે ચમક્યો !

"સુધા, તારું શરીર તો ધીખે છે."

સુધાએ રોહિતનો હાથ પકડી કહ્યું :

"આજે મારી પાસેથી જતો નહિ !"

ડૉકટરે થર્મોમીટર મૂકી. તાવ ૧૦૩ ડીગ્રી હતો. નાડ જોઈ ત્યારે પરિસ્થિતિ બગડની લાગી. ઈન્જેક્ષન મૂક્યું. પોતાના એક ડૉકટરમિત્રને સલાહ માટે બોલાવ્યો. દર કલાકે તાવનું

જોર વધતું જતું હતું. નાડીની ગતિ મંદ પડતી જતી હતી. આઠ વાગ્યે તાવ ૧૦૪ાા ડીગ્રી થયો. સુધાએ આંખ ખોલી પૂછ્યું :

"રોહિત, પરિણામ ક્યારે ?"

"પરમ દિવસે સાંજે પાંચ વાગ્યે."

"ત્યાંસુધી પ્રભુ ટકાવે તો કેવું સારું !"

દશ વાગ્યે સુધા બેભાન થઈ. રોહિતે તેનો તાવ ઓછો કરવા અને તેને ભાનમાં લાવવા અથાક પ્રયત્ન કર્યો. શહેરના અનેક ડૉકટરોની સલાહ લીધી પણ કંઈ લાભ ન થયો.

બીજો આખો દિવસ સુધા બેભાન રહી. ત્રીજે દિવસે મગજની સ્થિતિ અસ્થિર બની અને જાતજાતના પ્રશ્ન પૂછવા લાગી.

"રોહિતનું પરિણામ આવ્યું ?"

"રોહિત ચુંટાઈ આવ્યો ને ! હું જાણતી જ હતી."

"રોહિતને પહેલાં અભિનંદન તો હું જ આપવાની."

સાંજે પાંચ વાગ્યે સુધાએ બેભાનાવસ્થામાં જ દેહ છોડ્યો !

જ્યારે સુધાનો દેહ ચિતા પર ભડભડ બળી રહ્યો હતો ત્યારે શહેરમાં ડૉ. રોહિતની સફળતાનો આનંદોત્સવ મનાતો હતો.

૨–૧૦–'૫૭

★

ઉષાસ્તોત્ર

'અકલ'

ઉષા દેવી આવ્યાં ! જગ–જન જગાડો ભગવતી,
ભરી દો સુપ્તોમાં નવજીવન ચૈતન્ય ભરતી,
પ્રસારો સુધાંશુ મૃતપર કરુણાકર ધરી,
પ્રબુદ્ધાવી સૌને પછી વિચરજો ભાનુ–જનની.

રૂડી રેખા રંગો લલિતકુમળાથી સજ થયાં,
તથાપિ માતાજી રવિ–પ્રસવની ના કશી પીડા,
પ્રફુલ્લાંગે, હોંશે, સ્મિતભર મુખે કષ્ટ સહતાં,
પિતાની માતા છો, અજર–નવયુવા થકી ભર્યાં !

અમે સિદ્ધિ અર્થે કટિબદ્ધ બની માત ઝુંઝતા,
પરંતુ વૈફલ્યે નવ ટકી રહે યૌવન કલા,
અનાદિથી ઝુઝો તિમિર–રિપુને જાડ્ય સહ મા,
તથાપિ એની એ તમ મુખ પરે તાઝગી છટા.

નમું નિત્યે પાયે તમ જીવન રીતિ શીખવજો,
વ્યથામાં ગાત્રોને અભિનવ–સુવાથી રસળજો.

●

પરશુરામ–સંભવ

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ., બી. ટી.

દૃશ્ય પહેલું

ઋચીક : ભૃગુકચ્છમાં તપ કરનાર, પરમ તપસ્વી ભૃગુમુનિનો પુત્ર હું ઋચીક. પિતાજીને જ ગુરુપદે સ્થાપી હું વેદવિદ્યા ભણ્યો. હવે મારે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એક પવિત્ર યજ્ઞ છે. મારે લાયક કન્યાની શોધમાં હું અનેક સ્થળે ગયો, પણ મારું મન માન્યું નહિ. જેવી પત્ની, તેવી સંતતિ. ગાધિરાજની કન્યાને મેં કાલે જોઈ. રૂપમાં, વિનયમાં, સેવાભાવમાં અને શરીરસ્વાસ્થ્યમાં તે મારે માટે અનુરૂપ કન્યા છે. પણ તે રાજા અને હું નિષ્કામ, અકિંચન બ્રાહ્મણ. તે મને પોતાની કન્યા પરણાવશે ખરો ? લાવ, જોઉં તો ખરો. આ આવ્યું ગાધિરાજનું રાજભવન (પ્રવેશ કરે છે.)

ગાધિરાજ : (સ્વાગત કરતાં પ્રણામ કરીને) પધારો, પધારો, ભૃગુમુનિનંદન ઋચીક. તમારું મુખ વેદવિદ્યાના તેજથી ઝગારા મારે છે. તપથી તમે તમારી શરીરયષ્ટિ કાંચન જેવી તપ્ત બનાવી છે. કહો, આજ્ઞા ફરમાવો. આજે મારાં રાજભવન કેમ આપની ચરણરજથી પવિત્ર કર્યાં ?

ઋચીક : ગાધિરાજ, બ્રહ્મચર્યવ્રતનો સમાપનવિધિ થયા પછી, મારે ગૃહસ્થાશ્રમનો યજ્ઞ માંડવો છે. મારે લાયક કન્યાની શોધ કરતાં કરતાં હું તમારે દ્વારે આવી ચઢ્યો છું. તમારી કન્યા સત્યવતી મારા મનમાં વસી ગઈ છે! કન્યાદાન સમાન પવિત્ર બીજું કોઈ દાન નથી. તો મારી વિનંતિ છે કે–ગૃહસ્થાશ્રમની કામધેનુ સમાન તમારી દીકરી સત્યવતીનું પાણિગ્રહણ મારી સાથે કરાવી, મને સંતુષ્ટ કરો.

ગાધિરાજ : (સ્વગત) અરે, મારી લાડકોડમાં ઉછરેલી રાજકુંવરી સત્યવતી ક્યાં, અને આ યજ્ઞશાળા જ માત્ર જેમની સંપત્તિ છે તેવા નિષ્કામ અકિંચન બ્રાહ્મણો ક્યાં ? માનસ–સરોવરને મૂકીને રાજહંસી ખાબોચિયામાં કેવી રીતે રહેશે ? દીકરીને માથે દુઃખનો ડુંગર ચડે તે જોવા જેવું સંકટ કન્યાના પિતાને બીજું એકેય નથી. માટે લાવ, કંઈક યુક્તિ કરું. ના પાડીશ, તો ઋષિકુમાર મને શાપ આપશે, અને હા કહીશ તો દીકરી દુઃખી થશે. (પ્રગટ) વાહ, મુનિકુમાર, મારી દીકરીનાં એવાં તે ક્યાંથી ધન્ય ભાગ્ય કે તે તમારા જેવા બ્રહ્મચર્યસી બ્રાહ્મણનું પાણિગ્રહણ કરે ? પણ મારી એક પ્રતિજ્ઞા છે કે—જે મને એકહજાર શ્યામકર્ણી ઘોડા લાવી આપે, તે મારી કન્યાને વરે.

ઋચીક : (સ્વગત) હાં, મુત્સદ્દી રાજાએ મુત્સદ્દીભરેલો માર્ગ કાઢ્યો ! ટાઢે પાણીએ ખસ કાઢવાની આ તરકીબ ! ના પાડવી પડે નહિ, અને કન્યા મને પરણાવવી પડે પણ નહિ. પણ આ બિચારા રાજાને યોગવિદ્યાના બળની ખબર હોય તેમ લાગતું નથી. (પ્રગટ) ભલે રાજા ગાધિરાજ, તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરું, તો જ તમે સત્યવતીને મારી સાથે પરણાવજો. સત્યપાલન સૌથી મહાન ધર્મ છે. ઠીક ત્યારે, હું આપની વિદાય લઈશ. અને હજાર શ્યામકર્ણી અશ્વોની શોધમાં નીકળી પડીશ.

ગાધિરાજ : વાહ, ઋચીકમુનિ વાહ. આપનું વચન ભૃગુમુનિના નંદનને છાજે તેવું જ છે. પરમાત્મા આપનું કલ્યાણ કરો. (પ્રણામ કરે છે.)

●

દૃશ્ય બીજું

ઋચીક : યોગબળથી ચૌદેય લોકમાં ખૂણેખાંચરે યોગચક્ષુના પ્રભાવથી નજર નાંખી જોયું; દરેક રાજા, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, કિંનર, દેવ, યક્ષના મહેલમાં અને ઘોડારમાં તપાસ કરી. પણ ક્યાંયે હજાર શ્યામકર્ણાં અશ્વોનો પત્તો ન ખાધો. પાંચપચાસ શ્યામકર્ણી અશ્વો હોય તો મળે. પણ આ તો પૂરા એક હજારની માગ. ઠીક, વરુણલોકમાં સમુદ્રરાજ વરુણદેવની પાસે એક હજાર શ્યામકર્ણી ઘોડા છે, તેમ મેં યોગદષ્ટિથી જોયું. માટે લાવ તેમની પાસે જ જઈ માગણી કરું. (યોગબળથી એક ક્ષણમાં વરુણલોક પહોંચે છે.)

વરુણ : પધારો, પધારો, ભૃગુમુનિકુમાર, પધારો. આજે મારે પણ સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો કે આપ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાની મુનિકુમારનાં મારે ત્યાં પગલાં થયાં. કહો ભૃગુમુનિ, કુશળ તો છો ને? શી આજ્ઞા છે? કૃપા કરી ફરમાવો.

ઋચીક : વરુણરાજ, તમે સર્વ સમુદ્રોના રાજા છો. સમુદ્રોના મણિકોષ અને રત્નો પર તમારો માલિકી હક્ક છે. તમારી કૃપાથી જ કોટયધિપતિ શાહસોદાગરો પોતાનાં વહાણોમાં કરોડોનો માલ ભરી દેશપરદેશમાં તેમની હેરફેર કરી, અઢળક દ્રવ્યસંપત્તિ કમાય છે. કરુણા તમારી આંખમાં છે. આજે મારે આપનુ ખાસ કામ પડયું છે, અને તેથી હું આપનાં દર્શને આવ્યો છું.

વરુણ : બેસો, મુનિકુમાર, બેસો. મારી કયી વસ્તુ હું આપની સેવામાં ઉપસ્થિત કરી કૃતાર્થ થાઉં? (પ્રણામાંજલિ જોડી ઊભો રહે છે.)

ઋચીક : વરુણદેવ, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂરો કરી મારે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો છે. કન્યા તરીકે મેં ગાધિરાજતનયા સત્યવતી પસંદ કરી છે પણ તેના પિતાની પ્રતિજ્ઞા છે કે–જે એક હજાર શ્યામકર્ણી ઘોડા લાવી આપે, તેની સાથે સત્યવતી પરણે. સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં મેં યોગદષ્ટિથી તપાસ કરી. મને ક્યાંયે તેટલી સંખ્યામાં શ્યામકર્ણી અશ્વો ન લાધ્યા. માત્ર આપના ઘોડારમાં તે છે. તો આપ મને તેટલા ઘોડાનું દાન કરી, કન્યાદાન કર્યા જેટલું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો, તેવી મારી વિનંતિ છે.

વરુણ : વાહ, ધન્યભાગ્ય મારાં અને મારા હજાર શ્યામકર્ણી ઘોડાનાં, કે તે આપના જેવા બ્રહ્મવંશી બ્રહ્મકુમારના ખપમાં લાગશે. આપ સુખેથી તે લઈ જાઓ. હું આનંદપૂર્વક આપને તેમનું પ્રદાન કરું છું.

ઋચીક : વરુણદેવ, પરમાત્મા આપને સર્વ રીતે સુખી કરો. તમારા જેવા દાની દેવ બહુ થોડા હશે. (ઘોડા લઈને જાય છે.)

●

દૃશ્ય ત્રીજું

ભૃગુ : બેટા સત્યવતી, તારા આવ્યા પછી મારા આશ્રમની સિકલ જ ફરી ગઈ છે. મારા ઊઠ્યાં પહેલાં તું બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠે છે. બધે જ ઝાડૂ વાળી આશ્રમભૂમિ સાફ કરે છે. યજ્ઞશાલામાંની દરેક વસ્તુ સ્વચ્છ અને યથાસ્થાને ગોઠવાયેલી હોય છે. સર્વત્ર પ્રેમ, શાન્તિ અને સેવાના ફુવારા ઊડતા અનુભવાય છે. રાજકુંવરી હોવા છતાં, રાજ્યપાટના ભોગવિલાસ ત્યજીને તું આ આશ્રમજીવનની સાદાઇ સાથે એકરૂપ બની ગઈ, તેથી હું તારા પર અધિક પ્રસન્ન થયો છું. ઋચીક પણ તારી જીવનચર્યાથી અને ગુણસંપત્તિથી ખૂબ સંતુષ્ટ છે, તે હું જાણું છું.

સત્યવતી : પિતાજી, એમાં મેં કશું જ વધારે કર્યું નથી. અમારો તે કુલધર્મ છે. પિયેર ત્યજી સાસરે આવતી કન્યાએ ભૂતકાળ ભૂલી કેવળ વર્તમાનને અનુકૂળ બની, તદ્રૂપ બની જીવવું જોઇએ. નવાં સગાંને પોતાનાં બનાવી લેવાં જોઇએ. મધુર વાણી અને સતત સેવા—આ બે સફળ ગૃહિણી જીવનની ચાવીઓ છે પણ મને ખૂબ આનંદ થાય છે કે આપને અને આપના પુત્રને મારી સેવામાં કોઇ ન્યૂનતા નથી ભાસતી. બસ, તેમાં જ મારું પરમ સદ્‌ભાગ્ય છે, એમ હું સમજું છું.

ભૃગુ : બેટા સત્યવતી, તું જેટલી ડાહી અને સેવાપરાયણ છે, તેટલી જ મધુરભાષિણી પણ છે. મને આજે ખૂબ સંતોષ થયો છે. બેટા, બોલ, તારું મનવાંચ્છિત વરદાન આજે મારી પાસે માગી લે. રાજા, દેવ અને મુનિની કૃપા વ્યર્થ નથી જ જતી.

સત્યવતી : પિતાજી, આપ તો સમર્થ વેદવિદ્ મુનિ છો. આપથી શું અજાણ્યું છે ? આપનું ચિત્ત જો પ્રસન્ન જ થયું છે, તો મારી સકલ કામનાઓ જરૂર ફળવાની જ છે, એમ હું સમજું છુ. મારી માતાને પુત્ર નથી. તેથી મારાં માતપિતા ખિન્ન રહે છે. મારા પિયેરનો એક કુલદીપક ભાઈ મને મળે, તેવી મારી પ્રાર્થના છે. મને પણ અહીં આવ્યાં ચાર વર્ષ થયાં. સ્ત્રીને સંતતિની ઇચ્છા જેટલી પ્રબળ ઇચ્છા બીજી હોતી નથી.

ભૃગુ : તથાસ્તુ, બેટા સત્યવતી. તું બ્રાહ્મણપત્ની છે, એટલે તારે બ્રહ્મવર્ચસી પુત્ર થાય તે યોગ્ય છે તારી માતા ક્ષત્રિયાણી છે, એટલે તેને ક્ષાત્રધર્મી પુત્ર થાય તે યોગ્ય છે. જા, તું પિયેર જજે. તું નારાયણસ્વરૂપ પીપળાને ભેટજે. તારી માતા તેજસ્વી ઔદુંબર વૃક્ષને ભેટે. પછી તારા પિતા પુત્રકામેષ્ટિ–પુત્રની કામના તૃપ્ત થાય તેવો યજ્ઞ કરાવે. તારી અને તારી માતાની–બંનેની ઇચ્છા ફળશે. તે યજ્ઞકર્મ કરાવવા હું ખાસ ઋચીકને ત્યાં મોકલીશ.

સત્યવતી : પિતાજી, આપની મારા પર અને મારા પિયેર પર ખૂબ કૃપા થઈ. (સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે.)

ભૃગુ : (માથે હાથ મૂકીને) જાઓ, બેટા સત્યવતી. પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો.

દૃશ્ય ચોથું

સત્યવતી : પિતાજી, સહાય કરો, સહાય કરો. મહાન અનર્થ થયો.

ભૃગુ : કેમ, બેટા, એકદમ પિયેરથી દોડી આવી ? ગભરાયેલી કેમ દેખાય છે ? શું થયું ? જલદી કહે.

સત્યવતી : પિતાજી, આપના આશીર્વાદ મુજબ આપના પુત્રે મારા પિતાને ત્યાં પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો. પણ તેમાં એક મહાન અનર્થ થઈ ગયો. રાત્રે યજ્ઞશાળામાં અભિમંત્રિત જળનાં બે પાત્ર રાખેલાં હતાં. એક પાત્રનું જળ મારે માટે હતું, અને બીજા પાત્રનું જળ મારી માતાને માટે હતું. બધાં થાક્યાંપાક્યાં ઊંઘી ગયાં હતાં. મારી માતાને તરસ લાગતાં તે ઊઠી. તેણે ભૂલથી મારા પાત્રવાળું જળ પીધું. થોડાક સમય પછી મને પણ તરસ લાગી. ઊઠીને બીજા પાત્રનું રહેલું જળ મેં પીધું.

ભૃગુ : બેટા સત્યવતી, આ તો ભારે અનર્થ થયો. હવે તો તારી કૂખે ક્ષત્રિય સ્વભાવવાળો કુમાર જન્મશે, અને તારી માતાની કૂખે બ્રાહ્મણ સ્વભાવવાળો કુમાર પ્રગટશે. ક્ષાત્રકુળમાં બ્રહ્મકુમાર, અને બ્રહ્મકુળમાં ક્ષાત્રકુમાર! ગજબનો વ્યત્યાસ, ભયંકર ઊલટાસુલટી!

સત્યવતી : ગમે તેમ થાય, પણ પિતાજી, આપ સમર્થ છો. બની ગયેલી વસ્તુને અન્યથા કરવી, તેમાં જ યોગશક્તિ રહેલી છે. મારે બ્રહ્મકુમાર જ જોઈએ. હું બીજું કંઈ ન સમજું. હું આપને પગે પડું છું. આપ એટલી કૃપા તો જરૂર કરશો.

ભૃગુ : બેટા સત્યવતી, અભિમંત્રની શક્તિ બહુ બળવાન હોય છે. તેને બદલવાનું સામર્થ્ય હવે મારામાં પણ નથી. પણ જો તારો આગ્રહ બ્રહ્મકુમાર મેળવવાનો જ હોય, તો જા, એવું બનશે કે તારો કુમાર બ્રાહ્મણધર્મી થશે, પણ તારો પૌત્ર ક્ષાત્રધર્મી બનશે. અભિમંત્રનું બળ પોતાનો ભાગ તો અચૂક ભજવશે. તેમાં કંઈ ફેરફાર નહિ થાય.

સત્યવતી : (સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને) ધન્ય, પિતાજી, ધન્ય. હું આપનો શો ઉપકાર માનું! પૌત્રની ચર્ચા મારે ક્યાં જોવી છે! માત્ર મારો પુત્ર બ્રાહ્મણને ઉચિત જીવન ગુજારે તેટલી જ મારી ઇચ્છા હતી–છે.

ભૃગુ : બેટા, તથાસ્તુ. પરમાત્મા તમને સુખી કરે.

દૃશ્ય પાંચમું

૧લો શિષ્ય : જોયું ને, ભરદ્વાજ! આપણા ગુરુશ્રી ભૃગુમુનિના વચન પ્રમાણે ઋચીકને ત્યાં બ્રાહ્મણધર્મી જમદગ્નિ પ્રગટ્યા, અને ગાધિરાજને ત્યાં વિશ્વામિત્રનો જન્મ થયો.

૨જો શિષ્ય : હા, ગૌતમ, હા. બ્રહ્મવાક્ય મિથ્યા ન થાય. જમદગ્નિનો સ્વભાવ શુદ્ધ બ્રાહ્મણનો છે. જપ, તપ, વેદાભ્યાસ, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ–એમાં જ તેમની અભિરુચિ છે.

૧ લો શિષ્ય : અને વિશ્વામિત્રની?

૨ જો શિષ્ય : વિશ્વામિત્ર રાજાને ત્યાં જન્મ્યા, એટલે રાજર્ષિ કહેવાયા. પણ તેમણે બ્રહ્મર્ષિ થવા માટે સાઠ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. બ્રહ્મર્ષિપદનો ઇન્કાર કરવા બદલ વસિષ્ઠ મુનિના સાઠ પુત્રો તેમણે મારી નાખ્યા. મૂળ સ્વભાવ તો ક્ષત્રિયનો ને!

૧ લો શિષ્ય : પછી, પછી!

૨ જો શિષ્ય : પછી એક દિવસ પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો, અને વસિષ્ઠ મુનિનું ખૂન કરવાના ઇરાદાથી તે તેમના આશ્રમના પાછલા ભાગમાં લપાઈ ગયા. આકાશમાંના પૂર્ણચન્દ્રની કાન્તિ જોઈને સતી માતા અરુન્ધતીએ વસિષ્ઠજીને પૂછ્યું: "છે કોઈ સમર્થ મુનિ–તપસ્વી જગતમાં, જેનું તપનું તેજ આ પૂર્ણચન્દ્રની કાન્તિ સમાન પ્રકાશતું હોય!" વસિષ્ઠમુનિએ જવાબ આપ્યો, "હા, સતી અરુન્ધતી, વિશ્વામિત્રનું તપ આ પૂર્ણચન્દ્રની કાન્તિ સમાન પ્રકાશે છે."

૧ લો શિષ્ય : ધન્ય છે વસિષ્ઠમુનિની ન્યાયપ્રિયતાને અને સત્યપરાયણતાને ! પછી ?

૨ જો શિષ્ય : તે વાક્ય સાંભળતાં જ હાથમાંની છરી દૂર ફેંકી દઈને વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠમુનિનાં ચરણકમલમાં આવીને પડયા. તે જ ક્ષણે વસિષ્ઠજીએ તેમનું સ્વાગત કરતાં કહ્યું, "પધારો, પધારો, બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્રજી, અત્યારે અહીં ક્યાંથી ?"

૧ લો શિષ્ય : બરાબર છે. નિરભિમાનિતા સિવાય બ્રહ્મર્ષિપદ ક્યાંથી મળે ? પછી ?

૨ જો શિષ્ય : પછી તો વસિષ્ઠમુનિએ વિશ્વામિત્રના માથા પર ખીચડીનું પાત્ર મૂક્યું, અને તેમના બ્રહ્મરન્ધ્રમાંના શીર્ષાગ્નિથી તેમાંની ખીચડી ચઢી ગઈ!

૧ લો શિષ્ય : બરાબર છે, બ્રહ્માગ્નિ કંઈ જેવો તેવો અગ્નિ નથી.

૨ જો શિષ્ય : પછી અગ્નિદેવનું આવાહન કરી, વિશ્વામિત્રના સ્થૂલ શરીરનાં બધાં પરમાણુઓ—જે ક્ષાત્રતેજથી પ્રદીપ્ત હતાં, તેમને ભસ્મ કરી, વસિષ્ઠજીએ મંત્રોને બ્રહ્મજલ છાંટયું, અને સ્થૂલ દેહથી પણ તેમને બ્રહ્મર્ષિ બનાવ્યા !

૧ લો શિષ્ય : વાહ, શી અદ્ભુત યોગવિદ્યા—બ્રહ્મવિદ્યા ! પણ પછી પેલા જમદગ્નિમુનિનું શું બન્યું ?

૨ જો શિષ્ય : જમદગ્નિમુનિએ ભારે તપ કર્યું. તેમનામાં શંકરના તેજે પ્રવેશ કર્યો. કન્યોદકના રેણુરાજાની દીકરી રેણુકાએ ભારે તપ કર્યું હતું. તેમનામાં પાર્વતીના તેજે પ્રવેશ કર્યો રેણુરાજાએ રેણુકામાતાને જમદગ્નિમુનિ સાથે પરણાવ્યાં.

૧ લો શિષ્ય : ધન્ય છે તેમને બન્નેને ! તપ વિના જીવનમાં કોઈ પરમ સિદ્ધિ મળી સાંભળી છે ?

૨ જો શિષ્ય : પછી તે બંનેએ પરમ પવિત્ર ગૃહસ્થમેધ માંડયો. તેમને અનુક્રમે વસુમંત, વસુ, સુષેણ, વિશ્વાવસુ અને પરશુરામ—આ પાંચ પુત્રો જન્મ્યા. તેમાં પરશુરામ તો કોઈ દિવ્ય વિભૂતિ જ છે. તેમનું તપ, તેમનું તેજ, તેમના સ્વભાવમાં રહેલું બ્રાહ્મ તેજનું અને ક્ષાત્ર ઉગ્રતાનું અજબ સંમિશ્રણ—આ બધાં અદ્વિતીય તત્ત્વો છે. કૈલાસ જેવા તે દુર્ધર્ષ છે, કાલાગ્નિ સમાન તે અપ્રસહ્ય છે.

૧ લો શિષ્ય : તે હોય જ ને ! મેં કોઈ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાસે સાંભળ્યું હતું કે દત્તભગવાનનો પરમ ઉપાસક રાજા સહસ્રાર્જુન ઉદ્ધત બની દેવોને પણ પીડવા લાગ્યો અને વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમને પણ બાળવા લાગ્યો, ત્યારે દેવો પોતાના અને જગતના રક્ષણ માટે ભગવાન વિષ્ણુને શરણે ગયા. તેમને આશ્વાસન આપતાં ભગવાન વિષ્ણુએ કહ્યું: "તમે ધીરજ ધરો. સહસ્રાર્જુન પોતાના અભિમાનથી જ નાશ પામશે. તેનો કાળ પાકી ગયો છે. હું થોડા જ સમયમાં જમદગ્નિમુનિને ત્યાં પ્રગટ થઈ તેનો સંહાર કરીશ."

૨ જો શિષ્ય : હાં, ત્યારે તો પરશુરામ ભગવાન વિષ્ણુએ સહસ્રાર્જુનનો સંહાર કરવા લીધેલો અવતાર છે, એમને ? ત્યારે તો તેમનામાં જે દિવ્ય ઉગ્ર તેજ અને નિષ્કંપતા દેખાય છે, તેની સમજ પડી. હાસ્તો, પ્રભુ પોતે બિચારી, પાપ અને અધર્મના ત્રાસથી પીડાતી પૃથ્વીની સંભાળ ન લે, તો તો પછી પૃથ્વી પર જીવન ટકે જ કેવી રીતે ? પ્રભુની ઉગ્રતામાં પણ કરુણા હોય છે. મહાકાલી પણ મહાલક્ષ્મીનું જ સ્વરૂપ છે. ચાલો, ત્યારે આપણે મુનિ જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ, ભગવાન પરશુરામનાં દર્શન કરી પવિત્ર થઈએ.

૧ લો શિષ્ય : હા, ચાલો.

卐

નૂતન વર્ષનો મંગલ દિન

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ

દૃશ્ય પહેલું

[સ્થળ : નલિનનું ઘર. સમય : દિવાળીની રાતના ૯–૩૦ વાગ્યાનો. નલિન અને એની પત્ની ઉષા વાત કરે છે.]

નલિન : ઉષા, તને ધન્ય છે, ઘરમાં આપણે બે એકલાં જ છીએ, તોપણ તું રોજ નવા નવા સાથિયા પૂરે છે, ઘરની બહાર કોડિયાં મૂકે છે, અને બધી રીતે ઉત્સાહથી દિવાળી ઉજવે છે.

ઉષા : દિવાળી ઊજવવાનું તો મન થાય જ ને ? આપણે પાંચ વરસ સતત નાગપુરમાં ગાળ્યા પછી પાછા સાન્તાક્રુઝમાં રહેવા આવ્યાં છીએ. મનમાં તો એમ થાય છે કે કાલ ક્યારે પડે ને બધાને મળી આવું.

નલિન : આપણને અહીં આવ્યાને હજી બે જ દિવસ થયા છે, અને આપણું અહીં આવવાનું એકાએક થયું એટલે કાલે આપણને મળવા તો કોઈ નહિ આવે.

ઉષા : એમાં શું થઈ ગયું ! આપણે તો બધાને ત્યાં જઈશું, એટલે આપણા જૂના સંબંધો તાજા થશે.

નલિન : મને તો બીક લાગે છે કે કાલે મને ડાયેરિયા જ થવાનો છે.

ઉષા : અરે એવું શું બોલો છો !

નલિન : મહેશકાકાએ આગ્રહ કરીને મને એવું ખવડાવ્યું છે કે મને પચવાનું જ નથી.

ઉષા : મને કંઈ ઓછું ખવડાવ્યું છે ? પણ એમાં શી મોટી વાત છે ! આપણી પાસે પાચનની ગોળીઓ છે તે ગળી જઈશું. લો ને, આ રહી. (ગોળી આપે છે.) હું પણ બે ગોળી લઉં છું. (શીશી પાછી મૂકે છે.)

નલિન : કાલે આપણે ક્યાં ક્યાં જવાનું છે ?

ઉષા : જુઓ, પહેલાં તો આપણે અહીં સાન્તાક્રુઝમાં જ બધાને મળી આવીશું.

નલિન : પછી ?

ઉષા : પછી વિલેપારલેમાં સરલામાસીને મળી આવીશું.

નલિન : પછી ?

ઉષા : પછી ઘેર આવીને જમીશું, અને સાંજે અરુણકાકાને મળવા બોરીવલી જઈશું. કેમ બરોબર છે ?

નલિન : હા—જો આપણી બંનેની તબિયત સારી રહે તો. વારુ, આપણે ઊઠીશું કેટલે વાગે ?

ઉષા : ચાર વાગે.

નલિન : એટલા વહેલા ઊઠીને માથું ધુણાવવું છે ? હું તો આશરે ૭ વાગે ઊઠીશ.

ઉષા : બપરમે દહાડે તે ૭ વાગે ઉઠાય ? વારુ, તમારે બહુ વહેલા ન ઊઠવું હોય તો ૫ પાંચ વાગે તો ઊઠી જ જજો. ચાલો ત્યારે, આપણે વહેલા સૂઈ જઈએ. (પડદો પડે છે.)

દૃશ્ય બીજું

[સ્થળ : નલિનનું ઘર. સમય : નૂતન વર્ષનું સવાર.]

નલિન : (સ્વગત) (એલારમવાળી ઘડિયાળ સામું જોઈને) શું નવ વાગી ગયા ! (ઘડિયાળ કાને લગાડીને) ઘડિયાળ ચાલે છે કે બગડી ગઈ છે ? (એલારમની કૂંચી તપાસીને) આ એલારમ મૂક્યું હતું કે નહિ ? અને મૂક્યું હોય તો તે વાગી ગયું હોય અને ખબર જ ન પડે એ કેમ બને ? (ઉષાને) ઉષા ! ઉષા ! કેટલા વાગ્યા કંઈ ખબર છે ! નવ વાગી ગયા, નવ ! તું તો ચાર વાગે ઊઠવાની હતી ને ?

ઉષા : (આંખ ચોળતી) નવ વાગી ગયા ? સાચેસાચ ? (આળસ મરડીને ઊઠે છે.) મને વહેલી ઉઠાડી કેમ નહિ ?

નલિન : અરે, હું જ હમણાં ઊઠ્યો ને ?

ઉષા : ખરેખર ! આવું કેમ રીતે થયું ?

નલિન : એ તો હું શું જાણું ? 'આવ ભાઈ હરખા, આપણે બે સરખા.'

ઉષા : ચાલો, જલદી, ચા કરી લાવું. હમણાં નોકર નથી એટલે હાથે ચા કરવી પડશે. (ઉષા જાય છે.)

ઉષા : (પાછી આવીને) તમે દૂધ નથી લીધું !

નલિન : તેં દૂધ નથી લીધું ? આજે આપણો દૂધવાળો આવ્યો જ નથી કે શું ?

ઉષા : આજ સપરમે દહાડે જ આપણને હેરાન કરે છે !

નલિન : આજે બપોરે દૂધવાળો આવશે એને એવો ધમકાવવાનો છું !

ઉષા : એ તો ધમકાવશો ત્યારે. હમણાં તો હું સુમનબહેનને ત્યાંથી દૂધ લઈ આવું છું. પણ સપરમે દહાડે જ કોઈને ઘેરથી દૂધ લઈ આવવું પડે તે કેટલું ખરાબ લાગે ?

નલિન : (સ્વગત) ધન્ય છે આ દિવસ ! નવ વાગ્યા સુધી ચા જ પીધી નથી !

ઉષા (બહારથી આવીને) : સુમનબહેનનું દૂધ બિલાડીએ ઢોળી નાંખ્યું છે. એક ટીપુંએ એમની પાસે નથી. એમની પાસેનાં પદ્માબહેનને ત્યાં પણ જઈ આવી. પણ ત્યાં તાળું છે. બધાં એમના ભાઈને ત્યાં વાલકેશ્વર ગયાં છે. તમારે બજારમાં જઈને જ દૂધ લાવવું પડશે.

નલિન : આ ખરો નવા વર્ષનો દિવસ છે !

ઉષા : લો આ આઠ આના, અને આ લોટો. વહેલા આવજો.

નલિન : મને હજી યે એટલી ઊંઘ આવે છે. ચા નહિ પીઉં ત્યાં સુધી ઊંઘ નહિ ઊડે.

દૃશ્ય ત્રીજું

[સમય : બપોરના બે વાગ્યા છે. દૂધવાળો આવે છે.]

નલિન : (તડૂકીને) આજ સુબહ ક્યોં નહિ આયા ? આજ હમકો કિતની તકલીફ પડી ? આજ નયે વર્ષ કે દિન હમકો દૂધ નહીં મિલા ! ઐસા ક્યોં ભૂલ ગયા ?

દૂધવાળો : મૈં ભૂલ નહિ ગયા થા, લેકિન . . .

નલિન : અગર દૂધ દેનેકે લિયે આયા હોતા તો હમેરે દામેસે એક તો જરૂર દૂધ લેનેકે લિયે આયા હોના.

દૂધવાળો : આજ તો દૂસરે સબનોક ઊઠ ગયે થે યહાં મૈંને બહુત ચિલ્લાયા લેકિન આપ નહીં ઊઠે.

નલિન : મૈં યહ માન નહીં સકતા.

દૃશ્ય ચોથું

[સમય : રાત્રે સાડાઆઠ વાગે.]

નલિન : આજનો આપણો દિવસ કેવો ગયો ! સવારે ખૂબ મોડાં ઊઠ્યાં.. ચા ખૂબ મોડી પીવાની મળી. બપોરે ઊંઘી ગયાં. બોરીવલી અરુણકાકાને મળવા ગયાં તો એ પણ ન મળ્યા !

ઉષા : આજ મને પણ એવો કંટાળો આવ્યા કરે છે ! આંખમાં ઘેન હોય એવું લાગ્યા કરે છે !

નલિન : આજને માટે બીજું જે કહેવું હોય તે કહી શકાય, પણ એટલું તો ખરું કે આપણે એક રેકર્ડ કર્યો.

ઉષા : શો ?

નલિન : નવા વરસને દિવસે મુંબઈમાં હોવા છતાં આપણે કોઈને મળી શક્યાં નહિ, અને કોઈ આપણને મળી શક્યું નહિ.

ઉષા : એ રીતે વિચારીએ તો આપણે કંઈક અસામાન્ય કર્યું એમ તો જરૂર કહેવાય. અને એક બીજો રેકર્ડ પણ આપણે કર્યો છે.

નલિન : શેનો ?

ઉષા : ૨૪ કલાકના ગાળામાં ૧૫ કલાક કોઈ દિવસ ઊંઘ્યા હોઈએ એવું મને યાદ નથી.

નલિન : (ટેબલ પરની એક શીશી જોઈને) હં ! હવે સમજાયું !

ઉષા : શું સમજાયું ?

નલિન : આપણે આટલું બધું કેમ ઊંઘ્યાં તે, અને હજી આપણને ઊંઘ કેમ આવે છે તે.

ઉષા : કેમ ? એનું શું કારણ છે ?

નલિન : (શીશી બતાવીને) આમાંથી જ કાલે આપણે ગોળી લીધી હતી ને ?

ઉષા : હા કેમ ?

નલિન : જરા એના ઉપરનું લેબલ વાંચ. કાકી અહીં થોડા દિવસ રહેવા આવેલાં તે એમની ઊંઘની ગોળીની શીશી ભૂલી ગયાં છે.

ઉષા : હા, ખરેખર ! આબાદ પાચનની ગોળીની શીશીના જેવી જ આ શીશી છે.

નલિન : ચાર નાની સરખી ગોળીઓએ આપણો નવા વર્ષનો દિવસ ધૂળધાણી કર્યો !

ઉષા : નમે દૂધવાળાને પણ ખોટું વઢ્યા. એનો બિચારાનો કશો વાંક નહોતો !

卐

પ્રેમ અને સંતતિ વિશે પુત્રીને માર્ગદર્શન

'પ્રેમળ જ્યોતિ'

ચિ. વત્સલા,

હાર્દિક અભિનંદન અને આશીર્વાદ. આજે તારી સત્તરમી વર્ષગાંઠના પ્રસંગે રમકડાં, ચોકલેટ, વાજિંત્રો, બુટ્ટી, અંગડી, માળા કે ફ્રોક જેવી ગત વર્ષોમાં આપેલી ભેટોના પ્રકારની ભેટ આપવાને બદલે આટલો એક પત્ર જ તને ભેટ રૂપે આપું છુ તેથી તને આશ્ચર્ય તો જરૂર થશે જ. પરંતુ તું બુદ્ધિશાળી છે તેથી મને શ્રદ્ધા છે કે પૂર્વેની બધી ભેટો કરતાં તને આ પત્રની ભેટ વધારે મૂલ્યવાન લાગ્યા વગર નહિ જ રહે. તારું જીવન નિરંતર સુખી, સંતોષી અને સમતોલ રહે એવી શુભકામનાથી પ્રેરાઈને જ મેં તથા મમ્મીએ મળીને આ પત્ર ઘણા વિચારો બાદ લખ્યો છે તેથી આ પ્રસંગે તને આનો પત્ર અર્પણ કરતાં અમને હર્ષ થાય છે.

મેં તથા મમ્મીએ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલું છે છતાં યે શાળા કોલેજનું આ શિક્ષણ અમને લગ્નજીવનમાં કશું જ માર્ગદર્શન કરાવી શક્યું નહોતું. કમનસીબે મેં તો બાલ્યાવસ્થામાં જ માતા ગુમાવી દીધી હતી તેથી મારા પિતા પણ ભગ્નહૃદય હતા એટલે પ્રેમ અને લગ્ન જેવા વિષયોનું જ્ઞાન મને કોઈએ પણ આપ્યું નહોતું. મમ્મીને પણ કોઈ 'પ્રેમળ જ્યોતિ'એ 'જીવનપંથ' ઉજાળે તેવું માર્ગદર્શન કરાવ્યું નહોતું. તેથી અમે પ્રેમલગ્ન કરેલાં હોવા છતાં પ્રેમનો સત્ય પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવા માટે તો અમારે પણ પ્રેમની અંધારી ગલીઓમાંથી ગોથાં ખાતાં ખાતાં જ પસાર થવું પડ્યું હતું અને આવો પ્રકાશ જાતમહેનત અને જાતઅનુભવથી જ મેળવી લેવો પડ્યો હતો. પરિણામે પ્રેમ અને લગ્નસુખની સમતુલા મેળવવા માટે અમારે અમુક વર્ષો તો અનેક મંથનોમાં જ વિતાવવા પડ્યાં હતાં. આ કારણે જો અમે તને પહેલેથી વેળાસર જ અમારા અનુભવોનો લાભ આપી દઈએ તો તારું જીવન નિવાર્ય મનોમંથનોમાંથી મુક્ત રહે અને પ્રકાશ મેળવવા અમારી જેમ તારે થોડાંક વર્ષો બરબાદ ન કરવાં પડે.

તું હવે તારા જીવનની એક એવી કક્ષાએ આવી પહોંચી છે કે હવે તને પ્રેમ, લગ્ન, સંતતિ જેવા વિષયો પરત્વેના માર્ગદર્શનની અત્યંત આવશ્યકતા છે. 'પ્રસ્થાન'ના આરોગ્ય અને આઝાદી અંકોમાં કુટુંબનિયોજન અને સંતતિનિયમન વિશે શ્રી. નવનીતલાલ પંડ્યા, શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્ય અને શ્રીમતી સરોજિની મહેતાના લેખો વાંચીને તારા મગજમાં ગૂંચવાડો ઊભો થયો હશે કે આ બધું શું છે! આવા ગૂંચવાડાને ઉકેલવાની હવે ઘણી જરૂર છે કારણ કે સત્તરથી પચીસ વર્ષની વય એ ઉજ્જવળ જીવન ઘડવા માટેની ખરેખરી કટોકટીની ઉંમર છે. વય વધી ગયા પછી એ ઉંમર—ખરેખરી ગુલાબી ઉંમર—પાછી લાવી શકાતી નથી. આ ઉંમર જો ભૂલો અને પ્રલોભનોમાં વેડફાઈ જાય તો જીવનનો પ્રવાહ અવળી જ દિશામાં ચઢી જાય તેથી તું આજથી જ આ ગંભીર વિષયને સમજવા માંડે એમ ઇચ્છું છું. થોડાંક વર્ષો બાદ તું ડોક્ટર બનીશ ત્યારે તો તું પોતે જ બીજી બહેનોને આ વિષયની સલાહ આપતી થઈ જઈશ. પરંતુ તે ગાળામાં તારી પોતાની ધ્યેયસિદ્ધિમાં અંતરાયો ન આવે તેની કાળજી રાખવી જરૂરી છે. સતરથી પચીસ વર્ષની વયમાં કોઈક કોઈક વાર અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ થઈ જાય છે. એટલે આ વયનાં ભયસ્થાનોથી વાકેફ થવું હવે તારે માટે જરૂરી છે.

પ્રેમના અંકુરો

હમણાં હમણાં તારા શરીરમાં થતા ફેરફારોથી તું એક પ્રકારનો સંકોચ, મૂંઝવણ

અને શરમ અનુભવે છે. તારા વર્તનમાં પણ આપોઆપ ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. અમારી સાથે મુક્તપણે લાડ કરનારી તું હવે અમારાથી પણ શરમાઈને દૂર થતી જાય છે. તને હવે તારી ઉમરના મિત્રમંડળમાં જ હરવુંફરવું ગમે છે, નવલકથાઓ વાંચવી ગમે છે અને નાટક, સીનેમા, રાસ, ગરબા, પર્યટનો વગેરે પ્રોગ્રામોમાં તને વધારે પડતો રસ પડે છે. આ બધું દર્શાવે છે કે તું હવે મુગ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશી ચૂકી છે અને તારા મનમાં અવ્યક્ત ઝંખનાઓ જાગી છે. આમાં ખોટું કશું જ નથી. જેમ અમુક અમુક વર્ષે બાળકને દાંત આવે છે, તે ઘૂંટણિયા તાણતું થાય છે, પછી ચાલતાં, બોલતાં, રમતાં, કૂદતાં અને ભણતાં શીખે છે એ બધું કુદરતના ક્રમ મુજબ જ ચાલે છે તે જ પ્રમાણે તારી આ મુગ્ધાવસ્થા પણ સાવ કુદરતી જ છે. તારી ઉમરે તારા ભાઈને મૂછો ફૂટી નીકળી તે જ પ્રમાણે તારા શરીરનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો છે અને કુદરતી રીતે જ તને દર મહિને રજોદર્શન (એમ. સી.) આવે છે. એટલે આ બધા ફેરફારોથી મૂંઝાવાની કશી જરૂર નથી. જરૂર છે હવે પેલી અવ્યક્ત ઝંખનાઓને વાસ્તવિક માર્ગે વાળવાની અને સ્પષ્ટ આકાર આપવાની.

ફોટો જોઈને, નવલકથાઓ વાંચીને અને આસપાસનું વાતાવરણ જોઈને તારા મનમાં પણ એક પ્રકારની સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચાતી હશે જેમાં તું એ સૃષ્ટિની નાયિકા બનવાનો આનંદ પણ કદાચ મનમાં ને મનમાં અનુભવતી હશે. પરંતુ આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક સાચી સૃષ્ટિ વચ્ચેનું અંતર જોઈને તારા મનમાં મથામણ પણ ચાલતી હશે શરીર અને મનમાં ફૂટેલા પ્રેમના અંકુરો તંદુરસ્ત પોષણ માગે છે અને તે જો નથી મળતું તો શરીર અને મન બન્ને બીમાર પડી જાય છે, સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ ચાલ્યાં જાય છે, જેવી રીતે નાનું બાળક માતાના મુખ સામે જોઈને હસે છે અને ધાવણ માટે તલસે છે તે જો તેને નથી મળતું તો તે પણ બીમાર પડી જાય છે. બાળકને માટે માતાનું ધાવણ અને માતાના લાડ જેટલાં જરૂરી છે તેટલો જ યુવક યુવતીઓ માટે "પ્રેમ" જરૂરી છે.

પ્રેમના પ્રકારો

થોડા સમયને માટે આત્માનું ઐક્ય, દિવ્ય પ્રેમ, નિર્દોષ મૈત્રી, વગેરે વગેરે ભવ્ય ભાવનાઓની શબ્દજાળથી ઓળખાવવા મથે. પરંતુ હકીકતમાં તો આ બધા ધમપછાડા શરીરમાં જાગેલી એક નવી ભૂખને સંતોષવાના જ હોય છે. અમારા જેવા ઘડાઈ ચૂકેલા અનુભવીઓ તો તરત જ આ આખી પરિસ્થિતિ પારખી જઈએ છીએ પરંતુ અજ્ઞાન અને ભોળા માનવીઓ આ ભવ્ય શબ્દોથી અંજાઈ જઈ ને ઊંધા પણ દોરવાઈ જાય છે. સૌથી વધારે ગેરરસ્તે દોરવનારો તુક્કો તો છે "જાવ, જાવ, અમારા બે જણ વચ્ચે જે ગાઢ પ્રેમ છે તે તો સગા ભાઈ–બહેનના પ્રેમ જેવો નિર્મળ પ્રેમ છે તમારી આંખે વહેમના ચશ્મા આવ્યા છે તેથી જ તમને આમાં કામવિકારની ગંધ આવે છે." આમ કહીને કોલેજના યુવકયુવતીઓ મિત્રોનાં નામ સાથે પ્રયત્નપૂર્વક રીતે તુંકારયુક્ત 'ભાઈ' અને 'બહેન' એ શબ્દો છૂટથી સાંકળતાં જ રહે છે!

તેથી મારી તો તને સલાહ છે કે આવી મોહિનીને સંતાડવા તુક્કાઓ અજમાવવાની જરૂર નથી પરંતુ તેનો વાસ્તવિક ઉકેલ લાવવા 'શું કરવું જોઈએ તે વિશે તારું હિત ચાહનારા વડીલોની સલાહ પહેલી તકે જ લઈ લેવી જોઈએ. **વડીલો આગળ સાચી અને કુદરતી વાત કબૂલ કરવામાં સંકોચ રાખવાની કશી** જ જરૂર નથી.' દરેક માતાપિતા પોતાની સંતતિનું શ્રેય જ ચાહતાં હોય છે તેથી તેઓ સંતતિને મૂંઝવતા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં અવશ્ય સહાયભૂત જ થાય છે. પુત્રી માટે વર અથવા પુત્ર માટે કન્યા શોધવાની ચિંતા માતપિતાને સતત રહ્યાં જ કરે છે કારણ કે કમનસીબે કુદરત મા, બાપ, ભાઈ અને બહેનની જેમ વર કે વહુને પણ તૈયાર ઘડીને સામા જ હાજર કરી દેતી નથી—તે તો શોધવાનાં જ રહે છે. અને આ શોધમાં જ ભલભલા લોકો ગોથાં ખાઈ જાય છે. પુત્રી પોતીકી મેળે સુયોગ્ય વર શોધી લે તે તો ઘણું જ ઇચ્છનીય છે પરંતુ બીજી કમનસીબી એ છે કે યુવકો અને યુવતીઓમાં આ પ્રેમમોહિનીનો ઉદય ખોટી ઉંમરે થાય છે. મગજ જરાક વધારે પરિપક્વ થયા બાદ આવી મોહિની જાગે તો તો યુવક યુવતીઓ તેનો ઉકેલ વ્યવહારુ રીતે કરી શકે. પરંતુ કમનસીબે આવી મોહિની યુવક યુવતીઓના મનમાં જરાક કાચી ઉંમરે પદસંચાર કરે છે. તેથી જો તેઓ કોઈની પણ સલાહ લીધા વગર તેનો ઉકેલ કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે તો મોટે ભાગે તો આવો ઉકેલ બુદ્ધિ કરતાં ઊર્મિ કે આવેશને વશ થઈને જ કરે છે. મોહથી અંધ બનેલાં યુવક યુવતીઓને તે અવસ્થામાં તો એમજ લાગે છે કે આ મોહરૂપી પ્રેમ જીવનભર ટકશે અને તેઓ પ્રેમલગ્ન કરશે એટલે લગ્નજીવન સુખના સાગર જેવું સદાકાળ મહેકતું રહેશે. આવી ભ્રમણાને લીધે કોઈ સાચી સલાહ આપતું હોય તો તે પણ તે સમયે તો દુશ્મન જેવું લાગે છે. મોહાંધોને પ્રેમતૃષ્ણાની તૃપ્તિ માટે તાલાવેલી લાગે છે, અધીરાઈ આવી જાય છે, તેમનામાં આવેશ અને ઉન્માદ ભભૂકી ઊઠે છે અને તેઓ કોઈના વાર્યા વરતા નથી. સારા સારા માણસો પણ આવી મોહાંધતાની અસર નીચે આવી જાય છે ત્યારે ભયંકર ભૂલો કરી બેસે છે અને સર્વનાશને નોતરે છે.

કામવાસનાનું પ્રાબલ્ય

ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કામવાસનાની આ પ્રબળતાનું યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે તે તેં પણ વણસમજે વાંચ્યું તો હશે જ પરંતુ આજે હું તે તરફ તારું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. ध्यायतो विषयान्पुंस . . . बुद्धिनाशात्प्रणश्यति વાળો શ્લોક વિષયવાસનાની આસક્તિ ક્રમશઃ કેવી રીતે સર્વનાશ તરફ માનવીને ધકેલે છે તેનું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે. અર્જુન જેવા મહારથીને પણ "હે કૃષ્ણ, ઇન્દ્રિયોને વિહ્વળ કરી મૂકતા ચંચળ મનને વશ કેમ કરવું?" એવો સવાલ થઈ પડ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણે તેને સલાહ આપી હતી કે "કામવાસનાની તૃષ્ણા તો

કદી બુઝાય નહિ તેવા અગ્નિ જેવી છે અને તેં તો નિરવૈરી જેવી છે તેથી તો જહિ શત્રુ મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્"! મામલો આમ છે તેથી દિવ્ય પ્રેમ અને આત્માનાં ઐક્ય વગેરેની શબ્દજાળમાં રાચવાને બદલે આ વાસનાને તેના સાચા સ્વરૂપમાં સમજી લેવી જોઈએ

તને વાજબી રીતે જ લાગશે કે પપ્પા આવી અતિશયોક્તિભરેલી વાત કેમ લખતા હશે, કારણકે તારા અલ્પ અનુભવ મુજબ તને આ મોહિની એવી ખાસ પ્રબળ નહિ જ લાગતી હોય પરંતુ અત્રે એક ચોખવટ કરી લેવી જરૂરી છે ભલેને શ્રી નવનીતલાલ પંડ્યાએ મનુ મહારાજની વાત માની લઈને સ્ત્રીની કામવૃત્તિને પુરુષના કરતાં આઠ ગણી ગણાવી હોય પણ હકીકતમાં તો શ્રીમતી સરોજિની મહેતાએ જણાવ્યું છે તે જ સાચું છે કે પુરુષોની કામવૃત્તિ જ સ્ત્રીઓ કરતાં વિશેષ હોય છે શ્રી. પંડ્યા તથા શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કરતાં સરોજિનીબહેનના વિચારો વધારે વાસ્તવિક અને પ્રગતિશીલ છે તેથી મનુ મહારાજના શબ્દોથી ગૂંચવાઈ જવાની જરૂર નથી પુરુષોની કામવાસના શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને વર્ણવી છે તેવી સદા બળતા જ્વાળામુખી જેવી ભયંકર છે તે વાતની ખાત્રી તો મેં સંખ્યાબંધ પુરુષોના અંગત એકરારોથી કરી લીધી છે, પરંતુ હજી સુધી મેં કે મમ્મીએ અમુકની કામવાસનાવાળી એક પણ સ્ત્રીનો એકરાર સાંભળ્યો નથી. હા, એટલું હું જરૂર કહીશ કે સ્ત્રીઓ એકંદરે કામવૃત્તિમાં ઠંડી હોવા છતાં આજકાલ મોહક વેશપરિધાન અને આકર્ષક વાણી, ચાલ અને છટાથી પુરુષોની વાસનાને નકામી ઉત્તેજિત કરી મૂકે છે અને સમાજમાં વિકારનું વાતાવરણ ફેલાવે છે તેટલા પૂરતી તો દોષપાત્ર છે જ. પરંતુ મુખ્યત્વે તો પુરુષો જ વધારે દોષપાત્ર હોય છે. પુરુષ સ્ત્રીને પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્તેજિત કરી મૂકે એટલે આ પણ ઉશ્કેરાય તો છે જ છતાં સ્ત્રીઓનો આવેશ પુરુષો કરતાં એકંદરે તો ઠંડો જ હોય છે. અપવાદ રૂપે થોડા ટકા પુરુષો પણ ઠંડા હોય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ ગરમ હોય છે પણ તે નામની જ!

પત્રમાં આ વાત લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે તું પુરુષોને પાકા ઓળખી લે કે જેથી ખોટી ભ્રમણામાં રહીને તું છેતરાય કે ફસાય નહિ. તને જે "ભાઈઓ" નિર્દોષ જેવા લાગે છે તેઓ વસ્તુતઃ એટલા બધા નિર્દોષ નથી હોતા. શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ એક સચોટ વાક્ય લખી ગયા છે કે "જ્યાં જ્યાં રૂપ, ત્યાં ત્યાં પુરુષની નજર રઝળતી." આ સાચા અનુભવબોલ છે, ગપગોળા નથી. વિશ્વામિત્ર ઋષિ મેનકાથી અને શિવભગવાન ભીલડીથી મોહી પડ્યા હતા અને તેમના તપમાંથી ચળ્યા હતા અને બ્રહ્માજી સાવિત્રી પાછળ પડ્યા હતા તો આજના મુક્ત ભારતમાં ઊછરી જાય તેવા ચંચળ મનવાળા રૉક ઍન્ડ રોલના રસિયા યુવાનોનું તો ગજું જ શું કે તેઓ સ્ત્રીઓથી ચલિત ન થાય! યુવાનો જ શા માટે—પીઢ ઉંમરના પુરુષો પણ ઉપદેશ અને નીતિનું નાટક પ્રદર્શન કરે તેવા પોશાકમાં સજ્જ પણ સ્ત્રીઓથી ચલિત થઈ જાય છે! જરા જેટલો સંપર્ક થતાંમાં પુરુષો તો સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ વધારી દેવા સદા આતુર જ હોય છે પરંતુ સ્ત્રીઓની ઠંડી પ્રકૃતિને લીધે થોડાક જ પુરુષોને તેમના પ્રેમઆક્રમણમાં યશ મળે છે. શ્રી પંડ્યાની "સ્ત્રીઓની આઠગણી કામવૃત્તિ"ની વાત માની લઈને કેટલાક પુરુષો આકર્ષક છટા અને ચબરાકીવાળી સ્ત્રીઓ હમણાં જ તેમના પ્રેમમાં પડી જશે એવી ભ્રમણાના ભોગ થઈ પડે છે પણ અનુભવમાં તો જુદો જ પાઠ શીખે છે! તે એ જ કે બીજી બધી બાબતોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને સમાન હશે પણ કામવાસનાની પ્રબળતાની વાતમાં તો સરખા નથી જ. સ્ત્રી સામે ચાલીને પ્રેમની માગણી કરે તો કોઈ વીરલ પુરુષો જ તે

માગણીને તરછોડી કાઢશે; પરંતુ પુરુષ સ્ત્રીની પાસે એવી માગણી કરીને ઊભો રહે તો મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ તેવી માગણીને ધુત્કારી જ કાઢશે. આવી છે પુરુષોની વાસનાવી પ્રબળતા!

તો પછી આવા પુરુષો સાથે તારે કઇ રીતે કામ લેવું? બુરખો પહેરીને? પુરુષોને વરૂ માનીને તેમનાથી દૂરના દૂર ભાગીને? હરગીઝ નહિ. પુરુષોના સંપર્કમાં જરૂર આવવુ પરંતુ કોઇને યે ભ્રમણામાં તો ન જ નાખવો કે સંપર્કમાંથી તેને પ્રેમ મળી જશે! તારે કોઈની પણ સાથે એવું દ્વિમુખી વર્તન ન રાખવું કે જેથી તેને ખોટી આશા ઊભી થાય. પુરુષો સમક્ષ માદક–ગ્લૅમોરસ–બનવાનો પ્રયત્ન કદાપિ ન કરવો કારણકે તેનો અર્થ પુરુષ એવો કરી બેસે છે કે સ્ત્રીની ઈચ્છા અંદરખાનેથી તેની સાથે પ્રેમ કરવાની થઈ હશે તેથી જ તે તેની સામે ટાપટીપ કરતી હશે. **સાદો અને મર્યાદાશીલ પોશાક પહેરેલી સ્ત્રીઓ આપોઆપ જ. તેમની આસપાસ પવિત્રતાનું વાતાવરણ ફેલાવે છે અને તેવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કોઈની યે નજર બગડતી નથી.** અંગઉપાંગોને ઉપસાવે તેવી પરિધાનશૈલી, લીપસ્ટીક, નેઈલ પૉલીશ, રૂજ અને પફ પાવડર તથા વિકાર પ્રેરક સ્મિત અને નયનમુદ્રાઓ પુરુષને લલચાવે છે અને તેની દાનત બગાડે છે.

પ્રેમજ્વરનાં લક્ષણો અને ઇલાજ

પુરુષોની દાનત પારખતાં પણ તારે શીખી જવુ જોઇએ. જો કોઇ યુવક કઈ ને કંઇ બહાને તારી ને તારી જ આસપાસ ભમ્યા કરતો હોય, કંઇ ને કંઈ કામ પાડ્યા કરતો હોય, ઘેર આવીને મોડે સુધી ચોંટી રહેતો હોય, વખતોવખત તારી સામે ટગર ટગર જોયા કરતો હોય, આંખેઆંખ મિલાવી સ્મિત કરવા મથતો હોય, પર્યટનો ઊભાં કરીને તેમાં તને સાથે લઈ જવા આમંત્રણો આપ્યા કરતો હોય, નાટક ભજવવામાં તેની સાથે પાત્ર લેવા આગ્રહ કરતો હોય, તારા ફોટા પાડીને તને ખુશ કરવા મથતો હોય, તારા ફોટાની પ્રતની માગણી કરતો હોય, તારી સાથે લાંબો સમય પાનાં કે બીજી રમતો રમવા આતુર હોય, તારી સમક્ષ નટનટીઓના પ્રણય કિસ્સાઓ અને પોતાના પરાક્રમો વર્ણવ્યા કરતો હોય, સીનેમાની ટિકિટો ખરીદ કરી લાવીને તને સાથે લઈ જવા ઝંખતો હોય, ટ્રેન બસ અને સીનેમામાં હંમેશ તારી બાજુની જ બેઠક પકડીને તારા નિકટ સ્પર્શને ઝંખતો હોય, એકાંત મળતાં તારી છેડતી કે અડપલાં જેવી ચેષ્ટાઓ કરતો હોય, વખતોવખત દિવ્ય પ્રેમનાં કાવ્યગાન અને ઉચ્ચ આદર્શની વાતો વહાવ્યા કરતો હોય, અને એકાએક તારો હાથ પકડીને તેમાં એકાદ પ્રેમપત્ર સરકાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય, તો તારે સમજી જવું કે એ "ભાઇ"ને પ્રેમજ્વર લાગુ પડી ચૂક્યો છે અને તેને માથે બરફ મૂકવાનો વારો આવી લાગ્યો છે!

પણ આવી પરિસ્થિતિમાં બહુ જ કુશળતાથી કામ લેવુ જરૂરી છે. સીધેસીધું અપમાન કરવાનો કે તમાચો કે ચંપલ મારવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનું મન થઇ જાય તો યે તે રોકવું જોઈએ કારણકે તેમ કરવાથી પેલો સદાનો વેરી બની જાય છે. અને પ્રેમમાં પડેલો જ્યારે વેરી બની જાય છે ત્યારે તો તે ખૂબ જ ઝેરી બની જાય છે. તે તેના પ્રેમપાત્રના જીવનમાં પથરા નાખવા તત્પર બની જાય છે અને ખૂન, આપઘાત કે બદનક્ષી જેવા તીવ્ર આવેશ-યુક્ત પગલાં ભરી નાખતાં પણ તે અચકાતો નથી. તેથી આવા કિસ્સાઓમાં તો બહુ જ કુશળતાથી કામ લેવું જોઈએ. કોઈ બહેનપણી સલાહ આપે કે પેલાને જરાક બનાવવો જોઈએ કે તેની મશ્કરી કરવી જોઈએ તો તેવી સલાહ પણ ન માનવી અને તેનું અપમાન પણ ન કરવું તેમજ તેની સાથે બોલવાનો સંબંધ પણ કાપી ન નાખવો કારણ કે આવા

બધા ઉપાયોનું પરિણામ વેરવૃત્તિમાં જ આવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તો **શાંતિમય સહઅસ્તિત્વનો ઉપાય જ વધારે સારાં પરિણામો સર્જે છે.**

પ્રેમજ્વરવાળાને ઠંડા કલેજે સ્પષ્ટપણે વાત કરીને સમજાવી દેવું કે તેની નજર ભલે તારી પ્રત્યે બગડી પરંતુ તને તો તેના પ્રત્યે પ્રેમની ભાવના કદાપિ થાય તેમ નથી કારણ કે તારો આદર્શ જ જુદો છે. છતાં યે તેને ખાત્રી આપવી કે જો તે પ્રેમની વાત પડતી મૂકશે તો સામાન્ય મૈત્રીનો સંબંધ તો જેમનો તેમ ચાલુ જ રહેશે અને તું તેને કોઈની પણ સમક્ષ ખુલ્લો નહિ પાડે. પરંતુ જો તે હજી યે પ્રેમની વાત પાછી લાવશે તો પછી લાચારીથી નછૂટકે વડીલોને બધી વાત જણાવી દેવી પડશે અને આપણો સામાન્ય મૈત્રીનો સંબંધ પણ સદંતર તૂટી જશે. આવી નીતિ રાખવાથી કોઇને પણ કશી હાનિ પહોંચતી નથી અને પેલાની વેરવૃત્તિ પણ હળવી થઇને કોઈક કોઈક વાર તો તેનું અંધપણું દૂર કરીને તેની કામવૃત્તિમાં પણ પરિવર્તન કરી નાખે છે. કમસે કમ તારો પીછો પકડવાનું તો છોડી જ દે છે. પરંતુ અપમાનિત થયેલો તો તારો પીછો વેરની વસુલાત પૂરતો પણ પકડી જ રાખે છે, તેમ કરવાથી તેને તારો પ્રેમ કદાપિ મળવાનો નથી એવી ખાત્રી હોવા છતાં! તેથી કોઈની પણ સાથે સદંતર બોલવાનું બંધ કરી દેવાની નીતિ તો રાખવી જ નહિ!

તું કહેશે કે આ પ્રમાણે મેં તને પુરુષોથી ભડકાવી મૂકી છે તો પછી તારે લગ્ન માટે પુરુષને પસંદ કેવી રીતે કરવો? આ ખરેખર લાખ રૂપિયાનો સવાલ છે—મૂરતિયો પસંદ કેવી રીતે કરવો? આ કામ ખરેખર મુશ્કેલ તો છે જ છતાં તે પાર તો પાડવું જ રહ્યું। તે પાર પાડવા માટે વ્યવહારુ દૃષ્ટિ કેળવવી આવશ્યક છે. પ્રબળ મોહ કે પ્રબળ તિરસ્કારથી આ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પ્રેમજવરના મેં ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોવાળા બધા જ યુવકો કંઈ હંમેશાં ખરાબ જ હોય છે એવું પણ નથી. **અમુક ઉંમરે તો સારા સારા માણસોમાં પણ આવાં લક્ષણો વધારે પડતી ઊર્મિવશતાથી બહેકી ગયેલી કામવૃત્તિને લીધે પ્રકટ થઇ જાય છે.** તેથી એવું પણ બને કે આવાં લક્ષણોવાળા અનેક મિત્રો પૈકીમાંથી યે ઊલટો તારે લાયકનો સારામાં સારો મૂરતિયો પણ મળી આવે. તારા સતીશ મામા અને નીલા મામીનો જ દાખલો લે. તે બન્નેએ નાટકમાં સાથે ભાગ લીધો તેમાંથી તેમને પ્રેમજવર લાગુ પડી ગયો અને પછી પરણી પણ ગયાં અને સારી રીતે સંસાર પણ માંડયો અને તેમના પ્રેમજ્વરના પરિપાક રૂપે તેમનાં બાળકો પણ કેવાં સુંદર અને મીઠાં છે! બીજો મારો અને મમ્મીનો દાખલો લે. મમ્મીની પડોશમાં કેવળ અકસ્માતથી જ હું રહેવા આવ્યો હતો-અને મુરબ્બીઓએ જ અમારું ઓળખાણ કરાવી આપ્યું હતું. પણ પછી તો મેં પણ એવો અડ્ડો જમાવ્યો કે વાત ઠેઠ લગ્ન સુધી પહોંચી ગઈ અને આજે તો આવા પત્ર સુધી પહોંચી ગઇ છે! આપણી પેલી મોહિની સંસ્કાર મંડળનાં યુવક યુવતીઓ સાથે મોસ્કો યુવક મંડળમાં ભાગ લેવા ગઈ અને દેશ પરદેશનું પર્યટન કરી આવ્યા બાદ મંડળીમાંના જ દુષ્યંતકુમારને પરણી ગઈ!

આમ લગ્નમાં પરિણમે તેવો પ્રેમજ્વર તો આવશ્યક પણ છે. નહિ તો પછી રોમાંચનો જે અદ્ભુત આનંદ છે તેનાથી સાવ વંચિત રહી જવાય. પુરુષોના પ્રેમ-આક્રમણથી ડરી જઈને પ્રેમને ગંદી વસ્તુ માની લેવાની ભૂલ ન કરવી કારણકે તેમ કરવાથી તો દીવેતિયા જેવી અરસિક મનોદશા ઘર કરી બેસે છે. **પ્રેમ એ તો જીવનની સૌથી મોટી** સિદ્ધિ છે. ગભરાટની મારી કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રેમ કરવાની હાથમાં આવેલી સુંદર તકો ગુમાવી પણ દે છે અને પાછળથી પસ્તાય છે. સારા મૂરતિયા ગુમાવી બેસે છે. આપણે અહિંસા

ધોરણનો યુવક સંપર્કમાં આવે અને પછી ભલે ઉપર જણાવેલાં કેટલાક લક્ષણો દર્શાવે છતાં તેનાથી ડરી જઈને તેને તરછોડી ન દેવો જોઈએ. **જેને પરણવું હોય તેને પણ કંઇ ને કંઇ લક્ષણો દ્વારા જ પોતાની તે ઇચ્છા તો વ્યકત કરવી રહીને !**

એટલે પ્રેમજ્વરનાં લક્ષણોવાળા સૌકોઈ યુવકોની સામે વહેમાઈ જવાની જરૂર નથી. ફક્ત એટલું જ કે જેમાં લગ્ન રૂપી પરિણામની સંભવિતતા નથી તેવા કિસ્સાઓમાં સ્પષ્ટ અને મક્કમ રીતે પણ કશી જ કટુતા વગર પ્રેમ-આક્રમણને ખાળી દેવું જોઇએ. બાકી લગ્નની સંભવિતતા હોય ત્યાં તો સામા આક્રમણ (રીસ્પોન્સ)ની પણ જરૂર રહે છે નહિ તો વળી પાછું કરુણ પરિણામ આવે છે. મનમાં પાછો વસી ગયેલો યુવક ઠંડા ઉમળકાથી વણસી જઇને દૂર પણ ચાલ્યો જાય છે અને બીજે ઠેકાણે પરણી પણ જાય છે તે જોઈને જીવ બાળવાનો પ્રસંગ આવે છે! તેથી એકવાર મનથી મૂરતિયો ચૂંટી લીધા પછી તેનાથી કશો સંકોચ રાખવો નહિ. પરંતુ તે અવધિથી તરછોડશે તો નહિને તેની યે ચોક્કસ ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ. આ વિશે ઘણી બાળાઓ ગોથું ખાઇ જાય છે અને ઘણી વિકટ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઇ જાય છે.

લગ્નની યોગ્ય વયમર્યાદા

તો પછી મૂરતિયાની પસંદગીનું ધોરણ કઈ રીતે બાંધવું ? પહેલું તો એ કે આપણે આપણી પોતાની મર્યાદાઓ સમજી લેવી જોઇએ. આપણે બુદ્ધુ હોઇએ તો બહુ બુદ્ધિશાળી વરની આશા ન સેવવી જોઇએ. આપણે કદ્રૂપા હોઇએ તો રૂપાળા વરની પણ આશા ન જ રાખવી જોઇએ, તે છતાં રૂપાળો મળી જાય તો સારી વાત છે! આપણી લાયકાત કરતાં વિશેષની આશા ન રાખવી, બલ્કે કદાચ આપણા કરતાં ૫-૧૦ ટકા ઊતરતી લાયકાત હોય તો યે ઘણીવાર તો તેવાને પસંદ કરી લેવામાં પણ ડહાપણ છે. **એકાદ બે ગૌણ ક્ષતિને ખાતર બીજી બધી રીતે સંતોષકારક દેખાતા યુવકને નાપસંદ ન કરી નાખવો જોઇએ. લગ્નસુખ માટે પ્રધાન વસ્તુઓ છે તંદુરસ્ત નવજવાની, ગુણિયલ સ્વભાવ, સંતોષકારક આવક અને શિક્ષણ તથા બુદ્ધિનું ઉમદા ધોરણ.** તે ઉપરાંત બીજા ગુણો હોય તો આવકારદાયક છે પરંતુ કાળો, ગોરો, ઊંચો, નીચો, ન્યાત જાત, વાડી બંગલા જેવી ગૌણ વાતોને આગળ કરીને સારી તકો જતી કરવી નહિ. ૨૨ થી ૨૫ વર્ષ સુધીમાં લગ્ન કરવાની મુદત બાંધી દેવી ઈષ્ટ છે. હજી વધારે સારો મળશે એમ માનીને લગ્નની મુદત નકામી લંબાવવા ન કરવી કારણ કે પછી ગુલાબી રોમાંચ પણ નરમ પડી જઇને બીજાં વિકૃત સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. **ભરજુવાનીનો આનંદ ૨૨ થી ૩૫ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં જ ભોગવી લેવાનો હોય છે.** ૩૫-૪૦ પછી જુસ્સો નરમ પડતો જાય છે અને ૫૦ પછી તો પતિ પત્ની વચ્ચેના પ્રેમનું સ્વરૂપ સદંતર પલટાઈ જાય છે. એટલે ખરા મહત્ત્વનાં વર્ષો સારા વરની રાહ જોયા કરવામાં બરબાદ કરી નાખવામાં શાણપણ નથી.

તારી નજર સામે તું જોઈ શકે છે કે મમ્મીની કેટલી યે બહેનપણીઓ તેમજ આપણા સગાંવહાલાંઓનાં કુટુંબોમાં પણ કેટલી બધી કન્યાઓ આજે ૩૦ થી ૪૦ વર્ષની થઇ ગઇ છે છતાં કુમારિકા જ રહી ગઈ છે. તેનું કારણ એ નથી કે એમને માટે કોઈ યોગ્ય મૂરતિયા જ નથી. ખરું કારણ તો એ છે કે તેમણે ગૌણ વસ્તુઓને પ્રાધાન્ય આપ્યા કરવાનો મમત ચાલુ રાખ્યો છે અને પછી તે મમત છોડી દેતાં પ્રેસ્ટીજનો સવાલ આવીને ઊભો રહે છે! **કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો નરી મૂર્ખતાને લીધે જ યુવક યુવતીઓ કુંવારાં રહી** જાય છે. પેલી લતાનો દાખલો લે. સુંદર મજેના એન્જીનિયર યુવક સાથે તેનું વેવિશાળ પણ થયું છતાં તેને અનુકૂળ બનવાને બદલે જૂનવાણી માતપિતાની સલાહ પ્રમાણે સનાતની રૂઢિ

ચુસ્તતા જાળવી રાખવાનો મમત રાખ્યો. પરિણામે પેલા યુવકે વેવિશાળ તોડીને બીજી તેને લાયકની પ્રગતિશીલ કન્યા સાથે લગ્ન કરી પણ નાખ્યાં અને આ લતાબહેન તો ૪૫ વર્ષનાં થયાં છે છતાં હજી મનથી એન્જીનિયરને પતિ માન્યો એટલે બીજાનો તો હવે ખ્યાલ પણ ન થઈ શકે એવી જૂનવાણી માન્યતા સાથે કૌમાર્યવ્રત પાળી રહ્યાં છે!

પછી પેલાં ઉમાબહેનનો દાખલો લો. એમને મોટરગાડીવાળો વર ન મળે ત્યાં સુધી કુંવારાં રહેવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને હવે તેમના શરીરની ગાડીમાંથી જ પેટ્રોલ ખતમ થતું જાય છે! પેલાં વનિતાબહેન પોતે ગોરાં છે તેથી શીળીના ચાંઠાવાળા અથવા કાળા વરને કદાપિ નહિ પરણે પરંતુ પોતે શરીરે કેવાં ખૂંધાં છે તેનો તો વિચાર જ નથી કરતાં. પેલાં સરિતાબહેને આદર્શ પતિનું ધોરણ એટલું બધું ઊંચું રાખ્યું છે કે તેમને તે મળવો અસંભવ છે. બીજા પ્રકારના દાખલાઓમાં લગ્નની વાત ઉડાવે રાખવાનું કારણ કંઈક નિરાળું જ હોય છે! પ્રમિલા, રેખા અને ગોપીના દાખલાઓ જો. તેમણે ઉપરાછાપરી બબ્બે ત્રણ ત્રણ જગ્યાએ પ્રેમ કર્યો અને પછી પ્રેમીઓ છૂ થઇ ગયા. હવે તેમની "શાખ" બગડી ગઇ તેથી કોઇ તેમને પરણતું નથી. ચંદ્રિકા અને ઉષાએ પ્રેમ એક જ જગ્યાએ કર્યો છે પરંતુ તેમના પ્રેમીઓ પરણેલા છે! છતાં મોહાવેશ એવો દૃઢ છે કે હવે તેઓ પેલાઓને છોડીને બીજે કશે પરણી જવા તૈયાર નથી. અતૃપ્તિ અને અર્ધતૃપ્તિને પરિણામે તેમનાં શરીર કેવાં નંખાઈ ગયાં છે!

સૌથી વધારે કરુણ કિસ્સો તો જાન્હવિકાનો છે. પ્રેમજ્વરના પરિણામે વધારે પડતું સાહસ કરવા જતાં તે ગર્ભવતી થઈ અને તેમાંથી છટકવા તેણે ગર્ભપાતનો જોખમી માર્ગ લીધો. પરંતુ આ વાત જાહેર થઈ જવાથી તેની સાથે હવે કોઇ લગ્ન કરવા જ તૈયાર નથી થતું. આપણા યુવકો પ્રેમ કરવા સદા તત્પર હોય છે પરંતુ આવી કમનસીબ સ્ત્રીઓને લગ્નમાં અપનાવી લેવા પૂરતા દિલેર દિલના નથી હોતા. લાંબી કુમારિકાવસ્થાને કારણે અનેક સામાજિક પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. પ્રથમ તો યુવક યુવતીઓનાં ચારિત્ર્યનું ધોરણ ઘટતું જાય છે. બાજું એક ઉપર બીજી સ્ત્રી, કુમારી સગર્ભાઓ, ગર્ભપાત વગેરે ઘટનાઓ ઉદ્ભવે છે તેથી છેવટમાં છેવટે પચીસ વર્ષની વયે તો સૌ કોઇએ પરણી જવું એ જ ડહાપણનો માર્ગ છે—ખાસ કરીને આપણા દેશમાં

અલબત્ત આજકાલ આર્થિક કારણોસર યુવકો ઘણા મોડા પરણવા માંડયા છે. પરંતુ એકથી તો એ ભલા! પતિ અને પત્ની બન્ને થોડું થોડું કમાવા જાય તો આર્થિક સંકડામણ તો હળવી કરી શકાય. હવેના જમાનામાં પત્ની કમાવા ન જઈ શકે એવા ખ્યાલો બદલવા જ પડશે. "મારો પગાર પૂરતો નથી" એવાં લૂલા કારણોસર લગ્ન ટાળનારો કાયર છે. વસ્તુતઃ પગાર જેટલો જરૂરી છે તેટલું જ લગ્ન પણ માનવીના જીવનમાં જરૂરી છે લગ્ન એક દૃષ્ટિએ બેડી જેવું, ઓડી જેવું, બંધન જેવું લાગે છે પણ વસ્તુતઃ તો લગ્ન સમતોલ જીવનનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. સદીઓથી લગ્નની પ્રથા ચાલુ જ રહી છે તેમાં કંઇક રહસ્ય તો છે જ! લગ્ન કર્યા વગર ગાડું ગબડાવે રાખવાના પ્રયોગો કરનારાઓ પણ છેવટે હારી જાય છે અને મોડે મોડે પણ ઉતાવળમાં થઈને પરણી જાય છે. તેથી ધ્યેય તો વેળાસર લગ્ન કરવાનું જ રાખવું. છતાં જો કમનસીબે લગ્નનું યોગ્ય પાત્ર ન જ મળે તો પછી કાયમ ઝૂરયા કરવું પણ સલાહભરેલું નથી. એનો પણ કંઈક વ્યવહારુ ઉપાય તો કાઢવો જ જોઇએ. વિકટ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ન જવાય એવી સાવચેતી સાથે કોઈ સહાનુભૂતિવાળા મિત્રની સોબત તો ગોતી જ કાઢવી જોઇએ કે જેથી થોડી રાહત તો મળી રહે

વિલંબમાં ભયસ્થાનો

પ્રેમનો આવેશ સ્ત્રી અને પુરુષને એકરૂપ બનાવી દે છે, બન્નેનાં શરીરને એકબીજામાં ઓતપ્રોત કરી નાખે છે, પછી તે પરણેલા હોય, કુંવારા હોય કે વિધવા-વિધુર હોય. અને આ અદમ્ય આવેશનું પરિણામ ટૂંક સમયમાં જ સંતતિ રૂપે આવીને ઊભું રહે છે. આ પરિણામ લગ્ન પછી આવે એ જ ઇષ્ટ છે. પરંતુ અમુક સંજોગોમાં પ્રેમ થયા બાદ લગ્ન કરવામાં વિલંબ થઈ જાય છે તો લગ્ન પહેલાં પણ સંતતિ આવવાનો અવસર આવી પહોંચે છે! આ પરિસ્થિતિ શરમજનક તો છે જ પરંતુ કુદરતી પણ છે તેથી છેક જ તિરસ્કારી કાઢવા જેવી નથી. આવે વખતે પ્રેમીઓ પ્રત્યે સમાજે સહાનુભૂતિ બતાવવાની જરૂર છે. સગર્ભા કુમારિકાની ઉપેક્ષા કરવાને બદલે તેની પ્રસૂતિ પણ પરિણીત યુવતીની પ્રસૂતિ જેટલી જ દરકારથી થવી જોઇએ—બલ્કે તેનાથી પણ વધારે દરકારથી. કુમારિકાની ભયભીતતા કાઢી નાખવી જોઇએ કારણ કે હજી તેને ભવિષ્યમાં જીવવાનું છે, એક જીવને નહિ પણ બે જીવને અને પેલો વફાદાર હોય તો ત્રણ જીવને! પ્રસૂતિ બાદ વહેલામાં વહેલી તકે લગ્ન પણ કરી નાખવા જોઇએ, પણ બની શકે તો પ્રસૂતિ પહેલાં જ લગ્ન થાય તે ઇષ્ટ છે.

અહીં હવે નવો પ્રશ્ન શરૂ થાય છે: પ્રેમી વફાદાર રહેશે કે નહિ તેની ખાત્રી શી? વફાદારીનાં પણ અમુક અમુક લક્ષણો તો છે જ પ્રેમીને ખાતર પોતાની કેટલીક પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી દેવો એ વફાદારીનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. ઘણા યુવકો અને યુવતીઓ પ્રેમીની ઇચ્છાને માન આપીને સીગારેટ પીવાની છોડી દે છે, ભપકો છોડી દે છે, રેસ રમવાનું છોડી દે છે વગેરે વગેરે. પરંતુ ઢોંગ કરીને પણ શરૂઆતમાં પ્રેમીઓ આવો ત્યાગ દેખાડી શકે છે! પણ તે કાયમ ટકતો નથી.

એટલે વફાદારીની ખાત્રી હોય છતાં સાવચેતી રાખવી જરૂરી છે કારણકે માનવીનું મન ઘણું ચંચળ છે પોતાની પરણેતર કરતાં ઊતરતી પંક્તિની પણ કોઈ બીજી સ્ત્રીનો સામો પ્રેમ મળી જાય છે તો પરિણીત પત્નીને પણ રઝળાવનારા પુરુષોની સંખ્યા ઓછી નથી, તો પછી કુંવારી પ્રિયતમાને ગર્ભવતી થયેલી જોઈને પ્રેમી પંખીડાઓ ફસકીને ઊડી જાય તો તેમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. કેટલાક તો પોતાની પત્ની પણ ગર્ભવતી થતાંમાં જ બીજે ફાંફાં મારવા શરૂ કરી દે છે. શ્રીમતી સરોજિનીબહેને લખ્યું તેમ, ઘરની વિધવા કે જુવાન પાડોશણની પાછળ આવા પંખીઓ પડવા માંડે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની નવા નવા પ્રેમ કરવાની વૃત્તિ (પોલિગામસ ઇન્સ્ટીન્કટ) વધારે પ્રબળ હોય છે. તેથી કેટલાક પુરુષો તો નવા નવા શિકારની રાહ જોઇને ગીધડાંની જેમ જ ટાંપી રહ્યા હોય છે. આવા "રોડસાઇડ રોમિયો" અને "ડૉન જુઆન" ખૂબ ટાપટીપવાળા અને આકર્ષક પણ હોય છે તેથી ઘણીવાર યુવતીઓને આકર્ષી શકવામાં સફળ પણ થાય છે અને પરિણામે પ્રણયમાં પગલાં માંડતાં પહેલાં જ આવી યુવતીઓ માતૃત્વમાં પગલાં માંડે છે!

સંતતિનિયમનનું મહત્ત્વ

આવાં કારણોને લીધે સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન ફક્ત પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે જ આવશ્યક છે એમ નહિ પણ કુમારિકાઓ તથા વિધવાઓ માટે પણ આ જ્ઞાન આવશ્યક છે. આનો અર્થ રખે કોઇ એમ કરે કે હું મુક્ત પ્રેમની હિમાયત કરું છું પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે જમાનાને ઓળખી જવાની અત્યંત જરૂર છે. આજના જમાનામાં બ્રહ્મચર્ય,

સંયમ અને આત્મનિગ્રહની હિમાયત કરવી એ કેવળ ઉપહાસ જેવું લાગે છે. કામઆવેશના નાથગરા ઘોડાને જુવાનીમાં બ્રહ્મચર્યથી ખાળવાની વાત તો મુઠ્ઠીભર વીરલાઓને જ ગળે ઉતરી શકે. બાકીના સર્વસામાન્ય જન માટે હું અખંડ બ્રહ્મચર્યની હિમાયત કદાપિ ન કરું. અને શા માટે એવું ખોટું દેહદમન! જીવન જીવવા માટે છે, તેમાં આનંદ-પ્રમોદનું અને તૃષ્ણાતૃપ્તિનું પણ સ્થાન હોવું જ જોઈએ. અલબત્ત આ સ્થાન વ્યક્તિ અને સમાજની તંદુરસ્તી સાથે સુસંગત હોય તેવું જ હોવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

સંતતિનિયમનની આવશ્યકતા આજે કેવળ વ્યક્તિને માટે જ નહિ પરંતુ આખા રાષ્ટ્ર માટે છે. ભારતની વસ્તીમાં દર વર્ષે લગભગ ૫૦ લાખ જેટલી સંખ્યાનો વધારો થયે જાય છે. એ બધાને ખવડાવવાનો અને સારા નાગરિકો બનાવવાનો પ્રશ્ન તો આજે રાષ્ટ્રનો પ્રાણપ્રશ્ન છે. તો શા માટે આપણે એક મોટી જમાત પેદા કરવી જોઈએ? હા, સમતોલ સંતુષ્ટ જીવન ગાળવા માટે એક બે સંતાનોની જરૂર જણાય તે સ્વાભાવિક છે, પણ લાઇનબંધ ફોજની શી જરૂર છે? આપણે કોઈની સાથે યુદ્ધ તો કરવું નથી અને યુદ્ધ કરવું હોય તો યે આવી માયકાંગલાઓની ફોજ શા ખપની! મને અને મમ્મીને તો સંતતિ-નિયમનનું ચોક્કસ જ્ઞાન લગ્નબાદ ઘણું મોડું મળ્યું. છતાં યે મોડા મોડા યે જાગ્યાં તો આજે ત્રણ સંતાનોથી પત્યું છે. એટલે કે સંતતિનિયમનથી આપણું કુટુંબનિયોજન સંતોષપૂર્વક થઈ શક્યું છે. નહિ તો અત્યાર સુધીમાં વીસ વર્ષના લગ્નજીવનમાં સાત આઠ બાળકો તો જરૂર થઈ ગયાં હોત! તો પછી આપણા ઘરની આજે શી હાલત હોત? આજે આપણે પાંચે જણા સ્વતંત્ર પલંગો ઉપર આરામથી ઊંઘી શકીએ છીએ તે બધાને ભાગે આવત ખરા કે? અરે રાત્રે ઘોડિયું ખેંચતા ખેંચતા ઊંઘ બગડવાનો બબડાટ હજી યે ચાલુ હોત! દૂધ-શાકભાજી, કપડાં, સીનેમાની ટિકિટો, સ્કુલની ફીઓ, રહેવાની જગ્યા, બાથરૂમ, પેન્સીલો અને નોટબુકો, રજાઓનાં પર્યટનો—એવી એવી દરેક ચીજમાં ભયંકર તાણ પડતી હોત! એ ખ્યાલ જ કેવો કમકમા ઉપજાવનારો છે! અને મમ્મીની તબિયત કેવી થઈ ગઈ હોત તેની પણ કલ્પના કરી લો. આજે તમે ત્રણ જ સંતાનો છો તો યે તમારી દરેકની સાથે નિરાંતે વાત કરવાની ફુરસદ અમારા જીવનમાં રહી નથી તો આઠ જણ હોત તો તો તમે કયા નંબરના બાળક છો તે પણ યાદ રાખવાનું મુશ્કેલ બની જાત!

સંતતિનિયમનથી ગેરલાભો થાય છે, શરીરને હાનિ પહોંચે છે વગેરે વગેરે જૂઠાણાં મોટે ભાગે તો બહુ સંતતિવાળાઓ જ નિયોજીત કુટુંબવાળાની ઈર્ષ્યાના માર્યા ફેલાવે છે. અમારા અને બીજાઓના અનુભવ પરથી હું હિંમતથી કહી શકું છું કે સંતતિનિયમનથી કશો જ ગેરલાભ નથી. સંતાનપ્રાપ્તિની ખરેખર ઇચ્છા થાય ત્યારે જ સંતતિનિયમન મોકૂફ રાખવું અને ઇચ્છા ન હોય ત્યારે નિયમન ચાલુ રાખવું એ નીતિમાં ખોટું શું છે! કેટલાક લોકો એમ ભડકાવે છે કે નિયમન કરવા જતાં સાવ વાંઝિયા રહી જવાનો પણ સંભવ રહે છે. પણ જેના શરીરમાં વાંઝિયાપણાની ખોડ છે તે નિયમન નહિ કરે તો યે તેને સંતાન નથી થવાનું તે નથી જ થવાનું. અને આવા તો હજારમાં એક જ હોય છે. નવ્વાણુ ટકા માનવીઓ તો પૂરેપૂરા ફળદ્રુપ જ હોય છે. અને ધારો કે કદાચ વાંઝિયા પણ રહી જવાયું તો એટલું બધું ખોટું મોળું શું થઈ જવાનું છે! પેલા મારા મિત્ર શશીકાન્તને અને તેમનાં પત્ની પુષ્પાકાકીને તું ક્યાં નથી ઓળખતી! તેમને પોતાનું બાળક નથી તો તેમના ભાઈની પુત્રી પ્રતિભાને બચપણથી જ કેવી સારી રીતે ઉછેરી છે! ખુદ તેનાં ખરાં માતપિતાને ત્યાં પણ તેને આવો સારો ઉછેર ન મળ્યો હોત. અને મારી ઓફિસના પેલા પ્રેસ્ટન સાહેબને

બાળકો નથી તો યે શું તેઓ કદાપિ તે વાતનો વસવસો રાખે છે ખરા? ઊલટાના તે અને તેમના પત્ની તેમનો બધો જ ફાજલ સમય મૂલ્યવાન સિદ્ધિઓ મેળવવા પાછળ ગૂંથી દે છે. શું સુંદર ચિત્રો તેઓ ચિતરે છે, કેટલું મધુર સંગીત તેઓ બન્ને 'સ્ટ્રીન્ગ ક્વાર્ટેટ' રૂપે બજાવે છે, કેટલાં ગંભીર પુસ્તકો તેમની અંગત લાયબ્રેરીમાં છે અને કેવા મજેના ફોટોગ્રાફ તેઓ પાડી શકે છે. એટલે એમને તો ભલું થયું કે ના લાગી જંજાળ જેથી કરી શક્યા આવી સિદ્ધિ રસાળ!

સંતતિનિયમન કરનારાને વિલાસી, કામાંધ, સ્વાર્થી વગેરે વગેરે અનેક નામોથી વગોવવામાં આવે છે પરંતુ ખરી રીતે તેઓ આવા નથી હોતા. જેવી રીતે અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ વગેરે ચીજો માનવીની સ્વાભાવિક જરૂરિયાતો છે તેવી જ રીતે કામવાસનાની તૃપ્તિ પણ બિલકુલ કુદરતી તૃષ્ણા છે. તેની તૃપ્તિને બદલે તેનું દમન કરવા જતાં ઊલટી વાસના વિકૃત થઈ જવાનો વધારે સંભવ રહે છે. સંતતિનિયમનનાં સાધનોની મદદથી કામવાસના સમતોલ રહે છે અને કુટુંબનું કદ પણ સમતોલ રહે છે. સંતતિ થઈ જવાની બીકનાં માર્યાં સ્ત્રીપુરુષો પૂરા સંતોષપૂર્વકની કામતૃપ્તિ મેળવી શકતાં નથી, વણઈચ્છી સંતતિના ખ્યાલ માત્રથી જ પ્રેમાવેશની પરાકાષ્ટા વખતે પીછેહઠ કરી નાખે છે અને પછી ગભરાયલાં રઘવાયલાં રહે છે. તેમનું મગજ અતૃપ્તિના બોજાથી ભમતું રહે છે અને કેટલીક વાર અવળે રસ્તે પણ દોરવાઈ જાય છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં પોતાની પત્નીને સંતતિ થઈ જાય તેના કરતાં કોઈ બજારુ નિરાધાર સ્ત્રી (વેશ્યા)ને ત્યાં જઈને ભભૂકતી અતૃપ્ત કામવાસનાનો ઉભરો ઠાલવી આવવા તરફ પણ કેટલાકનું મન દોડે છે, તો વળી બીજા કેટલાક અડોશ પડોશમાં, ઓફિસ, હોસ્પિટલ કે સ્કુલ કોલેજમાં પ્રેમલીલા આદરવાના પંથે પળે છે. સંતતિની બીક લગ્નસુખ પણ પૂરતું માણવા દેતી નથી. સંતતિનો ભય પતિપત્નીના પ્રેમની વચ્ચે અંતરાય રૂપે આવીને ઊભો રહે છે, પ્રેમની પરાકાષ્ટા વખતે જ બન્નેને એક બીજાથી છૂટા પાડી દઈને હૈયાંઓને હતાશ બનાવી મૂકે છે અને મળેલા જીવોને બળેલા જીવોમાં પલટાવી નાખે છે! આના કરતાં તો સંતતિનિયમન હજાર દરજ્જે સારું કે જેથી પ્રેમ જળવાઈ રહે, જીવ બળે નહિ અને લગ્નસુખ પણ પૂરેપૂરું ભોગવી શકાય.

આનો અર્થ એવો નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષને સદાકાળ સંતાનો નથી જ જોઈતાં. લગ્નજીવનમાં અમુક સમયે સંતાનપ્રાપ્તિની, માતૃત્વની અને પિતૃત્વની ઝંખના પણ જરૂર જાગે છે. પરંતુ 'ફ્રેન્કલી' લગ્ન પછી તરત જ તો કોઈને યે સંતાન જોઈતું હોતું નથી! લગ્ન પછી યે કંઈક વર્ષ માટે તો 'સ્વાર્થી' કામતૃપ્તિની પૂરેપૂરી 'વ્યાજબી' ઈચ્છા રહે છે જ. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે સોમાંથી નવ્વાણું લગ્નો બાદ થોડા મહિનામાં જ આ મુક્તતૃપ્તિની આડે 'સીમંત' આવીને ઊભું રહે છે! આનું પાછું જાહેર પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે!—સીમંતને "ઉજવવામાં" આવે છે! હૃદય મૂંઝાતું હોય તો ય તમાચો મારીને પણ ગાલ તો લાલ જ રાખવા જોઈએ! પ્રભુતામાં પગલાં માંડતાં વેંત જ આ અણધારી ઉપાધિનાં પગલાં ક્યાંથી ટપકી પડ્યાં. એ આશ્ચર્ય કહો કે આઘાત કહો જીવને મૂંઝવી નાખે છે. કોઈને કહેવાયે નહિ અને સહેવાયે નહિ તેવું દુઃખ આવી પડે છે છતાં તેને સુખ માનવા તરફ મન વાળવું પડે છે!

મને એ જ નથી સમજાતું કે આવી પરિસ્થિતિ આવતી અટકાવવા માટે સંતતિનિયમન કઈ રીતે ખોટું છે. ઊછળતા પ્રેમકાળમાં તો સંતતિનિયમન ખરેખર આશીર્વાદ સમાન છે. તેની મદદથી પતિપત્ની વચ્ચેના વગર કામના ઝઘડા, મંથનો, વૈમનસ્યો, ગેરસમજો

તેમજ હીસ્ટીરિયા, બ્લડપ્રેસર, ઉન્માદ, એબ્સન્ટ માઇન્ડેડનેસ, ન્યુરોસીસ વગેરે બધી જ મોંકાણો નિવારી શકાય છે. છતાં સંતતિનિયમનના દુશ્મનોને તો આવાં ઘર્ષણોમાં જ આનંદ લાગતો હોય તેમ લાગે છે।

ચારિત્ર્યનું ચોકઠું

સમાજ કુમાર–કુમારિકાઓને વાસનાતૃપ્તિની મના ફરમાવે છે, વિધવા-વિધુરોને પણ મના ફરમાવે છે, અને પરિણીતોને સંતતિનો ભય જ પીને કામતૃપ્તિ મેળવવા દેતો નથી। પણ આ બધાએ શા માટે અતૃપ્તિની આગમાં બળી મરવું જોઈએ? "ચારિત્ર્ય" અને "નીતિ"ના રૂઢ જૂનવાણી ખ્યાલોની રક્ષા કરવા ખાતર શા માટે આ સૌએ આ આગના ખપ્પરમાં હોમાઈને પોતાનું શારીરિક તથા માનસિક સ્વાસ્થ્ય ગુમાવવું જોઈએ? અને આખરે 'ચારિત્ર્ય'ની ભાવના પણ પેલા સંતતિના ભયમાંથી જ શું નથી પ્રકટી? લગ્નેતર સંબંધોમાં સંતતિની જવાબદારી લેનાર કોઇ નહિ થાય તે બીકના માર્યા જ ચારિત્ર્યનું ચોકઠું શું આ પ્રમાણે રચવામાં આવ્યું નહિ હોય? પરંતુ આમાં યે થોડીક વાસ્તવિક અને નૂતન દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે.

કોઇપણ વ્યક્તિને કે સમાજને કશા જ પ્રકારની હાનિ ન થાય તેવી રીતે સંતતિનિયમનની મદદથી કોઇ જુવાન વિધવા બહેન કે વિધુર યુવાન તેમની તૃપ્તિ મેળવી લેતાં હોય તો સમાજને તેમાં શું લાગેવળગે? પરણેલાંઓ લગ્નના બુરખા નીચે ગુપ્ત રીતે અનેક પ્રેમપાખંડોમાં રાચતાં હોય છે છતાં સમાજ તેની સામે આંગળી ચીંધતો નથી તો પછી કોઈ દુઃખી જીવ પ્રમાણિક રીતે પોતાની તૃપ્તિનો માર્ગ કોઇની યે આડે આવ્યા વગર કરી લેતો હોય તો તેમાં સમાજે ઘૂરકવાની શી જરૂર છે? અન્નવસ્ત્ર વગરનાં ભૂખ્યાં માનવીઓ પ્રત્યે સૌ કોઈને દયા આવે છે તો પ્રેમભૂખ્યાંઓ પ્રત્યે પણ શા માટે સહાનુભૂતિને બદલે નિર્દય વલણ રાખવું જોઇએ? સંતતિની બીકે જ ને? તે બીક સંતતિનિયમનથી ટળી જતી હોય તો પછી ચારિત્ર્યનું ધોરણ પણ વધારે વાસ્તવિક કેમ ન બનાવવું?

આનો અર્થ એવો તો ન જ થવો જોઇએ કે નૈતિક ધોરણને છેક ઢીલું પાડી દઇને જેને જેમ ફાવે તેમ જીવવાની હું હિમાયત કરું છું. જીવનમાં નિયંત્રણની તો જરૂર છે જ અને લગ્નજીવનમાં પતિપત્ની વચ્ચે વફાદારીની પણ આવશ્યકતા છે જ. પરંતુ બધાં નિયંત્રણો બુદ્ધિપૂર્વકનાં હોવાં જોઈએ, વાસ્તવિકતા સાથે સુસંગત હોવાં જોઇએ, કેવળ ઊર્મિશીલ "ઉદાત્ત" ભાવનાઓથી ભરપૂર કે પરાણે સંયમ પળાવનારા ન હોવા જોઇએ. ચારિત્ર્યનું ચોકઠું પણ જમાનાને અનુસરીને બદલાતું જ રાખવું જોઈએ.

પહેલાના જમાનામાં ચારિત્ર્યનું ચોકઠું બહુ કડક રાખવાની કદાચ જરૂર હશે પણ ખરી, કારણ કે તે જમાનામાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સિવાય સંતતિનિયમનના બીજા સરળ અને ગેરંટીડ ઉપાયો ઉપલબ્ધ નહોતા. કામવાસનાના પ્રાબલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને તે જમાનામાં સ્ત્રીને પુરુષના પડછાયામાં પણ આવવા દેવામાં નહોતી આવતી કે જેથી વાત આગળ વધીને 'સંતતિ' સુધી ન પહોંચી જાય. એ બધું સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ હવે તેનું શું?। ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ નહોતી ત્યારે કોડિયાના દીવા વાપરવાનું અનિવાર્ય હતું અને ટ્રેનો નહોતી ત્યારે પગપાળા મુસાફરી કરવાની વાત પણ વ્યાજબી હતી. પણ હવે વીસમી સદીના વિજ્ઞાનયુગમાં દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યાપક પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે ત્યારે પણ નીતિનાં પુરાતન ચોકઠાંઓને વળગી રહેવાની શી જરૂર છે? પહેલાં સ્ત્રીઓને પડદા કે ઘૂમટામાં જ સંતાઈ રહેવું પડતું હતું તે કદાચ તે જમાનામાં અપહરણથી બચવા માટે જરૂરી હશે પરંતુ હવે એ બધું શા

માટે ? આજે દેશપરદેશમાં કરોડો સ્ત્રીઓ પુરુષની સમોવડી થઈને ખેતરો, ફેક્ટરીઓ, ઓફિસો, હૉસ્પિટલો કે શાળાઓમાં કામ કરે છે, પુરુષો સાથે હળે છે, ભળે છે, ખેલે છે, કૂદે છે, હસ્તધૂનન કરે છે અને નૃત્ય પણ કરે છે તેથી શું તે બધીને ચારિત્ર્યહીન ગણી કાઢવી ?

. સ્વાભાવિક માનવસુખની વિરુદ્ધ ચારિત્ર્યનો વિષય ઘણો વિશાળ છે. તે વિષે હું ફરીથી કોઈક વાર લંબાણથી તને સમજાવીશ. પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત વિષયની વાત હજી બાકી છે તે પૂરી કરીને જ હું આ પત્ર સમાપ્ત કરીશ.

સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન સુખી, સંતોષી અને સમતોલ જીવન માટે એકદમ આવશ્યક છે કારણ કે ઉપરાછાપરી બાળકોના આગમનથી સ્ત્રીઓની તબિયત ઉપર અસર થાય છે, મન ઉપર અસર થાય છે, તેમને ઘરમાં ગોંધાયેલા રહેવું ફરજિયાત બની જાય છે જેથી તેમના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર પણ આપોઆપ જ તરાપ પડે છે, ઘણાં સંતાનો હોવાથી તેમની બધાંની પૂરેપૂરી દરકાર પણ રાખી શકાતી નથી, બાળકોનો ઉછેર બગડે છે અને તેઓ નિર્માલ્ય થતાં જાય છે. યન્ત્રવત્ કામતૃપ્તિનું પરિણામ પણ સંતતિમાં આવતું હોવાથી પુરુષોનું મન પણ વ્યગ્ર થઈ જાય છે, બીજે બીજે ભટકે છે અને તૃપ્તિ ઝંખે છે. આવક અને ખર્ચનો સુમેળ સાધવાની ચિંતા પણ પ્રતિસંતાન વધતી જ જાય છે અને પત્નીની તબિયત અને બાળકોના શિક્ષણની ફિકર તેને મૂંઝવી નાખે છે. ઘરમાં જગ્યા પણ સાંકડી ને સાંકડી થતી જાય છે અને શાંતપણે અભ્યાસી જીવન ગાળવાનું સ્વપ્ન તો સદાને માટે વિદાય લઈ લે છે ! આ બધો વંશવિસ્તાર એકાએક અને અણધાર્યો જ આવીને ઊભો રહે છે, જેમાંથી પાછા વળવાનો કોઈ જ માર્ગ રહેતો નથી—નો ગોઈંગ બૅક! એમાં તો મનને બને તેટલું સ્વસ્થ રાખીને આગળના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં જ રોકી દેવું પડે છે. જે થઈ ગયું તે હવે ન થયું નથી થવાનું ! માટે હવે તો હિંમત રાખીને આગે બઢ્યા વગર છૂટકો જ નથી !

સંતતિનિયમનના માર્ગો

આ બધાંનો ઉકેલ અને ઉપાય એક જ છે—સંતતિનિયમન કરીને કુટુંબનું નિયોજન કરવું એ જ. સંતતિનિયમનના અનેક માર્ગો રજૂ થયેલા છે. પહેલો તો છે બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો (એબ્સ્ટેઈનન્સ) જે કેવળ હજારમાંથી એકને માટે છે તેથી વાહિયાત છે. બીજો માર્ગ છે સ્ત્રી પુરુષે શરીરસમાગમ માટે અમુક દિવસો ટાળવાનો (સેફ ડેઝ ઑફ મેટીંગ). આ માર્ગ પણ કદી જ ગેરંટી વગરનો અને છેતરનારો છે તેથી સાવ વાહિયાત છે. ત્રીજો માર્ગ છે પેટમાંના બાળકના પીંડને કાચી મુદતે ગર્ભાશયમાંથી કઢાવી નાખવાનો—ગર્ભપાત (એબોર્શન) અથવા કસુવાવડ (મિસકેરેજ) નો. આ માર્ગ પણ નકામો છે કારણ કે તેમાં તો આખું જીવન જોખમમાં મૂકાઈ જાય છે અને કોઈકવાર તો તબિયત ઉપર કાયમની અસર થઈ જાય છે. પાકી મુદતની પ્રસુતિ વખતે કંઈક વધારે જોખમ જેવું લાગે તેવા સંજોગોમાં જ આ માર્ગ લેવાની સલાહ ડૉક્ટરો આપે છે. બાકી કાયદો પણ આ માર્ગનો તો પ્રતિબંધ કરે છે. ડૉક્ટરને પૂછ્યા વગર ગર્ભપાતની ગોળીઓ લેનારી સ્ત્રીઓને ખૂબ હેરાન થવું પડે છે. ચોથો માર્ગ છે સ્ત્રી અથવા પુરુષની ઉપર વંધ્યત્વનું ઑપરેશન (સ્ટરીલાઈઝેશન) કરાવી નાખવાનો કે જે કરી નાખ્યા બાદ ગર્ભ રહેતો જ નથી. આમાં પણ જોખમ એ છે કે પાછળથી સંતાનપ્રાપ્તિની ઝંખના જાગે તો પછી કંઈ મીનમેખ થઈ શકતા નથી. તેમ છતાં કોઈકવાર ડૉક્ટરો પોતેજ આવા માર્ગની સલાહ આપે તો પછી આ માર્ગ ખોટો નથી. વધારે પડતા સંતાનો ઓલરેડી થઈ ગયાં હોય અને તેનાથી કંટાળો આવી ગયા હોય

અથવા સંતાનોમાં અમુક રોગો વારસામાં ઊતરે તેનો સંભવ હોય તો તેવા સંજોગોમાં ડૉકટરો વંધ્યત્વની શસ્ત્રક્રિયા કરાવી નાખવાની સલાહ આપે છે. મોઢેથી લેવાની અમુક દવાઓથી ગર્ભ રહેતો નથી એવો દાવો કરતો એક પાંચમો ઉપાય છે. પરંતુ તે પણ ગેરંટી વગરનો છે. આવો સરળ ઉપાય ગેરંટીવાળો બને તેનું સંશોધન ચાલુ છે. તે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આ માર્ગ પણ નકામો છે. છઠ્ઠો માર્ગ છે અધૂરા અને અધકચરા સમાગમ (વિડ્રોઅલ) નો પરંતુ આ માર્ગથી તો અતૃપ્તિ ઊલટી વધારે ભભૂકી ઊઠે છે અને મન વ્યગ્ર થઈ જાય છે તેથી આ માર્ગ પણ નકામો છે.

આવા માર્ગોના આંધળા અખતરા કરતાં કરતાં યે ચાર પાંચ બાળકો તો જન્મી ચૂકે છે તેથી આ બધા અખતરાને અભરાઈએ મૂકીને સૌથી વધારે સંતોષકારક, સરળ અને ગેરંટીડ પુરવાર થયેલો જે એક જ માર્ગ છે તેની ઉપર જ આધાર રાખવાનું સલાહ ભરેલું છે. આ માર્ગ છે સંતતિનિયમનનાં સરળ સાધનો (કૉન્ટ્રાસેપ્ટીવ્સ)નો ઉપયોગ કરવાનો. આવાં સાધનો સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો બન્ને માટે આવે છે. સ્ત્રીઓ નાનકડી ટોપી જેવી રબરની 'પેસરી' થી ગર્ભાશયના દ્વારની કિલ્લેબંધી કરી લે છે અથવા પુરુષો રબરની ફુગ્ગા જેવી થેલી (એફ. એલ.) થી ગર્ભાશય તરફ જતા જીવાણુ બીજો (પ્રોટોપ્લાસમ)ના માર્ગમાં અંતરાય મૂકી દે છે જેથી ગર્ભ બંધાવાનો સંભવ રહેતો નથી. કશી પણ ગફલત કર્યા વગર આવાં સાધનોનો બિનચૂક ઉપયોગ કરનારાં સ્ત્રી પુરુષો સંતતિ થઈ જવાના ભય વગર મૈથુનનો આનંદ પૂર્ણપણે મેળવી શકે છે. થેલીમાં છિદ્રો ન હોવાની ખાત્રી પહેલેથી ફુલાવી જોઈને કરી લેવી જોઈએ. એકાદ વખત આવાં સાધનોનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો યે ચાલશે એવા પ્રકારનું આળસ પણ ન રાખવું જોઈએ. આ સાધનોને વધારે સુરક્ષિત બનાવવા તેની ઉપર જંતુઘ્ન કૉન્ટ્રાસેપ્ટીવ જેલી પણ લગાડી હોય તો વધારે સારું. એક જ વખતની ગફલતમાંથી પણ ગર્ભ રહી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ રહે છે તેથી આ માર્ગ ગ્રહણ કરનારાએ થોડીક ચીવટ તો રાખવી જ જોઈએ.

સંતતિનિયમનનાં આ સાધનોનો ઉપયોગ ડૉકટરની સલાહ મુજબ સમજપૂર્વક કરવાથી જીવન ઘણું સરળ અને મંથનરહિત બની જાય છે. એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એનો દુરુપયોગ સમાજને હાનિ પહોંચાડે અથવા પતિ પત્ની વચ્ચે કલહ પેદા કરે તેવા મુક્ત વિહાર માટે તો ન જ થવો જોઈએ. બે બાળકોની વચ્ચે ચાર પાંચ વર્ષનો ગાળો (સ્પેસિંગ) રાખવા માટે પણ સંતતિનિયમનનાં સાધનો ખરેખરા આશીર્વાદ રૂપ છે.

'કૃત્રિમ' શું?

પરંતુ આવાં સાધનોનો જેમણે કદાપિ ઉપયોગ કર્યો નથી તેવા મારા એક બુઝર્ગ મિત્ર આ સાધનો "કૃત્રિમ" છે તેથી તેમને સ્ત્રીજાતિ ઉપર પુરુષોના અત્યાચાર સમા લેખાવે છે અને કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાની ઈચ્છાથી આવાં સાધનો વાપરવા હરગીઝ તૈયાર નહિ થાય! આવા ભલા માણસને મારે શો જવાબ આપવો? એટલો જ કે "મુરબ્બીશ્રી, પ્રૂફ ઑફ ધી પુડીંગ લાઇઝ ઇન ઈટીંગ! તમે સ્ત્રીઓને જ પૂછી જુઓને કે આ સાધનો તેમને બળાત્કાર રૂપ લાગે છે કે આશીર્વાદ રૂપ! તમે શ્રીમતી સરોજિનીબહેન મહેતાનાં માતુશ્રી ૮૧ વર્ષનાં બુઝર્ગ શ્રીમતી વિદ્યાબેન નીલકંઠનો અભિપ્રાય તો જાણો જ છો ને કે 'અફસોસની વાત છે કે પહેલાંના વખતમાં સંતતિ નિયમનનાં સાધનો નહોતાં, હોત તો અનેક પ્રસૂતિઓને લઈ અકાળ મરણ પામેલી કેટલી યે

સ્ત્રીઓના પ્રાણ બચી ગયા હોત. પ્રસૂતિની પીડા પુરુષો કદી પણ સમજી શકે જ નહિ." ('પ્રસ્થાન,' આઝાદી અંક, ૧૯૫૭, પાનું ૧૫૬ મું) અને હું પૂછું છું કે ખરેખરું કૃત્રિમ શું છે—બ્રહ્મચર્ય રૂપી આત્મદમન કે સ્વાભાવિક કામતૃપ્તિ? ચશ્મા એ કૃત્રિમ સાધન છે તો મુરબ્બી, શું ચશ્મા ચઢાવીને તમે તમારી આંખો ઉપર બળાત્કાર તો નથી કરી રહ્યા ને? અને વધુ ઊંડા ઉતરો તો કપડાં પહેરવાં એ પણ શું કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા બરાબર નથી શું!" વ્યક્તિ કે સમાજને કશી જ હાનિ પહોંચાડયા વગર માનવસુખમાં વૃદ્ધિ કરે તેવાં કોઈ પણ સાધનો—નૈસર્ગિક કે કૃત્રિમ—નો ઉપયોગ કરવાનો વિરોધ કરવામાં કયું આધ્યાત્મ તત્ત્વ છૂપાયું છે તેની સ્પષ્ટ સમજ આપવામાં આવા સ્થિતિચુસ્ત વિરોધકો સદંતર નિષ્ફળ નીવડયા છે. સુખના ત્યાગથી આત્માની ઉન્નતિ થય છે એ આખી વિચારસરણી જ મને તો અગમ્ય અને વિચિત્ર લાગે છે!

લગ્ન એટલે એકરાગતાની મહાસાધના

પત્ર ધાર્યો કરતાં ઘણો લાંબો થઈ ગયો છે છતાં એકી બેઠકે જ આખો વિષય ચર્ચાઈ જાય તો સારું, તેથી લગ્ન વિશે પણ તને એક બે વાત કરી લઉં. **લગ્ન એ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે એકરાગતા (હાર્મોની) પ્રકટાવવાની એક મહાસાધના છે. આ એકરાગતા લગ્ન થતાં વેંત જ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જતી નથી.** એ સિદ્ધિ તો આસ્તે આસ્તે જ થાય છે અને કેટલાં યે કમનસીબ યુગલોમાં તો મૃત્યુ સુધી પણ આવી સ્થિતિ સ્થપાતી નથી. મધુર ઑરકેસ્ટ્રાને બદલે ઢોલત્રાંસા જેવું જ સંગીત ઘણાના જીવનમાં તો વાગ્યા કરે છે. **તેથી લગ્ન પહેલાં પસંદગી વખતે જ જોઈ લેવું જોઇએ કે આ બે વાજિંત્રોમાં સુમેળનાં મૂળતત્ત્વો (કૉમ્પેટીબિલિટી) છે કે નહિ.** જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં ઉછરેલા હોવાથી બન્નેના સ્વભાવ, સંસ્કાર, રસ, સ્વાદ, વિચારો, ટેવો, શોખો વગેરેમાં ઘણું અંતર હોય છે છતાં સહચાર, સહવાસ અને સહકારથી આ બધાંમાં પલટો લાવી શકાય છે અને બન્નેના રસો એકસરખા પણ બની શકે છે. હા, તેમ કરવા માટે પ્રયત્નો તો કરવા જ પડે છે, આપ લે અને બાંધછોડની નીતિ પણ રાખવી પડે છે, ઉદાર-દિલી (બ્રૉડ માઈન્ડેડનેસ) પણ કેળવવી પડે છે અને કેટલીક વાર તો મોટા ત્યાગ પણ કરવો પડે છે. પતિ પત્ની વચ્ચેની આ એકરાગતા કોઈ અસંભવિત મૃગજળ નથી, તે પૂરેપૂરી સાધ્ય છે. તેં જોયું હશે કે અમારી કેટલાંક ભિન્ન પ્રકારની ટેવો હોવા છતાં એકંદરે તો મેં અને મમ્મીએ પણ કેટલા સારા પ્રમાણમાં એકરાગતા સ્થાપી છે.

આ સિદ્ધિનો મોટા ભાગનો યશ અમે 'કૃત્રિમ' તરીકે વગોવાતાં પણ વસ્તુતઃ મોટા આશીર્વાદ સમા સંતતિનિયમનનાં સાધનોને પણ આપીએ છીએ. અલબત્ત, આ ઉપરાંત અમારી એકરાગતામાં મમ્મીની સર્વોત્તમ રસોઈ અને રસવૃત્તિ, મારી રમૂજી પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિઓ, ખર્ચ સાથે સુમેળ ખાય તેવી સંતોષકારક આવક, અમારી બન્નેની જળવાઈ રહેલી તંદુરસ્તી વગેરે અનેક તત્ત્વોનો ફાળો પણ છે જ. બધા આવા નસીબદાર ન હોઈ શકે એ દલીલ અમે સ્વીકારીએ છીએ છતાં યે સૌ કોઈના જીવનસુખની સમતુલા સાચવવા માટે સંતતિનિયમન એ કેવું પ્રબળ સાથી છે તે વાત ઉપર જ હું અત્રે તો ભાર મૂકવા માગું છું.

આપણે જીવનમાં સાડી ધોતિયાં કે પ્યાલા બરણી વારે વારે નવાં લાવી શકીએ છીએ પણ સોફા, રેડિયો કે મોટર જેવી કિંમતી વસ્તુઓ તો એકાદ વખત જ લાવી શકીએ છીએ તેથી ઘણી ચોકસાઈ બાદ આપણે તે પસંદ કરીએ છીએ. આ બધા કરતાં અનેકગણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે આપણું લગ્ન. **લગ્ન કંઇ જિંદગીમાં વારંવાર આવતું નથી–એક જ વખત આવે છે. તેથી તેના વિશે નિર્ણય કરવામાં ગફલત થઈ જાય છે**

તો જિંદગીભર પસ્તાવું પડે છે. તેં એવા પણ ઘણા દાખલાઓ જોયેલા છે કે સંવાદિતા (કૉમ્પેટીબિલિટી) નહિ હોવાના કારણે ઘણાં પતિપત્ની નજીવી વાતોમાં પણ ઝગડયા કરે છે અને છેવટે છૂટાછેડા પણ લઇ લે છે.

જીવનસાથીની પસંદગી

લગ્નનું મહત્ત્વ આવું છે તેથી મારી તને સલાહ છે કે તું જેના નિકટ સંપર્કમાં આવે તેની પૂરેપૂરી નાડી પારખી શકે તેવા યુવકને જ જીવનસાથી તરીકે પસંદ કરજે. ડૉક્ટર ડૉક્ટરને પરણે તો એકબીજાની મુશ્કેલીઓ સારી રીતે સમજી શકે, તેવી જ રીતે વૈજ્ઞાનિક વૈજ્ઞાનિકને, વિદ્વાન વિદુષીને અને રાજકારણનો રસિયો તે વિષયની રસિયણને પરણે તો જિંદગીમા બહુ રસ જામે **સાથે કામ કરનાર (કોવર્કર) માંથી પસંદગી થઈ શકે તેમ હોય તો તો ઘણું જ સારું.** તને જે સમયે લાગે કે અમુક યુવક પ્રત્યે તને ખૂબ ખેંચાણ થયેલું છે તો તે સમયે તારે તે હકીકત નિર્ભયતાથી અમને જણાવી દેવી કે જેથી અમે પણ તારી પસંદગીમાં સહકાર ઉમેરી શકીએ તારી પસંદગીમાં કંઇક અસાધારણ ભૂલ હશે કે જેનાથી તારું જીવન સુખીને બદલે દુઃખી થઈ જવાની સંભવિતતા હોય તો જ અમે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપીશું. બાકી તો તું જાણે છે જ કે અમે કેવાં સાનુકૂળ માતપિતા છીએ. તારા પ્રેમની વાત અમારાથી સંતાડવાની કશી જ જરૂર નથી.

પહેલા જ આકર્ષણના આવેશમાં કોઇ પણ યુવકને તારે લગ્નનું વચન તો ન જ આપી દેવું. અમારી સલાહ લઇને લગ્નને પાત્ર પુરવાર થાય તેવાની સાથે જ વચનથી બંધાવું. તારી ઇચ્છા ન હોય તો પછી યુવકને પણ ભ્રમણામાં ન રાખવો અને મૈત્રી ચાલુ રાખવી છતાં તેને એકાંતમાં મળવાની તક તો ન જ આપવી. એકાંતમાં તો નોકરોની અને પિતા તથા સગા ભાઈઓ સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓની પણ દાનત બગડે છે અને તેઓ કંઇક અડપલાં કરવા પ્રયત્નો કરે છે તેથી **એકાંત તો તે સૌનાથી ત્યજવું.** પણ જેના પ્રેમનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેવા પ્રિયજન વિશે પછી અવિશ્વાસ અને જાસૂસીનું વર્તન ન રાખવું. બુદ્ધિપૂર્વકની સામાન્ય સાવચેતી રાખવી. પ્રિયજન સમક્ષ પરસ્પર ઈર્ષ્યા જાગે તેવી વાત તો કદાપિ ન છેડવી. વધારે પડતી પ્રમાણિકતા દેખાડવા ખાતર બાલ્યાવસ્થામાં કે કૉલેજના દિનોમા ફલાણા ફલાણા 'ભાઈઓ' સાથે તારે ખૂબ દોસ્તી હતી એવી **ગફલતની વાત (કેરલેસ ટૉક) કરવાથી ઓરતું ચોડ થઇ જવાનો પણ સંભવ રહે છે.** એવી વાતો મનમાં જ રાખવી. આમાં પતિને છેતરવાનો સવાલ નથી પણ વિના કારણે લગ્નસુખ છિન્નભિન્ન ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખવાનો સવાલ છે.

ફરીથી પછો તને કહી દઉં છું કે લગ્નનો સાથી તું એવો પસંદ કરજે કે જેનામાં નીરોગી શરીર, સંતોષકારક આવક, શિક્ષણ અને સંસ્કાર અને છેવટે આઇસક્રીમના જેવો ઠંડો, મીઠો, ગુલાબી સ્વભાવ : એટલાં આવશ્યક તત્ત્વો તો હોવાં જ જોઈએ. તને જીવન**સાથી પસંદ કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે—પણ મૂર્ખ બનવાની નહીં.** દરેક પ્રશ્નનો ઉકેલ ઊર્મિવશતાને બદલે વાસ્તવ દષ્ટિએ લાવવાની હું તને સલાહ આપું છું. તારે પણ સારા પતિને લાયક બનવા બીજી બધી લાયકાતો કેળવવા ઉપરાંત સારી રસોઇ બનાવવાની અને ઘરને સુઘડતાથી રાખવાની લાયકાત પણ કેળવવી આવશ્યક છે. આમાંથી તને પચે તેટલી જ સલાહ પાળજે પણ પૂરતો વિચાર કરીને જ દરેક પગલું ભરજે.

અહોનિશ તારું મંગળ ઇચ્છનાર, તારા પ્રિય પપ્પા,

"પ્રેમળ જ્યોતિ" ના સપ્રેમ આશીષ.

卐

બદલો

-' ભદ્ર '

પ્રસૂતિગૃહમાં પોતે રાખેલી રૂમમાં સુમન ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી. એના ખાટલાને લટકાવેલું ઘોડિયું ખાલી હતું. એમાં સૂનાર હજી આવ્યું નહોતું.

અર્ધી રાત ગઈ હશે ત્યાં બહાર એક ઓટોરિક્ષા આવી. એના અવાજથી એ જાગી ગઈ. થોડીવાર પછી બહારની રૂમમાં વાતચીત થતી હતી એ એના કાને પડી.

"જગ્યા નથી" નર્સે કહ્યું.

"બહેન, તમે એમ કરો. હું અત્યારે ક્યાં જાઉં?" આવનાર બાઈ બોલી.

"બીજે ઠેકાણે તપાસ કરો. અહીં જગ્યા ન હોય તો હું તમને ક્યાં રાખું!"

"તમે એમ કરો. કાલે સવારે આવો. એક રૂમ ખાલી થવાની છે." થોડી વાર પછી નર્સ બોલી.

સુમને ઊઠી, એની રૂમનું બારણું ખોલ્યું અને નર્સને બોલાવી એની પાસેથી હકીકત જાણી લીધી.

"બાઈ એકલી જ છે?" સુમને પૂછ્યું.

"ના. સાથે એક આદમી છે. બાઈને છેલ્લા દિવસ જતા હોય એમ લાગે છે. પણ અત્યારે કોઈ રૂમમાં જગ્યા નથી. હું શું કરું?"

"તમે એમ કરો. મારી રૂમમાં ખાટલો નખાવો."

"બહેન, પણ તમને ફાવશે!" નર્સના મોઢા ઉપર રાહતની લાગણી હતી.

"કાંઈ નહિ. આજની જ રાત કાઢવાની છે ને! કાલે સવારે તો હું જવાની છું. ઘણુ દિવસથી આવી છું પણ છુટકો થતો નથી."

"બિચારી બહુ રડે છે. અઢાર-વીસ વર્ષની હશે. સાથે કોઈ બાઈ પણ નથી."

"તમે ખાટલો નખાવો."

સુમન એના ખાટલામાં સૂઈ ગઈ. બીજો ખાટલો પથરાઈ ગયો. બાઈ આવી. એના મોઢા પર ભય, ચિન્તા, દુઃખ, નિરાશાના ભાવ હતા એવું દીવાના આછા અજવાળામાં પણ સુમનને દેખાયું. એની સાથે એક પુરુષ હતો. બાઈ ગોઠવાઈ ગઈ પછી નર્સે કેસપેપર તૈયાર કર્યો. પુરુષે બાઈનું નામ ચન્દ્રમુખી પ્રભાકર દેસાઈ લખાવ્યું. તેની પીઠ સુમન તરફ હતી એટલે એ તેનું મોઢું જોઈ શકી નહિ પણ એને અવાજ પરિચિત લાગ્યો.

પુરુષના ગયા પછી નર્સે ચન્દ્રમુખીને તપાસી. એને કાંઈ ઉતાવળ જેવું લાગ્યું નહિ.

"કાંઈ થાય છે!" એણે ચન્દ્રમુખીને પૂછ્યું.

"ના, ના."

"તો પછી આવવાની ઉતાવળ શું કામ કરી!"

"રહેવું પડશે એટલા દિવસનો ચાર્જ હું આપીશ." બાઈના અવાજમાં નિરાધારતા હતી.

"એ વાત નથી. અમારી મુશ્કેલી એ છે કે અમારે ત્યાં અત્યારે એક પણ જગ્યા નથી. ખાસ ઉતાવળ નહોતી તો થોભી ગયાં હોત તો કાંઈ વાંધો નહોતો. આ બહેને આપની વાત સાંભળી એટલે એમણે મને બોલાવી અને એમણે જ અહીં ખાટલો નખાવવા

કહ્યું તો તમારા માટે જગ્યા થઈ શકી. જો કે કાલે તો એ ઘેર જવાનાં છે. એટલે જ હું કહેતી હતી કે તમે કાલે આવજો."

ચન્દ્રમુખીએ સુમન તરફ આભારની નજરે જોયું પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

નર્સ ગઈ. બારણું આડું કરતી ગઈ. બન્ને જણ સૂઈ ગયાં પણ સુમનની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. એને, આ બાઇના આવવામાં, બોલવામાં, ઢંગમાં અને એની સાથેના પુરુષના બોલવા ચાલવામાં, કેસપેપરમાં લખાવેલા નામમાં પણ કાંઈક વિચિત્ર–અસામાન્ય–લાગ્યું.

ચન્દ્રમુખીએ આંખો વીંચી સુવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડીવાર પછી સુમનને લાગ્યું કે ચન્દ્રમુખી રડે છે, અને ધીરે ધીરે ડૂસકાં ખાય છે. થોડી વાર સુધી તો એ કાંઈ બોલી નહિ પણ પછી ઊઠી અને ચન્દ્રમુખીના ખાટલા પાસે ગઈ.

"શું થાય છે બહેન?" એણે પૂછ્યું.

ચન્દ્રમુખીએ જવાબ આપ્યો નહિ પણ મોઢું સાલ્લાના પાલવ વડે ઢાંકી દીધું. એનાં ડૂસકાં વધતાં ચાલ્યાં. સુમને એના શરીર ઉપર હાથ મૂકયો, ફેરવ્યો.

"બહુ દુ:ખ થાય છે?" એણે પૂછ્યું.

ચન્દ્રમુખીએ નકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

"ત્યારે?"

"કાંઇ નહિ બહેન" કહેતી ચન્દ્રમુખી બેઠી થઇ ગઇ અને સુમનને બેસવા માટે પોતાના ખાટલા પર જગ્યા કરી આપી. સુમન બેઠી.

"શું થાય છે?" સુમને એના બરડે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું. ચન્દ્રમુખીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડી રહ્યાં હતાં એ તે વારંવાર એના સાલ્લાના પાલવથી લૂછતી હતી.

"આ પ્રસૂતિગૃહમાં બધાંની બહુ સારી કાળજી લેવાય છે. કાંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. પહેલી સુવાવડ છે?"

ચન્દ્રમુખીએ હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું. પણ રડવાનું ચાલુ રહ્યું.

"એ તો પહેલી વખત બધાંને એમ જ થાય. માણસમાંથી માણસ પેદા થાય એ કાંઈ જેવી તેવી વાત છે? પણ, એ તો કુદરત છે. કુદરત એનું કામ કરે છે. એમાં ગભરાયે ન ચાલે."

"તમે કેમ કાલે જવાનાં છો?" ચન્દ્રમુખી કેટલીક વાર પછી બોલી.

"હું ત્રણ દિવસથી આવી છું. આવી ત્યારે વેણ હતી પણ પછી ઘટતી ગઈ અને હવે તો લગભગ નહિ જેવી છે. હમણાં કાંઇ છુટકો થાય એમ લાગતું નથી. પછી અહીં રહીને શું કરું?"

"તમારી પણ આ પહેલી સુવાવડ છે?"

"ના, ત્રીજી છે."

"તમને દરેક વખતે આમ થાય છે?"

"હા, દરેક વખતે એમ થાય છે પણ આગલી બે સુવાવડોમાં એક બે દિવસમાં છુટકારો થઇ ગયો હતો. આ વખતે જ કોણ જાણે કેમ આટલો બધો વખત ગયો. અત્યારે તો મને જરાયે વેણ નથી."

"મને પણ નથી."

"તો પછી આવવાની ઉતાવળ શું કામ કરી?"

"વખત થઇ ગયો છે એમ મને લાગ્યું . . . અને મને અંહી લાવવા માટે આ જ સમય અનુકૂળ હતો."

"એટલે ?"

"દિવસે અવાય એમ નહોતું" કહેતાં ચન્દ્રમુખી ફરીથી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડી.

સુમનને થોડુંક સમજાયું. એણે ચન્દ્રમુખીના બરડે હાથ ફેરવ્યો અને એને શાન્ત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

"કાંઈ ભુલ થઈ ગઇ છે?" કાનમાં કહેતી હોય એટલા ધીરા સાદે એણે પૂછ્યું.

ચન્દ્રમુખીએ હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

"તારી સાથે આવ્યા હતા એ . . ."

ચન્દ્રમુખી કાંઈ બોલી નહિ.

"એમનું નામ પ્રભાકર છે?"

"અહીં પ્રભાકર લખાવ્યું છે. એમનું ખરું નામ દિનકર છે."

"દિનકર દેસાઈ!" સુમનથી બોલાઇ જવાયું.

"હા તમે એમને ઓળખો છો!"

"ના, ના આ તો એમણે દેસાઇ અટક લખાવી હતી એટલે મેં પૂછ્યું." સુમને જવાબ આપ્યો પણ એ ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગઈ.

"ત્યારે તારું નામ ચન્દ્રમુખી લખાવ્યું એ પણ નવું ધારણ કરેલું હશે?" સુમને પૂછ્યું.

"હા, મારું ખરું નામ શશિવદના છે."

"તમારાં બન્ને બાળકો ઘેર છે? શું છે? બાબા છે કે બેબી કે એક બાબો અને એક બેબી?" થોડીવાર પછી ચન્દ્રમુખીએ પૂછ્યું.

"મોટી દીકરી છે. એ જીવે છે. બીજી વખતે દીકરો આવ્યો હતો પણ જન્મ્યા પછી બે દિવસ બાદ કોણ જાણે એને શું થયું કે આંકડી આવી, ખેંચાઈ ગયો અને પછી ભગવાનને ઘેર ચાલ્યો ગયો."

"મારેય એવું થાય તો સારું. હું બહાર શું મોઢું બતાવીશ?" સુમનની છાતી ઉપર માથું મૂકી ચન્દ્રમુખી ધીરે રહીને બોલી.

બહાર, કામ કાંઇ વધ્યું હોય એમ લાગતું હતું. નર્સ અને આયા દોડમદોડ કરતાં હતાં. કાં તો કોઈ તાકીદનો 'કેસ' આવ્યો હશે કે કોઇ 'કેસ' ગંભીર બની ગયો હશે. સુમન ધીરે રહીને ઊઠી અને રૂમના બારણાની અંદરની સ્ટૉપર વાસી પછી ચન્દ્રમુખીના ખાટલા પર આવીને બેઠી. એણે એના મોઢા પર ધારી ધારીને જોયું. અઢાર વર્ષની ચન્દ્રમુખી દયામણે મોઢે એના તરફ જોઈ રહી. સુમનને લાગ્યું, ચન્દ્રમુખી કે શશિવદના, બન્નેનો એક જ અર્થ. એની ફઈને એનું નામ પાડવા માટે ઇનામ આપવું જોઇએ.

"બાળક મરે કે જીવે એ કાંઇ આપણા હાથની વાત છે? ઇશ્વર કર્તાહર્તા છે. આપણાથી એનું કામ ન થઈ શકે."

"પણ તમારું મર્યું તો મારું કેમ ન મરે?"

"આપણે એવું શા માટે ઇચ્છીએ? મારું મર્યું એ મને કેવું લાગ્યું હશે!"

"મને નહિ લાગે. બહેન ખરું કહું છું મને જરા યે નહિ લાગે. અરે રે મારી તો આબરૂના કાંકરા થઈ જશે."

"બધાને કંઇ મારા જેવું બનતું હશે ! એ તો કોઈકનું મરી જાય." સુમન બોલી.

"એ કોઈકમાં મારો નંબર લાગી જાય એવું ભગવાન પાસે માગું છું."

"હા. પણ એવું ન પણ બને."

"તો હું બનાવીશ." ચન્દ્રમુખી બોલતાં તો બોલી પણ પછી જાણે કાંઈ અઘટતું બોલાઈ ગયું હોય એવો ભાવ એના મોઢા ઉપર આવ્યો. સુમને એ ભાવમાં કાયરતા, અનાથતા, નિર્દયતા જોઇ.

"ભગવાનની જગ્યા આપણાથી ન લેવાય." એ બોલી.

થોડીવાર બન્ને શાન્ત રહ્યાં. સુમન ચન્દ્રમુખી તરફ તાકી રહી હતી.

"તારે જ્યાં ત્યાં અહીંથી એકલાં બહાર જવું છે એ જ તારી ઇચ્છા છે ને !" થોડી વાર પછી સુમન બોલી.

ચન્દ્રમુખીએ નીચું જોઈ દીધું અને હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

"સારૂં. એમ બને એવી ગોઠવણ હું કરીશ." સુમને થોડીવાર વિચાર કરી જવાબ આપ્યો.

"તમે કેવી રીતે કરશો ! કોઈ પૂછશે તો શો જવાબ આપશો !"

"એની તારે ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. તું તારે હવે શાન્તિથી સૂઈ જા. બાળક, પ્રભુનો પ્રસાદ છે. એ જો ન ખાવો હોય તો ન ખાઈએ પણ એ નાખી તો ન જ દેવાય. એ પ્રસાદ બીજાને આપીને પણ આપણે નાખી દેવાના પાપમાંથી બચી જઈ શકીએ છીએ."

જરા વાર પછી સુમન બોલી:

"પણ એક વાત મને સમજાતી નથી. તું કાંઈ નાની નથી. સ્રી-પુરુષના શારીરિક સંબંધનું શું પરિણામ આવે એ કાંઈ તારાથી અજાણ્યું નહિ હોય. તો પછી એવો સંબંધ શું કામ બાંધવા દીધો !"

"હું તો ના પાડતી હતી પણ એ કહે: 'કાંઇ થશે નહિ. અને એવું કાંઇ થશે તો આપણે લગ્ન કરી લઈશું.'"

"લગ્ન !" સુમનના મગજમાં એનું પાછું જીવન સિનેમાની ફિલમની ઝડપે છવાઈ જતું હતું.

"હા, લગ્ન."

"પછી !"

"એવું થયું મેં લગ્નની માગણી કરી તો એ કહે 'મારું લગન તો થયેલું છે. અને આ રાજ્યમાં એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાની બંધી છે એટલે હવે તો આ પીડા જતી જાય પછી વાત'."

"લગ્ન, પહેલાં ન થઈ શકે તો પછી કેવી રીતે થઇ શકે !"

"એ કહે કે બીજા રાજ્યમાં જઈને લગ્ન કરીશું."

"તેમ તો પહેલાં યે થઈ શકત. તો પહેલાં કેમ ન કર્યું !"

"એ તો એ જાણે પણ હવે લગ્ન કરવાની મારી જ ઇચ્છા નથી. મેં સંબંધ બાંધ્યો ત્યારે એ મને કહે કે હું કુંવારો છું. એ પરણેલો છે એ તો આ પછી જ મેં જાણ્યું... બહેન, હું એવા લગ્નમાં પડવા નથી ઇચ્છતી. એની પરણેતર પણ એક સ્ત્રી છે. એના જીવને કેવું થાય? અને આવા પુરુષનો વિશ્વાસ પણ શો?"

"એટલે તું છેતરાઈ હતી એમજ ને?"

"હા."

"પણ એ હવે આનું શું કરવા માગે છે? તું કહે છે આવનારનું ગમે તે થાય. તારે એકલીએ અહીંથી બહાર જવું છે. પણ એની–દિનકરની–શી ઇચ્છા છે?" સુમનને ભવિષ્યમાં કાંઈ મુશ્કેલીઓ ઊભી ન થાય એના વિચાર આવતા હતા.

"એ તો કહે પડાવી નાખ."

"હં."

"પણ મારી હિંમત નહોતી. કહે છે કે સો સુવાવડ સારી પણ એક કસુવાવડ ખોટી. ખરું હશે?"

"ખરું હશે કે નહિ એ તો કોણ જાણે? પણ એમાં પાપ તો રહેલું જ છે. આપણાં કર્મનાં ફળ આપણે નહિ ભોગવીએ તો શું કોઈ બીજું ભોગવવા આવવાનું છે? આપણા કર્મના પરિણામે બાળક અવતરવાનું હોય તો આપણે એનામાં જીવ મૂક્યો એમ કહેવાય. એ જીવ હણવાનું આપણાથી કેવી રીતે બને?"

"ખરી વાત છે."

"માટે એ બધી વાત ભૂલી જજે. એવો વિચાર જ ન કરીશ. એને આવવા દે, સુખેથી આવવા દે. એને તારે ન લઈ જવું હોય તો ન લઈ જઈશ. એને પાળનાર મળી રહેશે અને કોઈ જાણશે પણ નહિ. તારે એટલું જ જોઈએ છે ને?"

"હા."

"સારું ત્યારે નિરાંતે સૂઈ જા."

"પણ તમે તો કાલે જવાનાં છો?"

"હું નહિ જઉં. અહીં રહીશ. મારે રહેવું હશે તો અહીંથી કોઈ મને કાઢશે નહિ."

"તો મને બીજે મૂકશે."

"આ રૂમમાં તું રહે તો મને વાંધો નથી એમ હું કહીશ એટલે એ લોકો તને બીજે નહિ લઈ જાય. અહીં એટલું કરાવવા જેટલી મારી ઓળખાણ છે."

ચન્દ્રમુખીના મોઢા ઉપર નિરાંતની છાયા વળી. એ જરાક હસી પણ ખરી. દીકરી, માની છાતી ઉપર માથું નાખે એમ એણે અંતરના ઉમળકાથી સુમનની છાતી ઉપર માથું નાંખી દીધું. માના હેતથી સુમને એને પોતાના હૈયા સરસી ચાંપી, એના બરડે માથે હાથ ફેરવ્યો, અને એને એની પથારીમાં સુવાડી. થોડીવાર પછી ઊઠી બારણાની સ્ટોપર ઉઘાડી એ પણ પોતાના ખાટલામાં સૂઈ ગઈ.

* * *

સાધારણ ગામમાં જન્મેલી અને ઉછરેલી કુસુમ શરીરે સશક્ત હતી. ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખો ખોરાક અને ઘરકામ ત્રણેએ એના શરીરનો બાંધો બાંધ્યો હતો. માબાપનાં—ખાસ

ફરીને માનાં—૨૫ અને નમણાઈ એનામાં ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે ઊતરી આવ્યાં હતાં. ગામમાં મેટ્રિક સુધી ભણવાની જોગવાઈ હતી. એટલું ભણવામાં માબાપે આડી જીભ નાખી નહોતી.

નજીકના શહેરમાંથી ઉજાણીએ આવેલા યુવાનોમાંથી દિનકર નામનો એક યુવાન કુસુમના બાપની દુકાને કાંઈક લેવા આવ્યો. વાતવાતમાં બાપે જાણ્યું કે એ યુવાન પોતાની ન્યાતનો છે. બીજે દિવસે બાપ શહેરમાં ગયા અને તપાસ કરી તો માલૂમ પડ્યું કે યુવાન કુંવારો છે. સગપણ થયું નહોતું. કેમ થયું નહોતું એનો વિચાર કરવાને બદલે કુસુમનું વેવિશાળ ત્યાં થાય તો કેવું સારું એવા વિચાર એમને આવ્યા. એક સગાની મારફતે એમણે કહેવરાવ્યું. છોકરાના બાપે હા પાડી, પણ છોકરાએ કહ્યું કે કુસુમને શહેરમાં ભણવા મૂકો તો હા પાડું. મેટ્રિક સુધીનું ભણતર ઓછું કહેવાય. કુસુમના બાપે શરત સ્વીકારી. સાંકળા થયા. કુસુમને શહેરના કન્યા છાત્રાલયમાં રાખવાનું નક્કી થયું.

"અલ્યા પણ જોવી તો હતી કે કેવી છે?" દિનકરના ભાઈબંધે એને કહ્યું.

"જોયેલી જ છે. તે દિવસે એના બાપની દુકાને ગયો ત્યારે કૂવેથી પાણી ભરીને આવતી હતી અને દુકાનનાં પગથિયાં ચઢતી હતી."

"પેલી કૂવે પાણી ભરવા આવી હતી અને બધાંથી જુદી પડી આવતી હતી એ!"

દિનકરે હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

"ફાવ્યો અલ્યા. આ શહેરમાં એની જોડી નહિ મળે."

"પણ એ તો ગામડાના કુંભારનું હાલ્લું. માટી સરસ, ઘાટ પણ સારો, પણ ચળકાટ નહિ." બીજો ભાઈબંધ બોલ્યો.

"એ પણ આવશે તું જો તો ખરો. હવે તો અહીં ભણવા આવશે." પહેલાએ જવાબ આપ્યો.

કુસુમ શહેરમાં ભણવા આવી. વેવિશાળ થઈ ગયું હતું એટલે દિનકરના ઘેર એને અવારનવાર બોલાવવામાં આવતી. એ જતી. એને જોતાં બધાંની આંખ ઠરતી. દિનકર અને એ શરૂશરૂમાં કોઈ કોઈ વાર આ ઘરમાં મળતાં પણ થોડા વખત પછી દિનકર કન્યા છાત્રાલયના રસ્તે ફરતો થઈ ગયો, કુસુમ મળે તો વાતો કરતો, અને કોઈ કોઈ વખત બન્ને જણ ફરવા પણ જતાં. વખત જતાં દિનકરની મુલાકાતો વચ્ચેનું અંતર ઘટતું ગયું, અને મુલાકાતનો સમય વધતો ગયો. ભવિષ્યમાં યે બન્નેને સાથે જ રહેવાનું છે એમ બધાં જાણતાં હતાં. એટલે કોઈને — એ બન્નેમાંથી કોઈને, તેમ જ દિનકરનાં માબાપને કે કન્યા-છાત્રાલયની દેખભાળ રાખનારને — આમાં કાંઈ વાંધા પડતું લાગ્યું નહિ.

"આજે આપણે સિનેમા જોવા જઈએ" છાત્રાલયની બહાર નીકળ્યા પછી એક દિવસ દિનકરે કહ્યું.

"ના, એ મારાથી નહિ બને."

"કેમ!"

"તમે કહો ત્યાંસુધી ફરવા આવું પણ સાંજ પડે એટલે મારે છાત્રાલયમાં પાછા જવું જ જોઈએ."

"તે કોઈ દિવસ મોડું થાય તો વઢે?"

"વઢે કે નહિ એની મને ખબર નથી પણ મને એ ઠીક લાગતું નથી."

"હવે ઠીક ને બીક. કોઈ દિવસ એમ ન જવાય?"

" ના. મારી બા જાણે તો મને વઢી નાખે. "

" અહીં ક્યાં તારી બા જોવા આવવાની છે ! "

" તો યે મને એ ઠીક નથી લાગતું. ઘણું ય દિવસ છે સાથે ફરવાના. શું વહી જાય છે ? "

દિનકરે આવી સૂચના આ પહેલી વખત કરી હતી. એને આવકાર ન મળ્યો. એ મૂગો મૂગો ચાલતો હતો.

" એમ મોઢું ચઢાવવાની જરૂર નથી. અત્યારે હું કે તમે કોઈ સ્વતંત્ર નથી. જેટલી છૂટ છે તેટલીથી જ સંતોષ માનીએ એમાં આપણી આબરૂ છે. " કુસુમ બોલી.

" સિનેમા જોવા જવાથી આબરૂ ઘટી જશે એમ ? "

" એનાથી વધશે તો નહિ જ. મેં કહ્યું ને કે શું વહી જાય છે. પછી કહેશો એમ કરીશ. "

છાત્રાલય આવ્યું. કુસુમ છૂટી પડી મકાનમાં ગઈ. દિનકર પડેલા મોઢે પાછો ફર્યો. રસ્તાના ખૂણે વળતાં છાત્રાલયમાં રહેતી એક છોકરી સામેથી આવતી હતી એ મળી.

" કેમ દિનકરભાઈ. આજે એકલા એકલા ! " છોકરીની આંખમાં તોફાન હતું.

" આજે એમ વળી. "

" ક્યાં જશો ? "

" સિનેમામાં જવા વિચાર કરું છું. "

" કુસુમને લીધા વિના ? "

" એને મેં કહ્યું પણ એણે આવવા ના પાડી. "

" કેમ ! બહુ વાંચવા માંડ્યું છે કે શું ! પરીક્ષાની તો હજી વાર છે. "

" કોણ જાણે. "

દિનકરે છોકરીની સામે જોયું. એની નજરની ટક્કર છોકરીની આંખે ઝીલી.

" મને એકલા જવું ગમતું નથી અને કુસુમની આવવાની ઇચ્છા નથી. " જરાવાર પછી દિનકર બોલ્યો.

" એકલા એકલા જોવામાં મજા યે શી આવે ! " છોકરીએ સાદ પુરાવ્યો.

" કોઈ વાત કરનાર—ટીકા કરનાર હોય તો મને તો ગમે. "

" કઈ ફિલમ જોવા જવાના છો ! " છોકરીએ પૂછ્યું.

દિનકરે નામ આપ્યું.

" મેં એ જોઈ નથી પણ એના વખાણ બહુ સાંભળ્યાં છે. એક દિવસ મારો પણ જોવા જવા વિચાર છે. " છોકરીએ દિનકર તરફ નજર નાખી કહ્યું.

" તો પછી આજે જ જોઈ નાખો. સારા કામમાં વળી ઢીલ કેવી ? "

છોકરીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

" છાત્રાલયમાંથી રજા લેવી પડે ખરું ! "

" જોવા જવા માટે નહિ, પણ મોડા આવવા માટે લેવી પડે. "

" તમે ક્યાં જઈ આવ્યાં ? "

" આજે મેં મોડા આવવાની રજા લીધેલી જ છે. મારા એક સંબંધીને ત્યાં જવું હતું. હું ગઈ, પણ એ લોક ઘેર નહોતાં એટલે પાછી આવી. "

" તો પછી આજે તો રજા લેવાનો પણ પ્રશ્ન રહેતો નથી. સિનેમા જોઇ નાખો. ચાલો ચાલો. "

" કુસુમ જાગૃત તો ! એને કેવું ખરાબ લાગશે ! "

" તમે કહેશો તો જાણશે. બાકી કેવી રીતે જાણવાની છે ! "

" મારાથી કાંઈ કહ્યા વિના રહેવાય ? મારે એને કહેવું તો જોઈએ ને ? મારી બેનપણી છે એ તો. "

" જેટલું કહો એટલું કહો એવાં બેનપણાં છે ! "

" તમારી એવી ઇચ્છા છે કે મારે એને ન કહેવું ! "

" ચાલો, બસ આવી. ચઢી જાવ. " આવતી બસને દેખીને દિનકર બોલ્યો.

" કુસુમ જરા ચોખલી છે. " બસમાં બારી પાસે બેઠેલી બેનપણીએ પાસે બેઠેલા દિનકરને ધીમે રહીને કહ્યું.

" મને પણ એમ લાગ્યું છે. "

" બાકી તમારી સાથે જવામાં એને શો વાંધો હોય ! આજે નહિ તો પછી પણ સાથે જવાનું તો છે જ ને ! "

" એ કહે છે ' પછી આવીશ.' "

" પણ અત્યારે નહિ, એમ ને ! "

દિનકરે હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

સિનેમાનો શો પૂરો થયા પછી દિનકર એને, એઓ જ્યાં મળ્યાં હતાં ત્યાં સુધી ઓટો-રિક્ષામાં લઈ આવ્યો. પૈસા આપીને રિક્ષાવાળાને વિદાય કર્યો.

" હવે ક્યારે મળશો ! " દિનકરે પૂછ્યું.

બેનપણીએ કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. એનું ગોરું લાલ લાલ બની ગયું હતું.

" ખોટ ન ગમ્યો ! "

" ન ગમ્યો એમ તો કેમ કહું ! પણ . . . "

" કેમ અટક્યાં ! "

" રોજ કેવી રીતે મળાય ! કુસુમને પણ તમારે લઈ જવાની હોય ને ! "

" બે ચાર દિવસમાં એ એના ગામ જવાની છે એમ એ કહેતી હતી. એકાદ અઠવાડિયા બાદ આવશે. "

" એને જવા દો પછી . . . "

ચોથા દિવસે એ જ બસના સ્ટેન્ડે મળવાનો વાયદો કરી એ છૂટાં પડ્યાં.

કાગળ બાળી નાખ્યો. દિનકરને એણે એ વિષે વાત પણ ન કરી. પણ ચોથે દિવસે એના ઉપર એક કાગળ આવ્યો એનાથી એ ચોંકી ઊઠી.

પરબીડિયા પરના અક્ષર પરથી એ જાણી ગઈ કે કાગળ દિનકરે લખેલો છે. એના અક્ષર એ ઓળખતી હતી. એણે પરબીડિયું ફોડી કાગળ વાંચવા માંડ્યો. કાગળમાં મથાળે, કુસુમને બદલે એની બેનપણીનું નામ હતું. આખો વાંચવો કે નહિ એનો એ નિર્ણય કરે એ પહેલાં આખો કાગળ એનાથી વંચાઈ ગયો ! સૂર્યોદય સમયે ધીમે ધીમે વધતા જતા અજવાળામાં જેમ આજુબાજુની વસ્તુઓ ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતી જાય તેમ કાગળ જેમ જેમ વંચાતો ગયો તેમ તેમ કેટલીક અસ્પષ્ટ બાબતો, વાતો, ચાળાઓ એને વધુ અને વધુ સ્પષ્ટ થતા ગયા કાગળ એક વાર નહિ પણ અનેક વાર વંચાયો. '.... દિવસે આપણે બસ સ્ટેન્ડે મળીશું ' એ શબ્દોએ એનામાં પેઠેલા વહેમે હકીકતનું સ્વરૂપ લીધું.

એ દિવસે એ કૉલેજમાં જઈ શકી નહિ. આખો દિવસ છાત્રાલયમાં સૂઈ રહી. ઘડીકમાં રડે અને પાછી વિચારે ચઢે. છતાં સાંજે દિનકર આવ્યો ત્યારે એની સાથે બહાર ગઈ. બગીચામાં એક પાટલી ઉપર બેઠા પછી કુસુમે દિનકરે લખેલો કાગળ ખીસામાંથી કાઢીને એને આપ્યો.

એ જોતાં જ એ ભોંઠો પડ્યો. એનું મોઢું પડી ગયું. એણે કાગળ વાંચ્યો નહિ. એ તો જાણતો જ હતો કે કાગળમાં શું છે.

" ક્યાંથી લાવી આ ? " કુસુમે કોઈ ગુનો કર્યો હોય એમ એની સામે જોઈને એણે પૂછ્યું.

કુસુમે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

"...ની રૂમમાંથી ચોરી લાવી ? "

" ના. "

" એણે તને આપ્યો ? "

" ના. "

" તો ? "

કુસુમે ખીસામાંથી પરબીડિયું કાઢીને એના હાથમાં મૂક્યું.

જાળમાં ફસાયેલા જંગલી જનાવરને જાળની બહાર નીકળવાનો જ્યારે એકે રસ્તો ન રહે ત્યારે એ વધુ જંગલી બને છે. દિનકર પણ એમ જ વધુ જંગલી બન્યો. એણે કુસુમની બધી ત્રુટિઓ એને કહી સંભળાવી. એની સાથે વેવિશાળ કરવામાં એના (કુસુમના) બાપે એને ફસાવ્યો છે એમ કહ્યું, કુસુમ ગામડિયણ, ચોખલી, અણઘડ અને નિષ્ઠુર છે એવો અભિપ્રાય આપ્યો. છેવટે, " વેવિશાળ થયું તેથી શું ? હું કાંઈ એથી બંધાઈ ગયો નથી. અને મને ફાવે તે કરવા હું છુટ્ટો છું " એમ કહી પાટલી પરથી ઊઠી એ બગીચામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

કુસુમ આજે, રોજ આવે એના કરતાં મોડી ઘેર આવી. છાત્રાલયમાં, એનું મોડું આવવું એ ચર્ચાનો વિષય થઇ પડ્યો કોઈએ એનો સાનુકૂળ અર્થ કર્યો અને બીજાએ પ્રતિકૂળ અર્થ કર્યો.

કુસુમે પરાણે પરાણે મન વાળ્યું. પરીક્ષા પાસે આવતી હતી. બહાર જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. વાત જાહેર થઇ ગઈ હતી એમ સૌના વર્તન પરથી એને લાગતું. મોટા ભાગની છોકરીઓ એની દયા ખાતી. કોઈ એને સાવ ભોળી પણ ગણતી.

દિનકર અને બેનપણી એ બન્ને એની નજરમાંથી સદામને માટે અદશ્ય થઈ ગયાં. એઓ ક્યાં ગયાં એની કોઈને ખબર ન પડી. પરીક્ષા પૂરી થયા પછી રજાઓમાં એ ઘેર ગઈ ત્યારે, દિનકરના બાપે કુસુમના બાપને લખેલો કાગળ, કુસુમની માએ એને આપ્યો. દિનકરની ઇચ્છા નહિ હોવાથી વિવાહ ફોક સમજવાનો છે એમ એમાં જણાવ્યું હતું. બીજી કાંઈ વધુ માહિતી નહોતી.

ભણવાનું શરૂ કર્યું છે તો હવે પૂરું જ કરવું એમ વિચારી કુસુમે ભણવાનું ચાલુ રાખ્યું. એનાં માબાપ એને અનુકૂળ હતાં. પણ એકાદ વર્ષ બાદ એ જ શહેરથી થોડેક દૂર એક નાના ગામમાં વસેલા એક યુવાન સાથે કુસુમનાં લગ્ન લેવાયાં. અને કુસુમ સાસરે ગઈ. સાસરે કુસુમ નામની એક નણંદ હતી એટલે સાસરે વહુનું નામ સુમન રાખવામાં આવ્યું.

★

આઠેક વર્ષ વહી ગયાં. દરમ્યાન સુમને ઘેર રહી જેટલો બને એટલો અભ્યાસ વધાર્યો અને ગ્રેજ્યુએટ થયેલી વ્યક્તિમાં સામાન્યપણે જેટલું જ્ઞાન હોય તેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું. એટલું જ નહિ પણ ઘરકામમાં જે જે વિષયો જરૂરના હોય તે બધાનું જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું. તેના પતિ એક સુશિક્ષિત સજ્જન હતા. ભણેલા હતા છતાં ખેતીમાં પડ્યા હતા. પોતાનો વ્યવસાય ચલાવવા ઉપરાંત આજુબાજુના વિસ્તારમાં યથાશક્તિ સમાજસેવા કરતા. કુસુમ અને દિનકર વિષે કેટલીક વાતો એમના કાને આવી હતી અને તે વખતે જ એમના મનમાં કુસુમ તરફ સહાનુભૂતિ પેદા થઈ હતી. જે દૃઢતાથી અને હિંમતથી પોતાના પર પડેલા કષ્ટનો બોજો કુસુમે ઉઠાવ્યો હતો એ જોતાં આ સહાનુભૂતિનું દયામાં રૂપાંતર થયું હતું. વખત જતાં કુસુમ તરફ એ આકર્ષાયા. એકાદ બે વખત કુસુમને મળવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો. પરન્તુ દૂધની દાઝેલી છાશ પણ ફૂંકીને પીતી એટલે પછી એમણે જૂનો રિવાજ અખત્યાર કરી કુસુમનાં માબાપ સાધ્યાં. અનાજની ખરીદીઓ અંગે બન્ને કુટુંબને થોડુંક ઓળખાણ હતું. એમાંથી આ વાત સરી પડી. કુસુમનાં માબાપ તૈયાર હતાં પણ કુસુમને મનાવવાનું કામ કઠણ હતું. માબાપની હા છે એ જાણતાં એ ભાઈ કુસુમને મળ્યા. બધી વાત કહી. પોતાના અને એનાં માબાપની ઇચ્છા છે એ પણ જણાવ્યું અને હા પાડવા આગ્રહ કર્યો. ઉવટે કુસુમે હા પાડી અને બન્નેનાં લગ્ન થયાં.

છ-સાત વર્ષના પરિણીત જીવનમાં સુમનના પતિએ એક દિવસ પણ દિનકર વિષે વાત કાઢી નહિ પણ સુમનને અનેક વખતે પાછલા જીવનના વિચારો આવતા. લગ્ન પહેલાં એણે એના પતિને આ બધું કહેવા માટે બેચાર વખત પ્રયત્ન કરેલો, પતિ એનાં મનનો મનસૂબો સમજી ગયા અને કહ્યું: "મારે પાછલું કાંઈ સાંભળવું નથી. હું વર્તમાનમાં જીવું છું અને ભવિષ્યનો વિચાર કરું છું."

એટલે સુમન વાત છેડતી નહિ પણ મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યા કરતી. દિનકર જેવા એક રખડેલના પાને પડવાને બદલે આવા પતિના પાને પડવા માટે એ અંતરથી પ્રભુનો ઉપકાર માનતી અને ઇચ્છતી કે "પ્રભુ મારા જેવું કોઈને ન થજો." જે બેનપણીના કાજે દિનકરે એને તરછોડી હતી એને પણ દિનકરે, રસ ચૂસી લઈ ને કેરીના ગોટલા છોતરાં

ફેંકી દેવામાં આવે એની માફક ફેંકી દીધી હતી ! સુમનના કાને આ વાત આવતાં એ બેનપણીને મળી હતી અને એને સાન્ત્વન આપ્યું હતું. બેનપણીએ સુમનમાં રહેલી મહાનુભાવતા જોઈ એની-આગળ માથું નમાવ્યું. સુમનના પતિના પ્રયત્નોના પરિણામે બેન-પણીનું એક જગ્યાએ ગોઠવાયું હતું અને એ પણ સુખી હતી.

સુમનના જીવનમાં એક જ વસ્તુની ઊણપ હતીઃ એક પુત્રની એને ઝંખના હતી. બીજી સુવાવડ વખતે પુત્ર અવતરેલો પણ તે એકાદ બે દિવસ જીવી પરલોક સીધાવ્યો હતો. આ ત્રીજી સુવાવડ કેવી જશે એની ચિન્તા પતિ અને પત્ની બન્નેને હતી. ત્રણ દિવસથી એ સુવાવડખાતે આવી હતી પણ દરદ બંધ થઇ ગયું હતું એટલે હમણાં છુટકો નહિ થાય એમ માની એણે ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. એના પતિ એને મળવા રોજ આવતા. કાલે એ એને લેવા માટે આવવાના હતા.

*　　　　*　　　　*

ચન્દ્રમુખી થોડીક જ વારમાં ઊંઘી ગઈ. જાણે કેટલી યે રાતના ઉજાગરા થયા હોય અને પછી ઊંઘ આવી હોય એમ એ ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી. પણ સુમનને ઊંઘ આવી નહિ. એ ચન્દ્રમુખી તરફ વારંવાર જોતી અને એણે કહેલી વાતો વિચારતી. એક વખત એ ઊઠીને ચન્દ્રમુખી પાસે ગઈ અને ધારીધારીને એનું મોઢું જોવા લાગી. મોઢા પર નિર્દોષતાનો ભાવ હતો. હોઠ જરાક જરાક હસતા હતા. અસન્ત નિરતિ એ ઊંઘતી હતી.

સુમન એની પથારીમાં પડી. પડખાં ફેરવ્યાં પણ ઊંઘ ન આવી. એને એનું પાછલું જીવન યાદ આવ્યું. કેટલા ઉમળકાથી એ દિનકર સાથે ફરવા જતી ! અને એની સાથેના લગ્નજીવનના કેવા કેવા મનોરથો એણે સેવ્યા હતા ! પણ દિનકરના સ્વચ્છન્દી વર્તનના કારણે–અને ખાસ તો એ ઉઘાડું પડી ગયું એ કારણે—એ એનામાંથી છૂટી. છૂટી એમાં એણે પ્રભુનો પાડ માન્યો. પણ જે પતિ એને મળ્યો એ આપવા માટે પ્રભુનો પાડ માનવા માટે એની પાસે શબ્દો નહોતા. એ ખૂબ સુખી હતી.

દિનકર હજી પણ એ જ જાતનું જીવન જીવતો હતો, એમ ચન્દ્રમુખીના કહેવાથી એણે જાણ્યું. સારું થયું કે રાત હતી. દીવાનું બહુ અજવાળું નહોતું અને મારા તરફ એની પીઠ હતી. એટલે એણે જાણ્યું નહિ કે હું અહીં છું. નહિ તો કદાચ ચન્દ્રમુખીને એ તો પાછી પણ લઈ જાત અને તો પછી આ બિચારી છોકરીની શી દશા થાત ? . . . એણે તો ગર્ભ પાડી નાખવા સૂચવ્યું હતું . . . જેને જોઈએ છે એને માટે ભગવાનને ત્યાં શેર માટીની ખોટ હોય છે, અને ન જોઈએ એને ત્યાં . . . આજે બાબો જીવતો હોત તો ત્રણ વર્ષનો થયો હોત . . . હવે કોણ જાણે શું થશે ? . . . પ્રભુ મેં એવા તે શા પાપ કર્યાં છે કે મારે જ આવું થયું ! જેનાં હોય એનાં ભલે જીવે. મારે એમનાં જોઈતાં નથી. પણ મારો કેમ ન જીવ્યો !

સુમનની વિચારમાળા વગર અટક્યે ચાલી જ જતી હતી. છેવટે સવાર પડવા આવ્યું. એક આંચકી સાથે ચન્દ્રમુખી જાગી ગઈ. સુમને એની સામે જોયું. ચન્દ્રમુખીની આંખમાં વેદના હતી.

" નર્સને બોલાવું ? " સુમને પૂછ્યું.

ચન્દ્રમુખીએ હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું. સુમને બારણું ખોલી નર્સને બોલાવી. જોતાં જ એણે કહ્યું: "ટેબલ ઉપર લઈ જવી પડશે." સ્ટ્રેચર લાવવાનું કહેવા માટે એ બહાર ગઈ સુમને ચન્દ્રમુખીના માથે મોઢે હાથ ફેરવી કહ્યું:

"ગભરાઈશ નહિ હોં. થોડીવારમાં છુટકો થઈ જશે."

"પછી મને ક્યાં લઈ જશે?"

"અહીં જ લાવવા હું કહીશ."

ચન્દ્રમુખીની આંખમાં આંસુ હતાં — હર્ષનાં કે પછી વેદનાનાં.

ચન્દ્રમુખીને લઈ ગયા પછી સુમનના પતિ એના માટે ચા લઈને આવ્યા.

"તમે ગાડી લઈને આવ્યા છો?" સુમને પૂછ્યું.

"હા, કેમ?"

"ગાડીને વિદાય કરી દો."

"કેમ? જવું નથી?"

"ના. ગાડીવાળાને પૈસા આપીને પાછા આવો પછી કહું છું."

પતિએ ગાડીને વિદાય કરી. ખાટલા પાસે સ્ટૂલ ખેંચી લાવીને બેઠા.

"આ બીજો ખાટલો કોનો છે?" એમણે પૂછ્યું.

રાતે એક કેસ આવ્યો હતો. જગ્યા નહોતી અને હું આજે જવાની હતી એટલે અહીં ખાટલો નાખ્યો છે. મેં જ કહ્યું હતું કે અહીં નાખો."

"ટેબલ પર લઈ ગયા છે?"

"હા."

"તારે કેમ નથી આવવું?"

સુમને ટુંકાણમાં ચન્દ્રમુખીની વાત કહી. દિનકરનું નામ ન આપ્યું પણ એ ફસાઇ હતી એની વિગતો આપી. અને પછી ઉમેર્યું:

"એને મૂકીને આવવાની મારી ઇચ્છા નથી."

"ભલે. પણ પછી શું?"

"આખી રાત મેં એ જ વિચાર કર્યો છે."

"મારી એક સૂચના છે. જો તમને ગમે તો સ્વીકારજો." થોડીવાર પછી સુમન બોલી.

"શું છે? એને જે મદદ થઇ શકતી હશે તે આપણે કરીશું."

"મારો વિચાર એવો છે કે એના બાળકને આપણે રાખી લેવું."

"તું બેને સાચવી શકીશ?" જરા વાર પછી પતિ બોલ્યા.

"બધા જીવતા હોત તો ત્રણ ન થાત?"

"મારું કહેવું એમ છે કે બન્ને નાનાં હશે. બન્નેને તું સંભાળી શકીશ?"

"થોડી મુશ્કેલી પડશે. પણ એક જીવ બચશે. નહિ તો એનું બાળક કેટલા દિવસ જીવતું રહેશે એ વિશે મને બહુ શંકા છે. મારી સાથે એ રહે એવી ગોઠવણ કરવામાં એ પણ મારો એક હેતુ છે કે હું એના તરફ ધ્યાન રાખી શકું."

"ભલે. મને વાંધો નથી."

સુમને પતિના હાથમાં હાથ મૂક્યો. પતિએ એ લઈને જરા દાબ્યો, પછી પોતાના હોઠે અડાડ્યો. બન્ને એક બીજા સામું જોઈ રહ્યાં.

નર્સે આવીને ખબર આપી કે ચન્દ્રમુખીને છોકરો અવતર્યો છે.

"હું જવાની હતી પણ મેં વિચાર માંડી વાળ્યો છે." સુમને કહ્યું.

"કેમ, કાંઈ થાય છે?"

"એમ કાંઈક લાગે છે ખરું. ઘેર જઈને પાછું આવવું એના કરતાં એક બે દિવસ વધુ રહી જાઉં તો શું ખોટું એમ થાય છે."

"ભલે તો પછી ચન્દ્રમુખીને જનરલમાં લઈ જઉં છું."

"ના, અહીં જ લાવો. એને બીજે નહિ ફાવે."

"પણ રૂમ તમારી છે. રાતે તો જગ્યા નહોતી અને તમે આગ્રહ કર્યો એટલે અહીં રાખી હતી. તમે ના પાડી હોત તો કહેત કે બીજે જાવ. અને અત્યારે જનરલમાં જગ્યા થઈ છે."

"કાંઈ નહિ. હું કહું છું, ને તમારે અહીં રાખવાની છે ને? એ હશે તો મને પણ ગમશે."

નર્સે સુમનના પતિ તરફ જોયું. એમણે, પત્નીની સૂચના વાજબી છે એમ જણાવ્યું. નર્સ ગઈ.

"કેમ બરાબર છે ને?" સુમને પતિ તરફ જોઈને કહ્યું.

"તેં નર્સને જૂઠું કહ્યું કે સાચું?"

"શું?"

"કે તને કાંઈક થાય છે."

"સાચું અને જૂઠું. મોડું વહેલું પણ કાંઈક થશે તો ખરું જ ને?"

"કોણ જાણે, આ વખતે શું થશે."

"ઈશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે. આ બિચારી ચન્દ્રમુખીને આપણો આશરો મળી ગયો, તો આપણા તરફ કોઈ દયાની નજરે નહિ જુએ?"

નર્સ સ્ટ્રેચર સાથે આવી. ચન્દ્રમુખી નિશ્ચેતન પડી હતી. એને સુવાડીને બધાં ગયાં પછી સુમનના પતિએ પણ વિદાય લીધી.

થોડીવારમાં ચન્દ્રમુખીના બાળકને લાવવામાં આવ્યું. નર્સે સુમનને બતાવ્યું. સુમનની નજર એના ઉપર ઠરી. માનું બધું રૂપ અને ઘાટ એનામાં ઊતર્યાં હતાં.

બપોરે દિનકર આવ્યો. બહારથી જ એને સમાચાર મળી ગયા હતા. એ રૂમમાં આવ્યો. ચન્દ્રમુખી ઊંઘમાં હશે અગર અશક્તિના કારણે આંખો વીંચીને પડી રહી હશે. સુમનના ખાટલાની આજુબાજુ પડદા ગોઠવ્યા હતા એટલે દિનકર એને જોઈ શક્યો નહિ. એણે ચન્દ્રમુખીને બોલાવી:

"શશી!"

ચન્દ્રમુખીએ આંખો ઉઘાડી, એ સહેજ હસી. દિનકરની નજર ઘોડિયા તરફ ખેંચવા એણે પોતાની આંખો વડે પ્રયત્ન કર્યો. એણે એ તરફ જોયું ન જોયું અને ચન્દ્રમુખી તરફ વળ્યો.

"કેમ છે?"

"સારું છે."

"બહુ તકલીફ પડી હતી?"

"ના. મારા ધાર્યા કરતાં બહુ ઓછું વીત્યું."

"એ તો નાહક તું ગભરાતી હતી."

"હું એનાથી ગભરાતી નહોતી. પણ હવે શું?"

"મેં ગોઠવણ કરી રાખી છે."

પણ પછી એને યાદ આવ્યું કે પડદા પાછળ કોઈ છે એટલે એણે વાત આગળ ચલાવી નહિ.

"હવે હું બે-ચાર દિવસ બાદ આવીશ. મારે અચાનક બહાર ગામ જવાનું થયું છે."

"ઠીક."

"કાંઈ પૈસા બૈસા જોઈએ છે?"

"ના. છે મારી પાસે." ચન્દ્રમુખીએ વાત ટુંકાવી.

દિનકર ગયો. નર્સ આવી. છોકરાને ઘોડિયામાંથી કાઢી માની પાસે સુવાડ્યો, અને ચન્દ્રમુખીને સૂચના આપી. સુમનને પડદા પાછળ જઈને તપાસી અને પછી પડદો ખસેડી લીધો. એને દરદ શરૂ થયું હતું.

એ દિવસે એને પણ પુત્ર અવતર્યો. મા દીકરો બન્નેની તબિયત સારી હતી. બીજે દિવસે બાપે આવી આનન્દ વ્યક્ત કર્યો. ચન્દ્રમુખીનાં પગલાંને એમણે શુકનિયાળ પગલાં માન્યાં. એ બિચારી શું કહે? પતિપત્નીનો આનન્દ જોઈ એને પોતાની વિષમ સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. બહુ શરમિન્દી બની ગઈ. એના મોઢા ઉપર દુઃખની છાયા તરી આવી.

"મેં એમને વાત કરી છે." પતિના ગયા પછી સુમને ચન્દ્રમુખીને કહ્યું.

"હાય, હાય, બહેન, એ શું ધારશે?"

"એમણે તારી દયા ખાધી. એમને તું ઓળખતી નથી. એ પારકાના દુઃખે દુઃખી થાય એવા છે. એ દિનકર જેવા..."

"એમણે શું કહ્યું?"

"કહ્યું છે કે કાંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. તારા દીકરાને અમે અમારે ઘેર લઈ જઈશું."

"એમણે હા પાડી?"

"હા. મેં તો પરમ દિવસે રાત્રે જ વિચારી રાખ્યું હતું પરન્તુ મારા મનમાં એમ કે એમને પૂછીને હું તને કહીશ."

"એ હા પાડશે એમ તમે ધારતા હતા?"

"ધારતી હતી એટલું જ નહિ; મને ખાતરી હતી કે હું કહું તો એ ના નહિ પાડે. ફક્ત મારી તૈયારી જોઈએ."

"તમારો કેટલો પાડ માનું? તમે તો મારી માની જગ્યાએ છો. તમે ન હોત તો હું તો ઘણી જ ગભરાઈ જાત."

"એમાં શું બહેન. તું જરા યે ગભરાઈશ નહિ અને ચિન્તા પણ કરીશ નહિ. સૌનો ભગવાન બેઠો છે."

બે દિવસ ગયા. બન્ને જણીઓ આનન્દમાં હતી અને શ્રમ ન પડે એટલી વાતો કરતી, પણ સુમન ચિન્તામુક્ત નહોતી. એનો પહેલો પુત્ર પહેલા બે દિવસોમાં જ ગુજરી ગયો હતો. અચાનક કાંઈક એવી આંકડી આવી હતી કે એ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો હતો,

અને ગમે એટલા ઉપાય કરવામાં આવ્યા છતાં એ બચ્યો નહોતો. આ વખતે પણ બીજા દિવસની રાતે એના બાળકને એવીજ આંકડી ઊપડી. ડૉક્ટરે દવા આપી અને બાળક શાન્ત પડ્યું. આજની રાત પસાર થાય તો પછી કાંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નથી એમ ડૉક્ટરે કહ્યું.

સુમન બાળકને પડખામાં લઈને જાગતી પડી રહી હતી. અર્ધી રાતે બાળકને એક આંચકી આવી અને એણે માથું નાખી દીધું!

"ઓ ભાઈ" આશા નિરાશા વચ્ચે ઝોલાં ખાતી સુમનથી એક ઝીણી ચીસ પડાઇ ગઈ.

ચન્દ્રમુખી જાગી ગઈ. એ સુમનના ખાટલા પાસે આવી. એનું પોતાનું બાળક મર્યું હોત તો જેટલો આઘાત એને ન થાત એટલો, સુમનનું બાળક મરતાં એને થયો.

સુમન વહેલી સજાગ થઈ. એણે બારણાની સ્ટૉપર વાસવા ચન્દ્રમુખીને કહ્યું. એ મુજબ વાસી ચન્દ્રમુખી સુમનના ખાટલા પાસે આવી

"જો, મારી વાત સાંભળ. મેં તને કહ્યું હતું ને કે તારા બાળકને હું રાખીશ તને મૂંઝવણ હતી કે એ કેવી રીતે બનશે. ભગવાને રસ્તો બતાવ્યો છે . . . સમજી?" સુમને બહુ જ ધીમા અવાજે એને કહ્યું.

પણ ચન્દ્રમુખી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી. એ કાંઈ સમજી નહિ.

કેમ જાણે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી બેઠી હોય એમ સુમન, મન અને શરીર બન્નેને કઠણ કરી ખાટલામાંથી ઊઠી, પોતાના મરેલા બાળકને ચન્દ્રમુખીના ખાટલે લટકાવેલા ઘોડિયામાં સુવાડ્યું અને એના મોઢા ઉપર ઓઢાડ્યું, અને ખાટલામાં ઊંઘતા એના બાળકને ઉપાડી પોતાના પડખામાં લઈને સૂઈ ગઈ.

ચન્દ્રમુખીને સમજાયું. એનું બાળક આમ સચવાશે એ જાણતાં એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એણે એના બાળકને પોતાના હાથમાં લીધું અને છાતી સરસું ચાંપ્યું

"હવે એને અહીં સુવાડી તું સ્ટૉપર ખોલી નાખ."

"બહેન, એટલું જ કહું છું, આને સાચવજે."

"મારું હોત અને એની કાળજી લેવાત એનાથી જરા યે ઓછી આની નહિ લેવાય."

"કાલે તમારા પતિ આવશે . . ."

"એમને બધું કહીશ. અમારું ન જીવ્યું એનું દુઃખ તો થશે. મને પણ થાય છે. ભગવાનને ગમ્યું તે ખરું. પણ એક જીવ બચાવવાનો એણે અવસર આપ્યો છે એમ માની અમે મન મનાવીશું તું જરા યે ચિન્તા કરીશ નહિ."

"કોઈ કોઈ દિવસ મને . . ."

"તારે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે ખુશીથી આવજે."

ચન્દ્રમુખી સુમનને ભેટી પડી.

થોડી વાર પછી બારણાની સ્ટૉપર ખોલી ચન્દ્રમુખી એના ખાટલામાં સૂઈ ગઈ.

સવારે બધાંને માલૂમ પડ્યું કે ચન્દ્રમુખીનું બાળક ગુજરી ગયું છે અને સુમનના બાળકને ડૉક્ટરે દવા આપી તેથી જીવતદાન મળ્યું છે. સુમનના પતિના આનન્દનો પાર નહોતો. એણે પ્રભુનો અને ડૉક્ટરનો પાડ માન્યો.

બપોરે દિનકર આવ્યો ત્યારે ચન્દ્રમુખીના બાળકના મૃત્યુના સમાચાર એને નર્સે બહારથી જ આપ્યા. એ રૂમમાં આવ્યો ત્યારે સુમન સંડાસ ગઈ હતી એ ચન્દ્રમુખી તરફ ફરી બોલ્યો:

માસિક ફક્ત રૂા. ૫ માં

સરલ અંગ્રેજી અભ્યાસક્રમ

ABCD થી શરૂ કરીને S. S. C. પરીક્ષા સુધીનું અંગ્રેજી ઘેર બેઠાં ટપાલ મારફત એક વર્ષમાં શીખવાય છે. દરેક વિદ્યાર્થીને ત્રણ ચાર્ટ, પચીસ શબ્દરમતો રમી શકાય એવો અંગ્રેજી અક્ષરોનો સેટ, અને નવ પુસ્તકો વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી કેમ લખવું તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવતા સિત્તેર અભ્યાસપાઠો, અને તેના પ્રશ્નોત્તરના સાચા જવાબો આપતી ૭૦ કૂંચીઓ અપાય છે.

આટલી થોડી ફીમાં આટલું બધું આપી શકાય છે તેનું કારણ એ છે કે આ અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ પ્રિય થઈ પડયો છે. દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા, પર્શિયન ગલ્ફ, વગેરે દેશોમાં અભ્યાસક્રમ જવા માંડયો છે. હિંદનાં અનેક ગામડાં ને શહેરોમાં વિદ્યાર્થીઓએ આ અભ્યાસક્રમનો લાભ લીધો છે. સંપૂર્ણ વિગત આપતા સચિત્ર સૂચિપત્ર માટે આજે જ લખો :—

પ્રિન્સિપાલ સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ, એમ. એસસી. (લંડન); બાર-એટ-લૉ.

બોમ્બે ટયુટોરિયલ કોલેજ, ૫૪૫, કાલબાદેવી રોડ, ધોબી તળાવ કોર્નર, મુંબઈ-૨.

K

બ્રાન્ડ

ઝિન્ક ઓક્સાઈડ

રંગ તેમજ દવાની બનાવટ માટે

લખો

કમાણી

મેટાલિક ઓક્સાઈડ્સ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ

આગ્રા રોડ, કુર્લા—નોર્થ

મુંબઈ-૩૭

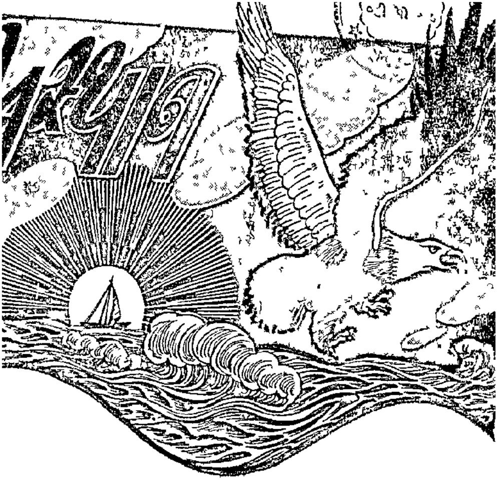

સં. ૨૦૧૪
પોષ

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અરવિંદ

ઉમદા કાપડની બનાવટો

ધોવાથી ચઢી ન જાય તેવાં "સનફોરાઇઝ્ડ"
શર્ટિંગ – પોપલીન – કોટિંગ્સ
અને
રંગબેરંગી પ્રિન્ટસ
વાયલ – કેમ્બ્રીક – પોપલીન.

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ
અમદાવાદ ૩.

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૫ પોષ : ૨૦૧૪ અંક ૩

પરિગ્રહને સંકોચવો

જે પ્રાણીને પરિગ્રહની મર્યાદા નથી, તે પ્રાણી સુખી નથી; તેને જે મળ્યું તે ઓછું છે. કારણ જેટલું મળતું જાય તેટલાથી વિશેષ પ્રાપ્ત કરવા તેની ઇચ્છા થાય છે. પરિગ્રહની પ્રબળતામાં જે કાંઈ મળ્યું હોય તેનું સુખ તો ભોગવાતું નથી પરંતુ હોય તે પણ વખતે જાય છે. પરિગ્રહથી નિરંતર ચળવિચળ અને પાપભાવના રહે છે. અકસ્માત યોગથી એવી પાપભાવનામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તો બહુધા અધોગતિનું કારણ થઈ પડે. કેવળ પરિગ્રહ તો મુનીશ્વરો ત્યાગી શકે; પણ ગૃહસ્થો એની અમુક મર્યાદા કરી શકે. મર્યાદા થવાથી ઉપરાંત પરિગ્રહની ઉત્પત્તિ નથી, અને એથી કરીને વિશેષ ભાવના પણ બહુધા થતી નથી. અને વળી જે મળ્યું છે તેમાં સંતોષ રાખવાની પ્રથા પડે છે, એથી સુખમાં કાળ જાય છે. કોણ જાણે લક્ષ્મી આદિકમાં કેવીએ વિચિત્રતા રહી છે કે જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે તેમ તેમ લોભની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, ધર્મ સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન છતાં, ધર્મની દૃઢતા છતાં પણ પરિગ્રહના પાશમાં પડેલો પુરુષ કોઇક જ છૂટી શકે છે; વૃત્તિ એમાં જ લટકી રહે છે; પરંતુ એ વૃત્તિ કોઈ કાળે સુખદાયક કે આત્મહિતૈષી થઈ નથી. જેણે એની ટૂંકી મર્યાદા કરી નહીં, તે બહોળા દુઃખના ભોગી થાય છે.

છ ખંડ સાધી આજ્ઞા મનાવનાર રાજાધિરાજ, ચક્રવર્તિ કહેવાય છે. એ સમર્થ ચક્રવર્તિમાં સુભૂમ્ નામે એક ચક્રવર્તિ થઈ ગયો છે. એણે છ ખંડ સાધી લીધા એટલે ચક્રવર્તિપદથી તે મનાયો; પણ એટલેથી એની મનોવાંછા તૃપ્ત ન થઈ; હજી તે તરસ્યો રહ્યો. એટલે ધાતકી ખંડના છ ખંડ સાધવા એણે નિશ્ચય કર્યો. બધા ચક્રવર્તિ છ ખંડ સાધે છે; અને હું પણ એટલા જ સાધું, તેમાં મહત્તા શાની? બાર ખંડ સાધવાથી ચિરંકાળ હું નામાંકિત થઈશ; સમર્થ આજ્ઞા જીવનપર્યંત એ ખંડો પર મનાવી શકીશ; એવા વિચારથી સમુદ્રમાં ચર્મરત્ન મૂક્યું; તે ઉપર સર્વ સૈન્યાદિકનો આધાર રહ્યો હતો. ચર્મરત્નના એક હજાર દેવતા સેવક કહેવાય છે; તેમાં પ્રથમ એકે વિચાર્યું કે કોણ જાણે કેટલાં વર્ષે આમાંથી છૂટકો થશે? માટે દેવાંગનાને તો મળી આવું, એમ ધારી તે ચાલ્યો ગયો; પછી બીજો ગયો; પછી ત્રીજો ગયો; અને એમ કરતાં કરતાં હજારે ચાલ્યા ગયા; ત્યારે ચર્મરત્ન બૂડ્યું; અશ્વ ગજ અને સર્વ સૈન્ય સહિત સુભૂમ્ નામનો તે ચક્રવર્તિ બૂડ્યો, પાપભાવનામાં ને પાપભાવનામાં મરીને તે અનંત દુઃખથી ભરેલી સાતમી તમતમપ્રભા નર્કને વિષે જઈને પડ્યો. જુઓ! છ ખંડનું આધિપત્ય તો ભોગવવું રહ્યું: પરંતુ અકસ્માત્ અને ભયંકર રીતે પરિગ્રહની પ્રીતિથી એ ચક્રવર્તિનું મૃત્યુ થયું, તો પછી બીજા માટે તો કહેવું જ શું! પરિગ્રહ એ પાપનું મૂળ છે, પાપનો પિતા છે; અન્ય એકાદશવ્રતને મહાદોષ દે એવો એનો સ્વભાવ છે. એ માટે થઈને આત્મહિતૈષીએ જેમ બને તેમ તેનો ત્યાગ કરી મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરવું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

લોકશાસનનો વિસ્તાર

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

ભારતની પ્રજાએ ઉમળકાથી લોકશાસન સ્વીકાર્યું છે. એનો અર્થ એ કે પ્રજાતંત્રનાં જે ફલિતો સમષ્ટિના હિતની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે તે એણે આવકારવાનાં છે. પરંતુ વ્યાવહારિક પ્રક્રિયામાં લોકશાસન પક્ષશાસન થાય છે, એક જ પક્ષનું શાસન લાંબો વખત રહે તો તે સર્વસત્તાધારી શાસન બની જાય અને કદાપિ, એમાં એક જ વ્યક્તિનો અસાધારણ મોભો હોય તો તે કાયદામાં નહિ પણ વ્યવહારમાં સરમુખત્યારી બને છે. પરિણામે લોકશાસનના મૂળમાં જ ઘા પડે છે. લોકશાસન સફળ થાય અને તેનાં તત્ત્વો પ્રજાની રગમાં ઊતરી જાય ત્યારે દેશની સર્વ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે સાંઘિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રજાતંત્રની પદ્ધતિએ થાય. રાજ્યવ્યવહારની પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે બીજાં ક્ષેત્રમાં અપનાવાય છે. ત્યાં રાજાશાહી હોય કે અધિકારીશાહી હોય તો સામાજિક કાર્યોનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ વ્યક્તિનું કે અધિકારીનું રાજ્ય ચાલે છે. રાજ્યના મુખ્ય વ્યવહારમાં સાચું પ્રજાતંત્ર હોય તો દેશની નાની મોટી સંસ્થાઓમાં પ્રજાતંત્રની ભાવના અવશ્ય ખીલી આવે અને ટકે.

પરંતુ આમાં મોટો અવરોધ લોકશાસનના રાજ્યવ્યવહારમાંથી જ ઉદ્‌ભવે છે. જીવનની એ એક કરુણતા કે વિચિત્રતા હશે. વ્યવહારની પ્રક્રિયામાં લોકશાસન પક્ષશાસન થાય છે. પક્ષો પોતાનું બળ વધારવા માટે અવરોધ અને વિરોધની બાલિશ અને અન્યાયી નીતિ આદરે છે. પોતાનાં બળ ને પ્રતિષ્ઠા વધે અને અન્ય પક્ષનાં ઘટે એવી બધી પદ્ધતિઓ તે અજમાવે છે; એવી રીતરસમો કોઠે પડી જાય છે; અને એની એક ફિલસૂફી તથા તરકીબ ઉદ્‌ભવે છે. સત્તાધર પક્ષની ન્યાયી અને સાચી વાતનો પણ વિરોધપક્ષ અસ્વીકાર કરે છે; વિરોધી પક્ષની ન્યાયી ટીકાનો પણ સત્તાધર પક્ષને અણગમો રહે છે, કેમકે તેને તેમાં નાનમ કે સૂક્ષ્મ હાર લાગે છે. પક્ષની અંદર પણ સુસંસ્કૃત સમાજમાં પક્ષના સભ્યનું સ્વાતંત્ર્ય કેમ રક્ષાય એ પણ મોટો કોયડો છે. જે લોકો સામાન્ય વ્યવહારમાં વિવેકી સુજન હોય છે તેઓ કોઈ વિરોધી પક્ષના સભ્યો હોય ત્યારે ઉચ્છૃંખલતા અને છોકરમત કેટલાં દાખવે છે તેનો આપણને સૌને તાજો અનુભવ છે. પ્રજાસેવાને નામે ધારાસભાઓમાં જે પ્રાન્ત પ્રાન્તના લોકની ટીકા વિદ્વાનોએ કરી, ખાસ કરીને ગુજરાતીઓની મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાનોએ, તેનાથી એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે શરમાવું જોઈએ. એ બધા વિદ્વાનો ને લોકસેવકો બીજાઓ વિશે ખરેખર એમ માનતા હશે? એમ હોય તો તો તેમની વિવેકબુદ્ધિને ઝાંખ આવી ગઈ છે એમ જ સમજવું. પણ એમ નથી હોતું. સત્તાપર વિરોધીને દબડાવી સંતાપી તેની પાસે પોતાનું કામ કઢાવવાની આ પરિપાટી છે. આવે પ્રસંગે વ્યક્તિઓ પોતાની વ્યક્તિતા કે ગૌરવ ભૂલી જઈ કાં તો પક્ષસમર્થનની કે પ્રાકૃત વાહવાહની લાલસામાં પડે છે. ખરેખર, વ્યક્તિત્વ તો તેનું પડે જ છે.

આવી બેહૂદી અને અવિવેકી પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠો આચરે એટલે તેને શિષ્ટતાનો ઓપ મળે છે. કંઈ નહિ તો એવું એવું સમાજમાં નભાવી લેવું જોઈએ એવો ખ્યાલ બંધાઈ જાય છે. રાજપુરુષે આમ જ કરવું પડે, વહેપારી તો આમ કરે જ અને વકીલ આમ ના કરે તો

શું કરે, એમ "પ્રકૃતિરેવા તુ ભૂતાનામ્"ની લાચારીની ગાંઠ બંધાય છે. અને આ ભયંકર ઝેર ઝરતું ઝરતું ઠેઠ ઘરઆંગણે આવી સર્વસાધારણ બને છે. સત્યને એની મેળે સફળતાનો અવકાશ જાણે છે જ નહિ! તેને શારીરિક બળ, સંઘબળ, ધાંધલબળ, તોફાન-બળથી ધકેલવું જોઈએ! કરુણતા તો એ છે કે ધકેલાવાની ક્રિયામાં સત્ય જ પૂરું સત્ય રહેતું નથી. લોકશાસનની કોરી નિયમવશતામાં વ્યર્થતાના અનુભવનો બે રીતે સંભવ છે. સો સભ્યોની સભામાં ૪૯ માણસોએ ૫૧ માણસોનો નિર્ણય સ્વીકારવો—એ નિયમમાં ૪૯ માણસોની લાગણી વન્ધ્ય રહેતી નથી. એનો બળાપો કોઈ ને કોઈ માર્ગ લે છે. એ યેન કેન પ્રકારેણ ૪૯ના ૫૨ કરવા મથે છે. ક્વચિત ક્વચિત સામાના પાંચ મનીષીઓ મૂર્ખમાં ખપે છે, તો તેઓ ધીમે ધીમે ઉઘાડા રાજકારણમાંથી ખસી જઈ સૂક્ષ્મ રીતે વિરોધ પ્રેરે છે. આવી સ્થિતિમાં સારો માર્ગ એ હોય છે કે સત્તાધર પક્ષે તદ્વિદોના અને મનીષીઓના જ્ઞાનનો ખૂબ ઉપયોગ કરવો અને લઘુમતીઓ ઉપર સવાર થઈ જવાનું ટાળવું. સાચી વાત તો એ છે કે નૃપશાસન જેમ પક્ષશાસન પણ કૃત્રિમ છે. શુદ્ધ પૂર્ણ લોકશાસન વ્યવહારુ અને કાર્યક્ષમ નથી, માટે તેની અવેજમાં લોકશાસનના શક્ય તેટલા નજીકના સ્વરૂપ તરીકે પક્ષશાસન સ્વીકારાય છે. એટલે વસ્તુતઃ તો પક્ષશાસનની સાથોસાથ સર્વ પક્ષોએ અને જનસમાજે એવાં બળો પોષવાં જોઈએ અને એવી પ્રણાલિકાઓ સર્જવી જોઈએ જે પક્ષ-શાસનની કૃત્રિમતા ઓગાળી નાખે અને તેમાંથી નીપજતી વ્યાપક વિકૃતિઓનું નિવારણ કરે.

વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવું એ લોકશાસનનો પ્રાણ છે. સામાજિક જીવનના પ્રાથમિક નિયમોનું કડક રીતે પાલન કરીને જે જીવનવ્યાપાર અને જીવનવિકાસને અવકાશ રહે છે તેમાં કોઈ તંત્રની કે સંઘની કે સરકારની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ડખલગીરી ના જોઈએ. એટલું જ નહિ, વ્યક્તિના એવા વિકાસને અને એની પ્રસ્થાનબુદ્ધિને એણે અનુકૂળતાઓ કરી આપવી જોઈએ. રાજકીય પક્ષો આડકતરી રીતે આવા વિકાસને કાં તો રૂંધે છે અથવા પોતાને અનુકૂળ ચીલામાં વાળવા મથે છે. પરંતુ એ રીતે સમાજને લોકશાસનથી વિદૂર લઈ જાય છે. લેખક, કલાકાર કે વિચારકની તટસ્થ દૃષ્ટિ એથી લુપ્ત થાય છે. સમાજની આખી આન્તર રચના યન્ત્ર જેવી કૃત્રિમ બને છે. સામાજિક વિકાસને માટે સત્યની નિરંતર ને તટસ્થ સાધના જોઈએ તેને પછી અવકાશ રહેતો નથી. પરિણામે, સમાજની ધીરે ધીરે અવનતિ થાય અને લોકશાસનનું માત્ર પિંજર જ પડેલું રહે.

લોકશાસન માટે સ્વસ્થ પરિસ્થિતિ ઉપજાવવા તરુણ માનસને સંયમમાં રાખવાની જરૂર આપણા દેશમાં તો અત્યંત છે. વિદ્યાર્થીઓ રાજકારણ અને અર્થકારણનો ખૂબ અભ્યાસ કરે એ વાજબી છે; તેઓ દેશદર્શન કરે અને સમાજહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે; પરંતુ સક્રિય રાજકારણથી દૂર રહે. આ પ્રશ્નમાં બધા જ રાજકીય પક્ષો એકમત હોવા જોઈએ અને તેમણે સરખી નીતિ અપનાવવી જોઈએ. આવું વાતાવરણ દેશમાં હોત તો નવી રાજ્યરચનાનો પ્રશ્ન વધારે શાન્તિથી હાથમાં લઈ શકાયો હોત ને અકારણ વૈમનસ્ય ટાળી શકાત. મને તો એટલે સુધી લાગે છે કે લોકલબોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા આદિમાં જવા માટે તેમ જ તેના મતદાન માટે ઉંમરનું જે તેથી પ્રમાણ વધારવું જોઈએ. રાજકારણમાં આમળા પડવાની દોડથી યુવાન માનસનો ઉત્સાહ બહુ વિફળ થાય છે. પૂરાં પચીસ વર્ષે પુખ્ત મતાધિકાર હોય અને ચાલીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો કોઈ સભ્ય ધારાસભામાં ન હોય એ

મને બહુ ઇષ્ટ લાગે છે. કોઇ પણ સત્તાના આસન વિના સામાન્ય દેશજન અને કુટુંબી તરીકે અમુક વર્ષ સૌએ ગાળેલાં હોવાં જોઇએ. એમ થાય તો આપણે સત્તારથાનની વારસા-પ્રણાલી પણ કેટલેક અંશે ટાળી શકીશું.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી પોતાનું ધાર્યું આડકતરી રીતે કરાવવાની લાલચ સત્તાધર પક્ષે રોકવી જોઇએ. લાલચમાં એ સફળ થાય તો રોગ ઊંડો ઊતરી લોકશાસનનાં મૂળને કહોવરાવે છે, એમાં નિષ્ફળ થવાય તો સરકારની પ્રતિષ્ઠા બહુ ઘટે છે. આ પરિસ્થિતિ કાલ્પનિક નથી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની બાબતમાં એકબે પ્રશ્નો અંગે એમ કહી શકાય કે સરકારને જે ઇષ્ટ હતું તે ઘણા બીજાઓને પણ ઇષ્ટ હતું; પણ સરકાર દબાણ લાવવા માગે છે એવો વહેમ પડવાથી વિરોધની વૃત્તિ અકારણ જાગ્રત થઇ. બીજો પ્રશ્ન ત્રિવર્ષી યોજનાનો છે. સરકારના હેતુઓ બહુ શુદ્ધ હશે, પણ ઘણાને લાગે છે કે યુનિવર્સિટીમાં ઉપાધિના ત્રિવર્ષી યોજના દાખલ થાય તો પૈસાની અમુક મદદ કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળે એ વસ્તુ શિક્ષણના સ્વાયત્ત ક્ષેત્રમાં આડકતરો હસ્તક્ષેપ છે. કેળવણીમાં આખા દેશમાં સમાજ ઊંચે ધોરણે આવે એ સરકારનો હેતુ છે, પરંતુ તેનો આ ઉપાય અત્યંત કૃત્રિમ છે અને અંદેશો ઉપજાવનારો છે. યુનિવર્સિટીઓ પોતાનાં કેળવણીવિષયક ક્ષેત્રો નક્કી કરે અને તેની પદ્ધતિઓ યોજે. સરકાર એ ધ્યેયના વિકાસમાં સાધનની મદદ કરે અને માર્ગદર્શન આપે. યુનિવર્સિટી સ્વાયત્ત છે એમ ઢોલ બજાવી કહેવાય છે, પણ નીચે એસ. એસ. સી.ના તંત્રનું દબાણ ને ઉપર ગ્રાન્ટ કમિશનનું દબાણ તેને જરૂર સાલતું હોવું જોઇએ. આપણી યુનિવર્સિટીઓના આ વિષયમાં નિર્ણયો સ્વયંભૂ લાગતા નથી.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે આદર્શ રાખ્યો છે તે જ આદર્શ લોકશાસનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ સત્તાધર પક્ષે રાખવો જોઈએ. સરકારની નીતિની ઊણપો હોવા છતાં એમ કહી શકાય કે આપણી યુનિવર્સિટીઓ વિદ્વાનોને પોતાના વિકાસ માટે અને કેળવણીની વ્યવસ્થા અને પ્રગતિ માટે સમુદાયમાં કામ કરવા માટે સારો અવકાશ આપે છે. આને લીધે પ્રજાશાસનમાં બુદ્ધિમંતોને લાગતી હતાર્થતા અને તેમનું વાંકદેખાપણું ઓછું થાય છે. એમને લાગે છે કે પ્રજાકીય કામમાં અમારું પણ સ્થાન છે ને અમારો પણ અવાજ છે. રાજકારણના નહિ પણ વિદ્યાના પ્રશ્નો અંગે વિદ્વાનોના સમૂહો બંધાય એ રાજકારણની પક્ષપરાયણતાના વિષનો એક ઉતાર છે. એવો જ ઉતાર સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં પણ અજમાવવો જોઈએ. રાજ્યની ધુરા હાથમાં લેનારે દરેક ક્ષેત્રે પોતાની સત્તા જમાવવી જ જોઈએ એ અભિપ્રાય ભીષણ છે. ક્ષેત્રક્ષેત્રની ભાવના પ્રમાણે નીતિ ઘડાવી જોઈએ અને એ નીતિ પોષી શકે એવી વ્યક્તિઓએ ત્યાં જવું જોઈએ. તેઓ જઈ શકે એવું વાતાવરણ જોઈએ. લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં, ઉદાહરણ તરીકે, કોન્ગ્રેસે કોન્ગ્રેસ તરીકે ભાગ ન જ લેવો જોઈએ. કોઈ સેવાભાવી વકીલ કે દાક્તર બીજા પક્ષનો હશે કે કોઈપણ પક્ષનો નહિ હોય તો પણ યોગ્યતા જોઈ કોન્ગ્રેસ તેને પોતાની ટિકિટ આપી ખુરશી અપાવશે એ રસમમાં વ્યક્તિને મનની મોકળાશ નથી મળતી, અને કોન્ગ્રેસને તો વ્યક્તિ પરત્વે શંકા રહ્યા જ કરે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રશ્નમાં કોન્ગ્રેસ એક પક્ષ તરીકે આગળી જાય એ ખુદ કોન્ગ્રેસના હિતમાં છે. સેવાભાવીઓને સ્થાનિક સેવાક્ષેત્રોમાં સ્વતંત્રપણે અવકાશ આપવાથી કોન્ગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા વધશે અને વ્યક્તિઓની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષાશે. અંગ્રેજોને હંફાવવા સારુ જે નીતિ કાર્યક્ષમ હતી

તે નીતિ આજે લોકની કર્તાર્થતા વધારી રહી છે એમ મને ભાસે છે. એ નીતિ મુક્ત સામાજિક પુરુષાર્થને અવરોધી રહી છે અને અકારણ વિરોધ નોતરી રહી છે.

લોકશાસનના ઘોડાવેગમાં સંરક્ષક બળોનું સામર્થ્ય વીસરી જવાય છે. એ દેખાતું નથી અને બહુ બોલતું નથી. સહન કરવાની તેને ટેવ છે. પણ લોકશાસને યાદ રાખવું ઘટે કે સંરક્ષક બળોમાં સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ મોટું મૂલ્ય હોય છે. દાખલા તરીકે, કુટુંબસંસ્થા પ્રજાજીવનનું મોટું સંરક્ષક બળ છે. જ્ઞાતિસંસ્થા એ મોટું બળ હતી પણ હવે એ લુપ્ત થવા બેઠી છે; અને ભલે લુપ્ત થાય. પણ સંસ્કારનું નીતિપ્રણાલીનું સાતત્ય જાળવનાર અને પ્રજાજીવનમાં વ્યવસ્થા લાવનાર કુટુંબસંસ્થા કોઈ રીતે ન જોખમાય એ રાજ્યે જોવું જોઈએ. એ કુટુંબસંસ્થા કયા વર્ગમાં પ્રમાણમાં શુદ્ધ રૂપે છે? એ વર્ગનું રક્ષણ એ પણ રાજ્યનો ધર્મ છે, કેમકે એ દ્વારા સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થતું આવ્યું છે અને થયા કરશે. રાષ્ટ્રની નવી અર્થનીતિ મધ્યમ વર્ગની કુટુંબવ્યવસ્થાને તોડી નાખે છે. સ્ત્રીઓ બાળકોની સંભાળ રાખે, વૃદ્ધોની સંભાળ રાખે, અતિથિની સંભાળ રાખે, એ રાષ્ટ્રને ઈષ્ટ જ હોવું જોઈએ. નવી અર્થનીતિમાં સ્ત્રીઓ પરાણે કુટુંબ બહાર મજૂરી માટે તણાય છે. કલ્યાણરાજ્યમાં સ્ત્રીઓ કુટુંબની ધાત્રીઓ તરીકે રાજ્યનું જ ધ્યેય સાચવે છે. એમને **અનિચ્છાએ ને કુટુંબસ્વાસ્થ્યને** ભોગે બહાર તણાવું પડે એમાં પરિણામે તો રાજ્ય પોતાની જ જવાબદારીઓ વધારી રહે છે. એને બાળગૃહો, વૃદ્ધગૃહો ને અનાથગૃહો રચવાં પડશે. પ્રજાશાસનમાં મધ્યમ વર્ગ તરફ છૂપો કે ઉઘાડો અણગમો હોય છે કેમકે તે સ્વભાવે ને પરંપરાથી સ્થિતિરક્ષક હોય છે ને નવા પ્રસ્થાનનો વિરોધી બને છે. વળી તેમાં વિદ્વાન ને વિચાર કરનારનું પ્રમાણ પણ ઠીક હોય છે, જેનો ઉપયોગ રાજકીય પક્ષો કરી શકે છે. પણ આનાથી અકળાવાની જરૂર નથી. એ વર્ગ કયાં સામાજિક મૂલ્યોનો પ્રતિનિધિ છે એ સમજી, રાષ્ટ્રની પ્રગતિની દિશા અને વેગ નક્કી કરવામાં એ ઉપયોગી છે એમ વિચારી, એનો સમૂળ નાશ ન થાય એ રાજ્યે વિચારવું જોઈએ. એનો નાશ થશે તો રાષ્ટ્રમાં પછી એની સૂક્ષ્મ સંપત્તિમાં સાચવવા જેવું બહુ ઓછું રહેશે અને તે પણ લાંબો કાળ સાચવી શકાશે નહિ; કેમકે પરંપરાભંજક માનસ નવી પરંપરામાં ભાગ્યે જ શ્રદ્ધા બેસાડી શકે. નવી અર્થનીતિ ઝટ આવશે, પણ નવી નીતિપરંપરા ઝટ રચાશે નહિ.

卐

રેલવેમાં હું સમય કેમ ગાળું છું ?

ઠાકોરભાઈ ભાણાભાઈ નાયક M. A., Ph. D., FRAI

ગાડીની લાંબી મુસાફરીમાં સાથે ઉમેલા જયતિલક ન હોય ને વાંચતાં લખતાં કંટાળું અથવા ખાનદેશનાં શાકભાજીનાં ખેતરો, ખંડવા બુરહાનપુર પાસેની વનરાજિ, અકોલાની મિલોનાં આકાશની પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં વિચિત્ર આકૃતિ રચતાં ભૂંગળાં, વસાઈની ખાડીનાં આરોહનાં અવરોહતાં મોજાં, બંગાળને કોઈ ગામને કિનારે રાત્રે ઝબૂકતો દીવો : આ બધું જોઈને મન તરપત થઇ જાય ત્યારે સાથી મુસાફરોની, એમની સાથે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના, એમની વાતચીત ઉપરથી જીવની જાણી લેવાની મજા પણ લઉં. કેટલાક તો પોતાના ભાઈબંધો સાથે બહુ જ વાતો કરે. તે એટલી આત્મકથાત્મક હોય છે કે એ કોણ છે, શું કરે છે, ક્યાં જાય છે, બાપ કોણ મોસાળ ક્યાં એ બધું તરત જ ખબર પડે છે. કોઇક જરા મુશ્કેલ હોય પણ રસ હોય, તાળો મેળવતાં આવડતો હોય (રીત-રિવાજ, ભાષા, ભૂગોળ, એ બન્નેની થોડી થોડી જરૂર પડે ખરી) તો એ મુશ્કેલી પણ તરત દૂર થાય છે.

ગયે વર્ષે હું સુરતથી નાગપુર એકલો જતો હતો. સુરતથી ચઢેલા મુસાફરોમાંથી બારા પછી મારી સામેની બેઠક ઉપર એક આધેડ પુરુષ, એક આધેડ સ્ત્રી, એક યુવાન અને બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની બે યુવતીઓ એટલાં રહી ગયાં. એમની વાતો ઉપરથી એમની જીવન-કથા, એમની સાથે શબ્દેક પણ બોલ્યા વિના, મેં ઉકેલવા માંડી. પૂરી જીવનકથા તો બધી કડીઓ સંધાય ત્યારે ખબર પડે. એટલે અંતે જે હકીકત મેં એમના વિષે જાણી તે અકેકી દર્શાવી કઇ કડીઓથી તેનો તાગ મળ્યો તે તેની સામે દર્શાવું છું.

ઉમ્મર—આધેડ પુરુષની ઉમ્મર ૪૮ વર્ષની. તેની સાબિતી નં. ૧ : જુવાન સાથીએ કોઇ વાતમાં કહ્યું કે હું છેલ્લા ચાર મહિનામાં બે વાર કલકત્તા જઈ આવ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું : " મારી અડતાળીસ વર્ષની જિંદગીમાં મેં હજી કલકત્તા જોયું નથી. " સાબિતી નં. ૨ : પેલી મહિલાઓની વાતમાં આધેડ સ્ત્રીએ કહ્યું હતું (બેમાંથી એક યુવતીને) : " તારી બા હોત તો તે આજે બેતાલીસ વર્ષની હોત. મારા કરતાં ત્રણચાર વર્ષે નાના હતાં. " ત્યાર પછી આજકાલનાં વરવહુની ઉમ્મરની વાત કરતાં એ કહે : " અમારી વચ્ચે પણ કંઇ ફેર નથી. મારા કરતાં એ ત્રણચાર વર્ષે મોટા છે બસ. " તે પહેલાં, મેં શોધી કાઢ્યું હતું કે આ બંને (આધેડ પુરુષ સ્ત્રી) પતિપત્ની છે. (જુઓ : સગાઇ)

નામ—આધેડ પુરુષનું નામ મણિભાઈ. એમનાં બટન પર M હતું. સોનગઢ સ્ટેશન પર કોઇ ઓળખીતો દૂર હતો તેને એમણે બૂમ પાડી : " એ...મણિભાઇ ! " તેણે પાસે આવી : " ઓહો નામરાશિ, કેટલેક ? " એમ શરૂઆત કરેલ.

સૌથી મોટી સ્ત્રીનું નામ વિજયાબેન. પેલી યુવતીઓ એમને એ નામે બોલાવતી હતી.

જુવાનનું નામ બલવંતરાય. મણિભાઇ તથા વિજયાબેન એમને બલ્લુ કહેતાં હતાં તથા એના બટન ઉપર પણ B હતું.

એક યુવતીનું નામ શાંતાબેન તથા બીજીનું લલિતાબેન. (વારંવાર વાતચીતમાં વપરાય

ને જેનું નામ બોલાય ત્યારે તે જુએ કે જવાબ આપે એટલે નામો શોધી કાઢવાં તો સહેલાં પડે.)

જ્ઞાતિ તથા ગામ—કઇ જ્ઞાતિના છે તે પણ તરત મળી આવ્યું. એઓ અનાવિલ અને તેમાં પણ દેસાઇ વર્ગના હતા એની તો ઘણી સાબિતીઓ: (૧) એમની વાતોમાં 'સકાર' નો 'હકાર' થતો હતો; ક્રિયાપદોમાં પ્રત્યય પણ જણાતો હતો; લોકબોલીના પણ અનેક શબ્દો આવતા હતા. ઉદાહરણાર્થ: "એમ હું બેઠેલો?" "બોયલા ચાયલા વગર..." "જરાક વોરે રેય તો કોઇ કંઇ બોલે ની..." ઇ૦ (૨) એમની વાતમાં લાકડા પુરી, વાંકડો, જાનવદા, એ બધાનો નિર્દેશ વારંવાર આવ્યા કરતો હતો. (૩) નામો પણ બધાં જ્ઞાતિસૂચક જ હતાં. (૪) મણિભાઇ તથા બલવંતરાયનાં ત્રીજાં બટનો પર D (દેશાઇ સૂચક) અક્ષર ઉત્કીર્ણ હતો. (૫) બલવંતરાયે વાતમાં એમ પણ એક વાર કહેલું કે "અનાવલાની જાતમાં પોરી પઇણાવવાની કેટલી આપદા પડે.." (જુઓ "વધુ માહિતી") બલવંતરાય નવસારીના, મામાજી પલસાણેના, વિજયાબેનનું પિયર એરૂ, લલિતાબેનનું વલસાડ.

સગાઇ—મણિભાઈ બલવંતરાયના મામાજી થાય. તે એમને "મામાજી" કહીને બોલાવતો હતો. વિજયાબેન બલવંતરાયનાં માસી થાય. "વિજયામાસી"ર ને નામે એ એને બોલાવતો હતો. વિજયાબેન પણ એને બલ્લુ કહેતાં હતાં. બલ્લુની મા એમની બેન થતાં હતાં. તે ઉપરવાળી વાતમાં જણાવ્યું છે. વિજયામાસીએ એમ પણ કહેલું કે "મારાં બધાં ભાણુજાંમાં એક બલ્લુ તું જ...."

શાંતાબેન: બલવંતરાયનાં નાનાં બેન થાય. મણિભાઈ, વિજયાબેન તથા બલવંતરાય એમને 'શાંતી' કહીને બોલાવતાં હતાં. શાંતાબેન પણ મણિભાઇને મામાજી ને બલવંતરાયને મોટાભાઈ કહેતાં હતાં.

લલિતાબેન: બલવંતરાયનાં નવોઢા પત્ની. મણિભાઈ તથા વિજયાબેન એને 'લલિતા' કહીને બોલાવે. (દુહિતૃ-સંબંધ હોય તો શાંતાનું શાંતી તેમ લલિતાનું લલી થાય.) શાંતાબેન એને ભાભી કહેતાં હતાં. બલવંતરાયની એની સાથેની વાતચીત પ્રસન્ન દામ્પત્યમાં અથવા સદ્ય:સંપન્ન વિવાહમાં હોય તેમ મશ્કરી મજાક ભરી હતી...બન્ને નિરંતર (નથી હોતું અંતર જેમાં) બેસતાં હતાં...લલિતાબેનના ગળામાં જે લોકીટ હતું તેની ઉપર B એમ લખેલું હતું...એમનું માથું વડીલો પ્રત્યેના માનદર્શન માટે આવૃત રહેતું હતું.

મેં ઉપર "નવોઢા પત્ની" કેમ કહ્યું? (૧) મણિભાઇએ એમ કહેલું: "ઓણુ તો તારી જાનમાં બહુ મજા આવી!" (૨) નવપતિપત્નીની વાતચીત પણ એમનું લગ્ન સાલમાં જ થયું છે એમ સૂચવતી હતી. (૩) વિજયા માસીએ શાંતાબેનને વાતમાં કહેલું: "ઓણુ મોટાભાઈ પરણાવ્યા, પોરે તારો મસિયાઈ તૈયાર થશે."

આર્થિક પ્રવૃત્તિ—મણિભાઇનો લાકડાંનો વેપાર. ("આ વરસ તો જંગલમાં બહુ મજા ન આવી"...)

(સોનગઢ, ચીંચપાડા ને નવાપુર સ્ટેશને એ બધા ઘણાને ઓળખતા હતા ને એમને લાકડાંનો ભાવ પૂછતા હતા.) સારું કમાયેલા હતા. (બટન સોનાનાં; વિજયાબેન સોને ભરેલાં; કોટ ખમીસ રેશમનાં; ધોતિયું ઝીણું.)

બલવંતરાય રેલવેમાં ટિકિટ કલેક્ટર. (જ્યારે અમારી ટિકિટ જોવા એક ટી. ટી. ઈ. આવ્યો ત્યારે બલ્લુએ ટિકિટ ન બતાવી. 'સ્ટાફ' એમ કહ્યું...માસીએ કહેલું કે "મારાં

બધાં ભાણુજાંમાં...તું જ રેલવેમાં નોકરી કરે એટલે અમારે હો..." (જુઓ સગાઈ) બલવંતરાયે વાતમાં એની પત્નીને મજાકમાં કહેલઃ "ટિકિટ કલેકટરની નોકરીમાં ચાલે નહીં. તારા બાપને કહેવું પડશેઃ થોડાક વધારે આપો...") મેં ચાર મહિના પછી એમને નવસારી સ્ટેશન પર દરવાજે ટિકિટ એકઠી કરતાં જોયો હતો. એ મારા તે વખતના દર્શનની પ્રતીતિ.

વધુ માહિતી—(૧) બલવંતરાય તથા શાંતાબેનનાં માતાપિતા નથી. વિજયામાસીની વાત (જુઓ "ઉમર") ઉપરથી પણ એ માલમ પડ્યું...માણિભાઈ પોતાની પત્નીને કહેઃ "તારો બનેવી કંઈ પૈસો મૂકી ની ગીયો ને બલ્લુને બેન પણનાવતાં બોવ આપદા પડવાની. આપણે કરહુ તેહો કેટલુંક કરહું ! આપણામાં અવે તો વાંકડાની કંઈ અદ ની રેય."

(૨) શાંતાબેનની તબિયત બહુ સારી ન લાગી. કદાચ ક્ષયની શરૂઆત હોય. (એમનું શરીર ફીકું તથા દુર્બળ, થોડી થોડી વારે ખાંસી આવે...બલ્લુભાઈ કહેતા સંભળાયા 'તબિયત વેરે સાચવ. ટોનિક લેવાનું કેટલી વાર કહે' પણ તું માને જ નહિ ને..." વિજયાબેન કહે "... જઇએ છીએ એટલે શાંતીને દવાદૅર પણ થશે.")

(૩) શાંતાબેન અપરિણીત હતાં તે તો ઉપરની બધી વાતો ઉપરથી ખબર પડી આવે એમ છે.

(૪) ટ્રાવેલિંગ ટિકિટ કલેકટર આવ્યો ત્યારે સબલવંત સર્વ ગભરાતાં કેમ હતાં ? આ જાણતાં થોડી મુસ્કેલી તો પડી પણ એનો ય ઉકેલ મળી આવ્યો. (માસીએ વાતમાં કહેલું; જુઓ ઉપર સગાઈ તથા આર્થિક પ્રવૃત્તિ) "મારાં બધાં ભાણુજાંમાં...રેલવેમાં એટલે અમારે હો મફત ફરવાનું મળે." ત્યારે બલ્લુ એમને ધીરેથી કહેઃ "નહિ બોલવાનું પણ મોટેથી બોલ્યા જ કરો એનો શો અર્થ ?" ત્યાર બાદ ટિકિટ ચેકર ડબ્બામાં દાખલ થયો ત્યારે બધાં ગભરાયાં જેવાં લાગ્યાં. મને શક ગયો કે ટિકિટ નથી. તે પાસે આવ્યો કે બલ્લુએ પોતાના વિષે 'સ્ટાફ' કહ્યું ને ઊભો થઈ પેલાને કાનમાં કંઈ કહ્યું. એક સંપ્રદાયના એટલે ચેકર સમજી ગયો હશે. હું પણ સમજી ગયો : સાથવાળાંની ટિકિટ નથી !

ક્યાં જતાં હતાં ? શીરડી. (એમની વાતચીતમાં સાંઈબાબા...કાલે તો પહોંચી જઈશું... ગુરુવાર...વગેરે શીરડી તથા સાંઈ સંબંધિત સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ થતો હતો. તે બધું જ એમનું ગમ્યસ્થાન બતાવતું હતું.)

એટલું જ નહિ પણ એ લોકો સાથે ખાવાનું શું લઈ જતાં હતાં, બલ્લુએ ગજવામાં કેટલા રૂપીઆ લીધા હતા, વિજયાબેનની પડોશમાં કોણ રહેતું હતું, બલવંતરાયે છેલ્લો કયો સીનેમા જોયો હતો, મણિભાઈએ કાપડ કેમ વાર, ક્યાંથી લીધું ને એનો કોટ ક્યાં સીવડાવ્યો હતો, મણિભાઈ વિજયાબેનને કેટલાં છોકરાં ને તે શું ભણે, કેટલી છોકરી ને ક્યાં પરણાવેલી ... એ બધી વાત મેં જાણી લીધી.

એક પણ શબ્દ કલ્પનાએ ઉપજાવેલો નથી. જે જોયું, સાંભળ્યું ને તેના ઉપરથી જણાયું તે જણાવ્યું છે. નામ માત્ર બદલ્યાં છે. એ ચારમાંથી કોઈ આ વાંચશે તો જરૂર કહેશે કે મારું દર્શન ખોટું નથી.

ઊ

મૃચ્છકટિક

રસિકલાલ છો. પરીખ

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યમાં કેટલાં યે રત્નો છે, પણ તેમાંથી જેમનાં મૂલ્ય ભારતની બહાર થયાં છે એવાં બે છે: શાકુન્તલ અને મૃચ્છકટિક. પ્રો. રાઈડર કાલિદાસ અને ભવભૂતિની મહત્તા સ્વીકારે છે, પણ તેમને એ *Hindus of the Hindus*—'હિંદુઓના પણ હિંદુ' લાગે છે; જ્યારે શૂદ્રક તેમને મતે *cosmopolitan*–'વિશ્વનાગરિક છે.' શકુન્તલા 'હિંદુ કન્યા' છે, માધવ હિંદુ નાયક છે; પણ સંસ્થાનક કહેતાં શકાર, અને મૈત્રેય તથા મદનિકા સારા જગતના નાગરિકો છે (*Introduction : The Little Clay Cart. H. O. S. 1905*). અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે પ્રો. કીથના મતે કાલિદાસનાં સર્જનો કરતાં આ સર્જનોને વિશ્વના કહેવાનો કોઈ ખાસ હક દાવો નથી (પૃ. ૧૩૯–૪૦ *The Sanskrit Drama*). આ ગમે તે હોય, પણ મૃચ્છકટિકમાં એવું કંઈ જરૂર છે કે જે બીજા દેશોના સહૃદયોને સમજવામાં સરળ પડે છે, અને સમજાયા પછી એક સુંદર કોમેડી જોયાનો સંતોષ આપે છે; જોયાનો એટલા માટે કે મૃચ્છકટિક એ પશ્ચિમમાં–રશિયા સુદ્ધાં–અનેકવાર સફળતાથી ભજવાયું છે.

તો મૃચ્છકટિકમાં એવી કઈ વિશેષતા છે તે વિચારીએ. તે પહેલાં એ જાણી લઈએ કે મૃચ્છકટિક નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પ્રકરણ કહેવાય છે; જેને આજની પરિભાષામાં સામાજિક નાટક કહેવાય.

મૃચ્છકટિક પ્રાચીન ભારતીય જનસમાજના એવા ભાગ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે કે જેને જગતના નાગરિકો તુરત પોતાના તરીકે ઓળખી કાઢે છે. એ જનસમાજ એટલે સામાન્ય માણસોનો સમાજ—જેમને પ્રાચીનો પૃથગ્જનો કે પ્રાકૃતજનો કહી અવગણે એવા. પણ આ સામાન્ય જનસમાજને મૃચ્છકટિકમાં એવી વિશિષ્ટતાથી–અથવા એવી સમજથી ચિતર્યો છે કે તે બધા જાણે કવિના મિત્રો ન હોય!—અને તેથી જાણે કે જગતના રસિકોના પણ! આપણને એ લોકો બહુ નિયમબદ્ધ કે શિસ્તવાળા ન લાગે અને તેથી સીધો ઉપદેશ લેવાની દૃષ્ટિએ જેઓ નાટકો વાંચે કે જુએ તેમને પણ જો કે ગમે ખરા, પણ દૃષ્ટાન્ત રૂપ ન લાગે. પણ મૃચ્છકટિકમાં આવતી મંડળીની દરેક વ્યક્તિ એવી કે એ પ્રાણભરેલી જીવતી વ્યક્તિ લાગે, અને એમના મનોભાવો એવા કે જગતમાં કોઈ પણ સમભાવી એની સહ અનુભૂતિ કરી શકે. આનો પૂરો ખ્યાલ તો મૃચ્છકટિક જોવાથી કે વાંચવાથી જ આવે. છતાં એનાં કથા, વસ્તુ, પાત્રો અને પરિસ્થિતિના ટૂંકા વર્ણનથી કંઈક ખ્યાલ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ.

સૂત્રધાર આ પ્રકરણનું કથાવસ્તુ અને રચના આમ જણાવે છે:

अवन्तीपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।
गुणानुरक्ता गणिका च तस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥

અવન્તીપુરીમાં એક બ્રાહ્મણ સાર્થવાહ (–જેના સ્થલમાર્ગે અને/અથવા જલમાર્ગે વેપાર ચાલે તે સાર્થવાહ–) નામે ચારુદત્ત, યુવાન, સાર્થવાહ છતાં દરિદ્ર થઈ ગયેલો–અને તેના ઉપર ગુણાનુરક્ત, વસન્તની શોભા સરખી વસન્તસેના ગણિકા.

પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી ભારતવર્ષની લક્ષ્મી સરખી–જલ અને સ્થલના વાણિજ્ય વ્યાપારથી સમૃદ્ધ–એવી અવન્તીપુરીમાં, સાર્થવાહોની નગરી ઉજ્જયિનીમાં મૃચ્છકટિકનું કાર્ય વિસ્તરે છે.

આ મૃચ્છકટિકના પૂર્વાવતાર સમી દરિદ્ર ચારુદત્ત નામની ભાસની મનાતી એક કૃતિ છે. પણ મૃચ્છકટિકના કર્તા કોઈ દ્વિજશ્રેષ્ઠ શૂદ્રક નામે રાજા મનાય છે. પણ તે સો વર્ષ અને દશ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી અશ્વમેધ યજ્ઞના અગ્નિમાં પ્રવેશ્યો એમ પોતે જ આમુખમાં જણાવે છે. એ ઉપરથી આ કૃતિનો કર્તા કોણ તે શંકાસ્પદ થાય છે.

આ પ્રકરણમાં દશ અંકો છે—અને દરેકને નામ આપ્યું છે; કોણે તે આપણે જાણતા નથી. પણ એથી સમગ્ર કાર્યની મુખ્ય ઘટનાઓનું આપણને સૂચન થઈ જાય છે. તે જોઈએ. પહેલા અંકનું નામ છે અલંકાર ન્યાસ–ઘરેણાં સાચવવા રાખ્યાં; બીજાનું–દ્યૂતકર સંવાહક–ચંપી કરનાર જુગારી; ત્રીજાનું સંધિચ્છેદ–ઘરમાં સાંધો છેદો–ખાતર પડ્યું; ચોથાનું–મદનિકાશર્વિલક–શર્વિલકને મદનિકાની પ્રાપ્તિ; પાંચમાનું દુર્દિન–અકાળે વર્ષા–અથવા અભિસારિકા વસન્તસેના; છઠ્ઠાનું પ્રવહણ વિપર્યય–અથવા ગાડીઓ બદલાઈ. પણ જો એના બે ભાગ પાડીએ તો પૂર્વ ભાગને મૃચ્છકટિકા–માટીની ગાડલી–એવું નામ આપી શકાય, સાતમાનું આર્યકાપવાહન–આર્યકને ખસેડી ગયા; આઠમાનું વસન્તસેના મોટન–વસન્તસેનાનું ગળું દાબ્યું; નવમાનું વ્યવહારમાં–અદાલતમાં ન્યાય; અને દશમાનું સંહાર–ઉપસંહાર–છેડો.

હવે આ ઘટનાઓ ક્યાં બને છે તે જુઓ. પહેલા અંકનું કાર્ય ચારુદત્તના ભવનમાં અગર તેની પરસાળમાં–અને ભવન પાસેથી જતી સાંકડી ગલીમાં, સંધ્યા અને પછીથી વધતા અંધારાથી અંધાર ગલીમાં અને પછી પાછા ભવનમાં. બીજા અંકનું કાર્ય વસંતસેનાના ભવનમાં, પછી પાસેના માર્ગથી રાજમાર્ગ ઉપર અને પછી પાછા વસન્તસેનાના ભવનમાં. ત્રીજાનું મધરાત પછી ચારુદત્ત ભવનની બહિર્દ્વારશાલા–ઓટલા ઉપર, રસ્તા ઉપર અને પછી ચારુદત્તના શયનખંડમાં, પાછા વાડીમાંથી ભવનમાં–શયનખંડમાં. ચોથાનું વસન્તસેનાના ભવનમાં, જેમાં એ ભવનના આઠ પ્રકોષ્ઠોનું વર્ણન; અગર વૃક્ષવાડીમાં. પાંચમાનું ચારુદત્તના ભવનમાં, ઉજ્જયિનીના એક માર્ગ ઉપર અને પાછા ચારુદત્તના ભવનમાં. છઠ્ઠાનું ચારદત્તના ભવનમાં અને રાજમાર્ગ ઉપર. સાતમાનું પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્યાનમાં; આઠમાનું પણ એમાં જ–કદાચ જુદા ભાગમાં. નવમાનું વ્યવહાર મંડપ અગર માંડવી કે કચેરી. દશમાનું દક્ષિણ સ્મશાન તરફ જતા માર્ગ ઉપર અને સ્મશાનમાં.

આ સ્થાનો ઉપરથી જણાય છે કે મૃચ્છકટિકનું કાર્ય નાયક અને નાયિકાનાં ભવનોમાં અને ઉજ્જયિનીના રાજમાર્ગો તથા બીજા માર્ગો ઉપર વિસ્તરતું, છેવટે સ્મશાનમાં સમાપ્ત થાય છે.

આ ઘટનાઓ અને તે જે સ્થળોએ બને છે તેની કલ્પના કરવાથી પણ આ દરિદ્ર ચારુદત્ત અને ગુણાનુરક્ત ગણિકાનો અનુરાગ કેવી કસોટી ઉપર કસાયો હશે તેની કલ્પના આવી જશે. આમાં યે થોડુંક નોંધવા જેવું છે. ચારુદત્ત બ્રાહ્મણ છે. પણ એની ત્રણ પેઢીથી એ ધનાઢ્ય સાર્થવાહ છે. પ્રાચીનકાળના બ્રાહ્મણની આપણી કલ્પનાથી આ જુદી જાતનો બ્રાહ્મણ છે. તેનામાં બ્રાહ્મણનું વૈદગ્ધ્ય છે અને ધનાઢ્ય વૈશ્યની ઉદારતા છે. તેનું ધન દાનના પ્રવાહોમાં વહી ગયું છે. આ ઉપરાંત બીજા બે બ્રાહ્મણોનો પણ, આ પ્રકરણ પરિચય કરાવે છે.–તે આગળ જોઈશું.

સૂત્રધાર પોતે પ્રાકૃતભાષી દરિદ્ર બ્રાહ્મણ બની પોતાના જેવા બીજા બ્રાહ્મણને નિમંત્રણ આપવા શોધે છે. પણ ' આ સુસમૃદ્ધ ઉજ્જયિનીમાં અમારા જેવાને યોગ્ય બ્રાહ્મણ ક્યાંથી

શોધવો!' ત્યાં ચારુદત્તનો મિત્ર મૈત્રેય નજરે પડે છે અને એને નિમંત્રે છે-જેનો મૈત્રેય તિરસ્કાર કરે છે. પ્રકરણના આમુખમાં જ આખી કૃતિનું વાતાવરણ આવી જાય છે-સૂત્રધાર અને નટીના હળવા હાસ્યમાં, ઘેર જમણવાર છે એના વાસ્તવિક સરખા ચિત્રણમાં, અને દારિદ્રય છતાં મોજમાં રહેવાના ઉજ્જયિનીના નાગરિકોના લક્ષણમાં.

સાંજની સંધ્યાપૂજામાંથી પરવારી ચારુદત્ત ગૃહદેવતાઓને બલિ આપવા ઘરના ઉંબરા આગળ આવે છે. ઊંચે જોઈ નિઃશ્વાસ મૂકી નિર્વેદ સાથે દરિદ્રતાથી પૂજાકાર્યમાં પણ કેટલી ગરીબાઈ આવી ગઈ છે તેના નિર્દેશ સાથે બલિ આપીને બેસે છે ત્યાં, 'સર્વકાલમિત્ર' એવો મૈત્રેય આવે છે; અને પ્રિયવયસ્ય જૂર્ણવૃદ્ધે જાઈના ફૂલથી સુવાસિત એવું પ્રાવારક કહેતાં ઓઢવાની ચાદર મોકલી છે તે આપે છે. આ ચાદરની સુવાસથી જ 'વસંતસેનાનો ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે કે 'વાહ! આ પ્રાવારક તો જાઈના ફૂલથી સુવાસિત છે ને!-આનું યૌવન તો 'અનુદાસીન' દેખાય છે.'—પણ એ તો હજી આગળ!

દરિદ્રતાના દુઃખ ઉપર ચારુદત્ત અફસોસ કરે છે; જેમાં મુખ્ય તો અતિથિઓ હવે આવતા નથી એ છે. મૈત્રેય આશ્વાસન આપે છે. ચારુદત્ત મૈત્રેયને ચાર રસ્તે જઈ માતાને બલિ ધરી આવવા કહે છે. વિદૂષક—નહિ જાઉં. ચારુદત્ત—કેમ વારુ? વિદૂષક—કારણકે આમ પૂજ્યા છતાં એ દેવતાઓ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી. તો પછી દેવોની પૂજા કરવામાં શો ગુણ?-આ નાનો સરખો સંવાદ આ પ્રકરણમાં કઈ જાતનું—'લોકાયતિક' વાતાવરણ વર્તે છે એનો સૂચક છે. પણ ચારુદત્ત આગ્રહ કરે છે ત્યારે ખરું કારણ કહે છે: 'નહિ જાઉં! બીજા કોઈને મોકલો. મને બ્રાહ્મણને બધું વિપરીત જ પરિણમે છે. દર્પણની છાયા જેમ ડાબાથી જમણી અને જમણાથી ડાબી. પણ બીજું એ કે આ સાંઝની વેળાએ રાજમાર્ગ ઉપર ગણિકાઓ, વિટો, ચેટો રાજાના માનીતા પુરુષો ફરતા હોય છે, તેમાંના કોઈનો હું શિકાર બની જાઉં—સામે મોંએ આવેલો ઉંદર જેમ દેડકાને શોધતા કાળા સાપનો બને એમ.'—

ઉજ્જયિની જેવી પ્રાચીન નગરીઓમાં સાંઝના કેવા લોકો નીકળી પડતા હશે અને શું કરતાં હશે તેનો આમાં નિર્દેશ છે.

ચારુદત્ત એને થંભી જવા કહે છે. અને પોતે સમાધિ કરી લે છે. આ ઘડીએ બહાર રસ્તામાં 'ઊભી રહે વસન્તસેના, ઊભી રહે' એમ બૂમો પાડતા વિટ, ચેટ અને શકાર સંભળાય છે. આગળ વસન્તસેના અને પાછળ આ બધા એને પકડવા દોડતા આવે છે. આ આખું દૃશ્ય પ્રાચીન નગરીઓના જીવનના એક ભાગનું બોધક છે.

આમાં જે મુખ્ય પુરુષ છે તે એક અનોખું પાત્ર છે. શકારનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય કદાચ જગતના સાહિત્યમાં અજોડ હોય. એ દુષ્ટ છે એમ કહેવું એ પૂરતું નથી, કારણ કે એની વસન્તસેના વિશેની 'મદનાતુરતા'નો એ એકરાર કરે છે અર્થાત્ કે એનામાં લાગણીની ઉષ્મા તો છે; અને એવી લાગણીની કે જે જો ન સંતોષાય તો માણસને ઉગ્ર બનાવી દે (અં. ૮ શ્લોક ૨૮). એ મૂર્ખ છે એમ કહેવું એ એને ન ઓળખવા બરાબર છે. તમને એના બોલવાથી હસવું આવે-કારણ કે એના પ્રેમથી બળી જતા હૃદયને અંગારામાં પડેલા માંસખંડ સાથે સરખાવે-અગર વસન્તસેનાને એમ કહે કે રાવણને જેમ કુન્તી વશ થઇ તેમ તું મને થઇશ—તેથી હસવું આવે પણ એ એના કાપી એવી કુશળતાથી પાર પાડે છે કે આપણે હસવું ભૂલી જઇએ! આવું પાત્ર કોઇ વિરલ કલ્પનામાંથી જ જન્મે-પણ એવી કલ્પના વસ્તુસ્થિતિમાં સામગ્રી વિના ન

થઈ શકે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં અનેક અનાર્ય જાતિઓ આવતી—અથવા રાજાઓ અનેક અનાર્ય રૂપવતીઓને પરણી લાવતા—અને તેમની સાથે 'શ્યાલકો'નો મોટો સમુદાય પણ આવતો. આ શ્યાલકોની ગ્રામ્યતા, અશ્લીલતા, ધનાઢ્યતા—અને રાજાની ઓથને લઈને વર્તનની નિરંકુશતા—એ વસ્તુસ્થિતિમાંથી આ શકારનું પાત્ર યોજાયું છે. જો કે શકાર પોતે અજોડ છે છતાં એના અંશો શૂદ્રકના પદ્મપ્રાભૃત આદિ ભાણોમાં જરૂર મળી આવશે. ટૂંકામાં, આ મૃચ્છકટિક અને તેના પૂર્વગામી દરિદ્રચારુદત્તની અપૂર્વતા આ શકારનું પાત્રસર્જન છે. તેની અસર એટલે સુધી થઈ છે કે નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ તે સ્થાન પામી ગયું છે! અસ્તુ.

અંધારામાં વસંતસેના સંતાઈને ચારુદત્તની ખડકી પાસે લપાઈને ઊભી રહે છે. ચારુદત્ત સમાધિ પૂરી કરી મૈત્રેયને માતાની પૂજા કરવા રદનિકા સાથે મોકલે છે. દીવો લઈ ખડકી ઉઘાડે છે. વસંતસેના વસ્ત્રના છેડાથી દીવો ઓલવી નાંખી અંદર દાખલ થઈ જાય છે. શકાર વસંતસેનાને બદલે રદનિકાને પકડે છે. વિદૂષક એને છોડાવે છે—અને વિટને ખબર પડે છે કે આ તો આર્ય ચારુદત્તની દાસી છે એટલે ક્ષમા માગે છે.

ચારુદત્ત અંધારામાં દાખલ થઈ ઊભી રહેલી વસંતસેનાને રદનિકા સમજી પોતાના પુત્ર રોહસેનને સાંઝનો પવન ન લાગે માટે ઓઢવા તેના ઉપર પોતાનું જાઈથી સુવાસિત થયેલું પ્રાવારક નાંખે છે, જેની સુવાસથી વસંતસેના ઉલ્લાસ પામે છે.

વિદૂષક, મૈત્રેય અને રદનિકા પાછા આવ્યા પછી વસન્તસેનાને પ્રકટ થવાનો અવસર આવે છે. વિદૂષક શકારે કહેલા શબ્દો કહી બતાવે છે—જેમાં શકાર પોતે બલાત્કારથી વસંતસેનાને લઈ જતો હતો તે જણાવી અને વસંતસેના પોતાને જાતે સોંપી જવાનું અને તેમ નહિ કરે તો જીવલેણ વેર થવાનું જણાવે છે. જેના જવાબમાં ચારુદત્ત 'અરે એ અજ્ઞ છે' એટલું જ કહે છે. પણ શકાર આ વેરને જીવલેણ બનાવે છે. આ એના અતૃપ્ત કામનું જ પરિણામ હશે? પણ અત્યારે તો નાટકની પૂર્વે વસન્તસેના અને ચારુદત્તમાં વવાયેલું અનુરાગબીજ પાંગરે છે. ચારુદત્ત પ્રણયનું સૂચન કરે છે. વસંતસેનાનું મન પણ લલચાય છે. પણ પોતે આમ અચાનક આવી હોવાથી રહેવાનું યોગ્ય માનતી નથી; અને પોતાનાં ઘરેણાં સાચવવા કહે છે. ચારુદત્ત પોતાનું ઘર આવા 'ન્યાસ' 'સાચવણી' માટે યોગ્ય નથી એમ કહે છે. વસંતસેના જવાબ આપે છે. 'આર્ય એ ખોટું છે. પુરુષોને સાચવણી સોંપાય છે, ઘરને નહિ.' અને એમ ઘરેણાં મૂકી પોતાને પોતાના ઘેર મૂકી જવા વિનંતી કરે છે.

આ પ્રથમ અંકનો અલંકાર ન્યાસ. એમાંથી કાર્યના તંતુઓ વિસ્તરે છે. વસંતસેનાએ શકાર આદિ ઘરેણાંના લોભે પાછળ પડ્યા છે એ બહાનું કાઢી ઘરેણાં ચારુદત્તને ઘેર મૂક્યાં. બહાનું એટલા માટે કે શકાર ઘરેણાં માટે વસંતસેનાની પાછળ પડ્યો નથી એમ ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ. કારણકે એ પ્રેમની ખાતર તેની પાછળ પડ્યો છે. વસન્તસેના પણ આ ન જાણે એવી અલ્હડ નથી. અને આગળ જતાં સમજાય છે તે પ્રમાણે ચારુદત્ત સાથે સંબંધ ચાલુ રાખવાનું નિમિત્ત મળે એ માટે વસન્તસેનાએ તે મૂક્યાં છે. અર્થાત્ કે કામદેવની ઊજાણીના પ્રસંગે જાગેલો અનુરાગ વર્ધમાન થયો છે; એ થતો રહે એ માટે આ ઘટના છે. બીજી રીતે આમાં એક પ્રકારનો 'પ્રેમ ત્રિકોણ' જ છેઃ શકાર—વસંતસેના—ચારુદત્તનો. વસંતસેનાને શકાર પણ ચાહે અને ચારુદત્ત પણ. એ રીતે ચારુદત્ત અને શકાર પ્રતિસ્પર્ધીઓ છે. એ બન્નેનો વિરોધ એ આ રૂપકનું 'ચલનબળ' છે.

ઘરેણાં ચોરાઈને વસંતસેના પાસે જાય છે, ત્યાંથી પાછાં રોહસેનની માટીની ગાડીને સોનાની કરવા પાછાં ચારુદત્તને ઘેર આવે છે, અને એ ચારુદત્તની સૂચનાથી વસંતસેનાને

ઘેર પાછા આપવા જતાં વચમાં અદાલતમાં મૈત્રેયની બગલમાંથી શકાર સાથે લડતાં પડી જાય છે, અને ચારુદત્તે વસંતસેનાને મારી નાંખી છે એનો સચોટ પુરાવો બને છે. એવાં ભાગ્યવિધાયક આ ઘરેણાં મૃચ્છકટિકમાં બને છે.

બીજા અંકમાં પૂર્વભાગમાં વસંતસેનાના અનુરાગનું સમર્થન થાય છે. પણ તેના મુખ્ય ભાગમાં જુગારીઓનો કલહ એ આકર્ષક વિષય છે. આ દશ્ય પણ પ્રાચીન નગરીઓનાં જીવનનો એક રમુજી છતાં દુઃખદાયક ભાગ બતાવે છે.

ચારુદત્તનો સંવાહક ચારુદત્ત દરિદ્ર થયા પછી જુગારે ચઢ્યો છે. પૈસા આપવાના ન હોવાથી જુગારીઓનો મુખી માથુર અને બીજો જુગારી એને પીટે છે. દરિદ્ર દર્દુરક સત્રદરિદ્ર અને શતચ્છિદ્રપટથી અલંકૃત પોતે એને બચાવે છે; અને સંવાહક નાસીને વસંતસેનાના ઘરમાં ભરાઇ જાય છે. ત્યાં આપણને ખબર પડે છે કે આ સંવાહક મૂળ તો પાટલિપુત્રનો, સાર્થવાહનો પુત્ર છે; સંવાહન કલા તરીકે શીખ્યો હતો; અને મુસાફરોની વાર્તાઓ સાંભળી પોતે ઘરબાર છોડી ઉજ્જયિનીમાં ચાલ્યો આવ્યો હતો. વસંતસેના બારણે આવેલા જુગારીઓને સોનાનું કડું આપી એને ઋણમુક્ત કરે છે. સંવાહક વૈરાગ્યથી બૌદ્ધભિક્ષુ થઈ જવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે અને એ રીતે એને યાદ રાખવા કહે છે, અને જાય છે. કષાય વસ્ત્રો ધારી એ નવો ભિક્ષુ નીકળે છે ત્યાં વસંતસેનાનો હાથી ગાંડો થઈ એને સૂંઢમાં પકડે છે અને એને વસન્તસેનાનો કર્ણપૂરક નામનો દાસ બચાવે છે. કર્ણપૂરક પોતે આ વૃત્તાન્ત કહે છે અને જણાવે છે કે એક સજ્જને તેને ચાદર ભેટ તરીકે આપી. વસંતસેના પૂછે છે કે એમાં જાઇની સુવાસ આવે છે? પણ કર્ણપૂરકનું નાક હાથીના મદની ગંધથી એવું ભરાઇ ગયું છે કે એને કાંઇ ખબર પડતી નથી. પણ એના ઉપર નામ છે તે વસંતસેના વાંચે છે: आर्यचारुदत्तस्य। અને પોતે ઓઢે છે. અને કર્ણપૂરકને ભેટ આપે છે. આ અંકનું નામ દ્યૂતકર સંવાહક.

આમ અંકના પ્રારંભમા આવેલી આ જાઇ સુવાસિત ચાદર વસંતસેનાના પ્રેમોલ્લાસનું એ વાર નિમિત્ત બને છે.

પણ આ અંકમાં આ પ્રકરણની ઉપકથા કે પતાકાનું બીજ પણ દેખાય છે. માથુર સાથે ઝગડ્યા પછી દર્દુરક સ્વગત વિચારે છે કે મુખ્ય જુગારી માથુર સાથે મારે વિરોધ થયો, એટલે હવે અહીં રહેવું યોગ્ય નથી, અને મારા પ્રિય મિત્ર શર્વિલકે કહ્યું છે કે–સિદ્ધના આદેશમાં જણાવ્યા મુજબ આર્યક નામનો ગોપાલપુત્ર રાજા થશે! પાલકને સ્થાને આર્યકને રાજા બનાવવાના કાવત્રાનો આ નિર્દેશ છે–અને તેનો અગ્રણી શર્વિલક છે એ સૂચિત થાય છે.

ત્રીજા અંકમાં આ શર્વિલક દેખા દે છે. ચારુદત્ત સંગીત સાંભળી મધરાત વીતી ગયા પછી વિદૂષક મૈત્રેય સાથે મનમાં સંગીતના પડઘા સાંભળતા સાંભળતા ઘેર આવે છે. નોકર મૈત્રેયને વસન્તસેનાનાં ઘરેણાં રાતના સાચવવા સોંપે છે. પછ ઘોઇને બધા સૂઈ જાય છે. ત્યાં શર્વિલક વૃક્ષવાટિકામાં પ્રવેશ કરે છે. વસંતસેનાની દાસી મદનિકાનો એ આશક છે. એને છોડાવવા પૈસાની જરૂર છે. એ મેળવવા એ નીકળ્યો છે.

આ શર્વિલક પણ બ્રાહ્મણ છે. સંસ્કૃતભાષી છે. ચૌર્યશાસ્ત્રનો અને કલાનો નિષ્ણાત છે. ચોરકલાના આચાર્ય યોગાચાર્યનો એ પ્રથમ શિષ્ય છે. સંધિછેદ કરવો તે સુંદર કરવો જોઇએ અને એવી એ ભાત લઇને કરવો જોઇએ. પણ 'પ્રમાણસૂત્ર' લાવવું એ વીસરી ગયો. પણ તેને સૂઝી આવે છે: 'આ–આ યજ્ઞોપવીત કહેતાં જનોઇ પ્રમાણસૂત્ર થશે. યજ્ઞોપવીત એ બ્રાહ્મણનું મહાન સાધન છે; વિશેષ તો અમારા જેવાનું. એનાથી ભીંતમાં કાપ

મૂકવા માપ લઈ શકાય, એનાથી ઘરેણાં છૂટાં કરી શકાય, બારણું યન્ત્રથી દૃઢ હોય તો એનાથી ખોલી શકાય, અને કંઈ સર્પાદિ જીવજંતુ કરડે તો વિંટી શકાય—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्ग-
मेतेन मोचयति भूषणसंप्रयोगान् ।
उद्घाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनं च ॥

આ શર્વિલકનું પાત્ર પણ દ. ચા. અને મૃચ્છકટિકનું વિશિષ્ટ સર્જન છે; જે આપણી વર્ણવ્યવસ્થા વિષેની સ્મૃતિઓ આદિ શાસ્ત્રો ઉપરથી બંધાયેલી કલ્પનાનું ભારે આઘાત પહોંચાડે એવું છે;—છતાં બ્રાહ્મણની બેપરવાઇ અને બુદ્ધિપટુતાનો એ સારો નમૂનો છે; એટલું જ નહિ પણ આ ચૌરકર્મ કરતાં કરતાં પણ એ જાણે છે કે यदेतद् गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च । આ ગર્હિત કર્મ નિંદું છું અને કરું છું, અને મદનિકાના પ્રેમને વિવશ થઈ આ સાહસ કર્મ કરેલું છે છતાં તેને પણ કહે છે કે એ કરતાં કરતાં પણ कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता । કાર્યાકાર્ય મતિ નિત્ય સ્થિર રહી છે. શર્વિલક સાહસિક બ્રાહ્મણ છે.

આ દૃશ્ય પણ આ પ્રકરણમાં અતિ નિપુણતાથી નિરૂપિત થયેલું છે. ઊંઘના વિદૂષકના હાથમાંથી જાદુળનાં ઘરેણાંની પોટલી એના આગ્રહથી જ લઈ શર્વિલક વિદાય થાય છે।

પ્રાતઃકાળમાં ચારુદત્તને એક જ ચિંતા છે કે લોકને એમ થશે કે પોતે દરિદ્ર હોવાથી ઘરેણાં પચાવી ગયો અને તેથી ભીખ માંગીને પણ સાચવવા આપેલું પાછું આપવાનો પોતે નિશ્ચય જાહેર કરે છે. પણ એટલામાં તેની પત્ની આર્યા ધૂતા પોતાની રત્નાવલી મોકલાવી એને સંકટમાંથી દૂર કરે છે. આ અંકનું નામ સંધિચ્છેદ.

ચોથા અંકમાં વસંતસેના મદનિકાને છૂટી કરી શર્વિલકને સોંપે છે—એમ કહી કે આર્ય ચારુદત્તે કહ્યું છે કે જે આ ઘરેણાં લઈને આવે તેને મદનિકા સોંપવી—અને એ રીતે શર્વિલક અને મદનિકાની વાત સંતાડવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિને વિનોદથી હસી કાઢે છે.

પણ શર્વિલક જ્યાં મદનિકા સાથે માફ઼ામાં બેસવા જાય છે ત્યાં નેપથ્યમાં ઘોષણા થાય છે કે રાજા પાલકે આર્યકને નેસમાંથી પકડી આણી ઘોર બંધનાગારમાં નાખ્યો છે. આ પ્રસંગે શર્વિલકનું ખરું તેજ પ્રકાશે છે. મદનિકાને છોડી મિત્રને બચાવવા જવાનો નિર્ણય કરવામાં એ જરા પણ અચકાતો નથી; જો કે આવા પ્રેમીને 'આઃ કષ્ટમ્' એટલું થાય એ સ્વાભાવિક છે. ત્યાંથી નીકળી યૌગન્ધરાયણે જેમ વત્સરાજને છોડાવ્યો તેમ પોતે મિત્રને મુક્ત કરશે એવો નિશ્ચય જાહેર કરે છે! શર્વિલક પ્રેમનો સાહસિક છે — પ્રેમ સ્ત્રીનો હોય કે મિત્રનો. આ પ્રસંગે મિત્રનો. આ અંકનું નામ મદનિકા-શર્વિલક.

આ પછી આ જ અંકમાં વિદૂષક આવી વસંતસેનાને રત્નાવલી આપી જાય છે, એમ કહીને કે ચારુદત્ત જુગારમાં ઘરેણાં હારી ગયો, અને જુગારી જતો રહ્યો છે એટલે આ મોકલી છે. વસન્તસેના સામે કહેવડાવે છે કે પોતે ચારુદત્તને સાં જુગાર ખેલવા આવશે.

આ ભાગમાં વસંતસેનાના ભવનના આઠ પ્રકોષ્ઠોનું વર્ણન છે. જે નાટકની દૃષ્ટિએ અસ્થાને છે પણ એ સમયમાં સમૃદ્ધ વારાંગનાઓનાં મકાનો કેવાં હશે એનો સુરેખ ખ્યાલ આપે છે.

દુર્દિન નામના પાંચમા અંકમાં વસંતસેના અભિસારિકા બની ચારુદત્તના ભવને જાય છે; અને તે સમયે અકાલ દુર્દિન થઈ આવે છે. આ અંકમાં વર્ષાવર્ણનના સુંદર શ્લોકો છે. પણ નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ એ લંબાણ અનુચિત છે.

છઠ્ઠા અંકના પ્રારંભમાં જે ઘટના ઉપરથી આ પ્રકરણનું નામ પડ્યું છે તે બને છે. ચારુદત્તનો પુત્ર રોહસેન પાડોશી શેઠના છોકરાની સોનાની ગાડીથી રમતો હતો તે આવીને લઈ ગયો. એટલે રદનિકાએ માટીની ગાડી કરી આપી. પણ તેનાથી રમવા તે ખુશી ન હતો; અને સોનાની ગાડી માટે રડવા લાગ્યો. રદનિકા એને વસન્તસેના પાસે લઈ આવે છે. અહીં આ પ્રકરણનો એક આર્દ્રતમ પ્રસંગ બની જાય છે. વસન્તસેના પોતાના સોનાના ઘરેણાંથી રોહસેનની ગાડી ભરી દે છેઃ અને એનાથી સોનાની ગાડી ઘડાવવા કહે છે.

પછી ચારુદત્તના સંદેશા પ્રમાણે પુષ્પકરંડક જીર્ણોદ્યાનમાં જવા વસન્તસેના પોતે પ્રસાધન કરે છે. તેને ચારુદત્તનો ગાડીવાળો વર્ધમાનક ગાડી લઈને આવ્યાની ખબર આપે છે. પણ આવી વસન્તસેના તૈયાર નથી અને પોતે પાથરણું ભૂલી ગયો છે એટલે એ લેવા ગાડી લઈને પાછો જાય છે. થોડીવારમાં શકારનો ગાડીવાળો મિજાજમાં પોતાની ગાડી હાંકતો પુષ્પકરંડક જતાં ત્યાં થઈને પસાર થાય છે. પણ આગળ ગાડાંઓની ઠઠ જામી છે. આ પણ એક વેપારી નગરીનું વાસ્તવિક ચિત્ર છે.

એક જણના ગાડાનું પૈડું ગઈ રાતના વરસાદથી થયેલા કાદવમાં ખુંચી ગયું છે. તે કાઢવામાં મદદ કરવા ગાડી ચારુદત્તના ઘર આગળ મૂકીને જાય છે. વસન્તસેના આવીને એમાં બેસી જાય છે. શકારનો ગાડીવાળો પાછો આવે છે અને ગાડી હાંકવા માંડે છે. તેને જરા ભારે લાગે છે પણ એનો ખુલાસો એ એમ કરે છે કે પોતે મહેનત કરી છે એટલે ભારે લાગે છે. પણ જતાં જતાં એ કહે છે કે નગરીમાં ભારે ‘ સંભ્રમ ’ પેદા થયો છે. માટે ત્વરિત ચાલ્યો જાઉં.

અહીં શર્વિલકના પ્રસાદથી છૂટી આવેલો આર્યક પ્રવેશ કરે છે, અને વસન્તસેનાએ ખુલ્લા મૂકેલા ચારુદત્તના ભવનના પક્ષદ્વારમાં પેસી જાય છે. થોડી વારે સ્થાવરક ગાડી લઈને આવે છે અને બારણા આગળ ઊભી રાખે છે. આર્યક પાછળથી આવી બેસી જાય છે, પણ બેસતાં એના પગમાં રહી ગયેલી એક બેડી ખખડે છે. એથી વર્ધમાનને એમ લાગે છે કે ઝાંઝર ખખડ્યાં અને વસન્તસેના બેસી ગયાં.

આ પછી રાજમાર્ગ ઉપર વીરક અને ચંદનક કોટવાળો સૈનિકોને સંબોધતા અને ચારે બાજુએ આર્યકની તપાસ કરવાનો આદેશ કરતા દેખાય છે. આ દૃશ્ય પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે—વિપ્લવ વખતે શું બનતું હશે એની કલ્પના આપે એવું છે.

આર્યક વાળી ગાડી આવે છે; વીરક ચંદનકને ગાડી જોવા કહે છે. ચંદનક ગાડી જુએ છે; આર્યક શરણ માગે છે અને ચંદનક આપે છે. અને વસંતસેના ચારુદત્તને મળવા પુષ્પ-કરંડકમાં જાય છે એમ વીરકને જણાવે છે. પણ એની બોલવાની રીત ઉપરથી વીરકને વહેમ આવે છે. બન્ને વચ્ચે વિવાદ થાય છે. અને ચંદનક ‘ કર્ણાટ કલહ પ્રયોગ ’ યોજે છે; જેથી વીરક ચીડાઈને ફરિયાદ કરવા ચાલ્યો જાય છે. ચંદનક આર્યકને ખડ્ગ આપી પોતે શર્વિલકની પાસે જતો રહે છે. આ પ્રવહણ-વિપર્યયનો અંક.

સાતમા અંકમાં ચારુદત્ત અને આર્યક મળે છે. ચારુદત્ત આર્યકને પોતાના પ્રવહણમાં બેસાડી સુરક્ષિત કરી વિદાય કરે છે અને કહે છે કે પાલકે ખૂબ જાપ્તો કર્યો છે, તેથી શીઘ્ર ચાલ્યા જાઓ. પોતે જતાં સામે એક શ્રમણના અપશુકન થાય છે તેથી બીજે માર્ગે પોતે મૈત્રેય સાથે ઘેર જાય છે. આ અંક તે આર્યકાપવાહન.

આઠમા અંકમાં પ્રારંભમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુનો પ્રવેશ છે. આ ધનકાર સંવાહક જ છે. પોતાનું ચીવર શકારની વાવડીમાં ધોવા આવ્યો છે. ત્યાં શકાર અને એની સાથે વિટ આવે છે. શકાર ભિક્ષુને મારવા દોડે છે, પણ વિટ એને બચાવે છે, અને ભિક્ષુ જતો રહે છે.

થોડી વારે સ્થાવરક વસંતસેનાને લઈને આવે છે. પહેલા અંકમાં શકારનું અધૂરું કાર્ય અહીં આગળ ચાલે છે; જેનો અંત વસંતસેનાનું ગળું દબાવી મારી નાખવાના પ્રયત્નમાં આવે છે. શકારને ખબર પડે છે કે વસન્તસેના ચારુદત્તને મળવા જતી હતી અને ભૂલથી તેની ગાડીમાં બેસી ગઈ અને તેની પાસે આવી. શકાર વસન્તસેનાને મારી નાખ્યાનો આરોપ ચારુદત્ત ઉપર મૂકવાનું વિચારી ચાલ્યો જાય છે. ભિક્ષુ આવે છે અને એક પાંદડાના ઢગલા ઉપર પોતાનું ચીવર સૂકવે છે. પણ પાંદડાં હાલે છે, અને એમાંથી વસન્તસેનાનો હાથ બહાર નીકળે છે. ભિક્ષુ ઓળખે છે. વસન્તસેનાને ભીના ચીવરમાંથી ટીપાં પાડી પાણી આપે છે, અને ભાનમાં લાવી સ્વસ્થ કરી લઈ જાય છે. આ અંકનું નામ વસન્તસેનામોટન.

નવમો અંક વ્યવહારમંડપમાં ઊઘડે છે. શકાર ફરિયાદ નોંધાવે છે કે ચારુદત્તે વસંતસેનાને સોનાનાં ઘરેણાં માટે પુષ્પકરંડકોદ્યાનમાં મારી નાખી છે. મુકદ્દમો ચાલે છે અને એક પછી એક પુરાવા એવા પડતા જાય છે કે ચારુદત્ત ખૂની છે એમ સિદ્ધ થતું જાય. ચારુદત્તને વધદંડ થાય છે.

આ અંકનું દૃશ્ય પણ મૃચ્છકટિકની વિશેષતા છે. પ્રાચીન કાળમાં અદાલતોમાં મુકદ્દમા કેમ ચાલતા હશે તેનો એ ઠીક ઠીક ખ્યાલ આપે છે, અને એ યુગોમાં પણ કેવા ખોટા ન્યાયનિર્ણયો થતા હશે એની શાખ પૂરે છે. પણ આમાં પુરાવાઓ કેવી રીતે એક અસત્યને સત્ય ઠરાવે છે એ જે નિપુણતાથી બનાવ્યું છે તેમાં એની વિશેષતા છે. આ વ્યવહાર નામનો અંક.

દશમા અંકમાં ચારુદત્તને વધસ્તંભ તરફ લઈ જવાનું દૃશ્ય છે. આ દૃશ્ય બહુ કરુણ અને વેધક રીતે નિરૂપિત થયું છે. વચમાં સ્થાવરક કે જેને શકારે ઘરમાં કેદ કર્યો હતો તે નાસી છૂટી એક વાર સાચી વાત કહી દે છે કે શકારે વસંતસેનાને મારી નાખી છે. પણ શકાર એના હાથમાં સોનાનું કડું આપી જાહેર કરે છે કે એને ચોરી માટે શિક્ષા થાય છે માટે એમ જૂઠું બોલે છે. છેવટે સ્મશાનમાં ચાંડાલો વચ્ચે ચારુદત્તને મારવા વિષે વિવાદ થાય છે. એક વાર ખડ્ગ પડી જાય છે. એટલામાં ભિક્ષુ સાથે વસંતસેના આવી પહોંચે છે–અને ચારુદત્ત બચી જાય છે. એ જ અરસામાં ઘોષણા થાય છે કે આર્યકે પાલકનો વધ કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. શર્વિલક પ્રવેશ કરે છે. પોતે આર્યકનો રાજ્યાભિષેક કરી એની આજ્ઞાથી ચારુદત્તને આપત્તિમાંથી મુક્ત કરવા આવ્યો છે. શકારને મારી નાખવાની બધા માગણી કરે છે પણ ચારુદત્ત એને ઉપકારહતઃ–ઉપકારથી મારવાની માગણી કરે છે.

શર્વિલક વસંતસેનાને કહે છે 'રાજાએ પરિતુષ્ટ થઈ તમને વધૂ—શબ્દથી અનુગૃહીત કર્યાં છે,' અને ભિક્ષુને 'સર્વ વિહારોનો કુલપતિ બનાવ્યો છે;' એ પહેલાં જ ચારુદત્તને વેણાતટે કુશાવતીમાં આર્યકે રાજ્ય આપ્યું.

આમ સ્મશાનમાં કરુણરસાન્ત થઈ જતું નાટક આનંદપ્રમોદમાં પરિણામ પામે છે.

આ સંક્ષિપ્ત સમાલોચનાથી મૃચ્છકટિક પ્રકરણમાં વસ્તુની, પાત્રોની અને રસની સર્વ-ભેગ્યતા કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. તેમાં પ્રાચીન ભારતીય જીવનનું એક એવું પ્રતિબિંબ પડે છે જે અન્યત્ર જોવા મળતું નથી. પણ કવિએ એ પ્રતિબિંબને એવી રીતે વહેતું કર્યું છે કે આ દેશના તેમ જ પરદેશના ભાવકોને મનુષ્ય સમાજમાં રહેલી સર્વસાધારણતાનું દર્શન થાય અને રસાસ્વાદ આપે !*

---

* ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના અમદાવાદ–વડોદરા સ્ટેશનથી આપેલી ટોક, ઉમેરા સાથે;—ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

મૃચ્છકટિક નાટકનો હાસ્યરસ

પ્રોફે. તનસુખ ભટ્ટ

શૂદ્રક કવિ રચિત મૃચ્છકટિક (મૃદ્-શકટિકા=માટીની ગાડી) નાટક સંસ્કૃતસાહિત્યમાં કેટલીક રીતે મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. તેની પૂર્વે રાજાઓની અને રાજમહેલોની કથા નાટકમાં આવતી તેને બદલે આ નાટકમાં મધ્યમ વર્ગનો એક સુખી બ્રાહ્મણ નાયક તરીકે આવે છે, અને એક ગણિકા નાયિકા તરીકે આવે છે. આમ સંસ્કૃત નાટકે ધાર્મિક-પૌરાણિક કે દેવાંશી ગણાતા રાજાઓને મૂકીને સમાજમાં અને સંસારમાં વધારે જીવતોજાગતો રસ લેવા માંડ્યો તેનું આ નાટક એક ઉદાહરણ છે. વળી નાટકનું વાતાવરણ પણ એકદમ ફરી જાય છે. ચોર, જુગારી, ચાંડાળ, ખૂની, ક્રાંતિકારક, ભિક્ષુ, ગાડીવાન વગેરે પાત્રોથી આખું નાટક કોઈ નવી જ ભાત પાડે છે.

હાસ્યરસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં પણ શિષ્ટ અને પરિષ્કૃત હાસ્ય જઈને સર્વસાધારણ જનોને ગમે તેવો રસ મળે છે. સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ જોતાં એ ગર્વ લેવા જેવી વાત નથી. પણ નાટકની વ્યાપકતા વધે તેમ શિષ્ટતા ઘટે એમ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. ભવાઈ પણ આ વિધાનની સાક્ષી પૂરે છે. આ નાટકમાં હાસ્યરસ છે-ઘણો છે પણ તે બધો ઉચ્ચ કક્ષાનો નથી. ભાસ કે કાલિદાસના હાસ્યમાં દૃશ્યમાન થતી સૂક્ષ્મતા કે સંસ્કારિતા અહીં નથી. કોઈ ગ્રામીણ વિદ્વાન શાસ્ત્રીએ દ્રવ્યની આશાએ એક સારું નાટક લખીને રાજાને નામે ચડાવી દીધું હોય તેમ જણાય છે. હાસ્યના પ્રકારો જોતા જતાં કવિ સ્થૂળહાસ્ય સિવાય અન્યમાં સમજતા જ ન હોય એવું અનુમાન થાય છે. અહીં આ નાટકમાંથી હાસ્યરસનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો લઈએ એટલે ઉપરના વિધાનની પ્રતીતિ થશે.

પ્રહાસ

રાજાનો સાળો શકાર આ નાટકની નાયિકા વસંતસેના નામની ગણિકાની પાછળ પડતાં કહે છે: "જેમ શિયાળવીની પાછળ કૂતરાં પડે તેમ અમે તારી પાછળ પડ્યા છીએ (अस्माभिः सकामममिसार्यमाणा शृगालीव कुक्कुरैः). શકાર બડાઈ મારે છે: "સો સો સ્ત્રીઓને મારી નાખું એવો હું શૂરવીર છું (स्त्रीणां शतं मारयामि । शूरोऽहम्). વિદૂષકને ખબર પડે છે કે શકાર રદનિકા જેવી સ્ત્રીઓને સતાવે છે. આથી તે ક્રુદ્ધ બને છે અને પોતાની શક્તિનું માપ કાઢતાં કહે છે: "પોતાની શેરીમાં તો કૂતરો પણ સિંહ બને છે; ત્યારે હું તો બ્રાહ્મણ છું." (स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति । किं पुनरहं ब्राह्मणः ।) પરંતુ શકારની આંખ ઊઘડતી નથી. વસંતસેનાને પકડવા નીકળેલો એ કામાંધ દાસી રદનિકાને વસંતસેના માનીને પકડે છે. રદનિકા ચિડાઈને કહે છે કે "તમે લોકોએ આ માંડયું છે શું?" મૂઢ શકાર માને છે કે પોતાને છેતરવા માટે જ વસંતસેનાએ મૂળ અવાજ બદલીને બીજી સ્ત્રીનો અવાજ કાઢ્યો છે. તેથી તે કહે છે: "દહીંના કુંડામાં પડેલી બિલાડીનો અવાજ બદલાઈ જાય તેમ આ રાંડે પોતાનો અવાજ બદલાવી દીધો છે." (यथा दधिसर्पिर्लुब्धायाः मार्जारिकायाः स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथा दास्याः पुत्र्या स्वरपरिवृत्तिः कृता)

જુગારીઓ હારેલા રમનાર પાસેથી પૈસા લેવા કેવાં વેણ કાઢે છે તે જોઈએ. પગચંપી કરનાર સંવાદક જુગારમાં પૈસા હારી ગયો. મથુરાવાસી ચોઓ કહે છે. "તારો બાપ વેચીને પૈસા આપ." સંવાદક કહે છે: "મારે બાપ નથી." માથુર કહે છે: "તારી મા વેચીને પૈસા આપ." સંવાદક કહે છે: "મારે મા પણ નથી. (पितरं विक्रीय प्रयच्छ । मातरं

विक्रीय प्रयच्छ ।) માથુર કહે છે: "તારી જાત વેચીને પૈસા આપ." છેવટે દર્દુરક કરીને એક માથાભારે માણસ આવે છે અને તે વચ્ચે પડીને માર ખાતા સંવાહકને છોડાવે છે.

ચેટને વળી ગાયનની જ લત લાગી છે. પોતાના અવાજ ઉપર તે એટલો બધો મુગ્ધ છે કે નારદ અને તુમ્બરુ જેવા દૈવી ગાયનાચાર્યોને તે પોતાથી હેઠા ગણે છે. પોતાના અવાજને ગધેડાના અવાજની સાથે સરખાવતાં તે કહે છે: "મારું ગીત ગધેડાના સંગીતને ખરેખરું મળતું આવે છે. મારી આગળ તુમ્બરુ કે નારદ કોણ વિસાતમાં? (गीतं गायामि गर्दभस्यनुरूप. को मे गाने तुम्बरुर्नारदो वा ।)

વસંતસેના વેષ બદલીને, અભિસારિકા બનીને ચારુદત્તને મળવા આવી. ચેટને તેની ખબર પડી જતાં તે વિદૂષકને કહે છે કે પેલી (सा) આવી. વિદૂષક કહે છે: "દુકાળમાં ઘરડા ભિખારીની જેમ તું સા–સા–સા–સા શું કરે છે?" ચેટ ચીડાઈને સામો કહે છે: "કોણ છે, કોણ છે, એમ પૂછવા માટે તું કાગડાની જેમ કૉ, કૉ, કૉં, કેમ કરે છે?" ચેટ વસંતસેનાનું નામ સૂચવવા માટે સમસ્યાનો આશરો લે છે. તે પૂછે છે: "આંબાને મોર ક્યારે આવે? ગામનું રક્ષણ કોણ કરે?" ચેટને આશા હતી કે ઉત્તરમાં વસંત અને સેના એવા બે શબ્દો સાંભળવા મળશે. પણ વિદૂષક તેને માથાનો મળ્યો. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ગ્રીષ્મ અને શેરી. છેવટે ચારુદત્ત તેને સાચો જવાબ આપવાની ફરજ પાડે છે ત્યારે પણ તે ઉત્તરના અનુક્રમને આગળપાછળ કરીને 'સેના વસંત' એવો ઉત્તર આપે છે. ચેટને આશા પડી કે હવે વિદૂષક સમજ્યો. તેણે કહ્યું કે "પદ ફેરવીને બોલ." એટલે વિદૂષક પગ ફેરવીને બોલ્યો.

એ જ વિદૂષક વસંતસેનાની દાસીને પૂછે છે: "વસંતસેના ચારુદત્ત પાસે કેમ આવી?" ચેટી ઉડાઉ જવાબ આપે છે: "રત્નની માળા પાછી આપવા." પણ વિદૂષકને તેનાથી સમાધાન ન થયું. તેણે ફરીવાર પૂછ્યું: "બાઈસાહેબ અરધી રાતે અહીં આવ્યાં છે તે ઉતારો અહીં જ રાખવાનાં છે?" (चेटि, किं भवत्या इहैव सुप्तव्यम्) ચેટી હસીને બોલી: "તું વધારે પડતો ભોળો હોવાનો ઢોંગ કરે છે." (आर्य मैत्रेय, अतिमात्रमिदानीं ऋजुकात्मानं दर्शयसि ।)

વસંતસેનાનું ખૂન થાય છે અને તેના પ્રેમી ચારુદત્તને જ તેને માટે સપડાવવામાં આવે છે. નિર્દોષ ચારુદત્તને વધસ્થાને લઈ જવાતાં તેને જોવા માટે માનવમેદની ઉમટી. આ જોઈને ખરો ખૂની રાજાનો સાળો શકાર મનમાં બબડ્યો: "આવા ભૂખડીબારસ ચારુદત્તને વધસ્થાને લઈ જતો જોવા જો આટલી માનવમેદની ઉમટી તો મારા જેવા શ્રેષ્ઠ માણસને વધસ્થાને લઈ જવાતો જોવાને કેવો માનવમહેરામણ ઉભરે!" (एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य वध्यं नीयमानस्य एतावान् जनसंमर्दः यस्यां वेलायां अस्मादृशो प्रवरो वरमानुषो वध्यं नीयते तस्यां वेलायां कीदृशो भवेत् ।)

લેખકને માનવસ્વભાવનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન છે એ વાત વિશે બેમત ન હોય. તેનું હાસ્ય પરિષ્કૃત હોય કે ન હોય પણ અત્યંત સ્વાભાવિક અને મર્મગામી છે તેમાં શંકા નથી. અસંસ્કારી પાત્રો દ્વારા તેણે શક્ય તેવો હાસ્યરસ આપ્યો છે.

પ્રલાપ

પ્રહાસ અથવા સ્થૂળ હાસ્ય પછી બીજે અંક આવે છે પ્રલાપનો. રાજાનો મૂર્ખ, કામાતુર પરંતુ સત્તાધારી સાળો શકાર ફાવે તેમ બકવાદ કરે છે અને પોતાને વીર તથા વિદ્વાન બન્નેમાં ખપાવે છે. ભૂખનું વર્ણન કરતાં તે કહે છે: "તળાવમાં તડકાથી જેમ કમળકાકડી ફાટે તેમ ભૂખ મારી આંખને (પેટને કહે તો શકાર શાનો!) ખટખટાવે છે. (प्रचण्ड दिनकरकिरणोच्छुष्क पुष्कर बीजमिव प्रवलितताराकें क्षुधा मम कक्षिणी गटगटायते) પુરાણો વિષેનું પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવતાં તે બોલ્યો: "હે વસંતસેના, જેમ રાવણે કુંતીને પકડી હતી તેમ તું મારા વશમાં આવી છે." (मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ।) વળી તે કહે છે: "રામથી ડરેલી દ્રૌપદીની જેમ તું નાસે છે પણ વિશ્વાવસુની બેન સુભદ્રાને

જેમ હનુમાન હરી ગયો હતો તેમ હું પણ તને ઉપાડી જવાનો છું. હું જ્યારે તારી પાછળ પડ્યો છું ત્યારે શું જમદગ્નિનો પુત્ર ભીમ તને બચાવશે? કે કુન્તીપુત્ર રાવણ? દુઃશાસને જે કરેલું તેનું અનુકરણ કરવા હું હવે કટિબદ્ધ થાઉં છું. (किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रो कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा । एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ।) પછી આગળ ચાલતાં વસંતસેનાએ પહેરેલી પુષ્પમાળાની તેને વાસ આવે છે અને તેનાં આભૂષણોનો શબ્દ સંભળાય છે. પરંતુ છરીપાણી વધારે પ્રમાણમાં લીધાં હશે એટલે તે બોલ્યો: "તેની ફૂલમાળાની વાસ મને સંભળાય છે; પણ અંધકારથી મારું નાક ભરેલું હોવાથી તેનાં ભૂષણોનો શબ્દ સંભળાતો નથી." (शृणोमि माल्यगन्धम् । अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्तं पश्यामि भूषणशब्दम्) તે વસંતસેનાની દાસી રદનિકાને પકડે છે અને વળી પોતાને પુરાણકાળનો વીર ગણતાં કહે છે: "ચાણાક્યે જેમ દ્રૌપદીને વાળમાંથી પકડી હતી તેમ મેં તને પકડી છે." (केशवृन्दे परामृष्टा चाणाक्येनेव द्रौपदी ।) પોતાનું અપ્રતિમ સામર્થ્ય પ્રકટ કરતાં તે કહે છે: "કોઈ પણ દેવને બોલાવ. શંભુ, શિવ કે શંકર આવે તો પણ તે તારું રક્ષણ કરી શકશે નહિ." (आक्रोश विक्रोश लपाधिचण्डं शम्भुं शिवं शंकरमीश्वरं वा ।)

ચારુદત્તના ઘરમાં ખાતર પડે છે. દાસી રદનિકા ચારુદત્તના મિત્ર વિદૂષકને જગાડે છે: "ઊઠો, ઘરમાંથી ભીંત કોચીને ચોર નાસી ગયો." આંખો ચોળતો વિદૂષક ચીડાઈને બોલ્યો: "શું બોલી રાંડ, ચોરને કોચીને ખાંડું નાસી ગયું?" (आः दास्याः पुत्रिके किं भणसि, चौरं कर्तयित्वा सन्धिर्निष्क्रान्ता ।)

ઉપહાસ

વિદૂષક કહે છે: "મને બે વખતે હસવું આવે છે: એક તો જ્યારે સ્ત્રી સંસ્કૃત વાંચે ત્યારે; અને બીજું જ્યારે પુરુષ તારસપ્તકમાં ગાય ત્યારે. સંસ્કૃત વાંચતી સ્ત્રી, નવી નાથ નાખેલા ઢોરની જેમ, ખૂબ સુસવાટા કરે છે. પુરુષ તાર સપ્તકમાં ગાય છે ત્યારે કરમાઈ ગયેલાં ફૂલોની માળા પહેરેલો વૃદ્ધ પુરોહિત મંત્ર બોલતો હોય તેમ અસ્પષ્ટ સ્વરે બબડાટ કરતો ગાય છે. (मम तावत् द्वाभ्यामेव हास्यं जायते । स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या, मनुष्येण च काकलीं गायता । स्त्री तावत्संस्कृतं पठन्ती, दत्तनवनस्येव गृष्टिः अधिकं सुसुशब्दं करोति । मनुष्योऽपि काकलीं गायन् शुष्कसुमनोदामवेष्टितो वृद्ध-पुरोहित इव मन्त्रं जपन् दृढं मे न रोचते ।)

પોતાની યોગ્યતા વિષે પૂરતો સભાન વિદૂષક કહે છે: "બધા નાગમાં જેમ ડુંડુ (જળસાપ) શ્રેષ્ઠ છે તેમ બધા બ્રાહ્મણોમાં હું શ્રેષ્ઠ છું." (यथा सर्वनागानां मध्ये डुण्डुभः तथा सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मणः ।) ગણિકાની લતે ચડેલા માણસ માટે તે એક દિન-પ્રતિદિનના અનુભવમાંથી ઉપમા લઈને કહે છે: "જેમ પગના જોડામાં પેસી ગયેલી કાંકરી કઠિનાઈથી બહાર નીકળે છે તેમ ગણિકા પણ ઝટઝટ બહાર નીકળતી નથી" (गणिका नाम पादुकान्तर प्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते ।)

લેખક કુશળ નાટકકાર છે અને જીવનને તેણે સારી પેઠે જાણ્યું છે. પરંતુ હાસ્યરસના વિષયમાં તે પુરોગામી નાટ્યકારોને મહાત કરે છે એમ ન કહી શકાય. સ્ત્રીઓ, બાળકો અને અસંસ્કારી મનુષ્યોને અવશ્ય તે રસ આનંદપ્રદ બને. હાસ્યરસના આધારે જ જો નાટ્યકાર વિષે અનુમાન કરવાનું આવે તો તર્ક કરી શકાય કે ગ્રામજીવન અને નગરજીવનને જોઈ વળેલો, દરિદ્રાવસ્થાનો જગાબૂડ અનુભવ કરેલો, પૈસો મળ્યો ત્યારે ગણિકાનું ઘર પણ પાવન કરી ચૂકેલો, રાજ્યક્રાન્તિના ગાળામાં જીવતો કોઈ ગ્રામવાસી શાસ્ત્રી તેનો કર્તા હશે. નાટક લખીને તેણે રાજાને નામે ચડાવ્યું હશે તથા જીવનનું દળદર ફેડ્યું હશે.

કિંશુકમાલા

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

(૧) દંડસ્તુતિ

[સ્રગ્ધરા]

ઊંચો ટટ્ટાર કિન્તુ ઋજુ નતશિર, હે વેત્રવંશીય !, છે તું,
ચાખ્યે લાગે ઘણો યે કટુ તદપિ છે મિષ્ટ તારાં ફળે તું;
પામંતાં સ્પર્શ તારો જડમતિ જનના જાડ્યનો દૈત્ય નાસે,
વિદ્યાદેવી રમંતી રુમઝુમ પગલે તાહરી નિત્ય પાસે;
શિક્ષાની પદ્ધતિમાં તવ પદ-હતિની પદ્ધતિ સર્વશ્રેષ્ઠ,
શિક્ષાનું સાધન શ્રેષ્ઠ, વિષય સહુ તણું માધ્યમે તું જ, પ્રેષ્ઠ !
સાચો વિદ્યાગુરુ તું, તવ યશ પસર્યો પૃથ્વીને ખંડ ખંડ,
રે'શે તારી મહત્તા યુગ યુગ વધતી, નિશ્ચયે, વેત્રદંડ !

(૨) મનામણાં

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

"વ્હાલી !" "છટ્ !" "હૃદયેશ્વરી !" "બસ કરો, થાઓ નહીં ઘેવલા !"
"કાં આંખો ભર ? રોષ કાં ? પ્રિયતમે, શો દોષ કે' તો ભલા !"
"હુસ, હુસ, હુસ,"– બગડી લઈ રમતને પ્હોંચ્યો જ્યહાં શ્રીધરી ×
ને કાઢી લગડી સુવર્ણમય, ને વામા સમીપે ધરી:
સોનું એ લવ દષ્ટિગોચર થતાં રુષ્ટા પ્રહૃષ્ટા થઈ,
બોલી, ચુંબન વર્ષતી વરસતી ને હાસ્યપુષ્પો કંઈ,
"દાસી છું તુજ, નાથ !, સેવ તવ એ મારી સદા નેમ છે."
શું વર્ણું મહિમા, સુવર્ણ, તવ રે !: જ્યાં હેમ ત્યાં પ્રેમ છે.

(૩) સ્પષ્ટતા

[અનુષ્ટુપ]

"આંખો અશ્રુઝરી શાથી ? શોક કે' ગત બાંધુનો
વીંધતો ઉરને ?"
"ના, ના—રસ ઊડ્યો પલાંડનો."

(૪) અર્ધ્ય

[અનુષ્ટુપ]

આરોગે થાળના થાળો લાડુ-મોહનથાળના,
કઢીના ઉદધિ શોષે ને મોરામણ્ દાળના;
એવા ભોજનવીરોની બનેલી પ્રહ્લાદીચમૂ !
ધરાતો ચાહના પ્યાલે રંક હું તુજને નમું.

卐

× શ્રીધરી=તિજોરી, ટ્રેઝરી.

ઉઘાડું બારણું

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી એમ. એ.

ઊર્મિલા તુરતમાં જ જોયેલી ફિલ્મનું કોઈ ગાયન લલકારી રહી હતી ત્યાં દરવાજા પરની ઘંટડી રણકી. હીંચકેથી લગભગ ભૂસકો મારી એણે ચપળતાપૂર્વક બારણાનો આગળો ઉઘાડ્યો. બહાર ઊભેલા જુવાને સંકોચપૂર્વક પૂછ્યું: 'માયાવતીબહેન ઘરમાં હશે?'

એના સવાલ પરથી જ જાણે એને માપી લેતી ન હોય તેમ ચબરાક ઊર્મિલાએ કહ્યું: 'અંદર આવો, જરા બેસશો? હું તપાસ કરી આવું.' તે અંદર ચાલી ગઈ. શ્રીમંતાઈ અને સુરુચિનું ભાન કરાવે એવા ઓરડાના શણગારને હજી તો એ નીરખતો હતો ત્યાં એના કાને ફરીથી ઊર્મિલાનો અવાજ સંભળાયો: 'શું નામ કહ્યું આપનું?'

'કુસુમેશ પંડિત. મુંબઈથી આવું છું.' એણે કહ્યું 'ભલે' કહી ઊર્મિલા ઝડપથી પાછી અંદર ચાલી ગઈ.

દીવાલ પર મોટા કદનું 'બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ'નું ચિત્ર તે જોતો હતો ત્યાં ઊર્મિલા પાછી આવી ગઈ.

'માયાબહેન ક્યાંક બહાર ગયાં છે. હું એમની ભત્રીજી ઊર્મિલા. એ આવે ત્યાં સુધી આપણે વાતો કરીશું?'

કુસુમેશે હકારમાં ડોકું હલાવ્યું. પણ એના મુખ પર સ્વસ્થતા ન હતી. 'મોટીબહેન'ના સૂચનથી જ એ માયાવતીબહેનને મળવા આવ્યો હતો.

ડૉક્ટરોએ એને વારંવાર સૂચના કરી હતી કે તમારે મુંબઈ થોડા વખત માટે છોડવું જ પડશે. તો જ તમારી આ જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈમાં કાંઈક ફેર પડશે. તમે પંચગની મહાબળેશ્વર નહિ તો પાસેના કોઈ સ્થળે જશો તો પણ ચાલશે માટે જ તેણે લોનાવલા જેવું પાસેનું સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. વળી 'મોટી બહેન' ત્યાં ત્રણેક વર્ષ પહેલાં આઠદસ મહિના રહી પણ ગયાં હતાં એટલે ત્યાંનાં કેટલાંક કુટુંબો એમનાં પરિચિત પણ હતાં. તેમણે જ કહ્યું હતું ને કે 'કોઈ દૂરનો બંગલો લઈ મૂંજીની જેમ રહીશ તો તારા જ્ઞાનતંતુઓ સુધરવાને બદલે ઊલટા બગડશે. માટે વસ્તીમાં રહેજે અને થોડા ઓળખીતાઓને મળતો રહેજે. હું તને બેપાંચ જણ ઉપર પત્રો લખી આપીશ.' પણ આ પ્રકારની પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઔપચારિક એવી મુલાકાતો પોતાના રોગને દૂર કરવામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડશે તે વિષે એ હજી સંશયમાં જ હતો.

એની શરમાળ પ્રકૃતિએ આ છોકરી સાથે વાતચીતમાં એને આગળ વધવા જ દીધો નહિ. થોડીવાર પછી તો એ પોતાની સામે બેઠેલી ઊર્મિલાનું અસ્તિત્વ જ જાણે ભૂલી ગયો!

શાન્તિનો એ અપાર મહાસાગર ભેદી આખરે ઊર્મિલાએ જ પૂછ્યું: 'તમે અહીં કોઈને ઓળખો છો ખરા?'

એકાએક ઝબકીને જાગ્યો હોય એમ કુસુમેશ ઘડીભર તો જાણે પોતાને શું પૂછવામાં આવ્યું છે તે ન સમજ્યો હોય તેમ, એના તરફ તાકી રહ્યો. ઊર્મિલાના મુખ પર એક વિચિત્ર મશ્કરું સ્મિત હતું. આખરે એણે કહ્યું: 'ના, જી. લોનાવલા હું પહેલી જ વાર

આવું છું. આ તો 'મોટીબહેન' અહીંની હોસ્પિટલમાં પહેલાં હતાં એટલે એમણે મને આ સ્થળનું સૂચન કર્યું. એમણે થોડા ઓળખાણપત્રો પણ આપ્યા છે ' એના બોલવામાં ભારોભાર નિરુત્સાહ હતો.

જાણે કોઈ વિચિત્ર પ્રાણીને જોતી હોય તેમ ઊર્મિલા તેના તરફ જોઈ રહી. ' તો તો પછી મારા કાકી વિષે પણ તમે કાંઈ જ જાણતા નથી, ખરું ને ? '

' એમના નામ અને સરનામા સિવાય મને બીજી કશી જ માહિતી નથી ' અને વાત પણ સાચી 'મોટીબહેને' એને માયાવતીબહેન વિષે ખાસ કાંઈ વિગત આપી પણ ન હતી આ ઓરડાનો શણગાર પુરુષના વસવાટનાં ચિહ્નો રજૂ કરતો હતો એટલે માયાવતી બહેનના પતિ તો અહીં હશે જ એવી કાંઈ કલ્પના કુસુમેશના મનમાં આકાર લે તે પહેલાં ઊર્મિલાએ ફરી પાછો એને વાતમાં રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

' તમને કદાચ ખબર નહિ હોય કે તમારાં ' મોટીબહેન 'ના અહીંથી ગયા પછી મારાં કાકીના જીવનમાં એક મોટી આઘાતકારી ઘટના બની ગઈ ? ' એના અવાજમાં ગંભીરતા હતી

' આઘાતકારી ઘટના ? ' આવાં શાન્ત સ્થળો પણ આઘાતકારી ઘટનાઓથી વંચિત નથી એના ખ્યાલ માત્રથી આઘાત અનુભવતો હોય તેમ કુસુમેશ હવે સંપૂર્ણ ધ્યાનથી ઊર્મિલાને તાકી રહ્યો

' જરા આ તરફ નજર કરો. પેલું પાછલા ઓરડાનું અહીંથી દેખાતું ઉઘાડું બારણું જોયું ? સંધ્યા વીતી જવા આવી છે છતાં પણ એ આમ ખુલ્લું છે જાણી તમને કદાચ આશ્ચર્ય થશે '

' આ ઋતુ ઉનાળાની છે એ જોતાં ખાસ તો મને આશ્ચર્ય થતું નથી, પણ પેલી આઘાતકારી ઘટનાને એ ઉઘાડા બારણા સાથે કાંઈ સંબંધ છે ? '

' હા છે સમયની દૃષ્ટિએ આજના દિવસે એ ઘટનાને બરાબર ત્રણ વર્ષ પૂરાં થાય છે એ જ ઉઘાડા બારણામાંથી મારા કાકા સમરેન્દ્રસિંહ અને એમના બે ભાઈઓ શિકારે જવા નીકળ્યા હતા સાંજે તો પાછા આવી જવાના હતા આજ ત્રણ ત્રણ વર્ષ વીત્યાં પણ એ બિચારા પાછા ફરવા પામ્યા જ નહિ શિકારે ગયા તે દિવસની પાછલી રાતના આકસ્મિક વરસાદ અને વાવાઝોડાના તોફાનમાં પડું પડું થઈ રહેલી નદીકિનારાની એક ભીની ભેખડ એમના ઉપર જ એકાએક તૂટી પડી ! એ તોતિંગ ભેખડ નીચે જ સૌ કાયમને માટે દટાઈ ગયા ! ' સ્પષ્ટ ઊર્મિલાના અવાજમાં હવે દર્દ હતું.

' બિચારાં કાકી ! એ તો આ ઘટનાથી હબકી જ ગયાં ! એમના મન પર આ બનાવની ખૂબ માઠી અસર થઈ છે. એ તો ત્યારથી એમ જ માને છે કે એ ત્રણે ભાઈઓ પોતાના શિકારી કૂતરા સાથે પાછા એ જ બારણેથી જેમ પહેલાં શિકારની સાંજે આવતા હતા તેમ કોઈક દિવસ આવશે જ. આથી અમારે એ બારણું રોજ મોડે સુધી ખુલ્લું રાખવું પડે છે અને કાકી બિચારાં મારી પાસે એની એ વાત કરે છે ત્યારે જ એમને ચેન પડે છે ! સમરેન્દ્ર કાકા ખાખી બિચ્છસ અને એ જ રંગનો શિકારી કોટ પહેરતા. એમના નાના ભાઈ ગજરાજસિંહ ગુમાની માણસ એ વળી કાકાની જેમ માથે હૅટ નહિ પણ સાફો પહેરતા. તો વળી સુંદરસિંહકાકાને સંગીતનો ભારે શોખ. શિકારે જતી વેળા એક વાર એમણે પેલું ' સજી લે સિંગાર ચતુર અલબેલી 'વાળું વિરાગી ભજન લલકાર્યું. ત્યારે

કાકી ખૂબ છેડાઈ પડેલાં. બસ, ત્યારથી તો કાકાને એ ભજન ગાઈને કાકીને ચીડવવાની મઝા પડવા લાગી. છેલ્લા ગયા ત્યારે પણ એમના મોંમાં એ જ ભજન ગૂંજતું હતું. કાકીની સાથે ત્રણ વર્ષથી રહું છું એટલે આ વાતાવરણમાં, તમે માનશો? મને પણ એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે કે એ ત્રણે જણા એકાએક એ બારણામાં પાછા પ્રવેશી પણ જાય! મને તો એ વિચાર જ ભડકાવી મૂકે છે! પણ હવે એમને એકલાં છોડીને પણ . . .'

ઊર્મિલા એકાએક અટકી ગઈ કારણ એને હવે માયાવતીનાં પગલાં સંભળાયાં હતાં.

'ક્ષમા કરજો હોં. તમારે ખૂબ રાહ જોવી પડી. પણ આ ઊર્મિલાનો રેડિયો તો ચાલુ હતો ને?' માયાવતીએ આવતાં જ કુસુમેશને પૂછ્યું.

'ઊર્મિલાબહેને મને જરાય અજાણ્યું લાગવા દીધું નથી.' કુસુમેશે નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપી હવે ભત્રીજી તરફથી કાકી તરફ દૃષ્ટિ વાળી.

'અરે, પણ તમને પાછલા બારણેથી ઘણો પવન ત્યાં આવતો હશે નહિ? આ તો ચૈતર વૈશાખના વંટોળ. તો આ તરફ આવો. આ તો ઊર્મિલાના કાકા અને મારા દિયરો સવારથી શિકારે ગયા છે એમનો આવવાનો વખત થયો છે એટલે બારણું ખુલ્લું રાખી નોકર ત્યાં બેઠો હશે.' કાકીએ કુસુમેશ તરફ ફરીને કહ્યું.

કુસુમેશ માયાવતીબહેન તરફ સહૃદયતાપૂર્વક જોઈ રહ્યો. પછી તો ત્રણે જણ જાતજાતની વાતોમાં પડ્યાં પણ એમાં શિકારનો વિષય મુખ્ય હતો. નબળા જ્ઞાનતંતુવાળા કુસુમેશે એ વિષય બદલવા પ્રયત્ન કરી જોયો પણ વ્યર્થ. માયાવતીબહેનનું ધ્યાન તો વારંવાર પેલા ઉઘાડા બારણા તરફ જ જતું હતું. કુસુમેશને થયું કે એ દુર્ઘટનાની ત્રીજી સંવત્સરીના આજના દિવસે પોતે અહીં ન આવ્યો હોત તો કેવું સારું થાત?

'હું તો આવ્યો છું હવાફેર માટે. ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે સંપૂર્ણ આરામ લ્યો. શરીર તેમજ મનને કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમ પડે તેવું કશું કરશો નહિ.' કુસુમેશે પોતાના વિષે ઔપચારિક રીતે કશુંક કહેવાનો વિવેક કર્યો

'સાચી વાત. અને એવા આરામને માટે આ સ્થળ ઉત્તમ છે હોં.' માયાવતીએ કહ્યું. પણ હજી એમની દૃષ્ટિ તો પેલા બારણા તરફ જ હતી.

બરાબર એ જ વખતે એ બારણા પાસેથી એક ઘોડાગાડી પસાર થઈ ગઈ અને ત્રણે જણનું ધ્યાન હવે એ તરફ ગયું. દૂર દૂર આછા અંકાશમાં સડક પરથી ત્રણ આકારો આવી રહ્યા હતા.

'આ...લો. આખરે આવી પહોંચ્યા ખરા.' માયાવતી ઉત્સાહથી બોલ્યાં. વાળુપાણી માટે હજી વખત પણ પૂરતો છે.

કુસુમેશના શરીરમાં ભયની એક આછી ધ્રુજારી પસાર થઈ ગઈ. એણે ઊર્મિલા તરફ કાકીની સ્થિતિ પોતે સમજ્યો છે તે સૂચવવા સહાનુભૂતિપૂર્વક જોયું પણ એ તો બહારના દૃશ્યથી એટલી તો ચોંકી ગયેલી જણાઈ કે કુસુમેશે પણ હવે એ બારણા તરફ ફરી નજર નાખી.

સાચે જ ત્રણ માનવી આકારો ખભે ભરેલી બંદૂકો સાથે થાકેલા પગલે આવી રહ્યા હતા. કૂતરો તેમની પાછળ હતો. માયાવતીને અણગમતી પેલી 'સજી લે સિંગાર' પણ સંભળાઈ.

એક છલંગ મારી કુસુમેશ આગળના બારણા પાસે કૂદ્યો અને બીજી બે છલંગે તો એ રસ્તા ઉપર આવી ગયો. એટલામાં આઠ પગથિયાં એણે શી રીતે વટાવ્યાં હશે? ઈશ્વર જાણે. પણ રસ્તા પર એટલી તો આકસ્મિક રીતે એ આવી ગયો હતો કે સામેથી આવતો સાઈકલવાળો અકસ્માત કરવામાંથી બચતા બીજી તરફની ખાઈમાં ફેંકાઈ ગયો હતો!

'આવો! ઊર્મિલા! ક્યાં છો બને!' સમશેરના અવાજમાં થકાવટ સાથે પ્રસન્નતા હતી. સૌ અંદર પ્રવેશ્યા.

'ખૂબ મઝા આવી હોં! અરે પણ પેલું કોણ દોડી ગયું આપણા ઘરમાંથી એકાએક!' સમશેરે પૂછ્યું.

'એક વિચિત્ર માનવપ્રાણી! ડૉ. સુવર્ણો શ્રોફનો ભાઈ હતો એ. અરે એના રોગની વાતથી ક્યારનો માથું ખાઈ ગયો! અને ગયો ત્યારે જાણે એને ભૂત કે ખવીસનો ભેટો થયો હોય તેમ જીવ લઈને નાઠો! શું થયું ઊર્મિલા એને? કે પછી એનો રોગ જ એવા પ્રકારનો છે!'

'કાકી, મને લાગે છે કે એ આપણા પેલા કાળિયાના દેખાવથી ડરીને નાઠો.' ઊર્મિલા ઠંડકથી બોલી. 'પોતે કૂતરાથી બહુ બીએ છે એમ એણે વાતમાં કહ્યું હતું ખરું. તાપીના કિનારે એક રાત્રે બેપાંચ ભટકતાં કૂતરાંએ એને એટલો તો પજવ્યો કે એ બિચારાને આખી રાત એક મોટા ઝાડની બખોલમાં કાઢવી પડી હતી. કૂતરાં આખી રાત એની આસપાસ ભસતાં રહ્યાં. આવો અનુભવ તો કોઈને પણ ગભરાવી નાખે.'

વાતવાતમાં રંગદર્શન જમાવવાની કળામાં ઊર્મિલાને કોઈ પહોંચે તેમ ન હતું.×

× એચ. એચ. મનરોની 'The Open Window' પરથી ફેરફાર સાથે.

પ્રથમ સફેદ વાળ જોઈને—

[સવૈયા]

જયાનન્દ દવે

તારાં દર્શનથી ઉર મારે ઉભરાતો ન કશોય ઉચાટ
તું આવ્યાથી વિષાદ કે નૈરાશ્ય ન ઘેરે જીવન-વાટ;
'બીજા ને ત્રીજા આશ્રમની વચ્ચે તું સંક્રાન્તિ-દ્વાર,'—
વદે ભલે શાસ્ત્રો, નવ શ્રદ્ધા એ મતમાંહીં લગાર!
હું ના માનું વળી કદી, તું યૌવન કેરો સૂચવે અંત,
કે ઘડપણનો દૂત ગણીને તને, ન વિસરું જીવન-અંત!
જગ-ડાહ્યાઓ કહે વળી કે જીવન આ સંઘર્ષ-સ્વરૂપ,
માનવ-ઉર ચિંતા પ્રજળે છે, તેનું તું સંતાન કુરૂપ!
એ ય મને ના માન્ય કદાપિ, અન્ય વળી એવું સપનું;
ન વા દવા કંઈ કૃત્રિમથી કાળો કરવા તુજને ચહું!
હું તો હર્ષ ધરી ને હોંશે કરી રહું સ્વાગત તારું,
શિર પર ઊગ્યા શ્વેત કેશ હે! જાણુ મનોગત મુજ ન્યારું:
કાળ તણી કાલિંદી શાશ્વત સતત અબાધિત જે વહે છે,
જગ-જંજાળ-ડૂબ્યા જનને તું એની યાદ સદા દે છે!

*

કમબખ્ત

'સફરીજહાઁ'

'મંગા, 'લ્યા-મંગળિયા...............'

જતરડામાંથી ચાંદીનો તાર ખેંચી રહેલો મંગળ બૂમ પડતાં ચમકી ગયો, ને જરા બેધ્યાન થતાં, જતરડાંમાં ખેંચાઈ ખેંચાઈને પાતળો ને લાંબો થતો, પરંતુ સાથોસાથ ખેંચાવાથી ગરમ થતો તાર એને ચંપાઈ ગયો. જતરડું ને તાર એક બાજુ હડસેલી, પરસેવેથી રેબઝેબ થયેલ મંગળ મોં કટાણું કરતો ને કપાળે બાઝેલ પરસેવાનાં ટીપાં હાથ વડે લૂછતાં બબડ્યો: 'સા......કમબખ્ત! આવ્યો કે જણાયો જ ના!'

બેઠીદડીનો ને કરડી મૂછ–આંખવાળો નાથાલાલ આ ચાંદીના કારખાનાના શેઠનો વચેટ ભાઈ હતો, ને સાથોસાથ ભાગીદારે ય ખરો. કારખાનામાં એ મેનેજરપદું કરતો. કારીગરોને રોજ સવારે કામ કરવા ચાંદી તોલીને આપતો ને સાંજે પૂરું–અધૂરું જે કામ કારીગરોએ લીધું હોય તે તિજોરીમાં મૂકવા લઈ લેતો. કામ કેમ થાય છે એની તો એને, ખરું પૂછો તો ગતાગમ પણ નહોતી, છતાંય મનથી એ એમ જ માનતો કે આ ભલભલાની આંખમાં ધૂળ નાંખી ચોરી ખાનારા કારીગરો પર કડક નજર રાખી કારખાનું ચલાવવાની એની આવડતના જોરે જ આ કારખાનું ચાલી રહ્યું છે. એટલે પોતે આવતો ત્યારથી જ હાકોટા–પડકારાં કરવા શરૂ કરી દેતો. કારીગરોને તતડાવી નાંખતો. અને પછી વિજયની એક દૃષ્ટિ સમગ્ર કારખાના પર ફેરવી, બધા જ કારીગરોને જોઈ શકાય એવી રીતે ગોઠવેલી ગાદી પર આરામથી છાપું વાંચતો પડી રહેતો. કારીગરો એનાથી બીતા હોય એવો ઉપરછલ્લો દેખાવ કરતાં. એની જીહજુરાત કરતાં, ને સાથોસાથ પાછલે બારણેથી થઈ શકે અને જરૂર હોય તે પ્રમાણે ઘરભેગું કરવાનું ય ચૂકતાં નહિ. કારખાનામાં રોજ હજારો તોલા ચાંદી ગળાતી. હજારો તોલા ચાંદીના દાગીના બનતા. એમાં પાંચ–પચીસ તોલાની હેરફેર–મિશ્રણ જે કાંઈ થતું એ બધું આ 'કડક નાથાશેઠ'ની નજરમાં આજસુધી નહોતું આવી શક્યું તે નહોતું જ આવી શક્યું.

મંગળ ચૌદ–પંદર વરસનો ઊગતો કિશોર હતો. એટલી ઉંમર તો ભણવા માટેની ગણાય. પરંતુ માબાપ જે અવસ્થામાં જીવતાં હતાં એ અવસ્થા એવી નહોતી કે એ ભણીગણી શકે. જીવનને બનાવવા માટે એણે કાંઈક હુન્નર શીખી લેવો જરૂરી હતો. એટલે એ આ નાથાશેઠના ચાંદીના કારખાનામાં છેલ્લા આઠ–દસ મહિનાથી કામે વળગ્યો હતો. શરૂશરૂમાં તો એ કારખાનામાં ચા લાવવાનું, ધક્કા–ફેરા કરવાનું, કામ કરતા કારીગરોની હાજતો ને જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનું કામ કરતો. ક્યારેક વળી કોઈ તેને કંઈક શીખવાડતું. પરંતુ એને શીખવવાની જરૂર જ ન રહી. એની ચકોર નજર એકવાર જોતી ને હૈયાસરસું પચાવી લેતી. કારીગરી એના હાડેહાડમાં હતી. એટલે ટૂંક સમયમાં જ એ ચાંદી ગાળી લગડી પાડવાથી માંડી દાગીના માટેની વેતરણ સુધીનું જાણી ગયો હતો, ને ક્યારેક તક મળતાં એ પોતે જાતે દાગીનો બનાવતો ય ખરો. પણ નાથાશેઠે હજુ એને મહિને વીસ રૂપરડી જ આપવી ચાલુ રાખી હતી. એને છોકરો જ ગણતા, ને કામમાં કાચો જ કહેતા. એને આખો કારીગર ગણતા જ નહિ.

'મંગળિયા......ક્યાં મરી ગયો!'

'આ રહ્યો શેઠ!' બોલતો મંગો, ઊભો થયો. 'કહેને શેઠજીને કે હજુ હું જીવું છું. મારી શીદને નાખો છો?' કારીગરમાંથી કોઈકે ધીમા સ્વરે સલાહ આપી. ને સૌ કારીગરોના મુખ પર આછું સ્મિત ફરી ગયું.

'ક્યાં બે વાગ્યા. દૂધ આવ્યું કે!'

'લેયો ક્યારનો ય લઈ આવ્યો છે!'

'તો બેસી શું રહ્યો છ? જા, જા, ચા બનાવ!'

'આ હમણાં લાવ્યો.'

કારખાનાની સામી દિવાલે ભઠ્ઠી હતી. નાયાશેઠની ગાદીની બરાબર સામે જ હતી. રોજ બપોરે દૂધ આવતું. એ દૂધની ચા બનતી—ફક્ત નાયાશેઠ માટે જ. કારીગરોને પીવી હોય તો બહારની હોટલની મંગાવી પી લે. હા, એ ચામાંથી જે વધી હોય તો મંગળ છાનોમાનો પી જતો અથવા તો ક્યારેક નાયાશેઠ 'ટેસ'માં હોય તો મંગળને ચાની અધીં ભરેલી રકાબી આપતા.

ભઠ્ઠી પર ચાની તપેલી ચડી ગઇ હતી ચા—ખાંડ ને પાણી—દૂધ નંખાઈ ગયાં હતાં. ભઠ્ઠીનો પંખો મંગળના હાથે 'ઘરડ—ભરડ' કરતો ચાલતો હતો ને ભઠ્ઠામાં જલતા કોલસાની જ્વાળાઓ ચડેલી તપેલીને અને મંગળના મનને તપાવી રહ્યા હતા.

ત્રીસ દિવસમાંથી માત્ર અમાસની રજા મળતી. સવારના આઠથી રાતના સાત સુધી અને ક્યારેક રાતપાળીમાં બબ્બે વાગ્યા સુધી કાળજાંતોડ મહેનત કરવી પડતી. ને મહિના આખરે દેખવા મળતા રૂપિયા વીસ! એક પાઈ પણ વધારે નહોતી મળતી. એ આવતાં બધા જ રૂપિયા ઘરમાં આપી દેવા પડતા. માબાપ પગારના દિવસે જ એનાં ભરેલાં ખિસ્સાં ખાલી કરી નાખતાં. આખા મહિનાની ખિસ્સાખરચી પેટે એકાદ રૂપિયો પણ માંડ એના હાથમાં આવતો. એ જે જીવન અને વાતાવરણમાં ઉછરી રહ્યો હતો એમાં મોજશોખને સ્થાન નહોતું. સ્થાન હતું હાડમારીઓને. મંગળે જીવનને એ જ ચરેડમાં પડવા દીધું હતું.

કમબખ્તી જ હતી ના!

હા, પૂરેપૂરી કમબખ્તી હતી. મોજશોખ પરવડતા નહોતા. છતાંય મંગળના જીવને છેલ્લા કેટલાક વખતથી પોતાની કપડાં પહેરવાની પદ્ધતિમાં, વાળ હોળવાની રીતમાં, બોલવા-ચાલવામાં કંઈક અણધાર્યો પલટો આણી દીધો હતો. રૂપિયા એકની ખિસ્સા—ખરચીમાંથી બની શકતી મોજ એ લૂંટવા કોશિશ કરતો હતો. ને આ બધાંનું કારણ હતી પેલી રંભલી. એ મંગળની શેરીથી ત્રીજી જ શેરીમાં રહેતી હતી. ગોરી હતી, પાતળી હતી. નયનોમાં જેટલું ભોળપણ ભર્યું હતું તેટલું જ સામાના દિલને ઘાયલ કરી નાખવાનું જોમ ભર્યું હતું. મંગળ એના નેત્રકટાક્ષે ઘાયલ બની ગયો હતો. આકાશમાં વિહરતાં બે વાદળો ક્યારે એકબીજામાં લીન થઇ એક બની જશે એ કહેવું જેટલું આસાન નથી તેવી જ રીતે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ—એ બે દેવો ક્યારે એક થઇ જશે તે કહી શકાતું સહેલ નથી. મંગળ કે રંભાને એની ખબર નહોતી. ખબર પડી ત્યારે જાણ્યું કે બંને વચ્ચે જે સ્નેહ-ગાંઠ થઈ છે તેને તેઓ તોડી શકે તેમ નથી.

ને કોઈ દિવસ નહિ અને ગઈ કાલે જ એની એ પ્રિયતમા રંભલીએ સીનેમા જોવાની હઠ પકડી હતી.

વીસ રૂપીઆ પગાર......એમાં મહિને એક રૂપરડી હાથખર્ચીની......રંભલીની કમબખ્તી જ હતી ના!!

મંગળ બહાવરો બની ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં એ ભૂલી ગયો કે પોતે ચા કરવા બેઠો છે. ભઠ્ઠીનો પંખો ઘરઘરાટ ચાલતો રહ્યો ને જ્વાળાઓ તેજ થતી રહી. ચા ઉભરાઈ ગઈ. અડધી ચા ભઠ્ઠી પી ગઈ!

પૂરેપૂરી કમબખ્તી આજ બેઠી હતી ના!!!

નાયારોઠની ચા. એને એ તૈયાર થયેલી ચાભર્યો અડધો કપ આપે તો એ બેશરમ શેઠિયો ફૂંફાડા મારી એને મારવાનો જ. સામે જ ગાદી હતી. ઊભા થઈને પાણી લાવી રેડવાનો ય યોગ નહોતો. ઘણીવાર આફતો અને ભય જ એમાંથી છૂટવાના રસ્તા બતાવી રહે છે. મંગલની નજરે ભઠ્ઠી પાસે જ પડેલ, તપાવેલ ચાંદીની રણી-લગડીઓને ઠંડી કરવા ઝબોળવાનું પાણી ભરેલ કૂંડું ચડી ગયું. એણે એક નજર કારખાનાના માનવીઓ અને સામી દિવાલે ગાદીતકિયે બેઠેલ નાયારોઠ પર નાંખી લીધી, ને એ કૂંડું ઉપાડી એનું મેલું રાખવાણું પાણી ચાની તપેલીમાં રેડી દીધું! ફરી પંખો થોડીવાર ચલાવી તપેલી ઉતારી લીધી. બરાબર એક કપ જ ચા થઈ. ચાનો કપ નાયારોઠને આપી મંગળ સાંકળા ગૂંથવા મંડી પડયો.

હાથ સાંકળા ગૂંથ્યે જતા હતા, ને મન . . . પગારને હજુ અઠવાડિયાની વાર હતી. ઓછામાં ઓછા પાંચેક રૂપિયા તો જોઈએ જ. ઉછીના-પાછીના આ કારખાનામાંથી મળે તેમ નહોતા. મથામણ કરતાં, એના મનમાં એકાએક વિચાર સ્ફૂર્યો: હા, ઠીક છે! ઘણુંય એવું કરતા હતા. ઘણુંય રોજ તોલો અધી તોલો ચાંદી ઘરભેગી કરતા હતા, વહી જતી ગંગામાંથી મણ-બેમણ પાણી ઉલેચાઈ જાય તો ખબર ન પડે, તેમ આ કારખાનામાં થતી રોજની હજારો તોલા ચાંદીની આવક-જાવકમાં આમ રોજ પાંચ પચીશ તોલા ચાંદી કારીગરો અદ્ધર કરી જતા હતા તેની ખબર પડતી નહોતી. તોલ બરાબર રહેતું. માલ બરાબર રહેતો. કારીગર કારીગરી કરી જતો. નાયારોઠની કાતિલ નજરની કાતિલતા ધ્યાનમાં જ રહી જતી.

શું ખોટું હતું? ઘરમાં ખબર નહિ પડે...રંભલીની હઠ જળવાશે. સજોડે સીનેમા જોવાશે. શોખ મણાશે. બે-પાંચ તોલા ચાંદીની એકાદ લગડી જ અદ્ધર કરી દેવાની. કોણ જાણવા બેઠું છે! બધાય કરે છે જ ના!

'મંગળિયા!'

વિચારો અટકી ગયા. હાથ અટકી ગયા. કામ મૂકી દેવું પડયું. નાયારોઠ બોલાવતા હતા. 'જી, શેઠ!'

'લે, આ અડધો કપ પી જા.'

નાયારોઠ ચા આપતા હતા. ભૂતકાળમાં ઘણીયે વાર ચાનો આધો કપ એને મળ્યો હતો, ને એણે વિના આનાકાનીએ લઈ લીધો હતો.

પણ આજ . . . .

ઊભરાતી ચા . . . રાખવાળું પાણી . . . .

આજ ચા પીવાનું મન ન થયું. છતાંય શેઠને ના ન પડાઈ.

એણે કપ લઇ લીધો. ખોટેખોટો ચા પીવાનો ડોળ કર્યો, ને એ'હા કપરકાબી ધોવાને બહાને ચોકડીમાં જઇ ચા ઢોળી દીધી. વળતાં એ ભઠ્ઠી આગળથી નીકળ્યો. ત્રીશ–ચાલીશ ચાંદીની રણીઓ (ગાળેલ ચાંદીની લાંબી લાકડીઓ) પડી હતી. એની ચકોર નજર કારખાનામાં ફરી ગઈ. રણીઓ પર પણ ફરી ગઈ. એક ઉઠાવી લીધી; ને ખાનગી જગાએ છુપાવી દીધી.

*

સમય વહે જતો હતો.

હાથ કામ કર્યે જતા હતા. આંખો કામ જોઈ રહી હતી. હૈયું રાચતું હતું. મનના રથ દોડ્યે જતા હતા. રણી વેચાઇ જશે, પૈસા આવશે. રંભલીને પડખામાં બેસાડી પોતે સીનેમા જોશે. તક મળશે તો એ અંધકારમાં ને એકાંતમાં બેઠેલી રંભલીના ખૂને ગુલાબથી ઉભરાતા ગાલોને ચૂમી લેશે . . .

' લે હવે, કેટલું કર્યું ?'

હાથ અટકી ગયા. મન અટકી ગયું. આંખોએ જોયું તો કારખાનાનો બંધ થવાનો સમય થયો હતો. સૌ કામ બંધ કરી રહ્યા હતા. મંગળે કામ બંધ કર્યું. હથિયારો ઠેકાણે મૂકવા માંડી પડ્યો. ટેબલો ખસેડાવવા મંડ્યો. સળગતી ભઠ્ઠી ઠારી દીધી. સળગના દીવા ઠાંકી દીધા. નજર ચૂકાવી પોતાની જગાએ જઈ આવ્યો. રણી લીધી. પળ–બે–પળ તાકી રહ્યો. પછી પોતાના ખમીશની આખી બાંયનો ફીટ કફ ખોલી અંદર રણી સરકાવી દીધી ને કફ બીડી દીધો.

વિદાય થતાં કારીગરોની સાથે એય કારખાનાના દરવાજે આવ્યો. સૌના બૂટ–જોડા અહીં જ રહેતાં, ને સાથોસાથ કારખાનાના ચોકીદાર ભૈયાની બેઠક પણ ત્યાં જ હતી.

મંગળે પોતાના દોરીવાળા બૂટ ખોલી કાઢ્યા. બૂટમાં પગ ઘાલી, દોરી બાંધવા એ વાંકો વળ્યો. બાંયમાં ભરાઈ રહેવાથી રણી અકળાઇ ગઇ હોય તેથી કે પછી કારખાનું છોડીને નહિ જવાની ઇચ્છા હશે તેથી, રણી કફ વીંધીને હાથના પોંચા સુધી સરકી આવી! ને પાસે જ બેઠેલ ભૈયાનો સોખંડી હાથ એના પંજા પર પડ્યો:

' કમબખ્ત !! ઇતની ઉમ્રસે યે ધંધા શુરૂ કર દીયા ? '

રંભલી ! સીનેમા !! ચુંબન !!!

આકાશનો આસમાની રંગ ત્યારે કાળા રંગમાં દટાઈ ગયો હતો!

卐

પહેલી રેલવે

૧ જગતની

મૂળ લેખક : એચ. ડી. વિલિયમસ
"ધ સ્ટીલ હાઈવે" [પોલાદી સડક]
અનુ૦ : કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

૧૮૨૫ના સપ્ટેંબરની ૨૭મી તારીખ.. વિલિયમના જીવનમાં એ ચમત્કારિક દિવસ હતો : અને આપણા આ નાના નાયકના કરતાં ઘણા વધારે મહત્ત્વના લોકોના ઇતિહાસમાં યે તે દિવસ ખરેખાત ચમત્કારનો હતો બલકે આખી દુનિયાના ઈતિહાસમાં પણ એ દિવસ વિસ્મયનો હતો, કારણ કે જગતે પોતાની પહેલી રેલવેની શરૂઆત તે દિવસે જોઈ.

આજના લોકોને તો ખયાલ પણ ન આવે કે એ બનાવ કેટલો બધો વિસ્મયનો હતો. તે દિવસે તો કોઈ પણ કહી શકે એમ ન હતું કે આટલો બધો કોલસાનો તેમ જ બેઠેલા માણસોનો ભાર, જમીન ઉપર પાથરેલા પાટા ઉપર થઈને તે રેલવેનું એન્જિન ખેંચી શકશે! પણ આ યોજનાના માલેકોએ બહુ જ વિશ્વાસથી જાહેર કર્યું હતું કે આ પ્રવાસ-માર્ગને એન્જિન નંબર ૧ની મદદથી ખુલ્લો મૂકવામાં આવશે, અને સાથેસાથે એ આગગાડીના ઊપડવાનો ચોક્કસ વખત પણ જાહેર કર્યો હતો ! જેમ આજે, સો-સવાસો વર્ષો પછી, રેલવેનાં 'ટાઇમ-ટેબલો' બધી આગગાડીઓની સેવાઓની પૂરેપૂરી માહિતી આપે છે તેમ જ. દિવસોના દિવસો અગાઉથી ડાર્લિંગટન શહેરમાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે એવી જાહેર પત્રિકાઓએ ચોડાઈને ખબર આપી હતી કે "આથી અમે સૌને નિવેદન કરીએ છીએ કે આ રેલવેનું ઉદ્‌ઘાટન આ માસની ૨૭મી તારીખે કરવામાં આવશે!"

એના અગાઉને આવાદિવે વિલિયમ પોતાના બાપની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. એણે આશા તો રાખી હતી કે જે મોટા ગાડાંની ઉપર પેલું એન્જિન લઈ જવાનું હતું[1] તે ગાડામાં જ સફર કરવાની મને રજા મળશે. પણ, અફસોસ! એને તો પછવાડે ન્યૂ કેસલમાં જ. રહી જવું પડ્યું, અને કારખાનાના ખાલી થયેલ ઓરડાને સાફસૂફ કરવો પડ્યો. જ્યારે એનો દુષ્ટ હરીફ, આર્થર સ્મિથ, એન્જિનની સાથે જ જતો રહ્યો હતો. આ તો બહુ જ નિરાશાજનક થયું, તે છતાં ય વિલિયમને આશા હતી કે ઉદ્‌ઘાટન-વિધિને વખતે તો હું ત્યાં પહોંચી જઈશ.

એ દિવસ તો બહુ ચોખ્ખો ને તેજભર્યો ઊગ્યો, અને જ્યોર્જ સ્ટીવન્સન, એને મદદ કરનારાઓ અને સૌ કોઈ વહેલા ઊઠ્યા હતા. સ્ટીવન્સને પોતે જ સફર માટેની વરાળ એન્જિનમાં ભરવામાં મદદ કરી. પાણીથી 'બોઇલર' ભર્યો પછી, આગ સળગાવવાને માટે "દીવાસળીની પેટી"ની શોધાશોધ થઈ રહી. (તે દિવસોમાં દીવાસળીઓ નહોતી સસ્તી કે નહોતી પુષ્કળ!) પણ કંઈ હાથ લાગી નહિ. ત્યાં એક મજૂર-કારીગરે પોતાના ખિસા-

૧. આગગાડીને ખેંચનાર એન્જિનને સ્ટીવનસનના ન્યૂ કેસલના કારખાનામાંથી સામાન્ય રસ્તા ઉપર ડાર્લિંગટનથી આઠ માઇલ લગીમાં એક ગાડામાં ચડાવી લઈ જવામાં આવ્યું હતું : ત્યાંથી જ રેલવેની લાઇન શરૂ થતી હતી.

પણ આજ . . . .

ઊભરાતી ચા . . . રાખવાળું પાણી . . . .

આજ ચા પીવાનું મન ન થયું. છતાંય શેઠને ના ન પડાઈ.

એણે કપ લઈ લીધો. ખોટેખોટો ચા પીવાનો ડોળ કર્યો, ને એંઠા કપરકાબી ધોવાને બહાને ચોકડીમાં જઈ ચા ઢોળી દીધી. વળતાં એ ભઠ્ઠી આગળથી નીકળ્યો. ત્રીશ-ચાળીશ ચાંદીની રણીઓ (ગાળેલ ચાંદીની લાંબી લાકડીઓ) પડી હતી. એની ચકોર નજર કારખાનામાં ફરી ગઈ. રણીઓ પર પણ ફરી ગઈ. એક ઉઠાવી લીધી; ને ખાનગી જગાએ છૂપાવી દીધી.

*

સમય વહે જતો હતો.

હાથ કામ કર્યે જતા હતા. આંખો કામ જોઈ રહી હતી. હૈયું રાચતું હતું. મનના રથ દોડ્યે જતા હતા. રણી વેચાઈ જશે, પૈસા આવશે. રંભલીને પડખામાં બેસાડી પોતે સીનેમા જોશે. તક મળશે તો એ અંધકારમાં ને એકાંતમાં બેઠેલી રંભલીના ખૂને ગુલાબથી ઉભરાતા ગાલોને ચૂમી લેશે . . .

'લે હવે, કેટલું કર્યું !'

હાથ અટકી ગયા. મન અટકી ગયું. આંખોએ જોયું તો કારખાનાનો બંધ થવાનો સમય થયો હતો. સૌ કામ બંધ કરી રહ્યા હતા. મંગળે કામ બંધ કર્યું. હથિયારો ઠેકાણે મૂકવા મંડી પડ્યો. ટેબલો ખસેડાવવા મંડ્યો. સળગતી ભઠ્ઠી ઠારી દીધી. સળગતા દીવા હોલી દીધા. નજર ચૂકાવી પોતાની જગાએ જઈ આવ્યો. રણી લીધી. પળ-બે-પળ તાકી રહ્યો. પછી પોતાના ખમીસની આખી બાંયનો હીક કફ ખોલી અંદર રણી સરકાવી દીધી ને કફ બીડી દીધો.

વિદાય થતાં કારીગરોની સાથે એય કારખાનાના દરવાજે આવ્યો. સૌના બૂટ-જોડા અહીં જ રહેતાં, ને સાથોસાથ કારખાનાના ચોકીદાર ભૈયાની બેઠક પણ ત્યાં જ હતી.

મંગળે પોતાના દોરીવાળા બૂટ ખોલી કાઢ્યા. બૂટમાં પગ ઘાલી, દોરી બાંધવા એ વાંકો વળ્યો. બાંયમાં ભરાઈ રહેવાથી રણી અકળાઈ ગઈ હોય તેથી કે પછી કારખાનું છોડીને નહિ જવાની ઇચ્છા હશે તેથી, રણી કફ વીંધીને હાથના પોંચા સુધી સરકી આવી! ને પાસે જ બેઠેલ ભૈયાનો લોખંડી હાથ એના પંજા પર પડ્યો:

'કમબખ્ત !! ઇતની ઉમ્રમેં યે ધંધા શરૂ કર દીયા !'

રંભલી ! સીનેમા !! ચુંબન !!!

આકાશનો આસમાની રંગ ત્યારે કાળા રંગમાં છવાઈ ગયો હતો!

卐

પહેલી રેલવે

૧ જગતની

મૂળ લેખક : એચ. ડી. વિલિયમસ
" ધ સ્ટીલ હાઈવે " [પોલાદી સડક]
અનુ૦ : કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

૧૮૨૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭મી તારીખ. વિલિયમના જીવનમાં એ ચમત્કારિક દિવસ હતો : અને આપણા આ નાના નાયકના કરતાં ઘણા વધારે મહત્ત્વના લોકોના ઇતિહાસમાં યે તે દિવસ ખરેખાત ચમત્કારનો હતો બલ્કે આખી દુનિયાના ઈતિહાસમાં પણ એ દિવસ વિસ્મયનો હતો, કારણ કે જગતે પોતાની પહેલી રેલવેની શરૂઆત તે દિવસે જોઈ.

આજના લોકોને તો ખયાલ પણ ન આવે કે એ બનાવ કેટલો બધો વિસ્મયનો હતો. તે દિવસે તો કોઈ પણ કહી શકે એમ ન હતું કે આટલો બધો કોલસાનો તેમ જ બેઠેલા માણસોનો ભાર, જમીન ઉપર પાથરેલા પાટા ઉપર થઈને તે રેલવેનું એન્જિન ખેંચી શકશે! પણ આ યોજનાના માલેકોએ બહુ જ વિશ્વાસથી જાહેર કર્યું હતું કે આ પ્રવાસ-માર્ગને એન્જિન નંબર ૧ની મદદથી ખુલ્લો મૂકવામાં આવશે, અને સાથેસાથે એ આગ-ગાડીના ઊપડવાનો ચોક્કસ વખત પણ જાહેર કર્યો હતો! જેમ આજે, સો-સવાસો વર્ષો પછી, રેલવેનાં 'ટાઈમ-ટેબલો' બધી આગગાડીઓની સેવાઓની પૂરેપૂરી માહિતી આપે છે તેમ જ. દિવસોના દિવસો અગાઉથી ડાર્લિંગટન શહેરમાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે એવી જાહેર પત્રિકાઓએ ચોડાઈને ખબર આપી હતી કે "આથી અમે સૌને નિવેદન કરીએ છીએ કે આ રેલવેનું ઉદ્‌ઘાટન આ માસની ૨૭મી તારીખે કરવામા આવશે!"

એના અગાઉને અઠવાડિયે વિલિયમ પોતાના બાપની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. એણે આશા તો રાખી હતી કે જે મોટા ગાડાંની ઉપર પેલું એન્જિન લઈ જવાનું હતું[1] તે ગાડામાં જ સફર કરવાની મને રજા મળશે. પણ, અફસોસ! એને તો પછવાડે ન્યૂ કેસલમાં જ રહી જવું પડ્યું, અને કારખાનાના ખાલી થયેલ ઓરડાને સાફસૂફ કરવો પડ્યો. જ્યારે એનો દુષ્ટ હરીફ, આર્થર સ્મિથ, એન્જિનની સાથે જ જતો રહ્યો હતો. આ તો બહુ જ નિરાશાજનક થયું, તે છતાં ય વિલિયમને આશા હતી કે ઉદ્‌ઘાટન-વિધિને વખતે તો હું ત્યાં પહોંચી જઈશ.

એ દિવસ તો બહુ ચોખ્ખો ને તેજભર્યો ઊગ્યો, અને જ્યોર્જ સ્ટીવન્સન, એને મદદ કરનારાઓ અને સો કોઈ વહેલા ઊઠ્યા હતા. સ્ટીવન્સને પોતે જ સફર માટેની વરાળ એન્જિનમાં ભરવામાં મદદ કરી. પાણીથી 'બોઈલર' ભર્યો પછી, આગ સળગાવવાને માટે "દીવાસળીની પેટી"ની શોધાશોધ થઈ રહી (તે દિવસોમાં દીવાસળીઓ નહોતી સસ્તી કે નહોતી પુષ્કળ!) પણ કંઈ હાથ લાગી નહિ. ત્યાં એક મજૂર-કારીગરે પોતાના ખિસા-

---

૧. આગગાડીને ખેંચનાર એન્જિનને સ્ટીવનસનના ન્યૂ કેસલના કારખાનામાંથી સામાન્ય રસ્તા ઉપર ડાર્લિંગટનથી આઠ માઈલ લગીમાં એક ગાડામાં ચઢાવી લઈ જવામાં આવ્યું હતું : ત્યાંથી જ રેલવેની લાઇન શરૂ થતી હતી.

માંથી એક આગિયો (બૃહદ્દર્શક) કાચ [magnifying-glass] કાઢ્યો; એની જ મદદથી એ પોતાની તમાકુની ચૂંગી સળગાવતો. એ કાચને થોડી વાર સૂર્યની સામે ધરી રાખ્યો. એટલે એન્જિનના ચૂલામાં રહેલા જળાઉ પદાર્થ તરત સળગી ઊઠ્યા.

આ ઉદ્‌ઘાટનની આગગાડીમાં જુદા જુદા ડબ્બાઓ હતા: કેટલાકમાં કોલસા ને કેટલાકમાં લોટ જ: વળી બીજા કેટલાકમાં બેસવાને માટે બાંકડા હતા, જેની ઉપર મહેમાનો બેઠા હતા; અને એક સારો ખાસ ડબ્બો કંપનીના ડાઈરેક્ટરોને માટે તથા શરીફ લોકો માટે હતો. ડબ્બાની તળે ને પૈડાંની ઉપર મુદ્દલ કમાનો જ ન હતી, અને એકંદરે બહુ અણઘડ રીતે તે ડબ્બો બનાવવામાં આવ્યો હતો. તે સમયમાં મુસાફરી કરનારી દરેક ગાડીને કાંઈક નામ દેવામાં આવતું, તેથી આ ડબ્બાનું નામ "પ્રયોગ" [*Experiment*] રાખવામાં આવ્યું હતું.

આવા ડબ્બામાં મુસાફરી કરવી એ આજે તો બહુ અગવડભર્યું ને કષ્ટકારક જ ગણાય. આજે તો આગગાડીના ડબ્બાઓ ઊંચામાં ઊંચી જાતના કઠણ લાકડાંમાંથી બનાવાય છે—મેહોગેની, ઓક અથવા સાગમાંથી બનાવવામાં આવે છે—તેઓ હવાનો પૂરેપૂરો સામનો કરી શકે એવા હોય છે, અને પોલાદના પાટડાઓ ઉપર ગોઠવેલ મોટી પોલાદી કમાનો આખી મુસાફરીને સહેલી ને સગવડભરી બનાવી દે છે પૈડાં ઉપરની આ લાકડાની નાની 'પેટી'માં મુસાફરી કરવી એ તે વખતે પણ બહુ મજાનું તો નહિ હોય; છતાં તદ્દન ખુલ્લા ભારખાનાના ડબ્બાઓમાં જ્યાં એન્જિનના તણખાઓનો ને કોલસાની ભૂકીઓ—રજનો નિરન્તર વરસાદ ચાલુ હોય, તેના કરતાં તો આ નાની પેટીઓની મુસાફરી સારી જ કહેવાય.[2]

આગગાડી ઊપડવાનો વખત પાસે આવી ગયો. રેલવે લાઇનની બન્ને બાજુઓ ઉપર લોકોનાં ટોળેટોળાં ભરાયાં છે. આ તરફ ન્યૂકેસલથી કેટલાક શુભેચ્છકો આવીને ઊભા છે; બીજી તરફ યોર્કશાયરની એક મંડળી ઊભી છે, અને આ સફરમાં આફતો સિવાય બીજું કાંઈ થશે જ નહિ એમ વર્તારા કરે છે. કેટલાક કપડાંગી કરના લોકો, કેટલાક બી ગયેલાઓ, કોઇ ઘોડેસવાર થઈ આવેલા લોકો, કોઈ નાની ગાડીમાં, કોઈ મોટીમાં, કોઈ ગાડાંઓમાં આવેલા લોકો—એ બધા આ ભાર લઇને ઊડના દૈત્યને વધાવી લેવા માટે, અથવા એની નિષ્ફળતા ઉપર હસવાને માટે, ટોળે મળ્યા છે.

આ ટોળાની બરોબર આગળ જ બે નાની મૂર્તિઓ ઊભી હતી જેમને તમે તરત ઓળખી કાઢશો—એક વિલિયમ હાર્ટ (આપણો નાયક) હતો; અને બીજો, જરાય પાછા પડવું નથી એમ કરીને ઉમેરેલો, એનો રાના વાળવાળો હરીફ (આર્થર સ્મિથ) હતો. બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે વખત આવ્યે આ આગગાડીમાં ચઢી જ બેસવું. કોઈને ય પાછળ રહી જવું ન હતું, પછી થવાનું હોય તે થાય!

ઉપરે આમંત્રેલા મહેમાનો અને ડાયરેક્ટરો, વાટ જોતાં ટોળાંઓની પાસે આવ્યા: તેમની પાછળ બીજું એક ટોળું આવ્યું—દૂર ઊભા રહેલાઓ—આ નાનકડી આગગાડીને

---

૨. હવે તો ધાતુઓના ડબ્બાઓ પણ બને છે ને વપરાય છે; પોલાદ, એલ્યુમિનિયમ વગેરે. પ્લાસ્ટિક પણ આવવા માંડ્યું. વળી "એર-કન્ડિશન" (air-condition) ને લીધે ઘણી આગગાડીઓમાં–તેમ જ સ્ટીમરોમાં ને વિમાનોમાં—ઘણો સુધારો અને સગવડ દાખલ થયાં છે: તડકો, તાપ, ધૂળ કાંઇ આવે નહિ!

બરોબર નિહાળી લેવા આગળ ધસ્યું. જ્યૉર્જ સ્ટીવન્સન પોતાના નાનકડા એન્જિનની પાસે જ ઊભો હતોઃ જાણે બધી ધમાલનું એ કેન્દ્ર જ હતો.

કારખાનાના ડબ્બાઓનું જાણે એકબીજાની ઉપર ચઢી જવું, વાતો ને દલીલોનો વધતો ગણગણાટ, ડબ્બાઓનું અથડાવું ને ધક્કે મારવું—આ શાન્ત ગામડાએ આવો દેખાવ પહેલાં કદી દીઠેલો નહિ. "એન્જિન" પોતાને સોંપાયેલું કામ બરોબર ગર્વપૂર્વક બજાવશે કે એને બનાવનારાઓ તથા ટેકો આપનારાઓની ઉપર લ્યાનત વર્ષાવશે?

આસપાસ વીંટળાઈ ઉભેલાં ટોળાંઓની વચમાં આગગાડીને બને તેટલી સરખી કરી, એને ચલાવવાનું કામ કારીગરો કરવા લાગ્યા એક ઘોડેસવારને આદેશ કરવામાં આવ્યો કે તું હાથમાં ઝંડો લઈને એન્જિનની આગળ ચાલજે! આમ આગગાડીનો માર્ગ ચોખ્ખો થયો—તે વખતે "સિગ્નલો" તો હતી જ નહિ! આટલા વખતમાં બોઈલરમાં વરાળ પૂરી થઈ ગઈ હતી, અને એકબે ફુંફાડા મારીને એન્જિને તરત જ પોતાની આસપાસ થોડી જગ્યા કરી. પછી સિગનલ (ચાલવાની રજા) અપાઈ, અને જ્યૉર્જ સ્ટીવન્સન કૂદીને એન્જિનમાંની પોતાની બેઠકે ચઢ્યો, અને મોટો હાથો હલાવીને તેને પોતાથી દૂર ધકેલ્યો. પહેલાં તો બહુ જ ધીમે ધીમે, પણ તદ્દન વિશ્વાસપૂર્વક, વરાળ સિલિન્ડરોમાં પ્રવેશ કરવા લાગી, એન્જિનના "ક્રેન્ક" ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા, અને પૈડાંઓ પણ ચાલવા માંડ્યાં.

આગગાડી ચાલવા લાગી! દુનિયાની પહેલી આગગાડી પહેલી "પેસેન્જર–ટ્રેન" હાલવા માંડી.

એકાએક મોટો હર્ષ–આનન્દનો નાદ આસપાસના જબ્બર ટોળામાંથી નીકળ્યોઃ એન્જિનની સાથે જ પગલાં ભરવાનો યત્ન કરવા એ ટોળાંના લોકો એક બીજાને ધક્કા મારી દોડવા લાગ્યા. તે જ ક્ષણે જુવાન વિલિયમ ટોળામાંથી બહાર નીકળી, થોડીક વાર લગી આગગાડીની સાથે દોડી, પછી એક મોટો કૂદકો મારી લગભગ છેલ્લા ડબ્બાના પાટીઆની ઉપર ચઢી ગયો!

આશ્ચર્યે પોતાના હરીફની હિલચાલ જોઈ અને ઉતાવળ કરી તે એની પાછળ ઊપડ્યો. પણ અફસોસ! એ મોડો પડ્યો; આગગાડીની ઝડપ વધી હતી ને એને પગ મૂકવાની જગ્યા મળી નહિ! અતિશય મોડું થઈ ગયું! વિલિયમની સામે પોતાની મુક્કી ઉગામી, તે પણ ટોળાંભેગો દોડવા લાગ્યો. ઘોડા ઉપર બેઠેલા માણસો રેલવેની બાજુની વાડો કૂદવા લાગ્યા, અને છેક આગળના વાવટાવાળા ઘોડેસવારે પોતાના ઘોડાને હવે ખદ્દુક ખદ્દુક ચલાવ્યો.

આગગાડીની ઝડપ વધારે ને વધારે વધવા લાગી. ડાર્લિંગટનની પ્રજા ઉશ્કેરાટમાં જાણે પવનના રેલા ઉપર ઊભી થઈ હતી, પણ આગગાડી હજી આઠ માઈલ દૂર હતી. ઝંડાવાળા ઘોડેસવારને વચ્ચેથી ખસી જવાનું કહી, જ્યૉર્જ સ્ટીવનસને ગાડીની ઝડપ કલાકના પંદર માઈલની કરી. હાંકનારનો આદેશ એન્જિને બરોબર ઝીલ્યો અને વધારે ખડખડાટ ને ખૂબ ધુમાડા કરી આ નાની આગગાડી આગળ વધી. કારખાનાના બાંકડાની ઉપર બેઠેલાઓ પોતાના બાંકડાને જોરથી બાઝી રહ્યા આના જેવો અનુભવ એમને પહેલાં કદી થયો ન હતો. કલાકના પંદર માઈલ! એમને રોમેરોમ ઝંઝણી ચઢી. ઘોડેસવાર તો કેટલો ય પાછળ રહી ગયો હતો, ટોળાંઓ તો દૃષ્ટિની બહાર રહી ગયાં હતાં, અને બીજા ઘોડેસવારો પણ પાછા પડી ગયા હતા!

છેવટે, ગાડી જેવી ડાર્લિંગ્ટનની પાસે પહોંચી તેવી એની ઝડપ પણ હલકી બની. છતાં વધારે ગૌરવભર્યે પગલે હવે, આ લોઢનો દૈત્ય, પોતાની પાછળના ૩૮ ભારખાનાના ડબ્બાઓ અને એક બેસવાના ડબ્બાની લાંબી પૂંછડી સહિત, ધીરો પડ્યો, અને પાછા ઝંડાવાળા ઘોડેસવારની પાછળ, આ શહેરમાં ગાડી પહોંચી ગઈ.

તે દિવસ એક સાર્વજનિક તહેવારનો—રજાનો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો, અને રૂમાલો ને ઊનના ગલપટ્ટાઓ હર્ષોનન્દથી ઊડવા લાગ્યા હતા: એવી સ્થિતિમાં આ "લોકોમોશન" એન્જિને પોતાની મહત્ત્વની મુસાફરીની પ્રથમ અવસ્થા પૂરી કરી, અને ધીરે ધીરે તે આગગાડી ઊભી રહી. વિલિયમ હાર્ટ એ ગાડીમાંથી ઊતરનાર પહેલો જ હતો. ચાલતી ગાડીમાંથી કૂદકો મારી એ ઊતરી પડ્યો: આ જોખમકારક ટેવની, તે પછી, ઘણા વધારે સમજુ ને વધારે મોટી ઉમરવાળા માણસોએ નકલ કરવા માંડી છે!

બૉઇલરમાં ફરીથી પાણી નાંખવા તૈયાર હાથો મદદ કરવા લાગ્યા. બે ડબ્બાઓમાંથી કોલસા અને લોટ કાઢવામાં આવ્યા, અને તે ગરીબોને આપવામાં આવ્યા. હાજર કરેલ નાસ્તામાં ઘણાઓએ ભાગ લીધો, અને આમ થોડા વિલંબ પછી, ડાર્લિંગ્ટન તથા સ્ટૉક્ટન શહેરોની વચ્ચેની ખરી મુસાફરી શરૂ થઈ.

આગગાડીના ડબ્બાઓની વચ્ચે કેટલાક "બ્રેક્સમેન" મૂકવામાં આવ્યા હતા; તેમનું કામ "બ્રેક" દબાવી ગાડીની ગતિને ઓછી કરવાનું હતું. કારણ કે ઝડપ ઓછી કરવાને માટે એમને એક દાંડો હલાવવાની જરૂર હતી: એથી એકએક ડબ્બાના પૈડાં ઉપર દાબ પડતો અને, ટેકરીઓ ઉપરથી નીચે ઊતરતી વખતે, ગાડીની ઝડપ ઓછી થઈ શકતી. આટલા સમયમાં તો મુસાફરી કરવા ઈચ્છનારાના ધાડાથી ડબ્બાઓ ભરાઈ ગયા, અને એ બ્રેક ચલાવનારાઓ, જેઓ ડબ્બાઓ વચ્ચેના "બફર" ઉપર ઊભા હતા તેઓ જ આ ભીડના ઘસારાથી નીચે ગબડી પડે એવો ભય હતો. આ અણીને પ્રસંગે વિલીને થયું કે વ્યવસ્થા જાળવવામાં મારે મદદ કરવી જોઈએ. એટલે એણે બૂમો પાડવા માંડી: "હે, હે, હી, એપ" એમ કેટલીક બૂમો મારી, અને આ "બ્રેક્સમેન"માંના એકની પાસે ઊભા રહીને ધસી આવતા ટોળામાંના જેટલાને બન્યું તેટલાને ધક્કા મારી ખસેડ્યા; અને ખરેખર ત્યારે જ આ ડબ્બો ઉથલી પડતો બચી ગયો.

સદ્ભાગ્યે આગગાડી ફરીથી તરત ચાલવા માંડી, અને વિલિએ "હાશ" કર્યું. "પાવડા—કોદાળીથી શલગમ[૩] કાઢવાના કરતાં તો આ કામ વધારે સારું છે" એમ એ બબડ્યો.

એન્જિનની કોલસા ને પાણીની તીવ્ર ભૂખ, થોડા કાળને માટે સંતોષાઈ, એટલે તે સ્ટીવન્સનના હાથમાં ખૂબ સરસ રીતે ચાલતું હતું. ફરીથી ઝડપ વધારવામાં આવી. ખેતરોની આરપાર, નાળાંઓની ઉપર, મોટા પૂલોની નીચે અને નાનકડાં ઝૂંપડાંઓની આગળ થઈને-દરેક સ્થળે જોનારાંનાં ટોળેટોળાંની વચ્ચે થઈ, હવે એ વિજય પામતી આગગાડી સ્ટૉક્ટનની તરફ ધસી રહી હતી. ખરેખર એ બહુ વિસ્મયકારક દેખાવ હતો. તે દિવસોમાં પણ—કે આવું "લોકોમોટિવ—એન્જિન", આટલી સાદી બનાવટનું અને આવડા કદનું, આટલા બધા ડબ્બાઓને પાટાઓના રસ્તાની ઉપર ખૂબ શાન્તિથી તથા ખૂબ ઝડપથી ખેંચી જતું હતું!

---

૩ Turnip—એક જાતનું કંદ.

મુસાફરીના એક ભાગમાં આ પાટાનો નવો રસ્તો ઘોડાગાડીઓની સડકની પાસે થઈને જ જતો હતો, અને ધડધડાટ કરીને આગગાડી આગળ વધી ત્યાં તો રાજાની ટપાલ લઈ જતી "સ્ટેજકોચ"[૪]ને તે ઓળંગી જાણે વટાવી ગઈ. તે-ગાડીના ઘોડાઓને ખૂબ પડકારવામાં આવ્યા કે તેઓ આ નવા હરીફ સાથે જ દોડે. પણ, ધીરેથી તેમજ ચોક્કસ રીતે, આગગાડી જીતી. એક એક તસુ તસુ કરતે તે આગળ થઈ; બન્ને વાહનોમાં બેસનારાઓ આ સરત જોઈ રહ્યા હતા; છેવટે ઘોડાગાડી તો ખૂબ પાછળ રહી ગઇ. આપણને વિચાર પણ થાય કે "સ્ટેજ-કોચ" અને આગગાડીની વચ્ચેની આ પહેલી સરત જોનારાઓના મનમાં, પાછળનાં વર્ષોમાં મુસાફર માટે જ લાંબા તરફદારો થયા તેનો સહેજ પણ વિચાર આવ્યો હશે! આગગાડીની મુસાફરીમાં જે નવીનતા હતી તે જરૂર વાત કરવા જેવી જ ચીજ હતી: પણ ૧૮૨૫ની પછીથી ઘણા કાળ લગી, આગગાડીમાં મુસાફરી કરવાનો ખ્યાલ ઘણા લોકોને આવ્યો જ નહિ—અથવા ખ્યાલ આવ્યો હશે તો તેનો અમલ કરવા જેટલી એમની હિંમત જ ન હતી!

એન્જિનને માટે વધારે પાણી લેવાને માટે જ્યારે બીજો વિસામો થયો ત્યારે, આંખો ફાડીને જોતા પાસે ઉભેલાઓની આગળ, હવે તો હર્ષોન્મત્ત થયેલા મુસાફરો વર્ણન કરતા હતા કે આવી આગગાડીમાં કેવી મુસાફરી થાય છે! પણ આ વિસામો થોડી જ વારનો હતો. "બધા ઉપર ચઢી જાઓ"નો હુકમ ડબ્બે ડબ્બે પહોંચાડાયો, અને આગગાડી પોતાની પહેલી સફરના છેલ્લે મુકામે પહોંચવા નીકળી પડી.

સ્ટોકટન શહેરનાં વાટ જોતાં ટોળાંઓ ઘડીઆળના કાંટાઓને આતુરતાથી ને ફિકરથી નિહાળ્યા કરતાં હતાં. કાંઇ બન્યું તો નહિ હોય? વરાળથી હંકાયેલ, લાંબા વખતથી વાટ જોવડાવનારૂ એ એન્જિન ક્યાં હશે? આંખો ખેંચી ખેંચીને લોકો તે સ્થળ ઉપર મીટ માંડી રહ્યા હતા જ્યાં પેલું એન્જિન પહેલું દેખાવાનું હતું. અરે, પેલું શું છે—કોઈ નાનું વાદળું કે કોઇ ઘરનો ધૂમાડો? ના, લોખંડના પાટાઓનો કંપારો સાચી વાત કહેતો જ હતો. એ, પેલા આવ્યા! સેંકડો ગળાઓમાંથી એક મોટો હર્ષનાદ નીકળ્યો, અને પેલું બહાદુર એન્જિન, ઘડીમાં વરાળ કાઢતું ને ઘડીમાં ફૂંફાડા મારતું આગળ આવ્યું, ટોળાંના હૃદયમાં જ જાણે આગગાડીને ખેંચી લાવ્યું, અને પછી જાણે શ્વાસ ખાવાને હોય એમ, હાંફતું હાંફતું ઊભું રહ્યું.

કેટકેટલા ખુલાસાઓ, કેટકેટલો કલબલાટ અને કેટકેટલો વિસ્મય! જેમણે આ મુસાફરી કરી હતી તેમનો ઉશ્કેરાટ તો એટલો બધો હતો કે તે લાંબા દહાડાના દહાડા લગી ચાલે. જ્યોર્જ સ્ટીવન્સન વરાળ-એન્જિનને માટેની પોતાની લડાઈમાં અત્યાર લગી તો જીત્યો જ હતો. કોઇ અરબ્બી ઘોડો પોતાના સ્વામીની સેવા કરી શક્યો હોય તે કરતાં ય આ "લોકોમોટિવ-એન્જિને" પોતાના શેઠની વધારે સેવા કરી હતી. આ આગના દૈત્યની પીઠ ઉપર બેસીને નવા લોખંડી પાટાની સડક ઉપર તે આવ્યો હતો, અને આ માર્ગ હવે ખુલ્લો મુકાયો હતો. એના પ્રયાસો, એની ખંત ને એનો આગ્રહ એ સર્વેને તે દિવસે યોગ્ય ઇનામ મળી ચૂક્યું હતું. એણે કહ્યું હતું તે કરતાં પણ વધારે કામ એના એન્જિને

૪. "Stage-coach." રેલવેના પહેલાં લોકો, પૈસાદાર લોકો, અને ટપાલ પણ, આવી ઘોડાગાડીઓમાં જ ઈંગ્લન્ડ વગેરે દેશોમાં જતાં.

કર્યું હતું. ટીકા કરનારાઓનાં મોં સીવાઈ ગયાં, તિરસ્કારથી હસનારાઓ ભવાં ચડાવી નાસી ગયા; અને સ્ટૉકટન શહેર એને હર્ષભરી શાબાશી આપવામાં બીજું બધું ભૂલી ગયું. સાંજની હવામાં દેવળના ઘંટો વાગવા લાગ્યા, અને હવે કાંઈક થાકેલા એવા મુસાફરો ટાઉન-હૉલ તરફ પગલાં ભરવા લાગ્યા—ત્યાં વિજયના સ્વાગતની મિજબાની હતી. એ મહાન દિવસ આમ વિજયની ખુશાલીમાં પૂરો થયો હતો.

૨. હિંદની પહેલી આગગાડી*

સન ૧૮૫૩ના એપ્રિલની તે એક જરા ભીની સવાર હતી. એકવીસ તોપો એના માનમાં ફોડવામાં આવી! અને પછી એક એન્જિને ચૌદ ડબ્બાઓની એક ગાડીને બોરીબંદરની બહાર ખેંચી કાઢી. હિંદની પહેલી રેલવેનું-આગગાડીનું આમ ઉદ્ઘાટન થયું: મુંબઈથી થાણા લગીનું. ફક્ત ૨૧ માઈલ જ હતા, પણ આગગાડીની ગૂંથણીનો તે એક એવો પહેલો કટકો હતો કે પછીનાં સો વર્ષોમાં તે કરોળીઆની જાળની પેઠે આખા હિંદને ઢાંકી દેવાનો હતો.

આ ગાડીમાં ઉજ્કેરાયેલા ૪૦૦ મહેમાનો હતા. દરેક ડબ્બામાં અઠ્ઠાવીસ-અઠ્ઠાવીસ હતા. આ એકવીસ માઈલો કાપવામાં ૪૫ મિનિટ (૦॥। કલાક) થઈ, એટલે એ મુસાફરી કાંઈ ખરાબ ન હતી. આજની કેટલીક રેલની મુસાફરીઓ કરતાં તો તે વધારે સારી હતી. અલબત્ત કેટલાક લોકો એવા હતા કે આ મુસાફરીને બધી જાતની હરકતો પડશે એમ એનું ભવિષ્ય કાઢતા. કોઈ પણ જાતની નવી મુસાફરીમાં વિઘ્નો જોનારાઓ હોય છે જ, અને હિંદની આ પહેલી રેલ-ગાડી જગતની પહેલી ગાડીની પછી ત્રીસ કરતાંય ઓછાં વર્ષોમાં થઈ. પરંતુ પ્રવાસીઓએ આ મુસાફરીની નવીનતાની મજા ઠીક માણી — અને બીજે જ દિવસે મુસાફરી નં. ૨ માટે બીજા સર જમસેદજી જીજીભાઈએ આખી સ્પેશયલ ટ્રેન "ચાર્ટર" કરી: આમ કરનાર તે પહેલા હિંદી હતા.

તે દિવસોનું નાનકડું બોરીબંદર સ્ટેશન ક્યાં અને આજનું બહુ ભભકાવાળું પ્રચંડ વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ ક્યાં! તેમ જ એ વખતની આગગાડીના ભારખાનાના ઉઘાડા ડબ્બા અને તેમાંના લાકડાના બાંકડાઓ ક્યાં, અને હવે, એક સૈકા પછીની, "એર-કન્ડિશન્ડ"-વાળી શોખની મુસાફરી, સરસ ગાદીવાળી બેઠકો વગેરે ક્યાં! આ પરિવર્તન કાંઈ ઓછું છે? જ્યાં મુસાફરીનો નવો યુગ ત્યારે જ શરૂ થઈ ગયો હતો, અને બળદનાં ગાડાં-ગાડીઓની ભૂમિ ઉપર પણ રેલવેની પ્રગતિ ત્વરિત થતી હતી!

દક્ષિણના ઘાટ-પર્વતોએ આ પ્રમનિમાં અત્યન્ત વિકટ પ્રશ્નો ને મુશ્કેલીઓ ઊભાં કર્યાં. પણ તે બધાં ઉકલી ગયાં. પૂના-મુંબાઈ રેલથી-ને મોટરથી ય-જોડાઈ ગયાં; પછી અમદાવાદનો વારો આવ્યો, અને એક દશકાની અંદર જ એક હજાર માઈલની રેલવે થઈ ગઈ. સન ૧૮૭૦માં તો લોકો મુંબાઈથી કલકત્તા લગી આગગાડીમાં જઈ શકતા. પછીથી વાયવ્ય પ્રાન્ત તથા મદ્રાસના રસ્તા થયા. એન્જિનીઅરિંગના ચમત્કારો થયા છે અને તે હજી ટકી જ રહ્યા છે.

* H. G. P.ની સદીરી 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'માં પ્રકટ થયેલ લેખ.

આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રી : એક અવલોકન×

રામુ પંડિત

આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રયોગ (*E*xperiment in International Living)-માં ઉત્સાહભેર રસ લેતા એકતાલીસ દેશોને અર્પણ થયેલું આ પુસ્તક, સંસ્કૃતિ, રીત-રસમો અને ભાષાની દિવાલો વડે એક બીજાથી પર રહેલાં દુનિયાનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું અંતર તોડવાનો નેકદિલ પ્રયત્ન કરે છે.

ડૉનલ્ડ વૉટ નામના એક અમેરિકન યુવકને આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં, આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રયોગ આદરવાનું સ્વપ્ન સ્ફુરેલું. તેને લાગ્યું કે જુદી જુદી સંસ્કૃતિની ભૂમિકા પરનાં માણસો સુમેળભરી રીતે એક બીજાની જીવનપદ્ધતિ સમજે તો દુનિયા વધુ જીવવાલાયક બને. તેણે કેટલાંક અમેરિકન યુવક–યુવતીઓ તૈયાર કર્યાં કે જે ઉનાળામાં યુરોપ જઈને ત્યાંનાં કુટુંબોમાં ઘરનાં માણસો તરીકે રહે, તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરે ને એ રીતે તે દેશો ને ત્યાંના લોકોમાંથી કાંઈક શીખે. શરૂઆતમાં ખૂબ નજીવો સહકાર મળવા છતાં ડૉનલ્ડ હિંમત ન હાર્યો ને પ્રવૃત્તિ આગળ ધપાવી.

કાંઈક વિચિત્ર લાગતા એના આ પ્રયોગે શરૂઆતમાં ગેરસમજૂતી ફેલાવી. કોઈ કોઈ શંકાશીલોએ તો એવી ગપ પણ વહેતી મૂકી કે, ડૉનલ્ડ નાઝીઓનો જાસૂસ છે ને અમેરિકામાં અવળચંડાઈ કરે છે. આવી અફવાથી એ ડગ્યો નહીં કારણ કે, તેનો વિચાર ઉદાત્ત હતો અને પોતાના પ્રયોગમાં એને અસીમ શ્રદ્ધા હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતી વધારવામાં આ પ્રયોગ ધીમે ધીમે કેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરતો ગયો એનો 'આંખો દેખા હાલ' પુસ્તકની ગુણવત્તા ખૂબ વધારી મૂકે છે. આ માત્ર પ્રવાસપુસ્તક નથી. જે જે દેશમાં લેખક વાચકને દોરી જાય છે તે તે દેશના કૌટુંબિક તથા સામાજિક જીવનથી માંડીને ત્યાંની રાજકીય પરિસ્થિતિ ને અન્ય રસિક વિગતો પણ પીરસે છે. આથી એની ઉપયોગિતા દરેક ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા વાચકને સમજાશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રયોગના જન્મદાતા ડૉનલ્ડ વૉટની સાદી પણ રસિક જીવનકથા પણ લેખકે સરસ રીતે પુસ્તકમાં વણી લીધી છે. આર્થિક રીતે ડૉનલ્ડ સુખી હતો; આમ છતાં એની ખર્ચાળ ધુનને પોષવા પાછળ એણે ઠીક ઠીક ભોગ આપ્યો. પરિણામે આજે '*Experiment in International Living*' સંસ્થા તરીકે ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત ને વગભર બની છે. આંતરરાષ્ટ્રીય જીવન પ્રયોગના આ રજત જયંતી વર્ષે એનો રસિક ઈતિહાસ વાચકને પ્રયોગને વેઠવા પડેલા ટાઢ-તડકાનો પૂરો ચિતાર આપે છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત તો એ છે કે લેખકે જીવનકથા, ઇતિહાસ અને પ્રસંગનિરૂપણ ત્રણેય તંતુને એક સળંગ સૂત્રે સરસ રીતે સાંધ્યા છે: પુસ્તક ક્યાંય પુનરોક્તિ દોષથી પીડાતું નથી. દરેક પ્રયોગવીરનું અંગત અને સ્વાભાવિક કથન વાચકને જર્મન, મેક્સીકન, હિંદી કે હંગેરિયન ઘરમાં જિજ્ઞાસાપૂર્વક ખેંચી જાય છે

× *Passport To Friendship : By William Peters J. B. Lippincott Company, Philadelphia and New York, Pp. 286. 1957. $ 3·75.*

ને ઘડીભર ત્યાંના જીવનની મઝા મણાવવામાં મશગુલ બનાવે છે. પ્રયોગવીરે અનુભવેલી નિરાંતની લાગણી વાચક પણ સહજ રીતે અનુભવે છે. માનવ માનવ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડી આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રી વધારવામાં આ પુસ્તક કેવું સુંદર કામ કરી શકે એ દર્શાવતાં શ્રીમતી પર્લ બક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે :

– 'Whether the Experiment can influence the world in time to save us from the disaster of war is problematic, for war is the ultimate result of total lack of appreciative understanding between peoples and persons. One thing is sure, however, and this is that the more widely the Experiment is practiced the more swift and the more powerful its influence will be since every good work depends for its existence and growth upon the number of good people who support it, let us, good people, delicate ourselves to the building and perfecting of this first essential to peace-an appreciative understanding between the peoples of the earth. Toward this end the Experiment in International Living offers a most practical means.'

દિલગીરીની વાત એ છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રયોગક્ષેત્રે હજુ આફ્રિકાને સમાવાયું નથી. અમેરિકાના હબસી જુવાનોને પ્રયોગમાં આકર્ષવાના પણ કોઈ યત્ન થયા દેખાતા નથી. પ્રયોગયોજકો આ હકીકતથી વાકેફ હોય એવું જણાય છે, પરંતુ કાબેલ લેખકનું આ બાબતનું મૌન આશ્ચર્યજનક છે.

૧૯૫૨માં જ માત્ર એક હજાર ઉપરાંત પ્રયોગવીરોની ટુકડીઓ અમેરિકન કુટુંબોમાંથી વીણીવીણીને જુદા જુદા દેશોમાં મોકલવામાં આવેલી એ જોતાં યુદ્ધોત્તર દસકામાં આ પ્રયોગે કરેલા વિકાસની પ્રતીતિ થાય છે. સામ્યવાદી સરકારે હળવાં કરેલાં પ્રવાસબંધનોથી પ્રેરાઈને પ્રયોગયોજકો રશિયા ને પૂર્વ યુરોપના દેશો સાથે પણ વિનિમય યોજના તૈયાર કરવામાં ગૂંથાયા છે. જે જે દેશો સાથે સંપર્ક થાય તે તે દેશોમાં પ્રયોગકેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવે તો કેવું સારું ? ટીકા ને સૂચનો આવકારતો ને સમય સાથે કૂચ કરતો આ પ્રયોગ હજુ પ્રાથમિક દશામાં છે અને તેથી મૂળ વિચારને અનુરૂપ સારી પદ્ધતિસરની યોજનાઓને ઉત્તેજન પણ આપે છે. હિંદ ખાતે Experiment in international Livingના પ્રતિનિધિ તરીકે 'મિલાપ'ના જુવાન તંત્રી શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણી કામ કરે છે. સંસ્થાના આશ્રય નીચે હિંદ જઈ આવેલા અમેરિકન યુવક યુવતીઓનાં સંસ્મરણો ખૂબ સહાનુભૂતિ ને રમૂજપૂર્વક આલેખાયેલાં છે.

પ્રયોગનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત ને ખર્ચાળ છતાં રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચેના વિખવાદો, પૂર્વગ્રહો, ધિક્કાર ને દુશ્મનાવટની લાગણી ને વેરઝેર દૂર કરી વિશ્વશાંતિની દિશામાં એક ડગલું આગળ વધવાના પ્રયત્નમાં એનો ફાળો ગણનાપાત્ર છે. ગેનલ વોટ તથા આ પુસ્તકને ઘાટ આપવામાં જેમણે મહેનત કરી છે એ વિલિયમ પીટર દુનિયાની બધી પ્રજાઓની દુવાના અધિકારી બને છે.

★

એશિયાનો આર્થિક વિકાસ : એક અવલોકન*

રામુ પંડિત

હજુ ગઈ કાલ સુધી આધ્યાત્મિક સાધના પાછળ જ સતત મંડયા રહેવું એ જેમના જીવનની પરમ મુરાદ હતી એ લોકોને પણ લાગ્યું છે કે ભૌતિક સમૃદ્ધિનો વિકાસ આત્માની સિદ્ધિ માટે જરૂરી છે અને કદાચ એ કારણે જ એશિયાનો ખૂણેખૂણો આજે આળસ મરડે છે ને ક્યાંક ક્યાંક નવસર્જન પણ શરૂ થયું છે. કેટલાક દેશો ધીમે ધીમે જાગૃત થાય છે તો કેટલાક ત્વરાથી; પરંતુ એ બધામાં કાંઈક ચમકારો આવ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે. તેઓ સમજ્યા છે કે નસીબને ગાળ દઈ ગરીબ રહેવું પરવડશે નહીં.

સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય મૂલ્યાંકનો બદલવામાં ગુંચાયેલા અને સાથેસાથે અનેક પહાડસમા પ્રશ્નોથી કંઇક મૂંઝાઈ ગયેલા એશિયાવાસીઓના પુરુષાર્થની એક સહાનુભૂતિભરી કથા આ પુસ્તકમાં છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિંદ ખાતેના ભૂતકાલીન કર્મચારી (આઈ. સી. એસ.) અને હાલ મેસર્સ લીવર બ્રધર્સના હિંદ શાખાના સંચાલક શ્રી. મોરીસ ઝીનકીને એશિયા ખાતેના પોતાના લાંબા અનુભવનો નીચોડ એમાં ભર્યો છે. બહુ ઓછા બ્રિટિશરો એવા છે કે જેમણે એશિયાની સમસ્યાઓ વિષે સહાનુભૂતિભરી દષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો હોય. ઝીનકીને એશિયાના જુદા જુદા દેશોના પ્રવાસ દરમિયાન ખુલ્લા દિલે પરિસ્થિતિ અવલોકી છે ને એશિયાના વિકાસ માટે કાંઈક નક્કર સૂચનો રજૂ કર્યાં છે.

લેખકે આ વિસ્તારની આર્થિક પ્રગતિ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. તે સ્પષ્ટપણે કહે છે કે વિકાસનું મૂલ્ય ઘણું મોટું છે અને જે સમાજ પોતાનો વિકાસ ચાહે છે એણે આકરું મૂલ્ય ચૂકવવા ક્રાંતિ ઉપર ક્રાંતિઓ આણવી પડશે. એક રાજકીય ક્રાંતિની સ્મૃતિઓ સાચવી રાખી આત્મસંતોષી બનવું એમને પાલવશે નહીં. રૂઢિચુસ્ત મનોદશાવાળા એ અભણ લોકોમાં આવી ક્રાંતિ આણવી સહેલી નથી એ હકીકત લેખક સ્વીકારે છે; પરંતુ એની અનિવાર્યતા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે.

મોટું જન્મમરણ, અગણિત રોગો, જુજ દવાખાનાં, કેળવણીનો અભાવ, કામ કરવાની આળસ, ખેતીની અને બીજા ઉત્પાદનની જુનવાણી રીતો, વહેમો, સંયુક્ત કુટુંબરચના, ખર્ચાળ કુરિવાજો, જમીન જાગીરદારીનું વર્ચસ્વ, બચતનો અભાવ વગેરે વગેરે એટલા બધા પ્રશ્નો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા અને ગુંચવાયેલા છે કે એક સમસ્યાનો ઉકેલ બીજી સમસ્યાના ઉકેલ વિના અસંભવ છે. આથી જ સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક ને રાજકીય પરિવર્તનો એક સાથે જ થતાં રહેવાં જોઈએ એમ લેખક માને છે. એશિયાના દેશોને સ્વતંત્ર દુનિયાનાં બીજાં રાષ્ટ્રોની હરોળમાં માનભરી રીતે ઊભાં રહેવું હશે તો આવાં પરિવર્તનો જબરદસ્ત ક્રાંતિ દ્વારા પણ આણ્યા વિના છૂટકો નથી.

એશિયાનું પછાતપણું વારસાગત હોવાની પશ્ચિમની પ્રજાઓની માન્યતા ભૂલભરેલી છે. યુરોપના દેશો જ્યારે અંધકારમાં અટવાતા હતા ત્યારે એશિયાની પ્રજા અત્યંત સંસ્કારી ને પ્રગતિશીલ હતી એ હકીકત લેખક ઈતિહાસમાં ઊંડા ઊતરીને સાબિત કરે છે. પશ્ચિમના સામ્રાજ્યવાદે પણ એશિયાના પગ બાંધી રાખ્યા એ હકીકતનો લેખક એકરાર કરે છે. હિંદની પ્રજાની માથાદીઠ આવક અમેરિકા જેટલી થશે ત્યારે હિંદ કદાચ વિનોબા ભાવે જેવા મહાન સંતો પેદા નહીં કરી શકે, પરંતુ એ કારણે ઉદ્દભવતા દારિદ્રયનું બીજી રીતે થતા વિકાસથી

* *Development For Free Asia* : By Maurice Zinkin, Essential Books Inc. Fair Lawn, New Jersey, 1957. Pp. 263 $ 4.50.

સાટું વળી જશે. સંતો જન્માવવાનો અધિકાર માત્ર પૂર્વનો છે એવી માન્યતાથી ઘણા પાશ્ચાત્ય લેખકો કેમ પીડાતા હશે? પશ્ચિમે પણ શ્રીમતી હેલન કેલર ને આલ્બર્ટ સ્વાઈત્ઝર જેવાં પોતાના ક્ષેત્રમાં મહાન સંતો ક્યાં નથી જન્માવ્યાં? સૌથી વિશેષ આજે કોઈ ભ્રમ એશિયાવાદીઓના મનમાંથી દૂર કરવાની જરૂર હોય તો તે તેમના આધ્યાત્મિક વારસા વિષેનો પશ્ચિમે જાણેઅજાણે પોષેલો ભ્રમ. લેખકે આ ભ્રમ દૂર કરવાને બદલે ઊલટો એને પોષ્યો છે.

શ્રી ઝીનકીને એશિયાના રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોની રજુઆત કુશળતાપૂર્વક કરી છે. ખાનગી બચત, યંત્રવિષયક જ્ઞાન અને ધંધાની નીતિ ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને તેની અગત્ય સરસ રીતે સમજાવી છે. લેખક માને છે કે હાલ એશિયાને કોટ્સ, શેની કે કાલિદાસમાં ગળાબૂડ ડૂબેલા રહેતા સાહિત્યરસિકો, વ્યાકરણના અટપટાપણા વિષે વાદ કરતા ભાષાવિદો ને સંસારના મિથ્યાપણા વિષે ચિંતન કરતા તત્ત્વચિંતકો કરતાં વૈજ્ઞાનિકો, ઇજનેરો, સંશોધકો વ૦ની ખૂબ મોટી જરૂર છે. સૌથી મોટી જરૂર કેળવણીની છે, કારણકે તે સર્વાંગી વિકાસનો પાયો છે લેખકે જે કહ્યું છે તેમાનું ઘણું પહેલાં એક યા બીજી રીતે કહેવાઈ ચૂક્યું છે; પરંતુ આ પુસ્તકની શૈલી જુસ્સાદાર અને સહૃદયી છે.

આર્થિક, સામાજિક ને રાજકીય વિચારસરણીને અમલી બનાવવાની નક્કર યોજનાની એશિયાને ખૂબ જરૂર છે. દા. ત. ખર્ચાળ રીતરસમો અને સંઘરાખોરી સામે ફરિયાદ સૌ કરે છે, પરંતુ તે દૂર કરવાનો, બચતને ઉત્તેજન આપવાનો અને એને સાચે માર્ગે રોકવાનો વ્યાવહારિક માર્ગ કોઈ ચીંધતું નથી. કરોડો રૂપિયા ગામડાંમાં ભોંયમાં ને ભંડારોમાં દટાયેલા પડ્યા છે આધુનિક બેંકોની સેવા ગામડાં સુધી પહોંચી શકી નથી ને બેંકોનો વ્યવહાર પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી ચાલતો હોવાથી ગામડાંની પ્રજા એમાં શ્રદ્ધા કેળવી શકી નથી. જો કે આ દિશામાં ઝડપી સુધારા થઇ રહ્યા છે, પરંતુ એ ક્યારે આ પ્રશ્ન હલ કરી શકશે એ વિષે કાંઇ કહી શકાય નહીં.

નિખાલસ રીતે ને જોરદાર શૈલીમાં લખાયેલું આ નોંધપાત્ર પુસ્તક એશિયાના તંત્રના રેઢિયાળપણા ઉપર ને પૂરતી લાયકાત વિનાના પ્રધાનોને કારણે નોકરશાહીના વધતા જતા વર્ચસ્વ ઉપર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે. નોકરશાહી પર સંશય લાવવો એ હાલ કસમયનું છે, છતાં તેમની સહૃદયતા, કુશળતા, નીતિસરની વ્યવસ્થા (જે તેઓમાં ન હોવા વિષેની લોક-ફરિયાદ જલદ બનતી જાય છે) વગેરે પર આર્થિક ને રાજકીય પ્રગતિ અવલંબે છે, ખાસ કરીને નવી લોકશાહીમાં. યોજનાસરના (planned) અર્થતંત્રમાં રાજકીય પક્ષની જવાબ-દારીઓ ઉપર પણ લેખકે ખૂબ વ્યાજબી ભાર મૂક્યો છે. રાજકીય પક્ષો જ સડેલા હશે તો તંત્ર ક્યાંથી પ્રામાણિક રહેવાનું હતું? કૂવામાં હશે તો હવાડામાં આવશે ને?

એક માત્ર કમનસીબ હકીકત છે પુસ્તકના નામ બાબત. સ્વતંત્ર એશિયાની સમસ્યા-ઓનો અભ્યાસ હોવાનો પુસ્તકનો દાવો છે જ્યારે ઘણા ભાગનું પુસ્તક ભારતની જ સ્થિતિનું દર્શન કરાવવામાં વપરાયું છે. લેખકે કદાચ અનુમાન કર્યું હશે કે જે સમસ્યાઓ હિંદની છે એ જ એશિયાના બીજા સ્વતંત્ર દેશોની છે. જો કે એમની આવી માન્યતામાં તથ્યાંશ નથી એવું પણ એશિયાના દેશોનો કોઈ અભ્યાસી નહીં કહી શકે. શ્રી ઝીનકીને પોતાના વિચારો નરી નિખાલસતા અને સહૃદયતાપૂર્વક રજૂ કરીને મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આશા રાખીએ કે એશિયાના નેતાઓ અને અધિકારીઓ તે વાંચે ને એમાંના વિચારો અમલી બનાવે. પ્રગતિ ધીમી હશે, બલિદાનો અસંખ્ય હશે, પરંતુ ઊંઘ જરા પણ ઉડાડીશું તો આવતી પેઢી માટે ભવિષ્ય જરૂર ઊજળું હશે.

લાસ એન્જલીસ

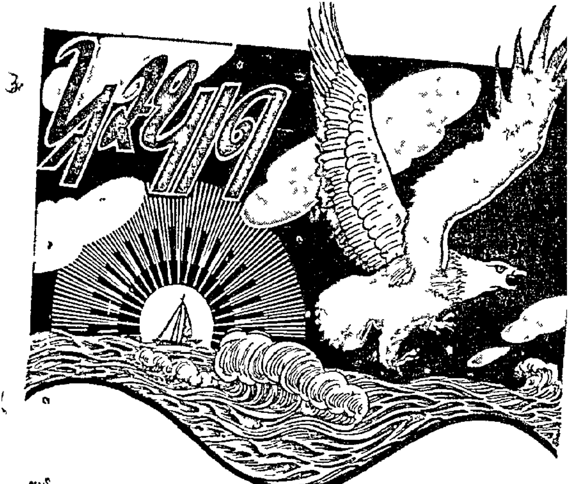

વર્ષ ૩૩
અંક ૪

સં. ૨૦૧૪
મહા

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક
આઝાદી અંક
દીપોત્સવી અંક
વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે
લવાજમ રૂા ૬-૮-૦

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦	નૌકાડૂબી	૬-૦-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૮-૦	લગ્નપ્રપંચ	૫-૦-૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦	દ્વિરેફની વાતો ભા ૨	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૧	૩-૦-૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
,, ભા ૨	૨-૮-૦	કાન્તિકારની આત્મકથા ભા ૧-૨	૫-૦-૦
લગ્નસુખ	૩-૦-૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
ટૉલ્સ્ટૉયની નવલિકાઓ	૩-૮-૦	ગાંધીકૂચ [આલ્બમ]	૨-૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૪-૦	શહીદનો સંદેશ	૧-૮-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૩-૦-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૫ મહા : ૨૦૧૪ અંક ૪

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

હું વિજ્ઞાનનો વિદ્વાન નથી. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું બી. એ.માં ભણતો હતો ત્યારે મેં વિજ્ઞાનનું કેટલુંક શિક્ષણ મેળવેલું. મારું ત્યાર પછીનું જીવન બીજાં કામોમાં વ્યતીત થતું રહ્યું. એટલે વિજ્ઞાન સાથે મારો પ્રત્યક્ષ સંબંધ રહી શક્યો નહીં. તો પણ વિજ્ઞાન પર મારી શ્રદ્ધા છે. એટલે એના વિશે મારી રુચિ રહી છે. મારી રુચિ અને શ્રદ્ધાને કારણે જ મેં વિજ્ઞાનના વિષય પર બોલવાનું પસંદ કર્યું.

બ્રિટિશ સરકારે આ દેશમાં જે શિક્ષણપ્રણાલી ચાલુ રાખી છે એમાં વિજ્ઞાન ભણાવવામાં આવે છે, પરંતુ એનો પાયો નાખવામાં આવતો નથી. કોઈ બીજા દેશમાં ઉગેલો છોડ ત્યાંથી લાવીને અહીં રોપવામાં આવે એવું એ શિક્ષણ છે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રવૃત્તિ જન્માવવાની કોશિશ કરવામાં આવતી નથી. મારા સમયમાં એવું જ હતું, અને હાલ પણ એવું જ છે. બાળકોને વિજ્ઞાનની આદત પાડવામાં આવતી નથી.

મને આશા હતી કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન પર ભાર મૂકવામાં આવશે પરંતુ નિરાશા જ મળી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણે પણ વિજ્ઞાનની ઘણી ઉપેક્ષા કરી. એનું કંઈક કારણ આર્ય અને ઈસ્લામી સભ્યતા પણ છે. એક હજાર વર્ષોથી આપણી પ્રવૃત્તિ કલ્પનાપ્રધાન રહી છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને બરાબર માપ તોલ કરીને વસ્તુઓના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનું આપણે ભૂલી ગયા છીએ. કોઈ પણ તત્ત્વનો બોધ મનોરમ કલ્પનાથી કરવો, કરાવવો એ આપણો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. એને જ આપણે સત્યશોધન માની લીધું છે.

મારા વિચારો અંગ્રેજી પુસ્તકોથી બંધાયા નથી. મારામાં સાંખ્ય અને વેદાંતની અભિરુચિ જન્મી અને મેં જોયું કે આપણે કોઈ પ્રકારની ઉન્નતિ કરી નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ, અવલોકન અને અનુભવથી પ્રાપ્ત કરવાના વિષયોને પણ આપણે કોરા અનુમાન અને ઉપમાનના ખેલ કરી મૂક્યા છે. સત્યની શોધ વિજ્ઞાન વિના થઈ શકતી નથી. અને વિજ્ઞાન વિના સુધારણા પણ થઈ શકતી નથી.

આપણા દેશમાં બીજા દેશમાંથી જે વિજ્ઞાન આવ્યું એનાં મૂળ આપણે પકડ્યાં નથી, એની ડાળો જ પકડી છે. આપણે સમજીએ છીએ કે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ત્યારે જ લઈ શકાય જ્યારે આપણી પાસે લેબોરેટરી (પ્રયોગશાળા) હોય, મોટો ભારે સરંજામ હોય. પ્રકૃતિ દ્વારા વિજ્ઞાન આપણી સમજમાં આવતું નથી. એમાં અપવાદ જરૂર છે–જેમ કે જગદીશચન્દ્ર બોઝ, વેંકટ રામન આદિ.

વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ તો સેંકડોની સંખ્યામાં છે, પણ એમનું વિજ્ઞાન એમના ઘર સુધી કદાચ જ પહોંચે છે. એ રોટી બનાવવાની વસ્તુઓમાં, પાણી ઉકાળનારા બંબાઓમાં સુધારો ન કરી શક્યું અગર એમના ઘરમાં કોઈ સુધારેલી રીત દેખાય તો કદાચ જ એમની વિચારેલી હશે. કોઈ બીજો એને બજારમાં દાખલ કરી દે છે અને એ ખરીદી લે છે. પણ એમ તો વિજ્ઞાન ન શીખેલા માણસો પણ કરે છે.

આપ સૌને અનુભવ હશે કે રોટી બનાવવી એ સહેલું નથી, અને બેકરી તો અનુકૂળ આવતી નથી. પરંતુ એ વિચાર કોઈ નથી કરતું કે રોટી બનાવવાની રીત અને સામાનમાં સુધારો કરવામાં આવે. આપણું જ્ઞાન આપણા ઘરમાં તો રહે છે પરંતુ આપણા જીવનમાં ઊતરતું નથી. જરૂર તો એ છે કે આપણે લેબોરેટરીના પાશમાંથી મુક્ત થઈને વિજ્ઞાનની આદત પાડીએ. બાળકોમાં ચોકસાઈની આદત પાડવી વિજ્ઞાનનું મૂળ છે. બૃહસ્પતિના ઉપગ્રહો (સેટેલાઈટ્સ) ને જાણે કે ન જાણે, કરોડો માઈલની દૂરની ચીજો એમને યાદ રહે કે ન રહે, એની સાથે આપણને નિસ્બત નથી.

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક છે. આપણામાં સૂક્ષ્મ અવલોકનની ટેવ નથી. આપણી સામે મેજ પડ્યું છે, આપણે એને દરરોજ જોઈએ છીએ પરંતુ એની બારીકીઓ તરફ ધ્યાન આપતા નથી. આપણી આંખોની સાથે. આપણા કાનોની સાથે આપણું મન નથી રહેતું. જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સંબંધ જોડનારી નહેરોની આપણામાં ઊણપ છે. આપણે સિનેમા જોઈએ છીએ, એમાં દૃશ્યોને ચૂંટીને અને વિસ્તૃત રૂપમાં આપણી સામે મૂકવામાં આવે છે, એટલે આપણને એ સરસ લાગે છે. પરંતુ સામાન્ય જગતનાં સૌન્દર્ય–વર્ષા, સૂર્યોદય, ઈત્યાદિને જોઈને આપણે એવો જ આનંદ મેળવી શકતા નથી. આપણામાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની ટેવ નથી.

કેટલાક લોકો સ્મૃતિ પર ભાર મૂકે છે. એ ઠીક તો છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક કદી પણ માત્ર સ્મૃતિ પર નિર્ભર રહેતો નથી. આપણું વિજ્ઞાન નોંધ, તોલમાપ પર આધાર રાખે છે, પણ આપણને એની ટેવ નથી. બાળક નાનપણથી જ બરાબર કામ કરે, એની નોંધ રાખે. એને નાનપણથી જ એવું શીખવવામાં આવે કે પછી તે પોતે જ કરીને જુએ. કોઈ વાતને સાંભળીને જ માની ન લે, પરીક્ષા કરી જુએ. પ્રયોગની ટેવ નાનપણથી જ પડવી જોઈએ.

એક બીજી વાત યાદ રાખવા જેવી છે. સાધારણતયા લોકો અનુભવની ખોટી રીત પરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત તારવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્' અથવા 'જેની લાકડી તેની ભેંસ' કહેવતોને લો. આપણે તો સંસારમાં સેંકડો ઉદાહરણો જોઈએ છીએ કે આંધળો બે આંખવાળા કરતાં, અને લંગડો મજબૂત માણસ કરતાં વધારે કમાઈ લે છે. સબળ તો નિર્બળનું રક્ષણ પણ કરે છે. 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્' નો અર્થ એમ પણ થાય છે કે આ સંસારમાં બધા લોકો એકબીજાના આધારથી રહે છે, એકાકી જીવન કોઈ વીતાવી શકતું નથી. એ જ રીતે સત્યના વિષયમાં સૌ કોઈ કહે છે કે સત્ય સર્વશ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ વ્યવહારમાં દરેક વર્ણ એનો અપવાદ કરે છે. વાણિયા કહે છે કે જૂઠાણાં વિના વેપાર થઈ શકતો નથી. રાજકારણ તો ફરેબથી જ ચાલી શકે છે. બ્રાહ્મણ કહે છે કે ધર્મપ્રચારને માટે ખોટાં કથાનક રચવામાં દોષ નથી. પછી બિચારો ક્ષૂદ્ર શા માટે ન કહે કે નોકરીમાં અસત્યનો દોષ નથી? અર્થાત્ દરેક પોતાના ક્ષેત્રમાં અસત્યને જ વ્યાપક સિદ્ધાંત માને છે. આ ખોટો વિચાર દરેકના દિલમાં વસી જાય છે. વૈજ્ઞાનિકનું કામ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક વ્યાપક સિદ્ધાંતની તપાસ કરવાનું છે. એ સિદ્ધાંત રચવાની ઉતાવળ નથી કરતો, થોડા અનુભવ પરથી મત બાંધી લેતો નથી, અને બાંધેલા મતની ફરી ફરી તપાસ કરવાને માટે તૈયાર રહે છે. વિજ્ઞાનમાં શબ્દપ્રમાણ અંતિમ નિર્ણાયક થઈ શકતું નથી. [નોંધ–સી. 'મંગલ પ્રભાત']

વિદ્યામંદિર ટ્રેનિંગસ્કૂલ, વર્ધા, ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૩૮.

['પ્યારા બાપુ' માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત]

*

વિજ્ઞાન અને જનસમાજ

અશ્વિન ત્રિવેદી M.Sc., Ph.D.

પરમાણુ બૉમ્બ, હાઈડ્રોજન બૉમ્બ અને સ્પુટનિકના આગમન પછી જનસમાજમાં વિજ્ઞાન વિષે ખૂબ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિની માનવજીવન ઉપર શી અસર થશે તે માટે ઘણા લોકો ચિંતા કરવા લાગ્યા છે. આ સમજવા માટે ભૂતકાળમાં વિજ્ઞાને માનવવિકાસમાં શો ભાગ ભજવ્યો તે જાણવું જરૂરી છે.

વિજ્ઞાન એટલે શું? વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા અને તેના ક્ષેત્ર માટે વૈજ્ઞાનિકોએ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો આપ્યા છે. સામાન્ય રીતે કલ્પના ઉપર જ આધાર રાખવાને બદલે પ્રયોગદ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ગણવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન જ્ઞાનની શાખા નથી, પણ કુદરત વિષે જ્ઞાન મેળવવાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિમાં કુદરતી ઘટનાનું નિરીક્ષણ કરીને ઉપસિદ્ધાંત (Hypothesis) ઘડવામાં આવે છે. આ ઉપસિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને નવા પ્રયોગો યોજવામાં આવે છે. આ પ્રયોગોને આધારે જો ઉપસિદ્ધાંત સાચો નીવડે તો તે સિદ્ધાંત (Theory)માં પરિણમે છે. જો નવા પ્રયોગો સિદ્ધાંતને અસંપૂર્ણ અથવા ખોટો ઠેરવે, તો સિદ્ધાંતને ફેરવવામાં આવે છે અથવા, તો નવા જ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં અવલોકન, પ્રયોગ, સિદ્ધાંત, અવલોકન, પ્રયોગ એમ ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરે છે. વિજ્ઞાનમાં માત્ર વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ જ શાશ્વત છે.

વિજ્ઞાનનો સાચો ખ્યાલ વ્યાખ્યાને બદલે મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી વધુ આવી શકે. શેક્સપિયર મહાન કવિ થઈ ગયો અને ન્યૂટન મહાન વૈજ્ઞાનિક થઈ ગયો. શેક્સપિયરનાં કાવ્યો કે નાટકોમાં કોઈ ફેરફાર કરતું નથી, પરંતુ ન્યૂટનના સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર થતા જ ગયા છે. મહાન કવિ કે ચિત્રકારની કૃતિઓ શાશ્વત રહે છે, પણ વૈજ્ઞાનિકોના સિદ્ધાંતોમાં નિરંતર ફેરફાર થયા જ કરે છે. વિજ્ઞાનમાં નવું સર્જન કર્યા પહેલાં જૂનાનો નાશ કરવો પડે છે. કુદરત ગહન છે; વૈજ્ઞાનિક જેમ જેમ તેના ભેદ ઉકેલતો જાય છે તેમ તેમ નવી સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિકનું કાર્યક્ષેત્ર નિરંતર અમર્યાદિત રહે છે. કુદરતી કોયડાના આખરી ઉકેલ વિજ્ઞાનથી મળશે કે નહિ તે પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી; અથવા તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાનદ્વારા મળી શકે એમ લાગતું નથી.

આદિકાળમાં મનુષ્ય શિકારી હતો. જીવન ટકાવી રાખવા માટે તેને પોતાનાથી વધુ બળવાન પ્રાણીઓ અને વિપરીત કુદરતી બળોનો સામનો કરવો પડતો હતો. ધીરે ધીરે તે માત્ર બળ ઉપર આધાર ન રાખતાં કળ-બુદ્ધિ-નો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો. આ પ્રમાણે જેમ જેમ મુશ્કેલીઓ પડતી ગઈ તેમ તેમ તેની બુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો, અને ક્રમે ક્રમે તેણે કુદરત વિષે જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું. એકબીજા સાથે સંપર્ક સાધવા ભાષાનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

માનવજીવનમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત ખેતીના જ્ઞાનથી થઈ. ખેતી પછી ઢોર-ઉછેરનો ધંધો શરૂ થયો. પ્રથમ માનવી સ્વરક્ષણ માટે પથ્થરનાં હથિયારોનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો. એટલા માટે પ્રથમ યુગને 'પથ્થરયુગ' કહેવામાં આવે છે. આ યુગ લગભગ સાત હજાર વર્ષ પહેલાં શરૂ થયો એમ માનવામાં આવે છે. જો કે ઈજિપ્તવાસીઓને પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ સુવર્ણ, લોહ, તાંબુ વગેરે ધાતુ વિષે માહિતી હતી. આ યુગમાં ધારધાર

શહેરો વસવા માંડ્યાં અને ખેતી તથા યુદ્ધ માટે અનિવાર્ય ધંધાઓ જેવા કે લુહારીકામ, સુથારીકામ વગેરે શરૂ થયા.

શહેરો ઊભાં થતાં દેવદેવીઓ વિષેની માન્યતાઓ પગભર થવા માંડી અને પરિણામે શહેરોમાં દેવદેવીઓનાં મંદિરો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. હિંદુધર્મ તેમજ ઇતર પ્રાચીન ધર્મોમાં દેવદેવીઓ મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીના સ્વરૂપે આલેખવામાં આવ્યાં છે, અને મનુષ્યની માફક આ દેવદેવીઓમાં પણ પરસ્પર પ્રેમ તથા વેરની લાગણીઓ પ્રવર્તતી હતી એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉદ્‌ભવ સ્વાભાવિક હતો, તે છતાં ઘણાનું માનવું છે કે ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શહેરના વધુ વિકસેલ મનુષ્યોનો ગામડાંના મનુષ્યો ઉપર કાબૂ રાખવા માટે હતો. જો કે શરૂઆતમાં આદિ મનુષ્યો મનુષ્યાહારી હતા અને પોતાનામાં રહેલી સ્વાભાવિક હિંસક વૃત્તિને કાબૂમાં રાખવા માટે તેમજ કૌટુંબિક તથા શહેરી જીવનની શક્યતા માટે ધાર્મિક લાગણીઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઈએ.

આ યુગમાં માનવ ઉપયોગી અનેક શોધો ઘણી જાતિઓએ કરી. આમાંથી શૂન્ય અને એકથી નવ આંકડાની શોધ ભારતમાં થઈ અને બીજગણિતની શોધ અરબસ્તાનમાં થઈ. એ જ પ્રમાણે વર્ષના ૩૬૫ દિવસ અને દિવસના ૨૪ કલાક એમ સમયના ભાગ પાડવાની શોધ પણ આ જ યુગની છે.

૬૦૦ ઇ. સ. પૂર્વ થી ૩૦૦ ઇ. સ. પૂર્વ સુધીનો સમય ગ્રીક સંસ્કૃતિ માટે 'સુવર્ણ યુગ' જ ગણાય છે. ગ્રીક વૈજ્ઞાનિક થેલ્સે (Thales) વિદ્યુત વિષે શોધો કરી હતી. ગ્રીક લોકોને ખગોળશાસ્ત્રનું ઘણું સારું જ્ઞાન હતું. આ યુગના મહાન વિચારકોમાં એરિસ્ટોટલ, પાઈથેગોરાસ વગેરેને ગણી શકાય. એરિસ્ટોટલની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુના ચાર ગુણધર્મો—પાણી, પૃથ્વી, હવા અને અગ્નિ છે. જુદાં જુદાં તત્ત્વોમાં આ ગુણો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં રહેલા છે. આ ગુણોના પ્રમાણમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાથી એક તત્ત્વમાંથી બીજું તત્ત્વ મેળવી શકાય. આ પ્રમાણે કીમિયાગીરીનો સિદ્ધાંત ઉદ્‌ભવ્યો. એરિસ્ટોટલના સમયમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર તથા વૈદકશાસ્ત્રનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. ગ્રીક સંસ્કૃતિ પછી ફરી પાછો વિજ્ઞાનનો વિકાસ ઇજિપ્તના એલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરમાં શરૂ થયો (૩૦૦ ઇ. સ. પૂર્વ થી ૧૦૦ ઈ. સ.). આ યુગની સૌથી વિખ્યાત વ્યક્તિ આર્કિમીડીઝ વિષે દરેકને માહિતી હશે. આ સમયમાં ગણિત, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રમાં અનેક શોધો થઈ. પૃથ્વીનો ઘેરાવો માપવામાં આવ્યો, અને અક્ષાંશ તથા રેખાંશની મદદથી નકશાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. ત્રિકોણમિતિ (Trigonometry) ની શોધ પણ આ સમયની છે.

ઈ. સ. ૧૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીના યુગને યુરોપ માટે 'અંધકારમય યુગ' ગણવામાં આવે છે. અંદર અંદરના કલહને લીધે, તેમજ ધર્મગુરુઓના પ્રર્યસ્વને લીધે વિજ્ઞાનનો વિકાસ યુરોપમાં અટકી ગયો અને સંસ્કૃતિ તથા વિકાસનું કેન્દ્ર અરબસ્તાન થયું. આ પરિસ્થિતિ માટે ગ્રીક સંસ્કૃતિને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. ગ્રીક પ્રજામાં બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતાઃ એક તત્ત્વજ્ઞાની તથા વિચારકો અને બીજા મજૂરો. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે પ્રયોગ કરવા તે અણછાજતું ગણાતું. એક વખતે ઘોડાને કેટલા દાંત છે એ નક્કી કરવા માટે વિદ્વાનોમાં અનેક દિવસો સુધી ચર્ચા ચાલી હતી, પરંતુ કોઈને દાંત ગણીને આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું સૂઝ્યું નહિ ! આરબ લોકો પ્રયોગો કરવાના ઘણા શોખીન હતા અને રસાયણ વિષે એમણે ઘણી માહિતી એકઠી કરી. આરબ રસાયણશાસ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત ઇબ્નસીના (Ibnsina)

ઈ. સ. ૯૮૦ થી ૧૦૩૬ સુધીમાં થઈ ગયો. 'બાઈનોમિયલ થિયેરમ' (Binomeal theorem)ની શોધ ઉમર ખય્યામે આ સમયમાં કરી એમ માનવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાનનો યુગ ફરી પાછો યુરોપમાં રોજર બેકન (૧૨૧૪–૧૨૯૪) થી શરૂ થયો. બેકને પ્રયોગાત્મક જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ ઉપર ભાર મૂક્યો. બેકનને ઘણા વૈજ્ઞાનિક યુગના પિતા તરીકે ગણે છે. ત્યારપછી પ્રખ્યાત કલાકાર લિઓનાર્ડો દા વીન્સી (Leonardo da Vinci, ૧૪૫૨–૧૫૧૯) એ 'મેગ્નેટિઝમ' અને શરીરશાસ્ત્ર ઉપર અનેક શોધો કરી છે. લિઓનાર્ડો મહાન કલાકાર હતો અને ઘણાં વર્ષો સુધી તેનાં વૈજ્ઞાનિક લખાણો અલભ્ય હતાં. આ સમયમાં નિકોલસ કોપર્નિકસ (Nicolaus Copernicus, ૧૪૭૩–૧૫૪૩), કેપ્લર (Kepler, ૧૫૭૧–૧૬૩૦) અને ગેલીલિઓ (Galileo, ૧૫૬૪–૧૬૪૨) જેવા મહાન વૈજ્ઞાનિકો થઈ ગયા અને ખગોળશાસ્ત્ર તથા ગણિતશાસ્ત્રમાં મહાન શોધો થઈ. આ સમયથી વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે પદ્ધતિસર ઘર્ષણ શરૂ થયું. ધાર્મિક ગુરુઓને લાગ્યું કે વિજ્ઞાનના વિકાસથી સામાન્ય લોકો ઉપરનો તેમનો કાબૂ ઓછો થઈ જશે, અને પરિણામે અનેક વૈજ્ઞાનિકોને રોમન કૅથોલિક ચર્ચના જુલમો સહન કરવા પડ્યા.

ધર્મનું કર્તવ્ય મનુષ્યની મનુષ્ય પ્રત્યે અને ઈશ્વર પ્રત્યે ફરજો સમજાવવાનું છે. વાસ્તવિક રીતે બધા ધર્મોમાં, ખાસ કરીને પ્રાચીન ધર્મોમાં કુદરતી બનાવો સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે, દા. ત., બાઈબલમાં સૃષ્ટિનું કેન્દ્ર પૃથ્વી છે અને પૃથ્વી માત્ર સાત દિવસમાં સર્જવામાં આવી છે એવી અનેક માન્યતાઓ મળી આવે છે. જેમ જેમ વૈજ્ઞાનિકો પ્રગતિ કરતા ગયા તેમ તેમ આવી માન્યતાઓને વળગી રહેવું તેમને માટે મુશ્કેલ બની ગયું. ગેલીલિઓને પોપના ફરમાનથી સિત્તેર વરસની ઉંમરે એકાંતમાં નજરકેદ રહેવું પડ્યું હતું. પાંચ વરસ કેદી તરીકે રહ્યા પછી જ્યારે તે તદ્દન આંધળો થઈ ગયો ત્યારે તેને મુકરર સંખ્યામાં મિત્રોને મળવાની છૂટ આપવામાં આવી. આ અવસ્થામાં પણ ગેલીલિઓએ તેનું કામ ચાલુ રાખ્યું. વિજ્ઞાન અને ધર્મના આ ઘર્ષણમાં આખરે વિજ્ઞાનનો વિજય થયો અને પ્રખ્યાત ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક લેવોઇઝીયર (Lavoisier, ૧૭૪૩–૯૪) ના દહન (combustion) વિષેના સિદ્ધાંતથી માત્ર વૈજ્ઞાનિકોમાં જ નહિ પણ સામાન્ય જનતામાં વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિઓ અને બુદ્ધિગમ્ય વલણ દાખલ થયાં. લેવોઇઝીયરને મહાન વૈજ્ઞાનિક હોવાને કારણે ફાંસીની સજામાંથી મુક્ત કરવાની વિનંતી કરવામાં આવી ત્યારે જવાબ મળ્યો કે પ્રજાકીય ફ્રાન્સને વૈજ્ઞાનિકોની જરૂર નથી! જનસમાજમાં બુદ્ધિવાદ ફેલાવવામાં લુઈ પાસ્ચર (Louis Pasteur, ૧૮૨૨–૯૫) અને ખાસ કરીને ઉત્ક્રાન્તિવાદના સિદ્ધાંતના શોધક ડાર્વિને (૧૮૦૯–૮૨) અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. અને વારસાઈ (Heredity) નાં નિયમો શોધનાર મેન્ડલ (Mendel, ૧૮૨૨–૮૯) અને પ્રખ્યાત જર્મન રસાયણશાસ્ત્રી પૉલ એહર્લીચ (Paul Ehrlich ૧૮૫૪–૧૯૧૫) ની રોગોના નિવારણ માટેની રાસાયણિક પદ્ધતિ (Chemotharapy) ની શોધથી તો વિજ્ઞાનની જનસમાજમાં બોલબાલા થઈ પડી. ઘણા એમ માનવા લાગ્યા કે સમસ્ત જીવનની ચાવી વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં રહેલી છે અને વિશ્વના કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી મેળવી શકાય છે.

એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનની મર્યાદા વધુ સમજતા હતા. વીસમી સદીની ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રની અનેક શોધોએ સ્પષ્ટ બનાવી આપ્યું છે કે ઓગણીસમી સદીમાં વિજ્ઞાનની ચોકસાઈ માટે જે દાવો કરવામાં આવતો હતો તે આજે ધુમ્મસ જેવો લાગે છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો, આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન (Albert Einstein)ના

સાપેક્ષવાદ, એમ. પ્લેન્ક (M. Plank) ના 'ક્વૉન્ટમ (quantum) ' વાદ અને હાઈસિનબર્ગ (Heisenberg)ના અનિશ્ચિતવાદ (Principle of Indeterminism) ના અભ્યાસથી વધુ નમ્ર બન્યા છે. કુદરતનાં રહસ્યો વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાનો દાવો વૈજ્ઞાનિકો કરતા નથી; એટલું જ નહિ પણ આ રહસ્ય સમજવું કેટલું કઠિન છે તેની માત્ર ઝાંખી હવે થવા માંડી છે એમ માને છે.

વૈજ્ઞાનિકોએ માનવસમાજ સામે આજે એક મોટી સમસ્યા ઊભી કરી છે. આ સમસ્યા સમજવા માટે આપણે ઇતિહાસમાં પુનઃ ડોકિયું કરવું પડશે.

વિદ્યાપીઠો પ્રાચીન સમયથી ભારતમાં તથા પરદેશમાં હતી. આપણા દેશમાં નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી વિદ્યાપીઠો વિષે ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિદ્યાપીઠોની શરૂઆત અને કદાચ સમસ્ત જગતની વિદ્યાપીઠોની પૂર્વગામી 'એકાદેમી' પ્લેટોએ (૩૮૭ ઇ. સ. પૂર્વે) એથેન્સમાં સ્થાપી હતી. આ એકાદમીમાં ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર અને સંગીતનું જ્ઞાન આપવામાં આવતુ હતું. પ્લૅટોના વિદ્યાર્થી ઍરિસ્ટોટલે એક પ્રતિસ્પર્ધી એકાદમી શરૂ કરી. ઍરિસ્ટોટલનું વલણ વૈજ્ઞાનિક વિષયો પ્રત્યે વધુ પ્રમાણમાં હતુ. તેરમી સદીમાં યુરોપમાં વિદ્યાપીઠો શરૂ થઈ. આ વિદ્યાપીઠોનો ઉદ્દેશ જેને આપણે 'આર્ટ્સ' કહીએ છીએ તેની કેટલીક શાખાઓ જેવી કે, વ્યાકરણ, વક્તૃત્વકળા, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત, ભૂમિતિ, ખગોળશાસ્ત્ર વગેરે શીખવવાનો હતો. આવી વિદ્યાપીઠો ઑક્સફર્ડ (૧૧૯૭), કેમ્બ્રિજ (૧૨૦૭), પ્રેગ (૧૩૪૭), વિયેના (૧૩૬૭) અને સેન્ટ એન્ડ્રુઝ (૧૪૧૦)માં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ વિદ્યાપીઠોમાં સમાજના ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ, ધર્મગુરુ અથવા રાજ્યકર્તા (Administrator)ની તાલીમ લેવા માટે આવતા. સમાજના મોટા વર્ગને આ કેળવણી સાથે બિલકુલ નિસ્બત ન હતી.

વૈજ્ઞાનિક સોસાયટીઓની સ્થાપના પણ સત્તરમી સદીમાં થઈ આમાંની સૌથી પ્રખ્યાત રૉયલ સોસાયટી ઑફ લંડન (૧૬૬૨) અને પેરીસની એકાદમી ધી રૉયલ ડેસ સાયન્સ (૧૬૬૬) ને ગણી શકાય. ઈ. સ. ૧૬૯૦ સુધી થોડુંઘણું કામ કર્યા પછી આ સોસાયટીઓ લગભગ સંકેલાઈ જવાની તૈયારીમાં હતી પણ પચાસ વરસ પછી ફરી પાછી સજીવન થઈ. ઓગણીસમી સદીમાં આવા પ્રકારની સોસાયટીનાં વાર્ષિક સંમેલનોમાં દેશના તથા પરદેશના પ્રતિનિધિઓ મળતા અને વિજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા. એ ઉપરાંત આવી સોસાયટીઓ વારંવાર લોકભોગ્ય ભાષણો ગોઠવતી. આથી વિજ્ઞાન વધુ લોકપ્રિય બન્યું એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાન આંતર્દેશીય છે અને વિજ્ઞાનની શોધો સમસ્ત જગત માટે છે એવી ભાવના સરજાઈ. વિજ્ઞાનનું એક વિશિષ્ટ અંગ એ ગણાવા માંડ્યું કે વૈજ્ઞાનિકોને એકબીજાથી છુપાવવાનું કંઈજ હોતું નથી. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાને સમસ્ત જગતના માનવજીવનમાં એકતા આણવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો.

સત્તરમી સદી સુધી વૈજ્ઞાનિકો સામાન્ય રીતે ખાનગી પૈસાદાર ગૃહસ્થો હતા. ધીરેધીરે વિદ્યાપીઠોમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ શરૂ થયું. અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીના ઔદ્યોગીકરણે વિજ્ઞાનના વિકાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. વિદ્યાપીઠમાં સમાજના બધા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. મોટા ઉદ્યોગોએ પોતપોતાની પ્રયોગશાળાઓ શરૂ કરી તેમજ વિદ્યાપીઠોને ઉદાર હાથે મદદ કરી. ખાસ કરીને જર્મનીમાં રસાયણનો ઝડપી વિકાસ તે દેશના ઉદ્યોગપતિઓની દીર્ઘ દષ્ટિને આભારી હતો. રાજ્યે પણ વિજ્ઞાનના વિકાસમાં રસ લેવા માંડ્યો.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪–૧૮) દરમિયાન મહાન જર્મન રસાયણશાસ્ત્રી હેબરે ઝેરી વાયુનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચવીને સમસ્ત જગતને ચમકાવી મૂક્યું. વિજ્ઞાન અને યુદ્ધને સંબંધ છે એ વાત તો દુશ્મનનાં વહાણને સૂર્યની ગરમીને અરીસાથી કેન્દ્રિત કરીને બાળવાના આર્કિમીડીઝના પ્રયત્નથી જાણીતી હતી. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકો યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે તે સત્ય તો પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી સમજાયું. અને ઇ. સ. ૧૯૪૫ માં બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન પરમાણુબૉમ્બના ઉપયોગ પછી વિજ્ઞાનની શક્તિ કેટલી વિનાશમય થઈ શકે તેની જનસમાજને પ્રતીતિ થઈ.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ઇંગ્લૅંડ, રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે વિનાશક શસ્ત્રો સર્જવાની હરીફાઈ ચાલે છે, અને દેશના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકો આ કામમાં લાગી ગયા છે. ધર્મની ચૂડમાંથી જગતને મુક્ત કરવાનું અભિમાન ધરાવનાર વૈજ્ઞાનિકો આજે રાજકારણની ચૂડમાં ફસાઈ ગયા છે. પરમાણુશક્તિ અને એવા પ્રકારના પ્રયોગો કરનાર વૈજ્ઞાનિકો પોતાની પ્રયોગશાળામાં કેદીઓ જેવી સ્થિતિમાં રહે છે. વૈજ્ઞાનિકોને આંતર્દેશીય સંપર્ક સાધવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે; એટલું જ નહિ પણ જો વૈજ્ઞાનિક પરદેશના વૈજ્ઞાનિકો સાથે સંબંધ રાખે છે તેવો વહેમ પણ આવે તો તેને સ્થાનભ્રષ્ટ થવાની અથવા એથી પણ વધુ આકરી શિક્ષા મળવાની શક્યતા રહે છે. સ્ફુટનિકના આગમન પછી કોઈ પણ દેશ પોતાને સહીસલામત માની શકે તેમ નથી. હાઇડ્રોજન બૉમ્બના પ્રયોગાત્મક ધડાકાથી વાતાવરણમાં ફેલાતી કિરણોત્સર્ગ રજ (Radioactive dust)થી જનસમાજમાં આજે ભયંકર રોગો ફેલાવવાનો અને ભવિષ્યની પ્રજા ખામીવાળી નીવડવાનો સંભવ છે એમ અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકો જેવા કે, લીનસ પોલીંગ અને મુલરનું માનવું છે. વિજ્ઞાનની આ પ્રકારની પ્રગતિ ઉપર જો કાબૂ રાખવામાં નહિ આવે તો માનવસમાજનું શું થશે તે કોઈ કહી શકે નહિ. આ રસ્તે તો માનવજાતિનો વિનાશ જ છે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે હવે લોકકલ્યાણકારી સંશોધનો સદંતર બંધ થઈ ગયાં છે. પેનિસીલીન અને એવી બીજી રોગનિવારક દવાઓની શોધો ચાલુ જ છે. પરંતુ રાજ્યોનું વલણ મુખ્યત્વે હિંસાત્મક શસ્ત્રોના સર્જન માટેના સંશોધનને ઉત્તેજન આપવાનું છે.

જ્યારથી વિજ્ઞાને રાજ્યનો આશરો સ્વીકાર્યો ત્યારથી વૈજ્ઞાનિકો રાજ્યકર્તાઓના ગુલામ થઈ ગયા છે. જે વિપુલ સાધનવાળી પ્રયોગશાળાઓ વૈજ્ઞાનિકોને અનિવાર્ય લાગે છે તે માત્ર સમૃદ્ધ રાજ્યો જ પૂરી પાડી શકે. અને આજે જ્યારે વિશ્વનાં મુખ્ય રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર વેરઝેરની લાગણી પ્રવર્તે છે, ત્યારે દરેક રાજ્ય વૈજ્ઞાનિક વિનાશક અસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં દેશની ઘણી મોટી શક્તિ વાપરી નાખે છે.

માનવસમાજ સામે આમ એક વિકટ સમસ્યા ઊભી છે. વિજ્ઞાને ધર્મની ચૂડમાંથી જનસમાજને ઉગાર્યો, પરંતુ વિજ્ઞાન અને જનસમાજ બન્ને રાજકારણની ચૂડમાં સપડાઈ ગયા છે. મનુષ્યોનાં પરસ્પરનાં વેરઝેર ઘટાડવાની ફરજ ધર્મની છે. આપણે એમ ઇચ્છીએ કે દરેક મનુષ્યમાં રહેલો આત્મા સાચી ધાર્મિક ભાવનાની મદદથી વિજ્ઞાન અને માનવસમાજને આ વિષમ સ્થિતિમાંથી ઉગારે અને ફરી પાછું વિજ્ઞાન કુદરતી રહસ્યો સમજવામાં તથા લોકોપયોગી કાર્યમાં લાગી જાય.

★

'શર્વિલક'નું અર્પણ

મૂસિકાર

સ્મૃતિ :

સાહિત્યના રસનિમિત્તથી રામ નામે
પામ્યો સખા, અભિનયે પણ શોખ જેનો.
એ સાથ મેં અભિનયે મનમોહિની કો
મૂર્તિ પ્રભાવિત કરંત દિઠી સુનાટ્યે.
ને નાટ્યના રસનિમિત્તથી મિત્ર પામ્યો
સાહિત્યનો રસિક જે, જય નામધારી.

. . . . .

સહાશ્રન :

એ સાથ મૃચ્છકટિકા અવતારવાનો
સેવ્યો મનોરથ, સુદીર્ઘ વિલંબરૂપી
ખાડચે પડ્યો, કયમ કરી નહિ નીકળે જે,
ખેંચંત પ્રોત્સાહનરાશથી એમના. તે
ઉદ્ધાર શર્વિલકરૂપ થતાં જ દોડ્યો
એ બેઉને રિઝવવા મન હોંશ ધારી!

. . . . .

ધન્યતા :

હા! રાચતા સુહૃદ એ, રસચંચુઓ આ!
હા! હા! અમે મમ કૃતાર્થ! દિલે થયું કે
નૈવેદ્ય 'શર્વિલકરૂપ ધરી કૃતજ્ઞ
થાઉં જ રામજયનો! કયમ ધન્ય ના હું?

卐

શર્વિલકની પ્રરોચના

અધ્યા. રામચંદ્ર બ. આઠવલે

“**નામે** અપૂર્વ, કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ, અને રચનામાં અપૂર્વ એવું આ શર્વિલક નાટક લખીને મારા પ્રિયસુહૃદ્ શ્રી. રસિકલાલ પરીખે ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં એક અભિનવ અને કીમતી ઉમેરો કર્યો છે” એમ અને આટલું જ લખીને અને ‘લ્યો આ તમારા નાટક વિષેનો મારો અભિપ્રાય’ એમ શ્રી. રસિકલાલને કહીને આપી દેત, તો ‘મિત્ર તરીકેનો શિષ્ટાચાર આ શ્રીમાને સારી પેઠે પાળ્યો છે’ એવું શ્રી. રસિકલાલ મનમાં માની બેસત, અને આ પ્રરોચના વાંચનારને પણ લાગત કે ‘આ તો બધો પ્રકાર, સાહિત્ય-જગતમાં ‘સુપ્રસિદ્ધ’ એવા પરસ્પર પ્રશંસક મંડળોમાંના એક સભ્યને છાજે એવો જ છે.’

પણ ‘परस्पर प्रशंसन्ति’ એવી જાતનો આ નાટક વિષેનો મારો આ અભિપ્રાય નથી. એક સાહિત્યસમીક્ષકની ભૂમિકા ઉપરથી મેં આ અભિપ્રાય આપ્યો છે—અને તે આ નાટકનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરીને.

સૌથી પ્રથમ તો આ ‘શર્વિલક’ની સાથે મારો પરિચય શ્રી. રસિકલાલને ઘેર થયો—શર્વિલકના વિધાતાને ઘેર. તે વખતે શર્વિલકનું હસ્તલિખિત રસિકલાલે પૂરું કર્યું હતું અને તે તેઓ કોઈ નાટ્યરસિકને વાંચી બતાવવા માગતા હતા. તે સાંભળવા તેમણે મને બોલાવ્યો, અને ‘નવનાટકકુતૂહલથી’ પ્રેરાઈને મેં તેમનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

પછી શ્રી. રસિકલાલના મ્હોંડેથી આ આખું નાટક સાંભળવાની તક મને મળી. નાટકકારના મુખેથી નાટકનું વાંચન સાંભળવું એ સમીક્ષકને બહુ જ લાભદાયક હોય છે; કારણકે નાટકકાર, પોતાના નાટકના વાંચનમાં, પોતે લખેલાં વાક્યોમાંના ગૂઢ અભિપ્રાયો ‘કાકુ’ દ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવે છે. આવા અભિપ્રાયોમાં નાટકનું હાર્દ રહેલું હોય છે. નાટકનું વાચન ચાલતું હતું અને સાથે સાથે નાટકનાં પાત્રો અને તેમના પ્રસંગોનાં દૃશ્યો મારા મનની આગળ તરવરતાં હતાં. પહેલા અંકનું વાંચન પૂરું થતાં પહેલાં જ, નાટક પ્રત્યેનું મારું આકર્ષણ વધારે ને વધારે થવા માંડ્યું અને પછી તો સ્વેચ્છાથી આખું નાટક મેં સાંભળ્યું; અને તે મને એટલું સરસ લાગ્યું કે મેં મારી મેળે તેનું સમીક્ષણ અને રસગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો. પાછળથી રસિકલાલે પણ તે મારો સંકલ્પ પ્રત્યક્ષમાં લાવવાની વિનંતિ કરી અને નાટકની એક મુદ્રિત પ્રત મારા હાથમાં આપી. તે લઈને ફરી મેં આ નાટક ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું—અને પછી આ પ્રરોચના લખવા બેઠો.

આ નાટક સ્વતંત્ર છે કે કોઈનો અનુવાદ છે એ સવાલ સૌથી પ્રથમ સમીક્ષકને મુંઝવે છે. જેમ અર્ધ-નારી-નટેશ્વરની મૂર્તિ પાર્વતીની કે શંકરની એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘બન્નેની અર્ધી અર્ધી,’ એમ કહેવામાં આવે છે તેમ, આ નાટકની બાબતમાં પણ કહેવું પડે છે કે તે અર્ધું મૃચ્છકટિકના અનુવાદસ્વરૂપ છે અને અર્ધું સ્વતંત્ર નાટક છે. પણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતાં તેનું અર્ધ પણ ખરી રીતે અનુવાદરૂપ નથી; કારણ તેમાં જ્યાં જ્યાં મૂળ મૃચ્છકટિકનો અનુવાદ છે, ત્યાં ત્યાં તે અનુવાદ સમગ્ર પ્રવેશોનો નથી પણ તેના અંશોનો છે. અને તેમાં પાછો, શર્વિલકની સાવ નવી કથા ધ્યાનમાં લઈ, તે કથાનો

વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિએ, ઘણો જ ફેરફાર (વિગતોમાં પણ) કર્યો છે. આમ પરિચિત નાટક અને તેના અંદરનાં પરિચિત પાત્રો ભૂમિકા તરીકે લઇ તેના ઉપર નાટકકારે બહુ જ કૌશલ્યથી એક અપૂર્વ નાટકની તથા અપૂર્વ કથાવસ્તુની નિર્મિતિ કરી છે—જે અર્ધ-નારીનટેશ્વરની મૂર્તિની માફક ચમત્કૃતિજનક તથા મનોહર લાગે છે.

આ રીતે નવાજૂનાનું જે જોડાણ આ નાટકની રચનામાં કરવામાં આવ્યું છે તેમાં સ્વતંત્ર કૃતિનો નવો અંશ ઉત્કર્ષશાલી અને પ્રધાન થયો છે। અને જૂનો અંશ સાવ ગૌણ બન્યો છે. પાત્રોની દૃષ્ટિથી પણ મૂળ દરિદ્રચારુદત્ત અથવા મૃચ્છકટિકમાંના પ્રધાનપાત્રો શર્વિલકમાં ગૌણ બને છે અને તેનાંના ગૌણ પાત્રો આમાં પ્રધાન બને છે. મૂળ નાટકોનાં પાત્રોના ગૌણપ્રધાનભાવનો જેમ શર્વિલકમાં સંપૂર્ણ પરિવર્ત થાય છે તેમ કથાવસ્તુની બાબતમાં પણ થયો છે. મૂળ નાટકોમાં ચારુદત્ત વસંતસેનાની પ્રણયકથા પ્રધાન છે, અને શર્વિલકની પ્રણયકથા ગૌણ છે; જ્યારે 'શર્વિલક'માં શર્વિલકની અદ્‌ભુતરમ્ય પ્રણય–સાહસ કથા મુખ્ય છે, અને વસંતસેના–ચારુદત્તની પ્રણયકથા સાવ ગૌણ બની છે. વળી, શર્વિલકની પ્રણયસાહસકથામાં પણ તેની પ્રણયકથા ગૌણ બને છે અને તેનું સાહસિક અને ક્રાંતિકારી જીવન પ્રધાનપદ ભોગવે છે. કથા અને તેમાંનાં પાત્રોના ગૌણપ્રધાનભાવમાં આવી રીતે ફેરફાર થવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ 'શર્વિલક'માં રસદૃષ્ટિએ પણ ઘણો ફેરફાર થયો છે. મૂળનાટકોમાં (મૃચ્છકટિક તથા દરિદ્રચારુદત્તમાં) શૃંગારરસ પ્રધાન છે અને કરુણ ગૌણ છે, જ્યારે 'શર્વિલક'માં વીરરસ પ્રધાન છે, અને શૃંગાર કરુણ અદ્‌ભુત અને શાંત આ ચાર રસો તેના અંગ છે. શર્વિલકની પ્રણય-કથા મૂળ આધારભૂત નાટકોમાં અલ્પ છે, અને તેની સાહસકથા અને ક્રાંતિકથાનો બહુ જ અસ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. પણ પ્રસ્તુત નાટકમાં શર્વિલક નાયક હોવાથી અને તેની સાહસકથા પ્રધાન હોવાથી નાયકના પાત્રનો અને તેની કથાનો સંપૂર્ણ વિકાસ બનાવવાને માટે નાટકકારે ઘણાં નવાં પાત્રોની નિર્મિતિ કરી છે અને શર્વિલકની ક્રાંતિકથાનો ખૂબ જ વિસ્તાર કર્યો છે. એ બધું જોતાં સમીક્ષકોને કહેવું પડશે કે આ નાટક તે એક સ્વતંત્ર સાહિત્યકૃતિ છે અને તે અનુવાદરૂપ છે એમ જે દેખાય છે તે માત્ર આભાસ છે—તે નાટકકારની 'અઘટિતઘટનાપટીયસી' માયા છે—અને તે માયા બુદ્ધિપુરઃસર નિર્માણ કરવામાં આવી હોવાથી તે માટે નાટકકાર નિઃસંશય અભિનંદનને પાત્ર છે.

ઉજ્જયિનીમાં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ અથવા રાજપરિવર્ત અને તેની સિદ્ધિમાં પ્રમુખ ભાગ ભજવનાર વ્યક્તિઓનું યશસ્વી સંઘટનાચાતુર્ય એ પ્રસ્તુત નાટકનું જે કથાવસ્તુ. તેમનો રાજ્યપરિવર્તનો અંશ એક ઐતિહાસિક ઘટના હતી એમ ઇતિહાસજ્ઞો કહે છે; રાજપરિવર્ત થયો ને ગોપાલપુત્ર આર્યક ઉજ્જયિનીની રાજ્યગાદીએ આવ્યો એ ઘટનાને પણ, ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવેલા કેટલાક ઉલ્લેખો ઉપરથી ઐતિહાસિક માની શકાય; આ ઐતિ-હાસિક ઘટનાને નાટકના કેંદ્રમાં રાખીને તેની આસપાસ તે ઘટનાની પરિપૂર્તિને માટે જે અનેક કથાંશો અને વિવિધ પાત્રો નાટકકારે નિર્માણ કર્યાં છે તે તેમનો અત્યંત રમ્ય પ્રતિભાવિલાસ છે. શાલંકાયનપુત્ર શર્વિલક, તેના મદદગાર મિત્રો, રાજ્યપરિવર્તમાં રાજ્યપદ-ચ્યુત થના રાજા પાલકની વહાલી રાણી શકકન્યા મેનયના, પાલકનો પ્રધાન ભરતરોહક વગેરે પાત્રો કાલ્પનિક છે (જો કે તેમાં શાલંકાયન, પાલક અને ભરત રોહકના પ્રતિના-

યૌગન્ધરાયણ નાટકમાં ઉલ્લેખો છે, પણ શર્વિલકને શાલંકાયનનો પુત્ર કવિકલ્પનાએ બનાવ્યો છે), પણ તેમની આસપાસ ઐતિહાસિકતાનું વાતાવરણ નિર્માણ કરવામાં નાટકકારે ભારે કૌશલ્ય બતાવ્યું છે. આ બધાં પાત્રો અને તેમણે રાજપરિવર્તમાં ભજવેલો ભાગ કાલ્પનિક હોવા છતાં તેનામાં સંભાવ્યતારૂપે ઔચિત્ય છે. રાજપરિવર્ત માટે શર્વિલકે રચેલું ષડ્યંત્ર (કાવતરું) પ્રાચીનભારતની સામાજિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિની સાથે બંધબેસતું થાય એવું જ બતાવ્યું છે. આ ષડ્યંત્રનો પ્રારંભ અને તેનો વિકાસ નાટકના પ્રારંભથી છેલ્લા અંક સુધી 'સરસ' રીતે બતાવ્યો છે. નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કહીએ તો તેમાં મુખસંધિ અને નિર્વહણ સંધિની એકસૂત્રતા છે—જે મુદ્રારાક્ષસના કર્તા વિશાખદત્તના મતે સુકવિનું એક પ્રમુખ લક્ષણ છે. ઉજ્જયિનીમાં થતો રાજપરિવર્ત, દરેક અંકમાં અને તેના દરેક અંશમાં અનુસ્યૂત છે;— અને તે એવા અખંડપણે અને વ્યાપક રીતે મૃચ્છકટિકમાંથી લીધેલાં કથાંશોમાં પણ (જે અંશો મૂળનાટકમાં શૃંગાર તથા હાસ્યના વિકાસ માટે જ યોજવામાં આવ્યા છે તેમાં પણ) રાજપરિવર્તનું જ વાતાવરણ જામ્યું છે—દા. ત. વસંતસેના–ચારુદત્તના પ્રથમ અનુરાગનો પ્રસંગ (જેમાં વસંતસેનાના નૃત્યનૈપુણ્યની પરીક્ષા થાય છે) શૃંગારપૂર્ણ છે–પણ તેમાંયે ઉજ્જયિનીમાં રાજપરિવર્ત થવાનો છે અને તેમાં ગોપાલપુત્ર આર્યક રાજા થશે એવી સિદ્ધની વાણી સાંભળીને નૃત્યના પ્રેક્ષક રાજા પાલકનો થયેલો મનઃક્ષોભ બતાવીને નાટકકારે આ શૃંગારરસમય પ્રવેશનો પણ રાજ્યક્રાંતિના ભણકારામાં પરિવર્ત કર્યો છે. એ જ રીતે નવનાટ્યકથાને તથા રસને અનુરૂપ એવો, પાત્રોના સ્વભાવમાં પણ, ભારે પરિવર્ત થયો છે. હવે વસંતસેના એ કેવળ યૌવનમત્ત પ્રણયાનુરાગિણી રહી નથી, તે એક સાહસિક રાજપરિવર્ત લાવવાના કાર્યને માટે પોતાના પ્રિયની સાથેની પ્રણયલીલાનો પણ ભોગ આપનાર એક વીરાંગના બને છે; દારિદ્ર્યથી નિર્વિણ્ણ પણ "અનુદાસીન યૌવન"ને ભજે એવો પ્રણયરસિક ચારુદત્ત પણ, હવે રાજ્યક્રાંતિમાં ભાગ લેનાર એક નિર્ભીક વીર થાય છે. શર્વિલકની પ્રણયિની મદનિકા તો હવે રાજપરિવર્તના કાર્યમાં પોતાના પ્રાણનો હોમ કરનાર બલિદાન આપનાર—એક અત્યુદાર ચરિતા–મહિલા થાય છે. દર્દુરક, સંવાહક જેવા જુગારી પણ હવે ક્રાંતિયુદ્ધના સૈનિકો થાય છે. એવં ચ રાજપરિવર્તને અનુરૂપ એવો પ્રસ્તુત નાટકનાં ઘણાં પાત્રોમાં પણ સ્વભાવપરિવર્તન થાય છે, અને તેમની ક્રિયાઓનું પણ ઉદાત્તીકરણ થાય છે. આ રાજપરિવર્તના કાર્યમાં પાલકની રાણી શ્વેતપદ્મા પણ પોતાનો ફાળો આપે છે એમ પણ ચતુર નાટકકારે ઔચિત્યપૂર્ણ રીતે બતાવ્યું છે.

પણ નાટકમાં, ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, કથાવસ્તુનું બહુ મહત્ત્વ હોતું નથી; તેમાં અત્યંત મહત્ત્વની વાત તો રસોનો આવિષ્કાર; અને તે આવિષ્કાર, રમણીય નાટ્યપ્રસંગો તથા સુશ્લિષ્ટ સંવાદોથી જ થાય—(એને જ ભવભૂતિ 'वाचि विदग्धता' કહે છે). પ્રસ્તુત નાટકમાં પાત્રોના સંવાદો અત્યંત ઉચિત તથા છટાદાર છે. નાટ્યસંવાદમાંના દરેક પાત્રના મોઢામાં આવેલાં વાક્યો નાનાં, થોડાં, અને ચિત્તવેધક હોય તો જ તે નાટકનો પ્રયોગ આકર્ષક અને રસપ્રકર્ષ કરવામાં સફળ થાય. આમ નાટ્યપ્રયોગની યશસ્વિતાને માટે બે વસ્તુની અગત્યતા છે—એક રમણીય પ્રસંગોની યોજના, અને બીજી સંવાદોની મનોહારિતા. પ્રસ્તુત નાટકમાં આવા નાટ્યપૂર્ણ પ્રસંગો વિપુલ પ્રમાણમાં યોજ્યા છે. આવા પ્રસંગોમાંથી મારા મન ઉપર જેની ઊંડી છાપ પડી છે એવા પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરું તો તેમાં સૌથી પ્રથમ વસંતસેનાના નૃત્યપ્રયોગની પરીક્ષાનો પ્રસંગ મનની આગળ તરી આવે છે. આ

સેટિંગમાં બંધ બેસતી લાગતી નથી; તેમાં મને સમસ્ત નાટક વ્યાપી વીરરસનું અનુગત કરુણ તથા શાંત રસમાં પર્યવસાન થયેલું લાગે છે, અને બૌદ્ધ-જૈન ધર્મોના તેમજ મહાભારતના નિર્વેદપ્રધાન તત્ત્વજ્ઞાનના અસ્થાને પ્રચાર વગેરેની ગંધ આવે છે. ' कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ।' એ ભરતની સૂચના મુજબ શાંતના બદલામાં અદ્ભુત નાટકની સમાપ્તિમાં આવત તો સામાજિકોની દૃષ્ટિએ સમુચિત થાત. બીજી એક વાત મને ખટકે છે તે એ કે આ નાટકમાં ચારુદત્ત વસંતસેના આ બે પાત્રો સાવ ગૌણ હોવા છતાં, તેમને અને તેમના કથાંશને પ્રમાણમાં વધારે પડતું મહત્ત્વ આપેલું છે, અને તેના પ્રમાણમાં નાયક શર્વિલક અને નાયિકા મદનિકાના કથાંશને ઓછું સ્થાન આપ્યું છે. આ નાટકની નાયિકા જે મદનિકા તેના કરતાં નિતાન્ત સૌંદર્યશાલિની વસંતસેનાએ રસિકલાલભાઈનું ચિત્ત વધારે ખેંચ્યું છે કે શું એવો મનમાં સંશય-થાય છે. આ નાટકના રાજપરિવર્તમાં મુખ્યતયા શર્વિલક અને મદનિકાએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, એથી તેમને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હોત અને તેમનો અંત જુદી રીતે બતાવ્યો હોત તો વધારે સારું થાત એમ મને લાગે છે. સંવાદોમાં પણ એક બે ઠેકાણે લાંબાં ભાષણો (ખાસ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ભાષણો) આવ્યાં છે તે ટૂંકાં કર્યાં હોત તો વધારે સારું થાત.

શર્વિલકના આધારભૂત નાટકોમાં પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ તથા મુદ્રારાક્ષસ આ બે ઐતિહાસિક નાટકોનો સમાવેશ કરી શકાય. પણ તે બેમાંથી નવકથાનિર્મિતિ માટે કેટલાંક પાત્રનામો તથા સૂચનો જ માત્ર નાટકકારે લીધાં છે. પણ મૃચ્છકટિકમાંથી તેમણે કેવળ પાત્રો અને કથાંશો જ લીધા એમ નહીં પણ તે નાટકમાંના પ્રવેશોના ભાગો લીધા છે અને તેમાં પોતાની રાજપરિવર્તની કથાને અનુરૂપ એવો ફેરફાર કર્યો છે. આ પદ્ધતિ બહુ જ આકર્ષક નીવડી છે અને તેથી અનુવાદનો રમણીય આભાસ નિર્માણ થયો છે એમ મેં અગાઉ કહ્યું જ છે. પણ એમ કરવાથી નાટકનું કદ બહુ જ વધી ગયું છે, અને તે કદ આ નાટકના પ્રયોગમાં લંબાણને લીધે વૈરસ્ય ઉત્પન્ન કરશે કે કેમ એવો મને ભય લાગે છે. પણ આ નાટકના પ્રયોગની વખતે નાટકકાર તેની રંગાવૃત્તિ (stage edition) નવી તૈયાર કરે તો વૈરસ્યનો ભય ટળી જશે—તેથી મુદ્રિત નાટકના કદથી બહુ બીવા જેવું નથી.

મારી સમીક્ષાના અંતમાં, આ નાટકમાં મને જે વાતો ખટકે છે તેનો મેં નિર્દેશ કર્યો છે ખરો; પણ તેમ છતાં આ નાટકની ઉત્કૃષ્ટતાની બાબતમાં તથા તેના નિર્માતાની કલાનિપુણતા તથા પ્રતિભાની શ્રેષ્ઠતા વિષેનો મારો અભિપ્રાય જરીકે પરિવર્ત પામ્યો નથી. ઊલટું મેં બતાવેલી વાતો પણ યુવતિના ગૌર કાંતવદન ઉપર કરેલા કસ્તૂરીના તિલકની પેઠે, નાટ્યને વધારે આકર્ષક બનાવે છે, એમ પણ હું કહી શકું. મૃચ્છકટિકના શર્વિલકને રાજપરિવર્તકાર બનાવવામાં શ્રી. રસિકલાલે અનેરી કલ્પકતા પ્રકટ કરી એમ મને હજુ યે લાગે છે. પોતે કરેલા પશ્ચિમના તથા પૂર્વના નાટ્યસાહિત્ય અને નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રગાઢ વ્યાસંગના મધુર ફળસ્વરૂપ આ નાટક ગુર્જરસાહિત્યને ભૂષણરૂપ થશે એમાં મને જરીકે સંદેહ નથી. અને તેથી જ ફરી આવું સરસ રમણીય નાટક લખવા બદલ- સમીક્ષક તરીકે, હું તેમને અભિનંદન આપું છું અને મિત્ર તરીકે કહું છું " साधु रे वयस्य साधु । *

卐

---

* તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ' શર્વિલક ' નાટક વિશે પ્રરોચના.

સોહિણીએ આંખ ઉઠાવી નરેન્દ્ર સામે જોયું. જોતાં જ એ આંખોમાં ચમક આવી ! મુખ પર રેખાઓ દોડી રહી ! હાથ છાતી પર આજ વર્ષોથી ઝૂલી રહેલ નેકલેસ પર ફરી વળ્યો !

'અચ્છા, તો આજ કંઈક . . . થવા દે ત્યારે !' શેઠના જાડા હોઠ હસી ઊઠયા. નરેન્દ્રનો ચહેરો દ્વિધામય બની રહ્યો.

અમ્માજાને ઈશારત કરી. ત્રિકરબાના તાર રણઝણી ઊઠયા. સિતારે સૂર વહેતા કર્યા. હાર્મોનિયમે ગત છેડી, તબલાં પર થાપ પડી. ને પગે ઘૂંઘરું બાંધી ઊભી થયેલી સોહિણીએ કેડે હાથ દઇ, ઠેક લીધી. પાયલ રણઝણી ઊઠયા. સોહિણીનો દેહ નર્તન કરી રહ્યો.

સંગીત વધે જતું હતું ને એના તાલેતાલે નૃત્ય ચગે જતું હતું. સાથોસાથ સોહિણીના હૈયામાં વર્ષોથી સુષુપ્ત બની ગયેલો ને ભૂલાઈ ગયેલો ભૂતકાળ ફરી જાગી રહ્યો હતો.

ત્યારે તો એ ય એક આશાભરી નવયૌવના હતી. મધ્યમવર્ગના પરંતુ ખાનદાન માબાપની એ પુત્રી હતી. આજે હતું તેવું જ ત્યારે સૌંદર્ય હતું. ભાવિ જીવનનાં કંઈ કંઈ આશાભર્યાં સ્વપ્નોમાં એ રાચતી.

જાણ્યે અજાણ્યે તે નરેન્દ્ર તરફ આકર્ષાઈ. એનો સુંદર અને સશક્ત દેહ, છેલબટાઉપણું ને વાક્ચાતુર્ય સવિતાનું આકર્ષણ બન્યાં. એણે એને દિલ દઇ દીધું. જીવનસર્વસ્વ એના ચરણે અને વિશ્રામે મૂકી દઈ એણે નિરાંતનો દમ લીધો. સ્વર્ગ એને હથેળીમાં જ દેખાયું. એને ખાતર થઈ એણે માબાપનો વિરોધ વહોર્યો. માબાપ ને ઘર છોડયાં. નરેન્દ્રના પગલે પગલે એ ચાલી નીકળી.

ને એ મુંબઈ આવી વસ્યાં. નરેન્દ્ર નોકરી કરતો કહેવાતું, પણ એ શો ધંધો કરે છે તે સવિતા નહોતી જાણતી. લગ્નજીવનનું પહેલું ને છેલ્લું ઘરેણું નેકલેસ જ્યારે નરેન્દ્રે સ્વહસ્તે જ એના ગળામાં પહેરાવેલું ત્યારે એના હૈયામાં આનંદની આંધી ચડી ગયેલી. જિંદગીની વસંત ત્યારે એને પૂરબહારમાં ખીલી ઉઠેલી લાગી હતી. એક વર્ષ ક્યાં વીતી ગયું તેની ય એને ખબર નહોતી પડી.

એક દિવસ . . . .

. હમણાં હમણાંથી નરેન્દ્ર રોજ સાંજે મોડો ઘેર આવતો હતો. સવિતા કારણ પૂછતી, ટોકતી; પણ નરેન્દ્ર 'કામ બહુ રહે છે !' કહી વાત ટૂંકાવી દેતો ને પ્રશ્નો પૂછવા તત્પર બનેલા સવિતાના ગુલમધુર ઓષ્ઠોને ચૂપ કરી દેતો. તે દિવસે પણ નરેન્દ્ર અંધારૂ થવા છતાં ઘેર ન આવ્યો.

રાહ જોઈ જોઈને એ મીટ માંડતી બેસી રહી. રાત ચાલી ગઈ ને બીજા દિવસનું સવાર ઊગ્યું ને સાંજ પણ પડી. પણ નરેન્દ્ર ન આવ્યો. સવિતા બેબાકળી બની રહી. શંકાકુશંકાઓથી એનું મન ભરાઈ રહ્યું. એણે તપાસ આદરી. એ જે કંપનીનું નામ દેતો ત્યાં ખબર કઢાવી તો જાણવા મળ્યું કે એ નામનો કોઇ માણસ જ કંપનીમાં નોકરી કરતો નહોતો ! સવિતા ચમકી ગઈ. ધીરે ધીરે એનું મન સમજી ગયું. ઓહ ! આ તો એના જીવન સાથે દગો રમાઈ ગયો હતો, એ લુંટાઇ ગઈ હતી. ન ઘરની ન ઘાટની જેવી એની દશા થઈ ગઈ હતી.

દિવસો વીતતા ચાલ્યા. મહિનાઓ પસાર થઇ ગયા. પણ નરેન્દ્રનો પત્તો નહોતો. પાસે પૈસા નહોતા. ઘરનાં દ્વાર બંધ હતાં. જિંદગી માટે કોઈ સાધન નહોતું. પાસે રહ્યું હતું એનું

ચુંથાયેલું સૌંદર્ય ! એણે નાછૂટકે જીવનનો રાહ બદલ્યો. સૌંદર્યને એણે સળગ્યું અને રૂપ બજારમાં એને મૂક્યું. સવિતાની એ સોહિણી બનીને આજ વર્ષો બાદ....

નરેન્દ્ર આવ્યો હતો–એની એક રૂપપિપાસુની સાથે એના રૂપની રોશનીની રંગત માણવા. નાલાયક ! દગાબાજ ! લંપટ....

સિતારે સૂર બદલ્યો. દિલરૂબાનો તાર બદલાયો. હાર્મોનિયમની ગત ફરી. તબલાંએ તાન પલટાની થાપ દીધી. સોહિણીએ ભાવ બદલ્યો. એના નૃત્યમાં પરાકાષ્ઠા આવી. હૈયા પર ઝૂલતો નેકલેસ કોઈ દિવસ નહિ અને તે દિવસે ડોકમાંથી તૂટી, ગાદી પર જઈ પડ્યો— બરાબર નરેન્દ્રના પગ પાસે. સોહિણીને તે દિવસે જાણે છાતી પરથી મણ મણનો ભાર હળવો થયો હોય તેમ ભાસ્યું.

નૃત્ય પૂરું થયું. 'શાબાશ ! રાણી. અજોડ છે તારું નૃત્ય !' શેઠ કદર કરી રહ્યા. બે નોટો સોહિણીના હાથમાં સરકાવી દીધી. અમ્માજાનના હાથમાંથી પાનપટ્ટી લઈ મોંમાં મૂકી. સોહિણીએ હસીને વિદાય આપી.

પાછળ રહેલ નરેન્દ્ર સોહિણી પાસે આવ્યોઃ 'સવિતા ! તું ! તું અહીં ? !' સોહિણી નિશ્ચેષ્ટ ઊભી.

'હું ... હું તને ઓળખી ગયો છું. મને બનાવ નહિ. તું...તું સવિતા જ છે. આ નેકલેસ મેં જ તને અપાવેલો. આ જો, તેની ચાંપ પર રહેલ તારું ને મારું નામ એ સાબિત કરે છે કે તું સવિતા જ છે !'

'હું...હું સવિતા ? ? ! ! હા...હા...હા...' સોહિણી ખડખડાટ હસી રહી, ગાદી પર આળોટી પડી. નરેન્દ્ર કંઈક ઝાંખપ અનુભવી રહ્યો.

થોડીવારે હસવું બંધ કરી, સોહિણી બોલીઃ 'તમે, તમે જ નરેન્દ્ર, ખરું ને ?'

'હા, હું જ નરેન્દ્ર.'

'હા, હવે મને યાદ આવ્યું. મારી એક સખી હતી. સવિતા એનું નામ. પોતાના પ્રેમીને ખાતર એણે માબાપનું ઘર છોડ્યું. પણ એ પ્રેમી એને કફોડી ને નિરાધાર દશામાં છોડી એક વાર ચાલ્યો ગયો. ન તો કાંઈ એના ખરા ખબર મળ્યા કે ન તો એ ક્યાં છે એ જણાયું. જણાયું ત્યારે એટલું જ જણાયું કે એ તો સૌંદર્યનો શિકારી હતો. મારી સખીનો જ આ નેકલેસ છે. તમે એને ઓળખ્યો ખરો. ધન્ય છે તમને મજનુજી !' સોહિણી તુચ્છકારભર્યું હસી.

'તમારી એ સખી હતી ? ક્યાં છે એ !'

'હા, મારી એ સખી હતી. સવિતા મરી ગઈ છે, પરંતુ એને તમારી આ લંપટતાની નિશાનીય નહોતી ખપતી. એટલે મરતાં મરતાં મને આપી જતાં કહી ગયેલી કે મારે તમને શોધી કાઢી તમારી ચીજ તમને પાછી આપી દેવી. વર્ષોથી હું તમને શોધતી હતી. પણ આજ તમે મળી ગયા. તમારી ચીજ જ તમને ઓળખી કાઢી તમારી પાસે દોડી આવી. જાવ, મહેરબાન ! હું સવિતા કદાચ ભૂતકાળમાં હોઈશ, પણ આજ તો નથી જ. આજ તો હું સોહિણી છું—રૂપબજારની રાણી, સમજ્યા !' ને એ સડેડાટ અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

બેભાકળો નરેન્દ્ર એક હાથમાં નેકલેસ પકડી, બીજો હાથ એના પ્રતિ લંબાવી બોલી રહ્યોઃ 'પણ તું...'

ને જતાં જતાં સોહિણી કહી રહીઃ 'કહ્યું ના મહેરબાન ! હું સોહિણી છું !'

卐

પીંડાની પીડા

'ભદ્ર'

સરલાની ગેરહાજરી, એ મારા મનથી એક નવીનતા હતી. પરણીને આવ્યા પછી એ અમારા બધામાં એટલી બધી ઓતપ્રોત થઇ ગઇ હતી કે કોઈ પણ કાર્યમાં કે કોઈ પણ ચર્ચામાં તેની હાજરી ન હોય અને તેનો સક્રિય ફાળો ન હોય એવું ક્વચિત્ જ બને, અને કદાચ તે હાજર ન હોય તો તેના આવવાની રાહ જોવાય અને તેની સંમતિ મેળવ્યા વિના એકેય કામનું કોઈ ભરે નહિ.

મારો નાનો ભાઈ રમેશ તો તેને પૂછ્યા વિના કાંઈ જ ન કરે. રમાની સાથે વેવિશાળ કરવાની વાત આવી ત્યારે પણ "ભાભી તમે કહો તો 'હા' પાડું" એમ કહી બધું સરલા પર નાખ્યું હતું. લગ્ન પણ ભાભીનો આગ્રહ હતો માટે જ લેવાયાં હતાં. રમાની ઉપર પણ સરલાનો એવો જ પ્રભાવ હતો. તે માનતી કે રમેશ સાથે "ગોઠવવામાં" સરલાની મદદ હતી તો જ બની શક્યું. અને એ ગોઠવણથી તેને કોઇ પણ રીતે અસંતુષ્ટ રહેવાનું કારણ મળ્યું નહોતું. "ભાભીજી"નું સર્વમાન્ય સંબોધન તજી દઈને "મોટી બહેન"નું સંબોધન તેણે પહેલેથી જ વિચારી રાખ્યું હશે. પરણ્યા પહેલાં—ઘણે ભાગે, તેને તેડી તે વખતે—તેણે સરલાને "મોટી બહેન" કહીને બોલાવી હતી; અને સરલાએ તેનો વિરોધ નહોતો કર્યો એવું રમેશ પાસેથી જાણ્યા પછી, પરણ્યા પછી પણ તેણે તે જ સંબોધન ચાલુ રાખ્યું હતું એવું રમેશ અને સરલાની વાતચીત—જે મેં છાનીમાની સાંભળી હતી તે—પરથી મેં જાણ્યું હતું.

એટલે સરલાની ગેરહાજરી, એકલી મને જ નવીનતાભરી નહોતી લાગી. રમાને, અને કેટલેક અંશે રમેશને પણ તેવી લાગતી હતી. કોઈ કોઇ વખત રમાના વર્તન પરથી લાગતું કે સરલાની ગેરહાજરી તેને સાલતી પણ ખરી. રમા, સમજુ માબાપની ઉછરેલ છોકરી હતી. પરણ્યા પહેલાંથી જ અમારા કુટુમ્બમાં સહેલાઇથી એકરૂપ થઈ જવા જેટલી માહિતી અને આવડત તેણે મેળવી લીધાં હતાં, અને તેવું માનસ કેળવ્યું હતું. સરલાની સ્થિતિ જાણ્યા પછી એણે જ સરલાને કહ્યું હતું: "મોટી બહેન' મારા મનમાં તો ઘણું છે કે તમને મદદ-રૂપ થાઉં. પણ શું કરું ?"

ત્યાર સુધી સરલા પણ મુંઝાતી હતી. શું કરવું તેની તેને સુઝ પડતી નહોતી. હું અને રમેશ બહાર લૉજમાં જમીએ એ એને જરાયે ગમતી વાત નહોતી. અહીં સુવાવડ માટે રહે તો યે માણસ તો જોઈએ, અને પિયર ન જાય તો તેનાં મા-બાપને ન ગમે એ એ જાણતી હતી. ત્યાંથી કોઈ આવીને રહે તે શક્ય નહોતું. એટલે રમાના આ શબ્દોએ તેને વિચાર કરતી કરી મૂકી હતી અને લગ્ન લેવરાવ્યાં હતાં. રમા આને માટે પણ તૈયાર હતી.

બધું ઘર માથે પડશે એમ જાણવા છતાં રમા તૈયાર થઈ હતી. સરલાના સ્વભાવનો તેને થોડોઘણો અનુભવ થયો હશે એટલે પહેલેથી જ એણે સરલાને સહાયરૂપ અને અનુકૂળ થવા પ્રયત્નો આદર્યા હતા. પરણ્યા પછી સગાંવહાલાંને ઘેર જમવા જવામાં પણ તે આનાકાની કરતી, અને સરલાનો આગ્રહ ન હોત તો કોઈ ઠેકાણે જવાને બદલે પહેલેથી જ તેણે ઘર-કામમાં માથું માર્યું હોત અને સરલાને રાહત આપવા માંડી હોત.

આવી રમાને સરલા વિના કેમ ગમે ? જે દોઢ–બે મહિના તે અને સરલા સાથે રહી શક્યાં તેમાં રમાએ પોતાના વર્તનથી સરલાનું દિલ જીતી લીધું હતું. સરલાને જવાનો દિવસ નક્કી થયો ત્યારે, "મોટીબહેન, તમે જરાયે મુંઝાશો નહિ. મોટાભાઈની જરાય ચિન્તા કરશો નહિ" કહી, તેના ખભે માથું મૂકીને તે રડી પડી હતી. જવાની આગલી રાત્રે સરલાએ આ વાત મને કહી હતી; અને "રમા ન હોત તો તમો બધાનું શું થાત એ ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં હું અર્ધી થઈ ગઈ હોત. પણ હવે નિરાંતે જઉંશ" એમ તેણે કહ્યું હતું.

સરલાના કાગળો આવતા. પરબીડિયું મારા નામનું આવતું. રમાનો કાગળ તે તેમાં બીડતી. અમે નક્કી કર્યું હતું કે સરલાએ મને ગુરુવારે કાગળ લખવો અને મારે તેનો જવાબ સોમવારે લખવો. સોમવારની સવાર પહેલાં રમા પોતાનો કાગળ મને આપતી અને તે હું મારા કાગળ સાથે બીડતો. પણ મને વહેમ છે કે કોઈ કોઈ વખત રમા અલગ કાગળ પણ સરલાને લખતી હશે.

સરલાના ગયા પછી મને મળેલી સ્વતંત્રતા બહુ મીઠી લાગતી હતી એટલે શરૂઆતનો એકાદ મહિનો ઝટ પસાર થઈ ગયો. હું મારાં કાર્યો નિરંકુશપણે કરી શકતો અને તેમાં કોઈની રોકટોક નહોતી. પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ મને કાંઈક ખૂટતું લાગવા માંડ્યું. ઘરમાં માણસો તો એટલાં જ હતાં. સરલા ગઈ હતી અને રમા આવી હતી. ઘરમાં રમેશની હાજરી પણ પહેલાં કરતાં વિશેષ રહેતી હતી. એટલે ઘરમાં માણસોની ખોટ લાગતી નહોતી. પરન્તુ મને પોતાને કાંઈક ખૂટતું લાગતું હતું. મારો રવિવાર બહુ સારો જતો. એ દિવસ સરલાને પત્ર લખવામાં જતો. તેણે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હોય, તેના જવાબ આપવાના હોય. વળી, નવા અને અમને મૂંઝવતા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે પૂછવાનું હોય. એ બધા વિષે લખવાનું હોય. પણ તેનાથી વધુ તો, મને સાલતું એકલવાયાપણું મારા કાગળમાં ક્યાંય ટપકી ન પડે, તેની સાવચેતી રાખવાનું હતું!

એક દિવસ તેનો કાગળ આવ્યો કે તેની તબિયત આમ તો સારી છે પરન્તુ હવે બહુ લાંબો વખત નહિ જાય, અને તેથી, હવે પછીનો કાગળ તે સમયસર ન લખી શકે તો કોઈએ ચિન્તા કરવી નહિ. આ કાગળ શુક્રવારે આવ્યો. હું સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે મને તે મળ્યો. સોમવારે મારે કાગળ મોકલવો કે નહિ તેના વિચારમાં હું પડ્યો. આ પરબીડિયામાં રમા માટે કાગળ નહોતો. મને વહેમ છે રમાને તેણે અલગ કાગળ લખ્યો હશે, અને તેમાં એણે કાંઈક વિશેષ લખ્યું હશે. રમાએ મને કહ્યું કે એણે એ જ દિવસે ટપાલ આવ્યા પછી સરલાને કાગળ લખી દીધો છે અને તેથી સોમવારે તેને કોઈ કાગળ મોકલવાનો નથી.

શનિ–રવિની રાતો હું વાંચવામાં ગાળતો. શરૂઆતમાં પરચૂરણ વાંચતો—માસિકો અને નવલકથાઓ. પણ પાછળથી સરલાના છેલ્લા આવેલા પત્રનું પારાયણ કરતો. બીજે દિવસે તેને પત્ર લખવાનો હોય એટલે કોઈ પણ મુદ્દો રહી ન જાય તેની સાવચેતી રાખવા માટે તે પત્ર ત્રણ ચાર વખત વાંચી જઉં, મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખી લઉં અને જવાબો વિચારી રાખું. ઓફિસના કામ વિષે જે પદ્ધતિ મેં અખત્યાર કરી હતી તે પદ્ધતિ આ કામ વિષે પણ મેં અખત્યાર કરી હતી. કેટલીક વખતે તો આવતા કાગળમાં કયા કયા મુદ્દાઓ વિષે લખવાનું છે તેની નોંધ પણ હું કરી રાખતો.

તેનો આ છેલ્લો કાગળ આવ્યા પછી જવાબ શો લખવો—લખવો કે નહિ—તેની મને મૂંઝવણ થતી હતી. કાગળ શુક્રવારે આવ્યો. શનિવારે ઑફિસમાંથી છૂટયા પછી, કોઈ દિવસ નહિ અને તે દિવસે હું સિનેમા જોવા ગયો. પહેલાં ય સિનેમા જોવા ઘણી વખત ગયો હતો—સરલા સાથે અને સરલા વિના. પણ આ વખતે ત્યાં જવાની જાણે ચળ ઊપડી હતી. સાધારણ રીતે જે વર્ગમાં હું બેસતો તેનાથી ઊતરતા વર્ગની મેં ટિકિટ લીધી, અને આજુબાજુ બેઠેલાઓની વાતોમાં અને ટીકાઓમાં જીવ પરોવવા મંડયો. મારે કોઈ રીતે વખત કાઢવો હતો અને મન બીજે વાળવું હતું.

સિનેમા પૂરો થયો. હવે? મેં ઘર તરફ ચાલવા માંડયું. મારી ગતિ મેં જાણી જોઈને ધીમી રાખી હતી છતાં મારા ધાર્યા કરતાં ઘેર વહેલો પહોંચ્યો. કોઇ ટપાલ આવી છે કે નહિ તે જોવા માટે મારા ટેબલ પર ખાસ નજર નાખી પણ કોઈ "તાજા સમાચાર" નહોતા. આડુંઅવળું વાંચી મેં રાત પાડી. રાતે રમેશ સાથે ખાઈ હું વહેલો વહેલો મારા ખંડમાં ગયો.

મારું માથું દુઃખતું હતુ એમ મને લાગ્યું. મેં તે વિષે કોઇને કાંઈ કહ્યું નહિ. આજે શનિવાર. સરલાએ ગુરુવારે કાગળ લખ્યો હતો. તે કાગળ મારા ખિસ્સામાં જ હતો. વધુ વખત વાંચતાં કાંઈ વધુ સ્પષ્ટતા થાય છે કે કેમ તે જોવા મેં ખિસ્સામાંથી કાઢી તે દસમી વખત વાંચ્યો. હું કૉલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે મારા પ્રોફેસર કહેતા હતા કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો જેમ વધુ વાંચીએ તેમ વધુ સ્પષ્ટતા થાય. પરન્તુ સરલાના કાગળના આ દસમા વાચનથી તેવી કોઈ સ્પષ્ટતા થઈ નહિ. ઊલટું વધુ વાંચતાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાંથી જેમ વધુ અર્થો નીકળે તેમ આ કાગળમાંથી વધુ અર્થો નીકળવા મંડયા, અને અસ્પષ્ટતા વધવા લાગી.

રમાના કાગળમાં શું હશે એ જાણવા મને ઇંતેજારી થઈ. પરન્તુ તેને કેમ પૂછાય? તેણે પણ મને કાંઈ કહ્યું નહોતું. રમેશે પણ મને કાંઈ કહ્યું નહિ. મને લાગે છે સરલાએ કાંઈક વધુ ચોક્કસ માહિતી રમાને આપી હશે. મને કેમ ન આપી? તેને એમ હશે કે મને એવી માહિતી આપવાની શી જરૂર છે?

કાંઈક હળવું વાંચીશ તો વાંચી શકાશે અને વખત કાઢી શકાશે એમ સમજી, ઘેર આવતી વખતે મેં એક-બે સામયિકો ખરીદ્યાં હતાં. એ વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં તો ઉપર ઉપરથી ચિત્રો જોઈ ગયો. પછી વાંચવા માંડ્યું. પરન્તુ કથામાં ચિત્ત ચોંટયું નહિ. કાંઈક ભારે વાંચું તો મન પરોવાશે એવું વિચારી તત્ત્વજ્ઞાનનું એક પુસ્તક જે મારા ભણવામાં આવ્યું હતું તે કબાટમાંથી કાઢીને વાંચવા માંડ્યું. પરન્તુ ચાર લીટી વાંચી તે પડતું મૂક્યું. ચોપડી સામે જોઈ રહું, અગર સામી ભીંતે જોઈ રહું અગર પથારીમાં પડયા પડયા છત તરફનાં પીઢિયાંની સંખ્યા ગણવા માંડું. બહાર કોઈ સાયકલની ઘંટડી વાગે તો ઝટ લઈને ઊઠું અને બારી બહાર જોઉં, અને સાયકલસવાર ઘર વટાવી આગળ જાય ત્યાં સુધી તેની પાછળ જોઈ રહું.

માથાનો દુઃખાવો સહેજ વધ્યો હતો એમ લાગ્યું. માથું દુઃખવાનું કોઈ કારણ નહોતું.

ઑફિસમાં કામનો એવો બોજો નહોતો કે જેથી માથું દુઃખવા આવે. મળવા આવનારાઓમાં પણ આજે એવી કોઈ વ્યક્તિ નહોતી આવી કે જેની સાથે લમણાઝીક કરવી પડી હોય. આગલી રાતે, ઊંઘ, થોડીક ઓછી આવી હતી એ વાત સાચી, પણ આમ માથું દુઃખે એટલી ઓછી નહોતી આવી. આગલા દિવસે આવેલો સરલાનો કાગળ ખાસ ચિન્તામાં નાખે એવો નથી એમ તે વખતે લાગેલું. પરન્તુ આજે તેના વિષે વધુ વિચાર કરતાં તેમાંથી કાંઈ કાંઈ અર્થો નીકળવા મંડ્યા.

મને ઊંઘ આવતી નહોતી. મેં કબાટમાંથી એક નાનકડી પોટલી કાઢી. સરલા અને મારી વચ્ચે પત્રવ્યવહારની શરૂઆત થઈ ત્યારથી, તે ગઈ ત્યાં સુધી અમે એક બીજાને લખેલા બધા પત્રો તેમાં ગોઠવીને મૂકેલા હતા. આ વખતે તેના ગયા પછી તેણે લખેલા પત્રો મેં અલગ રાખ્યા હતા. મારા, તેને લખેલા પત્રો તે આવશે ત્યારે લેતી આવશે; પછી બધા, અનુક્રમે ગોઠવી આ પોટલીમાં મૂકવા એમ અમે નક્કી કર્યું હતું.

મેં પોટલી છોડી. ગાદી પર પડ્યા પડ્યા મેં કાગળો વાંચવા માંડ્યા. સૌથી પહેલો કાગળ તેણે લખ્યો હતો—મેં નહિ! તે વખતે અમારું સગપણ થયું હતું; લગ્ન નહોતાં થયાં. કોઇ પણ માણસ વાંચી શકે તેવો તે કાગળ હતો. "શ્રી–ભદ્ર" થી તેનું સંબોધન હતું. અને છેવટે "લિ. સરલાના પ્રણામ" એવો અન્ત હતો. કાગળમાં હતી પણ પાંચ કે છ જ લીટીઓ. તેમાં લખ્યું હતું કે તેણે મારા કાગળની અપેક્ષા રાખી હતી, હજી સુધી તે ન આવ્યો એટલે હવે તે પોતે જ લખે છે, અને જવાબની આશા દર્શાવી હતી.

આ ટૂંકા અને ટચ કાગળે તે વખતે મને શરમિન્દો બનાવ્યો હતો. પહેલો કાગળ સ્ત્રી લખે એ મારા મનથી પુરુષને નીચું જોવડાવવા માટે પૂરતો હતો. એમ નહોતું કે તે વખતે મને કાગળ લખવાની ઇચ્છા નહોતી થતી. મને ઘણુંય મન થતું કે હું લખું. પરન્તુ પછી વિચાર આવતાઃ અમારાં લગ્ન થયાં નહોતાં. તે જે ગામમાં રહેતી હતી તે જૂનવાણી હતું. ઘરમાં પણ કદાચ તેવા માણસો હોય તો હું કાગળ લખું એ તેમને કેવું લાગશે! લોકો જાણે તો સરલાને શું શું સંભળાવશે! અને મારા વિષે કેવો હલકો અભિપ્રાય બાંધશે! એવા વિચારો આવવાના કારણે તેને લખવાની મેં હિંમત કરી નહોતી. સરલાએ મારા કાગળની રાહ જોઈ હશે. કદાચ મારી મૂંઝવણનો એને ખ્યાલ આવ્યો હશે એટલે એણે જ શરૂઆત કરી હશે અને જવાબ મોકલવાની સૂચના કરી હશે.

મેં જવાબ લખ્યો હતો. અને કેટલા દિવસમાં એના તરફથી જવાબ આવશે એની ગણતરી કરી, તે દિવસે તેના જવાબની રાહ જોઈ હતી. તે દિવસે ન આવ્યો. બીજે દિવસે ન આવ્યો. ત્રણ દિવસ ગયા. ચાર દિવસ ગયા. પાંચ ગયા. અઠવાડિયું ગયું. મને મનમાં અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા. કાગળ ગેરવલ્લે તો નહિ ગયો હોય? કોઈ હલકી જિજ્ઞાસા-વૃત્તિવાળા ટપાલીએ ફોડ્યો તો નહિ હોય? સરલાના ઘેર કોઈ બીજાના હાથમાં તો નહિ ગયો હોય! એમ ગયો હોય, અને તેઓને ન ગમ્યું હોય તો! મને તો કાંઈ થવાનું નહોતું. મને તેઓ શું કરી શકવાના હતા! પણ સરલાને કાંઇ કહેશે તો! ઠપકો આપશે તો!

ઠપકો આપ્યો હોય તો ભે સરલા મને લખે તો ખરી ને! ભલે, આગળ પત્રવ્યવહાર

કદાચ ન ચાલી શકે અગર એકતરફી ચાલી શકે. મારા ઘેર મારી ટપાલ ફોડનાર મારા સિવાય બીજું કોઈ નહોતું.

હું આ મૂંઝવણમાં હતો ત્યાં મારા ભાવિ સાળા મને એક દિવસ રસ્તામાં મળી ગયા. તે કોઈ કામપ્રસંગે અમારા ગામ આવ્યા હતા. તેમની પાસેથી સમાચાર મળ્યા કે સરલા તેના મોસાળ આઠ દિવસથી ગઈ છે; જવાની તેની ઇચ્છા નહોતી પરન્તુ તેમનાં બાએ તેને બહુ આગ્રહ કર્યો, અને "સાસરે ગયા પછી ક્યાં વારંવાર મોસાળ જવાનું છે?" એમ કહી તેને ઘસડી ગયાં હતાં; હવે બે-ચાર દિવસમાં આવશે."

અમે કેટલીક આડીઅવળી વાતો કરી. છૂટા પડતી વખતે "સરલાના નામનો એક કાગળ આવ્યો છે. મેં તે મારી પાસે રાખ્યો છે. એ આવશે એટલે તેને આપીશ." એમ કહી તેમણે મારી સામે જોયું. તે મારાથી એકાદ બે વર્ષે મોટા હશે. હું નીચું જોઈ ગયો. તે સમજી ગયા. તેમની ધારણા સાચી પડી હતી. તેમણે કહ્યું "તમારે કાગળ લખવો હોય તો મારા સરનામે લખશો. તેમાં મને કોઈ વાંધો નથી."

મને શાન્તિ થઈ. સરલા કોઈ મુશ્કેલીમાં નથી. તેને કાગળ માટે કોઇ વઢયું નથી. બહારગામ ગઈ છે તેથી જ જવાબ લખી શકી નથી. ભવિષ્યમાં પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહી શકે તે મુજબની અનુકૂળતા છે. બધું જાણતાં મારી ચિન્તાઓ દૂર થઈ અને બે-ચાર દિવસમાં જવાબ આવવાની આશા બંધાઈ.

આ બધું, આ પહેલો પત્ર વાંચતાં યાદ આવ્યું. બપોરે જોયેલા સિનેમાની ફિલ્મની માફક આ બધા પ્રસંગો મારી નજર સમક્ષ બનતા હોય એમ મને લાગ્યું. બત્તી બંધ કરી હું પથારીમાં પડ્યો. તે પ્રસંગો મેં ફરી ફરી અનુભવ્યા.

પછી તો અમારી વચ્ચે કોઇ અંતરાય વિના પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો, અને અમારું લગ્ન થયું તે પહેલાં બે વખત મળી પણ શકયાં. અમે એકબીજાથી તદ્દન અણજાણ તો નહોતા જ. સગાઈ નહોતી થઈ અને તે વિષે કોઇને વિચાર પણ નહોતો આવ્યો ત્યારે કોઈ કોઇ વખત મળ્યાં હોઈશું. સગાઈ થઈ ત્યારે પણ એકબીજાને જોઈ શકયા હતા. પરન્તુ સગાઈ થયા પછી જોવાનું કે મળવાનું બની શક્યું નહોતું. તેવામાં મારા સાળાનું લગ્ન લેવાયું, તે વખતે મને ત્યાં જવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. ત્યારે, સાળાના સાસરે મળવાનું બની શક્યું. બીજી વખત સરલાની એક બેનપણી જે અમારા ગામમાં રહેતી હતી તેના લગ્નમાં તે આવી હતી ત્યારે મળાયું હતું. સિનેમાની ફિલ્મ પાછી શરૂ થઈ.

પરણ્યા પછી લાંબા ગાળો સુધી છૂટા પડવાનું અમારે આવ્યું નહોતું. કોઇ કોઈ વખત એ એના પિયર જતી, પરન્તુ તે બેચાર દિવસ માટે જ. અમારા ઘરનો આખો બોજો તેના માથે પડ્યો હતો એટલે લાંબા સમય માટે એ જઈ શકતી નહિ. એવા બેચાર દિવસનો વિયોગ નવીનતા આપતો. એટલે કોઈ વખત તે સાલ્યો નહોતો. આ વખતે એ ગઈ ત્યારે પણ શરૂઆતમાં તો નવીનતા હતી એટલે ગમ્યું. પરન્તુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ નવીનતા અણગમતી થઈ ગઈ અને અસહ્યતા યાદ આવવા લાગી, મીઠી લાગવા

માંડી, એના માટે અપેક્ષા અને ઈંતેજારી જાગી અને હાલ એ શકય નથી એવું યાદ આવતાં ખેદ થયો.

તેમાં, આ છેલ્લા કાગળે મને ઢીલો કરી મૂકયો. બહારથી તો જાણે કાંઈ જ બન્યું નથી એમ હું વર્તતો. હિંમતભેર સિનેમા જોવા ગયો, ચાલીને આવ્યો અને ખાધું. પણ મારા ખંડમાં આવતાં અને પછીથી સૂવાનો વખત થતાં મને વિચારોની પરંપરા આવવા લાગી.

સુવાવડ આવે એ સંસારનો સર્વસામાન્ય કાર્યક્રમ છે. જે જન્મે તે મરવાના. અને કોઈ જન્મે જ નહિ અને બધા મર્યા જ કરે તો સૃષ્ટિ ચાલે કેવી રીતે? પણ તેથી, એકલી સ્ત્રીને જ શા સારું વેઠવાનું? કેટલીય સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં મૃત્યુ પામે છે! જો સૃષ્ટિ સજીવન રાખવી હોય તો તે કાર્યમાં રહેલું સઘળું જોખમ એકલી સ્ત્રી ઉપર જ શા માટે? સૃષ્ટિ ચાલે એવું પુરુષ પણ ઈચ્છે છે તો પછી આ શારીરિક યાતનામાં પુરુષ પણ કેમ ભાગીદાર નહિ?

આપણા કરતાં પંખી ડાહ્યાં નહિ? તે ઈંડાં મૂકે પછી પૂરું થયું. ઈંડાંમાંથી પંખી નીકળવાનું હોય તો નીકળે, ન નીકળવાનું હોય તો એ જાણે. ઈંડાંને સેવવાં પડે એ વાત ખરી. પરન્તુ જીવતું જાગતું બાળક દુનિયામાં આણવાનું નારીમાથે હોય તો તે મનુષ્ય જાતિમાં જ શા માટે? એ વાત ખરી કે જનાવરોમાં પણ તેવું હોય છે. પણ તો પછી, મનુષ્ય અને જનાવર એક જ કક્ષામાં? અને મનુષ્ય પંખીથી ઊતરતી કક્ષામાં?

અને પેલાં અળસિયાં! એમને તો પંખી જેવું પણ નહિ. એકમાંથી બે ભાગ થાય અને બન્ને છૂટા પડે. થયું, વંશવૃદ્ધિ થઈ. નહિ પીડા, નહિ પાળવાનું, અને નહિ ઉછેરવાનું. મનુષ્ય તેનાથી પણ ઊતરતી કક્ષામાં?

સ્ત્રીને પ્રસૂતિની પીડા થાય—પુરુષને તે પીડાની પીડા નથી થતી? સ્ત્રીની પ્રસૂતિની પીડા, એ, પીડા છે એમ સૌ કોઈ કહે છે. તે પીડા ઓછી થાય તે માટે સૌ કાળજી રાખે છે. સારી દાયણો, સારો ખોરાક અને મોટાં શહેરોમાં સારા ડૉક્ટરો અને પ્રસૂતિગૃહો હોય છે. પણ તે પીડાના મરણે પીડાતા પુરુષ બિચારા માટે શું? તેણે તો ફક્ત દૂર બેઠાં બેઠાં તે સહન જ કરવાની? સ્ત્રી દૂર સેંકડો માઈલ દૂર કે પછી જોડેના જ ખંડમાં પીડાતી પડી હોય, પણ પુરુષને તે પીડામાં ભાગ લેવાનો હક્ક નહિ! પુરુષને થતી પીડા ઓછી કરવા કોઈ કાંઈ પ્રયત્ન ન કરે! ઊલટું તેની મશ્કરી કરી તેને પજવવામાં આવે. સારું છે, મારા ઘરમાં તેવું કાંઈ કરે તેવું કોઈ નથી.

પણ જેમ માંદગીના સમાચાર વારંવાર મેળવી શકાય છે તેમ પ્રસૂતિના સમાચાર વારંવાર ન મેળવી શકાય? મારા એક મિત્ર છે. એ મોટા શહેરમાં રહે છે. એમનાં પત્નીની સુવાવડ ત્યાંના એક મોટા પ્રસૂતિગૃહમાં કરવામાં આવી હતી. એક વખતે એ મને એમનો અનુભવ કહેતા હતા. એમને પણ અત્યારે મને આવે છે તેવા જ વિચારો તે વખતે આવતા હતા. એમની એક સૂચના એવી હતી કે જોડેના ખંડમાં પ્રસૂતિની પીડા વેઠતી પત્નીના

સમાચાર અધો અધો કલાકના અંતરે મળતા રહે તે માટે પ્રસૂતિગૃહવાળાઓએ બુલેટિનો બહાર પાડવાં જોઈએ. એમ કરવામાં આવે તો, માનસિક પીડા વેઠતા બહાર બેઠેલા પતિને કંઈક શાન્તિ મળે.

એમણે કહ્યું: —પ્રસૂતિગૃહના પ્રવેશખંડમાં હું દસ કલાક બેસી રહ્યો. ત્યાં સુધી કોઈ મને કાંઈ ખબર જ ન આપે. હું બેઠો હતો ત્યાંથી અનેક લોકો પસાર થાય પણ મારી સામે તો કોઈ જુએ જ નહિ. જ્યારે જ્યારે કોઇ નર્સ પસાર થાય ત્યારે ત્યારે એને પૂછવાનો વિચાર કરું પણ પછી વિચાર માંડી વાળું. કદાચ એ નર્સના હાથમાં આ કેસ ન હોય તો! છતાં કોઈ કોઇ વખત હિંમત કરીને પૂછું તો નર્સ, કાં તો કહે કે "મને ખબર નથી" અગર, ખબર હોય તો હસીને હાથ ઊંચો કરી માથું હલાવી "વાર છે. બેસો" એવું સૂચવતી જાય. અગર, "કુદરત છે. એનો વખત થશે એટલે એની મેળે બધું પતી જશે." એમ કહેતી જાય. હું ખુરશી પર કે પછી પાટલી પર ધબ લઈને બેસી પડું. મારી પીડાની કોઈને પડી ન હતી. મારા મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવે. વિચારો શું? વિચારોના વમળ જ આવે અને તે વમળમાં અટવાઇ પડું.

મારા મિત્રના ઘરમાં કોઈ ગેહું નહોતું. પત્નીના પિયરિયાંની મરજી વિરુદ્ધ સ્નેહલગ્ન કર્યાં હતાં. આંતરજ્ઞાતિ લગ્ન હતાં એટલે પતિનાં સગાંવહાલાં પણ વિરુદ્ધ હતાં. બધું મિત્રના જ માથે આવી પડ્યું હતું. કોઈ તેને માટે લાગણી બતાવનાર કે મદદમાં આવનાર નહોતું. એમના કહ્યા મુજબ એમણે પ્રસૂતિ વિષે બેચાર થોથાં વાંચી લીધાં હતાં. તેમાં આ બાબત સામાન્ય ગણવામાં આવી હતી. અને, મોટે ભાગે, અસામાન્ય પ્રસંગોથી જ ચોપડીઓ ભરેલી હતી. બાળક આડું હોય, માથું મોટું હોય, જગા નાની હોય, એવે વખતે બાળક અગર પત્ની બેમાંથી એકને ખોવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. વાઢકાપ પણ કરવો પડે. એવી એવી અસામાન્ય બાબતોના વર્ણનો તેમાં હતાં.

બહાર બેઠેલા પુરુષને આવા જ વિચાર આવે. પોતાની પત્ની સામાન્ય સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે એમ માનવાને બદલે તે એમ જ માને કે તેની સ્થિતિ ખરાબ હશે. નહિ તો, આટલો બધો વખત કેમ જાય! દસ કલાકથી પોતે બેઠો છે છતાં હજી છૂટકો થયો નથી! તેને શંકા-કુશંકા થયાં કરે. પેટ ચીરવું તો નહિ પડે? બાળક મૂએલું તો નહિ આવે? પત્ની તે બધું સહન કરી શકશે?

સરયા મારા ગામમાં નહોતી, મારા પડોશમાં નહોતી, મારા ખંડની બાજુના ખંડમાં નહોતી. અને છતાં મારી અને તેની વચ્ચે એક આડી ભીંત જ છે, અને પેલા મિત્રની માફક હું પણ જાણે મોઢું વકાસીને કલાકોથી જોતો બેસી રહ્યો છું એમ મને લાગ્યું. એના પત્નીની પ્રથમ સુવાવડ વખતે એને જે જે વિચારો આવ્યા હતા એ જ્યારે એણે મને કહ્યા હતા ત્યારે મને લાગ્યું હતું કે એ અતિશયોક્તિ કરે છે. પરન્તુ આજે આ બધા વિચારો એટલા જ—કદાચ વધુ જોરથી—મને આવવા લાગ્યા. એ જ્યારે આ બધું કહેતા હતા ત્યારે મેં બધું હસી કાઢયું હતું. પરન્તુ આજે મને લાગે છે કે એ કહેતા હતા એ સાચું હતું. એમાં હસવા જેવું કશું નહોતું. એ તો જેને વેઠવું પડે તે જાણે.

સરલાએ જતાં પહેલાં હું કાંઇક બોલી ગયો હતો ત્યારે એણે ટોણો માર્યો હતો કે "પ્રસૂતિની પીડાની તમને શું ખબર?" એણે એ શબ્દો મને ઉદ્દેશીને કહ્યા હતા પરન્તુ એના કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે પુરુષમાત્રને શું ખબર? કેવળ શારીરિક પીડાની વાત હોય તો આ સાચું હશે, પરન્તુ પીડા શું એકલા શરીરને જ થતી હશે? મનને નહિ થતી હોય? અને, થતી હોય તો, શું, શારીરિક પીડા કરતાં માનસિક પીડાનું મહત્ત્વ ઓછું!

સરલા પોતે આમાં કશું અસામાન્ય માનતી નહોતી. એ કહેતી કે બધું કુદરતના ક્રમ મુજબ જ થાય છે; પહેલી વખતે સમય વધુ જાય જ. એને માટે એણે શરીર અને મન બન્નેને તૈયાર કર્યાં હતાં. છેવટ સુધી, શરીરને યોગ્ય કસરત મળે તે મુજબ એણે અહીં, અને ત્યાં, પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું. કોઈ પણ જાતની મૂંઝવણ વિના એ આ પ્રસંગનો સામનો કરવા તૈયાર થઈ હતી અને કોઇ પણ જાતની મૂંઝવણ ન અનુભવવા મને કહેતી ગઈ હતી.

પણ હસતી, રમતી, ફૂલેલી અને ફાલેલી સરલા ગયા પછી જાણે બધે અંધારું થઈ ગયું હતું. બધે અપંગતા આવી ગઈ હતી. આ કાગળ આવ્યા પછી બધાના જીવ ઊંચા થઈ ગયા હતા. મારું ચાલે તો ઑફિસમાંથી રજા લઈ હું એની પાસે દોડી જઉં. પણ ત્યાં જઇને હું શું કરવાનો હતો? એની સાથે વાત કરવાનું તો શું, પણ એનું મોઢું જોવા પણ મને મળે એવી આશા નહોતી. કોઇપણ સ્ત્રી એની પાસે જઈ શકે, પણ મારાથી ન જવાય! અને તો પછી, નજીકના ઘરમાં કે નજીકના ખંડમાં હું હોઉં તોયે શું!

વિચારમાં ને વિચારમાં મારી આંખ મીંચાઈ ગઇ. હું એમ કેટલો વખત પડી રહ્યો હોઇશ એની મને ખબર નથી. પરંતુ હું જાગ્યો ત્યારે બહાર એક માણસ મારું નામ પોકારતો હતો એમ મને લાગ્યું. કદાચ તેથી જ હું જાગી ગયો હોઇશ. એ એની સાયકલની ઘંટડી વગાડયા કરતો હતો. હું ઝબકી ગયો. એટલામાં રમેશે એની બારી ઉઘાડી બહાર જોયું. સાયકલવાળાએ મારું નામ દઈ તેને પૂછ્યું કે આ ઘર તે નામવાળાનું છે? એણે હા પાડી. એ કહે કે તાર છે. રમેશની પહેલાં રમા નીચે દોડી અને બારણું ઉઘાડી તાર લીધો.

"જાવ હવે ભત્રીજાને રમાડવા." રમાને બોલતી મેં સાંભળી.

"ભાભીની તબિયત કેમ છે એ કહે ને!"

"સરસ."

卐

સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ

એચ. એમ. પટેલ આઈ.સી. એસ.

આપણે સ્વતંત્ર થયા પછીનાં શરૂનાં વર્ષોમાં ભારતની આર્થિક નીતિનો વ્યાપ મર્યાદિત રાખવો પડ્યો હતો. તે વખતે બીજા અનેક તાકીદના ને અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલવાના હતા. દેશના ભાગલાનાં વિપરીત પરિણામોની અસરનો સામનો કરવાનો હતો; સેંકડો દેશી રજવાડાંને રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ એકરૂપ કરવાનાં હતાં; અનેક વર્ષોના ફુગાવાને લીધે અસ્થિર બનેલા અર્થતંત્રમાં અમુક પ્રમાણમાં સ્થિરતા લાવવાની હતી. આ બધા તાત્કાલિક પ્રશ્નો એક વાર હળવા બન્યા એટલે દેશનું ધ્યાન કુદરતી રીતે જ લાંબા ગાળાની બાબતો તરફ વળ્યું.

આપણા દેશમાં મુખ્ય પ્રશ્ન સર્વવ્યાપી અને વેગવાન આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ કરવાનો છે. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના સફળ થઈ એને લીધે ઝડપી આર્થિક પ્રગતિ માટેના પાયા નંખાઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ વિકાસની બીજી યોજનાનો પ્રારંભ કરતી વખતે એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ પુછાયો, કે "આપણે ભારતમાં કઈ જાતનો સમાજ સ્થાપવા મથીએ છીએ?" આપણે કઈ દિશામાં જવું છે અને આપણી મૂળગત આશાઓ ને અભિલાષાઓ શી છે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ ઘણો જરૂરી છે. આ જો ન હોય તો રાજ્ય ચલાવવામાં જે અસંખ્ય નિર્ણયો લેવા પડે છે તે માટેના માર્ગદર્શક અને સૂચક સિદ્ધાંતો સ્થાપી શકાય નહિ. તેથી, આખા દેશની લાંબા ગાળાની આર્થિક નીતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરવા ભારતની સંસદે સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ સ્થાપવાનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે.

પણ આ "સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ" શબ્દોથી આપણે શું સમજીએ છીએ! જુદા જુદા માણસો સમાજવાદનો અર્થ જુદો જુદો કરે છે. યુગોથી સમાજવાદનો અર્થ અને વિવરણ ઘણી જ ભિન્ન રીતે થયા છે. તેથી આપણે ભારતમાં સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થા એ શબ્દપ્રયોગનો ચોક્કસ શો અર્થ કરીએ છીએ એ જોવું જોઈએ.

આપણે ભારતમાં કેટલાક ચોક્કસ આર્થિક પ્રશ્નોનો વિચાર તેમ જ ઉકેલ કેવી રીતે કરીએ છીએ એના દાખલા ધ્યાનમાં લઈએ તો પણ આ પ્રશ્નનો જવાબ અમુક અંશે મળી જાય. દા. ત. જમીનસુધારાનો પ્રશ્ન, ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાનો અને એની પર અંકુશનો પ્રશ્ન, કરવેરાનો પ્રશ્ન અને ધીરધારની સંસ્થાઓ વિશેની નીતિ વગેરે. આ બધાની ચર્ચા આપણે પ્રસંગ આવ્યે કરીશું. પરંતુ, પ્રથમ તો, ભારતમાં આ સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થાના રૂઢ અર્થમાં શું આવે છે અને શું નથી આવતું એનો બહોળો વિચાર કરીએ.

"સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ" એ શબ્દોને સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિ વિશેના રૂઢ કે જડ સિદ્ધાંતોના પડઘા તરીકે લેખવાના નથી તેમ જ અન્યત્ર ઉદ્ભવેલી કોઈ નિશ્ચિત તરેહની નકલરૂપ પણ માનવાના નથી. આપણે આપણી આગવી જરૂરિયાતો અને પ્રણાલિકાઓ ધ્યાનમાં રાખીને સર્વગ્રાહી રીતે આર્થિક નીતિ ઘડવામાં માનીએ છીએ. એમાં કાળ તેમજ પરિસ્થિતિના ફેરફારનો ખ્યાલ રાખી પ્રયોગ તેમજ વિચારપરિવર્તનને માટે અવકાશ રહે છે. અત્યારે દુનિયા ઝડપથી બદલાતી જાય છે. એમાં સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિનો કોઈ જડ

સિદ્ધાંત—પછી એ માર્ક્સવાદી હોય કે બીજો કોઈ હોય—સર્વથા સર્વ પરિસ્થિતિને અનુચિત નીવડી શકે નહિ. દરેક દેશે પોતાના સંજોગો મુજબ પોતાને અનુકૂળ હોય એવી રીતે પ્રગતિની સાધના કરવાની છે. આપણે એમ પણ નથી માનતા કે ભારતમાં જૂથો અથવા તો વર્ગો વચ્ચેનો સંઘર્ષ અનિવાર્ય છે. ભારતની પ્રણાલીઓ અનોખી છે. સર્વ પ્રશ્નોમાં શાંતિમય અને અહિંસક દૃષ્ટિ ને વલણ અપનાવવાની આપણી પરંપરા છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ એ પરંપરાનું ભવ્ય ને સજીવ વિવેચન કરી બતાવ્યું છે. કોઈ પણ જીવંત સમાજમાં વખતોવખત સંઘર્ષો ઉપસ્થિત થવાના જ એ વસ્તુ આપણા ખ્યાલ બહાર નથી. તેમ છતાં અહિંસક દૃષ્ટિથી ને વલણથી, શાંતિમય અને લોકશાહી સાધનો દ્વારા જે મેળ ને સંવાદિતા સ્થપાય છે તે જ કોઈ પણ સમાજમાં આંતરિક સ્થિરતા અને શક્તિ જાળવી શકે છે. જે હિંસક ક્રાંતિઓનું પહેલું ધ્યેય કાયમને માટે બધી જાતના સંઘર્ષ અને અન્યાયનો અંત લાવવાનું હોય છે.

એના પણ પરિણામમાં કેવળ નવા સંઘર્ષો, નવી અસમાનતાઓ અને નવા અન્યાયો ઊભા થાય છે. ન્યાય, સમાનતા અને વ્યવસ્થિત પ્રગતિ સમાજવાદી સ્વરૂપની સમાજરચનાના આદર્શો છે. એને માટે અથાક પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. મૂળ ધ્યેયને જ હોમવું ન હોય તો તો ફક્ત શાંતિમય અને લોકશાહી સાધનો દ્વારા જ આ કાર્ય થઈ શકે. આપણે જોતજોતામાં આમૂલાગ્ર ફેરફારો કરી નાખીશું, આપણે ત્વરાથી સમાજને પરિપૂર્ણ બનાવી દઈશું, પછી એવો સમાજ કાયમને માટે ટકશે એવી એવી વાતો ઝાંઝવાનાં જળ જેવી છેતરામણી છે. ગાંધર્વનગરના આવાં ઝાગઝમાળ ચિત્રો તો કેવળ ભ્રમજનક હોય છે. તેથી ભારતમાં આપણે સમાજવાદ અથવા તો બીજો કોઇ વાદ એવા શબ્દો નહિ, પરંતુ "સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ" એ શબ્દો બહુ સમજી વિચારીને પસંદ કર્યા છે. સમાજવાદ અથવા તો બીજો વાદ જડ સ્થિર, ગતિહીન સમાજના સૂચક છે. પરંતુ "સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ" એ શબ્દો બદલાતી જતી તરેહના સૂચક છે, જેમાં અમુક મૂલ્યો હંમેશાં ધ્યાનમાં રહેશે. એ મુજબ, સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય, અધિક સમાનતા અને વ્યવસ્થિત પ્રગતિ તેમ જ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો આદર થશે અને સર્વ પ્રશ્નોનો લોકશાહી ઢબે શાંતિમય ઉકેલ લાવવાનો આગ્રહ રહેશે.

ભારતની સંસદે ૧૯૪૯ના નવેંબરમાં દેશ માટે જે બંધારણ ઘડ્યું તેની કેટલીક કલમો આપણે જોઈએ. સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ એ બંધારણમાંની સામાજિક અને આર્થિક નીતિ પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું વધુ મૂર્ત રૂપ છે. ભારતના બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થયું છે કે બંધારણ એના ધ્યેય રૂપે નાગરિકોને આટલી વસ્તુઓ મેળવી આપશે: "સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય, વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનાનું સ્વાતંત્ર્ય, દરજ્જાની અને તકની સમાનતા અને વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રીય એકતાને જાળવી રાખનારો ભ્રાતૃભાવ."

આમાં ભ્રાતૃભાવ અને સ્વતંત્રતા પર ભાર દેવાયો છે એ તમે ધ્યાનમાં લીધું હશે. બંધારણમાં લખાયેલા નાગરિકોના મૂળભૂત હક્કોમાં પણ આ વિચારો મૂર્ત કરવામાં આવ્યા છે. એમાં ખાનગી મિલકત રાખવાનો હકક અને રાજ્ય જો એ લઈ લે તો તેનું યોગ્ય વળતર મેળવવાનો હક્ક આવી જાય છે. બંધારણમાં રાજ્યનીતિના અમુક માર્ગસૂચક

સિદ્ધાંતો પણ જણાવ્યા છે. એ મુજબ, રાજ્યની નીતિ, ખાસ કરીને આટલી બાબતો સિદ્ધ થાય એવી રહેશે :

૧. નાગરિકોને-પુરુષોને તેમજ સ્ત્રીઓને – જીવનનિર્વાહ માટે પૂરતાં સાધનો ઉપર સરખો હક્ક છે;

૨. સમાજની ભૌતિક સાધનસંપત્તિની માલિકી ને અંકુશ સર્વસામાન્ય હિત થાય એ રીતે વહેંચવાં જોઈએ;

૩. અર્થતંત્રનું સંચાલન એવી રીતે ન થાય કે એને પરિણામે ધનનું અને ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કેન્દ્રીકરણ થાય અને સમાજને અવરોધકર્તા નીવડે.

ત્યારે સમાજવાદી સ્વરૂપની સમાજવ્યવસ્થાનો ભારતીય ખ્યાલ આટલામાં જ આવી જાય છે? આર્થિક નીતિનો ઉદ્દેશ ફક્ત જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનો હોય, આવક, સંપત્તિ ને તકની સમાનતા વધારવાનો હોય તો તેમાં સમાજવાદી કહેવાય એવું વિશેષ શું છે? સમાજવાદનો પાયાનો સિદ્ધાંત એ છે કે ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનો રાજ્યની માલિકીનાં હોવાં જોઈએ અને બધી નહિ તો મોટા ભાગની આર્થિક પ્રવૃત્તિ રાજ્યને હસ્તક હોવી જોઈએ. ત્યારે રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તરોત્તર વિસ્તારીને આખરે ખાનગી મિલકતનું નામનિશાન ભૂંસી નાખવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે કે નહિ?

આ પ્રશ્નો વાજબી છે. આપણે સમાજવાદી, વ્યક્તિવાદી અથવા મૂડીવાદી એમ કોઈ પણ અર્થવ્યવસ્થાની વાત કરીએ ત્યારે સૌથી મૂળગત પ્રશ્ન આપણા મનમાં એ ખડો થાય છે કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં રાજ્યનું કાર્યક્ષેત્ર શું? ભારતમાં સમાજવાદી સ્વરૂપની રચનાનો સ્વીકાર થયો છે. તાત્પર્ય કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં રાજ્ય આર્થિક ક્ષેત્રમાં એની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારે એ ઇષ્ટ છે એ વિચાર સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાયો છે. પરંતુ આનો અર્થ એ નહિ કે ખાનગી સાહસના વિકાસ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ હોવો જોઈએ. એવો અર્થ પણ નથી થતો કે સર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિનો પૂરેપૂરો કબજો લઈને આખરે એકરૂપ (monolethic) રાજ્ય સર્જવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. અલબત્ત, લોકશાહી રાજ્યમાં, અત્યારની પેઢી હવે પછીના અનેક દાયકાઓની વ્યવસ્થા ઘડી આપે એ કંઈક અપ્રસ્તુત છે. એવો કોઈ દેશ કે સમાજ નથી જે સંપૂર્ણપણે રાજ્યની પ્રયાનબુદ્ધિ (Initiative) પર અથવા તો ખાનગી પ્રયાનબુદ્ધિ પર આધાર રાખતો હોય. દરેક પેઢીએ એના આગવા અનુભવ અનુસાર, આર્થિક પ્રગતિ અને આર્થિક સમાનતાનો વધારે સમન્વય સાધવા આ બે અર્થકારણની નીતિઓનો યથાર્થ ઉપયોગ કરીને વચલો માર્ગ કાઢવાનો છે. ભારતમાં સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થાનો અર્થ રાષ્ટ્રીયકરણને ખાતર રાષ્ટ્રીયકરણની નીતિ એવો નથી. એમાં જપ્ત કરવાની નીતિનું મોઘમ પણ સૂચન નથી એ ચોક્કસ છે.

હમણાં જ મેં કહ્યું કે રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારવાનું અત્યારના સંજોગોમાં આવશ્યક અને ઇષ્ટ છે એ વાત સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થાના સ્વીકારમાં આવી જાય છે. ભારતની પરિસ્થિતિની સમગ્ર ભૂમિકા ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યની આ પ્રવૃત્તિ કેટલી વિસ્તારવી એ નક્કી કરવાનું છે. ભારતમાં રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના અવકાશનો તોલ

કરતી વખતે ત્રણ બાબતો ખ્યાલમાં રખાય તો આ પ્રશ્ન પ્રત્યેની આપણી દૃષ્ટિ બરાબર સમજી શકાશે.

પહેલો મુદ્દો આ કે અત્યારે બ્રિટન, યુનાઈટેડ સ્ટેટસ, ફ્રાન્સ અને બીજા દેશો સાથે સરખામણી કરતાં ભારતમાં રાજ્યનો દેશના આર્થિક ક્ષેત્રમાં ભાગ ગૌણ જ છે. બ્રિટિશ હકૂમત વખતે રાજ્યનું કાર્ય મુખ્યત્વે કાયદો ને વ્યવસ્થા જાળવવા પૂરતું મનાતું. આર્થિક બાબતો મોટે ભાગે સ્વૈરતંત્ર-લેસે ફેર-ઉપર છોડવામાં આવી હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતમાં રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તરશે તો પણ, લાંબા સમય સુધી, વાસ્તવમાં તો, કોઈ પણ આધુનિક સમાજમાં રાજ્યનાં જે કાર્યક્ષેત્ર સ્થાપિત થયાં છે એથી કાંઈ વધુ વિસ્તાર નહિ થાય. સંશોધન, કેળવણી, આરોગ્ય, સામાજિક સલામતી, બેંક વગેરે ધીરધારની સંસ્થાઓ, વાહનવ્યવહાર વગેરે સર્વોપયોગી સંસ્થાઓ વગેરેની દેખરેખ અને સંગીન વ્યવસ્થા માટેની રાજ્યની જવાબદારી—આ બધું ભારતમાં હજી ફક્ત પ્રાથમિક દશામાં જ છે. ભારતમાં સરકારી આવક રાષ્ટ્રીય આવકના આશરે ・સાત ટકા છે. દુનિયામાં જે દેશોમાં રાષ્ટ્રીય આવકના પ્રમાણમાં સરકારી આવક ઓછામાં ઓછી છે તેમાં ભારત એક છે. યુરોપના મોટા ભાગના દેશોમાં સરકારી આવક રાષ્ટ્રીય આવકના ૨૦ અને ૩૦ ટકાની વચ્ચે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં એ કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના લગભગ છઠ્ઠા ભાગની છે. સમાજવાદી આદર્શોમાં સૌથી વધુ સમાજવાદી સ્વરૂપની નીતિ એ છે કે બધાં બાળકોને ઓછામાં ઓછું અમુક કક્ષા સુધી મફત ને ફરજિયાત કેળવણી મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી. ભારતમાં ૬ થી ૧૧ વર્ષની વયનાં ફક્ત અડધાં બાળકો અને ૧૧ થી ૧૪ વર્ષના વયજૂથનાં લગભગ પાંચમા ભાગનાં બાળકો અત્યારે નિશાળે જાય છે. તેથી ભારતીય સમાજવાદે મોટા ભાગના આધુનિક સમાજોના જેવા સમાજવાદી બનતા પહેલાં લાંબી મજલ કાપવાની છે.

જાહેર ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં આવશે એનો અર્થ એવો નથી કે ખાનગી સાહસમાં સીધો અને સરળ કાપ મૂકવામાં આવશે. ભારતના ઘણા મોટા ભાગના લોકો ગામડાંમાં અજ્ઞાન, ગંદવાડ અને કંગાલિયતમાં જીવે છે. એમનામાં સાહસની ભાવના વિકસે એ માટે રાજ્યે ખૂબ મદદ આપવી પડશે અને અનેક રીતે પહેલ કરવી પડશે. અર્થાત્ સમાજવાદી સ્વરૂપના સમાજમાં ખાનગી સાહસનો ખાનગી સાહસ તરીકે વિરોધ રહેલો નથી. ઊલટું સાચા સાહસનું ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વધે એવી પરિસ્થિતિ સર્જવાની એ કોશિશ કરે છે.

ભારતના સમાજવાદી સ્વરૂપના સમાજ વિશેના વિચારોમાં ઝડપી પ્રગતિ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. વધતી જતી વસતિની ભીંસ બહુ ભારે છે. વિશાળ જનતાના જીવન-ધોરણમાં કંઈ નોંધપાત્ર સુધારો કરવો હોય તો આપણી ઉત્પાદકતામાં વધારે ઝડપી ગતિએ વૃદ્ધિ થવી જરૂરી છે. આ કારણે દેશના અર્થતંત્રના વિકાસમાં રાજ્યે અવશ્યપણે વધારે મોટો ભાગ ભજવવો જ જોઈએ. પરંતુ એનો અર્થ એ પણ ખરો કે ભારતમાં જાહેર અને ખાનગી એ બન્ને ક્ષેત્રોને ફૂલવાફાલવાનો પુષ્કળ અવકાશ છે. મુખ્ય વાત આમ છે: ઉત્પાદન અને ઉત્પાદનશક્તિ ઝડપથી વધવાં જોઈએ એ ભારતીય અર્થતંત્રની મૂળગત આવશ્યકતા છે. રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ વધારવાનો પ્રબંધ છે તેનો ઉદ્દેશ ઝડપી પ્રગતિને સરળ અને સુગમ બનાવવી એ જ છે. આર્થિક ક્ષિતિજ સતતપણે વિસ્તરતું હોય ત્યાં ખાનગી

ક્ષેત્રને ભોગે જાહેર ક્ષેત્ર વિસ્તરશે એવી ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી. આર્થિક સમાનતા સંબંધમાં પણ આપણી મૂળગત દૃષ્ટિ ઊંચી આવકવાળાઓની આવક નીચી લાવવા કરતાં નીચી આવકવાળાઓની આવક ને તક વધારવાની છે.

વર્તમાન આવક અને ધન કેવળ સરખા ભાગમાં વહેંચી આપવાથી સાધારણ લોકોની સ્થિતિમાં કશો વિશેષ ફરક નહિ પડે. એમ કરવાથી તો ફક્ત નિર્ધનતાની વહેંચણી જ થાય. ભારતમાં સમાજવાદી સ્વરૂપનો સમાજ એટલે વ્યવસ્થાપુરઃસર, શાંતિમય અને લોકશાહી રીતના સર્વાંગી વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટેનો પ્રબંધ. અને આ કાર્યપદ્ધતિમાં સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતો સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે.

૨. ગામડાંનું પુનરુત્થાન

ભારતમાં પાંચ લાખ ગામડાં છે. એની ૩૦ કરોડ ઉપર વસતિ છે. રાષ્ટ્રના દેહમાં એમનું સ્થાન કરોડરજ્જુનું છે. ભારતમાં મોટા ભાગનાં ગામોનું જીવન પેઢીઓથી લગભગ નિશ્ચેતન રહ્યું છે. ગ્રામીણ અર્થતંત્રનો મુખ્ય આધાર ખેતીવાડી અને સાદા હાથકસબો કે ગૃહઉદ્યોગો પર રહ્યો છે. જમીનના રસકસ વધારવાની દિશામાં કશું ખાસ થયું નથી. પરિણામે વસતિ વધવા સાથે ઉદ્યમ વધ્યો નહિ; બેકારી અને અલ્પરોજગાર વધ્યાં અને ભૂમિહીન મજૂરોનો એક મોટો વર્ગ ઊભો થયો. દેશમાં ઉદ્યોગો ઠેઠ અત્યાર સુધી એટલી બધી અલ્પ ગતિએ વધ્યા કે દેશના બે ટકા ધંધાર્થીઓને જ આધુનિક ઢબનાં કારખાનાંમાં રોજગાર મળી શકયો. આપણા દેશના જીવનધોરણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ, આપણાં ગામડાંની પરિસ્થિતિ ભારે ખરાબ છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં વ્યક્તિ દીઠ સરેરાશ ઉપભોગ ખર્ચ અંદાજે ફક્ત ૨૧ રૂપિયા છે, જ્યારે શહેરોમાં ૨૯-રૂપિયા છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ, પહેલી અને બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ગ્રામીણ અર્થતંત્રને પ્રાણવાન બનાવવાના કાર્યને ખૂબ આગળ સ્થાન મળ્યું છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૫૨માં સામુદાયિક ગ્રામોદયનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. ગામડાંના સામાજિક ને આર્થિક જીવનને પલટવાનું એ સૌથી અગત્યનું કદમ હતું. તે પછી રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવાથી આ કાર્યક્રમમાં પૂર્તિ થઈ. આ બે ય કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ લોકોની સુપ્ત બુદ્ધિશક્તિ જાગ્રત કરવાનો છે, એમને એમનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરવાનો છે. કાર્યક્રમ હેઠળ, ગામોને તાલીમ પામેલા ગ્રામસેવકો દ્વારા ઉત્પાદનની ઉત્તમ રીતોની માહિતી અપાય છે. પરંતુ કાર્યક્રમમાં સ્વાશ્રય પર, સહકાર પર, સુખ્રુતર જીવન માટે લોકોમાં ઝંખના જગાવવા પર ખાસ ભાર છે. દેશના લગભગ ચોથા ભાગને આ કાર્યક્રમનો લાભ મળ્યો છે અને લોકોએ એને ઉમંગભેર આવકાર આપ્યો છે. અસંખ્ય લોકોએ રસ્તા બાંધવા, શાળાઓ બાંધવા, ઈસ્પિતાલો, કૂવા તળાવો અને બંધો બાંધવા શ્રમદાન કર્યું છે અથવા તો રાજી-ખુશીથી પૈસારૂપે ફાળો આપ્યો છે. આ બધું થવાને લીધે લોકોનું જીવન પલટાવા લાગ્યું છે. સામૂહિક યોજનાના વિસ્તારોમાં લોકોએ સરકારી ખર્ચના આસરે સાઠ ટકા જેટલી રકમ ઐચ્છિક ફાળા રૂપે આપી છે. ૧૯૬૧ સુધીમાં સામૂહિક વિકાસ કે રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવાથી આખાય દેશને આવરી લેવાનો વિચાર છે. આપણે આ પ્રવૃત્તિને લોકશાહી

નિયોજનમાં મહાન બળરૂપ લેખીએ છીએ. આપણે એને સમાજવાદી સ્વરૂપના સમાજ સ્થાપવાનું એક સાધન ગણીએ છીએ.

જમીનના રસકસ વધારવા સરકારે અસંખ્ય ઉપાયો લીધા છે. આપણા દેશની લગભગ ત્રીજા ભાગની ખેતીની જમીનને દર વર્ષે વરસાદનું પૂરતું પાણી મળે છે. બીજી ત્રીજા ભાગની જમીનને સંતોષકારક કહેવાય એટલું વરસાદનું પાણી મળે છે. પરંતુ એ બધી જમીનને એકસરખો કે પૂરતો વરસાદ નથી મળતો. બાકીની ત્રીજા ભાગની જમીનને લગભગ હંમેશાં પાણી નથી મળતું.

વધુ જમીનને ખેતી માટે પાણીની ચોક્કસ સગવડો આપણે કરવી છે. કારણ કે ખેડૂતને જો પિયતની સગવડ ન મળે તો રાસાયણિક ખાતર અને ઊંચી જાતના બિયારા પાછળ પૈસા ખર્ચવાનું એને યોગ્ય ન લાગે. આમ, જમીનની ઉત્પાદકતા વધારવા પિયતની સગવડ વધારવી ખાસ જરૂરી છે. એટલે જ થોડા વખત સુધી, સિંચાઈ કાર્યક્રમોને આપણી યોજનાઓમાં ઊંચું સ્થાન મળવું જોઈએ. નાનીમોટી અનેક સિંચાઈ યોજનાઓ શરૂ થઈ છે. આપણી કેટલીક મોટી નદીઓનાં પાણી ઉપયોગમાં લેવાયાં છે. કૂવાઓ અને તળાવો બાંધીને પણ પિયતની સગવડ થઈ છે. ૧૯૫૧માં દેશની ૫ કરોડ ૧૦ લાખ એકર જમીનને સિંચાઈની સગવડ હતી. એ વધીને ૧૯૫૬માં ૬ કરોડ ૭૦ લાખ એકર જમીનને થઈ. ૧૯૬૧ સુધીમાં ૮ કરોડ ૮૦ લાખ એકર જમીનને ખેતી માટે પાણી મળે એવો પ્રબંધ છે. આમ, ૧૦ વર્ષમાં ૨/૩ જેટલી જમીનને પિયતની સગવડ કરી આપવાનો વિચાર છે.

જમીનને સાફસૂફ કરી એમાં ખેતી કરવાનો અવકાશ ભારતમાં ઝાઝો નથી. ખેડાણલાયક બધી જમીનમાં ખેતી થાય છે. તેથી મુખ્યત્વે, ધોવાણથી જમીનને ઘસાતી અટકાવવાની છે અને ધોવાણને લીધે જે જમીનમાં ખેતી ન થઈ શકતી હોય તે જમીનને પાછી ખેતી થઈ શકે એવી બનાવવાની છે. જમીનનું ધોવાણ અટકાવવાની, જંગલો ઉગાડવાની, પાળા બાંધવાની અને સૂકી ખેતી કરવાની અનેક યોજનાઓ શરૂ થઈ છે. બીજી કેટલીક યોજનાઓ વિચારાય છે. આ યોજનાઓ પૂરી થશે ત્યારે એનો ખાસો બદલો મળશે. પરંતુ શરૂઆતમાં તો એ ખર્ચાળ હોય છે. એમાં વખત પણ ઠીક જાય છે. અને તેથી રાજ્યના ટેકા તથા પહેલ પર એનો આધાર છે. ભૂતકાળમાં જંગલોનો ફાવે એમ નાશ થયો. એને લીધે આપણી મોટી નદીઓના ઉપરવાસમાં જમીનનું ધોવાણ વધતું ગયું. આપણા દેશના વિવિધ ભાગો વારંવાર પૂરના ભોગ બને છે એનું મોટું કારણ જંગલોનો નાશ થયો એ છે. પૂરને અંકુશમાં લેવાના ઉપાયો પણ લેવાઈ રહ્યા છે, પરંતુ એ વસ્તુતાએ તો, જમીનનું જતન કરવાના અને જંગલો ઉગાડવાના ઉપાયો છે.

આપણી બીજી સૌથી અગત્યની જરૂરિયાત છે ઉત્તમ બિયારું અને રાસાયણિક ખાતર. અનેક બીજવૃદ્ધિ ફાર્મો શરૂ થયાં છે. અનેક રીતે ઉત્તમ બી અને રાસાયણિક ખાતરને લોકપ્રિય બનાવવાની કોશિશ થાય છે. લોકો એમાં ખૂબ ઉત્સાહ બતાવે છે. ત્રણ વર્ષમાં રાસાયણિક ખાતરનો વપરાશ ત્રણગણો વધ્યો છે. આમ, જમીનના રસકસ વધારવાનું કામ ઠીકઠીક આગળ ધપી રહ્યું છે. પ્રથમ યોજનાના ગાળામાં એટલે ૧૯૫૧ અને ૧૯૫૬ ની વચ્ચે દેશનું ખેતીનું ઉત્પાદન લગભગ ૧૫ ટકા વધ્યું છે અને અનાજનું ઉત્પાદન આશરે ૨૦ ટકા

વધ્યું છે. ખેતીના ઉત્પાદનમાં થયેલો આ વધારો સૂચક છે. બીજી યોજનામાં ખેતીનું ઉત્પન્ન ૧૮ ટકા વધારવાનો ઈરાદો હતો. આ લક્ષ્યો વધારીને ૨૫ ટકા અથવા તો તેથી પણ વધારે કરવાના ઉપાયો વિચારાઈ રહ્યા છે.

ખેતીની ઉત્પાદનશકિત વધારવા આપણે શું કરીએ છીએ એ આપણે વિગતે જોયું. કારણ કે જમીનના રસકસ ઝડપથી વધે તો જ સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થાના મૂળગત ઉદ્દેશો સિદ્ધ થઈ શકે. હવે તમને કદાચ પ્રશ્ન થાય કે ખેડૂતોને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય આપવા વિષે શું? બરાબર છે. જ્યાં પ્રાચીન સમાજોમાં જમીનભોગવટાની સામંતશાહી અથવા અર્ધસામંતશાહી અનિષ્ટ પદ્ધતિ છે. તેથી જમીન ઉપર આધાર રાખતા લોકોને આર્થિક ન્યાય આપવા કેટલીક વાર જમીનસુધારાનું વ્યાપક પગલું લેવાની જરૂર પડે છે.

ભારતમાં પણ જમીનસુધારાના પ્રશ્ન પર અર્થાત જમીનની માલિકી અને જમીનના સંચાલનની મુક્ત અને ન્યાયી પદ્ધતિની વ્યવસ્થા કરવાના પ્રશ્ન પર ખૂબ ધ્યાન અપાયું છે. થોડાં વર્ષો ઉપર ભારતમાં જમીનભોગવટાની અસંખ્ય અને અટપટી પદ્ધતિઓ અમલમાં હતી. આપણી લોકશાહી શાસનપદ્ધતિ સાથે સંગત હોય અને દેશના જુદા જુદા ભાગોના ભાતભાતના સ્થાનિક રીતરિવાજ અને પરિસ્થિતિની સાથે મેળ ખાય એવી જમીનભોગવટાની નવી પદ્ધતિ એકીતડાકે આપણે શોધી શક્યા નથી અને દાખલ કરી શક્યા નથી. તમે જાણો છો કે ભારત અનેક રાજ્યસરકારોનું એકસમવાયતંત્ર છે. જમીનસુધારા દાખલ કરવાનું કાર્યક્ષેત્ર રાજ્યોની સરકારોનું છે. તેથી દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જમીનસુધારામાં એકસરખી પ્રગતિ થઇ નથી. પરંતુ તેમ છતાં જે કંઈ પ્રગતિ થઈ છે તે ખાસ્સી છે. થોડાં વર્ષ પર જેને "ઇન્ટરમીડીઅરી ટેન્યોર" નામની પદ્ધતિ કહેવાતી તે લગભગ અડધા સૈકા સુધી ચાલી. આવા વચલા લોકો પોતાને મન ફાવે તેટલું મહેસૂલ ખેડૂતો પાસેથી ઉઘરાવવાનો હક્ક ભોગવતા. રાજ્યને તેઓએ અમુક ચોક્કસ નક્કી કરેલી રકમ આપવી પડતી. આ જાતની પદ્ધતિ લગભગ સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થઈ છે અને ખેડૂતો પાસેથી મહેસૂલ ઉઘરાવવાના વચલા માણસોના હક્ક રાજ્યે ખરીદી લીધા છે. જમીનસુધારાને પરિણામે રાજ્યે આપવાના વળતરની રકમ, જેમને આ સુધારાની અસર પહોંચી હોય તેમને થાળે પાડવાની જવાબદારી અદા કરવા પાછળ ખર્ચવાની રકમ આશરે ૪॥ અબજ રૂપિયા થાય છે. આ ઉપરથી જમીનસુધારાનાં આ પગલાંનું મહત્ત્વ સમજી શકાશે. ગણોતિયાઓને વધારે સલામતી આપવા અને એમણે આપવાની સાંથ નિયંત્રિત કરવા અનેક રાજ્યોએ ગણોત અંગે કાયદા પસાર કર્યા છે. બીજાં કેટલાંક રાજ્યોમાં કોઈ એક માલિક વધારેમાં વધારે કેટલી વધારાની જમીન મેળવી શકે એની ટોચમર્યાદા ઠરાવવામાં આવી છે. આપણા દેશમાં જમીનની ભૂખ ભારે છે. આર્થિક સત્તામાં વિશાળ અસમાનતાઓ છે. આપણા દેશમાં ખેડૂતોનો મોટો ભાગ લગભગ ભૂખમરાની અને દેવાળિયાની દશામાં જીવે છે. આવી સ્થિતિમાં મૂડીભર લોકોના હાથમાં જમીન હવે વધુ કેન્દ્રિત ન થાય એ જોવાનું છે. દિનપ્રતિદિન વધતા જતા ભૂમિહીન મજૂરો દેશની સ્થિરતા અને વ્યવસ્થિત પ્રગતિ માટે કદાચ ભારેમાં ભારે ખતરારૂપ છે. આ ભય ટાળવા જમીન પર ટોચમર્યાદાઓ મૂકવી જોઇએ. કંઈ નહીં તો, ભવિષ્યમાં વધારેમાં વધારે કેટલી જમીન લઈ શકાય એની ઉપર ટોચમર્યાદા મુકાવી જોઈએ.

જમીનસુધારાની યુક્ત અને ન્યાયી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવા ઘણું કાર્ય થયું છે. પરંતુ આ કાર્ય કોઇ હિસાબે પૂરું થઈ ગયું છે એમ સમજવાનું નથી. હજુ તો ઘણી વિસંગતિઓ રહે છે. બધા નહીં તો અમુક વિસ્તારોમાં તો, ગણોતિયાઓ પાસેથી બળ જબરીથી જમીન ખૂંચવી લેવામાં આવે છે. વેરવિખેર જમીનને એકજથે કરી એને આર્થિક દૃષ્ટિએ પોસાય એવી બનાવવાની દિશામાં ધીમી પ્રગતિ થઇ રહી છે. કોને નામે કેટલી જમીન છે અને એ ક્યાં ક્યાં આવેલી છે એની આધારભૂત માહિતીના અભાવે જમીનસુધારાની દિશામાં પ્રગતિ થતી કંઇક અંશે અટકી છે. જમીનની આંકડાવાર માહિતી એકઠી કરવાનું કામ હાથ ધરાયું છે અને અનેક રાજ્યોમાં આવી માહિતી પ્રાપ્ય બની છે. ખેતીનું ઉત્પાદન ઝડપથી વધારવાની સૌથી વધુ જરૂર છે. આ વસ્તુ પૂરેપૂરી ધ્યાનમાં રાખીને જમીન સુધારાની કોઈ પણ પદ્ધતિ શોધી કાઢવી જોઈએ. બધી જાતના જમીનસુધારાથી ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા વધે છે તે વાત કોઇ હિસાબે સ્પષ્ટ નથી. તેથી અમુક પ્રમાણમાં સાવચેત રહેવાનું ઇષ્ટ છે. આ કારણે જમીનની ટોચમર્યાદાને લગતા મૂળભૂત નિર્ણયને જડતાથી અને એકસરખી રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો નથી.

પોતાનાં પૂરતાં સાધનો વગરના નાના માણસોની ઉત્પાદક શક્તિ અને હરીફાઈમાં ટકી રહેવાની શક્તિ વધારવામાં ન આવે તો મિલકતના હક્કો એમને નામે કરવાથી ઝાઝો અર્થ સરી શકે નહિ. છેલ્લા અનેક દાયકાઓમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ પોસાય નહિ એવી થોડી જમીન ધરાવતા સંખ્યાબંધ ખેડૂતો ધીમેધીમે દેવામાં ડુબ્યા છે. એને પરિણામે પ્રમાણમાં થોડા માણસોના હાથમાં જમીન કેન્દ્રિત થઇ છે. આ સૈકાનાં શરૂનાં વર્ષોમાં ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો આરંભ થયેલો. આ પ્રવૃત્તિ ખેડૂતોની કાર્યદક્ષતા અને હરીફશક્તિ વધારવામાં ઝાઝી સફળ થઈ નથી. રાજ્યના સક્રિય ટેકા વગરના ઓછાં સાધનોવાળા માણસોની સહકારી પ્રવૃત્તિ ખરેખાત પ્રાણવાન બની શકે નહિ. આપણી બેંકનો ઝોક શહેરો તરફી છે. ખેડૂતોની ધીરધારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા આ બેંકોએ ખાસ કશું કર્યું નહિ. તેથી ખેડૂતોએ ધીરધાર તથા વેચાણની સગવડો માટે શાહુકારોની દયા પર મોટે ભાગે જીવવું પડતું. ગામ વિસ્તારોમાં ધીરધાર અને વેચાણની સંસ્થાઓની કંઇક પુનર્ઘટના કરવાનું તાકીદે જરૂરી હતું. ડિસેંબર ૧૯૫૪માં ગ્રામ ધીરધાર તપાસ સમિતિનો હેવાલ પ્રગટ થયા પછી આ કામ બરાબર ગંભીરતાથી હાથ ધરાયું છે. ગ્રામીણ ધીરધાર અને વેચાણ પ્રત્યેની આપણી દૃષ્ટિ કંઇક આવી છે :

(અ) ધીરધાર, વેચાણ અને ઉત્પાદનના પ્રશ્નોને એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રશ્નો ગણવા જોઈએ અને એનો વિચાર ને ઉકેલ સામટો થવો જોઈએ;

(બ) ગામની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું સહકારી ધોરણે સંચાલન થવું જોઈએ. રાજ્યે નાણાં પૂરાં પાડીને, સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે તાલીમ પામેલા માણસોની શ્રેણી ઊભી કરીને સક્રિયપણે આ પ્રવૃત્તિને મદદ કરવી જોઈએ;

(ક) મુખ્યત્વે કરીને શહેરો તરફના ઝોકવાળું વ્યવસ્થિત શરાફીક્ષેત્ર પણ ગ્રામભારતની નવરચનામાં પોતાનો ભાગ ભજવે એમ કરવું જોઇએ.

ગ્રામધીરધાર તપાસ સમિતિની ભલામણો અમલમાં મૂકવાની દિશામાં ભારત સરકારે

ટલાક પ્રથમ પગલાં લીધાં છે. એ અનુસાર ભારત સરકારે દેશની મોટામાં મોટી વ્યાપારી ંકનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું છે. ઉદ્દેશ એ છે કે આ બેંક પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રામ વિસ્તારોને ધાર નાણાં પૂરાં પાડવામાં અને મેળવી આપવામાં મદદ કરશે. રીઝર્વ બેંકે પણ ગ્રામ સ્તારોને વધુ મદદ આપવાનાં અને એનો અવકાશ વધારવાનાં પગલાં લીધાં છે. સરકારે શભરમાં કોઠારો બાંધવાનું હાથમાં લીધું છે.- મતલબ કે, એકવાર આ કોઠારો બંધાઈ જાય તો પછી ખેડૂતોને એમના ભાવિ પાકની બાંહેધરી ઉપર લોનો આપવાનું બની શકે, ધુ સારી રીતોને અને સહકારી વિક્રયને ઉત્તેજન આપવાનું બની શકે. કોઠારોની સગવડો કઠેર થવાથી રાજ્ય ખેતીના ભાવ વાજબી કક્ષાએ જાળવી રાખવા ખેતીની ચીજ વસ્તુ-ઓના બજારમાં વચ્ચે પડી શકશે. ગ્રામભારતના આર્થિક પ્રશ્નોનો આપણે સામટો વિચાર કરીને ઉકેલ લાવવો છે. આ અને સામૂહિક યોજનાઓ અને રાષ્ટ્રીય વિસ્તરણ સેવા દ્વારા આપણે ગ્રામ વિસ્તારોમાં નવી વ્યવસ્થા સ્થાપવાની કોશિશ કરી રહ્યા છીએ.

અત્યાર સુધી દેશના અમુક વર્ગો પ્રમાણમાં પછાત રહ્યા છે. તેમના કલ્યાણ અર્થે ઉપાય લેવાઇ રહ્યા છે. ભારતીય સમાજ અનેક ચિત્રવિચિત્ર સંસ્કૃતિઓનો બનેલો છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં અસંખ્ય જાતિઓ વસે છે. એમની જૂનીપુરાણી રહેણીકરણીમાં સૈકાઓથી ઝાઝો ફેરફાર થયો નથી. ભારતીય સમાજના આ સભ્યોના કલ્યાણની ખાસ યોજનાઓ છે. બીજા ઓછા અધિકારો ધરાવતા વર્ગો તરફ પણ ખાસ ધ્યાન અપાય છે. અનેક રીતે બીજાઓ કરતાં એમને વધુ પસંદગી અપાય છે, જેથી કરીને ભૂતકાળમાંથી જે વિઘ્નો એમને વારસામાં મળ્યાં છે તે જલદીથી દૂર થાય.

ભારતના ગ્રામવાસીઓનું સૌથી અગત્યનું જીવનનિર્વાહનું સાધન ખેતીવાડી છે. અને ખેતીવાડી પછી ગૃહઉદ્યોગો અને હાથકારીગરી છે. આજે આધુનિક કારખાનાંમાં જેટલા માણસોને રોજગાર મળે છે તેના કરતાં લગભગ ચારગણા માણસોને બિનયાંત્રિક સાહસોમાં મળે છે. ગૃહઉદ્યોગો અને હાથકારીગરીને અલ્પ રોજગાર, ઓછી આવક, શાખી, નાણાં અને ખરીદીવેચાણની અપૂરતી સગવડ એમ અનેક મુસીબતો નડે છે. ખેતીવાડીના જેવી જ આ મુસીબતો છે. સરકારે આ ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતા વધારવા, ભાતતરેહ સુધારવા અને ખરીદવેચાણ તથા ધીરધારની સગવડો કરવા અનેક મંડળો સ્થાપ્યાં છે. બિનયાંત્રિક ઉદ્યોગો ધીમેધીમે યંત્રસંચાલિત થાય અને કારીગરોનું જીવનધોરણ સુધરે એ માટે ગ્રામવિસ્તારોને વધારે પ્રમાણમાં શાખી નાણાં પૂરાં પાડવાના પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. કેટલાક ગ્રામઉદ્યોગોની ટેક્નિકલ કાર્યક્ષમતા ઝડપથી સુધરી શકે એમ છે. એ ગ્રામઉદ્યોગોને નવરચના માટે સમય મળે એ હેતુથી વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગોની હરીફાઇ સામે એમને રક્ષણ અપાય છે; બીજી યોજનામાં ગ્રામઉદ્યોગો પર ખાસો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ગ્રામજીવનનાં બધાં પાસાં આવરી લેતો ખુદ ગ્રામવાસીઓના પુરુષાર્થ પર બહુધા આધાર રાખતો સામૂહિક વિકાસનો રાષ્ટ્રવ્યાપી કાર્યક્રમ, સિંચાઈનો પ્રબંધ, ખેતીની ઉપજ વધારવા ઉત્તમ બી અને રાસાયણિક ખાતર, જમીનસુધારાની યુક્ત પદ્ધતિ, ધીરધાર ખરીદી-વેચાણ અને ઉત્પાદનના પ્રશ્નોનો સામટો વિચાર ને ઉકેલ અને ગ્રામઉદ્યોગોમાં નવજીવનનો

સંચાર—આ માર્ગે આપણે ગ્રામીણ ભારતમાં સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થા સ્થાપવાની કોશિશ કરીએ છીએ.

૩. ઉદ્યોગોનું ઘડતર

ભારત મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન દેશ છે. બે યુદ્ધો વચ્ચેનાં વર્ષો દરમ્યાન, રોજબરોજના વપરાશનો માલ બનાવતા સંખ્યાબંધ હળવા ઉદ્યોગો ભારતમાં ખીલ્યા. કાપડ, ખાંડ, દીવાસળી, સાબુ અને વનસ્પતિતેલો જેવા ગ્રાહક માલ સંબંધમાં દેશ સ્વાવલંબી બન્યો. સુતરાઉ કાપડ જેવા ઉદ્યોગોમાં, ભારત ઠીકઠીક પ્રમાણમાં નિકાસ બજાર ખીલવી શક્યું છે. પરંતુ એકંદરે ભારતની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ અત્યાર સુધી ધીમી ને અણસરખી રહી છે. ખાણો અને કારખાનાંમાંથી કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના ફક્ત ૮ થી ૯ ટકા રકમ મળે છે. મોટો માલસામાન બનાવતા પાયાના ઉદ્યોગો ખાસ કરીને ધીમેધીમે વધતા રહ્યા છે. પરિણામે, મશીનરી, ઈજનેરી માલ, ભારે રસાયણો વગેરેની મોટા ભાગની જરૂરિયાતો હજી પણ આયાત કરવામાં આવે છે. ભારતમાં કાચા લોખંડની, મેંગેનિઝ અને કોલસાની વિશાળ સંપત્તિ છે, તેમ છતાં દેશમાં આજે દર વર્ષે ફક્ત ૧૩ લાખ ટન પોલાદ પેદા થાય છે. વિકાસના કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવા ભારે માલસામાનની જરૂરત વધતી જાય છે. આપણા દેશના ઉદ્યોગો એ જરૂરતોનો ઠીક ઠીક કહેવાય એવો ભાગ પૂરો પાડી શકતા નથી. દેશના વર્તમાન આર્થિક માળખાની આ એક મુખ્ય ત્રુટી છે. આ કારણે બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં લોખંડ ને પોલાદ, સિમેન્ટ, યંત્રઉત્પાદન, વીજળીનાં સાધનો, રસાયણો વગેરે જેવા ભારે અથવા પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસને ઘણું આગળનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

અત્યાર સુધી લગભગ બધા ઉદ્યોગો ખાનગી ક્ષેત્રમાં વિકસ્યા છે. પ્રથમ યોજનાના ગાળામાં રાજ્યે થોડાં ઔદ્યોગિક કારખાનાંઓનો પ્રારંભ કર્યો. સિન્દ્રીનું રાસાયણિક ખાતરનું કારખાનું અને ચિત્તરંજનનું એંજિનોનું કારખાનું એમાં મુખ્ય હતાં. જૂનાં દેશી રાજ્યોની માલિકી અને સંચાલનનાં કેટલાંક ઔદ્યોગિક સાહસો પણ ભારત સરકારને વારસામાં મળ્યાં છે. પરંતુ ઠેઠ અત્યાર સુધી રાજ્યે ખાસ મોટા પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો. પરંતુ બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં રાજ્ય ઉદ્યોગો અને ખનિજના વિકાસ માટે, ખાસ કરીને પાયાના ઉદ્યોગોમાં, લગભગ સાત અબજ રૂપિયા જેટલી રકમ રોકવા ધારે છે. આ સાત અબજ રૂપિયાની રકમનો અમુક ભાગ ઔદ્યોગિક સંશોધનને ઉત્તેજન આપવા માટે છે, ભૂસ્તરવિષયક શોધખોળ માટે છે, અને ખાનગી ક્ષેત્રને નાણાંકીય મદદ આપવા માટે છે. તેમ છતાં પણ, બીજી યોજનાના ગાળા દરમ્યાન, ઉદ્યોગોમાં અને ખાણોમાં રાજ્યનું સીધું રોકાણ ૭ અબજ રૂપિયા જેટલું હશે એવો અંદાજ છે. દસ દસ લાખ ટનના ઢાળકા બનાવી શકે એવાં પોલાદનાં ત્રણ કારખાનાં, એંજિન ઉદ્યોગ માટે પોલાદની ભારે ફાઉન્ડ્રી, વીજળીનાં ભારે સાધનો માટેનું કારખાનું, લગભગ ૧ કરોડ ૨૦ લાખ ટન જેટલા કોલસાનું ઉત્પાદન, વીજળી રાસાયણિક ખાતર અને કાર્બોનાઈઝ્ડ બ્રીકેટસ પેદા કરવા બહુવિધ ઉદ્દેશવાળી લિગ્નાઈટ યોજના, રાસાયણિક ખાતરનાં બીજાં બે કારખાનાં અને ડી. ડી. ટી.નાં

અને ટેલીફોનનાં સાધનો બનાવવાનાં કારખાનાં જેવાં રાજ્યોનાં કેટલાંક સાહસોનો વિસ્તાર-આવતાં પાંચ વર્ષમાં રાજ્ય આટલાં મુખ્ય મુખ્ય સાહસો શરૂ કરવા ધારે છે.

ઉદ્યોગોના વિકાસમાં રાજ્ય વધુ સક્રિય ભાગ લે એ વસ્તુ પર સ્પષ્ટપણે ભાર દેવાયો છે. પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે મોટી મૂડીની જરૂર પડે છે. અને એમાં મોટા પ્રમાણમાં જોખમ રહેલું હોય છે. અનુભવ પરથી જણાય છે કે ભારતમાં તો ખાનગી સાહસ પાયાના ઉદ્યોગોને જોઈએ એટલી ઝડપથી વિસ્તારી શકે અને વિકસાવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. તેથી રાજ્યે એમાં પ્રવેશ કરવાનો છે અને અંતર પૂરવાનું છે. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઝડપથી વિસ્તરતા જતા અર્થતંત્રમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્ર બન્નેને ફૂલવા ફાલવાનો પુષ્કળ અવકાશ છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં દેશમાં ફૅક્ટરીનું ઉત્પાદન પૂરું રૂ જેટલુ વધશે. ખાનગી ક્ષેત્ર પણ ઉદ્યોગો અને ખનિજોના વિકાસમાં મોટી રકમ રોકશે એવી આશા છે. જૂનાં યંત્રોને બદલે નવા વસાવવામાં આવશે. આધુનિક ઢબનાં યંત્રોની સગવડ કરવામાં આવશે. એ ઉપરાંત, આ વિકાસમાં લગભગ ૬ થી ૭ અબજ રૂપિયાનું રોકાણ થશે. રોજબરોજના વપરાશનો માલ બનાવતા ઉદ્યોગો અને સિમેન્ટ તથા રસાયણો જેવા બીજા ઉદ્યોગો ઉપરાંત, પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં ખાનગી ક્ષેત્ર અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો છે. ફક્ત એક જ દાખલો લઈએ. ખાનગી ક્ષેત્રમાં પોલાદનું ઉત્પાદન આવતાં પાંચ વર્ષમાં અત્યારના કરતાં લગભગ બમણું વધશે એવી આશા છે. ખાનગી ક્ષેત્રની વિશ્વબેંકે મંજૂર કરેલી લોનની બાંહેધરી રાજ્યે આપી છે. ખાનગી ક્ષેત્રને પોલાદની ઉત્પાદન શકિત વધારવામાં રાજ્ય એ રીતે નાણાંની મદદ કરી રહ્યું છે.

૧૯૫૬ના એપ્રિલની ૩૦મીએ ભારત સરકારે ઉદ્યોગનીતિ અંગે ઠરાવ પસાર કર્યો. ઉદ્યોગો અને ખનિજોના વિકાસમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રોનું કાર્ય શું એ આ ઠરાવમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. ઠરાવમાં ઉદ્યોગોને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. પહેલા વિભાગમાં ૧૭ ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે: જેમ કે, હથિયારો અને દારૂગોળો, અણુશક્તિ, લોખંડ અને પોલાદ, કોલસો અને લિગ્નાઈટ, ખનિજ તેલો, વિમાન વ્યવહાર અને રેલવે વ્યવહાર—આ ઉદ્યોગોના ભાવિ વિકાસની સંપૂર્ણ જવાબદારી રાજ્યની રહેશે. બધાં નવાં એકમો રાજ્ય શરૂ કરશે પરંતુ ખાનગી માલિકીનાં અત્યારનાં કારખાનાંને વિસ્તારવા દેવામાં આવશે, અને રાજ્ય નવાં કારખાનાં સ્થાપવામાં ખાનગી સાહસનો સહકાર મેળવશે. ખાનગી પોલાદ ઉદ્યોગને વિસ્તારવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ એને ઉત્તેજન પણ આપવામાં આવે છે.

બીજા વિભાગમાં ૧૨ ઉદ્યોગો સામેલ કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, યાંત્રિક-ઓજારો, રાસાયણિક ખાતરો, જરૂરી દવાઓ અને રાસાયણિક કાગળનો માવો. આ ઉદ્યોગોનાં નવાં કારખાનાં રાજ્ય વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં સ્થાપશે. સાથે સાથે, ખાનગી સાહસને પણ સ્વતંત્ર-પણે અથવા તો રાજ્યની ભાગીદારીમાં અત્યારનાં એકમો વિસ્તારીને અથવા તો નવાં એકમો સ્થાપીને આ ક્ષેત્રમાં વિકસવાની તક રહેશે. બીજા બધા ઉદ્યોગો ત્રીજા વર્ગમાં સામેલ થયા છે. સામાન્ય રીતે, એમનો ભાવિ વિકાસ ખાનગી ક્ષેત્રના સાહસ પર છોડી દેવામાં આવશે.

ઉદ્યોગનીતિ અંગેના ૧૯૫૬ના ઠરાવમાં ઉદ્યોગો અને ખનિજોના વિકાસમાં વધુ સક્રિય ભાગ ભજવવાનો સરકારનો ઈરાદો સ્પષ્ટપણે જણાવ્યો છે. ખાનગી ક્ષેત્રનું કાર્ય વધતું જશે

અને ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્ર વચ્ચે સહકાર વધતો જાય એવી જોગવાઈ પણ એમાં એટલી જ સ્પષ્ટ છે. આપણે અમુક વિચારો ધરાવીએ છીએ એ કારણે વર્તમાન ખાનગી ઉદ્યોગોના કોઈપણ ભાગને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવાનો કશો ઈરાદો નથી. ભારતના વડાપ્રધાન શ્રી નહેરુએ વારંવાર જણાવ્યું છે તે મુજબ, જાહેર અને ખાનગી બન્ને ક્ષેત્રોએ ઘણું ઘણું કામ કરવાનું પડયું છે. એવે વખતે રાષ્ટ્રીયકરણને ખાતર રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી તો ફક્ત, રાજ્યનાં સાધનો જેનો નવાં ક્ષિતિજો સર કરવામાં વધુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે એને તાળાં માર્યા બરાબર થશે

દેશના ઉદ્યોગો અને ખનિજોના વિકાસમાં રાજ્યે અને ખાનગી ક્ષેત્રે શો ભાગ ભજવવાનો રહેશે એ આપણે જોયું. પરંતુ હવે તમે કદાચ એમ પૂછો કે રાજ્યે ખાનગી ઉદ્યોગોની પ્રવૃત્તિઓનાં નિયંત્રણ, દોરવણી અને અંકુશની બધી સત્તાઓ શા માટે ધારણ કરવી જોઈએ ! એનો જવાબ સીધોસાદો છે. ભારતે યોજનાપુરઃસર વિકાસ સાધવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. ખાનગી ક્ષેત્રનો વિકાસ યોજનામાં નિર્દિષ્ટ થયેલાં વિશાળ અગ્રપદો અનુસાર, ચોક્કસપણે થાય એ વાત નિયોજનમાં મહત્ત્વની છે. રાજ્યે કટોકટીની પરિસ્થિતિ માટે અને આર્થિક સત્તાનો દુરુપયોગ થતો અટકાવવા સુસજ્જ રહેવું જોઈએ. એક અર્થમાં નિયંત્રણ અને અંકુશનો આ પ્રશ્ન સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં ખૂબ અગત્યનો છે, કારણ કે નિયંત્રણ અને દિગ્દર્શનનાં પગલાં જે કુશળતાથી અને ત્વરાથી લેવાશે એની ઉપર આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યની ભાગીદારી કેટલી અને કઈ જાતની હશે તેનો આધાર રહેશે. અનેક બાબતો વચ્ચે સમતુલા જાળવવાની હોય છે—સમાજવિરોધી પ્રવૃત્તિઓને ઢાલરૂપ બન્યા વગર પ્રસ્થાનબુદ્ધિને અને સાહસને ઉત્તેજન આપવાનું છે. માર્ગદર્શન કુશળતાભર્યું અને મૃદુ હોવું જોઈએ, પરંતુ દૃઢ હોવું જોઈએ. સામાજિક શિસ્ત અને સામાજિક જવાબદારીને ખાનગી ક્ષેત્ર કેવો અનુભાવ આપે છે એ જોવાનું છે. અહીં વધુ સંશોધન અને પ્રયોગને અવકાશ છે. ભારતમાં અત્યારે અંકુશનું તંત્ર કેવું છે એ જોઈએ.

ઉદ્યોગોના વિકાસ અને નિયમન અંગેના ૧૯૫૧ના કાયદા મુજબ, ભારતના ખાનગી ઉદ્યોગો ચાલે છે. ઉપરાંત, મૂડી બહાર પાડવા પરનો અંકુશ અને આયાતનિકાસ પરના અંકુશો પણ ખાનગી રોકાણની તરેહ અને સ્થળ ઉપર અસર કરે છે. નવાં કારખાનાં નાખવા તેમ જ વર્તમાન કારખાનાંમાં નોંધપાત્ર વધારો કરવા માટે સરકારની પરવાનગી લેવી પડે છે. આ જાતનાં નિયંત્રણો ઉપરાંત સરકારને બીજી સત્તા પણ છે. એ મુજબ, સરકાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય એવી જરૂરી ચીજવસ્તુઓના પુરવઠાનું જરૂર લાગે તો નિયંત્રણ કરી શકે છે. મોટા ભાગના દેશોમાં હોય છે તેના જેવી જ આ સત્તાઓ છે. એ ઘણું તો સુરક્ષિતતા અર્થે હોય છે. દરેક રાજ્યને એ હોવી જ જોઈએ. લાગતાવળગતા પક્ષોની સલાહસૂચના લેવાનો દરેક પ્રયાસ થાય છે. તેમની વાજબી જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ તરફ ઘટતું ધ્યાન અપાય છે.

ખાનગી ઉદ્યોગનું નિયંત્રણ અને દિગ્દર્શન માત્ર નકારાત્મક હોતું નથી. પરંતુ એને ઉત્તેજન અને મદદ પણ આપવામાં આવે છે. રાજ્યે ખાનગી ઉદ્યોગોને મદદ કરવા અનેક નાણાકીય સંસ્થાઓ શરૂ કરી છે. કરવેરામાં ઉત્તેજન અને જકાતમાં સંરક્ષણ પણ અપાય છે. નિયોજન માટે જે સત્તાવાળાઓ જવાબદાર છે એમની સાથે ખાનગી ઉદ્યોગોને સક્રિયપણે સાંકળવામાં આવે છે. ખાનગી ઉદ્યોગપતિઓના પ્રતિનિધિત્વવાળાં વિકાસમંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે વ્યક્તિગત ઉદ્યોગોએ ઉદ્યોગોની સમગ્ર યોજનાઓ ઘડવામાં કંઈક અગત્યનું કહેવાનું હોય છે. ખાનગી ઉદ્યોગને માર્ગદર્શન અને ટેકનિકલ સલાહ પણ સરકારી સંશોધન સંસ્થાઓ દ્વારા અપાય છે.

શેરહોલ્ડરોના હક્કોનું રક્ષણ કરવા અને કંપનીઓનો વહીવટ વધુ તંદુરસ્ત અને કાર્યક્ષમ બને એ માટે નવો કંપની ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે. જોઈન્ટ સ્ટૉક કંપનીઓના ગેરવહીવટ અને નાણાંના ગોટાળાને કારણે ખાનગી સાહસમાંથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. ભારતનો નવો કંપની ધારો સરકારને ખૂબ સત્તાઓ આપે છે. દેશના વિકાસમાં ખાનગી ક્ષેત્રને જે અગત્યનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે એની સાથે સંગત હોય એવી રીતે અને આર્થિક સત્તાનું અતિશય કેન્દ્રીકરણ થતું અટકાવવાના ધ્યેય સાથે મેળ ખાય એવી રીતે આ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાનો સરકારનો ઇરાદો જાહેર થયેલો છે.

ભારતની સમાજવાદી સ્વરૂપની સમાજવ્યવસ્થામાં વિદેશી ખાનગી સાહસ અને રોકાણ તેમજ ભારતીય ખાનગી સાહસ માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે. જે શરતોએ આંતરિક મૂડીના રોકાણની પરવાનગી અપાય છે તે જ શરતોએ, વિદેશી મૂડી રોકવાની પરવાનગી અપાય છે. એટલે કે યોજનામાં જે એકંદરે અગ્રપદો નક્કી થયાં છે તે મુજબ, આ પરવાનગી અપાય. એક વાર વિદેશી મૂડીને ભારતમાં પ્રવેશ મળે છે એટલે પછી એમાં કોઈ જાતનો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી. આપણે એક શરતને મહત્ત્વની ગણીએ છીએ અને તે એ કે વિદેશી સાહસોએ ભારતીય કર્મચારીઓને તાલીમ આપવાની અને એને કામધંધામાં રોકવાની પૂરતી જોગવાઈ કરવી જોઈએ. આવતાં પાંચ વર્ષમાં આશરે ૧ અબજ રૂપિયા નવી ખાનગી વિદેશી મૂડી ભારતમાં આવશે એવી આપણી ધારણા છે. આ ઉપરથી વિદેશી મૂડીને આપણે કેટલી અગત્યની ગણીએ છીએ અને આપણે એની પાસેથી શું જાતની અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે જણાશે. ભારતમાં અત્યારે જે વિદેશી મૂડી છે એણે મેળવેલા નફાનું પુનઃરોકાણ થશે એ ઉપરાંતની આ રકમ છે.

ઔદ્યોગિક કામદારોની પરિસ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. દેશના કામદારોમાં ઔદ્યોગિક કામદારો યુરોપના મોટા ભાગના દેશોની અપેક્ષાએ બહુ ઓછા છે. પરંતુ ભારતના ઔદ્યોગિક કામદારો ઠીકઠીક સંઘબળ ધરાવતા છે, સુવ્યવસ્થિત છે. રાજ્ય સામાજિક સલામતીની જોગવાઈ કરીને શરૂઆત કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી, અકસ્માત વગેરે સામે રક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બેકારીના વીમાની યોજના હજી સુધી થઈ નથી. પરંતુ છટણીના લાભ કાયદાથી આપવામાં આવ્યા છે. રાજ્યે ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓની ફરજિયાત લવાદી અને અદાલતી તપાસનું તંત્ર પણ સ્થાપ્યું છે. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓ હેઠળ, ઉદ્યોગવિસ્તારોમાં મકાનોની પરિસ્થિતિ સુધારવાની મોટી જોગવાઈ છે. ધીમે ધીમે, ભારતના ઔદ્યોગિક કામદારો પોતાના હક્કો પ્રત્યે પૂરેપૂરા જાગૃત થયા છે. ભારતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં સલામતી ભોગવે છે અને એમની તરફ ન્યાયી વર્તાવ બનાવવામાં આવે છે.

મેં વેપાર અને નાણાંનાં વ્યવસ્થિત ક્ષેત્રોનો હજી સુધી નિર્દેશ કર્યો નથી. તાજેતરમાં સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કૉર્પોરેશન સ્થપાયું તે સિવાય બધો વેપાર લગભગ ખાનગી હાથમાં છે. સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કૉર્પોરેશન જે દેશો રાજ્યસંચાલિત વેપાર ઉપર જ ઓછેવત્તે અંશે આધાર રાખે છે તેમની સાથે વેપાર કરવા માટે મુખ્યત્વે છે. જે ચીજોની વખતોવખત ખાસ કરીને અછત ઊભી થવાનો સંભવ હોય એ ચીજોનો આંતરિક વેપાર પણ હાથ ધરવાનો ઇરાદો છે. અનાજના ભાવોની વધઘટ મધ્યમસર રહે એ માટે મર્યાદિત પ્રમાણમાં અનાજ ખુલ્લા બજારમાં વેચવાની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લે છે. પરંતુ વેપારના ક્ષેત્રમાં રાજ્યનું કાર્ય ફક્ત થોડું હોય છે. સ્ટેટ બેંક ઑફ ઇંડિયાની સ્થાપનાનો ઉલ્લેખ હું કરી ચૂક્યો છું. આ બેંક અને બીજી એક બાબત ઉપરાંત, બધી નાણાંકીય પ્રવૃત્તિ ખાનગી હાથમાં છે. ખાનગી ક્ષેત્રને મદદ કરવા રાજ્યે જુદીજુદી નાણાંકીય સંસ્થાઓ શરૂ કરી છે.

દેશના જિંદગીના વીમાઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું એ એક અગત્યનું પગલું લેવાયું. અનેક રીતે જિંદગીના વીમાનું રાષ્ટ્રીયકરણ આપણે જે નવી સમાજવાદી તરેહની વ્યવસ્થા સ્થાપવા મથીએ છીએ તેના એક પ્રકારના નિરૂપરૂપ છે. કોઈ વિચારસરણીને કારણે અથવા તો રાજ્યને નાણાંકીય અંકુશની વધુ વિશાળ સત્તાઓ મળે એ માટે જિંદગીના વીમાઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું નથી. જિંદગીનો વીમાઉદ્યોગ વધુ તંદુરસ્ત રીતે ચાલે એ માટેના આપણા પહેલાંના પ્રયાસોનું આ કુદરતી પરિણામ છે. ભારતમાં આપણી મોટામાં મોટી જરૂરિયાત વધુ ને વધુ બચત કરવાની છે કારણ કે રાષ્ટ્રઘડતરની પ્રવૃત્તિઓમાં આપણે વધુ રોકાણ કરી શકીએ. જિંદગીનો વીમાઉદ્યોગ બચત વધારવાનું એક અગત્યનું સાધન છે પરંતુ જિંદગીનો વીમો ઉતારનાર કંપનીઓનો વહીવટ જેટલે અંશે પ્રામાણિકપણે અને કાર્યક્ષમ રીતે ચાલે તેટલે જ અંશે લોકો પોતાની બચત વિશ્વાસ કરીને એમાં રોકે. એની ઉપર અંકુશ રાખવાની સરકારને સત્તા હતી તેમ છતાં કમભાગ્યે માલૂમ પડ્યું કે ભારતના જિંદગીના વીમાઉદ્યોગમાં ગેરવ્યવસ્થા ચાલે છે, ગાયનું ભેંસ તળે ને ભેંસનું ગાય તળે ચાલે છે, નાણાં ઉચાપત થાય છે અને વહીવટ કાબેલિયતથી ચાલતો નથી. આ જાતની પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે તો લોકોનો વિશ્વાસ એમાં રહી શકે નહીં અને વધારે બચત થઇ શકે નહિ. આ સંજોગોમાં જિંદગીના વીમાનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યની ભાગીદારીના વ્યાપનો આધાર આખરે અંકુશોની અસરકારકતા પર અને સામાજિક શિરત તથા સામાજિક જવાબદારીઓ તરફ ખાનગી ક્ષેત્રના અનુભાવ ઉપર રહેશે.

ભારતમાં સમાજવાદી સ્વરૂપની વ્યવસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં આપણે કઈ રીતે આગળ વધી રહ્યા છીએ એનો કંઇક ખ્યાલ હવે આવ્યો હશે. તમને કદાચ એમ થાય કે સમાજવાદી તરેહના પ્રતીકરૂપ વિવિધ આશાઓ અને અભિલાષાઓ એક બીજા સાથે સંગત છે એની ખાતરી શી? અસમાનતાઓ ઘટાડવી અને સાથે સાથે ઝડપી પ્રગતિ કરવી એ શું ખરેખર શક્ય છે? રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ અને પ્રમાણ વિસ્તારવામાં આવે એ ખાનગી સાહસ સાથે સંગત છે એ આપણે ચોક્કસ કેવી રીતે કહી શકીએ? રાજ્ય બદલાતા જતા સંજોગોને અનુકૂળ થવા પૂરતી સ્થિતિસ્થાપકતા કેળવશે એની બાંહેધરીઓ શી? આ પ્રશ્નોના જવાબ સીધાસાદા નથી. પરંતુ મને આશા છે કે તમે મારી સાથે સંમત થશો કે પુરુષાર્થ કરવા જેવો છે. માનવનું ગૌરવ અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય વધે અને સાથે સાથે ઝડપી પ્રગતિ થાય એ માટેનો એ પુરુષાર્થ છે. સમાનતા અને ન્યાયનો આર્થિક પ્રગતિ સાથે મેળ બેસાડવાનો એ પ્રયાસ છે. પ્રયત્ન અને સાહસ ઉપર એકંદર દિગ્દર્શન હોય અને તેમ છતાં એને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રયત્ન છે. આમાં અગત્યની વસ્તુ એ છે કે જુદાં જુદાં ઇષ્ટ ધ્યેયો વચ્ચે સંઘર્ષ થવાની શક્યતા ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. વખતોવખત ઠીકઠીક નભાવી લેવાય એવી બાંધછોડ કરવાની શક્તિ ખીલવવી જોઇએ. આપણને આશા છે કે જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ આવી વધુ ને વધુ બાંધછોડ થશે, મુસીબતો ઊભી થશે માટે પ્રયાસ જ ન કરવો એ એક પ્રકારનો નિરાશાવાદ કહેવાય. અને એમ કરવાથી તો વધુ ઉગ્ર ઉપાયો આચરનારાઓ માટે ક્ષેત્ર છોડી દેવા જેવું છે. આપણે જોરશોરથી અને સતત શંકાઓ ઉઠાવીએ છીએ, નવાં સત્યો અને નવા આશયો આપણે ખુલ્લા મને અને ખુલ્લા દિલે વિચારીએ છીએ અને સ્વીકારવા જેવું રાજીખુશીથી સ્વીકારીએ છીએ. ભારતની આ પરંપરા છે. અને આ જ ભાવનાથી આપણે સમાજવાદી સ્વરૂપની ખોજ આદરી છે. *

★

* આકાશવાણી પર અંગ્રેજીમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ. અનુવાદકઃ શ્રી રમણલાલ મા. ભટ્ટ, એમ. એ.

વર્ષ ૩૩
અંક ૫

સં. ૨
ફાગ

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

卐

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અરવિંદ

ઉમદા કાપડની બનાવટો

ધોવાથી ચઢી ન જાય તેવાં "સનફોરાઇઝડ"
શર્ટિંગ – પોપલીન – કોટિંગ્સ
અને
રંગબેરંગી પ્રિન્ટસ
વાયલ – કેમરીક – પોપલીન.

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ
અમદાવાદ ૩.

ટેલીગ્રામ:-ચાર્જર   ટેલીફોન : ૫૨૨૮૬

ધી ન્યુ નેશનલ મિલ્સ લિમિટેડ

રખીઆલ રોડ, અમદાવાદ–૧૦

સુંદર, સસ્તું અને ટકાઉ

કા પ ડ

માટે પ્રખ્યાત.

: અમારી વિશિષ્ટતાઓ :

ન્યુના ફેબ્રિક્સ

● સાડી ● પોપલીન

● ધોતી ● શર્ટિંગ

● મલમલ ● પ્રિન્ટેડ છીંટ

વગેરે વગેરે.

મેનેજીંગ એજન્ટસ

મેસર્સ ત્રિકમલાલ ભોગીલાલ સન્સ એન્ડ કંપની

ઑટોમોબાઈલ ઉદ્યોગના
રેડિએટર ટેન્કની
બનાવટમાં
અમારા K બ્રાન્ડ
બ્રાસ શીટસનો – પીત્તળનાં પતરાંનો
બહોળો વપરાશ થાય છે.
કમાણી મેટલ્સ એન્ડ એલોયઝ લિ૦
[ઓદ્યોગિક શીટસના ખાસ સ્પેશિયાલિસ્ટ]
: કારખાનાનો વેચાણ વિભાગ :
આગ્રા રોડ, કુરલા – નોર્થ : મુંબઈ ૩૭

વિદ્યાર્થી બંધુઓ તથા બહેનો
યાદશક્તિ વધારવા માટે ઊંઝાનું
સીરપ શંખપુષ્પી
વાપરવાનું શરૂ કરો

સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી યાદશક્તિ વધે છે અને જ્ઞાનતંતુ મજબુત થાય છે. ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય, ભણતાં ભણતાં મગજ થાકી જતું હોય અને વધારે ભણવાથી કંટાળી જવાતું હોય ત્યારે આ સીરપ લેવાથી મગજનો થાક ઉતરી જાય છે. અને મગજ હલકુફુલ થઇ જાય છે અને ભણેલું બધું યાદ રહેવા માંડે છે.

સીરપ શંખપુષ્પી ઉત્તમ બ્રેઈન ટોનિક છે, યાદશક્તિ વધારનાર છે, જ્ઞાનતંતુઓને મજબુત કરનાર છે. મગજથી કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, બેરિસ્ટરો, કારકુનો, ઓફિસરો વગેરે માટે ઉત્તમ છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂા. ૧-૪-૦; ૧ રતલી રૂા. ૪-૦-૦
દરેક જગ્યાએ દવાવાળા વેચે છે.
ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)
: મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :
ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : હાજા પટેલની પોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૫ ફાગણ : ૨૦૧૪ અંક ૫

સુરત તારી રંગીલી તાસીર

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

આપણે સુરત શહેરની સુરત દેખવા–ખૂબસુરત કે બદસુરત જઈએ એ પહેલાં એ શહેરની તાસીર જરા સમજી લઈએ. મલબારીએ બહુ ટૂંકમાં પણ સચોટ રીતે કહ્યું છે:

મનમોજીલા ઉલછબીલા સુરતીલાલા રહેલાણી;
વાડી ગાડી લાડીમાં તે કીધી જિંદગી ધુળધાણી.

અને પછી આગ લૂંટ અને રેલ, ખાણી પીણી દેખાદેખી સુરતનું એમણે પોતાના કાવ્યમાં એટલું સુંદર, દિલચસ્પ અને કરુણભાવ જાગ્રત કરે એ રીતે આપ્યું છે કે જેથી આમ જુઓ તો એક વખતની નાણાંની રેલમછેલથી છલકાતું નાણાવટ, આમ મોતીના તોરણે ઝગમગતું ગોપીપરુ, રૂપિયા ભરીને ગાડાઓના દારકટારવાળો વાલાજી નવસારીભાગળનો રસ્તો, દાદીઝુમ્મરની રોશનીથી ઝળહળતી ઊંચી ઊંચી હવેલીઓ અને એની સાથે આઠેમના, બળેવના, સંક્રાંતિના શ્રાવણ મહિનાના વારતહેવારના એટલા મેળા, મહોત્સવો, ન્યાતવરા, જમણવરા, માણેક ઠારીપૂનેમ, ચંડી પડવો, પોંક ખાવાની લિજ્જત. લિજ્જત માણનારું સુરત–રંગીલું શહેર અને મરાપણું શહેર–એક કાળે હતી તે સોનાની સુરત આજે છે રોતી સુરત–અને છતાં નથી એ બદસુરત. ભાંગ્યા–ભાંગ્યા ભરૂચથી પણ ભારી ફટકા ખાધા પછી પણ છે એ રંગીલી સુરત. બાગ છે, નદી છે, રળિયામણો કિનારો છે, અસલી બંદરી વહેપારનું હજી રહ્યું–સહ્યું નૂર છે,

નવાબી રોનકની હજી રહીસહી દિમાગમાં ઝાંખી છે, કુદરતને જે ગમે તે કરે, ફાવે એટલા ધા ફટકા મારે, પણ એ શહેરની તાસીર રંગીલી. આગને ઘોળી પીએ, રેલને પચાવી જાય. ચડતી પડતીના વાયરા સામે જો હસતે મોંએ ઝઝૂમતી કોઈ નગરી હોય તો તે સુરત છે.

એને હસ્યે જ છૂટકો. કારણ એ કંઈ ક્ષયરોગી ચંદ્રની નગરી નથી. સૂર્યપુરી સૂરજ-દાદાની કૃપા પરથી વસેલી નગરી છે. સૂર્યની દીકરી અહીં રસળતી જાય, તપતી, પણે અશ્વિનિ-કુમારો કુમારી ભોમકા ઉપર ઊભા ઊભા તપ કરે, અહીં સૂર્યની પૂજા કરનારા વિવિધ લોક વસે. વાદળ આવે તેને પણ વિખરાવી દે એવી આ સૂર્યપુરી, માર ખાતાં પણ હસતી લાગે એમાં શી નવાઈ?

શાહીસોદાગરનું આ શહેર એક જમાનામાં સગવડભર્યું બંદર. મુલક મુલકના લોકો અહીં આવેઃ ઈરાન, અરબસ્તાન, રૂમી, તુરકી, મીસરી, ગ્રીક, ઈટાલી, સ્પેન, અને પછી ફ્રાસિ, વલંદા, અંગ્રેજ ઉપરાંત આફ્રિકાથી, આગ્નેય નીચે લંકાથી, મલાયાથી, ચાલ્યા જ આવે, ચાલ્યા જ આવે. તેમજ અહીંથી ઠેઠ ચીનીઅખાતોમાં જહાજો ફેરવતા સોદાગરો બહાર પણ ફર્યા કરે, એટલે શહેરની તાસીરમાં જાતજાતના મિશ્રસ્વભાવ નજરે પડે એ કુદરતી છે. ખેલદિલી છે, રંગદિલી છે, ઠઠ્ઠામશ્કરી છે, રોળખાજી છે. ભાષા જાતજાતના લ્હેકા મરોડથી મરીમસાલાથી, રસસામગ્રીથી બહારનાને અચંબો પમાડે એ જાતની છે. રસખદતી કેટલાકને ખદખદતી લાગે એવી ગાલીપ્રદાનથી ભરેલી છે. પણ એ ધાંટાધાંટ, હોરા, તોફાનમસ્તી, ગુસ્સા-તુમાખીની પાછળ એક અજબ હૃદયનો ધબકારો છે–જે સ્વચ્છ છે, ડાક્ટર ભૂંગળું મૂકે તો એને છાતી ઠોકી કહેવું પડે કે આ તદ્દન નિર્દોષ રોગ–રહિત ધબકારો છે, સ્વચ્છ ટકોરા મારતું ભાવભીનું રસીલું રંગીલું દિલ છે.

જાઓ, હજી આજે જાઓ—રાંદેર જાઓ કે ડુમ્મસ જાઓ, ફરો તો ઠેર ઠેર એ જોવા મળશે. અસલી દોલત નહિ હોય, પણ એથી એ નથી એનું દર્દ પણ નહીં હોય અને બીજે પક્ષે ક્યાંક દોલત હશે તો સાથે દિલ પણ હશે, એ કઠોર બુઠ્ઠું નઠોર નહીં હોય.

જાતજાતના લોકોએ એ દિલને માણ્યું છે, બહલાવ્યું છે, દહેલવી, લખનવી, હજી અજી વાહવાહ પણ છે. બનારસી તાંજેરી સંસ્કૃત પંડિતાઈ પણ છે. ગીત ગાના, ઔર બાજી બજાના એમાં નજાકત પણ છે. ટૂંકમાં જીવનરસ છે.

અને નહીં તો બીજું જિંદગીમાં છે પણ શું!

[શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાના રેડિયો–વાર્તાલાપમાંથી સાભાર ઉધ્ધૃત]

★

ભારતીનું ઐક્ય

રસિકલાલ છો. પરીખ

प्रथमं तावन्मङ्गलं कर्तव्यम् ।

नमस्कुर्वे सदा भक्त्या रवीन्द्रं कवितारविम् ।
कृता प्रतिभया यस्य भारती विश्वभारती ॥
गोवर्धनमालम्ब्य भारतीमुखमण्डना ।
सुजाता गुर्जरी वन्दे तं त्रिवेणीविधायकम् ॥
माधुर्यं [illegible] भावे गाम्भीर्यमेव च ।
[illegible] न्हानलालितिलकायते ॥
आध्यात्मिकं [illegible] राजचन्द्रान्महात्मनः ।
महात्मा मोहनो जातो विश्वशान्तेर्महाकविः ॥
कवीनां स्मरणं पुण्यं प्रभूणां सत्त्वतेजसाम् ।
मङ्गलं हि भवत्येतद्विद्याविघ्ननाशनम् ॥

यत्नलाघवा प्रवक्तुं नाहं समर्थ इति न मे क्षोभावहम् । किन्तु तत्र निरुपायोऽहमिति गुर्जर्यामेव किंचित् प्रवक्तुं यते । तत् सावधानं श्रूयताम् ।

૧

આપણા ભારતરાષ્ટ્રની આજે સૌથી મોટી જરૂરિયાત ભારતનું ઐક્ય અનુભવવાની છે. જરા નવાઈ જેવું લાગે, એવી આ વાત છે. ભારતે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે પહેલાંથી આપણે કહેતા આવ્યા છીએ કે ભારતમાં રાજકીય વૈવિધ્ય તેના ઇતિહાસકાળમાં હોવા છતાં ભારતીયો તેમના સંસ્કારોમાં એક હતા અને છે. તો એ સંસ્કાર-ઐક્ય હકીકત છતાં, આજે રાજકીય ઐક્યના કાળમાં, ઐક્ય અનુભવવામાં શી મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે? આપણા રાજદ્વારી પુરુષો જે અનેક નિદાનો કરે છે તેમાં એક ભાષા પરત્વે છે. તેઓ આપણને કહે છે કે ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી ભારતની જુદી જુદી ભાષાઓના ભાષીઓ ભાષા પરત્વે પરસ્પર દ્વેષની લાગણી ખીલવી રહ્યા છે. અર્થાત્ કે ગુજરાતીઓ પોતાની ભાષાના અભિમાનને લઈને મરાઠી, હિંદી, બંગલા આદિ ભાષાના ભાષીઓનો દ્વેષ કરે છે, ઊલટ પક્ષે મરાઠી ઇત્યાદિના ભાષીઓ અમારો દ્વેષ કરે છે. આ નિદાન સાચું છે? તેનો એક ઉત્તર તો આપે ગુજરાતમાં બંગીય સાહિત્ય સમ્મેલન ભરી, તેમાં ગુજરાતી વિભાગ રાખીને જ આપ્યો છે—કે એ વિવિધભાષાભાષીઓના દ્વેષની વાત સાચી નથી. ખરું કારણ તો એ રાજદ્વારી પુરુષો પોતાનું અંતઃકરણ તપાસે તો એમાં જ મળી આવે.

એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે કે રાજદ્વારી પુરુષોને એમના "સત્તામદ"-'સત્તાગ્રહ' નહિ પણ સત્તાનો મદ અને એ ટકાવી રાખવાનો આગ્રહ-એને અંતઃકરણમાં મધ્યસ્થાને રાખીને જ વિચારવાની, બોલવાની અને આચરવાની ટેવ હોય છે. આ સત્તા ટકાવવાના ઇતિહાસમાં રાજકીય પુરુષોએ જુદા જુદા સમયે જે જુદાં જુદાં ઓઠાંઓ રજૂ કરી તેમની મુરાદો પાર પાડવા સંઘર્ષો ઊભા કર્યા છે તે ઓઠાંઓ મારે આપની સમક્ષ કહી જવાની જરૂર નથી. પહેલાં ધર્મસંપ્રદાયની ભાવનાનો ઘણો ઉપયોગ થતો, કેટલાં યે વિગ્રહોમાં સંસ્કૃતિની ભાવનાઓનો નિર્ણાયક ઉપયોગ થયો છે; અત્યારના "શીત યુદ્ધ"માં પણ એ જ વાત આગળ આવે છે. પણ ભારતના પહેલાના ઇતિહાસમાં ધર્મોએ રાજદ્વારી પુરુષોને લડવા માટે નિમિત્ત

બનવાની, થોડાક અપવાદ સિવાય, એકંદરે ના પાડી છે. આપણા દેશમાં ભાષાના મમતે તો ક્યારે પણ પોતાને નિમિત્ત થવા દેવાનું મારી જાણમાં નથી. પણ બ્રિટીશ રાજ્ય દરમિયાન ભારતના વૈવિધ્યને વિદ્વેષમાં પલટવાની તીક્ષ્ણ ભેદનીતિએ અમલ કર્યો, અને ધર્મભાવના દેશને તોડી નાખવાની નીતિનું સબળ હથિયાર બની. ભારતના ઇતિહાસવલણમાં આ એક મોટો આઘાત થયો છે. પણ દેશને તોડવામાં ભાષાઓને નિમિત્ત બનાવવાનું સ્વરાજ્યના રાજદ્વારીઓને જ સૂઝ્યું છે. આમાં સત્તા ઉપરના રાજદ્વારીઓ અને વિરોધીઓમાંથી કોની જવાબદારી વધારે છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ [illegible] ની [illegible] પક્ષમાં પણ સત્તાના નિમિત્તે એકભાષી દ્વિભાષી ત્રિચતુર્ભાષી જૂથોનું મતવૈવિધ્ય [illegible] તુરી, માર [illegible] આપણે જોઈએ છીએ, જેને શિસ્તના ઘોડાથી દબાવી દેવાના પ્રયત્નો થાય છે [illegible] સિદ્ધ પ્રવક્તાઓની નામાવલી કરશો તો એમાં સદ્ભાગ્યે તે તે ભાષાઓના સાહિત્યઉપાસકો બહુ જ થોડા દેખાશે.

મારું એટલું જ વક્તવ્ય છે કે ભારતનું ભાષાવૈવિધ્ય એ વિદ્વેષનું કારણ નથી, તેના સાહિત્યઉપાસકો પણ થોડાક અપવાદ સિવાય, એનું મુખ બનતા નથી. અને છાપાંઓ જેમને ભાષાકીય ઝઘડાઓના મોટા અક્ષરોમાં—મોટું મથાળું રજૂ કરે છે તે હકીકતમાં રાજકીય ઝગડાઓ છે. એનું છેલ્લું સ્વરૂપ અંગ્રેજીને ભારતની રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાની ઘોષણામાં છે—જે જાણી મલ્લિનાથનું પેલું પ્રસિદ્ધ વાક્ય યાદ આવે છે: ' अहो मूलच्छेदी वाणिज्यप्रकर्षः !

બંગીય ભાઈઓએ પહેલાં કહ્યું તેમ, ગુજરાતને આંગણે આ પરિષદ ભરી અને તેમાં ગુજરાતી વિભાગ રાખ્યો એ સૂચવે છે કે ભારતની ભિન્ન ભિન્ન આવિષ્કૃતિઓ બંગલા, ગુર્જરી ઇત્યાદિ પરસ્પર કેવા સ્નેહથી મળે છે, આલિંગે છે અને પોતાનું ઐક્ય અનુભવે છે. અને આ ભારતીનું ઐક્ય એ કોઈ રૂપક નથી. આપનામાંથી જે કોઈએ ભાષાના ઇતિહાસનું સહેજ પણ અવલોકન કર્યું હશે તે જાણતા હશે કે આપણે બધા જે બોલીઓ બોલીએ છીએ તે ઇન્ડો-આર્યન ભારતીય આર્ય ભાષા જ છે. મારા મિત્ર ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાટુર્જ્યાએ અમારી ગુજરાત વિદ્યાસભાના આશ્રયે જે વિદ્વત્તાભર્યાં મનોહર ભાષણો આ વિષય ઉપર આપ્યાં હતાં તે આપનામાંથી જેમણે ન વાંચ્યાં હોય તેમને વાંચવાની ભલામણ કરું છું. ઇન્ડો-આર્યનની ત્રણ કાલકૃત અવસ્થાઓ ઓલ્ડ ઇન્ડો આર્યન, મિડલ ઇન્ડો આર્યન અને ન્યુ ઇન્ડો આર્યન—દ્વારા આપણે બધા મૂળમાં એક આર્ય ભાષાભાષી હતા અને છીએ. જેમાં પ્રદેશભેદે વૈવિધ્ય આવ્યું છે, ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રીય કહેવત " બાર ગાઉએ બોલી બદલાય " એ ન્યાયે. પણ એ વાત આપણે હંમેશાં સ્મરણમાં રાખવાની છે કે આપણે બધા બંગલા, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, ઇત્યાદિના બોલનારા ઇન્ડો-આર્યન ભારતીય આર્ય ભાષા—સંક્ષેપમાં ભારતી જ બોલીએ છીએ; અને જેને ડૉ. સુનીતિકુમાર સંસ્કૃતનો ' દિગ્વિજય ' કહે છે, એ દિગ્વિજય દ્વારા દ્રાવિડીની આવિષ્કૃતિઓ બોલનારા પણ, તમને સાંભળતાં અપરિચયના કારણે કુતૂહલ કરાવે છતાં, વૈખરીની પૂર્વ અવસ્થાનું ઐક્ય બતાવે છે, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃતના વ્યાપારને લઈને શબ્દસમાનતા અર્પે છે, અને જે ઇતિહાસસિદ્ધ સંસ્કાર ઐક્યનો પૂર્વે ઉલ્લેખ કર્યો તે પોતાના બળે દ્રાવિડી સાથે પણ ' ભારતી 'નું સગપણ પ્રદર્શિત કરે છે.

આવી આ જે ભારતવ્યાપી ભારતી તેના વિવિધ પરિવર્તો કે વિવર્તોના વ્યાપાર કરનારા ભાષાભેદના કારણે શા માટે વિદ્વેષ કેળવે ? હા, જેમ એકભાષા બોલનારા સાહિત્યકારો વચ્ચે પણ સ્પૃહણીય સ્પર્ધા—કોઈવાર અસ્પૃહણીય થઈ જતી એવી—સ્પૃહણીય સ્પર્ધા હોય છે તેમ ભારતીના ગુર્જરી, મરાઠી, બંગલા કે હિંદી પ્રકારો વાપરનારા વચ્ચે પણ હોય—અમે તમારાથી આગળ, વધારે પ્રગતિશીલ અથવા વધારે પ્રતિભાવન્તા—ઇત્યાદિ. પણ એ કંઈ

રાજકીય કે આર્થિક વિદ્વેષનું કારણ ન બને, કારણ કે એ બે ક્ષેત્રોમાં તો વિવિધ સારસ્વતોને એકસરખુંજ કષ્ટ સહન કરવાનું હોય છે.

૨

પ્રાદેશિક અંતરોને લીધે બંગલા અને ગુજરાતી વચ્ચે અંતર થાય, અને એ અંતર વચમાં અંગ્રેજી આવવાથી વધ્યું એટલું જ નહિ પણ એક બીજાને અતડા કરવામાં પણ કારણભૂત બન્યું, કારણ કે સંસ્કૃત જેમ આ બધાને અનુસ્યૂત રાખતી હતી તેમ અંગ્રેજી ન કરી શકે, અને તેમાં એનો પણ દોષ નથી. પણ છતાં ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે એ નોંધવું જોઈએ. તો બીજે પક્ષે અંગ્રેજી અમલ દરમ્યાન બંગલા, ગુજરાતી ઇત્યાદિ ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું એક સમાન બળ કામ કરતું હોવાથી તે તે ભાષાઓના સાહિત્યમાં પણ સરખા પરિણામ થાય જે તે તે સાહિત્યોના તુલનાત્મક અભ્યાસથી અને આવાં સંમેલનોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય. ઉપરાંત એક ભાષાના સાહિત્યની બીજા ઉપર કેટલી અને કેવી છાયા ઊતરે છે તે પણ સમજાય.

વર્તમાન યુગમાં બંકિમચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ, શરચ્ચંદ્ર ઈત્યાદિ બંગીય સાહિત્યકારો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અનુવાદ, અનુકરણ અને પ્રેરણાસમન્વયથી શાં પરિણામો લાવ્યા છે તે તો આપ સૌને અત્યાર પહેલાં નિવેદિત થયાં હશે. અને આગળ પણ થશે. પણ આ પ્રસંગે પુણ્યશ્લોક કરુણાશંકર જેમને શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન 'માસ્ટરજી' કહી સંબોધતા એમનું સ્મરણ ચિત્ત ઉપર ચિતરાઈ જાય છે. એ મહાન શિક્ષકે રવીન્દ્રની વાણીનું અને બંગીય સંસ્કારનું ચિરસ્થાયી સંક્રમણ ગુજરાતને કર્યું છે. પણ ગુજરાતી સાહિત્યની એવી કોઈ અસર બંગલા ઉપર છે કે નહિ તે તો કોઈ બંગીય વિદ્વાન્ કહે ત્યારે જાણીએ.

૩

ગુજરાતી સાહિત્યની વિશેષતાઓ વિષે આ વિભાગમાં ગુજરાતી સક્ષરો કંઈક કહેશે એમ માની લઉં છું, એટલે એ કાર્યમાં હું નહિ પડું. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતે લોકસાહિત્ય કે હરિસાહિત્યમાંથી દોહા ભેગા કરી વીર અને શૃંગાર રસની અહીં કેવી લકશો હતી તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. તેમાંયે આ પ્રદેશમાં રહેતા જનોની વિશેષતાઓ આવા કંઈક દોહાઓમાં પ્રગટ થાય છે, જેમ કે,

> जीविउ कासु न वल्लहउं धण पुणु कासु न इट्ठु ।
> दोण्णि वि अवसरनिवडिआइं तिणसम गणइ विसिट्ठु ॥

[1] જીવવું કોને વહાલું નથી, અને વળી ધન કોને ઈષ્ટ નથી—પ્રામાણિકપણે આ ગુજરાતી કવિ વાત કરે છે. ખાલી bravado કે ત્યાગની બડાશ મારતો નથી—છતાં કહે છે 'અવસર' આવતાં વિશિષ્ટ જન એ બન્નેને તૃણ સમાન ગણે છે. આ પ્રદેશના સંસ્કારની આ લાક્ષણિકતા તમને તેમના જીવનમાં અને સાહિત્યમાં મળશે. ગુજરાતીઓને ધન ઇષ્ટ છે અને જીવવું પણ વહાલું છે એ તો બીજા પ્રાદેશિકો ગુજરાત વિષે જાણે છે; પણ અવસર આવે એ બન્નેનો ત્યાગ કરવાની વિશિષ્ટતા પણ એનામાં છે—એ ઈતિહાસસિદ્ધ છે છતાં એટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી. આ પંક્તિઓમાં જે જીવનની ધરતી ઉપર ઊભા રહેવાની વ્હેવારુતા અને અવસર આવ્યે ત્યાગ કરવાની ભાવના છે અથવા એ બન્નેનો જે મેળ છે તેનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં તમને પ્રતિબિંબ મળશે

" જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. "

એ આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે' એ રીતે જીવ જગત ને બ્રહ્મના સંબંધને કોઈ પણ વેદાન્તની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ન મુકાય એ રીતે શબ્દના ચમત્કારમાં નરસિંહ મહેતાએ મૂક્યો છે.

કવિશક્તિનું આ લક્ષણ પણ તમને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં ઉતરેલું દેખાશે.

પણ બીજા પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં કદાચ ન હોય કે વિરલ હોય એવો અખો–' મન મહીં નીવડ્યા મેરા'નો સમર્થ કવિ અખો–એ ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટ વિભૂતિ છે. આ વિભાગના આજના પ્રમુખે આ કવિનું જે અધ્યયન કર્યું છે તે ઉપર બંગીય અને ગુર્જર સાક્ષરોનું પણ ધ્યાન ખેંચું છું.

પણ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત પરંપરાઓનો ગાઢ પરિચયથી ચિંતક કલાકાર ગોવર્ધન ત્રિપાઠી, અમારો અદ્વિતીય નવલકથાકાર અને વિશિષ્ટ પ્રતિનિધિ.

આધુનિક પ્રાદેશિક સાહિત્યોની તુલનામાં ગુજરાતી ગદ્ય એક વિશિષ્ટ સર્જન છે. અંગ્રેજી અસર નહિ પામેલા કવિ રાયચંદ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું આધ્યાત્મિક ચિંતન નિરૂપતું ગદ્ય એ એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે. ગાંધીજીના વિચારદેહ અને શબ્દદેહના ઉપર આ અધ્યાત્મદ્રષ્ટાની કોઈ અનોખી અસર છે.

મણિલાલ નભુભાઈ, આનંદશંકર ધ્રુવ અને પંડિત સુખલાલજી ચિંતનાત્મક ગદ્યના ઉત્તમ સર્જકો છે. તો બીજી રીતે પ્રો. ઠાકોર એ એક ઉત્કૃષ્ટ કોટિના ગદ્ય વિધાયક છે. અને ગાંધીજી ! ગુજરાતી ગદ્યને જે સબળ સરળતા, વિશદતા અને તેજ તેમણે ગુજરાતી ભાષાને પોતાના વિચારોનું વાહન બનાવીને આપ્યા છે તે કદાચ અખાની જેમ ગાંધીજીને પણ બીજા સાહિત્યોને અલભ્ય એવી ગુજરાતીની વિભૂતિ બનાવે છે !

પણ આમ નામો ગણાવવા બેસું તો ગણું એના કરતાં ન ગણું એમાં જ ઘણા વિશિષ્ટો રહી જાય. એટલે હું, આ યત્કિંચિત્ નિર્દેશ કરી એટલું જ સૂચવવા માગું છું કે ભારતીનો ગુજરાતી આવિષ્કાર પણ ધ્યાન અને અભ્યાસ યોગ્ય છે. અંગ્રેજીને હવે આપણે આપણી વચ્ચે અંતરાયરૂપે રાખવાનું નથી, છતાં સંસ્કૃતની સાથે એનું અધ્યયન આપણને વિશાળ ચેતનામાં વિહરાવવા આવશ્યક છે. પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વર્તમાન યુગના સાહિત્યકારોમાં પોતાની ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર જ જે ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું અને જેને લઈને આપણે ટેક લેક અંશે આપણા પરંપરાગત ઐક્યને બાજુ ઉપર મૂકી દીધું હતું તે ઐક્ય પાછું અનુભવવા આપણે પરસ્પર પ્રાદેશિક સાહિત્યોના અધ્યયન અને આસ્વાદ માટે તજવીજ, તાકીદે તજવીજ કરવાની છે; જે મહાત્મા ગાંધીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો હતો—જે આનંદશંકરે ગુજરાત વિદ્યાસભામાં કરવા ઇચ્છા રાખી હતી અને જે માટે દાદાસાહેબ માવલંકરે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

બંગીય સાહિત્ય પરિષદનું આ સમેલન એ ઐક્યના અનુભવનું સમર્થ નિમિત્ત છે અને તેથી તેના ગુજરાતી વિભાગનું ઉદ્ઘાટન ભારતીના એક ઉપાસક તરીકે કરવાનું મને જે પ્રાપ્ત થયું છે તે પુરોહિતકાર્ય કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે; અને આ સારસ્વતયજ્ઞમાં ગુર્જરી હવે આહુતિઓ આપે એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરું છું.

卐

ભારત વિજ્ઞાન પરિષદનાં સંસ્મરણો

ડૉ. અશ્વિન ત્રિવેદી M. Sc., Ph. D.

ભારત વિજ્ઞાન પરિષદનું ૪૫ મું અધિવેશન મદ્રાસ ખાતે તા. ૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૮ થી તા. ૧૨ જાન્યુઆરી સુધી યોજવામાં આવ્યું હતું. સત્તર વર્ષ પહેલાં ૧૯૪૦ માં વિજ્ઞાન પરિષદ મદ્રાસ ખાતે મળી હતી આ ગાળામાં—ખાસ કરીને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી—વિજ્ઞાન પરિષદના સભ્યોની સંખ્યામાં, સંશોધનપત્રોમાં અને વિભાગોમાં ઝડપી વધારો થતો આવ્યો છે. આ વર્ષે પરિષદના સભ્યોની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલે પહોંચી હતી. આવી વિશાળ સંખ્યાવાળી પરિષદને યોજવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ હોય છે; એટલું જ નહિ પણ પરિષદના હેતુઓને બર લાવવાના કામમાં પણ અંતરાયો ઊભા થાય છે. ભારત સરકારના સૌજન્યથી છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં વિજ્ઞાન પરિષદને વધુ ને વધુ સંખ્યામાં પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોના સંસર્ગનો લાભ મળે છે. વળી પંડિત નહેરુ પરિષદનું ઉદ્દ્ઘાટન કરી વૈજ્ઞાનિકોને પ્રેરણા આપે છે અને સ્વતંત્ર ભારતમાં વિજ્ઞાનના વિશિષ્ટ સ્થાનનો ખ્યાલ આપે છે. આ બધા લાભ સાથે કેટલાક ગેરલાભ પણ ભોગવવા પડે છે. એક તો, વધતી જતી સંખ્યાને લીધે પરિષદ લગભગ મેળા જેવી થઈ ગઈ છે. પંડિત નહેરુની હાજરીને લીધે અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકો, મંદિરમાં ભગવાનની આસપાસ પૂજારીઓ ફરે તેમ, પંડિત નહેરુના કાર્યક્રમ ઉપર ધ્યાન રાખી તુરત પાછા ફરે છે અથવા પરિષદ સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિમાં પરોવાઈ જાય છે. પરદેશી વૈજ્ઞાનિકો જેવા "મોટા દેવો"ની હાજરી પણ આ પરિસ્થિતિમાં ઉમેરો કરે છે. આથી દેશપરદેશના સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોના સંસર્ગનો લાભ યુવાન વૈજ્ઞાનિકોને પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી. પરિષદના મુખ્ય હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ઊગતા વૈજ્ઞાનિકો પોતાના સંશોધનના હેવાલો જુદા જુદા વિભાગમાં રજૂ કરે અને આ અહેવાલો ઉપર વધુ અનુભવી વૈજ્ઞાનિકોની ટીકામાંથી માર્ગદર્શન મેળવે તેમજ નવી દિશામાં કામ કરવાનું સૂચન મેળવે.

(૨) જ્ઞાનગોષ્ઠિ (Symposium) તેમજ લૌકિક ભાષણો દ્વારા વિજ્ઞાનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓના છેલ્લામાં છેલ્લા સંશોધન વિષે જ્ઞાન મેળવે. ઘણીવાર પુસ્તકો વાંચવાથી જે સમજાતું નથી તે મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં ભાષણથી અથવા વાતચીત દ્વારા સહેલાઈથી સમજાય છે.

(૩) વૈજ્ઞાનિકો જનસમાજમાં પોતાનું સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા જાગતી રાખે તેમજ વિજ્ઞાનના શિક્ષણનું ધોરણ ઉચ્ચતર થતું જાય તેવી ગોઠવણ કરે.

(૪) વૈજ્ઞાનિકોને કામ કરવાનાં સાધન સગવડો તેમજ તેમને વ્યાજબી વેતન મળે તેને માટે પ્રયત્ન કરે.

વધતી જતી સંખ્યાને લીધે આ હેતુઓ સચવાતા નથી. હવે એવો સમય આવ્યો છે કે વૈજ્ઞાનિક પરિષદને રસાયણ વિભાગ, ભૌતિક વિભાગ, વગેરેમાં વહેંચી નાંખવું ઇષ્ટ થઈ પડશે. આમ કરવાથી પહેલા અને બીજા ઉદ્દેશ માટે કાર્યક્રમના તવરો. ત્રીજા અને ચોથા

ઉદ્દેશ માટે 'નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઑફ્ સાયન્સીસ' અને 'ઇન્ડિયન એકેડેમી ઑફ્ સાયન્સીસ' જેવી સંસ્થાઓ વધુ ભાગ ભજવી શકશે. આવી સંસ્થાઓ પરસ્પર સહકારથી કામ કરે એ ઇષ્ટ છે. તે ઉપરાંત આવી સંસ્થાઓ, નેશનલ પ્રયોગશાળાઓ તેમજ વિદ્યાપીઠો વચ્ચે સહકાર જળવાય એ પણ ઇચ્છનીય છે.

આ વખતની પરિષદમાં આપણા દેશના એક અત્યંત મહત્ત્વના સવાલ વિષે પણ જાણવા મળ્યું. હિંદી ભાષાને રાજભાષા તરીકે સ્વીકારવાની નીતિ સામે દક્ષિણમાં ઉગ્ર વિરોધ છે. આ વિરોધ અંગેના તોફાનને લીધે કેટલીક વ્યક્તિઓને જેલમાં ધકેલવામાં આવી છે. આના વિરોધમાં પંડિત નહેરુના આગમન નિમિત્તે દેખાવો કરવાનું 'દ્રાવિડ કઝગમે' નક્કી કર્યું હતું. આ વિરોધ વિષે જાણવાનો લાભ પરિષદના કેટલાક સભ્યોને પણ મળ્યો. સાંજે ૭ વાગે જ્યારે કેટલાક સભ્યો બસમાં પાછા ફરતા હતા ત્યારે પથ્થરબાજી ચલાવી બસના કાચ ફોડી નાખવામાં આવ્યા હતા અને સભ્યોને બચાવઅર્થે બેઠકોના નીચલા ભાગમાં ભરાઈ જવું પડ્યું હતું! જો કે કહેવું પડશે કે મુંબઇ અને અમદાવાદના આવા પ્રકારના દેખાવ કરનારાઓના પ્રમાણમાં સ્થાનિક ટોળું સંખ્યામાં નાનું અને અનુભવમાં કાચું લાગતું હતું. મોટરોમાંથી હવા કાઢવાની, મોટરો બાળવાની અને સામાઓને ઇજા પહોંચાડવાની વૃત્તિ દેખાતી ન હતી. એ છતાં રાજાજીથી માંડીને દક્ષિણના દરેક રહેવાસીને ભાષા વિષેના ઠરાવ માટે ઉગ્ર વિરોધ છે એ સ્પષ્ટ હતું. ગુજરાતી કે હિંદી ભાષાને મુકાબલે તામિલ ભાષામાં, દૈનિકો, અઠવાડિકો, માસિકો તેમજ પુસ્તકો વધુ સંખ્યામાં બુકસ્ટોલો પર દેખાતાં હતાં અને ખરીદનારાઓની સંખ્યા પણ આપણા કરતાં ઘણી વધારે લાગતી હતી. ટૂંકમાં, ગુજરાતી કરતાં તામિલ ભાષાના વિકાસ માટે વધુ પરિશ્રમ લેવાયો હોય એમ લાગે છે.

દક્ષિણનું એમ કહેવું છે કે : (૧) અત્યારે હિંદી ભાષા પાસે એટલી તૈયારી (પુસ્તકો, પરિભાષા, ઇત્યાદિ સંબંધી) નથી કે જ્ઞાન–વિજ્ઞાનની બધી શાખાઓ તેમજ વ્યવહાર અને રાજકારણનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં હિંદીથી સંપૂર્ણપણે ચલાવી શકાય. (૨) દેશપરદેશ જોડેના વ્યવહારમાં તેમજ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં અંગ્રેજીની જરૂર હજી રહેવાની. (૩) એ સાચું છે કે અંગ્રેજી ભણેલાની સંખ્યા બહુ અલ્પ છે પરંતુ આ નાનો સમૂહ જ દેશના વ્યવહારના દરેક ક્ષેત્રે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવે છે. રાજવહીવટ, પંચવર્ષીય યોજના તેમજ દેશના વિકાસના અન્ય ક્ષેત્રમાં આ જ સમૂહનું વર્ચસ્વ છે અને હજુ ઘણાં વર્ષ સુધી રહેશે. (૪) દક્ષિણ હિંદની ભાષાઓ અને સાહિત્ય સમજવા માટે ઉત્તર હિંદના લોકોએ બહુ ઓછો પ્રયત્ન કર્યો છે. દક્ષિણ હિંદના વિદ્યાર્થીને માતૃભાષા પછી અંગ્રેજી શીખવવામાં આવે તેનો ઉત્તરને શો વાંધો હોઇ શકે ? દેશમાં રાજભાષા તરીકે હિંદી તેમજ અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરી શકાય. દક્ષિણના લોકો હિંદી શીખવા તૈયાર છે પરંતુ જ્યાં સુધી અંગ્રેજી ભાષાની સઘનતા હિંદીમાં ન આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજીનું સ્થાન ખસેડીને હિંદીને મૂકવા તૈયાર નથી. ટૂંકમાં, આ સવાલ માત્ર અમુક વર્ગના માળાનો નથી પરંતુ હિંદી ભાષાના વિકાસનો છે.

મને લાગે છે કે દક્ષિણના આ મંતવ્યમાં થોડુંઘણું તથ્ય રહેલું છે. હિંદી ભાષા વિષે દક્ષિણના લોકોને વાંધો નથી. હિંદી બોલપટો હજુ દક્ષિણમાં લોકપ્રિય છે. બોલાતી હિંદી

ભાષા વિશે પ્રમાણમાં વિરોધ ઓછો છે. ઉત્તરે દક્ષિણનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવા ઉદારતા દાખવવી પડશે. મને લાગે છે કે હિંદી ભાષાને રોમન લિપિમાં લખવામાં આવે તો દક્ષિણ અને બંગાળનો વિરોધ ઓછો થઈ જાય. કદાચ ઉચ્ચારોમાં થોડી વિવિધતા રહેશે. અત્યારે અંગ્રેજી પણ ઇંગ્લૅન્ડ અને અમેરિકામાં તદ્દન ભિન્ન રીતે બોલાય છે અને છતાં અંગ્રેજી ભાષા બન્ને પ્રદેશોમાં ગૌરવનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી છે. ચીનના લોકોએ પણ રોમન લિપિ અપનાવવાનો નિર્ણય લીધો છે. રશિયા સિવાય દુનિયાનું લગભગ બધું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય રોમન લિપિમાં પ્રગટ થાય છે. એક સમયે આપણા અગ્રગણ્ય નેતાઓએ પણ આ વિશે વિચાર કર્યો હતો. લશ્કરમાં હિંદી રોમન લિપિમાં શીખવવામાં આવે છે. ભાષાનો પ્રશ્ન માત્ર સિદ્ધાંતનો નથી; પરંતુ વ્યવહાર અને તપનો છે. ઠરાવો પસાર કરવાથી રાજભાષા નહીં સર્જી શકાય. શિક્ષણ માટે માતૃભાષા સૌથી વધુ સુગમ છે એને માટે બેમત હોઈ શકે નહિ. પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં તેમ જ રાજભાષા તરીકે હિંદી સ્વીકારવામાં (દક્ષિણ માટે) વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ છે. જેટલે અંશે દેશની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓનું અને હિંદીનું ભાષા તરીકે સામર્થ્ય વધશે તેટલે અંશે અંગ્રેજીને આપોઆપ વિદાયગીરી મળવાની. ભાષાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ રાજકીય બળ પર આધાર રાખતા ઠરાવોથી નહીં પણ ભાષાની સેવા માટેના ઉગ્ર તપથી જ થઈ શકશે. જ્યારે હિંદી તેમ જ દેશની બીજી ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોનું પૂરતું સાહિત્ય દૃષ્ટિગોચર થશે ત્યારે આપોઆપ ભાષાના પ્રશ્નનો સહજ ઉકેલ આવશે. વિદ્યાપીઠોની ફરજ છે કે આવા પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જાવવા ઉત્તેજન આપવું અને રાજ્યે પણ આ કામમાં પૂરતી મદદ કરવી. અંતમાં, આપણે બધાએ યાદ રાખવું જોઈએ કે દેશના ઐક્ય કરતાં બીજો કોઈ પણ પ્રશ્ન વધુ અગત્યનો નથી.

હવે આપણે અધિવેશનમાં જઈએ. અધિવેશનની શરૂઆતમાં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર, મદ્રાસ રાજ્યના ગવર્નર અને શહેરના મેયરના સ્વાગત પ્રવચનો થયાં. ત્યાર પછી શ્રી નહેરુએ ઉદ્‌ઘાટન પ્રવચન કર્યું. ભારત ખરેખર એક તાજુબી ભરેલો દેશ છે. એક તરફથી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં પરોવાયેલો વર્ગ વીસમી સદીમાં રહે છે ત્યારે દેશના બીજા અનેક વર્ગોમાં હજુ હજારો વર્ષ પહેલાંના જેવું જ જીવન અને વિચારશ્રેણી પ્રવર્તે છે. ભારતને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો મૂલ્યવાન વારસો છે; પરંતુ આ વારસો અનેક રીતે બોજા જેવો થઈ ગયો છે. વૈજ્ઞાનિકો હજુ દેશના સામાન્ય જીવન કે રહેણીકરણી ઉપર ખાસ અસર કરી શકયા નથી. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો અભાવ હજુ બધે દેખાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને વિનોબા ભાવે, સામાન્ય દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિકો ન ગણી શકાય એવા હોવા છતાં, દેશની સામાન્ય રહેણીકરણી ઉપર અસર કરી શકયા છે અને વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિનો ફેલાવો કરી શકયા છે. આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનનાં મૂળ હજુ પકડાયાં નથી. (શ્રી વિનોબા ભાવેનું પણ આ જ મંતવ્ય છે.)

આપણે તો માત્ર તેની ડાળો જ પકડી છે. વૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો છે. એમણે બીજી પણ એક વાત કહી. આજે સ્પુટનિક અને હાઈડ્રોજન બૉમ્બના જમાનામાં વિજ્ઞાનની વિનાશકતાથી બધા લોકો ભડકી ઊઠ્યા છે. આમાં વાંક વિજ્ઞાનનો નથી પણ વિજ્ઞાન ઉપર રાજકારણે જે ચૂડ નાંખી છે તેનો છે. જે ઝડપથી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો થાય છે

તે ઝડપથી જનસમાજ તેને પચાવી શકતો નથી. જેટલે અંશે આપણે વિજ્ઞાનમાં આગળ વધ્યા છીએ તેટલે અંશે માનવતા અને અધ્યાત્મવાદમાં વધ્યા નથી. આપણે ભારતવાસીઓ આધ્યાત્મિક દાવો કરીએ છીએ-જો કે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જુદી છે. આપણો આધ્યાત્મિકતાનો વારસો છે. હવે એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં 'વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મવાદના સંબંધની શાખાનો ઉમેરો કરવો પડશે, અને ફરી પાછું વિજ્ઞાન રાજકારણની ચૂડમાંથી મુક્ત થઈ માનવજીવનની કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિમાં લાગી જાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે.

આ વખતના અધિવેશનના પ્રમુખ, અમદાવાદના રહેવાસી, પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક અને 'કાઉન્સિલ ઑફ સાયન્ટીફીક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ રીસર્ચ'ના વડા પ્રો. એમ. એસ. ઠાકર હતા. સામાન્ય રીતે આવા પ્રકારનાં અધિવેશનોના પ્રમુખ પોતાના ખાસ વિષય પર ભાષણ આપે છે. આ જૂની પ્રણાલિકા છોડી દઈ, "ભારતમાં વિજ્ઞાનના સંશોધનને વિકસાવવાના માર્ગ" એ વિષય ઉપર અત્યંત મનનીય અને તેજસ્વી ભાષણ એમણે આપ્યું:—

આજે દેશમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓથી જાગૃતિ આવી છે અને ઉત્પાદન તેમજ જીવન-ધોરણ ઊંચું લાવવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો શરૂ થયા છે. આવા સમયે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસની અગત્યતા વિષે કહેવાનું હોય નહીં. જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જશે નહીં ત્યાં સુધી પ્રગતિનો માર્ગ સરળ નહીં બને. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસ વિષે ઉદાસીનતા સેવીશું તો આપણે ગંભીર પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ જઈશું.

વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે વૈજ્ઞાનિક તરીકે આપણું શું કર્તવ્ય છે! સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી વિજ્ઞાનના શિક્ષણ અને સંશોધનના વિકાસ માટે પરિશ્રમ લેવામાં આવ્યો છે; પરંતુ આ પૂરતું નથી. જો આપણે ખરેખર વિકાસ સાધવો હોય તો સારાએ દેશમાં વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ ઊભું કરવાની આપણી જવાબદારી અદા કરવી પડશે. જીવન ઉપર વિજ્ઞાનની અસર વિષે ઘણું લખવામાં આવ્યું છે પરંતુ દેશના સામાન્ય જીવન અને વિચારસરણીની વિજ્ઞાનના વિકાસ પર શી અસર છે એ પ્રશ્ન પણ મનન કરવા જેવો છે. જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ દષ્ટિગોચર નહીં થાય ત્યાં સુધી મહાન વૈજ્ઞાનિકો ઉદ્ભવશે નહીં. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વૈજ્ઞાનિક યુગ પ્રવર્તે છે અને વિજ્ઞાનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં મહાન શોધો નિત્ય નિત્ય થાય છે; આનું મુખ્ય કારણ સામાન્ય જનતાનું વૈજ્ઞાનિક વલણ ગણી શકાય.

વિજ્ઞાન નૂતન સમાજવાદનું પ્રેરક બળ છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી જનસમાજમાં બુદ્ધિવાદ અને વ્યાવહારિક માર્ગદર્શનની આવડત શક્ય બને છે. ઇતિહાસનો આ એક અગત્યનો બોધ પાઠ છે. સામાજિક જાગૃતિ વિજ્ઞાનનો વિકાસ શક્ય બનાવે છે અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ સામાન્ય જાગૃતિ લાવે છે. દેશમાં જો સાચો સમાજવાદ લાવવો હોય તો વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિનાં મૂળ ઊંડાં જવાં જોઈશે. આપણે ત્યાં કુદરતી સાધનોની ખોટ નથી. બુદ્ધિવિકાસ પણ બીજા દેશોના મુકાબલે ઓછો છે એમ કહી શકાય નહીં. આપણી ત્રુટી એ છે કે વિજ્ઞાનના સંશોધનનો દેશના રોજબરોજના પ્રશ્નોમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની આપણને સૂઝ પડતી નથી. ટૂંકમાં, વિજ્ઞાનને આપણે વ્યવહારમાં ઉતારી શકતા નથી. ગઈ ગુજરી માટે શોક કર્યાનો અર્થ નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં વિજ્ઞાનના સાચા વિકાસ માટે શું કરવું એ જ વિચારવાનું રહે છે. વૈજ્ઞાનિક તરીકે આપણી આ ગંભીર જવાબદારી છે. દેશમાં અત્યારે એક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. એક બાજુથી ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા વૈજ્ઞાનિકો અને ટેકનોલોજિસ્ટો જડતા નથી, જ્યારે બીજી બાજુ દેશમાં અને પરદેશમાં કેળવણી પામેલા વૈજ્ઞાનિકો યોગ્ય કામને અભાવે બેકાર દેખાય છે. આનો અર્થ એ કે આપણું શિક્ષણ હજી ઉપરચોટિયું અને અર્ધદગ્ધ રહ્યું છે. આપણી ફરજ છે કે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન જનસમાજમાં ફેલાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો. ઊગતા વૈજ્ઞાનિકો માત્ર પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોનું અનુકરણ કરનાર નહીં પણ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિવાળા અને મૂળભૂત સંશોધન કરી શકે એવી શક્તિ-વાળા થાય એવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ. શાળા અને મહાશાળાના યુવાન વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વિજ્ઞાનની વૃત્તિ વિકસાવવી જોઈએ. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં શકવર્તી ફેરફાર કરવાની આપણી અનિવાર્ય ફરજ છે.

આજે સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને વિજ્ઞાન સમજવાની ભૂખ જાગી છે. આ ભૂખ માત્ર વિજ્ઞાનની શાખાઓ વિષે સમજ આપીને નહીં સંતોષી શકાય પરંતુ એને માટે વૈજ્ઞાનિક-વૃત્તિ વિકસાવવી પડશે. વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ આ જ હોવો જોઈએ.

વૈજ્ઞાનિકો અને ટેકનોલોજિસ્ટોની આજે ગંભીર જવાબદારી છે. દેશની નવરચનામાં એમણે અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો છે. આપણે એક એવા સમયમાં વસીએ છીએ કે જ્યારે દેશમાં શકવર્તી ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. આ ફેરફારોને દોરવણી આપવાની વિરલ તક આપણને મળી છે." દેશના યુવાનને આ તક ઝડપી લેવાની અને આવતીકાલનાં કાર્યો માટે કટિબદ્ધ થવાની હું વિનંતી કરું છું" એવી અપીલ તેમણે અંતમાં કરી હતી.

પ્રમુખના ભાષણ પછી પરદેશના વૈજ્ઞાનિકો (જેમની સંખ્યા ૬૫ હતી)ની ઓળખ આપવામાં આવી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં જુદા જુદા દેશના વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાન પરિષદ માટે અને ભારત માટે શુભનિષ્ઠાના સંદેશાઓ લાવે છે. આ સંદેશાઓની ભાષાની ઉદારતા અને સંદેશાના લંબાણ માટે ઇગ્લેન્ડ અને રશિયા વચ્ચે મીઠી હરીફાઈ ચાલે છે. આ વર્ષના બન્નેના સંદેશાઓ સમતોલ માલુમ પડયા હતા. અને આ બન્ને જૂથો કરતાં ચીનના નાના વૈજ્ઞાનિક જૂથને આપણા સભ્યોએ વધુ પ્રેમથી વધાવી લીધું હતું.

બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં જેમણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એવા આપણા અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિક અને પ્રખ્યાત આંકડાશાસ્ત્રી મહાલનોબીસે (Mahalanobis) નેશનલ

ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઑફ સાયન્સના અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે જે ભાષણ આપ્યું તેનો પ્રવાહ પણ લગભગ આવો જ હતો. રશિયા અને ચીનનો અત્યંત ઝડપી વૈજ્ઞાનિક વિકાસ આ દેશોમાં વૈજ્ઞાનિકોને સમાજમાં જે મહત્ત્વનું સ્થાન મળે છે તેને ગણી શકાય. બીજા કોઈ દેશને મુકાબલે રશિયામાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ લે છે આ શિક્ષણનું ધોરણ પણ ઘણું ઊંચું છે. કોઈપણ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની મહત્ત્વાકાંક્ષા રશિયામાં વૈજ્ઞાનિક બનવાની હોય છે, અમેરિકામાં કોઈ કંપનીના ડિરેક્ટર થવાની હોય છે આપણા દેશમાં પેન્શનવાળી સરકારી નોકરી મેળવવાની હોય છે! આપણે જો વિજ્ઞાનનો વિકાસ સાધવો હોય તો આ વૃત્તિમાં ફેરફાર કરાવવો પડશે. શાળા-મહાશાળામાં શિક્ષણનું ધોરણ તેમજ અધ્યાપકોનું જનસમાજમાં સ્થાન ઊંચું લાવવું જ જોઈશે.

આ સિવાય બીજા અનેક વિષયો પરત્વે લૌકિક ભાષણો તેમજ જ્ઞાનગોષ્ઠિ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ આ બધાનો ઉલ્લેખ લંબાણભયે મોકૂફ રાખવો પડે છે.

સભ્યોના માનમાં રોજ પાર્ટીઓ રાખવામાં આવતી હતી. આમાં ગવર્નરની પાર્ટીમાં દેશના મહાન રાજર્ષિ રાજાજીને મળવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. રાજાજી ફરતા ફરતા જ્યાં સભ્યો નાના નાના ટોળામાં બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને થોડી જ વારમાં પોતાની વિનોદવૃત્તિ, તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ વાણી અને તેજસ્વી મેધાનો પરિચય કરાવ્યો.

રાતના રોજ સંગીત અને નૃત્યના કાર્યક્રમો રાખવામાં આવતા હતા. આ કાર્યક્રમો ગોઠવવામાં મદ્રાસ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનનાં વડાં મિસિસ તારાચેરિયને ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. એમનો રમૂજી સ્વભાવ અને હસમુખો ચહેરો ઘણા વખત સુધી યાદ રહેશે.

મદ્રાસના રહેવાસીઓની પરોણાગત માણવાનો લાભ એક અઠવાડિયા સુધી મળ્યો. મદ્રાસીઓ આપણા કરતાં કદાચ ઓછા વ્યવહારકુશળ પરંતુ વધુ શિરતપ્રિય અને માયાળુ લાગ્યા. મનોરંજનના કોઈપણ કાર્યક્રમમાં કે પાર્ટીમાં પ્રવેશપત્રો જોવાનો આગ્રહ રખાતો નહોતો, છતાં બિનઅધિકારીઓ પ્રવેશ કરવાનો ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરતા હતા અને દૂર ઊભા રહી મનોરંજન કાર્યક્રમ સાંભળતા હતા.

છેવટે, પરિષદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંચાલકોનો હું આભારી છું અને ઇચ્છું છું કે અમદાવાદને આંગણે વહેલી તકે આ પરિષદને બોલાવવામાં આવે અને શહેર તેમજ ગુજરાતના નવજુવાનોને આજના વૈજ્ઞાનિક જગતનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનું દસકાનું સરવૈયું

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

અમેરિકાના પ્રચારખાતા તરફથી થોડા મહિના પહેલાં 'પહેલો દસકો' (ફર્સ્ટ ડિકેડ) નામનું એક પુસ્તક પ્રગટ થયું છે અને તેમાં હિંદ દેશમાં ૧૯૪૭ થી ૫૭ ના પહેલા દસકામાં જે પ્રગતિ જુદી જુદી દિશામાં (શિક્ષણ, ખેતી, વેપાર ઉદ્યોગ, રાષ્ટ્રીય નિયોજન, આરોગ્ય, સમાજસુધારો, આર્થિકઉન્નતિ વગેરેમાં) થઈ છે, તેના પર જે તે વિષયની નિષ્ણાત ગણાતી હિંદી વ્યક્તિઓ પાસે લેખો લખાવ્યા છે. પુસ્તક વાંચવા જેવું છે અને તેમાંથી ઠીક સારી માહિતી મળી શકે તેમ છે.

પણ, આ પુસ્તકનો મોટો દોષ એ છે કે પ્રગતિની દિશામાં આપણે કેટલું બધું કરી શક્યા નથી તેનો ઉલ્લેખ સરખો, સીધી રીતે, જણાતો નથી. ઉત્તમ ગણાતાં ચિત્રોની અંદર તેજની સાથે છાયો આલેખાયો ન હોય તો તે ચિત્ર કદી સારું દેખાતું કે ગણાતું નથી. છાયાને લીધે પ્રકાશિત ભાગની ખૂબી વધારે સ્પષ્ટતાથી ઉપસી આવે છે. છાયા વિનાનું ચિત્ર અસત્ય અને કઢંગું બની જાય છે.

આપણે પહેલી નજર શિક્ષણના વિષય પર નાખીએ, કારણકે મનુષ્યની પ્રગતિમાં એ વિષય બીજા બધા પ્રશ્નો કરતાં વધારે મહત્ત્વનો છે. લેખ લખ્યો છે શ્રી હંસાબહેન મહેતા, વડોદરા યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચૅન્સેલરે.

બ્રિટિશરોના રાજ્યકાળમાં પણ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં તેમજ ભણનારાં છોકરાંઓની સંખ્યામાં દર વર્ષે થોડોઘણો વધારોસુધારો થયે જતો હતો. ૧૯૩૭માં આપણને સ્થાનિક સરકારો રચવાના હક મળ્યા તેથી અને ત્યાર પછીથી બીજા યુદ્ધ સમયે આપણી આર્થિક સ્થિતિ કંઈક વધારે સમૃદ્ધ થયેલી તેથી શિક્ષણનો સુધારોવધારો વધારે ઝડપી બન્યો. તેની વિગતો નીચેના કોઠા પરથી સમજાશે. પ્રાથમિક શિક્ષણ—

વર્ષ	૧૯૪૬-૪૭	૫૦-૫૧	૫૩-૫૪	૫૫-૫૬
સંસ્થાઓ	૧૩૪,૯૧૩	૨૩૭,૩૪૬	૨,૭૪,૦૩૮	૩,૨૬,૮૦૦
વિદ્યાર્થીઓ	૧૦૦,૩૬,૯૫૪	૨,૦૭,૨૧,૬૨૫	૨,૪૮,૧૨,૦૦૦	૩,૨૫,૪૦,૦૦૦

હવે આપણે માધ્યમિક શિક્ષણના આંકડા જોઈએ —

		૧૯૪૬-૪૭	૧૯૫૩-૫૪	
સંસ્થાઓ		૧૧,૯૮૧	૨૫,૫૦૩	
વિદ્યાર્થીઓ		૨૬,૯૨,૭૨૪	૬૩,૦૬,૫૩૮	

ઉપરાંત કોલેજો અને તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છેઃ

	૧૯૪૬-૪૭	૧૯૫૩-૫૪		
યુનિવર્સિટીના કોલેજોની સંખ્યા	૫૩૨	૬૭૫		
વિદ્યાર્થીઓ	૧,૯૯,૨૫૫	૫,૯૪,૦૬૧		

પહેલી નજરે આ બધા આંકડા ઘણા સંતોષકારક જણાય છે. સરકારે પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા વધારી દીધી છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે, પણ પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા ઠીક સારી રીતે છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય.

છેક ૧૯૩૮માં ગાંધીજીએ બુનિયાદી તાલીમ એટલે બેઝિક પ્રાથમિક શિક્ષણની યોજના ભારતદેશની પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી હતી. છેક બાર વર્ષ પછી આ વિશાળ દેશમાં ૧૭૦૦ એવી શાળાઓ નીકળેલી. અને આજે ૧૯ વર્ષ પછી માત્ર ૧૦,૦૦૦ શાળાઓ થઇ છે અને ૧૧ લાખ છોકરાઓ તેમાં ભણી રહ્યાં છે. આ બધી શાળાઓના શિક્ષણની ગુણવત્તા વિશે હું વિશેષ લખતો નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણના ગુણવત્તામાં સુધારો થયો નથી, શિક્ષકોનો પગાર એવો છે કે તેમાં સારા સ્ત્રીપુરુષો આકર્ષાય તેમ નથી. ૧૯૩૭માં આપણે પોતાની સ્થાનિક સરકારો સ્થાપી. ૧૯૫૫-૫૬માં જેટલા છોકરાઓને પ્રાથમિક કેળવણી મળવી જોઈએ, તેમાંથી માત્ર ૫૭ ટકા જેટલા છોકરાઓ અને ૨૩ ટકા જેટલી છોકરીઓ જ શાળાઓમાં જાય છે. ૧૮ વર્ષની અંદરનો આ વધારો શરમભરેલો છે એમ કહેવું પડે છે.

માધ્યમિક શિક્ષણ સુધારવા માટે ખાસ નિમાયેલા કમિશને મહામહેનત લઈને હેવાલ રજૂ કર્યો હતો. તેની સૂચનાઓનો અમલ કેવી રીતે કરવો તે માટે એક કમિટિ નીમાઈ, પછી પાછી બીજી કમિટિ નીમાય, તે છતાં આપણે તો જ્યાં હતા ત્યાંને ત્યાં જ રહ્યાં છીએ. માધ્યમિક શાળાઓ તેમજ કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એકદમ વધી ગઇ છે તે શિક્ષણના અને સંસ્કારના પ્રેમને લીધે નહીં, પણ કમાવવાનું સાધન વધારવા માટે એવું બન્યું છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડાય, તેમને સુસંસ્કારો મળે, સારી ટેવો પડે, તેમનામાં શિસ્ત તથા આત્મસંયમ ખીલે, એક વર્ગમાં ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો એ ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં બની શકે શી રીતે? અલબત્ત, અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેજસ્વી નીવડ્યા છે, થોડા વિદ્યાર્થીઓમાં સારી નેતૃત્વ શક્તિ ખીલી શકી છે, પણ તે પોતપોતાની કુદરતી શક્તિને લઈને, શાળા કે કોલેજને લીધે તેમ થયું હોય એમ માની શકાય એમ નથી.

કોલેજનુ શિક્ષણ એટલે યુનિવર્સિટીઓને સુધારવાને માટે સારા વિદ્વાનોનું એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાં પરદેશી વિદ્વાનો પણ હતા. એ કમિશનનો રિપોર્ટ લગભગ અભરાઈ પર ચઢાવી દેવામાં આવેલો.

પાંચ લાખ ગામડાંઓમાં રહેતી છોકરીઓના શિક્ષણની તપાસ કરતાં આપણું મન ખાટું (અને કડવું) થઈ જાય તેમ છે. એવી શાળાઓમાં શિક્ષકો મામૂલી અને ઓછું ટ્રેઈનિંગ થયેલા હોય છે.

આ પુસ્તકના લેખમાં ઉપર ગણાવેલી ખામીઓનો ઉલ્લેખ સરખો મળતો નથી. આખું ચિત્ર એકતરફી અને તેથી ખોટી માહિતી આપે એવું છે. આ દોષ બધા લેખોનો છે.

હવે આપણે પ્રજાના સ્વાસ્થ્યનો લેખ જોઈ લઈએ. પણ દરેક લેખની વિસ્તારથી સમાલોચના થઇ શકશે નહીં. એ લેખ આરોગ્યખાતાના એક અધિકારીએ લખ્યો છે.

હિંદમાં જન્મ અને મરણપ્રમાણ તથા બાલ-મરણપ્રમાણ અને સુવાવડી સ્ત્રીઓનું મરણ કેટલું છે તે જાણવું અઘરું છે કારણકે આપણા ગામડાંઓમાં આવી નોંધો રાખવાની સરકારે ઠરાવી છે તેનો અમલ લગભગ અભણ અને બેદરકાર માણસો કરે છે. આ વાત મારા જાતઅનુભવની છે.

આપણા પ્રજાજનોનું આયુષ્ય આશરે ૨૭ વર્ષનું છે, કારણ કે બાલમરણ તથા એકંદર મરણનું પ્રમાણ વિશેષ છે. બ્રિટિશરોનું ૫૯ અને ન્યુ ઝીલેંડનું ૬૫ છે તેની સાથે આપણે સરખામણી નહીં કરીએ પણ જાપાન ગરીબ દેશ છે છતાં ત્યાં એ પ્રમાણ ૪૪ છે. સીલોન, જાવા, મલાયા, પેલેસ્ટીન એ બધાની સ્થિતિ આપણા દેશના કરતાં સારી છે.

પ્રજાનું આરોગ્ય સુધારવાને માટે અનેકાનેક ઇલાજો લેવા પડે તેમ છે, ખોરાક અને ઘરની સગવડ તથા કપડાં અને ચોખ્ખું પાણી એ દરેકે દરેક નાગરિકની સૌથી પહેલી જરૂરીઆત છે, અને ૮૦ ટકા જેટલા હિંદીઓને આ ચારે ચીજની તંગી નડે છે.

જે ચેપી રોગો અટકાવી શકાય એવા છે તે અટકાવવાના પ્રયાસોમાં સાચું જોર નથી કારણ કે તેમ કરવા માટે જે સાથ પ્રજાજનોનો મળવો જોઈએ તે મળતો નથી.

દેશની ૮૦ ટકા જેટલી વસતિ ગામડાંઓમાં રહે છે અને તેમાં દવાખાનાંની સગવડ ઘણી ઓછી હોય છે.

આપણે ત્યાં કેટલા ડાક્તરો, નર્સો વગેરે હાલમાં મોજૂદ છે અને કેટલી સંખ્યામાં હોવા જોઈએ (દસ વર્ષ પછી) તે વાંચીને અત્યંત દુઃખ થાય એવી હકીકત મળે છે. તે આ પુસ્તકના પા. ૧૪૬માંથી અહીં ઉતારી છે.

જુદી જુદી જાતના કાર્યકરો	ઓછામાં ઓછા કેટલી વસતિ માટે એક	દસ વર્ષમાં કેટલી હોવી જોઈએ ?	આજે કેટલી મોજૂદ છે ?
દાક્તરો	૨૦૦૦ માટે ૧	૧,૮૫,૦૦૦	૫૦,૦૦૦
નર્સો	૫૦૦ માટે ૧	૭,૪૦,૦૦૦	૭૦૦૦
હેલ્થ વીઝીટર	૫૦૦૦ માટે ૧	૭૪,૦૦૦	૭૫૦
દાયણો	૪૦૦૦ માટે ૧	૯૨,૦૦૦	૫૦૦૦
દાંતના દાક્તર	૨૭૦૦ માટે ૧	૯૨,૦૦૦	૧૦૦૦

જ્યાં ૯૨૦૦૦ દાયણોની જરૂર પડશે ત્યાં માત્ર ૫૦૦૦ છે, અને તાલીમ પામેલી દાયણો વિના સુવાવડી સ્ત્રીઓમાં મૃત્યુપ્રમાણ વધારે હોય તેમાં નવાઈ શી? દવાખાનાંઓની સંખ્યા કેટલી ઓછી છે તે નીચેના કોઠા પરથી સમજાઇ જશે. મુંબઈ રાષ્ટ્રની સ્થિતિ બીજાં બધાં રાષ્ટ્રો કરતાં સારી છે, તે છતાં જુઓ વસ્તુસ્થિતિ:

	કેટલાં માણસોની વસતિ માટે એક દવાખાનું છે ?	ગામડાંમાં	કસબાઓ જેવા ગામોમાં
મુંબઈ રાષ્ટ્ર		૩૪૯૨૭	૧૭,૧૨૭
ઉત્તર પ્રદેશ		૧,૦૫,૬૨૧	૧૭,૬૬૮

સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં થયેલા સુધારા વિશે શ્રીમતી હેના સેન અને શ્રીમતી અલી બેગે લેખ લખ્યો છે. દેશના બંધારણમાં તેમ જ કાયદાઓથી સ્ત્રીઓને સમાન હકો મળ્યા છે. [અસ્પૃશ્યો ગણાય છે તેમને પણ તેવા હકો મળ્યા છે.]

હિંદી સ્ત્રીઓને ધારાસભાઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, જિલ્લા લોકલ સંસ્થાઓ વગેરે સંસ્થાઓમાં મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો છે અને સ્ત્રીઓ તેનો સારો અમલ કરે

એ સંતોષની હકીકત છે. સ્ત્રીઓ આ બધી સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓમાં ઊભી રહી શકે છે. આ બન્ને હકો પુરુષોની સાથે સખ્ત ઝગડાઓ કર્યા વિના મળ્યા છે તે પણ સાચું. જુદા જુદા પક્ષો તરફથી સ્ત્રી ઉમેદવારોને ઘણી ઓછી સંખ્યામાં પસંદ કરવામાં આવે છે તે અન્યાયી છે. વખતે ધારાસભાઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાનો ઘરસંસાર છોડીને પાટનગરોમાં લાંબા સમય સુધી રહી ન શકે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ગ્રામ પંચાયતો તથા જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં તો છેક ૫૦ નહીં પણ ૩૩ ટકા સ્ત્રીઓ તો લાવવી જ જોઈએ.

થોડી સ્ત્રીઓ ગવર્નર થઈ હોય કે પ્રધાન મંડળોમાં આવી હોય કે એલચી નીમાઈ હોય તેમાં ફુલાઇ જવા જેવું નથી.

સ્ત્રીઓને વારસા હકને માટે, છૂટાછેડા મેળવવા માટે અને બીજા અનેક હકો માટે નવા કાયદાઓ થયા છે પણ ૧૮ કરોડ સ્ત્રીઓમાંથી, ૧૮ લાખ તો શું પણ ૧૮૦૦૦ સ્ત્રીઓ આ કાયદાઓની ગૂંચ સમજીને અન્ય "અબોલી" સ્ત્રીઓને સમજાવી શકે એ વિશે શંકા રાખવા જેવું છે.

અન્ય લેખો

ખેતીમાં જે પ્રગતિ થઈ છે તેને વિશે શ્રી. પંજાબરાવ દેશમુખે એક પ્રકરણ લખ્યું છે. પહેલી પંચવર્ષીય યોજનામાં હિંદે ખોરાકનો પ્રશ્ન હલ કર્યો છે, બીજી યોજનામાં મોટા ઉદ્યોગો ખીલવવામાં આવશે. આ બડાશનું જુઠાણું હમણાં જ ખુલ્લું થઇ ગયું છે, આજે હિંદભરમાં આઠ કરોડ મનુષ્યો, (જુદા જુદા પ્રાંતોના) ખોરાકતંગીની અવદશા ભોગવી રહ્યા છે. નદીઓને નાથવા માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા પછી રેલ જેવી ને તેવી સત્યાનાશ ફેલાવ્યા કરે છે. નહેરોનાં પાણી હદ પારનાં મોંઘાં નીવડ્યાં છે અને વીજળીના દર ગ્રામપ્રજાને પોસાતા નથી. પરિણામે આ અબજો રૂપિયાની યોજનાઓ શું વ્યાજ આપશે તે જોવાનું રહ્યું.

પંચવર્ષીય યોજના ગ્રામવર્ગના સહકારથી જ સફળ થઈ શકે પણ તે યોજનાને ગ્રામવર્ગનો ટેકો નથી કારણકે તંત્ર અમલદારી બન્યું છે. ભારત સેવક સમાજ એ બિન-સરકારી સંસ્થા છે એમ કહેવાય છે, તેને પણ લોકોનો સાથ નથી કારણકે તેમાં વર્ચસ માત્ર કોંગ્રેસીઓનું છે. આ બન્ને નક્કર સત્ય હકીકતો છે. સેવાભાવી પણ સ્વતંત્ર મિજાજના લોકો તેમાં દાખલ થવા રાજી નથી.

ઉછીનો વર

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

[ચતુરંકી નાટક]

પાત્રસૃષ્ટિ

ઉમેશચંદ્ર — પતિ
શોભના — પત્ની—પ્રણયલગ્નની
કલ્પના — પાડોશણ
શ્યામલાલ — કલ્પનાના પતિ
ડૉ. રંગીલ — કલ્પનાનો ભાઈ અને શોભનાનો ઉછીનો વર
દુર્લભરામ — શોભનાના પિતા
રાગિણી — શોભનાની માસીની દીકરી અને ડૉ. રંગીલની ભાવિ પત્ની
વિઠ્ઠલ — નોકર
બાલંભટ્ટ — જાણીતો ચોર-રસોઇયા તરીકે
ઇન્સ્પેક્ટર, આગંતુકો વગેરે

અંક પહેલો

[શોભનાના ઘરનું દીવાનખાનું. વચમાં એક નાનું ટેબલ અને તેની આસપાસ ત્રણ ચાર ખુરસીઓ પડી છે. ટેબલ પર એક ગ્રામોફોન પડ્યું છે. ખુલ્લી બારીઓ અને બારણાં પર પડદા ટાંગવા માટેની લાકડીઓ છે. પડદા નથી. ટેબલ પરના એલાર્મક્લોકમાં પોણાસાત થવા આવ્યા છે. નોકર વિઠ્ઠલ સાફસૂફી કરે છે. એટલામાં બહારનું બંધ બારણું કોઈ ખખડાવે છે.]

વિઠ્ઠલ—(બારણું ઉઘાડે છે) કોનું કામ છે આપને ?

[કલ્પના કપડાંની એક પોટલી સાથે પ્રવેશે છે.]

કલ્પના—તું કોણ ? શોભનાબહેનનો નવો નોકર ને ?

વિઠ્ઠલ—હા જી, હા, બહેન.

કલ્પના—શોભનાબહેન ક્યાં છે ?

વિઠ્ઠલ—જી, બહેન અંદર કપડાં બદલે છે. બોલાવું ?

કલ્પના—હા, જાને. કહેજે કે કલ્પનાબહેન આવ્યાં છે,—પણ નહિ નહિ. હમણાં અંદર જવાની જરૂર નથી. જો હું આ વસ્તુઓ લાવી છું તે જરા તું લઈ લે અને મને આ પડદા ટાંગવામાં મદદ કર. જો આ ફ્લાવરપોટ જરા સંભાળીને મૂક. આ તો 'રાત થોડી ને વેશ ઘણા'નો ઘાટ છે. (પોટલીમાંથી પડદા વગેરે વસ્તુઓ કાઢે છે.)

વિઠ્ઠલ—હા જી.

કલ્પના—ક્યાં ગયા ઉમેશભાઈ ?

વિઠ્ઠલ—બહેન, મેં તો નવા શેઠને હજી જોયા જ નથી.

[કલ્પના વિઠ્ઠલની મદદથી બારી પરનો પડદો ટાંગે છે એટલામાં શોભના પ્રવેશે છે.]

શોભના—આવી ગઇ કલ્પના ? ચાલ ઘણું સારું થયું. પણ મને અંદરથી બોલાવવી હતી ને ! અરે, વિઠ્ઠલ, જોને અંદર બાબો સૂઈ રહ્યો છે ને ?

વિઠ્ઠલ—જી જોઈ આવું. (જાય છે)

શોભના—કેમ તું એકલી આવી ! આજ તો ઉમેશ પણ હજી આવ્યા નથી ! શ્યામલાલભાઈ તો રોજની જેમ ઘેર આવી ગયા હશે ?

કલ્પના—અરે હા, શોભના એ તો તને કહેવાનું જ રહી ગયું. આજે એમને એકાએક મુંબઇ જવું પડ્યું એટલે એ તો હવે અઠવાડિયે આવશે.

શોભના—એમ ? એ હોત તો પિતાજી સાથે ઓળખાણ કરાવત. ચા...લો.. બીજું શું થાય ? (કલ્પનાની પોટલીમાંના ચાંદીના તાર જોઈ) આ તાર ક્યાંથી તમે લાવ્યાં ? સરસ છે હો !

કલ્પના—આ તો લગ્નમાં મારી બાએ ભેટમાં આપ્યા છે જમાઇરાજને.

શોભના—(ઉદાસ થઈને) હારતો બહેન. અમારાં તો પ્રણયલગ્ન થયાં ને, એટલે આવી ભેટો તો ઠીક પણ મારે તો પિતાજી સાથે છેક અત્યાર સુધી મનમેળ પણ નહોતો.

કલ્પના—ખરેખર ! ત્યારે તો પિતાજીએ ઉમેશભાઈને જોયા પણ નહિ હોય ?

શોભના—નહિસ્તો બહેન. અમે તો ક્ષમા માગતા કેટલાય પત્રો લખ્યા પણ જવાબમાં એમનું ભયંકર અપમાન કરતો એક પત્ર આવ્યો. ત્યારથી આખો યે વ્યવહાર જ બંધ થયો હતો.

કલ્પના—તો પિતાજી એકલા જ છે ઘેર !

શોભના—ના બહેન. મારાં એક મોટાં માસી છે. તે અને એમની દીકરી રાગિણી એમની સાથે રહે છે.

કલ્પના—ત્યારે એ મેળ પાછો માસીને લીધે થયો એમ જ ને !

શોભના—હા, બે વરસ પર પ્રશાન્તનો જન્મ થયો ત્યારે માસીબાએ એક સોનાનો અછોડો એને મારે ભેટ મોકલ્યો ત્યારથી વળી પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો છે.

(નોકર પાછો આવે છે.)

વિઠ્ઠલ—બહેન, બાબાભાઈ તો આરામથી ઊંઘે છે હોં.

શોભના—ચાલો બહુ સારું. તું જરા રસોડામાં જઈ આગળની વ્યવસ્થા કર. હું હમણાં જ આવું છું.

વિઠ્ઠલ—જી બહેન. (જાય છે.)

શોભના—સાચું કહો કલ્પનાબહેન તમને તો મનમાં હસવું જ આવતું હશે ને કે હું પારકી ચીજોથી આ બધો દામાક ઊભો કરું છું !

કલ્પના—(હસીને) અરે એ શું બોલ્યાં શોભનાબહેન ! આ બધું તમારું જ છે ને !

શોભના—એ તો તમારી ઉદારતા છે. બાકી અમારું ગાડું કેમ ચાલે છે એ તો તમે જાણો છો.

કલ્પના—અરે એ તો એમ જ ચાલે. અમારી સ્થિતિ પણ પાંચ વરસ પહેલાં તમારા જેવી જ હતી.

શોભના—સાચું કહું ? મારો વિવાહ તો એક કિશોરચંદ્ર શેઠ સાથે થવાનો હતો. અમારાં અણુલગ્ન થયાં તે સાથે જ એનાં લગ્ન મારી સાથે સ્કૂલમાં ભણતી એક વિમળા નામની છોકરી સાથે થયાં. છોકરી ભારે અભિમાની !

કલ્પના—એમ ?

શોભના—એણે મારી સાથે પત્રવ્યવહાર લગ્ન પછી પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. એના પત્રોમાં પોતે કેવા ધનપતિને પરણી છે એની જ બડાશો આવ્યા કરતી. 'અમે તો હવે જુહુ પર નવો બંગલો બાંધ્યો છે. નવી ત્રણ મોટરો પણ વસાવી છે.' વગેરે. બસ એવું બધું આવ્યા જ કરે !

કલ્પના—તમને એ સુખ ન મળ્યું એમ કદાચ જણાવવા માગતી હશે; નહિ ?

શોભના—(ઉત્તેજિત થઈને) બીજું શું ? પણ એમ કાંઈ હું એનાથી દબાઈ જાઉં ? હું પણ એને પત્રો લખતી તેમાં (હસીને) અમારા બંગલા અને નવી મોટરોની વાતો લખતી.

કલ્પના—અરે વાહ ? તમે પણ ભારે કરી હોં !

શોભના—પણ બહેન, અમારી આ સ્પર્ધાનું એક પરિણામ ઘણું ખોટું આવ્યું. એ તો મારા પત્રો મારાં માસીને પણ વંચાવતી ! એટલે પિતાજી અને એ લોકો તો એમ જ સમજે ને કે અમે એક શ્રીમંતની જેમ જીવીએ છીએ !

કલ્પના—અને પિતાજી પણ એ ખ્યાલ રાખીને જ આવતા હશે ને ?

શોભના—બહેન, હું તો આ સંજોગોમાં એવી ફસાઈ પડી છું ! તમે આ બધો ઠાઠ ન લાવ્યાં હોત તો અમારી આબરૂ તો આજે કોડીની જ થઈ જવાની હતી ! (જરા થોભીને) હું જરા રસોડામાં જઈ આવું હો. આજ તો ઉમેશને પણ ઑફિસેથી આવતાં ઘણી વાર થઈ!

કલ્પના—તમે નિરાંતે જાઓ શોભનાબહેન. અહીંની સજાવટ તો હવે પાંચ મિનિટમાં પૂરી થશે. (શોભના જાય છે)

[બીજી તરફથી ઉમેશ પ્રવેશે છે. વિચારમાં હોવાથી એનું ધ્યાન કલ્પના તરફ જતું નથી.]

કલ્પના—આવો ઉમેશભાઈ !

ઉમેશ—(ચોંકીને) અરે ! કલ્પનાબહેન ! (આજુબાજુ જોઈને) માફ કરજો હોં ! હું ધૂનમાં ને ધૂનમાં ભૂલથી તમારા ઘરમાં આવી ગયો !

કલ્પના—(હસીને) નહિ ભાઈ, તમે તમારા ઘરમાં જ આવી ગયા છો !

ઉમેશ—(આજુબાજુ જોઈને) પણ આ બધું છે શું ? ઘર તો મારું લાગે છે પણ આ બધો ઠાઠ તો તમારા ઘરનો છે !

(શોભના પ્રવેશે છે.)

ઉમેશ—(શોભનાને જોઈ) હા, આ એક અમારા ઘરની ખરી !

શોભના—અરે પણ તમે હતા ક્યાં અત્યાર સુધી ! ક્યારની તમારી રાહ જોઉં છું !

ઉમેશ—પણ રોજના સમય કરતાં ખાસ મોડું કર્યાં થયું છે? ફક્ત પંદર જ મિનિટ વધારે થઈ ને? ઘડિયાળ તરફ તો જો?

શોભના—સારું, સારું. તમારાં કપડાં વિઠ્ઠલે કાઢી રાખ્યાં છે તે પહેરી લો. હમણાં સ્ટેશન પર જવું પડશે.

ઉમેશ—વિઠ્ઠલ! એ વળી કોણ છે? અને સ્ટેશને શેને માટે મોકલે છે? આ ઘર શું ખોટું છે?

શોભના—આ વાંચો એટલે બ . . . બધું સમજાશે. (ટેબલ પર પડેલો તાર આપે છે.)

ઉમેશ—(તાર વાંચે છે) Reaching by Baroda local with Ragini Proceeding to Bhavnagar next morning. Durlabhram.
ઓ હો! સસરાજીની પધરામણીમાં આ બધી તૈયારીઓ ચાલી રહી છે કેમ? પણ આ રાગિણી કોણ છે વળી?

શોભના—કેમ? મારી માસીની દીકરી. એ લોકો પિતાજી પાસે રહે છે ને હવે?

ઉમેશ—ઠીક, ઠીક. સમજ્યો. હવે આપનો શો હુકમ છે? મારે શું કરવાનું છે? જો શોભના તું મને એમને લેવા માટે સ્ટેશને મોકલીશ નહિ.

શોભના—કેમ વારું? હજી તમને પેલું અપમાન સાલે છે ખરું ને?

ઉમેશ—સાલે તો ખરું જ ને? તારું આ ઘર છે. તું એમને ચાહે એટલા દિવસ અહીં રાખ પણ હું આ ઘરમાં ત્યાં સુધી રહી શકીશ નહિ.

શોભના—પણ આ તે કાંઈ સારું દેખાશે?

ઉમેશ—સારું દેખાય કે નહિ. હું એમની હાજરી હશે ત્યાં સુધી આ ઘરમાં રહી શકીશ નહિ એ વાત ચોક્કસ છે. મારાં કપડાં સામેના રૂમમાં છે ને? (જવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કોઈ બારણું ઠોકે છે.) કોણ?

કલ્પના—ઉમેશભાઈ તમે ન જાઓ. નોકરને જ મોકલો.

શોભના—(ગભરાટથી) હા બહેન, ઠીક કહ્યું તમે. વિઠ્ઠલ! (વિઠ્ઠલ પ્રવેશે છે. તેને જોઈ) —જો ને બહાર કોણ આવ્યું છે?

વિઠ્ઠલ—જી બહેન. (જાય છે.)

શોભના—(કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ) અરે હાં, આ તો પેલો. હિંદુ ઉપાહાર ગૃહમાંથી રસોઈયો આવવાનો હતો તે હશે.

ઉમેશ—રસોઈયો પણ બોલાવ્યો છે? આ તે તેં શું માંડ્યું છે!

કલ્પના—(શોભનાના મુખ ઉપરનો ગભરાટ જોઈ) કાંઈ નહિ ઉમેશભાઈ. હવે તો આ શો કરેલો વેશ ભજવવો જ પડશે. તમે પેલા ઓરડામાં જઈ કપડાં તો બદલી આવો.

ઉમેશ—ભલે. પણ મને તો આ કૃત્રિમ ભપકો જરા ય ગમતો નથી. (જાય છે.)

કલ્પના—શોભનાબહેન, હું તમારા રસોડામાં બધી તૈયારીઓ કરું છું. દરમિયાન તમે એ રસોઈયા સાથે નક્કી કરી નાખો.

શોભના—ભલે બહેન.

(કલ્પના અંદર જાય છે)

[એટલામાં વિઠ્ઠલ પ્રવેશે છે. એની પાછળ બાલંભટ્ટ આવે છે.]

વિઠ્ઠલ—બહેન, આ છે બાલંભટ્ટજી. આપણે ત્યાં રસોઈનું કામ કરવાના છે.

કલ્પના—(નવી શેઠાણીના ઠસ્સાથી) તમને હિંદુ ઉપાહારગૃહના મેનેજરે મોકલ્યા છે ને?

બાલંભટ્ટ—(કૃત્રિમ નમ્રતાથી નમસ્કાર કરતાં) હા જી હા બહેન. આ સેવકનું નામ બાલંભટ્ટ છે. રસોઈનું કામ એટલે આ સેવકનું જ હોં, બહેન.

કલ્પના—પણ એ કામ માટે જ તમને બોલાવ્યા છે ને. મેનેજરે કાંઈ ચિઠ્ઠીચિઠ્ઠી આપી છે?

બાલંભટ્ટ—જી હા બહેન. આ ઓળખચિઠ્ઠી પણ આપી છે. (ગજવામાંથી કાગળ કાઢી આપે છે.)

શોભના—(ચિઠ્ઠી વાંચીને) ઓહો બાલંભટ્ટ, તમારાં તો આ મેનેજરે બહુ વખાણ કર્યાં છે ને કાંઈ!

બાલંભટ્ટ—(વાચાળતાથી) અરે બહેન, આ બાલંભટ્ટને હજી તમે ક્યાં ઓળખ્યો છે? રસોઈના કામમાં એક્કો છું એક્કો. આ રસોઈ એટલે એને મન રમત વાત, સમજ્યાં ને બહેન?

કલ્પના—પણ અમારે તો માત્ર બે દિવસ માટે તમારી જરૂર છે. બોલો શું લેશો?

બાલંભટ્ટ—(આશ્ચર્યથી) બે જ દિવસ માટે? (શોભનાને, હસીને) પણ બહેન, બે દિવસમાં તમને ખુશ કરી દઉં તો તો મને કાયમનો રાખી લેશો ને?

શોભના—જોઈશું જોઈશું. વિઠ્ઠલ, તેં શાક સમારી નાખ્યું કે?

વિઠ્ઠલ—જી બહેન, થોડું જ હવે બાકી રહ્યું છે તે હમણાં જ સમારી નાખું છું હો. આ ચાલ્યો. (જાય છે.) (અંદરથી) બહેન!

શોભના—એ આવી. બાલંભટ્ટ, તમે અહીં બેસજો હોં. રસોડામાં તૈયારી થાય એટલે તમને બોલાવું છું.

બાલંભટ્ટ—જી બાઈસાહેબ.

(શોભના જાય છે)

[બાલંભટ્ટ સૌની ગેરહાજરીમાં ઓરડામાં આમ તેમ નજર નાખે છે. તેની નજર કલ્પનાએ આણેલા તાર ઉપર પડે છે. પોતાને કોઈ જોતું તો નથી એ દૃષ્ટિએ અંદરના પ્રવેશદ્વાર તરફ નજર નાખે છે, અને તારનું પોટલું બહારના બારણા સુધી લઈ જાય છે. પાછો આવીને ટેબલનું ખાનું ખોલે છે પણ તેમાં તો કેવળ કાગળિયાં જ છે એટલે તે પાછાં મૂકીને ખાનું બંધ કરે છે. એટલામાં વિઠ્ઠલ તેને જોઈ જાય છે.]

વિઠ્ઠલ—કેમ રે મહારાજ, આ શા ધંધા માંડ્યા છે?

બાલંભટ્ટ—નહિ રે, નહિ, એ તો હું જરા જોતો હતો.

વિઠ્ઠલ—પારકા ઘરમાં હજી તો પ્રવેશ કરો છો ત્યાં ધાપ મારવાની જ વાત કેમ? અરે બહેન!

(એકાએક કલ્પના, શોભના પ્રવેશે છે)

શોભના—શું થયું વિઠ્ઠલ!

વિઠ્ઠલ—અરે બહેન, આ બાલંભટિયો એટલી વારમાં તો ટેબલના ખાનાં ફેંદીને થઈ ગયો!

બાલંભટ્ટ—જુઠું હોં બહેન. હાહડતું જુઠું. આ તમારા નોકરને હું આવ્યો છું તે ગમતું નથી, એટલે મારે માથે આળ ચઢાવે છે હોં. (વિઠ્ઠલ એને મારવા જાય છે તેને અટકાવી)

કલ્પના—શોભનાબ્હેન, હું તો કહું છું કે તમે આ રસોઈયાને વિદાય કરી દો. આપણે ત્યાં એ નહિ ચાલે.

શોભના—બાલંભટ્ટ, તમે હમણાં જ વિદાય થાઓ, મારે આવા માણસનું કામ જ નથી.

બાલંભટ્ટ—તમે પણ બહેન ગરીબ બ્રાહ્મણની તો દયા રાખો! નોકરના કહેવા પર તે વિશ્વાસ રખાતો હશે?

વિઠ્ઠલ—(ઉશ્કેરાઈને) એ બામણા! જાય છે કે થોડો મેથીપાક આપું? (તેના તરફ ધસી જાય છે.)

બાલંભટ્ટ—(દોડીને દરવાજા પાસે જઇ) તારું સત્યાનાશ જશે, સત્યાનાશ સમજ્યો ને. (ચાલ્યો જાય છે) (વિઠ્ઠલ રસોડામાં ચાલ્યો જાય છે.)

શોભના—બચી ગયાં હો કલ્પનાબ્હેન! પણ હવે રસોઇયા વિના શું કરીશું? બાપાજીને શું કહીશું!

કલ્પના—અરે એમાં ગભરાવાનું શું છે! કહીશું કે મહારાજને પગે ગૂમડું નીકળ્યું છે એટલે બિચારો ઇસ્પિતાલમાં છે.

શોભના—ઠીક બ્હેન. મોટર કારખાને રિપેર થવા ગઈ છે, હાર્મોનિયમ પાડોશીને ત્યાં પડ્યું છે અને હવે એમાં આ રસોઇયાનું ગૂમડું પણ ઉમેરવાનું! (હસી પડે છે.)

કલ્પના—(હસીને) શું થાય બીજું? આજે તો શ્યામ પણ ઘરમાં નથી નહિ તો રસોયા તરીકે મેં એમને ગોઠવી દીધા હોત હો!

શોભના—ખરેખર? પણ તો પછી . . . અરે ઉમેશ!

ઉમેશ—(પ્રવેશીને) શો હુકમ છે સરકાર?

(બને બહેનપણીઓ હસી પડે છે.)

શોભના—જો ઉમેશ હું તમને એમ કહેતી હતી કે આજના દિવસ પૂરતા તમે . . . જરા રસોઇનું કામ ન સંભાળી લો!

ઉમેશ—એટલે? શોભના, તને આજે થયું છે શું!

કલ્પના—વાત એમ છે ઉમેશભાઇ કે પેલો રસોઇયો તો નાલાયક નીકળ્યો એટલે એને અમે કાઢી મૂક્યો.

ઉમેશ—અને (પોતાની જાતને બતાવી) આ રસોઇયો લાયક નીવડશે એની ખાતરી શી? પણ મારે તો સ્ટેશને જવાનું હતું ને?

શોભના—(પાસે જઇ જરા લાડથી) જુઓ તમારે સ્ટેશને તો જવું જ નહોતું ને? તો પછી આટલું કામ નહિ કરો? અને તમારે તો માત્ર પીરસવાનું જ છે. એટલે બાપાજીને લાગશે કે ઘરમાં રસોઇયો પણ છે.

ઉમેશ—(જરા અસ્વસ્થ થઇને) પણ શોભના, તારા ઘરમાં રસોઇયો હોવો જ જોઇએ એવું શા માટે? સારા સારા શ્રીમંતોના ઘરમાં ઘરની ઓઓ રસોઇઘરમાં હોય એમાં નાનમ નથી મનાતી.

શોભના—(લાચાર થઇ, આજીજીપૂર્વક) હું બધું જાણું છું. તમને આ કામ કરવાનું કહેતાં મને શરમ નહિ આવતી હોય? પણ આ તો પેલી વિમળાને હું લખી ચૂકી છું કે મારે ત્યાં રસોઇયો છે એટલે બાપાજી તો એમ જ માને ને? વળી આ તો આજની રાત પૂરતી વાત છે. સવારે તો બાપાજી જવાના છે.

કલ્પના—હવે ઉમેશભાઇ માની જાઓ ને શોભના સાચું કહે છે.

ઉમેશ—(ઉદાસીનતાથી) ઠીક ભાઈ. તમે સ્ત્રીઓ નહિ કરો તે ઓછું. હવે બોલો મારે શું કરવાનું છે?

શોભના—(ખુશ થઈને) બસ બસ. તમે હા પાડી એ અમારે મન મોટી વાત છે. તમારે કરવાનું એટલું જ કે રસોઈયાના સ્વાંગમાં રહેવાનું અને ભોજન પીરસવાનું. આ ધોતિયાનો કછોટો મારી દો અને ખમીસ કાઢી નાખો એટલે બની જશો મહારાજ! (ઉમેશ તેમ કરે છે)

કલ્પના—(હસીને) બાલંભટ્ટ નહિ હો. આપણે તો એમને જીવરામ મહારાજ કહીશું હો! (બને હસે છે.)

કલ્પના—ત્યારે જુઓ જીવરામ ભટ્ટ હવે આપણા નવા નોકરે તમને જોયા નથી એટલે સૌથી પહેલાં તો એને જ તમારો પરિચય કરાવવો પડશે. કેમ શોભનાબહેન?

શોભના—હાસ્તોને. અરે વિઠ્ઠલ!

વિઠ્ઠલ—(પ્રવેશીને) જી બાઇસાહેબ?

શોભના—જો આ આપણા નવા મહારાજ છે. એમનું નામ જીવરામ ભટ્ટ, એ જે કામ બતાવે તે તારે કરવાનું હો. તમે બંને એક બીજાને સમજી લ્યો. અમે હવે બીજા કામમાં છીએ.

વિઠ્ઠલ—જી બાઈ સાહેબ. (શોભના અને કલ્પના જાય છે.)

ઉમેશ—તારું નામ વિઠ્ઠલ છે કેમ? અરે ભાઇ, આ બહેન કેવાં છે? સ્વભાવે તો ઠીક છે ને?

વિઠ્ઠલ—બાઈ સ્વભાવ તો બહેનનો બહુ સારો છે. પણ જો ભાઈ તને પહેલેથી કહી દઉં છું. આ ઘરમાં તારું કામ હું કરું તો મારું પણ તારે કરવું પડશે. તું માત્ર મહારાજ થઈને રહે તે મને ન પાલવે.

ઉમેશ—(સ્મિતપૂર્વક) તે કોણે ના પાડી?

વિઠ્ઠલ—પણ તું તો મોટા સાહેબજાદાની જેમ આ ખુરસી પર ચઢીને બેઠો છે! આ તે કોઈ નોકરનાં લક્ષણ છે?

ઉમેશ—(એકદમ ખુરશી પરથી ઊઠી જઈને) બસ હવે?

વિઠ્ઠલ—જો ત્યારે આ બધી ખુરસીઓ સાફ કર. પછી બીજું કામ બતાવું છું.

(ઉમેશ ખુરસીઓ ગમે તેમ સાફ કરે છે તે જોઈ)

અરે, આ તું શું કરે છે? આ તે કાંઇ સાફ કરવાની રીત છે? અલ્યા ભાઈ, કોઈ દહાડો કોઈ ઠેકાણે નોકરી કરી છે ખરી કે?

ઉમેશ—સાચું કહું ! હું તો ભાઈ વખાનો માર્યો અહીં આવ્યો છું. તું મને નભાવી નહિ લે તો મારી આ પહેલી નોકરી પણ જવાની.

વિઠ્ઠલ—ઠીક ઠીક, હવે એ તો થઈ રહેશે. જો પેલો ઉછીનો પડદો જરા ઠીક કર.

ઉમેશ—ઉછીનો ! એટલે ?

વિઠ્ઠલ—ઉછીનો જ વળી. તું શું એમ સમજે છે કે આ બધો હારો આ ઘરનો છે! અરે, બાઈસાહેબનો બાબો માત્ર એમનો છે. બાકી આ બધો સામાન ઉછીનો !

ઉમેશ—આ તો ભારે અજબ જેવી વાત છે!

વિઠ્ઠલ—આ ઘરના શેઠને તો મેં હજી જોયા નથી એટલે શું કહું ! પણ મિયાં અક્કલના દુશ્મન હોવા જોઈએ. નહિ તો આવું બધું ચલાવી લે!

ઉમેશ—લાગે છે તો એમ જ!

[બહાર ઘોડાગાડીનો અવાજ આવે છે. શોભના અને કલ્પના એકદમ પ્રવેશે છે. ત્યાં તો બહારની કોલબેલ વાગે છે]

શોભના—અરે! બાપાજી આવી ગયા લાગે છે!

કલ્પના—(ઘડિયાળ તરફ જોઈને) પણ હજી તો સવા સાત જ થયા છે, એટલામાં ક્યાંથી આવે !

શોભના—(ઘડિયાળનો ડબ્બો કાને લગાડીને) અરે! આ તો બંધ થઈ ગયું છે! (ચાવી આપે છે) પણ ભટજી તમે બેઠા છો શું? બહાર જઈને બારણું તો ઉઘાડો. પણ નહિ નહિ વિઠ્ઠલ તું જ જા.

વિઠ્ઠલ—જી. (વિઠ્ઠલ જાય છે.)

શોભના—એ જો હો. જરા કુનેહથી કામ લેજે હાં. કાંઈક બફાઈ ન જાય.

ઉમેશ—તું ચિંતા ન કરીશ હવે. પણ તારા હાથે તો લોટની કણક વળગેલી છે. જરા સાફ તો કરી નાખ. નહિ તો બાપાજીને લાગશે કે તું જ રોટલીનો લોટ બાંધતી હઈશ.

[શોભના રુમાલથી હાથ લૂછે છે એટલામાં દુર્લભરામ તથા રાગિણી પ્રવેશે છે.]

શોભના—(પગે લાગીને) આવી ગયા બાપુજી! કેમ છો બહેન રાગિણી! (રાગિણી નમસ્કાર કરી પાસે જાય છે.)

દુર્લભરામ—ઓહો! બેટા તેં રાગિણીને ઓળખી પણ લીધી! કેમ છો તમે બધાં!

શોભના—કેમ ન ઓળખું ! જરા મોટી થઈ છે પણ એની મુખાકૃતિ તો હજી એની એ જ છે. (રાગિણી ચકિત થઈને ચારે તરફની સજાવટ જુએ છે.)

દુર્લભરામ—(કલ્પનાના તરફ ફરીને) આ બહેન કોણ છે!

શોભના—આ મારાં પાડોશી કલ્પનાબહેન છે. મારા તરફ ખૂબ સ્નેહ રાખે છે. (કલ્પના અને દુર્લભરામ પરસ્પર નમસ્કાર કરે છે)

દુર્લભરામ—રાગિણી, કેમ લાગે છે હવે! (શોભના તરફ ફરીને) મુસાફરીને કારણે એનું જરા માથું ચડ્યું છે.

શોભના—તો આવને બહેન અંદર. અરે વિઠ્ઠલ, આ બહેનને એમનો ઓરડો બતાવ.

વિઠ્ઠલ—ચાલો બહેન (બંને જાય છે)

શોભના—(ઉમેશ પાસે જઈને) અરે ભટજી, આ સામાન અંદર લઈ જાઓ.

ઉમેશ—(આશ્ચર્યથી) હેં? શું કહ્યું? આ સામાન . . .

શોભના—હા, હા, એ સામાન બાપાજીના ઓરડામાં મૂકો સમજ્યા (બાપાજીને) એ જરા ઓછું સાંભળે છે. (ઉમેશ સામાન ઉઠાવી અંદર જાય છે.)

શું કરું બાપાજી? હું તો આ નોકરોથી થાકી ગઈ છું. આખો દિવસ એમની સાથે લમણાઝીક કરીએ ત્યારે માંડ કામ થાય. એના કરતાં તો હાથે કરી લેવાનું મન થાય છે આપ પાછા જાઓ ત્યારે એક હોશિયાર રસોઇયો અને એક નોકર ન મોકલો?

દુર્લભરામ—અરે બહેન, તને તો ખબર જ છે કે આપણા ગામના રસોઇયા અને નોકર કેટલા મોંઘા છે? અરે મોંઘા હોય તો ધૂળ નાખી પણ આ તો પાછા ચોર પણ ખરા. આપણા ઘરનું બધું કામકાજ આ તારી માસી અને રાગિણી જ કરે છે.

શોભના—શું કરુ બાપાજી, મને નોકરની હવે તો ટેવ પડી ગઇ છે.

દુર્લભરામ—(ચારે તરફ જોઇને) બહેન, તારું મકાન તો સુંદર છે હો! પણ આ પડદા પણ ખૂબ સરસ છે

શોભના—બાપાજી, એ બધુ કલ્પનાબહેનના સ્નેહને આભારી છે. (કલ્પનાને) બહેન, અહીં આવોને. આ બધી ખરીદી પણ એમણે જ કરી છે.

દુર્લભરામ—આ સોફાનો સેટ હમણાં ખરીદ્યો?

શોભના—ના બાપાજી. એ તો મારાં સાસુના વખતનો છે બીજો સેટ છે પણ આજે બહાર કાઢયો નથી.

દુર્લભરામ—ઠીક પણ ઉમેશચંદ્ર ક્યાં છે? હજી ઓફિસેથી આવ્યા નથી?

શોભના—બાપાજી, એમને આજે સાંજે જ મુંબઈ જવું પડયું. આપનો તાર તો પછી મળ્યો નહિ તો જરૂર રોકાઈ જાત. એમનો વ્યવસાય એવો છે કે એમને વારંવાર કલકત્તા, દિલ્હી, મુંબઈ જવુ પડે છે

દુર્લભરામ—હા બાઈ હા. કામધંધાવાળા માણસ કાંઈ ઓછા એક જ સ્થળે બેસી રહે? અને પ્રશાન્ત ક્યાં છે? એની તબિયત તો સારી છે ને?

શોભના—હા બાપાજી હમણાં તો સૂઈ ગયો છે.

દુર્લભરામ—ચાલો બહુ સારુ પણ બહેન ઉમેશચંદ્રને મળી શકાયુ હોત તો ઘણું સારું થાત. ખાસ તો હું એમને મળવા આવ્યો હતો.

શોભના—ખરેખર? હવે શું થાય? આપ તો કાલે સવારે જવા માગો છો નહિ તો તાર કરીને પણ પાછા બોલાવી શકાત.

દુર્લભરામ—તું તાર કરી શકે તો ઘણું સારું. નહિ તો મારે એક બે દિવસ અહીંયા રોકાઈ રહેવુ પડશે.

શોભના—પણ બાપાજી, મને કહો ને? એવુ બધું શું છે?

દુર્લભરામ—વાત એમ છે બહેન કે હવે હું વૃદ્ધ થયો. એટલે મારી ઇચ્છા છે કે મિલકતની વ્યવસ્થા વેળાસર થઈ જાય તો સારું. પ્રશાન્તના નામનું વીલ કરવાનો મારો વિચાર છે.

શોભના—(ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક) બાપાજી, આપે મને સાચી ક્ષમા આપી હોં. (પગે પડે છે. ઉમેશ પ્રસન્નતાપૂર્વક જુએ છે)

દુર્લભરામ—(એને ઉઠાડતાં) બહેન, આખરે તો તારો પિતા છું ને ? પણ જો, તું હવે ઉમેશચંદ્રને તાર કરી જલદી બોલાવી લે.

શોભના—હા જી હમણાં જ કરું છું. આપ હવે જરા આરામ કરો.

દુર્લભરામ—ચાલો. [અંદર જાય છે]

કલ્પના—ઉમેશભાઈ, આ તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું !

ઉમેશ—હું તો જાણતો જ હતો. શોભના જે કાંઈ કરે છે તેમાં આવું જ કાંઈક બફાઈ જાય છે.

કલ્પના—પણ આ તો ભારે થઈ ! હવે આ ભટજીને ઉમેશચંદ્ર કેવી રીતે બનાવી શકાય ?

ઉમેશ—અને તે પણ બહેરા ભટજીને ! મને બહેરો બનાવવાની કલ્પના પણ એને ક્યાંથી સૂઝી !

[એટલામાં ઉતાવળે શોભના પ્રવેશે છે]

શોભના—(ઉમેશને) તમે આ સાંભળ્યું ને ? પણ હવે શું કરીશું ! આ તો ઓર મુસીબતમાં ફસાયાં !

ઉમેશ—જો, હું તને હજી પણ કહું છું કે આ તારું સમૃદ્ધિપ્રદર્શન હજી સવેળા બંધ કરી દે અને બાપાજીને જણાવી દે કે એમાં તારી નાદાની હતી. ખરી વાત વેળાસર કરી દેવી એમાં ખોટું શું ?

શોભના—અરે, તો તો આખી બાજી બગડી જ જાય, સમજ્યા ? તમે બાપાજીને ઓળખતા નથી હજી. આપણે આ એક ભમજાળ ઊભી કરી છે એમ જો એ જાણે ને તો બિસ્તરા-પોટલાં લઈ હમણાં ને હમણાં ચાલવા માંડે એટલા એ ક્રોધી છે. આપણે પ્રશાન્તના નામે થતું વીલ હવે જતું કરવાનું નથી હોં—કોઈ પણ હિસાબે. જાણો છો એને કેટલા મળશે ?

ઉમેશ—કેટલા ?

શોભના—પચાસ હજાર રોકડા અને અઢીસો વીંઘાં જમીન અને તે પણ નવસારી જિલ્લાની, સમજ્યા ?

ઉમેશ અને કલ્પના—હેં ખરેખર !!

શોભના—હવે તમે જ કહો. આપણી મૂર્ખાઈથી એને જતી કેમ કરી શકાય ?

ઉમેશ—પણ તો પછી હવે આનો ઉપાય શો ? મને તો કાંઈ સૂઝતું નથી.

કલ્પના—જુઓ શોભાબહેન, તમે પહેલાં ભોજનનું તો પતાવી લો. ત્યાં સુધીમાં આપણે જરૂર કોઈ તરકીબ વિચારી કાઢીશું.

શોભના—હા, એ વાત સાચી. વિઠ્ઠલ !

વિઠ્ઠલ—(પ્રવેશીને) કેમ બહેન ?

શોભના—જો ત્રણ થાળીઓ પીરસાય એ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કર.

વિઠ્ઠલ—સારું બહેન. (જાય છે)

ઉમેશ—કેમ ત્રણ થાળીઓ!

શોભના—કેમ? રાગિણી તો અંદર ઊંઘે છે એટલે ખાનારાં બાપાજી, કલ્પનાબહેન અને હું ત્રણ જ જણ ને?

ઉમેશ—અને હું?

શોભના—(સ્મિત કરીને) કેમ ભૂલી ગયા? તમે તો ભટજી છો ને! તે રસોઈ તો નહિ બનાવો પણ અમને પીરસશો તો ખરા ને? અને તમારે તો વિઠ્ઠલ સાથે આજે બેસવું પડશે.

ઉમેશ—(કંટાળીને) હા, ભાઈ હા. આ ચાલ્યો. પણ મને તો હવે ભૂખ લાગી છે.
[જાય છે]

શોભના—કલ્પનાબહેન, મને એમ લાગે છે કે મારા પિતાજીની મિલકત તો પ્રશાન્તના નામે થવાની છે. તો પછી ઉમેશની એમાં જરૂર જ ક્યાં રહી? એ વીલમાં એમની સહી તો હોય જ નહિ. બાપાજીએ પહેલાં મને લખ્યું હતું તેમ એમની ઇચ્છા જમાઈને મળીને ક્ષમા આપીને એમનું મન મનાવી લેવાની હોય એ શક્ય છે ખરું.

કલ્પના—ભલેને ઉમેશભાઈની સહીની જરૂર ન હોય પણ આ પ્રસંગ એવો છે જેમાં સસરા જમાઈ એકબીજાને મળે એ આવશ્યક તો ખરું જ, શોભનાબહેન.

શોભના—પણ હવે મારી મુશ્કેલી તો તમે જાણો છો. ભટજી બનેલા ઉમેશને જમાઈ તરીકે રજૂ કેમ કરી શકાય? શ્યામલાલભાઈ હોત ને તો તો મારી અડધી મૂંઝવણ ટળી જાત.

કલ્પના—એટલે?

શોભના—થોડા કલાક માટે તમારી પાસેથી એમને ઉછીના લઈ એમને ઉમેશને સ્થાને બેસાડી દીધા હોત!

કલ્પના—(હસીને) અરે હા, અને સસરા જમાઈનો મેળ પણ જમાવી દીધો હોત. પણ હવે શું થાય! (જરા અટકીને) અરે હાં, ઠીક યાદ આવ્યું!

શોભના—શું?

કલ્પના—મારા ભાઈ રંગીલને બોલાવું? તમે તો એને ઓળખો પણ છો.

શોભના—પેલા તમારા જન્મદિવસે જમવા આવ્યા હતા તે ને?

કલ્પના—હા એ જ. છે પણ બોલકો અને ચબરાક.

શોભના—પણ એ આ વખતે હશે ક્યાં? અને એને એકદમ અહીં બોલાવીશું કેવી રીતે?

કલ્પના—એ કામ મારું. હમણાં જ હું મારે ત્યાં જઈ એને ટેલિફોન કરું છું. ફેર થોડું કામ પણ છે.

શોભના—ભલે. [કલ્પના જાય છે]

શોભના—(સ્વગત) અરે! પણ ઉમેશને તો મેં આ વિષે પૂછ્યું પણ નથી! એ શું ધારશે? પૂછવા જેટલો સમય પણ ક્યાં છે? વળી આવી બાબતમાં એમને સમજાવવા

અને હા પગારના માટે ઓછામાં ઓછા બે કલાકની માથાકૂટ તો કરવી જ પડે. ખેર! હવે તો ભગવાન લાજ રાખશે તો જ રહેવાની છે.

[કલ્પના ઝડપથી પ્રવેશે છે]

શોભના—શું થયું બહેન?

કલ્પના—અરે ફતેહના ડંકા! એમાં કહેવાનું શું!

શોભના—હાશ! આખરે ભગવાને લાજ રાખી ખરી. વિહગ!

વિહગ—કેમ બહેન!

શોભના—જો હવે ત્રણ નહિ પણ ચાર થાળી પીરસાવજે હાં.

વિહગ—વારુ બહેન. (જાય છે.)

[દુર્લભરામ પ્રવેશે છે.]

શોભના—આવો બાપાજી, રાગિણીને ઠીક છે ને હવે? નહિ તો ડોક્ટરને બોલાવીએ.

દુર્લભરામ—ના, ના, ડોક્ટરને બોલાવવા જેવું શું છે એમાં! પણ શોભના તું જાણે છે કે રાગિણી આખરે તો એક ડોક્ટરને ત્યાં જ જવાની છે!

શોભના—એમ! મને તો આ વાતની ખબર જ નહિ. વિવાહ થઈ ગયા!

દુર્લભરામ—હું તને કહેવાનો જ હતો પણ બીજા કામમાં એ વાત જ ભુલાઈ ગઈ. જમાઈ ડોક્ટર છે. હાલ ભાવનગરમાં પ્રેક્ટિસ કરે છે. મારો વિચાર એમ કે હું એને જરા જોઈ લઉં.

ગુજરાતમાં શિલ્પવિદ્યા

ડૉ. ઉમાકાન્ત પી. શાહ

ગુજરાતે શિલ્પવિદ્યામાં ઠીકઠીક ફાળો આપ્યો છે. ગુજરાતની સીમાઓ બદલાતી રહી છે પણ હાલનો ગુજરાત (સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ સહિત) અને રાજસ્થાન તથા માળવાનો પશ્ચિમી પ્રદેશ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ એક ગણાતો, લગભગ એકસરખી વિદ્યાકલા સંસ્કાર વિષયક પ્રગતિ આ પ્રદેશમાં જ્યારે હતી તે ગુર્જર પ્રતિહારોના અને પાટણના સોલંકીઓના સમયમાં આપણને શિલ્પકલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ મળે છે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંતભાગમાં અને તે પછી મૈત્રકોએ અને ગુર્જર પ્રતિહારોએ આ પ્રદેશમાં કલાને જે ઉત્તેજન આપ્યું હશે તેની ઠીકઠીક ઝાંખી આપણને જડેલા અવશેષો ઉપરથી થાય છે. વધુ શોધખોળ થશે ત્યારે વધુ નમૂનાઓ જડશે: પણ જે નમૂના જડ્યા છે તે આ પ્રદેશને ગૌરવ લેવા જેવા છે.

જુનાગઢ—ઉપરકોટની ગુફાના થાંભલા ઉપર જે થોડાં શિલ્પો છે તે ઠીકઠીક ઘસાયેલાં છે પણ ઈ. સ. ના પહેલા બીજા સૈકામાં મૂકી શકાય એવા, ક્ષત્રપયુગની ગુજરાતી કલાના સારા નમૂના છે. આ કલાને ગુજરાતીને બદલે પશ્ચિમ હિંદની કલા કહેવી જોઈએ, કેમકે ત્યારે ગુજરાત નામ ઉદ્ભવ્યું નહોતું. ક્ષત્રપોના સમયના નમૂના આપણે ખોળવા, અને ખોદી કાઢવા બાકી છે. પણ દક્ષિણ ગુજરાતમાં, તેન—પ્રાચીન ત્રૈણ્યાહાર—ગામમાંથી વડોદરા યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વખાતાને એક શ્યામ વિષ્ણુ પ્રતિમા, ઊંચી ટોપીઘાટના મુકુટવાળી મળી છે તે ઈ. સ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ ના સમયની સહેજે ગણી શકાય. આ જ ખાતાને કારવણથી વિષ્ણુ કે સૂર્યની એક નાની પાષાણ પ્રતિમાનું સુંદર મુખ મળ્યું છે તેનો અને જલગાંવ પાસે પ્રકાશમાંથી મળેલા એવા જ બીજા મસ્તકનો અભ્યાસ કરતાં બેઉ લગભગ ઈ. સ. ૪૦૦ આસપાસના ક્ષત્રપ અને ગુપ્તયુગના સંધિકાળનાં સુંદર નમૂના છે.

ગુપ્તસમય એ સાહિત્ય અને કલાક્ષેત્રે ભારતનો સુવર્ણયુગ હતો. ગુજરાતનો એ સમયે કલાક્ષેત્રે ફાળો નાનોસૂનો નથી. ફક્ત આજ સુધી એ લગભગ અજાણ્યો રહ્યો. વલભીપુર—હાલનું વળા—સૌરાષ્ટ્રમાં—તેમાંથી ગુપ્તયુગનાં ત્રણ સુંદર શિલ્પો મળ્યાં છે. કેશિનિષૂદન શ્રીકૃષ્ણની વીરત્વપૂર્ણ ખંડિત પ્રતિમા, મહિષાસુર મર્દિનીની પ્રતિમા અને કોઈ યોદ્ધાની ખંડિત પ્રતિમા આ ત્રણે કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીને કારવણથી મળેલી મહિષ મર્દિનીની એક નાની ખંડિત પ્રતિમા ખૂબ જ આકર્ષક છે. એક પાતળા પાષાણ ફલક ઉપર બહુ ઊંડું નહિ એવું રેખાંકન કરી ઉપજાવી કાઢેલી આ મૂર્તિ મંત્રમુગ્ધ કરે એવી છે. દેવીની સાડીની વલ્લીઓ – folds – આછા કોતરકામમાં પણ એવી હૂબહૂ ઉપસાવેલી છે.

ઉજ્જૈન અને મંદસોરની આજુબાજુના પ્રદેશમાં ગુપ્તયુગમાં જે શિલ્પશૈલી વિકસેલી લાગે છે, એ શૈલી પૂર્વમાં સારનાથ પાસેની ગુપ્તયુગની કલાથી સહેજ જુદી છે. મધ્ય ભારત અને પશ્ચિમ ભારતમાં એક જ શૈલીનાં શિલ્પો ગુપ્તયુગમાં ઘડાયાં. એવાં બેનમૂન શિલ્પો ગુજરાતમાં પણ ઘડાયાં. એ જોવા માટે વડોદરા મ્યુઝીઅમની મુલાકાત લેવી જરૂરી છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં જૂના ઈડર રાજ્યમાં અતિ આકર્ષક નૈસર્ગિક સૌંદર્ય વચ્ચે શામળાજીનું પ્રાચીન તીર્થધામ આવ્યું છે શામળાજીના મંદિરમાં વિશાળ ગદાધારી ત્રિવિક્રમ — રણછોડજીની પ્રતિમા પૂજાય છે જે શ્રી ડાકોરનાથજીની પ્રતિમાની માફક ઈ. સ ના સાતમા કે આઠમા સૈકાની છે. શામળાજીના મંદિરની પાછળ મેશ્વો નદીને કિનારે નાગધરા પાસેના એક દેવાલયમાં કળશી છોકરાની માને નામે પૂજાતું મનોહર શિલ્પ એ વિરાટ સ્વરૂપ — વિશ્વરૂપ — મહા-

આ શિલ્પો સૂચવે છે કે અહીં પ્રાચીન શૈવધામ હતું. દટાયેલાં પ્રાચીન શિવલિંગો હજુ દેખાય છે. પાસેના મોટા તળાવની પાળ ખોદતાં બે સુંદર ગુપ્તકાલીન શિવપ્રતિમાઓ મળેલી તેમાંની એક શામળાજીમાં ત્રિલોકીનાથના મંદિરમાં છે અને બીજી હવે મુંબાઈના મ્યુઝિયમમાં મૂકી છે. આ પ્રતિમાઓ ભારતીય શિલ્પકલાના અતિ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ આ સ્થાન માલવાની સરહદ પર આવેલું હોવાથી અહીં ઘણો ઇતિહાસ દટાએલો હશે.

આ પછીનાં સુંદર શિલ્પો ઈડરમાં હિંમતનગરથી દસ માઈલ દૂર આવેલા રોડા ગામનાં પ્રાચીન હિન્દુ મંદિરોમાં જોવા મળે છે. એક મંદિરના સ્તમ્ભો ઉપરની વિવિધ શાલભંજિકાઓ એ ગુર્જર પ્રતિહારોના યુગની ગુજરાતી શિલ્પકલાના અલબેલા નમૂના છે. ગુજરાતની શિલ્પ-સ્થાપત્ય-સમૃદ્ધિના આ અતિ કીમતી અવશેષોની યોગ્ય સાચવણી કરી, આ ગામ પ્રવાસીઓ (tourists) માટે વિકસાવવા જેવું છે. આ સ્થાપત્ય ને શિલ્પને મળતાં શિલ્પ સ્થાપત્ય સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડમાં છે. રોડાનાં મંદિરો રાજસ્થાનના ઓશિયા (ઓશવાળોની પ્રાચીન નગરી)નાં દેવમંદિરોને ખૂબ જ મળતાં છે. અહીં દ્વારશાખોનાં શિલ્પો જોવા જેવાં છે. આ મંદિરો ઈ. સ. સાતસોથી ઈ. સ. એક હજારની વચ્ચેના સમયમાં બનેલાં છે.

આબુ ઉપર દેલવાડાની શિલ્પસમૃદ્ધિ તો સહુને જાણીતી છે. એ છે સોલંકી યુગની ગુજરાતી શિલ્પવિદ્યાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના. પણ દેલવાડાનાં દહેરાં પાસે રસિયો વાલમ અને કન્યાકુમારીના સ્થાનમાં દ્વારકાધીશના મંદિરમાંની શેષશાયીની મૂર્તિ અને માતૃકાઓની બે મૂર્તિઓ તથા એક ખંડિત સૂર્યપ્રતિમા ગુપ્ત અને ગુપ્તોત્તરકાલીન પ્રાચીન શિલ્પકલાના નમૂના છે. દેવાંગણમાં અને વસિષ્ઠાશ્રમમાં પણ આવા નમૂના છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપ, થાન, કદવાર, બિલેશ્વર, વગેરે સ્થળે આ સમયનાં પ્રાચીન સ્થાપત્યો અને શિલ્પો છે. કદવારના વરાહ મંદિરમાં રામ અને વામનની નાની આકૃતિઓ લગભગ ઈ. સ. ના સાતમા સૈકા કે તે પહેલાંની છે. ગોપનું વિખ્યાત મંદિર ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકાનું છે.

મધ્યયુગનાં દેલવાડાનાં મંદિરો ઉપરાંત, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, ડભોઈનો કિલ્લો કે રાણકપુરનું વિખ્યાત જૈન મંદિર આ બધાં એક જ કલાના અવશેષો છે જે, આખા રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી.

ધાતુ શિલ્પોમાં પણ ગુજરાત રાજસ્થાનનો ઘણો કિંમતી ફાળો છે. વસંતગઢના પ્રાચીન જૈનમંદિરના ભોંયરામાંથી મળેલી જૈન પ્રતિમાઓ કે વડોદરા પાસે અકોટા—પ્રાચીન અંકોટ્ટક—માંથી મળેલી પ્રતિમાઓના અભ્યાસે ખાત્રી કરાવી આપી છે કે પશ્ચિમ ભારતની એક સ્વતંત્ર શિલ્પ અને ચિત્રકલા શૈલી હતી જે પૂર્વની પાલ શૈલીથી ભિન્ન હતી. પશ્ચિમની શૈલીએ કાશ્મીર નેપાલ સુધી સૈકાઓ સુધી પોતાની અસર જમાવી હતી. મરુ દેશના વતની અને શીલ નામના રાજાના આશ્રયે આવેલા શિલ્પી શાર્ઙ્ગધર આ શૈલીના જનક હતા. આ શીલ રાજા તે વલભીના મૈત્રક શિલાદિત્ય—ધર્માદિત્ય—પહેલા જે ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાના અંતમાં થઈ ગયા.

મધ્યકાલ પૂર્વેના ઈ. સ. એક હજાર પૂર્વેના રાજસ્થાન-ગુજરાતના કહો કે મરુ-ગુર્જરના શિલ્પસ્થાપત્ય, તેમજ ચિત્રકલા અંગે સંશોધનને ખૂબ જ અવકાશ છે વિષયને પૂરો ન્યાય ટૂંકા વાર્તાલાપમાં આપી શકાય તેમ નથી પણ જો એમાં રસ પેદા થઈ શક્યો હોય અને કમભાગ્યે એનો ઇતિહાસ લુપ્ત થતાં પહેલાં તેને એકઠો કરવા માટે ગુજરાતના વિદ્વાનો અને ભાવિકોનો કટિબદ્ધ થશે તો આ વાત કહી અને સાંભળેલી આપણને સહુને સાર્થક થશે. ×

× ઑલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી. તા. ૩-૧-૫૮ના રોજ આપેલી ટૉક.

卐

આથી ઊલટું, ભોજપ્રજામાંના કેટલાક નિમ્નસ્તરના લોકો પણ સારું કવી શકતા. એનાં બેત્રણ સુંદર ઉદાહરણો છે. રાજાએ સિપાઈઓને કહ્યું કે આપણા રાજ્યમાં જે કવિત્વશીલ ન હોય તેને દેશનિકાલ કરો. રાજસેવકો તો તપાસતા તપાસતા વણકરને ત્યાં આવ્યા ને એક વણકરને પકડ્યો. એમ ધારીને કે એ તો નિરક્ષર જ હશે. એને નિષ્કાસિત કરતા હતા ત્યાં જ એ બોલી ઊઠ્યો:

कवयामि, वयामि, यामि ।

"હું તો કવિતા કરું છું, વણું છું ને હવે જાઉં છું।" સેવકો આ સાંભળી અચંબો પામ્યા; ને એ મહામૂલા પ્રજાજનને માનસહિત રાજનગરમાં જ રાખવામાં આવ્યો.

ભોજરાજાને મોડી રાત થવા છતાં, એક વાર, ઊંઘ આવતી નથી, એ મંડે છે કવિતા કરવા:

चेतोहरा युवतयः स्वजनोनुकूलाः ।
सद्‌बांधवा प्रणतिगर्भगिरश्च भृत्याः ॥
वल्गन्ति दंति निवहास्तरला तुरंगाः ।

"મનોહારી યુવતીઓ, અનુકૂળ સગાં, સ્નેહી બંધુજનો, નમ્રવચની સેવકો, ચિંઘાડ મારતા હાથીઓ અને ચંચલ ઘોડાઓ:" એમ ત્રણ ચરણ તો પૂરાં થયાં. કેમે કરી અંતિમ ચરણ બેસતું નથી. રાજા ત્રણે ચરણો પુનર્પુનઃ બોલતો રહે છે. મહેલમાં આ સમયે એક ચોર ભરાયેલ હોય છે. તે આ સાંભળે છે. તેનાથી રહેવાતું નથી. તે ચોથું ચરણ પૂરું કરી દે છે:

संमीलने नयनो नं हि किंचिदस्ति ॥

"એ બધામાંનું, આંખ બંધ થયા પછી, કંઈ રહેતું નથી."

આવા તો વણકરો ને ચોરો! એક વાર ભોજરાજા પાસે એક બ્રાહ્મણ આવ્યો. ગરીબ બેશ પણ મોં ઉપર બુદ્ધિ ઝગારા મારે. રાજાએ તેને સૂચવ્યું: "મહારાજ, હરિ વિશે સાંભળ્યું હોય તેવું કહો." બ્રાહ્મણ કહે: "રાજન્, કેટલાયે કવિઓ, ભક્તો હરિને વિશે એટલું કહી ગયા છે કે હવે કંઈ રહ્યું જ નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે ભગવાનને આદિ, મધ્ય કે અન્ત નથી. તે બધી જ દશાઓથી પર છે. તે પુરાતન છે તથા તે અદ્વિતીય છે. એ બધું મારી ધોતડીને મળતું છે. એ પણ પુરાતન (જૂની) છે, તેથી એનો આદિ, મધ્ય કે અંત ભાગ રહ્યો નથી! એની કોર (દશા) પણ નથી. વળી મારી પાસે એ એક જ વસ્ત્ર હોવાથી એ પણ અદ્વિતીય છે!

आदिमध्यान्तरहितं दशाहीनं पुरातनं ।
अद्वितीयमहं वंदे मद्धौतसदृशं हरिम् ॥

આવી નવીનતમ તથા મૌલિક ઉપમા સાંભળી રાજા બહુ જ ખુશ થયો ને એ ગરીબ બ્રાહ્મણને બહું બહું ઈનામ આપી રાજી કર્યો.

ભોજરાજા મૃગયા રમવા બહાર નીકળે, કંઈ જુએ અને તરત કવિતા રચે. આવીને પોતાના કવિવરોને કાવ્યપૂર્તિ કરવા કહે. એકવાર બહાર ફરીને આવતાં વેંત રાજાએ કહ્યું :

"मुसल, किसलयं ते तत्क्षणाद्यन्न जातं ।

હે ખાંડણિયા, તને નવપલ્લવ કેમ ન આવ્યું ?" કાલિદાસ સમજી ગયા કે રાજાએ કોઈ સુંદર ધાન્ય ખાંડનારી જોઈ છે. તરત જ મહાકવિએ આગલી ત્રણ પંક્તિ રચી આપી:

"जगति विदितमेतत् काष्ठमेवासि नूनं ।
तदपि च सत्यं कानने वर्धितोऽसि ॥
नवकुवलयनेत्री पाणि संगोत्सवेऽस्मिन् ।

મુસલ કિસલયં તે તત્ક્ષણાદ્યન્ન જાતમ્. એ તો જાણીતું છે કે તું લાકડું જ છે. વળી તું જંગલી પણ છે. તેથી તો નવકુવલયના જેવી આંખવાળીના હાથમાં આવ્યા છતાં તારામાં નવાં પલ્લવો જ ન ઊગ્યાં !" આ સાંભળી કવિહૃદય રાજા ખુશ થયો.

એમ જ એક વખત ભોજ સૂર્યોદય પહેલાં શહેર બહાર ફરવા ગયો હશે. ત્યાં ચંદ્રને પર્વતની પાછળ અસ્ત થતાં જોતાં એને ચરણ સ્ફુર્યું :

"चरमगिरिनितंबे चंद्रबिंबं ललंबे ।

"પશ્ચિમગિરિની પાછળ ચંદ્રનું બિંબ લટક્યું હતું." દરબારમાં આ ચરણ ઉચ્ચારે છે એટલે ભવભૂતિ ગાઈ ઊઠે છે :

"अरुणकिरणजालैरन्तरिक्षे गतर्क्षे ।"

દંડી પોતાનું પદલાલિત્ય બતાવતી આ લીટી કહે છે :

"चलति शिशिरवाते मन्दमन्दं प्रभाते ॥"

રસવલ્લભ કાલિદાસ કંઈક રસિક ન કહે તો કેમ ચાલે ! એટલે એણે ઉમેર્યું :

"युवतिजनकदंबे क्लान्तरक्तौष्ठबिंबे ।"

આખા શ્લોકનો મુક્ત અર્થ થયો :

અરુણ કિરણ જાળે તારલા નાસતા'તા
હળુહળુ ઠંડો આવતો'તો સમીર
અધર યુવતીજનોના નાથથી ઘૂટતા ત્યાં
ચરમ ગિરિ પછીતે ચંદ્રનું બિંબ ઝાંખ્યું.

આવી કાવ્યગોષ્ઠી પછી દરબાર ઊઠે છે. ચાલો ત્યારે આપણે પણ ઊઠીએ.

卐

ORDER

C/o રાજ્યભવન, ગવર્નર્સ કેમ્પ, મુંબઈ નં. ૭

×××

Bill No. 380 to P. O. DHARI 15-10-1957

વન બોટલ ઓફ ઓઈલ પોસ્ટેજ બાય રજિસ્ટર્ડ પાર્સલ Recp. No 174 મેન્યુફેક્ચર્ડ બાય સિલેક્ટેડ ભાંગરા પ્લાન્ટસ એન્ડ બ્લેક ટીલ ઓઈલ પ્રિસ્ક્રીપ્શન પોસ્ટેજ.

Order ADDRESS મેનેજર

સ્વાનુભવેલો પ્રયોગ

અનુભવી : શાહ શાન્તિલાલ વસ્તાભાઈ, કાપડના વેપારી, P. O. ધારી (સૌરાષ્ટ્ર)

માથાના વાળ માટે વપરાતા તેલોમાંથી કેટલીકવાર માણસોને નુકસાન થાય છે. વળી તેનાથી ફાયદો થવાને બદલે નુકસાન જ વધારે થાય છે. અમારા એક મિત્ર શાન્તિલાલ વસ્તાભાઈને આવા હેર ઓઈલે ઘણો સરસ હાથ બતાવેલો હતો તેવા હેર ઓઈલના વપરાશથી તેમના બધા વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા. ઘણા માણસોની આ બાબતમાં સલાહ લીધી. છેવટે શાળા-ખાતાના એક અધિકારી રા. હરિભાઈ પટેલે એમને શીશોસન સાથે ભાંગરાના તેલનો પ્રયોગ બતાવ્યો. તે પ્રમાણે તેલ બનાવી ઉપચાર કરવાથી તેમના વાળ ફરીથી કાળા થઈ ગયા હતા.

પોતાને મળેલા આ લાભનો ફાયદો પોતાના સમાજબંધુઓને પણ મળે, ઊંધે રસ્તે દોરવાઈ જતાં લોકોને સાચી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે તેવા ઉદ્દેશથી તેમણે તે પ્રયોગ પ્રમાણે વધારે પ્રમાણમાં તેલ બનાવી વેચવા રાખેલ છે. આ તેલ કોઈને તૈયાર જોઈતું હોય તો પણ મળી શકશે. અને ઘેર બનાવવાની ઈચ્છા હશે તો તેમને પત્ર લખી પુછાવવાથી બધી હકીકત તેઓ લખી મોકલે છે. તો તે બાબત વધુ ખુલાસા માટે ઉપરના સ્થળે પત્રવ્યવહાર કરવો.

["વ્યાયામ"માંથી ટુંકાવીને]

સદરહુ તેમના વપરાશથી ટાલ ઉપર વાળ ઊગે છે, ખરી પડતા અટકે છે, બહેનોએ ઘેર બનાવી વાપરવા લાયક છે. મગજનું કામ કરનારા વેપારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા વકીલોને ઉપયોગી હોઈ આંખોને હિતાવહ છે. ડૉ. ચંદ્રચૂડ (વડોદરા) પ્રમાણિત.

જવાબ માટે ચાર આનાની સ્ટેમ્પસ બીડો.

['મુંબઈ સમાચાર' અઠવાડિકની વિનંતીને માન આપી ઉપરનો પ્રયોગ બહાર પાડેલ છે.]

Copy Right Reserved.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦	નોકાડૂબી	૧-૦-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૮-૦	દષ્ટિપરિવર્તન	૧-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૧	૩-૦-૦	માતા આશોપાલવ	૩-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૮-૦	શાન્તિદાસની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
સમમુખ	૩-૦-૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
ટૉલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૮-૦	પરમપ્પુ વૈદ	૫-૪-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦	જાંપીકૂવ [આશ્રમ]	૧-૦-૦

સંપૂર્ણ સૂચીપત્ર મંગાવો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

'પ્રસ્થાન' દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે છે

પ્રકાશક : રણછોડલાલ કેશુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/સ ભારતીનિવાસ સોસ.વી., એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ—અમદાવાદ

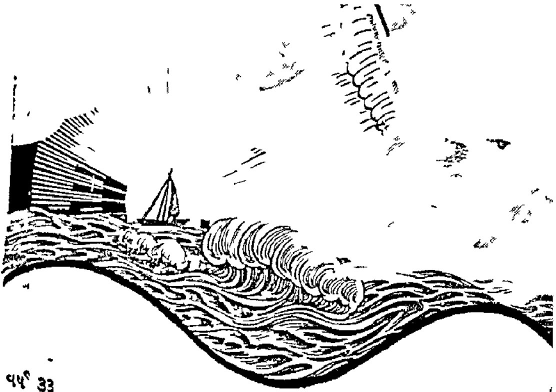

વર્ષ ૩૩
અંક ૬

સં. ૨૦૧૧
ચૈત્ર

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

ટેલીગ્રામ:–ચાર્જર ટેલીફોન : ૫૨૨૮૬

ધી ન્યુ નેશનલ મિલ્સ લિમિટેડ

રખીઆલ રોડ, અમદાવાદ–૧૦

સુંદર, સસ્તું અને ટકાઉ

કા. પ. ડ

માટે પ્રખ્યાત.

: અમારી વિશિષ્ટતાઓ :

<u>ન્યુના ફેબ્રિક્સ</u>

- સાડી
- પોપલીન
- ધોતી
- શર્ટિંગ
- મલમલ
- પ્રિન્ટેડ છીંટ

વગેરે વગેરે.

મેનેજીંગ એજન્ટસ

મેસર્સ ત્રિકમલાલ ભોગીલાલ સન્સ એન્ડ કંપની

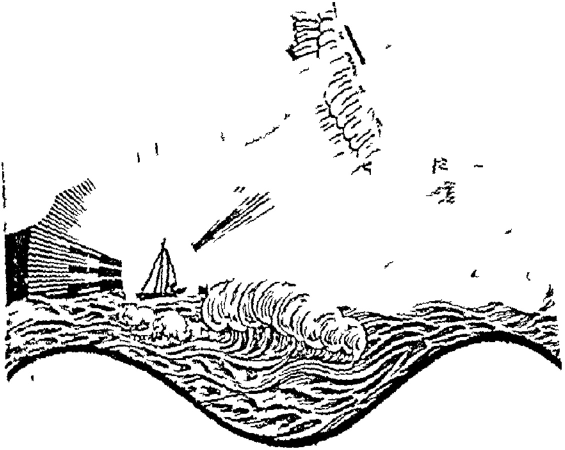

વર્ષ ૩૩
અંક ૧

સં. ૨૦૧૪
ચૈત્ર

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંપાદક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

ટેલીગ્રામ:–ચાર્જર ટેલિફોન : ૫૨૨૮૬

ધી ન્યુ નેશનલ મિલ્સ લિમિટેડ

રખીઆલ રોડ, અમદાવાદ–૧૦

સુંદર, સસ્તું અને ટકાઉ

કાપડ

માટે પ્રખ્યાત.

: અમારી વિશિષ્ટતાઓ :

ન્યુના ફેબ્રિક્સ

- સાડી
- પોપલીન
- ધોતી
- શર્ટિંગ
- મલમલ
- પ્રિન્ટેડ છીંટ

વગેરે વગેરે.

મેનેજીંગ એજન્ટસ

મેસર્સ ત્રિકમલાલ ભોગીલાલ સન્સ એન્ડ કંપની

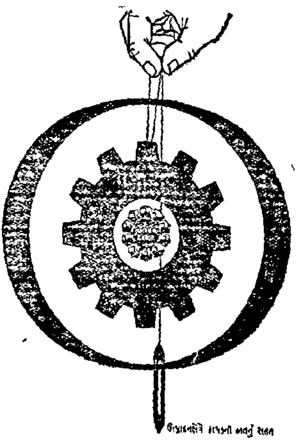

ઉત્પાદનોને કાપડની જાતનું સતત
ઉચ્ચ ધોરણ આપવા માટે મફતલાલ
ગ્રુપ આખા દેશની ઓટોમેટિક
સાળાઓના સૌથી મોટા ગ્રુપોમાંનુ એક છે આ ગ્રુપ સાથે મળીને કાપડની
મીલો સંકળાયેલી છે અને આ મીલો એ બનાવેલુ કાપડ ડીઝાઈન, પોત
અને ફીનીશમાં અદ્વિતીય છે આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા આ ગ્રુપ પ્રત્યક્ષ રીતે
હજારો માણસોને અને પરોક્ષરીતે લાખો માણસોને કામ આપે
છે અને તેના લાભો કરોડો લોકોને મળે છે.

મફતલાલ ગ્રુપની મીલો હંમેશાં પ્રગતિને પંથે હોય છે

શોરોક, અમદાવાદ ન્યુ શોરોક, નડિયાદ સ્ટાન્ડર્ડ મુંબઈ ન્યુ ચાયના,
મુંબઈ સસૂન, મુંબઈ ન્યુ યુનિયન, મુંબઈ સુરત કોટન, સુરત
અને ઈન્દોર મફતલાલ ફાઈન, નવસારી ગગલભાઈ જ્યુટ, કલકત્તા,

અન્ય વ્યવસાયો : સાકર રસાયણ પદાર્થો
મફતલાલ હાઉસ, બેકબે રેકલેમેશન, મુંબઈ.

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ ૨૦૧૪ ના ચૈત્ર અંકથી પૂરું થાય છે તે ગ્રાહકોને

'પ્રસ્થાન'નો આવતો અંક
વી. પી. પી. થી મોકલાશે

'પ્રસ્થાન'ના મોટે ભાગના ગ્રાહકો તો કારતક માસથી ગ્રાહક તરીકે નોંધાયેલ હોય છે. પણ જેઓ વર્ષના અધવચથી ગ્રાહક થયા હોય તેમનું લવાજમ ચૈત્ર અંકથી–આ અંકથી–પૂરું થાય છે. તેમને આવતો અંક–વૈશાખ અંક રૂા. ૭=૧૨ નયા પૈસાના વી. પી. થી રવાના થશે તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે.

પણ અમારી તો વિનંતી છે કે અંક વી. પી. થી મંગાવવા કરતાં આપ આપનું લવાજમ મ. ઓ. થી યા ચેકથી મોકલી આપશોજી. વી. પી. કરાવવાથી દશ આનાનો ખર્ચ વધુ આવે છે; વળી વી. પી. વાળો અંક બેચાર દિવસ મોડો પણ મળે છે. એટલે આપ આપનું લવાજમ તા. ૨૫–૩–૫૮ સુધીમાં મળે એમ મોકલી આપશોજી. ત્યાં સુધીમાં આપનું લવાજમ નહીં મળી જાય તો તા. ૧–૪–૫૮ ની આસપાસ રૂા. ૭=૧૨ નું વી. પી. કરીશું તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે.

જેમની ઈચ્છા ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની ન હોય તેમણે, તે મુજબ લખી જણાવવું. પરદેશના ગ્રાહકોને વી. પી. થતાં નથી માટે તેમણે પોતાનું લવાજમ રૂા. ૯=૦૦ પોસ્ટલ ઓર્ડરથી (ક્રોસ કરવા નહીં) યા ચેકથી યા મ. ઓ. થી મોકલી આપવું.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
પ્રાર્થના સમાજ મંદિર
રાયખડ : અમદાવાદ

વ્યવસ્થાપક

'પ્રસ્થાન' દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પ્રસ્થાન લવાજમ : હિંદમાં રૂા. ૬=૫૦ પરદેશ રૂા. ૯=૦૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૫ ચૈત્ર : ૨૦૧૪ અંક ૬

‘ लेखे में सोई घडी ’

સ્વામી આનંદ

સંતોના ભાટ તરીકે ભાઈ મુકુલ કલાર્થીનું નામ હવે તો આપણે ત્યાં સારી પેઠે જાણીતું થઈ ચૂક્યું છે. આપણી ભાષામાં ‘ભાટ’, ‘હમાલ’, વગેરે શબ્દોના રૂઢ અર્થ અળખામણા થઈ પડ્યા છે. પણ સ્વ૦ મહાદેવભાઈ ઘણીવાર પોતાને ગાંધીજીના હમાલ તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ માનતા. તેમ સંતોના બંદીજન બનીને તેમનાં ગુણકીર્તનમાં રાતદિવસ ડૂબાડૂબ રહેતા મુકુલભાઈને ‘ सततं कीर्तयन्तो माम् ’વાળા ગીતાવચનને અનુસરીને ત્રણે લોકમાં અહોનિશ વિચરનારા નારદાદિ ભક્તોની દુનિયાના વતની ગણવાનું આપણને મન થાય એમ છે.

વર્ષોથી એમનો આ વ્યવસાય હવે ગુજરાતી પ્રજામાં જાણીતો થયો છે અને ઓછીવત્તી કદર પણ પામ્યો છે. પ્રાકૃત જનતાને પણ સમજાય એવી સાદી સચોટ સોંસરી ઊતરી જાય તેવી ખુશનુમા શૈલીમાં હિંદના અને દેશદેશના પ્રાચીન અર્વાચીન સંતો મહાનુભાવો પીર-પેગમ્બર ઓલિયાઓના જીવનપ્રસંગોની ટચૂકડી કથાઓ પ્રજાને પીરસતાં તેઓ થાકતા નથી.

તુકારામે કહ્યું :

> फोडिलें भांडार, धन्याचा हा माल,
> मी तव हमाल, भारवाही ।

સંતોની દુનિયાને દેશપરદેશ કે સીમસીમાડાની કેદ નથી. ભગવાનના કે ભગવાનના ભક્તોના ગુણ ગાતાં સ્થળકાળ જુએ કે થાકે કંટાળે એ ભક્ત શેનો ? એ વ્યવસાયમાં વીતે તેટલો વખત જ લેખે, બીજો બધો કાલક્ષેપ અલેખે, એ એક જ હિસાબ સાચો છે. બીજી બધી આળપંપાળ છે.

એક સત્સંગીને મોઢે સાંભળેલી વાત છે. એક ગામે કોઈ નવું ખેડૂત કુટુંબ વસવાટને ઇરાદે હળઓજાર ઘરવખરી લઈને આવ્યું. ગામભાગોળે તળાવની પાળે હારબંધ પાળિયા. દરેક ઉપર મરનારનું નામ અને આયુષની અવધ નોંધેલી: છ બાર માસ, વરસ બે વરસ; ત્રણચાર વરસથી વધુ કોઈ નહિ! ગામનાં બધાં આટલાં અલ્પાયુષી? કુટુંબે વસવાટનો નિર્ણય તત્કાળ ફેરવ્યો ને ગાડાં જોડી પાછાં જવા નીકળ્યાં. ગામના ઘરડેરાઓએ આ જોયું ને પાછાં વાળવા માણસ દોડાવ્યો. કુટુંબના મુખીને પાછો વાળી લાવ્યો :

" કાં ? કેમ પાછા વળ્યા ? અમારો કંઈ વાંકગુનો ?"

" માંજન, પાળિયા જોયા પછે મન નો માન્યું. જે ગામમાં કોઈ પાંચ વરસેય ન જીવે, ત્યાં છોરુવાછરુ સોતા રે'ઠાણ કેમ કરીને કરવી ?"

" ભેરુ, તમે નો સમજ્યા. અમારું ગામ છે સત્સંગી. નારાયણને સંભારીએ એટલું જ જીવ્યું લેખે, બાકીનું અમે અલેખે ગણીએ. એટલે સૌ રોજેરોજના નામકીર્તનની જ ઘડી નોંધે ને મરે ત્યારે એટલું જ જીવ્યો એમ નોંધાય. ઈ નોંધ પાળિયા ઉપર છે. આ હેપે બેસતું હોય તો તમ તમારે નિરાંતજીવે ગાડાં પાછાં વાળો ને આવો."

પેલાં પાછાં આવ્યાં ને જાનમહેનતે જીવી સત્સંગે ભવ તર્યાં.

कबीरा संगत साध की, साहिब आवे याद,
लेखेमें सोई घडी, बाकी के दिन बाद.
एक घडी आधी घडी आधी ते पुनि आध,
तुलसी संगत साध की कटै कोटि अपराध.

શ્રી મુકુલભાઈનો આ કેટલામો સંગ્રહ છે એ મેં પૂછ્યું નથી. મારે એ મૂલવવો નથી. આવો માલ મૂલવવાનો હોય નહીં. તેના ઐતિહાસિક આધાર કે સંદર્ભ ન શોધાય. એનાં તો કીર્તન જ કરાય. કારણકે જ્ઞાનીધ્યાની પુણ્યઅણુએ સંસારસમરનને સારુ જીવનને ઉન્નત કરનારી ને ઉજાગનારી સામગ્રી આ ટચૂકડી વાર્તાઓ અને પ્રસંગોમાં પડેલી છે. એના ચરિત્રનાયકો માનવીજીવનના કીમિયાગર અને સંસારના સાચા રાહબર છે. 'यदा यदा हि धर्मस्य' નો કોલ આપનાર ભગવાનના એ ભેરુબંધ ને એની કરુણાના ફેરિયા–વહીનરા (retail-dealers) છે. દેશદેશમાં ને દરેક કાળમાં સંસાર પ્રત્યેની કરુણાથી ગળીપીગળીને પતિતપાવની ગંગાની જેમ એઓ સંસારના મેલ ધુએ છે :

रामनाम की लूट है, लूट सके तो लूट ।
बहुरि न अवसर आव हि प्राण जायगो छूट ॥

વાંચનાર મને ભાટનો ભાઈ ગણશે તો તેમાં મારી ઈજ્જત જ કરશે. સંતોની પદરેણુ પામવા કરતાં વધુ મોટા ભાગ્યની અભિલાષા મેંય જિંદગીમાં સેવી નથી:

बार बार बंदन नमुं, संत सकलगुणधाम,
तिन के पग की पगतरी और मेरे तन की चाम.

આ કથાઓનાં વાચન-પારાયણોથી આપણા સૌના મનના મેલ ધોવાઓ અને આપણી સંતભક્તિ દૃઢ થઈ એના ગુણોનો પરિમલ સર્વત્ર પ્રસરો.+

ડોસભાઈ હિલ, પોસવડ,
જિ. ધાણા. ૭-૧-'૫૮

卐

+ શ્રી મુકુલ કલાર્થી રચિત 'સંતોની જીવનપ્રસાદી'ની પ્રસ્તાવના. લેખકની રજાથી.

સાધનોની કટોકટી માટે કોણ જવાબદાર ?

—ભારતીય સમાજવાદની દૃષ્ટિ કે તેનો અભાવ ?

સુબોધ મહેતા

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના લક્ષ્યાંકોમાં કાપકૂપ કરીને આખરે તેનું હાર્દ બચાવવા માટેના જ પ્રયાસો કરવા. એ ભૂમિકા પર સરકાર આવી ગઈ છે, ત્યારે હવે કેટલાંક જવાબદાર વર્તુળો તરફથી એવો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે કે એ લક્ષ્યાંકો જ એવા હતા કે જે હાંસલ ન થઈ શકે. કેટલાક તો એથી આગળ વધીને, "જાહેર વિભાગ" અને "ભારે ઉદ્યોગો"ને અપાયેલ મહત્ત્વને જ કારણભૂત ગણી રહ્યા છે અને સંપૂર્ણ સમાજવાદના ધ્યેયને જ ભારત માટે અવાસ્તવિક ગણાવવા લાગ્યા છે.

આ પરિસ્થિતિ ગંભીર અભ્યાસ માગી લે છે.

આ યોજનાના ખરડા તરફ તેમ જ તે પછી બનેલા બનાવો તરફ નજર કરતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે આ પરિસ્થિતિ, યોજના માટેના નાણાંકીય સાધનોની કટોકટીમાંથી જન્મી તે હકીકત છે. અને તે હકીકત અને "જાહેર વિભાગ," "ભારે ઉદ્યોગો" અને "સંપૂર્ણ સમાજવાદ"ના ધ્યેયને કંઈ જ લાગતું વળગતું નથી. અને નાણાંકીય સાધનોને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, તેના સમાજવાદી નહિ પણ "બિનસમાજવાદી" સ્વરૂપે જ આ કટોકટી સર્જી છે, એમ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે. નીચેની વિગતો પરથી તે સ્પષ્ટ થશે :—

આયોજન પંચે, બીજી યોજના માટેની નાણાંકીય જોગવાઈ નીચે મુજબ કરવાનું અંદાજ્યું હતું :

		કરોડ રૂપિયામાં
૧. ચાલુ આવકમાંથી બચત :—		
i) ૧૯૫૫-૫૬ ના દરે કરવેરામાંથી	૩૫૦	
ii) વધારાના કરવેરા મારફતે	૪૫૦	૮૦૦
૨ લોકો પાસેથી ઉછીના :—		
i) બજારમાં લોનો કાઢીને	૭૦૦	
ii) નાની બચતો	૫૦૦	૧૨૦૦
૩ અંદાજપત્રમાંનાં અન્ય સાધનો :—		
i) વિકાસ કાર્યક્રમમાં રેલવેનો હિસ્સો	૧૫૦	
ii) પ્રોવિડંટ ફંડ ને બીજી ડિપોઝીટો	૨૫૦	૪૦૦
૪. વિદેશોમાંથી મળવાના		૪૦૦
૫. ડેફીસીટ ફાયનાન્સીંગ		૧૨૦૦
૬. ખાધ—જે દેશમાંથી નવા ઉપાયો યોજીને પૂરવાની		૮૦૦
કુલ		૪૮૦૦ કરોડ રૂપિયા

ઉપરોક્ત સાધનોમાંથી એક પછી એક તપાસીએ તો સ્પષ્ટ દેખાશે કે જેને સમાજવાદી અર્થકારણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે મુજબનું એક પણ સાધન એ નથી.

કુલ્લ ૪૮ અબજની જરૂરતમાંથી ૪૫૦ કરોડ નવા કરવેરામાંથી મેળવવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. પણ તેમાંથી સ્થાપિત હિતો અને ખાનગી મૂડીના વિકાસમાંથી નફો મેળવનાર વિભાગો પર કેટલા કરવેરા નાખવામાં આવશે તેની કોઈ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નહોતી. એટલું જ નહિ પણ તે પછીના બનાવોએ એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તે દિશામાં થોડો પણ પ્રયાસ થાય ત્યાં મોટો ઉહાપોહ થાય છે ને તરત જ નમતું મેલવામાં આવે છે.

લોકો પાસેથી ઉછીઉધાર (borrowings) મેળવવાનો ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનો અંદાજ પણ લોકોની આર્થિક શક્તિનો ચોક્કસ ખ્યાલ રાખ્યા વિનાનો હતો, એ હવે દર વર્ષે આ રીતે થતી આવક ઘટવા માંડી છે તે પરથી સ્પષ્ટ થયું છે.

આ અંદાજમાં પણ વિશિષ્ટ રીતે " સમાજવાદી " કહી શકાય એવું કૈં જ નહોતું.

રેલવેનો હિસ્સો, પ્રોવિડંટ ફંડ વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થનાર નાણાં તેમજ વિદેશી મદદનો આધાર પણ ભાગ્યે જ સમાજવાદી સાધનોની કક્ષામાં ગણાય. તેથી ઊલટું, સામાન્ય રીતે જોતાં, ઉત્પાદન, માંગ ને વહેંચણીની સમતુલા નજર સમક્ષ રાખ્યા વિના ભારે ડેફીસીટ ફાયનાન્સ, કોઈ પણ સમાજવાદી અર્થકારણમાં હોય ધરાયાનું જાણમાં નથી. ત્યારે આયોજન માટે બાર અબજ રૂપિયા જેટલી જંગી રકમ એ રીતે મેળવવાનું ધારેલું !

એ જ પ્રમાણે બાકીના ૪૦૦ કરોડ પણ શી રીતે મેળવવાના હતા તેને અંગે કોઈ સ્પષ્ટતા નહોતી જ.

* * *

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં યોજના માટેનાં નાણાંનાં સાધનો મેળવવા અંગેના ખ્યાલોમાં આયોજનપંચે ક્યાંયે કોઈ સમાજવાદી અર્થકારણને રસ્તે પ્રયાસ કર્યો હોય ને નિષ્ફળતા મળી હોય એવું કશું જ નથી.

તેથી જ નાણાંની કટોકટીને કારણે જો યોજના ભયમાં મૂકાઈ હોય તો તેનો અર્થ એ જ થાય કે નાણાં મેળવવાનાં સાધનોના અંદાજનું સ્વરૂપ " બિનસમાજવાદી " હતું એટલે જ આ કટોકટી સર્જાઈ છે.

* * *

ચીન

આ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણી નજર ચીન તરફ જાય છે. કારણકે એશિયામાં જેણે સંપૂર્ણ સમાજવાદનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું હોય એવો અને વસ્તી, વિસ્તાર, સાધનો ને સમસ્યાઓની વિશાળતામાં ભારતની તુલનાએ મૂકી શકાય એવો એ એક જ દેશ છે.

ચીન તેની પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતિમ વર્ષની વિદાય લઈને–તેનાં લક્ષ્યો તો ૧૯૫૬ માં જ પાર કરી ચૂક્યું છે.

તો એ સફળ આયોજન માટેનાં નાણાં ચીને શી રીતે ઊભાં કર્યાં તેની વિગતો નીચે મુજબ છેઃ—

[નીચે આપેલ આંકડા લાખ યુઆનમાં છે. એક યુઆન બરાબર બે રૂપિયા થાય છે. ને ટકા કુલના ટકા છે.] *

(૧) કરવેરામાંથી,	૬૬૬૯૦૦	(૫૦ ટકા)
(૨) રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગોની આવકમાંથી,	૫૫૯૨૦૦	(૪૧.૯ ટકા)
(૩) લોન ને ધીરાણમાંથી	૫૯૮૦૦	(૪.૫ ટકા)
(૪) બીજાં સાધનોમાંથી,	૪,૭૫૦૦	(૩.૬ ટકા)

કુલ ૧,૩૩૩૪૦૦ લાખ યુઆન એટલે
૨,૬૬૬૮૦૦ લાખ રૂપિયા થાય.

* * *

(૧) કરવેરાની આવક બે પ્રકારના વેરામાંથી આવે છે. એક ખેતીવાડી પરનો વેરો અને બીજો ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર પરનો વેરો.

તેમાં પણ ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપાર પરના વેરામાંથી થતી આવક ૧૯૫૩માં ૮૨૫૦૦ લાખ યુઆન હતી તે ૧૯૫૭ માં વધીને ૧૦૬૫૦૦ લાખ યુઆન થઈ;

જ્યારે ખેતીવાડી પરના કરવેરાની આવક ૧૯૫૩ માં ૨૭૧૦૦ લાખ યુઆન હતી તે ૧૯૫૭ માં વધીને ૨૯૪૦૦ લાખ યુઆન થઇ.

જ્યારે ખેતીવાડી પરના કરવેરાની આવક ૧૯૫૩ માં ૨૭૧૦૦ લાખ યુઆન હતી– તે ૧૯૫૭ માં વધીને ૨૯૪૦૦ લાખ યુઆન થઈ.

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે તેથી તો ખેડૂ પરનો બોજ વધ્યો જ હશે. પણ સમગ્ર રીતે જોતાં તેમ નથી.

ખેડૂતોએ આપેલો કરવેરો, રાજ્યની કુલ આવકના કેટલા ટકા હતો તેના વર્ષ વાર આંકડા નીચે મુજબ છેઃ—

વર્ષ	૧૯૫૩	૧૯૫૪	૧૯૫૫	૧૯૫૬	૧૯૫૭
ખેડૂ પરનો કર	૨૭૧૦૦	૩૨૮૦૦	૩૦૫૦૦	૨૯૭૦૦	૨૯૪૦૦
કુલના કેટલા ટકા	૧૨.૫	૧૨.૫	૧૧.૨	૧૦.૩	૧૦.૦

* આ લેખમાં ચીન વિષે રજૂ થયેલ માહિતી 'પીપલ્સ ચાઇના' નામના માસિકને પાધારે છે. અને એક યુઆન બરાબર આશરે બે રૂપિયા થાય તે નીચેની વિનિમય કિંમત– xchange value પરથી ગણેલ છેઃ—

એક પૌંડ = ૬.૮૬ યુઆન
એક ડોલર = ૨.૩૪ ,,
એક રૂપિયો = ૨૧ સેન્ટ
,, ,, = ૧ શીલીંગ ૬ પેન્સ. (૧૯૫૬ ના વર્ષમાં.)

આમ દર વર્ષે ખેડૂઓ પરના કરબોજનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે—એટલું જ નહિ પણ ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સદ્ધર બનતાં તેમની ખરીદશક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે—

૧૯૫૨	કરતાં	૧૯૫૩ માં	૨૩	ટકા વધી
૧૯૫૩	કરતાં	૧૯૫૪ માં	૧૩.૫	ટકા વધી
૧૯૫૪	કરતાં	૧૯૫૫ માં	૨.૭	ટકા વધી
૧૯૫૫	કરતાં	૧૯૫૬ માં	૧૫.૧	ટકા વધી

બીજી બાજુથી ઉદ્યોગપતિઓના ગંજાવર નફાઓ પર સખ્ત કાપ કરીને ઊભી કરાતી આવક ૧૯૫૭ માં વધીને ૧૦૬૫૦ લાખ યુઆન સુધી પહોંચી—તે સમાજવાદી અર્થકારણને અનુસરતા નાણાંકીય સાધનનો સંગીન પુરાવો છે—

(૨) તેથી પણ વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવી હકીકત એ છે કે આપણે જેને જાહેરવિભાગમાં આવેલા ઉદ્યોગો (public sector) કહીએ છીએ, તેવા રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગોમાંથી થયેલી આવક ૧૯૫૩ માં ૭૬૭૦૦ લાખ યુઆનમાંથી વધીને ૧૯૫૭ માં ૧૩૬૭૦૦ લાખ યુઆન થઈ.

આ એક માત્ર હકીકત નિઃસંદેહ પુરવાર કરવા માટે પૂરતી છે કે રાજ્ય, ઉદ્યોગ-સંચાલનમાં અને બજારોમાં, ખાનગી સાહસ (private sector) કરતાં વધુ શક્તિશાળી ને ટકી શકે તેવી સંસ્થા છે.

આનું બીજું પરિણામ એ પણ આવ્યું કે રાજ્યના હાથમાં ઉદ્યોગો હોવાથી, બજારોમાં માંગ, પૂરવઠો અને ભાવોની સમતુલા, આયોજનપૂર્વક જાળવી શકાઈ—ને તેને પરિણામે વપરાશની ચીજોના ભાવોની સપાટી પ્રમાણમાં ઘણી સ્થિર રહી.

તે ઉપરાંત, મોંઘવારી રોકી શકાઈ તેથી ને લોકો આર્થિક રીતે સદ્ધર બન્યા તેથી, જનતાનો સરકારમાં વિશ્વાસ વધ્યો—પરિણામે સરકારને "બોન્ડ" રૂપે નાણાં ઉછીનાં આપવાની વૃત્તિ ને વલણ લોકોમાં વધ્યાં.

૧૯૫૦ માં ચાલુ થયેલ "વિક્ટરી બોન્ડ" તેની પૂરેપૂરી કિંમત સહિત સરકારે લોકોને પાછા ભરપાઈ કર્યાં અને "નેશનલ રીકન્સ્ટ્રક્શન બોન્ડ" ૧૯૫૪થી દર વર્ષે ચોખ્ખા વ્યાજ સહિત પાછા અપાય છે. તેથી લોકો પણ રાજ્યની સદ્દરતા અનુભવી શકે છે.

આમ સમગ્રરીતે જોતાં ચીને નાણાં મેળવવાનાં સાધનો બાબતમાં મુખ્ય આધાર, **રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગોના નફા પર અને ખાનગી ઉદ્યોગ ને વ્યાપાર પરના વધતા જતા કરવેરા પર જ રાખ્યો. બલ્કે સમાજવાદી અર્થરચના (Socialist Economy)ની ભૂમિકા પર જ મુખ્યત્વે આધાર રાખ્યો, તેથી માંગ, પૂરવઠો અને વપરાશની ચીજોના ભાવોની સમતુલા જળવાઈ.**

મોંઘવારીનાં પરિબળો રોકી શકાયાં, ખરીદશક્તિ વધી, લોકોમાં સરકાર પ્રત્યેનો વિશ્વાસ વધ્યો અને ઉત્પાદન વધારવા માટેનો ઉત્સાહ જન્મ્યો એટલું જ નહિ પણ રાજ્યની આવક વધવાની સાથેસાથ જાહેર ધીરાણો (public borrowings) પણ રાજ્યને વધુ મળવા માંડ્યાં. જ્યારે બીજી બાજુ આપણી બીજી યોજના માટેનાં સાધનો તરફ નજર નાખીએ તો આપણે મુખ્ય આધાર, ડેફીસીટ ફાયનાન્સ, વિદેશી તેમજ આમજનતા પરના આડકતરા કરવેરા (indirect taxes) માંથી થનાર આવક પર જ રાખ્યો. તેથી ફુગાવાએ જોર પકડ્યું, વિદેશી મદદ પરનો આધાર રાજકીય સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપીએ તો જ ફળે તેવી સ્થિતિ સર્જાઈ, મોંઘવારી વધવાથી લોકોનું જીવનધોરણ નીચું રહ્યું ને તેથી ખરીદશક્તિ ન વધી ને પરિણામે લોકોમાં સરકાર તરફનો ઉત્સાહ મંદ પડતાં જાહેર ધીરાણોમાંથી થતી આવક ઘટીને ઉત્પાદન માટેની પ્રેરણા પણ ન રહી

એટલું જ નહિ પણ માંગ, પુરવઠો અને ભાવોની સમતુલા જાળવવા માટે અનાજનો પાક અને વરસાદ જેવા બિનઆયોજિત તત્ત્વો પર આધાર રાખીને બેસી રહેવું પડે, તેવું બન્યું.

આમ, નાણાં મેળવવાનાં સાધનોમાં અંદાજમાંજ સમાજવાદી દૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ અ હતો તે ઘટના જ સાધનોની કટોકટીમાં કારણભૂત છે ત્યારે આયોજનવિરોધી તત્ત્વો મૂળ સ્વરૂપ પર જ ઘા કરવા માંડ્યા છે ને આયોજનના લક્ષ્યાંકોને અતિ મહત્ત્વાક (over ambitious) અને અવાસ્તવિક ગણાવવા માંડ્યા છે. તે પરિસ્થિતિમાં એ રાખવું ઘટે કે ચીનની યોજનાનું નાણાંકીય કદ, ૧૩૨૨૧૦૦ લાખ યુઆન (૨૬૪૪૨ લાખ રૂપિયા બદલે ૨૬૪ અબજ રૂપિયા) હતું. ને આપણી યોજનાનું કદ ૪૮ અબ રૂપિયા અંદાજવામાં આવે છે.

એટલે, ચીનની યોજનાનું કદ આપણી યોજના કરતાં સાડાપાંચ ગણું હતું છતાં સમાજવાદી અર્થકારણને રસ્તે ચીન તેના લક્ષ્યાંકોને વટાવી ગયું છે.

અલબત્ત, ભારતીય સમાજવાદી આયોજનને તેની આગવી વિશિષ્ટતા તેમજ મર્યાદાઓ જરૂર હોઈ શકે અને તેનો વિગતે અભ્યાસ ને સમસ્યાઓનું નિરાકરણ પણ સંભવે—પરંતુ શું કોઈ એમ કહી શકે ખરું કે ભારતીય સમાજવાદના આયોજનકારોને ચીનના આ મહા-પ્રયોગની સફળતામાંથી કંઈ જ શીખવાનું નથી !

એ ભણેલી છે

સરોજિનીબેન મહેતા એમ. એ.

[અભણપણું એ જ સ્ત્રીના સાચા સંસ્કારનું પોષક અને આર્યત્વનું પ્રતીક છે એમ માનનારાઓને આ સાચાં દૃષ્ટાંતો અર્પણ]

૧

મેનકા માબાપનું એકનું એક સંતાન. પણ એના પિતા ભણેલા ધંધાદારી હતા. પણ કમભાગ્યે યુવાન ઉંમરમાં જ અસાધ્ય રોગનો ભોગ થઈ પડ્યા છે. વર્ષોથી પથારીવશ જિન્દગી ગાળે છે. મૂળેથી સ્થિતિ સાધારણ, તેમાં બેકારી અને રોગગ્રસ્તતાએ એમને કફોડી સ્થિતિમાં મૂકી દીધા છે. સૌ કોઈ કહેતાં કે આ 'પથરા'ને બદલે એક દીકરો હોત તો માબાપને કમાઈ ખવડાવત. પણ એ 'પથરા' (મેનકા)એ ટ્યુશનો કરી, સ્કોલરશિપો મેળવી, કૉલેજનો અભ્યાસ કર્યો અને નોકરી પણ મેળવી. એની કમાણીમાંથી માબાપનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલે છે. બાપની દવાદારૂ પણ થઈ શકે છે. બધી કન્યાઓ માફક મેનકાને લગ્ન અને પરિણીત જીવનનાં કોડ તો હશે જ. પણ તે એણે મનમાં જ સમાવી દીધાં છે. શ્રવણની માફક માબાપનું શ્રેય એ જ એનું ધ્યેય છે.

એ ભણેલી છે.

૨

ગ્રેજ્યુએટ સુકીર્તિ પરણેલી છે. બાળકોની માતા છે. પણ કુટુંબના પોષણનો ભાર એને માથે છે. પતિ સશક્ત અને શિક્ષિત છે. પણ કમાઈને પત્ની બાળકોનું પૂરું કરવાની પોતાની ફરજ છે એ વાતનો સમૂળગો ઇન્કાર કરે છે. કોઈ વખત કહે છે કે 'મારે તો દેશસેવા કરવી છે, નોકરીની ગુલામી મને પસંદ નથી.' તો કોઈ વખત પંદર વરસ ઉપર આવી ગયેલી માંદગીને સંભારી કહે છે કે 'મને હજી અશક્તિ લાગે છે.' તો વળી કદીક આગળ વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું બહાનું બતાવે છે. પણ હજી સેવાનું ક્ષેત્ર એમને મળ્યું નથી કે વિદ્યાભ્યાસ પણ પૂરો નથી થયો. રાતી રાયણ જેવું શરીર કોઈ માંદગીની સાક્ષી પૂરતું નથી. છતાં સુકીર્તિ કોઈને મોઢે—આપ્તજનો સમક્ષ પણ ઊંચી વરાળ સરખી કાઢતી નથી. મૂંગે મોઢે માથે પડેલી ફરજ બજાવે છે. પતિનું વાંકું કોઈને બોલવા દેતી નથી. 'હું ફરિયાદ કરતી નથી પછી તમારે શું?' એમ કહી ટીકાકારોને જવાબ દઈ પતિનો બચાવ કરે છે.

એ ભણેલી છે.

કોળ ને પડોળ

પન્નાલાલ પટેલ

....ના નવા ઉઘડેલા સેવાસંઘ આશ્રમમાં દાખલ થયાને નિરંજનને આજ પંદર દિવસ થઈ ગયા હતા.

આ પંદર દિવસ દરમિયાન કામચલાઉ રહેવા મળેલી પેલી સામાનની ઓરડીમાં મચ્છર અને ઉંદર-કોળનો એવી તો તિતિક્ષાથી એણે સામનો કર્યો હતો કે હવે તો એને આશ્રમ-જીવન જીવી શકવાની બલકે—સંચાલકના શબ્દોમાં કહીએ તો—જીરવી શકવાની પોતા વિષે શ્રદ્ધા પણ સારી એવી આવી ગઈ હતી.

નિરંજને સ્નાતક થઈને ચારેક માસ ઉપર કૉલેજ છોડી હતી. આ પછી મૃત પિતા ગુજરાન માટે પૈસો મૂકી ગયા હતા તેથી કે ગમે તેમ પણ જીવનની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી એના એ વિચારમાં હતો, ત્યાં આ નવા ઉઘડેલા આશ્રમ વિષે એણે વાત સાંભળી. વાત સાંભળતાં અરજી કરી ને—

અહીં આજે પખવાડિયું પૂરું પણ થઈ ગયું હતું.

દરમિયાન એણે જોયું તો પોતા પછી આવેલા બે-ત્રણ નવા સેવકોને પેલી બાજુ પર તૈયાર થઈ રહેલા મૂળ રહેઠાણમાં જગ્યાઓ મળી હતી. એટલે એને ય હવે આ તિતિક્ષાનો પાઠ સંભાળવાનું બિનજરૂરી લાગવા માંડ્યું.

ને એણે, પોતાને અહીં બે દિવસ માટે મૂક્યો હતો એ વાત ભૂલી ગયા હશે એમ વિચારી, સંચાલકને વિનંતી કરી બલકે યાદ દેવરાવ્યું: 'તમે તો સાહેબ મને આ સ્ટોર રૂમમાં ભૂલી ગયા જ લાગો છો!'

'કેમ?'

સંચાલકનું ભાવવિહોણું મોં જોઈને નિરંજને પોતાનું હાસ્ય વધારતાં કહ્યું: 'કેમ કે તમે તો મને આ સ્ટોર રૂમમાં માત્ર બે દિવસ માટે જ –'

ચટાઈ ઉપર બેસી કોઈક કાગળ લખી રહેલા સંચાલકે ઊંચે જોઈ મોં ઉપર કંઈક મોંહાસ્ય લાવતાં કહ્યું: 'અરે ભાઈ-નિરંજનભાઈ, બે દિવસના કદાચ બે માસ પણ થઈ જાય તો એમાં આપણું બગડી શું જવાનું છે?'

નિરંજનને કહેવાનું મન થઈ આવ્યું: 'બીજું તો કંઈ નથી બગડી જવાનું પણ અહિંસક એવી આ મારી ચામડી હિંસાખોર પેલા મચ્છરોના ત્રાસથી ને તે ય બિનજરૂરી બગડી જવાનો ભય તો જરૂર ઊભો થઈ રહ્યો છે સાહેબ.' પણ આવી રમુજની વાતમાં સંચાલકની ચામડી પોતાની મચ્છરમુક્ત ચામડી કરતાં એને વધારે જાડી લાગી. ને એણે સીધી જ વાત કરી: 'બગડી જવાનું તો ઠીક છે સાહેબ, પણ આ તો તમે ભૂલી ગયા હો તો—'

સંચાલક વળી વચ્ચે બોલ્યા: 'અરે એમ હોય તો ય-આપણે તો અહિંસાના સૈનિક! સમજ્યા?' અને નિરંજન સામે નજર માંડી હાસ્ય સાથે ઉમેર્યું: 'આપણે ય, 'બે દિવસમાં બદલી કરવાની હતી' એ વાતને ભૂલી જવી. કેમ બરાબર ને?'

'હા જી' કહેતાં જેમ નિરંજનને કમનનું હસવું પડ્યું એ જ રીતે અનિચ્છાએ

પણ કહેવું પડ્યું: 'પણ આ તો—મને થયું કે બીજી સારી જગ્યા હોય તો શા માટે આ એક ખૂણામાં નાહકના મચ્છર મારવા ને—'

વળી સંચાલક અધવચમાં બોલી ઊઠ્યા: 'ના ના ના ના! એ પ્રમાણે વિચારવાનું આપણે માટે છે જ નહિ. કારણ, તિતિક્ષા એ તો આપણો એક પ્રથમ મંત્ર છે સમજ્યા!' ક્ષણેક થંભી ઉમેર્યું; 'બલકે મારું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે આપણો આ અહિંસાવાદી સૈનિક, પેલા હિંસાવાદી સૈનિકથી—એક હિંસા કરવા સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે ઓછો ઊતરવો જ ન જોઈએ. કેમ બરાબર છે ને?' મૂળ તો એમને આશ્રમવાસી કોઈ ફરિયાદ કરે ને તે પણ પોતાની અગવડનાની એ એમને ગમતું જ નો'તું.

પરંતુ જે સૈનિક (નિરંજન) પેલા મચ્છર અને ઉંદરોથી નો'તો ત્રાસ્યો એ અહીં સંચાલકની આ વાતો ને માન્યતા સાંભળીને ત્રાસી ઊઠ્યો: ને એટલે જ નો'તી ઇચ્છા છતાં ય બોલ્યા વગર વળી ન રહી શક્યો: 'એ ખરું સાહેબ, પણ જગ્યા હોય તો પછી શા માટે આમ વિના કારણ મચ્છર મારવા કે ઉંદર કરડાવવા?' પણ સંચાલક તો નિરંજનને આમ દલીલો કરતો જોઈને એટલે કે એના અસલ રૂપમાં સંપૂર્ણપણે હવે ઉઘાડો પડેલો ભાળીને ખુશ થઈ ઊઠ્યા. વિચિત્ર પ્રકારનું હાસ્ય કરતાં કહ્યું: 'તમે દાખલ થયા તે દિવસથી જ મને વહેમ હતો કે અહિંસક સૈનિકનું જીવન ઝીલી શકે એવું આ ભાઈનું ખમીર નથી. ને અત્યારે એ વાત સાચી પડી! કેમ ખરું ને?'

નિરંજન એવી મૂંઝવણમાં મૂકાઈ ગયો કે-જો દલીલ કરે છે તો સંચાલકની માન્યતા વધારે દૃઢ બને છે ને નથી બોલતો તો એનો ય કંઇ અર્થ નો'તો. ને એણે સંચાલકની સમજફેર ટાળવાનો આડકતરો રસ્તો લીધો, કહ્યું: 'એમ નહિ સાહેબ પણ મારું કે'વું એમ છે કે જો મારે એ સામાનની ઓરડીમાં જ રહેવાનું હોય તો હું પછી એને માણસને રહેવા લાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરું!'

પણ સંચાલકને નિરંજન માટેની માન્યતા હવે એવી તો જડબેસલાક બંધાઈ ગઈ હતી કે- બોલ્યા તે પણ જરાક ઝીણી આંખે: 'એ તો કરશો જ તમે સમજ્યા!' ને કહ્યું: 'પણ અમારો અહીંનો હિસાબ તો એવો છે કે ખુદ માણસને જ એવો બનાવવો ગમે ત્યારે ગમે તે પરિસ્થિતિમાં ય એ મોં મચકોડ્યા વિના રહી શકે. સમજ્યા હવે મારી વાત તમે! ...ઠીક તો જાઓ. બીજી વ્યવસ્થા થશે એટલે તમને ખબર આપવામાં આવશે.'

કોણ જાણે કે એ તો પ્રથમ દિવસે આવ્યો ત્યારે નિરંજનના અંગ ઉપર ઊંચી ખાદીનું જાળીવાળું ખમીસ તથા કાંડામાં સોનેરી ચેઈનવાળું ઘડિયાળ જોઈને કે એના મોં ઉપરની પેલી લહેરી અને શોખીન એવી રેખાઓ ભાળીને કે ગમે તેમ સંચાલકને એના ઉપર એક જાતનો આડો અણગમો-કહો અવિશ્વાસ ઊપજ્યો હતો.

સંભવ છે આ અવિશ્વાસને લઈને જ નજર તળે રહે એ રીતે પોતાના ક્વાર્ટર પાછળ આવેલી આ ઓરડીમાં એને વધુ દિવસ રાખ્યો હોય તો!

તેમાં ય આજ તો એમને આ અવિશ્વાસને અણગમો કારણસરનો અને યોગ્ય પણ એટલો જ લાગવા માંડ્યો. નિરંજનના ગયા પછી તો એ બબડ્યા પણ ખરા: 'અમદાવાદ નગરના આવા શેઠિયાની મૂળ દૃષ્ટિ તો અહિંસાની ચૂંદડીમાં કેમેરાની ટિકિટ મેળવવા ઉપર જ

હોય છે. જાણે આ આશ્રમો એ કોંગ્રેસ કમિટીનું પ્રવેશદ્વાર ને (કોંગ્રેસ) કમિટી એ ફક્ત રાજકારણનું પ્રવેશદ્વાર જ ન હોય!–અરે આ ભાઈના જેવા તો કોંગ્રેસને દીવાનખાનું જ માનતા લાગે છે!'

આ પછી એમણે જો કે કાગળ લખવામાં ચિત્ત પરોવ્યું છતાં ય વચ્ચે વચ્ચે તૂટક વિચાર તો નિરંજનના આવી જ જતા હતા: 'પણ એમને ખબર નથી કે નિર્મળ સેવા અને કડક શિસ્ત ઉપર શરૂ કરવામાં આવેલા આ આશ્રમના પ્રવેશદ્વારમાં પેસવું જ એટલું બધું દુષ્કર છે કે આવા છેલબટાઉ છોકરા તો દીવાનખાનું તો દૂર રહ્યું ને ઓસરીમાંથી જ–અરે આ પ્રવેશદ્વારમાં જ હાં તો પાછા વળી જશે ..હારતો સેવા કરવી ને તેમાં ય સેવા કરવાની અહીં તાલીમ લેવી એ કંઈ હાલીમવાલીનું કામ ઓછું છે?...અરે હરિના માર્ગ કરતાં ય આ સેવાનો માર્ગ કપરો છે...એ તો જે મન શરીરથી શરો પૂરો ને ખડતલ હશે એ જ આ ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલી શકશે......'

તો નિરંજનેય હવે સંચાલકનો પોતા તરફનો ભાવ અને માન્યતા કળી ગયો હતો. ને માટે જ એ આ મચ્છર અને ઉંદર તો શું પણ એથી ય કોઈ વધારે કપરી કસોટીમાંથી પસાર થવા જાણે કૃતનિશ્ચયી બન્યો હતો.

પણ એનો અર્થ એમ તો નો'તો જ કે આ ઓરડીમાંના પેલા મચ્છર અને ઉંદર સામે તિતિક્ષા કેળવે જવી એટલે કે એમાં રહેવા લાયક પોતાની જાત કેળવી લેવી! બલ્કે ઉંદર અને મચ્છર સામે એણે જાણે લડાઈ જ આદરી દીધી—અલબત્ત અહિંસક રીતની!

ખરી રીતે તો એનો વિચાર બાર-પંદર ફૂટની એ આખીય ઓરડીને નવેસરથી ગોઠવવાનો હતો. પણ આ માટે એની પાસે સમય ન હતો. કારણ વહેલી સવારે ઊઠી, નિત્યકામથી પરવારી, પ્રાર્થનાનું પતાવ્યા પછી નજીકના કોઈ ગામમાં સાફસફી કે લોકશિક્ષણ સરખા કામે જવાનું રહેતું. તો બપોરે જમ્યા પછી ઘડીકનો આરામ લીધો ન લીધો ને આશ્રમમાં બગીચાથી માંડીને તે ખેતીકામ વગેરે કરવાનું આવતું. તો જમ્યા પછી રાતે કોઈ વાચન કે વિચાર-વિનિમયનું કામ શરૂ થતું તે છેક સાડા દસે પ્રાર્થના સાથે વિરામ પામતું.

ત્રીજે દિવસે એણે જમ્યા પછી રાતના–એક તો વરસાદ પણ વરસી રહ્યો હતો તો ઉંદર મચ્છરનો ત્રાસ પણ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતો હતો એટલે ક્લાસમાં જવાનું બંધ રાખી ઓરડીની સાફસફીનું કામ જ હાથમાં લીધું.

ઓરડીમાં ખાસ તો–આશ્રમમાં ચટાઈ-શેતરંજી ઉપર સૂવાના કાયદાની જેમને ખબર નો'તી એવા લોકોના સાથે લાવેલ બિસ્તર હતાં તો એમને આપેલા કબાટમાં સમાઈ ન શકે એવી પેટી યા વધારેનો કોઈ સામાન હતો. ઉપરાંત આશ્રમનાં કેટલાંક ફેર્મ–કાગળિયાનાં બંડલ, તો પાણી ભરવાનાં બે-ચાર વધારાનાં માટલાં પણ હતાં.

• ને નિરંજને પેલી બારી વાસી એ ઉપર કાગળિયાંનાં બંડલ વગેરે ચઢાવી દીધાં. પેટીઓને પણ એણે એક ઉપર બીજી એમ એક જ થપ્પીમાં છેક સુધી ગોઠવી દીધી. તો બિસ્તર ગોદડાંને પણ એણે ખૂણાવાળી થપ્પી ઉપર ચઢાવવા માંડ્યાં.

ને ત્યાં જ એક મોટો ઉંદર એક બિસ્તરમાંથી નીકળી પેલી થપ્પી નીચે જઈ ભરાયો. નિરંજન ખુશ થઈ ઊઠ્યો 'ઠીક છે. તું જ મને કરડતો હતો. ઊભો રે,' આજ તારો ઘાટ ઘડું.' આમ બબડતો એ કોઈ લાકડા લાકડીની તલાશમાં ઓરડી બહાર નીકળ્યો.

એક વિચાર કે સામે આવેલા સંચાલકના ક્વાર્ટરમાંથી લાકડી લઈ આવવાનો આવ્યો પણ એક તો આછો આછો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો ને બીજું બાજુની ચોકડી ઉપરના શેડ નીચે વાસણના ખડખડાટે એ તરફ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ને આ સાથે જ એ એ તરફ વળ્યો. પાસે જઈ, રસોઇનાં વાસણ માંજતી એ યુવતીને કહ્યું: 'લાવ જો જરા પેલો સાંડસો આપ તો, નાથી '

નાથી એને કડાકૂટ કરતો ક્યારની ય સાંભળતી હતી. એમાં વળી એની આ ઉતાવળી ચાલે ને સાંડસાની માગણીએ એને વિચારમાં નાખી: 'કાંઇ સાપ-બાપ છે કે શું ભાઈ!'

'સાપ તો નથી પણ એક મોટો ઉંદર છે. લાવ ને તું એક વાર.' નિરંજન એક તો વાછરોટથી પલળેલો હતો ને બીજી ફિકર એને ઉંદરના છટકી જવાની હતી.

ને નાથીએ ધરેલો સાંડસો લઈ એ પાછો ફરી ગયો.

પણ નિરંજનને જેવી શિકાર પકડવાની ધૂન હતી એવી જ નાથીને ય એ જોવાની ઇચ્છા જાગી. અરે લાગ મળે તો પકડવામાં મદદ કરવાની મરજી ય ખરી. એટલે જ તો એણે નિરંજન પાછા જતા પહેલાં શેડ નીચેના પેલા લાકડાંમાંથી એક સોટું ય ખેંચી લીધું ને! સાથે સાથે પોતાનું ખાવાનું ખાઇ જતો હતો એ જ ઉંદર આ હશે એમ પણ એણે મન સાથે ગોઠવી લીધું ને આ સાથે એને પણ જરા ખુન્નસ ચડ્યું. ફાનસ બરાબર ગોદડી ઉંદર પેઠો હતો એ ખૂણા તરફ વળતા નિરંજનને નાથીના હાથમાંનું સોટું વધારે ઠીક લાગ્યું. 'લાવ જો એ સોટું. લે તું આ સાંડસો રાખ, નીકળે તો પકડી લેજે.'

ને પોતે ખૂણામાં જઈ જ્યાં ઉંદર પેઠો હતો ત્યાં પેલું સોટું નાખી ખખડાવવા લાગ્યો. નાથીને પણ કહ્યું: 'જોજે હોં નાથી, છટકી ન જાય.'

પણ નાથીને ય હવે તો એના ઉપર ઘણી ઘણી દાઝ ઊઠી હતી કેટલી ય વાર એ એનું ખાવાનું બગાડી ગયો હતો. બોલી, 'અરે છટકે શું!' અમમચેતી રૂપે એણે ફ્માર પણ આવું કર્યું-અરે ઉંદરડા જતું જોઇને સાંકળે જ ભીડી દીધું મન સાથે બબડી પણ ખરી: 'હવે ક્યાં થઇને છટકશે પંટ્યા ..'

આમ તો આઠેક વાગ્યાનો સુમાર હતો પણ ટમરમના વરસાદને લઇને રાત જાણે જામી ચૂકી હોય એમ લાગતું હતું. ચોકડીમાં બળી રહેલું નાથીનું ફાનસ આ મેઘલી રાતના 'મિચકું' બની રહ્યું હતું. તો સામે ત્રીસેક હાથના અંતર ઉપર આવેલા સંચાલકના ક્વાર્ટરનું અજવાળું ય વરસાદને લીધે આ તરફની પાછલી બારીએ ઝાંખવાની હિંમતે ય જાણે નો'તું કરતું. અરે સંચાલકના ક્વાર્ટર સામે આવેલા સભાગૃહમાં વીસેક આશ્રમવાસીઓ વચ્ચે કંઇક ચર્ચા ચાલી રહી હતી એનો અવાજે ય આ વરસાદ અને અંધારાં વટાવી આટલા સુધી નો'તો આવતો. પછી આ બંધ ઓરડીનાં ઊંડા નિરંજનના સોટાનો અવાજ, કે ઉંદરની આ ધમાલમાં માથે-છાપરેથી સાદનો સરી ગયો હતો એથી નાથીના જાણે ઉંદર સાંભળી જશે એવી ધારણીએ બોલાતા તૂટક તૂટક શબ્દો, 'એ ત્યાં પેઠો....' અહીં અહીં નિરંજનભાઈ.....લાવો મારા હાથમાં જો..., આ ગોદડું ઊંચો ગોદડું...' વગેરેને ય પેલા નેવાં ભળી જતાં હોય તો એમાં નવાઈ સરખું શું હતું!....

ને ગોદડું ઊંચકીને, તો નિરંતર ફરીથી, આપી કરી નિરંજન, જ્યાં ખુણામાંથી ખાળ જોયું હતાશા સાથે બોલવા જાય છે: 'છટકી ગયો લાગે છે આ ખાળમાંથી સટ્ટો!'— ત્યાં જ બંધ બારણે ટકોરા પડ્યા: 'ટક ટક ટક'—

અહીંય નિરંજન એ તરફ ધ્યાન સાથે નજર નાખતો કહેતો જતો હતો: 'ઉઘાડો ખુલ્લું જ છે.' પણ ત્યાં તો બંધ સાંકળ પર નજર પડી. અસ્તવ્યસ્ત સાડલાવાળી નાથીનો ખ્યાલ આવ્યો. આ મેઘલી રાતની નિરવતામાં પેલા બે-ટી ટકોરા સાંભળ્યા. તો આછા એવા કમાડે ધક્કા પણ પારખ્યા! ને આ સાથે એ એવો તો મૂંગો બની ગયો કે—

અરે નાથીના સાંકળ ખોલવા સાથે બારણું ઉઘાડી અંદર ડગ માંડતા સંચાલકની ભેંકાર લાગતી એ મૂંગી સુરત જોઈને તો નિરંજન—બિલાડીને છાતી સામે જોઈ કબૂતર જાણે આંખ જ મીંચી ગયું!

ઓછું હોય તેમ સંચાલકે, સાડલો ઠીક ઠીક કરતી, 'છટકી જતી' નાથી પાછળ, તો વળી ખુલ્લા પડેલા ગોદડા ઉપર, એમ આંખો ફેરવી. ને છેવટે મૂંગા બની રહેલા નિરંજન ઉપર લાલી ઠેરવી: 'ચર્ચામાં આજ નથી ગયા કેમ!'

'ના જી. આજે એક તો વરસાદેય હતો ને મને થયું કે દિવસે તો વખત નથી રે'તો ત્યારે લાવ આ બધું ગોઠવીને જરા ઠીક કરું.' કહેતાં એણે પેટીઓની થપ્પી અને બારીમાંના ખડકલા તરફ હાથ કર્યો—

'હં!' સંચાલકના આ હુંકારામાં હાસ્યનો છમકો પણ ભળેલો હતો.

પણ એ તરફ લક્ષ ન આપતાં નિરંજને ચોખવટ કરવી ચાલુ રાખી: 'એમાં પછી આ ગોદડાં ગોઠવતાં એક કોળ નજરે પડ્યો એટલે પેલી છોકરી પાસેથી સાણસી લાવ્યો ને આ લાકડા વતી હું ને એ બે'—પણ સંચાલકના મોં ઉપરથી વધતી અકળામણ જોઈને એણે ય જાણે ઉતાવળ કરી: 'કોળ છટકી ન જાય એટલે એ છોકરીએ જ આ બારણું ય—વરસાદને લીધે ફૂલી ગયું છે એટલે જ એણે સાંકળેય'—

પણ ત્યાં તો ધીરજ જાણે ખૂટી પડી હોય બલ્કે નિરંજને અસત્ય બોલવામાં હવે હદ કરી નાખી હોય એવા કંટાળા સાથે સંચાલક, એક ભારે શ્વાસ લઈ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા: 'નિરંજનભાઈ! ખરા કોળ તો આપણી અંદરના મારવાના છે, સમજ્યા?' ને તુચ્છકારભરી એક નજર નાખી ધીમેથી એમણે પીઠ ફેરવી. પણ ઉંબર આગળ વળી થંભ્યા. નિરંજન તરફ મોં કરતાં કહ્યું: 'ને જુઓ, હું ઇચ્છું છું કે તમારા જેવા સજ્જન માણસ વહેલી તકે આ આશ્રમ છોડી જાય ને જગતમાં પ્રેમનો ફેલાવો થાય એ પેલા પોતામાં રહેલા કોળનો જ સૌપ્રથમ ઉપચાર કરે.' ને મોં ફેરવતાં પહેલાં પેલા તુચ્છકાર સાથે તિરસ્કાર ભેળવી નિરંજન ઉપર વળી એક નજર ફેંકી. ઉમેર્યું: 'એટલે વહેલી સવારે સાડા પાંચની પહેલાં લોકલ જ પકડી લેજો, સમજ્યા.' જતાં જતાં કહેતા ગયા: 'હિસાબ હું હમણાં જ મોકલાવું છું.'

ક્વાર્ટર તરફ વળતાં વિચાર તો પહેલો ય હતો, બાજુના છાપરા નીચે હમેશની એની ધાંધલને વીસરી બેઠી હોય તેમ શરમનાક બની ધીમે ધીમે વાસણ ભેગાં કરી રહેલી નાથીને ય પાણીચું આપી દેવાનો. અરે એમને તો આ અલ્લડ છોકરીનો પતંગિયા સરખો સ્વભાવ ને છમછમાટ જોઈને પેલેથી જ એને નો'તી રાખવી. પણ શું કરે! આ ગામડાગામમાં એ જ એક સ્ટેશન માસ્તર વગેરેનાં કામથી ટેવાયલી હતી. બાકી બીજાં તો આશ્રમની શિસ્તને કચ કચ ગણી પહેલા દિવસનો પગાર લેવા ય ફરી પાછાં નો'તાં આવતાં. ને એમણે ક્વાર્ટર તરફ ડગ ભરતાં નાથીને કાઢવાનો નિવેડો ય મનની અંદર આણી દીધો: 'અરે એ તો મૂરખ અજ્ઞાન ને અસંસ્કારી છે પછી એનો ક્યાં દોષ કાઢવો!!'...

તો નિરંજને ય, ઓછું હોય તેમ, વહેલી સવારે દૂધ આપવા આવેલી એ જ નાથીના માથા ઉપર પોતાનો સામાન ચઢાવ્યો !

ને આ જોઈને તો પોતાના ક્વાર્ટરમાં ટહેલતા ને બારી વાટે જોયા કરતા સંચાલકનો આત્મા એવો તો કકળી ઊઠ્યો : 'નફટાઈની ય કંઈ હદ હોય છે !'

પણ નિરંજનનો એક વિચાર તો આથી ય વધારે નફટ થવાનો હતો. એટલે કે જતા પહેલાં પેલા સહાધ્યાયીઓની વિદાય લેવાનો. તો સંચાલકને કહેવાનો ય એણે મનસૂબો કર્યો હતો : 'મારો બચાવ તો હું નથી કરતો સાહેબ. કારણ, આવી બાબતમાં બચાવ કરવા જઉં છું તો એનો કંઈ અર્થ જ નથી બલ્કે ઊલટાની વાત વધારે ચૂંથાય છે ! પણ જતાં જતાં એક વિનંતી કરતો જાઉં છું કે હજુ ય આપ આ બાબતમાં તટસ્થ મનથી તપાસ કરીને એ દ્વારા આપની અક્કલનાં મોતિયા ઉતરાવજો કે ભવિષ્યમાં બીજા કોઈ નિર્દોષની મારા જેવી દશા ન થાય !'—

પણ એ જાણતો હતો કે આંખના પડળ પેઠે અક્કલના ને તેમાં ય પૂર્વગ્રહનાં પડળ એમ સહજ રીતે ઊતરતાં નથી !—

ને નથીને આગળ કરીએ ચાલતો થયો સ્ટેશન તરફ . . . .

તો આ દશ્યથી ત્રાસી ઊઠેલા સંચાલકે, નફટાઈની હદ વટાવી ગએલી નાથીને જાણે શિક્ષા કરતા હોય તેમ એની જ પાસે પેલી ઓરડી બપોરના સમયે સાફ કરાવવા માંડી. 'જો, એક વાર આ સામાન બધો બહાર કાઢી નાખ ને પછી આખી ય ઓરડી સોડાયા ધોઈ—'

માત્ર અમુક કામ કરવા માટે જ બંધાયેલી નાથીના હોઠે આવી ઊભું : 'મારે ધૂળે બચારાન ને સામાન કાઢે ભૂતઆવે !' પણ કેણ જાણે કે એ તો પેલો કોળ પકડવાના હજુ ય એને કોડ હતા કે પછી બીજું કેઈ કારણ હતું ગમે તેમ પણ સહુ પ્રથમ એણે પેલાં બિસ્તર ગોદડાં જ કાઢવા માંડયાં—ને તે ય પાછાં થપ્પાવાળાં . . . .

બે-પાંચ ને ધીમેકથી જ્યાં છઠ્ઠો બિસ્તરો ઉપાડવા જાય છે ત્યાં જ એક મૃતપ્રાય ઉંદર, 'ફૂદ' દેતોકને ભોંયે પડ્યો. ઓછું હોય તેમ નાથીએ ઉપર બિસ્તરો પછાડ્યો, ને રોષ પણ ઠાલવ્યો : 'તમે જ તો આટલાં વાનાં કરાવ્યાં પીટ્યું !'

પણ આ જોઈ સંચાલક એવા તો કમકમી ઊઠ્યા ! બબડી પણ પડ્યા : 'અરે ! બિચારા મરેલા ઉંદર !'

ને ઉદ્ધત નાથીનો દબાવેલો રોષ તિરસ્કાર રૂપે સહસા જ ભભૂકી ઊઠ્યો: 'તમારાં તો કોઈ મનેખમાં લેખાં છે ! અરે પેલા મનેખ જેવા મનેખનું વાતની વાતમાં ખૂન કરી નાખ્યું એનું કાંઈ નઈ ને આ મરેલા કોળનું'—ને ધૂંધવાટ સાથે બારણા તરફ એ ચાલતી થઈ ગઈ.

'અરે પણ તું જાય છે ક્યાં ? એક વાર આ મરેલા કોળને બહાર તો'—

પણ છંછેડાયેલી નાથી પછી પાછી ન જ ફરી. જતાં જતાં કહેતી ગઈ: 'કઢાવો ગરજ હોય તો કોકની પાસે. એવું કોઈ વંઠ્યું નથી કે મરેલા મારે કોળ કાઢવા.'

ને મરેલા કોળ તથા બુદ્ધિ ઉપર મઢેલા પૂર્વગ્રહનાં પડળ વચ્ચે ભરાઈ પડેલા સંચાલકની ભીતર બહાર એવી તો હાલત હતી કે—ઈનામી હરીફાઈમાં મૂકવા માટે ચિત્રનો એક અચ્છો વિષય બની રહે !

卐

ઉછીનો વર

રૂપાન્તરકાર :

પ્રો. ભાઇલાલ મ. કોઠારી એમ. એ.

[ગતાંકથી ચાલુ]

અંક બીજો

સ્થળ : એજ દીવાનખાનું. સમય : ભોજન પછીનો

[એક આરામખુરસીમાં દુર્લભરામ બેઠા છે અને એમની આજુબાજુ ખુરસીઓ નાખી શોભના,- કલ્પના વગેરે સૌ બેઠાં છે. જીવરામ ભટ્ટ રૂપે ઉમેશ અને વિઠ્ઠલ, તેમની તહેનાતમાં ઊભા છે.]

(વિઠ્ઠલ પાનની તાસકમાંથી સૌને પાન આપે છે.)

રંગીલ—અરે ભટજી, જરા પેલી પેટીમાંથી 'મેરે તો ગિરધર ગોપાળ'વાળી રેકર્ડ તો પિતાજીને સંભળાવ

ઉમેશ—જી હા. (ગ્રામોફોન વાગે છે)

અંતે

દુર્લભરામ—ઉમેશચંદ્ર, તમારું મકાન, આ સજાવટ વગેરે મને ખૂબ ગમ્યું હો.

રંગીલ—જી એ સૌ આપના શુભાશીર્વાદનું પરિણામ સમજું છું. બીજો એક બંગલો સ્ટેશન પાસેની સોસાયટીમાં પણ બાંધ્યો છે પણ અમને દૂર પડે છે એટલે તે મેં વેચી દીધો.

દુર્લભરામ—હેં ? કલ્પના તો કહે છે કે તમે એ ભાડે આપ્યો છે !

રંગીલ—(કાંઈ કાચું કપાયું સમજી) જી એની પણ વાત બિલકુલ સાચી છે કારણ હજી ગઈ કાલે જ મેં એનું બાનાખત કરી આપ્યું. એને એ બાબતની ખબર નથી

દુર્લભરામ—તો તો ખરું. વારુ પ્રશાન્તની તબિયત તો સારી છે ને ?

રંગીલ—પ્રશાન્ત કોણ !

દુર્લભરામ—કેમ એમ પૂછો છો ? પ્રશાન્ત એટલે કે આપણા બાબાની વાત કરું છું,

શોભના—(અકળાઈને) આજે તમને થયું છે શું ! કે ગાડી ચૂકી ગયા તેથી બીજા વિચારમાં પડી ગયા છો ! બાપાજી આપણા પ્રશાન્ત બાબા વિષે પૂછે છે !

રંગીલ—(વસ્તુસ્થિતિને પામી જતાં) હા, હા. બાપાજી માફ કરજો હો. હું કાંઈ બીજા જ વિચારમાં હતો. અને અમે ઘરમાં એને બાબો જ કહીએ છીએ એટલે પ્રશાન્ત નામ જાણે ઘડીભર કોઈ બીજાનું ન હોય એમ લાગ્યું !

દુર્લભરામ—ઠીક, ઠીક પણ શોભના તેં જ વિમળા પરના એક પત્રમાં ઉમેશચંદ્ર વિષે લખ્યું હતું ને કે એ તો લાંબા પહોળા માણસ છે !

શોભના—(ક્ષોભથી) સાચી વાત બાપાજી. આ તો એ બેઠા છે ને એટલે આપને નીચા લાગે છે.

કલ્પના—(દુર્લભરામનું ધ્યાન બીજે દોરવા) પણ હેં વકીલ, તમે બાબાને તો જોયો ને ? કોના જેવો લાગ્યો !

દુર્લભરામ—હવે એમાં લાગવાનું શું હતું? એનાં માબાપ જેવો. અરે ભટજી, જરા પીવાનું પાણી તો લાવો.

ઉમેશ—હા જી. (પાણી આપે છે. પીધેલો પ્યાલો રંગીલા પોતાની પાસે લઈ ઉમેશને)

રંગીલા—લ્યો ભટજી. (પણ ઉમેશ તે લેતો નથી પણ ગુસ્સાથી તેના તરફ જોઇ રહે છે)

રંગીલા—(જરા મિજાજથી) અરે તમે તે કેવા માણસ છો? આ પ્યાલો મારા હાથમાંથી લેતા કેમ નથી?

શોભના—(ક્રોધથી) અરે પણ તમે ક્યાં નથી જાણતા કે આપણા જીવરામ ભટ કોઈના અજીઠા પ્યાલાને નથી અડકતા?

રંગીલા—અરે હા, એ તો વાત જ ભૂલમાં ગઈ! જીવરામ ભટ્ટ માફ કરજો હોં.

(ઉમેશ તેના તરફ ક્રોધથી જોઈ રહે છે.)

શોભના—વિહ્વ, તુ જ હવે રસોડું સાફ કરી નાખ.

વિહલ—જી હા.

[જાય છે]

દુર્લભરામ—ચાલો હવે આપણે પરચુરણ વાતો તો ઘણી કરી. હવે જે કામ માટે હું અહીં આવ્યો છું તેની વાત કરીએ. (રંગીલાને ઉદ્દેશીને) ઉમેશચંદ્ર, કદાચ શોભનાએ તમને વાત તો કરી જ હશે.

રંગીલા—જી હા.

દુર્લભરામ—મારી હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઈ. પાછળ કોઈ પુત્રની સંતતિ નથી એ પણ તમે જાણો છો.

રંગીલા—(એના સ્વભાવ પ્રમાણે) પણ બાપાજી તમે કાંઇ વૃદ્ધ લાગતા નથી. કેટલાં વરસ થયાં હશે આપને?

દુર્લભરામ—(જરા તપીને) અરે ભાઈ એ બધી માખણબાજી જરા રો ને. ગંભીર બાબતોમાં કોઈ ટાયલાં કરે તે મને બિલકુલ પસંદ નથી.

શોભના—તમે પણ કેવા છો! બાપાજીની વાત તો પૂરી સાંભળો. હાં બાપાજી, હવે કહો.

દુર્લભરામ—હું તો પહેલેથી જ મારી મિલકત શોભનાને અને જમાઈને મારે ઘેર રાખવાનો હતો પણ જ્યારે એણે મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ જઇ લગ્ન કર્યું ત્યારે મારો વિચાર એ મિલકત દાનમાં આપી દેવાનો હતો.

રંગીલા—પણ વડીલ એ નિર્ણય તો જરા ઉતાવળો ન કહેવાય!

દુર્લભરામ—(ફરી તપી જઈને) મારે તમારા અભિપ્રાયની જરૂર નથી એટલું તો સમજો.

(શોભના અને કલ્પના રંગીલાને આંખોથી દબાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

રંગીલા—હા જી હા. મારો સ્વભાવ જરા ઉતાવળિયો છે એટલે જ બોલાઈ ગયું હોં. હવે નહિ બોલું.

દુર્લભરામ—હવે તો મેં આખરી નિર્ણય કરી નાખ્યો છે કે મિલકત પ્રશાન્તના નામે કરી નાખું એ ઉંમરલાયક થાય નહિ ત્યાં સુધી તમે તેના વાલી તરીકે કામ કરી શકશો.

રંગીલ—(ખોટી નમ્રતાથી) વડીલની મોટી કૃપા થઇ.

દુર્લભરામ—નહિ નહિ. એમાં વળી કૃપા શાની? લગ્ન પછી મેં તમને જે કઠોર શબ્દોમાં પત્રો લખ્યા હતા તેનું મારે સાચું પ્રાયશ્ચિત કરવું છે.

રંગીલ—(હસી પડીને) વડીલ, અમે તો આપનાં બાળકો છીએ. વળી એ બધી વાતો હું ક્યારનો ભૂલી પણ ગયો છું.

દુર્લભરામ—હું મિલકતનાં વીલનાં કાગળિયાં તૈયાર કરીને જ સાથે લાવ્યો છું. મારી બૅગમાંથી લઇ આવું છું.

[જાય છે.]

શોભના—(તપીને) રંગીલભાઈ, તમે અહીં ઉમેશના સ્થાને આવ્યા છો એ વાત તમારે ભૂલવાની નથી.

રંગીલ—પણ હું તેમ જ વર્તું છું ને?

શોભના—અરે પણ પ્રયાન્ન રિયે તો તમે જાણો છો ને?

રંગીલ—હા, શોભનાબહેન એ ભૂલ થઈ ગઈ ખરી, હજી તો હું અપરિણીત છું ને એટલે આવી ભૂલ તો તમારે માફ કરવી જોઈએ.

શોભના—માટે તો કહું છું કે જે કાંઇ બોલો તે જરા સમજી વિચારીને બોલો. નહિ તો કાઇક મોટી વાતમાં કાચું કપાઈ જશે.

(એટલામાં ઉમેશ પ્રવેશે છે.)

રંગીલ—(તપી જઈને) અરે ભટજી, તમે તે કેવા અવિવેકી માણસ છો! એટલું સમજતા નથી કે પતિ-પત્ની બેઠાં હોય ત્યાં એકદમ ઘૂસી ન આવવું જોઈએ!

[અત્યંત ધૂઆંપૂઆં થઈને બંને તરફ જોતો જોતો ઉમેશ અંદર ચાલ્યો જાય છે.]

રંગીલ—હાં, ક્ષમા કરજો પણ તમારા સંસારની વિગતો હું નથી જાણતો એટલે ક્યારેક ભૂલો થઈ જાય છે. પણ હવે ધ્યાન રાખીશ.

શોભના—(કંટાળીને) અરે ભાઈ, ભૂલો તો જે બધી કરવાની હતી તે તમે કરી ચૂક્યા છો! હજી પણ જરા સંભાળીને વાત કરો તો સારું. હું એમ નથી કહેતી કે તમે હંમેશાં મારી હામાં હા ભણવા કરો. જરા એવી રીતે પણ વાત કરો કે જેથી પતિ તરીકે તમે સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવો છો એમ સામા માણસને લાગે.

રંગીલ—ઠીક છે. હવેથી તેમ કરીશ. પણ હું તમને એમ પૂછું છું કે આ નાટક મારે ક્યાં સુધી કરવાનું છે?

શોભના—કાલ સવાર સુધી. કારણ કાલે તો બાપાજી જવાના છે.

રંગીલ—તો તો બહુ સારું ,બાસ'સા'બ. કારણ કાલે મારે પણ બહારગામ જવાનું છે—ભાવનગર. મારો ચાંલ્લો થવાનો છે.

શોભના—શું કહો છો રંગીલભાઈ! મને લાગે છે કે આ એક બે દિવસમાં ભાવનગરમાં રહેનારાં બધાં કુંવારાંના વિવાહ નક્કી થઇ જવાના! જુઓ ત્યારે હવે તમોને સૂવાનો ઓરડો અંદર ડાબી તરફ છે.

રંગીલ—ભલે.

(બૅગ લઇને રંગીલ જવા માંડે છે.)

શોભના—તમે આજે મારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે એને માટે તમારી ઋણી છું. મેં તમને કાંઈ અજુગતું કહ્યું હોય તો દિલગીર છું.

રંગીલ—નહિ નહિ. મને જરાય ખોટું નથી લાગ્યું. તમારી મુશ્કેલીમાં હું કાંઈ સહાયરૂપ થઈ શકતો હોઉં તો એ તો મારે માટે મોટા આનંદની વાત કહેવાય. પણ મને એક વાત સમજાતી નથી. આ તમારા ભટજી મારા તરફ ઘૂરકિયાં કેમ કર્યા કરે છે!

શોભના—અરે ભટજીનું ભલું પૂછવું. ભારે મિજાજી માણસ છે. અમે જ એને છોડતાં નથીને. શું કરીએ! આજકાલ સારા માણસો જ ક્યાં મળે છે? ચાલો.

(રંગીલ જાય છે.)

અરે, વિઠ્ઠલ!

વિઠ્ઠલ—(પ્રવેશીને) કેમ બહેન!

શોભના—જો આ વાસણો તો તારે જ માંજવાનાં હો. ભટજીને એવું કામ તો અપાય જ નહિ ને. વળી બે દિવસ માટે તો એને રાખ્યો છે.

વિઠ્ઠલ—કેમ બહેન, બે દિવસ પછી એને એકદમ રજા આપી દેશો!

શોભના—(હસીને) કેમ, તને નથી ગમતું?

વિઠ્ઠલ—બિચારાને રાખો તો સારું. એને કામ કરતાં તો નથી આવડતું પણ છે હોશિયાર માણસ. રમૂજી પણ ખૂબ હોં બહેન.

શોભના—એમ! તને એટલો બધો પરિચય થઈ ગયો!

વિઠ્ઠલ—અરે હા રે. એની વાતો પણ મઝાની. મને કહે કે મારી બૈરીને નાટક કરવાનો ભારે શોખ છે. પોતે જ નાટક રચે, અને જુએ પણ પોતે!

શોભના—(હસીને) ઓહો!

વિઠ્ઠલ—હા, બહેન. કહે છે કે મારી બૈરી આ નાટકવેડામાંથી છૂટી આવતી નથી એટલે હું તો એનાથી કંટાળીને ભાગી આવ્યો છું.

શોભના—ઠીક ઠીક. હવે જો આજે મારી પથારી ઉપલા ઓરડામાં કરજે. અને બાબાનું પોટિયું આજે તમે લોકો સૂવાના છો ત્યાં રાખજો.

વિઠ્ઠલ—ભલે બહેન.

(શોભના જાય છે)

વિઠ્ઠલ—અરે ભટજી, જરા અહીં આવજો ને.

ઉમેશ—(પ્રવેશીને) કેમ ભાઈ!

વિઠ્ઠલ—એમ લાગે છે કે બાઈસાહેબને તમારું કામ બિલકુલ પસંદ નથી.

ઉમેશ—તેં ક્યાંથી જાણ્યું! તને મારા વિષે એમણે કાંઈ કહ્યું હતું!

વિઠ્ઠલ—હા રે હા ને. એ તો કહેવા લાગ્યાં કે આ ભટજીને કાંઈ કામ નથી આવડતું. મને થયું કે આમ તો તમારી નોકરી ચાલી જશે. એટલે મેં જ એમને કહ્યું કે બહેન, જો તમે ભટજીને છુટા કરશો તો પછી હું પણ અહીં રહેવાનો નથી.

ઉમેશ—એટલે તેં આ વાત મારી ...(યાદ આવતાં) બાઈસાહેબને કરી એમ!

વિઠ્ઠલ—(હસીને) બાઈસાહેબને નહિ તો શું સામેના પ્રોફેસરને હું કહેવા જવાનો હતો!

ઉમેશ—ને શું કહ્યું પછી બાઈસાહેબે!

વિઠ્ઠલ—કહે શું વળી! એ તો ચૂપ જ થઈ ગયાં! ચાલો આ ચાકરનો હોદ્દો પામે ત્યારે.

(ઉમેશ તેમ કરે છે પણ તે તેના હાથમાંથી છટકી જાય છે) અરે-ભટજી, તમને તો કાંઈ કહેતાં કશું કામ ન આવડે !

ઉમેશ—ભાઈ, મેં તો તને કહેલું જ છે ને કે હું તો નાઈલાજે ભટજી બન્યો છું. તારી મહેરબાની નહિ હોય તો મારી નોકરી જવાની જ છે. હું તો આ કામથી થાકી ગયો હવે ! (ખુરસી પર બેસી જાય છે)

વિઠ્ઠલ—(પાસે જઈ, ઉમેશની પીઠ થાબડે છે) અરે ભટજી, આમ ગભરાઓ છો શું ! હજી તો પારણામાં પહેલી પૂણી છે. બાઈસાહેબ તમને છૂટા કરશે તો આપણે બંને જણ કોઈ હોટલમાં નોકરી શોધી લઈશું. આજકાલ નોકરો મળે છે જ ક્યાં ?

[ટેલિફોનની ઘંટડી વાગે છે. વિઠ્ઠલ રિસિવર હાથમાં લે છે.]

વિઠ્ઠલ—કોણ ! ઉમેશભાઈ તો અહીં કોઈ નથી ! શું કહ્યું ? તે એટલો બધો મિજાજ કેમ કરો છો ?

ઉમેશ—લાવ ભાઈ લાવ. તને ટેલિફોન લેતાં નહિ ફાવે.

વિઠ્ઠલ—લ્યો ભટજી. અહીં કોણે બાપજન્મારે ટેલિફોન કર્યો છે તે આવડે આ બધું ?

[રંગીલા પ્રવેશે છે]

રંગીલા—ભટજી, વિઠ્ઠલ, તમને લોકોને આજે થયું છે શું ? ટેલિફોન હોય તો મને ખબર આપવાની કે તમારે જ બધું ડહાપણ ડહોળવાનું ? લાવો રિસિવર મારી પાસે.

[ઉમેશ રંગીલાના હાથમાં રિસિવર આપે છે. બંને જણ ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે.]

રંગીલા—(હાથમાં રિસિવર સાથે) હલ્લો ! કોણ ? હા, હું ઉમેશચંદ...હા અમારે ત્યાં એક ભટજી તો છે પણ એનું નામ બાલંભટ્ટ નહિ પણ જીવરામ ભટ્ટ છે. હા એ શક્ય છે કે પોતાનું નામ એણે અહીં જીવરામ રાખ્યું હોય...હેં ! ના એની સાથે કોઈ સ્ત્રી તો અહીં નથી. એને ઘેર હોય તો કોણ જાણે ?

[દુર્લભરામ થોડાં કાગળિયાં સાથે પ્રવેશે છે]

—શું કહ્યું ? એ જૂનો ગામીસ છે એમ ? પણ તો પછી તમારા એ નમૂનાને અહીં આવીને ઓળખી લ્યો અને લઈ જાઓ. અમારાથી કાંઈ ના પકડાશે ? હેં ?...હા હાલમાં તો એ અહીં જ છે. સારું થયું કે તમે અમને વેળાસર ચેતાવી દીધા હો !

(રિસિવર મૂકી દઈ દુર્લભરામને જોઈ) પધારો મુરબ્બી.

દુર્લભરામ—જુઓ ઉમેશચંદ, આ બધાં છે મારી જમીન અંગેનાં કાગળિયાં. અને આ છે મારું વીલ, સમજ્યા ! હા, ટેલિફોન કોનો હતો ?

રંગીલા—અરે બહુ જાણવા જેવી વાત છે. ટેલિફોન હતો પોલિસ ચોકીએથી ઇન્સ્પેક્ટર મિ. દાણીનો. પોલીસનું કહેવું એમ છે કે આપણે ત્યાં જે રસોઈઓ છે તે અઠંગ બદમાશ છે

દુર્લભરામ—બિલકુલ બરાબર. મને તો એની લાલપીળી આંખો જોઈને જ કાંઈક વહેમ ગયો હતો.

રંગીલા—હા તો મુરબ્બી મને પણ હતો જ. પણ હવે આજની મિ. દાણીની વાત પરથી હવે એ વાતની ખાતરી થઈ છે કે આ બાહ્મણદેવ તો મૂળે જેલનું જ પંખી છે. વળી નામો પણ કેવાં બદલે છે ? ઘડીકમાં બાલંભટ્ટ તો ઘડીમાં જીવરામ ભટ્ટ ! કહે છે કે એની બૈરી પણ એના જેવી જ બદમાશ છે.

શોભના—(ઉત્તેજિત થઈને) હું માથું મારું છું? અને ઘરના બધા નોકરોને હું જ રાખું છું કે નહિ તે પૂછોને એમને? આટલી અંધારી રાતે અને તેમાંય વરસતા, વરસાદમાં એને એકદમ કાઢી મૂકવો એ ક્યાંનો ન્યાય? નહિ, નહિ, ભટજી અહીં જ રહેશે.

દુર્લભરામ—બહેન, તું જરા આમ આવ. (એક બાજુએ લઇ જઇને ધીરેથી) તું જરા સમજ તો ખરી કે આ તો ભટજી નથી પણ બાલંભટ્ટ નામનો નામીચો ચોર છે!

શોભના—હેં?! એ ચોર છે એવું તમને કોણે કહ્યું?

રંગીલ—અરે પણ હું સારી રીતે જાણું છું ને કે બે વાર તો એ જેલમાં જઈ આવ્યો છે? હવે તો એને કાઢયે જ છૂટકો.

શોભના—બિલકુલ ખોટી વાત ભટજી ચોર છે જ નહિ.

રંગીલ—ઘરનો માલિક તો હું છું ને? હું કહું છું કે એણે જવું જ પડશે.' ચાલો ભટજી, રવાના થઈ જાઓ અહીંથી.

ઉમેશ—પણ સાહેબ, મારો પગાર તો ચૂકવશો ને?

રંગીલ—(ચોંકીને) હેં? શું કહ્યું?

ઉમેશ—તમે મને વગર વાંકે ઘર બહાર કાઢો છો. એટલે પહેલાં તો એક મહિનાનો પગાર ચૂકવી દો. બીજી વાત પછી કરો.

રંગીલ—શોભના, એનો પગાર ચૂકવી દે અને હમણાં જ રવાના કર.

શોભના—હું પગાર ક્યાંથી ચૂકવું? ઘરના માલિક તમે છો. તો પછી હવે ચૂકવો પગાર.

રંગીલ—કેટલો પગાર આપવાનો છે?

ઉમેશ—પચાસ રૂપિયા.

રંગીલ—પચાસ રૂપિયા? એક રસોઈયાનો એટલો બધો પગાર?

દુર્લભરામ—જુઓ ઉમેશચંદ્ર, તમે એ બધી બાબતોનો વિચાર ન કરો. એને પૈસા ચૂકવી હમણાં જ વિદાય કરો.

રંગીલ—આવા બદમાશને તો એક પાઈ પણ આપવી ન જોઈએ. પણ વકીલ તમે કહો છો એટલે પૈસા આપી દઉં છું. લો ભટજી તમારા પૈસા (દસ દસની પાંચ નોટો આપે છે.) ચાલો, હવે ચાલતી પકડો અને ખબરદાર જો ભૂલથી પણ આ ઘરમાં આવ્યા છો તો!

ઉમેશ—ભલે, આ ચાલ્યો. (ઉમેશ નોટો ગજવામાં ઘાલી જવાની તૈયારી કરે છે.)

શોભના—તમે તે કાંઈ માણસ છો? કેવળ વહેમને ખાતર માણસને આવી રાતે રવાના કરતાં તમને પુરુષોને દયા પણ નથી આવતી! ભટજી! નથી જવાનું અત્યારે, સમજ્યા!
(ઉમેશ જતો અટકી જાય છે.)

રંગીલ—ભટજી! તમારે અત્યારે ને અત્યારે જ જવાનું છે, સમજ્યા?
(ઉમેશ જવા માંડે છે.)

[શોભના અને રંગીલ એક બીજા સામે ક્રોધથી જોઈ રહે છે. દુર્લભરામ ચોકમાં કાગળિયાં એક બાજુ પર ફેંકે છે અને સાથે પડદો પડે છે.]* [ચાલુ]

* આ. એસ. ઈ. જ્હોનસનના *Her Slep Husband* નું ફેરફાર સાથે રૂપાન્તર

કાવેરી

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ એમ. એ.

પ્રવક્તા—નદીઓને આપણા એક વિદ્વાન ચિંતક કાકાસાહેબ કાલેલકરે "લોકમાતા" કહી છેઃ આપણી પ્રજા આ લોકમાતાનું સ્તન્યપાન કરીને સંસ્કૃતિપુષ્ટ થાય છે.

દક્ષિણ ભારતની નદીઓમાંની બે મુખ્ય નદીઓ નર્મદા અને તાપી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. દક્ષિણ ભારતની બાકીની બધી નદીઓ પૂર્વવાહિની છે, ને તેમાં મહી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પેનર, પાલાર અને કાવેરી નદીઓ મુખ્ય છે.

આનંદ—નદીઓ એ તો ઈશ્વરની મનુષ્યજાતિ પર વરસેલી કરુણાનું, કૃપાનું, વહેતું સ્વરૂપ છેઃ જળરાશિ કે તેનો સ્થૂળ રીતે વહેતો પ્રવાહ જ નહિ.

ભદ્રા—એ વાત તો સાચી, એ કારણે જ આપણા લોકો નદીકાંઠે તીર્થસ્થાનો ને દેવમંદિરો બાંધે છે. કાવેરી નદીની જ વાત કરીએ તો એ નદીની ખીણના પ્રદેશમાં મંદિરોની કેવડી મોટી સંખ્યા છે! ને તેમાં ય શ્રીરંગપટ્ટણનું મંદિર અને ચામુંડાદેવીનું મંદિર, તેની અદ્દભુત શિલ્પકલા અને ઐતિહાસિક મહત્તાને લીધે જગપ્રસિદ્ધ છે.

વૃંદ—

: ગીત :

ઝરમર ઝરમર વરસે ધારા,
નદી તણા બે છલે કિનારા,
—દયા ગણું તવ, સરજનહારા!
જંગલમાં મંગલ વરતાવે,
શુષ્ક ધરામાં ધાન્ય ઝુલાવે,
પથ્થર ઉરમાંથી ઝમનારા,
ઝરણ, શરણ જગનું બનનારા!
—દયા ગણું તવ, સરજનહારા!
મંદિર અગણિત કેવાં સોહે,
આરતીનાદે જનમન મોહે,
ફરફર થાતી ધ્વજાપતાકા,
સૂર્યકિરણ કળશી ઝબકાતા!
—દયા ગણું તવ, સરજનહારા!

મિપં—ભદ્રાબહેન, તમે સહુએ સરસ નદીસ્તવન કર્યું: પણ મારે કાવેરી વિશે કેટલીક હકીકત જાણવી છે, તે જણાવશો?

ભદ્રા—જરૂર. કહે, તારે શું જાણવું છે?

મિપં—કાવેરી નદીનું મૂળ ક્યાં? ને તેની લંબાઈ કેટલી? એ નદી જે પ્રદેશમાં વહે છે તેના ભૂભાગની રચના કેવા પ્રકારની છે?

ભદ્રા—બસ, બસ. તેં તો એકસામટા ઘણા પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યા!

કાવેરી નદી દક્ષિણ પશ્ચિમઘાટની હારમાળામાંથી નીકળે છે, ને તેની લંબાઈ આશરે ૮૦૦ માઈલની છે. પણ નદીની લંબાઈ ઉપર તેની મહત્તા થોડી જ અવલંબે છે! આ નદી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશને કોતરીને વહે છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢોળાવ પશ્ચિમપૂર્વ હોવાને લીધે, કાવેરી નદી પૂર્વવાહિની છે, પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહે છે.

આનંદ—તારા બાકી રહેલા પ્રશ્નનો જવાબ હું આપું:

કાવેરી નદી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશને કોતરીને વહે છે તેથી તે ઊંડી ખીણોમાં થઈને પસાર થાય છે. ઢોળાવ વધુ હોવાને લીધે આ નદીનું વહેણ ઝડપી છે. કાવેરી નદી ઘણુંખરું તો ખાડા-ટેકરા, અને પહાડી ખડકવાળા ભાગમાં થઈને વહે છે ને તેથી તેની ખીણનો પ્રદેશ ઓછો ફળદ્રુપ છે. પણ નજીકનો, આસપાસનો ભાગ ફળદ્રુપ ખેતીને લાયક છે કારણ કે લાલ-પીળી માટીવાળો તે પ્રદેશ છે.

પ્રિયં—કાવેરી નદીના પ્રદેશની, આબોહવા કેવી છે ભદ્રાબ્હેન! અહીંની આપણી સાબરમતી નદીના પ્રદેશની આબોહવાથી જુદા પ્રકારની! કે આપણા જેવી!

ભદ્રા—પ્રિયં! તને એ તો ખબર છે ને કે કાવેરી નદી ઉષ્ણકટિબંધમાં થઈને પસાર થાય છે, ને તેથી આ નદીના ખીણના પ્રદેશની આબોહવા ઉનાળામાં ઉષ્ણતામાન વધુ ઊંચું હોતું નથી, પણ સાધારણ હોય છે, કારણ કે કાવેરી નદી ઉચ્ચ પ્રદેશ-અર્થાત દરિયાની સપાટીથી ઊંચાઈવાળા ભાગમાં થઈને પસાર થાય છે: બીજું દક્ષિણ ભારતનો ભાગ દ્વીપકલ્પ છે: તેની ત્રણ બાજુએ દરિયો આવેલો છે.

શિયાળામાં ઠંડી અને સૂકી આબોહવા હોય છે. ઉષ્ણતામાન સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ પ્રદેશને લીધે વધુ હોય છે.

પ્રિયં—ને ચોમાસામાં આબોહવા કેવી હોય છે!

આનંદ—એનો ઉત્તર હું આપું:

ચોમાસામાં નૈઋત્યના મોસમી પવનોને લીધે જુનથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધી વરસાદ પડે છે. વરસાદનું પ્રમાણ સાધારણ છે-લગભગ પચીસ, ત્રીસ કે ચાલીસ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે.

પ્રિયં—બસ એટલો જ! તેનું કારણ!

આનંદ—કારણ કે આ ભાગ પશ્ચિમઘાટની પૂર્વ બાજુએ આવેલો છે તેથી, ને પાછો વરસાદ છાયામાં આવેલો છે, માટે ચોમાસામાં વધુ ગરમ, અને સાધારણ ભેજવાળી તેની આબોહવા હોય છે.

સમજું છું. એ જંગલોમાં આપણે ફરીએ, ને પ્રભુનો જ પ્રત્યક્ષાનુભવ કરતા હોઇએ તેમ આપણને લાગે! એ જંગલોના પ્રભાત અને રાત્રિશોભાનાં હું શાં વર્ણનો કરું?

: ગીત :

હું કાન માંડું જ્યાં મારા,
ત્યાં પગલાં સુણું તારાં!
ઝાકળભીંજ્યા ફૂલકટોરે વસંત સીંચી મલકે,
રૂપ, રંગ, રસ, ગંધ, રૂપાળાં પગલાં તારાં ઝલકે!
—હું કાન માંડું૦
કલકલ વહેતાં ઝરણાં બોલે વન ઉપરનાં પંખી,
સાગર નોબત મસ્ત બજાવે સ્વર તારાને ઝંખી!
—હું કાન માંડું૦
પથ્થર ઉરથી ઝમી ઝમી ઝરણાં ધાન્યના ગંજ હિલોળે,
વાટ વિના લખ દીવા પ્રગટી, ટમકે વ્યોમ કચોળે!
—હું કાન માંડું૦

એ જંગલોમાં તમે ફરો, ને પદે પદે તમને, પ્રકૃતિની લીલા અને વૈભવ નિહાળી સરજનહારનાં સામર્થ્ય અને શક્તિનું, એની સર્વવ્યાપકતાનું ભાન થાય!

પ્રિયં—આ જંગલોનાં વૃક્ષોનો બીજો કોઇ ઉપયોગ થાય છે ખરો, આનંદભાઈ!

આનંદ—હા, આ જંગલમાં ઉગેલાં વૃક્ષો, ગરમ અને ભેજવાળી આબોહવાને લીધે સખત, મજબૂત અને ટકાઉ થનારાં હોય છે, ને તેને લીધે તે લાકડું જલદી કોહવાઈ જાય કે જલદી ઉધાઈ લાગે તેવું નથી હોતું: આ કારણે આ લાકડાંનો ઉપયોગ ઈમારતી લાકડા તરીકે, ને વહાણો તથા આગબોટ બાંધવાના કામમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે.

પ્રિયં—ખરેખર! આ લાકડામાંથી વહાણ બંધાય! ને તે વહાણ સાગરનાં મોજાંઓ સામે ટક્કર ઝીલે તેટલું બધું મજબૂત હોય! આ લાકડાંની એક નૌકા બનાવી હોય, ને તેમાં બેસીને આપણે સાગરમાં સફર કરતાં હોઇએ, આકાશમાં ચંદ્ર ઊગ્યો હોય, મોજાંઓ ઉછળતાં હોય, ને આપણી નૌકા સડસડાટ ચાલી જતી હોય...કેવું સરસ, શ્રદ્ધાબ્હેન! તો આનંદભાઈ કેવી મઝા પડે!

વૃંદગીત—

હોજી, અમે હાંકીશું નૈયા,
ભાઈ, અમે સાગરનાં છૈયા,
હોજી, અમે૦
નાવ અમારું સાત સમંદર,
ખેડવા થનકે કોડે,
ડુંગર બનીને મોજાં ધૂણે ત્યારે,
દોસ્તું નાવને જોડે!
—ભાઈ અમે૦

રાત પડે, ઝગે આકાશી ઝુમ્મર,
ચંદ્ર અમીરસ ઢોળે,
સાગર બાહુ પસારીને ઉછળે,
નાવડી ખેલતી ખોળે.
—ભાઈ અમે૦

આભમાં વજ્જરકાટકા થાય, ને
વીજના તોખાર છૂટે,
સઢ, સુકાન સંભાળજો ખેલીડા !
જોજો હિંમત ના ખૂટે !
—ભાઈ અમે૦

ભદ્રા—વાહ, ભાઈ, વાહ ! તું તો કલ્પનાની પાંખે બેસીને, સમુદ્રને ખોળે નાવડી પણ ખેલાવવા મંડી ગયો ! ખરો છે તું !

પ્રિયં—હા, બહેન, મને તો સાગરખેડુ થવું ગમેઃ પણ તમે, કલ્પનાથીય તેમ કરતાં મને અટકાવો છો ! વારુ, તો કહો કે ધરતીના ખેડૂતની કાવેરી નદીના પ્રદેશમાં શી સ્થિતિ છે ? ત્યાંની જમીન ફળદ્રુપ ખેતીને લાયક ખરી ? પાક સારો ઉતરે ?

ભદ્રા—હા, કાવેરી નદીની આસપાસનો ભાગ ફળદ્રુપ ખેતીને લાયક છે. કાવેરી નદી પર બંધ બાંધેલો હોવાથી, ચોમાસાનું વરસાદનું પાણી એકત્ર કરી શકાય છે, ને સિંચાઈની વ્યવસ્થા થઈ શકી છે. આને લીધે, આ નદીની ખીણના આસપાસના નજીકના ભાગોમાં ડાંગર, શેરડી, તમાકુ, કપાસ, તેલબીયાં વગેરેનો મહત્ત્વનો પાક લઈ શકાય છે. તદુપરાંત નદીના મુખ્ય ત્રિકોણ પ્રદેશમાં શણનું ઉત્પાદન પણ થાય છે. પહાડી ઉચ્ચ પ્રદેશવાળા ભાગને લીધે પહાડી આબોહવા છે.

આનંદ—આ કારણે તો ત્યાં ફળોના બગીચા મોટા પાયા પર ઉછેરી શકાય છે, ને તેથી ત્યાં ફળોનું ઉત્પાદન વધુ પ્રમાણમાં થાય છે, ખરુંને, ભદ્રાબહેન !

પ્રિયં—એમ ? તો તો બહુ જ સરસ ! આપણે સાગરખેડુ થવાનું માંડી વાળીને ધરતીના ખેડુ થઈશું : (ગાય છે)

" હાલો મારા શામળા, ને હાલો મારા ધોળિયા ! "

આનંદ—તું તો ખરો છે પ્રિયં ! પણ તને એ ખબર છે કે કાવેરી નદીના ખીણના નજીકના ભાગોમાંથી સોનું, મેંગેનીઝ વગેરે મોંઘી ને મહત્ત્વની ખનીજ સંપત્તિ પણ મળે છે !

ભદ્રા—એ ખબર પડી ત્યારે આપણા પ્રિયંભાઈ સોનાનો વેપાર કરનાર શરાફ બની જશે, ખરુંને પ્રિયં !

પ્રિયં—(ખોટું લાગ્યું હોય તેમ કૃત્રિમ ગુસ્સો કરી) ભદ્રાબહેન, તમારે મારી મશ્કરી નથી કરવાની ! ત્યાં સોનું મળે છે તે મને ખબર છે, ને કોલારની સોનાની ખાણો ત્યાં આવેલી છે તે પણ હું જાણું છું, બસ ! ને તો પણ આપણે તો
(નાટકી રીતે ગાય છે)

" હાલો મારા શામળા, ને હાલો મારા ધોળિયા. "

ભદ્રા—તું સાંભળ તો ખરો ! ત્યાં રેશમી કાપડ, રમકડાં, સાબુ, સુખડનું તેલ વગેરે બનાવવાના મોટા પાયા પરનાં કારખાનાંઓ છે. અને જળવિદ્યુતને કારણે કારખાનાંઓનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે. ત્યાંનો રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. તદુપરાંત ખાંડ તથા લાકડાં વહેરવાનાં કારખાનાં, લોખંડ તથા કાચનાં કારખાનાં પણ ત્યાં છે. બોલ, હવે તો તું ઉદ્યોગપતિ કે મોટો વ્યાપારી બનવાનો સંકલ્પ કરીશને ?

પ્રિયં—ના ! મારે વ્યાપારી નથી થવું.

આનંદ—કેમ ? શા માટે વ્યાપારી નથી થવું ? ધન નથી કમાવું ?

પ્રિયં—ના, ધન કમાઈએ, સંપત્તિનો સંગ્રહ કરીએ, એ આપણે ન જોઈએ ! આવો ધનસંગ્રહ કરીએ તેના કરતાં ખેડૂત બનીને ધરતીનો ખોળો ખૂંદી, ખેતી કરી, ધાન્યસંપત્તિ નીપજાવવાનું શું ખોટું ?

ભદ્રા—હા, પ્રિયં, તારી વાત સાચી છે. કાવેરી નદીના ખીણના પ્રદેશના મોટા ભાગના લોકોનો મુખ્ય ધંધો પણ ખેતીનો છે.

આનંદ—ભદ્રાબહેન, ત્યાં ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ થયેલો હોવાને લીધે લોકો અનેક પ્રકારના ગૃહઉદ્યોગોમાં પણ રોકાયેલા રહે છે. યંત્રવાદનો પણ ત્યાં વિકાસ સારી રીતે થયો છે એટલે લોકો કારખાનાંઓમાં પણ મજૂરો તરીકે મોટી સંખ્યામાં કામ કરે છે.

પ્રિયં—આ લોકો બિચારા ગરીબ જ હશેને !

ભદ્રા—હા, એ બાજુના લોકો ગરીબ છે. વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે છે.

આનંદ—એ જ દુઃખની વાત છે ! વસ્તી વધે, પણ જમીન કાંઈ થોડી વધવાની છે ? વસ્તી વધારાના પ્રમાણમાં મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો કે નાના ગૃહઉદ્યોગો ખીલે વિકસે નહિ તો ગરીબાઈનું પ્રમાણ વધે જ ને !

ભદ્રા—ત્યાંના લોકોનો પોષાક પણ હલકો, ખુલ્લો, ઓછાં કપડાંવાળો હોય છેઃ પણ તેનું કારણ ત્યાંની ગરમ આબોહવા છે.

આનંદ—ને ગરીબાઈ પણ !

પ્રિયં—ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક શો હોય છે ? માણસોના ખોરાક પરથી પણ તેમની આર્થિક સ્થિતિનું માપ નીકળે છે, ખરું કે નહિ ? મેં એક જગ્યાએ વાંચ્યું હતું કે એક ડૉક્ટર પોતાના દરદીને તેના ઘરનો રોજનો સામાન્ય ખોરાક કેવા પ્રકારનો છે તે પૂછીને તેનું બિલ બનાવતા ! દરદી દરરોજ ભારે ખોરાક ખાતો હોય તો બિલ પણ ભારે બનાવતા !

ભદ્રા—અરે ગાંડા ! આ તો કોઈ કે ડૉક્ટરની મજાક કરવા આમ લખ્યું હશે !

પ્રિયં—પણ તમે કહો તો ખરા કે એ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક શો છે ?

આનંદ—એ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને માછલાં છે.

પ્રિયં—ને તેમની ભાષા ?

ભદ્રા—એ લોકોની, એટલે કે મ્હૈસુર આસપાસના પ્રદેશની ભાષા કાનડી, ને મદ્રાસપ્રદેશની ભાષા તામિલ છે.

પ્રિય—મ્હૈસુર કાવેરી નદીને કાંઠે આવેલું શહેર છે ?

આનંદ.—હા, મ્હૈસુર કાવેરી નદીના કાંઠા પર આવેલું શહેર છે. આ શહેર નજીક ૨૦૦ ફૂટ ઊંચો સંતૂરનો બંધ કાવેરી નદી પર બાંધવામાં આવ્યો છે, ને વર્ષાઋતુનું પાણી વિશાળ વિસ્તારવાળા જળાશયમાં એકઠું કરવામાં આવે છે : આ પાણીનો ઉપયોગ, તેને ધોધ-માફક વહેવરાવીને, જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવામાં થાય છે, ને છેવટે તે જ જળનો ઉપયોગ સિંચાઈ તરીકે ખેતીવાડીને પૂરાં પાડવાના પાણી તરીકે કરવામાં આવે છે.

પ્રિય—આ જળવિદ્યુતનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ભદ્રા—જળવિદ્યુતનો ઉપયોગ ઉદ્યોગ અને ખેતી બંને કામમાં થાય છે. આ જળવિદ્યુત મ્હૈસુર શહેર, મ્હૈસુર રાજ્ય, ગ્રામ વિસ્તાર અને મદ્રાસ રાજ્ય સુધી પહોંચાડાય છે.

પ્રિય—મ્હૈસુર શહેર તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેર છે. તે શહેરમાં ચડતી દશેરાની સ્વારીનાં વર્ણનો મેં છાપામાં વાંચ્યાં છે.

ભદ્રા—પ્રિય ! આ શહેર ગૃહઉદ્યોગનું પણ કેન્દ્ર છે. રેશમી કાપડ, માટીનાં તથા લાકડાના સુંદર, રંગીન, કોતરકામવાળાં રમકડાં, સુખડનું તેલ, સાબુ, ઇલેક્ટ્રીક ગોળા, કાચની સામગ્રી, ચીનાઈ માટીનાં ઇલેક્ટ્રીકમાં વપરાતાં સાધનો અને વિશાળ ફુવારાવાળા ને રંગબેરંગી સુગંધી ફૂલોવાળા બાગબગીચા માટે પણ મ્હૈસુર શહેર બહુ જાણીતું છે. શહેરની જાહોજલાલી ને સમૃદ્ધિ પણ સારી છે.

પ્રિય—એ બધો પ્રતાપ તો લોકમાતા કાવેરીનો ને ?

(સહુ સાથે મળીને ગાય છે)

ઝરમર ઝરમર વરસે ધારા,
નદી તણા બે છલે કિનારા,
—દયા ગણું તવ સરજનહારા ! *
જંગલમાં મંગલ વરતાવે,
શુષ્ક ધરામાં ધાન્ય છલાવે,
પથ્થર ઉ ર માં થી ઝમનારા,
ઝરણ, શરણ જગતું બનનારા !
—દયા ગણું તવ સરજનહારા ! *

: ફેઇડ આઉટ :

* ઑલ-ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી

નાગાનન્દ નાટકનો હાસ્યરસ

પ્રોફે. તનસુખ ભટ્ટ એમ. એ.

નાગાનન્દ નાટકનો લેખક પણ મૃચ્છકટિક નાટકના લેખકની જેમ રાજા છે. નાગાનન્દ, રત્નાવલી અને પ્રિયદર્શિકા નામની ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ તેમને નામે વિદ્યમાન છે. નાગાનન્દમાં કથાવસ્તુ એવું છે કે આકાશવાસી સિદ્ધોનો એક જીમૂતવાહન કરીને યુવાન રાજા છે. તેનાં માતાપિતા વાનપ્રસ્થ થયાં છે. તેનું મન પણ વૈરાગ્યપૂર્ણ છે. એકવાર તે પોતાના મિત્ર વિદૂષક સાથે માતાપિતાને માટે નવીન આશ્રમસ્થાનની શોધમાં ઊપડ્યો. ત્યાં વનમાં એક કન્યાને વીણાની સાથે ગાતી જોઈ. બંનેને એક બીજા માટે અનુરાગ ઊપજ્યો. કન્યાનું નામ મલયવતી હતું અને તે વિદ્યાધરોના રાજા વિશ્વાવસુની પુત્રી હતી. વિશ્વાવસુને ખબર મળી કે પોતાના પ્રદેશમાં (મલય પર્વતમાં) જીમૂતવાહન આવ્યો છે એટલે પોતાના પુત્ર મિત્રાવસુને દીકરીનું માગું લઈને મોકલ્યો. જીમૂતવાહનને ખબર નહિ કે તેનું મન જ્યાં લુબ્ધ થયું છે ત્યાંથી જ માગું આવ્યું છે. એટલે તેણે ના પાડતાં થોડો હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી બંનેનાં લગ્ન થતાં તેનો ઉત્સવ ચાલે છે. લગ્ન પછી મિત્રાવસુની સાથે સમુદ્રતટે ફરવા જતાં હાડકાંના મોટા ઢગલા જીમૂતવાહન જુએ છે. પૂછતાં ખબર પડે છે કે ગરુડ રોજ એક સર્પ મારે તેવો નાગરાજ વાસુકિ સાથે તેનો કોલકરાર છે. મૃત સર્પોનાં અસ્થિથી આ ગંજ રચાયા છે. જીમૂતવાહનનું ચિત્ત કરુણાથી ભરાઇ જાય છે અને નાગને બદલે પોતે વધ્યવેશ પહેરીને બેસે છે. ગરુડ તેને નાગ સમજીને ઉપાડી જાય છે. ભૂલ સમજાતાં તેના ચીરાયેલા દેહને અમૃત છાંટી સજીવન કરે છે. અન્ય નાગો પણ સજીવન થતાં નાગોનો મહાન આનંદ સરજાય છે.

પ્રહાસ

પ્રથમ દર્શને ક્ષુબ્ધ થયેલી મલયવતી જીમૂતવાહન પાસેથી ચાલી જવા ઇચ્છે છે. ત્યારે વિદૂષક કહે છે: " આ ડરતી લાગે છે. મારી વિદ્યાને જેમ હું પરાણે નાસી જતી રોકી રાખું છું તેમ આને પણ બે ઘડી રોકું." (भो बिभेति खलु एषा । मम पठितविद्यामिवैनां मुहूर्तं धारयामि ।)

નાયિકાને જતી જોઈને જીમૂતવાહન વ્યથિત બને છે; પરંતુ વિદૂષક ઉપર આ વેળાની જુદી જ અસર નીપજે છે. તે કહે: " જે જોવાનું હતું તે જોઈ લીધું; સાંભળવાનું હતું તે સાંભળી લીધું; મધ્યાહ્નનાં સૂર્યકિરણોથી મારો જઠરાગ્નિ ભડકે બળે છે. માટે નજીકના ઋષિ–મુનિઓનો અતિથિ બની, કંદમૂળ પ્રાપ્ત કરીને મારા પ્રાણ ટકાવું." (भो दृष्टं यत्प्रेक्षितव्यम् । श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । तदिदानीं मध्याह्नसूर्यकिरणसंतापद्विगुणित इव मे जठराग्निः धमधमायते ।............येन ब्राह्मणोऽतिथि भूत्वा मुनिजनप्रकाशालब्धैः कन्दमूलफलैरपि तावत् प्राणधारणं करिष्ये ।)

મલયવતી અને જીમૂતવાહન એક બીજાને હૃદયથી વરે છે. એટલામાં મલયવતીના ભાઈ તરફથી તાકીદનું કહેણ આવ્યું કે આજને આજ લગ્ન કરી નાખવાનું છે. માટે જલદી

આવો. આથી મલયવતી તથા તેની દાસી હસતાં હસતાં જાય છે. વિદૂષક અને જીમૂતવાહન તો પારકા મુલકમાં આવી ચડેલા એટલે તેમને ક્યાંય જવાનું હતું નહિ. આથી વિદૂષકને જરા અપમાન લાગ્યું. તે દાસીને કહે : "રાંડની ! તું (તારી શેઠાણીને લઈને) ચાલી. ત્યારે મારો મિત્ર શું અહીં (વગડામાં) પડ્યો રહેવાનો છે ?" (आः गता खलु त्वं दास्याः पुत्रि एनां गृहीत्वा । वयस्येन किमिहैवावस्थातव्यम् ।) દાસી હસીને કહે : "અભાગિયા ! ઉતાવળો થા મા. તમારે માટે અંઘોળનું પાણી આવે છે." (हताश, मा त्वरस्व । युष्माकमपि स्नपनकमागतमेव ।)

પરિહાસ

પ્રથમદર્શન પછી પ્રણયને કારણે મલયવતીને વિરહજ્વર આવ્યો. પરંતુ તાવના કારણની એ મુગ્ધાને ખબર ન પડી. તેની દાસી કહે કે હું તાવનું કારણ જાણું છું. મલયવતીએ કારણ પૂછતાં દાસી કહે : "આ તારા હૃદયમાં વસેલો વર.........." (एव ते हृदयस्थितो वरः) હજી વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં મલયવતીનો તાવ ઊડી ગયો અને તે હાંફળી ફાંફળી ઊભી થઇ ગઈ. ગમે તે દિશામાં બેત્રણ ડગલાં જઈને તેણે પૂછ્યું : "ક્યાં છે એ ! ક્યાં છે એ ?" (कुत्र कुत्र स : ?) દાસી ઠંડે પેટે કહે : "એ એટલે કોણ ?" (भर्तृदारिके स : क : ?)

મલયવતીનો ભાઈ મિત્રાવસુ પિતા વિશ્વાવસુ તરફથી સંદેશો લઈને જીમૂતવાહન પાસે આવે છે. વૃદ્ધ પિતાએ સંદેશામાં કહ્યું : "સિદ્ધલોકના પ્રાણ સમી મારી પુત્રી મલયવતી હું તમને આપું છું." મલયવતી તથા દાસી છુપાઈને આ સંદેશો સાંભળતાં હોય છે. દાસી કહે : "આ વાત સાંભળીને હવે તું કેમ ચીડાતી નથી ?" (भर्तृदारिके किं न कुप्यसि इदानीं ?)

મલયવતીને શંકા પડી કે જીમૂતવહાન અન્ય કન્યાને ચાહે છે. આથી તે ફાંસો ખાવા તૈયાર થાય છે. ફાંસો જોઈને દાસીએ "બચાવો" "બચાવો" કહી બૂમ મારી. જીમૂતવાહને આવીને ફાંસો કાઢી નાખ્યો. પૂછતાં ખબર પડી કે આત્મહત્યાનું કારણ જીમૂતવાહનના પ્રેમ વિષેની શંકા છે. આથી ખાત્રી કરાવવા જીમૂતવાહન પોતે દોરેલા નાયિકાના ચિત્ર તરફ નાયિકાનો હાથ પકડીને લઈ જાય છે અને સંપૂર્ણ ખાત્રી કરાવે છે. મલયવતી અવિશ્વાસ જતાં ફરી વાર પ્રસન્ન બની ઊઠી. તક જોઈને વિદૂષક કહે : "તારો ગાંધર્વવિવાહ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. માટે હવે તો હાથ છોડ." (भो भो निर्वृत्त इदानीं ते गान्धर्वो विवाहः । तन्मुंच तावदस्या अग्रहस्तम्)

પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્ય

સંભાષણમાંથી ઉત્તમ હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. પરંતુ વસ્તુસંવિધાનમાં પણ હાસ્યની નિષ્પત્તિને ઘણો અવકાશ છે. નાટ્યકાર પ્રતિભાબળે એવી પરિસ્થિતિઓ સર્જાવે છે જેમાંથી ન કલ્પ્યો હોય તેવો રસ મળે છે. નાગાનન્દકાર એવી પ્રતિભા દર્શાવે છે જે નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ થશે:—

જીમૂતવાહન અને મલયવતીનું લગ્ન યથાવિધિ પૂરું થયું. જમાઈને તથા તેના મિત્રને મળેલી અનેક ભેટોમાં એક ભેટ વસ્ત્રજોડની પણ હતી. તે લઈને વિદૂષક પોતાના મિત્રને મળવા ઊપડ્યો. લગ્ન પછી નવદંપતીએ તુરત બાગની સહેલગાહે જવાનું હતું. પાછલી રાતનો સમય હતો. કદાચ પરોઢિયું પણ થયું હશે. વિદૂષકે શરીરે લગાવેલાં અનેક સુગંધી દ્રવ્યોની

પાસથી ભમરાઓ તેને વીંટીને હેરાન કરવા લાગ્યા. વિદૂષકે પેલા ભેટમાં મળેલા વસ્ત્રનો ઘુમટો તાણ્યો જેથી પોતે સુરક્ષિત રહે.

બરાબર તે જ સમયે અને તે જ સ્થળે વિટ (એક હલકું પાત્ર) મદિરા પીને પોતાની પ્રિયતમા નવમાલિકાની રાહ જોતો બેઠો હતો. અંધારામાં સ્ત્રીની ઘુમટાવાળી આકૃતિ જોઈને તેને થયું કે પ્રિયતમા આવી પહોંચી. આથી તે જઈને એને આલિંગન આપીને મોંમાં પાન મૂકવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. દારૂની ગંધથી વિદૂષકનું માથું ફાટી ગયું. તે કહેઃ "એક દુષ્ટ મધુકરના પંજામાંથી છૂટતાં બીજા દુષ્ટ મધુકરો (મદિરાભક્તો)ના પંજામાં હું ફસાયો." (वयमेकेषां दुष्टमधुकराणां सकाशात्परिभ्रष्ट इदानीमन्यस्य दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि ।) વિટને થયું કે હજી પ્રિયતમા બોલતી નથી. તેથી તેને રાજી કરવા પોતે વિદૂષકના પગમાં પડ્યો. તેનો પગ પોતાના માથા ઉપર મૂક્યો અને કહેઃ "હવે તો રાજી થા" (कथं कोपेन पराङ्मुखीभूता । भवतु । पादयोः पतित्वा प्रसादयामि । प्रसीद नवमालिके प्रसीद ।) વિટ પણ પ્રેમીનો પાઠ ભજવતાં રંગમાં આવી ગયો. તે કહેઃ "જે શેખરક બ્રહ્માવિષ્ણુમહેશને નમવાનું નથી જાણતો તે આજે તારા પગમાં પડે છે." વિદૂષકથી આ સતામણી સહન ન થઈ. ચીડાઈને કહેઃ "રાંડના દારૂડિયા! ક્યાં છે તારી નવમાલિકા અહીં?" (दास्याः पुत्र मत्तवालक कुतोऽत्र नवमालिका)

આ નાટક થતું હતું તે દરમ્યાન ખરી નવમાલિકા પોતાના પ્રિયતમને મળવા આવી પહોંચી. તેણે દૂરથી જ આ તાલ જોયો અને શેખરકને પુરેપૂરો બનાવવા વિચાર્યું. બનાવટી ક્રોધ કરીને તે કહેઃ "શેખરક, કઈ તારી સગલીને પગે લાગે છે?" વિદૂષકે આ જ ક્ષણે ઘૂંઘટ દૂર કર્યો અને કહ્યુંઃ "મને, એક અભાગી માતાના પુત્રને" (अहं मन्दभागधेयायाः पुत्रः ।) પોતાની ફજેતી થઈ છે તેનો ખ્યાલ આવતાં જ શેખરકનો પિત્તો ગયોઃ "માંકડા, તું ઊઠીને મને, શેખરકને, બનાવવા નીકળ્યો?" (अरे कपिलमर्कटक त्वमपि मां शेखरकं परिहससि ।) તેણે પોતાના નોકરને હુકમ કર્યોઃ "પકડો એને. (ત્યાં સુધીમાં) હું (સાચી) નવમાલિકાને મનાવી લઉં" એમ કહીને તે નવમાલિકાને પગે લાગ્યો. વિદૂષકને થયું કે નાસવાનો આ સારો લાગ છે. એટલે તે નાઠો. પણ નોકરે પાછળ પડીને તેની જનોઈ પકડી જે તૂટી ગઈ. નોકર બરાડ્યોઃ "માંકડા નાસે છે ક્યાં?" (क्व क्व कपिलमर्कटक पलायसे) નોકરે જોયું કે કેદી ભરાડી છે. એટલે વિદૂષકના ગળામાં ઉત્તરીય ભરાવીને તેને પકડી રાખ્યો. વિદૂષકને હવે સમજાયું કે નાસવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે. હવે તો સત્તાશાળી વ્યક્તિને રાજી કરવી જોઈએ. આથી તેણે નવમાલિકાને આજીજી કરી કે "મહેરબાની કરીને છોડાવ." (भवति नवमालिके प्रसीद मोचय माम् ।) દાસીએ વધારે રુઆબ છાંટવા કહ્યું "જમીન ઉપર માથું મૂકીને મારા પગમાં પડે તો છોડાવું." (यदि भूमौ शीर्षं निवेश्य पादयोः मे पतसि तन्मोचयिष्यामि ।) આથી બ્રાહ્મણજાતિના વિદૂષકનું સ્વાભિમાન ઘવાયું. તે બબડ્યોઃ "શું, ગંધર્વરાજ જેવાનો બ્રાહ્મણમિત્ર એક ગોલીના પગમાં પડશે?" (भो गन्धर्वराजमित्रं ब्राह्मणो भूत्वा दास्याः पुत्र्याः पादयोः पतिष्यामि ।) પરંતુ તેને વધારે છ છેડવા દાસી કહેઃ "અબઘડી પગે લગાવું છું." (इदानीमेव पातयिष्यामि) તરત જ તેણે શેખરકને આજ્ઞા કરી કે આ બ્રાહ્મણને છોડી મૂકો. યુવરાજ મિત્રાવસુને ખબર પડશે કે જમાઈરાજના મિત્રનું અપમાન થયું છે તો તે ગુસ્સે થશે. માટે બ્રાહ્મણનો આદરસત્કાર કરો. વિટને તેની હૃદયસામ્રાજ્ઞીનો

હુકમ થયો એટલે આંખ મીંચીને તે પાળવાનો જ રહ્યો. તેણે કહ્યું: "જેવી તમારી આજ્ઞા." (यन्नवमालिकाऽऽज्ञापयति) તેણે વિદૂષક તરફ ફરીને કહ્યું: "તમે અમારા વેવાઈપક્ષના માણસ છો એટલે મેં ઠેકડી કરી." (आर्य त्वं प्रियसंबंधिक इति कृत्वा मया परिहसितः ।) વળી તેને વિદૂષકનાં પેલાં વેણ યાદ આવ્યાં કે "દૂર હટ, રાંડના, દારૂડિયા" એટલે તેણે લથડિયાં ખાતાં નશામાં કહ્યું: "શું શેખરક દારૂડિયો છે?" (किं सत्यमेव शेखरको मत्तशालकः?) સાવઝને કોણ કહેવા જાય કે તારું મોં ગંધાય છે? એટલે વિદૂષકે કહ્યું: "ના, ના." આથી પ્રસન્ન થઈને તેણે પોતાનું ઉત્તરીય કાઢીને, તેનો ગોળ વીંટો કરીને, તેની ઉપર વિદૂષકને બેસાડયો. પછી તેણે નવમાલિકાને પણ વિદૂષકની જોડાજોડ બેસવાની સૂચના કરી જેથી તે એકીસાથે બંનેનો આદરસત્કાર કરી શકે. (नवमालिके उपविश त्वमपि एतस्य समीपे येन द्वावपि युवां सममेव संमानयिष्यामि ।) નવમાલિકાને તેમ બેસવામાં કાંઈ અણુઘટતું લાગ્યું નહિ હોય એટલે તે વિદૂષકની પાસે જઈને બેઠી. આ પછી વિટે પોતાના નોકરને દારૂથી ભરેલો એક કટોરો લાવવાનો હુકમ કર્યો. તેનાં રૂપરસગંધ વધે માટે પોતાના માથામાં પહેરેલી માળામાંથી થોડાં ફૂલો કાઢીને દારૂમાં નાખ્યાં. પછી પ્રણયીની છટાથી ઘૂંટણિયે પડીને નવમાલિકાને આ નૈવેદ્ય ધરીને તે કહે "નવમાલિકા, જરા ચાખ અને પછી આ કટોરો વિદૂષકને પીવા આપ" (नवमालिके आस्वाद्य देह्येतदेतस्य ।) પછી પૂર્ણ ગાંભીર્યથી તે કટોરો વિદૂષકના મુખ આગળ ધરતાં શેખરકે કહ્યું: "નવમાલિકાના મુખસંસર્ગથી જેનો રસ વધી ગયો છે, અને જેને (તેની પછી) શેખરક સિવાય કોઈ પણ ચાખવા પામ્યો નથી એવો આ કટોરો તમે પીઓ. આનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કયું સન્માન હું તમને દર્શાવી શકું?" (एतन्नवमालिका मुख-संसर्गवर्धितरसं शेखरकादन्येन केनाऽप्यनास्वादितपूर्वम् । तत्पिबैतत् । किं तेऽतः परं संमानं करिष्यामि ।)

વિદૂષકનો નાસવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. તેની જનોઈ તૂટી. ઉપરાંત તેને દાસીના મોંનો ઉચ્છિષ્ટ દારૂ પરાણે પીવાનો આવ્યો. આ તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું. તેણે વિટને દીનતાથી કહ્યું: "શેખરક! હું બ્રાહ્મણ છું." (शेखरक ब्राह्मणः खल्वहम् ।) શેખરકે આશ્ચર્યથી પૂછયું: "જો બ્રાહ્મણ છે તો તારી જનોઈ ક્યાં છે?" (यदि त्वं ब्राह्मण स्तत् क्व ते ब्रह्म-सूत्रम् ।) વિદૂષકની જનોઈ નાસભાગના પ્રયત્નમાં તૂટી ગઈ હતી! એટલે બ્રાહ્મણત્વનો પ્રથમ પુરાવો ગુમ થયો. વિદૂષકની મુશ્કેલી જોઈને દયા આવવાથી દાસીએ તેને કહ્યું: "જો એમ જ હોય તો થોડા વેદના મંત્ર બોલ." (यद्येवं तद्वेदाक्षराण्यपि तावत्कतिचिदुदाहर ।) પરંતુ આ બ્રાહ્મણ જુદી જાતનો હતો. આખો અવતાર તેણે કાળા અક્ષરને કુવાડે માર્યો હતા. તેને શાસ્ત્રમંત્ર આવડતા ન હતા. પોતાની આ અશક્તિ ઢાંકતાં તે કહેઃ "બાઈ! દારૂની દુર્ગંધથી વેદમંત્રો મારા ગળામાં જ અટકી ગયા છે." કોઈ પણ રીતે આ પાપમાંથી છૂટવું જોઈએ એવી તેની ગળા સુધીની ખાત્રી થતાં તેણે નવમાલિકાને કહ્યું: "તારી સાથેના વાદ-વિવાદથી મને શો ફાયદો છે! આ બ્રાહ્મણ હવે તારા પગમાં પડે છે". (अथ वा किं मम भवत्या सह विवादेन । एष ब्राह्मणस्ते पादयोः पतति ।) દાસી સામેથી તેના પગમાં પડી અને ક્ષમા માગતાં કહ્યું: "આર્ય, ગુસ્સે ન થશો. વેવાઈવેલામાં થાય છે તેવી ઠેકડી મેં કરી છે." (आर्य न त्वया कुपितव्यम् संबंधिकानुरूपः खल्वेष मया परिहासः कृतः ।) શેખરકે 'હર મૅજેસ્ટી'નું અનુકરણ કરતાં પગે લાગીને કહ્યું: "દારૂની અસરમાં મારાથી

જે કંઇ અઘટિત આચરણ થયું હોય તે માફ કરજો જેથી નવમાલિકાની સાથે હું હવે પીઠામાં જઈ શકું." (मर्षयतु मर्षयत्वार्यो यदपरवशेन यन्मयापराद्धम्। येनाहं नवमालिकया सहापानकं गमिष्यामि।) વિદૂષકે જોયું કે ટાઢે પાણીએ ખસ જતી હોય તો તેથી રૂડું વળી શું? તેણે કહ્યું: "બધું જ માફ છે. તમે બને જાઓ. હું પણ મારા મિત્રને મળવા ઊપડી જાઉં છું." (मर्षितं मया सर्वम्। गच्छत युवाम्। यावदहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे।) શેખરક અને નવમાલિકા ગયાં એટલે 'હાશ' કરીને વિદૂષક બોલ્યો: "બ્રાહ્મણનું અકાળ મૃત્યુ થાત તે સદ્‌ભાગ્યે અટકી ગયું." (दिष्ट्या ऽतिक्रान्तो ब्राह्मणस्याकालमृत्युः।)

દુર્હાસ

અંગ્રેજીમાં જેને practical joke કહે છે તેવી શારીરિક ચેષ્ટામાં પરિણમતી મશ્કરીનું ઉદાહરણ પણ આ નાટકમાં મળે છે. જીમૂતવાહન અને મલયવતી બંને મોટે પરોઢિયે લગ્નવિધિ પૂર્ણ થતાં ઉદ્યાનમાં ફરવા ગયાં. વિદૂષક તેમને મળવા ઊપડયો પણ માર્ગમાં દારૂડિયાના હાથમાં ફસાઈ પડતાં તેના બેહાલ થયા. આમ છતાં તે પહોંચ્યો તો ખરો જ. પરંતુ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ જ હતું. એટલે વાણીની થોડી પટાબાજી પછી તે વળી એકવાર ફસાયો. ઉદ્યાનમાં જીમૂતવાહન મલયવતીના રૂપનું વર્ણન કરવા લાગ્યો. આ સાંભળીને મલયવતીની દાસી નાયકમિત્ર વિદૂષકને કહે: "સાંભળ્યું તે રાજકુમારીનું રૂપ કેવું વખણાય છે તે?" વિદૂષકે કહ્યું: "અમારામાં પણ એક રૂપાળું માણસ છે. પણ અદેખાઈના માર્યો કોઈ તેને વખાણતું નથી." (अस्माकमपि मध्ये दर्शनीयो जनोऽस्त्येव। केवल मत्सरेण कोऽपि न वर्णयति।) દાસીને ટીખળ સૂઝ્યું. તેણે કહ્યું: "ચાલ હું તને વખાણું." વિદૂષકને 'કદરૂપાપણા માટે વારંવાર મહેણાં સાંભળવા પડતાં હતાં. એટલે તેને દાસી તારણહાર જેવી લાગી તેણે કહ્યું: "તેં મને પ્રાણદાન દીધું. માટે એટલી મહેરબાની જરૂર કર. જેથી આ (મારો મિત્ર) ફરીવાર 'તું આવો છે, તું તેવો છે, તું માંકડા જેવો છે' એમ નહિ બોલી શકે." (जीवापितोऽस्मि। तत्करोतु भवती प्रसादम्। येनैव मां पुनरपि न भणति यथा त्वमीदृशस्तादृशः कपिलमर्कटाकारः इति।) હવે સંસ્કૃત ભાષામાં वर्ण ધાતુના બે અર્થ થાય છે. એક તો વર્ણવવું કે વખાણવું અને બીજો ચીતરવું. આ અર્થભેદની મદદ લઈને શ્લેષ કરતાં દાસી કહે: "લગ્નવિધિ વખતે જાગરણ કરીને તું ઊંઘી ગયો હતો. એ તારો દેખાવ (પોઝ) બહુ મજાનો હતો. માટે તે રીતે બેસ જેથી હું તને વર્ણવી (ચીતરી) શકું." (आर्य त्वं मया विवाहजागरणेन निद्रायमाणो निमीलिताक्षः शोभनो दृष्टः। तत्तथैव तिष्ठ येन वर्णयामि।) વિદૂષક આંખો બંધ કરીને બેઠો એટલે દાસી ઊઠીને બાગમાં ગઈ અને તમાલપત્રનો ગળી જેવો રસ તૈયાર કર્યો. તે વડે તેણે વિદૂષકનું મોં રંગી નાખ્યું. વિદૂષકને વહેમ પડતાં તેણે પૂછ્યું: "દાસી તેં શું કર્યું?" દાસી કહે: "તને વર્ણવ્યો." સદાનો ધીરપ્રશાંત અને આદર્શોમાં જ રમમાણ રહેતો જીમૂતવાહન પણ આ મશ્કરીમાં ભળ્યો અને બોલ્યો: "દોસ્ત, તું ખરો નસીબદાર છે કે અમે અહીં છીએ ત્યારે (અમને પડતા મૂકીને) તારું વર્ણન થાય છે." (वयस्य धन्यः खल्वसि योऽस्मासु तिष्ठत्सु त्वमेव वर्ण्यसे।) પરંતુ મોં ઉપર હાથ ફેરવી જોતાં વિદૂષકને દાળમાં કંઈક કાળું લાગ્યું. હાથ કાળો થયો એ જોતાં જ તેણે પાસે પડેલી પોતાની લાકડી ઉપાડી અને ગુસ્સે થઈ કહ્યું: "ગોલીની, આ રાજકુળ છે એટલે તને શું કરું!" (आः दास्याः पुत्रि राजकुलं खल्वेतद्।

किं ते करिष्यामि।) પછી પોતાનો નિષ્ફળ ક્રોધથી ધૂંધવાઇને જીમૂતવાહનને તે કહે: "તમારી બંનેની હાજરીમાં આ રાંડનીએ મારો ફજેતો કર્યો. એટલે અહીં રહીને પણ હવે શો ફાયદો? હું તો આ ચાલ્યો." (भो युवयोः पुरत एवाऽहं दास्याः पुत्र्या खलीकृतः। तत्किं ममेह स्थितेन। अन्यतो गमिष्यामि तावत्।)

શેક્સપિયરમાં મળે છે અને સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં ઓછો મળે છે તેવો પરિસ્થિતિ-જન્ય હાસ્યરસ આ નાટકમાં ઠીક દર્શાવાયો છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક અન્ય પાત્રોને મૂર્ખ બનાવે છે ત્યારે અહીં તે પોતે મૂર્ખ બની જાય છે. વિદૂષક દ્વારા સર્વ નાટકોમાં વાક્પાટવમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં નાટ્યકારોની બુદ્ધિમત્તા અવશ્ય રહેલી છે. પરંતુ પરિસ્થિતિમાંથી હાસ્ય ઉપજાવવામાં બુદ્ધિમત્તા ઉપરાંત સર્ગશક્તિ (સર્જનશક્તિ) ની પણ અપેક્ષા રહે છે. કારણ કે તેમાં વસ્તુસંવિધાનનું કૌશલ પણ અપેક્ષિત રહે છે. દુહોસ કે દૌર્જન્યજન્ય શરીરપરિણામમાં હાસ્ય બાલિશ દેખાય તો યે સર્ગશક્તિની એક નિશાની છે. હાસ્યમાં વૈવિધ્ય લાવવા માટે પણ આ બંને પ્રકારો ઉપયોગી થાય છે. નાગાનન્દકાર પરિસ્થિતિજન્ય કે સ્ખલનજન્ય હાસ્યમાં તથા દુહોસમાં સારી પેઠે ચમક્યા છે. નાટકમાં આથી મૌલિકતા, વૈવિધ્ય, આસ્વાદ્યતા આદિ ગુણો પણ પ્રકટ થાય છે. પ્રેક્ષકોનું મનોરંજન તો સર્વત્ર સુલભ છે જ છે.

પડયાં રે પાનાં તો પાલવવાં રહ્યાં

'રત્નપુત્ર'

દાળભાત તો મનમાં રડે આવાં પાનાં કયાં પડિયાં,
ભાત કાઠો ને દાળબાઈ ઢીલડાં કીધાં પાપ તો નડિયાં;
પડ્યાં રે પાનાં તો પાલવવાં રહ્યાં.
સુણીને રૂદન વેંગણ બોલિયા બાપુ ના તમ રડશો,
પાપડીબાઈ જોડે પરણી અને મૂકયો સંસારે ભડકો. —પડયાં રે૦
હું રે લાંબો ને જાડો દેહનો પાપડપોઈ પાપડીબાઈજી,
બંને રે બંનેને કહો કેમ એ, જીવનઅંત હવે લાવુંજી. —પડયાં રે૦
સુણીને બોલ્યો રે ત્યાંહી રોટલો, જોડાજોડી કોઇ હોયજી,
જુઓ રે મારી રોટલીબાઈને, અમથી અમથી વળી જાયજી. —પડયાં રે૦
ઘંટીબાઈ તો ઘર ઘર રડે, હાથો વર કયાંથી મળીયો,
હું રે જાડી ને કઠિન અંગની, મારો સંસાર છે બળીઓ. —પડયાં રે૦
ત્યાં તો ટોપલો ટપ બોલિયો જુઓ ટોપલીબાઈજી,
જોડું રે આવું કોણે મેળવ્યું ? કીધી કોણે સગાઈજી. —પડયાં રે૦
સુણીને કથન સર્વે સાથમાં, થાળીબાઇ બડબડિયાં,
લોટાજી મારા વર જુઓ, ખરે લગ્ન ગરબડિયાં. —પડયાં રે૦
સુણીને સર્વ આ સુરણ બોલિયું, મારી જોડના બનજો.
લગ્ન લૂંટોથી અળગા રહી, અંતર્યામીને ભજજો. —પડયાં રે૦

પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓની અપ્રસિદ્ધ વાતો

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

વિક્ટર મૂર

રંગભૂમિની શરૂઆતની કારકીર્દીમાં વિક્ટર મૂરને ખલનાયકનો પાઠ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમાં તેને મુખ્ય પાત્રના પિતાને બંદૂકની ગોળીથી મારી નાખવાનો હતો. બરાબર અણીને વખતે તેણે રિવોલ્વર કાઢી, નિશાન તાકીને ઘોડો દબાવ્યો. પ્રેક્ષકોના હસાહસ સિવાય કંઈ અવાજ સંભળાયો નહિ. જેને ગોળી વાગવાની હતી તે વ્યક્તિએ પડી જવું કે કેમ તે સમજાયું નહિ. તેથી તે કંઇ પણ નિર્ણય કર્યા વિના ત્યાં ઊભી રહી. પછી ખલ-નાયક વિક્ટરે છરી લીધી અને દુશ્મન પાસે જઈને તેને મારી. બરાબર તે જ વખતે પડદા પાછળથી કોઈએ બંદૂકનો અવાજ કરી તેને મદદ કરી.

મૂર કહે છે : ' તે બનાવે જ મારી કારકીર્દી નક્કી કરી નાખી. હું હાસ્યનટ થયો.

× × ×

વિન્સ્ટન ચર્ચિલ

હજુ થોડા સમય પહેલાં વિન્સ્ટન ચર્ચિલને તેના જમાઇ સાથે અણબનાવ હતો. તેનો ધંધો ' એક્ટર ' નો હતો, અને તે આ પરિસ્થિતિથી અજ્ઞાત નહોતો. આ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે તે સદૈવ તત્પર રહેતો હતો. પરંતુ તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા હતા. એક મોટા ઔપચારિક ભોજન સમારંભ વખતે, કંઇ પણ સંબંધ વિના, અચાનક, તેણે પૂછ્યું: " પોતાના સમયના સૌથી મહાન રાજદ્વારી વ્યક્તિ તરીકે લોકો કોને યાદ કરશે તેમ તમે ધારો છો ? " મિ. ચર્ચિલે જરા પણ ખંચાયા વિના જવાબ આપ્યો: ' મુસોલિની ! " અલબત્ત બધા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. જમાઇ તો ડઘાઈ જ ગયો. તેણે કહ્યું : " ના. તમારા કહેવાનો તેવો અર્થ હોઈ શકે નહિ. શા માટે મુસોલિની ? " મિ. ચર્ચિલે સિગારેટના ધૂમાડા કાઢતાં કહ્યું: " તે તો તદ્દન સાદી વાત છે. આપણા પૈકી તે એક જ એવો છે કે જેનામાં પોતાના જમાઇને ગોળીથી મારી નાખવાનું પૂરતું ડહાપણ હતું. "

× × ×

વિન્સ્ટન ચર્ચિલ અને અર્નેસ્ટ બેવિન લંડનમાં એક મેહફિલમાં સાથે હતા. નૃત્યના બેંડના સંગીતની બેવિન પર અસર થતાં તેણે એક સ્ત્રીને સાથે નૃત્ય કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું, અને તેઓ ત્યાંથી સરકી ગયા. એક મહેમાને ચર્ચિલની પાસે જઇને પૂછ્યું: " મિ. બેવિન કયું નૃત્ય કરે છે તે તમે મને કહી શકશો ? " ચર્ચિલે કહ્યું: " તે નૃત્ય જ નથી; તે તો મજૂર હીલચાલ (ચળવળ) છે. "

× × ×

જ્યોર્જ મૂર

જ્યોર્જ મૂરમાં બીજા સામાન્ય મનુષ્યોની માફક અહંભાવનો મોટો અંશ હતો. તેને [illegible]

"વહાલા પાદરી સાહેબ! તમે કંઈ નવીન સાંભળ્યું છે? મેં દેવજનો ત્યાગ કર્યો છે.
—જ્યૉર્જ મૂર.

પાદરીએ એવો જડબાતોડ જવાબ આપ્યો કે આખું ડબ્લિન મનમાં હસવા લાગ્યું અને પંથના બધા અનુયાયીઓએ તેને ખ્રિસ્તિધર્મના નાના વિજય તરીકે ગણ્યો. તે નીચે મુજબ હતોઃ

"વહાલા જ્યૉર્જ મૂર! ગાયના પૂંછડાના છેડા પર બેઠેલી માખીની વાત તમે સાંભળી છે? માખીએ કહ્યુંઃ 'ગાય માતા, હું તમારો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં છું'—ગાયે પોતાના પૂંછડાના છેડા તરફ દૃષ્ટિ નાખીને કહ્યું 'એમ! મને તો ખબર જ નહોતી કે તું ત્યાં છો.'—વિલિયમ, ડબ્લિનના માર્કબિશપ (પાદરી)

× × ×

માર્ક ટ્વેઈન

માર્ક ટ્વેઇનને ઘોડાની શરતમાં એક દિવસ એક મિત્ર મળ્યો. મિત્રે તેની પાસે આવીને કહ્યું: "હું ખલાસ થઈ ગયો છું. જો તમે શહેરમાં પાછા જવાની ટિકિટ મારા માટે ખરીદો તો સારું."

માર્કે કહ્યુંઃ "હકીકત એમ છે કે, હું પોતે પણ લગભગ ખલાસ થઈ જવા આવ્યો છું. પણ તારે શું કરવું તે હું તને બતાવું છું. તારે મારી બેઠક નીચે સંતાઈ જવું ને હું તને મારા પગ વતી દેખાવા દઈશ નહિ."

મિત્રે આમ કરવાની સંમતિ આપી.

માર્ક ટ્વેઈને ટિકિટ ઑફિસમાં જઈને બે ટિકિટ ખરીદ કરી. ટ્રેન આવી ત્યારે મિત્ર તો બેઠક નીચે ઘૂસી ગયો જ્યારે ઈન્સ્પેકટર ટિકિટ તપાસવા આવ્યો ત્યારે માર્કે તેને બે ટિકિટ બતાવી. ઈન્સ્પેકટરે પૂછ્યુંઃ "આ બીજી ટિકિટ કોની છે?" હાસ્યકારે મોટા અવાજે કહ્યુંઃ "મારા મિત્રની ટિકિટ છે. તે સહેજ વિચિત્ર પ્રકૃતિનો છે. તેને બેઠક નીચે બેસવાનું ગમે છે."

× × ×

ડવાઈટ મોરો

સ્વર્ગસ્થ ડવાઈટ મોરો ખૂબ શૂન્યમનસ્ક હતા. તે એક વખત ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતી વખતે વાંચવામાં લીન હતા. એટલામાં કંડકટરે ટિકિટ માગી. મોરોએ તે શોધવા માટે ખૂબ મહેનત કરી. કંડકટરે કહ્યુંઃ "મિ. મોરો, તેનું કંઈ નહિ. તમને મળે ત્યારે ટપાલમાં કંપનીને મોકલી આપજો. તમારી પાસે ટિકિટ છે તેની મને ખાત્રી છે."

મિ. મોરો બોલી ઊઠ્યાઃ "મારી પાસે છે તે તો હું જાણું છું. પણ મારે તો એટલું જાણવું છે કે હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું?"

એડિસન

ભોજન સમારંભમાં ટોમસ આલ્વા એડિસનની ઓળખાણ કરાવતા યજમાને તેની ઘણી શોધોનું વર્ણન કર્યું. ખાસ કરીને બોલતા યંત્ર ઉપર તેણે લંબાણથી વિવેચન કર્યું. પછી તો વૃદ્ધ શોધક ઊભા થયા, હસ્યા અને મૃદુતાથી કહ્યુઃ 'મારા વિષે નિર્દેશ કરેલ હકીકત માટે હું આ ગૃહસ્થનો આભાર માનું છું. પણ તેમાં હું એક સુધારો કરવા માગું છુ: ઈશ્વરે બોલતા યંત્રની શોધ કરી છે મેં તો તે બંધ પડે તેવું એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું છે.'

× × ×

ચાર્લ્સ એડિસન (પુત્ર)

ન્યુ જર્સીના ગવર્નરપદ માટે મત મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં વિખ્યાત શોધકના પુત્ર ચાર્લ્સ એડિસને પોતાની ઓળખાણ આપતાં જણાવ્યું કેઃ 'લોકો અનિવાર્ય રીતે મને મારા પિતા સાથે સાંકળી લેશે પણ મારા પિતાના નામ પર હું ચૂંટાવા માગું છુ તેમ કોઈ રખે માને. મને તો તમે મારા પિતાના શરૂઆતના અખતરાનું પરિણામ માનો એમ હું ઈચ્છું છું.'

★

વિદ્યાર્થી બંધુઓ તથા બહેનો

યાદશક્તિ વધારવા માટે ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરવાનું શરૂ કરો

સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી યાદશક્તિ વધે છે અને જ્ઞાનતંતુ મજબુત થાય છે. ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય, ભણતાં ભણતાં મગજ થાકી જતું હોય અને વધારે ભણવાથી કંટાળી જવાતું હોય ત્યારે આ સીરપ લેવાથી મગજનો થાક ઉતરી જાય છે. અને મગજ હલકુંફુલ થઈ જાય છે અને ભણેલું બધું યાદ રહેવા માંડે છે.

સીરપ શંખપુષ્પી ઉત્તમ બ્રેઈન ટોનિક છે, યાદશક્તિ વધારનાર છે, જ્ઞાનતંતુઓને મજબુત કરનાર છે. મગજથી કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, બેરિસ્ટરો, કારકુનો, ઓફિસરો વગેરે માટે ઉત્તમ છે

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦; ૧ રતલી રૂ. ૪-૦-૦
દરેક જગ્યાએ દવાવાળા વેચે છે.

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :
ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : હાજા પટેલની પોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

રજિસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યૂસ પેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ રૂલ નં. ૮
ફોર્મ IV અનુસાર 'પ્રસ્થાન' પત્ર અંગેનું નિવેદન

૧	પ્રકાશન સ્થળ	પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પ્રાર્થના સમાજ મંદિર, રાયખડ, અમદાવાદ.
૨	ક્યારે ક્યારે પ્રસિદ્ધ થાય છે	દર મહિનાની પહેલી તારીખે—માસિક તરીકે.
૩	છાપનારનું નામ	મણિલાલ છગનલાલ શાહ
	રાષ્ટ્રીયતા (નૅશનેલિટી)	ભારતીય
	સરનામું	ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટૉકીઝ પાસે, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ નં. ૧.
૪	પ્રકાશકનું નામ	રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
	રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
	સરનામું	૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ–૬
૫	તંત્રીનું નામ	રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
	રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
	સરનામું	૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ–૬
૬	માલિકનું નામ	રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી ૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ–૬

હું, રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, આથી સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છું કે ઉપરની હકીકત હું જાણું છુ અને માનું છુ ત્યાં સુધી ખરી છે.

તા. ૧–૩–૫૮

(સહી) રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
પ્રકાશક

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ–અમદાવાદ.

વર્ષ ૩૩ સં. ૨૦૧૪
અંક ૭ વૈશાખ

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

卐

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Arvind

QUALITY FABRICS

'SANFORIZED'
REGISTERED TRADE MARK
of CLUETT PEABODY & CO. INC. U.S.A.

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ અને
વિવિધરંગી
છીંટો

અરવિંદ મીલ્સ લી.
અમદાવાદ-૨

REGISTERED USER OF THE TRADE MARK 'SANFORIZED'

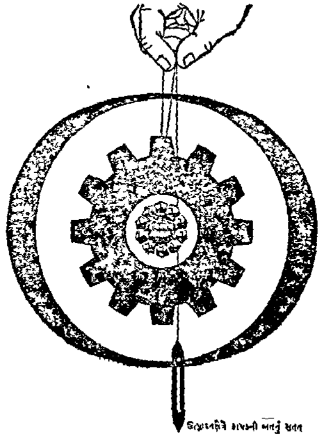

ઉત્પાદકોને કાપડની જાતનું સતત
ઊંચું ધોરણ જાળવી રાખનાર મફતલાલ
ગ્રુપ આજના દેશની ઔદ્યોગિક
સંસ્થાઓના સૌથી મોટા ગ્રુપોમાંનું એક છે આ ગ્રુપ સાથે ઘણીએ કાપડની
મીલો સંકળાયેલી છે અને આ મીલોએ બનાવેલું કાપડ ડિઝાઈન, પોત
અને ફીનીશમાં અદ્વિતીય છે આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા આ ગ્રુપ પ્રત્યક્ષ રીતે
હજારો માણસોને અને પરોક્ષરીતે લાખો માણસોને કામ આપે
છે અને તેના લાભો કરોડો લોકોને મળે છે

મફતલાલ ગ્રુપની મીલો હંમેશાં પ્રગતિને પંથે હોય છે

શોરોક, અમદાવાદ ન્યુ શોરોક, નડિયાદ. સ્ટાન્ડર્ડ મુંબઈ ન્યુ ચાઈના,
મુંબઈ સસૂન, મુંબઈ ધ યુનિયન, મુંબઈ સુરત કોટન, સુરત
અને દેવાસ. મફતલાલ ફાઈન, નવસારી. ગગલભાઈ જ્યુટ, કલકત્તા.

અન્ય વ્યવસાયો : "સાકર" રેયનના પદાર્થો
મફતલાલ હાઉસ, બેકબે રેકલેમેશન, મુંબઈ.

ટેલીગ્રામઃ—ચાર્જર ટેલીફોન : ૫૧૨૮૬

ધી ન્યુ નેશનલ મિલ્સ લિમિટેડ

રખીઆલ રોડ, અમદાવાદ—૧૦

સુંદર, સસ્તું અને ટકાઉ

કાપડ

માટે પ્રખ્યાત.

: અમારી વિશિષ્ટતાઓ :

ન્યુના ફેબ્રિકસ

- સાડી
- પોપલીન
- ધોતી
- શર્ટિંગ
- મલમલ
- પ્રિન્ટેડ છીંટ

વગેરે વગેરે.

મેનેજીંગ એજન્ટસ

મેસર્સ ત્રિકમલાલ ભોગીલાલ સન્સ એન્ડ કંપની

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬ વૈશાખ : ૨૦૧૪ અંક ૧

આદર્શ રાજ્ય

"મારા રામરાજ્યનો આદર્શ વ્યક્તિમાત્રના વ્યક્તિત્વમાં એક પ્રકારનું ગૌરવ ખીલે એ છે. કોઈ પણ આદર્શ રાજ્ય માટે ત્રણ આદર્શો હોવા જોઈએ અને તે એ છે કે જાહેર આરોગ્ય, શિક્ષણ અને લોકોને પૂરતી રોજી મળી રહે એવી રાજ્યવ્યવસ્થા. આ ત્રણ સિવાયની બીજી બધી ભૌતિક સમૃદ્ધિઓવાળી યોજનાઓ, ચાહે તેટલી એ પ્રજા માટે ફાયદાકારક ભલેને હોય, પણ આ ત્રણ સિદ્ધાંતો ઉપર જ કેન્દ્રિત થએલી હોવી જોઈએ. . . ."

—ડૉ. સી. પી. રામસ્વામી આયર

જાહેર આરોગ્ય ઉપર એમણે (રામસ્વામી આયરે) જે ભાર મૂક્યો છે તે અમારે મન મહામૂલો છે. શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સારું ન હોય ને પૈસો આવશે તો તે અનર્થનું મૂળ થઈ પડનાર છે. આજે સરકારનું ધ્યાન મોટા મોટા ઉદ્યોગો તરફ જ કેન્દ્રિત થયું છે, જ્યારે આરોગ્ય તરફ નહિ જેવું છે એમ અમો માનીએ છીએ. જાહેર આરોગ્યની રાજ્યને કાળજી હોત તો વનસ્પતિ ઘીને રંગ આપવામાં પાછી પાની ન કરત; ખાંડનાં ૩૨ ને બદલે ૩૨૦ કારખાનાં ન જ કાઢત; અમેરિકન દૂધના પાવડરોની અને ઘીના ડબ્બાઓની આયાત ન થવા દેત અને આયુર્વેદની જે અવહેલના થઈ રહી છે તે ન થઈ હોત. પ્રજાને ચા–બીડીનાં વ્યસનોમાંથી, સિનેમાના પાપમાંથી, ભૂખમરામાંથી, અપૂર્ણ પોષણમાંથી છોડાવવા સરકારે શું કર્યું છે? આદર્શ રાજ્ય સૌપ્રથમ પોતાના આહારની પરિસ્થિતિ ઉપર જ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરે. મોટાં શહેરો કરતાં ગામડાં તરફ લક્ષ્ય આપત, દેખાવ નહિ પણ સંગીન કામો કરત. ભૌતિક સમૃદ્ધિઓ વચ્ચે આજે તો પ્રજા મરવા પડી છે. મોટા મોટા બંધો બાંધી પરદેશીઓને આંજવા કરતાં પ્રત્યેક નદીના નાના બંધો બાંધ્યા હોત તો આજે દેશમાં દુષ્કાળ ન હોત. પરંતુ રાજ્યનું મોં વિલાયત તરફ વળેલું રહે છે અને એને ગંજાવર યોજનાઓમાં જ રસ રહે છે. . . .

. . .શ્રી અરવિંદ જેવા યોગીઓ સિવાય આવું જાજ્વલ્યમાન વ્યક્તિત્વ આજની ચાલુ શિક્ષણપ્રથામાં કે આ રાજકીય વ્યવસ્થામાં ખીલવાનું અશક્ય છે. ભારતે આ માટે તપ કર્યું છે અને ઉપનિષદો અને ગીતા સરજ્યાં છે. વ્યક્તિત્વ યમ નિયમ, દમ, સદાચારમાંથી જ ખીલે છે ચારિત્ર્યમાંથી જ તેનો ઉદ્ભવ છે, તપમાંથી જ તેને પોષણ મળે છે. સમાજ-વ્યવસ્થા, શિક્ષણવ્યવસ્થા, આ બધાંના સમૂળા પરિવર્તનો સિવાય 'હ્યુમન પર્સોનેલિટી'ની ખીલવણી અશક્ય છે . . .

['ભિષગ્ભારતી'માંથી] વૈદ્ય બાપાલાલ ગ. શાહ

卐

પાંડવોના વંશજ

સ્વામી આનંદ

શ્રી ધર્મદેવ શાસ્ત્રી આદિવાસી જાતિઓના જૂના સેવક છે. ઉત્તર પ્રદેશની રાનીપરજોના એકનિષ્ઠ સેવકોમાં એમનું નામ પહેલી હરોળમાં કે કદાચ સૌથી મોખરે આવે. પંદરથી વધુ વર્ષ અગાઉ દેહરાદૂનના કન્યાગુરુકુળમાં અધ્યાપક હતા. સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં 'દર્શનકેસરી'ની પદવી મેળવેલી.

દેહરાદૂન–મસૂરીની ઉત્તરે જ્યાં ચકરાતા નામની મોટી લશ્કરી છાવણી ૭ હજાર ફીટ ઊંચાઈના પહાડ પર આવેલી છે, એ જૌનસાર–બાવર નામનું પરગણું હિમાલય તળેટીના ઊંચા પહાડોની પહેલી હારમાળાઓનું છે. ગીચ જંગલો, ઊંચી ડુંગરમાળો ને ધોધમાર વહેતી નદીઓ, નાળાં અને તેનાં ખીણકોતરો વચ્ચે થોડી થોડી વસ્તીવાળો આ પ્રદેશ જમના અને ટોંસ (તમિસા) એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો છે. એની ઉગમણે ટિહરી જિલ્લાની ગંગાજમનાની ખીણો, આથમણે સિમલાના પહાડો અને ઉત્તરે કિન્નર પ્રદેશની બરફમાળાઓ આવેલાં છે. આ ભાગની વસ્તી કિન્નર પ્રદેશના જેવી જ ટિબેટી બૌદ્ધોને મળતી છતાં પોતાને પાંડવોના વંશજો કહેવડાવે છે અને એમનો દેવતા મહાસૂ અરધો ટિબેટી ને અરધો હિંદુ જેવો છે.

આ લોકોમાં બહુપતિ પ્રથા આજે પણ ચાલુ છે. હિંદુસ્તાનમાં કદાચ આ એક જ ભાગ એવો છે જ્યાં આ પ્રથા સર્વસામાન્ય છે. એક કુટુંબના જેટલા ભાઈઓ હોય તે બધા વચ્ચે એક જ સ્ત્રી હોય. ત્રણ ચાર છ પતિવાળી સ્ત્રીઓ ઘણી જડે. બાળકો બધાં સૌથી મોટાભાઈનાં લેખાય. પણ ઓળખાણમાં આ મારો જેઠો બાપ, આ મંઝલો બાપ, આ નાનો બાપ, એમ છોકરાં ઓળખાવે. 'તું તો બે જ (કે ત્રણ જ) બાપનો દીકરો, હું તો ચાર બાપનો, પાંચ બાપનો, છ બાપનો' એવી ભાષા પોરસ અને ગૌરવપૂર્વક આ લોકોમાં વપરાય છે. અને 'છોકરા તારે કેટલા બાપ?' 'મારે બે બાપ', 'ચાર બાપ', 'ત્રણ બાપ', 'સાત બાપ', એવા સવાલજવાબ પણ રોજની વાતચીતોમાં સામાન્ય. આ લોકોમાં આ બધું મુદ્દલ વિસ્મયકારક કે હિણપતભર્યું નથી લેખાતું.

આ લોકોની આર્થિક દશા અતિ દરિદ્ર. લગભગ બધા જ ભૂમિહીન. બ્રાહ્મણ કે મુખ્યપણે ક્ષત્રી ઠાકુર જમીનદારો પોતાની જમીનો પર એમને રાતદિવસ રોળવે, અને બળદ ઘોડાની જેમ કુસકી રોટલા ઉપર જીવાડે. સ્ત્રીઓની હાલત ટીન લોખંડ કે માટીનાં ઠોબરાં જેવી. લાહોરથી પટણા સુધીનાં ઉત્તર હિંદનાં તમામ શહેરોમાં વેશ્યાવ્યવસાયને સારુ જતી કે રીતસરના વેપાર માટે લઈ જવામાં આવતી જુવાન સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ મોટેભાગે આ જ પહાડી પ્રદેશોની હોય છે.

શ્રી ધર્મદેવ શાસ્ત્રી ઠક્કરબાપાના પરમ ભક્ત. ગાંધીજીની પ્રેરણા હેઠળ આ ત્રસ્તગ્રસ્ત જનતાની સેવાને સારુ પંદરેક વર્ષ અગાઉ તેમણે દહેરાદૂન કન્યાગુરુકુળનું અધ્યાપકપદ નિછાવર કર્યું. પત્ની તથા નાનકડી કન્યા સહિત આ પ્રદેશને સીમાડે કાલસી નજીક જમના કાંઠે ગીચ જંગલોવાળા મલેરિયાગ્રસ્ત પ્રદેશમાં આવી વસ્યા અને અશોક આશ્રમ નામનું

એક સેવાકેન્દ્ર શરૂ કર્યું. ૧૦-૧૨ વરસ એકધારી સેવા કરીને આ પ્રદેશમાં અને આ કોમોમાં શાળા પાઠશાળાઓ, વેશ્યાવ્યવસાય પ્રતિબંધ, કુષ્ટ સેવાકેન્દ્રો, એવી એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરીને એમણે ખાસી જાગૃતિ આણી. સૌથી મોટું કાર્ય તો એ થયું કે એમની અનન્ય સેવાઓનાં આ ૧૦-૧૨ વરસમાં આ કોમોમાં વિવિધ સુધારા કરાવવા સારુ મથનારા એ જ કોમોના સંખ્યાબંધ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ એમણે તૈયાર કર્યા. હવે શાસ્ત્રીજીએ ઠક્કરબાપાએ દિલ્હી ખાતે સ્થાપેલા 'આદિમ જાતિ સેવક સંઘ'નું મંત્રીપદ કે એવો કંઇક હોદ્દો લીધો છે.

શ્રી ધર્મદેવજી આખા હિમાચલ પ્રદેશમાં જાણીતા છે. અને કોઈ સરકારી અમલદાર કે કાર્યકર્તાએ સો વરસમાં પણ જ્યાં કદી પગ નહિ મૂકેલો એવાં ઊંડાણોના પહાડી તેમજ બરફાની પ્રદેશો સુધી લોકસ્થિતિ નિહાળવા અર્થે અસંખ્ય વાર ફર્યા છે. તાજેતરમાં એમણે દસ વરસ અગાઉ કરેલી એક ૧૮ જ માઈલની ટચુકડી પહાડી પદયાત્રાની હકીકત ચાલુ માસના 'કસ્તૂરબા દર્શન'માં પ્રગટ કરી છે, જેમાં આ પ્રદેશોની સ્ત્રીઓની હાલતનો હૃદયભેદક ચિતાર આપ્યો છે. આ લેખનો સાર અહીં એમના જ શબ્દોમાં આપું છું:

*   *   *

નાગચાત કાલસીથી ૧૮ માઈલ પર પહાડમથાળે આવેલું છે. કસ્તૂરબા ટ્રસ્ટની મદદથી કાલસીના અશોકઆશ્રમે અહીં એક સ્ત્રીસેવા કેન્દ્ર ખોલ્યું. ૧૯૪૮ ની ૩૦ મી જાન્યુઆરી (ગાંધીજીની હત્યાવાળી ગોઝારી સાંજ)ની સાંજ હું કદી ભૂલી શકતો નથી, જ્યારે ભૂલો પડીને એક પહાડી ગામડામાં મારે રાત કાઢવી પડેલી; ને જ્યાં મને રાતવાસો આશરો દેનાર પહાડી કુટુંબની એક બહેને પૂછેલા સવાલનો જવાબ આજલગી હું આપી શકયો નથી.

મધ્યાહ્ન અગાઉ જમીખાઈને વેદપ્રકાશજીની સાથે અશોકઆશ્રમથી ૧૧ વાગે હું નીકળ્યો. સાથે દર્શનદાસ કિન્નરનો ઘોડો લીધો હતો. બાણીની ચઢાઈ બહુ સીધી ને આકરી છે. એમાં ઘોડો ને વેદપ્રકાશજી બેઉ હાર્યા. રસ્તે બીદરનું છાપરું આવ્યું તેના પોતરાએ અમને બહુ પ્રેમથી છાશ પાઈ. મેં એને પૂછ્યું:

'તમે લોકો દૂધ કેમ ગરમ ન કરો? કાચું દૂધ જમાવવાથી ઘી ઓછું ઉતરે ને છાશ પણ એટલી ગુણકારી ન થાય.'

'અમારો દેવ ગુસ્સે થાય. ગાયભેંસના આંચળમાં કીડા પડે.'

'દુનિયા બધીમાં તો કંઈ એવું નથી થતું!'

'અમારો મહાસૂ દેવતા બધી દુનિયાથી નિરાળો છે. અમારા શામુશાહ રાજાએ એની છેડતી કરી, તો એણે રાજાના નાકમાં દેવદારનાં ઝાડ ઉગાડ્યાં ને પેટમાં મરચાં બોલાવ્યાં! અમારા મહાસૂ દેવને કોઈ ન પૂગે!'

'એવો જોરાવર દેવ દૂધ ગરમ કરવાથી ડરે?'

ચેલો નરમ પડ્યો.

'સાચી વાત તો એ છે શાસ્ત્રીજી, કે અમારું લોક આળસુનું પીર. હવે તમારી કેળવણીથી જોનસારની સૂરત પલટાવા લાગી. તમે જ અમારા તો દેવતા છો. મારો દાદો બીદર કોંગ્રેસમાં ભળ્યો છે. હમેશાં આપની વાતો કહે છે.'

*   *   *

વિસામો ખાઈ અમે આગળ વધ્યા, ખણી નજીક ચઢાઈ ખતમ થઈ. નાગચાત હજું ૯ માઈલ હતું. પણ દિવસઆથમ્યે પહોંચી જશું એમ માન્યું. પહાડોમાં દિવસઆથમ્યે પડાવ પર પહોંચી જવું જોઈએ. નીકર કોઈ કરાડે ચાલતાં પગ લપસતાં હજારો ફીટ નીચે મોક્ષ જોડે ભેટો થાય.

૧૯૪૫માં આ અનુભવ મને લગભગ થઈ ચૂક્યો હતો. છતાં મેં ગોથું ખાધું. મયણાગામને ઉપરવાડે જ્યાં સિખનો મેળો ભરાય છે ત્યાં પહોંચ્યા ને સૂરજ આથમવા આવ્યો. અમે ચાલ વધારી. પણ એકાદ માઈલ કાપ્યો હશે ને દિવસ આથમ્યો! વિચાર થઈ પડ્યો, રાત ક્યાં કાઢવી!

પગવાટની કોરાણે ખાસી નીચાણે મથિયા ગામ, જ્યાંની બાઈ મણી અને તેનો ધણી ઝમરૂ ઘણીવાર અમારા અશોક આશ્રમમાં આવે. 'એકવાર અમારે ગામ આવો' પણ હમેશાં કહે. મનમાં થયું, ચાલો આજની રાત મથિયે રહેશું. થોડેક આગળ વાટથી ઘણે નીચાણે દીવો પણ ટમટમ્યો.

મિનિટ વિચારી લીધું ને ડાબે વળ્યા. વેંત પહોળી પગવાટ. રસ્તે ચલિયું ન મળે કે પૂછીએ. ફર્લાંગ ગયા હઈશું ને વાટ બે બાજુ ફંટાય! કેણીમેર જવું? આકાશના તારા અમારા માથા પર હસે. પણ, ઘોડાને આગળ કરી પાછળ પાછળ ચાલવું એમાં સલામતી છે. કારણ કે ઘોડા વગેરે પ્રાણી અંતઃપ્રેરણાથી સાચો રસ્તો સમજતા હોય છે. બીજો ઉપાય નહોતો.

બે ફર્લાંગ ગયા હઈશું ને ઘોડો પણ અટકીને ઊભો રહ્યો. આગળ વાટ જ નહોતી! ગામ અરધા માઈલ જેટલું દૂર લાગતું હતું. અમે સાદ કરવા માંડ્યા. બૂમો પણ ઠીક ઠીક પાડી. કશો જવાબ ન મળ્યો! રામભરોસે આગળ વધ્યા. દસ કદમ ગયા ને કેડી દેખાઈ! જાણે ભગવાન જ મળ્યા. અમે ત્રણેયે કેડી પકડી ચાલવા માંડ્યું.

વાતોમાં ભયાનક પહાડી પગવાટે અમે અંધારે ચાલી રહ્યા હતા એ વાતનું ઓસાણ ન રહ્યું. અચાનક મારા પગ જ જાણે ખોડાઈ ગયા. કોઈ અકળ શક્તિએ કેમ જાણે બાવડું ઝાલીને મને રોકી લીધો. જોઉં તો પગ આગળ જ ભયાનક ઊંડી ખીણ! ઊંચી કરાડની કોર ઉપર હું ઊભો હતો! એક જ કદમ આગળ પડ્યો હોત તો મરણમાં મીનમેખ નહોતું. ઘોડો મારું માથું ચાટવા લાગ્યો.

વેદપ્રકાશજીને અને મને બેઉને અંધારે પસીનો છૂટી ગયો. પડ્યા હોત તો હાડકું ગોત્યું ન જડત. કમબખ્તીમાં કસર ન રહેવા દેવી હોય તેમ ટોર્ચ પણ ઘેર મૂકીને નીકળેલા! માથે વીતવાની હોય ત્યારે અક્કલ પણ ગુમાઈ જાય છે. છતાં હજારહાથવાળો જ્યારે બચાવવાનું જ નિરધાર્યું હોય છે ત્યારે માણસની મહામૂર્ખાઈ પણ ફેઈલ થાય છે!

ફૂંકીફૂંકીને એકેક ડગલું દેતા રાતના ૯ વાગે અમે ગામડે પહોંચ્યા.

* * *

ગામલોક સૌ પોતપોતાના ઘરકૂબામાં. બે અજાણ્યા આદમીને ઘોડા સાથે મોડી રાતને અંધારે ગામમાં આવેલા જોઈ હેબતાઈ ગયું! સૌ ડોકાં બહાર કાઢી જોવા લાગ્યું. અમે પૂછ્યું, 'બાઈ મણીનું ઘર કયું?'

એક ડોસી બોલી 'અમારા ગામમાં મણી કોઈ નથી. તમે કોણ છો?'

'આ કયું ગામ છે?'

'અમરો.'

ભારે થઈ! અમે તો મથિયું સમજીને અંધારે આવ્યા. હવે રાત કોને ત્યાં જઈને કાઢવી? કોઈ ભૂલેય બોલાવતું નથી, કે 'આવો, અમારે ત્યાં રાતવાસો રહો.'

મારી નાસ્તિકતા ઉતાવળી ઠરી. બાજુના એક ઘરમાંથી કોઈ બોલ્યું:

'અરે, આ તો શાસ્ત્રીજી છે! આવો શાસ્ત્રીદેવતા આવો. અમારે ઘેર આવો!'

મને થયું જાણે આકાશમાંથી અમૃતવર્ષા જ થઈ!

અવાજ સ્ત્રીનો હતો. આંધળાને જાણે આંખ જડી. સાદ તો આટલા ઊંચાણે હોય જ. વેદપ્રકાશજીને ઘોડા પાસે ઊભા રહેવા દઈ હું પેલી બહેનના ઘરમાં ગયો.

'આવો શાસ્ત્રીજી, આવો. આવી અંધારી રાત્રે ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા? બેસો બેસો.'

ચાર છ ઈંચ લાંબા વાળવાળું બકરાનું ચામડું ફેંકીને એણે મને આસન દીધું. હું બેઠો. પણ પેલી બહેનને ઓળખી નહિ. થયું, એણે મને કેવી રીતે ઓળખ્યો? ઘરમાં દીવો નહિ. ચીડના છોડીઆનો પલીતો સળગાવીને જ એના પતિએ મને એના ઘર ઉપર આવવાનો રસ્તો દેખાડ્યો હતો. ઘોડાને બંધવાનું કરી વેદપ્રકાશજી પણ ઉપર આવ્યા.

'શું ખાશો શાસ્ત્રીજી? અમે તો બહુ ગરીબ છીએ. ચાયે અમારા ઘરમાં નથી. તમારે અહીં બહુ તકલીફમાં રાત ગાળવી પડશે'

'ના ભાભી. અમારે ખાવાપીવા કશું નથી જોઈતું. ચાની મને ટેવ નથી. મોડી રાત થઈ ગઈ છે, ખાવું જ હશે તો સવારે તમારા ઘરની મકાઈની રોટી ખાઈ લેશું.'

'હા. ઘઉંનો આટોય અમારા ઘરમાં નથી.'

'મકાઈનો આટો ઘઉંથી ચડી જાય. પણ તમે મારા ખાવાની ફિકર મ કરો. અત્યારે તો કશું ખાવું જ નથી.'

* * *

મેં જોયું કે બાઈ માંદી હતી. ઊઠીને બેસાતું નહોતું. મેં પૂછ્યું:

'ભાભી, તમે મને કેવી રીતે ઓળખ્યો?'

'નાગથાત તમે દવાખાનું ખોલ્યું છે ને? ત્યાં આવું તેથી. ત્યાં મેં તમને જોયા છે. તમારી ઘરવાળીએ મને પાણી પીવડાવેલું, ને મને દાક્તર પાસે પણ લઈ ગયા 'તા.'

થોડીવાર ચૂપકીદી ફેલાઈ જરાવાર રહીને કંઈક આવેશપૂર્વક એણે શરૂ કર્યું:

'શાસ્ત્રીદેવતા! તમે કોલ્ટા (આ લોકોની કોમનું નામ કોલ્ટા લોકો)ઓને તો આઝાદ કરાવ્યા. પણ અમને સ્ત્રીઓને ક્યારે આઝાદ કરાવશો? અમારી દશા તો ઢોરથી યે બૂરી છે.'

એનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. કહે:

'જુઓ મારા ચાર પતિ આ અહીં બેઠા છે. બીજા બે ઘેર નથી. છ છ પતિની ધણિયાણી છઉં. મરવા પડી છઉં. પણ કોઈ મારી દવા નથી કરતું. કહે છે, "દવા કેવી કરવાની? પૈસા થાય તે?" આટલી માંદી છઉં પણ ખેતર-ખાતર-રૈતરાં કપાળેથી છૂટતાં નથી. જે દિવસે ખેતરમાં કામે ન જાઉં તે દિવસે ખાવા ન દે. મોસમ પૂરતું કામ કર્યું એટલે બળદને ય વરસ આખું નીરણ મળે છે. અમારી ઘરની સ્ત્રીઓની દશા એથીયે બદતર છે.'

એના મોટા પતિને મેં પૂછ્યું :

'આ શું કહે છે?'

'સાચું કહે છે. એની દવા તો અમે બહુ કરી. મસૂરી, હરબતપૂર, મોટા મોટા દાક્તરોની યે કરી. એક દાક્તરને તો કંત્રાટ પણ દઈ જોયો. બધે હાર્યો. દાક્તરે પૈસા લઈને હાથ ધોઇ નાખ્યા. બીજો એક ૫૦૦ રૂ.એ કંત્રાટ માગે છે. પણ એટલા રૂપિયા ખરચીએ, તે કરતાં તેટલા રૂપિયામાં નવી બાયડી ન લાવીએ! એટલે હવે અમે એની વધુ દવા ન કરવાનું ઠરાવ્યું છે!'

'પણ માંદાની દવા કરવી ને એને આરામ આપવો એ તમારો ધર્મ નથી? ગમે તેમ પણ એ તમારી ઘરવાળી છે.'

'માંદી છે એ સાચું. પણ માંદી માંદી યે કામ ન કરે તો અમારું ચાલે કેવી રીતે? કામ કર્યા વગર ખાવા તો 'દેસ'માં મળતું હશે, જ્યાં જમીન જોઇએ તેટલી છે. આ પહાડોમાં તો એક દિવસ પણ કામ ન કરીએ તો ખાવા ન જ મળે.'

પેલી બહેન ફરી બોલી બોલી શું, એના અંતરની ચીસ જ હતી એ:

'શાસ્ત્રીજી! અમને સ્ત્રીઓને ય આઝાદ કરાવો.'

મારું માથું ભમવા લાગ્યું. (આખા હિંદુસ્તાનનું ને દેશપરદેશ દુનિયાં આખીનું માથું આ જ વખતે રાષ્ટ્રપિતાની હત્યાને કારણે ભમી ઊઠ્યું હતું તેની મને ભાળ નહોતી.)

'ભાભી, તમને આવડું દુઃખ છે તો તમે તમારી મેળે જ આઝાદ થઈ જાઓ. સ્ત્રી એ જગતની શક્તિ છે. કોઈની બીજાની મગદૂર નથી કે તમને ગુલામ રાખી શકે.'

'ના દેવતા. જોનસારની ઓરત કદી આઝાદ નહિ થાય. અમે બીજા ધણી કરીએ તો યે જૂના ધણીઓ મોંમાગ્યા દામ નવાઓ પાસેથી લીધા વગર અમને કદી ફારગતી ન આપે. જેમ ગાયભેંસ કદી આઝાદ નથી થઈ શકતી, તેવી જ અમે છીએ.'

* * *

પૈસાએ આ પહાડી પ્રદેશની સ્ત્રીને અતિ દુર્બળ અને કાયર કરી મૂકી છે. આ બહેનોની આઝાદી કે સ્વતંત્રતા જો વિચારવી હશે, એમનામાંથી વેશ્યાવ્યવસાય બંધ કરવો હશે, તો તે અહીંની બહુપતિ પ્રથા જેમાં એક જ સ્ત્રી બે ચાર પાંચ હોય તેટલા બધા ભાઈઓની પત્ની બને છે, એ ગુલામી પ્રથાનું જડમૂળથી નિકંદન કર્યે છૂટકો છે. *

કોસબાડ હિલ, ઘોલવડ
જિ. થાણા ૬–૩–૫૮

---

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ લેખકની લેખી પરવાનગી વિના આ લેખ અગર તેનો કોઈ પણ અંશ કે ભાષાંતર કેઈએ છાપી શકાશે નહિ.

રૂપિયાની કેસરી

‘પ્રતીલ’

થોડાંક અઠવાડિયાં ઉપર ભાવ ઠેરવ્યા વિના આખો ટંગો કરીને હું મારી ગલીને નાકે આવી પહોંચ્યો અને ઊતરતી વેળા હાંકનારના હાથમાં રૂપિયો મૂક્યો, એટલે તેણે તુર્ત જ ખિસ્સામાંથી ચાર આના કાઢીને મને પાછા આપવા માંડ્યા. મેં પૂછ્યું કે એમ કેમ? ત્યારે કહ્યું કે સીટના ત્રણ આનાને હિસાબે માત્ર બાર આના જ મારાથી કાયદેસર લેવાય; વળી પેસેન્જર તો લીધા નથી, એટલે કેવી રીતે તમે એકલા એટલું બધું ખર્ચી શકો? તમારા જેવા ઘરાકને તો મફત બેસાડી લીધા હોય તોયે ભારે ન પડે.

મેં જવાબ આપ્યો: “ભગવાન કોઈનો એવો વખત ન લાવે; મફત બેસવું એના કરતાં ન બેસવું એ ઘણું માનજનક છે. ધારો કે આજે તારી ગાડીમાં મફત બેસી ગયા તો કાલે ઊઠીને કોઈના ઘરમાં મફત બેસી જવાની લાલચ થાય, અને જતે દહાડે સરિયામ રસ્તા પર કે કોઈના ખેતરક્યારડામાં! કહેવત છે, કે મફતનાં મરી કોને તીખાં લાગે? તેમ મફતમાં મળેલી સીટ કોને ખૂંચે!”

“તમારી વાત સોળેસોળ આના ખરી છે. નાણાંનો ઉપયોગ વસ્તુ મજૂરી કે સમયની કદર કરવામાં છે, પરંતુ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે કોણ! તમારે ખરચે તમને આટલે સુધી બેઠી લાવ્યો અને નફામાં આટલું બધું જાણવાનું મળ્યું! તમારો આગ્રહ છે તો ભલે રૂપિયો આપો—પણ એયે ક્યાં સુધી આપણા હાથમાં રહેવાનો છે?”

ગાડીવાળાના છેલ્લા વાક્યે મને વિચાર કરતો કરી દીધો. ઘેર ગયો અને જમવા બેઠો ત્યારે પણ મને એમજ લાગ્યા કર્યું કે જાણે હું રૂપિયો જ ખાઈ રહ્યો છું! શાક, પાપડ, અથાણું, રોટલી કે દૂધ કશામાં મૂળ સ્વાદ આવે જ નહીં. દીવો જોઉં તો રૂપિયો જણાય, લોટો જોઉં તો રૂપિયો જણાય, પાણીમાં યે રૂપિયો અને સાબુમાં યે રૂપિયો! નીચે ચેન પડ્યું નહિ એટલે અગાસીમાં પડતું નાખી આકાશ તરફ નજર દોડાવી, તો ત્યાં યે રૂપિયાની સૂરત પકડીને વમેલો ચંદ્રમા જણાયો. મારી અકળામણનો શુમાર ન રહ્યો એટલે નિદ્રાદેવીનું રક્ષણ માગ્યું.

થોડીક ક્ષણો બાદ મને એક ફેરી સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં મેં એક અજીબ મહેલ નિહાળ્યો મહેલને સ્તંભો હતા, દરવાજા હતા, કમાનો હતી, બધું હતું—માત્ર દિવાલો ન હતી અને છત ન હતી, એટલે અલૌકિક દ્રવ્યને બળે સરજાયેલો હોવા છતાં કેવળ ઈમારતના હાડપિંજર જેવો લાગતો હતો. મહેલની વચ્ચોવચ્ચ રાક્ષસી દેખાવનું એનું મોં અથવા બાકોરું હતું, જેમાં હડપ થઈ ગયેલી કોઈ પણ ચીજ ઉપર આવી શકતી ન હતી. એટલે મેં અનુમાન કર્યું કે તળિયે એનું પેટ હશે. થોડીક વાર મેં રાહ જોઈ કે મહેલ કંઈક બોલશે, અથવા મારો સત્કાર કરશે, પણ એવાં કોઈ ચિહ્ન જણાયાં નહીં. મને કકડીને ભૂખ લાગી હતી એટલે મેં પ્રશ્ન કર્યો: “અજાયબ મહેલ, કેવળ દૃષ્ટિને પોષવા સિવાય બીજો કોઈ શોખ તને છે કે નહી? કયું નામ ધારણ કરીને આવા નિર્જન સ્થળે તું વસ્યો છે? મનુષ્યને ખપે એવો કોઈ વ્યવહાર તારી ભીતરમાં જણાતો નથી.”

આગળ હું માંડ પૂછી રહ્યો હોઈશ, ત્યાં તો આકાશમાર્ગથી એક સુંદર પાકીટ આયાસમલે ધીમે ધીમે ઊતરીને અપૂર્વ હાવભાવ સહિત મારી સામે આવીને બેઠું. ‘હું

જોઇ રહ્યો કે મારા ખિસ્સા ઉપર હુમલો કરવાની ધમકીથી એ આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. એનો સંતાપ નિવારવા હળવા સ્પર્શથી મેં એને ઉઠાવી લીધું, તો સુંદર મરોડવાળા હસ્તાક્ષરોમાં ઉપર લખેલું જણાયું: "રૂપિયાની કેસરી"

આવી દિવ્ય, રમણીય ભેટથી આશ્ચર્ય પામતો હું એને ખોલું છું તો ઓહો! અંદરથી શું નીકળેલું જોઉં છું? સુકીઅર આપણા નવા પૈસા! પૈસા ગણી જોયા તો બરોબર સો થઈ રહ્યા. પેટંટ દવાની શીશી માફક એને કેમ વાપરવા એનો પણ ચળકતા કાગળ ઉપર અનેક જાણીઅજાણી ભાષામાં ઉતારો ફરમાવ્યો હતો. એમાંની કેટલીકનો મને ખાસ બોધ હતો છતાં પહેલી પસંદગી માતૃભાષા ઉપર ઉતારી, વાંચવાની સાથે અંદર શું વાંચું છું!

"રૂપિયાનો ઉપયોગ ધર્મ"

અજીબ મહેલના. શોખીન યાત્રિકોનાં દુઃખદર્દ નિવારતી અનુપમ અકસીર. અનેક વૈજ્ઞાનિકો, શોધો, વાચસ્પતિઓ તેમને વિદ્વાનોના વરસોના તજુર્બાઓના નિચોડરૂપ કલ્યાણકારી આ ઇલાજ અનેક જહેમતોને બળે સરકારે શોધી કાઢ્યો છે. એના વાસ્તવિક ઉપયોગથી જેને જે કંઇ થયું હોય તે તુર્ત જ મટી જાય છે. દવા કહો કે કીમિયો કહો, એના જેવો ગુણ જગતની કોઈ બીજી ચીજમાં નથી: વાપરનારને અક્કલ પણ આપે છે અને તાકાત પણ આપે છે. કેમ્ટા મટન સેયાબિન્સ કે કોડલિવર ઑઈલ માત્ર એક જ પ્રકારના પોષક તત્ત્વ માટે જાણીતાં છે. એમને હરેક પ્રકારે ખાવા પડે છે, યા ગળે ઉતારવાં પડે છે. પરંતુ આપણો નવો પૈસો જોતાંની સાથે કલેજે આઇસ્ક્રીમ જેવી ઠંડક પહોંચાડે છે, એટલું જ નહીં ભેજાનો બોજો તથા હૃદયનો દુખાવો હળવો થાય છે. એવું દાન કરનાર પોતાની હોંશ કે આકાંક્ષા પ્રમાણે તુર્ત જ પુણ્ય મેળવી શકે છે. પૈસામાં બીજી ખૂબી એ છે કે, પાકાં ફળફળાદિ માફક ફદફદી કે સડી જતો નથી, યા બદબો ફેલાવતો નથી. અનાજ કોઠીમાં તો વખત જતાં ઇયળ ધનેરિયાં તેમજ કિસ્તાં પડી જાય છે. એને જીવાતજંતુની કશી ભીતિ નથી. એટલે જ્યારે જોઇએ ત્યારે વાપરવાલાયક હાલતમાં હોય છે.

કશું પણ વેચ્યાસાટયા વિના કે કોઈને દગો કર્યા વિના જેણે એક પૈસો પેદા કર્યો છે તે જ પૈસાની કીંમત જાણે છે અને તેને જ લોકો ખરો ઇલમી કહે છે. એવો શખ્સ જો કદી પૈસો વાપરે છે તો બીજો પૈસો હાથમાં આવ્યા પછી જ, કારણકે કોને ખબર છે કે આવતી કાલે આપણે પૈસો કમાઈશું કે નહીં? વળી જે યોગ્ય રીતે પૈસો ખરચી જાણે છે તેને રૂપિયો મેળવતાં વાર લાગતી નથી. રૂપિયો મળ્યા પછી તેની શોધમાં બીજા નવ્વાણુ રૂપિયા દોડતા આવે છે. નવ્વાણુંમાં એક ઉમેરતાં સો થાય. અને સો વખત સો સો કમાતાં જોતજોતામાં દશ હજારની રકમ થઈ જાય છે. અને દશ હજારની રકમ માત્ર દશ જ વખત મેળવતાં એક લાખની ઈસ્કામત વરે છે, જો કોઈ લાયક ઉદ્યોગવીરનું માર્ગદર્શન મળે તો! આથી ખાસ ઇજ્જતદાર તેમજ સુખી માણસની દૃષ્ટિએ પૈસો, રૂપિયો કે લાખની મતામાં કશોય ફર્ક દીસતો નથી.

યદ્યપિ ખાદ્ય અને પેય જિંદગી માટે અનિવાર્ય છે, તથાપિ કેવળ ખાદ્ય અને પેય પાછળ બધી રળત હોમી દેનાર વાસ્તવિક રીતે કોઇને કશો એહસાન કરતો નથી. નિકૃષ્ટ પ્રલોભનોથી ભિન્ન શોખ સેવા તેમજ સંસ્કારોની દિશામાં જે થોડો પણ ભાગ લેવરાવી શકે છે તેનું જ નામ ખરી લક્ષ્મી. રૂપિયાને અહીં શતદળ કમળમાં ઘણ સુંદર રીતે વિભક્ત કરી એટલા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે કે પોતાના દેશની જુદી જુદી સો સુંદર

તારી જીવતી સમાધિ

'પતીલ'

[સૉનેટ] : પૃથ્વી :

ઘણા દિવસથી તને નહીં અમે દીઠેલો હતો
સભા મહીં બિછાત ચા,—જઈ ચડચો કયે બારણે ?
ગયો નિકળી એકલો, અહીંથી આમ શા કારણે,
અચાનક તજી મહેલ જહીં તું વસેલો હતો ?
ન કોઈ તણી દૃષ્ટિએ હજીય હું પડેલો હતો
લીધો ઝડપી ત્યાય તો સુદ્વિજ રામનારાયણે,
કંઈક રસ–આદરે, કંઈક શોખના કામણે,
અને સહુ રહ્યાં કહી હું પણ શેષ-ઘેલો હતો ?
રસાતલ તણી લહાણી જયમ સૃષ્ટિએ સોહતી
પરાગ ત્યમ પૃથ્વીનો કદિક સ્વર્ગમાં સંચરે;
અદૃશ્ય તણી શોધમાં નજર જેહ ડૂબી જતી
ભલે ન જગમા રહે, જગની જ્યોત છે આખરે :
હતું મુજ અજાણ્યુ ગીત જયમ તહરે તોરણે
તું પોઢ અહીં—જેમ કો નવશિશુ ઝુલે પારણે ! *

* સ્વ૦ રામનારાયણ પાઠકને અંજલિ.
મુંબઇના પ્રવૃત્તિસંઘને આશ્રયે એમની ખટકતી ગેરહાજરીમાં
નિરૂપાયલું કાવ્ય

પ્રવૃત્તિઓને એક સાથે જ ઉત્તેજે.

ફેતરૂ વાંચતાં વાંચતાં જ મારી અરધી ભૂખતરસ મટી ગઇ અને જ્યારે મેં અનુભવ્
કે મારા હાથમાં પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલી અંતરિક્ષની અપૂર્વ ભેટ છે, ત્યારે કદી પ
નહીં જાણેલ આનંદ તેમજ સંતોષની લાગણીએ મને પોતાને વિષે ગર્વ કરી દીધો. પરં
બીજી જ ક્ષણે મને ખ્યાલ આવ્યો, કે જ્યાં સુધી આપણા આનંદ તેમજ ઉત્સાહમાં કો
બીજું ભાગ ન લે ત્યાં સુધી એને આનંદ તેમજ ઉત્સાહ કોણ કહે ? અહીં નથી કોઈ મારે
સાથી કે સહયોગી, જેને આમાંથી થોડુંક હું પહોંચાડી શકું. અહીં એકલો બહુ બહુ તે
એને ભોંયરામાં પધરાવી શકું.

મારા એ વિચારને પે જાણે પામી ગયો હોય એમ મહેન માથા વિનાનું પોતાનું શરીર ધુણાવી ઈન્કાર કરતો જણાયો, અને તે સાથે જ એના વિચિત્ર મેઢામાંથી આકાશવાણી જેવો સ્પષ્ટ અવાજ નિરમાયો :

"સાહસિક વટેમાર્ગું, તે ભાંગ પીની છે કે નશો કર્યો છે, કે બીજા જનૂની એક-
મતિયા અનઘડો માફક પોતાને મળેલી દેવી/શક્તનો નિષ્કારણ હોમ કરવાની બુદ્ધિ સેવે

છે? મારું ખરું નામ હરામમહાલ છે. છતાં મને રાજી રાખવા ખાતર કેટલાક અર્ધદગ્ધ શિક્ષિતો મને આન્ટ ભુવન કહે છે. મારે દરવાજે દરવાજે, બારીએ બારીએ અને ગોખલે ગોખલે રૂપિયાના તોરણો છે, અને મારો હરેક સ્તંભ હજારો રૂપિયાનો ક્ચ્ચરઘાણ કરીને ચોજાયો છે. પ્રતિ વર્ષ તારા દેશભાઈઓના પસીનાથી પ્રાપ્ત થયેલું લાખોનું ધન મારા મુખમાં હોમાય છે. છતાં આ સ્થળેથી અદ્યાપિ કોઈ કશું યે રળીને ગયો નથી. આ દુર્ભાગી ખડેરમાં સહયોગ કે સહકારનું નામોનિશાન નથી. ભેજાંઓની હરાજી કરી અહીં માત્ર કક્ષાઓ સર્જાય છે. અને સંજ્ઞાઓ અપાય છે. જેનો વાસ્તવિક જગત સાથે કશોયે સંબંધ નથી. આજે પણ આ જ ક્ષણે તારી આજુબાજુ તારા જેવી કેટલીયે સૂરતો પોતપોતાના નિર્જીવ ક્રમોમાં વિદ્યમાન છે, છતાં એકબીજાને નિહાળવા કે પિછાનવાની દૃષ્ટિ તેમને વરી નથી; અને તું પણ એવી જ શૂન્ય દૃષ્ટિ લઈને અહીં આવ્યો છે. પ્રભુની માયાથી આ પૂર્વજોની દુઆથી રૂપિયાના પ્રભાવનું જે ઘટકતત્વ તને આપોઆપ સમજાયું છે તેની પ્રતીતિ સારા દેશને કરાવવાનો તારો ધર્મ તું ચૂકીશ નહીં; કારણ કે જેમાં ભલભલા અર્થશાસ્ત્રીઓની નજર આજસુધી ખૂંચી નથી, તે પાયમાલીને નિવારવાનો ખરો યોગ હવે આવી પહોંચ્યો છે. તારા દેશકાળનાં સ્ત્રીપુરુષો સમય શક્તિ અને શ્રમનો જ્યાં સુધી હ્રાસ કરતાં રહેશે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ખરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી આકાશપુષ્પવત છે.

યુગો પહેલાં મારો વેશ તદ્દન જુદો અને મારો મોભ્ભો છેક નિરાળો હતો. દ્રવ્યને બળે જુદી જુદી પ્રતારણાઓથી મારી હસ્તી શેતાનના નિવાસસ્થાન સરખી બની ગઈ છે. ત્યારે ભૂખ જેવું મને કંઈ જ હતું નહિ; અત્યારે મારી એ હવસ એટલી તો તીવ્ર બનાવો દેવામાં આવી છે, કે જાણે તને યે ખાઈ જાઉં! જ્યારે ખાવાલાયક કોઈ ચીજ જોવામાં આવતી નથી, ત્યારે હું કાગળો, પરિપત્રો, ઠુમારો, વટહુકમોની ફાઈલો, તકાઝા પત્રો, નોંધ દફતરો અને એવી બીજી ફુસફાસ રકમો કળસીબંધ ખાઈ જાઉં છું."

મેં કહ્યું: "તારી વાત જેટલી સાચી તેટલી જ આશ્ચર્યજનક છે, ભવ્ય દયાજનક મહેલ! ક્યારનો યે હું જોઈ રહ્યો છું અને શોચી રહ્યો છું, કે તાપુસના અખાડા જેવા તારા અભ્યંતરમાં કોઈએ કશી રોનક રહેવા દીધી નથી, તારા દેદારનો ફાની ચળકાટ મને કમકમો ઉપજાવે છે. લીલાઓ ખતમ થયે જેવું તમાસાઘર દેખાય છે, તેવા તારા હાલ છે. તારી આજુબાજુ શું થઈ રહ્યું છે તેની ખબર તને કોઈ પહોંચાડે છે ખરું? દુનિયા સાથેનો બધો સંબંધ વિસારી ચૂકેલી તારી હસ્તી તને કેટલી બધી ભારરૂપ લાગતી હશે! નિષ્પ્રાણ કાયરતા! તારે મુખે મુકેલી તારી નિતર્યોજ અવહેલના જો રેકર્ડમાં ઉતારી લીધી હોય તો પ્રાન્તપ્રાન્તમાં, શહેરશહેરમાં અને કસ્બેકસ્બાના દલિત મનુષ્યોને કેટલો બધો ફાયદો પહોંચે!

નાચીઝ દમદમાવાળી ભીખણ ઉપવાસભૂમિ! માનહિંસા પાખંડપૂજા અને નિષ્ઠાચારોની રેતલ વખાર સોના ઉપર તારું હેવાતણ છે? આપણા આગેવાનો દહાડો ઊગે નકામી વેતરણો પાછળ લાખોનો હોમ કરવામાં ગૌરવ લેખે છે, અને ઉત્તેજવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓના બારામાં ચિંગુસીને યે શરમાવે એવો વરતાવ કરે છે, એમની બુદ્ધિ ઉપર વધારે નહીં તો માત્ર એક જ પૈસો તારા રહસ્યમય મુખમાં કુરબાન કરવા દે. એમ જાણજે કે ઘણે વરસે એક શોખીન આત્માએ તને પાન ખવરાવ્યું!"

✱

વસવસો

'સફરીજહાઁ'

કમલાનો શ્વાસ એ જોઈને જોરજોરથી ચાલવા લાગ્યો—જાણે ધમણ ચાલી. અંદર જવા ઉપડેલા પગ બારણામાં જ ખોડાઈ ગયા, આંખો પહોળી થઈ ગઈ, ને મુખ પર અનેકાનેક રેખાઓ ઊછળતાં પૂરની જેમ ઉભરાઈ રહી.

એ પાછી વળી ગઈ.

'ક્યાં ગઈ 'તી?'

પોતાના ખંડ તરફ એ જઈ રહી હતી ત્યાં જ સાસુ પૂછી રહી. એનું મન એને વશ નહોતું. એને એકાંત જોઈતું હતું. પણ સાસુને નારાજ કરવાનું એને મન ન થયું. એ કાંઈ એની સાસુ જ નહોતી પણ એનો દિલાસો હતી.

સાસુ અને તે ય વહુનો દિલાસો!!

પરણીને સાસરે આવી તે પહેલાં જ તે સખિમંડળ અને પોતાના જેવી વહુઓ પાસેથી સાંભળતી આવી હતી કે સાસરવાસમાં સીતમગર જો કોઈ હોય તો તે સાસુ જ! ને પરણીને એ વિદાય થઈ રહી હતી ત્યારે-માએ પણ શિખામણમાં શું કહ્યું હતું?—'કમુ, દીકરી! જોજે, સાસુથી ડરી જતી નહિ!' ને એના જેવી અનેક નવોઢાઓની જેમ એ ય સાસુ પ્રત્યેનો કટુભાવ હૈયામાં ધારણ કરી સાસરે આવી હતી. લોકમત હમેશાં જ સાચો હોય છે એવું નથી. કહેવતો અને લોકમત માત્ર સર્વ-સામાન્ય નિયમ-વાતનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય છે. ને તેથી એમાં પણ અપવાદ હોય છે જ. કમલાની સાસુ પણ અપવાદ રૂપ જ નીકળી. એ કમળાને પોતાની પુત્રી જેમ રાખતી, એનો પક્ષ ખેંચતી ને એની ભૂલો ઢાંકતી. શરૂશરૂમાં કમળાને થતું કે હજુ પોતે નવી નવી છે તેથી આમ હશે, પણ ના, એવું નહોતું.

'કમુ! બેટા, શરીર તો .....'

'એ તો બા, હું હંસાબેનને ત્યાં ગઈ હતી' કહેતાં એ સડેડાટ ખંડમાં ચાલી ગઈ.

ખંડનું બારણું અડકાડી તે પલંગ પર પડી. હૈયાનો બંધ તૂટી ગયો. પથારીમાં નતમસ્તકે પડી એ રડી રહી.

પણ એની આંસુભીની આંખો સમક્ષ જોયેલું દૃશ્ય જ તરવરી રહ્યું.

'ઓહ!' કહેતાં એણે માથું પછાડ્યું.

એણે મનને બીજી દિશામાં વાળ્યું. એણે પડખું ફરી ખંડમાં નજર ફેરવી. ને એની એ નજર સામી દિવાલ પર લટકતા એના સ્વામીના ફોટા પર ચોંટી. એ સ્થિર નજરે ત્યાં જોઈ રહી.

પણ ધીરેથી એ ફોટામાં એના સ્વામીના ચહેરાની જગ્યાએ એક બીજા યુવકનો હસતો ચહેરો દેખાયો. એ ચહેરો જોતાં એ પળભર ચમકી, પણ નજર હટાવી લેવાનું એને મન થયું નહિ. એનું મુખ પળભર રહીને આનંદી ઊઠ્યું: 'સુધીર . . .'

* * *

બચપણ ક્યારે પસાર થઇ ગયું અને યુવાનીની ઉષા ક્યારે પ્રગટ થઈ એની કમળાને પહેલવહેલી ખબર પડી, જ્યારે એકવાર તેની માતાએ તેની બાળસહજ વર્તણૂક વિષે ટકોર કરી: 'કમુ! હવે તું નાની નથી.' ને એ ટકોર સહ એણે પોતાના તરફ જોયું: હા, હવે તે પહેલાં કરતાં ઊંચી લાગતી હતી, મોં જરા ભારે લાગતું હતું. હવે તે બાના ખભા સુધી આવતી હતી, ને સાથોસાથ બાના આખાય રસોઇગૃહ અને ગૃહકાર્ય ને બાની જેમ જ ઉપાડી લેતી થઈ ગઈ હતી. ખરે જ, હવે તો તે બાના જેવી જ મોટી થઈ ગઇ હતી. બાની વાત કાંઇ ખોટી નહોતી.

હમણાં હમણાંથી ઘરમાં જરા હલચલ વધુ રહેતી. ઘેર મહેમાનોની અવરજવર વધી ગઇ હતી. બા-બાપુ, ભાઇ-ભાભી આવનારાઓનું તનતોડ સ્વાગત કરતાં. મહેમાનોના આગમન પૂર્વે એમની સારી સારી વાતો થતી. સૌનાં મુખ પર ઉત્સાહ રમી રહેતો. મહેમાનો આવતાં. પહેલાં ય ઘણીવાર આવી રીતે મહેમાનો આવ્યા-ગયાં હતાં કમળાને એ યાદ હતું. પણ એ દિનોમાં કમળાને મહેમાનોના કારણે આટલું બધું ઊંચા-નીચા થવું નહોતું પડતું. હવે તો કમળાને મહેમાનો આવે ત્યારે કેમ વર્તવું, કેમ બોલવું-ચાલવું, શું પહેરવું-ઓઢવું ની ખાસ ખાસ સૂચનાઓ અપાતી. એની ભાભી એનો પડછાયો બની રહેતી. 'કમળાબહેન! મહેમાનોની હાજરીમાં કોઇ વિષય ન સમજાય તો મારી આંખ સામે જોવું. હું સૂચના આપીશ.' ભાભીની આ સૂચના હતી. બાની એમાં સંમતિ હતી. શરૂશરૂમાં કમળાને આ બધું ગમતું. પણ પછી એ અણગમતું બની ગયું. ઘણીવાર મહેમાનોની વેધક નજરો એને શિકારીની નજરો શી કાતિલ ભાસતી. ઘણીવાર મહેમાનોમાંના યુવક મહેમાનની ચિકાશભરી પ્રશ્નોત્તરી એને મૂર્ખતાભરી ભાસતી. એ અકળાઇ ઊઠતી, ખિજાઈ ઊઠતી. પણ એનું કોઈ જ સાંભળે તેમ નહોતું. એણે આ બધાનું કારણ શોધવા મથામણ કરી, પણ કમળાને લાગ્યું કે એ કારણ પણ ઘરનાં સૌ જાણતાં હોવા છતાં એને કહે તેમ નહોતાં.

પણ એક દિવસ અણધાર્યું એ બધાનું કારણ એને હાથ ચડી ગયું. ઘરમાં હમણાંથી જરા મહેમાનો ઓછા થયા હતા ખરા, પણ ગુસપુસ અને ખાનગી ગુફતેગો વધુ ચાલતી. ભાઇ-બાપુજી, ભાભી-બા એકઠાં બેઠાં બેઠાં ધીરેધીરે વાતો કરતાં. એને આવતી જોતાં કે વાત બંધ કરી દેતાં. કમળા, એ વાતો સાંભળવા કોશિશ કરતી, પણ સાંભળી શકતી નહોતી.

એક દિવસ તે સગાંના લગ્નમાં ગઈ હતી. સાથે ભાભી પણ હતાં. કમળા લગ્નમંડપ નજીકના ઓટલે અન્ય સ્ત્રીવર્ગ સાથે લગ્નવિધિ જોતી બેઠી હતી. અચાનક એની નજર પુરુષવર્ગમાં ગઇ. ત્યાં બેત્રણ મિત્રો સાથે બેઠેલ એક યુવક એની તરફ નિહાળી રહ્યો હતો. કમળા પળભર તાકી રહી. પણ લજ્જાથી શરમાઈ એણે મુખ ઢાંકી દીધું.

'કમળાબેન!'

કમળા ચમકી. બહાવરી બની એણે સહજ ઊંચું જોયું. સામે કોઇ જ નહોતું. એની ભાભી પાસે આવી તેને ધીરેથી બોલાવી રહી હતાં: 'જરા આમ આવો તો.'

એ ઊભી થઇ. ભાભીની પાછળ પાછળ ચાલી ગઈ.

પરંતુ પેલા યુવકની છબી એની નજર આગળથી ખસી નહિ. અવારનવાર એનું મુખ એની નજર સામે રમી રહેતું.

'કમળાબ્હેન ! એ કેમ લાગ્યો ! સુધીર એનું નામ.'

કમળા ચૂપ રહી.

'બા-બાપુ, અને તમારા ભાઈ સૌની નજર હવે તો એના પર ઠરી છે. સાંભળ્યું છે કે સુધીરભાઇને પણ તમે ગમ્યાં છો. હવે થોડા જ વખતમાં, ગોળ-ધાણા......ને કમળાબેન પરણી કમળાવહુ બની જવાનાં !' કહેતી ભાભી હસી.

'જાઓ જાઓ ભાભી !' કહેતી કમળા દોડી ગઇ.

પણ ખરુ પૂછો તો બીજે દિવસે સવારે કમળાને કોઈએ પૂછ્યું હોત કે રાતે શા કારણે એકલી એકલી મલકતી રહી હતી તો જવાબ જુદો જ મળત !

* * *

પણ ભાવિ જરા જુદી જ રમત રમી ગયું.

પતંગો મહેલ આંખના પલકારમાં જ નીચે બેસી ગયો. કિનારે આવેલું વહાણુ તળિયે જઇ બેઠું.

નજરો મળી હતી, હૈયાં નહોતાં મળ્યાં. છતાં ય એ નજરોએ બેત્રણ વારના મેળાપમાં જ હૈયાંની જુગજુગની વાતો એકબીજાને કહી દીધી હતી હૈયાં મળ્યાં હોત અને એટલી બધી વાતો કહી હોત કે કેમ તે તો પ્રશ્ન જ હતો. નજરોના મિલને એકબીજાના આત્મમિલનની ઝંખનાને વધુ તીવ્ર બનાવી હતી.

પણ એમ ન બની શક્યું.

કમળાનાં માબાપ કમળાને માટે સારો વર મેળવવા આતુર હતાં. એમને સારું ઘર જોઇતું હતું એમની કમળા સંપત્તિ, સમૃદ્ધિ અને સુખમાં આળોટે તેવી ઇચ્છા હતી. એટલે એ માટે તેમણે આજસુધી રાહ જોઇ છેવટે લાગ્યું કે બધી રીતે સંપૂર્ણ વર મળવો મુશ્કેલ છે એટલે તેમણે ન છૂટકે પોતાની ઇચ્છાઓમાં જરા ઢીલ મૂકી. એમની નજરમાં સુધીર વસી ગયો સુધીર શિક્ષિત હતો, દેખાવડો અને યુવાન હતો; પરંતુ સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ ખાસ નહોતાં સુધીરનું કુટુંબ મધ્યમ વર્ગનું હતું.

વિવાહની ચાલતી વાતચીત પૂર્ણતાને આરે પહોંચવાની અણી પર હતી ત્યાં જ વાત ફરી ગઈ કમળાનાં માબાપે વિવાહ માટે સુધીરનાં માબાપ સાથે મહિનાઓ સુધી વાત ચલાવી હતી, પરંતુ વિવાહ નક્કી નહોતાં કરતાં. તેમણે માત્ર ત્રણ જ દિવસ વાત કરી, તરતમાં જ વિધુર થયેલા ત્રીસીના એક યુવક સાથે કમળાના વિવાહ કરી નાંખ્યા. સુધીરના કુટુંબને આંચકો લાગ્યો, પરંતુ એમને એ આંચકો વેઠી લેવો પડ્યો.

કમળાનું મન તૂટી ગયું. એને મૂગે મોએ પરણી લેવું પડ્યું. પરણીને એ પતિ સાથે કલકત્તા ચાલી ગઇ.

દિવસો વીતી ગયા. એક દિવસ કમળાની નજર પોતાની જ શેરીમાં નવા રહેવા આવેલ એક ગુજરાતી કુટુંબ પર પડી જોતા જ એ ઓળખી ગઇ. 'સુધીર .....'! એ પુલકિત બની ગઈ એનું હૈયુ નાચી ઊઠ્યું.

સાસરામાં સંપત્તિ હતી, સુખ હતું. કમળાનો પતિ કમળા કરતાં દશેક વર્ષે જ મોટો હતો. પતિ ઘરમાં બહુ માથું મારતો નહિ. એ ભલો, એમનું બજાર ભલું. ઘરમાં એ

અને એની સાસુ જ મોટે ભાગે રહેતાં. સાસુ બહુ માયાળુ અને વત્સલ હતાં. કમળાને તે પોતાની પુત્રી જેવી ગણતાં. છતાંય કમળા અંતરમાં દુઃખી રહ્યા કરતી. એને સુધીર યાદ આવ્યા કરતો.

એટલે દિવસો બાદ સુધીરને જોતાં ભૂતકાળ તાજો થયો. પરંતુ સુધીર સાથે મેળાપ થતાં સુધીરે કમળાને જ ઈશારામાં કહી દીધું: 'કમુ! જે થયું તે થયું. હવે એ વાતનો વસવસો શો? તું હવે એ વાત જ ભૂલી જા. જો તારા કે મારા ઘરનાં માણસો એ વાત જાણશે તો નાહક જીવનમાં અંગારો ચંપાશે અને બરબાદી થઈ જશે.'

વાત તો દટાઈ જ ગઈ. કમળાના સ્વામી અને સુધીર વચ્ચે જેવી રીતે મૈત્રી થઈ ગઈ તેવી જ રીતે કમળા અને સુધીરની પત્ની રમા વચ્ચેય સખીપણાં થઈ ગયાં. એટલે એકબીજાંના ઘેર અવરજવર રહેતી જ.

પરંતુ કમળા સુધીરની સલાહ અને અનેક પ્રયત્નો છતાંય ભૂતકાળ ભૂલી ન શકી. સુધીરને પાસે જોઈ સુધીર માટેની એની ઝંખના વધવા લાગી. એ પોતાના અને સુધીરના જીવનની સરખામણી કરતી થઈ ગઈ. એને થયું કે પોતાને ત્યાં પૈસો, મોટરગાડી, બંગલો, નોકરચાકરો હતા. છતાંય એ દુઃખી હતી; જ્યારે રમા, પતિનો ટૂંકો પગાર હોવા છતાં પ્રેમાળ પતિ પામીને સુખી હતી.

* * *

તે દિવસે બપોરે તે રમા પાસે બેસવા જ ગઈ હતી. પરંતુ રમાના ઘરનું બારણું અંદરથી બંધ હતું. તે બારણું ખખડાવવા જતી હતી પરંતુ અંદરથી આવતા હસવાના અવાજે તે અટકી ગઈ એ પોતાનું કુતૂહલ ન રોકી શકી. એણે બારણાની ફાટમાંથી અંદર જોયું: સુધીર રમાને ઊંચકીને ફુદડી ફેરવી રહ્યો હતો, ને બંને તોફાન કરતાં એકબીજાં પર ચુંબનોની વર્ષા કરી રહ્યાં હતાં!

કમળાનું હૈયું ધડકી રહ્યું. ઝડપભેર તે ઘેર પાછી ફરી અને પોતાના પલંગ પર પડી. ક્યારે તે વિચારમાં ને વિચારમાં આંખ મીંચી ગઈ તેની ખબર રહી નહીં. સ્વપ્નમાં તેણે સુધીરના ઘરમાં જોયેલું દૃશ્ય જોયું. રમાની જગ્યાએ પોતાની જાતને અને સુધીરની જગ્યાએ પોતાના પતિને કલ્પવા લાગી. પણ કોઈ એવું કલ્પી શકી નહીં. પતિ હસવો-હસાવવો સાંભરવાને બદલે વેપાર-રોજગારની વાતો કરતો અને એના જ વિચારમાં તલ્લીન થયેલો જોયો.

એ જાગી ગઈ. જોયું તો પતિદેવ કપડાં બદલી રહ્યા હતા. એ દોડી પતિની ડોકે વળગી, પ્યારભરી આંખે એની સામે તાકી રહી. એને હતું કે હમણાં પતિ ઊંચકી લેશે. એકાદ ચુંબન આપશે ...

'હટ્ આઘી જા! મારે ઘણું કામ છે. કાલે સ્ટીલ ને ઓર્ડિનરી, રબર ને જ્યૂટમાં તેજીના ...'

જાણે સળગતો કોલસો ચંપાઈ ગયો હોય તેમ, કમળા આઘી ખસી ગઈ. એના હૈયા સોંસરવો નિસાસો નીકળી પડ્યો: 'હાય! આના કરતાં તો સુધીરને પરણી હોત તો હું આજ રમા જેટલી જ સુખી હોત ના!'

ઉછીતો વર

પ્રોફે. ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી એમ. એ.

[ગતાંકથી ચાલુ]

અંક ત્રીજો

[સ્થળ : એજ દીવાનખાનું. સમય : રાત્રિના બારનો.]

[દીવાનખાનામાં એક ઝીણી બત્તી સળગે છે. એક ખૂણામાં ઉમેશ એક આરામખુરસીમાં સિગારેટ પીતો પડ્યો છે. એટલામાં કલ્પના પ્રવેશે છે.]

ઉમેશ—કોણ? કલ્પનાબહેન! આટલી રાતે?

કલ્પના—મારે તો ક્યારનુંય તમારી પાસે આવવું હતું ઉમેશભાઈ, પણ શું કરું? બધાં સૂઈ ગયાં ને હવે તો?

ઉમેશ—માત્ર શોભનાનો અવાજ સંભળાય છે (ખુરસી પાસે ખેંચીને) કહો કેમ આવવું પડ્યું?

કલ્પના—હમણાં જ શ્યામનો ટેલિફોન હતો. પેલો હોટેલનો કૉન્ટ્રાક્ટ તો કોઈ બીજી પાર્ટીને મળ્યો એમ કહેતા હતા.

ઉમેશ—આ તો ખરેખર ખોટું થયું!

કલ્પના—આ સોદામાં એમને દસ હજાર મળ્યા હોત. પણ એ ન મળવાથી ખૂબ નાસીપાસ થઈ ગયા છે.

ઉમેશ—અરર! પણ એમની તબિયત તો સારી છે ને?

કલ્પના—ભાઈ એ જ હું તમને કહેવા આવી હતી. તાવ લઈને આવે છે એમ કહેતા હતા. હવે તમે એમનો સ્વભાવ તો જાણો છો. આવશે અને અમારા દીવાનખાનાના ભૂંડા દિદાર જોશે તો વળી કાંઈ કાંઈ વિચાર કરવા માંડશે.

ઉમેશ—બસ, બસ, કલ્પનાબહેન, તમારી વાત હું સમજી ગયો. તમે શોભનાને અણીને વખતે પાણ વગેરેની મદદ કરી એ ઉપકાર તો હું કદી નહિ ભૂલું. શ્યામલાલભાઈ રાત્રે ક્યારે આવશે?

કલ્પના—જુઓને અત્યારે બાર થયા છે ને? હવે દોઢેક કલાકમાં આવવા જોઈએ.

ઉમેશ—તો હવે તમે ખાતરી રાખો કે તમારો બધો સામાન એ પહેલાં તમને મળી જશે.

કલ્પના—પણ ભાઈ, તમારા સસરાને શું લાગશે?

ઉમેશ—હવે એ તો કાલે સવારે ઊઠે ત્યાર પછીની વાત છે ને? શોભના વળી એના ફળદ્રુપ ભેજાની કોઈ નવી તરકીબ શોધી કાઢશે અને એમને સમજાવી લેશે.

કલ્પના—તો તો ઠીક. તો પછી તમે મને મદદ કરો તો આપણે આ બધી વસ્તુઓ વેળાસર ભેગી કરી લઈએ. પેલી લાઈટ જરા કરશો?

ઉમેશ—નહિ, નહિ, નહિ. જો જો એવું કશું કરતાં. (હસીને) આ રસોઈયાને તો અત્યારે જ અહીંથી છૂટો કરી દેવામાં આવ્યો છે! બધાં એમ જ સમજે છે કે હું અહીંથી ચ ક્યો ગયો છું પણ મારું મકાન છોડી હું જાઉં ક્યાં?

કલ્પના—શું કહો છો ઉમેશભાઈ? કોણે તમને છૂટા કર્યા?

ઉમેશ—કેમ? તમારા બ્હેને જેમ ઉછીનો રસોઇયો આણ્યો છે તેમ ઉછીનો પતિ પણ રાતોરાત વસાવી દીધો છે ને તેણે.

કલ્પના—એટલે? પણ એ રંગીલ તો મારો ભાઈ થાય છે. એણે કાંઈ અઘટિત વર્તન તો નથી કર્યું ને?

ઉમેશ—અઘટિત તો ઠીક પણ એણે પતિ તરીકે સસરાજી સાથે વાતચીતમાં છબરડા ઘણા વાળ્યા.

કલ્પના—ભાઈ એમ છે ને કે હજી એ પરણ્યો નથી એટલે પતિ તરીકેનો પાઠ ભજવતાં એને ન જ આવડે. પણ એણે તમને કેમ છૂટા કર્યા?

ઉમેશ—અરે એ તો કહે છે કે હું ભટજી નહિ પણ ચોર છું. શોભનાએ એને સમજાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ.

કલ્પના—એટલે તમે ઘર છોડી ચાલ્યા ગયા, ખરેખર?

ઉમેશ—હાસ્તો. છત્રી લઈને વરસતા વરસાદમાં બહાર જઈ થોડી વાર મારા દુર્ભાગ્ય પર હસતો ઊભો. મને ચિંતા માત્ર શોભનાની હતી.

કલ્પના—પછી તમે અંદર શી રીતે આવ્યા?

ઉમેશ—શોભનાએ બારણાં ઉઘાડ્યાં ત્યારે જ હું પાછો અંદર પ્રવેશી શક્યો! મારા પ્રવેશની એના સિવાય બીજા કોઈને ખબર નથી. ચાલો હવે તમારી બધી વસ્તુઓ એકઠી થઈ ગઈ!

કલ્પના—પડદા આવી ગયા એટલે બસ. બીજી નાની વસ્તુઓ ભલે પાછળથી આવે. હું હવે આ સામાન લઈ જાઉં છું. ગ્રામોફોન અને ચાંદીની થાળીઓ તમે બારણા પાસે મૂકજો એટલે હું ત્યાંથી લઈ જઈશ.

ઉમેશ—ભલે.

[કલ્પના પડદાનું પોટલું લઈ જાય છે. ઉમેશ ચાંદીનાં વાસણોનું પોટલું બારણા પાસે મૂકી પાછો ફરે છે ત્યાં બહાર ઊભો રહેલો બાલંભટ્ટ એ લઈ પસાર થાય છે. ઉમેશ ગ્રામોફોન ઉપાડે છે પણ એનું ભૂંગળું એના હાથમાંથી છટકી નીચે પડે છે. આ અવાજથી જાગેલો રંગીલ બંદૂક લઈ તેની સામે આવી ઊભો રહે છે.]

ઉમેશ—(ગ્રામોફોન મૂકી દઈ) જરા થોભી જાઓ. જો જો કાંઈ ગોળી ચલાવી બેસતા!

રંગીલ—હં! કેમ બચ્ચાજી, હવે તો પકડાયા ને? બોલો!

[બંદૂક લઈ તેની પાસે જાય છે. ઉમેશ નીચે ગબડી પડે છે. રંગીલ હસે છે. પણ ઉમેશ ધ્યાન દરવાજા તરફ જાય છે ચાંદીનાં વાસણોનું પોટલું ત્યાં ન જોતાં ચોંકી ઊઠે છે.

રંગીલ—ચાલ બતાવ પેલા પડદા ક્યાં છે! અને ચાંદીનાં વાસણોનું પેલું પોટલું તે બેરીને આપી દીધું, કેમ? આવા જ ધંધા બધે કરતા ફરો છો ને!

ઉમેશ—ભાઈ તમારી કાંઈ ભૂલ થાય છે. મારે અહીંથી કશું ચોરવાની જરૂર નથી. તમે મારી પત્નીને બોલાવો એટલે તમારી ખાતરી થશે.

રંગીલ—એટલે? તું મને નાનું બચ્ચું સમજે છે કેમ? તારી સ્ત્રીને હું બોલાવવા જાઉં એટલે તું અહીંથી રફુચક્કર થાય એમ જ ને!

ઉમેશ—પણ મારી સ્ત્રી તો અંદર છે. હું શોભનાને બોલાવવાનું કહું છું

રંગીલ—(ઉશ્કેરાઇને) શું! જરા જીભ સંભાળીને વાત કર સમજ્યો! શોભના એકાએક તારી સ્ત્રી બની ગઈ કેમ? તારી ચાલબાજી બસ કર નહિ તો આ જોઈ છે (પિસ્તોલ તાકે છે.)

ઉમેશ—પણ તમે આ પિસ્તોલ તાકવાનું બંધ કરશો ? જરા મારી વાત તો સાંભળો.

રંગીલ—(પિસ્તોલ ખિસ્સામાં મૂકી) ચાલ આ મૂકી દીધી. બોલ હવે તારે શું કહેવું છે ! બીજી વાત પછી પણ પેલા પચાસ રૂપિયા પાછા આપી દે ચાલ, નહિ તો જાનથી મારી નાખીશ સમજ્યો ?

ઉમેશ—(હસીને) આ તમારા પચાસ રૂપિયા. બસ ? હવે જરા મારું સાંભળશો ?

રંગીલ—(સંતોષથી રૂપિયા ગજવામાં મૂકી) હાં બચ્ચાજી બોલો.

ઉમેશ—ભાઈ, ખરી વાત એ છે કે આ તો હસવાનું ખસવું થયું છે.

રંગીલ—એટલે ?

ઉમેશ—પહેલી વાત તો એ છે કે હું રસોઈયો જ નથી.

રંગીલ—(હસી પડી) વાહ, ભાઈ વાહ ! એમાં તેં નવું શું કહ્યું ? તું જૂનો ડાકુ છે એ તો જાહેર વાત છે !

ઉમેશ—અરે ભાઈ, હું તો ડાકુ પણ નથી અને ચોર પણ નથી તમે મને વચમાં ન રોકો. એક વાર આખી વાત સાંભળી લ્યો.

[અંદરથી શાલ ઓઢીને દુર્લભરામ પ્રવેશે છે.]

દુર્લભરામ—મને તો પહેલેથી જ વહેમ હતો કે આ બદમાશ અહીંથી જવાનો જ નથી. એ ચિંતામાં મને પૂરી ઊંઘ પણ આવી નહિ. (ચારે તરફ જોઇને) અરે ! પણ અહીંના પડદા વગેરે કયાં ગયા ?

રંગીલ—અરે પડદા તો શું પણ ચાંદીનાં વાસણો પણ એણે તો રવાના કરી દીધાં છે. એ તો બેટમજી ગ્રામોફોન ખસેડવા જતાં પકડાયા છે !

દુર્લભરામ—તો પછી એને પોલીસને હવાલે કરો ! હમણાં ને હમણાં જ.

રંગીલ—(હસીને) પણ વડીલ, આ તો Gentleman thief છે ! એ પાછો એની આપવીતી સંભળાવવા માગે છે !

દુર્લભરામ—અરે સાંભળી આપવીતી ! ટેલિફોનથી પોલીસચોકીએ તુરત ખબર આપો, ચાલો જલદી કરો.

ઉમેશ—શું ! તમે ખરેખર મને પોલીસને હવાલે કરશો ?

રંગીલ—ના રે, અક્ષત કંકુથી તારી પૂજા કરીશું, ભાઈ. (રિસિવર હાથમાં લઇ નંબર જોડે છે) હલ્લો ! કોણ ? દાણી સાહેબ, જુઓ હું ઉમેશચંદ્ર નં. ૨૦૫૦ પરથી, બોલું છું તમે સાંજે પેલા બાલંભટ્ટની વાત કરી હતી ને ? એ ભાઈસાહેબ ચોરી કરતાં આબાદ પકડાયા છે. હવે મહેરબાની કરીને તમારા એ દાગીનાનો ચાર્જ લેશો ? હેં ?...હા મકાન તો આપ જાણો છો ચાયો, સાહેબજી. (ઉમેશ તરફ જોઇને) તો બાલંભટ્ટજી, આપનો હવાલો લેવા માટે પોલીસ હમણાં જ આવશે.

ઉમેશ—(રંગીલ પાસે જઈ, ધીરેથી) તમે મારી સાચી વાત નહિ જ સાંભળો !

રંગીલ—(હસીને) હવે તો સાચી વાત દાણી સાહેબને જ કહેજો બાલંભટ્ટજી.

[શોભના આંખો ચોળતી પ્રવેશે છે.]

શોભના—શેની ધમાલ છે આટલી મોડી રાતે ? (ચારે તરફ જોઈને) અરે ! આપણા પડદા કયાં ગયા !

રંગીલ—બધું ઠેકાણે છે. દાણી સાહેબના આવવાની જ હવે રાહ જોઈએ છીએ.

શોભના—એટલે?

દુર્લભરામ—બધો વાંક જ તારો છે દીકરી. તને પહેલેથી કહ્યું હતું કે આ હરામજાદાનો વિશ્વાસ ન કર પણ તું વડીલોનું માને છે જ ક્યારે? (ઉમેશને બતાવી) આ તારો રસોઈયો જ પહેલા નંબરનો ચોર છે, સમજી?

શોભના—ફરી પાછી એની એ વાત કરવા માંડ્યા તમે? હું તમને કહી ચૂકી છું કે આ માણસ ચોર નથી જ નથી!

દુર્લભરામ—(ગુસ્સે થઈને) આજે તને થઈ શું ગયું છે શોભના? જોતી નથી કે તારું દીવાનખાનું તો આખું ખાલી થઈ ગયું છે? અને છતાં ય તું કહે છે કે આ માણસ ચોર નથી!

શોભના—પણ બાપાજી, એ માણસે જ જો સામાન ખસેડ્યો હશે તો તે ક્યાંય જવાનો નથી બાપાજી. (ઉમેશને) અહીંનો સામાન બધો ક્યાં ગયો?

ઉમેશ—મેં કલ્પનાબહેનને આપી દીધો છે.

દુર્લભરામ—પણ આપણા ઘરનો સામાન આપવાવાળો એ કોણ છે?

ઉમેશ—(શોભનાને) એમણે મારી પાસે માગ્યો એટલે તો આપ્યું જ ને?

દુર્લભરામ—હડહડતું જુઠાણું! કોને બનાવે છે તું? રાતના એક વાગ્યે કલ્પનાબહેન તમારી વસ્તુઓ માગવા માટે આવે? એવી બધી શી જરૂર પડી એને પડદાની?

ઉમેશ—એ એમના પતિને બતાવવા માગતાં હતાં.

દુર્લભરામ—(ખડખડાટ હસી પડી) શી અદ્‌ભુત બનાવટ! ઘરમાંથી એકવાર કાઢી મૂકેલો નોકર સિફતથી પાછો અંદર ઘૂસે છે, એટલું જ નહિ પણ ઘરનો સામાન પણ પાડોશીને ત્યાં રવાના કરે છે! કારણ? પાડોશણ પોતાના પતિને એ સામાન બતાવી ખુશ કરવા માગતી હતી! વાહ પઠ્ઠે વાહ! ખૂબ કરી હોં!

શોભના—બાપાજી, એ જે કહે છે તે બિલકુલ સત્ય છે.

દુર્લભરામ—બસ દીકરી, તો પછી મારે કશું કહેવાનું રહેતું નથી.

રંગીલ—ઘડીભર માની લઈએ કે એ કહે છે તે સાચું છે તો આપણે કલ્પનાબહેનને પૂછીને ખાતરી કરી લઈએ. એમનો ટેલિફોન નંબર કયો છે?

શોભના—૨૫૫૭.

રંગીલ—(ટેલિફોન રિસિવર ઉપાડી) બે, પાંચ, પાંચ, સાત. (થોડીવાર રહીને) કોણ? કલ્પનાબહેન? હું ઉમેશ. અમારે ત્યાંના બધા પડદા અને ચાંદીનાં વાસણો ગુમ થયાં છે. અમારા જીવરામ ભટજી કહે છે કે એ બધું તમે લઈ ગયાં છો. સાચી વાત છે? (રિસિવર હાથમાં પકડી) એ તો કહે છે કે મને કાંઈ મળ્યું નથી! હમણાં એ પોતે જ અહીં આવે છે.

ઉમેશ—(ગભરાટથી શોભનાને) પણ મેં તો બધો સામાન પોટલામાં બાંધીને બહારના બારણા પાસે મૂક્યો હતો. પણ અહીં તો કાંઈ દેખાતું નથી! વળી તે વખતે અહીં કોઈ હતું પણ નહિ!

રંગીલ—કેમ કોઈ નહોતું? તમારી બી તો હતી ને?

શોભના—એમની સ્ત્રી ?

રંગીલ—હા, હા, એક સ્ત્રી અહીં જરૂર આવી હતી. અંધારામાં મને એનું મોં બરાબર દેખાયું નહિ એટલું ખરું. એ બંનેએ મળીને આ ધંધા કર્યા છે. મેં બંનેને વાતો કરતાં અંદરથી જોયાં હતાં.

શોભના—(મૂંઝાઇને) અરે ભગવાન ! આ તે કેવી વિચિત્ર ઘટના ? કાંઈ સમજાતી જ નથી !

[બહારના બારણા પર ટકોરા પડે છે.]

રંગીલ—જો ને શોભના, કલ્પનાબ્હેન જ આવ્યાં હશે.

[શોભના બારણું ઉઘાડી તુરત જ બંધ કરી ભયથી ધ્રૂજતી અંદર આવે છે.]

રંગીલ—કેમ, કેમ શું થયું ? આટલી ધ્રૂજે છે કેમ ?

શોભના—પોલીસ આવી છે ! તે તમે ભટજીને જેલમાં મોકલશો એમ !

રંગીલ—એમાં શંકા શી છે ?

શોભના—નહિ, નહિ, તેમ નહિ બની શકે. (ધીરેથી ઉમેશની નજીક જઈ) મને લાગે છે કે હવે તો સાચી વાત કહી દેવી જોઇએ.

ઉમેશ—નહિ, નહિ, હવે કહેવાનો કાંઇ અર્થ નથી. જે થાય તે જોયા કરો.

[બારણું ઊઘડે છે અને ઇન્સ્પેક્ટર દાણી તથા બે સિપાઇઓ પ્રવેશે છે.]

દુર્લભરામ—(આંગળીનો એવી રીતનો અભિનય કરે છે કે તે દ્વારા કોનો નિર્દેશ કરે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી.) ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, આ રહ્યો તમારો દાગીનો.

દાણી—આપને કહેવાની જરૂર નથી સાહેબ. અમારા દાગીનાને ઓળખવાનાં સાધનો અમારી પાસે જોઇએ તેટલાં છે. ચાલો આવી જાઓ બાલંભટજી (કહી રંગીલનો હાથ પકડે છે. આ ભૂલ થવાનું કારણ એ છે કે ઉમેશ ખુરસી પર બેઠેલો છે અને શોભના તેની બાજુમાં ઊભી છે જ્યારે એમની બાજુમાં માત્ર થોડે દૂર રંગીલ ઊભો છે.)

રંગીલ—(ચોંકીને) હેં ! મિ. દાણી, આ શું કરો છો ?

દાણી—ઓ હો ! તું તો મને નામથી પણ બોલાવતો થઈ ગયો કેમ ? પણ દોસ્ત હવે તને હું જેલખાનાની પૂરેપૂરી હવા ખવડાવીશ, જોઈ લેજે. ચાલ. (ફરીથી એનો હાથ પકડે છે પણ રંગીલ તે ઝાટકાથી તરછોડી નાખે છે.)

રંગીલ—અરે પણ બાલંભટ તો સામે છે ! તમે કોને પકડો છો ?

[દાણી અંદેશાથી દુર્લભરામ તરફ જુએ છે.]

દુર્લભરામ—સાચી વાત છે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ. ગુનેગાર આ નહિ પણ સામે ઉભેલો માણસ છે. આ તો આ મકાનના માલિક ઉમેશચંદ્ર છે.

દાણી—ખરેખર ? મને માફ કરજો હોં મિ. ઉમેશચંદ્ર. આજકાલના ગુનેગારો ટોટપાટલૂનમાં સજ્જ થઇને ચોરી કરે છે એટલે અમારું કામ ખૂબ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સારા માણસો અને બદમાશો વચ્ચે કાંઇ ભેદ જ જણાતો નથી. પણ તમે મનમાં ન લાવતા હો.

રંગીલ—કાંઈ નહિ દાણીસાહેબ, હવે તમે આ દાગીનો સંભાળો એટલે બસ.

દાણી—(ઉમેશને) ચાલો સરકાર ! સિપાઈ, એને પકડી લે.

[સિપાઈ જરા આગળ વધે છે ત્યાં]

શોભના—(આગળ વળીને) દાણીસાહેબ, આ માણસ નિર્દોષ છે.

દાણી—તમે કોણ છો ?

શોભના—મારું નામ શોભના છે. આ મકાનની માલિક હું છું.

રંગીલ—દાણીસાહેબ, આ વખતે તમે મારી સ્ત્રી જે કાંઇ ...

શોભના—(ક્રોધથી, રંગીલને) જુઓ, હવે એ રીતે વાત ન કરો સમજ્યા !

રંગીલ—પણ તું મારી સ્ત્રી તો છે જ ને ? તો પછી એમ કહેવામાં વાંધો શો છે ?

શોભના—માની લો કે હું તમારી સ્ત્રી છુ પણ તેથી કાંઈ દરેક વખતે દરેક માણસની પાસે તમે એની જાહેરાત કરો એ મને બિલકુલ પસંદ નથી.

દુર્લભરામ—શોભના, બેટા, આ તો હદ થાય છે હોં. એક રસોઇયાને ખાતર તું આટલાં ઊંડાં પાણીમાં શા માટે ઊતરે છે ?

શોભના—આખરે વસ્તુઓ તો મારી ગઈ છે ને ? તેની વ્યવસ્થા હું જ કરી લઇશ. કોઇએ એમાં માથું મારવાની જરૂર નથી.

દાણી—બ્હેન, અહીં જ તમારી ભૂલ થાય છે. ચોરને તમે માફ ભલે કરો પણ કાયદો તો હરગીઝ નહિ કરે. અને આ તો અમારો જૂનો ઘામીસ છે. એને કેમ છૂટો મુકાય ! એને તો જેલનો આરામ જ મળવો જોઈએ.

શોભના—(ઉત્તેજિત થઇને) પણ તમે કોઇ ભળતા જ માણસને પકડવા આવ્યા છો. આ તો મારા પતિ છે !

દુર્લભરામ—હેં ! શોભના ! તારું મગજ તો ઠેકાણે છે ને ? (રંગીલને) તો પછી તમે કોણ છો ?

[રંગીલ ક્ષોભ પામીને પાછો હઠે છે, ઊમેશ લજ્જાથી નીચું જુએ છે. દાણી પણ સ્તબ્ધ બની જોઈ રહે છે.] (થોડી વારે)

દાણી—(શોભનાને) પણ થોડી વાર પહેલાં તો તમે આમને (રંગીલને) તમારા પતિ તરીકે ઓળખાવતાં હતાં ?

શોભના—(નીચું જોઈ, લજ્જાપૂર્વક) હા, પણ એ બધું જૂઠું હતું. સાચી વાત કહું ? (રંગીલને બતાવી) આ મારા સાચા પતિ નથી. એમને તો કેવળ ઉછીના આણ્યા હતા—કેવળ મજાક ખાતર.

દાણી—(ગંભીર બનીને) શોભનાબ્હેન, તમારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે જરા સમજી વિચારીને કહેો. આ કાંઈ હાંસીમશ્કરીનો મામલો નથી, સમજ્યાં ?

દુર્લભરામ—ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, તમે એના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખશો. આજે એનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી. એ નાની હતી ત્યારે પણ ખૂબ વિચિત્ર અને ધૂની હતી. હજી પણ દુર્ભાગ્યે એ જ સ્થિતિ ચાલુ હોય એમ લાગે છે. એની એક ટેવ એ છે કે દરેક વાતને એ નાટક કે સિનેમાની ફિલ્મનું રૂપ આપી દે છે. બાપ છું એટલે મને એની એ ટેવની પૂરી ખબર છે.

દાણી—આપનું કહેવું બરાબર છે. પણ હવે આ બે જણમાંથી એક તો બાલંબર હોવો જોઇએ ને ? બીજા એમના પતિ. બ્હેન, હવે તમે અમને એટલું કહેશો કે તમારા પતિ કયા છે ?

શોભના—(તપી જઈને) મેં તો તમને કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. હવે તમે એમને પૂછીને ખાતરી કરી લ્યો.

દાણી—(રંગીલને) કેમ સાહેબ, એમના પતિ તમે છો ખરા?

રંગીલ—(સાચું કહી દે તો પોતાને જેલમાં જવું પડે એ ભયથી) હા.

શોભના—(ગુસ્સાથી) બિલકુલ જૂઠું!

દાણી—(તેના તરફ ધ્યાન ન આપતાં, ઉમેશને) હવે સાહેબ તમે બોલો. શોભનાબહેનના પતિ તમે છો ખરા?

ઉમેશ—હું કંઇ કહેવા નથી માગતો. હા એટલું સાચું કે ચાંદીનાં વાસણો મેં અહીંથી વેગળાં કર્યાં હતાં. આથી વિશેષ મારે કાંઈ કહેવાનું નથી.

શોભના—અને એમણે એ વાસણો અહીંથી કેમ ખસેડ્યાં તે હું જાણું છું. અમારાં ...

ઉમેશ—બસ, બસ એ વિષે જે કાંઈ કહેવાનું હશે તે હું જ કહીશ. તમે ચૂપ રહો.

શોભના—(રંગીલને) આ સૌ તમારી જ દુષ્ટતાનું પરિણામ છે! તમે આટલા બધા અવિવેકી છો એમ જાણતી હોત તો પહેલેથી જ મેં તમારો વિચાર સરખો ન કર્યો હોત.

[રાગિણી ચોરીછૂપીથી આવીને રંગીલની પાછળ ઊભી રહે છે]

રંગીલ—પણ શોભા તું મારી પત્ની છે એમ કહેવામાં મેં શો અવિવેક કર્યો છે?

રાગિણી—હેં? ઓ મા! (ખુરસીમાં ફસડાઈ પડે છે.)

રંગીલ—કોણ? રાગિણી? તું અહીંયાં ક્યાંથી? (એની પાસે જાય છે.)

રાગિણી—(તપી જઈને) બસ બસ, દૂર રહો. હું તમારી સાથે હવે વાત સરખી કરવા માગતી નથી. તમારી આટલી બધી નાલાયકી!

રંગીલ—પણ તું મારું સાંભળ તો ખરી!

દુર્લભરામ—રાગિણી, શું છે આ બધું? કોણ છે આ ગૃહસ્થ?

રાગિણી—માસાજી, આ જ શ્રી. રંગીલ જેમને મળવા આપણે આવતી કાલે ભાવનગર જવાનાં હતાં! ભગવાને જ મને આજે બચાવી લીધી!

દુર્લભરામ—પણ આ તો તારા બનેવી ઉમેશચંદ્ર છે! રંગીલ નામ ધારણ કરી એણે તને છેતરી લાગે છે! વળી આ પરણેલા માણસ સાથે તારો વિવાહ થઈ જ કેવી રીતે શકે?

રંગીલ—(ખૂબ જ ગભરાટમાં) અરે મુરબ્બી, હું ઉમેશચંદ્ર છું જ નહિ. મારું સાચું નામ રંગીલ જ છે!

રાગિણી—તો પછી ઉમેશચંદ્ર નામ ધારણ કરી મારી બહેનના પતિ કેમ બની બેઠા?

રંગીલ—(દુઃખી થઈને) રાગિણી, રાગિણી! તને કઈ રીતે સમજાવું કે શોભના મારી સ્ત્રી છે જ નહિ. એ તો ખાલી બનાવટ હતી!

રાગિણી—નહિ, નહિ હું એ માનવા તૈયાર નથી. હમણાં તો તમે બહેન સાથે એક પતિની જેમ ઝઘડો કરતા હતા. જો તમે એના પતિ ન હો તો એમ કરવાની જરૂર જ શી હતી?

રંગીલ—અમારી વચ્ચે કશો ઝઘડો તો થયો જ નથી. પણ શોભનાબહેન તો અહીં જ ઊભાં છે ને? તું તારી જાતે જ એમને પૂછ ને? અથવા લે હું જ પૂછું છું. શોભના, અરે શોભનાબહેન, આપણે એકબીજા સાથે પરણ્યાં છીએ ખરાં?

શોભના—(જક્કીપણે) હાસ્તોને. [બધાં આશ્ચર્ય અનુભવે છે]

રંગીલ—હેં! આ શું બોલો છો તમે?

શોભના—ન બોલું તો શું કરું? જ્યારે મેં સાચી વાત કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તમે મને ક્યાં બોલવા દીધી હતી? હવે તમે જાણો અને તમારું કામ જાણે.

રંગીલ—(ગભરાટથી) રાગિણી, હું સાચું કહું છું હોં કે શોભનાબહેનને તો હું ગઈ કાલ સુધી ઓળખતો પણ નહોતો. કેવળ બહેનના કહેવાથી હું તો ઉછીનો વર બનીને આવ્યો હતો.

શોભના—તું એમની વાતો ઉપર જરાય વિશ્વાસ રાખીશ નહિ, સમજી. હજી તું એ મૂર્તિને ઓળખતી નથી. તને સવેળા ચેતવું છું. [ચાલી જાય છે]

દુર્લભરામ—હવે મને બધી વાતનો ભેદ સમજાય છે ખરો. આ ગૃહસ્થની નજર તો કેવળ મારી દોલત પર જ છે. સ્વાર્થી!

રંગીલ—ક્ષમા કરજો વડીલ પણ હું સાચું કહું છું કે મને આપની મિલકતની જરાય પડી નથી.

દુર્લભરામ—તે વિના દીકરાના નામ પર થયેલી મિલકત લેવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યા છો!

રાગિણી—દીકરો! તે એમને દીકરો પણ છે? કેવી ભયંકર છેતરપિંડી! ડૉ. રંગીલ, આજથી તમારી સાથે મારે કાંઈ જ સંબંધ નથી, સમજ્યા?

રંગીલ—રાગિણી, હું તને કેમ કરીને સમજાવું કે આ બધી નરી ગેરસમજ છે?

રાગિણી—મારે માટે તો એ જ સાચી સમજ છે. સાહેબજી. [ચાલી જાય છે.]

રંગીલ—મુરબ્બી, આપ પણ મારું નહિ સાંભળો?

દુર્લભરામ—બસ કરો મિસ્તર. હવે હું તમારી સાથે વાત પણ કરવા માગતો નથી. [ચાલ્યા જાય છે.]

રંગીલ—यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता ....

[ચાલ્યા જાય છે]

ઉમેશ—(હસીને) સૌ પોતપોતાની વાત કહેવા માગે છે પણ અહીં સાંભળવાની ફુરસદ કોને છે?

દાણી—જુઓ બાલભટ્ટ, મારે હજી બીજું પણ કામ છે. કેવળ તમારી પછવાડે આખી રાત ગાળવાનું અમને પરવડે નહિ. ચાલો, આગળ થાઓ.

ઉમેશ—ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, તમે મને બાલભટ્ટ કહીને લઈ જાઓ છો એથી મને ઘણો અન્યાય થાય છે મેં તમને કહ્યું ને કે હું બાલભટ્ટ છું જ નહિ!

દાણી—ખેર, પણ તમારે અમારી સાથે પોલીસ ચોકી પર તો આવવું જ પડશે. જો તપાસમાં એમ જણાઈ આવશે કે તમે બાલભટ્ટ નથી તો હું તમને છૂટા કરી દઈશ. પણ આ વખતે તો તમારે આવવું જ પડશે. સિપાઈઓ ચાલો. (ઉમેશની બંને બાજુએ સિપાઈ ઊભા રહે છે)

ઉમેશ—અલે સાહેબ. ચાલો. [સૌ જાય છે.]

[પડદો પડે છે]

ચાલુ] [આવતા અંકે પૂરું થશે

સંતાકૂકડી

વત્સલા મહેતા

નાનકડો રાજીવ ચમકીને ઊંઘમાંથી જાગી ગયો. સૂર્યનાં પહેલાં કિરણો એના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યાં હતાં. બારીની બહાર એક ડાળી પર વરસાદનાં ટીપાં મોતીની જેમ ચમકતાં હતાં. ઉપર છાપરા પર વરસાદ ટપ ટપ કરતો પડતો હતો અને તેના એકધારા અવાજથી મનને વિષાદના ઘેરા પટથી આવરી દેતો હતો. શરદઋતુ આવી ચૂકી હતી.

રાજીવે સામે જોયું તો રાત્રિએ બાળવામાં આવતો નાનો દીવો, ટેબલ પર ઝાંખો પ્રકાશ પાડતો બળતો હતો અને પાસેના જ પલંગ પર રાજીવનો જોડિયો ભાઇ અવિનાશ ઊંઘતો હતો. રાજીવ અવિનાશ સામે જોઇ રહ્યો. જોતાંજોતાં એને જાણે પોતે જ સૂતેલો હોય એવી વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી. એ જ વાળ, એ જ આંખો, એ જ હોઠ અને એ જ ચહેરાની રેખાઓ. પણ જોતાંજોતાં જ એને આજના દિવસનું મહત્ત્વ યાદ આવ્યું. આજે તો ૫ મી જુન હતી. પ્રભાબહેને ગયે વર્ષે બરાબર ૫ મી જુને સતીશની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે છોકરાંઓને પોતાને ત્યાં જમવા નહોતર્યાં હતાં. ઓહો! એટલામાં આ વાતને એક વર્ષ પણ થઈ ગયું!

અવિનાશ ઊંઘમાં એકદમ પાસું ફર્યો અને પોતાનો હાથ મોં પર દાબ્યો. રાજીવનું હૃદય ભયથી ધડકવા લાગ્યું. પથારીમાં એકદમ તે બેઠો થઇ ગયો અને બૂમ મારીઃ “અવિનાશ! ઊઠ! ઊઠ!” અવિનાશનું આખું શરીર કંપી ઊઠ્યું અને એણે જોરથી નાનકડા હાથની મૂઠ્ઠી વાળીને હવામાં હલાવી. પણ એની આંખો તો બંધ જ રહી. રાજીવને લાગ્યું કે જાણે અચાનક આખા ઓરડામાં અંધકાર છવાઈ ગયો અને જાણે ક્યાંકથી એક મોટું ચામાચીડિયું ઓરડામાં ધસી આવ્યું. રાજીવે ફરીથી જોરથી બૂમ પાડીઃ “અવિનાશ! ઊઠ!” અને બહાર વરસાદ જોરથી આવવા મંડ્યો. અવિનાશે આંખો ચોળીને ઉઘાડી. “તેં મને બૂમ પાડી?”

“તને બિહામણું સપનું આવતું હતું.” રાજીવે દૃઢ વિશ્વાસથી કહ્યું. અનુભવથી રાજીવને હવે ખબર પડી ગઈ હતી કે એના અને અવિનાશના મનમાં હંમેશ એકસરખા વિચારો ચાલતા હતા. પણ રાજીવ અવિનાશ કરતાં મોટો હતો, જો કે બે વચ્ચે માત્ર થોડી મિનિટોનો જ ફેર હતો–પણ પોતે જ્યારે જન્મ પછી તરત પૃથ્વીના તેજમાં નહાતો હતો ત્યારે એનો જોડિયો ભાઈ હજી દુઃખ, દરદ અને અંધકારમાં અટવાતો હતો એ વિચાર જ રાજીવને મન પોતાને મોટો ગણવા માટે પૂરતો હતો. અને એ વિચાર જ એને ખાત્રી આપતો હતો કે મોટાભાઇ તરીકે પોતાની ફરજ હતી કે અનેક નાનીમોટી વસ્તુઓથી ભય પામતા આ નાના ભાઇને રક્ષણ આપવું.

“મને સપનું આવ્યું કે હું મરી ગયો” અવિનાશે કહ્યું.

“કેવું સપનું હતું?” રાજીવે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“બહુ ખાસ યાદ નથી”

“તને સપનામાં એક મોટું કાળું ચામાચીડિયું આવ્યું હતું.” પૂર્ણ વિશ્વાસથી રાજીવે કહ્યું.

"એમ !" અવિનાશે આ બાબતમાં પોતાના ભાઈનો જરા પણ વિરોધ ન કર્યો અને સ્વપ્નાની વિગત સ્વીકારી લીધી.

આજે તો ૫ મી જુન—ફરીથી રાજીવને પ્રભાબહેનના સતીશની વર્ષગાંઠ ખાતેનું જમણ યાદ આવ્યું, અને સરસ પેટિસ, ભજિયાં, કોપરાપાક, જાતજાતનાં શાક વગેરે એની આંખ સામે તરવરી રહ્યાં. અને પછી? લીંબુ ચમચાની રમત, સોયમાં દોરો પરોવવાની રમત, સંતાકૂકડી—

"મારે જમવા નથી જવું" એકદમ અવિનાશ બોલી ઊઠ્યો: "રમા ત્યાં હશે અને જયશ્રી પણ."

રમા ને જયશ્રી જે જમણમાં હોય તે જમણને અવિનાશ ધિક્કારતો. રમા ને જયશ્રી બન્ને અવિનાશ કરતાં મોટાં હતાં. રમા તેર વર્ષની હતી અને જયશ્રી પંદરની. પ્રભાબહેનના જમણમાં બન્ને ખૂબ સરસ કપડાં પહેરીને ગયે વર્ષે આવ્યાં હતાં. જ્યારે લીંબુને મોંમાં પકડી રાખેલા ચમચામાં ટકાવી રાખવા તે મહેનત કરતો હતો ત્યારે બન્ને જણ તિરસ્કારથી એની તરફ તાકી રહી ઊભાં હતાં. અવિનાશને છોકરીઓ માત્ર ગમતી નહોતી. અને ગયે વર્ષે—

"કેમ નથી આવવું! શું થયું છે!" રાજીવે પૂછ્યું.

"ના, ના! કાંઈ નહિ! મને ઠીક નથી લાગતું. મને લાગે છે મને શરદી થઈ છે. મારે જમવા ન જવું જોઈએ."

રાજીવ આશ્ચર્યથી અવિનાશ સામે જોઈ રહ્યો. "અવિનાશ! ખરેખર તને બહુ શરદી થઈ છે!"

"જો હું જમવા જઈશ તો મારી શરદી વધી જશે. કદાચ હું મરી પણ જાઉં."

"તો તો તારે જમવા ના જવું જોઈએ" રાજીવે દૃઢતાથી કહ્યું,—જાણે કે એ એક વાક્યથી અવિનાશના બધા કોયડાઓનો ઉકેલ ન થઈ જતો હોય!

અવિનાશ બધા જ નિર્ણયો પોતાના ભાઈ પર છોડીને નિશ્ચિન્ત થઈને સૂતો; પણ હજી પણ તેણે પોતાના ભાઈ તરફ મોં ન ફેરવ્યું. ગયા વર્ષના પ્રભાબહેનના જમણમાંના એક અણગમતા બનાવનાં સ્મરણો હજી અવિનાશના મનમાં તાજાં જ હતાં. ગયે વર્ષે જમણ પછી બધાં છોકરાંઓ સંતાકૂકડી રમતાં હતાં ત્યારે પોતે પણ એક ખૂણામાં સંતાયો હતો. અચાનક બિલ્લીપગે આવીને જયશ્રીએ અંધારામાં પોતાના પર હાથ મૂક્યો ત્યારે પોતે કેવી ચીસ પાડી ઊઠ્યો હતો તે યાદ આવતાં જ અવિનાશના ગાલે શરમના શેરડા પડ્યા. ખરેખર છોકરીઓ હમેશ બહુ ચુપકીથી ચાલતી. કોઈ દિવસ અવિનાશ એમનાં ચંપલનો અવાજ પણ સાંભળી નહોતો શકતો. જાણે બિલાડી ચાલી!

જ્યારે ગંગાબાઈ હાથમાં ધોવાનું ગરમ પાણી લઈને આવ્યાં ત્યારે રાજીવે કહ્યું: "ગંગાબાઈ, અવિનાશને શરદી થઈ છે. એ આજે સૂઈ જ રહેશે." અવિનાશ સામે જોયા વિના જ ગંગાબાઈએ કહ્યું, "એને ફરવા લઈ જઈશ. ખુલ્લી હવાથી એને ફાયદો થશે. ચાલો, ઊઠીને દાતણ કરો."

ગંગાબાઈના ગયા પછી રાજીવે ચિંતાથી કહ્યું: "અવિનાશ! તું સૂઈ જ રહેજે. હું બાને કહીશ કે તને ઠીક નથી લાગતું."

પરન્તુ વિધિની સામે આવો બળવો કરવાનું અવિનાશના ભાગ્યમાં નહોતું. જો સૂઈ રહે તો ડૉક્ટર આવે, છાતી તપાસે, થર્મોમિટર મૂકે અને બધાંને ખબર પડી જાય કે અવિનાશને કંઈ થયું નહોતું: જો કે એને બેચેની તો લાગતી જ હતી. હૈયામાં ફફડાટ થતો હતો; પણ એ ફફડાટ તો ભયનો હતો. જમણનો ભય, સંતાકૂકડીનો ભય, અંધારામાં સંતાવાનો ભય—રાજીવ વગર એકલા અંધારામાં સંતાવાનો ભય.

"ના," અવિનાશે એકદમ કહ્યું: "હું ઊઠીશ. પણ પ્રભાબહેનને ઘેર જમવા તો નહિ.જ જાઉં. હું ભગવાનના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે હું નહિ જાઉં." બસ! હવે ચિંતા નહિ. હવે ભગવાન એને આવા આકરા સોગંદ તો નહિ જ તોડવા દે. ભગવાન કાંઈક રસ્તો તો સુઝાડશે જ. હજી તો આખી સવાર ને આખી બપોર બાકી હતાં. જમણ તો છેક સાંજના સાત વાગે હતું. અત્યારથી એની ચિંતા કરવાની કાંઈ જરૂર નહોતી. હજી તો કાંઈ પણ બને. કદાચ પોતાને કાચ વાગે કે પગનું હાડકું ભાંગી જાય. ભગવાન જરૂર કાંઈક તો કરશે જ.

ભગવાનમાં અવિનાશને એટલો વિશ્વાસ હતો કે ચા પીતી વખતે જ્યારે બાએ પૂછ્યું: "અવિનાશ, તને શરદી થઈ છે?" ત્યારે એણે વાત ઉડાવી દીધી. બાએ કટાક્ષમાં કહ્યું, "આજે પ્રભાબહેનનું જમણ ના હોત તો આ શરદીએ જરૂર મોટું સ્વરૂપ પકડ્યું હોત." બાના અજ્ઞાન પર અવિનાશ મનમાં હસ્યો.

ગંગાબાઈ સાથે ફરવા જતાં એક અણગમતો બનાવ બન્યો. એ એકલો જ હતો અને રાજીવ ઘેર રહ્યો હતો. રસ્તામાં જયશ્રી મળી. રાજીવ હોત તો વાંધો નહોતો પણ આ તો જાણે પોતાને માટે જ બાઈ રાખી હોય એમ જયશ્રીને લાગ્યું હશે. જયશ્રી પોતાના કરતાં બે જ વર્ષે મોટી હતી તો પણ એકલી ફરવા જતી હતી. અવિનાશને જોઈને એ દોડતી આવી અને તિરસ્કારથી એની તરફ જોઈને કહ્યું, "ગંગાબાઈ, આજે અવિનાશને જમણમાં લાવશો ને? હું ને રમા બન્ને આવવાનાં છીએ." અને દોડતી દોડતી એ રમાના ઘર તરફ વળી ગઈ જમણના વિચાર માત્રથી પાછું અવિનાશનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. ભગવાને એને કોઈ રીતે રક્ષણ નહોતું આપ્યું, અને જમણનો સમય નજીક આવતો જતો હતો.

સમય બહુ જ ઝડપથી પસાર થતો જતો હતો. આટલા થોડા સમયમાં અવિનાશ કેવી રીતે પોતાની જાતને હિંમત આપીને ધડકતું હૃદય દૃઢતાથી કઠણ કરે! જ્યારે બધી તૈયારી કરીને પણ અંતરની લેશમાત્ર તૈયારી વિના અવિનાશ ગંગાબાઈ સાથે ઓટલાનાં પગથિયાં પર ઊભો ત્યારે એક ક્ષણ તો એને એમ જ લાગ્યું કે પોતે હમણાં જ બેશુદ્ધ થઈ જશે. સૂર્ય ક્યારનો કાળાં વાદળાંની પાછળ ચાલી ગયો હતો અને રાત નહિ છતાં રાત જેવું અંધારું ચારે પાસ છવાઈ ગયું હતું. અંધારામાં ગંગાબાઈના હાથનું ફાનસ પ્રકાશનો ઝાંખો પટ્ટો જમીન પર પાથરતું હતું. પાછળ ઘરમાં બધા જ દીવાઓ ઝગમગતા હતા અને રસોડામાં મહારાજ બા અને બાપુજીને પીરસવાની તૈયારી કરતા હતા. આજે તો બા અને બાપુજી એકલાં જ જમવાનાં હતાં: ક્ષણભર તો અવિનાશને ઘરમાં ભરાઈ જવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. મનમાં ક્ષણભર થયું કે બાને કહી દઉં કે જમવા નથી જવું, જમવા જવાની ઇચ્છા નથી, જમવા જવાની હિંમત નથી. બા તો તો જરૂર ના જ મોકલે.

અવિનાશે પોતે પોતાને ના પાડતો સાંભળ્યો; હંમેશને માટે પોતાની અને બા-બાપુજીની વચ્ચે રહેલો ગેરસમજનો પડદો ચીરી નાખતો કલ્પ્યો. "મને જતાં બીક લાગે છે. હું નહિ જ જાઉં, મારી જવાની હિંમત જ નથી ચાલતી; મને ત્યાં સંતાકૂકડી રમાડશે અને મારે અંધારામાં સંતાવું પડશે; મને અંધારાની બહુ જ બીક લાગે છે, હું ચીસેચીસ પાડીશ." કલ્પનામાં પણ અવિનાશને બાના ચહેરા પરના અતિ આશ્ચર્યના ભાવો દેખાયા અને બાના આ ભયની લાગણી પર ઠંડું પાણી રેડતા શબ્દો સંભળાયા: "અવિનાશ! આ શું ગાંડાં કાઢે છે! મેં પ્રભાબહેનને કહી દીધું છે કે સતીશની વર્ષગાંઠના જમણમાં રાજીવ અને અવિનાશ બન્ને જરૂર આવશે."

તેમ છતાં પણ બા અને બાપુજી પોતાને બળજબરીથી તો ન જ મોકલી શકત. "બા! તમે પ્રભાબહેનને કહેજોને કે હું માંદો છું? હું નહિ જ જાઉં. મને અંધારાની હદ પાર બીક લાગે છે." અને ફરી બાના શબ્દો: "ગાંડો ના થા અવિનાશ! અંધારાની તે કાંઈ બીક લાગે? અંધારામાં બીવા જેવું શું છે?" પણ બાનો આ કલ્પિત જવાબ સત્યથી વેગળો હતો તેની અવિનાશને ખાત્રી હતી. એમ તો બધા જ મોટેરાંઓ હંમેશ કહેતાં, "મૃત્યુમાં કાંઈ બીવા જેવું નથી" અને તેમ છતાં મૃત્યુથી સતત ડરતાં અને સતત તેને દૂર રાખવા મથતાં.

"પણ બાપુજી બળજબરીથી તો નહિ જ મોકલે. હું ચીસેચીસ નાખીશ. મારો અવાજ ફાટી જાય ત્યાં સુધી ચીસ પાડીશ."

"અવિનાશ, મોડું થાય છે" ગંગાબાઈનો બાગના અંધકારમાંથી અવાજ આવ્યો, અને ફાનસના ઝાંખા પ્રકાશમાં બાગની પગથી દેખાઈ. નિરાશાથી "આવું છું" કહેતો અવિનાશ મહાપરાણે પગથિયાં ઊતર્યો, અને છેલ્લી એક દૃષ્ટિ ઝગઝગાટ પ્રકાશતા ઘર તરફ નાખી—બા અને બાપુજીને અંતરની આ છેલ્લી વાત કહેવાની એની હિંમત ન ચાલી.

પણ હજી પ્રભાબહેનને વિનંતી કરવાનો એક છેલ્લો અવકાશ હતો. પ્રભાબહેનના દીવાનખાનામાં પગ મૂકતાં એને આશાનું એક માત્ર કિરણ દેખાયું. "કેમ છો પ્રભાબહેન! કેમ છે સતીશ!" કહીને ખૂણામાં એક ખુરશી પર અવિનાશ બેઠો. એ શરમાળ અને જાનડો હતો. રાજીવ સાથે તે બોલતો પરન્તુ એ તો જાણે એને પોતાની સાથે વાતો કરતો હોય એવી જ વૃત્તિ થઈ આવતી. સામે બેઠેલા રાજીવ સામે એણે જોયું અને જાણે પોતાની તરફ જોતો હોય એવું અવિનાશને લાગ્યું—એ જ વાળ, એ જ આંખો, એ જ ચહેરાની રેખાઓ—પોતે જ હતો—નહોતો માત્ર પોતાનો અંધકારનો ભય—પોતાનો અજાણી વ્યક્તિઓના અંધકારમાં પડતાં પગલાંઓનો ભય—પોતાનો અંધારી રાત્રિઓમાં ઊડતાં ચામાચીડિયાંઓનો ભય.

પ્રભાબહેને બધાં છોકરાંઓને એકઠાં કરીને રમતો શરૂ કરી—લીંબુ અને ચમચાની રમત; લંગડી, બાંધેલા હાથે પાણીના વાસણમાં તરતું શક્કરજન ખાવાની રમત અને બીજી અનેક રમતો, જેમાં અવિનાશ કદી જીતતો નહિ અને તેથી ધિક્કારતો. વચ્ચે વચ્ચે રમતો બંધ પડતી ત્યારે અવિનાશ રમા અને જયશ્રીથી બને તેટલો દૂર એકલો ઊભો રહીને સંતાકૂકડીની રમતમાંથી કેમ છટકવું તેનો વિચાર કરતો. અવિનાશ જાણતો હતો કે

સંતાકૂકડીની રમત જમણુ પહેલાં શરૂ નહિ થાય એટલે જમણુ સુધી તો એ નિશ્ચિન્ત હતો. જમણુ શરૂ થયું અને બધાએ સતીશને પોતપોતે લાવેલી ભેટો આપવા માંડી ત્યારે અવિનાશને ખ્યાલ આવ્યો કે સંતાકૂકડીની રમત અને અંધારામાં સંતાવાનું હવે દૂર નહોતું. એના અંતરમાં અંધકારમાં સંતાવાના અનેક ભયજનક વિચારો અને સંતાકૂકડીની રમતમાંથી કેમ છટકી જવું તેની જુદી જુદી યોજનાઓ ચાલતી હતી ત્યાં વચ્ચે એકદમ રમાનો અવાજ સંભળાયો: "જમ્યા પછી આપણે અંધારું કરીને સંતાવાની રમત રમીશું."

"ના, ના;" રાજીવે અવિનાશના ગભરાયેલા મોં સામે જોયું અને એકદમ બોલી ઊઠયો. "આજે આપણે સંતાકૂકડી નહિ રમીએ. દર વર્ષે એની એ રમત શું રમવાની?"

"પણ આજે રમવાની રમતોમાં સંતાકૂકડી તો છે જ. મને પ્રભાબહેને જ કહ્યું" જયશ્રી બોલી ઊઠી.

રાજીવ ચૂપ રહ્યો. જો પ્રભાબહેને કહ્યું જ હોય તો પછી કોઈ રીતે એ રમત બંધ રહે જ નહિ. રાજીવે બીજી પૂરી માગી અને ધીરે ધીરે ચમચીથી દૂધપાક ખાવો શરૂ કર્યો. કદાચ તેથી રમત પંદરેક મિનિટ ઠેલાય અને એટલા સમયમાં અવિનાશ કાંઈક રસ્તો શોધી કાઢીને રમતમાંથી છટકી જઈ શકે. પણ રાજીવની યોજના પાર ન પડી કેમકે અધીરાં બાળકોએ જમી રહીને હાથ ધોવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. આ રમતમાંથી અવિનાશને બચાવવાની રાજીવની આ ત્રીજી યોજના નિષ્ફળ ગઈ અને અવિનાશના વિચારોનું પોતાના અંતરમાં પ્રતિબિંબ પડતું હોય એમ એને એકદમ અંતરમાં એક કાળું મોટું ચામાચીડિયું પોતાની વિશાળ પાંખોથી અવિનાશના મુખને ઢાંકી દેતું જણાયું. પણ આવા મૂર્ખાઈ ભરેલા વિચારો માટે રાજીવે પોતાની જાતને ઠપકો આપ્યો અને મોટેરાંઓની શિખામણ યાદ કરી: "અંધારામાં કાંઈ બીવા જેવું હોતું જ નથી!" ધીરે ધીરે ઊઠીને હાથ ધોઈને જ્યારે બન્ને ભાઈઓ છેલ્લા પ્રભાબહેન પાસે પહોંચ્યા ત્યારે બધાં બાળકો અધીરાં થઈને એમની જ વાટ જોતાં હતાં.

"હવે," પ્રભાબહેને કહ્યું, "આપણે અંધારું કરીને સંતાકૂકડી રમીશું."

રાજીવે જોયું તો અવિનાશના હોઠ સખ્ત થઈને બીડાયા હતા. એને ખબર હતી કે જમણની શરૂઆતથી અવિનાશ જે ક્ષણથી અત્યન્ત બીતો હતો તે ક્ષણ આવી પહોંચી હતી. અવિનાશે આ ક્ષણનો હિંમતથી સામનો કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને અંતે પ્રયત્ન કરવો છોડી દીધો હતો. અવિનાશે રમતમાંથી છટકવાનો રસ્તો જડે માટે ખૂબ જ પ્રાર્થના કરી હશે — જ્યારે બીજાં બાળકો આ રમતનું નામ સાંભળતાં જ આનન્દમાં આવી ગયાં હતાં. "ચાલો! ચાલો! સંતાકૂકડી માટે તૈયાર થઈ જાઓ." "ચાલો! પક્ષ પાડો." "પકડાઈ જાય તો ક્યાં ઊભા રહેવાનું!" વગેરે કીકિયારીથી ઘર ગાજી ઊઠ્યું.

"મને લાગે છે," અવિનાશ હિંમતથી પ્રભાબહેન પાસે જઈને બોલ્યો, "કે ગંગાબાઈ હમણાં જ મને બોલાવવા આવશે એટલે હું સંતાકૂકડી તો નહિ જ રમું."

"અરે! ગંગાબાઈ આવશે તો થોડીવાર બેસશે. તારાં આ કાંઈ સહેજ મોડું થાય તો ચાલશે નહિ." પ્રભાબહેને અન્યમનસ્ક ચિત્તે કહ્યું. અને બાળકોને એકઠાં કરવા તાળીઓ પાડી.

અવિનાશે પોતે પોતાને ના પાડતો સાંભળ્યો; હંમેશને માટે પોતાની અને બા-બાપુજીની વચ્ચે રહેલો ગેરસમજનો પડદો ચીરી નાખતો કલ્પ્યો. "મને જતાં બીક લાગે છે. હું નહિ જ જાઉં, મારી જવાની હિંમત જ નથી ચાલતી; મને ત્યાં સંતાકૂકડી રમાડશે અને મારે અંધારામાં સંતાવું પડશે; મને અંધારાની બહુ જ બીક લાગે છે, હું ચીસેચીસ પાડીશ." કલ્પનામાં પણ અવિનાશને બાના ચહેરા પરના અતિ આશ્ચર્યના ભાવો દેખાયા અને બાના આ ભયની લાગણી પર ઠંડું પાણી રેડતા શબ્દો સંભળાયા: "અવિનાશ! આ શું ગાંડાં કાઢે છે! મેં પ્રભાબહેનને કહી દીધું છે કે સતીશની વર્ષગાંઠના જમણમાં રાજીવ અને અવિનાશ બન્ને જરૂર આવશે."

તેમ છતાં પણ બા અને બાપુજી પોતાને બળજબરીથી તો ન જ મોકલી શકે. "બા! તમે પ્રભાબહેનને કહેજોને કે હું માંદો છું? હું નહિ જ જાઉં. મને અંધારાની હદ પાર બીક લાગે છે." અને ફરી બાના શબ્દો: "ગાંડો ના થા અવિનાશ! અંધારાની તે કાંઈ બીક લાગે? અંધારામાં બીવા જેવું શું છે?" પણ બાનો આ કલ્પિત જવાબ સત્યથી વેગળો હતો તેની અવિનાશને ખાત્રી હતી. એમ તો બધાં જ મોટેરાંઓ હમેશ કહેતાં, "મૃત્યુમાં કાંઈ બીવા જેવું નથી" અને તેમ છતાં મૃત્યુથી સતત ડરતાં અને સતત એને દૂર રાખવા મથતાં.

"પણ બાપુજી બળજબરીથી તો નહિ જ મોકલે. હું ચીસેચીસ નાખીશ. મારો અવાજ ફાટી જાય ત્યાં સુધી ચીસ પાડીશ."

"અવિનાશ, મોડું થાય છે" ગંગાબાઈનો બાગના અંધકારમાંથી અવાજ આવ્યો, અને ફાનસના ઝાંખા પ્રકાશમાં બાગની પગથી દેખાઈ. નિરાશાથી "આવું છું" કહીને અવિનાશ મહાપરાણે પગથિયાં ઊતર્યો, અને છેલ્લી એક દૃષ્ટિ ઝગઝગાટ પ્રકાશતા ઘર પર નાખી—બા અને બાપુજીને અંતરની આ છેલ્લી વાત કહેવાની એની હિંમત ન ચાલી.

પણ હજી પ્રભાબહેનને વિનંતી કરવાનો એક છેલ્લો અવકાશ હતો. પ્રભાબહેનના દીવાનખાનામાં પગ મૂકતાં એને આશાનું એક માત્ર કિરણ દેખાયું. "કેમ છો પ્રભાબહેન! કેમ છે સતીશ!" કહીને ખૂણામાં એક ખુરશી પર અવિનાશ બેઠો. એ શરમાળ અને અતડો હતો. રાજીવ સાથે તે બોલતો પરન્તુ એ તો જાણે એને પોતાની સાથે વાતો કરતો હોય એવી જ વૃત્તિ થઈ આવતી. સામે બેઠેલા રાજીવ સામે એણે જોયું અને જાણે પોતાની તરફ જોતો હોય એવું અવિનાશને લાગ્યું—એ જ વાળ, એ જ આંખો, એ જ ચહેરાની રેખાઓ—પોતે જ હતો—નહોતો માત્ર પોતાનો અંધકારનો ભય—પોતાનો અજાણી વ્યક્તિઓના અંધકારમાં પડતાં પગલાંઓનો ભય—પોતાનો અંધારી રાત્રિઓમાં ઊગતાં આભાસી ઢીંગલીઓનો ભય.

પ્રભાબહેને બધાં છોકરાંઓને એકઠાં કરીને રમતો શરૂ કરી—લીંબુ અને ચમચાની રમત; લંગડી; બાંધેલા હાથે પાણીના વાસણમાં તરતું સફરજન ખાવાની રમત અને બીજી અનેક રમતો, જેમાં અવિનાશ કદી જીતતો નહિ અને તેથી ધિક્કારતો. વચ્ચે વચ્ચે રમતો બંધ પડતી ત્યારે અવિનાશ રમા અને જયશ્રીથી બને તેટલો દૂર એકલો ઊભો રહેતો અને સંતાકૂકડીની રમતમાંથી કેમ છટકવું તેનો વિચાર કરતો. અવિનાશ જાણતો હતો કે

સંતાકૂકડીની રમત જમણ પહેલાં શરૂ નહિ થાય એટલે જમણ સુધી તો એ નિશ્ચિન્ત હતો. જમણ શરૂ થયું અને બધાંએ સતીશને પોતપોતે લાવેલી ભેટો આપવા માંડી ત્યારે અવિનાશને ખ્યાલ આવ્યો કે સંતાકૂકડીની રમત અને અંધારામાં સંતાવાનું હવે દૂર નહોતું. એના અંતરમાં અંધકારમાં સંતાવાના અનેક ભયજનક વિચારો અને સંતાકૂકડીની રમતમાંથી કેમ છટકી જવું તેની જુદી જુદી યોજનાઓ ચાલતી હતી ત્યાં વચ્ચે એકદમ રમાનો અવાજ સંભળાયો: "જમ્યા પછી આપણે અંધારું કરીને સંતાવાની રમત રમીશું."

"ના, ના;" રાજીવે અવિનાશના ગભરાયેલા મોં સામે જોયું અને એકદમ બોલી ઊઠયો. "આજે આપણે સંતાકૂકડી નહિ રમીએ. દર વર્ષે એની એ રમત શું રમવાની?"

"પણ આજે રમવાની રમતોમાં સંતાકૂકડી તો છે જ. મને પ્રભાબહેને જ કહ્યું" જયશ્રી બોલી ઊઠી.

રાજીવ ચૂપ રહ્યો. જો પ્રભાબહેને કહ્યું જ હોય તો પછી કોઈ રીતે એ રમત બંધ રહે જ નહિ. રાજીવે બીજી પૂરી માગી અને ધીરે ધીરે ચમચીથી દૂધપાક ખાવો શરૂ કર્યો. કદાચ તેથી રમત પંદરેક મિનિટ ઠેલાય અને એટલા સમયમાં અવિનાશ કાંઈક રસ્તો શોધી કાઢીને રમતમાંથી છટકી જઈ શકે. પણ રાજીવની યોજના પાર ન પડી કેમકે અધીરાં બાળકોએ જમી રહીને હાથ ધોવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. આ રમતમાંથી અવિનાશને બચાવવાની રાજીવની આ ત્રીજી યોજના નિષ્ફળ ગઈ અને અવિનાશના વિચારોનું પોતાના અંતરમાં પ્રતિબિંબ પડતું હોય એમ એને એકદમ અંતરમાં એક કાળું મોટું ચામાચીડિયું પોતાની વિશાળ પાંખોથી અવિનાશના મુખને ઢાંકી દેતું જણાયું. પણ આવા મૂર્ખાઈ ભરેલા વિચારો માટે રાજીવે પોતાની જાતને ઠપકો આપ્યો અને મોટેરાંઓની શિખામણ યાદ કરી: "અંધારામાં કાંઈ બીવા જેવું હોતું જ નથી!" ધીરે ધીરે ઊઠીને હાથ ધોઈને જ્યારે બન્ને ભાઈઓ છેલ્લા પ્રભાબહેન પાસે પહોંચ્યા ત્યારે બધાં બાળકો અધીરાં થઈને એમની જ વાટ જોતાં હતાં.

"હવે," પ્રભાબહેને કહ્યું, "આપણે અંધારું કરીને સંતાકૂકડી રમીશું."

રાજીવે જોયું તો અવિનાશના હોઠ સખ્ત થઈને બીડાયા હતા. એને ખબર હતી કે જમણની શરૂઆતથી અવિનાશ જે ક્ષણથી અત્યન્ત બીતો હતો તે ક્ષણ આવી પહોંચી હતી. અવિનાશે આ ક્ષણનો હિંમતથી સામનો કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને અંતે પ્રયત્ન કરવો છોડી દીધો હતો. અવિનાશે રમતમાંથી છટકવાનો રસ્તો જડે માટે ખૂબ જ પ્રાર્થના કરી હતી — જ્યારે બીજાં બાળકો આ રમતનું નામ સાંભળતાં જ આનન્દમાં આવી ગયાં હતાં. "ચાલો! ચાલો! સંતાકૂકડી માટે તૈયાર થઈ જાઓ." "ચાલો! પક્ષ પાડો." "પકડાઈ જાય તો ક્યાં ઊભાં રહેવાનું?" વગેરે કીકિયારીથી ઘર ગાજી ઊઠ્યું.

"મને લાગે છે," અવિનાશ હિંમતથી પ્રભાબહેન પાસે જઈને બોલ્યો, "કે ગંગાબાઈ હમણાં જ મને બોલાવવા આવશે એટલે હું સંતાકૂકડી તો નહિ જ રમું."

"અરે! ગંગાબાઈ આવશે તો થોડીવાર બેસશે. તારાં આ કાંઈ સહેજ મોડું થાય તો મારશે નહિ." પ્રભાબહેને અન્યમનસ્ક ચિત્તે કહ્યું, અને બાળકોને એકઠાં કરવા તાળીઓ પાડી.

અવિનાશનાં બહાનાઓમાં આ છેલ્લું હતું. અત્યાર સુધી એને ખાત્રી હતી કે બીજું કાંઈ નહિ, તો છેલ્લું આ બહાનું તો રહેશે જ. પણ આ બહાનું પણ ન ચાલ્યું એટલે મોં પર કાંઈ પણ ભાવ લાવ્યા વિના અવિનાશ જડવત્ ઊભો રહ્યો. પરંતુ અવિનાશના ભયભીત મનનો પડછો રાજીવના અંતરમાં પડ્યો, એક ક્ષણ તો રાજીવને અચાનક બુઝાઈ જતા દીવાઓ–તેથી ફેલાતો ભયંકર અંધકાર–અને અજાણ્યાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો અને એક ક્ષણ તે ચીસ પાડતો રહી ગયો. પછી એને એકદમ યાદ આવ્યું કે આ ભય એનો પોતાનો નહોતો પણ એના જોડકા ભાઈનો હતો. લાગણીવશ થઈને એણે પ્રભાબહેનને કહ્યું, "ઓ! પ્રભાબહેન! અવિનાશને સંતાકૂકડી ન રમાડો તો સારું. એને અંધારાની બહુ બીક લાગે છે." બોલી તો ગયો પણ રાજીવને પોતાની ભૂલ તરત સમજાઈ. છોકરાઓ તાળી પાડીને કૂદવા લાગ્યાં, "અવિનાશ બીકણ બિલાડી! અવિનાશ બીકણ બિલાડી!",

રાજીવ તરફ જોયા વગર જ અવિનાશ બોલ્યો, "પ્રભાબહેન, હું તો સંતાકૂકડી રમીશ જ. મને અંધારાની જરાએ બીક નથી લાગતી."

"ચાલો છોકરાઓ!" પ્રભાબહેને કહ્યું, "હવે હું બધા દીવા હોલવી નાખીશ. તમને ગમે ત્યાં સંતાજો. કબાટમાં પણ સંતાઈ શકાય."

રાજીવ એક ખૂણામાં ઊભો રહ્યો. પોતે અવિનાશ માટે જે બોલ્યો હતો તેનો હવે એને બહુ જ પસ્તાવો થયો. અવિનાશના મનમાં રાજીવ માટે જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો તે ક્રોધનો પડછો એના પોતાના અંતરમાં પડ્યો. થોડાંક બાળકો ઉપર દોડ્યાં અને ઉપર એકદમ બધા જ દીવાઓ હોલવાઈ ગયા. થોડીવારમાં અંધકાર કાળી પાંખોવાળા ભયાનક ચામાચીડિયા જેમ આખા ઘર પર છાંઈ ગયો, માત્ર નીચેના દીવાનખાનાનું ઝુમ્મર અંધકારમાં પ્રકાશનું એક વર્તુલ પાડતું હતું પણ તેની આસપાસ પણ જાણે કાળાં મોટાં ચામાચીડિયાં પાંખો પ્રસારીને એને બુઝાવાની વાટ જોઈને બેઠાં હોય એમ રાજીવને લાગ્યું.

એક ઊંચી છોકરી આવીને રાજીવ અવિનાશને કહી ગઈ, "તમારે આ દાવમાં સંતાવાનું છે." અને તરત જ અંધકારમાં એક માત્ર પ્રકાશ આપતું મોટું ઝુમ્મર બુઝાઈ ગયું. અંધકારમાં નાનાં નાનાં પગલાં ચારે દિશાઓમાં દોડી ગયાં.

"અવિનાશ ક્યાં હશે?" રાજીવને વિચાર આવ્યો; અને અવિનાશની સંતાવાની જગાનું જ્ઞાન પોતાને અંતરદ્વારા થાય માટે એક ખૂણામાં ઊભો રહ્યો. પણ અવિનાશ તો દૂરના એક ખૂણામાં કાનમાં આંગળીઓ ખોસીને આંખો જોરથી બંધ કરીને બધા વિચારો સામે અંતરનાં દ્વાર બીડીને સંતાયો હતો. ત્યાં કોઈકનો અવાજ સંભળાયો, "આવું છું." અને અવિનાશનો આત્મવિશ્વાસ ડગી ગયો એ વિચારથી જ રાજીવ હિંમત હારી ગયો. પણ આ તો માત્ર અવિનાશના ભયનો પડછો જ હતો. "હું અવિનાશ હોઉં તો ક્યાં સંતાઉં?" રાજીવને વિચાર આવ્યો. અને એનું અંતર અવિનાશના દરેક વિચારનું પ્રતિબિંબ પાડતું તેથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તરત જ મળી ગયો—"સામેના ઓરડાના બારણા પાછળ કબાટ અને મોટી ખુરશીની વચ્ચે." ઉત્તરથી રાજીવને આશ્ચર્ય ન થયું. બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે વિચારોની સંપૂર્ણ આપલે હતી. સાથે જ જન્મેલા ભાઈઓ કદી પણ છૂટા પડે તેમ ન હતું.

રાજીવ ચુપકીદીથી બિલ્લીપગે અવિનાશની સંતાવાની જગાએ ગયો. વચ્ચે એકાદ વાર બૂટનો અવાજ થતાં જ એણે હળવેથી બૂટની દોરી છોડી નાખી કે અંધકારમાં ચારે તરફ સંતાયેલા નાના નાના સરવા કાનો આ બૂટનો અવાજ પણ સાંભળી ન જાય. એક રમકડા પર રાજીવનો પગ પડ્યો અને અંધકારમાં ચારે તરફથી નાનાં નાનાં પગલાંઓ એની તરફ દોડ્યાં પણ ત્વરાથી રાજીવે બૂટ કાઢીને બાજુ પર છોડી દીધાં અને ઉઘાડે પગે ચાલ્યો. અચાનક કાંઈક રાજીવનાં કાઢી નાખેલાં બૂટ પર પડ્યું અને અવિનાશનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. પણ હવે રાજીવ તદ્દન ચુપકીદીથી વિના સંકોચે અંધકારમાં અવિનાશ તરફ ચાલ્યો. થોડી વારમાં એને લાગ્યું કે એ અવિનાશ પાસે આવી પહોંચ્યો—અને હાથ લાંબો કરીને એણે અવિનાશ બૂમ ન પાડે માટે એના મોં પર હાથ દાબી દીધો.

અવિનાશે બૂમ તો ન પાડી પણ અવિનાશનાં ભયભીત હૃદયનો પડઘો રાજીવના અંતરમાં પડ્યો અને તેનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. "અવિનાશ" રાજીવે ધીરેથી કહ્યું, "એ તો હું છું. બીશ નહિ. હું તારી પાસે જ રહીશ" કહીને એણે અવિનાશનો હાથ જોરથી પકડી લીધો. અવિનાશ એકદમ બેસી પડ્યો. આસપાસ અંધારામાં પકડાપકડીની રમત ચાલુ હતી. બાજુ પરનું કબાટ હાલતાં જ અવિનાશનું હૃદય ફરી ધડકી ઊઠ્યું, અને રાજીવને ખબર પડી ગઈ કે અવિનાશનો ભય હજી શમ્યો નહોતો. અવિનાશનો ભય હવે સ્થિરગત થઈને એના અંતરમાં વસ્યો હતો અને એના હૃદયના ધબકારા વધેલા હોવાથી એની નાડી ત્વરાથી ચાલતી હતી. રાજીવ મનમાં કહેતો હતો, "અવિનાશ, બીશ નહિ. હું પાસે જ છું. હમણાં દીવા થશે. એ તો રમા કે જયશ્રીનાં પગલાં છે. બીશ નહિ." રાજીવને ખાત્રી હતી કે એના વિચારોનો પડઘો અવિનાશના અંતરમાં પડશે. પણ પકડેલા હાથની નાડી દ્વારા રાજીવ અવિનાશની વધતી જતી નાડીના ધબકારા સાંભળતો હતો. "અવિનાશ, બીશ નહિ" રાજીવના વિચારો ઝડપથી ચાલતા હતા. "હવે બધાં આપણને શોધતાં થાકી ગયાં છે. હવે આપણે નહિ જડીએ એટલે દીવા થશે. આપણે જીતી ગયા. જો પ્રભાબહેન આવતાં લાગે છે. હવે કોઈ દીવાની સ્વીચ તરફ ગયું." નાનાં પગલાં પાસે આવ્યાં, દૂર ગયાં. પડદો ખસેડાયો. કોઈએ કબાટ ખોલ્યું. "અવિનાશ બીશ નહિ. એ તો પ્રભાબહેન છે; એ તો રમાનાં પગલાં છે; એ જયશ્રી દોડી. બીશ નહિ."

એકદમ ઝુમ્મરના દીવા થયા. ઝળહળાટ કરતો પ્રકાશ આખા ઓરડાને અજવાળી રહ્યો. "રાજીવ ક્યાં છે" "અવિનાશ ક્યાં છે!", "ઉપર જોયું!" પણ પ્રભાબહેનની ચીસ આગળ બધા જ અવાજો દબાઈ ગયા. દીવાલની પાસે અવિનાશનું શરીર અચેતન થઈને પડ્યું હતું! પોતાના હાથમાં અવિનાશનો હાથ પકડીને ઊભેલા રાજીવને ખ્યાલ આવ્યો જ નહિ કે જે નાડીના વધતા ધબકારા એ સાંભળતો હતો તે પોતાની નાડીના હતા—નહિ કે અવિનાશની. અવિનાશનો નાનકડો આત્મા તો જે ક્ષણે રાજીવે એના મોં પર અંધારામાં હાથ દાબ્યો તે ક્ષણે જ જ્યાં કોઈ પણ જાતનો ભય કે અંધકાર નથી ત્યાં પહોંચી ગયો હતો!

[સચિત્]

★

સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓની અપ્રસિદ્ધ વાતો

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ.

ડૉ. એબરનેથી

પ્રખ્યાત અંગ્રેજી ડૉક્ટર એબરનેથી પાસે એક દરદી જઈને એવા સખત વિષાદની ફરિયાદ કરવા લાગ્યો કે 'મને ઊંઘ આવતી નથી અને મને આપઘાત કરવાના વિચારો આવે છે.

શરીરની પૂરતી તપાસ કર્યા પછી ડૉક્ટરે કહ્યું: "તમારા માટે એક જ વસ્તુની હું ભલામણ કરું છું અને તે આનંદ કરવાની ભલામણ છે. દાખલા તરીકે, તમે જઈને હાસ્યનટ ગ્રામાલ્ડીના પ્રયોગો જુઓ. કોઈપણ દવા કરતાં તે તમને વધારે ફાયદો કરશે."

દરદીએ નિસાસો નાખતાં કહ્યું: 'અફસોસ! હું પોતે જ ગ્રામાલ્ડી છું.'

× × ×

વિલિયમ જીલેટ

એવી વાત કહેવાય છે કે જ્યારે વિલિયમ જીલેટ યુવાવસ્થામાં પાઠ ભજવતો હતો ત્યારે એક નાટકમાં મૃત્યુશય્યાનું કરુણ દૃશ્ય આવતું હતું. જીલેટે ભજવેલા પાઠથી મેનેજરને સંતોષ થયો નહિ.

ગુસ્સે થઈને ઉત્પાદકે બૂમ પાડી: 'તમે ભજવેલ પાઠ હાસ્યાસ્પદ છે. જ્યારે તમને મરી જતા ધારવામાં આવે છે, ત્યારે તો તમે ખરેખર હસતા હતા.

એક્ટરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, 'તમે જે પગાર આપો છો તેમાં તો મૃત્યુનો હસતે મુખે સ્વીકાર કરવો પડે તેમ છે!

× × ×

આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટીન

પ્રોફેસર આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટીન રેલવે ટ્રેનમાં પ્રિન્સ્ટન જઈ રહ્યા હતા. ડાઈનિંગ કારમાં તેમને જણાયું કે પોતે ચશ્મા ભૂલી ગયા છે. તેના વિના ભોજનની સામગ્રીની યાદી વાંચી શકાય તેમ નહોતું. તેથી તેણે પોતાના વતી તે વાંચવાનું પરિચારકને કહ્યું.

પરિચારકે કાંઈ લઈને આમતેમ ફેરવ્યું. આખરે તેણે પ્રોફેસર તરફ ફરીને કહ્યું: 'હું તે વાંચી શકતો નથી. મને ભય છે કે હું તમારા જેવો જ અભણ છું.'

× × ×

એન્ડ્રુ કાર્નેગી

એન્ડ્રુ કાર્નેગી નાના હતા ત્યારે એક દિવસે ગાંધીએ તેને થોડાં ચેરીફળો લેવાનું કહ્યું, પણ તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો.

ગાંધીએ કહ્યું: 'લે ત્યારે હું જ તને આપું.' એમ કહી એણે મૂઠી ભરીને નાના કાર્નેગીના ખિસ્સામાં નાખ્યાં.

જ્યારે દુકાનેથી તેઓ ઘેર ગયા ત્યારે કાર્નેગીની માતાએ પૂછ્યું: 'તેં તારી મેળે શા માટે ન લીધાં?'

'કારણ કે મારા હાથ કરતાં તેનો હાથ મોટો હતો!'

× × ×

આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટીન

સ્વાર્થમોર કોલેજના પ્રમુખ તરીકે ડૉ. ફ્રેન્ક એડેલોટે એક વખત ભોજનસમારંભના માનવંતા મહેમાન તરીકે આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટીનને આમંત્રણ આપ્યું. જ્યારે આઇન્સ્ટીનને બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: 'બાનુઓ અને ગૃહસ્થો, હું દિલગીર છું પણ મારે કંઈ કહેવાનું નથી.'

આમ કહીને તે બેસી ગયા. જ્યારે તેણે મહેમાનોનો ગણગણાટ સાંભળ્યો ત્યારે તેણે ફરીથી ઊભા થઈને કહ્યું: 'જો મારે કંઈ કહેવાનું જ હશે તો હું પાછો આવીશ.'

૭ મહિના પછી તેણે ડૉ. એડેલોટને તાર કર્યો: 'હવે મારે કંઈક કહેવાનું છે.' એડેલોટે તરત જ બીજો ભોજન સમારંભ ગોઠવ્યો તેમાં આઇન્સ્ટીને ભાષણ કર્યું.

× × ×

આઇન્સ્ટીન જ્યારે ન્યુયોર્ક જતા ત્યારે લોકો તેમને ખૂબ રંજાડતા, શેરીમાં ઊભા રાખીને તેમને પૂછતા કે 'તમે પ્રોફેસર આઇન્સ્ટીન તો નહિ ને?' છેવટે પ્રોફેસરે એક યુક્તિ કરી તે ભાંગ્યાતૂટ્યા અંગ્રેજીમાં ખૂબ જ નમ્રતાપૂર્વક કહેતા કે 'માફ કરજો, હું દિલગીર છું! લોકો મને હંમેશાં ભૂલથી આઇન્સ્ટીન ગણી કાઢે છે. સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત શું છે તે તેને પૂછવાને બદલે લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે.'

× × ×

ક્રુગર

બોઅર યુદ્ધ પહેલાં ક્રુગર ટ્રાન્સવાલના પ્રમુખ હતા ત્યારે, એક વખત તેની શાળાના એક સહાધ્યાયીએ પોતાના માટે સેક્રેટરીએટમાં નોકરી આપવા માટે માગણી કરી. પ્રમુખે જવાબ આપ્યો, 'જો મારાથી બનશે તો હું નોકરી આપીશ. પણ નોકરી મળવી મુશ્કેલ છે, કેમકે તમે કારકૂનની જગ્યા માટે અશિક્ષિત છો, અને ખાતાના ઉપરી તરીકેની જગ્યા ખાલી નથી.'

× × ×

રુઝવેલ્ટ

વોશિંગ્ટનમાં અમલદારો રુઝવેલ્ટનું પૂતળું ક્યાં ઊભું કરવું તેની ચર્ચા કરતા હતા. કોઈ મનુષ્યદ્વેષીએ સૂચના કરી કે તેનું યોગ્ય સ્થાન ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ પછીનું છે. કેમકે કોલંબસને ખબર નહોતી કે 'પોતે ક્યાં છે અથવા તો પોતે ક્યાં જઇ રહ્યા છે?'

× × ×

આર્થર રુબીન્સ્ટીન

પિયાનોવાદક આર્થર રુબીન્સ્ટીન, સંગીતના જલસા પછી, પોતાના હસ્તાક્ષરો આપવા ના પાડતા. તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે પિયાનો વગાડીને તેના હાથ થાકી જતા હતા. પિટ્સબર્ગમાં જલસાને અંતે તેણે તેવા પ્રકારની જાહેરાત કરી હતી, છતાં તેનાં કપડાં બદલવાના ઓરડાની પાસે બાર વર્ષની એક સુંદર કન્યા હસ્તાક્ષરની નોટ લઈને ઊભી હતી. તેણે કહ્યું 'આપના આંગળા થાકી ગયા છે તે હું જાણું છું, પણ તાળીઓ પાડીને મારા આંગળા પણ થાકી ગયા છે'

★

'સંસાર અને ધર્મ'

પ્રોફે. તનસુખ ભટ્ટ એમ. એ.

'સંસાર અને ધર્મ'માં મશરૂવાળા જીવનશોધક તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે પ્રત્યક્ષ થાય છે. મશરૂવાળાના વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન પાસાંઓનો પરિચય જે રીતે આપણને આ ગ્રંથમાં થાય છે તે તેમના વ્યક્તિત્વનાં નિદર્શક છે.

તેઓ મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયની બી. એસસી. અને એલએલ. બી. ની ઉપાધિ ધરાવતા હતા. આથી તેમનામાં વિજ્ઞાનીની પૃથક્કરણશીલતા અને ચોકસાઈ છે તથા પુરાવા વડે જ કેસને માનવાની તથા લડવાની વકીલની નિષ્ઠા છે. વળી તેઓ સુધારક છે, અન્ય ધર્મોના ચાહક છે, મનોરાજ્યમાં મહાલનારા છે તેટલા જ પાકા વાસ્તવદર્શી પણ છે. તેઓનો વિકાસ સંતસંસ્કૃતિની પરંપરામાં થયો છે છતાં ભદ્ર સંસ્કૃતિ તરફ યોગ્ય હોય ત્યાં તેઓ પૂજ્યભાવ ધરાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના રુક્ષ પ્રશ્નોમાં સજીવતા લાવે છે. તેઓ સૂત્રકાર છે, ભાષ્યકાર છે, શૈલીકાર છે, કવિની અલંકારપ્રિયતા ધરાવે છે અને ઇચ્છા થાય તો કેવળ વસ્તુલક્ષી દૃષ્ટિએ ભજન પણ રચી શકે છે. તેઓ સ્વતંત્ર વિચારકની પ્રતિભા ધરાવનાર મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાની છે તેમજ મરજાદી આચારવિચાર ધરાવનાર ચુસ્ત સનાતની છે. તેઓ જેટલા નમ્ર છે તેટલા જ નિર્ભીક છે અને જેટલા નિર્ભીક છે તેટલા જ કઠોર છે. તેમની કઠોરતા તાર્કિકની છે છતાં તાર્કિકોનો તેઓ અનેક સ્થળે ઉપહાસ કરે છે. તેઓ શૈલીને ઝાઝું વજન આપતા નથી છતાં ઓજસપ્રસાદ અને માધુર્ય ઉપરાંત શૈલીમાં હાસ્યરસની છાંટ પણ છાંટી દે છે. તેઓ ગાંધીવાદી છે પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમને કોઈ વાદ નથી. તેઓ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સનાતની છે પણ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણવાક્યોમાં તેમને અખૂટ કે અવિચળ શ્રદ્ધા નથી. તેઓ સર્વધર્મસમભાવી છે અને સર્વની ભૂલો દર્શાવે છે. સંક્ષેપમાં, મશરૂવાળાની શૈલી મખમલની છે પણ અન્તસ્તત્ત્વ લોખંડી છે.

મશરૂવાળા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે. "તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ પ્રશ્નોમાં તેઓ વાદોની ચર્ચા કરતાં અણુવાદ, વિદ્યુદણુવાદ, વિદ્યુત્કણવાદ, સૂર્યમંડળવાદ, તેજ તથા વીજળીનો તરંગવાદ, શબ્દનો લોલવાદ વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રના વાદોનાં અનેક નામો ગણાવે છે (અને આ વાદોનાં નામો ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનના તેટલા જ વાદોમાંથી કેટલાકનાં નામ આપે છે; જેમ કે—માયાવાદ, લીલાવાદ, વિવર્તવાદ, પુનર્જન્મવાદ, આનુવંશવાદ, વિકાસવાદ, બંધન–મોક્ષવાદ ઈત્યાદિ.) તેમની વિદ્વત્તા દર્શાવવાને આટલાં નામો પૂરતાં ગણાય. પરંતુ આથી તેમની વૈજ્ઞાનિક વલણનું નિદર્શન મળતું નથી. તે દેખાય છે તેમની નિરૂપણ પદ્ધતિમાં. 'તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળપ્રશ્નો'માં તેઓ કહે છે: "દરેક શાસ્ત્રને બે પ્રકારની ક્રિયાઓનો વિચાર કરવો પડે છે. ઇંદ્રિયગોચર ક્રિયા અને ઇંદ્રિયાતીત ક્રિયા.. માનવબુદ્ધિને એક વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે. જે કાંઈ ક્રિયા થાય છે...તેની પાછળ કાર્યકારણભાવ રહેલો જ હોવો જોઈએ. એટલે જે ઇંદ્રિયાતીત ક્રિયાઓ થાય છે તેમાં પણ કાર્યકારણભાવ કલ્પ્યા વિના બુદ્ધિની આકાંક્ષા તૃપ્ત થતી નથી." આમ તેઓ વૈજ્ઞાનિકની વિચારસરણીએ જ ચાલે છે.

મશરૂવાળા વકીલ છે. તેઓ પોતે જ અજાણતાં આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં લખે છે: "મારું આ કહેવું તમને આજે ગળે ઊતરશે જ એવી મને ખાતરી નથી. એની બીજી બાજુ રજૂ કરી તમને સારી પેઠે ગૂંચવાડામાં નાખી દે એવી દલીલો કરવી અશક્ય નથી." ("ઉપાસનાશુદ્ધિ") વકીલની અદાથી પ્રતિપક્ષીની દલીલોને ઉડાવતાં કહે છે: "સામી ભીંત જેને દેખાય છે તે, 'દેખાય છે' એમ કહે તો અજ્ઞાની, 'નથી જ' એમ કહે છતાં 'છે' એમ માનીને વર્તે તે જ્ઞાની; આત્મામાં અજ્ઞાન વસી શકતું નથી, છતાં અજ્ઞાનને લીધે જગતનો ભાસ થાય છે, પણ એ અજ્ઞાનને યે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી! આ ઉપપત્તિએ પરમેશ્વરને એવો ગૂઢ બનાવી દીધો છે કે જે વસ્તુ ખુલ્લી આંખે ચારેતરફ પ્રસરેલી દેખાવી જોઈએ તે ખોવાઈ ગયેલા જેવી કે કેવળ કાલ્પનિક અને ઇન્કાર કરવા જેવી લાગે છે."

મશરૂવાળા સુધારક છે. તેઓ કહે છે કે પરમાત્માનું પદ કોઈ અવતાર, તીર્થંકર કે પીર-પેગંબરને પણ ન આપો. "પરમાત્મા રામ, કૃષ્ણ વગેરે છે; પણ રામ-કૃષ્ણ પરમાત્મા નથી." ("બે દૃષ્ટિઓ") અન્યત્ર કહે છે. "આજે હું પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવવા તૈયાર નથી આજના હિંદુ ધર્મ વિષે તેમજ હિંદુ ધર્માભિમાની શાસ્ત્રી, પંડિત, વેદાંતી વગેરે વિષે કઠોર ભાષામાં બોલવાની મને લાગણી થાય છે." ("ઉપાસનશુદ્ધિ") વળી કહે છે: "હિંદુ ધર્મની ઈશ્વરોપાસના ઘણે અંશે અસત્યનિષ્ઠ અને વ્યભિચારી છે." શાસ્ત્રો ઉપર પ્રહાર કરતાં તેઓ લખે છે: "પરમેશ્વરની સાક્ષાત્ ભૌતિક માયા કરતાં શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતોની વાઙ્‌માયાની જાળ વિશેષ બળવાન છે." ("यज्ज्ञात्वा०")

મશરૂવાળા અન્ય ધર્મોના પણ ચાહક છે. ઈસ્લામ વિષે તેઓ લખે છે: "મુસલમાન ધર્મનું જે વિશેષ તત્ત્વ મને પસંદ પડે છે તે એ જ કે તેમાં એકેશ્વરભક્તિ પર ખૂબ જ ભાર મૂકેલો છે" ("ઉપાસનાશુદ્ધિ"). અન્યત્ર લખે છે: "આ વાત કદાચ ઇસ્લામમાં જ પહેલવહેલી થઈ છે. ત્યાં કુરાને અરબસ્તાનના બધા જૂના ગ્રંથો તથા રૂઢિઓને અપ્રમાણિત કરી દીધા." ("ધર્મનું નવનિર્માણ") "શીખ ધર્મમાં ગ્રંથસાહેબે પણ ધર્મના એક ક્ષેત્રમાં એવું જ કંઈ કર્યું." (સદર)

તેઓ મનોરાજ્યના નિવાસી છે. "નવી દૃષ્ટિ" નામના લેખમાં જાણે એક નવી વસાહત જ તેઓ સ્થાપે છે. ત્યાં "મનુષ્યની કિંમત તેનાં ચારિત્ર અને જરૂરિયાતો પર, કામની કિંમત ને જીવનની આવશ્યકતાઓને પૂરી પાડવામાં કેટલો ફાળો આપે છે તે પર, તથા વસ્તુઓની કિંમત તે જીવનની મહત્ત્વની આવશ્યકતા છે કે ગૌણ તેનો વિવેક કરી, તે પર ઠરાવવી જોઈએ......આમ માણસ માત્ર સરખા ગણાય, પણ ચારિત્ર્યવાનની શાખ ચારિત્ર વિનાના માણસ કરતાં વધારે હોય......નાણાંની સ્વતંત્ર રીતે કશી કિંમત ન હોય...અને જમીન પર, પાણી અને હવાની જેમ, કોઈની ખાનગી માલિકી ન હોય...જો આ સિદ્ધાંતો પર ગામો, સંસ્થાઓ, સહકારી મંડળીઓ કે બીજાં પ્રકારનાં તંત્રો સ્થાપી શકાય, તો તે યોગ્ય નમૂનાઓ પૂરાં પાડનારાં થાય." ("નવી દૃષ્ટિ")

તેઓ વળી વાસ્તવદર્શી પણ છે. આમ તેઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પણ ઉપેક્ષા કરીને વાસ્તવને અગત્ય આપતાં કહે છે:

"વૈજ્ઞાનિકો ભલે કહે કે જુદી જુદી જાતનાં તેલો સરખાં જ છે, અથવા ઘીને ઠેકાણે

સ્વીકારતાં જગતમાં જીવનયાત્રાનો માર્ગ નક્કી કરવાનું આવે છે. જગતમાં વ્યક્તિગત ઉન્નતિ અર્થે સદાચાર અને સમષ્ટિગત ઉન્નતિ અર્થે પરમાર્થને તેઓ આવશ્યક લેખે છે. માણસનું અંતિમ ધ્યેય ચિત્તશુદ્ધિ છે અને સ્વરૂપનિષ્ઠા તેનું સ્વાભાવિક ફળ છે (યજ્ઞાન્વા૦) એમ ઉચ્ચારતાં જ સંયમ અને ભક્તિ બંનેનું માહાત્મ્ય તેઓ સ્વીકારે છે. આ ચિત્તશુદ્ધિ આદિને માટે તેઓએ સંતપરંપરા પાસેથી માર્ગદર્શન લીધું છે. આથી કબીર, નાનક, મીરાં, રામદાસ, તુલસીદાસ આદિ ભક્તોના ઉલ્લેખો તેમનાં લખાણોમાં આવ્યા કરે છે. ભદ્ર સંસ્કૃતિ તરફ તેમને તિરસ્કાર નથી પણ તેને તેઓ અપૂર્ણ ગણે છે અને માટે જ યોગવાસિષ્ઠ જેવા વેદાન્તગ્રન્થની હળવે મને ચર્ચા કરે છે. ("ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન") ચિત્તશુદ્ધિની સાથે જ જીવનયાત્રા માટે દ્રવ્યોપાર્જનની આવશ્યકતા પણ રહે જ છે. આને માટે તેઓ ઉત્પાદક સેવામાં માને છે. ("બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ") જીવનયાત્રામાં મનોરંજન પણ જોઈએ તો નિર્દંશધારી લોકો પામેથી તે લેવું એમ સૂચવે છે. (સેવકો, સાવધાન). સેવા માટે પણ દેહરૂપી ઘોડાને સૂકવી ન નાખતાં કામ કરવા પૂરતો શક્તિમાન રાખવો એમ કહીને તેઓ દેહદમોવાદીઓને આંચકો આપે છે. ("ત્યાગનો આદર્શ") એટલું જ નહિ તેઓ મરી-મસાલાના ખોરાકની પણ ભલામણ કરે છે. વિરોધના પ્રસંગે સત્યાગ્રહની પણ ભલામણ કરે છે. ("ધર્મસંમેલન")

મશરૂવાળા માનવધર્મવાદી સંતપરંપરાના તત્ત્વજ્ઞાની છે. કોદાસજી એ એમની જીવન-દૃષ્ટિની વિશેષતા છે.

卐

વિદ્યાર્થી બંધુઓ તથા બહેનો
યાદશક્તિ વધારવા માટે ઊંઝાનું
સીરપ શંખપુષ્પી
વાપરવાનું શરૂ કરો
સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી યાદશક્તિ વધે છે અને જ્ઞાનતંતુ મજબુત થાય છે. ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય, ભણતાં ભણતાં મગજ થાકી જતું હોય અને વધારે ભણવાથી કંટાળી જવાતું હોય ત્યારે આ સીરપ સેવાથી મગજનો થાક ઉતરી જાય છે. અને મગજ હલકુંફુલ થઇ જાય છે અને ભણેલું બધું યાદ રહેવા માંડે છે.
સીરપ શંખપુષ્પી ઉત્તમ બ્રેઈન ટોનિક છે. યાદશક્તિ વધારનાર છે, જ્ઞાનતંતુઓને મજબુત કરનાર છે. મગજથી કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, બેરિસ્ટરો, કારકુનો, ઓફિસરો વગેરે માટે ઉત્તમ છે.
કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦: ૧ રતલી રૂ. ૪-૦-૦
દરેક જગ્યાએ દવાવાળા વેચે છે.
ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)
: મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :
ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : લાલ પરેસની પોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

વર્ષ ૩૩
અંક ૮

સં. ૨૦૧૪
જેઠ

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

વિદ્યાર્થી બંધુઓ તથા બહેનો

યાદશકિત વધારવા માટે ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરવાનું શરૂ કરો

સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી યાદશક્તિ વધે છે અને જ્ઞાનતંતુ મજબુત થાય છે. ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય, ભણતાં ભણતાં મગજ થાકી જતું હોય અને વધારે ભણવાથી કંટાળી જવાતું હોય ત્યારે આ સીરપ લેવાથી મગજનો થાક ઉતરી જાય છે. અને મગજ હલકુંફુલ થઇ જાય છે અને ભણેલું બધું યાદ રહેવા માંડે છે.

સીરપ શંખપુષ્પી ઉત્તમ બ્રેઇન ટોનિક છે. યાદશક્તિ વધારનાર છે, જ્ઞાનતંતુઓને મજબુત કરનાર છે. મગજથી કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, બેરિસ્ટરો, કારકુનો, ઓફિસરો વગેરે માટે ઉત્તમ છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂા. ૧-૪-૦; ૧ રતલી રૂા. ૪-૦-૦
દરેક જગ્યાએ દવાવાળા વેચે છે.

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

: મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :
ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : હાજા પટેલની પોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

દરેકના ઘરમાં હોવું જ જોઇએ

ઘરગથ્થુ વૈદ્યક

લેખક
બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

જુદા જુદા
૭૫
રોગો ઉપર પૂરેપૂરી માહિતી રોગો, રોગોનાં લક્ષણ, ઉપચાર વગેરે માહિતી આપતું પુસ્તક. નવી સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ.

કિંમત
રૂા. ૫-૪-૦

દરેક લાયબ્રેરીમાં હોવું જ જોઇએ

ટૉલ્સ્ટૉયની નવલિકાઓ

અનુવાદક
વિશ્વનાથ ભટ્ટ
અનન્તરાય રાવળ

મહાત્મા ગાંધીજીના ગુરુસમા રશિયાના મહાન વિચારક અને ફિલસૂફની
૭ કલાત્મક
સુંદર વાર્તાઓનો સંગ્રહ
ગુજરાતીમાં પહેલી જ વખત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કિંમત
રૂા. ૩-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬

જેઠ : ૨૦૧૪

અંક ૨

ગુજરાતનું ભાવિ

[ગુજરાતના 'છોટા સરદાર' ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈએ આજની ગુજરાતની પરિસ્થિતિ
અંગે એક દર્દભર્યું જાહેર નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એક દૃષ્ટિએ, આજની ગુજરાતની
રાજકીય સ્થિતિ જોતાં એ નિવેદન ઐતિહાસિક ગણી શકાય એવું મહત્ત્વનું છે અને
તેથી અમે તે અત્રે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

— સંચાલક]

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને વિદર્ભની ચાર કોંગ્રેસ પ્રદેશ સમિતિઓનું
એકીકરણ કરવાની વિચારણા ઝડપથી ચાલી રહી છે. તેવે સમયે મને લાગે છે કે
મારે મારા વિચાર જાહેરમાં દર્શાવવા જોઈએ. જો આ ચારે સમિતિઓ ભેગી કરાશે
તો ગુજરાતને ભારે નુકસાન થવાનો સંભવ છે એવું હું માનું છું. સૈકાઓ પછી
ગુજરાતે મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રતાપે જે વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું
છે તે રાજકીય બાબતમાં ભુંસાઈ જશે એમ મને લાગે છે. દ્વિભાષી રાજ્યને મેં ટેકો
આપ્યો છે પરંતુ મુંબઈની ધારાસભાઓમાંની ચર્ચાઓ, અને તેમાંય શ્રી. કલ્યાણજી-
ભાઈનાં ભાષણો વાંચ્યા પછી, અને બારડોલીના ખેડૂતોના પોકાર પછી, મને કોણ
જાણે કેમ હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જે કાંઈ થયું છે તે બરોબર નથી. આ
મારી શંકા ખોટી પડે એમ હું જરૂર ઇચ્છું છું. પણ ગુજરાતની નહેર–યોજનાઓ કાગળ
પર ગમે તેવી સારી દેખાતી હોય અને એને માટે લાંબી લાંબી વાતો થતી હોવા છતાં,
સત્ય હકીકત જોઈએ તો આ નહેરોનું કામ જોઈએ એટલું આગળ ચાલતું દેખાતું નથી.
ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી નર્મદાનો છેદ ઊડી ગયો લાગે છે. કાકડાપારાનું બરોબર
ઠેકાણું નથી. મહી યોજના મંદ ગતિએ ચાલે છે. અને તેવું જ લગભગ સાબરમતીનું છે.

સરદારશ્રીએ એકવાર મને કહ્યું હતું કે, 'નર્મદા યોજના વહેલી તકે શરૂ થાય
તો સારું. એકલા ગુજરાતને જ નહિ પણ સમગ્ર દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાની શક્તિ
નર્મદામાં જ છે.'

ગુજરાત પ્રદેશ સમિતિ અલગ છે તેથી આશા રહે છે કે જરૂર પડ્યે યોગ્ય સમયે
ગુજરાતના હિતમાં તે પોતાનો અવાજ કાઢશે. જો તે અવાજ ન કાઢે તો હું માનું
છું કે તે પોતાની ફરજ ચૂકે છે. પરંતુ ચારેય પ્રદેશ સમિતિઓ ભેગી ન થઈ હોય
ત્યાં સુધી આ આશા રાખી શકાય. ચારે સમિતિઓ ભેગી થયા પછી શરૂઆતમાં
સારું લાગશે છતાંય ધીમે ધીમે ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ ભૂંસાઈ જશે એવી મારી
માન્યતા દૃઢ થતી જાય છે.

ગુજરાત પ્રદેશ સમિતિ ગુજરાતનું ભવિષ્ય ન બગડે તેવી રીતે શાંતચિત્તે વિચાર
કરીને પગલાં માંડશે એવી હું આશા રાખું છું.

હું પ્રાંતીયતામાં માનતો નથી, છતાંય દેશના દરેક ભાગની રીતસરની ખીલવણી
થાય એવું હું જરૂર ઇચ્છું છું. આમ થશે તો જ સમગ્ર દેશ એકસામટો ઉપર તરી આવશે.

ભરૂચ
તા. ૧૪–૪–૫૮

ડૉ. ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ

★

રાજકીય નોંધ

પ્રોફે. પુરુષોત્તમ ગણેશ માવલંકર એમ.એ.

સર્વસત્તાધીશ વડાપ્રધાન ખ્રુશ્ચોવ

ગુરુવાર તા. ૨૭ માર્ચને રોજ મોસ્કોમાં 'સુપ્રીમ સોવિયેટ'માં તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વડા પ્રધાનપદે શ્રી. નિકિતા ખ્રુશ્ચોવની વરણી થયાનું જાહેર થયું. અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સમાચારો–અહેવાલો ને છબીઓ પરથી જણાય છે કે ખ્રુશ્ચોવની આ બઢતીને સુપ્રીમ સોવિયેટે સર્વાનુમતે વધાવી લીધી છે. નિવૃત્ત થતા વડાપ્રધાન માર્શલ બુલ્ગાનિને પણ દેખીતી રીતે હાસ્યભરી મુદ્રામાં હાથ ઊંચો કરીને ખ્રુશ્ચોવ માટેનો પોતાનો ટેકો દુનિયા આગળ વ્યક્ત કર્યો છે! આવું તો "રશિયન લોકશાહી"માં જ જોવા મળે—ન છૂટકે કે ફરજિયાત રીતે એક માણસ વડાપ્રધાન મટી જાય અને પછી એ જ માણસ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને ઉમળકાભેર ટેકો આપે!! આમાં બિરાદરીની ભાવનાનાં દર્શન ભલે હોય, લોકશાહીની સ્વીકૃત ભાવનાઓનાં દર્શન એમાં નથી જણાતાં. વળી, ખ્રુશ્ચોવની આ બઢતી સ્વયંપ્રેરિત ને સ્વરચિત છે. માર્શલ સ્ટાલિનના અવસાનને પાંચ વર્ષ ઉપર થયાં; એ અરસામાં ખ્રુશ્ચોવે એક પછી એક આબાદ વ્યૂહ–રચના કરીને છેવટે રાજ્ય પરનું સ્થાન કબજે કરી લીધું છે. સામ્યવાદી પક્ષના પ્રથમ મંત્રી તરીકે પક્ષનું નેતૃત્વ અને વડાપ્રધાન તરીકે સરકારી તંત્રનું નેતૃત્વ એ બન્ને સ્ટાલિને પોતા પાસે રાખેલાં. સ્ટાલિનના અવસાન બાદ બહુ જ થોડા સમય માટે શ્રી. મેલેનકોવ્હ પાસે આ બન્ને ભૂમિકાઓ રહી. હવે એ બન્ને સ્થાનો પર ખ્રુશ્ચોવ આરૂઢ થયા છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં એમણે બેરિયા, મેલેનકોવ્હ, મોલોટોવ્હ, કાગનોવિચ, માર્શલ ઝુકોવ્હ અને હવે માર્શલ બુલ્ગાનિન એ બધાને રીતસર પદભ્રષ્ટ કર્યાં છે; અલબત્ત, બુલ્ગાનિનને સોવિયેટ બેંકના વડા બનાવીને ખ્રુશ્ચોવે પોતાના સાથીદાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી છે ખરી! ખ્રુશ્ચોવે માર્શલ ઝુકોવ્હને ઓક્ટોબર ૧૯૫૭માં આબાદ રીતે પદભ્રષ્ટ કર્યા તે વખતે તા. ૨ નવેમ્બરની રાજકીય નોંધમાં 'ઝુકોવ્હ પ્રકરણ' પર લખતાં મેં જણાવ્યું હતું કે "પક્ષનું તંત્ર મજબૂત ને સર્વોપરી કરવા માટેની ખ્રુશ્ચોવની આ ચાલ લાગે છે. એમાં તેઓ સફળ થતા લાગે છે. પોતાની વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા પણ એમણે ઝડપથી જમાવી છે. જો આ રીતે ખ્રુશ્ચોવની રમત ચાલુ રહે તો સંભવ છે કે થોડા વખતમાં તેઓ વડાપ્રધાનનું પદ પણ પોતાના માટે આંચકી લેશે!"

આજે બરાબર પાંચ મહિના પછી ખ્રુશ્ચોવે આ રમતમાં મેળવેલા વિજયની નોંધ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. નિકિતા ખ્રુશ્ચોવમાં 'બીજા સ્ટાલિન'નાં દર્શન થાય છે? સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. સ્ટાલિને જે દહેશતવાદ ને ગુપ્ત પોલીસનું તંત્ર અપનાવ્યાં હતાં તેનો ઉપયોગ ખ્રુશ્ચોવ કરતા લાગતા નથી. ખ્રુશ્ચોવની નેમ સામ્યવાદી પક્ષને મજબૂત બનાવીને એનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાની લાગે છે. અત્યારે 'શિખર પરિષદ'ની શક્યતાની વાતચીત પ્રસંગે ખ્રુશ્ચોવનું વડાપ્રધાનપદ ગ્રહવા માટે અનુકૂળ થઈ પડશે. હવે ખ્રુશ્ચોવનો મુસદ્દો ને બુલ્ગાનિનની સહી એવી જરૂર નહીં રહે! વળી, રશિયામાં જે થોડી વિનીત પ્રવૃત્તિનો પ્રસાદ દમનમાંથી વહેવા માંડ્યો છે એની સામે થવાનું જોખમ ખ્રુશ્ચોવ વહોરે એમ લાગતું નથી.

સ્ટાલિનના રાજ્યમાં એકહથ્થુ સત્તા હતી તેટલી ને તેવી ખ્રુસ્ચોવના રાજ્યમાં નથી-પણ એનો અર્થ એવો નહીં કે ખ્રુસ્ચોવ કોઇના અંકુશમાં રહેશે ! તેઓ હવે રશિયાના સર્વસત્તાધીશ વડાપ્રધાન ને સર્વોચ્ચ નેતા બન્યા છે એ નિઃશંક.

પ્રમુખ નાસર રશિયાની મુલાકાતે

પ્રમુખ નાસરે છેવટે રશિયા જવાનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. આશરે બે વર્ષ પહેલાં રશિયાએ નાસરને આમંત્રણ મોકલ્યું ત્યારની અને આજની પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર છે અને એ ફેરફાર મુખ્યત્વે નાસરની તરફેણમાં કામ કરશે એમ લાગે છે. બે વર્ષ પહેલાં નાસર કેવળ ઇજિપ્તના પ્રમુખ હતા. આજે સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાક (ઇજિપ્ત, સીરિયા ને યેમનના બનેલા)-જેની વસતી ત્રણ કરોડ જેટલી છે—ના વડા તરીકે નાસરની નેતાગીરી લગભગ સર્વમાન્ય થઇ છે. ગયાં બે વર્ષોમાં અમેરિકા-બ્રિટનની જેમ રશિયા પણ ઇજિપ્ત પ્રત્યે કાંઇક નાખુશી ને ઓછીવત્તી શંકાથી જોતું હતું. રશિયાએ સીરિયામાં સામ્યવાદ પેસાડવાની પણ કોશિષ કરી જોઈ. આજે સીરિયાનો પ્રદેશ અને ત્યાંનું રાજકારણ નાસરના તંત્ર હેઠળ છે, અને સીરિયન સામ્યવાદી પક્ષને નાસરે ગેરકાયદેસર ઠેરાવ્યો છે. આરબ દુનિયામાં નાસરના મિત્રો ઓછા છે, દુશ્મનો વધુ છે એ ખરું; પણ બે વર્ષ પહેલાં ને આજે ફેર એ પડયો છે કે નાસરના વ્યક્તિત્વ માટે આરબ પ્રજાનું માન વધ્યું છે. પોતાના પ્રદેશનું ને લોકોનું ઐક્ય સાધનાર વ્યક્તિ તરીકે નાસર આજે આરબ રાષ્ટ્રવાદ ને એકતાનું પ્રતીક બન્યા છે. પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો નાસરની આગામી રશિયન મુલાકાતના સંભાવ્ય પરિણામોથી અસ્વસ્થ બને એ સ્વાભાવિક છે ! પણ હજુયે અમેરિકા ધારે તો નાસરને સહાનુભૂતિપૂર્વક ને અઢળક મદદ કરીને સામ્યવાદનો પ્રસાર થંભાવી શકે છે. બાકી મોસ્કોમાં નાસરની સરસ પરોણાગત થશે એ નિઃશંક. વધુ શસ્ત્રો, આસ્વાન બંધ માટે નાણાં, ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે મદદ, અને ઇઝરેલ સામેની પોતાની વણથંભી જેહાદમાં સાથ—આ ને આવું બધું નાસર મોસ્કોમાં માગશે, અને રશિયામાં બેઠેલો એક ચાલાક માણસ એ બધું એવી રીતે આપશે કે જેથી નાસરને જેટલો લાભ થાય તેટલો, બલ્કે વધુ રશિયાને પણ થાય !

રશિયાએ જાહેર કરેલો શસ્ત્રસંન્યાસ

સમય, પ્રચારતંત્ર અને આંતરિક તેમજ વિશ્વના લોકમતના પ્રવાહોની અનુકૂળતાઓને આબાદ રીતે ઝડપી લઈને રશિયાના વિદેશપ્રધાન શ્રી આન્દ્રે ગ્રોમિકોએ 'સુપ્રીમ સોવિયેટ'ની સંયુક્ત બેઠક આગળ એક જબરો વાણીધડાકો જ કર્યો છે ! એમણે જાહેર કર્યું કે અમેરિકા ને બ્રિટન કરે કે ન કરે, અમે રશિયનો તો ન્યૂક્લીઅર શસ્ત્રોના પ્રયોગો કરવાનું આજથી જ બંધ કરી દઇએ છીએ ! આ જાહેરાત ખ્રુસ્ચોવના વડાપ્રધાન થયા પછી ટૂંકમાં જ થઈ છે એ સૂચક છે. વળી, આ જાહેરાત માર્ચ ૧૯૫૮ની આખરે થઈ છે એ પણ નોંધપાત્ર છે. આજે અમેરિકા-રશિયા વચ્ચે એટલું બધું વૈમનસ્ય છે કે એ બન્નેને 'પરસ્પરના શુભ હેતુઓ ને દાનતો માટે જરાપણ માન કે આશા નથી, ઊલટું બન્નેને એકબીજા માટે અસાધારણ શંકા, ધિક્કાર અને દુશ્મનાવટ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, રશિયનોના આ શસ્ત્રસંન્યાસને પ્રચારનું પોકળ તરીકે જોન ફોસ્ટર ડલેસ ન વર્ણવે તો નવાઈ! પરંતુ આ આખા પ્રશ્નની બે-ચાર બાબતો ખાસ વિચારવા જેવી છે. ધારો કે આ કેવળ પ્રચાર જ છે—તો

પછી અમેરિકા–બ્રિટનને આવી પ્રચારરમત રમતાં નથી આવડતી? રશિયનો પોતાના પ્રયોગો અંદરખાનેથી ખાનગીમાં ચલાવ્યે રાખે ને બહારની દુનિયાને એની કશી ગંધ સરખી ન આવે એ સહેજે માની શકાતું નથી. વળી બ્રિટન માટે ખાસ કરીને કોઈ બચાવ નથી; અમેરિકા પાસે તો ન્યૂક્લીઅર શસ્ત્રોનો જથ્થો પૂરતો છે, એમાં બિનજરૂરી વધારો કરીને બ્રિટન શું મેળવશે? અમેરિકા સાથે સરખાપણાની બ્રિટનની નેમ હોય તો તે અશક્યવત્ લાગે છે. અત્યારના અંધકારમય વાતાવરણમાં શસ્ત્રસંન્યાસની આવી 'પ્રચારાત્મક' વાતો પણ વધાવી લઈને એમાંથી જરૂરી રાજકીય મંત્રણાઓની શરૂઆત કરવાની શક્તિ ને આવડત અમેરિકા-બ્રિટને બતાવવાં રહ્યાં. અલબત્ત, રશિયનોની હોંશિયારી ને ચાલાકી તરફ આંખ આડા કાન થવા ન જોઈએ. ૨૭મી ફેબ્રુઆરીથી ૩૧મી માર્ચ સુધીમાં રશિયાએ બૉમ્બના નવ મોટા પ્રયોગો સાઇબીરિયામાં કર્યા છે!

છેલ્લા દોઢ વર્ષમાં પચાસ ઉપરાંત ન્યૂક્લીઅર પ્રયોગો રશિયા કરી ચૂક્યું છે. હવે એનો આરામ લેવાનો વારો આવ્યો છે. અને એ વખતે ગ્રોમિકો કહે છે અમે પ્રયોગો બંધ કરીએ છીએ. તમે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો પણ એ બંધ કરો; અને જો બંધ નહીં કરો તો અમે ફેરવિચાર કરીશું. (એટલે ફરી પ્રયોગો શરૂ કરીશું!) રશિયા અત્યારે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં ઠીક ઠીક આગળ છે. એનો ખ્રુશ્ચોવ સ્વાભાવિક જ આબાદ લાભ ઉઠાવે છે! સ્વસ્થ ચિત્તે, સંતુષ્ટ ખ્રુશ્ચોવ જાણે કહે છે, "હમણાં જ મારું ભોજન પૂરું થયું છે. મેં બહુ ખાધું છે ને મારે હવે એ પચાવવાનો સમય જોઈએ જ. માટે હવે આપણે બધા જ ખાવાનું બંધ કરીએ! પછી હું ભૂખ્યો થઈશ ત્યારે જોઈ લઈશું!!"

લંડનથી ઑલ્ડરમેસ્ટન તરફ કૂચ

ઈસ્ટરના પવિત્ર ને ખુશાલીના દિવસોમાં એક મહત્ત્વનો ને અનેક રીતે ઐતિહાસિક એવો પ્રસંગ આ વર્ષે લંડનમાં બન્યો. ત્યાંના જગવિખ્યાત ટ્રફાલ્ગર સ્ક્વેરમાં આશરે દસ હજાર બ્રિટિશરોની જંગી મેદનીએ ન્યૂક્લીઅર શસ્ત્રોના ઉત્પાદન સામે પોતાનો ઉગ્ર વિરોધ નોંધાવ્યો અને પછી એ જ સ્થળેથી ગુડ ફ્રાયડેના દિવસે (તા. ૪ એપ્રિલ) એક મોટી કૂચ ઑલ્ડરમેસ્ટન ગામે જવા ઊપડી. આ ગામની પાસે બ્રિટિશ ન્યૂક્લીઅર શસ્ત્રો ને અણુબૉમ્બ વગેરેના ખાનગી પ્રયોગો ને ઉત્પાદન થાય છે. લંડનથી એ ૪૫ માઈલ દૂર છે. ભયાનક શસ્ત્રોના ઉત્પાદનથી સમગ્ર માનવજાતનો સદંતર વિનાશ થશે એવી દહેશત ને સાચી વાત અનેરી શ્રદ્ધાથી ને જ્વલંત આત્મવિશ્વાસ સાથે કહેનારા આ કૂચના લોકોએ માનવજાતની ભારે સેવા કરી છે. કૂચમાં નાનામોટાં, સ્ત્રી-પુરુષો સૌ જોડાયાં હતાં. અનેક યુનિવર્સિટી-વિદ્યાર્થીઓ પણ એમાં સામેલ હતા. બીજા દેશો ગમે તે કરે બ્રિટને આવાં શસ્ત્રો નહીં બનાવવાં જોઈએ એમ આ લોકોએ કહ્યું. ૪૫ માઈલનું અંતર એમણે ચાર દિવસમાં કાપ્યું; માર્ગમાં જ્યાં જ્યાં પડાવ નાખ્યો ત્યાં સભાઓ ભરીને પોતાની વાત લોકો આગળ મૂકી. આ કૂચના લોકો માત્ર ધાર્મિક વિશ્વવાદીઓ ને શાંતિવાદીઓ (Pacifists) જ નહોતા. સમગ્ર દેશ રાજકીય મત કે પક્ષમાં માનનારા બધાં બૉમ્બની બનાવટનો વિરોધ કરનાર એવા લોકો પણ કૂચમાં હતા. શાંત ને અહિંસાત્મક પ્રતિકારનું આવું સુંદર દર્શન પશ્ચિમની કહેવાતી ભૌતિક દુનિયામાં જોવા મળે છે ખરું! રાજકારણમાં આધ્યાત્મિકતાનો વારસો એ કેવળ ભારતની જ વિશિષ્ટતા છે એમ હવે રખે કોઈ માને!

બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદનો સૂર્યાસ્ત?

બ્રિટનના રાજા આઠમા એડવર્ડ (હાલની રાણી એલિઝાબેથના કાકા ડ્યૂક ઑફ વિંડસર) સુધી એમ કહેવાતું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કદી સૂર્યાસ્ત થતો જ નથી! સામ્રાજ્યની વ્યાપકતા ને સાર્વત્રિકતા વ્યક્ત કરવા માટેનું આ સુંદર વર્ણન હતું. પણ રાજા છઠ્ઠા જ્યોર્જના સમયથી પવન બીજી દિશામાં ને જોરથી ફૂંકાવા લાગ્યો, અને અત્યારે છઠ્ઠા જ્યોર્જની પુત્રી એલિઝાબેથ રાજગાદીએ છે ત્યારે બ્રિટિશરો પોતે જ સ્વીકારે છે કે એમના સામ્રાજ્યમાં હવે સૂરજ દિવસમાં ચાર વાર આથમે છે!! બ્રિટનનાં સંસ્થાનો ઝડપથી ઓછાં થતાં જાય છે. સંસ્થાનો પ્રત્યેની બ્રિટનની નીતિ પણ ઘણી ને સારા અર્થમાં સ્વાર્થી એવી છે. પાર્લામેંટરી રાજ્યપદ્ધતિ, ન્યાયપદ્ધતિ ને લોકશાહીની રીતરસમો પોતાનાં સંસ્થાનોમાં વિકસે એ માટે પણ બ્રિટન ઓછોવત્તો પ્રયાસ કરી રહેલ છે. તેમાંય જો ફ્રાન્સ, પોર્ચુગલ, હૉલેન્ડ વગેરેની સરખામણીમાં બ્રિટનની સંસ્થાનવાદની નીતિ તપાસીએ તો આપણે બ્રિટનને બીજાં બધાં કરતાં દસ વધુ માર્ક આપવા પડે! સામ્યવાદી રશિયા પણ, એક રીતે જોતાં, સંસ્થાનવાદની નીતિ અપનાવી રહ્યું છે. પૂર્વ યુરોપમાંના કેટલાક દેશો પર રશિયાએ જે રીતે વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું છે એ કાંઈ સામ્યવાદના વિજયનું દ્યોતક નથી. એ ગમે તેમ, ગ્રેટબ્રિટનના અંકુશ હેઠળ હજુ અનેક પ્રદેશો આફ્રિકા, એશિયા ને દક્ષિણ અમેરિકા ખંડોમાં છે, અને આ પ્રદેશો સાથે બ્રિટન કેવી રીતે વર્તે છે એના પર બ્રિટિશ નીતિ ને હેતુઓની સચ્ચાઈ અવલંબે છે. બ્રિટનના હાલના સંસ્થાનખાતાના પ્રધાન મિ. લેનક્સ બોઈડ અત્યારે ઠીકઠીક આફતમાં સપડાયા છે. સાયપ્રસ, માલ્ટા, એડન અને કેનિયામાં આજે બ્રિટનવિરોધી વંટોળ ફેલાયો છે. રાષ્ટ્રવાદનો જુવાળ અને એના તણખા એ સ્વાભાવિક ચીજ છે. એને સ્વીકારીને બ્રિટન પોતાની નીતિ ઘડે એ ઇષ્ટ છે. સાયપ્રસમાં આર્ચબિશપ મૅકેરિયોસ ને એમના હજારો અનુયાયીઓ સ્વાતંત્ર્ય અને ગ્રીસ સાથેના જોડાણ માટે લડી રહ્યા છે. માલ્ટાના વડા પ્રધાન મિ. મિન્ટોફે હમણાં જ રાજીનામું આપ્યું છે. તેમનો પક્ષ બહુમતીમાં છે. વેલ્સને ઉત્તર આયર્લૅંડની જેમ માલ્ટા પણ બ્રિટન સાથે અવિભાજ્ય અંગ તરીકે જોડાય એમ તેઓ માગે છે. એડનનાં ને આસપાસ આરબ રાષ્ટ્રવાદીઓ બ્રિટનની દરમ્યાનગીરીનો હવે ઉઘાડેછોક વિરોધ કરે છે. કેનિયામાં આફ્રિકન પ્રજા સમતા ને ન્યાય માટે લડત ચલાવી રહી છે. બ્રિટનમાં સામાન્ય ચૂંટણીઓ પછી જો મજૂર પક્ષ સત્તા પર આવે તો સંસ્થાનો પ્રત્યેની બ્રિટનની નીતિ વધુ ઉદાર સમજપૂર્વકની ને ન્યાયભરી થશે એવી આશા બેસે છે ખરી. લંડનની પ્રખ્યાત ફેબિયન સોસાયટીએ પોતાના એક કાર્યવિભાગ Colonial Bureauનું નામ બદલીને હવે Commonwealth Bureua રાખ્યું છે એ પણ સૂચક ને શુભચિહ્ન છે. સંભવ છે કે, હવેનાં પંદર-વીસ વર્ષમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રોજ અનેક વાર સૂર્યાસ્ત થવાને બદલે, બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદનો પોતાનો જ અસ્ત થશે!

પશ્ચિમ જર્મની માટે ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રો

પશ્ચિમ જર્મનીમાં હેમ્બર્ગ શહેરમાં ત્યાંના મ્યુનિસિપલ સિટિ હૉલની સામે આવેલ વિશાળ પટાંગણમાં લગભગ દોઢ લાખ જર્મનોની એક જંગી રેલી હમણાં ૧૭મી એપ્રિલે

મળી હતી. જર્મનીમાંના ટ્રેડ યુનિયન્સ અને વિરોધ પક્ષના કાર્યકરોએ આ રેલી યોજી હતી. રેલીએ જર્મન લશ્કરને ન્યુક્લીઅર શસ્ત્ર સાથે સુસજ્જ કરવા સામેનો પોતાનો અણગમો ને વિરોધ સખત રીતે વ્યક્ત કર્યો. જર્મની બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં હાર્યું (ઇસ્વીસન ૧૯૪૫માં) ત્યારપછી વિજયી રાષ્ટ્રોએ એને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું, અને હવે રશિયન તંત્ર હેઠળનો ભાગ.પૂર્વ જર્મની તરીકે ને અમેરિકા-બ્રિટન-ફ્રાન્સના તંત્રો હેઠળનો ભાગ પશ્ચિમ જર્મની તરીકે સ્વતંત્ર ને સાર્વભૌમ મોભો ભોગવે છે. આમ, જર્મનીના એકીકરણનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ ને અટપટો છે. વર્ષો પછી, એ પ્રશ્ન આજે વધુ સરળ થવાને બદલે વધુ કઠણ બન્યો છે. પશ્ચિમ જર્મની પાસે ફરી વધુ શસ્ત્રો ભેગાં ન થાય એ માટે ફ્રાન્સ અને બ્રિટનમાં પ્રબળ લોકમત કામ કરે છે. ફ્રાન્સને તો છેલ્લાં ૯૦ વર્ષમાં પોતાના પાડોશીની લશ્કરી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ને સામર્થ્યનો ત્રણ વાર પરચો મળી ચૂકયો છે! બ્રિટનના મજૂર પક્ષમાં પણ પશ્ચિમ જર્મનીના પુન:શસ્ત્રીકરણ પ્રત્યે ઊંડા ને તીવ્ર મતભેદો પ્રવર્તે છે. પરંતુ ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રો જર્મન લશ્કરને આપવા બાબત મજૂર પક્ષમાં મતભેદ નથી. તાજેતરમાં જ મિ. હ્યુ ગેટ્સ્કલ અને મિ. અનારિયન બેવન પેરિસમાં 'નેટો' અધિકારીઓને મળ્યા અને પશ્ચિમ જર્મનીને ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રો નહીં આપવાની જોરદાર હિમાયત કરી.

જર્મનો પોતે સ્વાભાવિક જ પોતાના થએલા બે ટુકડાઓ ફરી સંધાય ને જર્મની એક રાષ્ટ્ર બને એમ ઇચ્છે છે. પણ છેલ્લાં દશબાર વર્ષોના ઠંડા યુદ્ધને પરિણામે પૂર્વ ને પશ્ચિમ જર્મની એ બે ઘટકો એક બીજાના કટ્ટર દુશ્મનો બન્યાં છે. પશ્ચિમ જર્મની ઉત્તર આટલાંટિક કરાર સંઘમાં (નેટો) જોડાયું છે. પૂર્વ જર્મની "વોરસો પૅક્ટ"માં જોડાયેલું છે. પશ્ચિમ જર્મની સાર્વભૌમ (Sovereign) જાહેર કર્યા પછી, એ હવે ધારે તે કરી શકે છે એવી દલીલ કરીને જર્મન લશ્કરને ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રોનો પુરવઠો આપવાની વાતને બહાલી અપાઈ રહી છે. રાજધાની બોનમાં પાર્લમેન્ટે (બુન્ડેસ્ટાગ) ડૉ. એડેનાવરની આ અંગેની દરખાસ્ત પસાર કરી છે. ડૉ. એડેનાવર હમણાં જ બ્રિટન જઈને વડાપ્રધાન મેકમિલન સાથે મંત્રણાઓ કરી આવ્યા. જો 'નેટો' તરફથી ન્યુ ક્લીઅર શસ્ત્રો પશ્ચિમ જર્મનીને અપાશે (અને આવતાં બે વર્ષ સુધીમાં એ અપાશે એમ હાલના બનાવો ને નિર્ણયો પરથી લાગે છે) તો યુરોપના રાજકારણમાં ભારે વિસ્ફોટ ફેલાવું શરૂ થશે. સાર્વભૌમત્વના ભ્રામક પ્યાલો છોડીને અમેરિકા અને બ્રિટનની સરકારોએ ખુદ જર્મન પ્રજાની લાગણી ને મન (જેનો એક દાખલો હેમ્બર્ગમાં હમણાં જોવા મળ્યો) તેમ જ ફ્રાન્સ-બ્રિટન વગેરેમાંની પ્રજાઓના અભિપ્રાયો તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. અને આ ભયાનક રમત અટકાવવી જોઈએ. જો ડૉ. એડેનાવર પાસે ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રો જમા થાય તો પૂર્વ જર્મનીના મિ. ગ્રોટવાલ પણ, પોતાનું જમાપાસું એ મુજબ ગોઠવશે! યુરોપમાં 'ન્યુ ક્લીઅર ક્લબ' સ્થાપીને એમાં આ બંનેને પ્રવેશ આપીને અમેરિકા-બ્રિટન-રશિયા ત્રીજી ને છેલ્લી લડાઈ શરૂ કરવા ધારે છે!

બાન્ડુંગ ભાવનાનો વિકાસ

આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં એપ્રિલ ૧૯૫૫ માં, ઇંડોનેશિયામાં બાન્ડુંગ ખાતે સર્વ પ્રથમ એશિયાઈ આફ્રિકન પરિષદ મળી હતી. ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષોમાં અનેક પ્રવાહોનાં પાણી જુદી

(અનુસંધાન પૃ. ૭૪)

ઉત્તર યાત્રા

સ્વામી આનંદ

૧

પહાડો, નદીઓ અને ખીણો

ઊંચા આકાશમાં દોડતા સૂર્યના સફેદ સળગતા ગોળામાંથી એકવાર એક છોડિયું ઉખડી પડ્યું. તે ધગધગતો પ્રવાહી પદાર્થ હતો. તેથી અંતરિક્ષમાં ફેંકાતાં બિન્દુ બની ગોળાકાર થયો ને તેનું નામ પૃથ્વી પડ્યું.

ધગધગતો રસ કાળે કરીને ઠંડો પડ્યો. પણ તેની હાલકલોળમાં ક્યાંક ખાડા ને ક્યાંક ટેકરા થઈ ગયા. ખાડા તે સમુદ્ર ને ટેકરા તે પર્વત.

જૂના લોકોએ પૃથ્વીને ધરિત્રી એટલે આપણને ખોળામાં ધારણ કરનારી ધરતીમાતા અને પર્વતોને તેના સ્તન કહ્યા. આ સ્તનમાંથી ધોળા-બરફ ધાવણ નદીઓ બનીને વહેવા લાગ્યાં ને પોતાનાં બાળકોને તેનું પાન કરાવીને તેણે ઉછેર્યાં.

આવા પહાડોનો આખી દુનિયામાં સૌથી મોટો સમૂહ આપણા દેશને મળેલો છે અને તે દેશનો દિગ્પાળ બનીને આપણું રક્ષણ કરી રહ્યો છે.*

આપણા દેશની પશ્ચિમે આવેલા ક્વેટા ને હિંદુકુશના પહાડોથી માંડીને આખી ઉત્તર દિશા ઉપર થઈ ઉગમણે આસામ આરાકાન સુધી બે અઢી હજાર માઈલ લાંબી કમાન દોરીએ તેટલા લાંબા ને ૨૦૦–૨૫૦ માઈલ પહોળાણવાળા વિસ્તારમાં અસંખ્ય ઊંચા ઊંચા પર્વત પહાડ ને ડુંગરા ભીંસાભીંસ ભીડ કરીને બેઠા છે. આના મોટામાં મોટા ને મુખ્ય હિસ્સાને હિમાલય નામ મળ્યું છે. કારણ તેનાં દુનિયામાં બીજે ક્યાંયે નહિ એવાં ઉંચાણો અને શિખરો પર બારે માસ બરફ છવાએલા રહે છે. અનાદિકાળથી આ બરફ એવા ને એવા છવાએલા છે. કદી પીગળતા નથી. સૂરજનો તાપ એટલી ઊંચાઇએ ચંદ્રની ચાંદની જેવો ટાઢોબોળ લાગે.

નીચાણવાળા ભાગોના બરફ ઉનાળામાં પીગળે ને તેની નદીઓ થાય. ગંગા, જમના, સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્રા અને બીજી અસંખ્ય નાનીમોટી નદીઓના ઉગમ આ હિમાલયના આગલા કે પાછલા ઢોળાવોમાં આવેલા છે. તેથી આપણા વડવાઓએ હિમાલયને અને આપણી નદીઓનાં આ ઉગમસ્થાનોને બહુ પવિત્ર સ્થળો અને તીરથજાત્રાનાં ધામ માન્યાં.

અનાદિકાળથી આપણા લોક જિંદગીના દુન્યવી પુરુષાર્થથી પરવારે (અગર તેની વ્યર્થતા અનુભવે) એટલે પાછલી અવસ્થાએ હિમાલયને ખોળે આવી આ પવિત્ર નદીઓને કાંઠે પર્ણકુટિ બાંધી નિવૃત્તિનિવાસ કરે અને ઇશ્વરની અનંતતા તથા માનવી આકાંક્ષાઓની ક્ષુદ્રતા વિષે ચિંતવન કરી દુન્યવી આળપંપાળથી છૂટવા ને ઈશ્વરી તત્ત્વ જોડે એકરસ બનવા પ્રયત્ન કરવામાં જીવનના છેલ્લા દિવસો ગાળી શાંતિ મેળવે. આવી નિવૃત્તિ અને શાંતિની ઝંખના એ હિંદુપ્રજાનો એક અમૂલો વારસો છે.

પણ આ તો આડી વાત થઈ. આપણે

---

* વરફે હિમાલયા કબ મુકુતાજ હૈ ઝિયાં કા ?
 ક્યા હમસરી કરેગા પરબત કોઇ જહાં કા ?
 અલ્ મુખ્તસર હૈ કિસ્સા યહ ઉસકી ઇજ્જોશાં કા.
 પરબત યહ સબ સે ઊંચા હમસાયા આસમાં કા.
 વહ સંતરી હમારા વહ પાસબાં હમારા,
 સારે જહાં સે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા.
 —ઇકબાલ

નદીઓના ઉગમ આગળ હતા. આ નદીઓ કેવી રીતે બની હશે? પહાડપર્વતોની ટોચે રાતદિવસ વાદળાં આળોટતાં હોય તે મરજીમાં આવે ત્યારે વરસે ને પહાડોનાં પેટાળ પર પડેલી કરચલીઓ જેવા ખાંચખાડા ને વાંકઘોંકમાં થઈને તેનાં પાણીના રેલા ચાલે. રેલાને વાટમાં બીજા રેલા મળે. એમ રેલાની નીકો થાય, નીકોનાં નાળાં ને નાળાંની નદીઓ થઈ નીચાણવાળા ભાગ શોધતી ખોદતી વહેવા માંડે. આમાં ઠેરઠેરનાં તેવાં જ બીજાં નાળાં નદીઓ આવી મળે ને એમ મોટી નદીઓ બનીને નીચાણ દિશાએ ખાડા ટેકરા કે પથરા જોડે કે પહાડોની કરાડો જોડે અફળાતી કૂદતી આગળ ચાલે.

હજારો લાખો વરસથી આ પહાડો આમ બેઠા છે. હજારો વરસથી આ નદીઓ આમ અહોરાત્ર વહ્યાં કરે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં પર્વતટોચો પરના બરફ ગળવા માંડે ત્યારે નાળાં નદીઓ ગાંડાંતૂર બને. પહાડો ને જંગલોના મેલ પરસેના ધોવાય ને કાંપ બનીને વહેવા માંડે. તે નદીઓનાં સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવાં પાણીને પાછો શિયાળો બેમે ત્યાં લગી ડોળાં ધોળાં કે રાખોડિયા રંગનાં બનાવી દે.

ધરતીકંપના આંચકા, વિજળીના કડાકા, ધોધમાર વરસાદ, વગેરેથી ઘણીવાર પહાડોનાં પડખાં તૂટે ને તેમાંથી મસમોટા પથ્થરખંડ, ખડક કે શિલાઓ નીચે ગબડી પડે. નદીઓના પ્રવાહ તેમની જોડે અફળાય, તેને તાણવા મથે કે તોડે. નાના કકડા પ્રવાહમાં તણાય, ટીચાય ને ગોળમટોળ બની શંકરનાં લિંગ થાય. ગંગાના કંકર તેટલા શંકર.

મોટા મોટા તોતિંગ ખડક અને શલ્યાઓ કાળાંતરે આમ કંકર બને ને અંતે રેતી થાય. રાત અને દિવસ, દિવસ અને રાત આ કુદરતની ક્રિયાઓ ચાલ્યાં જ કરે છે. સૂર્યચંદ્ર જેમ ઊંઘ કે આરામ વિના દિવસરાત પોતાના પંથ કાપે છે, તેમ કુદરત પણ આ પહાડો, બરફો, જંગલો, નદીઓ અને ખીણોમાં પોતાનું આ કામ હજારો લાખો વરસથી આમ ને આમ અવિરતપણે ચલાવી રહી છે. નદીઓ બે પહાડ વચ્ચે પાડેલી સાંકડી ચીરાડને વરસોવરસ પહોળી કરતી જાય ને તળિયાની જમીન કે પથ્થરના પડને ખોદતી રહીને પોતે ઊંડી ઊંડી ઉતરતી જાય. બે પહાડો વચ્ચે નદીઓએ કરેલાં આવાં પોલાણ કે પહોળાણ તે ખીણો.

આવી નદી–ખીણોને બેઉ કાંઠે ઉભેલા પહાડોનાં માટીપથરા તપાસીએ તો ૧૦૦–૫૦ ફુટ કે વધુ ઊંચે સુધી કેક કાળ લગી ધોવાઈ ધોવાઈને ધોળા બનેલા ગોળમટોળ પથરા મટોડી વચ્ચેથી ડોકિયાં કરતા માલમ પડે. આનો અર્થ એ થયો કે આજે નીચે ઊંડાણમાં વહેતી નદી સો બસો કે હજાર વર્ષ અગાઉ આટલે ઊંચે વહેતી હતી ને તેના પ્રવાહમાં ઘસડાતા ટીચાતા ને ગોળમટોળ બનતા પથરા કાંપ જોડે ચોંટીને અહીં રહી ગયા. નદી જેમ જેમ નીચે ગઈ તેમ તેમ કિનારે જામી ગએલા આ કાંપ પથરાને ઊંચે મૂકતી ગઈ. વળી ખીણો જેમ જેમ પહોળી થતી ગઈ તેમ તેમ નદીના પ્રવાહને બેસવા કૂદવા કે આમથી તેમ ભાટકવા મોકળાશ થતું ગયું ને આસપાસની લોકવસ્તીને આવી ખીણોનાં ભાઠાંનો ઉપયોગ મળવા લાગ્યો.

નદીઓમાં ઘસડાઈને આવતા કાંપ આવી ખીણોમાં પ્રવાહના ફેરફાર પછી જામીને ઠરી જાય ને તેની ઓછીવત્તી સપાટ જમીનો થાય. આવી જમીનોમાં પડખે આવેલા પહાડોના ઢોળાવો પર વસેલાં ગામડાંનાં લોક ખેતી કરે ને સરસ પાક નીપજાવે. કાંપની બનેલી ખીણો એટલે પહાડો અને જંગલોમાંથી ઘસડાઈને આવેલું નવું ખાતર. એટલે પહાડની જમીનોના કસ કદી ખૂટે નહિ ને હંમેશાં સુંદર પાક આપે. વરસાદની તંગી કે દુકાળનો ભય તો અહીં ન મળે. ઓછા વરસાદ બારે માસ

ગમે ત્યારે ઝરમર ઝરમર વરસે. જરાક સૂરજ તપ્યો, વાદળું થયું ને પહાડ જંગલોમાં ગૂંચવાયું, કે વરસી જાય. વળી લોકો ઠેરઠેર વહેતાં પહાડી ઝરણાંઓને ઘઉંડાંગરની ક્યારીઓમાં વાળી લે ને તેનાં પાણી જોઈએ તેટલાં લઈ ફાલતુ જવા છોડી મૂકે.

*		*		*

પાછળ કહ્યા તે હિમાલય અને તેની પૂર્વ પશ્ચિમના બેત્રણ હજાર માઈલના વિસ્તારવાળા પ્રદેશમાં અનેક જુદી જુદી જાતિઓના લોક વસે છે. બલૂચ, પઠાણ, કાશ્મીરી ડોગરા, કાંગડી, કનોરા, ગઢવાલી, કુમૈયા, નેપાળી, ભોટિયા, ભૂતાની, લેપચા, નાગા, ખાસી, આસામી, આરાકાની, વગેરે. તેમનું સામાન્ય નામ 'પહાડી' છે. તેમની રહેણીકરણી, ખાનપાન, રીતરિવાજ, ધર્મ, માન્યતાઓ વગેરેમાં પણ ઘણા તફાવત છે. ખાસ હિમાલય તરીકે જે ભાગ ઓળખાય છે તેમાં પણ તફાવત છે. સહેજ ઓછા.

પગવાટે સામાન્ય રીતે હિમાલયના ૨૦૦–૨૫૦ માઈલ પહોળાણવાળા પ્રદેશના એકની પાછળ એક એમ ત્રણ ભાગ પાડી શકાય. (૧) તળેટીનાં જંગલો અને પહેલી પર્વતમાળાઓ. આ વિભાગ આશરે ૫૦ માઈલ જેટલા પહોળાણમાં છે. (૨) વસ્તી ખેતીનો નદી ખીણોનો પ્રદેશ. આ આશરે ૧૦૦–૧૨૫ માઈલ પહોળાણમાં છે. (૩) ઊંચા ઠંડા જંગલો વિનાના કોરા બરફાની પર્વતોનો પ્રદેશ. પહોળાણમાં આશરે ૩૦ થી ૫૦ માઈલ.

(૧) પહેલો પ્રદેશ જે 'તરાઈ' કહેવાય છે તે હિમાલયની તળેટીનો છે. અસહ્ય ગરમી, ઘીચ જંગલો, જંગલી હાથી, ગેંડા, વાઘ, ભાલુ (રીંછ) અને બીજાં વનપશુઓથી ભરપૂર અને બહુ રોગિષ્ટ હવાપાણીવાળો. અહીં લાગુ પડતો મેલેરિયા ત્રણત્રણ ચચ્ચાર વરસ સુધી માણસને છોડતો નથી ને તેનો ભોગ થએલ માણસ જીવથી બચી જાય છે ત્યારે પણ તેનું આયુષ તો દસ વરસ ઘટી જ જવાનું.

આ તરાઈનાં જંગલોની પાછળ આવતી પહેલા પહાડોની નાનીમોટી હારમાળાઓ સમુદ્રસપાટીથી ૧–૨ થી ૪ હજાર કે તેથી પણ વધુ ફીટ ઉંચાઈવાળી છે. નીચા ડુંગરા ગરમ હોય છે ને ગરમીની મોસમમાં બહુ તપે છે. પણ ચાર હજાર ફીટ ને તેથી વધુ ઉંચાઈવાળા પહાડ ઠંડા ને નિરોગી હવાપાણીવાળા હોય છે. મસૂરી, નૈનીતાલ વગેરે સ્થળો આ પહેલી હારમાળાનાં હોવા છતાં ૭ હજાર ફીટથી વધુ ઉંચાઈએ આવેલાં હોવાથી ઠંડાં ને બહુ તંદુરસ્ત હવાપાણીવાળાં હવા ખાવાનાં સ્થળો છે. પણ માત્ર શ્રીમંતો જ મોટેભાગે ત્યાં રહી શકે.

(૨) આ બીજા નંબરનો એટલે હિમાલયના વચલા વળાનો મધ્યપ્રદેશ સૌથી મહત્ત્વનો સુંદર હવાપાણીવાળો, મોટી મોટી નદીઓની ખીણોથી ભરપૂર અને અત્યંત ફળદ્રૂપ છે. હવાપાણી ઠંડાં, ઉનાળામાં પણ રાત્રે ગરમ ઓઢવું પડે. આમ છતાં બરફ માત્ર શિયાળામાં અને તે પણ જૂજ પડે. સામાન્ય ઉંચાઈ ૩–૪ થી ૬ હજાર ફીટ. હિમાલયના પ્રદેશની ૮૦ ટકા કે વધુ વસ્તી આ જ ભાગમાં આવેલી છે.

અંગ્રેજોએ પણ આ દેશમાં આવીને પોતાનું તંત્ર જમાવ્યા પછી આ પહાડી પ્રદેશો યૂરોપનાં હવાપાણીને મળતાં પણ વધુ આરોગ્યદાયી, ફળદ્રૂપ અને પાણી જેટલા સસ્તા છે એ શોધ કરવામાં ઢીલ ન કરી. અને તાબડતોબ સુંદર કુદરતી દૃશ્યોવાળા ઠંડા પહાડો પર સંખ્યાબંધ હવામથકો બાંધીને પોતાને સારુ ગરમીના ૭ મહિના રહેવાનાં થાણાં નાંખ્યાં. સરકારી નોકરીઓમાંથી રિટાયર થઈને આ પહાડોના પ્રદેશમાં મોટી મોટી મિલ્કતો પાણીને મૂલે સરકાર પાસેથી મેળવી લઈને અને બંગલા બગીચા કરીને અનેક યૂરોપીઅનોએ, વિલાયતના પ્રમાણમાં બેઆની ખરચે આવાં સ્થાનોમાં ઓછાવત્તા કાયમી વસવાટ કરી ને મોટા અમીર ઉમરાવો ને નવાબોની ઢબે રહેવા માંડ્યું. ઘણાએ

તો સફરજન, પીચ, અખરોડ, ઈ૦ ફળઝાડોના કે ચાના બગીચાઓ નાંખીને નિવૃત્તિમાં પાછા વેપાર ઊભા કીધા.

આ પ્રદેશની મૂળ વસ્તી આ ભાગના ઘણાખરા પહાડોમાં ૩ થી ૭ હજાર ફીટ સુધીની ઉંચાઇએ આવેલાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં વસે છે. ખેતી કરે છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ને શૂદ્ર એમ ત્રણ જાતિઓમાં મુખ્યપણે વહેંચાએલી છે. બ્રાહ્મણો ગોરપદું ને નોકરી, ક્ષત્રિયો ખેતી ને શૂદ્ર મજૂરી કરે છે. બ્રાહ્મણવર્ગ ઓછોવત્તો શિક્ષિત ને સંસ્કારી છે.

હિંદુઓના પુરાણ ગ્રંથોમાં આર્ય ઋષિ-મુનિઓની તપોભૂમિ તરીકે જે પ્રદેશો અને સ્થળોનાં વર્ણન આવે છે તે લગભગ બધાં જ આ પ્રદેશોમાં આવેલાં છે. ગંગા–જમનાના ઉગમ જો કે આ પ્રદેશની પાછળના બરફાની પ્રદેશની તળેટીએ છે, છતાં નદીઓ સેંકડો માઇલ લગી આ પ્રદેશના પહાડોમાં થઇને જ વહે છે ને તેને કાંઠે અસંખ્ય પહાડી ગામડાંઓ, તીર્થસ્થાનો, તેમ જ સાધુસંતોનાં આશ્રમો કે સાધના–તપસ્યાનાં સ્થાનો આવેલાં છે. સીમલા, દાર્જિલિંગ, કાઠમાંડુ, અલ્મોડા, નૈનીતાલ, મસૂરી, કાશ્મીર અને બીજાં અનેક વિખ્યાત સ્થળો આ જ વચલા પ્રદેશમાં આવેલાં છે. ટૂંકમાં, હિમાલયનો આ વચલો પ્રદેશ જ જનસંપર્ક, હવાપાણી, તપસાધના તેમ જ સંસ્કૃતિની ગણતરીએ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો છે.

(૩) ત્રીજો સૌ પાછળનો બરફાની પ્રદેશ. આ પ્રદેશ નં. ૨ વાળા મધ્ય પ્રદેશની પાછળ જ આવે છે ને તે ખરા અર્થમાં હિમાલય એટલે બરફનું ઘર છે. અહીંના પહાડો સમુદ્રસપાટીથી ૯–૧૯ હજાર ફીટની ઊંચાઇએથી જ શરૂ થાય છે. તે પર જંગલો બહુ નથી હોતાં, કારણ વરસમાં ૭–૮ મહિના કે વધુ વખત તેના ઉપલા ભાગો બરફથી ઢંકાએલા રહે છે.

આ ઝાડપાન વિનાના કોરા ને જ્યાં ત્યાં બરફનાં ગાદલાં કે વળાંવાળા પહાડોની પાછળ એથી બહુ ઊંચી ને સાંગોપાંગ બરફથી ઢંકાએલા પહાડોની ભીંત ઊભી છે. આ બરફ કદી પીગળતા નથી. અનાદિકાળના બરફથી છવાએલી ને દુનિયામાં ઊંચામાં ઊંચી એવી આ બરફની પર્વતમાળાઓ છે. આ બરફની ભીંત ઓળંગીને તેની પાછળ જવા ૧૬–૧૭ હજાર ફીટ ઉંચાઇથી નીચી પગવાટ ક્યાંએ નથી. યૂરોપના ઊંચામાં ઊંચા આલ્પ્સ પર્વતનું સૌથી ઊંચું શિખર માઉંટ બ્લેન્ક નીચામાં નીચી હિમાલયની પગવાટથી નીચું છે. નંદાદેવી, ધવલગિરિ, પંચચૂલી, કાંચનજંઘા, એવરેસ્ટ, નંગાપર્વત વગેરે હિમાલયનાં દુનિયામાં સૌથી ઊંચામાં ઊંચાં પર્વતશિખરો આ હારમાળામાં આવેલાં છે.

આ પર્વતમાળાઓની પછીતે ટિબેટ આવેલું છે. તે દુનિયાનો મેડો અથવા છાપરું કહેવાય છે. કારણ તેનાં સેંકડો માઇલ લાંબાં પહોળાં વગડાઉ મેદાનો સમુદ્રસપાટીથી પંદર હજાર ફીટ જેટલી ઊંચાઇએ છે. અર્થાત્ હિમાલયની છેલ્લી ઊંચામાં ઊંચી બરફમાળા ચડીને તેના પાછલા ઢોળાવ માત્ર બેચાર હજાર ફીટ ઊતરો કે ટિબેટનાં વિશાળ મેદાન શરૂ થાય. કૈલાસ, માંધાતા વગેરે બરફના પર્વતો અને માન સરોવર, રાવણહ્રદ સરોવર, વગેરે હિંદુઓનાં કેટલાંક પવિત્ર તીર્થસ્થાનો આ ટિબેટનાં મેદાનમાં આવેલાં છે. બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, સતલજ નદીઓ માન સરોવર તથા તેની લગોલગ આવેલા રાવણહ્રદ (રાક્ષસતાલ) સરોવરમાંથી કે તેની આસપાસના પ્રદેશોમાંથી નીકળે છે. અહીંનાં અનેક નાનાંમોટાં સ્થળો હિંદુ જાત્રાનાં સ્થળો તરીકે હિંદુ પૌરાણિક નામો જોડે સંકળાએલાં છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે હિમાલયને અડીને આવેલો આ પાછળનો પ્રદેશ કાબુલ કંદહારની પેઠે પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષનો એક ભાગ ગણાતો હશે.

* * *

હિમાલયના આવા ત્રણ વિભાગ કરીએ તો તેમાંના વચલામાં ગઢવાલ જિલ્લાનો પહાડી મુલક આવેલો છે. પુરાણોમાં એને ઉત્તરાખંડ કહ્યો છે. હિંદુઓનાં સૌથી પવિત્ર ગણાતાં વિખ્યાત તીર્થસ્થળો આ જિલ્લામાં આવેલાં છે. ગંગાજમના, અલક-નંદા, મંદાકિની અને તેને મળનારી બીજી અનેક પવિત્ર નદીઓના ઉગમ અહીં જ છે. અનેક સાધુસંત અને સત્પુરુષો આ શાસ્ત્રોક્ત અને તપોભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત એવા ઉત્તરાખંડમા વસે છે. જમનોત્રી (જમના નદીનું ઉગમ સ્થાન), ગંગોત્રી (ગંગાનું ઉગમસ્થાન), બદરી કેદાર, પંચપ્રયાગ, પંચકાશી, પંચકેદાર, પંચ-બદરી, ઈ૰ પુરાણોમાં વર્ણવેલાં સ્થળો આ જિલ્લામાં આવેલાં છે. દર વરસે એકાદ લાખ જેટલાં જાત્રાળુઓ ઉનાળાની ઋતુમાં આ ધામોની જાત્રા કરવા હિંદુસ્તાનને ખૂણેખૂણેથી આવે છે.

ગઢવાલ જિલ્લો તેની પલ્ટન અને દેશા-ભિમાની સિપાઈઓના નામથી પણ પ્રખ્યાત થયો છે, જેમણે દેશની આઝાદી માટે લડનારા પોતાના દેશભાઈઓ પર ગોળી ચલાવવાની અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારને ના સંભળાવીને આકરી સજાઓ વેઠેલી. આ જિલ્લો પૂર્વ બાજુએ અલ્મોડા જિલ્લાના ને પશ્ચિમ બાજુએ મસૂરી સિમલાવાળા પહાડી પ્રદેશોની વચ્ચે આવેલો છે. હરદ્વાર–હૃષીકેશથી ઉત્તરે છે. જિલ્લો પોતે ટિહરી ગઢવાલ અને પાવડી ગઢવાલ એમ બે જિલ્લામાં વહેંચાએલો છે. ટિહરી જિલ્લો અગાઉ દેશીરાજ્ય હતું. આથમણો હિસ્સો રાજ્યનો ને ઉગમણો બ્રિટિશ ગઢવાલ કહેવાતો જે હવે આઝાદ હિંદનો જિલ્લો છે. ગંગા જમના ટિહરી રાજ્યની હદમાં આવતાં ને કેદાર બદરી હિંદી હદમાં. ટિહરી શહેર રાજ-ધાનીનું હતું. આ પહાડી શહેર ભાગીરથી (ગંગા) ને કાંઠે આવેલું છે. ઉગમણા જિલ્લાનું મથક પાવડી છે.

આ આખા પહાડી પ્રદેશનું પ્રવેશદ્વાર હરદ્વાર–હૃષીકેશ–લક્ષ્મણઝૂલા છે, જ્યાંથી બધી તરફ જનારી પહાડી 'સડકો' શરૂ થાય છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી હવે મોટર રસ્તાઓ પણ આ પહાડોમાં ૧૦૦–૭૫ માઈલ અંદર સુધી થયા છે. તેથી હવે તેટલે સુધી મોટરબસોમાં પહોંચી શકાય છે. બદરીનાથ, તથા વચમાં એક બે સ્થળોએ વિમાનમથક પણ બંધાયાં હતાં. પણ તાજાં ઉડવા માંડેલાં વિમાન્ આરંભકાળના અક-સ્માતોથી ને લડાઈ આવ્યાથી બંધ પડ્યાં તે હજુ ફરી શરૂ થયાં નથી.

જાત્રાળુઓ તેમ જ ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળા લોકો, તે જ પ્રમાણે કુદરતી સૌંદર્યની વિવિધતા-ઓનો આનંદ લૂંટવા માગનારા પ્રવાસીઓ પગપાળા મુસાફરી જ પસંદ કરે છે. પહાડોમા ને પહાડી રસ્તાઓ ઉપરે રોજ ૮–૧૦ કે ૧૫ માઈલ ચાલવું ને કુદરતના ભાતભાતના દેખાવો ને સૌંદર્યનું પાન કરવું એ જીવનનો એક અનેરો લહાવો છે. એની પગપાળા મુસાફરી દરમ્યાન વેઠવી પડતી અનેકવિધ હાડમારીઓમાં જ યાત્રાનું ખરું પુણ્ય તેમ જ ભક્તિભાવભરી શ્રદ્ધાનું ગૌરવ ને સમાધાન રહેલાં છે એમ પણ શ્રદ્ધાળુ માણસ માને છે. તેથી મોટાભાગના જાત્રાળુઓ અને મુસાફરો પગે ચાલીને જ આ તરફ મુસાફરી કરે છે.

આ લેખમાળામાં હું માત્ર ઉત્તરાખંડ તરીકે જાણીતા ગઢવાલ અને ખાસ તો ગંગાજમના વાળા પ્રદેશને લગતા અવલોકનની હકીકતો વર્ણવવા ધારું છું. એટલે આ લેખમાં આવેલા બાકીના પ્રદેશોના ઉલ્લેખ માત્ર ઉપોદ્ઘાત કે વિષયપ્રવેશની ભૂમિકારૂપે સમજવા.

૨

હરદ્વાર

દુનિયાંના કેટલાક દેશોની જેમ આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ નદીઓનાં ધાવણ ધાવીને ઉછરી છે. સિંધુ–સતલજને કાંઠે એ જન્મી. ગંગા–જમનાને

ખોળે ઉછરી, નર્મદા–ગોદાયે એને મહાલવા વાટ દીધી ને કૃષ્ણા–કાવેરીયે એને ગોદ લીધી.

સ્વર્ગથી યે શ્રેષ્ઠ એવી જન્મદાત્રી જનનીની જોડાજોડ જન્મભૂમિને મૂકવાની કલ્પના આર્ય લોકોમાં ઉદય પામી તે અગાઉ નદી જ એ સ્થાને હશે એમ મારું માનવું છે. બલ્કે, માને પણ દુન્યવી જીવનનો શ્રેષ્ઠતમ સંબંધ તૂટયા બાદ ગંગાસ્વરૂપ કહેવાનો રિવાજ પાડીને એમણે નદીને અગ્રપૂજાનું માન આપ્યું.

આ આર્યાવર્તની નદીઓનું પીયેર ને *ગંગા–જમના–સિંધુ–સતલજનું ઉગમસ્થાન* હિમાલયનો ઉત્તરાખંડ હિંદુપુરાણોમાં બહુ ગવાયો છે. હિમાલયના આ આગલાપાછલા ઢોળાવો પર જ આર્યોના વડવા મૂળ વસેલા ને ત્યાં જ એમણે પોતાનાં તપ–તિતિક્ષા ને સંશોધનો દ્વારા મોટા મોટા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરેલા. અહીં જ મહાન ભગીરથે તપસ્યાને બળે સ્વર્ગની ગંગાને આપણા મર્ત્યલોક પર ઉતારી, ને અહીં જ તેણે દેવોના દેવ મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને સુરલોકની એ ગંગાને પોતાની જટામાં ઝીલવા રોકેલા.

હિમાલયનો આ ઉત્તરાખંડને નામે પંકાએલ પ્રદેશ અસંખ્ય હિંદુઓને માટે જીવનના પહેલા કે છેલ્લા પુરુષાર્થનું સ્થાન અને આખરી આશ્વાસન છે. વારાણસી કાશી હિંદુઓની મોક્ષપુરી તો હિમાલય હિંદુઓનું મોસાળ છે.

હરની જટા હિમાલયનું પ્રવેશદ્વાર તે હરદ્વાર. ઉત્તરાખંડનો દરવાજો. પાંડવોથી માંડીને આજના કાળ લગીનાં લાખો કરોડો શ્રદ્ધાળુ ભારતવાસી નરનારી આ મહાપંથે ચાલ્યાં ને એમની સમજણ પ્રમાણેના મોક્ષ કે પુણ્ય પામ્યાં. અસંખ્ય સાધુ-સંત, તપસ્વી, મુમુક્ષુ, મોક્ષવાદી ને નિવૃત્તિ-વાંછુઓની આ પ્રસ્થાનભૂમિ.

હરદ્વારનું સ્થાન ભારતવર્ષના લોકમાનસમાં કાશીથી ખચિત પ્રાચીન હશે. પંજાબીઓનું તો એ જાગતું મોસાળ, સાંજસવારે ને છાશવારે દોડી આવે. લાહોર–અમૃતસરથી એકબે ટ્રેનો રોજેરોજ સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોથી લદાઈને સીધી હરદ્વાર આવે. દિલ્હી કલકત્તાથી પણ આવે. વરસે દહાડે ૫–૭ લાખ જાત્રાળુ હિંદુસ્તાનને ખૂણેખૂણેથી અહીં આવે. બાર વરસે કુંભમેળો ભરાય ત્યારે હજુ આજે પણ એક દિવસે વીસ લાખ હિંદુ નરનારી અહીં ગંગાસ્નાન કરે.

સાંકડી પહાડખીણોમાંથી મોકળું મેદાન મળતાંવેંત છૂટે દોર દોડવા માંડેલ એચાર-પાંચ ગંગાપ્રવાહોને પર્વતોની છેલ્લી શિવાલિક હારમાળાઓએ અહીં અદબપૂર્વક કોરે ઉભીને જગ્યા આપી દીધી છે. આથમણે આવી એક પર્વતમાળને ઘસીને જતી રેલ્વે લાઈન અને ઊગમણે ગંગાની એક મોટી પ્રવાહધારા એ બે વચ્ચે કનખલ–કાંગડી–જ્વાલાપૂર સુધી ઉત્તરદક્ષિણ પાંઘડીપને હરદ્વાર આવેલું છે. સામે ઉગમણે ચંડી પર્વતવાળી ડુંગરમાળ ઉભી છે. બે વચ્ચે ગંગાના નાનામોટા પ્રવાહો ઘૂઘવાટ કરતા ધસમસ્યા જાય છે. પાછલી પર્વતમાળની તળેટીએ લીલાંછમ ઘીચ તરાઇ જંગલો વચ્ચે થઇને આરતે કદમ જતી રેલ્વે ટ્રેનો રાફડામાં સર્પ પેસે તેમ પર્વત–બુગદા (ટનલ)માં પેસતી દેખાય. ચોમેર નિસર્ગ વરસી પડી છે. આખું દૃશ્ય અનુપમ કુદરતી સૌંદર્યથી લદબદ છે.

લાખ બે લાખ ઉતારુઓને સામટાં ઉતારે એવડાં લાંબાં લપસીંદર ને અનેક ફાટકોવાળાં વિશાળ રેલ્વે પ્લેટફોર્મ, મસમોટા બુકિંગ હોલ, તેના જ વિશાળ ને ફર્લાંગો લાંબા ગંગાઘાટ, અસંખ્ય દેવમંદિરો, ધર્મશાળાઓ ને જાત્રાળુઓ માટેનાં વિશ્રામસ્થાનો. રસ્તાઓ પર, બજારોમાં ને ગંગાઘાટે હૈયે હૈયું દળાય એવા જનસમુદાય. વચ્ચે નચિંતપણે ફરતા અસંખ્ય સાધુસંન્યાસી ઉદાસી વૈરાગીઓ, ને તેટલા જ નચિંતપણે ફરતા કે માણસોને ઘસીખસેડીને નિરાંતે રસ્તો કાઢતા નંદિપોઠિયા ને ગાયો! કાશીમાં વિશ્વનાથ મંદિર ફરતે પણ ગાયપોઠિયા આટલી જ નફકરાઈથી ફરતાં હોય છે. માત્ર વાચા નથી હોતી. બાકી શિંગપૂંછવાળાં માણસ જ.

ગામનાં બજારો ને મકાનો લગભગ ગંગા-કિનારે ઘાટોની સપાટી પર છે. માત્ર 'હર કી પૈડી' આગળ મનસાદેવીના ડુંગરની એક પાંખના ઢોળાવ પહોંચેલા હોવાથી સહેજ ઊંચાણ છે. આથી ત્યાં નીચે ગંગાપ્રવાહ સુધી પહોંચવા ૩૦–૪૦ પગથિયાં ઉતરવાં પડે છે. આને જ 'હર કી પૈડી' (પૈડી=પાપરી, પગથિયાં) કહે છે. આ પગથિયાં નીચે હેઠાણે વહેતા ગંગાના એક નાનકડા પ્રવાહને વાળીને બનાવેલા અરધો ફર્લોંગ લાંબા લંબચોરસ વહેતા પાણીના કુંડને જઈને અડે છે. આને જ બ્રહ્મકુંડ કહે છે. હરદ્વાર તીર્થસ્થાન તે આ. કુંડની વચ્ચોવચ્ચ ગંગા મૈયાનું મંદિર ઊભું છે. આ કુંડના વહેતા પ્રવાહમાં સ્નાન કરી જાત્રાળુઓ દાનપુન્ય, દેવ-દર્શન કરે છે. મૃતનાં અસ્થિનિક્ષેપ વિધિ પણ અહીં જ એક નક્કી કરેલી જગાએ થાય છે.

આ કુંડનો પ્રવાહ મુખ્ય ઘાટના વિશાળ પ્લૅટફૉર્મને વીંધીને તુરત જ હેઠવાડે મોટા ગંગાપ્રવાહને મળી જાય છે. કુંડની બેઉ બાજુએ પ્રવાહ પર કમાનદાર નાના પુલ બાંધેલા છે, જે પર થઈને મોટાં ઘાટ પ્લૅટફૉર્મો પર જવાય છે. હર કી પૈડી પર જોડા પહેરીને જવાની રજા નથી, ને ઉપલી સરિયામ સડક પર બાંધેલી વંડી પરથી ડોકાઈને કુંડમાં નહાતાં સ્ત્રીપુરુષોને જોવાની કે ફોટા લેવાની પણ મનાઈ છે.

કુંડની આસપાસ અસંખ્ય દેવદેવીઓનાં મંદિર આવેલાં છે. પુલોથી સંધાએલા ઉત્તર બાજુના ઘાટ પ્લૅટફૉર્મ પર બિરલા કુટુંબે બાંધેલું મોટું ટાવર છે. બધાં ઘાટ પ્લૅટફૉર્મો પાકી ઈંટોને ઉભી જડીને બનાવેલાં છે. દક્ષિણ બાજુએ લાંબે સુધી આ વિશાળ ઘાટ પ્લૅટફૉર્મો ચાલ્યાં ગયાં છે. આ ઘાટોની પાછળ મંદિરો–મકાનોની લાઈન, તે પાછળ બજારો, તેની પાછળ શહેરની મુખ્ય કૉંક્રીટ સડક ને તેની પાછળ રેલ્વે લાઈન એવી શહેરની બાંધણી છે. ગાડીઘોડા મોટરો માટે આટલી આ એક જ સડક ઉત્તર–દક્ષિણ આવેલી છે જે દક્ષિણે સ્ટેશન નજીક પહોંચ્યા પછી વિશાળ મેદાનોમાં થઈ કનખલ, જ્વાલાપુર વગેરે પરાંઓમાં ને દૂરનાં શહેરો સુધી જતી સડકોમાં વહેંચાઈ જાય છે.

હરદ્વાર જિલ્લાનું શહેર નથી. જિલ્લા–મથક સહારનપુર છે. પણ જિલ્લામથકની બદલે દિલ્હીથી ઉત્તરે આવેલાં ઘણાં જિલ્લાશહેરોની બરોબરી કરે કે ટપી જાય એટલું મહત્ત્વનું મથક જન-માનસની દૃષ્ટિએ હરદ્વાર છે. All roads lead to Rome એમ જાણે કે દિલ્હી મૂક્યા પછી આ તરફની ટ્રેનોનો ઘણો મોટો સિવિલ ટ્રાફિક હરદ્વાર ભણી જ જનારો હોય એવો ભાસ ઘણીવાર મુસાફરને થાય છે.

ગંગાના ત્રણચાર મોટા પ્રવાહોમાંના એક એને લગામ નાંખીને તેમાંથી ગંગાની સૌથી મોટી નહેર અહીંથી કાઢેલી છે. આ નહેરવાટે કરોડો ગેલન પાણી ઉત્તર હિંદનાં ખેતરોને હરિયાળાં ને કીમતી પાકે લચી પડતાં કરવા માટે રાતદિવસ વહે જાય છે. ગંગાપ્રવાહ ઉપર બેત્રણ જગ્યાએ મોટાં ગરનાળાં બાંધી જરૂર મુજબ વધુઓછાં પાણી નહેરમાં છોડી શકાય ને મોટાં પૂર વખતે પાણીને બીજી તરફ ફંટાવી મૂકાય એવા મજબૂત લોખંડી દરવાજા મૂકેલા છે. આ દરવાજા ઉપલી બાજુએ મૂકેલા મોટી લોખંડી સાંકળોવાળા તોતિંગ ઊંટડા (ક્રેઈન) ઓ વડે જરૂર મુજબ ઉંચાનીચા કરી શકાય એવી ગોઠવણ કરેલી હોય છે. આ બધી ઈજનેરી ગોઠવણોને ગંગાના બીજા પ્રવાહોના મનસ્વી-પણાથી બચાવવા આ નહેરકામોની અને એ આઝાદપ્રવાહોની વચ્ચે માઈલ લાંબો ને લગભગ ૩૦ ફુટ જેટલો ઊંચો એક જબ્બર બાંધ ગંગાપટના ગોળમટોળ સફેદ પથરાઓ સીંચીને દૂર લગી નાંખેલો છે. આ બધાં ઈજનેરી કામો વરસો સુધી ને વરસોવરસ ચાલ્યાં જ કરે. તેથી નહેરખાતાના તેમ જ ઈજનેરી ખાતાના સર-કારી અમલદારો અને માણસોનો એક ખાસો સ્ટાફ અહીં કાયમ મથક કરીને વસે છે.

હરદ્વાર મોટું તીરથધામ અને દેવસ્થાનો, ધર્મસ્થાનો, સાધુસ્થાનો ને પંડાગોરોનું ગામ છે; અનેક આશ્રમો, સંસ્થાઓ, સેવામંડળો અને સુધારપ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર છે. આર્યસમાજ ગુરુકુળના આદ્યસંસ્થાપક મહાત્મા મુન્શીરામ (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ)જીએ અહીં જ દાયકાઓ સુધી પોતાની તપસ્યા અને કર્મયોગ રેડ્યાં ને વૈદિક શિક્ષણપદ્ધતિનો આધુનિક પ્રયોગ ભારતવર્ષને કરી બતાવ્યો. ગંગાપાર આવેલી તેમની મૂળ તપોભૂમિને ગંગા તાણી ગઈ તેથી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આ પાર જ્વાલાપૂર નજીક નહેરકાંઠે વિશાળ ભૂમિ પર કાંગડી ગુરુકુળની નવી વસાહત ઉભી થઈ છે. તેમાં મહાવિદ્યાલય, છાત્રાલય, આયુર્વેદ ફાર્મસી, અધ્યાપકો તેમજ અતિથિઓ માટેના નિવાસ, વગેરે આવેલાં છે. ઋષિકુળ વગેરે પાછળથી નીકળેલી બીજી સનાતનધર્મી સંસ્થાઓ, રામકૃષ્ણ મિશનનું સેવાશ્રમ અને હૉસ્પીટલ, વગેરે અનેક નાનીમોટી સંસ્થાઓ કનખલ, જ્વાલાપૂર વગેરે ઠેકાણે આવેલી છે. હરદ્વારમાં સાધુ સંન્યાસી ગરીબ-ગુરબાં માટે અનેક અન્નક્ષેત્રો સદાવ્રતો છે. નવરા ને લાંક વ્યસની સાધુબાવાઓના અખાડા તેમજ તેવાઓને સુધારવા સ્થપાએલાં સાધુ-સુધાર મંડળો પણ છે. થોડાં વર્ષોથી સાધુ-સંન્યાસીઓ ને જાહેરના લાભાર્થે હજારો કીમતી ગ્રંથોવાળું શ્રવણનાથ ગ્રંથાલય પણ સ્થપાયું છે ને તેને સારી સંખ્યામાં દૈનિક અઠવાડિક હિંદી ઉર્દુ અંગ્રેજી છાપાંવાળું વાંચનાલય પણ જોડવામાં આવ્યું છે. એનો ઠીકઠીક લાભ લેવાય છે.

પર્વો સહિત હરદ્વારની કાયમી વસ્તી લાખ જેટલી હશે. સિવાય રોજ આવનારાં સેંકડો હજારો જાત્રાળુ ઉપરાંત સાધુસંન્યાસી, ગોર (પંડા) ને રઈસો (શ્રીમંતો)ની આવજા હમેશ ચાલુ. આપણી તરફના રાજારજવાડાં કે શ્રીમંતો જેમ મુંબઈ પૂના કે રાજકોટમાં પોતાના બંગલા ઉતારા રાખે, તેમ આ તરફ ઉત્તર હિંદ કે પંજાબનો દરેક રાજા રઈસ શ્રીમંત શાહુકાર કે દાનેશ્વરી હરદ્વાર ખાતે એકાદ આલેશાન મકાન, વિશ્રામસ્થાન, ધર્મશાળા કે પોતાના સગાવહાલાંનું સ્મારકચિહ્ન બાંધે જ.

આવા નિવાસો, ધર્મશાળાઓ, દેવસ્થાનો હજી અહીં નિતનવાં બંધાતાં જ હોય. ઉપરાંત હર્ષીકેશ, લક્ષ્મણઝૂલા જતાં જાત્રાળુઓને લઈને દર પા અરધા કલાકે છૂટતી મોટરબસો, મોટર સર્વિસ કંપનીઓની ઑફીસો, તાર ટપાલ ટેલીફોન, મ્યુનિસિપલ, ઇજનેરી તથા નહેરખાતાની ઑફીસો, વિમાન ઑફીસ, શિલાજીત વેચનારાની દુકાનો તેમજ ટાંગા મોટર જાત્રાળુઓને મુસાફરોની રોજની ભીડથી હરદ્વાર હરહમેશ વ્યગ્ર ને ભર્યુંભર્યું રહે છે. એક બે સીનેમા પણ થોડું થયાં નીકળ્યાં છે જે અહીંના વાતાવરણમાં બંધબેસતાં નથી લાગતાં.

અહીંની મ્યુનિસિપાલીટીને રોજનું કામ હરદ્વારને માથે રોજ-બ-રોજ ઉતરી પડતાં ટોળાંઓના દબાણ નીચે કપરાં બનતાં સફાઈ સેનીટેશન આચરીને શહેરની સુખાકારી જાળવવાનું ને રોગચાળો ફાટી નીકળતો અટકાવવાનું જ રહેતું હશે. શું મ્યુનિસિપાલીટીને કે શું યુક્ત પ્રાંતની સરકારના આરોગ્યખાતાને, કાશી પ્રયાગ કરતાં પણ અહીં જ જાત્રાળુઓની, જંગમ વસ્તી (ફ્લોટિંગ પોપ્યુલેશન) જોડે બાથોડિયાં ભરવાનું કામ બારે દહાડા વધુ રહેલું હોય છે.

બજારોમાં પૂજાપાના સામાન, દર્ભાસનો, ઓરસિયા, 'મર્તબાન' (ચીની માટીની બરણીઓ), તુલસી કે રુદ્રાક્ષની માળાઓ, પથ્થર કે ધાતુની મૂર્તિઓ, દેવદેવીઓનાં ચિત્રો ને છબીઓ, જાત્રામાર્ગની ચોપડીઓ, પડાઓ મસ્તાની લાકડીઓ, ટોર્ચ ફાનસ, મીણકાપડ, છત્રીઓ, ધાબળા, ચટાઈઓ, ભજનભક્તિ પૂજાઅર્ચા ને દેવદેવાદિને લગતાં ધાર્મિક પુસ્તકો, એવો એવો સાધુ ભગત ને જાત્રાળુઓના ખપનો માલ જ

જ્યાં ત્યાં વિશેષ જોવામાં આવે. આમ છતાં દાંતિયા, સુગંધી તેલ સાબુ, પફપાવડર, બ્લેડો, વેસેલીન તથા એવા જ બીજા સસ્તા દેશી વિલાયતી તકલાદી માલ અને શોખની ચીજો પણ નથી હોતી એમ નહિ. પબ્લીક રેડિયો પણ બજારોમાં એક બે જગાએ મ્યુનિસિપાલીટીએ મૂકેલ છે જ્યાં લોકોના નાનામોટા ઝુંડઝૂમખા તાજી ખબરો સાંભળવા ઉભા રહે છે.

પણ હરદ્વારેનું સૌથી મોટું આકર્ષણ ને એની ખાસ અનોખી રોનક તો છે એનું સાંજ વેળાનું હર કી પૈડી ને ગંગાધારો પરનું દશ્ય. ચોપાટીનાં આનવારિયાં ટોળાંને ભૂલાવે તેવું. મુંબઈગિરાં ટોળાં, ભેળપુરીવાળા ભૈયા કે લીલાં નાળિયેરવાળા મોપલાવાળાં દશ્યો કરતાં અહીંની રોનકમાં ઘણી વધુ વિવિધતા ને દેશીયતા હોય છે. ઉપરાંત એક અગોચર ધર્મભાવનાનું વાતાવરણ બધે છવાએલું રહે છે ને સૌ કોઈના હૃદયમનને મૂંગું મૂંગું ભીંજવતું હોય છે. ગંગાના લાંબે લગી પથરાએલા એ વિશાળ ધારો પર સાંજના પાંચ વાગાથી માંડીને સેંકડો જાત્રાળુ ને સહેલાણી કુટુંબો બાળબચ્ચાં સહિત શેતરંજીઓ, ચટાઈઓ, ખાવાપીવા ગાવાબજાવવા વિનોદ પ્રમોદની બધી સાજસામગ્રી સમેત ઉજાણી આવ્યાં હોય તેમ ઉતરી પડે છે. ને પાણીધારે પાથરણાં પાથરી ટોપલા કરંડિયા છોડી ખાઈ પી ગાઈ બજાવી આનંદ કરે છે ને રોજ સાંજના ત્રણચાર કલાક નિરાંતે અહીં ગાળે છે.

શોખીન કે ઉત્સાહી તરવૈયા જુવાનો ગંગાના કંઠાગાર મસ્ત વેગીલા પ્રવાહમાં તરવા પડે છે ને એકબીજાની સરસાઈ હરીફાઈ કરતા ઘણે દૂર લગી હેઠવાડે જઈ નીકળે છે. બીજા ઓછી હિમ્મતવાળા કે શિખાઉ હર કી પૈડીવાળા કુંડના નાના પ્રવાહમાં તુંબડાં, ટીનડબા કે રબ્બર-કેનવાસનાં ઓયાં બાંધીને પડે છે ને તરતાં શીખે છે. સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ પણ આમાં હોય છે. ૨૦-૨૫ જણ સમાય એવડી એક બે હોડીઓ પણ સામે પાર બીજી ગંગાધારા કુંટાતી હોય ત્યાં સુધી આવજા કરતી હોય છે તેમાં કેટલાક સહેલાણીઓ બેસે છે ને સામા કાંઠાની સહેલ કરે છે. વેગીલા પ્રવાહમાં હોડી હાલકડોલ થાય છે, પણ સુકાની હોડી પરનો કાબૂ ગુમાવતો નથી ને હોડી જો કે સીધી સામે પાર નથી જઈ શકતી, છતાં બહુ હેઠાણે જઈને પણ તે સામે કિનારે નાંગરે છે ને ઉતારૂઓને સહીસલામત ઉતારે છે; કાં પાછો આ કાંઠે આણે છે. મઝધાર વહેતી ને તણાતી હોડીને કાબૂમાં રાખવા સુકાનીને ખાસી મથામણ કરવી પડે છે.

રોજે રોજ સાંજવેળાએ મોડે સુધી આ ઘાટમેળો જામ્યા રહે છે. એકેએક વિશાળ ઘાટ માનવમેદનીથી ઉભરાય છે. આમાં બાજઠ જેવા મંચ પર ઉભી કરેલી હાથગ્રેંચી હાટડીઓ પર બેસી એક પૈસામાં જોડા કપડાં સાચવનારાથી માંડીને દેશી રમકડાં ને દેવછબીઓ વેચનારા, ફૂલગજરા, ધૂપદીપ પૂજાપાની સામગ્રી વેચનારા ને હલવા (શીરો) પૂરી કે દસ રૂપિયે શેરની વિવિધ દેશી મિઠાઈઓ તથા પકવાનો વેચનારા ખોંચાવાલા (ખુમચાવાળા) સુધીના હોય છે. આ દેશી બનાવટની મિઠાઈઓ ને પકવાનોમાં પંજાબની ને આ તરફની ખાસ ચુનંદી વાનીઓ હોય છે. તેના પ્રકાર અને બનાવટો પરાપૂર્વની પણ પરપ્રાન્તવાળાને હેરત પમાડે તેવી અનોખી હોય છે. મોંઘી છતાં તે પાછળની મહેનત જોતાં સોંઘી લાગે. આ મિઠાઈઓ બનાવનારા શબનમની મલમલો કે હમરૂ મશરૂનાં વણાટ કરનારા તંતુવિદ વણકરોની જેમ પેઢી દર પેઢીથી ચાલતા આવેલા કારીગરો હોય છે જેમને પાકસિદ્ધિ વરેલી હોય છે. એમની આગળ ગ્રાન્ટ રોડ સી પી ટેંકના મિઠાઈનાં 'ગંજાવર' કારખાનાં ચલાવનારા ભોટ લાગે. આ મિઠાઈઓ અને પકવાન્નોનાં નામો તેમજ બનાવટ-સામગ્રી ને પદ્ધતિ બધું ઠેઠ સો ટકા દેશી ને ઘરગથ્થુ હોય છે આ બધું એટલું તો સુંદર ને

લોભામણું હોય છે કે તેનાં નામો તથા બનાવટમાં વપરાતાં અનાજ,સામગ્રી વગેરે જાણવાની આપણને સહેજે જિજ્ઞાસા થાય. એમ માત્ર એટલી જ હોય છે કે આટલી બધી સુંદર ને કીમતી ખાદ્યસામગ્રી ખુલ્લા ખુમચાઓમાં (ઘણીવાર તળિયે ધીમા સળગતા કોલસાની સગડી રાખીને) વેચે છે! ક્યારેક અહીં નર્યાં માવાની બનાવેલ બદામ, લીચી, અખરોટ, બનારસી બોર, વગેરે આબેહુબ કુદરતી રંગરૂપનાં ને માણસ ખસૂસ ભૂલાવો ખાય એવી અણિશુદ્ધ બનાવટવાળાં વેચનારા ખુમચાવાળા પણ જોવા મળે છે.

ઠેરઠેર નાનામોટા લાકડી મંચ ઉભા કરી ભજનમંડળીઓ, ભજનિકો, ઉપદેશકો, વ્યાખ્યાતાઓ ને કથાકારો બેઠા કે ઉભા હોય, ને તેમનાં વ્યાખ્યાનો, ઉપદેશ, ભજનો ઈ૦ સંગીત વાદ્ય ને સૂર ઝીલનારા સાગરીતો સાથે ચાલતાં હોય; દરેક મંચ સામે પાથરેલ પાથરણાંઓ પર શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીપુરુષોનું નાનુંમોટું શ્રોતામંડળ જામેલું હોય; બીજાં ઉભાં હોય; સ્ત્રી ઉપદેશકો કે ભજનિકો પણ હોય; આશ્રમો કે સંસ્થાઓના છાત્રોને પણ અહીં સમૂહ સંગીતમા ભજનો કે પ્રચારગીતો ગાઈ સંસ્થા માટે મદદ ભીખવા કોઈ સંચાલક કે 'શ્રાતાજી' (સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ) લાવ્યો હોય; ક્યાંક ધૂણીવાળો ખાખીબાવો બેઠો હોય ને તેની સામે બેચાર સુલફા (ગાંજાનો અર્ક) -સેવકો ચલમભક્તિ કરતા હોય; સામે જ વળી સાધુવર્ગમાં સુધારા થવાની તીવ્ર અગત્ય વિષે કોઈ સંસ્કારી સાધુસંન્યાસીનું વ્યાખ્યાન પણ ચાલતું હોય. સવારથી બપોર સુધી આ ઘાટો પર વિધિસરનાં પિતૃશ્રાદ્ધ ગંગાસ્નાન ઈ૦ કરાવનારા ભાવિક જાત્રાળુઓનાં 'ક્ષૌર' કરનારા 'નાઈ'ઓ પણ લાઈનબંધ બેસીને વતાં કરતા હોય.

સાંજનાં અંધારાંની રૂંઝચું વળતી જાય તેમ તેમ તમામ ઘાટ નાનામોટા દીવાદીવટીઓથી ઝળાંઝળાં થઈ ઉઠે. ક્યાંક કોઈ દૂર પ્રાન્તની કમ્મરેથી વળી ગએલ ને વર્ષો લગી સંચેલી ૫૦-૭૫ની મૂડી પર યાત્રાએ નીકળેલ માતા આનો બે આના પૂજાપા પાછળ ખરચી નાંખી લીલા પાનના ફૂલે ભર્યાં પહોળા દડિયામાં ઘીએ બોળેલ ઉભી દીવેટ ખરીદીને ગદ્દગદ્દ કંઠે ગંગાજીની આરતી ગાતી પૂજાપા સાથે દીવેટ સળગાવેલ દડીઓ ગંગાના પ્રવાહમાં વહેતો મૂકી કૃતકૃત્ય થતી ને સુખનાં આંસુએ છલકાતી દુખણાં લેતી હોય. બાજુમાં જ કોઈ સુખી શ્રીમંત કુટુંબની માતા ને તેની નાની મોટી પુત્રીઓ ને વહુવારુઓ ડઝનબંધ દડિયા ખરીદી દીવા પર દીવાના દડિયા ઘાટ-પગથિયેથી પ્રવાહમાં વહેતા મૂકયે જતી હોય ને ગંગાના વક્ષ:સ્થલ પર નાચતા ને ડોલતા જતા એવા અસંખ્ય દિવડાઓ વચ્ચે પોતે મૂકેલ દીવાઓની ગતિ પ્રગતિ ને વિલયની રોનક નિહાળતી ન ધરાતી હોય. અંધારપછેડો ઓઢવા લાગેલી ગંગાના જલરાશિ આખા ઘાટ પરથી પ્રવાહમાં મૂકાતા આવા અસંખ્ય દડિયા-દીપોથી રહીરહીને દીપી ઉઠે. સાથે જ ગંગામંદિરની સહસ્ર દીવેટોની આરતિ શરૂ થાય તેવાં જ ઘાટકિનારે ઉભેલાં અસંખ્ય દેવમંદિરોમાં સંધ્યાઆરતિના ઘંટારવ નગારાં ને શંખનાદ બધે સામટાં ગુંજી ઊઠે. અસંખ્ય આરતીઓ, અસંખ્ય દીવા, અસંખ્ય માનવીઓનાં અંતર — બધું ઘડીવાર એકતાર બનીને જાણે આમાં તાલ પૂરે ને શ્રદ્ધાજડ માનવીને પણ આસ્તિકતાનાં ઘેન ચડાવે. હરકી પૈડી-ગંગાઘાટ પરની આવી એક સાંજ અસંખ્ય બળ્યાંઝળ્યાં અંતરને મેઘવાદળીની ગરજ સારે છે ને માનવીના ક્ષુબ્ધ, ત્રસ્ત, રૂક્ષ જીગરને શ્રદ્ધાભીનું ને સુરીલું બનાવે છે.

હરદ્વારનાં તમામ આકર્ષણોમાં સંધ્યાવેળાનાં આ દીપસમર્પણ ને આરતિઓ આ દડિયા દીપનાં સરઘસો ને દેવમંદિરોના ગુંજારવ, મને હમેશાં સૌથી વધુ આકર્ષક ને પાવનકારી લાગ્યાં છે.

卐

રણનો ધસારો

ડૉ. અશ્વિન ત્રિવેદી M. Sc., Ph. D.

એપ્રિલ-મે માસમાં આપણે ઘણી વાર અમદાવાદમાં પવનનાં સખ્ત તોફાન અનુભવીએ છીએ, રેતીના ગોટેગોટા ઊંચા ઊડે છે, અને ઝડપથી આગળ વધતા દેખાય છે. ઘણાને લાગે છે કે કચ્છનું રણ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે, અને ઉત્તર ગુજરાતના ફળદ્રુપ હરિયાળા પ્રદેશને ગળી જઈ, રણ વિસ્તૃત થતું જાય છે. આ પ્રશ્ન આપણે માટે અગત્યનો છે; અને આ વિધાનમાં કેટલું સત્ય રહ્યું છે, તે જાણવાની ઈંતેજારી રહે એ સ્વાભાવિક છે.

ઘણાને નવાઈ લાગશે કે જેને આપણે કચ્છનું રણ કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે રણ નથી પણ ખારી જમીનનો વિશાળ પટ છે. કચ્છના રણને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : નાનું રણ, મોટું રણ અને એ બન્ને વચ્ચેનો ભાગ જેને 'બન્ની' કહેવામાં આવે છે તે. ઉત્તર ગુજરાતનાં રાધનપુર, સાંતલપુર, પીપરાલા, અડેસર વગેરેની આસપાસના ૧૫૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારને નાનું રણ કહેવામાં આવે છે. આ વિસ્તારમાં બનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ વગેરે નદીઓ વહે છે. નાના રણમાં કેટલાક રણદ્વીપો આવેલા છે:—જેવા કે પુંગ બેટ, સોલંકી વાસરા, ભંગરવા વગેરે. આ જગ્યાઓ રણપ્રદેશમાં ઢોરોને ઘાસચારો પૂરો પાડે છે. ફક્ત આવા રણદ્વીપો પાસે જ થોડીઘણી વનસ્પતિ અને નાનકડાં ઝાડ જોવા મળે છે; તે સિવાય, ઉનાળાના દિવસોમાં આજુબાજુ નજર નાખતાં ઝાંઝવાનાં નીર સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ જોઈ શકાતી નથી. આવા સમયે તે પ્રદેશના ભોમિયા સિવાય રણની મુસાફરી કરવી અશક્ય હોય છે. 'બન્ની' વિભાગમાં જમીનો સાધારણ સારી છે અને ત્યારપછી પાકિસ્તાનની સરહદ ઉપર લગભગ ૬૫૦૦ ચોરસ માઈલનું મોટું રણ આવેલું છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, આ બન્ને વિભાગો વાસ્તવિક રીતે ખારા પટ છે. અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીની આસપાસ કે રાધનપુર વિસ્તારમાં આ વિભાગ કરતાં રેતી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. જે વિભાગમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું હોય, અને સિંચાઈનાં સાધનોની સગવડ ન હોય તે પ્રદેશમાં વસ્તી ટકી શકે નહિ. અને આવો પ્રદેશ ધીમે ધીમે નિર્જન પ્રદેશમાં ફેરવાઈ જાય. કચ્છનું રણ આવા પ્રકારનું છે.

આ પ્રદેશનો ઘણોખરો વિભાગ નીચાણમાં છે અને દરિયાઈ સપાટીથી તેની ઊંચાઈ બહુ ઓછી છે. આ વિભાગમાં સહેજ ઊંચી જગ્યાએ કે જ્યાંથી વરસાદનાં પાણીથી જમીનનો ક્ષાર ધોઈ શકાય તેવા વિભાગમાં લીલોતરી ઊગે છે, અને વસ્તી ટકી શકે છે. આવા વિભાગને 'બેટ' કહે છે.

આજ પહેલાં રણમાં શી સ્થિતિ હતી તેની માહિતી પુરાતત્ત્વ વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ પૂરી પાડે છે. ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં બલુચિસ્તાન, સિંધ અને કચ્છમાં વરસાદનું પ્રમાણ અત્યારના કરતાં ઘણું વધારે હતું. મોહન-જો-ડેરો અને હરાપ્પાની આસપાસના ખોદકામમાંથી મળેલી માહિતી પ્રમાણે આ વિસ્તારમાં જંગલો તેમ જ મોટાં શહેરો હતાં. ત્યાંથી મળી આવતા સિક્કાઓ ઉપર વાઘ, સિંહ વગેરે જંગલી પશુઓની છાપ જોવા મળે છે. પરંતુ 'રણના વહાણ' ઊંટ વગેરે પ્રાણીઓની છાપ તે સિક્કાઓ ઉપર જોવામાં આવતી નથી.

લગભગ બે હજાર વર્ષો પૂર્વે જ્યારે સિકંદરે સિંધ ઉપર ચડાઈ કરી હતી, ત્યારે સંખ્યાબંધ શહેરોના નાગરિકોએ તેનો સખ્ત સામનો કર્યો હતો. આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે આ સમયમાં સિંધ પ્રદેશ ફળદ્રુપ તેમજ સમૃદ્ધ હોવો જોઇએ. આ સમયે સિંધમાં અનેક સરોવરો હતાં અને આ સરોવરોમાં વહાણો ચલાવવામાં આવતાં હતાં. ધીરે ધીરે ધરતીકંપને લીધે મોટા ફેરફારો થયા. પરિણામે જમીનની સપાટી ઉપર આવી અને સરોવરો અદશ્ય થયાં. પવનની દિશાઓમાં પણ ફેરફાર થયો અને પ્રદેશ શુષ્ક બનતો ગયો.

ઈ. સ. ૧૦૨૪માં મહંમદ ગઝનીએ સોમનાથના મંદિરનો નાશ કરી કચ્છના રણ મારફત સિંધ થઈ પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યારે રસ્તામાં પાણી અને ઘાસચારા વિના તેને ખૂબ મુશ્કેલીઓ પડી હતી. ઈ. સ. ૧૩૬૦માં ફિરોઝશાહના લશ્કરને પણ રણ ઓળંગવામાં ખૂબ મુશ્કેલી પડી હતી. આ વખતે સિંધુ નદીની એક શાખા અત્યારના કચ્છના રણમાંથી પસાર થઈ અરબી સમુદ્રમાં પડતી હતી. અને રણમાંથી વહાણમાર્ગે વ્યવહાર ચાલતો હતો. ઈ. સ. ૧૫૮૪માં અકબરના એક સેનાપતિએ કચ્છના રણમાંથી લશ્કર સાથે પસાર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને રસ્તામાં અનેક ગામો બાળ્યાં હતાં.

નાના અને મોટા કચ્છના રણમાં લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે અનેક બંદરો હતાં, જેમાંના કાઠિયાવાડમાં આવેલા વાવણિયા અને બેટ, પચ્છમ ટાપુ ઉપરનું બંદર તથા ભૂજથી વીસ માઈલ દૂર આવેલું નરોલા બંદર મુખ્ય હતાં. આ સમયમાં કચ્છના રાવો અને સિંધના અમીરો વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયાં. ઈ. સ. ૧૭૬૯માં જારાની લડાઈ પછી, સિંધુ નદી ઉપર બંધ બાંધી પાણી કચ્છના અખાત તરફ આવતું રોકવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૨માં બીજો બંધ બાંધવામાં આવ્યો અને કચ્છની ફળદ્રુપ ભૂમિ વેરાન રણ બનતી ગઈ. છેલ્લે, સક્કર બેરેજની યોજના પછી સિંધુ નદીનાં પાણીનું એક ટીપું પણ આ બાજુ આવતું નથી. કવેટા અને અંજારના ધરતીકંપે આ પ્રદેશને વધુ વેરાન બનાવ્યો છે તે જાણીતી વાત છે.

આ પ્રમાણે ધરતીકંપ જેવી કુદરતી આફતો અને નદીનાં પાણી આવતાં બંધ થવાથી કચ્છનું રણ અત્યારની પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યું છે. અત્યારે આપણી સમક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે આ રણ આગળ વધે છે કે કેમ? ૧૯૫૨માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવા માટે એક સમિતિ નીમી હતી, અને આ સમિતિની દોરવણી નીચે રાસાયણિક દૃષ્ટિબિંદુ પૂરતું સંશોધન એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, અમદાવાદમાં કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંશોધન માટે પિપરાલા, રાધનપુર, સાંતલપુર, હારીજ વગેરે વિભાગોની તપાસ કરવામાં આવી હતી અને જમીન તેમજ પાણીના અનેક નમૂનાઓ તપાસવામાં આવ્યા હતા.

કોઈ ફળદ્રુપ પ્રદેશ શુષ્ક પ્રદેશમાં પરિણમે તેનાં કારણમાં વરસાદનો ઘટાડો મુખ્ય કારણ હોઈ શકે. છેલ્લાં સો વર્ષના વરસાદના પ્રમાણના પૃથક્કરણ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આ વિભાગમાં વરસાદના પ્રમાણમાં ઘટાડો થતો નથી. વરસાદનું પ્રમાણ વર્ષે વર્ષે બદલાતું રહેતું હોય છે. કેટલાક વર્ષમાં ખૂબ વરસાદ આવે છે ત્યારે કેટલાક વર્ષમાં વરસાદનું પ્રમાણ તદ્દન ઓછું હોય છે. આ પ્રમાણે વરસાદમાં નિરંતર વધઘટ થતી હોય છે. પરંતુ સતત ઘટાડો થાય છે એમ કહેવું સાચું નથી. દસ વર્ષનો સરેરાશ વરસાદ જોઇએ તો તેનું પ્રમાણ લગભગ સરખું રહે છે. એટલે વરસાદ ઘટીને આ પ્રદેશ વેરાન થાય છે તેમ કહી ન શકાય. જે વર્ષમાં વરસાદનું પ્રમાણ અત્યંત ઓછું હોય છે તે વર્ષમાં રણની આસપાસનો ભાગ કે જ્યાં કૂવામાંથી પણ પાણી ન મળી શકે, તે વેરાન જેવો થઇ જાય છે. વરસાદનું પ્રમાણ સારું હોય ત્યારે કચ્છના નાના રણના કેટલાક બેટની આસપાસના પ્રદેશમાં,

અને ગામડાંઓમાં પણ, ખેતી સારી થાય છે. રણની જમીનમાં ક્ષારનું પ્રમાણ વધુ છે. પરંતુ આ ક્ષારોમાં સોડિયમ કાર્બોનેટનું પ્રમાણ નહિવત્ હોય છે. આવા પ્રકારની જમીનને ખારી જમીન ગણી શકાય પણ 'આલ્કલીય' ન ગણી શકાય. આવી ખારી જમીનને જો પૂરતું પાણી આપવામાં આવે તો તેમાં ખેતી કરી શકાય છે; જ્યારે આલ્કલીય જમીનો સુધાર્યા વગર ખેતી માટે ઉપયોગમાં લઇ શકાય નહિ. તે ઉપરાંત કચ્છની જમીનની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ચિરોડી (જીપ્સમ)નું પ્રમાણ ઘણું વધારે રહેલું છે. જીપ્સમ ખારી જમીન સુધારવા માટે બહુ ઉપયોગી છે; અને આ જમીનોમાં જીપ્સમ રહેલું હોવાથી જો પાણીનો પુરવઠો મળે તો જમીનમાંથી પાક લઈ શકાય.

કુદરત મનુષ્ય ઉપર કોઈ વાર રીઝે છે, તેમજ કોઈ વાર કોપાયમાન પણ થાય છે. કુદરતની મહેરબાનીનો લાભ લઈ, અને જરૂર પડે તો વિરુદ્ધ જતી કુદરતનો સામનો કરી, વિજય મેળવીને માનવીએ પૃથ્વી ઉપર વસવાટ શક્ય બનાવ્યો છે. કેલીફોર્નિયા, હોલેન્ડ, જેરૂસલેમ જેવા પ્રદેશમાં લાખો એકર ખારી જમીન નહેરો વાટે પાણી પૂરું પાડીને ફળદ્રુપ બનાવાઈ છે. આથી વિરુદ્ધ મનુષ્ય બેદરકાર રહે તો કુદરતનો અવરોધ વધી જાય છે; જમીનની ફળદ્રુપતા ટકાવવામાં, ક્ષાર ઓછો કરવામાં, અને વરસાદનુ પાણી જમીનમાં સંઘરવામાં વૃક્ષો અત્યંત મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જો ધ્યાન રાખ્યા વગર જંગલોનો નાશ કરવામાં આવે તો દેશનો ઘણો મોટો ભાગ વેરાન થઈ જાય. કચ્છના નાના રણમાં રાધનપુરની આસપાસ પુષ્કળ પરદેશી બાવળ વાવવામાં આવેલો હતો. આ બાવળનો વગર વિચાર્યે, બળતણ માટે નાશ કરવામાં આવ્યો અને પરિણામે આ પ્રદેશમાં રણનો વિસ્તાર વધતો ગયો, એમ નિષ્ણાતોનું માનવું છે. પરદેશી બાવળનો નાશ થતો અટકાવવાથી તેમજ નવા બાવળ અને ખારી જમીનમાં ઊગી શકે તેવાં બીજાં વૃક્ષો વાવવાથી રણનો ધસારો રોકી શકાય.

બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન પાણીના પુરવઠાનો છે. આ વિભાગમાં ૧૦" થી ૧૫" ઇંચ જેટલો વરસાદ આવે છે, અનેક નાનીનાની નદીઓ રણમાં પાણી લાવે છે; પરંતુ બીજી તરફથી સમુદ્રનું ખારું પાણી આગળ ધસી આવે છે, અને નદીઓનાં પાણીને ખારું બનાવે છે. એટલે આ પ્રદેશ સુધારવામાં બીજી જરૂરિયાત સમુદ્રનું પાણી રોકવા માટે વિશાળ બંધો બાંધવાની છે. નદીનાં અને વરસાદનાં પાણી ખારાં થતાં અટકાવી, આધુનિક ઢબે બાંધેલા તળાવોમાં ભરી, ખેતી માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કચ્છનો મોટો ભાગ લીલી વાડી બની જાય. હોલેન્ડ, કેલીફોર્નિયા વગેરેમાં આવી જાતના પ્રબંધો કરવામાં આવ્યા છે.

આ જાતનું કદાચ દુનિયામાં સૌથી વધુ ગૌરવભર્યું ઉદાહરણ ભારત સરકારે પૂરું પાડ્યું છે. પંજાબની સતલજ નદીનાં પાણી ૪૨૫ માઈલ લાંબી નહેરથી રાજસ્થાનમાં વાળવામાં આવ્યાં છે, અને આ નહેરમાંથી ૨૫૦૦૦ માઈલ લાંબી નાની શાખાઓ દ્વારા લાખો એકરને (૪૦ લાખ એકર) પાણી પૂરું પાડવામાં આવશે, અને આ રીતે શુષ્ક અને વેરાન રણમાંથી હરિયાળી જમીન બનશે. ભારતના અનાજ ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો થશે. શહેરો અને ગામડાંમાં વિદ્યુતશક્તિ પૂરી પાડવામાં આવશે. આ પ્રમાણે ભારતમાં પછાત ગણાતો પ્રદેશ અનાજ ઉત્પાદનનું એક અગ્રગણ્ય કેન્દ્ર બની જશે. કુદરતની મદદથી માનવી શું કરી શકે તેનો આ સરસ દાખલો છે.

કચ્છના રણમાં આ પ્રમાણે કોઈ નદીનાં પાણી વાળી શકાય તેમ છે નહિ. કારણ કે આ પ્રદેશની આસપાસ સતલજ જેવી પાણીના પૂરતા જથ્થા વાળી નદી નથી. અહીં તો

તળાવો બાંધી વરસાદનું પાણી એકઠું કરવું જોઈએ, અને રણમાં આવતી નદીઓનાં પાણીનો સંચય કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે મળી આવતા મીઠા પાણીના જથ્થાથી ખારી જમીનનો કેટલોક ભાગ ફળદ્રુપ બનાવી શકાય, પરંતુ રણના સમગ્ર પ્રશ્નને આ રીતે ઉકેલી શકાયે નહિ. સમુદ્રમાં અખૂટ પાણીનો જથ્થો છે, પરંતુ આ પાણી ખારું હોવાથી ખેતી માટે કામનું નથી. સૂર્ય અને પરમાણું શક્તિની મદદથી ખારા પાણીનું નિસ્પંદન કરી મીઠું પાણી બનાવી શકાય અને નહેરો દ્વારા આ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે તો ખેતીવિજ્ઞાનમાં બહુ મોટી પ્રગતિ થાય. અત્યારે પાણીને સસ્તી રીતે ક્ષારવિહીન કરવા માટે અનેક સંશોધનો ચાલી રહ્યાં છે. પ્રયોગશાળામાં આ પદ્ધતિઓ શક્ય છે, પરંતુ ઔદ્યોગિક રીતે ઉત્પાદન કરવામાં વહેવારિક મુશ્કેલીઓ નડે છે. જ્યારે આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં આવશે ત્યારે અનાજ ઉત્પાદનના પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ આવશે. કુદરતનાં વિપુલ બળોનો સામનો કરવા માનવી પાસે તેનું નાનકડું મગજ છે. આ મગજનો જો સદુપયોગ કરે તો રણના ધસારાને અટકાવી શકાય એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં રણ છે ત્યાં નંદનવન સરજી શકાય. *

卐

* ઑલ ઇંડિયા રેડિયો—અમદાવાદ સ્ટેશનથી આપેલો રેડિયો, વાર્તાલાપ—થોડા ફેરફાર સાથે. ઑલ ઈંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

[અનુસંધાન પૃ. ૬૪]

આર્થિક વિકાસના, સમાજસુધારાના, ખેતીસુધારણાના, વેપાર ઉદ્યોગ ખીલવવાના અને એવા પ્રશ્નોને અરસપરસ સંબંધ છે. આ બધું જાણવા છતાં મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે ભાખડાનંગલની નહેરો કરતાં શિક્ષણની નહેરોની ઘણી જ વધારે જરૂર છે, તે વધારે ઉપયોગી છે. અને સરકારી હેવાલોમાં અમુક વર્ષ દરમ્યાન કરેલા કામનાં ગુણગાન હોય કે ન હોય છતાં એટલું તો દીવા જેટલું સ્પષ્ટ છે કે હિંદી સરકારનું શિક્ષણખાતું કાર્યક્ષમ નથી. આ મહત્ત્વનું ખાતું (ડીપાર્ટમેંટ) નથી નક્કી કરી શક્યું કે કેવી જાતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું, કે નથી તૈયાર કરી શક્યું તાલીમ પામેલા યોગ્ય શિક્ષકો. માધ્યમિક શિક્ષકને માટે કમિશનો તથા કમિટિઓ નીમાયા કરે છે અને તે છતાં છેવટનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થતો નથી. દસ દસ વર્ષ સ્વરાજ્ય મળ્યાને થઈ ગયાં, રાધાકૃષ્ણનનો હેવાલ છપાઈ ગયો, તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો તેના પર એકને બદલે અનેક કમિટિઓ નીમાઈ, પણ હજી આપણે કોઈ મુદ્દાના સ્પષ્ટ નિર્ણયો કરી શકતા નથી. આપણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જેમ જેમ આપણે અનુભવ મેળવતા જઈશું તેમ તેમ આપણા નિર્ણયોમાં જરૂરી સુધારા કરતા જઈશું. પણ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ તથા ધંધાદારી શિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાંતો જ નક્કી ન થાય એ સ્થિતિ તો અસહ્ય છે, અને તે કદી નભાવી લેવાય નહીં. દેશના પછાત વર્ગોને સામાન્ય શિક્ષણ, તેમ જ ધંધાદારી શિક્ષણ સારું મળે તો જ તેમની ઉન્નતિ થવાની છે.

વર્ગીકૃત ન્યાતો અને જાતિઓ (હરિજનો અને આદિવાસીઓ) તથા બીજા પછાત વર્ગો, જે ત્રણેની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી ૧૧ અને વધારેમાં વધારે ૧૭ કરોડ મનુષ્યોની ગણાય છે એ આપણા હિંદી પ્રજાના નબળા અંકોડા છે. એ પછાત છે તેનો બધો દોષ હિંદી પ્રજા (અને સરકાર)નો છે. કોઈ એક સમાજનો અડધો ભાગ કે ત્રીજો ભાગ નબળો રહી જતો હોય તો તે પ્રજા ન કહેવાય કાર્યક્ષમ, કે પ્રગતિશીલ, કે જબરી, કે સંસ્કારી—

હિંદી નવજુવાનો આ વિષયનો અભ્યાસ કરે અને તેને સુધારવાના પ્રયાસો ઉપાડી લે.

❀

સમાજના નબળા અંકોડા

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આપણે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું ત્યાર પહેલાં પણ આપણે સૌ જાણતા હતા કે હિંદ દેશમાં આશરે સવા પાંચ કરોડ હિંદીઓ અસ્પૃશ્ય ગણાયા છે અને તે અસ્પૃશ્યતાના કારણે અજ્ઞાન, કંગાલ તથા ગંદા બની ગયાં છે. વળી તે ઉપરાંત લગભગ પોણા બે કે અઢી કરોડ હિંદીઓ પહાડો પરનાં જંગલોમાં વસવાટ કરતાં હોવાને લીધે શિક્ષણ તથા સુસંસ્કાર મેળવી શકતાં નથી. આ હકીકતનો અર્થ એ થયો કે ભારતદેશની વસતીનો પાંચમો ભાગ, આશરે સાતેક કરોડ માણસો, પછાત રહી ગયાં છે.

આપણે જ્યારે દેશનું બંધારણ ઘડવા બેઠા ત્યારે આ પછાત હિંદીઓને બીજા હિંદીઓની હરોળમાં આગળ આણવા માટે શું શું કરવું જોઈએ તેની ચર્ચા થઈ હતી. પણ આ ચર્ચામાંથી એક બીજો પ્રશ્ન ખડો થયો. હરિજનો અને આદિવાસીઓ (અથવા વનવાસીઓ) તો પછાત છે પણ આપણા દેશમાં બીજાં અસંખ્ય હિંદીઓ એવાં છે કે જેમની સ્થિતિ ઉપર જણાવેલા બે વર્ગોના કરતાં જરાય સારી નથી. તેથી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે રાષ્ટ્રપતિએ એક કમિશન નીમવું અને દેશમાં "બીજા પછાત વર્ગો" કયા કયા છે તેનો નિર્ણય કરવો, કેવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તો અમુક ન્યાત કે જાત કે જૂથ પછાત કહેવાય, અને આવા બીજા પછાત વર્ગોની સામાજિક, આર્થિક તથા સાંસ્કારિક સ્થિતિ સુધારવા માટે કયાં કયાં ચોક્કસ પગલાં લેવાં. આવું કમિશન નીમાઈ ગયું. તેનું નામ ગુજરાતી ભાષામાં "બીજા પછાત વર્ગો કમિશન" કહી શકાય; અંગ્રેજી નામ છે 'અધર બૅકવર્ડ ક્લાસિસ કમિશન.' આ કમિશનનો હેવાલ પ્રગટ થઈ ગયો છે અને એક તો તે અંગ્રેજીમાં છપાયો છે તે કારણે, અને હિંદી પ્રજાની શિથિલતાના કારણે, છાપાંઓએ આપણા રાજકીય તેમજ સામાજિક આગેવાનોએ તથા લેખકોએ એ હેવાલ તરફ દુર્લક્ષ બતાવ્યું છે. જે હકીકત મારે નોંધવી છે તે એ છે કે બીજા પછાત વર્ગોની સંખ્યા આ કમિશને સાડા અગીઆર કરોડની ગણી છે. એટલે એકંદર પછાત વર્ગોની સંખ્યા લગભગ ૧૮ કરોડ એટલે આખા દેશની વસતીનો અડધો ભાગ થાય! આ હકીકત બરાબર સમજવામાં આવે તેટલા માટે જે જે ન્યાતો અથવા જૂથોને પછાત ગણવામાં આવ્યાં છે તેનાં થોડાં નામો હું આપું છું. સૌરાષ્ટ્રની પછાત ન્યાતોનાં નામ સહેલાઈથી મળી શકે છે કારણ કે એ જુદું રાષ્ટ્ર હતું, ગુજરાતનો સમાવેશ તો મુંબઈ રાષ્ટ્રમાં થયો છે એટલે આવા વર્ગોની સંખ્યા તારવી કાઢવાનું કામ જરા અઘરું છે. નીચેની ન્યાતોને પછાત ગણી છે તે સૌ કોઈને યથાર્થ લાગશે. આહિર, બાવા, ભાંડ, ભરવાડ, ભરૈયા, ભીલ, બારૈયા, કારડીઆ, રજપૂત, ભોઈ, ચુનારા, ચારણ, ડબગર, ધોબી, ગારુડી, ઘાંચી, નાયી અથવા હજામ, કણબી, કડીઆ, કસાઈ, ખવાસ, ખાંટ, ખરક, ખારવા, કોળી, કુંભાર, લુહાર, અને લુવારીઆ, મદારી, મકરાણી, માળી, મેર, મીયાણા, મોચી, ઓડ, પીંજારા, પખાલી, રબારી, પ્રજાપતિ, રાવળ, સલાટ, સથવારા, સુથાર, તરગાળા, ઠાકરડા, વગેરે. આ આશરે પચાસ ન્યાતોનાં જાણીતાં નામ મેં એટલા માટે આપ્યાં છે કે આ બધા લોકો પોતપોતાનો ધંધો કરીને જીવનનિર્વાહ કરે છે તે છતાં, બધા ગરીબ રહી ગયા છે. અને તેમને શિક્ષણનો લાભ બહુ ઓછો મળ્યો છે. ગુજરાતમાં આવી ૨૦૦-૨૫૦

ન્યાતો છે પણ તેનાં નામો મેં જુદાં તારવી કાઢ્યાં નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૦૦ ન્યાતોનાં નામ હેવાલમાં છપાયાં છે.

હવે આપણે પછાતપણાનાં લક્ષણો તથા પરિણામો તપાસીએ. અમુક પછાત કુટુંબોની રહેણીકરણી તથા વિચારવર્તન દરરોજ મારા જોવા-જાણવામાં આવે છે. મુખ્ય લક્ષણ અજ્ઞાન છે, પોતે તો અજ્ઞાન રહી ગયા એટલે ઓછી કમાણીનો બાપીકો ધંધો કર્યા વિના છૂટકો નથી; પણ અજ્ઞાનનું વધારે ગંભીર પરિણામ એ આવે છે કે સરકાર કે મ્યુનિસિપાલીટી તેમનાં છોકરાંઓને મફત શિક્ષણ આપવાને તૈયાર હોવા છતાં, આવાં માબાપો પોતાનાં છોકરાંને નિયમિત શાળામાં મોકલતાં નથી અને પોતાનાં નાનાં કામો તેમની પાસે કરાવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે તેમની આવતી પેઢી પણ અજ્ઞાન અને અસહાય બની જશે. આવા લોકો સમાજની રૂઢિના ગુલામ બનીને ગજા ઉપરાંતના ખર્ચો કર્યે જાય છે અને સતત દેવાંમાં ડૂબેલા રહે છે. દેવાનાં વ્યાજ અને ચાલુ ખર્ચ એ બેને કદી પહોંચી વળતાં નથી. વિશેષમાં આવાં લોકો માંદા પણ પડે છે કારણ કે તેમને પૌષ્ટિક ખોરાક મળતો નથી અને તેમની પાસે સ્વચ્છ રહેવાનાં તથા રોગ અટકાવવાનાં સાધનો તથા જ્ઞાન નથી. આવી રીતે અજ્ઞાન, ખોટા રીતરિવાજ, ગરીબી, ગંદવાડ, રોગ, નિરુદ્યમના વિષમ ચક્રાવામાં લાખો કરોડો પછાત લોકો પડી જાય છે.

કોઈ પણ સાંકળની મજબૂતી તેના અનેક અંકોડાની મજબૂતી પર આધાર રાખે છે. હાથીને રોકી શકે એટલી જાડી અને સંગીન સાંકળ હોય, પણ જો તેમાં એક અંકોડો એવો હોય કે જે સહેલાઈથી તૂટી જાય, અગર પહોળો થઈ જાય તો તે સાંકળની મજબૂતી ઓછી જ ગણાય.

આ હકીકતને બીજી દૃષ્ટિએ તપાસીએ. દરેક કુટુંબની અંદર સામાન્ય રીતે પુરુષ કમાય છે અને સ્ત્રીને ઘરની વ્યવસ્થા, ઘરની સફાઈ, ધણીને તથા છોકરાંઓને યોગ્ય ખોરાક અને બાલકોને યોગ્ય કેળવણી આપવાની હોય છે. સાધારણ રીતે બાલકોને સારી અથવા ખોટી ટેવો પડે છે તે ઘરના વાતાવરણમાંથી પેદા થાય છે. હવે આજે હજારો મધ્યમવર્ગનાં એવાં કુટુંબો હશે કે જેમાં પુરુષે ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું હોય, તેને સારી આવક થતી હોય પણ તેની સ્ત્રી ઓછું ભણેલી અને ઓછું ગણેલી (એટલે અણઘડ) હોય તો ઘરનાં બાલકો પર તો પોતાની માતાના અસંસ્કારોની જ છાપ પડવાની. આ કૌટુંબિક જીવનનો નબળો અંકોડો કહેવાય. એટલે સમાજ અને સંસારની સુધારણાને માટે સ્ત્રીકેળવણી એ માત્ર મહત્ત્વનો નહીં પણ અગત્યનો પ્રશ્ન બની જાય છે. સ્ત્રીના સંસ્કાર પરથી કુટુંબના સંસ્કારનું માપ કાઢી શકાય છે.

આપણી હિંદી સરકાર દર વર્ષે રાજ્યવહીવટનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કરે છે. આપણે પંચવર્ષીય યોજના વિશે ખૂબ ખૂબ સાંભળીએ છીએ. મારો પોતાનો સ્પષ્ટ આગ્રહભર્યો અભિપ્રાય છે કે જે વિષયને વધારેમાં વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ અર્થાત્ જે પ્રશ્નને સૌથી પહેલો ઉકેલવો જોઈએ, (અંગ્રેજીમાં તેને ટોપ-પ્રાયોરિટી કહે છે) તે પ્રશ્ન પ્રજાની કેળવણીનો છે—બાળમંદિરથી શરૂ કરીને ધંધાદારી શિક્ષણનો. એ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે લાખો જુદી જુદી જાતના શિક્ષકોને ઉત્પન્ન કરવાના છે, તેની પાછળ અઢળક નાણું ખર્ચવું પડશે. આપણે સૌ સમજીએ છીએ કે શિક્ષણના,

[અનુસંધાન પૃ. ૬૨]

ઉછીનો વર

પ્રોફે. ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી એમ. એ.

[ગતાંકથી ચાલુ]

અંક ચોથો

[સ્થળ : એ જ દીવાનખાનું. સમય : પંદર મિનિટ પછીનો.]

[શોભના ખૂબ ચિંતામાં પડીને વિચાર કરતી એક ખુરસીમાં બેઠી છે. રંગીલ પણ ઊંડા ઉદ્વેગમાં ખંડમાં આમતેમ આંટા મારી રહ્યો છે.]

શોભના : હવે અહીં આંટા મારવાના છોડી તમે તમારા ખંડમાં જશો ?

રંગીલ : પણ મારી સમજમાં હજી નથી આવતું કે તમે રાગિણીને આપણા બેનું લગ્ન થયેલું છે એમ શા માટે કહ્યું !

શોભના : તમે જ જરા યાદ કરો ને. મેં જ્યારે સાચી વાત જાહેર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તમે કેમ મને રોકી હતી એ કહેશો ? તમે તો ઊલટું એમ કહ્યું કે આ મારી પત્ની છે ! કહ્યું હતું કે નહિ ?

રંગીલ : તે વખતે તો મારે નાછૂટકે એમ કહેવું પડે તેમ હતું. તેમ ન કહું તો બાલંભટ્ટ તરીકે મારે જેલભેગા જ થવું પડે ને ?

શોભના : જેલભેગા તો મારા પતિને પણ નહોતું થવું. પણ બિચારાને જવું જ પડ્યું.

રંગીલ : એટલે ? પેલો ચોર તમારો પતિ છે એમ ?

શોભના : એ ચોર નથી સમજ્યા !

રંગીલ : તો શું રસોઇયો છે ?

શોભના : તમે હવે મશ્કરી કરતા રહેવા દેશો !

રંગીલ : હું હવે આ ઉછીના વર તરીકે કંટાળી ગયો છું. કૃપા કરી મારો હવે છૂટકો કરશો !

શોભના : પહેલાં તો તમારે ઉમેશચંદ્રને જેલમાંથી છોડાવવા પડશે સમજ્યા ? તમારો છૂટકારો એ પછી જ થશે.

રંગીલ : (આશ્ચર્યથી) પણ હું ઉમેશચંદ્રને કેવી રીતે છોડાવું ? વળી રાગિણી સાથેની ગેરસમજ દૂર નહિ થાય તો મારા તો બાર જ વાગી જશે, શોભનાબહેન ! એ તો ગઈ ત્યારની બારણું જ બંધ કરીને બેઠી છે !

શોભના : અને હું કહું નહિ ત્યાં સુધી એ ઉઘાડશે પણ નહિ, સમજ્યા !

રંગીલ : પણ આટલી દયા નહિ કરો મારા પર !

શોભના : પહેલાં ઉમેશને છોડાવવાની વ્યવસ્થા કરો. પછી બધું ઠીક થશે, જાઓ.

રંગીલ : જુઓ બહેન, મને તમે ઉમેશચંદ્રના જામીન થાય એવા એક બે માણસોના નામ આપશો ?

શોભના : હા, જુઓ આપણી બાજુમાં ડો. વિષ્ણુકુમાર મજમુદાર રહે છે. તમે એમની

પાસે જાઓ અને મારું નામ દઈ બધી વાત કરો. આ ઈન્સ્પેક્ટર એમને ત્યાં વારંવાર આવે જાય છે એટલે એમના દ્વારા આપણું કામ જરૂર થઈ જશે.

રંગીલ : (ઊભો થઈ) ડૉ. મજમુદારને તો હું પણ ઓળખું છુ. પણ શોભનાબહેન, હું આવું ત્યાં સુધી રાગિણીને કાંઈ બહાર જવા ન દેશો હોં.

શોભના : ભલે, પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખો. મેં તમને આ ઘરમાં કયા સંજોગોમાં બોલાવ્યા હતા તે વિષે તમારે બાપાજીને કશું જ નહિ કહેવાનું, સમજ્યા? હું જાતે જ એ બધું એમને કહીશ.

રંગીલ : ભલે. (જાય છે.)

[દીવાનખાનામાં શોભના આંટા મારે છે એટલામાં બારણું ખખડે છે. તે ઉઘાડે છે તો સામેથી ઉમેશ પ્રવેશ છે.]

શોભના : (ખૂબ રાજી થઈને) અરે! તમે એટલી વારમાં કેવી રીતે આવી શક્યા?

ઉમેશ : અહીંથી જતાં રસ્તામાં જ મેં ડૉક્ટર સાહેબને બૂમ મારી નીચે બોલાવ્યા. એમણે પણ ઈન્સ્પેક્ટર દાણીને સમજાવ્યું કે હું બાલંભટ્ટ નથી જ. વળી એમની સાથેના એક સિપાઈએ તો કહ્યું કે બાલંભટ્ટને તો એક પગે ખોડ પણ છે. આથી લાચાર બનીને દાણીસાહેબે મને છોડી મૂક્યો.

શોભના : આ બધાં કારસ્તાન પેલા હિંદુ ઉપાહાર ગૃહવાળા મેનેજરનાં છે. એણે જ પેલા બાલંભટિયાને અહીં મોકલ્યો હતો.

ઉમેશ : હિંદુ ઉપાહાર ગૃહનો મેનેજર? એણે બાલંભટ્ટને મોકલ્યો હતો?

શોભના : એ બધી લાંબી કથા છે. હમણાં તમને ક્યાં કહેવા બેસું? તમે સહીસલામત પાછા આવી ગયા એ મારે મન મોટી વાત છે.

ઉમેશ : (હસીને) પણ પેલો તારો 'ઉજ્જીનો વર' ક્યાં ગયો?

શોભના (ખૂબ લજ્જા પામીને) બસ હવે રહેવા દો એ વાત. મેં એને તમારી જામીનગીરી માટે ડૉ. મજમુદારને ત્યાં મોકલ્યો છે. એ પાછળે રસ્તે ગયો હશે. એટલે જ તમારો ભેટો ન થયો.

ઉમેશ : ભગવાનને મારી પ્રાર્થના છે શોભના કે મને એનો ભેટો હવે કદી ન થાય. હું તો એનું મોઢું જ જોવા નથી માગતો.

શોભના : મોઢું તો હું પણ જોવા નથી માગતી પણ એ આવશે અવશ્ય.

ઉમેશ : કેમ વારું?

શોભના : તમે જાણો છો કે એ કલ્પના બહેનનો દૂરનો ભાઈ થાય છે. એ ભાઈસાહેબને રાગિણી માટે ખૂબ પ્રેમ છે. અને જણ આવતા માસમાં પરણવા માગે છે. એટલે તો બાપાજીને તેડીને રાગિણી ભાવનગર જવાની હતી — એમની સંમતિ માટે.

ઉમેશ : એમ! તો હવે?

શોભના : આજે ઉમેશચંદ્રના સ્વાંગમાં એને જોઈ બિચારી રાગિણી તો આભી જ બની ગઈ છે. એને હવે મનાવી લેવી પડશે.

ઉમેશ : ભલે. પણ શોભના, અત્યાર સુધી તેં જે આ નાટક યોજ્યું તેનાં પરિણામો શાં આવ્યાં એ તો તને સમજાયું ને? હવે તું જરા મારી સલાહ માની જા.

શોભના : બોલો.

ઉમેશ : પહેલી વાત તો એ કે તું બધી સાચી હકીકત તારા બાપાજીને જણાવી દે.

શોભના : હું તો એમને ક્યારની ય જણાવી દેવા માગતી હતી પણ કોઈ કોઈનું સાંભળે જ નહિ ત્યાં શું થાય?

ઉમેશ : હું તો તને પહેલેથી કહેતો આવ્યો છું કે તું જરા સ્વાભાવિક રીતે જીવતી જા પણ તને તો દંભનું નાટક કર્યા વિના ચેન પડતું નથી.

શોભના : બાપાજીને સાચું કહેવા માટે હું તૈયાર છું પણ તેમ કરવાથી તો એ ઊલટા વધારે ખિજવાશે. તમે મારા પતિ છો એ વાત મારે એમના ગળે ઉતારવી પડશે ખરી. પણ એ કળે કળે કરવું પડશે.

ઉમેશ : રંગીલ આ ઘરમાં પતિ તરીકે કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યો એ ભેદ તો તારે ખુલ્લો કરવો જ પડશે ને? તે વિના રાગિણી સાથે એનો વિવાહ કેવી રીતે થશે?

શોભના : હું એમ વિચાર કરું છું કે બાપાજીને એમ સમજાવું કે અમારે ત્યાં જે વિઠ્ઠલ નોકર છે તે એક ક્રાન્તિકારી છે અને નોકરના સ્વાંગમાં અમારે ત્યાં રહે છે. ડૉ. રંગીલ મારા પતિનો વેશ ધારણ કરી છુપાઈને એની વિરુદ્ધ પુરાવા ભેગા કરતા માગતા હતા.

ઉમેશ : બસ. બસ શોભના. તારા નાટકી પ્યાલોથી હું હવે ધરાઈ ગયો છું. એને કારણે તો આ બધી આફત ઊભી થઈ છે એટલું તો સમજ!

શોભના : પણ બાપાજી આગળ સીધીસાદી વાત કરીશું તો એ માનશે જ નહિ. જ્યાં સુધી કોઈ વાત મીઠુંમરચું ભભરાવીને કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ માનવાના જ નહિ.

ઉમેશ : પણ ડૉ. રંગીલ છૂપી પોલીસના માણસ નથી એ તો એ લોકો સારી રીતે જાણે છે. તો પછી તેં મને રસોઇયાના સ્વાંગમાં રજૂ કરી દીધો એનો તારી પાસે શો જવાબ છે?

શોભના : વાહ! એ તો ઘણી સહેલી વસ્તુ છે. ડૉ. રંગીલને મારા પતિ તરીકે આ ઘરમાં રહેવાનું થાય તો પછી મારે વિઠ્ઠલની નજર આગળથી તો દૂર રાખવા જ પડે ને? માટે મેં તમને રસોઈયા તરીકે રજૂ કર્યા!

ઉમેશ : શોભના! શોભના! તારી ચાલાકીથી હવે હું વાજ આવી ગયો છું. કૃપા કરીને તારી આ નાટકી દુનિયા સંકેલી લે અને જરા સ્વાભાવિક રીતે જીવતાં શીખ.

શોભના : પણ આ બધું કરવાનું કારણ તો તમે જાણો છો ને? તમારા દીકરાને બાપાજીની દોલત નહિ તો ક્યાંથી મળવાની હતી?

ઉમેશ : પણ તે બાપાજી જેવા સાદા સીધા માણસને આ પ્રમાણે છેતરીને? નર્યા જુઠ્ઠાણાનો આશ્રય લઈને?

શોભના : જુઠ્ઠાણું? આ તમે શું કહો છો!

ઉમેશ : નહિ તો શું! તું ભલે એને ચલાકી કે હોશિયારી માને, પણ દુનિયાની દૃષ્ટિએ તો એ નર્યું જુઠ્ઠાણું જ ગણાય. આવા પૈસાને હું તો લાત મારું સમજી!

શોભના : તો હું શું પૈસાની ગુલામ બની છું ? પિતાજીનું મન દુભવીને તમારી સાથે વર્ષોની યાતનાભરી જિંદગી ગાળવા આવી છું તે શું આ સાંભળવા માટે ? (રડી પડે છે.)

ઉમેશ : અરે ! અરે ! શોભના, પ્રિયે ! તું મારા કહેવાનો ઊંધો અર્થ કરે છે ! તને ખબર છે કે તારા પ્રેમની મારે મન કેટલી કિંમત છે ? ચાલ, મને ક્ષમા નહિ કરે ?

(શોભના ઉમેશ સામે પ્રેમદૃષ્ટિએ જુએ છે.)

[દુર્લભરામ કપડાંની બેગ લઇ પ્રવેશે છે. શોભના ઉમેશની સ્થિતિ જોઈ]

દુર્લભરામ : હં .... તો આટલા ખાતર તું આ રસોઈયાને બચાવવા માગતી હતી કેમ !

શોભના : પણ બાપાજી, આ તો ....

દુર્લભરામ : બસ કર. તારા જેવી કુલટાનું મારે મોઢું નથી જોવું. હું આ ચાલ્યો. એક રસોઈયા સાથે તારો આ વ્યવહાર ? છી છી છી !

શોભના : પણ બાપાજી આ રસોઈયા નથી !

દુર્લભરામ : રસોઈયો નથી તો કોઈ રાજા મહારાજા હશે ખરું ! તારાં આવાં લક્ષણ જાણતો હોત તો હું અહીં આવત જ નહિ, સમજી ને ?

શોભના : પણ બાપાજી તમે જરા શાન્ત થઇ મારું સાંભળો તો ખરા !

દુર્લભરામ : હું કાંઈ સાંભળવા માગતો નથી !
(રંગીલ પ્રવેશે છે. તેને જોઈ) બસ હવે આમને સમજાવ ને એટલે બસ. (રંગીલને) ઉમેશચંદ્ર તમે તો બહાર ભટકતા ફરો છો પણ તમારા સંસારનું સત્યાનાશ થઈ રહ્યું છે તે સમજો છો કે નહિ !

રંગીલ : સત્યાનાશ ! શું કહો છો મુરબ્બી !

દુર્લભરામ : આ ત્રણ બદામનો રસોઇયો તમારા ઘરની આબરૂ ધૂળમાં મેળવી રહ્યો છે. એક નામીચો ચોર તમારા ઘરનો માલિક થઇ બેઠો છે સમજ્યા.

રંગીલ : પણ મુરબ્બી આપે તો આપની નજર સામે જોયું ને કે મેં એને ઘરની બહાર પણ કાઢી મૂક્યો, જેલમાં મોકલવા સુધીની ધમકી આપી અને છતાંય તમારી દીકરી એને ઘરમાં રાખવા માગે ત્યાં હું શું કરું !

ઉમેશ : હવે જરા મારું કોઈ સાંભળશો ! આપણે બધાં એક પ્રકારની ભૂલભુલામણીમાં અટવાયાં કરીએ છીએ. એમાં કોઇ કોઇનું પૂરું સાંભળતું પણ નથી.

[રાગિણી પ્રવેશે છે]

રંગીલ : (એને જોઇને, નવા ઉત્સાહથી) હું પણ એ જ ઇચ્છું છું કે આ બધી ગેરસમજોનો નિકાલ થઈ જાય જેથી (રાગિણી તરફ જોઇને) સૌના મનમાંથી વહેમ દૂર થાય.

રાગિણી : ના જી માફ કરો. મારા મનમાં હવે કોઇ વહેમ છે જ નહિ. હવે અમને તમારા વિષે ગળા સુધીની ખાતરી થઈ ચૂકી છે. તમે તમારો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખેથી ભોગવો. માસાજી હવે આપણે જઈએ.

દુર્લભરામ : બસ હવે અહીંથી જવું જ જોઈએ.

રંગીલ : રાગિણી કુમારી, એટલું તો સમજો કે આ ગૃહસ્થાશ્રમ મારો નથી. એ તો પેલા ભટજીનો છે. હજી ખાતરી ન થતી હોય તો એમને જ પૂછો ને.

રાગિણી : (ઉમેશને) ભટજી, શું નામ છે તમારું ?

ઉમેશ : ઉમેશચંદ્ર ત્રિવેદી.

રાગિણી : અને આપની પત્નીનું નામ ?

ઉમેશ : (જરા સંકોચથી) શોભના.

રાગિણી : (રંગીલને બતાવી) અને આ ગૃહસ્થ કોણ છે ?

ઉમેશ : એ તો હું નથી જાણતો, પણ અત્યાર સુધી મારું નામ અને પતિ તરીકેનો હુદ્દો એમણે ભોગવ્યાં છે ખરાં.

[દુર્લભરામ એકાએક મોટેથી હસી પડે છે. બધાં ચકિત થઈ તેમના તરફ જુએ છે.]

દુર્લભરામ : ઉમેશચંદ્ર, તમને આખરે સાચી વાત કહેવાનું સૂઝ્યું ખરું. ચાલો એ યોગ્ય જ થયું.

ઉમેશ : પણ બાપાજી તમે કેવી રીતે જાણ્યું કે હું સાચો ઉમેશચંદ્ર છું ? હું જૂઠું કહેતો હોઉં તો !

દુર્લભરામ : ઉમેશચંદ્ર, મેં પણ થોડી દુનિયા જોઇ છે ખરી. તમે રસોઈયા નહિ પણ ઉમેશચંદ્ર છો એ તો મને ક્યારની ખબર હતી. તમારાં લગ્ન પછીનો એક ફોટોગ્રાફ શોભનાએ મોકલ્યો હતો ત્યારથી તમે કેવા હશો એનો થોડો ખ્યાલ તો મને હતો જ.

શોભના : તો બાપાજી તમે પહેલેથી કેમ ન કહ્યું ?

દુર્લભરામ : મને એમ લાગ્યું કે તમે કો એક પ્રકારનું નાટક ભજવી રહ્યાં છો તો પછી હું પણ એનો સાચો પ્રેક્ષક કેમ ન બનું !

શોભના : પણ બાપાજી હું તો ક્યારની તમને ખરી હકીકત કહી દેવા માગતી હતી પણ તમે મારું સાંભળ્યું જ નહિ ને.

દુર્લભરામ : (હસીને) સાંભળ્યું હોત તો તમારું નાટક વચમાં જ અટકી જાતને ? અને હું તો પહેલેથી જાણું છું કે તારો તો નાટક કરવાનો સ્વભાવ જ છે !

શોભના : તો પછી તમે ગુસ્સે થઈને ચાલ્યા કેમ જતા હતા ?

દુર્લભરામ : (હસીને) એ પણ એક નાટક હતું દીકરી ! તું શું એમ સમજી કે હું ખરેખર ચાલ્યો જતો હતો ? ઉમેશચંદ્રને ભેટ્યા વિના મારાથી જવાય જ કેમ ?

શોભના : પણ બાપાજી તમે જાણીબૂઝીને આ તમાશો જોતા રહ્યા એ સારું ન કર્યું.

દુર્લભરામ : હું તો એટલું જ જાણતો હતો કે આ ઉમેશચંદ્ર છે અને આ ડૉ. રંગીલદાસ છે. ડૉ. રંગીલનો ફોટો પણ રાગિણી પાસે હતો જ. મને સમજાતું નથી તે તો આટલું જ કે તમે લોકો શા માટે મને છેતરતાં હતાં ?

શોભના : બાપાજી, સાચું કહું ? તમને છેતરવાની તો વાત જ ન હતી. આ બધાનું સાચું કારણ તો પેલી વિમળા છે. પોતાની શ્રીમંતાઈનો એને ભારે ઘમંડ હતો. મારે ત્યાં આટલી મોટર છે, આટલા નોકરચાકર છે, વગેરે લખીને મને એ એટલી તો પજવતી કે પછી હું પણ એને મારી સાહેબી વિષેના કાગળો લખ્યે રાખતી. અને હું જાણતી જ હતી કે વિમળા મારા બધા કાગળો માસીમાને વંચાવ્યા વિના રહેવાની નથી.

દુર્લભરામ : એટલે તું હજી પણ એમ સમજે છે કે વિમળા પૈસાદાર છે ?

શોભના : (ચોંકીને) કેમ ! એ પૈસાદારને જ પરણી હતી ને ?

દુર્લભરામ : અરે બહેન, લક્ષ્મી તો ચંચળ છે એ તારી વિમળા શેઠાણીના પતિરાજે તો સટ્ટામાં રૂપિયા પાંચ લાખ ખોયા. અને હવે પંદર રૂપિયાના ભાડામા એક ગંદી ચાલીનાં રહે છે, સમજી?

શોભના : પણ બાપાજી હજી બે માસ પહેલાં જ એનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં પણ આવી જ બધી મોટાઈની વાતો છે. ત્યાર પછી પત્ર નથી.

દુર્લભરામ : એ લોકોની આવી દુર્દશા તો ત્રણ ચાર વરસથી છે. ચાલો પણ સારું થયું કે તેં આ વાત કહી. નહિ તો મારા મનમાં એમ હતું કે તમે લોકોએ મારી મિલ્કત માટે આ સૌ પ્રપંચ રચ્યો છે.

શોભના : ના બાપાજી. આપના આશીર્વાદથી અમને હજી એવી કુબુદ્ધિ સૂઝી નથી. પણ આજથી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે જિંદગીમાં કદી પણ અસત્યનો આશ્રય નહિ લઉં.

[કલ્પના પ્રવેશ છે]

શોભના : (ખૂબ હસતાં હસતાં) આવો આવો કલ્પનાબહેન. અહીં તો બધી વાતનો ઘટસ્ફોટ થઈ ગયો છે. બાપાજીને બધી વાતની ખબર હતી છતાં ચુપચાપ તમાશો જોતા હતા!

કલ્પના : ખરેખર!!

શોભના : અને બહેન, એક વધાઈ આપું! આ તમારા રંગીલભાઈ સાથે તો રાગિણીના વિવાહ થવાના છે.

કલ્પના : (ઉત્સાહિત થઈ) ચાલો ત્યારે શોભનાબહેન આપણો સંબંધ હવે તો બેવડો થવાનો. પણ બહેન, હું તો એ પૂછવા આવી કે પેલાં ચાંદીનાં વાસણોનું શું થયું!- મને સાચે જ હજી મળ્યા નથી!

ઉમેશ : કેમ, એ બધી વસ્તુઓ તો મેં તમે કહ્યું તેમ બારણા પાસે જ મૂકી હતી તમને એ પોટલું મળ્યું નથી?

કલ્પના : નહિ, હું ત્યાં આવી ત્યારે પોટલું નહોતું.

શોભના : તો પછી એ વસ્તુઓ ગઈ ક્યાં?

કલ્પના : એ જ મને સમજાતું નથી! તમારા વિઠ્ઠલને તો પૂછી જુઓ. એને ખબર હશે.

શોભના : વિઠ્ઠલ! એ વિઠ્ઠલ!

[વિઠ્ઠલ અંદરથી 'જી બહેન' કહી પ્રવેશ છે]

શોભના : થોડી વાર પહેલાં આપણા દીવાનખાનામાં ચાંદીનાં વાસણોનું એક પોટલું બારણા આગળ મૂક્યું હતું તે તેં જોયું છે?

વિઠ્ઠલ : ના બહેન મને એ વિષે કાંઈ ખબર નથી. પણ હું તમને કહું બહેન, જરૂર એ પેલા બાલંભટિયાનું કામ છે. એની તો નજર જ ચોરની હતી.

શોભના : તારી વાત સાચી. પણ તેં શી રીતે જાણ્યું કે એનું જ એ કામ છે?

વિઠ્ઠલ : કેમ બહેન એના પર વિશ્વાસ ન આવ્યો ત્યારે તો આપણે એને કાઢી મૂક્યો. વળી કલાક પછી જ્યારે હું બજારમાંથી પાછો આવતો હતો ત્યારે આપણા મકાન પાસે જ એ ઊભો હતો.

ઉમેશ : તો તો પછી પોલીસથાણે ખબર આપવી જોઈએ અને પેલા હિંદુ ઉપાહાર ગૃહવાળા મેનેજરને પણ પૂછવું જોઈએ.

(બહાર કોઈ બારણાં ઠોકે છે)

શોભના : વિકુલ, જરા જો ને કોણ છે.

[બે વ્યક્તિઓ બાલંભટને લઈ પ્રવેશે છે. એના માથા પર ચાંદીનાં વાસણોનું પોટલું છે.]

પહેલો આગંતુક : ઉમેશચંદ્ર ત્રિવેદીનું આ જ મકાન ને?

ઉમેશ : જી હા. મારું જ નામ ઉમેશચંદ્ર.

પહેલો આગં૦ : (બાલંભટને બતાવી) આ માણસ આપનો નોકર છે?

શોભના : નોકર નહિ પણ ચોર છે. આ વાસણોની અહીંથી એણે ચોરી કરી છે. અમે હમણાં જ પોલીસથાણે ખબર આપવાનાં હતાં.

બીજો આગં૦ : મને તો એને જોતાં જ લાગ્યું કે આ ભાઈસાહેબ ચોર છે. અમને કહે કે ત્રિવેદીસાહેબ રાતની ગાડીએ જવાના છે તેમનો આ સામાન સ્ટેશને પહોંચાડવા લઈ જાઉં છું. અમે એને ખૂબ ધમકાવ્યો અને થાણા પર લઈ જવાની વાત કરી ત્યારે જ અમારી સાથે આવવા તૈયાર થયો!

ઉમેશ : આપે અમારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી. નહિ તો અમારી મૂંઝવણનો પાર ન હતો. હું તમારો બંનેનો ખૂબ આભારી છું.

પહેલો આગં૦ : નહિ, નહિ. એ તો અમારી ફરજ છે. ઓ મહારાજ, હવે સામાન તું નીચે મૂકી દે.

[બાલભટ પોટલું ફેંકીને એકદમ ભાગી જાય છે. બંને આગંતુક અને બધાં તેને પકડવાનો વૃથા પ્રયત્ન આદરે છે]

ઉમેશ : તમે બે ભાઈઓએ અમારે માટે ખૂબ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે બાલંભટને આટલી અંધારી રાતે પકડવો સહેલી વાત નથી, પોલીસ એની પાછળ પડી છે એટલે પકડ્યા વિના રહેવાની નથી.

પહેલો આગં૦ : તો હવે અમે આપની રજા લઈએ છીએ.

ઉમેશ : આપનો ખૂબ ખૂબ આભાર.

[બંને જણ વિદાય થાય છે.]

[ઉમેશચંદ્ર બંનેને વળાવીને આવે છે.]

ઉમેશ : કલ્પનાબહેન, તમે પણ પૂરાં ભાગ્યશાળી હો. નહિ તો ચોરાયેલો સામાન આટલી આસાનીથી ભાગ્યે જ મળે.

રંગીલ : અરે સાહેબ મારા, સાચા ભાગ્યશાળી તો તમે કે આ સામાન તમારી પાસે તુરત પાછો આવી ગયો, નહિ તો તમારે તો દુકાળમાં અધિકમાસ જ થવાનો હતો.

કલ્પના : ના ના, હું કાંઈ ઉમેશભાઈ પાસે પૈસા લેવાની હતી? પણ નુકસાન થાત એ વાત સાચી.

દુર્લભરામ : ચાલો, તમે શરૂ કરેલા નાટકનો એમ કહોને કે સુખી અંત આવ્યો!

રંગીલ : નહિ તો વડીલ હું તો આજે રખડી જાત હોં.

શોભના : (હસતાં) તમને કામચલાઉ વરનું તો કામ આવડ્યું નહિ તો સાચા વર શી રીતે થવાના હતા !

રંગીલ : (ગભરાઈને) અરે જો જો શોભના બહેન એવું કાંઈ બોલી બેસતાં ! તમે રાગિણીનો સ્વભાવ તો જાણો છો ભાઈસા'બ !

શોભના : તે તમે ક્યાં (ઉમેશને બતાવી) એમને છોડાવી લાવ્યા છો ! એ તો એમની જાતે છૂટીને આવ્યા !

રંગીલ : પણ એમાં કાંઈ મારો વાંક છે ?

શોભના : પણ રાગિણીને મનાવવા માટે મને કાંઈ ઈનામ તો મળવું જોઈએ ને ?

રંગીલ : જુઓ શોભનાબહેન, વડીલ તરફથી જમાઈ તરીકે મને જે મળશે તેમાં અરધો ભાગ તમારો બસ ?

ઉમેશ : (હસી પડીને) અરે ભલા માણસ, શું કામ આટલી બધી ચિંતા કરો છો ! હમણાં તો શોભનાએ કલ્પનાબહેનને કહ્યું કે રાગિણી સાથે તમારો વિવાહ નક્કી જ છે !

રંગીલ : એ બધું તો ઠીક છે ઉમેશભાઈ, પણ હજી (રાગિણીને ઉદ્દેશીને) એના મનમાંથી 'ઉછીના વર'નું ભૂત ક્યાં ગયું છે !

શોભના : હવે તમે મને અરધો ભાગ આપવાનું વચન આપ્યું છે ને ? એ પાળો એટલે 'ઉછીના વર'નું ભૂત આપોઆપ ચાલ્યું ગયું સમજો. કેમ રાગિણી !

(રાગિણી કશું બોલતી નથી)

રંગીલ : પણ હજી એ પોતાને મોઢેથી ક્યાં કશું કહે છે !

શોભના : કેમ રાગિણી, તારું ભૂત ક્યારે જવાનું ? બોલ તો ખરી !

રાગિણી : એ તો શોભનાબહેનની જેમ 'ઉછીના વર'નો હું પણ અપનાવી કરીશ ને ત્યારે જ એ જશે.

રંગીલ : તો તો આ 'ઉછીના વર' ઈડરિયો ગઢ જીતી ગયા હોં ! (નેપથ્યમાંથી શરણાઈના સૂરો રેલાય છે.)

[રંગીલ અને રાગિણી એક બીજા સામે સ્નેહભીંટ માંડે છે. પડદો પડે છે.]

સંપૂર્ણ] 卐

---

* શ્રી. એચ. ઈ. જ્હોનસનના Her Step Husbandનું ફેરફાર સાથે રૂપાંતર

કૃત્રિમ ગર્ભાધાન

મેજર બલવન્ત જે. ભટ્ટ

અણુબૉમ્બના જમાનામાં વિજ્ઞાને જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રમાં વિકાસ સાધ્યો છે. માનવીની જરૂરીઆતો મશીનો પૂરી પાડે છે. ઉનાળામાં શિયાળો સર્જે છે અને શિયાળામાં ઉનાળાનો ભાસ ઉપજાવે છે. રાસાયણિક ખોરાકે કુદરતી ખોરાકની જગા લીધી છે. દાળ–ભાત–રોટલી–શાક અને ફળમાંથી મળતાં શરીરપોષક તત્ત્વો વિટામીનની ટિકડીઓ દ્વારા મેળવાય છે. પામર અને માયકાંગલા જનાવરોની ઓલાદ સુધારવા વિજ્ઞાને ઘણું ઘણું કર્યું છે. ગાયોના કુલ સુધારણાર્થે ઉચ્ચ કોટીના બળદના વીર્યને સંગ્રહી ગર્ભાધાન કરાવવાની ગોઠવણો આપણા દેશમાં પણ કેટલાંક સ્થળે કરવામાં આવી છે.

આવા પ્રકારના વિજ્ઞાનયુગમાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ્યારે પુરુષ કુદરતી યા અકુદરતી કારણોસર પ્રજોત્પત્તિ કરવાને અસમર્થ બને ત્યારે સ્ત્રીઓ કોઈ અગમ્ય પુરુષના પ્રયોગશાળામાં લેવાયલા વીર્યને ડૉક્ટરની મદદથી પોતાની યોનિમાં પ્રવેશાવી ગર્ભાધાન સ્વીકારે છે. આ પ્રક્રિયાને Artificiall nsemination–કૃત્રિમ ગર્ભાધાન–ના શીર્ષક નીચે સમાજમાં અને કાયદામાં ચર્ચાય છે. કૃત્રિમ ગર્ભાધાનની પ્રક્રિયા અનેક નવીન પ્રશ્નો ઉપજાવે છે તેનો ઉકેલ સમાજે અને ન્યાયાલયોએ કરવાનો રહે છે.

કૃત્રિમ ગર્ભાધાનને કેટલાક ધર્મ નીતિ અને સમાજ–વિરોધી અનિષ્ટ ગણી વખોડે છે. અને બીજા થોડા તેને સામાજિક અને વ્યક્તિગત ગુનો ગણી સજાને પાત્ર હોવાનો આગ્રહ રાખે છે.

ઇંગ્લાંડમાં તાજેતરમાં બનેલો એક કિસ્સો નોંધપાત્ર છે. એક સ્ત્રીએ પતિની સંમતિ લીધા વિના કૃત્રિમ ગર્ભાધાનની પ્રક્રિયા કરાવી બાળકને જન્મ આપ્યો. પતિએ સ્ત્રીની સામે વ્યભિચારનો આરોપ મૂકી ફરિયાદ દાખલ કરી. સ્ત્રીને બિનતકસીરવાર ઠરાવી કોર્ટે છોડી મૂકી. ન્યાયાધીશે પોતાના ચુકાદામાં નીચે મુજબના વિચારો રજૂ કર્યા છે :—"લગ્નજીવનની મર્યાદા બહાર કૃત્રિમ ગર્ભાધાનની પ્રક્રિયા દ્વારા જે સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપે તે સ્ત્રીએ લગ્નના કરારનો ગંભીર ગુનો કર્યો ગણાય; પરંતુ આવા અપકૃત્યને નૈતિક દૃષ્ટિએ ન મૂલવતાં ફક્ત કાયદાની નજરે નિહાળવાનો મારી સામે પ્રશ્ન છે. જેવી રીતે લગ્ન પહેલાં કે પછી કૃત્રિમ ગર્ભાધાનની પ્રક્રિયા દ્વારા થતા જન્મમાં માનવસંબંધને તિલાંજલી આપવામાં આવે છે તેવી રીતે જનનની ક્રિયામાંથી માનવસંબંધને અલગ કરવામાં આવે તો પછી કૃત્રિમ ગર્ભાધાનની પ્રક્રિયાને માનવસંભોગની ક્રિયામાંથી બકાત ગણાવી જોઈએ." મતલબ કે કૃત્રિમ ગર્ભાધાનની પ્રક્રિયામાં સ્ત્રી પુરુષનો શારીરિક સમાગમનો અભાવ હોવાથી તેવા કૃત્યને અપકૃત્ય અગર ગુનો ગણવામાં આવે તો પણ તેવા અપકૃત્યને જાતીય ગુનો—Sexual Offence—કદી ગણી શકાય નહિ. હા ! જો સ્ત્રી, પતિની સંમતિ વિના કોઈ અજાણ્યા પુરુષના વીર્યને પોતાની યોનિમાં કૃત્રિમ સાધનો દ્વારા પ્રવેશાવી ગર્ભાધાન કરે તો તે ગુનેગાર ગણાય અને કદાચ સમાજ તેના પતિને કોઈ પ્રકારનું વળતર આપવાનું વિચારે તો તેમાં ન્યાય રહેલો છે એમ સૌ કોઈને લાગે. કારણકે લગ્નજીવનમાં સ્ત્રી–પુરુષને સરખા હક્ક હોવા જોઈએ. તેથી પરિણીત સ્થિતિમાં પતિની ઇચ્છા વિના સ્ત્રીને એકલીને બાળક સર્જવાને હક ન હોય તે સહેજે સમજી શકાય. એ પરિસ્થિતિમાં પતિને સ્ત્રીથી છૂટાછેડા મેળવી જુદા થવાની ગોઠવણ કાયદામાં હોવી જોઈએ. લગ્ન–વિચ્છેદના કાયદામાં આ પ્રકારનું એક કારણ ઉમેરાય એવું સૌ કોઈ ઇચ્છે.

તા. ૨૩–૪–૫૮

[અનુસંધાન પૃ. ૪૮ નું ચાલુ

જુદી દિશામાં વહ્યાં છે. ભારત, લંકા, બ્રહ્મદેશ, પાકિસ્તાન અને ઈન્ડોનેશિયા એ પાંચ 'કોલંબો સત્તાઓ'ના વડા પ્રધાનોએ બોલાવેલી આ પરિષદમાં ૨૯ દેશોએ હાજરી આપી હતી. ઇઝરેલને નિમંત્રણ અપાયું નહોતું. સામ્યવાદી ચીન, ઈજિપ્ત, ઘાના, જાપાન ને તુર્કસ્તાન—એ દેશોની હાજરી ગણનાપાત્ર હતી. ચીનના વડા પ્રધાન ચૂ–એન લાઈએ બાન્ડુંગનો ગઢ જીતેલો ! ત્યારબાદ આજે ત્રણ વર્ષેય ચીનને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં પ્રવેશ નથી મળ્યો. બીજી તરફ, ઈજિપ્તે આરબ–દુનિયામાંની પોતાની નેતાગીરી વધુ સ્થિર ને દઢ બનાવી છે. રશિયાએ પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં સીધો ભાગ ભજવવા માંડ્યો છે. ભારતની સક્રિય તટસ્થ વૃત્તિ અગર તો, બે મોટાં દુશ્મનોના પરસ્પરના ઝઘડાઓમાં સપડાઈ નહીં જવાની વૃત્તિ વધુ વેગવંતી ને સફળ થતી ગઈ છે. બાન્ડુંગની ભાવના પાછળ એશિયાઇ આફ્રિકન પ્રજાઓનું ઐક્ય, સમાન પ્રશ્નો ને સમાન આફતો, રાષ્ટ્રવાદનું સામર્થ્ય અને સમાન આકાંક્ષાઓ ને સ્વપ્નો પડેલાં છે. પણ, કમનસીબે, જે ઝઘડા ને મતભેદો (પ્રશ્નો હલ કરવા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા ને જરૂરી સાધનો-માર્ગો અખત્યાર કરવા અંગેના) ત્રણ વર્ષ પહેલાં બાન્ડુંગમાં વ્યક્ત થયેલા તે આજે પણ આ બધા દેશોના નેતાઓ–લોકોમાં જણાય છે. તેથી જ બાન્ડુંગની ભાવનાનો વિકાસ કાંઇક શિથિલ છે. બીજી આવી પરિષદ હજી મળી નથી શકી એ પણ આ શિથિલતાનો પુરાવો નથી ?

સ્વતંત્ર આફ્રિકન રાજ્યોની પરિષદ

તા. ૧૫ મી એપ્રિલે આફ્રિકામાં ઘાનાની રાજધાની આક્રામાં એક ઐતિહાસિક પરિષદ મળી. આફ્રિકા ખંડમાંના આઠ (ટ્યુનીશિયા, લાયબેરીઆ, મોરોક્કો, ઘાના, લિબ્યા, સુદાન, ઇથિયોપિયા અને સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાક) સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના વડાઓ કે પ્રતિનિધિઓ પરિષદમાં ભેગા મળ્યા, અને એમની આ બેઠક એક અઠવાડિયું ચાલી. આફ્રિકામાં હવે રાજકીય જાગૃતિ ને પ્રજાની અસ્મિતાનાં દર્શન થવા માંડ્યાં છે એ ખૂબ આનંદદાયક ઘટના છે. હજુ આ કમનસીબ ને "અંધારા" ખંડમાંના અનેક પ્રદેશોની પ્રજાઓ ગુલામી, ગરીબાઈ ને ગેરવ્યવસ્થામાં સપડાયેલી છે. ઘાનામાં મળેલી પરિષદ હવે આ દિશામાં પ્રવૃત્તિશીલ બનીને સમગ્ર આફ્રિકન ખંડને મુક્ત કરે એ જરૂરી છે. એ માટે દુનિયાની, ખાસ કરીને એશિયાની પ્રજાઓએ વ્યાપક સહાનુભૂતિ ને સહૃદય હમદર્દી આફ્રિકનો પ્રત્યે દર્શાવવી રહી. ઘાનાના વડાપ્રધાન ડૉ. એનક્રુમાએ પરિષદનું ઉદ્‌ઘાટન કરતી વખતે મનનીય પ્રવચન કર્યું. મહાન રાષ્ટ્રોએ આફ્રિકામાં ડખલગીરી કરવાને બદલે સહકાર ને ઉદારતા વડે સ્થાનિક પ્રજાઓ સાથે કામ કરવું જોઈએ એમ ડૉ. એનક્રુમાએ ભારપૂર્વક કહ્યું. માનવ હક્કો, સ્વાતંત્ર્ય, સમતા, ન્યાય, લોકશાહી, માનવતા આ બધાં મૂલ્યોનું પોષણ આફ્રિકન ભૂમિમાં કરવાની જવાબદારી મહાન સત્તાઓની વિશેષ છે. ફ્રાન્સ જેવો દેશ તો આ તબક્કે મોટી કસોટીમાંથી પસાર થયો છે. આફ્રિકામાં જણાતા શાહીવાદનો મોટો ફાળો ફ્રાન્સને ભાગે છે ! અલ્જિરીઆ સામેની બેહૂદી ઝુંબેશ ફ્રાન્સે અટકાવવી જોઈએ. એ વાત ફ્રાન્સના પણ હિતમાં છે. ઘાનાના ડૉ. એનક્રુમા, ટ્યુનીસના પ્રમુખ બુર્ગીબા અને ઇજિપ્તના નાસર આફ્રિકામાંના હાલના અગ્રેસરો છે અને એમણે પણ પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો સાથે ખૂબ કુનેહથી ને સાવચેતીથી કામ લેવાની આવડત બતાવવી જોઈએ.

'ગુજરાત સમાચાર' માંથી સાભાર ઉધ્ધૃત]

ઓરતા અધૂરા રહ્યા....

'સફરીજહાઁ'

વીજળીનો ઝાટકો તો જો કે નહોતો લાગ્યો, પરંતુ રમેશનાં વચનો સુરેન્દ્રને એ વીજ–ઝાટકાથી ય વધુ તીવ્ર લાગી ગયાં હતાં. એને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહોતો કે આમ અણધાર્યું એને આવું સાંભળવું પડશે. એટલું વળી સારું હતું કે સુરેન્દ્રના મિત્રો, ખુદ રમેશ પણ, સાચી હકીકત નહોતા જાણતા, નહિતર વળી સુરેન્દ્ર એમ માનત કે આ તો પોતાના પર જાણીજોઈને સીધો જ પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ખરું પૂછો તો, રમેશ સીધોસાદો યુવક હતો. કોઈનેય દુઃખ થાય એવું જાણીબૂઝીને કરવાનું તો ઠીક, બોલવાનું ય પસંદ કરતો નહીં. મિત્રસમુદાય એને ક્યારેક પાછળ તો ક્યારેક મોં પર પણ કહેતો : ''લ્યા, તું તો સાવ ભગત જેવો છે!'

ને જવાબમાં રમેશ ફક્ત હસતો.

ને એ હસતો ત્યારે એનો રૂપાળો, ઘાટીલો ને સપ્રમાણ ચહેરો વધુ રૂપાળો લાગતો. એના ચહેરા પરનું એ મોહક હાસ્ય ભલભલાને મુગ્ધ બનાવી રહેતુ. સુરેન્દ્ર ઘણીયે વાર સ્વગત બબડી રહેતો, 'સાચે જ કામદેવ સમો છે. પણ કામદેવની અર્ધાંગિની, રતિ જેવી તો નથી.'

વાત જરાય ખોટી નહોતી. રમેશની પત્ની સુશીલા આમ જુઓ તો આનંદી હતી, ઘાટીલી હતી, ઘરરખ્ખુ હતી, પણ ગોરી, સુશિક્ષિત કે દેખાવડી જરાય નહોતી. રમેશ કામદેવ જેવો લાગતો, પણ સુશીલા એક સામાન્ય સુંદર સ્ત્રી સરખી ય નહોતી લાગતી.

ને છતાંય રમેશ સુશીલાને ચાહતો હતો, દિલ ભરીને પ્રેમ કરતો હતો, જ્યારે જુઓ ત્યારે એ ને સુશીલા પ્રણયરંગમાં મસ્ત જ રહેતાં.

સુરેન્દ્રને નહોતુ સમજાતું, નહોતું સમજી શકાતું—લાખ લાખ કોશિશો કરવા છતાં ય કે આમ કેમ છે? સુશીલામાં એવું તે શું છે કે જે રમેશને આમ બાંધી રાખે છે. એણે અનેક રીતે જોયું, અનેક રીતે વિચાર્યું. ફરીફરીને એનું હૈયું કહી રહેતુ : સુશીલામાં કંઈ જ નથી. રૂપ નથી, રૌનક નથી, ઠસ્સો નથી, કે આકર્ષણ નથી.

ને હૈયાની વાત તે દિવસે એકાએક હૈયુ વળોટી હોઠે આવી બેઠી. 'રમેશ! આ આવી કાળી સુશીલામાં શું છે તે તું આમ......' ને એ આંખો રમેશ પ્રતિ નોંધી રહ્યો.

રમેશ ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો. સુરેન્દ્રને એણે નજર ભરીને જોઈ લીધો ને જ્યારે એ બોલ્યો ત્યારે જાણે હૈયાના અતલ ઊંડાણમાંથી બોલતો હોય એમ બોલી રહ્યો : 'સુરેન્દ્ર, એ તો હું ય નથી જાણતો; જાણું છું માત્ર એટલું જ કે એની પાસે દિલ છે, હૈયા-ઉકલત છે. મારા હૈયાની વાત એ સારી રીતે જાણે છે.'

ચુપકીદીમાં વળી પાછી પાંચેક પળો વીતી ગઈ. 'સુરેન્દ્ર!' રમેશ બોલ્યો. એના ચહેરા પર ગંભીરતા હતી. કોઈ અકથ્ય લાગણી દોડી રહી હતી. 'હું જાણું છું તારા આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ! તું મારી રીતે જ શા માટે વિચારે છે? એમ કેમ નથી વિચારતો કે કદાચ હું

જ એના જેવો કાળો હોત અને એ રૂપની પ્રતિમા હોત—એણે એ કારણે જ મારો તિરસ્કાર કર્યો હોત તો મારી શી દશા હોત ? બોલ તો ...'

ને કોઈએ ચાબૂક મારી હોય એમ સુરેન્દ્ર બેબાકળો બની ચમકી ગયો. તો...તો...' ને એણે વિહ્વળ બની રમેશ તરફ જોયું. વિચારતરંગોએ એને ઘેરી લીધો: ' તો...'

એ ' તો ' હતો તો માત્ર એક જ અક્ષર—પણ બહુ ભારે હતો. એણે સુરેન્દ્રને પગથી માથા સુધી હચમચાવી દીધો. પ્રશ્ન પોતે પૂછ્યો હતો; પણ જવાબ પ્રશ્નરૂપે જ આવ્યો હતો—પોતાને જ પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હતો. પણ જવાબ ન આપી શકાયો, બલ્કે એના હૈયામાં તુફાન ઊઠ્યું.

ને એ તુફાન—એ આંધીના વંટોળમાં, એ સુસવાટા ને એ વિચારતરંગાવલિઓમાં એણે એક ચહેરો જોયો: ગૌર ને ગોળમટોળ, મોટી મોટી આંખો ને અણિયાળું નાક, કંઈક આશાભર્યો–કંઈક કહેવા મથતાં હોય એવા હોઠ. સુંદર હતો એ ચહેરો. આંખો ઘડીભર સ્થિર થઈ જાય એવું આકર્ષણ હતું એ ચહેરામાં. પણ....

પણ હતી એ ઠીંગણી. સુરેન્દ્ર ને એ બંને જો સાથે ઊભાં રહે તો સુરેન્દ્ર તાડ સમો ભાસતો. પત્ની સાવ બટકી લાગતી. ઊંચાઈનું આ કજોડું હાસ્યાસ્પદ લાગતું. બાળવિવાહ થઈ ગયો હતો, ને લગ્ન પણ બાળવયમાં જ થયેલું. આમેય રમા ઠીંગણી તો નાનપણથી જ લાગતી, પણ સૌને હતું ઉંમર વધતાં ઊંચાઈ વધશે. ને પુરાવારૂપે જોયેલ–જાણેલ દાખલાઓ રજૂ કરતાં.

સુરેન્દ્રને એનો બાપ નાની ઉંમરનો જ મૂકીને આલોક છોડી ચાલ્યો ગયો હતો. સંસારમાં એને એક બહેન અને મા સિવાય કોઈ જ નહોતું. એને મા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ અને ભક્તિ હતાં. મા કદીય પોતાના સંતાનનું અપ્રિય ન કરે—ન ચાહે—આ એની માન્યતા હતી. ને આ માન્યતા પ્રમાણે જ એણે માની આજ્ઞા માથે ચડાવી બાળવયમાં જ નાનકડી રમા સાથે લગ્ન કરી લીધાં હતાં. એ પછી જરૂરી શિક્ષણ મેળવી એણે આ નજીકના શહેરમાં જ એક મિલમાં નોકરી મેળવી લીધી હતી.

શહેરમાં રહેતાં એના જીવનમાં ને એના વિચારોમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું. નોકરીને લીધે એણે શહેરમાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. એને હૈયે યૌવનસુલભ જીવનમનોરથો જાગ્યા હતા. ને માએ પુત્રને જુવાન થયેલો અને શહેરમાં જમવાની અગવડ ભોગવતો જોઇ પુત્રવધૂને પિયરથી તેડાવી લીધી. વર્ષો બાદ સુરેન્દ્રે રમાને જોઈ. ઉંમર બંનેની વધી હતી, પણ રમા હજુ ઠીંગણી જ રહી હતી. પોતાનાથી અડધી દેખાતી રમાની સાથે ઊભા રહેતાં પણ સુરેન્દ્રને શરમ આવી રહી. આવ્યો હતો રમાને સાથે લઈ જવા, પણ એ ઇચ્છા હૈયામાં જ દબાવી માને આડુંઅવળું સમજાવી, રમાને લીધા વિના જ, તે શહેરમાં એકલો પાછો ફરી ગયો !

ને એ પછી સુરેન્દ્ર ઘણીયે વાર પોતાને ગામ આવતો. તે ઘરમાં મા સાથે બોલતો, પણ રમા સાથે એક અક્ષરેય બોલતો નહિ, રાત્રે રમા–સુરેન્દ્ર મળતાં, પણ સુરેન્દ્ર જાણે રમાને ઓળખતો જ નથી એ રીતે વર્તતો. રમા ક્યારેક ઉમળકો બતાવતી, ક્યારેક સહાનુભૂતિ દાખવતી કે ક્યારેક લાડ કરવા મથતી, પણ સુરેન્દ્ર એને જરાય પ્રોત્સાહન આપતો નહિ.

રમા સુરેન્દ્રનું હૈયું ઉકેલવા ઘણી ઘણી મથી રહી, પણ સુરેન્દ્ર એને સમજ્યો નહિ. શા કારણે પોતે આમ તિરસ્કૃત થઈ રહી છે તેય એને સમજાયું નહિ. હા, સ્ત્રીસહજ બુદ્ધિથી એ એટલું તો સમજી શકી કે પોતે સુરેન્દ્રને ગમતી નથી. છતાંય આશ્ચર્ય તો જુઓ કે પોતે હડધૂત થઈ રહી હતી, પતિપ્રેમથી વંચિત બની ગઈ હતી, છતાંય એના દિલમાં પતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર નહોતો—ભારોભાર પ્રેમ હતો. ક્રુદ્ધતા નહોતી—અનન્ય ભક્તિ હતી. હૈયે એક આશ હતી—એક દિન એવો આવશે જ, જે દિન પતિ એને પ્યારથી પૂકારી રહેશે–હૈયા શું ચાંપી એને સ્નેહચુંબન આપશે.

'માની લો કે હું જ રમાની જેમ ઠીંગણો હોત. અને રમા મારી જેમ ઊંચી હોત—ઊંચાઈના આ કજોડાના કારણે એણે જો મારો તિરસ્કાર કર્યો હોત તો ?...તો...તો..." એકાએક સુરેન્દ્રના મગજમાં નવો વિચાર ઝબક્યો. 'તો...તો પોતાની અવસ્થા......'

એ આગળ વિચારી ન શક્યો. હૈયામા કોઈ અકથ્ય મુંઝારો થઈ રહ્યો. એ સડાક કરતો ઊભો થઈ ગયો. રમેશને પૂછ્યા—વિદાય લેવા પણ ઊભો ન રહેતાં એ ચાલી નીકળ્યો.

'રમેશ જો પોતાની કાળી પત્નીને ચાહી શકે છે, તો તું રમાને કાં ન ચાહી શકે? ઠીંગણી છે એટલુ જ ના—પણ રૂપ જો, સુરેખતા જો. સુશીલા કરતાં તો કેટલીય ઘાટીલી ને સુંદર છે એ.' એનું મન મનોમન સરખામણી કરી રહ્યું.

'એને આમ હડધૂત કરી તુ એક આશાભરી યૌવનાના અરમાનો કચડી રહ્યો છું. એ ઠીંગણી એમાં એનો શો ગુનો? કદાચ તું જ ઠીંગણો હોત તો......'

"તો ?" એ મનોમન પૂછી રહ્યો, ને મનોમન જ જવાબ મેળવવા મથી રહ્યો પણ જવાબ ન મળ્યો.

★

'સા'બ! વેણી લેશો કે? છેલ્લી જ......' ચાલ્યા જતા સુરેન્દ્રના માર્ગ આડે એક નાનકડી છોકરી હાથમાં વેણી રાખી સુરેન્દ્ર સામે ધરતાં બોલી.

સુરેન્દ્ર એની સામે ટીકી રહ્યો. જાણે રમા જ હાથમાં વેણી લઈ, એને પોતાને અંબોડલે બાંધી આપવા વિનવી ન રહી હોય એવું એને લાગ્યું. કોણ જાણે એના હૈયે ય એવો ઉમળકો આવી વસ્યો. એણે હાથ લંબાવ્યો.

લંબાયેલ હાથમાં વેણી આપતાં છોકરી બોલી: 'છેલ્લી જ છે—પણ તાજી છે હોં સા'બ! પૈસા. . .'

પરિસ્થિતિનું ભાન આવતાં જ સુરેન્દ્ર સાવધ બની ગયો. ઝટપટ ખીસ્સામાં હાથ નાંખી જે હાથ ચડ્યું તે પેલી છોકરીના હાથમાં આપી તેણે ચાલતી પકડી.

રૂમ પર આવતાં સુધીમાં જ તેણે નિર્ણય કરી નાંખ્યો. એનું હૈયું રમાને મળવા તડપી રહ્યું. રૂમ ખોલી. તેના પગ નીચે જ એક પોસ્ટકાર્ડ ઘસાયું, પણ એણે એ લેવા–વાંચવાની ય દરકાર ન કરતાં, ઝડપથી પોતાના બેગ–બિસ્તર તૈયાર કરી, સ્ટેશન ભણી ચાલતી પકડી.

હમેશની ઝડપે ચાલી જતી ગાડી પણ સુરેન્દ્રને મંદ ગતિએ જતી ભાસી. વારે વારે તે કાંડાઘડિયાળમાં જોતો રહેતો. વારે વારે તે કયું સ્ટેશન આવ્યું તેની પૂછપરછ કર્યા કરતો. હૈયામાં વ્યાકુળતા સાથે જ પ્રિય મિલનની તીવ્ર તડપ હતી.

અંતે સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. હડફ દઈને બારણું ખોલી, ઊંધું ઘાલીને જ તે સીધો જ ઘરના મારગે પડ્યો. પોતાની આસપાસે ય એણે ન જોયું.

ડેલી ઓળંગી તેણે ઘરના ફળિયામાં પ્રવેશ કર્યો, ને એ ચમક્યો. જોયું તો ફળિયામાં ડાઘુઓનું ટોળું માથે ધોતિયાં નાંખી બેઠું હતું! કેટલાક પુરુષો નનામી બાંધવામાં પડ્યા હતા. ઓશરીમાં ઘરના ઉંબર સુધી કાળા સાડલા પહેરેલ બૈરાંઓ ધીમું ધીમું રડતાં બેઠાં હતાં.

એને આમ આવેલો જોતાં જ જાણે ચેતન આવ્યું હોય તેમ, બૈરાંઓએ જોરશોરથી રડવું શરૂ કરી દીધું. પુરુષવર્ગમાંથી હિતેચ્છુ જેવા લાગતા બેત્રણ પુરુષોએ ઊભા થઈ, એને પડખે ચડી, એને પોતાની પાસે ખેંચી બેસાડ્યો, ને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું: 'ઈશ્વરને ગમ્યું તે થયું, ભાઈ! જરાક જ મોડું થયુ!'

સુરેન્દ્ર કાંઈ જ સમજી ન શક્યો. પળભર તે બાઘાની જેમ ચારેકોર જોવા લાગ્યો. વસ્તુ-સ્થિતિ સમજવા તેણે આપમેળે કોશિશ કરી, પણ કાંઈ સમજાયું નહિ.

ન રહેવાયાથી એણે પાસે બેઠેલ એક સંબંધીને ધીરેથી પૂછ્યું: 'શું થયું?'

'મંદવાડ તો નહોતો—અરે, નખમાં ય રોગ નહીં. પણ ત્રણેક દિવસ પહેલાં ચા બનાવતાં દાઝી ગઈ હતી. એની કાળીબળતરાએ બિચારીનો જીવ લીધો.'

સુરેન્દ્રનો શ્વાસ થંભી ગયો. મન સમક્ષ ત્રણ વ્યક્તિઓ રમી રહી: 'બા, બહેન કે પછી પત્ની...??' એણે બૈરાંઓમાં નજર નાંખી. બા, બહેન કે પત્ની કોઈ જ નજરે ન ચડ્યું! સમૂહરુદન સ્વરોમાં અવાજ પણ ન પરખાયો. 'કોણ હતું?!' એનાથી પૂછાઈ ગયું.

'કોણ?' પેલા સંબંધી આંખો પહોળી કરી, જાણે સુરેન્દ્રને આખો ને આખો ગળી જવા ઈચ્છતા હોય તેમ જોઈ રહ્યા. 'મશ્કરી તો નથી કરતા ને?' 'મશ્કરી?' સુરેન્દ્રે વ્યાકુળતા હોવા છતાં શાંતિથી કહ્યું: 'ભાઈ, આવે ટાણે મશ્કરી કરવાની હોય ખરી! હું તો બહારગામથી આવું છું. ઘરની મને કશી જ ખબર-નથી.'

'પણ કહે છે ને કે કાગળ લખીને તમને બોલાવ્યા છે?'

'કાગળ?'

ને એકાએક એને ખ્યાલ આવ્યો—હા, રૂમ ખોલી ત્યારે એના પગ તળે એક કાગળ કચરાયો હતો. પણ અત્યારે હકીકત જાણવાના ઉદ્દેશથી એણે એ વાત ઉડાવી દેતાં પૂછ્યું: 'પણ આપે નામ તો કહ્યું નહિ?'

'આપની પત્ની—રમા. હમણાં કલાક પહેલાં જ મૃત્યુ પામી.' ને પેલા ભાઈ ગમે તે કારણ હો, કંઈક કડવાશથી બોલ્યા: 'છૂટી બિચારી! જીવતાં ય સુખ ક્યાં હતું?'

પણ સુરેન્દ્રને માથે તો વીજળી પડી હોય એમ થયું. એના અરમાનો કડડ્ ડ્ભૂસ કરતાં તૂટી પડ્યા. બેબાકળો બની એ ઓશરી ચડી, બૈરાંઓ ભણી દોડી ગયો. જમીન પર સુવાડેલ રમાના મૃતદેહ પાસે એ ચીસ નાંખતો તૂટી પડ્યો: 'રમા, રમા...આટલી બધી ઉતાવળ...' ને રમાનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લઈ એના પર ઝૂકી પડતાં બોલ્યો: 'રમા! હું જિંદગીભર તને ધિક્કારતો રહ્યો, તારાથી ભાગતો ફર્યો, તારા આશા-અરમાનોને કચડતો રહ્યો, ત્યારે તું જીવતી રહી; ને આજ જ્યારે મને મારી ભૂલનું ભાન થયું, હૈયે તારા માટેનું પ્રણય-અંકુર ફૂટ્યું, તારો થવા હું દોડી આવ્યો, તારા આશા-અરમાનોને મારા આશા-અરમાનો બનાવવા આવ્યો, ત્યારે તું ચાલી નીકળી?! રમા, ઓ રમા,' એની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહી રહ્યાં. એનાં બેફામ છાતીફાટ રુદને સૌનાં હૈયાં હચમચાવી મૂક્યાં.

રોજનીશી

તા. ૭-૪-૫૮ અણુપ્રયોગો બંધ કરવાની રશિયાની સોવિયેટ સરકારે જાહેરાત બહાર પાડી; આચાર્ય જે. પી. ભણસાલીએ અણુપ્રયોગો સામે બે માસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા.

તા. ૯-૪-૫૮ જિલ્લા લોકલબોર્ડની ચૂંટણી અંગે ડાંગની પ્રજાએ ગુજરાત તરફી ઉમેદવારોને ચૂંટી—૩૦ માંથી ૨૬—પોતાનો આખરી નિર્ણય જાહેર કર્યો.

તા. ૧૦-૪-૫૮ કેનેડાના કાપડ ઉદ્યોગે પણ ભારત સામે રક્ષણ માગ્યાની જાહેરાત બહાર પડી.

તા. ૧૨-૪-૫૮ જાકાર્તાના લશ્કરે બળવો કર્યો.

તા. ૧૩-૪-૫૮ વડોદરા યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર તરીકે ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાની વરણી થઈ.

તા. ૧૪-૪-૫૮ મુંબઈ રાજ્યના બધા વિભાગીય કમિશનરોની પરિષદ મુંબઈમાં ભરાઈ, ખંભાત નજીક લુણેજ ગામ પાસે ખનીજ તેલ નીકળવાની સંભવિતતા અંગે ત્યાં ડ્રીલીંગકાર્યની શરૂઆત થઈ; શ્રીમતી અરૂણા આસફઅલીની દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કૉરપોરેશનના મેયર તરીકે વરણી થઈ; ભારતના નાણાંપ્રધાન શ્રી. મોરારજી દેસાઈએ દરેક ખાતામાં કરકસર કરવાના હુકમો છોડયાની જાહેરાત થઈ; શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે દિલ્હીની લોકસભામાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનાં બે જુદાં રાજ્યો સ્થાપવાની ફરી જોરદાર અપીલ કરી.

તા. ૧૫-૪-૫૮ શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદરદાસ ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠના સંસ્થાપક ભારતરત્ન મહર્ષિ ડૉ. ધોન્ડો કેશવ કર્વેએ પોતાના જીવનનાં સો વર્ષ પૂરાં કર્યાં હોવાથી મુંબઈ રાજ્યમાં તેમનો શતાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવાયો; પાકિસ્તાનના વડાપ્રધાન મલિક ફિરોજખાન નૂને ભારત સાથેના બધા ઝઘડાનો નિવેડો વાતચીત દ્વારા, યા મધ્યસ્થી દ્વારા લાવવાની જાહેરાત થાય તો, "લડાઈ નહીં" એવું સ્ટેટમેન્ટ બહાર પાડવા જાહેરાત કરી; પાકિસ્તાનના લશ્કરે સુરમા નદીની પાસેનો પ્રદેશ કબજે કર્યો હતો તે છોડી ગયા; ફ્રેન્ચ સરકારનું પતન, રશિયા અને ઈરાનની સરકારે વેપારી કરાર કર્યો.

તા. ૧૭-૪-૫૮ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નેશનાલિસ્ટ પક્ષ ફરીથી સત્તા પર આવ્યો; ટોચ પરિષદ અંગે મોસ્કોમાં શરૂ થયેલી પ્રાથમિક મંત્રણા; મરાઠા વિસ્તાર માટે અલગ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું બિલ પસાર થયું; જાકાર્તાના લશ્કરે સુમાત્રાની રાજધાની પડાન્ગનો કબજો લીધો; દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડૉ. જોહાન્સ સ્ટ્રીજ્ડોમની નેશનાલિસ્ટ પાર્ટી ત્રીજી વખત સત્તામાં આવી; મિસ પર્લ બકે જાહેર કર્યું કે પોતે જ્હોન સેડ્જીસના નામે અમેરિકાની પાર્શ્વભૂમિકાવાળી પાંચેક ચોપડીઓ લખી છે, મુંબઈ રાજ્યની બધી પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિઓનું એકીકરણ કરી, મુંબઈ રાજ્યની એક જ 'રાજ્ય કોંગ્રેસ સમિતિ'ની રચના કરવા સંબંધી વાત બહાર આવી.

તા. ૧૮–૪–૫૮ ખતરનાક અણુશસ્ત્રો ભરેલાં વિમાનોને રશિયન પ્રદેશ તરફ મોકલવાનાં અમેરિકાના પ્રયાસ સામે રશિયાએ ઉગ્ર વિરોધ જાહેર કર્યો—અમેરિકા આંતર-રાષ્ટ્રીય શાંતિને ભયમાં મૂકી રહ્યું છે એમ જાહેર કર્યું; ઝેકોસ્લોવેકિયાએ અમેરિકાના એલચી મિ. જોસેફને જાસૂસીના આરોપસર કાઢી મૂક્યો.

તા. ૧૯–૪–૫૮ નવી દિલ્હીમાં દેશભરની કોંગ્રેસ સમિતિઓના પ્રમુખો તથા મંત્રીઓની એક પરિષદ ભરાઈ, એડન ખાતે બ્રિટિશ સેનાની જમાવટ થયાના સમાચાર બહાર આવ્યા.

તા. ૨૧–૪–૫૮ બ્રિટિશ રક્ષિત એડન પ્રદેશનું સૌથી મહત્ત્વનું રાજ્ય લાહેજ સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાક સાથે જોડાઈ જવાની વિચારણા કરે છે એવા અહેવાલોને પરિણામે બ્રિટને એડનમાંની ફોજોમાં ઉમેરો કર્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા.

તા. ૨૨–૪–૫૮ અણુબોમ્બ સાથે વિમાનોના ઉડ્ડયન અંગે અમેરિકા સામે રશિયાએ જે આક્ષેપો કર્યા હતા તે પાછા ખેંચ્યા; મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના જનરલ એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટના વિકાસ માટે અમેરિકાના ફોર્ડ ફાઉન્ડેશને આશરે ૨૦ લાખ રૂપિયાની ગ્રાંટ આપ્યાના સમાચાર જાહેર થયા.

તા. ૨૩–૪–૫૮ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના તૈલચિત્રનું પાર્લામેન્ટગૃહમાં અનાવરણ કરાયું.

તા. ૨૪–૪–૫૮ બ્રિટન ખાતે થતી ભારતના કાપડની નિકાસમાં સ્વેચ્છાએ કાપ મૂકવા સંબંધમાં મંત્રણા કરવા માટે ભારતના કાપડ ઉદ્યોગના મહામંડળનું બે સભ્યો-શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ તથા શ્રી નેવીલ વાડિયા—નું પ્રતિનિધિમંડળ લંડન જવા ઊપડ્યું.

તા. ૨૫–૪–૫૮ જર્મન-સોવિયેટ દેશો વચ્ચે વેપારી કરાર થયા.

તા. ૨૭–૪–૫૮ ઓરિસ્સાના નાયબ પ્રધાન તથા ગણતંત્ર પરિષદના ચાર નેતાઓની ભુવનેશ્વરમાં ધરપકડ થઈ, અમેરિકા ટૂંક સમયમાં અણુબોમ્બ પ્રયોગો બંધ કરશે? એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૨૮–૪–૫૮ ઓરિસ્સા પ્રધાનમંડળની સંગીન સ્થિતિ હોવાથી હોદ્દા ન છોડવા કોંગ્રેસ મોવડીઓનો આદેશ; ઇજિપ્ત અને સીરિયાના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં જબ્બર ફાળો આપવાની રશિયાની તૈયારી હોવાના સમાચાર જાહેર થયા; ચલચિત્રોની જાહેરાતોમાં સમાજના નૈતિક ધોરણોનો છડેચોક ભંગ થઈ રહ્યો છે—એ મતલબનો ઠરાવ ભારત સેવક સમાજના ગુજરાતના અધિવેશને પસાર કર્યો.

તા. ૨૯–૪–૫૮ વડા પ્રધાનપદેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા પં. જવાહરલાલ નેહરુએ જાહેર કરી—કોંગ્રેસ પાર્લામેન્ટ પક્ષની આખરી ઇચ્છા જાણ્યા પછી આખરી નિર્ણય પોતે કરશે.

★

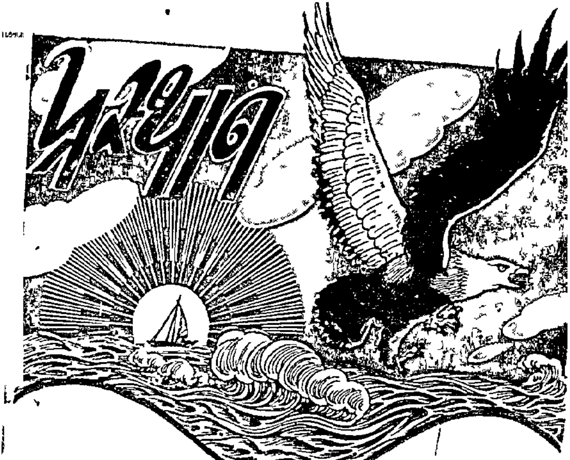

વર્ષ ૩૩
અંક ૯

સં. ૨૦૧૮
અષાડ

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અરવિંદ

ઉમદા કાપડની બનાવટો

ધોવાથી ચઢી ન જાય તેવાં "સનફોરાઇઝ્ડ"
શર્ટિંગ – પોપલીન – કોટિંગ્સ
અને
રંગબેરંગી પ્રિન્ટસ
વાયલ – કેમરીક – પોપલીન.

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ
અમદાવાદ, ૩.

ARYODAYA
SANFORIZED
REGD TO MK
FABRICS
THE ARYODAYA SPINNING & WEAVING COMPANY, LIMITED, AHMEDABAD
THE ARYODAYA GINNING & MANUFACTURING COMPANY, LIMITED, AHMEDABAD

વિદ્યાર્થી બંધુઓ તથા બહેનો

યાદશકિત વધારવા માટે ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરવાનું શરૂ કરો

સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી યાદશક્તિ વધે છે અને ગ્નાનતંતુ મજબુત થાય છે. ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય, ભણતાં ભણતાં મગજ થાકી જતું હોય અને વધારે ભણવાથી કંટાળી જવાતું હોય ત્યારે આ સીરપ લેવાથી મગજનો થાક ઉતરી જાય છે. અને મગજ હલકુંફુલ થઇ જાય છે અને ભણેલું બધું યાદ રહેવા માંડે છે.

સીરપ શંખપુષ્પી ઉત્તમ બ્રેઇન ટોનિક છે, યાદશક્તિ વધારનાર છે, ગ્નાનતંતુઓને મજબુત કરનાર છે. મગજથી કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, બેરિસ્ટરો, કારકુનો, ઓફિસરો વગેરે માટે ઉત્તમ છે.

કિંમત : બાટલી ના રૂા. ૧-૪-૦; ૧ રતલી રૂા. ૪-૦-૦
દરેક જગ્યાએ દવાવાળા વેચે છે.

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

: મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :
ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : હાજા પટેલની પોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

દરેકના ઘરમાં હોવું જ જોઇએ

ઘરગથ્થુ વૈદક

લેખક

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

જુદા જુદા

૭૫

રોગો ઉપર પૂરેપૂરી માહિતી રોગો, રોગોનાં લક્ષણ, ઉપચાર વગેરે માહિતી આપતું પુસ્તક. નવી સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ.

કિંમત
રૂા. ૫-૪-૦

દરેક લાયબ્રેરીમાં હોવું જ જોઇએ

ટૉલ્સ્ટૉયની નવલિકાઓ

અનુવાદક
વિશ્વનાથ ભટ્ટ
અનન્તરાય રાવળ

મહાત્મા ગાંધીજીના ગુરુસમા રશિયાના મહાન વિચારક અને ફિલસૂફની
૭ કલાત્મક
સુંદર વાર્તાઓનો સંગ્રહ
ગુજરાતીમાં પહેલી જ વખત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કિંમત
રૂા. ૩-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬ અષાઢ : ૨૦૧૪ અંક ૩

રાજકીય નોંધ

પ્રો. પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર એમ. એ.

પંડિત નેહરુનું મનોમંથન

પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ અતિશય મહાન વ્યક્તિ છે, તેઓ એક મહાન સંસ્થારૂપ છે ખરા ! નેહરૂનો સ્વભાવ અને નેહરૂના નિરંતર કાર્યથી જે થોડાઘણા પરિચિત છે તે સૌ જાણે છે કે જવાહરલાલ એટલે સહૃદયતા, જવાહરલાલ એટલે પારદર્શક સચ્ચાઈ, જવાહરલાલ એટલે જવલંત દેશદાઝ ! ભારતનાં છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષોના ઇતિહાસના લગભગ પાનેપાને જવાહરલાલજીનું નામ અંકિત થયું છે. એમના જેટલી લોકપ્રિયતા ભારતમાં ગાંધીજી સિવાય ભાગ્યે જ બીજા કોઈ નેતાને આ સદીમાં મળી હોય. લોકોના પ્રેમ પર જીવનાર જવાહરલાલ લોકોને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈને અનેકવાર પોતાની મનની વાતો એમને કહે છે. જવાહરલાલનું મન સતત જાગૃત, સંવેદનશીલ, વિચારમગ્ન હોય છે. જે ક્ષણે જે વિચાર આવ્યો તે બીજી જ ક્ષણે વ્યક્ત થઈ જાય ! આ માસની શરૂઆતમાં એમણે દિલ્હીમાં કોંગ્રેસ પાર્લામેન્ટરી પક્ષ આગળ પોતાનું દિલ ખોલ્યું ! ‘મને થાક લાગ્યો છે. હું પહેલાં જેટલો સ્ફૂર્તિપ્રદ નથી જણાતો. મારી ઇચ્છા આ વડાપ્રધાનપદને થોડો વખત હડસેલી દેવાની છે.’ એવું નેહરૂએ કહ્યું. જવાબદારીઓ કે કામથી નેહરૂ થાક્યા નથી. એમનું શરીર આજે ૬૯ વર્ષની ઉંમરે પણ અદ્‌ભુત કામ આપી રહ્યું છે. ૨૫ વર્ષના જુવાનને શરમાવે ને એને પાછળ પાડી દે એવો થનગનાટ ને જોમ એમનામાં છે. તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬ ને રોજ દિલ્હીમાં સ્થપાયેલી વચગાળાની સરકારનું સુકાન નેહરૂએ સંભાળ્યું ત્યારથી આજસુધી જે એકધારી ને વણથંભી મજલ એમણે કાપી છે એ અજોડ છે ! ગાંધીજીના રાજકીય સિદ્ધાંતોને વફાદાર રહેવા માટે નેહરૂ હંમેશ સચેત રહ્યા છે. ભારતની પ્રતિષ્ઠા આખા વિશ્વમાં જે ઝડપથી ફેલાઈ છે તેનો મોટો યશ નેહરૂને ફાળે છે. આ બધું છતાં, નેહરૂ હવે કાંઈક નિરાશાની ને દુઃખની ભાષા બોલે છે. આનું કારણ શું હશે ? નેહરૂએ પોતે જ કહ્યું છે કે કોંગ્રેસીઓમાં પેઠેલી સત્તાલાલસાથી તેઓ કંટાળી ગયા છે. સેવાને બદલે સત્તા, નમ્રતાને બદલે તુમાખી, રચનાત્મક કામોને બદલે સ્વાર્થ—આ બધાંનું પોષણ પોતાના પક્ષમાં ને સાથીદારો–કાર્યકરોમાં જોઈને નેહરૂ સચિંત ન થાય તો નવાઈ! એટલે, નેહરૂએ વડા પ્રધાનપદને થોડો સમય છોડી દેવાની જે વાત કરી હતી તે આશાથી ને સ્ફૂર્તિથી હતી. એને બદલે, કોંગ્રેસ પક્ષે લગભગ ગળગળા થઈને અને એક અવાજે નેહરૂને “જેમ છે” રહેવાની આજીજી કરી એ બતાવે છે કે કોંગ્રેસ પક્ષ કેટલી ભયાનક હદે એક મહાન વ્યક્તિ પર જીવી રહ્યો છે ! ભારતમાં પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી પદ્ધતિનાં મૂળ ઊંડાં જવા દેવાં હોય તો મહાનમાં મહાન વ્યક્તિ પણ એટલી બધી મહાન ન ગણાવી જોઈએ કે કોઈ એને અડી ન શકે,–દૂર કરી ન શકે, હરાવી ન શકે ! ઇંગ્લેન્ડમાં

ચર્ચિલ રાજીનામું આપતાં એન્થની ઈડન વડાપ્રધાન થઈ શકે છે, અને ઈડન જતાં મેકમિલન આવી શકે છે. એવા ફેરફારને કારણે દેશના કામ ને પ્રતિષ્ઠામાં વધઘટ જરૂર થાય પણ તેથી કાંઈ અમુક વ્યક્તિ વિના ગાડું અટકશે એમ કહીને બ્રિટિશ પ્રજા આજીજીઓ કે પ્રાર્થનાઓ નથી કરતી! જવાહરલાલ નેહરૂ હવે હિમાલયના પર્વતોમાં આરામ માટે ગયા છે. તેમણે એકધારો બેત્રણ માસનો આરામ લીધો હોત તો વધુ સારું થાત. વડાપ્રધાનપદને નહિ છોડવાના નિર્ણય પછી આટલું તો તેઓ કરી શક્યા હોત. પણ બીજા અનેક મોહની જેમ જનસેવા કરવાનો મોહ પણ માનવીને માદક કરી શકે છે! સતત બાર વર્ષથી સત્તા પર રહીને (અને એ પહેલાં ઝંઝાવાતભર્યાં જીવન દ્વારા) જનસેવા કરનારા જવાહરલાલ નેહરૂ પોતે પણ આવા કોઈ મોહમાં તો ફસાયા નથી ને?

*

ડૉ. ખાનસાહેબને અંજલિ

તા. ૯ મી મેના રોજ લાહોરમાં ડૉ. ખાનસાહેબનું ખૂન થયાના સમાચાર આઘાતજનક છે. ખૂની એક ત્રીસ વર્ષનો બેકાર હતો, અને આ હત્યા પાછળ કોઈ રાજકીય કાવતરું કે દાવપેચ નથી એમ બહાર આવ્યું છે. સંભવ છે કે હજી પૂરી તપાસ થઈ નથી. એટલે રાજકીય કાવત્રાની શક્યતા વિષે કહી શકાય નહીં. ડૉ. ખાનસાહેબના અવસાનથી માત્ર પાકિસ્તાને જ નહીં પણ ભારતે પણ એક મહાન રાષ્ટ્રવીર ગુમાવ્યો છે.

પાકિસ્તાનમા હાલમાં સત્તા પર રહેલ રિપબ્લિકન પક્ષના તેઓ સ્થાપક-પ્રમુખ હતા. અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના વડાપ્રધાન તરીકે તેમણે મહત્ત્વની કામગીરી બજાવી હતી. 'સરહદના ગાંધી' ખાન અબ્દુલ ગફારખાનના મોટા ભાઈ ને ૭૬ વર્ષની ઉંમરના ખાનસાહેબનું જીવન ઝંઝાવાતભર્યું હતું. ૧૯૩૭-૩૯માં જ્યારે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો હિંદના વિવિધ પ્રાંતોમાં રાજ્ય કરતાં હતાં ત્યારે ખાનસાહેબે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતની સરકારનું સુકાન સંભાળેલું. કોંગ્રેસની 'રાષ્ટ્રીય' નીતિના તેઓ અચ્છા ને જીવંત ઉદાહરણરૂપ હતા. બન્ને ખાન ભાઈઓમાં ક્રાંતિ માટેનો થનગનાટ, અથાગ પરિશ્રમની ટેવ, અસાધારણ સહનશીલતા અને પ્રખર દેશદાઝ ને રાષ્ટ્રપ્રેમ ઓતપ્રોત હતાં: આ બધાંમાં કોણ કોનાથી ચડે એ કહેવું મુશ્કેલ! ખાનસાહેબની મનની ચપળતા અને અદ્ભુત સાવધાનીને કારણે એમણે અનેક આફતોને હસતે મોંએ અને સફળતાથી નિવારી હતી. પાકિસ્તાનની નિર્મિતિ બાદ ડૉ. ખાનસાહેબ (અને 'સરહદના ગાંધી') રાષ્ટ્રદ્રોહી ઠર્યા, અને ઓગસ્ટ ૧૯૪૮માં પાકિસ્તાન જેલમાં તેમની રવાનગી થઈ. ૭ વર્ષથી વધુ સમય ખાનસાહેબ અટકાયતમાં રહ્યા. છૂટ્યા બાદ તેઓ પૂર્વવત્ રહ્યા, છતાં ફેરફાર પણ એમના જીવનમાં થયો. છેલ્લાં વર્ષો એમણે પાક-રાજકારણમાં ખૂબ પ્રવૃત્તિશીલ વ્યક્તિ તરીકે ગાળ્યાં, એને લીધે ભારત સાથેનો એમનો સ્નેહસંબંધ થોડો ઘટ્યો. નાના ભાઈએ એમના પર સત્તા-લોલુપતાનો આરોપ પણ મૂક્યો! તેમ છતાં ખાનસાહેબના જવાથી ભારતે એક અનુપમ સ્વાતંત્ર્યવીર ને જૂનો સાથી ગુમાવ્યો છે એ નિઃશંક. ખાનસાહેબને અમે ભાવભીની અંજલિ અર્પીએ છીએ.

*

'નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય' પરિષદ

પંજાબમાં અંબાલા શહેરમાં ગયા મહિને (તા. ૨૬ એપ્રિલને રોજ) અખિલ ભારત નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય પરિષદ યોજાઈ હતી. છાપાંઓમાં એના અહેવાલો આવ્યા છે, પણ નાગરિક

સ્વાતંત્ર્યનું મહત્ત્વ કાયમી ને ઊંડું છે એ જોતાં આ પરિષદની કાર્યવાહીથી પ્રજાનો મોટો ભાગ અજ્ઞાત રહ્યો છે એ દુઃખદ કહેવાય. પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના નેતા આચાર્ય કૃપાલાનીએ પરિષદનું ઉદ્‌ઘાટન-ભાષણ કર્યું, ને હિંદુ મહાસભાના નેતા શ્રી. એન. સી. ચેટરજીએ પરિષદના પ્રમુખની જવાબદારી સંભાળી. વિરોધ-પક્ષના નેતાઓ આ પ્રકારની પરિષદમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે (અને રાજ્યકર્તા કૉંગ્રેસ પક્ષના કાર્યકરો કે નેતાઓ આ કાર્યવાહીથી અળગા રહ્યા છે) એ જેટલું સૂચક છે તેટલું જ સ્વાભાવિક છે. રાજ્યની સત્તા અમર્યાદ ન વધે અને નાગરિકનું સ્વાતંત્ર્ય-વ્યક્તિત્વ-જળવાય એ માટે સતત પ્રયત્નો થવા જરૂરી છે. એ પ્રયત્નો કરવા માટેની સભાનતા રાજ્યકર્તા પક્ષ કરતાં વિરોધ પક્ષો પાસે વધુ જોવા મળે એ સ્વાભાવિક છે. છાપાંઓમાં પરિષદના અહેવાલો પ્રમાણમાં ઓછા ને ટૂંકા આવ્યા છે એ પણ વિરોધ પક્ષના નેતાઓને આભારી હશે? અને એમ હોય તો, અખબારી સ્વાતંત્ર્ય પણ ભારતમાં જોખમમાં છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ! આચાર્ય કૃપાલાનીએ નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને 'લોકશાહીના આધાર-સ્તંભ' તરીકે વર્ણવીને કહ્યું, "લોકશાહી એટલે કેવળ સ્વતંત્ર મતદાનથી કોઈ એક પક્ષને અમુક વર્ષો સુધી સરકાર તરીકે રાખવી એમ નથી. લોકશાહીની ક્રિયા સતત ચાલુ રહેવી જોઈએ. એ માટે નાગરિકો હંમેશ જાગ્રત હોવા જોઈએ." કૃપાલાનીજીએ જાણીતી અંગ્રેજી પંક્તિ પણ ફરી ઉચ્ચારી: "Eternal vigilance is the price of liberty." અંબાલાની આ પરિષદ પ્રસંગે ત્રણ ચાર મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા લાગે છે. (૧) શાંતિ ને સુવ્યવસ્થાની સમાજમાં આવશ્યકતા છે, પણ શાંતિને નામે રાજ્યતંત્ર વધુ અંકુશો મૂકવાના મોહમાં પડે છે એ વાત જાગૃત નાગરિકોએ સમજીને એ પ્રમાણે હંમેશા અન્યાય સામે ઝૂઝવા તત્પર રહેવું જોઈએ. (૨) નાગરિકના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાની વિશિષ્ટ જવાબદારી ન્યાયાધીશોની છે. ભારતમાં આ જવાબદારી અત્યાર સુધી સારી રીતે અદા થઈ રહી છે એ સંતોષની વાત છે. સ્વતંત્ર મિજાજના ને સરકારી તંત્રથી મુક્ત એવા ન્યાયાધીશો નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના તારણહાર બની શકે છે. (૩) કેવળ ઠરાવો કે પરિષદોથી સ્વાતંત્ર્ય નહીં જળવાય. આવી પરિષદોનું મૂલ્ય એ છે કે એનાથી લોકમત કેળવાતો જાય છે. પણ એટલાથી કામ અટકવું નહીં જોઈએ. (૪) સ્વાતંત્ર્ય ઉપભોગવા માગતા નાગરિકો પોતાનાં કર્તવ્યો અચૂક ને બરાબર બજાવે એ ખૂબ જરૂરનું છે, અને એમ થાય તો ઘણે અંશે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની આબોહવા આપમેળે તૈયાર થશે. પૂનાની સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇંડિયા સોસાયટી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આવી પરિષદો યોજીને ભારે મોટી સેવા કરી રહી છે. "સિવિલ લિબર્ટીઝ' બુલેટીન" નામનું અંગ્રેજી માસિક પત્ર પણ પૂનાથી સોસાયટીના ઉપક્રમે નીકળે છે અને એમાં અભ્યાસપૂર્ણ, વિચારપ્રેરક ને મનનીય માહિતી તથા લેખો પ્રગટ થતા રહે છે.

*

દેવીકુલમનો વિજય

માત્ર ભારતમાં જ નહિ પણ દુનિયામાં ઘણા દેશોના રાજકીય નિરીક્ષકો ને વિવેચકો જે પેટા ચૂંટણીનાં પરિણામ પ્રત્યે ખૂબ આતુર, કાંઈક સચિંત ને કદાચ આશાવાન હતા તે કેરળ રાજ્યના કોટાયમ જિલ્લાના દેવીકુલમની પેટા ચૂંટણીમાં સત્તાધારી સામ્યવાદી પક્ષનો ભારે મોટો ને જ્વલંત વિજય થયો છે. છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણી વખતે (ઈ. સ. ૧૯૫૭) આ મતદાર સંઘમાંથી જે બે સભ્યો ચૂંટાવાના હતા તેમાંથી એક કોંગ્રેસી ઉમેદવાર અને

બીજાં સામ્યવાદી શ્રી ઉમેદવાર શ્રીમતી રોઝમ્મા પુનોઝ ચૂંટાયેલાં જાહેર થયાં હતાં. શ્રીમતી પુનોઝને તે વખતે ૪૩,૮૦૯ મતો મળેલા, જ્યારે એમના હરીફ કોંગ્રેસ ઉમેદવારને ૨૪,૧૨૩ મતો મળેલા. પાછળથી ચૂંટણી પંચે શ્રીમતી પુનોઝની ચૂંટણી રદ કરતાં આ પેટા ચૂંટણી થઈ. દેવીકુલમની આ ચૂંટણી ખૂબ મહત્ત્વની હતી, કારણ કે ભારતમાંની પ્રથમ સામ્યવાદી રાજ્ય-સરકારના એક વર્ષના રાજ્ય કારભાર ઉપર ત્યાંની પ્રજાને પોતાનો ચુકાદો આપવા માટેની આ લોકશાહીયુક્ત તક મળી હતી. વળી રાજધાની ત્રિવેન્દ્રમમાં ધારાસભામાંના પ્રમુખને (સ્પીકર) બાદ કરતાં ૧૨૬ સભ્યો પૈકી ૬૪ સભ્યો શરૂઆતમાં સામ્યવાદી પક્ષના હતા. તે સંખ્યાબળ હવે પાછુ એ પક્ષે મેળવી લીધું છે. જો દેવીકુલમની આ એકક સામ્યવાદીઓએ ગુમાવી હોત તો એમની નજીવી બહુમતી શૂન્યવત્ થઈ જાત ! સામ્યવાદીઓને હરાવવા સારુ બધા મુખ્ય વિરોધ પક્ષો (કોંગ્રેસ, પ્રજા-સમાજવાદી પક્ષ ને મુસ્લિમ લીગ) આ ચૂંટણીમાં ભેગા મળ્યા હતા. કોંગ્રેસના "દેવતા" પંડિત નેહરૂ સુદ્ધાં અનેક આગેવાનો કેરાળામાં ચૂંટણીપ્રચાર કરી આવેલા. બીજી બાજુ સામ્યવાદી પ્રધાનોએ ચૂંટણીઝુંબેશમાં કશો સીધો ભાગ નહીં લેવાનું ઠરાવેલું. તંગ વાતાવરણમાં ને બન્ને પક્ષે અદમ્ય જોમ-ઉત્સાહમાં આ પેટા ચૂંટણી લડવામાં આવી. મતદાન શાંતિથી ને શિસ્તબદ્ધ થયું. પરિણામ જોઈ ને વિરોધ પક્ષો અવાક થયા. સામ્યવાદીઓ કંઈક આશ્ચર્ય સાથે હરખાયા—એમણે આટલી મોટી બહુમતિ કલ્પી નહોતી. ૧,૬૦,૬૧૭ મતદારોમાંથી ૧,૧૫,૨૯૧ મતદારોએ મત આપ્યા. અને શ્રીમતી પુનોઝને ૫૫,૮૧૯ ને કોંગ્રેસી ઉમેદવાર શ્રી. નાયરને ૪૮,૭૩૦ મતો મળતાં શ્રીમતી પુનોઝ ૭,૦૮૯ મતોની બહુમતીથી ચૂંટાયેલાં જાહેર થયાં. આ પેટા ચૂંટણીનો શો બોધપાઠ છે ? (૧) કેરાળાની સામ્યવાદી સરકારના પાયા વધુ મજબૂત થયા છે; (૨) મતદારોને જીતી લેવા સારુ વિરોધ પક્ષોએ સામ્યવાદીઓથી ચડિયાતું એવું કામ ને વર્તન બતાવવું રહ્યું; (૩) અન્ય રાજ્યોમાં કોંગ્રેસે ખાસ કરી વધુ સેવામય બનવું જોઈશે, વધુ વધુ સત્તામય નહીં ! (૪) નેહરૂનાં નામ કે વ્યક્તિત્વની અસર ઘટવા લાગી છે; (૫) સામ્યવાદીઓ બંધારણીય માર્ગે વિજય મેળવી રહ્યા છે એ ખૂબીની વાત છે ! અલબત, બંધારણીય માર્ગે મેળવેલ વિજયને ટકાવવા સારુ સામ્યવાદીઓ હંમેશ બંધારણીય ને શાંત માર્ગો અપનાવશે એવું માનવાની જરૂર નથી !

*

એડનમાં સ્ફોટક પરિસ્થિતિ

છેલ્લા થોડા દિવસથી એડનથી આવતા સમાચારો સારા નથી. ત્યાંની પરિસ્થિતિ દિન-પ્રતિદિન વધુ બગડતી જતી લાગે છે. આરબ પ્રજાની જુવાળ ઝાઝો સમય એડનથી અળગો રહે એ તો શક્ય નહોતું. દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં આવેલું એડન જાણીતું બંદર છે. મુસાફરો માટે એ "કસ્ટમ ડ્યુટી વિના મળતી ચીજો" માટે જાણીતું છે. એડન કોલોની બ્રિટિશરોના તાબામાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૭૫ ચોરસ માઈલ છે, અને ૧૯૫૫ની વસતી ગણત્રી પ્રમાણે લોકસંખ્યા ૧,૩૯,૬૦૦ છે. મોટા ભાગની પ્રજા આરબ છે. "એડન પ્રોટેક્ટોરેટ"એ ત્યાંના જ પણ વધુ મોટા પ્રદેશનું (૧,૧૨,૦૦૦ ચોરસ માઈલ, વસતી આશરે સાડા ૭ લાખની) નામ છે. પ્રોટેક્ટોરેટમાં ૧૧ સુલતાનો, ૨ અમીરો, ૯ શેખ, વગેરે છે. આ બધા ઉપર બ્રિટીશ હકૂમત છે. હવે આ નાના નાના સુલતાનો બ્રિટીશ હકૂમતનો વિરોધ કરવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે પરોવાયા છે. સામાન્ય આરબ પ્રજા વધુ સ્વાતંત્ર્ય ને ગરીબાઈનો

નાશ ઇચ્છે છે. એ દૃષ્ટિએ તો સુલતાનો ને અમીરો બ્રિટીશ જેટલા જ નકામા છે! બ્રિટને એડનમાં સ્થાનિક પ્રજાનું રાજ્ય વિકસાવવાને બંધારણીય રીતરસમો દાખલ કરવા પ્રયત્નો કર્યાં છે, પણ આરબ પ્રજા નિરક્ષર ને ગરીબ છે, ભાવના ને ધર્મમાં તણાઈ જાય છે. પાસેનું યેમન હવે નાસરના સમવાય પ્રજાસત્તાકમાં જોડાયું છે. એટલે એ પોતાને વધુ સમર્થ માનવા લાગ્યું છે. પરિણામે બ્રિટનને પોતાના લશ્કરની વધુ જમાવટ એડનમાં કરવી પડી છે. આ વસ્તુ નિઃશંક ખરાબ છે. બ્રિટીશ આમની સભામાં મજૂર પક્ષના સભ્યોએ સરકારના આ પગલાંનો વિરોધ કર્યો છે. અને બળના હિસાબે કામ ન લેવાનો અનુરોધ કર્યો છે. યેમનને આંચ આવે એટલે નાસરને આંચ આવ્યા જેવું હવે થયું છે. અને નાસર ને ઈજિપ્ત તો યમનની ભાંગફોડિયા કે બંધારણીય બધી પ્રવૃત્તિને સ્વાભાવિક જ ઉત્તેજન આપે છે. એ બધાંની નેમ એક જ છે. આખા આરબ પ્રદેશમાંથી ગોરાઓ ને પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોનું વર્ચસ્વ ચાલ્યું જાય. કાળે કરીને એ પ્રમાણે થવાનું જ છે. પણ અંતે પરિપાકરૂપે આરબ પ્રદેશમાં "કાળા" "ગોરા" વચ્ચે મૈત્રી, સહકાર ને પરસ્પરના દૃષ્ટિબિંદુઓ માટેની સમજણ નહીં બંધાય, અને કેવળ કડવાશ ને દુશ્મનાવટ બંધાશે, તો વિશેષે કરીને આરબ પ્રજાની પ્રગતિ ને ઉન્નતિ ઓછી થશે. બ્રિટને જે પગલું એશિયામાં લીધું તેવું દૂરંદેશીભર્યું ને ડહાપણભર્યું કામ તે હવે આફ્રિકામાં પણ કરશે એવી આશા બ્રિટનની સરકાર ને પ્રજા પાસે રાખી ન શકાય?

*

દક્ષિણ આફ્રિકા 'પ્રજાસત્તાક' બનશે?

દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં સત્તાધારી 'નેશનલિસ્ટ' પક્ષ ફરી, અને વધુ મોટી બહુમતિએ ચુંટાઈ આવ્યો છે. આ હકીકત અપેક્ષિત જ હતી. વડાપ્રધાન મિ. સ્ટ્રૈડમ હવે એમની રંગભેદ ને દ્વેષની નીતિ-પ્રવૃત્તિ વધુ જોશથી ને આત્મવિશ્વાસ સાથે ચલાવશે. સ્થાનિક આફ્રિકન-ભાષી ગોરાઓએ લગભગ સર્વાનુમતે સ્ટ્રૈડમને ટેકો આપ્યો છે. એટલે અંગ્રેજી ભાષી ગોરાઓને જીતી લેવાની ઝુંબેશ 'નેશનલિસ્ટ' સરકારે હવે આરંભી છે. વિરોધ-પક્ષોમાં 'યુનાઈટેડ પાર્ટી' મુખ્ય છે અને એનું બળ ઘટ્યું છે. ગયા માસની આખરે એક અખબારી મુલાકાતમાં વડાપ્રધાન સ્ટ્રૈડમે જાહેર કર્યું છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાને 'લોકશાહીયુક્ત પ્રજાસત્તાક' તરીકે જાહેર કરવાનું તેઓ વિચારી રહ્યા છે. આ ઇચ્છા પણ નવી નથી. આફ્રિકન-ભાષી ગોરાઓને રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહીને ય સ્વતંત્ર ને મનસ્વી નીતિ અપનાવવાની ઇચ્છા છે. રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોની આંતરિક બાબતોમાં સભ્યરાષ્ટ્રો પરસ્પરને ડખલ ન કરે એવો સંકેત આજસુધી ચાલ્યો આવ્યો છે, અને એ યોગ્ય જ છે. પણ ભારતને ૧૯૪૯ના નવેંબરમાં 'પ્રજાસત્તાક' તરીકે પણ રાષ્ટ્રસમૂહમાં ચાલુ રાખવાનું કહેનાર બ્રિટન અને અન્ય રાષ્ટ્રસમૂહ દેશોએ વિચાર્યું રહ્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાને પણ પ્રજાસત્તાક તરીકે સ્વીકારવામાં કેટલું ડહાપણ ને કેટલું જોખમ છે! માણસ માણસ વચ્ચે ઊંચ-નીચનો ભેદ કરીને, કૃત્રિમ મોટાઈ બતાવીને, 'કાળા' માણસોને રાજકીય સ્વતંત્રતા ને સમાન હક્કો નહીં આપનાર સ્ટ્રૈડમની સરકાર કયા મોઢે 'લોકશાહીયુક્ત પ્રજાસત્તાક'ની વાત કરે છે? આમાં 'લોકશાહી' અને 'પ્રજાસત્તાક' શબ્દોની કાંઈક ક્રૂર મશ્કરી જેવું નથી લાગતું! અલબત્ત, રાષ્ટ્રસમૂહોમાં બધાં રાષ્ટ્રો જો દક્ષિણ આફ્રિકાના આવા સ્વતંત્ર મોભાને માન્ય રાખે તો કદાચ ભારતને નછૂટકે સંમતિ આપવી પડે. અને એમ થાય તો રાષ્ટ્રસમૂહમાં

બ્રિટનની રાણીને વફાદાર નહીં (છતાં, બ્રિટનની રાણીને રાષ્ટ્રસમૂહના 'વડા' તરીકે સ્વીકારનાર) એવાં ભારત અને પાકિસ્તાનની હરોળમાં દક્ષિણ આફ્રિકા પણ બેસશે, અને આ ત્રણે રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્યો તરીકે ચાલુ રહેશે. સિલોનના વડાપ્રધાનપદે શ્રી બંડારનાયક હજુ થોડાં વર્ષો ચાલુ રહે તો સિલોન પણ પોતાના મોટા પાડોશીને અનુસરીને 'પ્રજાસત્તાક' બને એવી પૂરી શક્યતા છે.

*

સામ્યવાદી દુનિયામાં ભરતી – ઓટ

રશિયા, ચીન અને પૂર્વ યુરોપમાંના તેમજ અન્ય સામ્યવાદી દેશોમાં એકપક્ષી સરકારો રાજ્ય ચલાવે છે. આ પક્ષ તે સામ્યવાદી પક્ષ. આ બધા દેશોમાં સામ્યવાદના વિરોધી એવા કોઈ પક્ષોને સ્થાન નથી. રાજકીય મતભેદો ને વાણી સ્વાતંત્ર્યનો સામ્યવાદી દુનિયામાં પૂરેપૂરો અભાવ છે. ચીનના પ્રમુખ માઓત્સે–તુંગે થોડા મહિનાઓ પર " ભલે સો પુષ્પો ખીલે ને વિકસે " એવી મોહક વાત કરેલી–પણ ચીનમાંય સામ્યવાદી પુષ્પ જ એકલું ખીલે છે ને વિકસે છે! અન્ય પુષ્પોને ઉગાડવામાં જ નથી આવતાં; ને ક્યાંક જો એ ભૂલમાં ઊગ્યાં તો તે કચડાયાં જ છે! ચીનના સામ્યવાદી પક્ષે તાજેતરમાં અનેક રાજકીય વિરોધીઓને, મતપ્રચારકોને, પ્રવાહોને દાબી નાખ્યા છે. આમ, સામ્યવાદી દુનિયામાં વિશિષ્ટ પ્રકારની સરમુખત્યારશાહી ચાલી રહી છે. એવી પરિસ્થિતિમાં સત્તા કોની પાસે કેટલો વખત રહેશે એ કળી નથી શકાતું. સત્તા માટેની ખેંચતાણ આ દેશોમાં સતત ચાલ્યા કરે છે એમાં અજુગતું કશું નથી. એ તો દરેક દેશમાં ચાલે છે. પણ મૂળભૂત તફાવત એ છે કે સ્વાતંત્ર્ય ને લોકશાહીના સિદ્ધાંતોને વરેલા દેશોમાં વિવિધ મત ને પંથના માણસો સત્તા પર આવવા માટે જે પ્રયત્નો કરે છે તે ઘણે અંશે ખુલ્લા, સાફ ને બંધારણીય (અને શાંત) હોય છે, જ્યારે સામ્યવાદી દુનિયામાં સત્તા માટેની રસ્સીખેંચ ને ભરતી–ઓટ મહદ્અંશે બંધબારણે, છૂપી રીતે ને ગેરબંધારણીય (અને હિંસક) રીતે ચાલે છે. એટલે હમણાં થોડાં અઠવાડિયાંઓથી રશિયા–યુગોસ્લાવિયા, રશિયા–ચીન, યુગોસ્લાવિયા–ચીન, પોલાંડ–રશિયા, હંગેરી–રશિયા વગેરે વચ્ચે ને આ બધા દેશોમાં અરસપરસ જે સૈદ્ધાંતિક ને વ્યવહારના ઝઘડા ચાલી રહ્યા છે એનું સાચું ને યોગ્ય પૃથક્કરણ ને નિદાન કરવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. સામ્યવાદની દુનિયામાં બનતી ઘણી ચીજોથી આપણે અજ્ઞાત છીએ, અને એ પણ સંભવિત છે કે આપણાં પ્રામાણિક અનુમાનોય ન્યાય ન હોય, અને એ અનુમાનો આપણી પ્રિય ઇચ્છાઓ પણ હોય! પરંતુ કેટલીક હકીકતો નોંધપાત્ર છે. અગાઉ બે વાર મુલતવી રાખેલી રશિયન પ્રમુખ વોરોશિલોવની યુગોસ્લાવિયાની મુલાકાત હવે ત્રીજી વાર મુલતવી રહી છે. કદાચ, હવે એ કાયમની રદ થઈ હોય! યુગોસ્લાવિયા સામે રશિયા ને ચીને આકરા પ્રહારો કર્યાં છે. રશિયન નેતાગીરીને પડકારવામાં જોખમ છે એવું પણ ટીટોને સંભળાવવામાં આવ્યું છે. ચીનના નેતાઓ, કહેવાય છે કે, સ્ટાલિનવાદીઓ છે, અને ક્રુશ્ચોવની મવાળ કે વિનીત નીતિને તેઓ વખોડે છે. ખુદ મોસ્કોમાં, ક્રુશ્ચોવની સર્વોચ્ચ નેતાગીરીમાં ગાબડા પાડવાની મથામણ મિ. સુસલોવ કરી રહ્યા છે એવો પણ એક અહેવાલ છે. આ બધા બનાવો ને એનું રહસ્ય જાણવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એક સારી કસરત નથી?

['ગુજરાત સમાચાર'માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત]

ઉત્તર યાત્રા

સ્વામી આનંદ

૩

‘સડક’-રસ્તા, પૂલો ને પગવાટો

જૂની વાત છે. ૫૦–૬૦ વર્ષ અગાઉ જ્યારે આ પહાડો અને ‘દેશ’ વચ્ચે વિશેષ વહેવાર કે અવરજવર નહિ હોય ત્યારે ‘દેશ’ના બરેલી, લખનૌ જેવા શહેરમાં જઈ ચડેલો કોઇ પહાડી માણસ શહેરના વાણિયાની દુકાને કંઇ સોદો ખરીદવા ગયો :

‘કહાં કે રહનેવાલે ?’

‘પહાડ કે.’

‘અચ્છા, સચ હી ક્યા તુમ પહાડ કે રહનેવાલે હો ? અચ્છા, તબ યહ તો બતાઓ, પહાડ મેં ચારપાઈ કૈસે લગાતે હૈં ?’

લાલાની સમજણ પ્રમાણે પહાડ એટલે તંબુ તાણેલો હોય તેવો. તેના પર ખાટલો કઇ રીતે ઢળાતો હશે ને લોકો સૂતા કેવી રીતે હશે,—એ જિજ્ઞાસા !

એનાથી ઊલટી વાત ‘દેશ’ના એક ટપાલી હલકારાની. બાપડાની પહાડી મુલકમાં બદલી થઈ. વાટે આવતાં એક ‘પડાવ’ (મુકામ કરવાની જગા) પર પહાડી દુકાનદાર પાસેથી દાલચાવલ લઈ રાંધી ખાવા રોકાયો. દુકાનદારે સીધા જોડે રાંધવાની દેગચી ને બળતણ આપ્યાં. કહે,

‘કહાં કે રહનેવાલે ?’

‘દેસ કે.’

‘નીચે દેસ મે આયે ? દેમ હી મેં રહતે હો ?’

‘હાં, તો.’

‘ભાઇ, યહ તો બતાઓ, દેસ મેં ક્યા સારા મુલક મૈદાન હી મૈદાન હોતા હૈ ?’

‘ઔર ક્યા ! વહાં ઐસે કમબખ્ત પહાડ થોડેઈ હોતે હૈં ? ઊહ, ચડાઈ કે બાદ ચડાઇ, ચડાઈ કે બાદ ચડાઇ. ચડ ચડ કર નાક મેં દમ આ ગયા.’

‘તબ ક્યા સારા દેસ બસ મૈદાન–હથેલી કે માફક–હોતા હૈ ?’

‘કહા તો સહી.’

‘ફિર આપ કે પૈરોં પર સૂજન (સોજા) કૈસે નહીં ? ભલા, મૈદાન હી મૈદાન આદમી કો ચલના પડે, તબ તો પૈરોં પર સૂજન આયે બિના કૈસે રહ સકતી હૈ ? હમારે યહાં ઇન પહાડોં મેં સરકાર કે હાકમ સડક નિકાલને આતે હૈં, ઉન કે દૂરબીન કી તિપાઈ કે માફક એક સે (એક સરખા લેવલ પર) પૈરોં રખરખ કર ભી આદમી સે કહીં ચલા જા સકતા હૈ ?’

પહાડીને તો સીડીપગથિયાં ચડઉતર કરીને માણસ ચાલે તેમ પગ ઉંચાનીચા થતે ચાલવાનો મહાવરો. તેને હથેળી જેવા સપાટ મેદાન પર જરીફ કે ફોટોગ્રાફરની ત્રણપગી ઘોડીની માફક સીધા પગ મેલી મેલીને માઈલોના માઈલ ચાલવાની વાત મોટી આફત જ લાગે એમાં શી નવાઇ ? કહે છે કે પહાડી લોકો પહેલવહેલા ‘નીચે’ દેશમાં જતા આવતા થયા ત્યારે સીધી સડકો પર બે-પાંચ માઇલ જતાં જતાં જ ફેં ફેં થઇ જતા. પેટમાં ગોળો ચડે ને પગ સોજી જાય !

આ લોકો ‘મૈદાન રાસ્તા’ના (સપાટભૂમિ) ને ગરમીના રાંક, ને ઊંચા ઠંડા પહાડોની ચડાઇઓને રસ્તે ચાલવા ટેવાએલા હોય છે. ખીણોમાં થઇને નદી કાંઠે કાંઠે જનારા રસ્તાને ‘ગરમ’ કહે છે, ને બે વચ્ચે પસંદગી કરવાપણું હોય ત્યાં માઇલો લાંબી ઠંડી ચડાઇઓ જ પસંદ કરે છે. પછી ભલે ત્રણ મણનો બોજો પીઠે લઇને જવાનું હોય !

ખેર. આજે ચારપાઈ લગાવવાની કે પગ સૂજવાની મૂંઝવણ-મુસીબત ન રહી. 'દેસ'ના લોક પહાડોમાં 'હવાખોરી' સારુ ભટકતા થઇ ગયા ને પહાડી જુવાનો પણ દિલ્લી આગરા લખનૌ કલકત્તા ને મુંબઇ નોકરીધંધે જવા ઉપરાંત લશ્કરોમાં ભરતી થઇને સિપાઇ-પેશે દેશદુનિયા બધી ખૂંદી આવ્યા. તે જ પ્રમાણે પહાડોમાં પણ મોટર રસ્તા ને બસ-સરવીસો ઘુસી ગયાં ને વિમાન મથકો પણ બંધાયાં.

આમ છતાં હજીયે આ પહાડોમાં અવર-જવર માટેના મોટા ભાગના સરિયામ રસ્તા એટલે ગંગા કે બીજી નદીઓને કાંઠેકાંઠે કાંઠા લગી આવી અડેલા પહાડોને પેટાળે, ઢોળાવો પર કે ભેખડોની ધારે કાઢેલી પાંચ-સાત-આઠ ફુટ પહોળી પગવાટો, જેને અહીં પહાડોમાં 'સડક' કહે છે તે પર માણસ, ખચ્ચર, ઘોડાં, ડોળીવાળા, બોજા ઉંચકનારા, જાત્રાળુ તેમજ ગામલોક સૌ કોઈ ચાલે. ડુંગરોના ઢોળાવો પર ઘાટનાં પગથિયાંની જેમ 'ટેરેસિંગ' કરીને બનાવેલાં ખેતરોમાંથી ઘાસ કે વાઢેલી ડાંગરના ભારા પીઠે બાંધીને ખેડુત સ્ત્રીઓ આણે તે પણ ચાલે.

વાટમાં જગાજગાએ ઝરણાં વહ્યાં કરતાં હોય. ને પથરાઓનું તો પૂછવું જ શું ? પહાડોની કમ્મરે કંદોરા કોર્યો હોય તેમ કોરી-કોચીને રસ્તા કાઢ્યા હોય. તે પર સ્ટીમરોલર થોડું જ ફેરવ્યું હોય ? એટલે અણીદાર પથરાઓ જ ઘણેભાગે 'સડક' પર વેરણછેરણ પડ્યા હોય. પહાડોની બનાવટો જુદી જુદી હોય. ક્યાંક લાલપીળી માટી જોડે પથરા ભળેલા હોય. ક્યાંક પોળા ક્યાંક રાખોડિયા મોરમ જેવા નરમ પથ્થર હોય, તો ક્યાંક ગંગાની સપાટીએ જતા રસ્તાઓ પર ગંગામાં ઘસડાઇ ઘસડાઇને ગોળમટોળ બનેલા લીસા લપસણા પથ્થરોમાં થઇને ચાલવાનું હોય. આ પહાડી રસ્તાઓ પર ઝરણાં-ખાસ કરીને ચોમાસામાં-જેસભેર ચાલે ને નાનીમોટી કરાડો કે પહાડોનાં પડખાં ધસી-તૂટી-પડે, તે 'સડક'ને પણ કોઇવાર સાથે લેતાં જાય. આમ થાય ત્યારે સડકના બે છેડા બેઉ બાજુએ તોળાઇ રહે ને વચમાં પાંચ-દસ હાથની ખાઇ થઈ જાય. કેટલીકવાર ખાઈને બદલે સડક પર ૨૫-૫૦ ટન પથરાનો ઢગ થઇ જાય. આવી ખાઇને ઉપરવાડે થઇને કે પથરાના ટેકરા પર ચડીને વટેમાર્ગુંને ઓળંગવું પડે. ત્યારે પેલી ગમ પાછી 'સડક' મળે. આવી જગાએ હોય તો પાંચ-દસ કે પચીસ કદમ જેટલી, પણ બહુ જેખમી. જીવ મૂઠીમાં લઇને કે આંખમાં આણીને ડગ મૂકવાં પડે.

કેટલીકવાર રસ્તે વટેમાર્ગુ કે જાત્રાળુ ચાલતાં હોય ને માથા પર તોળાઈને ઉભેલા ઉંચા પહાડોને માથે વરસાદ પડતો હોય તેનાં પાણી જોડે માટી પથરા નીચે ધસડાય. ઝીણા મોટા પથ્થર દડવડ દડવડ થતા 'સડક' પર, માણસો ચાલતાં હોય તેના મોં આગળ બે-પાંચ ફુટ દૂર આવીને પડે। મોં અગાડી પથરા, મોરમનો જથ્થો કે કાંકરી ખરતી દેખાય એટલે વટેમાર્ગુ થોડીવાર થંભી જાય, ને કાંકરા ખરતા સહેજવાર બંધ પડે એટલી વારમાં લાગ જોઈને એટલી જગા વટાવી જાય.

ઘણા પહાડો સુંદર પાઇન (ચીડ) વૃક્ષોથી અથવા દેવદાર (જેનું વર્ણન 'રઘુવંશ'માં આવે છે) બાંઝ (હિમાલયમાં થતું Oak વૃક્ષ) વગેરેનાં ઘીચ જંગલોથી ભરપૂર હોય છે. તેમાં ખરે બપોરે પણ તમરાં કાન ફાડી નાખે તેવા અવાજેથી એકશ્વાસે બોલ્યા કરતાં હોય. ઉંચા પહાડોનાં અંધારાં ને ટંડાં ભીનાં જંગલોમાં ઇંચ અરધો ઇંચ લાંબી અળશિયા જેવી જળો જેને હિંદીમાં જોંક કહે છે તે થાય છે. પગે શરીરે ક્યારે ચોંટે તે ખબર જ ન પડે. ને નિરાંતે લોહી પીએ. છૂટે નહિ. લોહી પી ફૂલીને દડા જેવી થઇ ખરી પડે ને લોહી ભીનું લાગે ત્યારે જ આપણને

ખબર પડે. જોરથી છોડાનીએ ત્યારે માણસને લોહીલોહાણ કરી મૂકે.

ઠેરઠેર ઝરણાં આવે. તેનું પાણી સ્ફટિક જેવું સ્વચ્છ ને બરફ જેવું ઠંડું હોય છે. નાનું ઝરણું હોય ત્યાં વટેમાર્ગુઓ એક લીલું જાડું ન વળે તેવું પાંદડું ખોસે છે અગર તો પપૈયાના પાનની દાંડી જેવું કંઈ નાળચું ભેરવી મૂકે છે. એટલે ખુલ્લા નળમાંથી આવતું હોય તેમ સ્વચ્છ પાણી રાત દિવસ પડ્યાં કરે છે. ખાસું છાતી જેટલે ઉંચે આ ખોસેલું હોય છે એટલે વટેમાર્ગુ ચાલતો ચાલતો ઉભો રહે ને વાંકો વળ્યા વગર પાણી પીએ.

દરેક પહાડના વળાંક પૂરા થાય ને નવો વળાંક શરૂ થાય ત્યાં અચૂક આવતા ખાંચ-કોતરમાં એકાદ મોટું નાળું વહેતું હોય જ. આમાં પહાડના ઉપલા ભાગના બધા ઢોળાવોનાં પાણી એકઠાં થઈ વહેતા હોય. આવી ખાંચોમા ઘણીવાર સળંગ પથ્થરની સીધી ઉભી કરાડ હોય, ને નાળાને બદલે મોટા સફેદ દૂધ જેવો ધોધ ૨૫-૫૦ કે ૧૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડતો હોય. આ બધાં નાળાં, નીચે ખીણમાં વહેતી ગંગાને મળતાં હોય તેથી તે બધાં ગંગાનાં ટાબરાં (વાછરૂ) કહેવાય. માઈલે અરધા માઈલે આવું એકાદ નાળું આવે જ. તેની ઉપર કાચા લાકડી પૂલ હોય. આ પૂલોનાં લાકડાં કે પાટિયાં ઘણીવાર તૂટેલાં ઉખડેલાં કે ખવાઈ ગએલાં હોય, અને વચ્ચે બાકોરાં કે પાટિયા વચ્ચે ચચ્ચાર આંગળ પહોળી મીરાડો હોય તે પૂરવા વટેમાર્ગુઓએ પથરા ગોઠવ્યા હોય. માણસો, ઘોડાં, લદ્દૂ (લાદેલાં) ખચ્ચર, ડોળીવાળા, બોજાવાળા સૌ આ ઉપર થઈને ચાલે. ત્રણ જાડાં લાકડાં ઉભાં મૂકીને આડાં પાટિયાં ચોડયાં હોય. વચલા જાડા પાટિયા પર ભાર આવે તેમ પગલાં મૂકીમૂકીને ચાલવાનું. રાતમાં વરસાદ પડ્યો હોય ને નાળાનાં પાણી વધી ગયાં હોય ત્યારે આવા જાસપ પૂલો પસડાઈ પણ જાય. નવા ગોઠવાતાં એક-બે-ત્રણ દિવસ કે વધુ પણ લાગે. દરમ્યાન વટેમાર્ગુઓ બેઉ કાંઠે કલાકો સુધી ખોટી થઈ બેસી રહે. હિમ્મતવાળાં હોય તે માથે પોટલું ને મૂઠીમાં જીવ લઈ પ્રવાહ વચ્ચે થઈ ઉતરે. બીજાને આજુબાજુના ગામવાળા પૈસા લઈ ઉતારે ને કમાણી કરે. મોં માગ્યા પૈસા પણ લાગ જોઈને લે. રાજનો બંદોબસ્ત કાંઈ નહિ! ખચ્ચરોના બોજા પણ એ જ લોકો પીઠે લઈ ઉતારે ને ખાલી ખચ્ચરોને માલેકો મારી-ઝૂડી પ્રવાહમાં ધકેલે. બાપડાં જીવસટોસટની બાજી ખેલીને પડતાં આખડતાં સામે કાંઠે નીકળે.

ગંગાનો પ્રવાહ છેલ્લા પોણોસો માઈલમાં પચાસ-સાઠ કે સો ફુટથી ભાગ્યે વધુ પહોળો હોય છે. છેલ્લા બત્રીસ માઈલમાં તો તે વીસ-ત્રીસ ફુટ જેટલો પણ તંગ થઈ જાય છે. પણ તે ક્યાંએ ઉતરી શકાતી નથી. આથી થોડાં સ્થળોએ-લોખંડી દોરડાં ને કડાવાળા પાટીઆંના ઝૂલતા પૂલો ને ઘણી જગાએ સાદાં જાડાં દોરડાં બે કાંઠે આવેલી કોઈ તોતિંગ શિલાઓ જોડે કે ઝાડનાં થડ જોડે બાંધીને બનાવેલા ગામઠી પૂલો દસ દસ બાર બાર માઈલને અંતરે નાંખેલા હોય છે. તે પર થઈને જ-ટંગાઈને-બે હાથે બેઉ બાજુનાં જાડાં દોરડાં ઝાલીને અને પગતળે પાટિયાંની જગાએ સીંકાં બાંધેલાં હોય તેમાં એકેક પગલું મૂકતા જઈને, અથવા ક્યાંક દોરડાને માંચી બાંધેલી હોય તેમાં ઘલાઈને કે વળગીને સામે કાંઠે જવાનું. માંચીને બેઉ છેડે દોરડું બાંધ્યું હોય. તેને જે કાંઠે બેસનારને જવું હોય તે કાંઠે ઉભેલો બીજો માણસ ખેંચે ને માંચીમાં બેઠેલો માણસ તે સાથે ખેંચાઈ આવે. આવા પૂલોનાં દોરડાને સ્વાભાવિક રીતે જ મધ્યભાગે ઝોળો પડેલો હોય. તેથી ઉતર-નારને કે માંચી ખેંચનારને પહેલા ઢાળનો અરધો ભાગ સહેલો પડે ને પછીના અરધામાં ચડાણ આવે તેથી ખેંચવું બહુ આકરું પડે. વળી પગતળે ઘૂઘવાટા કરીને ધોધમાર દોટ દેતી ગંગાનાં પાણી વાદળાં વચ્ચે દોડતા ચંદ્રની પેઠે

ચાલનારને પૂલ પાણી પર દોડયો જતો હોય એવો આભાસ કરાવે ને ઘણાંને તમ્મર આવે.

સામે પારના પહાડો પર આવેલાં ગામડાંમાં વસનારા કે જનારા લોકોને આવા પૂલો જ્યાં હોય ત્યાં સુધી જઈને જ પછી સામે પાર જવું પડે. પોતાને જવું હોય તે જગા સાવ નાક સામે જ હોય, પણ સામેપાર હોય તો ત્યાં પહોંચવા સૌને આવા 'દ્રાવિડી પ્રાણાયામ' કરવા પડે. જાત્રાળુઓ ચાલે તે મોસમમાં (એપ્રીલથી જુલાઈ) ઘરની પેદાશનાં આટો, દાળ, ચાવલ, આલૂ (બટેટાં) વેચી બે પૈસા કમાણી કરનારા ગંગાપારના ગામડિયા આ પાર એટલે ગંગોત્રીની 'સડકે' કાચાં ઝૂંપડાં નાંખી દુકાનો કે ચા દૂધની 'હોટલો' કાઢે. આવા લોકોને બેચાર દહાડે ઘેર જવું હોય, માલનો જથ્થો લાવવો હોય કે તેના ઘરનાં માણસો દૂધ દહીં ઘી પહોંચાડવા આ પાર આવવા માગતાં હોય, – તે સૌને જો કે પોતાનું ઘર કે દુકાન નદીપાર સાવ મોં સામે હોય તો પણ ત્યાં પહોંચવા સારૂ બે-પાંચ-સાત માઈલ પહાડી કરાડોની પગડંડીઓ પર ચાલીને પૂલ સુધી જવું પડે ને પછી પાછું આ પાર તેટલું જ 'સડક' રસ્તે ચાલીને પોતાના ઘર કે દુકાનની સીધી લીટીમાં આવવું પડે! ગંગાનો ઘૂઘવાટ ઓછી જગાએ જો ઓછો હોય તો ઘરનાં માણસ બેઉ કાંઠે સામસામાં ઉભીને ઘાંટા પાડીને કે ઈશારત કરીને વાત પણ કરી શકે એટલાં નજીક હોય. પણ આવવા જવાને સારૂ તો 'એક દિન કા રાસ્તા', 'આધા દિન કા રાસ્તા' એવો હિસાબ હોય છે!

ચીડ(પાઇન)નાં જંગલોમાં થઈને ચાલતા હોઈએ ત્યારે તેનાં પાંદડાંની બબ્બે ઇંચ જાડી પથારી રસ્તા પર પથરાએલી હોય. આ ચીડ-વૃક્ષોનાં પાંદડાં એટલે ચાર-પાંચથી નવ ઇંચ લાંબી પુષ્ટિશ્ચનની સીધી લીટી જેવી સળીઓ, જેને લંબાઈ હોય પણ પહોળાઈ ન હોય. આ સળીઓની પથારી પર ચાલીએ ને પડી પડી લપસીએ. એટલું સારૂં હોય છે કે આ પાઇનનાં જંગલો-વાળા પહાડ ઘણેભાગે પીળી કે લાલ માટીના હોય છે, એટલે બહુ પથરા ન હોય. નહિ તો હાડકાં ખાસાં ખોખરાં થાય. હા, ઊંચી કરાડો પર થઈને આવા પાઇન જંગલના રસ્તા જતા હોય ને નીચે ૨૦૦-૫૦૦ ફુટ ઊંડી ખીણમાં ગંગા ઘૂઘવતી હોય, તેવી જગાએ આવી ચીડ સળીઓ પરથી પગ લપસે કે તોલ જાય તો જરા ઘર-વતન યાદ આવી જાય ખરાં.

આ ચીડવૃક્ષોમાં-ટરપેન્ટાઇન તેલ હોય છે. તેની સુગંધથી જંગલો રાતદિવસ મઘમઘ્યાં કરે છે. તેનાં થડોમાંથી ગુંદર જેવો જાડો રસ ઝરે છે. તેને 'લીસા' કહે છે. પગનાં તળિયાંમાં પડતા ચીરાને એક રાતમાં સાવ મટાડી દે છે. આ ચીડનાં છોડિયાં તેલમાં બોળ્યાં હોય તેમ ભડભડ બળે છે, ને બરાબર મશાલનું કામ આપે છે. આવાં છોડિયાંના પલીતા હાથમાં લઈને આ તરફ ગામડાંના લોકો અંધારી રાતે આ જંગલોના રસ્તા પર ચાલે છે, અથવા એકથી બીજી જગાએ કે ગામે જાય છે.

પહાડોના ઢોળાવો પર, અને નીચે વહેતી નદીની ખીણ પહોળી હોય તો તેના સપાટ ભાગમાં, લીલીછમ ડાંગરક્યારીઓ ને તેને ઉપર-વાડે પહાડોમાં કંડાર્યાં હોય તેવાં પહાડી પથ્થર લાદીઓથી છાજેલાં ને લાલસફેદ ખડીથી રંગેલાં પગેવાળાં ગામડાં, દૂરથી બહુ સોહામણાં લાગે. રાત્રે તેમાં ઉંચેનીચે દીવા ઝબક ઝબક થતા હોય. આ બધું જોતાં આંખ ધરાય નહિ. ઠંડા સુખદ, પીતાં ન થાકીએ એવાં સુંદર સ્વચ્છ ઠંડાં પાણી. ખોરાક ખાઓ તે ક્યારે પચી ગયો સમજાય નહિ. આમ આ પહાડોમાં ચાલવાની ને મુસાફરી કરવાની ખરેખર મોજ આવે. પણ સુરજ તપતો હોય ત્યારે ખીણોમાં બહુ ગરમી લાગે ને અકળાઈ જવાય. ચોમેર ઊંચા પહાડો પવનને રોકી લે, એટલે ખીણમાંની હવા તપી તપીને ઉકળતા પાણી કે વરાળ જેવી

ખની જાય. વાદળાં હોય ત્યારે ઠંડક થઈ જાય. ખરી મોજ સવારના ૪–૫ થી ૯ સુધી ખુશનુમા ઠંડીમાં ચાલવાની. આ ચાર-પાંચ કલાકમાં ચઢાણ ઉતારવાળા પહાડી રસ્તાઓ છતાં ૧૦-૧૨-૧૫ માઈલ સહેજે ચાલી જવાય.

દિવસોના દિવસ ચાલ્યાં કરો. પહાડો કદી ખૂટે જ નહિ, ને પહાડો સિવાય દિવસરાત બીજું કશું નજરે પડે નહિ. ચાલવામાં પણ સપાટ ક્રિકેટમેદાન જેવો રસ્તો તો ૧૦૦૦-૫૦૦ ફુટ પણ જવલ્લે જ ક્યાંયે મળે, સિવાય કે નદી કાંઠાની બાજુએ ક્યાંક કોઈવાર પહોળાં ભાગમાં ઝરણાં વાળીને કરેલી વિશાળ ડાંગર-ક્યારીઓ વચ્ચે થઈને તમને ચાલવાનું મળે. આવા રસ્તા ક્યાંક ક્યાંક કવચિત આવે ખરા. બાકી તો 'મેદાન રાસ્તા' એટલે નદી કાંઠે કાંઠેના પહાડોની ધારે ચડઉતર કરતા ચાલ્યાં કરવાનું ! મોટા પહાડો ચઢીને ઓળંગવાના નહિ એટલો જ અર્થ 'મેદાન રાસ્તા' નો સમજવાનો.

આવા 'મેદાન રાસ્તા'વાળી ખીણોને છેડે આગળ પાછળ પણ પહાડો તો ઉભા જ હોય. ખીણને છેડે પહોંચો કે વળી પાછા પહાડોના હળવા ઢોળાવ ચઢાવ શરૂ થાય. એક પહાડને છેડે પહોચ્યા એટલે પાછળ બીજો ને બીજાની પાછળ ત્રીજો ઉભેલો જ હોય. નદીને સામે પાર પણ એવા જ એક એકથી ઊંચા ને એક બીજાના ખભા પાછળથી ડોકિયાં કરતા પહાડો ઉભા હોય. એ પહાડોની ઉંચાઈઓ પરથી ક્યાંક મોટા જળધોધ પડતા હોય. આ પહાડો અને ખીણોના વિસ્તાર એટલા મોટા હોય છે કે યૂરોપ જઇ આવનારાઓના કહેવા મુજબ હિમાલયની વડી નદીઓની એકેક ખીણમાં આખો સ્વીટ્ઝરલેન્ડનો મુલક (જેમાં યૂરોપના ઉંચામાં ઉંચા બરફના પહાડો આવેલા છે) ટુકા પાંચીકાની જેમ ખોવાઇ જાય.

આ પહાડોના રહેવાસીઓને ક્ષિતિજ શું કહેવાય તેની ગમ નથી હોતી. નિશાળમાં માસ્તર મથામણ કરીને પણ પહાડી છોકરાંઓને તે સમજાવી શકતો નથી. 'આકાશ અને પૃથ્વીની સપાટી ભેગાં મળે તે જગાએથી થતી સીધી ગોળ લીટી' જેવી વાત હશે તે આ લોકોના મગજમાં કેમે કર્યે ઉતરી શકતું નથી. પૃથ્વીની સપાટીને એકસરખું અડેલું આકાશ જિંદગીમાં કદી તેમણે જોયું જ નથી હોતું ! એમની દુનિયાં એટલે પહાડોની. જ્યાં જાય ત્યાં ઉંચા ઉંચા ગગનને અડતા ને વાદળાં જોડે રમતા પહાડો, અગર તો ખીણો, નદીઓ ને ઝરણાં જ એમની દુનિયાં. આકાશ તો હમેશાં માથા ઉપર છત્રી જેટલું જ એમણે જિંદગી આખી જોયું હોય. ક્યાંક ઉંચું ક્યાંક નીચું, પહાડોનાં ઊંચાણ નીચાણ પ્રમાણે. એટલે આ 'ક્ષિતિજ' ભાજી કહેવાય કે કકોળ એવું આ લોકોને ભાન નથી હોતું.

બીજી આ પહાડી લોકોને માટે ભારે અચરજની વસ્તુ કહેવી હોય તો તે કૂવો. જમીનમાં ખાડો (પડયો ન હોય પણ માણસોએ જાણીબૂઝીને ખણીખોદીને) કર્યો હોય, તેમાં કોઠીની પેઠે પાણી ભર્યું હોય, તેમાં બટો (ઘડો) ગળે દોરડું બાંધીને ઉતારવાનો, ને પછી હાથે કરીને દોરડા વતી તે બંટાને ઉપર ખેંચે જવાનું ! આ કૌતક કેમે કરીને આ લોકોના ધ્યાનમાં ઉતરતું જ નથી ! તેમની જિંદગીમાં તો પાણીની ગતિ હમેશાં ઉપરથી (પહાડોના ઢોળાવો પરથી) નીચે આવતી જ તેમણે જોઇ હોય છે. પાણીને વળી નીચેથી ઉપર આવવાનું કે ખેંચી લાવવાનું કેવું હોતું હશે ? આ વાતનું આ લોકોને ભારે વિસ્મય થાય છે. તેમને તો એટલી જ સમજ હોય કે પહાડ ઉપરથી ઝરણાં - નીચે ચાલ્યાં આવતાં હોય ત્યાં ઘડો ધરીને ભરી લેવાનું, કે નહાઈ ધોઇ લેવાનું, કે ઢોરને પાઈ લેવાનાં કે ઝરણાંને ખેતરક્યારીમાં વાળી લઈને ધાન (ડાંગર) ઘઉં પકવવાનાં. પાણીને વળી નીચે કોઠીમાં પૂરી રાખીને પછી ખેંચી ખેંચીને ઉંચે કેવું

આબુવાનું! હૃષીકેશ–લક્ષ્મણઝૂલાથી પહાડો શરૂ થાય. ત્યાંથી ટિહરી ઉત્તરકાશી થઇને ગંગોત્રી લગભગ ૧૫૦ માઇલ થાય. ટિહરી જીલ્લાનો વિસ્તાર લગભગ ૪૫૦૦ ચો. માઇલનો. આમાં વસ્તીવાળો પ્રદેશ આશરે ૧૦૦૦ ચો. માઇલ. પણ કહેવાય છે કે આવડા વિસ્તારવાળા આ પહાડી મુલકમાં ક્યાંએ કૂવો નથી!

ઉત્તરકાશીમાં તાજેતરમાં થોડાં વરસ અગાઉ રાજા બળદેવદાસ બિરલાએ એક આલેશાન ધર્મશાળા બંધાવી છે, જે હરિજન સહિત હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ તમામ જાત્રાળુઓ માટે ખુલ્લી છે. આ ધર્મશાળાના ચોગાનમાં પાછલી બાજુએ રસોડાં બાંધ્યાં છે. તેની પડખે ફરસબંધી વાળો ઓટલો કરીને એક કૂવો બંધાવ્યો છે, ને તેમા લોઢાની સાંકળે બાંધેલી બાલદી પણ પાણી ખેંચવા રાખી છે. પાણી તો ફરસથી છ–સાત ફુટ જેટલે જ નીચે છે. છતાં પાણીને 'નીચેથી ઉંચે ખેંચીને કાઢવામાં આવે છે' એ ચમત્કાર જોવા પહાડી લોકોનાં ટોળાં દૂરદૂરના પહાડોમાંથી બબ્બે દિવસના રસ્તા ચાલીને શરૂનાં વર્ષોમાં અહીં સુધી આવતાં!*

---

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ. લેખકની લેખી પરવાનગી વગર આ લેખમાળા અગર તેનો કોઈપણ અંશ કે ભાષાંતર કોઈથી છાપી શકાશે નહિ.

★

અનુસંધાન પૃ. ૯૯]

જાતની એકરંગી સ્થિતિચુસ્તતા ઊભી થાય છે, જે બધા ગંભીર બૌદ્ધિક ફેરફારોને અશક્ય બનાવી દે છે. આ જાતના શાસનની થોડીએક પેઢીઓ પછી, મૌલિક વિચારશક્તિ પણ કુંઠિત થઈ જશે, અને માણસો, જે પુસ્તકોએ એ સ્થિતિચુસ્તતાને પ્રસ્થાપી હશે, એવાં પુસ્તકોના લેખકોનાં અવતરણોનાં પુનરુચ્ચારણ કરવાનું જ કાર્ય કરશે.

આ ઉપરાંત પણ એક ભય છે, અને તે કાંઈ નાનોસૂનો નથી. આ જાતના ગણીગાંઠી વ્યક્તિના હાથમાં સત્તાનું સુકાન સોંપવાથી, સત્તા વિનાનાં પર અમાનુષી જુલ્મ પણ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. રશિયામાં આ પ્રકારની અમાનુષિતા,–સોવિયેટ અર્થતંત્રનો એક અગત્યનો ભાગ બની ગયેલ, ફરજિયાત મજદૂર કેમ્પોમાં–પ્રવર્તી રહી છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે બિનજવાબદાર સત્તાનું આરોપણ કરવા જેટલો વિશ્વાસ મનુષ્યસ્વભાવ પર રાખી શકાય નહિ; અને જ્યાં આ પ્રકારની બિનજવાબદાર સત્તા અસ્તિત્વ ધરાવી રહી હોય છે ત્યાં અમાનુષી જુલ્મોની જ આશા રાખવી રહી.

એટલે, આટલી લાંબી વિચારણાને અંતે, પાશ્ચાત્ય દેશો જેને પ્રથમે, એ પ્રકારના જો વૈજ્ઞાનિક સમાજની રચના કરી હોય, તો એ સમાજે સંગીન લોકશાહીને અને વિશાળ સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્યને ટકાવી રાખવું પડશે. જો વૈજ્ઞાનિક સમાજને ટકી રહેવું હશે તો વિશ્વમાં પસરી જતી આત્માભિમાની વૃત્તિને સત્તાધારીઓએ ડાંભી દેવી જોઈશે, અને પછી પછી બાબતોમાં લેવાનાં આકસ્મિક નિર્ણયો પર કાપ મૂકવો પડશે.

અંતે, વિશ્વને ટાળી, લોકશાહી અને સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્યને ટકાવી રાખે તો વિજ્ઞાન આશીર્વાદરૂપ બની શકે. જો એમ ન થઈ શકે તો માનવજાતિએ અત્યાર સુધી કદી નહિ અનુભવેલી ખાનાખરાબીઓ વિજ્ઞાન જન્માવશે.

卐

વિજ્ઞાન સંસ્કૃતિ-વિનાશક બનશે ?

મૂળ લેખક : બર્ટ્રાન્ડ રસેલ

અનુવાદક : વાડીલાલ શાહ

આપણે આ પ્રશ્નનો મૂળભૂત વિચાર કરીશું તો દેખાઈ આવશે કે મધ્યકાલીન યુગના અંતભાગમાં જે બે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો થયાં, એણે વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ આણી છે અને ત્યારથી આજ સુધી એ ક્રાંતિનો વેગ દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ ઝડપી બનતો ગયો છે.

એ બે સંશોધનો એટલે દારૂગોળો અને હોકાયંત્ર. દારૂગોળાની શોધથી પશ્ચિમ યુરોપમાં, અમીરો અને વ્યાપારનાં મોટાં શહેરો પર રાજસત્તાની સર્વોપરિતા સ્થપાઈ, અને આજે જેનાથી આપણે પરિચિત છીએ, એવાં કેન્દ્રિય સંયુક્ત સંસ્થાનોની સ્થાપના થઈ. જ્યારે હોકાયંત્રની શોધથી સંશોધન શક્ય બન્યું, સંશોધનયુગની શરૂઆત થઈ, અને યુરોપી સંસ્કારના સીમાડા અમેરિકા અને એશિયાના ઘણા ભાગો સુધી લંબાયા-ફેલાયા.

જ્યારથી મનુષ્યમાં સમૂહવૃત્તિ જન્મી, અને સામુદાયિક નેજા નીચે એકત્ર થવા જેટલો એ સંસ્કારી થયો, ત્યારથી એનાં સામુદાયિક કાર્યનું મુખ્ય ધ્યેય, એનાં પોતાના જ સમૂહને— એના પોતાના જ સામુદાયિક જૂથ-સમાજને, ઉદ્દીપ્ત રાખવાનું, અને એનાં પડોશીઓને ગુલામ રાખવાનું કે સદંતર નાબુદ કરવાનું રહ્યું છે. જગતની અગત્યની લડાઇઓ અને વિગ્રહો આદર્શોના સંઘર્ષણથી જ થયેલાં છે.

જગતની મહાન સમસ્યાઓનો ઉકેલ વિગ્રહથી આવે છે એવો કોઈ અનિવાર્ય નિયમ નથી. રોમના અંતિમ દિવસોમાં ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રવર્તતો હતો, તે કાંઈ વિગ્રહજન્ય નહોતો. પરંતુ જર્મની અને ઉત્તર-દક્ષિણ અમેરિકા ખ્રિસ્તી બન્યાં, તેમાં વિગ્રહ કારણભૂત હતો. અમેરિકામાં પણ રેડ ઈન્ડિયનો કરતાં વૈજ્ઞાનિક સર્વોપરિતા ધરાવવાથી જ, તેઓ તેમના પર વિજય પ્રસ્થાપિત કરી શકયા હતા. એટલે આ ઉપરથી એટલું સત્ય તારવી શકાય કે વિગ્રહમાં, વિજ્ઞાનની વિનાશક તાકાત જેટલી અગત્યની છે, તેટલી જ સંરક્ષક તાકાતની પણ અગત્ય રહેલી છે.

આજની પરમાણુ અને એટોમિક શસ્ત્રોની શોધ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એની વિનાશક તાકાત સામે કોઈ પણ જાતનું સંરક્ષણ શક્ય નથી. ખરી રીતે વિજ્ઞાન ખુદ, સંરક્ષક અને આક્રમક તાકાતમાં એકસરખો ભાગ ભજવતું હોવાને લીધે, વિગ્રહની વિનાશક તાકાતમાં કંઇ વધારો કરતું નથી. પરંતુ આજની પરિસ્થિતિને વધુ ગંભીર બનાવનાર અંગ એ છે કે આધુનિક સંશોધનોએ સંરક્ષણ કરતાં આક્રમણમાં વધુ ભાગ ભજવ્યો છે, છતાં વિગ્રહમાંના વિજ્ઞાનના આ રીતના ઉપયોગને સનાતન સ્વરૂપ આપી શકાય નહિ. માનવઇતિહાસનો સુખદકાળ એ ગણાય, જ્યારે આક્રમણ કરતાં સંરક્ષણ વધુ બળવત્તર હોય; પરંતુ કમનસીબે, આપણે એનાથી વિરુદ્ધકાળમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છીએ—ધમડાઈ રહ્યાં છીએ.

આજના સંસ્કારી સમાજમાં મોટેભાગે, માણસો કોઈ એક મોટા એકમના એક ભાગ તરીકે કામ કરી રહ્યા હોય છે, એટલે એમાં કોઇ એક વ્યક્તિ, વ્યક્તિગત રીતે, કશો જ

મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી નથી હોતી. રોબિનસન ક્રુઝોને દરેકેદરેક વસ્તુ જાતે જ બનાવી લેવી પડતી હતી, પરંતુ એના જેવા જ સંજોગોમાં મુકાયેલો આજનો માણસ, એમાંનું કશું જ કરી શકશે નહિ. પશ્ચાત–સંસ્કારિતાની સૌરભ જ્યાં હજુ સુધી નથી પહોંચી એવા—દેશોમાં ખેતીવાડી હજી સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત ધોરણે ચાલી રહી છે, અને કુટુંબના સભ્યો જાતે જ પરિશ્રમ કરીને, ખેતીની પેદાશ પર ગુજારો પણ કરી રહ્યાં છે. પરંતુ આધુનિક શોધો—જેવી કે ટ્રૅક્ટરો—વગેરે, જે દેશોમાં પહોંચી છે, ત્યાં ખેતીવાડી માટેના સંજોગો બદલાતા જાય છે. ખેતીવાડી જેવા સ્વાશ્રયી વિષયમાં પણ માનવી પરતંત્ર બનતો જાય છે. દુનિયાના બીજા દેશો પણ પરાવલંબી બનતા જાય છે. આધુનિક ક્ષેત્રપાલ—કૃષિકાર–ને યંત્રો અને ફર્ટીલાઈઝરો ખરીદવા પડે છે અને એનો પાક વેચી દેવો પડે છે; એ રીતે એ એની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસે છે; અને જગત–અર્થતંત્રનો (World Eeonomy) એ એક ભાગ બની જાય છે. આ જાતનો સ્વાતંત્ર્ય નાશ, ખાસ કરીને દરેક પ્રકારની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં, વધુપડતો જણાઈ આવે છે. જે જાતની સ્વાશ્રયી પ્રવૃત્તિ અને સંપૂર્ણ સ્વાયત્તતા જગતભરના કૃષિકારોને અને ગૃહઉદ્યોગના કારીગરોને—અને એ રીતે વસ્તીના મોટા ભાગને—વરેલાં હતાં, તે તો હવે ગણ્યાંગાંઠ્યા કલાકારો–ચિત્રકારો કે કલમકસબીઓના જ નસીબની વસ્તુ રહી છે.

દુનિયાના કેટલાક દેશોમાં, હજી, આ જાતનાં સ્વાશ્રય અને સ્વાયત્તતા કલાકારો અને કલમકારો સિવાય બીજું કોઈ, અને વૈજ્ઞાનિક કારીગરો તો ખાસ કરીને,—એ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવી રહ્યાં જ નથી. વૈજ્ઞાનિક વિકાસને પરિણામે મોટાભાગના વૈજ્ઞાનિકોને અને તેમાં ય ખાસ કરીને પદાર્થવૈજ્ઞાનિકોને—ભારે ખર્ચાળ સાધનોની જરૂર પડે છે. આ સાધનો પૂરાં પાડવાનું કાર્ય કાં તો સરકાર જ કરી શકે, અગર તો અમેરિકાનો કોઈ કોટ્યાધીશ કરી શકે.

આજની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિના દિશાસૂચનમાં સરકારો જે ભાગ ભજવે છે, તેની અગત્ય ધીમે ધીમે વધતી જાય છે; અને જ્યારે કોઈ સરકાર કોઈ પદાર્થ–વૈજ્ઞાનિકનું અપહરણ કરે ત્યારે તે આંતરરાષ્ટ્રિય બાબત બની રહેવી જોઈએ. પૌરાણિક કાળમાં વૈજ્ઞાનિક, પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે દિશામાં, પોતાની રીતે જ, સંશોધન કરતો. ન્યુટન, કેવેન્ડીશ, ફેરડે, અને ડાર્વિને પોતાના વિષયો, પોતાની જાતે જ પસંદ કર્યા હતા; અને એ વિષયો પર એમણે બૌદ્ધિક રીતે પ્રભુત્વ પણ મેળવ્યું હતું. પરંતુ આજે જ્યારે દરેક સરકારે વિગ્રહમાં વિજ્ઞાનની અગત્ય સ્વીકારી છે, ત્યારે આ સૈકાજૂની સ્વતંત્રતા અદશ્ય થઈ છે,—ઝડપથી અદશ્ય થતી જાય છે. કેટલાક દેશોમા તો એ સ્વતંત્રતા સર્વાંશે અદશ્ય થઈ જ ગઈ છે, જ્યારે બીજા કેટલાક દેશો એ માર્ગે ઝડપથી જઈ રહ્યા છે.

સરકારો પરની આ જાતની પરાધીનતાને પરિણામે વૈજ્ઞાનિકોને, વિજ્ઞાનને લગતા વિષયોને પડતા મૂકી, સરકારી ધ્યેયને સિદ્ધ કરનારી, સરકારની ઈચ્છા મુજબની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાની ફરજ પડી છે. સરકારના હેતુઓ સમગ્ર માનવજાતિના હિત સાથે અંશતઃ સુસંગત હોય છે, અને અંશતઃ અસંગત પણ હોય છે. દરેક સરકાર પોતાના દેશની, અને ઓછેવત્તે અંશે એના મિત્રદેશોની, સમૃદ્ધિ અને સંગીનતા ઈચ્છતી હોય છે, પરંતુ તેમના દુશ્મનોની અને ભાવિમાં થનારા સંભવિત દુશ્મનોની તો એ પડતી અને બરબાદી જ ઈચ્છે છે. એટલે જે

વૈજ્ઞાનિક બીજાને કેવી રીતે નુકસાન કરવું, એની શોધ કરે છે, તે,—જે માણસ આપણને કેવી રીતે લાભ થાય, એ બતાવે,—તેના જેટલો જ માનનીય બને છે.

એટલે એકવાર વિજ્ઞાનનો, જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાનની ઉપાસનાનો જે મૂળ આશય હતો, તે હવે અદશ્ય થયો છે, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો તો એ વસ્તુનો ઈન્કાર પણ કરતા થયા છે. કોઈ પદાર્થવૈજ્ઞાનિક યુરેનિયમનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છે, તો કોઈપણ સરકાર જનતાની અઢળક દોલત એને ચરણે ન્યોચ્છાવર કરી દે, પરંતુ એ જ વૈજ્ઞાનિકને જો એટલી જ ખંત અને પરિશ્રમથી 'કાર્બન'નો અભ્યાસ કરવો હોય, તો પહેલાં તો એણે એની શોધનો હેતુ 'રૉકેટ'ની શોધ કરવાનો છે, એવી ખાત્રી કરાવવી જોઈએ. એટલી વાત ગળે ઊતરે ત્યાર પછી જ સરકાર એને મદદ આપવા તૈયાર થાય।

કોઈપણ સરકાર કે રાજ્ય પરની આ પરાવલંબિતા, જો એ રાજ્ય કે સરકારના હેતુઓ અશુદ્ધ—ખરાબ ન હોય તો—ખરાબ કે દોષયુક્ત નથી. પરંતુ જ્યાંસુધી રાજ્યોની સંખ્યા ઘણી છે, અને જ્યાંસુધી વિગ્રહનો ભય ઝમૂમે છે, ત્યાંસુધી રાજ્યોના હેતુઓ સમગ્ર માનવજાતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, દોષયુક્ત-એવાં હોવાં જ જોઈએ. પ્રાગ્ વૈજ્ઞાનિક સમાજનું નવનિર્માણ આજે જ્યારે અશક્ય લાગે છે, અથવા તો જે જગતવ્યાપી ભૂખમરા અને ભયંકર દરિદ્રતા પછી જ શક્ય બને એમ લાગે છે, ત્યારે વિજ્ઞાનની વિનાશને માર્ગે વળેલી આ તાકાતને ખાળવાનો એકમાત્ર ઉપાય, ભયંકર વિગ્રહો અશક્ય બનાવી દે, એવા એક સર્વોપરિ-રાજ્યની રચના કરવામાં રહેલો છે. પરંતુ એ તો રાજનીતિજ્ઞોનો વિષય થયો, વૈજ્ઞાનિકોનો નહિ.

જો વૈજ્ઞાનિક સમાજને જીવવું હશે,—ટકી રહેવું હશે, તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવ્યે જ છૂટકો છે. એટલે ધારો કે એ પ્રશ્ન ઉકલી જાય, તો વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન માનવજાતિ માટે જરૂર એક આશીર્વાદરૂપ બની જશે. વિજ્ઞાને મજૂરોની ઉત્પાદન તાકાતમાં જરૂર વધારો કર્યો છે. વધારે ઉત્પાદન જરૂર હાંસલ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આજસુધી એનો ઉપયોગ મજૂરોના કામના બોજાને હળવો કરવામાં નહિ, પરંતુ વિગ્રહનો સામાન ઉત્પન્ન કરવા માટે,—વધુ ને વધુ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ,—વધુ ને વધુ સંખ્યામાં મજૂરોની ભરતી કરવા માટે જ થતો રહ્યો છે. એ જો અટકે અને વિગ્રહનો ભય જ જો દૂર થાય, તો વિજ્ઞાનની મદદથી ખરેખર માનવજાત ઓછું કામ કરે તોપણ વધુ ઉત્પન્ન મેળવી શકે. વિજ્ઞાનનું કામ જ એ છે કે ઓછા બોજે વધુ ઉત્પન્ન મેળવાય. જો ખરેખર આવા શુદ્ધ હેતુથી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયાસ થાય, તો ભયંકર દરિદ્રતા જેવી કોઈ ચીજ દુનિયાના કોઈપણ ભાગમાં સંભવી ન શકે.

વિજ્ઞાને માનવજીવન ટકાવી રાખવામાં, તેમ જ અનેક રોગોને ઓછા કરવામાં અગત્યની સિદ્ધિઓ હાંસિલ કરી છે. વિગ્રહની નાબૂદી થયા પછી પ્રવર્તનાર સુંદર આર્થિક પરિબળોથી આ દિશામાં હજીપણ ઘણી પ્રગતિ અને સુધારો સાધી શકાય એમ છે. દવાઓમાં પણ સંશોધન ચાલુ રહેવાનું જ છે, અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહેવાનો છે. એટલે આ રીતે સધાયેલા નીચા મૃત્યુપ્રમાણથી એકદમ વસ્તીવધારો ન થઈ જાય, એ પણ જોવું જ રહ્યું.

અત્યારે પશ્ચિમના દેશો માટે તો 'વસ્તીવધારા'ની વિકટ સમસ્યા ઊભી થયેલી જ છે. પરંતુ જગતભરમાં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન થાય, એટલા સારુ નીચા મૃત્યુપ્રમાણની સાથોસાથ નીચા જન્મપ્રમાણને પણ સાધવું જ રહ્યું.

હાલને તબક્કે રાષ્ટ્રિય કારણોને લીધે, ઊંચું જન્મપ્રમાણ વિગ્રહનાં કારણરૂપ અને પ્રોત્સાહક તત્ત્વ હોવા છતાં પણ, સરકારો એ ઇચ્છી રહી છે, પરંતુ જો વિગ્રહનો ભય જ દૂર થાય, તો દરેક સરકાર વધુ સારી નીતિને અનુસરશે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વિગ્રહથી વિમુક્ત અને નીચા મૃત્યુપ્રમાણવાળા જગતની સર્વવ્યાપી અનાજની તંગીને અટકાવવા માટે માત્ર નીચું જન્મપ્રમાણ જ શક્તિમાન થશે-થઇ શકશે. અમુક સમય પૂરતી આ તંગીને ખેતીવાડીમાં વિજ્ઞાનનો મોટા પાયા પર ઉપયોગ કરીને પહોંચી શકાય; પરંતુ વિશ્વભરની વસ્તીમાં જો એકધારો વધારો જ થતો રહે તો આખરે, એને ખતડાવવાનું અશક્ય બની જાય. એટલે આ ઉપરથી એટલું સત્ય તારવી શકાય કે જો કોઇપણ જાતનો વધુપડતો વસ્તીવધારો સૂચવતું ન હોય, એટલું નીચું જન્મપ્રમાણ હોય તો જ વૈજ્ઞાનિકસમાજ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકે.

જે વૈજ્ઞાનિક સમાજ હાલને તબક્કે સ્થિર જણાતો નથી,-તે જો એક બાજુ નીચું જન્મપ્રમાણ રહે અને બીજી બાજુ વિશાળ પાયા પરના વિગ્રહો અશક્ય બનાવે એવી પદ્ધતિ સ્થપાય,-તો જરૂર સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ જો કે તે આ રીતે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકશે, તો પણ અત્યારે પ્રવર્તતા મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિએ, વખાણી શકાય એવા ભાગ્યે જ કોઈ અંશ એ ધરાવશે. ગનપાવડરની શોધ થઈ ત્યારથી વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનમાં થયેલી દરેક પ્રકારની પ્રગતિએ રાજ્યની તાકાતમાં વધારો કર્યો છે; અને અમુક હદ સુધી બેશક એ સિદ્ધિ છે-લાભદાયી સિદ્ધિ છે. કારણ કે સાવ અરાજકતા કરતાં કોઇપણ જાતની સરકાર ઇચ્છનીય છે. વળી હમણાં તો એ પણ જોવા મળ્યું છે કે દુષ્ટ સરકારોને ક્રાંતિથી ઉથલાવી પાડી શકાય છે, એટલે અમાનુષી જુલ્મથી જે કંઇ મેળવાતું, તે પણ હવે ચાલી શકે એમ રહ્યું નથી. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓને પરિણામે વળી પાછી કોઈ પણ સરકાર અનિયંત્રિત રીતે પોતાની પદ્ધતિનો અમલ કરી શકે એટલી શક્તિશાળી બની શકે છે. પોલીસ અને સશસ્ત્ર લશ્કરનો કાબૂ ધરાવતી નાની સંખ્યાવાળી અમુક જ વ્યક્તિઓની બનેલી સરકાર પણ એનાં રાજકીય વિરોધીઓનું નિકંદન કાઢી શકે છે; અને શિક્ષણ તથા પ્રકાશનનો ઇજારો ધરાવી એકાદ પેઢીમાં સમગ્ર પ્રજાને એ પ્રગતિશીલ, પરગજુ અને રાષ્ટ્રહિતે-છુ હોવાની પ્રતીતિ પણ કરાવી શકે છે. આ દરમ્યાન પોતાની તાકાતની જમાવટ કરવામાં અને નિર્બળના ભોગે સંપત્તિ એકઠી કરવામાં એ એની સઘળી શક્તિ ખર્ચી શકે છે. અને સરવાળે, અન્યાય અને જુલ્મમાં દિનપ્રતિદિન ઉમેરો કરવા છતાં,-સત્ય કહેનારું કે જૂઠાણાં ખુલ્લાં પાડનારું કોઈ અંગ અસ્તિત્વ ન ધરાવતું હોવાને લીધે,-એ લોકપ્રિયતા પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પરંતુ આ કાંઈ ઇચ્છનીય ચિત્ર નથી. આ જાતની સરકાર ઇચ્છવા યોગ્ય પણ નથી. રશિયામાં જ્યારે બોલ્શેવિકોનું વસ્તીમાં એક જ ટકાનું પ્રમાણ હતું, ત્યારે એ સફળ થયેલા. પરંતુ જો દરેક જગાએ એ પ્રમાણે બનવા ન દેવું હોય તો લોકશાહીને ટકાવી રાખવી જોઇએ, અને બળવત્તર બનાવવી જોઈએ; એનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું જોઈએ.

આ માટે, સરકાર જે જે સત્યો છુપાવવા ઇચ્છે, અને જે જે અભિપ્રાયોને મૂંગા કરવા મથે, તેના પ્રકાશનની જોગવાઈ હોવી જોઈએ. સરકારની ફેરબદલી માટેની બંધારણીય વ્યવસ્થા-જોગવાઈ હોવી જોઈએ. લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય કે લોકોનો ખોરાક, કાયદાનો આશ્રય લીધા વિના, કોઈ પણ સરકાર કે સત્તાધારીઓ-ખૂંચવી ન શકે, અને ન્યાયાધીશો પણ સત્તાધારીઓથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. કોઇ રાજકીય વિરોધીઓ પર, સરકારને ઊથલાવી પાડવાનું તહોમત-સત્તાધારીઓએ મૂક્યું હોય તો એની તપાસ સાવચેતીપૂર્વક, નિષ્પક્ષ અને ઝીણવટભરી થવી જોઈએ. આ દરમ્યાન તહોમતદારોને પોલીસ તરફથી કોઇ પણ જાતની સતામણી પણ ન જ થવી જોઈએ. આ ઉપરાંત કોઈ એક વ્યક્તિના પાપે, એની પત્ની કે બાળકોને પણ એની સજા ન ભોગવવી પડે, એ પણ જોવાવું જોઈએ.

આજે, અદ્યતન સમયમાં, અઢારમી સદીમાં મૃતપ્રાય થયેલી "પરોપકારી જુલ્મ"ની માન્યતા પુનસજીવન થઇ છે. એમાં જુલ્મી થવાની ઇચ્છાવાળા અને પ્રવર્તતા દૂષણો પ્રત્યે જાગેલી અજ્ઞાની અધીરાઈનો કિસ્સો છે. એને પરિણામે જુલ્મી પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક સમાજ રચવાની ખરેખરી શકયતા ઊભી થઇ છે. એટલે એ જાતના સમાજની અનિવાર્ય ત્રૂટીઓ- અને દૂષણોનો પણ વિચાર કરવો, અત્યંત જરૂરી બની રહે છે.

આ જાતની સમાજરચનામાંથી સૌથી પ્રથમ તો આર્થિક બદીઓ ઉત્પન્ન થશે. થોડા સત્તાધારીઓ અન્યને ભોગે મોટી આવક જમા કરશે. એમના હાથમાં સત્તા અને પ્રચારનો ઇજારો આવવાથી ગરીબોને ભરણપોષણ કરતાં જરાપણ વધારે તેઓ આપશે નહિ. રશિયામાં ગરીબ અને શ્રીમંત વચ્ચેની આવકનો તફાવત બ્રિટન કરતાં નિશ્ચિત રીતે ઘણો મોટો છે, અને આધારભૂત માહિતી મુજબ અમેરિકા કરતાં પણ એ તફાવત ઘણો મોટો જ છે. થોડી-અમુક ગણીગાંઠી વ્યક્તિના હાથમાં રહેતી સત્તાવાળી પદ્ધતિમાં આ જાતની અસમાનતા ચોક્કસ પ્રવર્તે જ છે, કારણકે સંપત્તિ સરવાળે તો સત્તાનું પરિણામ છે. એટલે સત્તાની એકસરખી વહેંચણી જ માત્ર, આર્થિક ન્યાય આણી શકે એ સત્ય સમજવું જોઈએ.

આ પછી આ જાતની સમાજરચનાનાં સાંસ્કૃતિક દૂષણો પણ વિચારણા માગી લે છે. સત્તાથી વંચિત રહેલા લોકોને અન્યાયની ઝાંખી ન થાય એટલા માટે અજ્ઞાન રાખવામાં આવે છે કે તેમને ઊંધી દિશાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક સમાજમાં પાછળની રીતને વધુ અસરકારક લેખવામાં આવી છે. ગરીબોને શાળામાં જતા કરવામાં આવે છે, એમને ખૂબ વાંચવાનું પણ આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમને જે, શીખવવામાં આવે છે, અને જે કાંઈ વાંચવા દેવામાં આવે છે તે તો સરકારે જ (તેમનું હિત લક્ષમાં રાખીને?) નક્કી કરેલું હોય છે, સરકારને જે યોગ્ય લાગ્યું હોય તેટલું જ હોય છે;-જેને સત્યની સાથે કંઈ સંબંધ હોતો નથી, હકીકત સાથે, જે જ્ઞાનને કંઈ લેવાદેવા હોતી નથી. મોસ્કોનો સામાન્ય શહેરી જ્યારે કોઇ મુસાફર પાસેથી પશ્ચિમનાં શહેરોમાં ભૂગર્ભ રેલ્વેગાડીઓ હોવાની વાત સાંભળે છે ત્યારે બાઘાની જેમ દીનતાપૂર્વક એ એને સાંભળી જ રહે છે!

આ જાતની મોટા પાયા પરની છેતરપીંડીને અટકાવવા માટે જ્ઞાન પર થતા આ જાતના પગપેસારાને રોકવા ભારે સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. એનાથી, વહેલાં કે મોડા, એક જ

[અનુસંધાન પૃ. ૯૪

બિરાદર !

'સફરીજહાઁ'

કૉલેજકાળની આ વાત છે. ત્યારે તો હું તાલુકાની હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરી, આગળ ભણવાની હોંશથી શહેરની કૉલેજમાં દાખલ થયેલો. શહેરમાં ખાસ કોઈ સંબંધી-ઓળખીતું હતું નહિ. તેમજ એક-બે દિવસની વાત નહોતી કે ઓળખીતું હોય તો એના ઘેર રહી શકાય. એટલે કૉલેજની હોસ્ટેલમાંજ રહેવું પડેલું.

ને આ હોસ્ટેલમાં જ ઓળખ થઈ હતી પેલા રમણની અને ત્રિભોવનની. મારી જેમ એ બંને પણ ગામડાના હતા. કંઈક ટીખળી ને તોફાની પણ ખરા. પરંતુ એ તોફાન શહેરી છોકરાઓ જેટલું અસંયમી તો નહોતું જ. કોણ જાણે કેમ, પણ અમો ત્રણે વચ્ચે ભારે મેળ જામી ગયો. અમે લંગોટિયા મિત્રો તો નહોતા જ, છતાંય જાંનિસાર મિત્રો તો બન્યા જ.

આ હોસ્ટેલના બેસુમાર ખર્ચાએ અને ત્યાંના આજ્ઞાંકિત ને બંધિયાર જીવને અમારા જેવા મુક્ત જીવોને ગૂંગળાવી નાખ્યા. અમે નક્કી કર્યું કે પહેલી ટર્મ પૂરી કરી, બીજી ટર્મથી શહેરમાં જ, ક્યાંક નાનીશી ઓરડી શોધી કાઢી રહેવા માંડવું. ને નસીબ પણ જરા તરફેણમાં ખરું જ, નહિ તો બીજી ટર્મ શરૂ થતાં પહેલાં જોઈએ તેવી, સારી ને સસ્તાં ભાડાંની આવી ઓરડી અમને તરત મળે ખરી?

નદીના સામે કાંઠે કૉલેજ હતી, ને આ કાંઠે આવેલ બગીચો ને મીલની પાછળ મજૂરોની ચાલીઓની નજીકમાંના જ એક લત્તામાં અમને ઓરડી મળી હતી. અમારો લત્તો પચરંગી હતો. અહીં મુસલમાનો ય વસતાં ને હિંદુઓ ય વસતાં. ખ્રિસ્તીઓ ય હતા ને પઠાણો ય હતા. જેવો પચરંગી લત્તો હતો, જેવી પચરંગી વસતિ હતી, એવું જ પચરંગી અહીંનું વાતાવરણ હતું. ગાળાગાળી, મારામારી, છેડતી ને તોફાનનાં છમકલાં અહીં અવારનવાર બન્યાં જ કરતાં. આ લત્તામાં ઓછામાં ઓછી એકાદવાર તો પોલિસદાદાઓની મહેમાનગતિ દિનભરમાં થતી જ, ને એ મહેમાનો આ લત્તાવાસીઓમાંના એકાદ જણને તો તેમની, ભલી યજમાનગીરી બદલ મામાનું ઘર દેખાડવા તો લઈ જ જતા.

આવા લત્તામાં અમે અફલાતૂન ને આપમિજાજી કૉલેજિયનોએ ઓરડી રાખી હતી—સસ્તું ભાડું હતું ને કૉલેજની નજદીક હતી એ કારણે. છતાંય સાચું પૂછો તો, ઓરડી પસંદ હતી પણ લત્તો પસંદ નહોતો. વખાનાં માર્યા અમે રહી પડ્યા હતા. છતાંય એક માનવીને અમારો આ લત્તો 'અફલાતૂન' લાગ્યો હતો. એને મન એ પાક-ખુદા સર્જીત 'બાગે હયાત' ભાસ્યો હતો.

એમનું નામ હું નહીં દઉં, પણ અમે એમને 'બિરાદર' કહેતા, ને એમને પણ એ નામ ગમતું. નહિ કે એ ભાઈ કમ્યુનિસ્ટ હતા તેથી બિરાદર કહેવડાવતા, પણ એ જ્યાં જતાં ત્યાં, ગમે તે રીતે પણ 'બિરાદરી' સ્થાપી દેતા.

ને અમારી આ ત્રિપુટી સાથે પોતાની 'બિરાદરી' સ્થાપવા એ એક દિન અમારી ઓરડી પર આવી ચઢ્યા. અમે એમનું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું. મહિના બાદ ફરી એકવાર એ આવી ચઢ્યા. અમે અમારા વાચનમાં મગ્ન હોઈ, એમણે પણ એકાદ પુસ્તક લઈ બહાર છજામાં ખુરશી નાખી જમાવ્યું. કલાકેક વિતાવ્યા બાદ એ ચાલતા થઈ ગયા.

પરંતુ એ પછી તેમણે અમારી ઓરડીની મુલાકાતો વધારવા માંડી. એમની આ વધતી જતી મુલાકાતોનો હેતુ સંતોષવા એ કહી રહેતા : 'સાચે જ યાર ! આપ સૌ ખુશનસીબ ઈન્સાનો છો. કેટલી સુંદર રૂમ છે ! ને આ લત્તો? અહાહા ! મને તો બહુ જ પસંદ છે.' ને એકદમ અમારા ત્રણેમાંથી જે હાથ ચડે તેના ખભા હલાવી નાખતા કહી રહેતા: 'મને તમારી, આ ઓરડી ન આપો? કહો તો હું બસો-પાંચસો પાઘડી આપું.'

અમારી આ સુંદર (!!) રૂમ માટે એમના દિલમાં આટઆટલું મમત્વ ક્યાંથી ઉભરાઈ ગયું એ અમારે મન એક કોયડો બની રહ્યું. મેં અને રમણે શંકિત બની તપાસ કરી જોઈ, પણ કારણ એમ હાથ તો ન જ આવ્યું.

પણ એક દિન ત્રિભોવને અમને જે હકીકત કહી એ હકીકતથી તો અમારી આ ત્રણ જણની દુનિયામાં ખતરનાક સનસનાટી વ્યાપી ગઈ. એકી સાથે છ-છ આંખો છજું વીંધી છસાત ફૂટ છેટેના બરાબર સામેના મકાનમાં મંડાઈ રહી.

સામે રહેતો હતો હયાતખાં. સહેજ શામળો, જાડો ને મેલાઘેલા જેવો, મોંમાં ચોવીસે કલાક પાન-તમાકુના ડૂચા રહેતા જ. આંખો કરડી ને ભયાનક હતી. વાક્યની શરૂઆતમાં, મધ્યાન્તરમાં અને અંતમાં હમેશાં ગાળ તો હોવાની જ. અરે, ઘરમાં પત્ની-છોકરાંને પણ એ ગાળોથી જ નવાજતો. આ લત્તાનો એ ભયાનક દાદો હતો. એના નામે કેટલીય મારામારીઓ, જુગાર અને ખૂન ચડી ગયાં હતાં. એનું નામ લેતાં જ આ લત્તાના જ નહિ, બલ્કે શહેરના કેટલાય માનવીઓના છક્કા છૂટી જતા.

આ હયાતખાંની બેટી સાથે અમારા બિરાદરે મહોબત્તનો દોર બાંધ્યો હતો ! બિરાદરે પહેલીવાર એને જોઈ, અને એ યૌવનમસ્ત, અણિયાળી આંખો, ગૌર મુખ અને સપ્રમાણ દેહયષ્ટિવાળી, પણ કંઈક રંગભરી દેખાતી યૌવનાનાં સૌંદર્યમાં લુબ્ધ બન્યા. શરૂમાં નજર-ચોરી ચાલતી. ને પછી એ નજરો ખુલ્લી રીતે એકબીજા ભણી જોઈ આંખથી વાત કરી લેતી. ધીરે ધીરે આપસઆપસમાં ચિઠ્ઠીઓના 'ફેંકાફેંક' શરૂ થઈ ગઈ !

એકવાર આ ત્રિભોવન છજામાં બેઠો વાંચી રહ્યો હતો. એકાએક એને કંઈક વાગતાં એણે નજર ફેરવી. જોયું તો હયાતખાંની બેટી સામેના છજામાં ઊભી હતી. બીજાને જોતાં જ એ ચમકી, મોંમાં આંગળી નાંખી, ઝડપભેર એ ઘરમાં ઘૂસી ગઈ. ત્રિભોવન ઘડીભર એને તાકી જ રહ્યો. પછી એણે છજામાં નજર ફેરવી-જોયું તો કાગળની ગોળી પડી હતી. એણે એ ઉપાડી, ખોલી ને વાંચી. એ સાથે જ એની આંખો ચાર થઈ. 'બિરાદર' પર એ પ્રેમ-પત્રિકા હતી. કોયડો ઉકલી ગયો.

કોયડો તો ઉકલ્યો, પણ હવે ચેતવાની જરૂર હતી. જો કાંઈ બન્યું તો બિરાદર કરતાં અમે જ સૌ પહેલાં ઝડપાવાના. ને તેમાંય આ હયાતખાં જેવા ગુંડા સાથે કામ લેવું એ કાંઈ બચ્ચાંના ખેલ થોડા જ હતા !

અમે યોજના વિચારી કાઢીઃ સાપ મરે'નહિ, ને લાકડી ભાંગે નહિ એવી. બિરાદરના આવવાના સમય અગાઉ જ અમે ત્રણે બહાર ચાલ્યા જતા. પણ બિરાદર કયાં કાચા હતા? એણે પણ સમય બદલ્યો. પરિણામે અમારે પણ સમય બદલવો પડ્યો. બેત્રણ દિવસ તો આખો દિવસ ઘર બહાર રહેવું પડયું. કારણ કે અમારા આગમનની રાહ જોતાં બિરાદર અમારા મકાન આગળ ચક્કર કાટતાં ફરતા હતા. ને વારે વારે સામેના મકાન તરફ તીરછી નજર ફેંકી રહેતા હતા. જે હો તે, આખરે અમારી મકસદ એ સમજી ગયા હોવા જોઇએ. એ જ અઠવાડિયા પછી અમારી ઓરડી પર આવતા બંધ થઈ ગયા હતા. હા, અમારા લત્તામાં એકાદ આંટો રોજ લગાવતા તો ખરા જ.

પંદરેક દિવસ વીતી ગયા.

મોડી રાત સુધી અમારે વાંચવું પડતું હતું. કારણ કે પરીક્ષા આવી રહી હતી. આખા વર્ષની મહેનતનો નિચોડ અમારે પરીક્ષાના એ ચારપાંચ દિવસોમાં નિચોવી નાંખવાનો હતો.

તે દિવસે પણ મોડી રાત સુધી વાંચતા અમે બેઠા હતા. લત્તો પણ હમણાં જ જંપી ગયો હતો. ઉનાળાની શરૂઆત હતી. તાપ રાત્રે જરાતરા લાગવો શરૂ થઈ ગયો હતો. રાત કાળી ઘેઘૂર બની હતી.

ત્યાં જ એકાએક કોલાહલ જામી પડ્યો. શાંત લત્તો કલશોરથી ગાજી ઊઠયોઃ 'મારો, મારો' 'હરામખોર...' 'શેતાન...'ના વિવિધ અવાજો આવી રહ્યા. વચ્ચે વચ્ચે સ્ત્રીઓના કર્કશ ને તીણા અવાજોય આવતા હતા.

'શું હશે?' રમણ પૂછી રહ્યો.

'ચાલો તો' મેં કહ્યું.

ને અમે ત્રણે ઓરડી બહાર નીકળી અવાજની દિશામાં ગયા, જોયું તો હયાતખાંના ઘર આગળ જ ધાંધલ હતું. એક લેંઘા-ખમીસમાં સજ્જ યુવાનને હયાતખાં ને તેના સાગ્રીતો ગાલિપ્રદાન સાથે મારી રહ્યા હતા. ને તેના ઘરની સ્ત્રીઓ રોકકળ ને ગાળો સાથે વચ્ચે વચ્ચે સૂર પૂરાવી રહી હતી. 'મૂઓ, મારી દીકરીની ઇજ્જત લેવા આવ્યો હતો...'

એકાએક અમને બંનેને ઇશારાથી ટોળાં બહાર ખેંચી લેતાં ત્રિભોવને કહ્યુંઃ 'બિરાદર!'

'હેં?!!'

'હા. ઇશ્કનો આખરી અંજામ...'

બીજો કોઈ વખત હોત તો ત્રિભોવનના આ વાકયે અમે હસી જ પડ્યા હોત. પરંતુ અમે આ વખતે હસી ન શકયા. 'પણ આમ શાથી?'

'હું બધું જાણી લાવ્યો છું. ઓરડીએ ચાલો.'

અમે ઝડપભેર ઓરડીએ પહોંચી ગયા. બત્તી પણ ન કરી. અંધારે જ પથારીમાં પડ્યા. 'હંઅઅ્. શી વાત હતી, ત્રિભોવન!'

'દીકરાએ, પગ પર જ કુહાડો માર્યો. પાત્ર જો જોયું હોત તો આમ ન જ થાત.'

'પણુ વાત તો કહે.'

'વાત જ કહું છું ના' કહેતાં ત્રિભોવને ગળું ખંખાર્યું. 'આપણે બિરાદરને આપણી ઓરડીએ આવતો બંધ કર્યો, પણ પેલી શકીનાનો પ્યાર એને આ લત્તામાં ખેંચી લાવતો રહ્યો. દિનભરમાં એકાદવાર પણ એનાં દર્શન કર્યા વગર એને ચાલતું નહિ. પણ રોજની માત્ર આ તારામૈત્રક અને નેત્ર-વાર્તાલાપ જ બસ ન થયાં. પ્રેમપત્રિકાઓ પણ સંતોષપ્રદ ન બની. બિરાદર એને વ્યક્તિગત મળી પ્રેમગોષ્ઠિ કરવા ઇચ્છવા લાગ્યા. એણે પ્રેમપત્રિકાઓ દ્વારા આ ઇચ્છા જણાવી પણ ખરી. પણ શકીનાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

અંતે બિરાદરે ફેંસલો કરી નાંખ્યો. મોડી રાતે તેઓ શકીનાના ઘર આગળ આવ્યા. વંડી ઠેકી ધીરેથી તેઓ અંદર ગયા. બહાર પરશાળમાં જ છેવાડે શકીના સૂતી હતી. ધીરેથી એણે એને ઢંઢોળી. ભરઊંઘમાં પડેલી શકીના ઝબકીને જાગી ગઈ. એ બિરાદરને ઓળખી ન શકી. પોતાની આગળ એક યુવાન પરપુરુષને જોતાં જ એ હબકી ગઈ, ને ચીસ પાડી ઊઠી. એ ચીસ સાંભળી આસપાસ સૂતેલાં સૌ જાગી ગયાં. બિરાદર પરિસ્થિતિ પામી ગયા. આવ્યા હતા તે જ રીતે વંડી ઠેકી નાસવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ શકીનાની માએ દોડીને એનો ટાંટિયો ઝાલી લીધો. ને આમ બિરાદરજી ઝડપાઈ ગયા...'

★

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૮]

"એટલા રૂપિયા સાઈન કરવા માટે મળી જશે. પંચ્યાસી લઈ લેજો."

"પરંતુ......"

"નેવુંથી વધારે નહીં."

એ જ વખતે કોઈ શેઠ બોલી રહ્યા હતા, "આજે સોપારી ઊતરી ગઈ."

"હા," બીજો કોઈ જવાબ આપી રહ્યો હતો—"અને કપાસ ચઢી ગયો."

હું ઊભો થઈ ગયો. બહાર બધાને સમજાવ્યા. બધા પાછા જવા તૈયાર થઈ ગયા. એટલામાં પ્રિન્સીપાલ ફરી આવ્યા, અને આવતાં જ પહેલું વાક્ય બોલ્યા, "નેવું રૂપિયા પર કોઈ તૈયાર છે? એક?"

જે લોકો પીઠ પાછળ હાથ રાખી ઊભા હતા એમના હાથ ખૂલી ગયા.

"પંચાણુ પર", પ્રિન્સીપાલ બોલ્યા, "બે?"

સાત આઠ ઉમેદવારો પોતપોતાના નાક ઘસવા લાગ્યા.

"તો પચીસો પર," જેવા પ્રિન્સીપાલ "ત્રણ" બોલ્યા કે એકઆમટા ત્રણ હાથ નાક પરથી ઊતરી આસમાન પર જઈ પહોંચ્યા: "અમે તૈયાર છીએ."

બાકીના બહાર આવી ગયા. ગરમીથી હાલ બુરા થયા હતા. માથું ફરી રહ્યું હતું, મન કંટાળી ગયું હતું. મેં પોસ્ટરો પર નજર ફેરવી, વખતે તરત કોઈ ચલચિત્ર જોવા મળે.×

★

×મૂળ લેખક: રોશનલાલ "સુરીરવાલા."

તા. ૨૯, સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૭ના 'સાપ્તાહિક હિન્દુસ્તાન'ના અંકમાંથી.

ઈંટરવ્યૂ
[હાસ્ય નિબંધ]

ભાવાનુવાદક: **નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી** એન. ડી. આર્ય.

હું એમ માનતો હતો કે જેમ કોઈના ઘરમાં ઘૂસવા માટે દરવાજા રૂપી છિદ્રનું જાણવું, શત્રુદળને પરાસ્ત કરવા એના ભેદને જાણવું અને કોઈના ઉપર સહાનુભૂતિ દર્શાવવા હોઠ પર 'એદ' શબ્દનું હોવું જરૂરી છે, તેમ કોઈ નોકરીમાં પ્રવિષ્ટ થવા માટે 'ઇંટરવ્યૂ'પંડિતોનાં મંડળો, શરતો અને શ્લોકોનું જ્ઞાન હોવું પણ જરૂરી છે. પરંતુ તે દિવસે જેવી એમ. એ.ની પરીક્ષા સમાપ્ત થઈ કે એક વિદ્યાર્થી બોલ્યો: "હજી વાઈવાવોસી બાકી છે."

"એ 'વાહ વાહ મોસી' શી બલા છે?" મેં પૂછ્યું.

"એમાં સામસામે મોરચા મંડાય, પ્રશ્નોરૂપી તલવારની ઝડી વરસાવવામાં આવે અને ઉત્તરોરૂપી ઢાલનું જોર અજમાવવામાં આવે છે." એ વિદ્યાર્થીએ સમજાવ્યું.

*　　*　　*

એ દિવસ પણ આવ્યો, જ્યારે મારું નામ પોકારાયું; ત્યારે હું એક ફિલ્મના વિષયમાં ધ્યાનમગ્ન હતો. રૂમમાં પ્રવેશ કરીને રામરામ કરવાનું પણ ભૂલી ગયો. એક ખુરસી ખાલી પડી હતી તેના પર ધબ દઈને બેસી ગયો. સામે જ ત્રણ આત્માઓ સશરીર વિરાજમાન હતા. વચ્ચેનો આત્મા કંઈક પાતળો અને લાંબો હતો. અન્ય બે આત્માઓ ટૂંકા અને રૂષ્ટપુષ્ટ હતા, જાણે કે દંડાની બે કોર ઉપર એક એક ગીલ્લી ઠોકી બેસાડી હોય. વચ્ચેના આત્માએ એક પુસ્તક ઉઠાવતાં પૂછ્યું: "રામકુમાર વર્માના આ નાટકનો આધાર શો છે?"

"મોડર્ન ફરનીચર કંપનીએ બનાવેલું ટેબલ," મેં હિંમતથી હાથ ઉઠાવીને જવાબ આપ્યો.

"એ વાત નથી," વચ્ચેનો આત્મા ફરી બોલ્યો—"એનાં પૃષ્ઠો પર જે લખાણ છે એનો આધાર શો છે?"

"કાગળ, શાહી, પ્રેસ ..."

"એમ નહીં" વચમાંનો આત્મા એકદમ તડૂક્યો: "મારાં કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી. રામકુમાર વર્માએ કયા કયા પુસ્તકોનું અધ્યયન કરી ..."

"ઓહ!" હું પણ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો—"તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ કે એમણે કયાં કયાં પુસ્તકમાંથી નકલ કરી છે?"

"ચાલો જવા દો," ડાબી બાજુનો સશક્ત આત્મા વચ્ચે જ બોલ્યો: "ચંદ્રગુપ્ત નાટકનો નાયક કોણ છે?"

"નામથી તો ચંદ્રગુપ્ત સ્પષ્ટ જ છે. છતાં આપ કહો તો ચાણક્યને સિદ્ધ કરી દઉં." મેં કહ્યું.

જમણી બાજુનો માતેલો આત્મા ક્રોધાયમાન થઈ ગયો: "કોઈ જુદી વાત કઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય? શું તમે એ સિદ્ધ કરી શકશો કે તમે મારા બાપ છો?..."

"ક્ષમા કરજો. આ યુગ જ સિદ્ધીકરણયુગ છે" મેં ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું : "અને 'માતૃવત્ પરદારેષુ...'ના આધારે મારી પત્ની આપની ..."

"બસ–બસ, જાઓ," વચમાંના કુતુબમિનાર–આત્માએ મને વાક્ય પણ પૂરું કરવા ન દીધું.

હું ચાલ્યો આવ્યો, અને મારો પીછો કરતો દ્વિતીય શ્રેણીનો અંક પણ ચાલ્યો આવ્યો.

ત્યારપછી મારે નોકરી માટે ઘણા 'ઇંટરવ્યૂ' આપવા પડ્યા. કેટલાકની ઝાંખી આ પ્રમાણે છે:

* * *

એક કૉલેજની વાત છે. ઇંટરવ્યૂ રૂમમાં સાત આઠ સામાજિક પ્રાણી બેઠા હતા. વચમાંનું એક પ્રાણી એક આંખ ખોઈ બેઠું હતું. મને જોતાંની સાથે જ બોલી ઊઠ્યું:

"શું સૂરદાસજી જન્મથી જ આંધળા હતા?"

એમ. એ.માં મારા ખાસ કવિ સૂરદાસ હતા. મેં નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો: "શ્રીમાન, આ વિષય પર મોટા મોટા વિદ્વાનોમા બે–મત છે. પ્રમાણ મળે છે કે તે જન્મથી અંધા હતા. પરંતુ એમણે ગ્રહ–નક્ષત્રો અને રંગ વગેરેનું એવું આબેહૂબ વર્ણન કર્યું છે કે કોઈ અંધપુરુષ એવું વર્ણન ન કરી શકે! પરંતુ 'કૉમ્પ્રોમાઇઝ'ની દૃષ્ટિથી મારો પોતાનો ખાસ મત છે કે સૂરદાસજી એક આંખવાળા હતા."

જવાબ સાંભળીને એ સમદૃષ્ટિકાર મહોદયની એક માત્ર દૃષ્ટિ પણ વિકૃત થઈ ગઈ.

બીજા પ્રશ્નકારે તરત પ્રશ્ન કર્યો: "સૂરદાસના અધ્યયનમાં શી વિશેષતા છે?"

સૂરદાસ પર સેંકડો પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં પરંતુ આ પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર શો હોઈ શકે એ કેટલીય વાર સુધી સમજમાં ન આવ્યું. આખરે નિદાન કરવું જ પડ્યું : "કહેવાય છે કે સૂરદાસજી જન્મથી જ અંધ હતા, પરંતુ એમનું જ્ઞાન એવા પ્રકારનું છે કે એમણે ગહન અભ્યાસ કર્યો જ હશે એમ માનવું જ પડે, અને એમનો અભ્યાસ સૂચવે છે કે સૂરદાસના યુગમાં પણ આંધળાઓના અભ્યાસ માટે સાંકેતિક લિપિ રચવામાં આવી હશે, જેની મદદથી સૂરદાસ ..."

"એ વાત નથી," એ પ્રશ્નક ફરીથી બોલ્યા: "સૂરદાસજી પર લખાયેલાં પુસ્તકોમાં તમે શી વિશેષતા જોઈ?"

હું હવે ઔર ચક્કરમાં ફસ્યો. ભલા, પુસ્તકોની વિશેષતા શી હતી? પ્રશ્નક મહોદયે પોતાના પ્રશ્નને સ્પષ્ટ નહોતો કર્યો. મેં સૂરદાસ પર અંગ્રેજીમાં કોઈ પુસ્તક નહોતું વાંચ્યું. જ્તાં ઉત્સાહપૂર્વક બોલ્યો, "હિંદુસ્તાનમાં અન્ય પુસ્તકોની જે વિશેષતા હોય છે તે જ વિશેષતા સૂરદાસજી પર લખાયેલાં પુસ્તકોમાં પણ છે. દરેકમાં 'અશુદ્ધિ–પત્ર' છે, અને એક વાર ઉથલાવતાં દરેકની જડ ઉખડી જાય છે. કિંમત પણ ..."

"બસ–બસ. રહેવા દો. તમે જઈ શકો છો." કોઈએ કહ્યું તે હું ચાલ્યો ગયો.

* * *

એક બીજી કૉલેજનો 'ઇન્ટરવ્યૂ' આ પ્રમાણે હતો—

"તમે બી. એ. સેકન્ડ ક્લાસ છો!"

"જી, એમ. એ. પણ સેકન્ડ ક્લાસ છું."

"બી. એ. માં એક વિષય તમારો હિંદી હતો ?"

"જી, અને એક અર્થશાસ્ત્ર હતો, અને એક સંસ્કૃત પણ હતો."

"શીખવી શકો છો ?"

"લખાવી પણ શકું છુ."

"હોશિયાર લાગો છો."

"સાહસિક પણ છું."

"જુવાન છો ?"

"સ્વસ્થ પણ છું."

"જઈ શકો છો, થાકયા હશો."

"જાઉં છું, ભૂખ્યો પણ છું."

પરંતુ પેટનો પ્રબંધ ત્યાં ન થયો અને હું પાછો આવ્યો.

* * *

આથી પણ ખરાબ અનુભવ હરદુઆગંજ ગામમાં થયો. સમય સવારના ૧૦ વાગ્યાનો આપવામાં આવ્યો હતો. ૯॥ વાગે પહોંચ્યો. કૉલેજના દરવાજા પર તાળું લટકતું હતું. મને થયુ કંઈ એક દિવસ વહેલો તો નથી આવ્યો ? પરંતુ તરત જ એ સાહેબાન અને મારા વિદ્યાર્થી જીવનના મિત્ર રણધીર એ જ કારણથી ત્યાં આવ્યા. થયું, પહેલાં પેટની આગ ઓલવીએ. બજારમાં ગયા. પાછા ફરતી વખતે ૧૧ થયા. દોડતા કૉલેજે પહોંચ્યા, પરંતુ ત્યાં તો હજી પણ તાળું જ લટકતું હતું ! લગભગ અડધા કલાક પછી એક જણ આવ્યો. નોકર લાગતો હતો.

મેં પૂછ્યું. "આજે ઇન્ટરવ્યૂ છે ?"

"એ શું ભઈ?"

"૧૦ વાગ્યાનો ટાઈમ આપ્યો હતો, ને હમણાં ૧૧ વાગ્યા છે."

"એ શું ભઈ?"

"અમે બહારથી આવ્યા છીએ."

"એ શું ભઈ?"

"તું મૂરખ હોય એમ લાગે છે," મેં ધીરજ ખોઈને કહ્યું.

"એ શું ભઈ?" અને એ નિર્લિપ્તભાવે અંદર ચાલ્યો ગયો.

બરાબર બે કલાક પછી ઇન્ટરવ્યૂનો વખત આવ્યો. એક કલાક બહાર આવીને ક્રમશઃ બેસાડી ગયો. હું મારા નંબર પર સાંસ રોકીને બેઠો હતો, ત્યાં ગાવાનો અવાજ આવ્યો. મારો સાથી રણધીરસિંહ, એમ. એ., ઊંચા મર્દાની અવાજમાં બરાડી રહ્યો હતો—"સૈંયા તોરે કારન, જોગન બન જાઉંગી..."

જ્યારે એ બહાર આવ્યો ત્યારે પરસેવો લૂંછતો હતો. મેં પૂછ્યું: "અંદર શું બદતમીઝી કરતો હતો ?"

"મરતા કયા ન કરતા? ફસ્અક્લોએ ગવડાવી જોયું." રણધીરસિંહે કહ્યું. હું કંઈક બીજું પૂછવા માગતો હતો એટલામાં કલાર્ક મને પકડીને અંદર ઘસડી ગયો.

હં, એ લોકોમાંથી સાત આઠ જણે હુકારો ભર્યો, "તો તમારા ખાસ કવિ સૂરદાસ હતા?"

"જી હા." મને ઉત્તર આપતાં ખૂબ આનંદ થયો. ને સૂરદાસ પરનું મારું જ્ઞાન ઠાલવવા લાગ્યો, ત્યાં અણધારી ગોળી છૂટી, "તમે અભિનય પણ જાણો છો?"

"અભિનય?", હું ચમક્યો,—"કહેવાનો ભાવાર્થ?"

"જુઓ", એમાંથી એકે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, "દર છ-છ મહિને અમે એક નાટક કરીએ છીએ, અને એ નાટકમાંથી અમે શિક્ષકોનો અડધો પગાર કાઢીએ છીએ. મોટે ભાગે 'સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર', 'ધ્રુવલીલા' અથવા 'અંધી દુલ્હન' ભજવીએ છીએ. તમારે તારામતી, શૈબ્યા, ધ્રુવની મા સુરુચિ કે અંધી દુલ્હનનો પાઠ ભજવવો પડશે."

"ક્યાં ફસાયો ભગવાન! માસ્તરોનો પગાર નાટકમાંથી નીકળે છે..." મેં મનમાં વિચાર્યું, ત્યાં તો,

"તમે હમણાં કોઈ પણ અભિનય કરી બતાવો."

અજબ મુસીબતમાં ફસાયો. સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર અને ધ્રુવલીલા અનેક વખત જોયા હતા, નસીબયોગે કંઈક સંવાદ પણ યાદ હતો; પરંતુ, તારામતી શૈબ્યા જેવાંનો પાઠ અને શરીર પર કોટપાટલુન અને ઉપરથી આ સાયરન જેવું ગળું! ઉંહ, આવી દશામાં તો જેની વોકરની પણ એક્ટીંગ ન થઈ શકે! પરંતુ રણધીરસિંહ જેમ 'મરતા કયા ન કરતા'વાળી વાત હતી. જોયું કે જમીન ઢીલી ને પોચી છે તરત શરીર સાચવીને જમીન પર લંબાવી દીધું. હાથમાં ઈન્ડીપેન હતી તે હોઠ પર ફેરવી દીધી.

ઇન્ટરવ્યૂકર્તા ગભરાઈ ગયા, "હોઠ ફીકા થઈ ગયા", "બેહોશ"...કરતાં એ લોકો ચીસો પાડી રહ્યા હતા. જેવી એ લોકો પાણીની ડોલ મારા પર ઊંધી વાળવા જતા હતા ત્યાં તરત હું કપડાં બચાવવા ઊભો થઈ ગયો ને સફળતાની દાદ મેળવવા બે હાથ જોડી નમસ્તે કરતો ઊભો રહ્યો.

"આ શું?" બધા જ એકસામટા બોલી ઊઠ્યા.

"જી, આ બેહોશીનો અભિનય હતો."

"તમે જઈ શકો છો." અને હું બહાર નીકળી આવ્યો. દુઃખમાં પણ હસવું જ પડ્યું.

* * *

આટલું જ નહિ, કોઈ કોઈ વાર તો એવા જ્ઞાનાચાર્યોનો પાનો પડે છે કે દાદી યાદ આવી જાય છે. એક ઇન્ટરવ્યૂમાં એક એમ. એસસી.એ પ્રશ્ન કર્યો: "શ્યામસુંદરદાસ અને રામચંદ્ર શુક્લએ લખેલા ભાષા-વિજ્ઞાનમાંથી કોનું પુસ્તક શ્રેષ્ઠ છે?"

હવે બતાવો આનો ઉત્તર હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી પણ શો આપશે...? પરંતુ મેં તરત કહ્યું, "જી, આવરણ શ્યામસુંદરદાસે લખેલાં પુસ્તકનું શ્રેષ્ઠ છે ને છપાઈ રામચંદ્રના લખેલાં પુસ્તકની શ્રેષ્ઠ છે."

ભલા, આનાથી ઉત્તમ જવાબ બીજો શો હોઈ શકત!

* * *

લેક્ચરરની પોસ્ટ માટે ઇન્ટરવ્યૂ લેનારા કેટલા અભણ પંડિતો હોઈ શકે છે તેનો અનુભવ પણ હાથવેંતમાં થયો. સૌથી આગળ પ્રિન્સીપાલ બેઠા હતા અને પાછળ ગંજીવાળા, કપાસવાળા, ઘીવાળા, ગોળવાળા વગેરે શેઠો ઊંચી પાઘડી લગાવીને અંગરક્ષકની જેમ બેઠા હતા. ત્રણ જગ્યાઓ હતી અને ઉમેદવાર તોંતેર હતા. જે રૂમમાં અમને ભરવામાં આવ્યા હતા ત્યાં ફક્ત ગંદો ફ્લોર હતો. મારા સહયોગી ઉમેદવારોમાંથી કેટલાક સાવચેતીથી બેઠા હતા ને કેટલાક ઊભા હતા. મેં તો વગર બોલ્યે પેન્ટ ઉતારી ખીંટી પર ટાંગી દીધું ને પછી ફ્લોર ઉપર બેસી ગયો. પછી તો બધા પોતપોતાના પેન્ટ ઉતારી ફ્લોર પર આરામથી બેસી ગયા. ગપ્પાં લગાવવાનો તથા એકબીજાનો પરિચય મેળવવાનો પ્રયાસ થયો. જેનું નામ બોલાતું તે પેન્ટ ચઢાવી અંદર જતો. એકાએક પ્રિન્સીપાલ મહાશયે ત્રણચાર શેઠ સાથે બહાર દર્શન આપ્યાં.

કેટલાક પ્રાર્થીજનો સસંકોચ બેઠા રહ્યા, કેટલાક મુંઝાતા ઊભા થઈ ગયા.

"આ શું બદતમીઝી છે?" પ્રિન્સીપાલે રાડ પાડી.

"જી, નવા પ્રકારનો ડ્રેસ છે," મેં શાંતિથી જવાબ આપ્યો—"બાકી અમે બધા એમ. એ. પાસ મૂરખ થોડા જ છીએ?"

પ્રિન્સીપાલ વાત કંઈક તાડી ગયા. કોટ ને ટાઈની નીચે ઉઘાડા પગ!... એટલામાં એમની નજર ટાંગેલી પાટલુનો પર પડી. બહુ ગભરાઈ ગયા. તરત ખુરશીઓનો બંદોબસ્ત કર્યો.

જ્યારે હું ઇન્ટરવ્યૂના રૂમમાં ગયો ત્યારે એક શેઠજીએ હાથ હલાવ્યો ને મોઢું મચકોડ્યું: "બેસી જાવ, બેટા!"

"સારુ, કાકા," મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું ને ખુરશી પર બેસી ગયો.

"ક્યાંથી આવો છો?" બીજો પ્રશ્ન થયો.

"જી, અલીગઢથી." મેં જવાબ આપ્યો.

"સોનાનો શો ભાવ છે ત્યાં?"

થોડી વાર હું જરા ચકરાયો.

"હાજર, વાયદા ને ગિન્નીના ભાવ જુદા જુદા બતાવજો." એમણે એમના પ્રશ્નને વિશેષ વિસ્તૃત કર્યો.

મને થયું કે સુરલોગ ઊલટા થઈ ગયા ને તુલસીદાસનું આસન ડોલવા માંડ્યું છે. જીવનમાં સોનું ખરીદવાની કદી જરૂર જ નહોતી પડી. હું એકદમ ગભરાઈ ગયો કે તરત પ્રિન્સીપાલે મને બચાવ્યો, "કોલેજ તો તમારી જ છે."

હું ફરી ચમક્યો. "જી, હું તો ખૂબ ગરીબ છું અને મારા પિતાની પાસે તો ઝૂંપડી પણ નથી."

"એમ નહિ", એમણે સ્પષ્ટ કર્યું, "તમારી જ જાનના છે."

"ઓહ!" મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું, "ઠીક છે, ઠીક છે."

"તો પછી એંશી રૂપિયા લેશો?"

મારે માટે એક નવી સમસ્યા આવી પડી. ભણતર વિશે તો એકે પ્રશ્ન નહોતો પૂછ્યો.

"પરંતુ ગ્રેડ તો એકસો પચાસથી શરૂ થાય છે" મેં ધીરેથી કહ્યું.

[અનુસંધાન પૃ. ૧૦૩

સાહિત્યનો ઇતિહાસ

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

૧ : ૧ કાળનો પ્રવાહ વહ્યે જાય છે. જીવનમાં આવતી અનુભૂતિની ક્ષણ એમાં વહીને વિલીયમાન થતી જણાય છે. સાહિત્યકાર એ પ્રવાહની સામે ઊભો રહે છે, અનુભૂતિને પકડી પાડે છે અને એને ભાવાન્વિત કરીને સાહિત્યમાં નિરૂપે છે. કાળના વહેતા પ્રવાહ પર આમ એ પોતાનો મહેલ બાંધે છે, જેને કાળના પ્રવાહોની અસર થતી નથી. સાહિત્યને વ્યવહાર-જગત સાથે સંબંધ છે, પણ એ ગર્ભિત; અને એથી એ વ્યક્તિકાલદેશનિરપેક્ષ છે, અને અનુભૂતિની ઉત્કટતાની અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપનિર્માણની અપેક્ષાએ એ ચિરંજીવી છે.

૨ : ૧ ઇતિહાસનું કાર્ય હકીકતોને યથાસ્થિત નોંધવાનું છે. ઇતિ-હ-આસ, આ પ્રમાણે હતું. જગતમાં બનતા ઉત્ક્રાન્તિ ને વિકાસના ક્રમને એ નોંધે છે. ભુલાઈ જતા ભૂતકાળના વારસાને એ વર્તમાન અને ભવિષ્યની જાણ માટે નિરૂપે છે. આ નિરૂપણમાં વસ્તુ, બનાવ કે વિચારના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન કરી શકાય. તે તે કાળની માન્યતાઓ, એના રિવાજો, એના વિચારો, એની રહેણી ને કરણીના સંદર્ભમાં તે તે પ્રસંગો, હકીકતો, વ્યક્તિઓ કે વિચારોને મૂકીને એનું યથાસ્થિત દર્શન કરીને નિરૂપવાનું કાર્ય ઇતિહાસનું છે. આપણાં બધાં સત્યો સાપેક્ષ હોય છે એ ઇતિહાસકારે ભૂલવાનું નથી; અને એથી જ સત્યને સંદર્ભમાં નક્કી કરવું જરૂરનું છે.

૩ : ૧ સાહિત્યનો ઇતિહાસ—જે સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક બન્નેય છે—તે લખવો એ શક્ય બને ખરું ? સાહિત્યના ઘણાખરા ઇતિહાસો તો ક્યારેક સામાજિક ઇતિહાસો હોય છે, ક્યારેક સાહિત્યમાં નિરૂપાયેલા વિચારોના ઇતિહાસો હોય છે, તો ક્યારેક કાલાનુક્રમે આનુપૂર્વીમાં ગોઠવેલી વિશિષ્ટ કૃતિઓની અસરો અને એનાં મૂલ્યાંકનોના ઇતિહાસો હોય છે. કેટલાક ઇતિહાસકારો દેશના કે સમાજના ઐતિહાસિક દસ્તાવેજરૂપે સાહિત્યને જુએ છે. કેટલાક સાહિત્યને સૌ પ્રથમ કલા ગણે છે, પણ તેઓ એનો એ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ લખવા અશક્તિમાન જણાયા છે. આવા લેખકો ક્યારેક ક્યારેક 'અસરો'થી કેટલાક સાહિત્યકારોને એકબીજા સાથે સાંકળવા પ્રયત્ન કરીને નિબંધો આપે છે ખરા, પણ તેમાં ખરેખરો ઐતિહાસિક વિકાસ જણાતો નથી. આમ ઘણાખરા સાહિત્યના ઇતિહાસો કાં તો સંસ્કૃતિના ઇતિહાસો હોય છે કે કાં તો વિવેચનાત્મક લેખોના સંગ્રહો હોય છે. પહેલા પ્રકારમાં કલાનો ઇતિહાસ નથી; બીજા પ્રકારમાં કલાનો ઇતિહાસ નથી.

૩ : ૨ W. P. Ker જેવા તો માને છે કે સાહિત્યને ઇતિહાસ જ ન હોય. તે કહે છે કે "સાહિત્યના ઇતિહાસની જરૂર નથી, કારણ, એની કૃતિઓ હંમેશાં આપણી સામે જ છે, એ "શાશ્વત" છે; અને આથી એમનો ઇતિહાસ હોઈ જ ન શકે." અહીં એ નોંધવું પડે કે W. P. Ker સાહિત્યના ઇતિહાસ અને સામાજિક-રાજકીય ઇતિહાસ વચ્ચે ભેદરેખા દોરી શક્યા નથી. રાજકારણના અને સાહિત્યના ઇતિહાસ વચ્ચે એક મુખ્ય ભેદ છે. એકમાં ઐતિહાસિક છે અને ભૂતકાળનું છે, બીજામાં ઐતિહાસિક છે અને વિદ્યમાન છે. વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમાં વિકાસનાં સ્થિત્યન્તરો રહેલાં છે. આ સમજવા

માટે આપણે ચિત્રકલા કે સંગીતના ઇતિહાસની વાત કરીએ. ચિત્રકલા કે સંગીતના આંતરા ઇતિહાસની શક્યતાને નહીં સ્વીકારનાર બહુ ઓછા હશે. કાલાનુક્રમે કે 'પ્રસ્થાનો' (schools) પ્રમાણે ગોઠવાયેલાં ચિત્રો ચિત્રશાળામાં જઈને જુઓ. ત્યાં ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ છે. એ ચિત્રકારના જીવનચરિત્રથી અને ચિત્રોના વ્યક્તિગત મૂલ્યાંકનથી ભિન્ન છે.

૩ : ૩ જો સાહિત્ય પણ કલા છે તો તેની સાથે સાદૃશ્ય ધરાવતી આ કલાઓના ઇતિહાસો મોજૂદ છે. સાહિત્યનો પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસથી ભિન્ન, લેખકોનાં જીવનચરિત્રોથી ભિન્ન અને કૃતિઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યાંકનોથી પણ ભિન્ન એવો ઇતિહાસ હોવો જોઈએ અલબત્ત, આ સંકુચિત અર્થમાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાના કાર્યમાં કેટલીક અડચણો ઊભી થાય છે. સાહિત્યકૃતિનું એક એકમ તરીકે સમ્પૂર્ણ દર્શન કરવું એ વધુ મુશ્કેલીભર્યું છે. ચિત્રમાં એવું નથી બનતું. એ એક જ નજરે જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક સમસ્યાઓ પણ છે. સાહિત્યમાં સાદાં વિધાનોથી માંડી ઉચ્ચ પ્રકારની કલાકૃતિઓ સુધીનો ક્રમિક વિકાસ હોય છે. વળી એવું માધ્યમ ભાષા એ હમેશની વાતચીતનું પણ માધ્યમ છે અને આથી સાહિત્યિક કૃતિના સૌન્દર્યસ્વરૂપ (aesthetic structure) ને દૂર કરીને જોવું એ વધુ મુશ્કેલ છે.

૪ : ૧ કલાકૃતિ ઇતિહાસના સમય દરમ્યાન એના મૂળ સ્વરૂપમાં નથી રહેતી. એ ખરું કે વસ્તુગત સ્વરૂપ તો સૈકાઓ સુધી રહે જ છે, પણ સ્વરૂપ કે જેનો આકાર ભાવકના મનમાં બંધાય છે તે પરિવર્તન પામ્યા જ કરે છે. એ ઇતિહાસના સમય દરમ્યાન ભાવકો, વિવેચકો આદિના માનસમાંથી પસાર થતાં બદલાય છે. શબ્દઘટન (Interpretation), વિવેચન અને રસદર્શનની પ્રક્રિયા કોઈ કાળે પણ સંપૂર્ણતયા બંધ પડી નથી; અને જ્યાં સુધી સંસ્કૃતિનું ઝરણ વહેશે ત્યાં સુધી એ પ્રક્રિયા અસ્ખલિત રીતે ચાલુ રહેવાની જ. સાહિત્યના ઇતિહાસકારનું એક કાર્ય આ પ્રક્રિયા તપાસી એનું નિરૂપણ કરવાનું છે; અને બીજું કાર્ય એક જ લેખકની કૃતિઓ તરીકે, કે એક શૈલીના લખાણ તરીકે કે ભાષાકીય પરમ્પરા તરીકે અને છેવટે સાહિત્ય તરીકે કૃતિઓને નાનામોટા વ્યૂહમાં ગોઠવીને એની વિકાસરેખા બતાવવાની છે.

૪ : ૨ પણ કૃતિઓના સમૂહમાં વિકાસરેખા બતાવવાની આ વાત ખરેખર મુશ્કેલ લાગે છે. પ્રથમ નજરે તો એક કલાકૃતિ બીજી કલાકૃતિ સાથે સ્વરૂપમાં જુદી પડે છે. એક વ્યક્તિત્વ બીજા વ્યક્તિત્વથી ભિન્ન છે. ત્યાં વિકાસરેખા ન હોય. અને આ રીતે માનીએ લખેલા સાહિત્યનો ઇતિહાસ ન સંભવે. પણ જો આ રીતે વિચારીએ તો તો આપણે ભાષાનો ઇતિહાસ લખવાનું પણ માંડી વાળવું પડે; કારણ, શબ્દો માત્ર માણસો વડે જ બોલાયેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ એવું જ બને કારણ કે ત્યાં પણ માત્ર માણસો જ વિચારે છે. આ જાતનો આત્યંતિક 'વ્યક્તિવાદ' આપણને ત્યાં સુધી લઈ જઈ શકે કે જ્યાં આપણે કહીશું કે પ્રત્યેક કલાકૃતિ ભિન્ન છે અને એથી અસંક્રમણક્ષમ અને અગમ્ય છે. માટે આ દૃષ્ટિએ ન જોતાં આપણે સાહિત્યને કૃતિઓની એક આખી વ્યવસ્થા (System) તરીકે જોવું જોઈએ, જેમાં નવી કૃતિઓ ઉમેરાય છે, એકબીજી સાથેના સંબંધો બદલાય છે, અને આ રીતે બદલાતાં બદલાતાં એ આખી વ્યવસ્થા વિકાસ સાધે છે.

૪ : ૩ વિકાસ એટલે ફેરફાર કરતાં કંઇક જુદું અને કંઇક વિશેષ. જીવશાસ્ત્રના આધારે એને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. જીવશાસ્ત્રમાં વિકાસના બે પ્રકારો જોવા મળે છે—૧ ઇંડામાંથી પક્ષી થાય છે તે, અને ૨ માછલીના મગજથી માંડી માનવીના મગજ સુધીની ક્રમિક ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે તે. સાહિત્યિક વિકાસ આ બે પ્રકારમાં સમજી શકાશે? જૉન ઍડિંગ્ટન સિમોન્ડ્ઝ જેવાઓએ તો કહ્યું છે કે આપણે એ બન્ને પ્રકારમાં સાહિત્ય વિશે વિચારી શકીએ. સાહિત્ય-પ્રકાર અમુક પ્રકારની પૂર્ણતા પામે પછી તે નબળો પડે છે, ઓછો ખેડાય છે અને અન્તે અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ફ્રેન્ચ કરુણિકા (Tragedy) જન્મી, વિકસી, પડી અને મૃત્યુ પામી. જન્મી એટલે કે જોડલની કરુણિકાઓ પહેલાં ફ્રાન્સમાં કરુણિકા નહોતી. એ મરણ પામી એટલે કે વૉલ્ટેરની કરુણિકાના આદર્શને પછીની કરુણિકાઓ ન પહોંચી શકી. સિમોન્ડ્ઝની આ વિચારણાની એક મર્યાદા એ છે કે એ ભવિષ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ અને ઉન્નત પ્રકારની કરુણિકા લખાશે એની શક્યતાને અવગણે છે. આગળ વધી એ કહે છે કે એક સાહિત્યપ્રકાર અનેકવિધ સાહિત્યપ્રકારોમાં પરિણમે છે. આ વિધાન તો વળી ઉપલા કરતાં પણ વધુ સામાન્ય છે. બ્રુનેટૅર કહે છે કે પ્રશિષ્ટતાની સદીઓ (Classical ages)ની વક્તૃત્વકલા રંગદર્શી (romantic) ઊર્મિકાવ્યોમાં પરિણમી. પણ ખરી રીતે તો એમાં જરાપણ પરિણમન (transmutation) નથી. વધુમાં વધુ તો એટલું કહી શકાય કે જે ભાવો પહેલાં વક્તૃત્વમાં આવતા તે ત્યારપછી રંગદર્શી ઊર્મિકાવ્યોમાં દેખાવા લાગ્યા; અને એનાથી આગળ જઈને કહેવું હોય તો કહેવાય કે બન્નેથી એક જ પ્રકારની સામાજિક જરૂરિયાતો સંતોષાઇ. આ રીતે જન્મથી મૃત્યુ સુધીનો પ્રાણીનો વિકાસક્રમ આપણે સાહિત્યમાં લાગુ ન પાડી શકીએ.

૪ : ૪ પ્રાણીશાસ્ત્રનો ઉત્ક્રાન્તિનો બીજો પ્રકાર સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસને ઘણો જ મળતો છે. પણ તેમ છતાં ય પ્રાણીશાસ્ત્રના વિકાસના એ બીજા પ્રકાર અને સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસ વચ્ચે એક મુખ્ય ફરક છે. સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસની પ્રક્રિયા આપણે કલ્પ્યા પણ ન હોય એવા માનદંડો આપે છે. અહીં એક તાર્કિક વર્તુળ ઊભું થાય છે, જે આપણે સ્વીકારવું જોઈએ—**માનદંડો સાહિત્યની ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા મૂલવાય છે, પણ આ માનદંડોથી પોતે જ એ પ્રક્રિયામાંથી જ પ્રાપ્ત થતા હોય છે.** જો આ ન સ્વીકારીએ તો અસાહિત્યિક એવાં ધોરણો તરફ આપણે જવું પડે. આ રીતે સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસની પ્રક્રિયા એ અમૂર્ત છે અને પ્રાણીશાસ્ત્રની વિકાસની વિભાવના કરતાં સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસની વિભાવના ભિન્ન છે. સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસને પ્રાણીશાસ્ત્રના વિકાસની પેઠે કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્ય તરફ જવાનું નથી. સાહિત્યનાં મૂલ્યો સ્થાયી નથી પણ પરિવર્તનશીલ છે.

૫ : ૧ સાહિત્યિક કૃતિઓના સંબંધો જોવામાં એમનાં મૂળ શોધાય છે કે એમના પર પડેલી અસરોની તપાસ કરાય છે. લેખકોના સંબંધો શોધી કાઢવા એ, વિશાળ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, જરૂરી છે. કૃતિઓમાં સમાનતાનું પૃથક્કરણ કરવું અને સમાન્તરતાનો અભ્યાસ કરવો એ પણ જરૂરી છે. સમાન્તરતાની શોધ હાલમાં બહુ વખોડાય છે. કારણ કે જ્યારે બિનઅનુભવી અભ્યાસી એ કરે છે ત્યારે એમાં ભ્રમણાનો ગંદ્દ છે જ. સમાન્તરતા સાચી

હોવી જોઈએ. અસ્પષ્ટ સમાન્તરતાના ગુણાકાર ઉપયોગી ન જ થાય. કારણ કે પચાસ શૂન્ય ભેગાં કરો તો પણ એની કિંમત તો શૂન્ય જ રહે છે. સાહિત્યિક કૃતિઓનાં મૂળને તલાવગાહી અભ્યાસ સાહિત્યિક સંબંધો જોડવામાં ઉપયોગી છે.

આમાં ટાંચણ, ઉતારા કે માત્ર પડઘા—આ સૌ ઓછાં મહત્ત્વનાં છે. સાહિત્યિક સંબંધના ઘણાખરા પ્રશ્નો બહુ જ સંકુલ હોય છે. એમાંથી માર્ગ કાઢવા વિવેચનાત્મક પૃથક્કરણ જરૂરી થઈ પડે છે. સમાન્તરતાઓ ભેગી કરીને બતાવવી એ તો એક નાનું સરખું સાધનમાત્ર છે. સાહિત્ય સ્વરૂપના ઐતિહાસિક વિકાસમાં કૃતિઓનું સ્થાન નક્કી કર્યા પછી એમનો સંબંધ જોડવો એ જ ખરી રીત છે.

૬ : ૧ સાહિત્યના ઐતિહાસિક વિકાસમાં સમયની ગણના તો માત્ર આપણી અનુકૂળતા માટે છે. આર્થર સાયમને 'The Romantic Movement in English Poetry' લખતાં એ ભાગ પાડ્યા છે. ૧૮૦૦ પહેલાં જન્મેલા કવિઓ અને ૧૮૦૦ પછી મરણ પામેલા કવિઓ. પુસ્તકના વિભાગને ખાતર કે કોઈ મુદ્દાની પસંદગી માટે સમયનું એકમ જરૂરી છે.

૬ : ૨ કેટલાક સાહિત્યના ઈતિહાસો રાજકીય કે સામાજિક પલટાઓ પર આધાર રાખીને સમયના વિભાગો પાડે છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે સાહિત્ય એ માનવીના રાજકીય, સામાજિક કે બૌદ્ધિક વિકાસનું પ્રતિબિંબ માત્ર નથી. માટે સાહિત્યિક સમય જો નક્કી કરવો હોય તો તે સાહિત્યિક ધોરણે જ થઈ શકે. જો સાહિત્યના ઈતિહાસકારનાં પરિણામો રાજકીય, સામાજિક કે બૌદ્ધિક વિકાસના ઈતિહાસકારોનાં પરિણામો સાથે મળતાં આવતાં હોય તો જરાય વાંધો નથી. પણ આપણું—સાહિત્યના ઈતિહાસકારનું—પ્રસ્થાન શરૂ કરવાનું છે સાહિત્યને સાહિત્ય તરીકે ગણીને.

૭ : ૧ વિભિન્ન યુગોને અનુલક્ષીને સાહિત્યના ઈતિહાસને એનાં પોતાનાં મૂલ્યો અને ધોરણો હોય છે. સાહિત્યના ઈતિહાસકારે ભૂતકાળનાં માનસમાં અને વલણોમાં દાખલ થવાનું છે, એમનાં ધોરણો સ્વીકારવાનાં છે; પોતાનાં મૂલ્યો એના પર લાદવાનાં નથી. આ રીતના અભ્યાસથી જણાશે કે પ્રત્યેક જમાનાને એનાં પોતાનાં વિકસિત કે અવિકસિત આલોચનાત્મક ધોરણો હતાં, એની પોતાની પરમ્પરા હતી. આમ પ્રત્યેક જમાનો એ એક એકમ બની રહે છે, જે એના સાહિત્યમાં પ્રકટ થાય છે અને બીજા જમાનાથી જુદો પડે છે. હવે જોઈ શકાશે કે સાહિત્યના ઈતિહાસની આ વિભાવના કલ્પના માગે છે, વહી ગયેલા જમાના સાથે તાટસ્થ્યપૂર્ણ તાદાત્મ્ય માગે છે.

૭ : ૨ લેખકનો "આશય" એ જ સાહિત્યના ઈતિહાસકારનો સાચો વિષય, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કલાકૃતિનો "અર્થ" અને લેખકનો "આશય" બન્ને એક જ છે, એમ માનવાની જરાપણ જરૂર નથી. કલાકૃતિ એની સ્વતંત્ર જિંદગી જીવે છે. સાહિત્યના ઈતિહાસકારે આ બધું તપાસવાનું છે; અને માટે એણે વિવેચક બનવું એટલું જ જરૂરી છે, જેટલું વિવેચકે સાહિત્યના ઈતિહાસના જાણકાર હોવું જરૂરી છે. *

---

* ઑસ્ટીન વૉરન અને રેને વેલેકના એક લેખને આધારે.

મને દુઃખ થાય છે

સરોજિની મહેતા એમ. એ.

ઉટાકામંડ

તા. ૧૬ : ૫ : ૫૮

સ્નેહી ભાઇ,

તમે મોકલેલી શ્રી દેવશંકર મહેતાની નવી નવલકથા મળી. તમે મારો અભિપ્રાય પુછાવ્યો છે પણ ભાઈ, જૂઠું બોલવામાં માલ નથી. એ પુસ્તક હું વાંચી શકી નથી. એ પુસ્તક તો કાઠિયાવાડી ગામડાંની પ્રજા માટે લખેલું છે—એવી જ એની ભાષા છે. પાત્રોના મોઢામાં તો તળપદી ભાષા હોય; પણ લેખકના પોતાના શબ્દો હોય ત્યાં પણ—મતલબ કે આખા જ પુસ્તકમાં એવી ભાષા વાપરી છે. કાઠિયાવાડના પણ અમુક વિભાગનાં જ ગામડાંનાં લોકોને જ એ તો રુચી શકે—મારું એ વાંચવાનું ગજું નથી. જો કે એવા લોકોમાં ભણેલા અને નવલકથા ખરીદીને વાંચનારા કેટલા હશે તેની ગણતરી કરવાનું કામ તો લેખકનું છે—મારું નહિ.

મેં અગાઉ પણ, કેટલાંક વર્ષ ઉપર, 'પ્રસ્થાન' દ્વારા આપણા સાહિત્ય અને લેખકો સંબંધી મારા મનના ઉભરા તમારી આગળ એ વખત ઠાલવ્યા હતા. આજે ફરી ઠાલવું છું. ફક્ત મારા પોતાના સંતોષ ખાતર—બાકી હું ગમે તેટલો બબડાટ કરું તેની લેખકો ઉપર કશી અસર થતી નથી. ન જ થાય ને? હું એવી કોણ છું તે મારો બબડાટ એ લોકો ધ્યાનમાં લે?

મારા એ બે 'ઉભરા'માં લખેલી ફરિયાદો આજે પણ ઊભી જ છે. એક તો, ભાષાંતરને મૌલિક લખાણ તરીકે ખપાવવાની ચાલબાજી; અને બીજી, વગર-જરૂરે તળપદી ભાષા વાપરવાની. પણ એ ઉપરાંત આજે વધુ બે ફરિયાદો વિષે પણ લખવા રજા લઉં છું.

એક ફરિયાદ તો એ છે કે લેખકો પોતાનાં જૂનાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિને નવું નામ આપી નવાં પુસ્તકો તરીકે ખપાવવા મંડ્યા છે. પોતાના જૂના વાર્તાસંગ્રહોમાંથી થોડીથોડી ચૂંટી કાઢીને નવા સંગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી ચોપડીઓ પણ મેં જોઇ છે. સામાન્ય લેખકો તો આવી યુક્તિ વાપરે, પણ શિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ ગણાતા લેખકો પણ આવું કરે તે ખરેખર દુઃખની વાત છે. આનો અર્થ તો એ જ કે એ લેખકોની શક્તિ હવે ખૂટી છે એટલે પોતાનું લેખકપદ જાળવી રાખવા યુક્તિ વાપરવી પડે છે. એક લેખકે તો એક જ નવી નવલકથાને પણ બે જુદા જુદા પ્રસિદ્ધકર્તા મારફત જુદે જુદે નામે છપાવી પોતાનાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાનો સંતોષ માન્યો છે! આવી યુક્તિ પ્રયુક્તિ આપણા સાહિત્યને માટે લાંછનકારક નથી? ખરેખર આ બાબત મને તો ઘણું દુઃખ થાય છે.

બીજી પણ એક મારે મનથી દુઃખની વાત છે તે લેખકોનું અજ્ઞાન. હું ઘણા દાખલા આપી શકું તેમ છું. પણ થોડા આપી તમારો વખત બચાવું છું. કેટલાંક વર્ષ ઉપર (જ્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય હતું ત્યારે) 'નાતાલ' (ક્રિસમસ)ના તહેવાર વિષે લખતાં એક લેખકે એવું વિધાન કર્યું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના એક ભાગના નામ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢી આપણે માથે ઠોકી બેસાડેલો તહેવાર તે નાતાલ! ખરેખર 'નાતાલ' એટલે જન્મ મહોત્સવ—ઇસુખ્રિસ્તનો—એની એ ભાઈને ખબર જ નહિ હોય? જે ધાતુ ઉપરથી 'નેટિવ' (દેશમાં જન્મેલો) શબ્દ થયો છે તેજ ધાતુમાંથી 'નાતાલ' શબ્દ આવ્યો છે. પણ એટલો વિચાર કરવાની લેખકને શી જરૂર?

' आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठतः । शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥ (બેસી રહેનારનું ભાગ્ય બેસી રહે છે, ઊભા રહેનારનું ઊભું રહે છે, સૂઈ રહેનારનું સૂઈ રહે છે, અને ચાલનારનું ચાલે છે) એ ભર્તૃહરિના * પ્રખ્યાત શ્લોકને ભવભૂતિની ઉક્તિ તરીકે ગણાવેલો એક લેખમાં મેં જોયો હતો!—તે પણ સામાન્ય નહિ પણ બહુ જાણીતા, માનપાન પામેલા લેખક! હોય ભાઈ! એમના જેવા લેખક સંસ્કૃત કવિઓનાં નામ સાથે પણ છૂટ લઈ શકે! આખરે બન્ને કવિ હતા તો એક જ રાશિનું નામ ધરાવનારાને!

કુરુક્ષેત્ર તીર્થની યાત્રાનું વર્ણન કરતાં એક લેખકે લખેલું કે "ગીતામાં ભગવાને સાચું જ કહ્યું છે કે धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे . . . !" અરે ભાઈ! ગીતાનો એ પહેલો શ્લોક ભગવાન ક્યાં બોલ્યા છે? એ તો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે કે કુરુક્ષેત્ર રૂપી ધર્મ· (યુદ્ધના) ક્ષેત્રમાં મારા પુત્રોએ અને પાંડવોએ શું કર્યું તે કહે. આમાં કુરુક્ષેત્રને તીર્થસ્થાન ગણવાનો પણ કશો ઉલ્લેખ જ નથી. ગીતાનો પાઠ રોજ સમજ્યા વગર બબડી જનારને પણ કદાચ આટલી ખબર તો હશે જ.

રામાયણના ખૂબ સુંદર પ્રસંગોમાંનો એક તે શ્રી રામે શબરીનાં અજીઠાં બોર ખાધાનો છે. એક તરફથી ભગવાનને શ્રેષ્ઠ વસ્તુ સિવાય બીજું કશું ન અપાય એ શ્રદ્ધા સાથે ચાખીને મૂકેલાં બોર આપનાર, જૂઠા અજીઠાના વિચારથી વિમુક્ત ભીલ સ્ત્રીનું ભોળપણ, બીજી તરફ બોર જેવી તુચ્છ વસ્તુ અને તે પણ ભીલ જેવી નીચ ગણાતી જાતિની સ્ત્રીએ ચાખીને અજીઠી કરેલી છતાં એના અર્પણમાં રહેલો ભક્તિભાવ, પ્રેમ જ જોવાની ભગવાનની દૃષ્ટિ, એ જ આ કથાનું હાર્દ છે. પણ એક લેખકનું આ કથા સંબંધી ખૂબ સુંદર શબ્દોથી શણગારેલું વિદ્વત્તાપૂર્ણ નાટક મેં વાંચેલું તેમાં બોર અજીઠાં હતાં એ વાત જ ઉડાવી દીધી હતી! એ વાત કાઢી નાખીએ તો કથાનું તાત્પર્ય જ રહેતું નથી, એટલી સાદી વાત આ લેખકના મનમાં નહિ વસી હોય?

જ્યારે કોઈ પણ લેખક કાંઈ લખે ત્યારે એની પોતાની કાંઈ વિશિષ્ટતા છે, સામાન્ય વાચકો કરતાં એની કક્ષા ઊંચી છે એમ આપણે માની શકીએ. તો પછી એ પોતાના લખાણમાં અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરે તે કેવળ અયોગ્ય નથી? દરેક લેખક સર્વજ્ઞ હોય એમ મારું કહેવું નથી. દુનિયાંમાં સર્વજ્ઞ તો કોઈજ હોતું નથી. પણ વિશાળ જનસમુદાય આગળ આપણા જે હોય તે જ્ઞાનની તારવણી લેખરૂપમાં મૂકતી વખતે આપણે ખૂબ જ સાવચેતી રાખવી જોઈએ એમ મારી તો માન્યતા છે જ. માત્ર જ્યાં ત્યાંથી લખ્યે જ રાખવું, ગુણવત્તા (quality) ઉપર નહિ પણ સમૂહ કે સંખ્યા (quantity) ઉપર જ ધ્યાન આપવું એ સારા લેખકનું લક્ષણ નહિ. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ માત્ર આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા ગ્રંથો લખી અમર થઈ ગયા ત્યારે સામાન્ય લેખક નકામાં જેવાં ત્રીસ પુસ્તકો લખે તે પણ સમય, શક્તિ અને પૈસાનો દુર્વ્યય છે, એમ હું માનું છું.

મેં આપેલા દાખલામાં તમારા કોઈ મિત્ર લેખક ઝડપાઈ ગયા હોય તો માફ કરશો. પણ મારા અભિપ્રાયો સાથે તમે મળતા થાઓ છો કે નહિ તે જરૂર જણાવશો.

લિ૦

સરોજિની મહેતાના નમસ્કાર.

---

* આ શ્લોક ભર્તૃહરિનો પણ નથી. પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંનો છે. જુઓ અધ્યાય ૩૩, પૃ. ૮૪૪. (આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિ) —સંચાલક

લોઇડ્‌ઝ બેંક લૂંટ

ચંદ્રકાન્ત મ. ગજ્જર બી. એ.

ઈ. સ. ૧૯૫૧નું વર્ષ. એપ્રીલની એકવીસમી તારીખ. જરા તસ્દી લેશો ?

એ વર્ષના, એ માસના, એ તારીખના હિંદભરનાં સમાચારપત્રો ઉથલાવી જાવ. એક બહુ જ સનસનાટીભર્યા બનાવનો એ દરેકમાં ઉલ્લેખ હશે. અરે, તમારી યાદશક્તિને જરા કસી જુઓ, હકીકત ધ્યાનમાં આવી રહેશે.

ના, આ કોઈ નાનીસૂની વાત નથી. કોઇ કપોલકલ્પિત વાર્તા નથી. કોઈ ગુનાશોધક યા ઉપજાવી કાઢેલ ધાડપાડુ–પાત્રના પરાક્રમની ગાથા નથી.

સાચેસાચી વાત છે. હિંદના ગુનાખોરીના ઇતિહાસની એક ભારે સાહસિક, બુદ્ધિપૂર્વક પાડવામાં આવેલી ધાડની હકીકત છે.

ને તે ય કોઈ જેવા તેવા લત્તામાં નહિ, જેવા તેવા શહેરમાં ય નહિ.

મુબઈના વેપાર–માનવીઓ અને સિપાઈ–ચોકીદારોથી સદાય ખડકાયેલા રહેતા હોર્નબી રોડ પરની આ વાત છે.

ને તેથી જ હુ ઉપલી તારીખ આપને યાદ દેવડાવી રહ્યો છું.

ભલે લોઇડ્‌ઝ બેંક તા. ૨૦–૪–૫૧ ના રોજ લૂંટાઇ. ભલે દેશભરનાં સમાચારપત્રો ને સાધનોએ આ સનસનાટીભર્યા ખબરોની જાણ લોકોને તા. ૨૧–૪–૫૧ ના રોજ કરી. પરંતુ એ લૂંટ પાછળ ચતુરાઈ હતી. એની પાછળ કામ કરનાર માનવ–મગજોએ મહિનાઓથી પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢ્યો હતો

આવો. જરા હોર્નબી રોડ, આઉટરામ રોડ અને બેસન રોડ જંક્શન પર આવેલી આ તોતિંગ બેંકની કાર્યવાહી નિરખીએ લોઇડ્‌ઝ બેંક બ્રિટિશ માલિકીની બેંક છે. આંતર-રાષ્ટ્રિય પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન મોટી બેંકોમાંની તે એક છે. મુંબઈ ખાતેની આ બેંકને ત્રણ બારણાં પડે છે. એક હોર્નબી રોડ પર, બે આઉટરામ રોડ પર. વહેલી સવારથી જ અહીં કામકાજનો ભારે ધસારો રહે છે. ઘરાકોનો મોટો ભાગ પરદેશીઓ અને શ્રીમંત હિંદીઓનો જ છે. કાર્ય સરળતાથી ચાલે છે. પ્રત્યેક કર્મચારી, પ્રત્યેક ઘરાક, પ્રત્યેક વ્યક્તિ—સૌને પોતપોતાની બાબતમાં જ રસ છે. કેટલાય માનવીઓ અંદર આવ–જા કરે છે. બારણાંઓ પર ભરી બંદૂકે સંતરીઓના પહેરાય રહે છે.

કોઇને ખબર નહોતી પડી કોઇને ગંધ સરખીય નહોતી આવી કે છેલ્લા કેટલાક વખતથી બે સદ્‌ગૃહસ્થો બેંકમાં અવારનવાર આવતા હતા. બેંકમાં ધંધાર્થી હોય તેમ ફરતા. એક ૪૦–૪૫ વર્ષની વયનો, મધ્યમ કદ અને ઊંચાઇનો, કંઇક બેદરકાર શો લાગતો. પરંતુ ચપળ નજરનો માનવી હતો. તો બીજો ૩૦ વર્ષની વયનો, પહેલાના જેવો જ પણ કંઇક સુખી ઘરનો હોય તેવો લાગતો માનવી હતો.

બંને જણા અવારનવાર બેંકમાં આવતા, બેંકમાં ખૂણે ખૂણે ફરતા. મૂગેમૂંગા બેંકનો કારોબાર જોઈ રહેતા. એમની વેધક નજરોએ શોધી કાઢ્યું કે જ્યારે પણ હેડ કેશિયરને

'आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठतः । शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

(બેસી રહેનારનું ભાગ્ય બેસી રહે છે, ઊભા રહેનારનું ઊભું રહે છે, સૂઈ રહેનારનું સૂઈ રહે છે, અને ચાલનારનું ચાલે છે) એ ભર્તૃહરિના* પ્રખ્યાત શ્લોકને ભવભૂતિની ઉક્તિ તરીકે ગણાવેલો એક લેખમાં મેં જોયો હતો!—તે પણ સામાન્ય નહિ પણ બહુ જાણીતા, માનપાન પામેલા લેખકે! હોય ભાઈ! એમના જેવા લેખક સંસ્કૃત કવિઓનાં નામ સાથે પણ છૂટ લઈ શકે! આખરે બન્ને કવિ હતા તો એક જ રાશિનું નામ ધરાવનારાને!

કુરુક્ષેત્ર તીર્થની યાત્રાનું વર્ણન કરતાં એક લેખકે લખેલું કે "ગીતામાં ભગવાને સાચું જ કહ્યું છે કે धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे...!" અરે ભાઈ! ગીતાનો એ પહેલો શ્લોક ભગવાન ક્યાં બોલ્યા છે? એ તો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે કે કુરુક્ષેત્ર રૂપી ધર્મ- (યુદ્ધના) ક્ષેત્રમાં મારા પુત્રોએ અને પાંડવોએ શું કર્યું તે કહે. આમાં કુરુક્ષેત્રને તીર્થસ્થાન ગણવાનો પણ કશો ઉલ્લેખ જ નથી. ગીતાનો પાઠ રોજ સમજ્યા વગર ભણી જનારને પણ કદાચ આટલી ખબર તો હશે જ.

રામાયણના ખૂબ સુંદર પ્રસંગોમાંનો એક તે શ્રી રામે શબરીનાં એઠાં બોર ખાધાનો છે. એક તરફથી ભગવાનને એક વસ્તુ સિવાય બીજું કશું ન અપાય એ શ્રદ્ધા સાથે ચાખીને મૂકેલાં બોર આપનાર, જૂઠા અજ્ઞાનના વિચારથી વિમુક્ત ભીલ સ્ત્રીનું ભોળપણ, બીજી તરફ બોર જેવી તુચ્છ વસ્તુ અને તે પણ ભીલ જેવી નીચ ગણાતી જાતિની સ્ત્રીએ ચાખીને એઠી કરેલી છતાં એના અર્પણમાં રહેલો ભક્તિભાવ, પ્રેમ જ જોવાની ભગવાનની દૃષ્ટિ, એ જ આ કથાનું હાર્દ છે. પણ એક લેખકનું આ કથા સંબંધી ખૂબ સુંદર શબ્દોથી શણગારેલું વિદ્વત્તાપૂર્ણ નાટક મેં વાંચેલું તેમાં બોર એઠાં હતાં એ વાત જ ઉડાવી દીધી હતી! એ વાત કાઢી નાખીએ તો કથાનું તાત્પર્ય જ રહેતું નથી, એટલી સાદી વાત આ લેખકના મનમાં નહિ વસી હોય?

જ્યારે કોઈ પણ લેખક કાંઈ લખે ત્યારે એની પોતાની કાંઈ વિશિષ્ટતા છે, સામાન્ય વાચકો કરતાં એની કક્ષા ઊંચી છે એમ આપણે માની શકીએ. તો પછી એ પોતાના લખાણમાં અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરે તે કેવળ અયોગ્ય નથી? દરેક લેખક સર્વજ્ઞ હોય એમ મારું કહેવું નથી. દુનિયાંમાં સર્વજ્ઞ તો કોઈ જ હોતું નથી. પણ વિશાળ જનસમુદાય આગળ આપણા જે હોય તે જ્ઞાનની તારવણી લેખરૂપમાં મૂકતી વખતે આપણે ખૂબ જ સાવચેતી રાખવી જોઈએ એમ મારી તો માન્યતા છે જ. માત્ર જ્યાં ત્યાંથી લખ્યે જ રાખવું, ગુણવત્તા (quality) ઉપર નહિ પણ સમૂહ કે સંખ્યા (quantity) ઉપર જ ધ્યાન આપવું એ સારા લેખકનું લક્ષણ નહિ. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ માત્ર આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા ગ્રંથો લખી અમર થઈ ગયા ત્યારે સામાન્ય લેખક નકામાં જેવાં નીમ પુસ્તકો લખે તે પણ સમય, શક્તિ અને પૈસાનો દુર્વ્યય છે, એમ હું માનું છું.

મેં આપેલા દાખલામાં તમારા કોઈ મિત્ર લેખક ઝડપાઈ ગયા હોય તો માફ કરશો. પણ મારા અભિપ્રાયો સાથે તમે મળતા થાઓ છો કે નહિ તે જરૂર જણાવશો.

લિ૦

સરોજિની મહેતાના નમસ્કાર

---

* આ શ્લોક ભર્તૃહરિનો પણ નથી. પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંનો છે. જુઓ અધ્યા ૩૩, પૃ. ૮૪૪. (આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિ) —સંપાદક

લોઈડ્ઝ બેંક લૂંટ

ચંદ્રકાન્ત મ. ગજ્જર બી. એ.

ઈ. સ. ૧૯૫૧નું વર્ષ. એપ્રીલની એકવીસમી તારીખ. જરા તસ્દી લેશો ?

એ વર્ષના, એ માસના, એ તારીખના હિંદભરનાં સમાચારપત્રો ઉથલાવી જાવ. એક બહુ જ સનસનાટીભર્યા બનાવનો એ દરેકમાં ઉલ્લેખ હશે. અરે, તમારી યાદશક્તિને જરા કસી જુઓ, હકીકત ધ્યાનમાં આવી રહેશે.

ના, આ કોઈ નાનીસૂની વાત નથી. કોઇ કપોલકલ્પિત વાર્તા નથી. કોઈ ગુનાશોધક યા ઉપજાવી કાઢેલ ધાડપાડુ–પાત્રના પરાક્રમની ગાથા નથી.

સાચેસાચી વાત છે. હિંદના ગુનાખોરીના ઇતિહાસની એક ભારે સાહસિક, બુદ્ધિપૂર્વક પાડવામાં આવેલી ધાડની હકીકત છે.

ને તે ય કોઈ જેવા તેવા લત્તામાં નહિ, જેવા તેવા શહેરમાં ય નહિ.

મુંબઈના વેપાર–માનવીઓ અને સિપાઈ–ચોકીદારોથી સદાય ખડકાયેલા રહેતા હોર્નબી રોડ પરની આ વાત છે.

ને તેથી જ હું ઉપલી તારીખ આપને યાદ દેવડાવી રહ્યો છું.

ભલે લોઇડ્ઝ બેંક તા. ૨૦–૪–૫૧ ના રોજ લૂંટાઇ. ભલે દેશભરનાં સમાચારપત્રો ને સાધનોએ આ સનસનાટીભર્યા ખબરોની જાણ લોકોને તા. ૨૧–૪–૫૧ ના રોજ કરી. પરંતુ એ લૂંટ પાછળ ચતુરાઈ હતી. એની પાછળ કામ કરનાર માનવ–મગજોએ મહિનાઓથી પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢયો હતો.

આવો. જરા હોર્નબી રોડ, આઉટરામ રોડ અને એસન રોડ જંકશન પર આવેલી આ તોતિંગ બેંકની કાર્યવાહી નિરખીએ. લોઈડ્ઝ બેંક બ્રિટિશ માલિકીની બેંક છે. આંતર-રાષ્ટ્રિય પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન મોટી બેંકોમાંની તે એક છે. મુંબઈ ખાતેની આ બેંકને ત્રણ બારણાં પડે છે. એક હોર્નબી રોડ પર, બે આઉટરામ રોડ પર. વહેલી સવારથી જ અહીં કામકાજનો ભારે ધસારો રહે છે. ઘરાકોનો મોટો ભાગ પરદેશીઓ અને શ્રીમંત હિંદીઓનો જ છે. કાર્ય સરળતાથી ચાલે છે. પ્રત્યેક કર્મચારી, પ્રત્યેક ઘરાક, પ્રત્યેક વ્યક્તિ—સૌને પોતપોતાના કામમાં જ રસ છે. કેટલાય માનવીઓ અંદર આવ-જા કરે છે. બારણાંઓ પર ભરી બંદૂકે સંતરીઓના પહેરાય રહે છે.

કોઇને ખબર નહોતી પડી. કોઇને ગંધ સરખીય નહોતી આવી કે છેલ્લા કેટલાક વખતથી બે સદ્‌ગૃહસ્થો બેંકમાં અવારનવાર આવતા હતા. બેંકમાં ધંધાર્થી હોય તેમ ફરતા. એક ૪૦–૪૫ વર્ષની વયનો, મધ્યમ કદ અને ઊંચાઇનો, કંઇક એન્ટરકાર શો લાગતો. પરંતુ આગ નજરનો માનવી હતો. તો બીજો ૩૦ વર્ષની વયનો, પહેલાના જેવો જ પણ કંઈક સુખી ઘરનો હોય તેવો લાગતો માનવી હતો.

બંને જણા અવારનવાર બેંકમાં આવતા, બેંકમાં ખૂણે ખૂણે ફરતા. મૂંગેમૂંગા બેંકનો કારોબાર જોઈ રહેતા. એમની વેધક નજરોએ શોધી કાઢ્યું કે જ્યારે મેનેજર કેશિયરને -

જણાતું કે બેંકમાં રોકડ નાણાંનો ભરાવો થઈ ગયો છે ત્યારે તે વધારાનું નાણું રિઝર્વ બેંક ઑફ ઇંડિયા–મુંબઇ ખાતે મોકલી દેવાનો અહીં રિવાજ હતો. હેડ કેશિયર આસિસ્ટંટ કેશિયરોને સ્ટ્રૉંગરૂમમાં બોલાવતો, ને વધારાની પુરાંત આપતો. આસિસ્ટંટ કેશિયરો વધારાની પુરાંતની રકમની કરન્સી નોટો ગણતા. ૧૦૦ ની ૧૦૦ નોટોનું એક, એવા બંડલો બાંધતા. દરેક બંડલની ઉપર અને નીચેની નોટો પર સહી કરતા ને બેંકનો રબ્બર સ્ટેમ્પ મારતા.

પછી આ નોટોની થપ્પીઓ બાંધી દેવાતી. દરેક થપ્પીમાં સોની નોટોના દશ બંડલો રહેતા. પછી આસિસ્ટંટ કેશિયરો, આ બંડલોને મજબૂત ચામડાની બેગમાં પેક કરી દેતા. આ ચામડાની બેગ, સાથે જનાર પટાવાળાના હાથમાં અપાતી. પટાવાળાના એક હાથને સાથે જનારા બે આસિસ્ટંટ કેશિયરોમાંના એકના હાથ સાથે લોખંડની સાંકળથી બાંધી દેવાતો. આ ત્રણની સાથે બેંકનો એક યુરોપિયન ઑફિસર પણ જતો. એ પછી બેસન રોડ પર પડતાં દ્વાર આગળ ટેક્ષી બોલાવી ઊભી રખાતી. સશસ્ત્ર પહેરેગીર દ્વાર પર આવી ઊભતો અને દ્વાર ખોલાતું. નોટો પેક કરેલી લેધરબેગ હાથમાં ઊંચકી પટાવાળો ઉપર કહ્યા મુજબના માનવીઓના ઘેર વચ્ચે બહાર આવતો. સૌ ટેક્ષીમાં બેસતા ને રિઝર્વ બેંક ભણી હંકારી જતા.

પોતાની અપ્રતિમ ચપળતાથી આ સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ બેંકમાં નાણાંની હેરફેર કેમ થાય છે તે વિશે આમ બારીકાઇથી જાણી લીધું. એ જાણ્યા બાદ તેમણે બેસન રોડની પરિસ્થિતિ કાળજીપૂર્વક જોઈ લીધી. બેંકની સામે જ એમ્પાયર સીનેમા અને તેનું પટાંગણ વિના રોકટોકે લાંબા વખત સુધી રાહ જોતાં ઊભા રહેવા માટે અનુકૂળ હતું. આ બાદ એ બન્નેએ પોતાના બીજા ત્રણ સાથીઓને તેમના શહેરથી બોલાવી મંગાવ્યા ને ધારી તકની

લૉરેન્સ—ટૅક્ષીડ્રાઈવર—પોતાની જગ્યા પર જ બેઠો હતો. મિ. આઈટકીંગે ટૅક્ષીમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો અને પાછળની સીટ પર પોતાની જગા લીધી. પછી રામમદુરાઈ અંદર પ્રવેશ્યો અને જોડે જ બેઠો. સરકારી ડ્રાઈવરની પાસેની સીટ પર બેઠો. ડૉકટર, રામમદુરાઈ બરાબર અંદર બેસે એટલે પોતે પ્રવેશે એ ઇરાદે ટૅક્ષીનું દ્વાર પકડી, બૅંકની ફૂટપાથ પર ઊભો.

રામમદુરાઈએ અંદર પ્રવેશી બેઠા પછી, લેધરબેગ પોતાના પગ આગળ નીચે મૂકી. એ વખતે ફૂટપાથ પર અવરજવર ચાલુ હોઈ કંઈક ભીડ જેવું પણ હતું. બધાં જ એ વખતે પોતપોતાની ધૂનમાં બેખબર જેવા જ હતા. કોઈનું ય ધ્યાન નહોતું કે બે સદ્ગૃહસ્થો આ મંડળી ટૅક્ષીમાં બેસે એની રાહ જોતા ટૅક્ષીની પાસે જ ઊભા હતા, કે ન તો કોઈએ જોયું કે સામેની ફૂટપાથ પર બીજા ત્રણ સદ્ગૃહસ્થો પણ એવી જ રીતે ટૅક્ષી પર ધ્યાન રાખતા ઑટોમેટીક રિવોલ્વરોથી સજ્જ થઈને ઊભા હતા.

ત્યાં જ બૅંકની ફૂટપાથ પર ટૅક્ષી પાસે ઉભેલા પેલા બે સદ્ગૃહસ્થોમાંથી એક સિફતપૂર્વક ટૅક્ષી પાસે જઈ, પ્રથમદ્વાર ખોલી, (ટૅક્ષી ડ્રાઈવર પાસેનું) વાંકો વળી અંદર પ્રવેશ્યો અને બે વાર રિવોલ્વરના બાર કર્યા. આમાંથી એક બારની ગોળી લૉરેન્સને બરાબર ગળામાં વાગી અને એનું શરીર ટૅક્ષીની બહાર આવી પડ્યું. પાસે જ બેઠેલો સરકારી પહેલાં તો સમજ્યો કે મોટરનું ટાયર ફાટ્યું હોવું જોઈએ અને ડ્રાઈવર તે જોવા બહાર વાંકો વળ્યો હશે. કુતૂહલથી એ બહાર જોવા જતો હતો ત્યાં જ એની પાસે કોઈ ધસી આવ્યું. એ કાંઈ સમજે તે પહેલાં ડ્રાઈવરની સાથેસાથ એ પણ બહાર ધકેલાઈ ગયો. ઊભો થયો ત્યાં ઉપરાઉપરી એના પર રિવોલ્વરના બાર થયા. આથી જાન બચાવવા તે આઉટ્રામ રોડની દિશા તરફ નાઠો. એ જ પળે ડ્રાઈવરના સ્થાને બીજો સદ્ગૃહસ્થ ધસી આવીને બેસી ગયો અને સ્ટીઅરીંગ વ્હીલ હાથમાં લઈ લીધું! આ બે સદ્ગૃહસ્થો તે આ આખી યોજનાના ઘડવૈયા હતા, ને તેમનાં નામ રૂખીદાસ અને અનોખીલાલ ઉર્ફે સીતારામ હતાં. રૂખીદાસ કુશળ મોટરડ્રાઈવર હતો, ને તેણે થોડો વખત પાન અમેરિકન એરવેઝ—દિલ્હી ખાતે ડ્રાઈવર તરીકે નોકરી પણ કરી હતી.

મોટરની અંદર બેઠેલા બ્રિટિશ અમલદાર આઈટકીંગ પણ પોતાની તરફનું દ્વાર ખોલી ગભરાટથી બહાર નીકળી પડ્યો. ત્યાં જ તેની પર સામેની ફૂટપાથ પરથી ગોળીબાર થતાં એ પણ આઉટ્રામ રોડ–બેસન રોડના જંક્શન તરફ દોડ્યો, ને પસાર થતી ટૅક્ષી–મોટરોને ધાંટા પાડી થોભાવવા કોશિશ કરી, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.

સામેની ફૂટપાથ પર ઊભેલા પેલા ત્રણ સદ્ગૃહસ્થો એ પછી તરત જ ટૅક્ષી પાસે દોડી આવ્યા. ટૅક્ષીમાં અંદર બેસી રહેલ ડૉકટર અને રામમદુરાઈ પર ગોળી ચલાવી. ડૉકટર ડાબા હાથે ઘાયલ થયો. રામમદુરાઈ બેભાન બની ગયો. એ જ પળે બૅંકનો ચોકીદાર કદમ પોતાનો દંડો ઊંચો કરી દોડી આવ્યો, પણ ત્યાં જ ડાકૂઓએ 'ખબરદાર, ચલે જાવ, વર્ના માર ડાલેંગે' કહેતાં એના પર ગોળી છોડી, જે તેની જમણી આંખે વાગી. પસાર થતાં રાહદારીઓમાંથી કેટલાક હિંમતબાજોએ સાહસ કરવા કોશિશ કરી, પણ ડાકૂઓને સશસ્ત્ર જોઈ શાંત રહ્યા. ત્યારે ગોળીબારના અવાજો અને 'હો...હા...' સાંભળી બૅંકની બારીઓ પર બૅંક સ્ટાફના સ્ત્રીપુરુષ કર્મચારીઓ જોવા આવી ઊભાં.

આ બધુ ચતુ હતું તે જ વખત દરમિયાન ટેક્ષીમાં બેઠેલા ડાકુઓમાંના એકે બેભાન પટાવાળાના હાથમાંથી બાર લાખની કરન્સી નોટો ધરાવતી લેધર બેગનો કબજો લઈ લીધો, જ્યારે બીજા બેએ ધક્કા મારી ડોક્ટર અને પટાવાળાનાં શરીરોને ટેક્ષી બહાર ફેંકી દીધાં.

ને ટેક્ષી એ ભરચક લત્તામાંથી તે લોકો હંકારી ગયા. બ્રાઈટલીંગે એ જોયું. એણે ટેક્ષીને રોકી પાડવા, પાસે જ ઊભેલી મોટર સાઈકલ ઊંચકી ટેક્ષીના માર્ગમાં ફેંકી. પણ રબીદાસે કુશળતાથી એ અંતરાય તારવી ટેક્ષી હંકારી મૂકી.

ને આ બધું બન્યું ફક્ત દશ મિનિટમાં.

અંતે બ્રાઈટલીંગે ટેક્ષી મેળવી. તેણે સશસ્ત્ર ચોકીદારો સાથે આસપાસના અર્ધા–પોણા માઈલના વિસ્તારમાં તપાસ કરી, પણ પેલી ટેક્ષી નજરે ન જ ચડી. અંતે એસ્પ્લેનેડ પોલીસ સ્ટેશન પર જઈ ફરિયાદ માંડી. ત્યાં એને ખબર પડી કે એ ફરિયાદ માટે એ પૂર્વે જ બેંકમાંથી ઉપરાઉપરી ફોન એ વિષે આવી ગયા છે. ને આ કાર્યરત પોલીસ લગભગ કલાક સવાકલાકે પોલીસ સ્ટેશનથી માત્ર પાંચ મિનિટના જ રસ્તે બનેલા બનાવની તપાસ કરવા આવી પહોંચી. આવીને તેણે પહેલાં તો આખોય રોડ બંધ કરી દીધો. તપાસ શરૂ કરી. સાક્ષીઓની જુબાનીઓ નોંધી. મૃત્યુ પામેલ લોરેન્સને મડદાંગાડીમાં રવાના કરી દીધો. ડોક્ટર, કદમ અને રામબહુરાઇને સેંટ જ્યોર્જ હોસ્પિટલમાં ખસેડ્યા. આમ બનાવ બની ગયા પછી, પુરા બે–અઢી કલાકે, મુંબઇ શહેરનાં અને સરહદ પરનાં તમામ પોલીસ મથકોએ ખબર અપાઇ કે ટેક્ષી નં. BMT 1829 જોવામાં આવે તો તરત રોકજો, પકડજો અને તેના કબજેદારોને પકડી લેજો.

ને તારીખ ૨૧–૪–૧૯૫૧ની સવારના હિંદી અને વિદેશી વર્તમાનપત્રોએ મોટાં મોટાં મથાળાં બાંધી જગતને આ સમાચાર આપ્યા. ડગલે ને પગલે મુંબઇની પોલીસની બાહોશીનાં ગુણગાન ગાતાં ફરતાં પોલીસ–પ્રધાનને તેમની આ સુંદર કાબેલિયત (!) વિશે લાખો નજરો મૂંગી મૂંગી પૂછી રહી. પણ પ્રધાન સાહેબે પોલિસતંત્રનો રિવાજ મુજબ બચાવ કરી લીધો. બેંક લૂંટાઇ તો ભલે લૂંટાઈ, પણ પોતે તો સલામત હતા ને?

આ આખાય કિસ્સાની તપાસ કરવા માટે હજુરખાન ઈન્સ્પેક્ટરની ખાસ નિમણૂંક કરવામાં આવી. આ ઉત્સાહી ઈન્સ્પેક્ટરે ભારે જહેમત ઉઠાવી.

એને એ જ દિવસે ખબર મળી ગઈ કે ટેક્ષી નં. BMT 1829 કાશ્મીર હોટલથી થોડેક દૂર પડેલી મળી આવી છે. તરત તે ત્યાં ઊપડી ગયો. જોયું તો ટેક્ષીના બોનેટ પર અને બારણાં પર રિવોલ્વરની ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. આ કાંઈ સંતોષપ્રદ નિશાનીઓ ન હતી. આ બધાં જ પગલાં ચાલીસેક કદમ દૂર આવેલી હોટલ તરફ ગયાં હતાં. ટેક્ષીનો કબજો લઈ, થોડાક પોલીસો સાથે ખાન તે હોટલ તરફ પગલાંની નિશાનીઓ ધ્યાનમાં રાખતો ચાલ્યો. હોટેલ પર પહોંચી તેણે મેનેજરની સાથે વાત કરી. મેનેજરે વિશ્વાસપૂર્વક ને સચ્ચાઇભરી પોતાની જાણકારી કરી. તેણે કહ્યુ કે પોતાના પેસેંજરોમાંથી બે પેસેંજરો બનાવવાળા દિવસે જ બપોરે બાર વાગે ઉતાવળથી હોટેલનું બિલ ચૂકવી હોટેલ છોડી ગયા હતા. હોટેલના રજિસ્ટર પર તેમનાં નામ અનુક્રમે રૂબીદાસ રાધેલાલ અને સીતારામ હતાં. પહેલાએ દિલ્હીથી અને બીજાએ અલ્લાહાબાદથી આવ્યાનું લખાવ્યું હતું!

વધુમાં મેનેજરે એ પણ જણાવ્યું કે આ બંને વ્યક્તિઓને મળવા માટે ત્રણ વ્યક્તિઓ મૈત્રીનો દાવો કરી મળવા આવતી હતી. પોતે નામ તો નથી જાણતો પરંતુ ઓળખી જરૂર શકે એમ છે. પરંતુ એક લાલચંદ નામનો સખ્સ અવારનવાર મળવા આવ્યા કરતો હતો. છેલ્લો તે ૧૪–૪–૫૧ ના રોજ મળવા આવ્યો હતો. એ પછી બે દિવસ સુધી રૂખીદાસ બહાર રહ્યો હતો. તા. ૧૯મીની રાતે તે પાછો ફર્યો હતો, પરંતુ કેટલા વાગે તે તેને યાદ નહોતું. વીસમીની સવારે તેઓ બહાર ગયા હતા, અને બપોરે ઉતાવળા, હાથમાં બે મોટા બોક્ષો લઈ ચાલ્યા ગયા હતા.

મેનેજરને સાથે લઈ ખાને, જે રૂમોમાં રૂખીદાસ સીતારામ રહેતા હતા તે રૂમો તપાસી. અહીં ખાનને સમજાઈ ગયું કે ગુનેગારો જેવી તેવી વ્યક્તિ ન હતી. એમણે પોલીસને બાતમીરૂપ થઈ પડે એવી કોઈજ નિશાની રહેવા દીધી નહોતી. ઈન્સ્પેક્ટરની ચપળ અને શોધક નજરોએ અંતે ખંડમાં પડેલી ધૂળ જોઈ. એ ધૂળ તેને ટેક્ષીની ડાબી બાજુની પગલાંવાળી ધૂળ જેવી જ લાગી. એના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. ગુનેગારો આ હોટેલમાં જ રહ્યા હતા, એ એને સમજાઈ ગયું. એણે હોટેલ છોડી જતાં, મેનેજરને જણાવી દીધું કે પેલો લાલચંદ જો ફરી આવે તો તેને પોલીસને હવાલે કરી દેવો.

એ પછી ત્રણ દિવસ સુધીમાં ઈન્સ્પેક્ટર ખાનને કોઈ જ પુરાવો–માહિતી મળી શક્યાં નહિ. પરંતુ ખાને એ દરમિયાનમાં એક સુંદર કાર્ય કર્યું. એણે છાપાંઓ મારફત જાહેર કર્યું કે ગુનેગારોને પકડવામાં મદદ કરનારાઓને, બાતમી આપનારાઓને કે ગુનેગારોને પકડી આપનારાઓને સારું એવું ઈનામ આપવામાં આવશે.

ત્રીજે દિવસે એક બહાવરા જેવો ગુજરાતી ઈન્સ્પેક્ટર ખાનની કેબીનમાં ધસી આવ્યો. તેની સામે ઊભા રહી, તેણે જાતે જ પોતાની હકીકત કહી દીધી: હું પોતે જ લાલચંદ છું. હું તમને કંઈક કહેવા માગું છું. ખાન એના આ અણચિંતવ્યા આગમનથી જરાક ચમકી ગયો. એણે લાલચંદને ખુરશી આપી, અને એણે જે લખાવ્યું તે નોંધી લીધું. લાલચંદ પાસેથી ખાનને એટલું જાણવા મળ્યું કે એ પોતે દલાલી કરતો હતો. રૂખીદાસ સાથે એક ચાવાળાને ત્યાં એને ઓળખ થયેલી. રૂખીદાસને ઘર જોઈતું હતું. એટલે લાલચંદ તેને તૈયબઅલી નામની એક વ્યક્તિને ત્યાં લઈ ગયો. તૈયબઅલી બે ખંડ અને એક ગેરેજ ભાડે આપવા માગતો હતો. પરંતુ વાટાઘાટ પડી ભાંગી હતી. આથી તેણે રૂખીદાસ માટે આ હોટેલમાં સગવડ કરી આપી હતી. એ પછી તે અવારનવાર રૂખીદાસને મળતો હતો. થોડા વખત પછી એણે રૂખીદાસની સાથે સીતારામ નામની એક બીજી વ્યક્તિને રહેતી જોઈ હતી. રૂખીદાસ એક મોટર ભાડે રાખવા માગતો હતો, ને એ માટે પોતાને કહ્યું હતું. પોતે રૂખીદાસ શું કરવા માગતો હતો એ વિશે જરાય જાણતો નહોતો. પાછળથી પોતાને આ ધાડ વિશે ખબર પડી હતી. એમાં ગુનેગારોનું જે રીતે વર્ણન હતું તે વર્ણન પોતે જેના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો તેને મળતું હોઈ, તે ખબર આપવા આવ્યો હતો. કેટલીક અન્ય ઊલટતપાસ બાદ ઇન્સ્પેક્ટર ખાને તેને રજા આપી હતી.

એ પછી તરત જ બે ડિટેક્ટીવો રોકવામાં આવ્યા. એકને દિલ્હી અને બીજાને અલ્હાબાદ મોકલવામાં આવ્યા.

થોડા દિવસ બાદ ખાનને આ બનાવમાં વધુ પ્રકાશ પાડતી અને ગુનેગારોને પકડવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવી માહિતી આપવા એક શ્રી ગોગટે કરીને માણસ એની ઓફિસમાં આવી હાજર થયો. તેણે જણાવ્યું કે તા. ૨૦મીની રાત્રે વિક્ટોરીઆ ટર્મિનસથી ઊપડતા બોમ્બે મેલમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં તેણે હાવરા જવા માટે સીટ રિઝર્વ કરાવી હતી. તેના

કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એક બીજો પેસેન્જર પણ હતો. તે કમ્પાર્ટમેન્ટમાં છેવાડે, બારી-બારણાં બંધ કરી, ફફડાટભર્યો બેઠો હતો. એની પાસે સામાનમાં બે મોટા બોક્ષો હતા ગાડી જેવી ઊપડી કે તરત જ કમ્પાર્ટમેન્ટનું દ્વાર ખોલી એક પઠ્ઠા જેવો માણસ અંદર ધસી આવ્યો. તેની પાસે બિસ્તરો અને સ્ટીલની મોટી પેટી હતી એને જોતાં જ પેલો પેસેન્જર આશ્ચર્યથી ઊભો થઈ, તેને મળતાં જાણે ખૂબ આનંદ થયો હોય તેવો ભાવ વ્યક્ત કરતો તેને ભેટી પડ્યો. તેમની રીતભાત પરથી લાગ્યું કે બંને લાંબી ઓળખવાળા હતા મુસાફરી દરમિયાનમા બંનેનાં નામ રૂખીદાસ અને અનોખીલાલ છે એમ પણ તે જાણી શક્યો હતો. બંને જણા અલ્હાબાદ આવતાં ઊતરી ગયા હતા મુંબઈ આવતા તેને લૂંટના સમાચાર અને ગુનેગારોનું વર્ણન જાણવા મળ્યાં. પોતે જોયેલ માણસો વર્ણનને મળતા આવતા હોઈ તે ખબર આપવા આવ્યો હતો.

ગોગટેની આ માહિતીએ ખાનને રસ્તો સાફ કરી આપ્યો મેના પહેલા જ સપ્તાહમા ઇન્સ્પેક્ટર ખાન અલ્હાબાદ પહોંચી ગયો. સ્થાનિક પોલીસની મદદ લીધી. અહીં તેને જાણવા મળ્યું કે અનોખીલાલે આ અગાઉ બે વાર બેંક પર ધાડ પાડી હતી અને કુલ્લે બે-ત્રણ લાખ રૂપિયાની લૂંટ કરી હતી

થોડા દિવસ પછી એક સાંજે અલ્હાબાદના એક પરામાં થઇ રહેલ લગ્નના મંડપ પર પોલીસે દરોડો પાડ્યો, ને ત્યાં હાજર રહેલા માણસોમાંથી બે માણસોને પકડી લીધા. એ બંને રૂખીદાસ અને અનોખીલાલ જ હતા. અનોખીલાલે જ સીતારામ નામ ધારણ કર્યું હતું

પોલીસ સ્ટેશન પર અનોખીલાલે ગુનાનો એકરાર કરતાં સઘળી હકીકત જાહેર કરી દીધી. આથી તા. ૧૬-૫-૫૧ના રોજ ઇન્સ્પેક્ટર ખાન રૂખીદાસને ઈટાવા (યુ પી.)ની જેલમાં સોંપી, અનોખીલાલને લઇ ભાગવસી ગામે ગયો. ત્યાં અનોખીલાલે બલીરામ નામના માણસને બોલાવી, પોતે સોંપેલ વસ્તુ મંગાવી. બલીરામ નાનકડા માટીના ઘરમાં જઈ, જમીનમાં દાટેલ એક ટીનબોક્ષ લઈ આવ્યો. એ બોક્ષ ખોલાવતાં તેમાંથી ત્રણ રિવોલ્વરો, પાંચ જીવતા કારતૂસો સાથે, નીકળી ગુનામા આ જ રિવોલ્વરો વપરાઇ હતી.

એ પછી એ જ ગામમાં, જ્યાં પોતે રહેતો હતો તે ઘરમાં અનોખીલાલ પોલીસને લઈ ગયો. પોતાની પત્ની કમલાને એણે કંઈક કહ્યું કે તરત જ તે ઘર બહાર ક્યાંકથી એક મોટી સ્ટીલની ટ્રંક ખેંચી લાવી. ટ્રંક ખોલવામાં આવતાં તેમાંથી ૧,૪૮,૦૦૦ની કરન્સી નોટો મળી આવી. બાકીની રકમ ૫.૫૨,૦૦૦ બાકીના ત્રણ મદદનીશોને વહેંચી દેવામાં આવી હતી.

પહેલી ઓગસ્ટ સુધીમાં પેલા ત્રણ સાગરીતોમાંથી બે—હરિનારાયણ નાનકચંદ અને રામકીશન મીઠનલાલ પણ પકડાઈ ગયા. પાંચમો આરોપી બાંકેલાલ દેવીસીંગ છેક સુધી ન જ પકડાયો. જ્યારે ૩-૮-૫૧ ના રોજ રૂખીદાસનું ઓચિંતું જ જેલમાં મૃત્યુ થઈ ગયું

આથી પકડાયેલા ત્રણે આરોપીઓ સામે મુંબઈના સેશન જજ પાસે ખાસ જ્યુરીની મદદથી કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. ધાડ પાડવાનું, હાનિકારક શસ્ત્રો ધારણ કરવાનું, ત્રણ શખ્શોને ઘાયલ કરવાનું અને ડ્રાઇવર લોરેન્સનું ખૂન કરવાનું એમની સામે તહોમતનામું મુકાયું. કેસ દરમિયાન પોલીસે જેટલા સાક્ષીઓની જુબાની લેવાઇ. તહોમતદારોએ ગુનાનો સાફસાફ ઇન્કાર કરતાં જણાવ્યું કે તેઓ એ પ્રસંગે બનાવવાળા સ્થળે હતા જ નહિ. પોલીસ સાથેના અણબનાવ અને દુશ્મનીને કારણે જ એમને આમાં સંડોવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પહેલા પુરાવા-સાક્ષીઓ એમને ગુનેગાર તરીકે જાહેર કરતા હતા. કેસ મુંબઈ હાઇકોર્ટ અને સુપ્રીમ કોર્ટ સુધી પહોંચ્યો. પણ કંઈ વળ્યું નહિ. સેશન જજે ફરમાવેલી જનમટીપની સજા સૌને માટે કાયમ જ રહી।

(સચિત્ર)

વર્ષ ૩૩
અંક ૧૦

સં. ૨૦૧૪
શ્રા વ ણ

આરોગ્ય અંક—૬

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક 卐

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

MERCERISED SHIRTINGS
MERCERISED POPLINS
LONG CLOTHS
COATINGS
SRAEES
DHOTIES ETC, ETC ...

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

P. O. Box No. 9 AHMEDABAD.

ARYODAYA

• SANFORIZED •

REGD TO MK

FABRICS

THE ARYODAYA SPINNING & WEAVING COMPANY, LIMITED, AHMEDABAD

THE ARYODAYA GINNING & MANUFACTURING COMPANY, LIMITED, AHMEDABAD

આયુર્વેદના ક્ષેત્રમાં

સતત ૪૮ વર્ષથી

એકધારી પ્રગતિ સાધતી

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ૦,

ગોખલે રોડ (સાઉથ), મુંબઈ—૨૮

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬ અ. શ્રાવણ : ૨૦૧૪ અંક ૪

સંતતિનિયમન વિષે ગાંધીજી

તા. ૨૫–૭–૩૨

...એ પાછી સંતતિનિયમન વિષે દલીલ કરી : "એમાંથી માઠાં પરિણામો આવવાનો સંભવ છે, એમાંથી શક્તિનો પણ હ્રાસ થાય છે. પણ અમુક સંતતિ અટકાવવાની જ જરૂર હોય—નબળી કે રોગવાળી—તો શું કરવું?" બાપુએ એને લખ્યું :-

"સંતતિનિયમન વિષે તો મારું મન વિરોધ જ કર્યાં કરે છે. પ્રાચીન વિચાર અજાણી રીતે મારી ઉપર અસર કરતા હોય એ સંભવે ખરું, પણ જે કારણોને લઈને હું વિરોધ કરું છું એ કારણો આજે મોજૂદ છે, એટલે કે સંતતિનિયમનથી થતી ભારે હાનિ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. નવીન પ્રજા ઉત્પન્ન થતી રોકવાને સારુ કૃત્રિમ ઉપાયો યોજ્યા જતાં જે આજે સબળા જેવા છે તે પણ નબળા થઈ જવાનો સંભવ છે. સંતતિનિયમનની પાછળ રહેલી આખી વિચારશ્રેણી જ ભયંકર છે અને ભૂલભરેલી છે. સંતતિનિયમનનું સમર્થન કરનારા એવું માને છે કે જનનેન્દ્રિયને સંતોષવાનો મનુષ્યને અધિકાર છે, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ છે, અને તેનું પાલન ન કરે તો જીવનવિકાસ ઓછો થાય. મને તો આ વિચારમાં બહુ દોષ લાગે છે. અનુભવમાં પણ હું તો એ દોષ જોયાં જ કરું છું. કૃત્રિમ ઉપાયો લેનારની પાસેથી સંયમની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એ બાબતનો સંયમ અશક્ય છે એવું માનીને તો સંતતિનિયમનના ઉપચારોનો પ્રચાર થાય છે, અને જનનેન્દ્રિયનો સંયમ અશક્ય માનવો અથવા અનાવશ્યક અથવા હાનિકારક માનવો એ મારે મન ધર્મને ન માનવા જેવું છે. કેમ કે ધર્મની આખી રચના સંયમ ઉપર બંધાયેલી છે. નબળી પ્રજાની ઉત્પત્તિ રોકવાના સીધા, સહેલા અને નિર્દોષ ઘણા ઉપાયો છે. તો તે લેવાનું છોડીને સંતતિનિયમન જેવી જોખમભરેલી વસ્તુનો ઉપયોગ કેમ કરી શકાય? એમાં જોખમો રહેલાં છે એ તો લગભગ બધા કબૂલ કરે છે. એટલે જે રીતે એ વસ્તુનો વિચાર કરું છું તે રીતે મને તો એ ત્યાજ્ય લાગે છે...

'મહાદેવભાઈની ડાયરી'

પુસ્તક પહેલું પૃ. ૩૨૫

(પહેલી આવૃત્તિ)

★

તા. ૧૮-૬-૩૨

"વિષયેચ્છા થાય ત્યારે તે તૃપ્ત કરવાનો મનુષ્યનો ધર્મ હોય તો તો સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઉપાયોની આવશ્યકતા હું સમજી શકું. પણ જો સંતતિની ઇચ્છા વિનાનો વિષયભોગ એ પાપનું મૂળ ગણીએ—અને મારી દૃષ્ટિએ ગણવું જોઈએ—તો કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિની ઉત્પત્તિ રોકવી એ પાપનું વ્યાજ ચડાવવા જેવું છે. કુદરતનો તો નિયમ છે જ કે જેવું કરે તેવું ભરે. મનુષ્ય વિષય આચરે તો ભલે સંતતિનો બોજો ઊચકે. સ્ત્રી શું કામ ઊચકે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત ગણાય, કેમકે આપણે સ્ત્રીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ગણીએ છીએ. અત્યારે કૃત્રિમ ઉપાયોનો જે ઉપયોગ પશ્ચિમમાં થઈ રહ્યો છે એનું એક પરિણામ તો આવી જ રહ્યું છે કે વિવાહની પવિત્રતા ચાલી ગઈ છે અને જેને જે વખતે ફાવે તે વખતે છૂટથી ભોગ ભોગવી લે છે. આ વસ્તુના પ્રચારને વરસો તો કંઈ હજુ ગયાં નથી, એટલામાં જેને આજ લગી પવિત્ર બંધનો માન્યાં છે એ તૂટી રહ્યાં છે. અત્યારે તો સારા ગણાતા પશ્ચિમના વિચારકો એમ માનતા થઈ ગયા છે કે વિવાહ એક વહેમ છે અને સગાં ભાઈબહેન પણ એકબીજા પ્રત્યે વિકારવશ થાય તો એ વિકારને સંતોષવામાં દોષ નથી એટલું જ નહીં પણ એ યોગ્ય જ છે. આ બધા વિચારોને હું એક છેડેથી બીજે છેડે જવા જેવી અતિશયતા નથી સમજતો, પણ સંતતિનિયમનની પાછળ રહેલી વિચારશ્રેણીનું આ સીધું અને સહજ પરિણામ છે. અને એવું બની પણ શકે કે આપણે આજે વિવાહ વગેરેનાં બંધનો આત્મપોષક માન્યાં છે એ આત્મનાશક હોય. પણ હું એવી વસ્તુઓની દલીલો ખાતર શા યતાના સીમાડાની આગળ જઈ જ શકતો નથી. નીતિ અને શાસ્ત્રને નામે થતી આ બધી વાતો મને અસત્ ભયંકર લાગે છે. ભોગી દયાથી, અધીરાઈથી, અને પોતાના ક્ષણિક અનુભવોમાંથી આ નવા વિચારોના ફુવારા ઊડી રહ્યા છે. એમાં આપણે ખેંચાઈ ન જઈએ એમ હું ઇચ્છું છું. વળી એ કૃત્રિમ ઉપાયોને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ જોતાં અત્યારે તો સ્થાન નથી જ. અસંખ્ય માણસોનાં શરીર હણાઈ ગયાં છે, મન નબળાં પડી ગયાં છે, ત્યાં વિષયેચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કે તૃપ્ત કરવા મંડી જાય એટલે આપણી ઉન્નતિને તાળું દેવાય જાય. આ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરી રહેલા માણસો તો ખરેખર નપુંસક જેવા છે. છાપાંઓમાં જે જાહેરખબર આવે છે તેની ઉપર નજર ફેરવી જજે. આ વાત તો હું બહોળા અનુભવ ઉપરથી કહું છું. 'નીતિનાશને માર્ગે'ના લેખો લખાયા એ, કેટલાક આશ્રમે આવતા ચારિત્રહીન વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના સવાલોના જવાબમાં લખાયેલા છે. હિંદુસ્તાનના નવયુવકોએ તો પોતાની ઉપર બળાત્કાર કરીને પણ સંયમનો પાઠ ગોખવાનો છે. બાળાઓની પણ ભારે વિચિત્ર સ્થિતિ છે. આશ્રમમાં ઊછરેલી જેવી છોકરી પંદર વરસની શરીરે નબળી પરણવાની માગણી કરે એ કેવી વિચિત્ર વાત! પંદર વરસની છોકરીને વિકાર શું કામ પેદા થાય? પણ આપણું વાતાવરણ જ મલિન છે. બચપણથી જ બાળકો અને બાળાઓને વિકારનાં ખાણાં પીરસવામાં આવે છે. એવાને વિકારોને વશ થવાનો ધર્મ શીખવવાને હું તો કદાપિ તૈયાર ન થાઉં. પણ હવે આ વાતને ન લંબાવું. આટલેથી મારા વિચાર તું જાણી લેજે."[1]

[1] મહાદેવભાઈની ડાયરી
પુસ્તક પહેલું, પૃ. ૨૨૯-૩૦
(પહેલી આવૃત્તિ)

卐

ઉત્તર યાત્રા

સ્વામી આનંદ

૪

ઘરબાંધણી–ધંધા–વસ્તી

ગઢવાલના બે ભાગ છે: ટિહરી ગઢવાલ ને પાવડી ગઢવાલ. પહેલું દેશી રાજ્ય હતું ને પાછલું બ્રિટીશ. હવે બે જિલ્લા થયા છે. દરેકમાં ત્રણ ત્રણ હજાર પહાડી ગામડાં ને વસ્તી આશરે દસ લાખ જેટલી છે.

આ તરફનાં ગામડાં પહાડોના ઢોળાવો પર ખેતીની જમીનોની પડોશમાં અને બારે માસ વહેનારા એકાદ ઝરણાની નજીક આવેલાં હોય છે. આ ગામડાંનાં ઘરો દૂરથી કે સામેના પહાડ પરથી ડુંગરાઓમાં એક પર એક માળ–મજલા-વાળી ઉંચેનીચે આવેલી મજમેડીઓ જેવાં દેખાય છે. સપાટ જમીન મળે નહિ તેથી મકાનો ચડઉતર લાઈનોમાં બાંધેલાં હોય છે.

એક માળવાળાં ઘર ઘણાં હોય છે. માળને નાનીસરખી ગૅલેરી પણ આગલી બાજુએ કાઢેલી હોય છે પણ તે ઘણીવાર બે ફૂટથી વધુ પહોળી નથી હોતી. બે માળવાળાં મકાન જવલ્લે જ હોય છે. ઘર બાંધવા સારુ ડુંગરના ઢોળાવને કાતરીને ૨૦૦–૫૦૦ ચોરસ ફૂટ કે વધુ જમીન સપાટ કરી તે પર મકાન બાંધે છે. પહાડોના પેટમાં ભરેલાં પાણીના ભેજ ભોંયતળિયે ઘણી-વાર નડતી હોય, તેથી રાંધવા કે ઢોર પૂરવા માટે ભોંયતળિયાં રાખી વસવાટ માળે રાખે છે. આ ઉપલે માળે ચડવાની સીડી ઘરમાં નથી હોતી, પણ ઘરને બાહલે કરે પગથિયાં મૂકીને કરેલી હોય છે ને અંદર જવા સારુ કરાતી ભીંતમાં બારણું મૂકેલું હોય છે.

ઘરની ભીંતો સવા દોઢ ફુટ જાડાઈમાં મોરમ જેવા નરમ ચપટા પથરાઓની ચીપો ચપતરીઓ એક પર એક ગોઠવીને ઉભી કરે છે ને પછી અંદર બહાર બેઉ બાજુએથી તેને લાલ કે સફેદ ચીકણી માટીથી પ્લાસ્તર કરી લીપી લે છે. આ માટી અથવા ખડી ચૂના કે કળીચૂના જેવું કામ આપે છે ને રંગે પણ તેટલી જ ખુલતી હોય છે. કરાસીડીઓનાં કે બીજાં પગથિયાં પણ આમ જ તૈયાર કરી ઉપરથી એકેક લાદીપથ્થર ચોડે છે. પાતળી ભીંતો કરવી હોય તો આ પહાડોનાં જંગલોમાં થતા 'રિંગાલ' નામના હાથની આંગળી કે અંગૂઠા જેટલા જાડા વાંસ ભરીને તેને બેઉ બાજુથી એ જ રીતે પ્લાસ્તર કરી લીપી લે છે.

ઉત્તરકાશીમાં પહાડી વસ્તીના જેટલી જ કદાચ સાધુઓની વસ્તી છે. સાધુઓના વાસ બહારથી લાલ (ભગવા) રંગની માટીથી અને 'ગિરસ્થી' ગામલોકનાં ઘરો સફેદ ખડીથી રંગેલાં હોય છે. આ વિવેક દ્વારા દૂરથી દેખાતું મકાન ગૃહસ્થી લોકનું છે કે સાધુસંન્યાસીનો વાસ તે ઓળખવું સુતરું પડે છે.

પાકાં મકાનો જૂજ હોય છે. તેની છો અને પ્લાસ્તર મરડીઆ કાંકરા કે ધોળા પથ્થર ભઠ્ઠીઓમાં પકવીને કરેલા ચૂનાથી કરે છે. સીમેન્ટ હજુ આ તરફ આવ્યો નથી (કારણ ટટ્ટુ પથ્થર પર લાદીને લાવવામાં કોથળી દીઠ ૧૨–૧૫ રૂ. મજૂરી પડે.) મકાનોને બારીબારણાં ઓછાં ને નીચાં રાખે છે. નહિ તો ટાઢ ખમે નહિ.

છાપરાં પર પ્રથમ ચીડનાં પાટિયાંની છત કરી તે પર શાહાબાદી લાદી જેવી પાતળા પથ્થરની લાદીઓ નળિયાંની જગાએ ગોઠવે છે.

મોભ ઉપર ઢાપાની જગાએ પણ એ જ મૂકે છે પહેના પથરા ચપતરીઓની ૧૫" જેટલી પહોળી ભીંત ચણી તે પર પહોળી લાદીઓ બેઉ બાજુ પાખ રાખી ચત્તીપાટ ચોડી દે છે આની લાદી ઓના પથ્થરવાળા પહાડ આ તરફ બધે જ્યા ને ત્યા હોય છે આ પથ્થર લાદીઓને સરખા કદમા ચોરસ કે લબચોરસ ઘડ્યા વગર એમ ને એમ ગોઠવીને ઘણાખરા છાપરા છાજેલા હોય છે આ લાદીઓ ૨૫–૫૦ કે વધુ વરસ કામ આપે છે ને મરામત બહુ ઓછી માગે છે

બરફની પ્રદેશ નજીક પહોચીએ એટલે ત્યાંની ઘરબાંધણી બદલાઈ જાય છે મકાનો જમીનથી લગભગ માથોડુ ઊંચે ચાર કે છ મજબૂત લાકડી થાભલા પર એનર વચ્ચે પખી ઉડાડનારા માટે બાંધેલા માળાની જેમ બાંધે છે ને નર્યા લાકડાના બનાવેલા હોય છે શિયાળામા બરફ બહુ પડે ને ઘરની આસપાસ બધે ૪–૬ ફુટ બરફ મહિનાઓ સુધી જામેલા રહે ઘણીવાર મકાનો પણ બરફ તળે ઢંકાઈ જાય તેથી આમ ઉંચા ને પ્રમાણમા ગરમ રહે તેટલા સારુ ભીંત ભોંય છાપરા બધુ લાકડાનુ બનાવે છે દરેક ઘરની મધ્યમા પથ્થરથી બાંધેલો એક ચોરસ લબ ચોરસ કે ગોળ ખાડો હોય છે તેમા અગ્નિ રાતદિવસ સળગતો નાખવામા આવે છે

શિયાળામા દિવસે ગાએ જ્યારે વાદળા કે 'કોહર' (ધુમ્મસ) ન હોય ત્યારે લગભગ બધા જ ગામલોક, છૈયા, બાળક, નાનમોટા સૌ પોતપોતાના છાપરા પર ચડીને 'ધૂપ (તડકો) સેકવા' બેસે છે ને અધવાસીરવાનુ કે તકલી પર ઊન કાતવાનુ કામ કરે છે પહાડોમા ઘણેખરે આ રિવાજ છે

એક બીજો રિવાજ ઉત્તરકાશીમા જોઈ અને પછી નરાઈ ઉપરની અહી નાનમોટા કમ્પાઉન્ડ કે વાડાવાળા દરેક ઘરને લાદીપથ્થરના ટચુકા છાપરા તળે નાની ભીંત બાંધીને તેમાં • મોટી બરાબર ગુજરાત–કાઠિયાવાડમા હોય છે તેવી એક નાની ખડકી હોય છે દરેક ખડકીમાં આપણે ત્યાના જેવા જ બહારની બાજુએથી ગોળ ફેરવીને ઉઘાડવાસ કરી શકાય એવા લાકડાના આગળા અને બહાર બેઉ બાજુએ ગુજરાતમા હોય છે તેવા જ બમ્બે નાના ઓટા હોય છે આ રિવાજ ક્યાથી ને કેવી રીતે અહી આવ્યો હશે અથવા તો આ સરખા મણીની પાછળ કશા દેશાતરનો ઇતિહાસ છુપાએલો હશે કે નર્યો અકસ્માત જ હશે તે તો સંશોધકો જાણે

પાછળ હુ કહી ગયો તેમ આ પહાડોની વસ્તીનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે નદીના ઘાટની પાયરીઓ જેવા એક ઉપર એક ખેતરો પહાડોના ઢોળાવો પર તૈયાર કરીને તેમા ધાન (ડાંગર), ઘઉ, અરહર (તુવેર), મગ, અડદ, મકાઈ, સરસવ, તલ, વગેરે વાવે છે તબાકુ પણ કપાસ પોતાપુરતી કરે ઘઉ ડાંગરની જમીનો કરતા નબળી જમીનોવાળા ખેતરોમા ગરીબોના ખોરાક તરીકે મડુવા, જંગોરા, (આપણે ત્યાના કોદરા, બંટી કે કોકણના નાગલી, વગેરે મળતા અનાજ) માડવા, ચીણો વગેરે વાવે છે મોટી નદી–ખીણોમા શિયાળા સિવાય છ–સાત મહિના સારી પેઠે ગરમી રહે છે તેથી અનાજ, શાક ભાજી, ફળફૂલ, આંબા કેળ બધુ લગભગ દેશના જેટલી જ સહેલાઈથી પાકે છે માત્ર જમીન બહુ નાની, સાંકડી ને ઊંચીનીચી તેથી મહેનત પૂરી ને નીપજ ટૂંકી બીજી બાજુ પાણીની નિપુણતા, ને ખાતર કુદરત સદાય એમની લાવ્યા કરે, એટલે દુકાળનો ડર નહી નહિ.

એની ઉપયોગી ઢોરમા ગાય બળદ જ મુખ્ય છે પણ ગોવશ ભૂખ્યા વાકે જેવો હોય તેવો ને તદ્દન ઉપેક્ષિત છે સાગ ઢોર ઘણુંખરું ગામની હદેવાની મનાઈ જ્યાં લગાઈના વૈદોમા જાનવરોના ખોરાક માટે ખેચાઈ ગયા જે બચ્યા ન આવે મોજુદ છે ને ટીંગુ ને શાત્વીય અમુક સમજુ દૂધ વગર જીવે છે, જેવુ તેવુ કામ આપે છે ને માણસના કુટુંબનિર્વાહની જોખવદારી કરે છે

છે. ગાયો શેર અરધો શેર દૂધ આપનારી ને બેત્રણ મહિના દૂઝનારી હોય છે. બળદ નાનાં ખેતર ક્યારીમાં કામ કરે એવા પણ ધીંગો માણસ આપે તેનાથી વધુ કામ ભાગ્યે જ આપે એવા હોય છે. ગામલોક ગાયબળદ વાછરૂને સવાર થયું કે તગડી મૂકે, લીલાછમ ડુંગરોમાં તે આખો દિવસ ચરે, પાણી પીએ ને ઘેર આવી છાણખાતર આપે. ઘરનું એકાદ છોકરૂં તેની પાછળ 'ગ્વાલા' (ગોવાળ) તરીકે ઘરવાળા મોકલી રાખે. એનું કામ એટલું જ કે કોઈ ઢોર પહાડની કરાડેથી ચરતું ચરતું ગબડી પડીને મરી જાય તો ઘેર આવીને ખબર આપે ને ઘરના લોક 'રામ રામ, નુકસાન હો ગયા' કહીને પાછા કામે વળગે. સામાન્યપણે આ પહાડી ગાયબળદ બકરી જેટલાં જ પગનાં સાબુત હોય છે ને આવા અકસ્માતો જૂજ બને છે.

આપણે ત્યાંની જેમ ભેંશોની આ તરફના લોકો પણ વધુ માવજત રાખે છે. ભેંશો પણ આ બાજુ સુખી હોય છે એમ એમના દેખાવ જ કહી આપે છે. તેમને આ ઠંડા મુલકમાં ગરમીથી કાયર થઈને માંદણાં કે ખાડાખાબોચિયાં શોધવાં પડતાં નથી. પહાડી ભેંશોને ડીલે ત્રણ ઇંચ જેટલા લાંબા નીમાળા હોય છે. ગરમીના દિવસો હોય ને ખીણો બહુ તપે ત્યારે લોકો તેમને ઉપર 'ઢાંડે' એટલે પહાડોની ટોચ તરફ ઊંચાઈએ ઢંડકમાં લઇ જાય છે. ભેંશો સારૂં દૂધ આપે છે. આ દૂધ દહીં લોકો જાત્રાના દિવસોમાં સડક પરની ચટ્ટીઓ અને દુકાનો પર આણીને વેચે છે. બાકી ઘી કરે છે. પાડાનો ઉપયોગ ભેંશોને ફળાવવા ઉપરાંત ખેતીના કે એવા બીજા કશા કામમાં થતો મેં નથી જોયો.

પહાડની સ્રીઓને તેમનાં ઘરકામોમાંથી એક રાહત અહીં કુદરતે આપી છે. અહીં સ્રીઓને કદી દળવું પડતું નથી. દરેક ગામડાની આસપાસ નીચે ક્યાંક એકાદ નાળું વહેતું હોય કે મોટી નદીને મળતું હોય. તેનાં પાણી જોસથી અફળાતાં હોય કે ધોધમાં પડતાં હોય તેવી જગાએ ગામ લોકો ગાડાના ચાક જેવું લાકડાનું એક પૈડું ગોઠવીને કાંઠે જળચક્કી ગોઠવી દે છે. પૈડાના આરા જળધોધના મારથી ફર્યાં કરે છે ને તેની જોડે ગોઠવેલી ચક્કીની ધરી ફરીને ઉપરની ચક્કીને ફેરવે છે. ચક્કી ઉપર એક મોટો ટોપલો બાંધેલો હોય છે તેમાં અનાજ નાંખે છે ને તે જોઇતા પ્રમાણમાં ખરે છે. આ ચક્કીઓને "ઘરાટ" કહે છે. ઘઉં મંડુવાના પાક લણી લઇને લોક નવરા થાય એટલે પછી આવી જળચક્કીઓ દરેક ગામવાળા ચાલુ કરી દે છે ને પોતપોતાના ઘરનાં જે કંઇ અનાજ દળવાનાં હોય તે બધાં એકાદ બે દહાડામાં સામટાં દળી લે છે. ટોયા કે રખા તરીકે ઘરનું એકેક છોકરૂં દેખરેખ પૂરતું બેસાડીને આખું ગામ પોતપોતાનાં અનાજ આખી મોસમ પૂરતાં દળી લે છે ને પછી 'ઘરાટ'ના પથરા લાકડાં સાચવીને આવતી મોસમને સારૂ મૂકી દે છે. આ પથરા લાકડાં ગામની સહિયારી મિલકત હોય છે.

દળી આણેલા આટાને દરેક કુટુંબ લીંપેલી કોઠી કરંડિયાઓમાં ભરી મૂકે છે. ઠંડા મુલક, તેથી આટો ૭ ૭ મહિના સુધી બગડતો કે ખોરો થતો નથી.

કુદરતની આટલી મહેર અને વિપુલતા છતાં આ તરફની વસ્તીના મુખી બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે ગોરપદું જ કરે. ભણેલા કોક હોય. જાત્રાળુઓ પાસેથી મળતી દક્ષિણા એમની કમાણી ને બાપીકો ગરાસ. આ ગરાસના દસ્તાવેજ રૂપ મોટા મોટા ચોપડા બાંધીને આ ગોર મહારાજો, જેઓ 'પંડા' નામે આખા હિંદુસ્તાનમાં વિખ્યાત છે, તેઓ શિયાળામાં દેશ પર ઉતરી પડે છે. તેમની વહીઓ (ચોપડા) માં તમામ જાત્રાળુ જજમાનોનાં પેઢી દર પેઢીનાં નામઠામ ને વંશાવળીઓ નોંધેલી હોય. તેને જોરે પ્રાંતે પ્રાંત પહોંચે ને

જજમાન રાજા પાસેથી ભોજન દક્ષિણા મેળવીને કમાણી કરી જાત્રાની મોસમ ચાલુ થાય તે અગાઉ પાછા પહાડોમાં ઘરઆંગણે આવી રહે. કેવળ બ્રાહ્મણો જ નહિ, પણ આ તરફના ઠાકુર ખેડૂતો ને કેટલાક હોંશિયાર શૂદ્રો પણ ગંગાજળની લોટીઓ ભરી નીચે દેશમાં જાય ને પોતાને 'ગંગાપુત્ર' તરીકે ઓળખાવી શિયાળાના ત્રણચાર મહિના દક્ષિણા ચરી આવે. આ એમની કમાણીમાં રોકડ ઉપરાંત વાસણકૂસણ, રાચરચીલું ને આખા કુટુંબને બે વરસ ચાલે એટલા ધોતીજોટા ને કાપડ પણ મેળવી લાવે. આખું હિંદુસ્તાન એમનું જજમાન ને આ ગંગાપુત્રો એમના ગોર એટલે આ ગરાસ એમને ખૂટ્યો ખૂટે નહિ.

ઘરઆંગણે બધી દુનિયામાં તેમ અહીં પણ બધું જ વૈતરું બૈરાં કરે. ખેતીમાં નીંદે, લણે, ઝરણાંનાં પાણી વાળે છોડે, ઘાસ આણે, બળતણ વીણી લાવે, ઢોરઢાંખર બાંધે છોડે, દોહે વલોવે, વાછરૂ ટોવે, ઘરમાં રાંધે ખવડાવે, વાસણ માંજે, પાણી ભરે, છોકરાં રાખે, વાળચોળ લીંપણ ગૂંપણ તમામ કામો બૈરાં જ કરે. મરદો બહુ તો ખેતરમાં ખણેખોદે, વાડ કરે, હળ ચલાવે, વાવે કે પથ્થરોના પાળા કરે. બાકી હાટબજાર કરે, તકલી પર ઊન કાંતે ને દસ વરસના છોકરાથી માંડીને ઘરડા સુધી બધા જ્યાં ને ત્યાં ઘડીએ ને પળે દુકાનોમાં, ઘરમાં કે પહાડી રસ્તાઓ પર એકબીજાને સામા મળે ત્યાં ભેળા બેસીને હુક્કા વડે તમાકુ પીએ. (ઊન કાંતવાનું ને હુક્કા પીવાનું હવે કંઈક ઓછું થવા લાગ્યું છે ને તેની જગાએ મીલકાપડનો ને સસ્તી સીગરેટનો વાપર વધી રહ્યો છે. છતાં હુક્કા જતાં વાર લાગશે) હુક્કા આ લોકો મોટેભાગે નળી વગર વાપરે છે. ને તેના નાળિયેરમાં જ્યાં નળી ખોસવાનું કાણું હોય છે ત્યાં આંગળી અંગૂઠાનું કુંડાળું કરી તેને હોઠ લગાડી ધુમાડો તાણે છે. ક્વચિત કોઈ હુક્કાને નળી લગાડેલી હોય છે તો તે ચાર છ ઇંચથી વધુ લાંબી નથી હોતી. હુક્કાનાં નાળિયેર ઘણીવાર પિત્તળનાં ને કલામય ઘાટવાળાં ભાતીગળ હોય છે.

બ્રાહ્મણોમાં થોડાક સંસ્કૃત વગેરે થોડુંઘણું ભણેલા હોય છે. ઘણા અંગ્રેજી ભણીને સરકારી કે બીજી નોકરીચાકરીઓમાં પણ ગયા છે. ભણેલા હોય કે અભણ, બધા 'પંડિત' કહેવાય ને પંડિત કરીને જ લખાય કે સંબોધાય. તેમનાં નામ પાછળ ઘણેભાગે દત્ત હોય. પંડિત બિશનદત્ત, ગૌરીદત્ત, લક્ષ્મીદત્ત, ભવાનીદત્ત, શિવદત્ત વગેરે. ક્ષત્રિયો ઠાકુર કહેવાય છે ને તેમાં પણ થોડાઘણા ભણ્યા છે. બાકી મોટો ભાગ ખેડૂતોનો ને કેટલાક સરકારી કે સ્ટેટની નોકરીઓમાં. ઉપરાંત અસંખ્ય નૌજુવાનો છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન લશ્કરોમાં ભરતી થયા. ગઢવાલી જુવાનો પલ્ટનોમાં ને પોલીસોમાં ઘણા છે.

વૈશ્યો પહાડોમાં ઓછા છે. છે તે મોટે ભાગે દેહરાદૂન, સહારનપૂર, મોરાદાબાદ વગેરે તળેટી નજીકના જિલ્લાઓમાંથી પહાડોમાં આવી વસ્યા છે. આ લોકો દેહરાદૂન કે હૃષીકેશ રસ્તે ખચ્ચરો પર દેશમાંથી કરીઆણું, સૂકો મેવો, ખાંડ, ગોળ, તેલ, કેરોસીન, કાપડ, નીમક (આ તરફ બધે સિંધવ જ વપરાય છે) વગેરે મંગાવે છે ને પહાડોમાં વેચે છે. ઉપરાંત સાબુ, કટલરી સામાન, બાટાના કંતાની જોડા, તાંબા પિત્તળ કે લોખંડનાં વાસણ વગેરે પણ આ જ લોકો વેચે છે. પહાડી ક્ષત્રિયો જાત્રાની મોસમ પૂરતા એટલે ઉનાળાના મહિનાઓમાં જાત્રાળુઓ ચાલે તેટલો વખત સડકોને કિનારે આવતાં ગામડાં કે ચટ્ટી (વિશ્રામસ્થાનો) ઓમાં આટો, દાળ, ચાવલ, નીમક, ઘરની નીપજનાં આલુ (બટેટાં), ઘીદૂધની દુકાનો નાંખે છે ને મોટેભાગે ઘરની નીપજની જ ચીજો વેચી કમાણી કરે છે. હવે ઘણાઓ ચાની હોટેલો પણ કરવા લાગ્યા છે. ચટ્ટીના દુકાનદાર પાસેથી વટેમાર્ગુ સીધું ખરીદે એટલે તે તેને ઊતરવાની જગા ને રાંધીખાવાનાં વાસણ મફત આપે છે. અગાઉ બળતણ પણ આપતા. હવે બળતણના પૈસા લે છે.

શદ્રોને ડોમ-અથવા શિલ્પકાર કહે છે. તેઓ અછૂત ગણાય છે. આ હરિજનો બધી જાતની મજૂરીનાં કામો કરે છે. દેવમંદિરોના કમ્પાઉન્ડમાં ને ત્રૈવર્ણિકોને ઘેર શુભ પ્રસંગ હોય ત્યારે ઢોલ વગાડે છે. પહાડોમાં થતા 'રિંગાલ' નામના વાંસમાંથી મજબૂત કંડી-ટોપલા અને ચટાઈઓ બનાવે છે. 'બબ્બી' નામનું અરધો ઇંચ પહોળું પોલું ને ચપટું ઘાસ નદીકાંઠે કે ખીણોમાં ઊગે છે તેનાં સુંદર આસનો ગૂંથે છે. ઘણા હરિજનો સુતારકામ, લુહારકામ, ઓડકામ (ઘરની ભીંતો ઊભી કરવાનું) પણ કરે છે, ને સારા કારીગર હોય છે. ખેતીકામની મજૂરી ને લાકડાંના ભારા જંગલમાંથી વીણી લાવવાનાં કામ તો કરે જ. ત્રૈવર્ણિકો તેમને છેટા રાખે છે. ઘરમાં કે દેવમંદિરોમાં આવવા દેતા નથી ને તેમની નફરત કરે છે.

કારીગર વર્ગમાં સોનાર, સુતાર, કડિયા, લુહાર વગેરે હોય છે. વણકરો ખાસ નથી હોતા. મીલસૂતરનાં હાથે વણેલ પાણકોરાં પહાડી દુકાનદારો નજીબાબાદથી મંગાવીને વેચે છે. એકૂલો જાતે કાંતી લીધેલું ઊન ઘરમાં વણી લે છે કે વણાવે છે. ૧૦-૧૨ થી ૧૬-૧૮ ઇંચ સુધીના પનાનું ઊન કાપડ પટ્ટુ જેવું વણે છે ને તેમાંથી જ મરદબૈરાં બધાંનાં કપડાં કરે છે. ઠંડા મુલક એટલે આ લોકોનાં કપડાંમાં આવાં હાથે કાંતેલ વણેલ ઊની કપડાં જ વિશેષ હોય છે. હવે મીલોનાં કે હાથસાળનાં સુતરાઉ કાપડનો વાપર વધવા લાગ્યો છે.

જો કે હવે પહાડોમાં પણ મોટર રસ્તાઓ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યા છે છતાં હજુ ઘણીખરી વેપારી માલની લાવજા લદ્દુ ટટ્ટુ (pack ponies) તેમ જ ખચ્ચરો ઉપર થાય છે. દેહરાદૂનથી ઉત્તરકાશી ૭૦-૭૫ માઈલ ખચ્ચર પર લાવવાનું ભાડું બંગાળી મણે ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયા પડે છે. હવે રીશીકેશથી ૭૫ માઈલ સુધી આ પહાડોમાં મોટર રસ્તા થયા છે. એક ખચ્ચર બે બંગાળી મણ ને ટટ્ટુ સવા દોઢ મણ બોજો લાવે છે. આ ધંધો કરનારા વણઝારા જેવા લોકો દેહરાદૂન વગેરે તરાઈના પ્રદેશોમાં રહેનારા અરધા પહાડી જેવા લોકો હોય છે. આમાં પહાડી લોકો પણ કોઈ હોય છે. આ લોકો દેશમાંથી એટલે દેહરાદૂન, સાહરનપૂર, હરદ્વાર, નજીબાબાદ વગેરે ઠેકાણેથી માલ ભરીને ઠેઠ બદરીકેદાર, ઉત્તરકાશી, ભટવાડી સુધી પહોંચાડે છે. કેટલાક તેનાથી પણ ઉપર સુધી પહોંચી ને તેવી જ વણઝારો બરફની પ્રદેશોની આરપાર ટીબેટ જોડે કરનારા ભોટિયા વણઝારાઓ જોડે વેપાર અને માલના અદલાબદલા કે હેરફેર કરે છે. આવા ભોટિયા વેપારીઓ પાસેથી તેઓ ટીબેટી ધાબળા, જેને ઘુમકર કે થુલમા કહે છે, કસ્તુરી, શિલાજીત, ટંકણખાર (બોરેક્સ) ઈ૦ લે છે ને અનાજ, કાપડ, તાંબાપિત્તળનાં વાસણ વગેરે બદલામાં આપે છે. બદરીનાથ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી વગેરેની આસપાસ આવા ટિબેટમાં જનારા ઘાટમાર્ગો છે તે રસ્તે આ ભોટિયા વેપારીઓની વણઝારો વરસમાં ત્રણ-ચાર માસ જુલાઈથી અકટોબર સુધી ચાલે છે. પછી એ બધા બરફની ઘાટો બરફ તળે દટાઈને બંધ થઈ જાય છે.

આ પ્રદેશમાં દારૂનાં પીઠાં ક્યાંએ નહોતાં. વીસ વરસ અગાઉ ટીહરીના રાજાએ આવકની બળતરાએ દર આઠ-દશ માઈલે જાત્રાના રસ્તાઓ ઉપર પણ નાંખ્યાં. આને 'ભઠ્ઠી'ઓ કહે છે. કારણ રાજ્ય પાસેથી ઇજારો રાખનાર ત્યાં જ ભઠ્ઠી નાંખી દારૂ ગાળે છે ને વેચે છે. કહે છે કે રાજા આ ઈજારાઓમાંથી વરસે ૭-૮ લાખ રૂ.ની આવક કરતો! આ દારૂભઠ્ઠીઓનાં ઝૂંપડાં જાત્રા રસ્તે બબ્બે ચચ્ચાર માઈલ પર આવતી ચા દૂધની પહાડી હોટલો જેવી જ ઘાસફૂસનાં બનેલાં હોય છે તેથી અજાણ્યો મુસાફર કે જાત્રાળુ છેતરાઈને તેમાં પેસવા જાય છે. પણ તરત જ તેને પાછા ફરવું પડે છે.

, ટિહરીનો રાજા મહા નાપાક માણસ હતો. પોતે 'બોલંદા બદરીનાથ' કહેવાતો. પંડાગોરોએ તેને 'બોલતો ચાલતો બદરીનાથ' બનાવીને તેના દર્શનનું માહાત્મ્ય ફરજિયાત કરેલું. આવા 'બોલતા બદરીનારાયણ પ્રભુ' એ દારૂના ઇજારા દઈ રાજની આવક વધારી ને એની રખાતે વેશ્યા વ્યવસાય માટે દેશનાં શહેરોમાં ગંગાજમનાની દીકરીઓને પૂરી પાડવાની એજન્સી દેહરાદૂનમાં નાંખી. થોડાં વર્ષો બાદ સુમન નામના યુવક આગેવાને રાજાના જુલમોને પડકાર આપ્યો ને જેલમાં ૮૪ અપવાસ કરી શહીદ થયો. પાછળ જ ૧૯૪૭ માં રાજની પ્રજાએ ક્રાંતિ કરી. રાજા ભાગ્યો ને મોટર અકસ્માતમાં મૂઓ.

છેલ્લા મહાયુદ્ધે આખા દેશમાં તેમ પહાડો-માંથી પણ ખેતી ઉપયોગી પશુઓનો સોથ વાળ્યો. તેથી ઘીદૂધની તેમ જ બીજી બધી મોંઘવારી આ પહાડોમાં દેશની પેઠે જ તુરત ધ્યાનમાં આવે છે. અને જો કે અનાજ મૂળે જ આ પહાડોમાં જૂજ પાકતું હોવાથી અને તેને નીચે દેશમાં લઈ જવા મોટેભાગે ટટ્ટુ-ખચ્ચરની પીઠે લઈ જતાં મોંઘું પડી જાય તેથી વિશેષ બહાર જતું નથી, છતાં અગાઉ અહીં ઘીદૂધ તથા આટો દાળ ચાવલ ઇ૦ ખોરાકીની ચીજોની જે સોંઘારત હતી તે તો આજે સ્વપ્નું બની ગઈ છે. આ રહ્યા એક રૂપિયે મળતી ચીજોમાં પડેલા તફાવત બતાવતા આંકડા :

	૧૯૦૭	૧૯૩૬	૧૯૪૭	૧૯૫૭
ઘઉંનો આટો	૧૪ રતલ	૨૪	૨॥ રતલ	૧॥
ચોખા ઝીણા સુગંધી	૪૪ ,,	૨	૩ ,,	૧॥
,, જાડા	૫૬ ,,	૩૦	૫-૬ ,,	૨
બટેટાં ૧ પૈસાનાં	૧૫ ,,	૧	દોઢઆને ,,	૩-૪ આને
દૂધ ૦	૪૮ ,,	૧૬	૨-૩ ,,	૦॥।
ઘી	૧૩ ,,	૩-૪	૦॥। ,,	૧૫ તોલા સેળભેળિયું
નીમક	૨૪ ,,	૧૦	ઘઉંની ભારોભાર	ઘઉંની ભારોભાર

ગામડાંમાં અગાઉ ઘીદૂધની કમીના નહોતી. આજે જોવા મળતાં નથી. ઉત્તરહિંદમાં બધે તેમ આ પહાડોમાં પણ શાક વઘાર ઘીથી જ કરવાની રીત હતી. હવે તેલ વપરાવા લાગ્યું છે. વેજીટેબલ પણ આવવા લાગ્યું છે. ભલું છે કે અનાજ ગામલોકોને ઘરનાં હોય છે. નહિ તો લોક માખીઓની જેમ મરતાં દેખાત. અગાઉ હું આ પહાડોમાં ફરતો ને ગરીબ લોક સામા મળે ત્યારે જાત્રાળુ પાસે 'સુઈ ધાગા' માગે 'બિંદી' માગે. રોટી માગતા મેં કદી ન જોએલા. હવે પેટ તરફ આંગળી ચીંધી 'રોટી' માગે છે. ઉત્તર-કાશીમાં સાધુનિવાસો આગળ 'ભિક્ષા' ટાણે આવાં ડોમ (હરિજન) છોકરાંઓ ને બૈરાંઓ વધેલી 'રોટી'ની આશાએ દયામણે ચહેરે ફરતાં હોય છે.*

卐

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ. લેખકની લેખી પરવાનગી વગર આ લેખમાળા અગર તેનો કોઈપણ અંશ કે ભાષાંતર કોઈથી છાપી શકાશે નહિ.

રાજકીય નોંધ

પ્રોફે. પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર

આદર્શ રાજદૂત ગગનવિહારીભાઈ

જગતની એક મહાસત્તાની રાજધાનીમાં પાંચ વર્ષથી વધુ સમય ભારતના રાજદૂત તરીકે ખૂબ સફળ ને સુંદર કામગીરી બજાવ્યા બાદ શ્રી ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા તાજેતરમાં સ્વદેશ પાછા ફર્યા છે. વોશિંગ્ટનમાં વિદાયવેળાએ જે પ્રકારનું સન્માન ને પ્રેમભાવ શ્રી. ગગનવિહારીભાઈએ મેળવ્યાં એવાં ભાગ્યે જ કોઈ રાજદૂતે છેલ્લાં અનેક વર્ષોમાં મેળવ્યાં હશે! સ્વાતંત્ર્ય બાદ સ્વાભાવિક જ પરદેશોમાં આપણાં એલચીખાતાંઓ ખોલાયાં, અને જોતજોતામાં ભારતે વિવિધ દેશોમાં પોતાના ચુનંદા રાજદૂતો મોકલી આપ્યા. અગિયાર વર્ષથી સ્વતંત્ર એવા બીજા કોઈ દેશે ભારત જેટલી પ્રગતિ આ દિશામાં નથી કરી! અમેરિકામાં છેલ્લાં અગિયાર વર્ષોમાં આપણા પાંચ રાજદૂતો ગયા—આ ક્રમ પ્રમાણે: શ્રી. આસફઅલી, શ્રી. બી. રામ રાવ, શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, શ્રી. બી. આર. સેન અને ગગનવિહારીભાઈ. પ્રથમ ચાર વ્યક્તિઓએ શરૂઆતમાં સાડાચાર વર્ષોમાં કામ કર્યું, ગગનવિહારીભાઈએ પછીનાં સાડાપાંચ વર્ષ સુધી વોશિંગ્ટનમાંનો કિલ્લો સંભાળ્યો ને સુદૃઢ કર્યો! ઈ. સ. ૧૯૫૨ના સપ્ટેંબરમાં તેમની નિમણૂક થઇ. ૧૯૫૨થી ૧૯૫૮નો સમય ભારત અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધોની દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યનો નીવડ્યો. આ સમય દરમિયાન અનેક પ્રકારની સીધી ને આડકતરી મુશ્કેલીઓ ને મતભેદો બન્ને દેશો વચ્ચે થયાં. પાકિસ્તાનને અમેરિકન લશ્કરી સહાય, ગોવા અંગે ડલેસની વિચિત્ર નીતિ, બગદાદ કરાર અને 'સીએટો' જેવાં લશ્કરી જોડાણોમાં અમેરિકાનો ફાળો, ભારતની તટસ્થ પરદેશનીતિની સાચીખોટી ટીકાઓ આ બધાને કારણે બન્ને દેશો વચ્ચે અંતર વધ્યું. બીજી તરફ સુએઝની કટોકટી વખતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા ઉકેલ આણવાની અમેરિકન નીતિ, ભારતને આર્થિક મદદ માટે અમેરિકામાંની ઝુંબેશ, ડિસેંબર ૧૯૫૬માં અમેરિકામાં નેહરૂ–આઈઝનહોવરની મિત્રતાભરી વાતચીત–આવા બનાવોને લીધે બન્ને દેશો વચ્ચેની મિત્રતાની સાંકળ મજબૂત પણ જરૂર થઇ. આ બધા કડવામીઠા પ્રસંગોના રાતદિવસના સાક્ષી ગગનવિહારીભાઈ! એમણે ખૂબ કુનેહથી, ખંતથી, ધીરજથી ને મીઠાશથી વાટાઘાટો, મંત્રણાઓ ને ચર્ચાવિચારણાઓમાં ભાગ લીધો, અમેરિકન સરકારને ભારતનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવવામાં અને ભારત સરકારને અમેરિકન નીતિધોરણોનો ખ્યાલ આપવામાં ગગનવિહારીભાઈના આ ગુણોએ સરસ ભાગ ભજવ્યો. સપ્ટેંબર ૧૯૫૭માં, તે વખતના નાણાંપ્રધાન શ્રી. ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીએ આર્થિક સહાય માટે અમેરિકાની મુલાકાત લીધી, ને પાછળથી બીજી પંચવાર્ષિક યોજના માટે અમેરિકાએ ભારતને ૧૧૨ કરોડ રૂપિયા જેટલી સહાય આપી, તેનો ખરો યશ ટી. ટી.ને બદલે ગગનવિહારભાઈને મળવો જોઇએ એમ જાણકાર નિરીક્ષકોએ કહ્યું છે. મંત્રણાઓની જુદી જુદી કક્ષાઓએ ને જુદા જુદા પ્રસંગોએ સતત પરિશ્રમ કરીને ગગનવિહારીભાઈએ આદર્શ રાજદૂત કેવો હોવો જોઇએ, અને એ શું સિદ્ધ કરી શકે એનું સરસ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. હેરલ્ડ નિકલ્સને 'Diplomacy' નામના પોતાના સુંદર પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે, "સારી ને સફળ મંત્રણાઓનો પાયો નૈતિક પ્રભાવ છે, અને એવા પ્રભાવનો આધાર નીચેના સાત ખાસ રાજનૈતિક ગુણો પર અવલંબે છે: સત્યનિષ્ઠા, ચોકસાઈ, શાંત પ્રતિભા, મીઠો સ્વભાવ, ધીરજ, નમ્રતા અને વફાદારી." શ્રી ગગન-

વિહારી મહેતાની કારકીર્દિમાં આ સાતે ગુણો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પણ ભેગાં એમનામાં જોવા મળ્યાં એ એમની મોટી સિદ્ધિ છે. 'મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' અને 'ન્યુયોર્ક ટાઇમ્સ' જેવાં અખબારોએ લાંબા અહેવાલો પ્રસિદ્ધ કરીને, ગગનવિહારીભાઈની ખોટ વૉશિંગ્ટનમાં બધા પક્ષોને ને સરકારી અફસરોને ખૂબ સાલશે એમ જણાવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૨ સુધી વૉશિંગ્ટનમાં બ્રિટિશ રાજદૂત તરીકે રહેલા સર ઓલિવર ફ્રેંક્સની નિવૃત્તિ વખતે જેમ સર્વવ્યાપી પ્રેમ ને આદરની ભાવના અમેરિકામાં વ્યક્ત થઈ હતી, તેવી જ લાગણી આ વર્ષે ગગનવિહારીભાઈના જવાથી સૌને થઈ.

લોકસભામાં વિરોધ-પક્ષ

પાર્લામેન્ટરી રાજ્ય પદ્ધતિમાં વિરોધ-પક્ષનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. ઇંગ્લંડમાં તો એનું અનેરું વૈશિષ્ટ્ય છે. લંડનમા "રાણીની સરકાર" સાથે "રાણીનો વિરોધ-પક્ષ" છે. અને વિરોધ-પક્ષના નેતાને 'રાણીની સરકાર' દર વર્ષે રીતસર પગાર આપે છે! સરકારની ટીકા સતત ને બરાબર થયાં કરે તે સારુ! હેરલ્ડ લેસ્કીએ વારંવાર કહ્યું છે કે પાર્લામેન્ટરી લોકશાહીમાં સરકારો હંમેશ પોતાના ટેકેદારોની પ્રશંસા કરતાં પોતાના વિરોધીઓની ટીકાઓથી વધુ કાર્યક્ષમ બને છે, તે રાજ્યવહીવટ વિષે વધુ શીખે છે. એ દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાં મજબૂત, નિરોગી, ને રચનાત્મક પાયા પર સ્થાએલ વિરોધ-પક્ષ નથી એ ભારે મોટી કમનસીબી છે. પહેલી ચૂંટણી બાદ નવી દિલ્હીમાં લોકસભામાં કોંગ્રેસ પક્ષે ભયંકર મોટી બહુમતિ મેળવી, ગઈ બીજી ચૂંટણીમાં પણ એ જ ભયાનક ચિત્ર ફરી દોરાયું છે. ૫૧૨ સભ્યોમાં કોંગ્રેસ પક્ષના આજે ૩૫૦ થી વધુ સભ્યો છે, બીજી તરફ કોઈ એક વિરોધ-પક્ષ પાસે ૫૦ સભ્યો જેટલું પણ સંખ્યાબળ નથી. પ્રથમ લોકસભામાં (ઈ. સ. ૧૯૫૨-૧૯૫૭) વિરોધ-પક્ષને રીતસર માન્યતા આપવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો ત્યારે સ્પીકર શ્રી. દાદાસાહેબ માવળંકરે લોકસભામાં રીતસરના વિરોધ-પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવનાર પક્ષ પાસેથી ત્રણ શરતો પળાય એ અંગે સરસ સૂચન કર્યું: (૧) વિરોધપક્ષનું સંખ્યાબળ ઓછામાં ઓછું પચાસ જોઇએ, (૨) બધા સભ્યોએ એક રાજકીય મતપ્રણાલિને અનુસરીને ચૂંટણી લડી હોવી જોઇએ; (૩) પક્ષનું તંત્ર ને વ્યવસ્થા લોકસભામાં તેમજ બહાર દેશમાં સર્વત્ર હોવાં જોઇએ. કેવળ લોકસભા પૂરતું એક કામચલાઉ તંત્ર નહીં ચાલે.

આ ત્રણે શરતો પાછળનો હેતુ એ હતો કે વિરોધ-પક્ષનો વિકાસ મૂળથી જ સારા ને યોગ્ય પાયા પર થાય. લોકસભામાં પચાસ સભ્યોની ગણપૂર્તિ (quorum) છે, એટલે વિરોધ પક્ષ પાસે એટલા સભ્યો તો હોવા જ જોઇએ, જેથી સરકાર પક્ષના ને અન્ય સભ્યોની ગેરહાજરીમાં પણ લોકસભાનું કામકાજ ચાલુ રાખવા જેટલી શક્તિ વિરોધ પક્ષ પાસે હોય! વળી, રાજકીય વિચારસરણીઓના શંભુમેળાને વિરોધ પક્ષ ગણી ન શકાય, તેમજ કોંગ્રેસ પક્ષનો જ વિરોધ કર્યા કરવો એ સામાન્ય હેતુથી બધાં ભેગાં મળે એને પણ વિરોધ પક્ષની એકતા ન ગણાવી શકાય! એ દૃષ્ટિએ બીજી ને ત્રીજી શરતો મહત્ત્વની છે. ગઈ પાર્લામેન્ટમાં સામ્યવાદી પક્ષને 'જૂથ' (group) તરીકે સ્પીકર માવળંકરે સ્વીકારેલો. પણ વિરોધ પક્ષ જેવો કોઈ નહોતો. 'જૂથ' તરીકે ઓળખાવવા સારુ ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યો જોઇએ એમ સ્પીકરે ઠરાવ્યું. કોઈ સભ્યે પૂછ્યું: "ત્રીસ જ કેમ?" સ્પીકરે કહ્યું: "વાહનો માટે ઝડપની મર્યાદ ૨૫ કે ૩૦ જ કેમ? ૨૬ કે ૨૯ કેમ નહીં? આવા

પ્રથામાં ઉપરીને સત્તા મળ્યા પ્રમાણે એ નિર્ણય કરે છે, ને સૌ તે સ્વીકારે છે, એવું જ કાંઈક આમાં સમજવું !" ગઈ વખતે, વિરોધ પક્ષ તરીકે ઓળખાવવા માટે પચાસ સભ્યોને ભેગાં આણવાનો પ્રયાસ સમાજવાદીઓએ અને "પ્રગતિશીલ જૂથે" કરેલો, પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. હવે ચાલુ બીજી પાર્લામેન્ટમાં આ દિશામાં નવેસરથી પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ગયા મહિને લોકસભામાંના ત્રણ પક્ષો—પ્રજા-સમાજવાદી, ગણતંત્ર પરિષદ અને કહેવાતો "સ્વતંત્ર પ્રગતિશીલ પક્ષ"ના નેતાઓ અને સભ્યો ભેગાં મળ્યાં અને એમણે આચાર્ય કૃપાલાનીને નેતા તરીકે ચૂંટીને "સંયુક્ત સમાજવાદી વિરોધ પક્ષ" સ્થાપવાનું પહેલું પગલું ભર્યું એ નવા પક્ષની સંખ્યા ૪૦ ઉપર પહોંચી છે. સંભવ છે કે પચાસનો આંકડો આ પક્ષ સર કરી લે! પણ બીજી બે શરતોનું શું? આ નવો પક્ષ એક જાતનો "રાજકીય શંભુમેળો" નથી? ગણતંત્ર પરિષદના સભ્યો સમાજવાદીઓ ક્યારે બન્યા? અલબત, ભારતના રાજકારણમાં આજે 'સમાજવાદ' શબ્દ છાશવારે સહુ ઉચ્ચારે છે, પણ લોકશાહી—પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિ અને સમાજવાદને સંલગ્ન કરી નવી સમાજરચના કરવાની સમાન દૃષ્ટિ અને ભૂમિકા ને કાર્યક્રમ આ નવા વિરોધ પક્ષ પાસે છે ખરાં? સામ્યવાદી પક્ષ આજે કૉંગ્રેસ પક્ષનો પ્રથમ હરીફ છે. એને હંફાવવા સારુ અને કૉંગ્રેસને સત્તા પરથી દૂર કરી પોતે સત્તા મેળવવા સારુ લોકશાહી-સમાજવાદમાં શ્રદ્ધા ધરાવતાં તત્ત્વો ભેગાં મળે એ જરૂર આવકારદાયક છે. પણ કેવળ "વિરોધ ખાતર વિરોધ" એ ન્યાયથી અને માત્ર પાર્લામેન્ટમાં જે ઐક્ય ને બહાર દેશમાં એથી ઊંધુ એવો વ્યવહાર કરનારા પક્ષોનો બનેલો આ નવો વિરોધ પક્ષ કેટલી હદે મૂળિયાં પકડશે, ને ક્યાં સુધી ટકશે? ડૉ. લોહિયાના સમાજવાદી પક્ષના આઠ સભ્યો આ સંયુક્ત સમાજવાદી વિરોધ પક્ષથી અળગા રહ્યા છે. એટલે સમાજવાદી વિરોધ પક્ષમાં ચુસ્ત સમાજવાદીઓ સિવાય બીજા બધા છે.

*

ઇમ્રે નાજને દેહાન્ત દંડ

ઈ. સ. ૧૯૫૬ ના ઑક્ટોબર-નવેંબરમાં હંગરીમાં ભભૂકી ઊઠેલા સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ વખતે દસ દિવસ સુધી વડા પ્રધાનપદે રહેલા ઇમ્રે નાજને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા અપાઈ ચૂકી છે એવા ચોંકાવનારા ને ક્રૂર સમાચાર મૉસ્કોથી સત્તાવાર રીતે પ્રગટ થયા છે. નાજને ખતમ કર્યાની વાત સૌપ્રથમ મૉસ્કો રેડિયોએ જાહેર કરી, અને પછી હંગરીની રાજધાની બુડાપેસ્ટમાંથી ત્યાંના સરકારી રેડિયો પરથી આ વાત વહેતી મુકાઈ એ સૂચક છે. હંગરી સામે દેશદ્રોહ કરવાના આરોપસર પકડાએલા નાજને રૂમાનિયામાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યા ને મૉસ્કોએ એમને ફાંસી આપી! સામ્યવાદી દુનિયામાં સામાન્ય માનવતા ને ન્યાયનાં કેવાં વિચિત્ર ધોરણો છે તેનું આ કેટલું કરુણ પણ સચોટ દૃષ્ટાંત! નાજ સાથે એમના બીજા ત્રણ સાથીદારોને (રશિયન ફોજોનો સામનો કરનાર જનરલ પાલ મેલેટર સહિત) પણ ફાંસીએ ચડાવાયા છે. બીજા પાંચને લાંબી કેદની સજાઓ કરાઈ છે. હંગરીમાં ૧૯૫૬માં જે લોકપ્રેરિત સ્વયંભૂ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ખેલાયું તેમાં સાથ આપીને ઇમ્રે નાજે વૉર્સો-પૅક્ટનો વિરોધ કર્યો અને હંગરીને ઑસ્ટ્રિયા માફક સ્વતંત્ર ને તટસ્થ દેશ જાહેર કર્યો. હંગરીની આંતરિક બાબતોમાં રશિયન દરમ્યાનગીરી સામે પણ નાજે નારાજી દર્શાવેલી. હંગરીની તટસ્થ નીતિને અપનાવવાની નાજે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘને અપીલ કરેલી.

[અનુસંધાન પૃ. ૧૫૮]

કુટુંબ આયોજન

વૈદ્ય નવનીતલાલ બ. પંડયા ગૃહીતાયુર્વેદશાસ્ત્ર

કુટુંબ આયોજન અંગે અત્યાર સુધીમાં 'પ્રસ્થાન'ના આરોગ્ય અંકોમાં ઘણું લખાઇ ગયું છે. મારા પોતાના જ બે લેખો સં. ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૩ ના આરોગ્ય અંકમાં છપાયા છે. સુરતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ શ્રી. બાપાલાલ ગ. શાહનો પણ એક લેખ સં. ૨૦૧૩ ના આરોગ્ય અંકમાં તથા અમદાવાદના વૈદ્યરાજ જાદવજી પાટડીવાળાનો સં. ૨૦૧૨ ના આરોગ્ય અંકમાં છપાયો છે. કુટુંબ આયોજનની તરફેણ કરતા લેખો અને અમારા લેખ અંગેના વિરોધી વિચારો શ્રીમતી સરોજિનીબ્હેન મહેતા એમ. એ. નો 'પ્રસ્થાન'ના સં. ૨૦૧૩ ના આઝાઢો અંકમાં અને 'પ્રેમળજ્યોતિ'ના ઉપનામથી લખાયેલ "પ્રેમ અને સંતતિ વિશે પુત્રીને માર્ગદર્શન" એ વિષય ઉપર વાર્તાલાપ રૂપે એક લેખ સં. ૨૦૧૪ ના કારતક માસના 'પ્રસ્થાન'ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કુટુંબ આયોજન ઉપરનો મારો લેખ વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ જ લખાયો હતો અને તેથી 'પ્રસ્થાન'ના આરોગ્ય અંક સિવાય બીજામાં તેનો પ્રત્યુત્તર ન આપવો એમ મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. મારા લેખથી વિરુદ્ધ વિચારના લેખકોએ કુટુંબ આયોજનની તરફેણમાં ઘણી દલીલો કરી છે તે બદલ તેમને અભિનંદન આપું છું. પણ આ બધી દલીલોમાં ફક્ત એક જ પ્રકારની દૃષ્ટિ રખાઇ છે. કોઇ પણ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવો હોય તો તેના બંને પાસાનો વિચાર કરવો જોઇએ. કુટુંબ આયોજન થવું જોઇએ તેના સિદ્ધાંતમાં અમારો વિચારભેદ નથી. કારણકે હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં અનિસંતતિ એ દરિદ્રતાનું મૂળ છે. એ એક સત્ય હકીકત છે. કુટુંબ આયોજન અંગેનો અમારો વિરોધ તેને અમલમાં મૂકાતી કાર્ય-પદ્ધતિનો છે. જે રીતે કુટુંબ આયોજન અત્યારે થઇ રહ્યું છે તેમાં માનવતાનું ધોરણ દિન પ્રતિદિન હલકી કોટીનું બનતું જાય છે. માણસનાં ચારિત્ર્યનો મુખ્ય આધાર શરીર, મન અને આત્માની પવિત્રતા છે. સંતતિનિયમનનાં સાધનોનો જનસમાજમાં નિરંકુશ પ્રચાર જે રીતે હાલમાં થઇ રહ્યો છે તે સમાજને ગંભીર હાનિ પહોંચાડે છે અને પહોંચાડશે એ ચોક્કસ માનજો. અથવા પતિપત્નીની વચ્ચે કલહ પેદા કરવાનું કારણ બને છે. મુક્ત વિહાર કરનાર નિરંકુશ કામાંધ યુવાન યુવતીઓમા તો ન જ થવો જોઇએ.

આપણી સરકારે સુરાજ્ય સ્થાપવા અનેક કાયદાકાનૂનો કર્યા છે અને તેથી માનવીને અનેક હક્કો આપ્યા–અપાવ્યા છે. પણ અરસપરસ એક બીજાંઓ વચ્ચે શી ફરજો છે તે, અપાવ્યું નથી. ખરી રીતે હકને માટેના કાયદાઓ ઘડયા કરતાં ફરજો માટેના કાયદા ઘડયા હોય તો જેટલા ગુનાઓ હાલ બને છે તે બને નહીં. સમાજની રચના કરવા તેમજ સુરાજ્ય સ્થાપવા માનવીને શારીરિક, ધાર્મિક, નૈતિક અને નાગરિક કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર છે. જ્યાં સુધી માણસનાં ચારિત્ર્યની ઉન્નતિના નીતિનિયમો ઘડવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કુટુંબ આયોજનની કોઇપણ પદ્ધતિ સફળ થવાની નથી. આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં બાળકથી માંડીને વયોવૃદ્ધ સુધીનાં દરેકનો આહાર, વિહાર, ચિંતન ઇત્યાદિ વિષયવાસનાને ઉત્તેજિત કરનારાં છે. આ માટે પાયાની કેળવણીમાં સૌપ્રથમ સુધારો કરવો જોઇએ.

ઉત્કૃષ્ટ વધતી જતી વાસનાનાં કારણો

હાલનું સહશિક્ષણ અને વસ્ત્રપરિધાન એ મુખ્ય કારણો છે. યુવાન યુવતીઓને પરસપરનાં નિકટનાં પરિચયમાં લાવે છે. આથી તંદુરસ્ત સમાજની રચનામાં અપરિપક્વ મનોદશાવાળા

યુવાન યુવતીઓનાં ચારિત્ર્યો દૂષિત બને છે. યુવાન માણસ ઉપર કુસંસ્કારની છાપ પડતી જોવામાં આવે છે. આથી યુવાન યુવતીઓ સ્વૈરવિહારી, ઉચ્છૃંખલ, મર્યાદાશીલ વર્તન વિનાનાં કે કામજ્વરથી પીડાતાં બને છે. છેવટે તેમનો સ્વૈરવિહાર મનમેળ વગરનાં ફક્ત બાહ્ય રૂપમોહથી કરવામાં આવેલાં લગ્નોમાં પરિણમે છે. આ લગ્નોનું પરિણામ જીવનભર ભગ્ન હૃદયાવસ્થા, હતાશા, ઉન્માદ, છૂટાછેડા, ગૃહત્યાગ કે પરસ્પરનો ત્યાગ ઇત્યાદિમાં આવે છે.

સાદો અને મર્યાદાશીલ પોશાક પહેરેલી સ્ત્રીઓ આપોઆપ જ તેમની આસપાસ પવિત્રતાનું વાતાવરણ સર્જે છે અને તેવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કોઈની પણ નજર બગડતી નથી. અંગ ઉપાંગોને ઉપસાવે તેવી વસ્ત્રપરિધાન શૈલી, પફપાઉડર તથા વિકારપ્રેરક સ્મિત તથા નયનમુદ્રાઓ પુરુષોને લલચાવે છે અને તેમનામાં વિકાર પેદા કરે છે.

આજનાં ચિત્રવિચિત્ર પોશાકો, આકર્ષક રૂપશણગારો, સીનેમાનાં નટનટીઓનાં અનુકરણો, ગાયનો, સૌંદર્યસ્પર્ધાઓ અને પ્રેમચેષ્ટાઓથી મોટા ભાગનાં યુવાન યુવતીઓ શું મુક્ત છે? જ્યારથી સીનેમા ક્ષેત્રમાં સિંધીઓ અને પંજાબીઓએ પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારથી તો તેની હદ આવી ગઈ છે! આ લોકોમાં મોટે ભાગે શિષ્ટતાનું ધોરણ જ હોતું નથી. પોતાનાં અંગાવયવનું નફ્ફટ પ્રદર્શન કરી યુવાન માનસોને તેઓ બહેકાવી મૂકે છે. સમાજ સીનેમાઓ જુએ છે તેમનો પહેરવેશ પ્રેમચેષ્ટાઓ રૂપશણગારો વગેરેનું તેઓ અનુકરણ કરે છે. અને આવાં જાતીય આકર્ષણોથી ભરેલાં વાતાવરણમાં રહી સમાજ ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધી શકે?

આજની યુવતીઓનો પોશાક યુવકોમાં જાતીય કામુકતા પ્રેરે છે. સહશિક્ષણની માફક સહવ્યવસાય પણ તેટલો જ દૂષણરૂપ છે. કપડાંનો હેતુ શરીરનાં રક્ષણનો છે, તેથી તેનું નામ 'અંગરક્ષક'–અંગરખુ કહેવાય છે. તેની જગ્યાએ તે વસ્ત્રો શરીરને ઢાંકવા કરતાં નાયલોન જેવાં પારદર્શક વસ્ત્રોનાં પરિધાનથી શરીરનાં અંગાવયવોનાં નિર્લજ્જ પ્રદર્શનથી નારદમુનિ કે શુકમુનિનું ધ્યાન પણ ચલિત થાય તો સામાન્ય માનવીના સંયમની તો વાત જ શી કરવી?

નીતિશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને ઘૃતકુંભ—ઘી ભરેલાં ઘડા જેવી કહી છે. અને પુરુષને અગ્નિના કુંડ સમાન ગણ્યો છે (घृत कुम्भ समा नारी अग्नि कुंड समो नरः). એ બંનેની સાથે યોજના થાય તો ભડકો થયા વિના ન રહે. રમતગમતો, સીનેમાગૃહો, નોકરીધંધામાં અને સહશિક્ષણમાં સાથે સંચરતાં યુવાન યુવતીઓમાં આકર્ષણ જાગ્યા વિના ન જ રહે. ડૉક્ટર કોઈ બાઈડૉક્ટરને પરણે તો એક બીજાની મુશ્કેલીઓ સારી રીતે સમજી શકે. તેવી જ રીતે વૈજ્ઞાનિક વૈજ્ઞાનિકને, વિદ્વાન વિદુષીને અને રાજકારણનો રસિયો તે વિષયની રસિયણને પરણે તો જિંદગીમાં બહુ રસ જામે. સાથે કામ કરનાર (co-workers)માંથી લગ્ન માટે પસંદગી થઈ શકે તેમ હોય તો ઘણું સારું. પણ આ માટે બંનેએ લગ્ન પહેલાંની પસંદગી વખતે જ ચોક્કસ જોઈ લેવું જોઈએ કે આ બંનેમાં સુમેળનાં મૂળતત્ત્વો છે કે નહીં. કારણકે લગ્ન કંઈ જિંદગીમાં વારંવાર આવતું નથી, એક જ વખત આવે છે, તેથી તેના વિષે નિર્ણય કરવામાં ગફલત થઈ જાય તો જિંદગીભર પસ્તાવું પડે છે. પ્રેમનો આવેગ સ્ત્રી અને પુરુષને એકરૂપ બનાવી દે છે, બંનેનાં શરીરને એકબીજામાં ઓતપ્રોત કરી નાંખે છે, પછી તે પરણેલાં હોય, કુંવારા હોય કે વિધવા વિધુર હોય. તેમનાં પ્રેમનાં અદમ્ય આવેગનું પરિણામ ટૂંક સમયમાં જ સંતતિ રૂપે આવીને ઊભું રહે છે. આ પરિણામ લગ્ન પછી આવે એ જ

ઇષ્ટ છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની નવનવી પ્રેમ કરવાની વૃત્તિ (polygamus Instinct) વધારે પ્રબળ હોય છે: હાલમાં સીનેમાઓનું અનુકરણ કરી કેટલા ય નિરંકુશ યુવાનો રોડ-સાઈડ રોમિયો જેવા રખડતા નજરે પડે છે. અને આવા લોકો કુટુંબ આયોજનનાં આધુનિક સાધનોનો દુરુપયોગ કરે છે. લગ્ન માટે સ્ત્રીઓની ઉમર ૧૮ થી ૨૩ અને પુરુષો માટે ૨૫ થી ૩૦ વર્ષની શ્રેષ્ઠ કહી છે. તે પછીથી થતાં લગ્ન અરસપરસના પ્રેમ ઉપર અવલંબે છે. જ્યાં જ્યાં લગ્નનો હેતુ અરસપરસના ધંધાકીય પૈસા કમાવવા પૂરતો જ હોય ત્યાં લગ્ન મોડી ઉંમરે થાય તો વાંધો નથી; પણ સારી- સંતતિ કે સ્ત્રી પુરુષનાં આરોગ્યનો વિચાર કરતાં મોટી ઉંમરે લગ્ન થાય એ ઠીક નથી. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રથમ પ્રસૂતિ ૧૮ થી ૨૩ વર્ષની ઉંમરે થાય તો તે કષ્ટ વગરની હોય છે. અને બાળક તથામાતા સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત રહે છે. તેવીસ વર્ષની ઉંમર પછીની માતાની પ્રથમ સુવાવડ કષ્ટદાયક હોય છે, જનન અવયવોમાં uterine Inertia થાય છે અને છેવટે forcep થી—ચીપિયાથી સુવાવડ કરાવવી પડે છે. મોટી ઉંમરમાં થએલાં બાળકો બહુ તંદુરસ્ત કે હોશિયાર હોતાં નથી. હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓ મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે પણ તેનાં આ દૂષણો છે. આથી જો લગ્ન કરવાં જ હોય તો લગ્નજીવનનાં ઉત્તમ કાળ દરમ્યાન જ લગ્ન કરવાં જોઈએ. જેમ બાળલગ્ન ઉત્તેજનાપાત્ર નથી તેમ મોડાં લગ્ન પણ ઉત્તેજનાપાત્ર નથી. લગ્નજીવનની અસફળતાના કારણે સ્ત્રીઓમાં ખાસ કરીને કેસુવાવડ, વંધ્યત્વ તથા ગર્ભાશયસંકોચ અને આર્તવ ન્યૂનતાનાં દરદો વિશેષ જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત ઉન્માદ, કામોન્માદ, જાતીય સ્વભાવની વિકૃતિ, કામ, ક્રોધ, ભય, વિષાદ, અસંતોષ, સૂક્ષ્મ દુર્ગુણો અને દુષ્ટ વાસનાઓ આજે વિશેષ ફેલાઈ રહ્યાં છે. જનતાનું સ્વાસ્થ્ય-બિંદુ આજે નીચું ઊતરતું જાય છે. આથી દેશના નાગરિકોની શારીરિક અને માનસિક તંદુરસ્તી નાશ પામે છે. મનની અસરો શરીર પર ઘેરો પ્રભાવ પાડે છે.

માણસના શરીર ઉપર દેહવાસના અનેક રૂપે દેખા દે છે. વારંવાર વાળ ઓળવા, પફપાઉડર લગાડી દેહને ગોરું અને સુંવાળો બનાવવા કોશીષ કરવી, સારાં સારાં ઘરેણાં પહેરવાં, સુંદર વસ્ત્રભૂષા સજવી, શરીરને નાજુક બનાવવું અને એ રીતે રૂપાળા દેખાવવું વગેરે બધી ક્રિયાઓ પુરુષોના મનને લલચાવનારી છે. સ્ત્રીઓનો શણગાર, આભૂષણ, સુંદરતા, ઇત્યાદિ પોતાના પતિના પ્રેમના આકર્ષણ માટે છે અને નહીં કે પર પુરુષના આકર્ષણ માટે. જ્યારે અત્યારે તો સ્ત્રીઓ તેમનાં આભૂષણ, વસ્ત્રપરિધાન વગેરે બીજાની દૃષ્ટિએ કેટલાં સુંદર દેખાય છે તે તરફ જ એમનું ચિત્ત હોય છે. આ એક પ્રકારની દેહવાસના જ છે.

બીજા પ્રકારની દેહવાસના શરીરને સશક્ત અને કામોપભોગ બનાવવા મથે છે. આવા પ્રકારની વાસનાવાળો માણસ દેહને ટોનિક, ભસ્મ, માત્રા અને વાજીકરણના પ્રયોગોનો ઉપભોગ કરીને ટકાવી રાખે છે. કામોપભોગથી ઈન્દ્રિયશક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને બુદ્ધિ નિસ્તેજ થાય છે. દેહને ફરીથી બલિષ્ઠ બનાવવા ઔષધો લેવાં પડે છે અને પાછો વિષયવાસનાનું સેવન કરે છે. કુટુંબ આયોજના આધુનિક ઉપકરણોના ઉપયોગથી દેહવાસના પ્રતિદિન વધે છે, ઘટતી નથી. એનાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્ષણિક છે અને પરિણામે શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થતી રહે છે.

દેહવાસનાને પરિણામે અવિવેકી મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયોને લાડ લડાવવામાં, સીનેમામાં

દૃષ્ટિવ્યભિચાર જોઈ આંખને ખુશ કરવી, મનોહર શૃંગારપ્રધાન સંગીત સાંભળી કર્ણેન્દ્રિયને ખુશ કરવી, સુંવાળા સુખપ્રદ સ્પર્શથી ત્વચેન્દ્રિયને ખુશ કરવી, અનેક પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનોથી જીભને લાડ લડાવવા, વિવિધ અત્તરો અને સેન્ટોથી ઘ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવી—આ બધા પ્રયત્નો દેહવાસનામાંથી જ જન્મે છે.

શ્રીમતી સરોજિની મહેતા તેમના સં. ૧૯૫૭ના 'પ્રસ્થાન'ના આઝાદી અંકમાં લખે છે કે "સ્ત્રી શિક્ષિત હોય કે શ્રીમંત હોય પણ તેને પ્રસૂતિની પીડા તો ગરીબ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓનાં જેટલી જ થાય છે. શહેરોની શ્રીમંત ઉપલા મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની શારીરિક તાકાત ગામડાંની સ્ત્રીઓ કરતાં ઘણી ઓછી હોય છે." પ્રસૂતિ થવી કે સગર્ભાવસ્થા પ્રાપ્ત થવી એ મૂળમાંથી જેમ વૃક્ષ-ફળ, ફુલ, બીજની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ એક શારીરિક ક્રિયાત્મક ઘટના છે. ષડ્ રસ આહારથી પેદા થયેલું વીર્ય (શુક્ર અને આર્તવ) તેનો યથાસમયે સંયોગ થવાથી ફળ પ્રાપ્ત થવાનું જ. આ ફળને પણ યોગ્ય આહારવિહારથી પુષ્ટ કર્યું હોય તો તે કદાપિ રોગજનક નથી બનતું. ગામડાની એવી ઘણી સશક્ત સ્ત્રીઓ હોય છે જેઓ પ્રસૂતિના બીજે દિવસથી ઘરકામ કરવા મંડી જાય છે છતાં તેવી સ્ત્રીઓમાં અશક્તિ જોવામાં આવતી નથી; જ્યારે આજે શહેરની સ્ત્રીઓ અને આધુનિક ગામડાની સ્ત્રીઓ પણ, આહારવિહારમાં વિલાસમય જીવન ગુજારવાના કારણે તેમની પ્રસૂતિઓ કષ્ટદાયક બની છે. આ માટે આધુનિક પ્રસૂતિવિજ્ઞાનમાં દર્શાવેલો આહાર પણ કારણરૂપ છે. હાલમાં પ્રસૂતિ બાદ અનેક પ્રકારની વિટામીન્સની અને લોહની પૌષ્ટિક દવાઓ આપવા છતાં તેમની અશક્તિ દૂર થતી નથીઃ ફક્ત એક જ પ્રસૂતિમાં તેમનું શરીર ધોયેલી પૂણી જેવું પાંડુરોગી બની જાય છે, ધાવણ સુકાય છે, પરિણામે નવજાત બાળકને પણ પોષણ મળતું નથી એટલે આ બાબતમાં કુટુંબ-આયોજનની અમારી દૃષ્ટિને દોષ ન દેતાં સ્ત્રીઓએ પોતાની રહેણીકરણીમાં સુધારો કરવાની ખાસ જરૂર છે. વળી સ્ત્રી કે પુરુષ રોગી હોય, અશક્ત હોય, સ્ત્રી સગર્ભા હોય, તેવી અવસ્થામાં ઉભયમાંથી ગમે તેણે કામવાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પોકારી પોકારીને કહ્યું છે. છતાં કામાંધ પુરુષો વિષયવાસનાનું સેવન કરે તેથી આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો ખોટા છે એમ ન જ કહી શકાય.

મારા લેખ ઉપરની એમની બીજી દલીલ છે કે "અમુક યમનિયમો પાળવાનાં કારણે સંતતિનિયમન આપોઆપ જ થતું તેમાં કહેલા વર્જ્ય દિવસો કોઈ પાળતા ન હતાં." એમની આ દલીલ બરાબર નથી. ભારતનાં નાગરિકોમાં અગાઉ જે ધાર્મિક ભાવના હતી તેવી દુનિયામાં બીજે ક્યાંય નથી. સનાતન ધર્મની રચના શારીર સ્વાસ્થ્યના સિદ્ધાંતો ઉપર થઈ છે. આ ધાર્મિક ભાવના પશ્ચિમની-રહેણીકરણી જ્યારથી હિંદુસ્તાનમાં આવી ત્યારથી ઓછી થતી ગઈ છે. એટલે ધાર્મિક શિક્ષણને પણ આપણી કેળવણીમાં સ્થાન મળવું જોઈએ કે જેથી ઊગતી વયના કિશોરોનું માનસિક ચારિત્ર્ય શુદ્ધ બને. ઉપરાઉપરી બાળક થવાથી સ્ત્રીની તંદુરસ્તી નાશ પામે છે તેનો હું સ્વીકાર કરું છું પણ એ સ્થિતિ સર્જાય છે ક્યારે? શરીરમાં મિથ્યા આહારવિહારનાં કારણે રોગ થાય છે ત્યારે ને? न जातु कामः कामानां उपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभि वर्धते ॥ કામના ઉપયોગથી કામવૃત્તિ વધારે પ્રદિપ્ત થાય છે અને સતેજ બને છે.

કુટુંબ આયોજનનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી સહજીવન ગુજારવાથી કામવાસના તૃપ્ત થશે કે દિનપ્રતિદિન વધશે? અને અતિવ્યયનાં કારણે શારીરિક ક્ષય, ઉન્માદ, અપસ્માર, હીસ્ટીરિયાનાં દરદ પેદા થાય તેનું શું? આ બાબતનો પ્રતિસ્પર્ધિ લેખકે ખ્યાલ રાખ્યો હોય એમ લાગતું નથી. કુટુંબ આયોજનને નામે માણસોને ખસી કરાવવાની અને સ્ત્રીઓને ટયુબલીગેચર કરાવવાની આપણી પાશ્ચાત્ય અનુકરણ કરનારી સરકાર જાહેરખબરો છપાવે તે માટે માણસોને લલચાવવા ઇનામો આપવાની જાહેરાત કરે છે! અને હવે તો ગર્ભપાતને પણ કાયદેસર બનાવવા માટેની વિચારણા મુંબઈથી પ્રગટ થતાં 'પ્લેન્ટ પેરન્ટહુડ' નામના માસિકના નવેમ્બર–ડીસેમ્બરના અંકમાં (જે ફૅમિલીપ્લાનીંગ એસોસીયેશન ઓફ ઇન્ડિયા તરફથી નીકળે છે) પ્રગટ થઈ છે. આ બધું શું બતાવે છે? માનવજીવનની અધોગતિ જ છે. જીવનનો આનંદ ઉભયની ક્ષણિક કામવાસના તૃપ્ત થવાથી જ પરિપૂર્ણ બનતો નથી. તે માટે બીજાં પાસાંઓનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

માનવીનું ચારિત્રબળ એ જ એની ખરી સંપત્તિ છે. બ્રહ્મચર્ય એ એનું સાધન છે. તે સાધનને ક્રિયાત્મક રૂપ આપવા માટે સંયમ, ધ્યાન, ધારણા, જ્ઞાનોપાસના, આત્મચિંતન ઇત્યાદિ ઉપાયો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે જે કુટુંબ આયોજનનાં આધુનિક સાધનો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કોટિનાં છે.—માનવજીવનને અમર બનાવનાર છે.

મારા લેખની વિરુદ્ધની એમની ત્રીજી દલીલ "જાહેર વેશ્યાવૃત્તિને છૂટ ન આપવા માટેની છે." ખાનગી વેશ્યાવૃત્તિ આપણા સમાજને ઘણી જ ભયજનક છે. કુટુંબ આયોજનનાં સાધનોનાં નિરંકુશ વેચાણથી સમાજમાં ખાનગી વેશ્યાવૃત્તિને ઉત્તેજન અપાઇ રહ્યું છે તે ન ભૂલવું જોઈએ. જાહેર વેશ્યાવૃત્તિ અંગે યોગ્ય નીતિનિયમો ઘડી છૂટ આપવી જોઈએ. માણસ પોતાની વાસનાભૂખ ભલે ત્યાં જઇ તૃપ્ત કરે પણ તેનાથી સમાજ તો બગડતો અટકશે જ. અન્નવસ્ત્ર વગરનાં ભૂખ્યાં માણસો પ્રત્યે સૌ કોઈ દયા ખાય તો પ્રેમભૂખ્યા કે વાસનાભૂખ્યા માણસો પ્રત્યે શા માટે સહાનુભૂતિને બદલે નિર્દયપણું રાખવું જોઈએ? એટલે જાહેર વેશ્યાવૃત્તિને જો છૂટ આપી હોય તો સમાજમાં કેટલાંય અનિષ્ટોનો નાશ થઈ શકે. આ માટેની ઘણી દલીલો છે, જે આ લેખમાં મર્યાદામાં રહીને લખી શકાય એમ નથી. સરકારના એક-પત્નીત્વના ધારા અંગે તેમણે જોરદાર દલીલો આપી છે પણ તે સમજવામાં એમની ભૂલ થઈ હોય એમ લાગે છે. વસ્તી ગણત્રીના રીપોર્ટ જોતાં સ્ત્રી અને પુરુષનું પ્રમાણ ૩:૨ નું છે. સમગ્ર દુનિયામાં પણ સ્ત્રીજાતિની ઉત્પત્તિ વિશેષ છે. પરિણામે એક કાળ એવો આવશે કે જ્યારે એકપત્નીત્વના ધારામાં સુધારો કરવો પડશે. ભારતની સમાજરચના પહેલાં એવી હતી કે જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીજાતિની ઉત્પત્તિ વિશેષ થતી ત્યારે અનેક પત્નીઓની હિમાયત થતી હતી અને જ્યારે ઓછી થતી ત્યારે એક પત્નીત્વની હિમાયત થતી. ધર્મશાસ્ત્રમાં આ બન્ને માટે યોગ્ય વચનો મળે છે.

કુટુંબ આયોજન ઉપર 'પ્રસ્થાન'માં છપાયેલા મારા બન્ને લેખો વાંચી જવાની હું વાચક વર્ગને વિનંતિ કરું છું. અમો કુટુંબ આયોજનની વિરુદ્ધમાં નથી, એ થવું જોઈએ એમ પણ અમો માનીએ છીએ; પણ જે રીતે એના માટે અત્યારે અમલમાં છે તેનાથી ભારતની સંસ્કૃતિનો એકકાળે નાશ થશે એમ હું ચોક્કસ રીતે માનું છું.

ઋતુમતીની પરિચર્યા

વૈદ્ય પ્રભુભાઈ ભક્ત

પોતાને સુશિક્ષિત અને-સંસ્કારી લેખાવતા જનસમાજમાં, સામાજિક અસ્પૃશ્યતા નિવારણની માફક દૈનિક જીવનધર્મના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે પણ અસ્પૃશ્યતાનું નિકંદન કાઢી નાખવાની વૃત્તિઓનું દર્શન થાય છે. આધુનિક આર્યાઓ ગૃહસ્થાશ્રમના પાયારૂપ ધર્મવ્રતોને સુધારાના અંચળા હેઠળ ઠોકરે મારે છે. પ્રધાનતયા રજ કાલ દરમ્યાન આચરવાના ધર્મો તો એમને એમની સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં બાધારૂપ શૃંખલાઓ ભાસે છે. કિન્તુ આ કાલ દરમ્યાન પાળવાના નિયમોની અવગણના કરી, તેઓ ખુદના સ્વાસ્થ્ય ઉપર તેમજ દેશના ભાવિ ઘડવૈયા–અણમોલ બાલરત્નો પર પણ, જાણતાં અજાણતા કેવાં પ્રત્યાઘાતો પાડે છે, તેનો જો શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરે તો, કદાચ રજ કાલ દરમ્યાનની પરિચર્યા એમને મન બંધનરૂપ ન જ લાગશે ! આપણે જાણવું જ રહ્યું કે "sensibility to pain is Nation's level of civilization". ભાવિ પેઢીના ઘડતર અને વિકાસ કાજે, માતૃત્વને પંથે પ્રયાણ કરનારી ભગિનીઓ, પોતાને જેલરૂપ લાગતા એ વ્રતોનું હૃદયપૂર્વક પાલન કરશે તો હિન્દમાતાની પડતી સ્વાસ્થ્યની દિવાલોમા એકાદ ઇંટરૂપ પણ બની, મહાન સેવા બજાવી લેખાશે. એ જ આશાસહ અત્રે એ કાલ દરમ્યાન આચરવાની પરિચર્યા અને તેના લાભાલાભો આપવાનો એકમાત્ર નમ્ર પ્રયાસ છે.

સ્ત્રીઓમાં રજોદર્શન એ કુદરતની સ્વાસ્થ્ય બક્ષવાની અનેકવિધ લીલાઓનું એક ચરણ છે. કુમારિકાકાલ વિતાવી મુગ્ધાવસ્થામાંથી, યૌવનના પાંગરતા નંદનવનમાં પ્રવેશ કરવાનું આ એક માત્ર દ્વાર છે, જેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ સ્ત્રી માત્રની એક માત્ર અનિમ ઝંખના રૂપ, સ્વર્ગથી પણ અધિક એવા માતૃત્વના શિખરે વિરાજવાની સીડીના પગથિયા રૂપ છે. હિન્દ જેવા ઉષ્ણ દેશમા, બાલિકાઓમા પ્રથમ રજોદર્શનની શરૂઆત સામાન્યતયા બારમા યા તેરમા વર્ષે થાય છે. અને વૃદ્ધાવસ્થાથી પરિપક્વ દેહવાળી સ્ત્રીઓમા પચાસ વર્ષે બંધ થાય છે. આ મર્યાદા બધી જ સ્ત્રીઓમાં સરખી નથી હોતી. રહેણીકરણી, સ્વાસ્થ્ય–વ્યવસાય અનુસાર બદલાતી રહે છે. શીતપ્રધાન દેશોમા ઉષ્ણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ આ વિલંબિત હોય છે.

ઋતુમતીનાં લક્ષણો :—

જેનું મુખકમલ પુષ્ટ અને પ્રસન્ન હોય, જેનું શરીર–મુખ તથા દાંતો ક્લેદયુક્ત હોય, જે પુરુષની ઇચ્છા કરતી હોય, જે પ્રેમકથાઓમાં વધુ રસ લેતી હોય, જેની કુક્ષિ–આંખ અને કેશ શિથિલ હોય, જેના હાથ સ્તન–શ્રોણિ, નાભિ–ઉર–ગુહ્યાંગ અને નિતંબમાં સ્ફુરણ થતું હોય, જે સમાગમ માટે હર્ષ અને ઔત્સુક્યથી ભરપૂર હોય તેને ઋતુમતી જાણવી જોઈએ.

ઋતુમતી એટલે ગર્ભધારણ–યોગ્ય પૂર્ણ યૌવના સ્ત્રી. સ્ત્રીને જ્યારે પ્રથમ રજોદર્શન થાય છે, ત્યારે તેને ઋતુમુક્ત કહેવાય છે, પરંતુ ઋતુમતી કહેવાતી નથી. કારણ કે તે ઉમરે

તેનું શરીર અપરિપૂર્ણ વીર્ય–અપરિપક્વ અર્થાત્ ગર્ભ ધારણ માટે અયોગ્ય હોય છે. સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે કે અત્યંત બાલા સ્ત્રી સાથે ગર્ભાધાન કરવું ન જોઇએ.

પ્રથમ રજોદર્શન થયા બાદ ફૂલની કળીની સમાન તે ખીલવા લાગે છે, તેમાં સ્ત્રીસુલભ લક્ષણો આવવા માંડે છે. જેમ જેમ તેનું સ્ત્રીત્વ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તેનું મુખ પ્રસન્ન–વિશાલ અને લજ્જાવાળું બનતું જાય છે. સ્તનો પણ ધીરેધીરે મોટા થતા જાય છે તથા તેમાં કઠિનતા આવવા લાગે છે. યોનિ તથા ગર્ભાશયની પણ વૃદ્ધિ થવા લાગે છે. નિતમ્બ-પ્રદેશ પણ વિશાળ થવા લાગે છે. ગુહ્યાંગો પર વાળનો ઉદ્ગમ થાય છે.

શરીરના આ ફેરફારોની સાથે તેના મનમાં પણ વિશેષ પ્રકારના ફેરફારો થવા લાગે છે. તે વધુ ને વધુ લજ્જાશીલ બનતી જાય છે. પુરુષ તરફ તેનું આકર્ષણ ધીરેધીરે વધતું જાય છે. તેની સાથે હરવાફરવાનું મન થાય છે. કામુક વાતોમાં—નવલકથામાં યા ઉપન્યાસોમાં તેને અધિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના કામ–કટિબન્ધો (શરીરની સંપૂર્ણ ત્વચામાં કામોત્તેજક શક્તિ હોય છે. તથાપિ કેટલાંક સ્થાનો એવાં હોય છે કે જ્યાં આ શક્તિ વિશેષરૂપમાં હોય છે, તેને કામ–કટિબન્ધો કહે છે—Evogeni Zones). આ કામ–કટિબન્ધો તે સ્થાનોમાં હોય છે કે જ્યાં બાહ્ય ત્વચાનો શ્લેષ્મ ત્વચાની સાથે સંયોગ થાય છે, જેવી રીતે કે મુખ. યોનિમુખ, સ્તનાગ્રમાં સ્ફુરણ થાય છે.

પ્રક્લિન્નાત્મમુખદ્વિજમ્. આ વિશેષણથી શરીરમુખ અને દાંતોમાં થતી વિભિન્ન ક્રિયાઓનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કારણકે કામાતુર મનની અસર સર્વ શરીરમાં થાય છે. શરીરની સમસ્ત ગ્રંથિઓમાં આથી ઉત્તેજના થાય છે. લાલા ઉત્પન્ન કરનારી ગ્રંથિઓમાંથી લાલાસ્રાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી મુખ અને દાંતોમાં ક્લેદ ઉત્પન્ન થાય છે, મૂત્રનું પ્રમાણ વધે છે, પ્રસ્વેદ આવે છે.

આર્તવસ્રાવ થયા બાદ પ્રારંભિક દિવસોમાં સ્ત્રીમાં કામવાસના બહુ જ વધે છે. જેથી તે જો પરિણીત હોય તો પતિ–સમાગમની અને અપરિણીત હોય તો પુરુષ સાથે વાતચીત કરવામાં આનંદ માને છે.

ચરકે ઋતુમતીનાં લક્ષણો બતાવતાં કહ્યું છે કે જૂનું રજ નીકળી જાય અને નવું રજ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જેનાં યોનિ, શોણિત અને ગર્ભાશય અવિકૃત છે, એવી અન્તઃ અને બહિઃ શુદ્ધ થયેલી સ્ત્રીને ઋતુમતી કહે છે. આધુનિકોની આર્તવચક્રના ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન સંક્ષેપમાં ચરકે—"गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते" આ વચનોથી કહ્યું છે. કલ્યાણ-ચાર્ય કહે છે આ લક્ષણો અદષ્ટાર્તવવાળી ઋતુમતીનાં છે. વાસ્તવિક રીતે જેનાં આ લક્ષણો પૂર્ણ યૌવનાનાં છે, જેને ગર્ભધારણા માટેનો યોગ્ય સમય માન્યો છે.

ઋતુમતીની પરિચર્યા

આર્તવસ્રાવના પ્રથમ દિવસથી જ બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીએ અંજન, હિંસા, પતિદર્શન, અવલેખન (કેશપ્રસાધન), રોદન, અશ્રુપાત, નખચ્છેદ–અભ્યંગ–અનુલેપન–સ્નાન–દિવાસ્વાપ–પ્રધાવન (દોડવું)–અત્યુચ્ચશબ્દશ્રવણ–હાસ્ય–બહુભાષણ–આયાસ–ભૂમિખનન (ભૂમિ ખોતરવી) અને પ્રવાત આદિને છોડી દેવાં જોઈએ.

દર્ભની શય્યામાં સૂવું. હાથમાં-શરાવમાં અથવા પાનની બનેલી બાજમાં ત્રણ દિવસ સુધી હવિષ્યાન્ન ખાવું.

આ નિયમોના ભંગથી થતા દોષોઃ—

અજ્ઞાનથી-પ્રમાદથી, લોભથી યા દ્વેષથી તે જે નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મો કરે તો ગર્ભ તે તે દોષોને પ્રાપ્ત કરે છે. રડવાથી ગર્ભનાં નેત્રો વિકૃત થાય છે. નખો કાપવાથી કુનખી થાય છે. અભ્યંગ કરવાથી કુષ્ઠ થાય છે. અનુલેપન તથા સ્નાનથી દુઃખી અને અંજન આંજવાથી આંધળો થાય છે. દિવસે સુવાથી ઊંઘણશી, દોડવાથી ચંચળ, અત્યુચ્ચશબ્દ સાંભળવાથી બહેરો, હસવાથી તાલુ-દાંત અને ઓષ્ઠ શ્યામવર્ણના થાય છે. બહુ બોલવાથી બકવાદી, પરિશ્રમથી ઉન્મત્ત, ભૂમિ ખોતરવાથી પડી જનારો, વાયુના સેવનથી ઉન્મત્ત અને અવલેખનથી ખલતિ (ટાલવાળો) થાય છે.

બ્રહ્મચર્ય પાલન

આ કાલ દરમ્યાન રજસ્વલાએ મનસા, વચસા અને કર્મથી ઋષિમુનિઓએ નિર્દિષ્ટ અષ્ટ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ. આહાર-વિહારમાં બ્રહ્મચર્યના નિયમોને પાલન કરવાવાળી વિશેષતયા स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं... સ્મરણકીર્તન, કેલિ, પ્રેક્ષણ, ગુહ્યભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને ક્રિયાનિર્વૃત્તિ આ આઠ પ્રકારના મૈથુનોનો ત્યાગ રજસ્વલા સ્ત્રીએ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

પતિદર્શન ત્યાગ—રજસ્વલા વ્રત દરમ્યાન સ્ત્રીની કામવાસના વધુ પ્રબળ બને છે. એટલા માટે જો પતિ સમીપમાં હોય તો તે સહવાસ માટે પ્રેરાય છે. આવા સહવાસને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકો અલ્પાયુ અને રોગી હોય છે, માટે પતિ સાથે આ કાલ દરમ્યાન સંસર્ગમાં ન આવવું. જો કે આ મુદ્દાનો સમાવેશ "બ્રહ્મચર્ય પાલન"માં સંકલિત છે જ, તદપિ અષ્ટવિધ મૈથુનમાં સદ્ય. ક્રિયાનિર્વૃત્તિને પ્રધાનતા આપવા માટે જ ભાર મૂકવો જરૂરી છે.

રૂદન અને કજિયા કંકાસ, અત્યુચ્ચ શબ્દશ્રવણ-આદિનો પણ આ કાલ દરમ્યાન ત્યાગ કરવો જોઇએ. હિન્દુ ગૃહજીવનમાં આ ત્રણ દિવસ દરમ્યાન સાસુવહુના ઝઘડા વિશેષતઃ એક યા અન્ય રૂપમાં હોય છે જઃ અંશતઃ સાસુપણું ભોગવવા ટેવાયેલી, સાસુ ઉપર આ દિવસો દરમ્યાન ગૃહકાર્યનો ભાર વધી જવાથી ઝઘડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. મ્હેણાં ટોણા અને વહુના-નસીબમાં અંતમાં શ્રાવણ-ભાદરવાનાં જલની પ્રસાદી જ હોય છે. હે દૈવ, તું હિન્દુ સમાજની! —શા માટે હિન્દુસમાજની-સાસુ માત્રને એવી સદ્બુદ્ધિ આપીશ કે આ પ્રત્યાઘાતો કેવાં માઠાં પરિણામો નીપજાવે છે, તેનું ભાન થાય. ઋતુકાલમાં અતિશય મોટા કર્કશ, ભયાનક તથા કર્ણને અપ્રિય શબ્દો સાંભળવાથી તથા રડવાથી કુપિત થયેલા દોષોને કારણે બીજમાં રહેલા કાન આંખ વગેરેના ભાગો ઉપતપ્ત. થવાથી, તેવા દુષિત બીજથી ઉત્પન્ન થનાર બાળકમાં પણ આ અંગોની વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ તો ઝઘડાના સ્વરૂપની અને પરિણામની મીમાંસા થઇ, કિન્તુ સુખી જીવન ગાળતા વૈભવ વિલાસમાં રાચના, ભૃત્યો પર ભાર નાંખનાં કુટુંબોનો સ્વેચ્છ વિહાર પણ આ કાલ દરમ્યાન અંકુશમાં હોવો અત્યંત આવશ્યક છે. આવાં ગૃહોમાં અતિ સામાન્ય બનેલ ઠઠ્ઠા-મશ્કરી, હાસ્ય વિનોદ અને સંભાષણનું પ્રમાણ સર્વથા ત્યાજ્ય નહીં, પણ મર્યાદિત તો કરવું જ

જોઈએ. આ અનુશીલનના આગ્રહનું પિષ્ટપેષણ કરવા કરતાં અત્રે એટલુ જ કહેવું ઉચિત માનીશ કે હસવું, બહુ બોલવું, અંજન પ્રધાવન આદિ કર્મોના સમયે સ્ત્રીના મનની સ્થિતિ અને વિચારોની ઉત્પત્તિ જે પ્રકારે થાય છે તેનું પરિણામ ઋતુકાળના સમયે પૂર્ણ પરિપક્વ થયેલા સ્ત્રીના બીજ ઉપર થાય છે જેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકોની આકૃતિ, પ્રકૃતિ અને સ્વભાવનું તદનુસાર ઘડતર થાય છે. આ રીતે માતાની મન.સ્થિતિનું પરિણામ ભાવિ શિશુ પર થાય છે, તે સર્વસમ્મત બીના છે.

માતાના મનની સ્થિતિનું પરિણામ બાળક પર પણ પડે છે તેવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે (૧) ઋતુકાલ (૨) સગર્ભાવસ્થા (૩) સ્તન્યપાનાવસ્થા. આ ત્રણે અવસ્થાઓ દરમ્યાન પડનારા પ્રત્યાઘાતોનું સર્વસામાન્ય સમીકરણ “આહાર તેવો ઓડકાર”ની ઉક્તિ દ્વારા થઇ શકે. અન્નપાન એ દેહનો ખોરાક છે, તેવી જ રીતે વિચારો આચારો પણ મનનો ખોરાક છે. આ ઉપરથી આ અવસ્થાઓ દરમ્યાનના આચરણની મહત્તા સ્પષ્ટ થશે.

માતાના બીજથી બાળકની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે બીજના ઉત્પત્તિના સમયને ઋતુકાળ કહે છે. માતૃપદપ્રાપ્તિના પ્રથમ પાયારૂપ આ અવસ્થામાં તો વિશેષત આ કાલાર્થ નિર્દિષ્ટ નિયમોનું પાલન અત્યાવશ્યક લેખાવું જરૂરી છે.

ઋતુકાલને જો પાયારૂપ લેખીએ તો સગર્ભાવસ્થાના કાલને તો ભાવિ શિશુની જીવન ઘડતર ઘડનાર શિક્ષણ સંસ્થા જ ગણવી જોઈએ. ભાવિ શિશુમાં સર્વોત્તમ સંસ્કારોના સિંચન માટેનો આ મહત્ત્વનો સમય છે. આ અવસ્થાના પણ વિશેષ નિયમો હોય છે. આ પૈકી પણ આહાર વિહારનો ખૂબ જ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. આમાં પણ–કામોત્તેજક તીખા તમતમતા અતિ ઉષ્ણ પદાર્થો, અતિ શીત પદાર્થો અને સ્વાદુ ભોજનનો ત્યાગ જરૂરી છે. મનોવિકૃતિ પેદા કરનાર ચલચિત્રો, નવલકથાઓ, ઉપન્યાસોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા કરતાં, વીરગાથાઓ, ધર્મકથાઓ, નીતિકથાઓ, બુદ્ધિકૌશલ્યને વધારનારું વાચન, ભાવિ શિશુમાં માનસ અને આધ્યાત્મિકતાનો પણ વિકાસ સાધનારું નીવડશે જ એમા સંદેહ નથી.

ઉપરોક્તાવસ્થા જેટલી જ સ્તન્યપાનાવસ્થાનુ મહત્ત્વ છે. હિન્દ જેવા દેશમાં પય પાનનું અમૃત પામનાર શિશુઓમા, બાળકના ભાવિ વિકાસનો આધાર મુખ્યતઃ માતાના આહાર અને વિહાર ઉપર જ અવલંબિત છે. સ્તનપાનાવસ્થા સુધી બાળક નિરન્તર એ દ્વારા દુગ્ધની સાથે માતાના સંસ્કારોનું પણ પાન કરતું જ રહે છે. જગતમાં ઉત્પન્ન થઇ જનકલ્યાણના ઉદ્ધારક કે ઘોતક કાર્યની સમીક્ષા પણ પૂર્વજોએ માતાના ધાવણથી જ કરી છે. પ્રત્યેક શિખામણનું નવનીત “ મા નું દૂધ લજ્વીશ કે વગોવીશ નહીં” એ જ હોય છે. આ ઉપરથી એનું મૂલ્યાંકન કેટલું આંકવુ તે તો ભગિની સમાજ ઉપર જ છોડી દઉં છુ.

ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર રજસ્વલા સ્ત્રી જેવી રીતે મૈથુન માટે અયોગ્ય હોય છે, તેવી રીતે ગૃહકર્મો માટે પણ અયોગ્ય હોય છે. રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રણ દિવસો સુધી અસ્પૃશ્ય હોય છે. આપણા સમાજમાં પણ ત્રણ દિવસો સુધી આવી સ્ત્રીને અસ્પૃશ્ય માની છે. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ આ યોગ્ય છે, કારણ આ કાલ દરમ્યાન સ્ત્રીશરીરમાથી ઉત્સર્ગિત થતું રજોવિષ (*Menstrual toxin*) છે. પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ અન્વેષણ કરી નક્કી કર્યું છે કે રજસ્વલાના રક્તમાં રજોવિષ જે સ્વેદ અને સ્તન્ય દ્વારા ઉત્સર્ગિત થાય છે આથી જ આ કાળ દરમ્યાન જંતુનાશક લેખાતી દર્ભશય્યા ગુણપાટ (કંતાન)નું બિછાનું વાપરવાનો આદેશ છે.

તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ આઝાદી-દિન હોઈ

'પ્રસ્થાન'નો

આ પછીનો અંક તા. ૧૩ મી ઑગસ્ટે

આઝાદી અંક

તરીકે બહાર પડશે. એટલે કે, આ પછીનો અંક તારીખ ૧ લી ઑગસ્ટને બદલે તા. ૧૩ મી ઑગસ્ટના અરસામાં ગ્રાહકોને રવાના થશે તેની નોંધ લેશોજી. વ્યવસ્થાપક

આ દિવસોમાં બાળકને રમાડવું પયઃપાન કરાવવું પણ બંધ કરવું હિતાવહ છે. ઘણા વર્ગોમાં તો આ દિવસ દરમ્યાન માતાના સહવાસનાં જ ભૂષ્માં બાળકોને રેશમી કે ગરમ વસ્ત્રો પહેરાવવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. આનું કારણ પણ આધુનિક દૃષ્ટિએ એ જાતનાં વસ્ત્રોમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઘર્ષણ-વિદ્યુત, બાળકનું રજોવિષની સામે રક્ષણ કરે છે, એ છે. બીજી વ્યક્તિઓના ખાનપાનમાં આ રજોવિષનો અનુપ્રવેશ ન થાય એ માટે જ રજસ્વલાના ખાનપાનનાં વાસણો પણ જુદાં રખાય છે, અને રાખવાં જ જોઇએ. આ રજોવિષની પ્રતીતિ એક જ સાદા ઉદાહરણ દ્વારા કરાવી શકાય. જો રજસ્વલા સ્ત્રીના હાથમાં ખૂબ રીતે ખીલેલું ફૂલ આપવામાં આવે તો, તે ફૂલ રજ વગરની સ્ત્રીની અપેક્ષાએ જલદી કરમાઇ જાય છે.

હવે આપણે આ ઋતુકાળ પશ્ચાતનાં આચરણોની સમીક્ષા કરીશું. રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્રણ દિવસ બાદ ચોથે દિવસે સ્નાનથી શુદ્ધ થઇ નવીન વસ્ત્રો, આભૂષણો તથા પુષ્પોની માલાઓથી અલંકૃત થઇ, મંગલાચરણ અને સ્વસ્તિવાચન કરાવી, પતિનું દર્શન કરવું. કારણ ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી એ unexposed કેમેરાના રોલ જેવી છે, આ અવસ્થામાં એનું મન જેવા પ્રકારના પુરુષનું દર્શન કરે છે, તેની સચોટ છાપ ઝીલનારું હોય છે. આથી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી જેવા પ્રકારના પુરુષનું પ્રથમ દર્શન કરે છે તેવા પ્રકારના પુત્રને જન્મ આપે છે, એટલા માટે પતિનું યા પુત્રનું દર્શન કરાવવું.

ઋતુસ્નાન બાદ પોતાના પતિના દર્શનનું પ્રયોજન એ છે કે—ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીમાં કામેચ્છા વધુ હોવાને કારણે તે પુરુષની સાથે સમાગમ કરવા માટે ઘણી જ ઉત્સુક હોય છે. આ સમયે તે જેવી વ્યક્તિનુ દર્શન કે રૂપગુણનું ચિન્તન કરે છે, તેવા પ્રકારની સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો આ ચિન્તનાવસ્થામા સમાગમ કરવાથી ગર્ભધારણ થાય તો તેનો પ્રભાવ ગર્ભ પર પડે છે. દર્શન અને ચિંતન સિવાય પણ જે પ્રકારના સંતાનોની ઇચ્છા હોય તે પ્રકારના પુરુષોનો આહાર અને વિહાર રાખવો જોઈએ પોતાની જે પ્રકારની અભિલાષા હોય તે પ્રકારનું ચિન્તન કરવુ બહુ જ જરૂરી છે, આની અસર થતી જોવામાં આવી છે. પાંચ જ્ઞાન-ઇન્દ્રિયોના વિષયો પૈકી નેત્ર દ્વારા થતાં દર્શનની મન પર સ્થાયી અસર થાય છે. એટલા માટે અહીં પતિદર્શનનો મહિમા વધુ બતાવ્યો છે, કિન્તુ વિચાર કરતાં વર્તન પણ મહત્ત્વનું છે.

આગળ ઉપર શાસ્ત્રકારોએ ઋતુસ્નાતાના આહારનું વિસ્તૃત વિવેચન કરતાં કહ્યું છે કે, આ કાળ દરમ્યાન ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીએ એવાં આહારોનું સેવન કરવું જોઈએ કે જે તેના દેહનું પુનઃશોધન કરનારાં હોય; પ્રધાનતયા અપત્ય પથનું. તદુપરાન્ત આ આહાર એવો હોવો જોઈએ કે જે અપત્ય પથના શોધનની સાથોસાથ દેહની શુષ્કતા—કર્ષણ—કરનાર હોય. અત્રે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે રજ.પ્રવૃત્તિ જ સ્ત્રીશરીરની શુદ્ધિ કરનાર હોય, પુનઃ શોધનનું શું પ્રયોજન? ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું કે રજઃપ્રવૃત્તિ દ્વારા શોધન તો અવશ્ય થાય જ છે, છતાં પણ યત્કિંચિત વિકારો રહી જવા પામ્યા હોય તો તેનું પણ આ કર્ષણ-વિધિ દ્વારા નિર્મૂલ થાય છે. કર્ષણ દ્વારા દેહની સ્થૂલતા અને ગૌરવતાનો હ્રાસ થતાં, ગર્ભધારણા સુગમતાથી અને નિશ્ચિતતાથી થાય છે. કર્ષણ દ્વારા અપત્યપથ વધુ સ્વચ્છ થતાં શુક્રાણુઓનો અનુપ્રવેશ, પૂર્વથી માર્ગ તૈયાર કરેલ સૈન્યની સરલ કૂચની જેમ, સરલતાથી થાય છે.

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં ક્ષામતા અર્થાત્ કર્ષણને પુત્રોત્પાદક માન્યું છે; અને તે પણ પુત્રરત્નની નિશ્ચિતતાના ધ્યેય તરફ જ. આધુનિક વિદ્વાનોનું પણ મંતવ્ય છે કે ગર્ભોત્પાદનના સમયે સ્ત્રીની ક્ષામતા પુત્રોત્પત્તિમાં સહાયતા કરે છે. કર્ષણથી રક્તની અને માર્ગની પણ શુદ્ધિ થાય છે.

કર્ષણ યોગ્ય અન્નપાન :—

વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે ઋતુના સમયે કોષ્ઠ શોધન અને કર્ષણ માટે ક્ષીરસાધિત યવાન્ન અલ્પ માત્રામાં સ્ત્રીને આપવું જોઈએ. અષ્ટાંગ સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે તીક્ષ્ણોષ્ણ અન્નપાન તથા અમ્લ અને લવણ રસવાળા આહારો છોડી દેવા જોઇએ. અલ્પ પ્રમાણમાં ભોજન આપી કર્ષણ કરાવવાથી ગર્ભધારણા નિશ્ચિત થાય છે.

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં આવા અન્નપાનનો હવિષ્ય તરીકે ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. હવિષ્ય એટલે અગ્નિમાં આહુતિ આપવા યોગ્ય અન્ન, આમાં જવ, શાલિ, વ્રીહિ, ઘઉં, મગ, અડદ, સામો (મુનીઅન્ન), કાલશાક, એલચી, મરી, હિંગ, ગોળ, સાકર, કપૂર, સૈંધવ, સાંભર, રતુસ, નાળિયેર, કેળા, બોર, ગાયનું દૂધ, દહીં, ઘી, માંસ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ ઉપરથી સમજુ ભગિનીઓને ખ્યાલમાં આવશે જ કે તેઓ આટલા બધા ફળદાયક એવાં સાદા આચરણના ત્યાગથી કેટલું નુકસાન પોતાની જાત ઉપર વહોરી લે છે, તદુપરાન્ત ભાવિ ગર્ભ ઉપર પણ કેટલી માઠી અસરો પહોંચાડી શકે છે!

આ ધર્મકાર્યમાં ફક્ત બહેનોને જ જવાબદાર લેખવી એ પણ નરી એકપક્ષતા જ કહેવાય...સ્ત્રીઓ જેટલા જ પુરુષો પણ કામુક હોય છે જ, બલ્કે વિશેષ. કેટલાક પ્રસંગોમાં તો સ્ત્રીની નામરજી છતાં, એને પુરુષના બળને નમતું જોખવું પડે છે. એક હાથે કોઈ દિવસ તાળી પડી શકતી નથી. સ્ત્રીનો ધર્માચરણનો દૃઢ નિર્ણય પણ પરાણે પડતો મુકાવનાર પુરુષ વર્ગને એટલી જ અરજ કરીશ કે તમારી કામુકતાની લગામ એટલા દિવસ તો જરૂર હાથમાં રાખશો જ કે જેથી પાંગરતા નવશિશુને એનો કારમો ચાબુક ન ખમવો પડે. અસ્તુ.

卐

એકસરખાં આહાર, પોશાક અને રીતરિવાજો શું શક્ય છે?

વૈદ્ય છોટાલાલ કૃપાશંકર ભટ્ટ

વેદ કાળથી માંડી આજના યુગ સુધીનો ઇતિહાસ તપાસતાં જોવામાં આવે છે કે અનેકતામાં એકતાનાં સૂત્રોનો સૌએ પોકાર કર્યો છે. सगच्छध्वम्—संवदध्वम्—सह वीर्यं करवावहै सहनौ भुनक्तु सं नः मनांसि कल्पताम् ॥ इत्यादि અનેક એકતાના ઉપદેશક મંત્રો જોવામાં આવે છે. અમેરિકન સીનેટર વેન્ડેલ વિલ્કીએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે One World—'એક જ દુનિયા'ના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કર્યો હતો. પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયત્નો પણ તે દિશામાં હતા અને શ્રી જવાહરલાલ નેહરુના પણ તે જ દિશામાં છે. પરંતુ તેમની માન્યતામાં એકસરખાં આહાર અને પોશાકનું ધ્યેય મુદ્દલેય નથી. તેમણે તો વિશ્વકલ્યાણનું ધ્યેય હાંસલ કરવા, વિચારોની એકતા અને તદનુસાર દેશો અને જાતિઓના પરસ્પર સહકાર, અર્થ-વિનિમય અને વિદ્યા-કળા વિનિમયનો આદર્શ રજૂ કર્યો છે. વિશ્વશાંતિ માટે પ્રજાઓમાં ખેલદિલી અને સહિષ્ણુતા જરૂરી છે. દરેક દેશની પ્રજા પોતાની ભિન્ન ભિન્ન ભૌગોલિક, ધાર્મિક, અને સામાજિક અસરો નીચે હોવા છતા, બીજી પ્રજાને નુકસાન કર્યા વિના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે એ એની પાછળનો હેતુ છે. આને આપણા વડાપ્રધાન પં. નહેરુએ સહજીવનનો સિદ્ધાંત કહ્યો છે. પરંતુ દરેક દેશના માનવી કે કોઈ એક દેશના વિવિધ પ્રાંતના માનવો એકસરખો પોશાક, આહાર કે રીતરિવાજને સ્વીકારે એવો એનો અર્થ થઈ શકે નહિ. એવો અર્થ ઘટાવનાર કોઈ ભાન ભૂલેલા જ હોઈ શકે. એમ કરવું એ વૈજ્ઞાનિક રીતે એટલે કે ભૌગોલિક કે વૈદકીય દૃષ્ટિએ તેમજ દરેક માનવના વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના હકની દૃષ્ટિએ પણ, હિતાવહ કે વ્યાજબી નથી.

પરંતુ હમણાં હમણાં કેટલાકને એમ સૂઝ્યું છે કે "સારાય ભારતના ઐક્ય માટે એકસરખો આહાર, એકસરખો પોશાક અને એકસરખા રીતરિવાજો જો આપણે નહિ વિકસાવીએ તો આપણા દેશની શાંતિ ભયમાં છે." તાજેતરમાં કેન્દ્રના એક પ્રધાન શ્રી ડૉ. બી. વી. કેસ્કરે આવો જ કંઈક વિચાર દર્શાવ્યો હતો. તેમનું કહેવું છે કે "આપણા આહારમાં ઘણી વિવિધતા છે. ઉત્તરવાળા ઘઉં જ નર્યા વાપરે, બંગાળીઓ-મદ્રાસીઓ અને મહારાષ્ટ્રનાં માનવી નર્યો ભાત જ પસંદ કરે! આ બધુ બદલવું જોઈએ અને એકસરખો આહાર થવો જોઈએ." આ વિચારને કેટલીક દિશામાંથી અનુમોદન મળતું જાય છે. ભારતની એકતા કાયમ રાખવા આ અત્યંત આવશ્યક છે એમ મનાય છે. પણ આ વસ્તુ રાજકીય દૃષ્ટિએ જરાય સાચી નથી. તેમજ વૈજ્ઞાનિક રીતે કે અન્ય રીતે પણ સાચી નથી. ચાલો જરા વિચારીએ.

રાજકીય દૃષ્ટિએ જોઇએ તો યુરોપનો જ દાખલો લ્યો. યુરોપ જેવા ખંડમાં પહેરવેશ અને આહાર લગભગ એકસરખો છે છતાં ત્યાંની પ્રજાઓ પરસ્પર ઝગડતી નથી? છેલ્લાં બે-બે વિશ્વયુદ્ધોના સર્જકો ત્યાં જ પાક્યા હતા ને? હિંદમાં તો જે લડાઈઓ થઈ હતી તે તો એ મહાયુદ્ધોના હિસાબે...સામાન્ય ધિંગાણાં—બની જાય છે! ત્યાંથી અનેક જાતનાં

વિષમય પ્રવચનો છાશવારે થાય છે અને અનેક કુટિલ નીતિઓનો પ્રચાર પણ ત્યાંથી જ થાય છે ! જો આહાર અને પહેરવેશને એકતા સાચવનાર તત્ત્વો ગણીએ તો ખરી રીતે આવું કશું જ ન બનવું જોઈએ. છતાં આપણા કેટલાક નેતાઓ આ અંધ-વિચારસરણીમાં રાચે છે. હિંદમાં અનેક રાજ્યો હતાં છતાં પ્રજામાં એટલો બધો કુસંપ ન હતો. કારણ સમસ્ત પ્રજાને સાંકળતી એક જાતની ધાર્મિક ઐક્યભાવના હતી. અને એક પેટાખંડ જેવડો દેશ હોવા છતાં અને તેમાં વસતી આહાર, પહેરવેશ અને ભાષાઓનું વૈવિધ્ય હોવા છતાં "અનેકતામાં એકતા" હતી. સંસ્કૃત ભાષા, માગધી ભાષા કે દ્રાવિડીઅન ભાષાઓ હોવા છતાં પ્રજાનો વ્યવહાર અને વિચારોની એકતા સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા જળવાઈ રહેતી હતી. અને સમસ્ત પ્રજામાં પોશાકની ઢબછબ, થોડાક ફેરફારો સાથે, એક જ હતી અને એક જ રહી છે. ધોતી, પાયજામો, સાડી, અંગરખુ કે બ્લાઉઝ ચણીઓ—એ આ દેશનાં માનવીઓનો રોજિંદો પોશાક રહ્યો છે. અને ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જુવાર, મકાઈ, દાળ, ઇંડાં, મત્સ્ય-માંસ-દૂધ એ મુખ્યત્વે ખોરાક રહ્યો છે. તેમની વસ્ત્ર પહેરવાની રીત અને આહારની બનાવટમાં ફેરફારો જોવા મળે છે—જે આપણે આગળ જોઈશું—તે ખરેખર વૈજ્ઞાનિક ઢબના છે અને તેમાં ઝાઝો ફેરફાર થવો યોગ્ય નથી. એટલે રાજકીય દૃષ્ટિએ આહાર કે પહેરવેશમાં એકતા હોય તો દેશમાં ઐક્ય વધે એ વિધાન બરાબર નથી. રાજકીય ઐક્ય રાજકીય રીતે જાગૃત માનવીઓમાં આવે છે. એ માટે નાગરિકશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રનો પ્રચાર અને અમલ કરવાની જરૂર છે.

આહાર અને પહેરવેશ એ દરેક દેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, દરેક માનવીની ધાર્મિક કે જાતીય ખાસિયતો—અને દરેક માનવીની પસંદગી તથા વ્યક્તિગત સ્વાસ્થ્ય-સાત્મ્ય-ઇ૦ હેતુઓ (factors) પર અવલંબે છે. જેઓ કેવળ રાજકીય દૃષ્ટિથી જુએ છે તે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ 'ભણેલા પણ ગણેલા' નહિ તેવા છે. લીંટી ભેગો લસરકો કરનારા આ યુગમાં ઘણા હોય છે તથા હા-જી-હા કરનારા પણ ઘણા હોય છે. પણ પ્રજાના સ્વાસ્થ્યને જ્યાં સુધી લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, આવા જીહા કરનારાનાં વચનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ મિથ્યા પ્રલાપ છે એમ સમજવું.

હવે આપણે આપણા દેશના દરેક પ્રાન્તની ભૌગોલિક સ્થિતિ અનુસાર તેનાં માનવીનો આહારવિહાર, પહેરવેશ અને રીતરિવાજો બરાબર છે કે કેમ તે જોઈએ.

આપણો દેશ ઉત્તર ગોળાર્ધમાં વિષુવવૃત્તથી કર્કવૃત્ત સુધીમાં અને તેથી જરા ઉત્તર તરફ લંબાયેલો છે. એટલે કે ૮ થી ૩૭° ઉત્તર અક્ષાંશ વચ્ચે અને ૬૯ થી ૯૮ પૂર્વરેખાંશ વચ્ચે તે આવેલો છે. તેની સીમાઓનો વિસ્તાર ઘણો છે, માનો કે મુંબાઈ રાજ્ય કરતાં નવ ગણો છે. એટલે લગભગ ૧૨ લાખ ચો૦ માઈલ છે. તેમાં કિનારાનાં મેદાન, મધ્ય ભારત અને દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, ઉત્તરનાં સિંધુ, ગંગા, જમના અને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણનાં મેદાન, તથા ઉત્તરમાં હિમાલય—આદિનો પહાડી પ્રદેશ, એવી ભૂતલની રચના છે. ઉત્તર તરફથી આવતા અતિશય ઠંડા, સૂકા પવનને અટકાવનાર પહાડી પ્રદેશમાં નૈઋત્ય ખૂણામાંથી આવતા મોસમી પવનો પુષ્કળ વરસાદ વરસાવે છે. આ જ પવનો દક્ષિણ હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારે પણ વરસાદ વરસાવે છે. આથી ખેતી સારી થાય છે અને આપણા દેશનું સામાન્ય રીતે અત્યંત ઉષ્ણ રહેવું જોઈતું હવામાન માફકસરનું બને છે. આ દેશમાં આર્ય અને દ્રાવિડ

જાતિની કે તેના સંકરની પ્રજાઓ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈ ઈત્યાદિ કોમો પાછળથી અહીં આવી વસી છે. અહીં લોકોમાં જાતો, ધર્મો, ભાષાઓ જુદાં જુદાં છે તેનું કારણ આ દેશની અતિશય વિશાળતા છે. માણસોનાં જીવન પર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની ખૂબ જ અસર થાય છે. ભૂતળ, આબોહવા અને કુદરતી સંપત્તિ એનો માનવ-જીવનના ઘડતરમાં મોટો ફાળો છે. સામાન્ય રીતે, ફળદ્રુપ મેદાનમાં લોકો વૈભવી, ઉદાર દિલના, વિદ્યાકળામાં પ્રવીણ હોય છે કારણકે ઓછી મહેનતે જીવનનિર્વાહ થતો હોવાથી ફાજલ સમયમાં વિદ્યાકળામાં સમય આપી શકે છે. પહાડી પ્રદેશના લોકો શૂરવીર હોય છે કારણ હિંસક પ્રાણીઓનો તેમને સામનો કરવાનો હોય છે, જેમકે નેપાળી–પઠાણ–મરાઠા. સમુદ્ર-કિનારાના લોકો વહાણવટું ખેડનારા અને સાહસિક વેપારી હોય છે, જેમકે ગુજરાત. નિર્જળ અને વેરાન પ્રદેશના લોકો ખડતલ, મહેનતુ, ઝનૂની અને અનુદાર વૃત્તિના હોય છે, ઉદાહરણ મારવાડ, રાજસ્થાન. નદીઓના પ્રદેશના લોકો કલાપ્રિય, મોજીલા હોય છે. અને શારીરિક સંપત્તિમાં ઓછા હોય છે, જુઓ...બંગાળ–સુરત જિલ્લો.

કાશ્મીરી—જળાશયોથી ભરપૂર પર્વતોથી વિંટાયલા ઉચ્ચ સપાટ સુંદર મેદાનના આ લોકો સ્વરૂપવાન કલાપ્રિય હોય છે. તેઓ ખડતલ નથી. ત્યાં ઠંડી વધુ હોવાથી ઊનનાં કપડાં-પાયજામો, લાંબા કોટ ઈ૦નો પહેરવેશ છે. ખોરાક ઘઉં, ચોખા, ફળો, દૂધ, માખણ વિશેષ છે. કારણ દેશ ફળદ્રુપ છે.

ગુર્ખા–ભૂતિયા—આ પહાડી પ્રદેશના છે તેમને કષ્ટદાયી જીવન ગાળવું પડે છે. તેથી શૌર્ય, વતનપ્રેમ, વફાદારી તે જાતિમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમનો ખોરાક ભાત, ઘઉં, ચણા, વિશેષ છે. કપડાં જાડાં કે ઊનનાં પહેરે છે. કારણ ઠંડી વિશેષ પડે છે.

રજપૂત–પંજાબી—રાજસ્થાન પંજાબ ફળદ્રુપ છતાં, રેતાળ અને સૂકા છે. હવા ઉનાળે ગરમ, શિયાળે ઘણી ઠંડી રહે છે. વરસાદની તંગી તેથી અહીં જીવનનિર્વાહ માટે સખત મહેનત કરવી પડે છે. ઘઉં અને કઠોળ તથા દૂધ – ઘી અને માંસનો વધુ પ્રચાર છે. કપડાં શિયાળે ગરમ, ઉનાળે આછાં મલમલના વાપરે છે. સિંધ પંજાબમાં ઘણી ગરમી હોવાથી લોકો સફેદ રંગનાં કપડાં પહેરે છે. પાણીની તંગી હોય ત્યાં રોજ સ્નાનાદિ કરતા નથી. ઠંડી – ગરમીના શુષ્ક વાતાવરણને આનંદી રાખવા હોળી જેવા તહેવારો વિશેષ પ્રચલિત છે.

ઉત્તરના મેદાનોના લોકો—બિહારી અને બંગાળી: અત્યંત ફળદ્રુપ અને પાણી-વાળા પ્રદેશના છે. થોડી મહેનતે જીવનનિર્વાહ ઉપરાંત ઘણું પાકે છે તેથી મોટા ભાગનો વખત બુદ્ધિવિકાસ પાછળ રોકી શકે છે. આથી તત્ત્વચિંતકો–વૈજ્ઞાનિકોનો પ્રાદુર્ભાવ ત્યાં જોવામાં આવે છે. શારીરિક બાંધો નબળો છે. ત્યાં તાપ વધુ તેમ ઠંડી પણ વધુ હોય છે છતાં ઉના-ળામાં હવા પાણીના કુદરતી ભંડારોથી ભેજવાળી રહે છે. તેથી કપડાં સફેદ સુતરાઉ–ધોતી અને ઢીલાં પહેરે છે, જ્યારે શિયાળામાં ગરમ કપડાં પહેરે છે. ખોરાક–ઘઉં, ચોખા, જવ, અડદ, મગ, મત્સ્ય વિશેષ છે કારણ કે ત્યાં તે પાકે છે. બંગાળી, બિહારી, તો ભાત અને મત્સ્ય જ વધુ લે છે. તે વિના તેમને ચાલતું નથી. ગત દુષ્કાળ વખતે અહીંથી બાજરો મોકલવામાં આવેલો પણ કોઇએ સ્વીકારેલો નહિ.

ગુજરાતી—મેદાનની ફળદ્રુપ જમીન તથા દરીઆકિનારો અને આબોહવા સમધાત હોવાથી સારા ખેડૂત, સારા વેપારી, અને પૂરાં પાંચ વસ્ત્રો પહેરે છે. મહેમાનગત–સામાજિક

કે નાગરિક ધર્મની સમજણ વધુ ધરાવે છે. કુતેહબાજ વ્યાપારીઓ તથા સામાજિક-રાજનૈતિક સુધારકો અહીં જનમ્યા છે. તેમનો ખોરાક અઢારે વસ્તુઓનો બનેલો હોય છે. તેને સર્વાંગસંપૂર્ણ સમતુલ આહાર કહીએ તો ખોટું નથી. ચોખા, ઘઉં, બાજરી, જુવાર, મકાઈ, બધાં કઠોળો, શાક, ઘી-દૂધ માંસ ઇ૦ બધું જ વાપરે છે.

આસામી—હવા ગરમ ભેજવાળી હોવાથી લોકો આળસુ-શ્યામળા, ઓછાં વસ્ત્ર પહેરનારા હોય છે. બનતા સુધી એક જ વસ્ત્ર અને એક ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે. ખોરાક ભાત, ઘઉં બટેટા છે.

મહારાષ્ટ્રના લોકોની ભૂમિ ફળદ્રુપ નથી, હવા ગરમ છે તેથી લોકો કરકસરીઆ અને સાદું જીવન ગાળનારા છે. ભોજનમાં જુવાર, બાજરી, ચોખા વિશેષ છે. અને મરચાં મરી ઇ૦ મશાલાનો ઉપયોગ વધુ કરે છે. ભાત જેવી એક ને એક વસ્તુની વિવિધ વાનગી વાપરતાં આ લોકોને ઘણાએ જોયા હશે. મહાન સેનાનાયકો તથા મુત્સદ્દીઓ અહીં પણ પાકે છે.

મદ્રાસી—મદ્રાસ-કેરલના લોકો ભૂમધ્ય રેખા પાસે હોવાથી ત્યાંનું હવામાન ગરમ છે. આથી લોકો શ્યામ છે. હવા ગરમ ભેજવાળી હોવાથી વસ્ત્રો સફેદ અને ઓછાં પહેરે છેઃ માંડ એક કે બેથી વધુ ભોજનમાં મુખ્યત્વે ચોખા અને આંબલીનું પાણી છે. ઘણા તાપથી તેમજ પરાપૂર્વથી આંતરડાંને મળેલી એક જાતની આનુવંશિક સાત્મ્યતા (affinity) તેઓ ઘઉં બાજરી ઇ૦ ખોરાકો પચાવી શકતા નથી. એમને માથે ઘઉંના આહાર ઠોકી બેસાડીએ તો અત્યાચાર ગણાય.

ઉરિયા—ઓરિસાની આબોહવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. ત્યાં આળસ અને નિર્બળતા હોવાથી તથા વારંવાર કુદરતી કોપો ઊતરવાથી પ્રજા નિર્ધન છે. ભોજનમાં ભાત અને શાકભાજી છે તથા વસ્ત્રો ઓછાં અને હલકાં પહેરે છે.

આદિવાસી—મધ્ય હિંદનાં અને આસામનાં જંગલોની પ્રજા ભીલ, ગોંડ, ધાણકા, નાગા, સંતાલ ઇ૦ કહેવાય છે. તે તો પૂરતાં કપડાં પણ પહેરતા નથી હિંસક જીવન ગુજારે છે. હાલમાં તેમને સુધારવા સંસ્કાર કેન્દ્રો ખોલવામાં આવે છે. કેવળ લંગોટ અને ઉપર એક કપડું, ઓઢવા સિવાય, તેમનો બીજો પોશાક નથી. ખોરાકમાં મકાઈ, કંદમૂળ અને માંસ છે.

આમ છેક દક્ષિણ ભાગના લોકો ભૌગોલિક કારણે એક અને આછાં વસ્ત્ર પહેરે છે. જેમ ઉત્તર તરફ જતા જઈએ તેમ કપડાંનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ઉત્તરના પહાડી લોકોને ગરમ કપડાં પહેરવાં પડે છે. રાત્રે ગોદડાં ઓઢવાં પડે છે. પૂર્વ ભાગમાં લોકો માથા પર કશું પહેરતાં નથી કારણ ત્યાં ગરમી જળભંડારોથી ઓછી થઈ જાય છે.

ભૌગોલિક હેતુ ઉપરાંત આહાર અને પહેરવેશમાં ફેરફારનાં બીજાં કારણો પણ છે. જેમકે જાતિઓની માન્યતા અને રૂઢી. જેમકે રાજપુત માંસાદિ ખાય, સાફો બાંધે, કમરે ભેટ બાંધે. ચુસ્ત બ્રાહ્મણો ધોતી પહેરે, ઉપવસ્ત્ર ઓઢે છે. કાંદા લસણ માંસ ઇ૦ વર્જ્ય કરે છે. વૈશ્યો મોટે ભાગે નિરામિષ આહારી હોય છે. અને શુદ્ર કોમો બન્ને જાતનો આહાર કરે છે. આ બધું ઘણાં વર્ષોથી તેમના સ્વભાવમાં, તેમની પસંદગીમાં અને સ્વાદની અભિરુચીમાં ઊતરી આવેલું છે. ચાતુર્વર્ણ્ય મૂળ તો ગુણકર્મના વિભાગથી રચાઇ છે. એમાં કાળક્રમે ફેરફાર થાય પણ આહારના કે પહેરવેશના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં ઝાઝો ફેરફાર થઈ શકતો

આરોગ્ય અંકના વાચકોને

પૃષ્ઠસંખ્યા વધી જવાથી, આ અંક માટે ખાસ લખાવેલા કેટલાક લેખો આ અંકમાં લઈ શકાયા નથી. તે લેખો ભાદ્ર અંકમાં છપાશે. માટે જેઓને ખાસ આ જ વિષયનો રસ હોય તેઓ તે અંક પણ અવશ્ય જુએ. વ્યવસ્થાપક

નથી, તેમ કરવું તેમને ફાવતું નથી યા ગમતું નથી. જાતિઓના ધર્મો અનુસાર પણ તેમના પોશાક–આહારની પસંદગી અને રીતરિવાજો ઘડાય છે. આપણે ખેડૂત, રબારી, ભરવાડ, ઠાકરડા, જાટ, ભીલ, ઈ૦ કોમોમાં પણ પ્રાન્તે પ્રાન્તે થોડી ભિન્નતા છે જ. શું આપણે બધાને કોટ–પેન્ટ પહેરાવી સુધરેલ કોમના જેવો વેશ ધારણ કરવાનું કહીશું તો તે ગ્રહણ કરશે? જરૂર નહિ. તે કોમોને તેમના ધંધા અનુસાર પણ તેવા વેશની અને આહારની જરૂર છે જ. તેમને બ્રાહ્મણ વૈશ્યનાં જેવાં પાતળાં કપડાં અને પોચો ખોરાક દેવાથી તેમના ધંધાને બિલકુલ અનુકૂળ આવશે નહિ. ઋતુ અનુસાર તેઓ તેમના પોશાકમાં જરૂરી ફેરફાર કરી જ લે છે. છતાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આ કોમોને સ્વચ્છતા તથા આહારની પાક અને ગ્રહણવિધિનો કંઈ ફેરફાર સૂચવવાં જરૂરી છે. આ મહેનતુ કોમો પૈસા કરવા ખાતર ઘીદૂધનો ઉપયોગ જાત માટે કરતી નથી, અને તેની ઊણપથી થતા રોગોથી પીડાય છે. યંત્રશાળામાં કામ કરનાર માટે લફરફફર થાય એવો પોશાક યોગ્ય નથી, તેનાથી અકસ્માતો થવાનો વધુ ભય છે. તેવી જ રીતે, દાક્તરી ધંધામાં પણ લાંબા ચોયણા પટકાં ખેસ કે ભારે પાઘડી ઈ૦ની જરૂર નથી. બન્ને ધંધામાં સામાન્ય ફીટ હલકો પવન પ્રવેશી શકે તેવો પહેરવેશ અને પોષણકારક ખોરાકની જરૂર રહે છે.

વ્યક્તિગત પ્રકૃતિ અને ટેવ (Temperament & Habit) સત્વ:રજ: અને તમો-ગુણવાળાના આહારો જુદા જુદા હોય છે. શ્રીગીતામાં તેનું વર્ણન આપેલું છે. રસવાળા, સ્થિર, સ્નિગ્ધ, નિરામિષ આહાર સત્વગુણવાળા પસંદ કરે છે; મધુર ખાટા–ખારા–રજોગુણ-વાળા પસંદ કરે છે; જ્યારે અત્યંત વાસી સડેલા, તીખા, તમોગુણવાળા પસંદ કરે છે. હવે આ બધાને એક લાકડીએ કેમ હાંકી શકાય?

આવી જ બાબત શરીર પ્રકૃતિની છે. શ્રી ચરકાદિ કહે છે કે યદ્ વાયોઃ પથ્યં તદ્ પિત્તસ્ય અપથ્યમ્–વાયુને અને વાયુપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને જે પથ્ય આવે તે પિત્તને કે પિત્ત-પ્રકૃતિવાળાને માફક આવતું નથી. જન્મથી જ બધા માણસો એકસરખી પ્રકૃતિના છે જ નહિ. તેથી ગુજરાતમાં શું કે બંગાળમાં શું! કે ઇંગ્લેન્ડમાં શું? મુખ્ય ખોરાક તે દેશનો ગમે તે હોય છતાં તેમાં આવો ફેરફાર રહેવાનો જ. તંદુરસ્તી ટકાવવા તેમ થવું જરૂરી છે. એટલે કુનુરની પ્રયોગશાળામાં તૈયાર થતા સર્વદેશીય ખોરાક બધાને માફક આવશે એમ સમજવું નહિ. ટેવ=સાત્મ્ય એ પણ વિચારવાની વસ્તુ છે. ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એમ કહે છે કે મનુષ્યનાં આંતરડાંને અમુક વસ્તુ પચાવવાની શક્તિ તેના પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળે છે. આથી જે બાજરી ખાવા ટેવાયેલા હશે તેને ઘઉં માફક આવશે નહિ અને ઘઉંવાળાને ચોખા માફક

આવશે નહિ. જેમકે મારવાડી ભાઈઓ ચોખા ખાય તો બાદી થવાની ફરિયાદ કરશે જ. મદ્રાસી અને બંગાળી ભાઈઓને ચોખાને બદલે બીજાં ધાન્યો પચાવવાની ટેવ નથી. બીજો ખોરાક ક્વચિત લેવો પડે તો આંતરડાં બળવો પોકારશે. અને મરડો આંત્રશોથ અતિસાર આદિ થશે. સામાન્ય રોજિંદા ખોરાકમાં ફેરફાર થતાં, કે ભારે વાનગી વધુ જમવામાં આવતાં, દરેક વ્યક્તિ ઉદરગુરુત્વ, મંદાગ્નિ, આળસ, અતિસાર આદિ ઉપદ્રવો અનુભવે છે જ.

અગ્નિબળ—વય રોગઅવસ્થા : અગ્નિબળ ઉપર પણ આહારની જાત જથ્થો કે શું બનાવટ ગ્રહણ કરવી તે, અવલંબે છે. તીક્ષ્ણાગ્નિવાળાને કેળાં, અડદ, શીખંડ, બાટી, લાડુ, ઇ૦ બધું હજમ થાય. પણ મંદાગ્નિવાળાને કે બાળક કે વૃદ્ધને તુરત અજીર્ણ કરે. આથી મનુષ્યો અગ્નિબળ અને ઉંમર પ્રમાણે આહારનો પ્રકાર માપ અને બનાવટ પસંદ કરે છે. રોગ અવસ્થા અને ઉંમર પ્રમાણે પણ આહારમાં ફેરફાર થાય છે.

કપડાં પણ સત્વ રજઃ અને તમઃગુણ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના માણસો પસંદ કરે છે. સત્વગુણી માણસ કપડાં મર્યાદાશીલ, હલકાં, સ્વચ્છ અને શ્વેત, બીજાને આંજી નાખવા નહિ પણ શરીરરક્ષા પૂરતાં પહેરે છે. રજોગુણી ભભકાદાર-મુલાયમ અને રંગબેરંગી કપડાં બીજાને આકર્ષવા કે આંજી નાખવા પહેરે છે. તમોગુણી કાળાં મેલાં, વરવાં, બદબો મારતાં કપડાંમાં જોવામાં આવે છે.

રીતરિવાજો—પણ સત્વાદિ પ્રધાન માનસને અનુકૂળ ઘડાયલા હોય છે. પરાપૂર્વથી જગત દૈવી અને આસુરી સંપત્તિયુક્ત એમ બે ભાગમાં વિભક્ત થયેલું છે. ગીતામાં દૈવ અને આસુર સંપત યોગ નામનો અધ્યાય છે તે વાંચવા ભલામણ છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:

"દૈવ-સંપત્તિવાળાઓનાં આચરણ કે રીતરિવાજમાં પ્રાણિમાત્રને અભય, સત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાન, યોગ, વ્યવસ્થા, દાન, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સીધાપણું—straight forwardness—અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, ચાડીચુગલીનો અભાવ, દયા, લાલસા વિનાનું વર્તન, મૃદુતા, લાજશરમ, અને ગાંભીર્ય તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, અદ્રોહ, સ્વમાન ખરું પણ અતિ માન નહિ, ઇ૦ હોય છે. જ્યારે આસુરીવાળામાં—દમ્ભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા, અજ્ઞાન, અશૌચ, અનાચાર અને અસત્ય જોવામાં આવે છે."

સત્વ વિભાગ પ્રમાણે તે તે મનુષ્યોમાં ત્રિવિધ શ્રદ્ધા હોય છે અને તે પ્રમાણે એટલે સ્વપ્રકૃતિમાં રહેલા ધર્મોને જગતનાં બધાં પ્રાણિઓ અનુસરે છે. એમાં નિગ્રહ કરવાથી ઝાઝું સારું પરિણામ આવતું નથી. 'પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥' આથી દરેક માનવીની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, જાતિ, ધર્મભાવના, પ્રકૃતિ, સાત્મ્ય, ઉંમર, સત્વ=મનની પસંદગી...અને રોગી નિરોગી અવસ્થા મુજબ પહેરવેશ, આહાર, અને રીતરિવાજો રાખવામાં આવે એ જ ઇષ્ટ છે. તેમાં ચેડાં કરવાથી સારું પરિણામ આવે નહિ. રાજકીય એકતા માટે આહાર કે પહેરવેશ એક કરવાની જરૂર નથી. દરબારો કે સરકારી સમારંભોમાં Uniform-ગણવેશ ભલે રાખવામાં આવે પણ માણસના રોજિંદા પોશાક અને આહારમાં સર્વદેશીય એકતા લાવવી જરૂરી નથી.

★

રોગનું મૂળ—પ્રજ્ઞાપરાધ

વૈદ્ય કુલાભાઈ મ પટેલ

જગતમાં આરોગ્ય અને અનારોગ્ય આ બે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. બન્ને કારણોને આધીન છે, કેમકે કારણ સિવાય કોઈ કાર્ય હોતું નથી. સંક્ષેપમાં આરોગ્યનાં કારણ આરોગ્ય સામે છે. અનારોગ્યનાં કારણથી રોગ પેદા થાય છે.

રોગનાં કારણ અને તેમનું નિવારણ—

પ્રજ્ઞાપરાધ, ઇન્દ્રિયોના વિષયઅર્થો અને કાલપરિણામ આ ત્રણ રોગના હેતુઓ છે. જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોના અર્થ અને કામનો સમયોગ તમામ રોગોનું નિવારણ કરે છે. શારીરિક, માનસિક કે આગંતુક રોગમાં આ ત્રણમાંનું કોઈ ને કોઈ કારણભૂત હોય છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપરાધ તો એટલું વ્યાપક કારણ છે કે બાકીનાં બન્ને તેમાં સમાવેશ પામી જાય છે. એટલે રોગનું મૂળ પ્રજ્ઞાપરાધ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી

પ્રજ્ઞાપરાધ એટલે શું?

પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિ. અને બુદ્ધિનો અપરાધ તે પ્રજ્ઞાપરાધ. આ થયો પ્રજ્ઞાપરાધનો શબ્દાર્થ. પણ બુદ્ધિથી શું સમજવું? અને તેનો અપરાધ થયો ક્યારે જાણવો? એ પ્રશ્નોનું નિવારણ કરવું પડશે. આયુર્વેદમાં બુદ્ધિનો અર્થ સાર અને અસારનો વિવેક કરનારી શક્તિ થાય છે. જે હિત અને અહિતને તેમજ નિત્ય અને અનિત્યને યથાર્થરૂપમાં સમજે છે તે બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિનો માલિક બુદ્ધિમાન કે ધીમાન કહેવાય છે. વ્યવહારમાં તો વાક્ચાતુર્યથી લોકોને આંજી નાખે, કોઈ વિષયમાં અસાધારણ કુશળતા ધરાવે કે યેન કેન પ્રકારેણ દલીલોથી સામા પક્ષને મહાત કરે તે બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. પણ આયુર્વેદ સંમત અર્થ તો ઉપર કહ્યો તે જ છે. આ બુદ્ધિ જ્યારે હિતાહિતને વિપરીત રીતે જુએ એટલે કે તે સંબંધી અવળી સમજણ ધરાવે તેમજ જાણતાં કે અજાણતાં અવળું આચરણ કરે તે બુદ્ધિનો અપરાધ છે. એનું જ નામ પ્રજ્ઞાપરાધ.

બુદ્ધિના ભેદની દૃષ્ટિએ પ્રજ્ઞાપરાધ—

ધી, ધૃતિ અને સ્મૃતિ આ ત્રણ બુદ્ધિના કાર્યવિશેષની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવેલા પ્રકારો છે. હિત અને અહિત તેમજ નિત્ય અને અનિત્યને જે યથાર્થ જાણે છે તે ધી અથવા બુદ્ધિ. અહિત વિષયોમાંથી મનને રોકે તે ધૃતિ અથવા સંયમ. અને હિતાહિતના પરિણામનું તેમજ શાસ્ત્રોપદેશનું સ્મરણ તે સ્મૃતિ. ઉપર જોયું તે પ્રમાણે, બુદ્ધિ માટે હિતાહિતમાં અવળી સમજણ ધરાવે છે ત્યારે તે પોતાના કાર્યમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે એને બુદ્ધિભ્રંશ કહે છે. એ બુદ્ધિનો અપરાધ છે. અહિત ઇન્દ્રિયાર્થો કે મનના અર્થોમાંથી મનને રોકવું તે સંયમનો ગુણ છે. આ નિયમનનું કાર્ય બજાવે ત્યાં સુધી ધૃતિ સ્વકાર્યક્ષમ છે એમ ગણાય. પણ જ્યારે તે ચિત્તને અહિત પદાર્થોમાંથી રોકી શકે નહિ ત્યારે તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ બને છે. એ ધૃતિભ્રંશ છે, ધૃતિનો અપરાધ છે. ભૂતકાળના બનાવોની યાદ રાખવાનું કામ સ્મૃતિનું છે. શુભ કામોનું

રોગનું મૂળ—પ્રજ્ઞાપરાધ

વૈદ્ય ફુલાભાઈ મ પટેલ

જગતમાં આરોગ્ય અને અનારોગ્ય આ બે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. બન્ને કારણોને આધીન છે, કેમકે કારણ સિવાય કોઈ કાર્ય હોતું નથી. સંક્ષેપમાં આરોગ્યનાં કારણ આરોગ્ય સામે છે. અનારોગ્યનાં કારણથી રોગ પેદા થાય છે.

રોગનાં કારણ અને તેમનું નિવારણ—

પ્રજ્ઞાપરાધ, ઇન્દ્રિયોના વિષયઅર્થો અને કાલપરિણામ આ ત્રણ રોગના હેતુઓ છે. જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોના અર્થ અને કામનો સમયોગ તમામ રોગોનું નિવારણ કરે છે. શારીરિક, માનસિક કે આગંતુક રોગમાં આ ત્રણમાંનું કોઈ ને કોઈ કારણભૂત હોય છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપરાધ તો એટલું વ્યાપક કારણ છે કે બાકીનાં બન્ને તેમાં સમાવેશ પામી જાય છે. એટલે રોગનું મૂળ પ્રજ્ઞાપરાધ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

પ્રજ્ઞાપરાધ એટલે શું?

પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિ. અને બુદ્ધિનો અપરાધ તે પ્રજ્ઞાપરાધ. આ થયો પ્રજ્ઞાપરાધનો શબ્દાર્થ. પણ બુદ્ધિથી શું સમજવું? અને તેનો અપરાધ થયો ક્યારે જાણવો? એ પ્રશ્નોનું નિવારણ કરવું પડશે. આયુર્વેદમાં બુદ્ધિનો અર્થ સાર અને અસારનો વિવેક કરનારી શક્તિ થાય છે. જે હિત અને અહિતને તેમજ નિત્ય અને અનિત્યને યથાર્થરૂપમાં સમજે છે તે બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિનો માલિક બુદ્ધિમાન કે ધીમાન કહેવાય છે. વ્યવહારમાં તો વાક્ચાતુર્યથી લોકોને આંજી નાખે, કોઈ વિષયમાં અસાધારણ કુશળતા ધરાવે કે યેન કેન પ્રકારેણ દલીલોથી સામા પક્ષને મહાત કરે તે બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. પણ આયુર્વેદ સંમત અર્થ તો ઉપર કહ્યો તે જ છે. આ બુદ્ધિ જ્યારે હિતાહિતને વિપરીત રીતે જુએ એટલે કે તે સંબંધી અવળી સમજણ ધરાવે તેમજ જાણતાં કે અજાણતાં અવળું આચરણ કરે તે બુદ્ધિનો અપરાધ છે. એનું જ નામ પ્રજ્ઞાપરાધ.

બુદ્ધિના ભેદની દૃષ્ટિએ પ્રજ્ઞાપરાધ—

ધી, ધૃતિ અને સ્મૃતિ આ ત્રણ બુદ્ધિના કાર્યવિશેષની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવેલા પ્રકારો છે. હિત અને અહિત તેમજ નિત્ય અને અનિત્યને જે યથાર્થ જાણે છે તે ધી અથવા બુદ્ધિ. અહિત વિષયોમાંથી મનને રોકે તે ધૃતિ અથવા સંયમ. અને હિતાહિતના પરિણામનું તેમજ શાસ્ત્રોપદેશનું સ્મરણ તે સ્મૃતિ. ઉપર જોયું તે પ્રમાણે, બુદ્ધિ માટે હિતાહિતમાં અવળી સમજણ ધરાવે છે ત્યારે તે પોતાના કાર્યમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે એને બુદ્ધિભ્રંશ કહે છે. એ બુદ્ધિનો અપરાધ છે. અહિત ઇન્દ્રિયાર્થો કે મનના અર્થોમાંથી મનને રોકવું તે સંયમનો ગુણ છે. આ નિયમનનું કાર્ય બજાવે ત્યાં સુધી ધૃતિ સ્વકાર્યક્ષમ છે એમ ગણાય. પણ જ્યારે તે ચિત્તને અહિત પદાર્થોમાંથી રોકી શકે નહિ ત્યારે તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ બને છે. એ ધૃતિભ્રંશ છે, ધૃતિનો અપરાધ છે. ભૂતકાળના બનાવોની યાદ રાખવાનું કામ સ્મૃતિનું છે. શુભ કામોનું

પરિણામ શુભ અને અશુભ કાર્યોનું પરિણામ અશુભ આવે છે. શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કલ્યાણકારક છે આ બધું યાદ રાખવાનું કામ સ્મૃતિનું છે; જ્યારે તે એ કાર્યોમાંથી ચ્યુત થાય ત્યારે સ્મૃતિભ્રંશ થયો ગણાય. એ સ્મૃતિનો અપરાધ છે. આ રીતે ધી, ધૃતિ અને સ્મૃતિથી ચ્યુત થયેલો મનુષ્ય જે અહિત આચરણ કરે છે તે પ્રજ્ઞાપરાધ છે.

પ્રવૃત્તિ માત્ર સુખને માટે છે—છતાં ફળભેદનું કારણ—

માનવીની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ દુ:ખી થવા માટે નથી. પોતે દુ:ખી થાય એવું કોઈ ઇચ્છતું નથી. એટલે જે કોઈ કાર્ય હાથમાં લેવામાં આવે તેના મૂળમાં સુખની જ ઇચ્છા છે. છતાં સર્વેને સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે સુખની ઇચ્છા હોવા છતાં કયે માર્ગે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે માર્ગ પર ફળનો આધાર છે. સુમાર્ગે સુખ અને કુમાર્ગે દુ:ખ એ સિદ્ધાંત છે. એટલે કોઈને સુખ તો કોઈને દુ:ખ મળે છે. જ્ઞાન હોય તો સુમાર્ગે પ્રવૃત્તિ થતાં સુખ થશે. અજ્ઞાન હશે તો કુમાર્ગે પ્રવૃત્તિ થઈને દુ:ખ ભોગવાશે.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારના મનુષ્ય—

આયુર્વેદ જ્ઞાનીને પરીક્ષક કહે છે. ઉપનિષદની પરિભાષામાં એ ધીર કહેવાય છે. એ શ્રેયને ઇચ્છે છે. પરિણામે સુખકારક હોય એવા કામમાં જ એની પ્રીતિ હોય છે. એટલે સારાસારની પરીક્ષા કરીને તે હિતનું જ આચરણ કરે છે. અજ્ઞાનીને આયુર્વેદમાં લૌકિક કહે છે. ઉપનિષદની પરિભાષામાં એ મંદ કહેવાય છે. એ રજોગુણ અને તમોગુણથી અભિભૂત હોય છે તેથી સારાસારની પરીક્ષામાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે અને તાત્કાલિક સુખકારક વસ્તુને વળગે છે અને પરિણામે દુ:ખ ભોગવે છે.

પરીક્ષક અથવા બુદ્ધિમાન પુરુષમાં શ્રુત, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, દક્ષતા, ધૃતિ, હિતસેવન, વાણીની વિશુદ્ધિ, શમ અને ધૈર્ય હોય છે.

લૌકિક અથવા અજ્ઞાનીમાં રજોગુણ તેમજ તમોગુણને લીધે આ ગુણોનો અભાવ હોય છે. એટલે રજોગુણ તેમજ તમોગુણથી પેદા થનારા રોગોનો તે શિકાર બને છે.

આયુર્વેદ બુદ્ધિમાનને બોધે છે—

બુદ્ધિમાન પુરુષ અહિતનું સેવન કરે જ નહિ. બુદ્ધિભ્રષ્ટથી જ અહિતનું સેવન થાય તેથી આયુર્વેદમાં જ્યાં જ્યાં હિતસેવનનો ઉપદેશ આપ્યો છે ત્યાં ત્યાં પુરુષને બુદ્ધિમાન કહીને સંબોધન કર્યું છે. જુઓ :

જેવી રીતે નગરરક્ષક નગરના કાર્યમાં અને રથવાળો રથના કાર્યમાં સાવધાન રહે છે તેવી રીતે બુદ્ધિમાન માણસે પોતાના શરીરના કાર્યમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ.

વિષયાશનથી થતા અનેક કષ્ટકારક રોગોને જોઈને બુદ્ધિમાન પુરુષે હિતભોજી, મિતભોજી; કાલભોજી અને જીતેન્દ્રિય થવું જોઈએ.

બુદ્ધિમાન પુરુષે મળના, મૂત્રના, શુક્રના, વાયુના, ઊલટીના, છીંકના, ઓડકારના, બગાસાંના, ભૂખના, તરસના, આંસુના, નિદ્રાના અને શ્રમજન્ય શ્વાસના વેગને રોકવા નહિ.

રોગ ઉત્પન્ન થતાં બુદ્ધિમાન માણસ બાહ્ય કર્મથી, આભ્યંતર કર્મથી અથવા શસ્ત્ર-ક્રિયા રૂપ કર્મથી આરોગ્ય મેળવે છે. પણ જેમ ઉત્પન્ન થતા શત્રુને મૂર્ખ માણસ જાણતો નથી તેમ અજ્ઞ પુરુષ પ્રમાદથી અથવા મોહથી ઉત્પન્ન થતા રોગને જાણતો નથી.

આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષે આહાર, આચાર અને અન્ય ચેષ્ટાઓમાં હિતસેવન માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

બુદ્ધિમાન માણસે પોતાને જે હિતકારક લાગે તે બાબતનું રોગની ઉત્પત્તિ પહેલાં જ સેવન કરવું જોઇએ.

ત્રણ પ્રકારનાં ત્રિવિધ કર્મોમાં વિષયભોગ પ્રજ્ઞાપરાધ છે—

વાણી, મન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ—આ ત્રિવિધ કર્મ છે. એમાંનું દરેક અતિયોગ, હીનયોગ અને મિથ્યાયોગ આ ત્રણ પ્રકારે અહિતકારક બને છે. અતિ પ્રવૃત્તિને અતિયોગ કહે છે. પ્રવૃત્તિના સર્વથા અભાવને અયોગ કહે છે. ત્યારે આ બે પ્રકારમાં ન આવતું કોઈ પણ અહિતકર્મ મિથ્યાયોગ કહેવાય છે. અતિયોગ અને અયોગનાં લક્ષણોની કલ્પના થઈ શકે છે. મિથ્યાયોગનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે:

વેગધારણ, વેગનું ઉદીરણ, વિષય સ્ખલન, વિષય પતન, વિષય અંગપ્રણિધાન, અંગપ્રદૂષણ, પ્રહાર, મર્દન, પ્રાણનું રૂંધન, અને મદ્ય, વગેરેથી દેહપીડન—શારીરિક મિથ્યાયોગ છે.

ચાડી ખાવી, અસત્ય ભાષણ કરવું, વિના કારણે કલહ કરવો, તથા અપ્રિય, અસંબદ્ધ, પ્રતિકૂળ અને કઠોર વચન બોલવાં તે વાણીનો મિથ્યાયોગ છે.

કામ, શોક, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અભિમાન, ઈર્ષા, મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે માનસિક મિથ્યાયોગ છે.

ઇન્દ્રિયોનો પોતાના અહિત અર્થો સાથેનો સંયોગ પ્રજ્ઞાપરાધ છે

જાણ્યે કે અજાણ્યે ઇન્દ્રિયોનો અહિત વિષયો સાથે સંયોગ થાય તો તેમાં પ્રજ્ઞાપરાધ જ કારણભૂત ગણાય. બુદ્ધિપૂર્વક એવાં આચરણ કરવામાં આવે તો પ્રજ્ઞાપરાધ છે જ. મિથ્યાબુદ્ધિથી એ માર્ગે ચલાય તે પણ પ્રજ્ઞાપરાધ છે, પણ અકસ્માત એ રસ્તે જવું પડે ત્યાં પ્રજ્ઞાપરાધ ન ગણાય. કેમકે ત્યાં તો સંજોગો પ્રતિકૂળ હોવાથી એ માર્ગે જવાનું બને છે. અણધારી રીતે ભયંકર દૃશ્ય જોવાનું બને કે બીભત્સ વાણી શ્રવણે પડે ને ખિન્નતા અનુભવાય એ તો સંજોગનો મહિમા છે. માનવીએ જાણી જોઈને કે અજાણ્યે એ દૃશ્યને જોવાનો કે એ વાણી સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી એટલે ત્યાં એ પ્રજ્ઞાપરાધથી મુક્ત છે, જ્યાં રોગનો ભોગ બનવું પડે છે એ કમનસીબી છે. એમને ક્રમશઃ જોઈએ.

અતિ તેજસ્વી દૃશ્યોને અતિ પ્રમાણમાં જોવાં તે રૂપનો અતિયોગ છે. એ દૃશ્યોને સર્વથા ન જોવાં તે રૂપનો અયોગ છે. બહુ દૂરનાં કે બહુ નજીકનાં તેમજ રૌદ્ર, ભૈરવ, વિસ્મયકારક, અપ્રિય, બીભત્સ, વિકૃત તથા ત્રાસદાયક રૂપોનું દર્શન રૂપનો મિથ્યાયોગ છે.

અતિ જોરદાર મેઘગર્જના, ઢોલ તથા ઉત્ક્રોશના શબ્દોનું અતિ પ્રમાણમાં શ્રવણ એ શબ્દનો અતિયોગ છે. એમનું સર્વથા અશ્રવણ એ શબ્દનો અયોગ છે. પરુષ, ભયંકર, ઇષ્ટવિનાશસૂચક, મૃત્યુસૂચક અને તિરસ્કારયુક્ત શબ્દોનું શ્રવણ તે શબ્દનો મિથ્યાયોગ છે.

અતિ ઉગ્ર, ઉષ્ણ તથા અભિષ્યંદ કરનારા ગંધોને અતિ માત્રામાં સૂંઘવા તે ગંધનો અતિયોગ છે. તેમને સર્વથા ન સૂંઘવા તે ગંધનો અયોગ છે. દુર્ગંધી, અપ્રિય, અપવિત્ર, તથા ક્લેદવાળા પદાર્થો, ઝેરી પવન તેમજ મુડદાં વગેરેની ગંધને સૂંઘવી તે ગંધનો મિથ્યાયોગ છે.

છએ રસોનો અતિ સ્વાદ લેવો તે રસનો અતિયોગ છે. તેમનો સર્વથા સ્વાદ ન લેવો તે રસનો અયોગ છે. પ્રકૃતિ, કરણ, સંયોગ, દેશ, કાલ, ઉપયોગસંસ્થા, અને ઉપયોક્તાનો મિથ્યાયોગ તે રસનો મિથ્યાયોગ છે.

કાલસ્વભાવથી થનારા રોગ પણ પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય છે

ઋતુઓના અતિયોગ, અયોગ અને મિથ્યાયોગ વ્યાધિના કારણરૂપ છે. એમાં બુદ્ધિનો અપરાધ ન સ્વીકારીએ પણ ક્ષુધા, પિપાસા, વાર્ધક્ય વગેરેની કાલભોજન, રસાયન સેવન વગેરે પ્રતિક્રિયા કરવામાં ન આવે તો કાલસ્વભાવજન્ય રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એટલે ત્યાં પણ પ્રજ્ઞાપરાધ કારણભૂત છે કેમકે ઉચિત કાલે કર્તવ્યનું અપાલન તે પ્રજ્ઞાપરાધ જ છે. એજ દૃષ્ટિએ જે ઋતુઓમાં સંશોધન વિહિત છે તે ઋતુઓમાં સંશોધન ન થાય તેને લીધે પછીથી દોષપ્રકોપજન્ય વ્યાધિઓ થાય છે. એ સંશોધન ન થવામાં પણ પ્રજ્ઞાપરાધને જ કારણ તરીકે બતાવાય. કેમકે શાસ્ત્રકાર તો કહે છે જ કે હેમંત દોષસંચયને વસંતમાં, ગ્રીષ્મના દોષસંચયને વર્ષામાં, વર્ષાના દોષસંચયને શરદમાં શરીરમાંથી કાઢી નાખનાર મનુષ્ય ઋતુજન્ય વ્યાધિઓથી મુક્ત રહે છે.

અધર્મ કે જે વ્યાધિનું કારણ છે તેનું મૂળ પણ પ્રજ્ઞાપરાધ છે—

પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ સુખ માટે છે અને સુખ ધર્મ વિના નથી માટે મનુષ્યે ધર્મપરાયણ રહેવું એવી આયુર્વેદની આજ્ઞા છે. હિતનું આચરણ અને અહિતનો ત્યાગ એનો સમાવેશ ધર્મમાં થઇ શકે અને એ કાર્ય બુદ્ધિમાન જ કરી શકે. બુદ્ધિભ્રંશમાં એ સંભવી શકે નહિ તેથી અધર્માચરણનું મૂળ પ્રજ્ઞાપરાધ અને એનું પરિણામ દુઃખ એ સ્પષ્ટ હકીકત છે. કોઈ સંપ્રદાયવિશેષના વિધિનિષેધને ધર્મ તરીકે નથી ગણાવવાના, એ તો જીવનને–વ્યક્તિગત તેમજ સમષ્ટિગત–ઉન્નત બનાવનારું આચરણ છે. તેથી આયુર્વેદે ધર્મને પોતાનું અંગ બનાવ્યું છે. રશિયા નાસ્તિક દેશ ગણાય છે. આપણા મહાન તત્ત્વજ્ઞ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ પ્રો. રાધાકૃષ્ણે મહારાજા સયાજીરાવ વિદ્યાપીઠના પાંચમા પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે કહેલું કે "રશિયાની લેનિનગ્રાડ યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ એમ કહેતા હતા કે તેમને ધર્મમાં રસ નથી તેમની એક મોટી સભાને મેં મારા મતની કરી હતી. બધા પ્રાધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને મેં વિગતવાર સમજાવ્યું હતું કે ધર્મનો અર્થ સત્ય, સદાચાર અને સૌન્દર્ય (सत्यं, शिवं, सुंदरम्) થાય છે." પ્રો. રાધાકૃષ્ણે આગળ જણાવેલું કે "મારી આ વાત સાંભળ્યા પછી તેમણે મારી વધારે કડક ઊલટતપાસ લીધી અને પછી એકીઅવાજે કહ્યું કે 'તમે જે પ્રકારના ધર્મની વાત કરો છો તેવા ધર્મનો અમે સ્વીકાર કરીશું.'" આયુર્વેદ આ પ્રકારનો ધર્મ શોધે છે. વ્યક્તિઓના પરસ્પરના વ્યવહાર આવા ઉન્નત થાય તો કેટલી માનસિક અને શારીરિક વ્યથાઓનો અંત આવે! પણ એ ધર્મ દેખાતો નથી કારણકે પ્રજ્ઞાપરાધ વ્યાપક છે.

દેશ, કાળ, પવન અને પાણીની વિગુણતાને કારણે મહામારી ફેલાય છે તેના કારણ તરીકે ચરકે અધર્મને ગણાવ્યો છે અથવા પૂર્વજન્મકૃત અસત્કર્મ બનાવ્યું છે અને બન્નેના મૂળમાં પ્રજ્ઞાપરાધને મૂક્યો છે. જુઓ:

જ્યારે દેશ, નગર, પુરી, અને શહેરના પ્રધાન પુરુષો ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રજામાં અધર્મથી વર્તન ચલાવે છે ત્યારે તેઓના આશ્રિત અને ઉપાશ્રિત નગર તેમજ ગ્રામના વાસીઓ તથા તેમના પર જીવનારા પુરુષો અધર્મને વધારે છે. તે અધર્મ ધર્મને બળપૂર્વક

દૂર કરે છે એટલે લુપ્ત ધર્મવાળા એ પુરુષોનો દેવતાઓ પણ ત્યાગ કરે છે. આ રીતે લુપ્તધર્મવાળા અને અધર્મના પ્રાધાન્યવાળા તેમજ દેવતાઓનો ત્યાગ કરનારા એ દેશોની ઋતુઓ વિકૃત થાય છે. તેથી ઇન્દ્ર યોગ્ય સમયે વરસાદ વરસાવતો નથી અથવા તદ્દન વરસતો નથી કે વિકૃત વૃષ્ટિ કરે છે. પવન સારી રીતે વાતા નથી, પૃથ્વી વિકૃત થઈ જાય છે. જળ સુકાઈ જાય છે. ઔષધિઓ પોતાનો સ્વભાવ છોડીને વિકૃતિ પામે છે. વગેરે.

યુદ્ધોથી દેશનો વિનાશ થાય છે તેમાં પણ અધર્મ જ કારણરૂપ છે. અતિશય લોભ, ક્રોધ, મોહ અને અભિમાનવાળા મનુષ્યો નબળાઓની અવજ્ઞા કરી પોતાનાં સ્વજનો અને બીજાઓના નાશ માટે શસ્ત્રથી પરસ્પર આક્રમણ કરે છે અથવા શત્રુઓ પર આક્રમણ કરે છે અથવા શત્રુઓથી આક્રમણ પામે છે.

આધુનિક ભાષામાં પ્રવેશેલો "કાળાંબજાર"નો શબ્દ અને સ્વાર્થમાં અંધ બનેલી પ્રજાઓની ચૂસણ પ્રવૃત્તિઓ તરફ જોતાં ચરકનાં અધર્મ બોધક વાક્યો સાચાં લાગે છે. પ્રજ્ઞાપરાધનું બૂરું પરિણામ ચરકના આદેશને ધ્યાનમાં લઇને આચરણમાં મૂકવાથી દૂર કરી શકાશે. વરસાદ કે જમીનની રસકસમાં પ્રજ્ઞાપરાધને કારણે વિકૃતિ થઈ છે એમ ભલે ન માનીએ પણ પરસ્પરના વિનાશક વ્યવહારને અધર્મ તરીકે ના સ્વીકારીએ તો ઉગરવાનો આરો નથી.

કર્મજ વ્યાધિઓ પણ પ્રજ્ઞાપરાધને આભારી છે—

આયુર્વેદમાં દૈવ અને પુરુષાર્થ એ શબ્દો છે. પૂર્વજન્મમાં કરેલું કર્મ તે દૈવ. આ જન્મમાં સાધેલું કર્મ તે પુરુષાર્થ. જેવું અને જેટલું બળવાન કર્મ તેવી અને તેટલી પ્રબળ ફલપ્રાપ્તિ. પ્રજ્ઞાપરાધથી દુષ્કર્મ કર્યાં હોય તો તેનું તેવું પરિણામ મળે છે. પરિપાક કાળે ફળ મળે છે તેથી તાત્કાલિક ફળપ્રાપ્તિ ન થાય તો કર્મને અવગણવાનું નથી, અતિ બળવાન પુરુષાર્થ તો તરત પણ ફળદાતા બને છે. એટલે કેટલાક વ્યાધિ કે જેમની ચિકિત્સા નિષ્ણાતોએ સર્વ સાધનો અને ઔષધોએ કરી છે છતાં મટયા નથી તે રોગને આયુર્વેદ કર્મજ માને છે. મિથ્યા કર્મજા. રોગાઃ—કર્મજ રોગ તમામ પ્રયત્નોને નિષ્ફળ બનાવે છે. તેથી તેમને ભોગવવા એ જ તેમના ક્ષયનો ઉપાય છે, એમ કહેલું છે. આધુનિક વિજ્ઞાન કે જે કર્મને સ્વીકારતું નથી તેની પાસે અસાધ્ય દરદથી રીબાતા દરદી માટે જ્યારે કોઈ આશ્વાસનનું કે સમાધાનનું સાધન નથી ત્યારે આયુર્વેદ પાસે એ છે. કર્મના સિદ્ધાંતને સ્વીકારી એ રીતે યાતનાને સહન કરવા માટે દરદી તત્પર બની શકે છે.

સુખદુઃખનો કર્તા માણસ પોતે છે—

કોઈ કોઈને સુખ કે દુઃખ આપી શકતું નથી. મનુષ્ય પોતે જ પોતાના ભાગ્યનો સર્જક છે. ચરક કહે છે કે જેણે પોતે અશુભ કર્મ કર્યું નથી તેવા મનુષ્યને દેવતાઓ, ગંધર્વો, પિશાચો, રાક્ષસો કે બીજા કોઈ પીડા આપી શકતા નથી. પ્રજ્ઞાપરાધને લીધે પોતાનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગને જોઇને બુદ્ધિમાન પુરુષે દેવતાઓને, પિતૃઓને કે રાક્ષસોને ઉપાલંભ આપવો જોઈએ નહિ. પણ સુખ અને દુઃખનો કર્તા પોતાને જ જાણવો. માટે કલ્યાણકારી માર્ગે ચાલવું અને કોઇનો ડર રાખવો નહિ.

પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય અશુભ કર્મોનો સંગ્રહ—

મળ, મૂત્ર વગેરેના વેગ ઉપસ્થિત ન થયા હોય છતાં તેમને પરાણે ઊભા કરવા અને ઉપસ્થિત વેગોને પરાણે રોકવા તે પ્રજ્ઞાપરાધ છે. વેગવિધારણને આયુર્વેદે અતિ ગર્હિત ગણ્યું છે. વેગોને રોકવા અને અનિયમિત આહારવિહારનું સેવન કરવું એ કાયમ બીમાર રહેવાનું લક્ષણ છે એમ ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષે સાહસથી દૂર રહેવું. ગજા ઉપરાંતની મહેનત કે કાર્યનો આરંભ તે સાહસ. પોતાના જીવનની રક્ષા ચાહનારે સાહસરૂપ કર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. પુરુષ જીવતો રહે તો કર્મનાં સારાં પરિણામને પામી શકે. તેથી સાહસ પ્રજ્ઞાપરાધ છે.

અતિ મૈથુન પ્રજ્ઞાપરાધ છે. પોતાના શરીરની રક્ષા કરવાની ઇચ્છા હોય તો બુદ્ધિમાન માણસે શુક્રની રક્ષા કરવી જોઇએ, કારણ કે શુક્રને આહારનું સર્વોત્તમ પરિણામ કહેવામાં આવેલું છે.

યોગ્ય સમયે રોગના ઉપાય લેવાય નહિ તે પ્રજ્ઞાપરાધ છે. ચરકે એવા દરદીનું સરસ વર્ણન આપ્યું છે. જુઓ :

રોગ પ્રથમ થોડો થઇને પછીથી વૃદ્ધિ પામે છે. તે દૃઢમૂળ થઈને મૂર્ખ મનુષ્યનાં બળ અને આયુષ્યને હરી લે છે. મૂર્ખ મનુષ્ય જ્યાં સુધી રોગથી પીડાતો નથી ત્યાં સુધી તેને ખબર પણ પડતી નથી અને પીડા થતાં રોગને કાબૂમાં લાવવા માટે પછીથી વિચાર કરે છે પછીથી પુત્રોને તથા સ્ત્રીને અને સગાંસંબંધીઓને બોલાવીને 'મારા સર્વસ્વથી પણ કોઇ વૈદ્યને લઇ આવો' એમ કહે છે. પણ તેવા દુર્બળ, વ્યાધિથી પીડિત, ક્ષીણ ઇન્દ્રિયોવાળા અને આયુષ્યહીન પુરુષને કોણ બચાવી શકે? દોરી વડે પૂંછડે બાંધેલી અને બળવાન પુરુષથી ખેંચાતી ઘોની પેઠે તે મૂર્ખ મનુષ્ય રક્ષકને ન પામવાથી જીવનનો ત્યાગ કરે છે માટે જે પોતાનું આરોગ્ય ઇચ્છતો હોય તેણે રોગ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ અથવા રોગની પ્રારંભાવસ્થા હોય ત્યારે ઔષધોથી તેમનો પ્રતિકાર કરવો જોઇએ.

વિનય અને આચારનો લોપ તથા પૂજ્યોની અવજ્ઞા પ્રજ્ઞાપરાધ છે. અવિનય, અનાચાર અને પૂજ્યોની મશ્કરીને પ્રતાપે એવડું મોટું યાદવકુળ નાશ પામ્યું એમ પુરાણ કહે છે. સમાજ અને વ્યક્તિના જીવનમાં પણ આ ગુણોનો લોપ થતાં વિનાશ આવે છે.

જે બાબત અહિતકારક જાણવામાં આવે તેમનું સેવન પ્રજ્ઞાપરાધ છે. દીવો લઈને કૂવામાં પડવા જેવું આ થયું. માણસ પ્રમાદથી અહિતનું સેવન ચાલુ રાખે અથવા મનોનિગ્રહ ન કરી શકે તેથી અહિત તરફ ખેંચાયે જાય. હું ધર્મ જાણું છું છતાં તેના તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને અહિત સમજું છું છતાં તેમાંથી હું નિવૃત્તિ લેતો નથી એ મનોદશા પ્રજ્ઞાપરાધનો ભોગ બની છે એમ જાણવું.

અહિતકારક પ્રદેશમાં અને સમયમાં સંચરણ કરવું તે પ્રજ્ઞાપરાધ છે. દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને ચાલવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ અહિત દેશકાળમાં સંચાર થાય તે ઇષ્ટ નથી.

પરિવર્જ્ય મનુષ્યોનું પરિવર્તન કરવું. સેવ્ય મનુષ્યોનું સેવન કરવું આ આયુર્વેદનો ઉપદેશ છે એથી દુષ્ટોની સોબત રાખવી અને સત્પુરુષોનો સમાગમ ત્યજવો એ પ્રજ્ઞાપરાધ છે.

ત્યજવા લાયક અપથ્ય વસ્તુઓનો સદા ત્યાગ કરતો બુદ્ધિમાન પુરુષ આ લોકમાં સાધુ પુરુષો દ્વારા ઠપકાને પાત્ર બનતો નથી. ઈર્ષા, શોક, ભય, ક્રોધ, માન, દ્વેષ વગેરે માનસિક મિથ્યાયોગ આગળ આવી ગયો છે. એ બધા મનોવિકારો પ્રજ્ઞાપરાધનું પરિણામ છે. માનસિક બિમારીથી શરીર

પણ બિમાર પડે છે. કેમકે શોક અને ભયથી વાયુ તથા ક્રોધથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. દ્વેષ વગેરે પણ દેહને શોષક એવા વાયુના પ્રકોપક છે. પરની ઉન્નતિ જોઈને બળનારા જાતે ઝેર ખાય છે. પેલી ઉર્દૂ પંક્તિઓ—"ખુદાઈ લાખ બુરા ચાહે તો ક્યા હો સકતા હૈ? વહી હોતા હૈ જો મંજૂરે-ખુદા હોતા હૈ"—ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ કંઈ બને છે એમ દર્શાવે છે. આપણે વિના કારણે કોઈનું યે અહિત શા માટે ચાહવું? તેવી જ રીતે નિરર્થક શોક કે ભય પણ રોગ લાવે છે. શોકનાં સ્થાન હજારો છે અને ભયનાં સ્થાન સેંકડો છે. પંડિતે એમને વશ થઈને મૂઢનામાં પ્રવેશ કરવાનો નથી. ગત વસ્તુનો શોક કરવો જોઈએ નહિ તેમ જ જેનો કોઈ ઉપાય નથી તેને સહન કરવાનો નિયમ રાખવો જોઈએ. જે બનવાનું નથી તે બનશે નહિ અને જે બનવાનું છે તે અન્યથા થનાર નથી—આ સૂત્રમાં દર્શાવેલું તત્ત્વજ્ઞાન ચિંતાવિપઘ્ન અનાદ છે. અર્થાત ચિંતારૂપી વિષનો ઉપાય છે. એનું સેવન નિત્ય કરવું જોઈએ. ઘણા વ્યાધિનો પ્રતિકાર નથી હોતો ત્યાં ચિંતા કર્યે શું વળે છે? એટલે તો કહ્યું છે કે જે રોગનું કારણ કોઈથી પણ દૂર કરવાનું શક્ય ન હોય તે આવી પડે તો બુદ્ધિમાન માણસોએ શોક ન કરવો. દૈવજન્ય વ્યાધિ અવશ્ય આવી પડે છે ત્યાં પુરુષાર્થ—પુરુષકારનું કંઈ વળવાનું નથી પછી મિથ્યા શોક શા માટે?

રજ અને મોહથી જ બધા અપરાધ થાય છે. જે શરીરની ઉત્પત્તિ આહારમાંથી થઈ છે, એ આહારની બાબતમાં કેટલી નિષ્કાળજી સેવાય છે? અગ્નિહોમ જેવા આહારવિધિની આજે અવગણના થઈ રહી છે. બજારમાં, ગાડીઓમાં, પાર્ટીઓમાં જ્યારે ત્યારે મુખમાં કંઈ ને કંઈ ઓરવામાં આવે છે. આયુર્વેદ અહીં ઊર્ધ્વબાહુ થઈને ચેતવે છે કે આસક્તિથી કે અજ્ઞાનથી આહારનો ઉપયોગ ન કરવો પરીક્ષા કરીને હિતકરનું જ સેવન કરવું કેમકે દેહની ઉત્પત્તિ આહારમાંથી છે.

સદાચારના સદુપદેશની અવહેલના પણ પ્રજ્ઞાપરાધ જ છે. સદાચાર વિના આરોગ્ય કે શાન્તિ નથી એ આજે ભૂલી જવાયું છે. ઉપર દર્શાવેલા ત્રિવિધ અહિત કર્મ કે ઇંદ્રિયોનો અહિત વિષયો સાથેનો સંયોગ એ સદાચારના નિયમોનો ભંગ જ છે.

ભૂત, વિષ, વાયુ, અગ્નિ, પ્રહાર વગેરેથી પેદા થતા અગ્નિનું રોગોમાં પણ પ્રજ્ઞાપરાધ કારણભૂત છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવવી હશે તો પ્રજ્ઞાપરાધનો ત્યાગ, ઇંદ્રિયોનો સંયમ, સ્મૃતિ, દેશ, કાળ, અને આત્માનું જ્ઞાન તથા સદાચારનું પાલન કરવું પડશે.

ઔષધનું સેવન ના કરવામાં આવે અને કેવળ પથ્યનું જ પાલન થાય તો પણ રોગ મટી જાય છે પણ પથ્ય વિના તો સેંકડો ઔષધો પણ નિરર્થક છે તેમ જ પથ્ય હોય તો ઔષધનું શું કામ? અને પથ્ય ન હોય તોય ઔષધ શું કરે? એ શાસ્ત્રવચનો વ્યાધિ-નિવારણના સચોટ ઉપાયને બતાવે છે પણ પથ્યપાલન કરાવે તેવી બુદ્ધિ કે સંયમ છે ક્યાં? એમનો તો ભ્રંશ થયો છે તેથી દવાઓનું અને ચિકિત્સકોનું શરણું એક માત્ર પરમ ઉપાય દેખાય છે. પણ ત્યાં સુખનો સાચો ઉપાય નથી. સુખનો ઉપાય તો પોતાની પાસે છે. પ્રજ્ઞા-પરાધથી બચનારને રોગ થતા નથી. આયુર્વેદ કહે છે કે હિતકારક આહાર અને વિહારનું સેવન કરનાર, વિચારી કામ કરનાર, વિષયોમાં અનાસક્ત, દાન દેનાર, સમદર્શી, સત્યપરાયણ, ક્ષમાવાન અને આપ્તોનું સેવન કરનાર નિરોગી રહે છે. મતિ, પરિણામે સુખકારક એવાં વાણી અને કર્મ, સ્વાધીન ચિત્ત, નિર્મળ બુદ્ધિ, જ્ઞાન, તપ અને યોગમાં તત્પરતા જેને છે તેને

રોગ થતા નથી. કદાચ જેના પર કાબૂ નથી એવા કોઈ કારણથી રોગ થઈ આવે તો યોગ્ય પથ્યના પાલનથી તેને દૂર કરી શકાય છે.

માણસ દવા ખાવા સરજાયો નથી. સદાચારીને, નિષ્પાપીને દવાની જરૂર નથી. દવા તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ચિકિત્સાનું એક નામ એટલે જ પ્રાયશ્ચિત્ત રાખેલું છે. જેણે પાપ કર્યું છે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે, બીજાને નહિ, એટલે શારીરિક, માનસિક કે આગંતુ વ્યાધિ થાય તો સમજવું કે પ્રજ્ઞાપરાધ થયો છે. તે દર્દના નિવારણ માટે દોડધામ નહિ કરતાં શાંત ચિત્તે તેના યોગ્ય ઉપાયોનું અવલંબન લેવું અને એ રીતે પ્રજ્ઞાપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. આપણા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય રોગો પણ પ્રજ્ઞાપરાધથી થતા હોઇ તેમનું ઉન્મૂલન પણ આયુર્વેદે દર્શાવેલ ઉપાયોથી કરવું. સંક્ષેપમાં, મોટા ભાગનાં દુ:ખોને પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય સમજીને ધીર પુરુષે તેનાથી બચવું અને અન્યને તેમાંથી બચાવતા રહેવું.

અનુસંધાન પૃ. ૧૩૩]

પરંતુ, તા. ૩–૪ નવેંબર ૧૯૫૬ને રોજ પરિસ્થિતિએ એકાએક ઝડપી પલટો ખાધો, અને સંખ્યાબંધ રશિયન ટૅંકો ને ફોજો વડે હંગરીની લોકલડત દબાવી દેવામાં આવી. તે વખતે ઇમ્રે નાજ ને એમના સાથીદારો આબાદ રીતે છટકી જઈને બુડાપેસ્ટમાંની યુગોસ્લાવ એલચીકચેરીમાં ભરાઇ પેઠા! યુગોસ્લાવિયાએ નાજને રાજનૈતિક સંરક્ષણ આપ્યું. થોડા દિવસ પછી, રશિયનોએ નાજને કશું નહીં કરવાની બાંહેધરી આપી ને એના પર વિશ્વાસ મૂકતાં જ બહાર આવેલા નાજને રશિયનોએ કેદ કરી લીધા! એટલે તરત જ યુગોસ્લાવિયા અને અન્ય સ્થળોએ આ જાતની 'રશિયન રમતોનો તીવ્ર નિષેધ થયો. પરંતુ એકવાર ઇમ્રે નાજ આમ રશિયનોના હાથમાં સપડાઇ ગયા પછી એમનું ભાવિ લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂકયું હતું. એટલે નાજને ફાંસી અપાઇ એ સમાચારથી બહુ નવાઈ નથી લાગતી. યુગોસ્લાવિયા સાથે સારાસારી રાખવાના ખ્રુસ્ચોવના પ્રયત્નો જ્યાં સુધી ચાલ્યા ત્યાં સુધી ઇમ્રે નાજ સલામત રહ્યા; પરંતુ છેલ્લા બેએક મહિનાથી ખ્રુસ્ચોવે જાહેરમાં ને જ્યાં તક મળે ત્યાં જે રીતે યુગોસ્લાવિયા સામે પ્રહારો કરવા માંડયા છે એ જોતા ખ્રુસ્ચોવે ઇમ્રે નાજને ફાંસી આપીને માર્શલ ટીટોના ગાલ પર જાણે ભયંકર તમાચો માર્યો છે! નાજ સામે અદાલતી કામ ચાલ્યું એમ બુડાપેસ્ટની સરકારી યાદી કહે છે; પણ એ કામ કઈ કોર્ટમાં, કયાં ને કેવી રીતે ચાલ્યું, તેમજ આરોપીઓને પોતાનો બચાવ કે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવાની તક મળી કે નહીં એ વિષે આપણે સૌ અંધારામાં છીએ. હંગરીના હાલના વડા પ્રધાન જોનોસ કાદાર ઇમ્રે નાજના પ્રધાનમંડળમાં હતા! હવે, સંભવ છે કે કાદાર પોતે પણ પદભ્રષ્ટ થાય! સ્ટાલિનની દહેશતવાદી નીતિને વખોડનાર ખ્રુસ્ચોવ સવાઈ-સ્ટાલિન બનવા માગે છે શું? સામ્યવાદીઓમાં જેઓ માન્ય ને રૂઢિચુસ્ત પ્રણાલિઓનો વિરોધ કરે છે એમનું ભાવિ જોખમમાં છે એ પણ નાજની ફાંસી પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

'ગુ. સમાચાર'માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત]

★

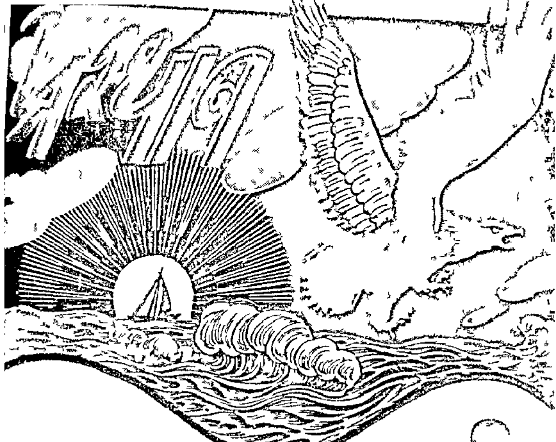

આઝાદી-અંક

૧૫ મી ઑગસ્ટ - ૧૯૫૮

આદ્યતંત્રી

સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Arvind

QUALITY FABRICS

'SANFORIZED'
REGISTERED TRADE MARK
CLUETT PEABODY & CO. U.S.A.

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ અને
વિવિધરંગી
છીંટો

અરવિંદ મીલ્સ લી.
અમદાવાદ

REGISTERED USER OF THE TRADE MARK 'SANFORIZED'

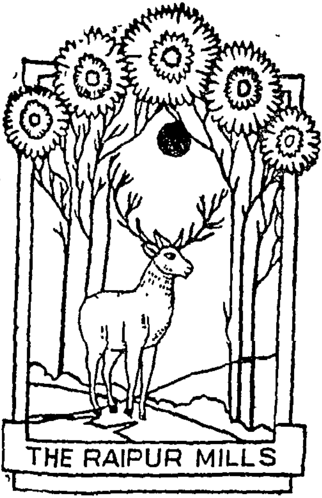

: અમારી વિશિષ્ટતા :

પોપલીન

શર્ટિંગ

ધોતી

સાડીઓ

પ્રીન્ટેડ

વોયલ

લોન

: ઉપરાંત :

ખંડ

હાથરૂમાલ

બ્લાઉઝ પીસીઝ

'SANFORIZED'
Registered Trade Mark of
Cluett, Peabody & Co, Inc.

સુંદર
વિવિધ રંગોમાં
તથા
ડીઝાઇનોમાં

રાયપુર મિલ્સ લિ૦

અમદાવાદ

ટેલીગ્રામ:-ચાર્જર ટેલીફોન : ૫૧૨૮૬

ધી ન્યુ નેશનલ મિલ્સ લિમિટેડ

રખીઆલ રોડ, અમદાવાદ – ૧૦

સુંદર, સસ્તું અને ટકાઉ

કા પ ડ

માટે પ્રખ્યાત.

: અમારી વિશિષ્ટતાઓ :

ન્યુના ફેબ્રિકસ

- સાડી
- પોપલીન
- ધોતી
- શર્ટિંગ
- મલમલ
- પ્રિન્ટેડ છીંટ

વગેરે વગેરે.

મેનેજીંગ એજન્ટસ

મેસર્સ ત્રિકમલાલ ભોગીલાલ સન્સ એન્ડ કંપની

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

MERCERISED SHIRTINGS
MERCERISED POPLINS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC. ETC. ...

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

P. O. Box No. 9 AHMEDABAD.

—: સ્વતંત્ર દેશની સાર્વત્રિક સેવામાં :—

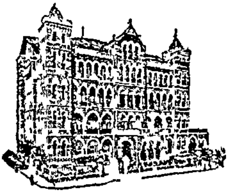

કમાણી ચેમ્બર્સ

"પરમ ખ્યાતિનું સ્થાન"

તાંબાપિત્તળ, જસત, કાસાના પતરા, પટ્ટા અને પટ્ટીઓ, સ્ટીલના સ્ટ્રકચરલ્સ, ટ્રાન્સમીશન લાઈન ટાવર્સ, "કમાણી રોસ" ટ્રેકટેમાઉંટ રોડ રોલર્સ (રોલ એન્જીનો), ઝીંક ઓકસાઈડ (દવા તથા રંગના ઉપયોગમાં આવે તેવો), જયપુર ઈલેકટ્રીક મીટર્સ, કોપર અને કેટમીયમ કોપર કન્ડકટર્સ—વગેરે બનાવનારા તથા વેચનારા.

ઉપરાંત

એરીયલ રોપ વે, કેબલ વે, કન્વેયર્સ, સ્લુસવાલ્વ, વેન્ટુરી મીટર, વે બ્રીજ, સ્ટીમ અને હાઇડ્રો જનરેટર્સ, ટ્રાન્સફોર્મર્સ, સ્વીચ ગીયર્સ, ઈન્સ્યુલેટર્સ રોલીંગ સ્ટોક વગેરે—જગતના જાણીતા બનાવનારાઓ પાસેથી આયાત કરી આપી દેશની પ્રગતિમા મદદ કરનારા

કમાણી એન્જીનિયરીંગ કોર્પોરેશન લિમિટેડ
કમાણી મેટલ્સ એન્ડ એલોય્ઝ લિમિટેડ
કમાણી મેટલિક ઑકસાઈડ્ઝ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ
જયપુર મેટલ્સ એન્ડ ઈલેકટ્રીકલ્સ લિમિટેડ

મુંબઈ, કલકત્તા, ન્યુ દિલ્હી, જયપુર, મદ્રાસ, પટના.

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬ અધિક શ્રાવણ : ૨૦૧૪ અંક ૫

અખિલેશ્વર

[ચોપાયા]

પૂજાલાલ

રળી આપશે કોઇ તને, ને ભોગવશે તું મોજે,
ફોગટ એવી રાખ ન આશા, રડવું પડશે રોજે.
સ્વાર્થમગ્ન સંસાર સકલ આ, માનવ મનનો મેલો,
પરહિત અર્થ પ્રવૃત્ત થનારો જગને લાગે ઘેલો.
એવા વિરલ વિરક્ત પુરુષના દુનિયામાં દુષ્કાળો,
મૃગજળ પાછળ મરવા માટે, મૂર્ખ ! ન ભર મૃગફાળો.
દીનહીન નિઃસત્ત્વ જ શોધે પરનો આશ્રય પાપી,
સ્વમાનહાનિ મરણથી ભૂંડી, સત્પુરુષોએ શાપી.
આપબળે આગળ જા, મળશે ભાગ્યતણા ભંડારો,
તાળાં તોડી કાળ-ભિડાવ્યાં સર કર હિસ્સો તારો.
પર-દીધાનો તજે પરિગ્રહ પૌરુષવંતા પ્રાણો,
પુરુષાર્થી પામે રત્નોની ખાણો ઉપરે ખાણો.
પરવશતા જેવી ના પીડા જડે જગતમાં બીજી,
જીવન-ઉષ્મા જતી રહે જ્યાં, સત્ત્વ જતું સહુ થીજી.
પરાધીનતા પશુઓ માટે, દૈવતવંતા દેવો,
મહાપ્રયાસે પૌરુષ યોગી પામે અમરત-મેવો.
સ્વતંત્રતાની લે સરદારી, સત્ત્વે સજ શિવશક્તિ,
પૂર્ણકામ થા, હે ભવ્યાત્મા ! વિશ્વવંદ્ય બન વ્યક્તિ.
મહિમા તારો માપ મહતને માપે, રાજ વિરાટે,
ક્ષુદ્ર મટીને અખિલેશ્વર થા, પ્રભુ પૃથ્વીને પાટે.

卐

ઉત્તર યાત્રા

સ્વામી આનંદ

૫

સામાજિક

આ પહાડોમાં વસતી કોમોમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને શૂદ્રો જ મુખ્ય છે. પહેલા બે સમાજના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગો ગણાય છે. તેઓ ખાવાપીવા તેમજ અડવાની બાબતમાં મોટી આભડછેટ માનનારા હતા. પણ છેલ્લાં દશ–પંદર વરસમાં અગાઉ કદી નહોતો એવો પલટો આ તરફ આવનારને હવે જોવા મળે છે. દા. ત. 'સડકા'ની બાજુએ આવેલી પહાડી દુકાનદારોની દુકાનો કે ચટ્ટીઓમાં અગાઉ પહાડી વટેમાર્ગુ સીધુસામાન તથા વાસણ દુકાનદાર પાસેથી લઈ હાથે રાંધી ખાઈ આગળ જતા, તેને બદલે હવે ઠેરઠેર આવતી ચાની હોટેલોમાં ચા–ભજિયાં જ નહિ પણ ખાસાં રાંધેલાં દાળભાત સુદ્ધાં દુકાનદારને 'તું બ્રાહ્મણ કે ઠાકુર?' એવું કશું સમ ખાવાય પૂછ્યા–ગાછ્યા વગર નિરાંતે જમી લઈને આગળ જતા જોવામાં આવે છે.

આ દાળભાતની આભડછેટ તો આજસુધી પહાડોમાં એટલી વસમી હતી કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય પોતાની પેટાજ્ઞાતિ કે ધોળ બહારની કન્યા લાવે તો તેના હાથના મૉણ પડેલ રોટલા, પુરી, શાક વગેરે તળેલી ચીજો તો ખવાય, પણ દાળભાત જિંદગીભર ન ખવાય એવો કડક પ્રતિબંધ સમાજમાં હતો! પાણીમાં કે પાણીની મદદથી રાંધેલી રસોઈ 'કચ્ચી', અને દૂધ ઘીથી કરેલી 'પક્કી' ગણાય છે. 'પક્કી' રસોઈ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ બીજાના હાથની ખાય, 'કચ્ચી' રસોઈ માબાપ પેટની દીકરીના હાથ નીચે ન ખાય! છોકરો જેમ જનોઈ ન દેવાય ત્યાં લગી શૂદ્ર, તેમ છોકરી પરણે નહિ ત્યાં સુધી શૂદ્ર ગણાય. તેથી તેના હાથની 'કચ્ચી' રસોઈ ન ખવાય એમ મનાય છે. એકવાર એક ક્ષત્રિ ઠાકુરે મને આ અંગે બીજો પણ એક વિચિત્ર ખુલાસો આપેલો: "દીકરી પરણીને જે કુટુંબમાં જશે તે કુળ કેટલું કુલીન હશે તે અગાઉથી કેમ કહી શકાય? અમારાથી ઓછો કુળવાન જમાઈ મળ્યો તો! એટલે એ સંભવિતતા સામે સાવચેતી તરીકે દીકરી કુંવારી હોય ત્યાં સુધી અમે એના હાથનું રાંધેલું ન ખાઈએ!"

આ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. એકથી બીજે ગામે કે મુકામે રોટલાવેળાએ કે જમવાવેળાએ નહિ, પણ 'ભાતખાવા વેળાએ' પહોંચાશે કે નહિ એમ બોલાય છે. સવારે ભાત ને સાંજે રોટલા ખાવાનો રિવાજ છે. માંદાને માટે રોટલા હલકા ને ભાત ભારે ખોરાક ગણાય છે. ઘઉંના રોટલા હાથે ટીપી જરાવાર તવા પર શેકી ચૂલામાં લાકડાં બાજુએ કરી અંગારા પર ફૂલાવી કાઢે છે. લોટમાં મોણ નથી નાંખતા. ભાતદાળમાં ગણાય છે તેવી આભડછેટ બીજાના હાથના રોટલા ખાવામાં નથી ગણાતી. માંસ બ્રાહ્મણ વૈશ્ય ચારે વરણ ખાય છે. પણ તે વારતહેવાર કે ધાર્મિક ક્રિયા અનુષ્ઠાન શ્રાદ્ધ નૈવેદ્ય ઇ૦ પ્રસંગે. 'દક્ષિણે માતુલીકન્યા, ઉત્તરે માંસભક્ષણમ્' રૂઢીસંમત છે, નિષિદ્ધ નથી એ જાણીતું છે. કાશીપ્રયાગના બ્રાહ્મણ તેવા જ ઉત્તરકાશી ઉત્તરાખંડના.

ગરીબ લોક અગાઉ કહ્યું તેવાં ઝિંગોરા, મંડુઆ, ચૂવા વગેરે કોદરા કે રાજગરાને મળતાં સ્થાનિક પેદાશનાં અનાજ ખાય છે. જંગલો વિપુલ તેથી ચૂલે લાકડે જ રાંધવાનો રિવાજ છે. સગડી કોલસા નથી હોતા. ચોમાસું વીત્યે કુલ્લુ બાજુએ મકઇનાં પીળાં ધમરક તેમ ઉત્તર ગઢવાલમાં ગુલાબી ચુવાનાં બબ્બે તત્તણ ફુટ લાંબાં ડુંડાંવાળાં ખેતરો પહાડી ઢોળાવોને પીળા કે લાલ ગુલાબી રંગથી છાઈ

હે છે. આ સુવાનાં હુંઠાંના ઘેરા ઊંડા ગુલાબી રંગનો સાચો ખ્યાલ બીજા કોઈપણ ગુલાબી રંગની સરખામણીથી કદી ન આવી શકે.

હુક્કાની ચલમો સિવાય, રાંધવાનાં, પાણી ભરવાનાં કે બીજાં કશાં માટીનાં વાસણ આ તરફ નથી હોતાં. પહાડી જીવનની રોજિંદા ચડઊતરમાં ઘડી ઘડી અફળાય ફુટે એટલે પોસાય નહિ. પિત્તળની તોલડા ઘાટની પહોળાં મોંની નાનીમોટી દેગચીઓ રાંધવામાં, ને તળિયે પહોળા ને મોં આગળ સાંકડા શંકુ આકારના પિત્તળના બંટા (દેગડા) પાણી ભરવાના કામ સારૂ વાપરે છે. થાળી વાડકા લોટા મોટેભાગે કાંસાના કે એવી જ ઢાળેલ ધાતુના હોય છે. રાંધવા ખાવાનાં વાસણને કલઈ દેવાનો રિવાજ ઉત્તર હિંદમાં તેમ અહીં પણ નથી. એ ઘણેભાગે મુસલમાની રિવાજ મનાય છે.

હાટબજાર કરવા જતાં કે એકથી બીજે ગામ લઈ જતાં અનાજ, આટો વગેરે ભરવા માટે આ લોકો બકરાંનાં ઉતરડેલાં ચામડાં એમને એમ કાપકૂપ વગર સીવીને કરેલી કુદરતી આકાર વાળી ને ઘણીવાર બહારની બાજુએ વાળ જેમના તેમ રહેવા દીધેલી કોથળીઓ વાપરે છે. દૂધદહીં છાશવલોણા માટે લાકડાનાં વાસણ હોય છે. શેરથી માંડીને અધમણ દૂધછાશ માય એવડા કદની મોં આગળથી સહેજ સાંકડી ને પીડે લેવાય તેવી ઉભી લાંબી સંઘાડાઉતાર લાકડાની બરણીઓ જ લગભગ બધે વપરાય છે. ગળેથી દોરડીવતી બાંધી હાથમાં કે પીઠ પાછળની કંડી (ઉભી ટોપલી)માં મૂકી આવી ભરેલ કે ખાલી બરણીઓને લોકો ગમે ત્યાં લઈ જાય લાવે છે.

આ લોકોની બોલી 'પહાડી' કહેવાય છે જે સ્થાનિક બોલચાલોમાં ફેરવાઇ ગએલી હિંદીનાં અનેક અપભ્રષ્ટ રૂપોમાંનું એક પહાડી રૂપ છે. 'પહાડી' પણ સામાન્ય નામ છે. અસલમાં ગઢવાલી કુમાઉની વગેરે કહેવાય છે. પુરુષો હિંદી ઓછુવત્તું શુદ્ધ બોલી શકે છે. સ્ત્રીઓ હિંદી સમજી લે છે પણ બોલી બહુ જ ઓછું શકે છે. બરફાની પ્રદેશો નજીકની વસ્તીની સ્ત્રીઓ મુદલ નથી બોલી શકતી. ને સમજે પણ ઘણું ઓછું. લિપિ નાગરી જ છે, જેમાં ભણેલા લોક હિંદી લખે છે. કાગળ પત્ર નાગરી લિપિમાં હિંદી કે પહાડીમાં લખાય.

આ તરફની પહાડી બોલીઓનું ગુજરાતી જોડેનું સામ્ય જોઈ ચકિત થઈ જવાય. હિંદી "હૈ" આમની બોલીમાં નથી. 'હૈ'ની જગાએ 'છ' બોલાય છે, જે 'છે'નું અપભ્રષ્ટ રૂપ છે. "અડવાળવું" (પ્રવાહી પદાર્થમાં કંઇ પણ મેળવીને હાથ વડે ડોવું) શબ્દ અશિશુદ્ધ ઉચ્ચારે ને એ જ અર્થમાં પહાડીઓમાં બોલાતો મેં નેપાળ કુમાઉં તરફ સાંભળેલો. કહે છે કે સેંકડો વર્ષ પર, ઘણેભાગે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના વખતમાં, કેટલાંએ ગુર્જર કુટુંબો મુસલમાનોના ત્રાસથી ભાગી છૂટેલાં ને આ અભેદ્ય પહાડોમાં આવી વસેલાં. મહારાષ્ટ્ર મદ્રાસ મદુરા તરફ જૂના કાળમાં જઈ વસેલા ગુર્જર અને સૌરાષ્ટ્રીઓ આજે પણ ત્યાં છે, તેવા જ આ તરફ પણ આ લોકો વસ્યા છે. તેઓ ઠેઠ પહાડી થઈ ગયા છે. બીજી એક મોટી મુસલમાન ગુજ્જર કોમ જમ્મુ કાશ્મીરથી ગઢવાલ સુધી પશુપાલક તરીકે જાણીતી છે. આ લોકો પહાડી છે. ગુજ્જર કેમ કહેવાયા તે રામ જાણે. મોટીમોટી ભેંશો સેંકડોની સંખ્યામાં પાળી આ લોકો પહાડોનાં નીચાણ ઉંચાણો ઋતુના ફેરફાર મુજબ ફર્યાં કરતા હોય છે. ઊંચા ઊંચા ઠંડા પહાડો સુધી પોતાની ભેંશોનાં ધણ લઈ આવજા કરે છે. ભેંશોનાં ઘી દૂધ જ એમનો મુખ્ય ખોરાક છે. બહુ ઊંચા ગોરા ને દેખાવડા. સુરેખ દેહકાઠી, તંદુરસ્ત નિરોગ શરીર અને ચહેરાના સૌંદર્યમાં આ કોમનાં સ્ત્રી પુરુષોની બરાબરી સંસારની બીજી કોઈ કોમ ભાગ્યે કરી શકે. એમ પણ કહેવાય છે કે બીજી કોઈ પણ કોમ જોડે લોહી મિશ્રણ થયા વગરની શુદ્ધ આર્ય લોહીની આ એક જ કોમ આજે ધરતીતલ ઉપર છે. આ લોકો બૈરાં છોકરાં ઘર ઘરવખરી (જેમાં મુખ્યત્વે વલોણાંનો સામાન અને ઘી ભરવાની

નાની મોટી ટેકો ને ખાટલા મુખ્ય હોય છે) બધા સાથે સામાન અને છોકરાંઓને ભેંશોની પીઠે લાદીને સેંકડો ભેંશોની કતારોમાં પહાડી ચડાઈ ઉતાર અને ખીણોમાં દિવસ બધો ચાલતા જોવામાં આવે છે. ઉનાળે ઊંચા પહાડો કે બરફાની તળેટીઓ સુધી પહોંચી જાય છે. ટિબેટથી ઉતરી આવતા હુણિયા લોકો જોડે વેપાર-વણજ પણ કરી લે છે. આ ગુજ્જર અને ગુર્જર લોક વચ્ચે કશો સંબંધ છે કે કેમ, અને તેઓ અસલ કોણ અને ક્યાંના, એનું પગેરું ઈતિહાસ-સંશોધકોએ કાઢવા જેવું ખરું.

આ ભટકુ ગુજ્જરો સિવાય આ ટિહરી ગઢવાલના પહાડોમાં બીજા મુસલમાનો, કે હિંદુ સિવાય ઈતર કોમ જવલ્લે જ વસે છે. આખા ટિહરી જિલ્લાની ૪–૫ લાખ વસ્તીમાં તેની વસ્તીનો સેન્સસ આંકડો તો મેં નથી જોયો, પણ તેમાં થોડાંક સોથી વધુ અહીંનાં વતની કુટુંબો ન હોય તો નવાઈ નહિ. માત્ર મૂળ-વતની આદિવાસીઓ છે ખરા.

આ પહાડી હિંદુઓમાં વેદકાળના વારાની પ્રાચીન ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજવ્યવસ્થા હજુએ જેવી તેવી ટકી રહેલી જોવામાં આવે છે. ખરું જોતાં ત્રૈવર્ણિકો અને શૂદ્ર એવા બે જ મુખ્ય ભેદ છે. ત્રૈવર્ણિકોમાં આંતરવિવાહ થાય તો તે તરફ સમાજ વિશેષ વાંધો કે ઘૃણા દર્શાવતો નથી. માત્ર *બ્રાહ્મણ જો ક્ષત્રી કે વૈશ્ય કોમની કન્યાને ઘરમાં* લાવે તો બનતા લગી આખી ઉમ્મર તે એના હાથનાં રાંધેલ દાળભાત ખુલ્લી રીતે ન ખાય. બીજું બધું ખાય. સમાજ એની જોડે ને એનાં છોકરાં જોડે અગર પેલી સ્ત્રી જોડે પણ વ્યક્તિ-ગત વહેવારમાં કશી નફરત ન રાખે. પ્રતિલોમ વિવાહમાં તો આવનારી ઊંચવરણની કન્યાને વરપક્ષનો સમાજ પોતાનું અહોભાગ્ય સમજીને સત્કારે, ને કન્યાના પીયેર પક્ષનો સમાજ પણ તેના તરફ કે તેનાં સગાંવહાલાંઓ તરફ તિરસ્કારનો વર્તાવ ન રાખે.

બાળલગ્નો આ લોકોમાં ચાલુ છે. સ્ત્રી ફારગતી લઈ શકે છે. પણ જૂનો પતિ નવા પામેથી ખાસી એવી રકમ નુકસાનીની લે છે. વિધવાને પુનર્લગ્નની છૂટ નથી. જૂજ દાખલાઓમાં, વિશેષે બરફાની પ્રદેશો નજીક જઈએ તેમ, આ તરફ ક્યાંક કવચિત્ બહુપતિત્વ પણ જોવામાં આવે છે. માત્ર તે સંયુક્ત કુટુંબના ભાઈઓમાં. ટિબેટી લોકો જોડેના સંપર્કની આ અસર હશે. ભાઈની પત્ની જોડે બીજો ભાઇ વહેવાર રાખે ને બેઉ ભાઈઓનાં બાળકો થાય તે સામે કુટુંબમાં કે સમાજમાં ખાસ કશો ઉહાપોહ ન થાય. ને ભાઇઓ વચ્ચેના પ્રેમમાં પણ વિક્ષેપ ન આવે. મોટાભાઈના મરણ પછી તેની સ્ત્રી નાનાભાઈના ઘરમાં બેસે એવું તો ઘણા વધુ દાખલાઓમાં બનતું હોય છે. ટિહરી જિલ્લાનું આથમણે આવેલું જમના કિનારાનું રંવાઈ પરગણું જમનાપારના જોનસાર બાવર પરગણાની લગોલગ છે. ત્યાં બહુપતિત્વ તેમજ વેશ્યા-વ્યવસાય માટે આલ્મોરા જિલ્લાની નાયક કોમની પેઠે માબાપોએ છોકરીઓને મોટી કરવાનો રિવાજ વધુ પ્રમાણમાં છે. આલ્મોરા કુમાઉં ભણી સમાજસેવકોના પ્રયત્નોથી વર્ષો અગાઉ તે લગભગ નાબૂદ થયો. આ તરફ તેવા પ્રયત્નો હજુ છેલ્લાં દશ–પંદર વરસમાં જ શરૂ થયા છે તેથી તે હજુ ઓછોવત્તો ચાલુ છે.

ત્રૈવર્ણિકો વચ્ચે આપણે ત્યાંના કરતાં આ લોકોમાં વધુ મેળ ને એખલાસ છે એમ કહેવાય. માત્ર શૂદ્રોને 'ડુમડા' કહે છે ને તે તિરસ્કૃત ગણાય છે. એકવાર ઉપનિષદ્‌ના સંસ્કૃત વર્ગો ચલાવનાર એક મહાપીય સંન્યાસીને દર્શને હું ગયો. અછૂત વર્ગ, યવન (મુસલમાન) વગેરે જોડે સામાન્ય માણસોના જેવો જ વહેવાર રાખવો એ માણસાઈનું પ્રથમ લક્ષણ છે એવું મારે મોઢેથી સાંભળીને એઓ આભા બની ગયા:

'તમે તેવો વહેવાર રાખો છો? તેમની જોડે ખાઓ પીઓ ખરા?'

'અલબત્ત. હંમેશાં.'

તેમને થયું કે આ આભડછેટ છેક એમની બેઠક સુધી ક્યાં ઘુસી આવી. એમના ચહેરા

પરની અકળામણ સ્પષ્ટ હતી. આ ટચુકડા શંકરાચાર્ય પોતાને હિંદુસંસ્કૃતિના ખરા પ્રતિનિધિ અને રક્ષક માને છે અને કોંગ્રેસ તથા ગાંધીવાળા બધું ખોળવા બેઠા છે એમ સમજે છે.

ઉત્તરકાશી આ ઉત્તરાખંડનું વારાણસી ગણાય છે. અહીં પણ ઉત્તરવાહિની ગંગા, કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર, મણિકર્ણિકા ઘાટ વગેરે છે. મંદિરમાં 'ડુમડા' ન જઈ શકે. (હવે દેખાવ ને કાગળ અહેવાલ પૂરતી છૂટ થઈ છે. અમલ ઉત્તેજન ઓછાં.) આ ગામ ટિહરી રાજ્યના છ તાલુકા કે પરગણાંનું મથક હતું ને મુલકી અમલદાર સબ ડિવીઝનલ ઑફિસર જે ડિપ્ટી કમિશ્નર કહેવાય છે તે અહીં રહે છે. હું તેની અદાલતમા એક દિવસ કેસ સાંભળવા ગયો. સાક્ષીને હલફ (સોગંદ) આપતી વખતે ગંગાજળ ભરેલી એક ગંગાજળી (નાની સુગઇ) હાથમાં આપે છે. તે હાથમાં લઇને સાક્ષીને સોગંદ લેવા પડે છે. પણ શૂદ્રોને (હરિજનોને) ગંગાજળી હાથમાં લઈ સોગંદ લેવાનો અધિકાર નથી. તેના હાથમાં તો પેપરવેઈટના કદની કાળા પથ્થરની ડૅગન જેવા દેખાવવાળી એક નાનીશી પણ વિકરાળ હાથિયા મૂર્તિ રાખેલી છે જેને કાળભૈરવ કહે છે તે આપવામાં આવે છે. આ કાળભૈરવને હાથમાં લઇને તેણે હલફ લેવા પડે છે. (આ ભેદ આઝાદી પછી હવે કાઢી નાંખવામાં આવ્યો કે કેમ તેની મને ખબર નથી.)

નવાઈ તો એ છે કે આ ડુમડાઓની આભડછેટ મૈયત–મસાણે નથી મનાતી! ગામડામાં કોઈ મરી જાય ત્યારે તેને મસાણે પહોંચાડવા ચારે વર્ણના ગામલોક અહીં નીકળે છે. આમાં ગામના અસ્પૃશ્યો પણ બધા હોય. મરનારનાં સગાંવહાલાં તેમજ 'ગામલોક સૌ તેમની જોડે સાવ ભેળભેળ થઇને વર્તે છે. ગામ નજીકના ગંગાને મળતા કોઇ નાળાકાંઠે મસાણ હોય છે. ત્યાં સૌ મૈયતને લઈ જાય છે. સ્મશાનયાત્રામાં સૌની મોખરે એક હરિજન ઢોલ વગાડતો ચાલે છે. તેની પાછળ એક જ વળીએ બાંધેલ મૃતદેહ ઊંચકીને બે કે ચાર જણ પાલખીના ભોઇ પેઠેમ એક પાછળ એક ચાલે છે. (પહાડોની પગવાટો પર બે જણ સાથે ચાલી શકે એટલી જગા નથી હોતી) તેની પાછળ બધા ડાઘુઓ પોતપોતાને ઘેરથી આણેલું એકેક ધીંગું લાકડું ખભે ઊંચકીને એક પાછળ એક ચાલે છે. પહાડોમાં ક્યાંક ઢોલ વાગતો સાંભળીને નજર કરીએ તો ઢોલની પાછળ મુડદું ને તેની પાછળ ચાલતા એકેક લાકડું ખભે લીધેલ માણસોની કતાર ધોળી ઉધઈની હાર પેઠે પહાડના ઢોળાવ ઉતરતી ને નદીકિનારા ભણી જતી અવશ્ય નજરે પડે. ગંગાકાંઠે અગ્નિદાહ કરીને મુડદાંઓને ગંગામાં પ્રવાહિત કરવાનો આગ્રહ આ લોકોમાં એટલો બધો છે કે અંદરના પહાડોનાં ગામડાંઓમાં વસતા લોક પોતાનાં મૃત સગાંઓનાં મડાં બબ્બે દિવસના રસ્તા ચાલીને અને મોટા મોટા પહાડો ઓળંગીને ગંગાકાંઠે લાવીને જ અગ્નિદાહ કરે છે. મસાણની જગાએ પહોંચીને સૌ લાકડાં ગોઠવી શબનો અગ્નિસંસ્કાર કરે ને પા અરધું બળે ન બળે તેવું જ ધોધબંધ વહેતી ગંગામાં હડસેલી દઈ પાછા વળે. લાકડાં ગોઠવવામાં, શબને તે પર સુવાડવામાં ને અગ્નિસંસ્કાર તેમજ દાહ દરમ્યાન બધાં કામોમાં 'ડુમડા'ઓ પૂરી રીતે હિસ્સો લે. બલ્કે ઘણુંખરું કામ એ લોકો જ આટોપે. આમાં આ ગામડાંના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોને ક્યાંએ એમની આભડછેટ નડે નહિ! એ લોકો માટે કશું કરવું કે આપવું હોય ત્યારે તેમની આભડછેટ; કશું લેવું કે કરાવવું હોય ત્યારે નહિ!

આ ગઢવાલી લોકો વાને ઉજળા, મજબુત બાંધાના અને મધ્યમ કદના મોટેભાગે હોય છે, જો કે ઊંચા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પણ ઘણી વાર જોવા મળે છે. તેમના ચહેરામાં નેપાળ ભૂતાન, સિક્કિમ તરફના લોકો જેવું મંગોલતત્ત્વ નથી. કાશ્મીરી જેટલાં ફુટડાં નહિ છતાં ચહેરે સુરેખ અને નમણાં ને સ્વભાવે નમ્ર અને

વિનયી હોય છે. સાધુસંન્યાસીને સામેથી આવતો જુએ એટલે અદબપૂર્વક તરીને ઊભાં રહે ને નીચાં વળી હાથ જોડીને 'ॐ નમો નારાયણ' કહે છે. જાત્રાળુને જોઈને 'જે ગંગામાઈકી' કહે છે. છોકરાંઓ રસ્તે જતા જાત્રાળુને જોઈને 'સૂઈ દે', 'દાગા દે', 'બિંદી દે' એમ કહેતાં દસપાંચ ડગલાં પાછળ પાછળ ચાલે છે. હવે 'પૈસા દે' એમ પણ કહેતાં શીખ્યાં છે. અગાઉ આ લોકોને કપડાં ફાટે ત્યારે સાંધવા સારૂ સોયદોરા મળવા દુર્લભ હતા ને છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓમાં કપાળે ચોડવાની 'બિંદી' (ટિલડી)નો બડો શોખ હોય છે. તેથી આ ચીજો જાત્રાળુઓ પાસે પૈસાથી અધિક ગણીને ખમૂસ માગે છે, ને મળે તો રાજીરાજી થાય છે.

આ લોકોનો પહેરવેશ જોનારને જાડો લાગે. ઠંડા મુલક. એટલે ઘણુંખરું, જાડાં ઊની કપડાંનાં કોટજાકિટ, તળે સુતરાઉ ખમીસ કે બનિયાન અને હેઠળ સુતરાઉ સુરવાળ ને માથે ટોપી પુરુષો પહેરે છે. ટાઢમાં સુરવાળ પણ ઊની પહેરે છે. પગમાં ગામડી જોડા ચામડાંનાં સ્લીપર કે શુ જેવા પહેરે છે. આ ઘણીવાર ઊનના કચરાની સૂતળીઓના ગંઠેલા પણ હોય. બાટાના કૅનવસ જોડા જાત્રાળુઓએ ચામડું પહેરીને જાત્રા ન કરવાની ધર્મબુદ્ધિથી આ મુલકમાં દાખલ કર્યા. તે પણ પહાડીઓએ પહેરવા માંડ્યા છે. ચંપલો આ મુલકમાં આવી નથી ને અહીંના પથ્થર કાંકરાથી ભરપૂર ચડાવ-ઉતારના રસ્તાઓ ઉપર તે ચાલે પણ નહિ.

સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ વધુ વિવિધતાભર્યો હોય છે. અંગ પર સુતરાઉ ખમીસ પુરુષોના જેવાં જ. ઘણેભાગે તેમનાં ઉતરેલાં. ટાઢમાં જાકિટ કે બન્યાન ને તે ઉપર ઊની કોટ અથવા દેશી કટની કસવાળી ડગલી પહેરે છે. મર્દાની કોટ કરતાં ડગલી તેમને વધુ શોભે છે. નીચે જાડું સુતરાઉ ઘેપાડું ઘૂંટીસાંક પહેરે છે ને બીજું એક જાડું કે ઊની તેવું જ ઘેપાડું કે ઉપરણું આઠ ઇંચની પહોળાઈમાં કમ્મર ફરતું લપેટીને ભેટ બાંધે છે. ત્રીજું તેવું જ ઘેપાડું આપણી તરફ લોકો સુરજથી બચવા ટોપી કે પાઘડી પર ખેસ કે ઉપરણું લપેટે છે તેમ ટાઢથી બચવા માથે લપેટે છે ને તેનો એક છેડો બુકાનીની જેમ હડપચી તળે થઈને માથે લઈ જઈ પછી ખભે કે પીઠે લટકતો મૂકે છે.

સ્ત્રીએ 'નંગા સિર' (ખુલ્લે માથે) બહાર નીકળવું એમનામાં બેશરમીભર્યું લેખાય છે. ઘૂમટાનો રિવાજ પહાડીઓમાં નથી. સ્ત્રીઓ માથાનો ચોટલો ગૂંથી શહેરોની આધુનિક છોકરીઓની પેઠે પાછળ લટકતો મૂકે છે. અંબોડા બાંધવાનો કે વેણીઓ ઘાલવાનો અહીં રિવાજ નથી.

ઘરેણાંનો શોખ દુનિયાંભરની સ્ત્રીજાતિની સામાન્ય નબળાઈ છે. સુધરેલ કે જંગલી કોઈ પણ દેશ કે જાતિની સ્ત્રી ભાગ્યે જ ક્યાંએ તેનાથી મુક્ત હશે. અહીંની સ્ત્રીઓનાં 'જેવર' (ઘરેણાં) મોટેભાગે ચાંદીનાં હોય છે. માથાને ચોટલે ચાંદીનાં ફૂલ, સેંથે સિંદૂર, કપાળે બિંદી, કાન બેઉ લચી પડીને ઝૂલે એટલાં ભારે રૂપાનાં પાંચ પાંચ વેળિયાં ને નાકે ખાસી દોઢ ઇંચ લાંબી ને ઇંચ પહોળી ઝાડના પાનના આકારની સોનાની બુલાક રાવણદીવડાની જેમ લટક્યાં કરે! બુલાક ઉપરાંત ઘણી સ્ત્રીઓ પાછી ડાબે નસકોરે સોનાની ચૂંક પણ પહેરે. લગ્ન વખતે કન્યા ચૂંકની જગાએ જાડા સોનાના તારની ચાર ઇંચ ડાયામીટરની ગોળ વાળી પહેલીવાર પહેરે. આ વાળીના તારને મધ્યભાગે વચમાં એક મોટું લાલ ને બે બાજુએ સફેદ કે એવા આછા રંગનાં બીજા બે એમ ત્રણ નંગ જડેલાં હોય છે. આ વાળીને અહીંના લોકો 'નથ' કહે છે. આ 'નથ' સૌભાગવંતી સ્ત્રી મંગળ પ્રસંગે અચૂક પહેરે. આવડી મોટી વાળી એમને એમ તો નાકે ન જ લટકી શકે, તેથી એક સોનાની (કે ચાંદીની) સાંકળી વડે તેને ડાબા કાન લગી ખેંચી રાખે છે ને સાંકળીને છેડે આવેલો આંકડો માથાના વાળમાં ઉપલી બાજુએ ખોસી દે છે. આ સાંકળીને નથનું ચોકડું કહે છે!

ગળામાં ચાંદીની જાડી નકશી કોતરેલ હાંસડી, ચાંદીની સાંકળીઓ અથવા લાલ સફેદ કીડીઆં કે મણકાની માળાઓ, કદિ ચાંદીની

વાઘમોરાં વાળી કડલીઓ કે પિત્તળનાં વળિયાં, ક્વચિત લાલ બંગડી પહેરે છે. બંગડીઓ નીચે દેશમાંથી આવે તેથી બહુ મોંઘી હોય, ને તે તેમના રોજિંદા વસમા ખેતીજંગલના ધંધાઓમાં વારંવાર ફુટે, તેથી બંગડીઓ પહેરવાનો રિવાજ આ તરફ નહિ જેવો છે. પગમાં વળિયાં કે ઝાંઝર નાની કે તાજી સગાઈ થએલ છોકરીઓને પહેરાવે છે. સ્ત્રીઓ કામઢી, તેથી તેમને પગમાં પહેરેલું વિશેષ પરવડતું નથી. શ્રીમંત બ્રાહ્મણપંડા કે ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓ પગે કાંબીઓ પહેરે છે

ખેડૂત સ્ત્રીઓ વાંસની હાથે બનાવેલી ઉભા કરંડિયા જેવી અને ઉપલા ભાગમાં પહોળાં પવાલીના આકારની, ખેતરનાં અનાજ કે કણુ-સલાં ભરેલી 'કંડી'ઓ (ઉભી ટોપલીઓ) કે ઘાસના ભારા પીઠે બાંધીને ખેતરો કે જંગલોમાં-થી આવતી જ્યાં ને ત્યાં વટેમાર્ગુની નજરે પડે છે. બાળકોને પણ આ સ્ત્રીઓ આમ જ પીઠ-પાછળ બાંધીને ચાલે છે. બોજા માથે ઉંચકીને ચાલવાનો રિવાજ અહીં નથી. સ્ત્રી પુરુષ બાળકો સૌ કોઈ બોજા પીઠે બાંધીને જ ચાલે છે. ૫–૭ શેર ઘાસની ભારી હોય તો જ સ્ત્રીઓ ક્વચિત માથે લઈને ઘેર આવે છે. બાકી કંડી કે ભારામાં ફુટ દોઢ ફુટની પહોળાઈએ બે દોરડીઓના ગાળિયા કરીને તેમાં હાથ સેરવી ગાળિયાની દોરડીઓ ખભામાં ભેરવી લે છે ને એમ બેત્રણ મણના બોજા પીઠે લઈ પહાડી ચડઉતરવાળા રસ્તાઓ પર કે વેંતસાંકડી પગ ડંડીઓ પર ચડે ઉતરે છે.

નેપાળી મજૂરો જે (મોટે ભાગે નેપાળના ડોટી નામના પરગણામાંથી આવતા હોય છે તેથી) ડોટીઆલ કહેવાય છે, તેઓ તમામ બોજા ઝોળીએ તથા પેટાળેથી બાંધીને તેની મજબુત દોરડીઓ ખભે ન ભેરવતાં બે અઢી ઇંચ પહોળી તરાઉ પાટીમાં સાંકળી લઈને કપાળ વચ્ચોવચ રવે છે અને પીઠે લાદેલો બોજો એમ માથાને જોરે ચકીને પહાડો ચડે ઉતરે છે કે મજલો કાપે છે.

ચીજવસ્તુ ભરીને ચાલવા સારૂ આપણે ત્યાંના જેવા સુંડલા–ટોપલાને બદલે ઉપર કહી તેવી કંડીઓનો ઉપર કહ્યાં તેવાં ઘરેલુ કે ખેતીનાં કામો ઉપરાંત બીજો ઉપયોગ પણ થાય છે. મજબુત મજૂરો જાત્રાળુઓને ચાલ-વાની મોસમે આવી કંડીઓના કાંઠાને ફુટ સવાફુટ જેટલી પહોળાઈમાં કાપીને માંહ્ય માણસને બેસવા સારૂ મુઢાના જેવી બેઠક કરે છે, ને ઘરડાં જાત્રાળુઓને કે બાળકોને તેમાં અવળે મોંએ ખાંચમાં બેઉ પગ લટકતા રહે એમ બેસાડીને પીઠે ઊંચકી જાત્રા કરાવે છે. પગને કલાકો લગી લટકતા રહેવાથી ને હલામણથી સોજા ચડે તે અટકાવવા માટે એક લાકડાની પાવડી કંડીને પેટે આડી બાંધે છે, તે પર બેસનાર પગ ટેકવે છે. દરેક કંડીવાળો હાથમાં T ના આકારનો ને અઢી ત્રણ ફુટ ઊંચો એક મજબૂત ડંડો રાખે છે. તે પર પીઠ પરની કંડીને ટેકવીને વારે વારે રસ્તે એમને એમ ઉભો રહી મિનિટ બે મિનિટ થાક ખાય છે ને પાછો આગળ ચાલે છે. આવા કંડી વાળા મધ્યમ આવકવાળાં ઘરડાં કે અશક્ત જાત્રાળુઓને કે તેમનાં બાળકોને આમ પીઠની કંડીમાં બેસાડી જાત્રા કરાવે છે અને જાત્રાની મોસમમાં આમાંથી ઠીક કમાણી કરે છે. શ્રીમંતો ડોળી કે 'ઝંપાન' (બે બાંબુ વચ્ચે બાંધેલી માંચી)માં જાય છે. તેને ચાર મજૂરો ઉંચકે છે.

ભારે બોજા ઉંચકીને પહાડોનાં ચઢાણ ચડતાં માણસને આગલી બાજુએ નમીને કમાન થઈ ચાલવું પડે. તેમાં માથે બોજો લેવો ન ફાવે. તે કારણે પણ આ પીઠે બોજા લઈને ચાલવાનો રિવાજ પહાડોમાં પડયો હશે. એકંદરે આ પીઠે બોજા લેવાનો રિવાજ સારો છે. માથે ભાર લઈને માથાને દબાવી દેવાની ને માણસને નીચું નમાવું કરી મૂકવાની રીત સારી નથી.*

---

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ. લેખકની લેખી પરવાનગી વગર આ લેખમાળા અગર તેનો કોઈ પણ અંશ કે ભાષાંતર કોઈથી છાપી શકાશે નહિ.

દેશમાં વધતી બેકારીનો ઉકેલ થયો છે ખરો?

વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા

કેટલાક સમય પહેલાં આચાર્ય શ્રી વિનોબા ભાવેએ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા હતા કે રાષ્ટ્રીય આયોજનના ઘડતરમાં જ્યાં સુધી ગ્રામજનતાના હિતના પ્રશ્નોને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે પ્રત્યે લોકોનો ઉત્સાહ જાગ્રત કરવામાં સફળતા મળવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રશ્નો વિષે દુર્લક્ષ છે એમ તો કોઈ કહી શકે નહિ. પણ એ ખરું છે કે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધારવાના હેતુથી અમુક પ્રકારના ઉદ્યોગોના વિકાસ ઉપર જ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. જે ઉદ્યોગો દ્વારા પેદા થતી યંત્રશક્તિ યંત્રો તથા બીજી સામગ્રીના આધારે દેશની ઉત્પાદન શક્તિ વધે તેના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર માટે ભાગ્યે બેમત હોઈ શકે. તે સિવાય દેશ સ્વાવલંબી માની શકાય નહિ. અને સ્વાશ્રયી આ ક્ષેત્રમાં બનવું એ ઉદ્દેશ સર્વમાન્ય લેખાય. છતાં આ કાર્ય જ સહુથી મહત્ત્વનું છે એ દૃષ્ટિથી નિયોજન ઘડાય તો બીજા મૌલિક પ્રશ્નો છે તેને ગૌણ સ્થાન મળવાની બીતિ છે.

રાષ્ટ્રીય આમદાનીમાં સૌથી મોટો ફાળો ખેતીના ઉદ્યોગનો છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ, લગભગ ૭૦ ટકા, આ ઉદ્યોગમાં રોકાએલ છે. પણ માણસ દીઠ આવક ગામડાંમાં શહેરોના પ્રમાણમાં એન્નૂનીપાંશ જ છે. આ આવક વધે નહિ ત્યાં સુધી એકંદર રાષ્ટ્રીય દોલત વધે તો પણ ગ્રામીણ પ્રજાની સ્થિતિ સુધરે નહિ. આવક વધારવાના જુદા જુદા માર્ગો છે. તેમાંનો મુખ્ય, જમીનનું વિભાજન સમાનતાની દૃષ્ટિથી થવું જોઈએ તે એક છે. નિયોજનમાં અવશ્ય આ બાબત સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. પણ દેશભર વ્યાપક કાર્યક્રમ આજે આપણે અમલમાં આવેલો જોતા નથી. ખેતીમાંથી ઉત્પન્ન વધારે લેવા ખાતર જરૂરનું છે કે મહેનત મજૂરી કરનારનો રસ જાગ્રત થવો જોઈએ.

હિંદુસ્તાનના અનેક ભાગો એવા છે કે જેની ખેતીનો આધાર કેવળ ચોમાસામાં મળતાં પાણી ઉપર રહે છે. બીજા પ્રદેશોની તુલનામાં આવા વિસ્તારનું પ્રમાણ મુંબઈ રાજ્યમાં અને ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણું વિશેષ છે. મોટી નહેરો બાંધવા પાછળ ખર્ચ નિયોજન મુજબ થવાનો છે. પણ તેની અસર આખા દેશમાં પહોંચે નહિ. બધે તેવી યોજના લાગુ કરવામાં સમય જશે. તે દરમિયાન જરૂરનું છે કે કુવા, તળાવ, બંધારા, અને તેવી નાની નાની જળસંચયની યોજનાઓને વિશેષ મહત્ત્વ અપાય અને તે ઉપર ખર્ચ સારી પેઠે મંજૂર થાય. વળી આવી યોજનાઓ માટે પરદેશથી યંત્રસામગ્રી લાવવાની જરૂર પડતી નથી. તેમજ પરદેશી નિષ્ણાતો મોટા પગારે રોકવાં પડતા નથી. ખર્ચ ખાસ તો મજૂરી ઉપર થાય છે, જેનો લાભ ગ્રામીણ પ્રજા મેળવી શકે છે.

જમીનનું ધોવાણ દેશના ઘણા ભાગમાં થાય છે. તે અટકાવવાનું કામ પણ તેટલું જ અગત્યનું છે. વરસાદનું પાણી જે વિભાગોમાં ઓછું પડે છે તેને માટે યોજના એવી હોવી જોઈએ કે ખેતરમાં થોડુંઘણું જે પાણી ઉપરથી પડે તે જમીન બાંધવામાં પૂરેપૂરું ઉપયોગી થાય. આવી યોજનાઓ ખર્ચાળ નથી. બલ્કે જે ખર્ચ થાય છે તેનો ફાયદો પણ મજૂરીના રૂપમાં ગામડાંનાં શ્રમજીવી લોકોને મળે છે.

કૃત્રિમ ખાતર અગર રાસાયણિક દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી જમીનનું ઉત્પાદન વધે એ હેતુથી આ વસ્તુઓ નિર્માણ કરવાનાં કારખાનાં કાઢવાં તે નિયોજનનો એક ભાગ છે. જેમ અમુક સંજોગોમાં અમુક ચોક્કસ કાર્યને માટે યંત્રસામગ્રીનો આશરો ખેતીના ઉદ્યોગ

માટે લેવો પડે છે તેમ જ સંભવિત છે કે જમીનમાંથી વધારે પેદાશ લેવા સારુ કૃત્રિમ ખાતરથી પણ લાભ થાય. પણ આ બંનેની ઉપયોગિતા મર્યાદિત પ્રમાણમાં છે એ સમજવું જોઈએ. ચીન દેશમાં ઉત્પાદન વધારવામાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષમાં આ બંનેનો ફાળો બહુ જૂજ છે. પણ ત્યાં સ્થાનિક સાધનો, જેવાં કે છાણ, મળમૂત્ર તેમાંથી મળતાં ખાતરનો પૂરવઠો વધારવા પાછળ બહુ જુસ્સાથી, શાસ્ત્રીય ધોરણે પ્રયાસો થયા છે, તેનો લાભ એ દેશની પ્રજા ભોગવે છે. આપણે પણ તેવા જ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

છેવટની એક વાત કે જે ઉપર વર્ષો અગાઉ મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણું લક્ષ દોર્યું હતું. દેશમાં બેકારી વધતી જાય છે તેનો ઉકેલ બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં આપણે જોતા નથી. બેકારી ફક્ત આર્થિક પ્રશ્ન નથી. ગાંધીજી કહી ગયા છે તેમ, તેની ખૂરી અસર આપણા સામાજિક જીવન ઉપર થાય છે, નૈતિક નિર્બળતા વધે છે, શિથિલતા સર્વવ્યાપી બને છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે તેથી આ બદીથી વિશેષ હાનિ, આર્થિક અને સામાજિક, ગ્રામજનતાને સહન કરવી પડે છે. ત્યાંની પ્રજાને, તેને અનુકૂળ થઈ પડે તેવું, એટલે ગામડાંની પરિસ્થિતિને બંધ બેસે તેવું કામ પૂરું પાડી આપવાની રાષ્ટ્રની ફરજ છે. એનું ભાન કરાવવા ગાંધીજીએ રાષ્ટ્ર સમક્ષ ખાદીનો કાર્યક્રમ ધર્યો. આ કાર્યક્રમની ઉપયુક્તતા સ્વરાજ પ્રાપ્તિ માટે જ કદી ગાંધીજીએ માની નહોતી. આજના સંજોગોમાં તો એથીએ વિશેષ છે તે મુદ્દો તો આયોજન પંચ પણ સ્વીકારે છે. છતાં તેને નિયોજનનું એક મુખ્ય અંગ નથી લેખ્યું. નિયોજનનું નિરીક્ષણ ઉપર દર્શાવેલ રીતે કરીશું તો આચાર્ય વિનોબાજીએ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે તેનું રહસ્ય આપણે કાંઈક સમજી શકીશું.

ભૂલ સુધાર

ગયા શ્રાવણ માસમાં ‘પ્રસ્થાન’ માં પ્રગટ થએલા ઉત્તર યાત્રા (૪) વાળા લેખમાં છેવાડે ખાદ્યખોરાકીની ચીજોમાં છેલ્લાં પચાસેક વરસમાં પડેલા ભાવફરકનો જે આંકડા આપ્યા છે, તેમાં દુર્ભાગ્યે કેટલીક છાપભૂલો રહી ગઈ છે તે બદલ દિલગીર છું. મજકુર આંકડા નીચે મુજબ સુધારીને વાંચવા વિનંતી છે.

ટિહરી–ગઢવાલમાં ખાદ્યખોરાકીની ચીજોના આંકડા રતલમાં.—એક રૂપિયે

	૧૯૦૭	૧૯૩૬	૧૯૪૭	૧૯૫૭
ઘઉંનો આટો	૬૪	૨૪	૨॥	૧॥
ચોખા ઝીણા બાસમતી	૪૪	૨૦	૩	૧।
ચોખા જાડા	૫૬	૩૦	૫–૬	૨
દૂધ	૪૮	૧૬–૨૦	૫	૨॥
ઘી	૧૩	૩–૪	૦॥।	૧૫ તોલા (સેળભેળિયું)
બટેટાં (એક પૈસે)	૧૫	૧	દોઢ આને	૩–૪ આને
નીમક (એક આને)	૧॥	૧	ઘઉંની ભારોભાર	ઘઉંની ભારોભાર

સ્વામી આનંદ

આદર્શ લોકશાહીમાં પ્રેરકપૂરક બળોની અનિવાર્યતા

મુનિશ્રી સંતબાલજી

ભારત એક વિશિષ્ટ રાષ્ટ્ર છે. હજારો વર્ષથી ચાલી આવેલી એક ચોક્કસ પ્રકારની સંસ્કૃતિથી ઘડાયેલો દેશ છે. તેણે કદી કોઈ દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું નથી. તે હમેશાં સંતોનો, ઋષિમુનિઓનો, ત્યાગીઓનો પૂજારી રહ્યો છે. ભૌતિક મૂલ્યો કરતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો આ દેશની પ્રજાને નિરંતર વધુ આકર્ષતાં રહ્યાં છે. આ દેશમાં ગાંધીજી જેવો મહાપુરુષ જન્મ્યો અને ચોમેરના ટોળાંવાદ અને હિંસકશસ્ત્રોના વિશ્વવાયુમંડળમાં એણે આ પ્રજાને અહિંસાની ઢબે તૈયાર કરી. તેઓ સફળ થયા. આખી દુનિયાને આ ચમત્કારે મુગ્ધ કરી મૂકી. સક્રિય તટસ્થબળ તરીકે આજે ભારત તરફ અને ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે પંડિત જવાહરલાલ તરફ વિશ્વના રાજ્યો અને પ્રજાઓ માર્ગદર્શન માટે મીટ માંડે છે. આની પાછળનું અગત્યનું કારણ ઉપર બતાવ્યું તે છે.

પણ?

પણ પહેલો સવાલ એ ઊઠે છે કે ભારત જેમ પોતે અહિંસાથી આઝાદ થયું, એ આઝાદી અહિંસાથી જાળવી શકે તેમ છે ખરું? જો એ સ્થિતિ હોત તો ત્રણ અબજ રૂપિયાનો વાર્ષિક ખર્ચ તે લશ્કર પાછળ કદી જ ન કરત. બીજો સવાલ એ ઊઠે છે કે ભારત પોતે અહિંસાદ્વારા બીજાં પરાધીન રાષ્ટ્રોને મુક્ત બનાવી મૂકવાની દોરવણી આપી શકે તેમ છે? આનો જવાબ પણ સંતોષકારક મળતો નથી. નહીં તો ગોવાની પ્રજાને તે સક્રિય માર્ગદર્શન આપી શક્યું હોત અને તે પ્રજા ભારત સાથે આઝાદી માણતી હોત. આગળ જઈને કહીએ તો, આરબ રાષ્ટ્રોની પ્રજા આજે જે આઝાદી માટે થનગની રહી છે, તેને સક્રિય દોરવણી પણ ભારત આપી શકત. આજે એ અહિંસક માર્ગે સક્રિય દોરવણી આપી નથી શક્યું એ હકીકત છે. નહીં તો ઈરાકમાં જે ખૂનો થયાં, તે ન થાત. આગળ વધીને કહીએ તો હંગેરીમાં કઈ સરકાર પ્રજાકીય અને કઈ સરકાર પુતળારૂપ? તેનું નિરાકરણ પણ તરત થઈ જાત! આમ થાત તો આજે રશિયન જૂથ અને અમેરિકન જૂથ કોઈ આડકતરું તો કોઈ સીધું પણ હિંસક શસ્ત્રની ભાષામાં વાત કરે છે, તેને વિશ્વના નૈતિક પ્રજામત આગળ નમીને, કમમાં કમ 'એટમ' બોમ્બોને તો મ્યાન કરવા જ પડત.

આમ શાથી નથી બનતું?

આજે આમ કેમ નથી બની શકતું? એનું કારણ મને લાગે છે કે આપણે જે લોકશાહી પ્રયોગ ભારતમાં કરી રહ્યા છીએ, તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે, તે નથી કર્યો. હું ભારતના ખમીરમાં લોકશાહી પ્રયોગમાં પ્રેરકપૂરક બળોની ખાસ અગત્ય માનું છું. રામયુગમાં આ બન્ને બળો જેટલાં અસરકારક હતાં, તેટલે અંશે દેશમાં અને ત્યારના વિશ્વમાં શાંતિ હતી. ન્યાય અને રક્ષણ આ બે કામોમાં જ રાજ્યની જરૂર પડતી હતી, બાકીનું બધું કામ આ પ્રેરકપૂરક બળો અથવા પ્રેરકપૂરક સંસ્થાઓ પતાવી લેતી. પ્રેરકપૂરક સંસ્થાઓ રૂપે જનતા અને જનસેવકો રાજ્યને સહાય કરતાં અને માર્ગદર્શક પણ બનતાં. આ બે બળોને

અધીન રાજ્યને રહેવું પડતું, જેથી રાજ્યમાંની સશસ્ત્ર શક્તિ ઉપર આ બન્ને બળોનું સાચું નિયંત્રણ રહેતું.

રામાયણ યુગના થોડાક પ્રસંગો

રામાયણયુગના એકાદ બે પ્રસંગો પરથી જ આનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જશે. વિશ્વામિત્ર જ્યારે મહારાજા દશરથ પાસે રામ-લક્ષ્મણની માગણી વનમાંનાં રંજાડતાં તમોગુણપ્રધાન તત્ત્વોની સામે થવા માટે કરે છે, દશરથ મહારાજા આનાકાની કરવા જાય છે, પણ ગુરુ વસિષ્ઠની સંમતિ ભળતાં જ તેમને નમતું જોખવું પડે છે. વસિષ્ઠસત્તા દશરથસત્તા કરતાં બળવાન હતી કારણ લોકમત લોકસેવકોને પક્ષે હતો. શબરી મતંગ ઋષિની શિષ્યા હતી; પણ તે એક અર્થમાં પ્રજા અંગ હતી. તેણે રામને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. જેને લીધે અયોધ્યાથી મદદ ન મંગાવવા છતાં, રામ-લક્ષ્મણે રાવણ અને એના પ્રચંડ રાજ્ય ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હતો. આની પ્રજાશક્તિને અને સેવકશક્તિને અધીન રાજ્ય રહે તેમાં શી નવાઈ છે? એક ધોબીના વચન ઉપર રામચંદ્રજી સીતાવિયોગનો નિર્ણય લે છે અને આચરે છે. નાનામાં નાના પ્રજાજન આગળ રાજા અને રાજ્ય કેટલાં અધીન રહેતાં એનો આથી વિશેષ નમૂનો ક્યો હોઈ શકે?

અલબત્ત ગુરુ વશિષ્ઠે ધોબીની ઊલટી વાતને સુલટી બનાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈતો હતો, પણ ભારતનો પછીનો ઈતિહાસ જોતાં લાગે છે કે રાજ્યના માર્ગદર્શકો, પ્રજાના પળે પળે માર્ગદર્શક રહ્યા નથી અને જેઓ પ્રજાના માર્ગદર્શકો બન્યા છે, તેઓ રાજ્યના પળે-પળના માર્ગદર્શક રહ્યા નથી.

મહાવીર અને બુદ્ધ પ્રજા સાથે જરૂર ઓતપ્રોત બન્યા છે પણ રાજ્ય જરા અલગ રહી ગયાં છે. શ્રીકૃષ્ણ રાજ્ય સાથે ઓતપ્રોત છે તેથી પ્રજાવર્ગો અલગ રહી ગયા છે. આમ છતાં ત્યારે અને પછીના સંતો ભક્તોએ પણ ભારતની સંસ્કૃતિનો ઝરો તો સુંદર રીતે વહેતો રાખ્યો જ હતો. તેથી જ ગાંધીજીને ભારતમાં અનુકૂળ ભૂમિકા મળી ગઈ. ગાંધીજી અહિંસક પ્રયોગ કરતા કરતા ચાલ્યા ગયા. આટલા મોટા પાયા ઉપર અને જનતાના સર્વવર્ગોની શ્રદ્ધાને પાત્ર એવા કોઈ મહાપુરુષ હજુ એ પ્રયોગ આગળ લંબાવી શક્યા નથી, પણ પ્રેરકપૂરક બળ ઉમેરાતાં ભારતની લોકશાહી આદર્શ બનશે એટલું જ નહીં, વિશ્વને લોકશાહીને માર્ગે પ્રેરી શકશે.

આદર્શ લોકશાહીને માટે

આથી આદર્શ લોકશાહીને માટે પ્રેરકપૂરક સંસ્થાઓની જરૂર છે. આજે વિરોધ પક્ષો જે રાજકીય ક્ષેત્રે છે, તેમની ભારતમાં જરૂર નથી. સામાજિક આર્થિક ક્રાન્તિને માટે પૂરક સંસ્થા કામ કરશે, જો તેમને આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવું હોય તો નૈતિક ગ્રામ સંગઠનોના કામમાં લાગી જાય. રચનાત્મક કાર્યકરો પ્રેરક સંસ્થા રૂપ કામ કરી શકશે. જો તેમને નૈતિક ક્ષેત્રે કામ કરવું હોય તો તે કામમાં લાગી જવાની નૈતિક શક્તિ કેળવે, પણ જો એમને રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ કરવું હોય તો કોંગ્રેસમાં વિલીન થઈ જાય. કારણકે કોંગ્રેસમાં આ પૂરકપ્રેરક સંસ્થાઓનું જોડાણ ઉમેરાતાં સપક્ષ લોકશાહી નહીં બનતાં, નિષ્પક્ષ લોકશાહી બનશે અને રાજકીય ક્ષેત્રે વિરોધપક્ષોની જરૂર નહીં રહે.

આ વાત દુનિયાના સંયોગોમાં ભલે નવી હોય, ભારત માટે નવી નથી. રામયુગે તે સારી પેઠે ફૂલીફાલી હતી અને તેથી વ્યક્તિગત રાજવી પ્રથા હોવા છતાં આદર્શ લોકશાહીના મૂળભૂત હેતુને આંચ પહોંચે તેમ ન હતું.

અમૃત જેવું

આદર્શ લોકશાહીને માર્ગે દેશ અને દુનિયા આગળ વધે અને સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક ક્ષેત્રોમાં જનતાનું અને જનસેવકોનું સંમિલિત માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણ ઊભું થાય, એટલે અહિંસા અને સત્ય અથવા આધ્યાત્મિક અમૃત વધે તેમાં કશી નવાઈ નથી.

એકવાર પંડિતજીએ બૉમ્બની પરિભાષામાં કહેલું:—'એટમ, હાઈડ્રોજન અને નાઈટ્રોજન-બૉમ્બ તો બન્યા પણ હવે જોઈએ છે ઓક્સીજનબૉમ્બ કે જે બધા બૉમ્બો ઉપર કાબૂ મેળવી વિશ્વમાં શાંતિનો પ્રાણવાયુ ફેલાવી મૂકે.' આનો અર્થ એ કે બાપુએ અધૂરી મૂકેલી અહિંસાની પ્રવૃત્તિ આગળ ચાલવી જોઈએ. આ માટે કોંગ્રેસ અને એના સમર્થનથી નૈતિક આધ્યાત્મિક બળો વિશ્વના વિશાળ ચોગાનમાં કામ કરતાં થવાં જોઈએ. આ બધું ત્યારે બને કે જો સામાજિક આર્થિક ક્ષેત્રે જનતાનાં જ વિધવિધ અને નૈતિક પાયા પરનાં સંગઠનો કાર્ય કરતાં થઈ જાય. નૈતિક સંચાલન જનતા સાથે રહી રચનાત્મક કાર્યકરો કરવા સમર્થ અને ક્રિયાશીલ થાય તેમજ પ્રેરણા માટે ભક્તો, સંતો, સંન્યાસીઓની આધ્યાત્મિક દોરવણી આ બધા ક્ષેત્રે મળ્યા કરે.

આ આખીયે યોજના ભારતને અનુરૂપ છે. આજે વિશ્વભરમાં ભારત માટે અનુપમ તક છે. લોકશાહી માટે વિશ્વની પ્રજાઓ એક પછી એક આગળ આવતી જાય છે, પણ એને અહિંસક માર્ગદર્શન સક્રિય રીતે ભારત તરફથી મળી શકતું નથી. કારણકે ભારતની કોંગ્રેસ સરકાર પાછળ દોરાય તેવી હાલતમાં આવી પડી છે. શ્રી ઢેબરના હાઇકમાંડપણા નીચે થીગડાં ખૂબ મરાય છે, પણ ધરમૂળથી પરિવર્તન ન થાય, ત્યાં લગી થીગડાંથી પતવાનું નથી. પ્રેરકપૂરક સંસ્થાઓ રીતસર કોંગ્રેસમાં ઉમેરાય તો જ ધરમૂળથી તેનું પરિવર્તન થાય. આમ થાય તો પંચવર્ષીય યોજનાઓનો બોજો ઘટી જાય. વિશ્વમાં અસરકારક લોકમત કેળવી શકાય. લશ્કરી ખર્ચ ઘટી જાય. રશિયન અમેરિકન જૂથો શસ્ત્રની ભાષામાં બોલતાં બંધ પડી, પોતાના સરમુખત્યારવાદ તથા મૂડીવાદને છોડી લોકશાહી માર્ગે વળે. અહિંસક માર્ગે લોકશાહી મેળવવાની દરેક રાષ્ટ્રની પ્રજાને તક ઊભી થાય.' પંડિતજી પોતે પણ અહીંના રાજ્યબોજાથી નિવૃત્ત થઈ, યૂનોમાં પ્રભાવશાળી કાર્ય કરીને વિશ્વસરકારની ભૂમિકા ઊભી કરી શકે.

પ્રેરકપૂરક બળમાં રહેલી આ ખૂબીને ભારતનો એકેએક નાગરિક આઝાદીના બારમા વર્ષના પ્રભાતે વિચારી, પ્રસ્થાન આદરે, એ જ પ્રાર્થના.

આ શતમુખી વિનિપાત અટકવો જ જોઈએ

પ્રોફે. કેશવલાલ હિં. કામદાર એમ. એ.

મારી યાદદાસ્ત જો ખરી હોય તો, અહીં હું લખી શકું કે, એકવાર પ્રો. હેરોલ્ડ લેસ્કીએ કે એમના તરફથી, ઈંગ્લંડના હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સભાસદોની વીગતવાર તપાસ કરાવવામાં આવતાં, એવું માલમ પડેલું કે તેમનો મોટો ભાગ પરસ્પર સગાંસંબંધીઓનો બનેલો હતો એવી, બલકે એથી વધારે વીગતવાર તપાસ હમણાં એક લેખકે.આપણા ભારત-દેશની દસ વર્ષની જૂની લોકસભાઓના સભાસદો સંબંધી અને તેમનાં તમામ કામકાજ સંબંધી કરી છે. અને તે પ્રસિદ્ધિને પણ પામી છે. એનો નિકષ બહુ જાણવા જેવો છે, જો કે હું જાણું છું ત્યા સુધી તે તરફ આપણા મુસદ્દીઓનું, અને ખાસ કરીને આપણા રાજકીય પક્ષોના આગેવાનોનું, તેમાં પણ કૉંગ્રેસી આગેવાનોનું ધ્યાન ગયું નથી, ન જાય તે સ્વાભાવિક છે, કારણકે તેમના મોટા ભાગના ભાઇઓ ગ્રામજનો છે, અને તેમને આવા સાહિત્યનો કોઇ જાતનો પરિચય હોતો નથી, એવો સંભવ હોઇ શકે પણ નહિ, કારણકે તેઓ અ-જ્ઞાન છે, બે-પરવા છે, અને જે વર્તમાનપત્રો વગેરે સાહિત્યથી તેઓ વાકેફ રહે છે તે સાહિત્યમાં આવી પ્રસિદ્ધિઓની તપાસ કરવામાં આવતી નથી; એ પત્રોના સંપાદકોને તેવા સાહિત્યનો પરિચય હોતો નથી, એ ભાઇઓ પણ એવા જ બે-પરવા અને અજ્ઞાન હોય છે, અથવા એવા માલમ પડેલા છે!! એ પ્રસિદ્ધ થએલા પુસ્તકની તપાસ હું અહીં ઇરાદાપૂર્વક નથી કરતો. એ વિષે મારે અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે એવા નિકષો પરદેશી વિદ્વાનોને હાથે થએલા હોવાથી એ ખાસ અગત્યના ગણાવા જોઈએ, કારણકે તે ઉપરથી વિદેશી મુસદ્દીઓ આપણી કારભાર કરવાની શક્તિનો ખરો કયાસ કાઢવાના. અહીં હું આપણા વર્તમાન રાજકારણના આવા કેટલાએક અગત્યના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું.

પ્રથમ વિષય આ પ્રમાણે છે: આપણી લોકસભાઓનું સભ્યત્વ કોને મળવું જોઈએ? આ ચર્ચા માત્ર કૉંગ્રેસપક્ષને અનુલક્ષીને કરવામાં નહિ આવે; તે ચર્ચા તો તમામ રાજકીય પક્ષપક્ષાંતરોને અનુલક્ષીને હું કરીશ. લોકસભાઓનું મુખ્ય કામ કાયદાઓ કરવાનું છે; બીજાં કામો તેમનાં માટે હોય છે, જેમકે સરકારને સવાલો પૂછવા, ઉપ-પ્રશ્નો-પૂરક પ્રશ્નો-Supplementary questions પૂછવા, જાહેર સવાલો ઉપર ચર્ચાઓ કરવી, બજેટ ઉપર વિચાર કરવો, તેના આંકડાઓની સંમતિ આપવી, કે તેમને ઉડાવી દેવા, સભાઓની જુદી જુદી સમિતિઓમાં ભાગ લેવો, વગેરે. આપણા રાજ્યબંધારણની કલમોને જાણતો હરકોઇ માણસ આટલી સામાન્ય બાબતો તો ચોક્કસ સમજી શકશે. સભાસદના કામકાજમાં એક મુખ્ય બાબત હોવી જોઇએ: એણે પોતાના પક્ષની નીતિને અનુકૂળ થાય એવા કાયદાઓ કરાવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ, જો કાયદો થાય, તો તેનો યોગ્ય અમલ થાય છે કે કેમ તેની નજર રાખવી જોઇએ અને જો કાયદો ન થાય તો જે પ્રકારનો એ વિષયપૂરતો કાયદો થયો હોય તેના અમલ વિષે પોતાના પક્ષના મુદ્દાપૂરતી નજર રાખવી જોઇએ.

લોકસભાઓના સભાસદો નેપોલિયનનાં લશ્કરોના સિપાહી જેવા હોવા જોઈએ!! નેપોલિયન કહેતો કે તેના લશ્કરનો કોઇપણ સિપાહી ફીલ્ડમાર્શલનો પોશાક ધારવા સમર્થ

હોવો જોઈએ-તેની અભિલાષા એ દિશામાં હોવી જોઈએ. હરકોઈ રાષ્ટ્રના વહીવટકર્તાઓ લોકસભાઓના સભાસદોમાંથી ચુંટાય છે. આપણા પ્રધાનો, ઉપ-પ્રધાનો, રાજ્ય અમાત્યો-Ministers of State,-દંડકો, સભાપતિઓ-Speakers-વગેરે આ સંસદનાં ગૃહોમાંથી ચુંટાય છે, રાષ્ટ્રપતિ-President-ને એ સભાસદો 'અમુક વિધિ પ્રમાણે ચુંટે છે 'સબબ, લોકસભાઓનું સભ્યત્વ નેપોલિયનના લશ્કરની સિપાહીગીરી જેવું હોવું જોઈએ-દરેક સભ્યની યોગ્યતા રાષ્ટ્રના ઊંચામાં ઊંચા હોદ્દા ઉપર આવવાની હોવી જોઈએ.

આ યોગ્યતા માટે ચુંટાએલા સભ્યને પોતાના પક્ષના રાજકારણના મુદ્દાઓની પાકી સમજ હોવી જોઈએ; અને એ સમજ પાકી થાય તે માટે પક્ષ તરફથી યોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઈએ. જો આ પરિસ્થિતિ ન હોય તો કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ માટે જનતા સમજપૂર્વકનો મત આપી શકશે નહિ, અને આંધળી જનતા ગમે તેમ મત આપે અને તે મતના મદાર ઉપર કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ કુલ સત્તા પર આવી ચડે તો તે સત્તા તેના હાથમાં બહુ સમય માટે રહી શકે નહિ, અને જો રહે તો તેનું અંતિમ પરિણામ સરમુખત્યારીમાં આવે. તમામ લોકશાહી-પ્રજાતંત્ર-શાહી રાષ્ટ્રોનો અનુભવ આવો માલમ પડ્યો છે. અને તેનો કોઈ અપવાદ સંભવી શકતો નથી. આટલી સમજ ન હોય તો તે પક્ષ, કાળક્રમે, કારભારમાં ભયંકર છબરડા વાળશે એ ચોક્કસ છે. આપણે આ વિચારને હવે સહેજ વિશેષ વિચારીએ.

કોંગ્રેસ પક્ષનો દૃષ્ટાંત લઈએ. આ પક્ષનું ધ્યેય Socialistic Society-સોસ્યલિસ્ટિક સમાજની રચના કરવાનું છે. આપણા રાષ્ટ્રપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરૂ કરે છે તે સ્પષ્ટીકરણ જો આપણે સ્વીકારીએ તો આ સોસ્યલિઝમ પશ્ચિમ દેશોનું આંધળું અનુકરણ નહિ હોય, તે ભારતને અનુકૂળ રહેશે, જો કે આ સ્પષ્ટીકરણ માટે તેમણે આપણને વિશેષ સમજ અત્યાર સુધી તો આપી નથી!! આપણા વિધાનની કલમોમાં આવી જાતના સમાજની રચના કરવાની નવી અનુકૂળતા કરી દેવામાં આવી છે. આવી રચનાની ઘોષણાઓ તમામ સ્થળેથી કરવામાં આવે છે-સંમેલનોમાં, ઉદ્‌ઘાટન વિધિઓ સમયે, શ્રમશિબિરોમાં, વિદ્યાર્થીઓને અપાતાં બોધવાક્યોમાં, ટૂંકામાં, જેમ ચાળીસ વર્ષો અગાઉ, રમણભાઈ નીલકંઠે 'હાસ્ય-મંદિર'માં કહ્યું છે તેમ, ગમે તે પ્રસંગે તે સમયના વ્યાખ્યાતાઓ બોલતા કે— .

કહે નેપોલિયન દેશને, કરવા આબાદાન,
સરસ રીત તો એ જ છે દ્યો માતાને જ્ઞાન!

તેમ અત્યારે પણ બધા આગેવાનો ઘોષણા કરે છે કે—

કહે પંડિતજી દેશને, કરવા આબાદાન,
સરસ રીત તો એ જ છે દીઓ સોશ્યલિસ્ટ જ્ઞાન.

વ્યાખ્યાતાઓ, ચાળીસ વર્ષો પહેલાંના, અને અત્યારના, ગૂજરાતીમાં ખાસ, ભાષાશુદ્ધિ પ્રત્યે બેદરકારી સેવતા, અને સેવે છે!! આગેવાનોને આ ધ્યેયનો અર્થ સમજાય છે ખરો? કેટલીક વાર બીજી જાતની ઘોષણાઓ કાને અથડાય છે-કે સમાજમાં સમાનતા-Equality-આવવી જોઈએ; સમાજમાં Liberty-સ્વતંત્રતા-વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ: જનતાએ વિશ્વબંધુત્વનો-Fraternity=Brotherhood-નો ભાવનો સમજવો જોઈએ. એક એવી ઘોષણા કરવામાં આવે છે કે આપણે લોકસંમતનું, કલ્યાણરાજ્ય,-Welfare State-સ્થાપવું

છે; વળી એવી ઘોષણા થતી સંભળાય છે કે આપણો સમાજ જ્ઞાતિ–caste–વગરનો, અને class–વર્ગ–વગરનો થવો જોઈએ.

સવાલ એ છે કે આપણી લોકસભાઓની જનતા આ ઘોષણાઓને સમજપૂર્વક મનમાં ઉતારી શકે છે ખરી ? તેમનો વર્તાવ ભલે જુદો રહેતો હોય : પણ તેમની સમજમાં આ ઘોષણાઓના અર્થો ઊતરી શકે છે ખરા ? તેમનાં મગજો એટલાં કસાએલાં છે ? તેમની વિચારશક્તિ એટલી પરિપક્વ થએલી છે ? તેમનું શિક્ષણ પૂર્વ સમયે એવું હતું ? અત્યારે એમનું શિક્ષણ એવી અવધારણા માટે અનુકૂળ છે ખરું ? એ સભ્યો, એમના પક્ષકારો, એમના આગેવાનો સોસ્યલિઝમનો કારભાર –Administration–સાથેનો સંબંધ સમજે છે ખરા ? એમને સોસ્યલિઝમનો અમલ કરતી સંસ્થાઓનો અનુભવ છે ? તેમનામાથી કેટલાક લોકો દેશાવર જઈ આવે છે, અને બેત્રણ મહિનાઓ માટે ચીન, રશિયા વગેરે પ્રદેશોમા ફરી આવે છે. તેમને એટલું ભાષાજ્ઞાન છે, તેમની અવલોકનશક્તિ એટલી ખીલેલી છે, જેથી આ વિધાનોને અને તેમના અમલને તેઓ આટલી ટૂંકી મુદ્દતની મુસાફરીમાં સમજી શકે ? આપણે કલ્પના કરીએ કે તેઓ આ બધું સમજતા હશે ! જો આપણી આ કલ્પના ખરી હોય તો ખરેખર આપણાં અહોભાગ્ય, દેશનું ભાવિ ચોક્કસ ઊજળું. પણ એવું નથી. વસ્તુસ્થિતિ આપણી કલ્પનાથી તદ્દન જુદી છે !!

વાત એ છે કે આ બધાં વિધાનો પશ્ચિમ દેશોના, વિદ્વાનોનાં કરેલાં વિદેશી ભાષાઓમાં લખાએલાં વિધાનો છેઃ કોઈ કોંગ્રેસી આગેવાનને આપણે પૂછી શકીએ કે ભાઈસાહેબ, જરા સમજાવો તો ખરા, સોસ્યલિઝમ શું છે ? State socialism–સ્ટેટ સોસ્યલિઝમ શું છે ? Democratic Socialism–ડેમોક્રેટિક લોકતંત્રનું સોસ્યલિઝમ શું છે ? માર્ક્સવાદ કેવો હતો, કેવો થયો છે, કેવો પરિણમશે ? લેનિનવાદથી તે કેટલો દૂર છે ? ટ્રોટ્સ્કિવાદ કેવો હશે ? સ્ટેલિનવાદ શુ છે ? તેનું revivalism–તેનું પુનરાવર્તન શું છે ? 'ભૂદાન', 'ભૂદાન' બોલતા જાઓ છો પણ જરા સમજાવો તો ખરા એનો મુદ્દો. જે ભાઈઓને, જે બહેનોને–અને બહેનોને સભ્યપદ આપવાનો તો ખાસ આદેશ થયો છે–લોકસભાઓ, પંચાયતો, સુધરાઈઓ, વગેરે સંસ્થાઓમાં મોકલો છો તેમને તમે આ વિધાનો કોઈ વાર સમજાવ્યાં છે ખરાં ? તમે પોતે સમજ્યા છો ખરા ? કે પંડિતજી બોલ્યા એટલે આપણે પણ એ ઘોષણાઓ કર્યે જવી, મરાઠી પત્રોની ભાષા વાપરું તો, પોપટપંચી કર્યે જવી, એ આપ સૌનું કર્તવ્ય–પવિત્ર કર્તવ્ય થઇ પડ્યું છે ! તમે કહો છો કે આપણે સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા કરવી છેઃ આપણે સર્વને સમાન અને દરેકને સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતો પ્રજાજન બનાવવો છે. પણ સમાનતા લાવતાં સ્વાતંત્ર્ય ચાલ્યું જશે એ વિધાનની કાંઇ ખબર તમને છે ખરી ? વિકેન્દ્રીકરણની વાતો કરો છો, કલ્યાણ રાજ્યની વાતો કરો છો, પણ કલ્યાણ રાજ્યમાં વહીવટી વ્યવસ્થા બહુ વિકટ હોય છે તેની તમને ખબર છે ? કલ્યાણ રાજ્યની અમલદારી વ્યવસ્થા જુદી હોય છે અને એ અમલદારી વ્યવસ્થાથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જતું રહે છે એ તમારી સમજમાં ઊતરે છે ? તમે ગાંધીવાદની ઘોષણાઓ કરો છો, પણ ગાંધીવાદમાં સરકારી વિક્ષેપનો હ્રાસ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે કલ્યાણ રાજ્યમાં હાલતાં ચાલતાં પ્રજામતને અમલદારશાહીનો અનુભવ, કડવો મીઠો, કરવો પડે છે એની તમને કોઈ સૂઝ છે ખરી ? તમે Parliamentary Democracy–લોકસભા નિયંત્રિત ગણરાજ્યનો માયનો સમજ્યા છો ? કલ્યાણરાજ્યની વહીવટી સંસ્થાના પ્રકારો વિષે

કોઇ વિચાર કર્યો છે ખરો ? હમણાંજ મુનશીએ Administrative Courtsની સંસ્થા વિષે દિલ્હી મુકામે સારો ઉહાપોહ કરાવેલો. એ ઉહાપોહની સમસ્યાઓને તમે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો ?

ખરી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે આપણી લોકસભાઓના સભાસદો આ સમસ્યાઓ પૈકી એક પણ સમસ્યાને, મોટે ભાગે, સમજતા નથી. પ્રધાનો, નાઇબ-પ્રધાનો, વગેરે તેમનામાંથી જ થવાય છે એટલે મોટે ભાગે એ લોકો પણ આ સમસ્યાઓને સમજે નહિ એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. કોઈ પક્ષે એ સમસ્યાઓને સમજવા માટે, અને સમજાવવા માટે, કોઈ વ્યવસ્થિત ઇલાજો યોજ્યા હોય એવું જાણવામાં નથી. પક્ષોના આગેવાનો આ કર્તવ્ય કરવાનું વીસરી ગયા છે. એક ઇલાજ હમણાં કોઈ લોકોને સૂઝ્યો છે: એમણે Forum ફોરમ-પીઠ-જેવી સંસ્થા ઊભી કરી છે. પણ તેની કાર્યવાહી તરફ આગેવાનો શંકાની અને ભયની દૃષ્ટિથી, તીરછી આંખે, વક્રદૃષ્ટિથી, જુએ છે!!

આપણા રાજકીય પક્ષોની બીજી નબળાઇઓ તરફ આપણે નજર કરીએ: આ નબળાઇઓ ભયંકર રૂપ પકડતી જાય છે. સંગઠન એ દરેક ઊંચા રાજકીય પક્ષનો મુખ્ય ગુણ હોય છે. બર્ક એ વિષે ઉત્તમ ચર્ચા પોણા બસો વર્ષો પૂર્વે કરી ગયો છે. આપણા રાજકીય પક્ષોનું સંગઠન-સંગ્રથન-અત્યારે તૂટતું જાય છે: જવાહરલાલ નેહરુનેકોંગ્રેસની રોજ-બ-રોજની કાર્યવાહીના બોજાથી આરામ જોઇતો હતો, એટલે એમણે એ ભાર નવા કોંગ્રેસ પ્રમુખ ઉપર નાંખ્યો. પણ નવા કોંગ્રેસ પ્રમુખને પક્ષના જ લોકો ગણકારતા નથી!! ઓરિસ્સા, બંગાળ, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર પ્રદેશ, રાજસ્થાન, ગૂજરાત-બધે એ સ્થિતિ છે. આજે સમાધાન થાય, કાલે સમાધાન ભાંગી પડે, અમુક લોકો લોકસભાઓ માટે પસંદ થાય, અવમાનિત થએલા ઉમેદવારો નવો પક્ષ રચે, અવમાનિત રાણીઓની માફક!! કોઈ સભ્યોને બરતરફ કરવામાં આવે એટલે એ લોકો ઊલટા થઈ બેસે!! બહુમતિ મેળવવા ખોટા જનસમૂહોને આરાધવામાં આવે!! એક ઇંગ્રેજ વિચારક કહેતો ગયો છે કે જનતાના મત મેળવવા માટે જનતાને ખોટી લાલચો આપશો તો લોકશાહી તૂટી પડશે!! આ આદેશનું ખૂન કરવામાં આવે છે.

પરિણામ શું આવ્યું છે? કારભારના અનેક છબરડાએ થયા છે. આયાતનિકાસનાં ધોરણો મહિને મહિને ફરતાં રહે છે! જગાતનું ધોરણ છાસવારે સુધરતું-બગડતું જાય છે! શિક્ષણના માધ્યમનો ઉકેલ જ નથી આવતો! યુનિવર્સિટીઓનો કારભાર કથળતો જાય છે! બાળકોના શિક્ષણની ખાનાખરાબી ચાલુ જ છે! લોકસભાઓના સભાસદોની સંખ્યા વધારે હોવાથી તેમનું સભ્યત્વ રાષ્ટ્રને અતિ ખર્ચાળ નીવડયું છે! રાજ્યની લગામ ધરાવતો પક્ષ સર્વજ્ઞ છે એવી ખોટી માન્યતા પરંપરારૂપે ચાલતી થઈ છે!

લોકસભાઓના સભ્યો કાયદાઓના મુસદ્દાઓને સમજતા નથી એટલે ઊંચી આંગળી કરી આંધળા થઇ મત આપે છે તેથી કાયદાઓની ગૂંચવણો વધી પડી છે, અને કાયદાઓને વારંવાર સુધારવા પડે છે! બહુમતિને જોરે કુલ સત્તા ઉપર આવેલો પક્ષ બીજા પક્ષોનાં મંતવ્યોનો અને તેમના વિરોધનો તિરસ્કાર કરે છે. (ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાની લોકશાહી આવી રીતે ચાલતી નથી.) પરિણામે કાયદાઓ કરવામાં પુખ્ત વિચાર થતો નથી. એટલું સારું છે કે હજુ આપણી પાસે બ્રિટિશ અમલના વારાના ઉચ્ચ અધિકારીઓ છે. પણ એ મંડળ ઓછું

થતું જાય છે, અને જ્યારે તે બધું નિવૃત્તિ લેશે ત્યારે કારભારની વલે કેવી થશે એ કલ્પનામાં આવી શકતું નથી !! આ અંધાધૂંધીમાં પ્રધાનોની કાર્યવાહી ગંભીર ભાગ ભજવે છે. ઉદ્‌ઘાટન વિધિઓથી તેઓ નવરા જ થતા નથી ! તેમના પક્ષકારો એ માટે નવનવી વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે : હવે તો એક વિધિ બાકી રહ્યો છે—આ ભારે ચોમાસાની ઋતુમાં રેલવે ડબાઓની બારીઓનાં કમાડ એવાં સજ્જડ થઈ ગયાં હશે કે તેમને હલકાં કરવાં અને ઊઘડે એટલે તેમની ઉદ્‌ઘાટન વિધિઓ કરવી !

પ્રધાનોનાં વ્યાખ્યાનોના છબરડાઓની બે ચાર નમૂનાઓની વાત કહું. એક પ્રધાન બોલે છે કે હિન્દની સંસ્કૃતિ ગામડાંમાં જ રહેલી છે !—તેમને બોલવું તો એ હતું કે હિન્દની પ્રજાનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે ! પણ બોલ્યા જુદું ! એક પીઢ પ્રધાન સંશોધન સંસ્થાઓને આદેશ આપે છે કે તમારી પ્રવૃત્તિઓનાં સ્થળોને બદલી નાખો ! બીચારા મહાજનને ખબર નથી કે ભારતની સંસ્કૃતિનાં સંશોધનો જર્મની, રશિયા, ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા વગેરે બધા દેશોમાં થઈ રહ્યાં છે !!

આપણા વિદ્વજ્જનો કાંઈ ઓછી ભૂલો નથી કરતા. ઇંગ્લેંડ વગેરે દેશોમાં વિદ્વજ્જનોનાં સંમેલનોને વિદ્વજ્જનો સંબોધે છે, અને એમનાં બોધવચનો સંશોધનોની તવારીખમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે; જ્યારે ભારતની વિદ્વજ્જન-પરિષદો પ્રધાનોનાં ટાયલાં ભાષણો વગેરેના સંભારથી સંભૃત હોય છે; પ્રધાનોનાં ભાષણો વગેરે પ્રસિદ્ધિ પામે, જ્યારે વિદ્વજ્જનોનાં ભાષણોનો નિર્દેશ ક્યાં ય મળે નહિ !!

આ દસ વર્ષના વર્તમાન રાજકારણના વાયુપ્રવાહો આવી જાતના છે. સદ્‌ભાગ્ય છે કે આપણી આગેવાની હજુ બ્રિટિશ યુગનાં શિક્ષણ અને તાલીમ, એ બન્નેની પરંપરાઓથી રંગિત છે. પણ એ આગેવાની હવે નિવૃત્ત અથવા ખલાસ થતી જાય છે.

આ માટે કેટલીક બાબતો સત્વરે થવી જોઈએ. એક તો, સેવાદળ અને વહીવટી દળ, સેવાભાવ અને લોકસભાઓનું સભ્યત્વ, ખાદીભાવના, રેંટિયાવાદ અને પક્ષભાવના, વગેરે ભાવોનાં અદ્વૈત જવાં જોઇએ. ખાદીવાદ અને સભ્યત્વ એમનું અદ્વૈત માત્ર નામનું રહ્યું છે. એક પ્રસિદ્ધ કોંગ્રેસી આગેવાને આ જ મત દર્શાવેલો મેં જાતે સાંભળેલો છે. બીજું, લોકસભાનું સભ્યત્વ શિક્ષિત, અને પક્ષના લક્ષ્યને વફાદાર રહે એ પ્રકારનું હોવું જોઇએ. એમાં કોમભાવ, પ્રાદેશિક ભાવ, નાતજાતવાદ, જરા પણ હોવાં જોઈએ નહિ. ત્રીજું, પ્રધાનો ગમે તે પક્ષના હોય, પણ એકવાર પ્રધાનપદે આવ્યા એટલે તેમણે બધા પક્ષોનો સંસર્ગ રાખવો જોઇએ. પ્રધાનો એક પક્ષના, રાજકીય દૃષ્ટિએ હોય, જનતાની દૃષ્ટિએ તો તેઓ સમસ્ત પ્રજાના પ્રધાનો હોવા જોઈએ. છેલ્લું, આગેવાનોએ નવા આગેવાનો તૈયાર કરતા જવા જોઇએ.

મુખ્ય રાજકીય પક્ષનો શતમુખી વિનિપાત અત્યારે થઈ રહ્યો છે તે અટકાવવો હોય તો આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવો જ જોઈએ, અને ગામડી આગેવાની જવી જ જોઇએ. શતમુખી વિનિપાત અટકવો જ જોઈએ.

૯—૨—૫૮

આ તે કેવી આઝાદી ?

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ.

આઝાદી આવ્યાંને દશકો વીતી ગયો. દશકામાં તો પહેલી પ્રજા બેઠી થાય, દેશનું નવનિર્માણ થાય, આબાદીના ઊંડા પાયા નંખાય, નવીન પેઢીની નૈતિક કરોડરજ્જુ ટટ્ટાર થાય, રાષ્ટ્રીય ચારિત્રનું ઘડતર થાય, નદીઓનાં નીર નથાય અને ખેતી જેવાં પ્રાણભૂત ઉદ્યોગમાં તેનું વિનિયોજન થાય, કેળવણીની કાયાપલટ થાય, રાષ્ટ્રભાષામાં જ્ઞાનની દરેક શાખાનાં–વ્યાપારવાણિજ્યનાં, ઇજનેરી વિદ્યાનાં, કાયદાશાસ્ત્રનાં, ભૂસ્તરશાસ્ત્રનાં, દાક્તરી વિદ્યાનાં, ખનિજશાસ્ત્રનાં, પ્રાણીવિદ્યાનાં પુસ્તકોનું નિર્માણ થાય, વિદ્યાર્થી–આલમમાં દેશપ્રેમનાં અમૃત રેડાય, અરે ! પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊતરાય.

પણ આઝાદ ભારતમાં આમાંનું કેમ કશું જ દેખાતું નથી ? રાષ્ટ્રવ્યાપી રોગ કયો છે ? મૂળનો સડો ક્યા પ્રકારનો છે ? તેનું નિદાન રાષ્ટ્રનેતાઓને હાથે થવું ઘટે છે, તેના ઉપાયો યોજાવા ઘટે છે.

આમ નહિ થાય, જલદી નહિ થાય, તો આપણે સોસવું પડશે, આપણી આઝાદી ખતરામાં મૂકાશે, આબાદીનો પાયો નહિ નંખાય, અને ભૌતિક તેમજ નૈતિક બરબાદી આપણને, આખા રાષ્ટ્રને ઘેરી લેશે.

આ વિચાર હૃદયને કંપાવી મૂકે તેવો છે, ભયજનક છે, ચિંતા ઉત્પન્ન કરાવે તેવો છે.

આપણા ભૂતકાળની ભવ્યતાનો તો વિચાર કરો. તેની મહત્તા, તેની આધ્યાત્મિકતા, તેની અનર્ગલ દ્રવ્યસંપત્તિ, તેની માનવતા, નૈતિકતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ, વિશ્વપ્રેમ કુદરતની બીજી યોનિઓ સાથેનો સ્નેહસંબંધ—આ સઘળાનો વિચાર કરો. અને બીજી બાજુએ આપણી અત્યારની દીનહીન દશા, આપણુ નૈતિક અધઃપતન, આપણી લાંચરુશ્વતની બદીનો સર્વ-વ્યાપી રોગ, આપણામાં રહેલો રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનો અભાવ, આપણી વિદ્યાર્થી–આલમમાં વ્યાપી રહેલી ગેરશિસ્ત, આપણી શિથિલતા, આપણો નિરુત્સાહ, આપણી સ્વાર્થપરાયણતા— આ બધું જોતાં કયા દેશપ્રેમી સજ્જનનું હૃદય કકળી નહિ ઊઠે ?

આપણી તંદુરસ્તી કેટલી ઘટતી ચાલે છે ? આપણી પ્રજાશરીરની નવપલ્લવતા ક્યાંયે જોવા મળતી નથી. પેઢી–દર–પેઢી આપણા પ્રજાશરીરમાં ઘસારો વરતાય છે, ક્ષીણતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, નિર્વીર્યતા અને નપુંસકતાનું પ્રમાણ વધતું જોવામાં આવે છે. માત્ર ડૉક્ટરોનો અને હોટેલોનો જ ધંધો વધારેમાં વધારે ધીકતો ચાલે છે : ચાબીડીના વ્યસને ગામડાંમાં તો ચિંતાજનક ઘર ઘાલ્યું છે. ત્યાં તો ચા ઉકાળીને જ પીવામાં આવે છે. દારૂબંધી પછી દારૂ ગાળવાનો વ્યવસાય એક ગૃહ-ઉદ્યોગ જેવો થઈ પડ્યો છે. ખરાબ જાતનો, હલકા પ્રકારનો દારૂ પીવાથી આંતરડાં અને હોજરી ખવાઈ જવાથી થતાં મરણોની સંખ્યા વધતી જ ચાલે છે. દૂધ શહેરોમાં હોટેલો માટે ઘસડાઈ રહ્યું છે. ગામડાંમાં પહેલાં મબલખ મળતાં હતાં તે ચોખ્ખાં દૂધ, છાશ, માખણ, ઈ૦ મળતાં નથી. પોષક આહારદ્રવ્યોનો અભાવ સાર્વત્રિક બનતો ચાલે છે. ડાલ્ડા ઘી સર્વવ્યાપી બનતું જાય છે. મોંઘવારી અંકુશમાં આવતી નથી. બાજરી અને જુવાર જેવું ગરીબ લોકોનું અને મધ્યમ વર્ગનું રોજના વપરાશનું અનાજ પણ મોંઘું થઈ બેઠું છે. કાપડ પણ મોંઘું છે. વસ્તી

વધતી ચાલે છે. આજીવિકા માટે ફાંફાં મારવાં પડે છે. જીવનસંગ્રામ વધારે ને વધારે દારુણ બનતો ચાલે છે. જ્ઞાનતંતુઓ તંગ સ્થિતિમાં કાયમને માટે રહે છે. નિરાંતે ઊંઘ આવતી નથી. બેકાર માણસો પોતાનાં બૈરીછોકરાંનું ખૂન કરી, જાતે આપઘાત કર્યાના કિસ્સાઓ દૈનિક છાપાંઓમાં રોજના સમાચાર થઈ પડ્યા છે. આ ક્યાં જઈને અટકશે? આનું પરિણામ શું આવશે? ચિંતાની ચિતામાં જ ઘણા ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો બળી મરે છે. આવી પ્રજામાં—વહેંતિયા લોકોમાં, વામનજીઓમાં પરાક્રમ ક્યાંથી હોય? તેઓ નિર્ભય સૈનિકો કેવી રીતે બની શકે? સાહસિક પર્વતારોહણ કરનારા કે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રમતગમતોની હરીફાઈઓમાં—ઓલિમ્પિક શરતોમાં તેઓ વિજેતા કેવી રીતે બની શકે? તેઓ કેવી રીતે નિર્ભીક સાગરખેડૂઓ બની શકે? તેઓ કેવી રીતે જવાંમર્દ ધરતીપુત્રો બની શકે?

અને આ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તો ગજબનું અંધેર વ્યાપી રહ્યું છે. હજી અંગ્રેજીનું સ્થાન અને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન અને માતૃભાષાનું સ્થાન નક્કી થઈ શક્યું નથી! પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત બની. વિસ્તાર વધ્યો, પણ ગુણવત્તા ઘટી. માધ્યમિક કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ તે જ કરુણ કથની છે. કૉલેજોની તો વાત જ મૂકી દો. ઢગલાબંધ ફર્સ્ટક્લાસો આવે છે, પણ કોઈ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી પાકતો નથી. કોઈ મહાન લેખક કે કવિ કે ધુરંધર વિદ્વાન્ નીપજતો નથી. બધી જ કક્ષાઓમાં કંગાલ દેખાવ! જાણે દરિદ્ર, મંદબુદ્ધિ, કંતાઈ ગયેલાં શરીરવાળાં માનવજંતુઓ પેદા કરવાનાં કારખાનાં ફાટી નીકળ્યાં—જાણે ચોમાસામાં ઊગી નીકળતા બીલાડાના ટોપની પરંપરા. અને તેના ઉપર ગેરશિસ્ત અને અવિનય તો હદ પારનાં. પ્રશ્નપત્રો ફૂટી જાય, નપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ હડતાલ પર જાય કે ઉપકુલપતિ પર હુમલો કરી તેનાં છાજિયાં લે, ફર્સ્ટક્લાસમાં આવી ઈજનેરી કે દાક્તરી લાઈનમાં જવા માટે બબ્બે હજારની લાંચો લેવાય-અપાય, સંસ્થાઓ પણ બિનલાયક વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવા બેત્રણ હજાર રૂપીઆના દાનને પાસપોર્ટ ગણે, શિક્ષકોનાં અને દેશનેતાઓનાં અપમાન થાય, કોઈ વડીલોને ગાંઠે નહિ, પ્રણામ કરવામાં નાનમ સમજાય, વિનય રાખવામા હીનતા મનાય, ઉદ્ધતાઈને મર્દાનગી ગણાય, પ્રિન્સિપાલો પર નરકનાં કુંડાં ઠલવાય, તેમને બ્લાસાચિઠ્ઠી અને ખૂનની ધમકીઓ મળે—આ બધું તે કેળવણી કે ચારિત્ર્યનાશના સત્યાનાશી ચેનચાળા? આ આજના વિદ્યાર્થીઓ અને આવતી કાલના નાગરિકો દેશનું શું દળદર ફેડવાના હતા? તેઓ શી ધાડ મારવાના હતા? આ તરુણપેઢી સીનેમાની નટીઓ પાછળ ગાંડી બનતી જાય છે. ચલચિત્રોમાંથી માત્ર પ્રેમ કરતાં, લુચ્ચાઈ કરતાં, ખિસ્સાં કાતરતાં, દગોફટકો રમતાં, અને બહાર બાર લાખ અને બાવનના બેટા થઈને ફરતાં તેઓ શીખે છે. આ સંઘ કેવી રીતે કાશીએ જશે? આ ચારિત્ર્ય-ધ્વંસ કરનારાં ચલચિત્રો અને પ્રેમલાપ્રેમલીનાં ફિલ્મી ગીતો ક્યારે બંધ થશે? ઉછરતી પેઢીને ગળથૂથીમાં જ વિષ ઘોળીને પાપ કરતાં આપણે ક્યારે અટકીશું?

પંચવર્ષીય યોજનાઓ અમલમાં આવ્યે દશકો વીતી ગયો. હવે માત્ર પાંચ વર્ષ જ બાકી રહ્યાં. કરોડો—અબજો રૂપીઆ ખર્ચાયા. છતાં કશું જ પરિણામ નજરે પડતું નથી. લાખો રૂપીઆ હોઈયાં થઈ ગયા, ચરાઈ ગયા. અમલદારો લાંચરુશ્વતની બદીના ભોગ થઈ પડ્યા છે. વેપારીઓ કાળાંબજાર કરવામાં પાવરધા થઈ ગયા છે. આવતી કાલની સહીસલામતીનો કોઈને વિશ્વાસ નથી. 'આજનો લહાવો લીજીએ રે, કાલ કોણે દીઠી છે?'—આવું માનસ

બધે પ્રવર્તતું જોવામાં આવે છે. પાંચ વર્ષમાં કમાઈ, બંગલા બંધાવી, મોટરકાર ખરીદી, પછી બૈરીછોકરાં સાથે અમનચમન કરી લ્હેર મારવાના ગોરખધંધામાં જાણે બધા જ દેશના નાગરિકોએ હરીફાઈ માંડી છે ! રેલવેના અકસ્માતો વધે, વિમાની - અકસ્માતો વધે, બસના અકસ્માતો વધે, નિશાળે જતાં નાનાંનાનાં બાળકો પણ બસ નીચે કચરાઈ મરે, અને કોઈનું રૂંવાડું પણ ફરકે નહીં ! તુમારશાહી વધે, પ્રજાકીય કામોનો નિકાલ લાવવામાં અક્ષમ્ય ઢીલ થાય, પટાવાળો રૂપિયો લાંચ લે, કારકૂન દશ રૂપીઆ લે, શિક્ષક પરીક્ષાની સીઝનમાં નામનું ટ્યૂશન કરી સો બસો રૂપીઆ પડાવે અને પ્રમોશનની પરમિટ ફાડી આપે, વેપારી લાખોનાં કાળાંબજાર કરે અને ઇન્કમટેક્ષ ઑફિસને થાપ આપવામાં ચાલાકી અને ચતુરાઈ સમજે, પ્રધાનો ઉદ્ઘાટન ક્રિયાઓ કરી ફૂલના હારના ઢગલામાં દબાઈ જવામાં જ 'લોકપ્રિયતાનું' પ્રમાણ સમજે, તેઓ નહિ તો તેમના પુત્રો કે સગાંવહાલાં કોન્ટ્રાક્ટો લઈ ધૂમ કમાવાની પેરવીમાં પડે—આ બધું છે શું ? આપણી પ્રજાનો કોઈ ધોરીધણી છે કે પછી આ તો બધાને ચરી ખાવા માટેનું ખોડીબાંમણીનું ખેતર છે? આ પ્રજાને જીવવું છે કે કમોતે મરવું છે? બાપદાદાની આબરૂને સાચવી રાખવી છે કે પછી એક ભંગાર દેશ તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય જગતમાં નામ બોળવું છે? Unworthy sons of worthy fathers—લાયક બાપ-દાદાની બિનલાયક હીણી પ્રજા, ભંગાર સંતાનો !

એક મહાન રાજકારણી ભૂલને પરિણામે બગલમાં તો દુશ્મન દેશનું નિર્માણ કર્યું છે. અમેરિકા અને બ્રિટન તેને પંપાળે છે, મદદ આપે છે, કે જેથી મહાન માનવસમૃધ્ધિશાળી અને ખનિજ સંપત્તિશાળી ભારતદેશ જગતની પ્રથમ પંક્તિનો બળવાન દેશ ન બની જાય. અને છતાં આપણે પ્રાંતીયતાવાદના બખેડામાં પડ્યા છીએ, કોમવાદની સંકુચિતતામાં સબડીએ છીએ, જ્ઞાતિવાદનાં ટૂંકાં વર્તુલોમાં ચકર ચકર ફર્યાં કરીએ છીએ. આપણી આંખ ક્યારે ખુલશે? આપણી આધ્યાત્મિકતા ક્યાં ગઈ? પરોપકારને જ જીવનનો 'પરમ પુરુષાર્થ' માન-નારા આપણે કેમ ઉદરંભરિ અને સ્વાર્થાંધ બની ગયા છીએ? નવીન ઉષા ઊગે છે. જગત આગેકૂચ કરી રહ્યું છે. વિજ્ઞાનની શોધખોળો ચંદ્ર અને બીજા ઉપગ્રહો પર ચઢાઈ કરી, તે મુલક સર કરવા કમ્મર કસી રહી છે. તે જમાનામાં આપણે જ કેમ નિસ્તેજ, દીન, હીન, માંયકાંગલા, નિર્વીર્ય અને સ્વાર્થી બની બેસી રહ્યા છીએ?

આ સ્વાતંત્ર્યદિનની પુનિત પર્વણી પર આપણે સૌ પ્રતિજ્ઞા લઇએ કે-અમે બધા તેવી રીતે વર્તીશું કે જેથી ભારત તેજસ્વી બને, નામનાશાળી બને, પરાક્રમી બને, સમૃધ્ધિ-શાળી બને, બળવાન બને, સ્વાતંત્ર્ય ટકાવી રાખી શકે અને વિશ્વશાન્તિ સ્થાપવામાં મોખરે દેશ બને.

સ્વાતંત્ર્ય દિન શીખવે છે નવી ફરજો

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આપણી હિંદી પ્રજા બ્રિટિશ સત્તાના પંજામાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર થઇ તેને અગિયાર વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે.

આ પ્રસંગ આનંદ, ઉત્સાહ તથા ઉત્સવનો હોવો જોઈએ. કોરટમાં સાક્ષીઓને કરવું પડે છે તેમ જો કોઈ તેમને પૂછે કે "ઈશ્વરને માથે રાખીને તમે સાચેસાચું કહો કે તમારા હૃદયમાં આનંદ તથા સંતોષ છે ખરા?" તો તમે શો ઉત્તર આપો?

આપણે રાજકીય નજરે સ્વતંત્ર થઈએ અને વખતે આપણે પ્રજાસત્તાક લોકશાહીનું રાજ્ય સ્થાપીએ તે શા માટે? તેનું એક જ કારણ હોઇ શકે કે તેમ કરવાથી આપણી કચડાયેલી, દબાયેલી, અત્યંત ગરીબ, અને ઘણી અજ્ઞાન પ્રજા નવા સ્થપાયેલા રાજતંત્રની અંદર વધારે સુખી થાય, સામાજિક સમાનતા ભોગવે, ધંધો મેળવે, અને પોતાના કુટુંબને સારું શિક્ષણ આપી શકે, અને સુખશાંતિ ભોગવે.

આ લેખ લખાય છે તેની બરાબર એક મહિના પહેલાં વિનોબા ભાવેએ કહ્યું હતું:

"સારાય ભારતમાં સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ પછી પણ જનતા બેચેન છે—આપણા સૌનું એ સ્વપ્ન હતું અને હજુય છે કે સ્વરાજ્ય મેળવતાંવેંત આપણે સૌ ખભેખભા મિલાવીને વધારે સારા સમાજની રચના કરીશું. પરંતુ દસ વર્ષના આઝાદીના અનુભવને આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે ચાળીસ વર્ષ અગાઉ ગુલામીના જમાનામાં ગામડાંગામના લોકોના જે હાલહવાલ હતા તેમાં આજે બહુ ઝાઝો ફરક પડ્યો નથી. થોડો સુધારો થયો છે ખરો, પણ જેટલો સુધારો થયો છે એના કરતાં વિશેષ અશાંતિ વ્યાપી છે, સમાજમાં દુઃખ, વિષમતા, રોષ જાણે અકબંધ છે."

વિનોબા ગામડે ગામડે ફરે છે, અસંખ્ય માણસો પાસેથી માહિતી મેળવે છે. અનેક લોકો સાથે ચર્ચા કરે છે અને તેમને અનુભવ થાય છે કે આપણાં પાંચ લાખ ગામડાંઓમાં ગરીબી તથા અજ્ઞાન જેવાં ને તેવાં રહી ગયાં છે. સંત વિનોબા કોઈ રાજકીય પક્ષના ટેકેદાર નથી, અને તેથી તેમનો અભિપ્રાય નિષ્પક્ષ ગણવો પડે છે. હવે આપણે છેલ્લાં અગિયાર વર્ષમાં જે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં અને તે છતાં દેશની સાચી પરિસ્થિતિ કેવી રહી ગઈ છે તેનું અવલોકન કરીએ.

આપણી સિદ્ધિઓ

આ દસ-અગિયાર વર્ષની અંદર આપણા દેશે કેટલીક નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે તેનો આપણને સંતોષ થવો જોઈએ. બ્રિટિશ સરકારે દેશના ભાગલા પાડીને તથા રાજાઓને ચડાવીને દેશને છિન્નભિન્ન કરી મૂક્યો હતો. છતાં આપણે એકત્ર થઈ ગયા. દેશી રાજ્યો ભારત દેશ જોડે જોડાઈ ગયાં. આપણે ચાર કરોડ મુસ્લિમોને સમાન દરજ્જો આપીને સમભાવ બતાવ્યો. ૮૦ લાખ નિર્વાસિતોને ઠેકાણે પાડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. આ સમય દરમ્યાન પહેલી પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થઈ અને બીજીનો થોડો સમય વીતી ગયો. એ યોજના

પાછળ લખલૂટ (લખલૂટ નહીં પણ અબજ–લૂટ) ખર્ચ કર્યો. તેમાંથી અબજો રૂપિયા વ્યર્થ ગયા અને કરોડો લાંચમાં ગયા—પણ તે છતાં અનેક દેશકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન મળ્યું. અનાજ વધારે પાક્યું હશે પણ વસતિ વધ્યાં જ કરી ઉદ્યોગોની ખીલવણી ઠીક સારી થઈ. દાક્તરો, નર્સો, ઈજનેરોને વધારે સારી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરી શકાય તે માટે નવી કૉલેજો નીકળી—ગામડાંઓમાં નવી શાળાઓ, નાનાં દવાખાનાં વગેરે સારી સંખ્યામાં નીકળ્યાં. આપણે કરોડો હિંદીઓને મતદાન તથા લોકશાહીનું મહત્ત્વ શીખવાડ્યું. આ બધી સિદ્ધિઓ ગૌરવ લઈ શકાય તેવી છે, અને તે છતાં ત્રાજવાના જે પલ્લામાં આપણી નિષ્ફળતાના ઢગ ખડકાયા છે તે ઘણું જ નીચું ઊતરી પડ્યું છે.

આપણા રાજકીય નેતાઓ ગાંધીજીને મહાત્મા તથા રાષ્ટ્રપિતા કહેતાં થાકતા નથી. પણ તેમનું વર્તન ગાંધીજીના આદેશ પ્રમાણે હોય છે ખરું ?

તા. ૨૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ના દિવસે એમણે એક પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા લેખમાં લખ્યું હતું . "સાત લાખ ગામડાંઓની દૃષ્ટિથી હિંદની સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની હજી બાકી છે લોકશાહીના લક્ષ્ય તરફની હિંદની પ્રગતિ દરમ્યાન લશ્કરી સત્તા ઉપર સરસાઈ સ્થાપવા માટેની મુલકી (સિવિલ–નાગરિક) સત્તાની ઝુંબેશ અનિવાર્ય છે. એને રાજકીય પક્ષો અને સંસ્થાઓની અઘટિત સ્પર્ધાથી અલગ રાખવી જોઈએ "

હવે આપણે આપણા સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિ પર એક ટૂંકી પણ ઊંડી નજર નાખીએ તો શું માલૂમ પડે છે?

પહેલી પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થઈ ત્યારે એવાં બણગાં ફૂંકવામાં આવેલાં કે હવે આપણે ખોરાકની પેદાશમાં તો પૂરેપૂરા સ્વાવલંબિત થયા છીએ તેથી બીજી યોજનામાં ઉદ્યોગીકરણનો પ્રશ્ન હલ કરીશું. આ બણગાંની પોલંપોલ હવે જાહેર થઈ ગઈ છે, અને આપણે પરદેશથી અનાજની આયાત કરવી પડે છે. આજનાં છાપાંમાં વાંચીએ છીએ કે ઉત્તર પ્રદેશના પૂર્વ પ્રદેશોમાં અનાજની જબરી અછત છે અને માણસો ભૂખે મરે છે.

આમપ્રજાની ગરીબી વધતી જતી એ પણ જાણીતી વાત છે. શ્રી. વિનોબા ભાવેને તથા અન્ય કાર્યકરોને આ અત્યંત ગરીબીનાં દર્શન રોજ ને રોજ થયાં કરે છે.

જમીન વિનાના કિસાનોમાં બેકારી છે, ભણેલા વર્ગમાં પણ શરમજનક બેકારી છે. ગણોતના કાયદાઓને જમીનદારોએ તથા મોટે ભાગે નિષ્ફળ બનાવી દીધા છે.

અને તે છતાં આ કમનસીબ દેશમાં વસતિનો વધારો જેવો હતો તેવો ચાલુ છે. સરકારી આગેવાનો કહે છે કે કુટુંબ નિયોજનના પ્રશ્નને હવે અતિમહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ મહત્ત્વ માત્ર શબ્દોનું છે, જાહેરાતોમાં નાણાં ખરચાય છે, લાગવગવાળાઓના થોડા છોકરાઓને નોકરી મળે છે, પણ કુટુંબ નિયોજનનું કામ આગળ ધપતું નથી કારણકે અમુક વગદાર પ્રધાનો તથા અમલદારોને તે કામ આગળ ધપાવવું નથી!

અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાંથી ભાગી–નાસી આવેલા નિર્વાસિતોના પ્રશ્નને ઉકેલવામાં આપણી સરકારો લજ્જાજનક નિષ્ફળતા બતાવી રહી છે.

આર્થિક આયોજનના વિચારને આટલેથી જ ટૂંકાવી દઉં.

રાજકીય પરિસ્થિતિ

હવે આપણે દેશની રાજકીય સ્થિતિ પર થોડી નજર ફેંકીએ. બ્રિટિશ અમલ વખતે જે મુંબઈ ઇલાકો કહેવાતો હતો તેમાં મહારાષ્ટ્ર હતું, ગુજરાત હતું અને સિંધ પણ હતું—આ ત્રણે પ્રાંતોની ભાષાઓ જુદીજુદી હતી, તે છતાં ત્રણે પ્રાંતોની પ્રજાઓ સાથે રહી શકી હતી. આજે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રની વચ્ચે જે શરમજનક વૈમનસ્ય ફેલાઈ રહ્યું છે તેને માટે હાલની સરકાર જવાબદાર છે. તેવી જ રીતે પંજાબમાં પણ પંજાબી હિંદીના પ્રશ્ને આખા પંજાબનું અહિત કર્યું છે. સૌથી વધારે ભયંકર તો એક નવી ઊભી થતી માન્યતામાં છે કે હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે કરવી છે કારણકે ઉત્તરની (આર્ય) પ્રજાઓને દક્ષિણની (દ્રાવિડ) પ્રજા પર પ્રભુત્વ આપી દેવું છે—જો આ વિચારસરણી ફેલાશે અને જોર પામશે તો તેનું પરિણામ આંતરવિગ્રહ સિવાય બીજું કલ્પી શકાતું નથી.

આ ભાષાના પ્રશ્ન ઉપરાંત, દેશભરમાં પ્રાંતીયવાદ અને કોમવાદનું જોર વધતું જાય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણા મુખ્ય પ્રધાન નેહરુને મૂંઝવી રહ્યો છે. અનેક રાજકીય પક્ષો આ તિરસ્કારને પાત્ર કોમવાદ તથા પ્રાંતવાદનાં બળોની સાથે દોસ્તી કરી રહ્યા છે તે હકીકત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

નૈતિક પતન

પણ, આજના કટોકટીના પ્રસંગે જો આપણું સૌથી વધુ ભયાનક પતન થતું હોય તો તે નૈતિક ક્ષેત્ર છે. ચાલીસ વર્ષ પહેલાં, એક સંગઠિત પ્રજા જેણે સર્વદેશીય પ્રગતિ કરવા માટે કમર કસી હતી તે હતાશ પામતી હોય એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો દેખાય છે. પ્રજા આત્મ-વિશ્વાસ ગુમાવતી હોય એવું જણાય છે. પરદેશી શાસનને ફગાવી દેવા માટે દેશના નેતાઓએ સ્વેચ્છાથી જે યમનિયમો સ્વીકાર્યા હતા તે રાજસત્તા હાથમાં આવતાં સદંતર ફગાવી દેવામાં આવ્યા હોય એવી લોકમાન્યતા થતી જાય છે. ગઈ કાલના ફકીરોએ આજે એક નવો વૈભવશાળી વર્ગ પેદા કર્યો છે—લાગવગનું જોર હદપારનું વધી ગયું છે. નવા વગદાર વર્ગના નાલાયક છોકરાઓને માટે સરકાર, મૂડીદારો અને વિદેશી સત્તાઓ નવી નોકરીઓ (મોટા પગારની) ઊભી કરે છે. આવી રીતે લાંચરુશ્વતનું જોર અનહદ વધી ગયું છે. કલમ એટલે કાયદાને ગોદે દારૂબંદી કરવાના પ્રયાસના પરિણામે દેશના કાયદાનો ભંગ કરવાની દુષ્ટ હિંમત પ્રજાજનોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. આવી વૃત્તિ કોઈ પણ પ્રજાને માટે ભયરૂપ છે.

પ્રજાજનોએ સરકારી આગેવાનો વિશે વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે. લોકો ઉદાસીન થઈ ગયા છે કારણકે તેમના હૃદયમાં દેશદાઝ હોવા છતાં તેમને દેશહિતનાં કામ કરવાની તક મળતી નથી. રાગદ્વેષથી ભરેલા નાના માણસો જ્યારે સત્તાધીશ બને છે ત્યારે પ્રજાજનોમાં દેશના ઉજ્જ્વળ ભાવિ વિશે શ્રદ્ધા રહેતી નથી. લોકોને એમ લાગે છે કે હાલના જાહેરજીવનના ગંદવાડથી દૂર રહેવામાં ડહાપણ છે, આ વસ્તુસ્થિતિ દેશને માટે સારી નથી. જે સમાજ આત્મશ્રદ્ધા ખોય છે અને જેને સત્તા પર આવેલા પોતાના જ કહેવાતા આગેવાનોમાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી તે સમાજનું પતન થયા વિના રહેતું નથી.

નવી આશા

પણ સમાજે સમજી લેવાની જરૂર છે કે એનામાં ઘણું ઘણું અપ્રગટ બળ સંતાઈ રહ્યું છે સમાજમાં હજી મેંકડો હજારો મનુષ્યો એવા છે કે જે હાલની વણસી ગયેલી સ્થિતિ સુધારી શકશે સમાજને યુગેયુગે આવા નેતાઓ મળી રહે છે રાજકારણ, ચૂંટણીઓની ધમાલ, કાવાદાવા તેમને ગમતાં નથી તેવા ચારિત્ર્યવાન અને વિચારશીલ માણસો તેમનું અળગાપણું છોડીને સક્રિય કામ ઉપાડી લેશે નિરાશાને માટે સ્થાન જ નથી

આવા કટોકટીના પ્રસંગે હતાશ પામેલી પ્રજાનો મત કેળવવાના જબરા પ્રયાસો કરવા પડશે. આવી જ કટોકટી આશરે પચાસ વર્ષ પહેલાં આપણા દેશમાં હતી સત્પુરુષોએ દેશમાં ફરી ફરીને પ્રજામત કેળવ્યો, પ્રજાની આંખ ઉઘાડી, તેમને પોતપોતાની શક્તિનું ભાન કરાવ્યું, તેમનું સંગઠન કર્યું, અને તેમના હાથમાં પુણ્યપ્રકોપ, અસહકાર તથા સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર મૂક્યું હતું

તેવી જ રીતે આ નવા યુગમાં આજના નેતાઓને કરવું પડશે જો જરૂર પડશે તો જે શસ્ત્ર આપણે પરદેશી સરકાર સામે વાપર્યું હતું તે આપણી પોતાની સરકાર સામે વાપરવું પડશે જો આપણી સરકાર પ્રજાના દુઃખો સમજવામાં અસમર્થ નીકળે અને લાંબા વખત સુધી બેદરકાર રહે તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવામાં જરાય વાંધો હોઈ શકે નહીં. જ્યારે અસહકારના યુગમાં (ઈ. સ ૧૯૧૯–૨૦–૨૧) ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને શાળા અને કૉલેજો છોડવાની સલાહ આપેલી ત્યારે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના વડીલોને સમજાવવાનો ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન કરવો, અને તે છતાં જો વડીલો સમજે નહીં તો તેમની સામે સત્યાગ્રહ કરીને પણ શાળા કૉલેજોનો બહિષ્કાર કરવો.

બીજા એક પ્રસંગે ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે જે અન્યાય અથવા અધર્મ નફટાઈથી (પ્રજામતની અવગણના કરીને) થતો હોય, અથવા એને જ ન્યાયનું, ધર્મનું કે કાયદાનું નામ આપવામાં આવ્યું હોય, તો ત્યાં સત્યાગ્રહ કર્તવ્યરૂપ બની જાય છે, કારણકે એવા અન્યાયને સહન કરી લેનારની સત્ત્વહાનિ થાય છે.

જે ઉત્સવનો પ્રસંગ હોવો જોઈએ તેવા વખતે આવા આવા વિચારો મનમાં ગોળાઈને દુઃખી કરી નાખે છે

★

પૃષ્ઠ ૧૯૫નું અનુસંધાન]

દિનકર ને ઇચ્છનીય છે ફાવે તે કે મળી જાય તેવા પુસ્તકો કે લેખકોનાં ગમે તે વિષયનાં પુસ્તકો ન લેતાં આવો નિયમ સ્વીકારીને આ પ્રકાશનકાર્ય થાય તો તેનું મૂલ્ય વધી જાય. પણ આ તો સૂચન પૂરતું જ. આ સ્મારકમાળામાં વૈવિધ્ય હોવા છતાં તેમાં એક જાતની એકતા ને વિચાર સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ એક જાતનું સાતત્ય પણ જળવાયેલું છે. અમે ફરીથી આ માળાને આવકારીએ છીએ × ર.

★

× આ જાતે આંબાનું ઝાડ! લે૦ ગુણવંતરાય આચાર્ય. પ્રકાશક. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૧-૫૦.

આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ?

દિલખુશ બ. દીવાનજી

અંગ્રેજ સરકાર ભારતમાં હતી ત્યારે દેશની કરોડોની કંગાળ અને અજ્ઞાન પ્રજાની સ્થિતિનું ભાન સ્વરાજ્યની ચળવળ કરનારાને હતુ. આથી રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં સરકારની આ સેનાનિયત સામે આપણા નેતાઓએ ફુજરો કર્યો. ગાંધીજીએ જ્યારે આપણી સ્વાધીનતાની ભવ્ય લડતનું સુકાન હાથમાં લીધું ત્યારે ગરીબ પ્રજાની થઈ રહેલી સતત અને લાગણીશૂન્ય ઉપેક્ષા તેમજ તેમના રોજરોજના શોષણ પર સૌથી વધુ ભાર મૂકેલો. એ નિષ્ઠુર ઉપેક્ષા અને એ વિનાશકારી શોષણને મદદરૂપ એવા સમાજ સરકારનાં બધાં જ પરિબળો સામે એમણે બળવો પોકારેલો. અસહકારની લડતના ત્રિવિધ બહિષ્કારો આ માટે એમણે યોજેલા. રિબાતી પ્રજાને બેઠી કરવા માટેજ એમણે પ્રાણકારક ક્રાંતિકારી રચનાત્મક કાર્યની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની ભવ્ય યોજના વિચારી તેનો અમલ કરવામાં જ એમણે સ્વરાજ્ય લડતની સાર્થકતા નિહાળી. સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ પછી પણ એમણે એટલી જ શ્રદ્ધાપૂર્વક જણાવેલું કે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો અમલ એ જ સાચું સ્વરાજ્ય છે. ગાંધીજીના પ્રતાપે ભારતને સ્વતંત્રતા મળી. ત્રીસ વર્ષ સુધી ગાંધીજીના જ નેતૃત્વ હેઠળ બળવાન બનેલી મહાસભા આજે સ્વરાજ્ય–તંત્ર સંભાળે છે. સ્વરાજ્ય મળ્યાને આજે દશ વર્ષ થઇ ગયાં. સરકાર આપણી છે એટલે ભારતની ગ્રામવાસી પ્રજાનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવાની શુભ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને જ આપણી સરકાર લોકકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિઓ યોજે છે. પંચવર્ષીય યોજનાની પાછળ એ જ શુભ હેતુ છે. પરંતુ દશ વર્ષના અનુભવે આપણે જોઇ રહ્યા છીએ કે આપણો હેતુ શુદ્ધ અને શુભ હોવા છતાં, એમ લાગે છે કે લોક-કલ્યાણની આપણી યોજનાઓમાં આપણે બાપુને અને એમણે આપેલી દોરવણીને ભૂલતા જ જઇએ છીએ. સ્વરાજ્ય મળ્યું ત્યારે પણ બાપુએ તો સ્વરાજ્ય સંભાળનાર નેતાઓને સ્પષ્ટ ચેતવણી આપેલી કે,

૧. લશ્કરી ખર્ચમાં ધરખમ ઘટાડો કરો;

૨. રાજ્યતંત્રના બીજા બધા વૈભવી ખર્ચો કમી કરી નાંખો;

૩. પ્રધાનોની સાહેબી ઓછી કરી પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે એઓ સાચું શ્રમનિષ્ઠ જીવન ગાળે એવી પરંપરા ઊભી કરો;

– ૪. રચનાત્મક કાર્યક્રમનો અમલ એ જ સાચું સ્વરાજ્ય છે એ વસ્તુનો પૂરો ખ્યાલ રાખી સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ, જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ ખાદી ગ્રામોદ્યોગનો પૂરો આગ્રહ, આરંભથી તે અંત સુધી નઈ તાલીમનો જ વ્યાપક પ્રચાર, વગેરે પ્રાણદાયક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પોતાની ગણી લઈ તેના સંચાલનમાં રચનાત્મક સંસ્થાઓ તેમજ કાર્યકરોને એમને જોઇતો બધો જ સહકાર આપતા રહો.

ગાંધીજી તો ૧૯૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરીએ ચાલ્યા ગયા. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી તેઓ તો માંડ પાંચ માસ જ રહ્યા. આટલા ટૂંકા સમયમાં પણ સ્વરાજ્ય સંચાલનની રીતિનીતિથી એઓ ખૂબ જ દુઃખી થઇ ગયા હતા. સ્વરાજ્યનું એમનું સ્વપ્નું હિન્દુ મુસલમાનના ભયંકર રમખાણોથી તૂટી તો ગયું જ હતું. સ્વરાજ્ય મળતાં એમણે જોઈ લીધું કે આપણી સરકાર અને તે પણ સાદાઇને વરેલી મહાસભા–સંચાલિત સરકાર, ખર્ચાળ વૈભવો, ઠાઠમાઠ, લાંચરુશ્વત અને પ્રજાને ત્રાસ આપનારી તુમારશાહીમાં અંગ્રેજ સરકારથી પાછી પડે એમ નથી. પોતાની હૃદયવેદના ઠાલવતાં એમણે પંડિતજીને ૧૯૪૭ની ૧૭ મી જુલાઈએ લખેલું :–

"દેશને પરવડી ન શકે એવો બ્રિટિશ ખર્ચાળ રાજ્યવહીવટ આપણે ચાલુ રાખી રહ્યા છીએ."

૧૯૪૭માં દિલ્હીમાં એમણે એક મિત્રને જણાવેલું કે જો બધા જ પ્રધાનો સાદાઈને વધાવી લેશે તો પ્રજા એમના પર મુગ્ધ થઈ જશે. પરંતુ દુઃખ સાથે એમણે એ મિત્રને જણાવ્યું કે હકીકત તો એથી ઊલટી જ જણાય છે. ગવર્નરો અને પ્રધાનો મહેલોમાં રહેતા થયા છે. અંગરક્ષકો અને પટાવાળાની એટલી જ ખર્ચાળ ધમાલ હજુ ચાલુ છે. ભોજન સમારંભોની એ જ પરંપરા ચાલુ છે.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના આઠમે જ દિવસે (૧૯૪૭ના ૨૪ મી ઓગસ્ટના) 'હરિજન'માં એમણે એક લેખ લખી ગવર્નરો કેવા હોવા જોઈએ એ અંગે સુંદર વિચારો રજૂ કરેલા. જીવનમાં તેમજ રાજભવનમાં સાદાઈનો જ આગ્રહ રાખવાની વિગત પર એમાં ભાર મૂકેલો. ભારતની પ્રજાની સાથે એકરૂપ થવાની દૃષ્ટિએ એમણે ખાસ જણાવેલું કે ગવર્નરોને ત્યાં તેમજ તેની આસપાસના વાતાવરણમાં રેંટિયો ગુંજતો હોવો જોઈએ. કારણકે તે જ કરોડો મૂંગાં ગરીબોની સાથે આપણું અનુસંધાન કરે છે, તે જ શ્રમનિષ્ઠાનું પ્રતીક છે, અને તે જ હિંસા પર રચાયેલી આજની સમાજરચનાને બદલે અહિંસા પર રચાયેલી સમાજની રચનાનું પ્રાણવાન સાધન છે.

સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિની ખુમારીમાં સ્વરાજ્યતંત્રના રાજ્યકર્તાઓએ ગાંધીજીની આ ગેબી સલાહને ઠોકરે મારી. સરકારના તંત્રનું સંચાલન આપણા હાથમાં આવતાં નાનામોટા હોદ્દાઓ અને તેની આસપાસ વળગેલી પ્રતિષ્ઠાના વિચિત્ર રંગઢંગને પણ આપણે હોંસથી વધાવી લીધા. આપણે તરત જ ભૂલી ગયા કે એ પ્રતિષ્ઠા અને એ હોદ્દાની આસપાસનું વાતાવરણ પરદેશી સરકારનું પ્રજાદ્રોહી સર્જન હતું. આમાં પ્રજાના પૈસાની પારાવાર પાયમાલી થતી જ રહી છે, તેનું ભાન પરદેશી રાજ્યતંત્રને ભલે ન હોય—તો શું આપણે પણ એનો ફરો જ ખ્યાલ નહિ રાખીએ? એ ભપકાઓ, એ ઠાઠો, અને એ ખર્ચાળ સમારંભો પ્રજાના કલ્યાણ માટે કઈ રીતે ઉપયોગી છે તેની જ સમજણ પડતી નથી. આપણે એ ઠાઠમાઠો, એ ખર્ચાળ નિવાસસ્થાનો અને એ અર્થ વિનાના સમારંભો છોડી દઈશું તો શું સ્વરાજ્ય સરકારની ઉથલપાથલ થઈ જવાની છે?

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગ, ફકીરી અને સ્વાર્પણનો કઠિન માર્ગ મહાસભાએ સ્વીકારેલો. સ્વરાજ્ય મળતાં એ બધા સંસ્કારો ચુંથાઈ ગયા. સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને હોદ્દાની ઝેરીલી હરીફાઈઓ મહાસભાને પતનને માર્ગે લઈ જાય છે, તેનું પૂરું ભાન હજી કોઈને થતું નથી. મહાસભા જ બળવાન સંસ્થા છે એ ગુમાનમાં હજી આપણે આ મહાસભાના થઈ રહેલા પતનના મૂળને સ્પર્શી શકતા જ નથી. બાપુએ જ મહાસભામાં પ્રાણ પૂરી તેને બળવાન બનાવેલી. બાપુને એના અપ્રતિમ બળનું ભાન હતું. પરંતુ સ્વરાજ્ય મળતાં બાપુને એ પણ ભાન થવા લાગ્યું કે મહાસભા નબળી પડતી જાય છે. હજી મહાસભાની શક્તિ બાપુ સમજતા હતા તેથી જ એમણે જણાવેલું કે મહાસભા ખતમ થશે તો ભારતની પ્રજા પણ ખતમ થશે.

બાપુની આ કેટલી અર્થસૂચક ચેતવણી હતી!

સ્વરાજ્ય મળતાં મહાસભાનું કામ એક રીતે પૂરું થયું—માની બાપુએ મહાસભાને લોકસેવાસંઘમાં ફેરવી નાખવાનો આદેશ આપ્યો હતો. પરંતુ બાપુનું કોઈએ માન્યું નહિ. પરિણામ શું આવ્યું? મહાસભા નબળી જ પડતી જાય છે. બીજા વિરોધી પક્ષો બંધાય છે. એમની સરખામણીમાં મહાસભા ભલે હજી બળવાન લાગતી હોય. એવું પોચું આશ્વાસન

મેળવવાથી કંઈ મહાસભા સ્વતઃ બળવાન નથી થવાની. નિર્બળ થઈ રહેલી મહાસભામાં, તેના તંત્રમાં, અને તેના નાનામોટા કાર્યકર્તાઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બેપરવાઈ અને પ્રજાવિમુખતાનાં તત્ત્વો પ્રસરતાં જાય છે તે પ્રતિ આંખમિંચામણાં કદી થઈ શકશે નહિ. સત્તા મેળવી છે તે પ્રજાની સેવા માટે મેળવી છે એ વસ્તુનું ભયંકર વિસ્મરણ થતું જ જાય છે. સ્વરાજ્યના દશ વર્ષના સંચાલનની એ કરુણ કથની છે.

આપણે પ્રજાથી વિમુખ થતા જઈએ છીએ એટલે પ્રજાની મુસીબતો, પ્રજાનાં દુઃખો અને પ્રજાકલ્યાણની સાચી જરૂરિયાતોનું ભાન ગુમાવતા જઈએ છીએ. પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની શુભવૃત્તિ તો હજી પણ છે પરંતુ પ્રજાનું કલ્યાણ શામાં છે તેની સૂઝ નથી પડતી. પંચવર્ષીય યોજના એક પૂરી થઈ—બીજી શરૂ થઈ છે. વિકાસઘટકો અને રાષ્ટ્રીય વિસ્તીર્ણ ઘટકો ગામે ગામે પહોંચી જવા લાગ્યા. કરોડો રૂપિયા એ બધી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચાતા જ જાય છે. પરંતુ આ બધી વિકાસ-યોજનાને યંત્રસંસ્કૃતિના રંગઢંગથી રંગાયેલી "વધુ ઉત્પાદન" અને "ઝડપી પ્રગતિ"ની માયા વળગેલી છે.

યંત્રઉદ્યોગની આ મોહક માયા ગ્રામસંપત્તિ અને ગ્રામસંસ્કૃતિનાં રહ્યાંસહ્યાં ઝરણાંઓ ભ્રષ્ટ કરી નાખે છે, તેનું ભાન હજી આપણા યોજના-વિધાયકોને થતું નથી. ગામડાંની સ્વાવલંબનની સ્વાધીનતાને હણી નાંખી આ યંત્રોત્પાદનની ઘેલછા ગામડાંને શહેરોની કાયમી ગુલામીમાં જકડી રાખે છે તેનો ખ્યાલ આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓને હજી આવતો નથી. યંત્ર-સંસ્કૃતિથી ભ્રષ્ટ થયેલી જંગી પંચવર્ષીય યોજનાનાં બીજાં પણ ભયંકર અનિષ્ટો છે તે પણ આપણી સરકાર હજી સમજી શકતી નથી.

પરદેશી મૂડીના પરાવલંબન અને પરદેશી યંત્રો સાથે ગૂંચવાઈ જતું આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણ, સત્તા અને સંચાલનનું મુઠ્ઠીભર મૂડીદારોમાં અને સરકારી તંત્રના મુઠ્ઠીભર અમલદારોમાં થતું કેન્દ્રીકરણ, વહેંચણી માટે વ્યાપારીઓ અને દલાલોની લાંચખાઉ અને કઢંગી નીવડતી જંજાળો, આ બધી આપત્તિઓ યંત્રઉદ્યોગોનાં અનિવાર્ય પરિણામો છે.

યંત્રઉદ્યોગોનાં આ બધાં ભયંકર પરિણામો આવે છે છતાં આપણી સરકારને હજી ગાંધીજીની ગ્રામઉદ્યોગ અને ખાદીની વિચારસરણીમાં શ્રદ્ધા જાગતી જ નથી. આથી જ હજુ ભારત માટેની પંચવર્ષીય યોજનાઓ તેમજ મધ્યસ્થ સરકાર અને રાજ્યોની ઉદ્યોગનીતિનો ઝોક મુખ્યતઃ યંત્રઉદ્યોગોના વિકાસ પાછળ જ રહે છે. એ માટે કરોડો રૂપિયાનું રોકાણ કરતાં કે લાખોનો ખર્ચ કરતાં એમને કશી જ ચિંતા નથી થતી. ટાટાનાં લોખંડનાં કારખાનાને માટે ઝટ કરતી દશ કરોડની લોન મંજૂર થાય છે. રાજ્યમાં ખાંડનાં કારખાનાં ઊભાં કરવા માટે બધી જ સગવડો આપી દેવાય છે. વેજિટેબલ ઘીનાં કારખાનાં ગામડાંની સંપત્તિને પાયમાલ કરે છે છતાં તેના વિકાસમાં થાય એટલી મદદ કરાય છે! મિલોમાં રેશનાલાઇઝેશન દાખલ કરવાની ઉદ્યોગપતિઓની ધમાલને વશ થવામાં કશી જ ચિંતા રખાતી નથી. "બાટા"નાં કારખાનાં ગામડાંના ચમારો અને મોચીઓને જમીનદોસ્ત કરી નાખે છે તેની કશી જ નોંધ લેવાતી નથી. ટ્રેક્ટરો, યંત્રઘાણી, ટ્રોલીઓ અને પાણી ખેંચવાના યંત્ર-પંપો ગામડાંના બળદોને તદ્દન બેકાર બનાવી દે છે અને ભારતના પશુધનને કતલખાનામાં મોકલી દે છે, તે વિષે સરકારને કંઈ પડી નથી. રાસાયણિક ખાતરોનાં કારખાનાં ઊભાં થાય છે પણ ગામડાંમાં સ્વાભાવિક રીતે પડેલા અને આજે વેડફાતાં અમૂલ્ય મિશ્ર ખાતરની કાળજી રાખવી સરકારને સૂઝી નથી. કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટો ગામડાંને ઘેરી વળે છે અને છતાં

હિંદી 'ભાષાની લેખન – પદ્ધતિ

[દેવનાગરી લિપિમાં રૂપાંતર કરવું એ કાયદેસર છે?]

મોહનલાલ પંચોલી

. લખનૌ હિંદમાં છે કે હિંદ લખનૌમાં છે?

લખનવી લિપિ માટે હિંદી ભાષા છે કે હિંદી ભાષા માટે લખનવી લિપિ છે? આપણા દેશના કાયદામાં. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદી ભાષાનો અને દેવનાગરી લિપિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, એ વિધાન સાચું છે કે જૂઠું? આપણા દેશના બંધારણનો ધારો ઘડાયો ત્યારે આ ભાષાકીય નિર્ણય લેતી વખતે પૂ. સરદારશ્રીએ શ્રી ટંડનને સુણાવેલી વાણી કોઈના કાનમાં રણકે છે ખરી?

આપણી શાળાઓમાં ધોરણ ૫ થી હિંદી ભાષા ફરજિયાત શીખવવાનો નિર્ણય અમલમાં આવી ચૂકયો છે. તે હિંદી ભાષા અત્યાર સુધી દેવનાગરી લિપિમાં પઢાવવામાં આવતી હતી. આ વર્ષથી એ ભાષા લખનવી લિપિમાં શીખવવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે! આ ફેરફાર કરવાનો કોઈને હક્ક છે ખરો? તે કાયદેસર છે? હિંદી ભાષા માટે ભારતના ઈતર પ્રાંતોને દેવનાગરી લિપિ સિવાય લખનવી લિપિમાં શીખવવાનો ઠરાવ કેંદ્ર કે રાજ્યની ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે ખરો? આ પદ્ધતિના સ્વીકારથી આપણા દેશના પ્રચલિત કાયદાનો ભંગ થતો નથી? આ વિષે ગુજરાતના કેળવણીકારો કાંઈજ બોલ્યા નથી, બોલતા નથી, અને કદાચ કોઈ બોલ્યું હોય, તો તેને કોઈ સાંભળતું નથી, એને કોઈ ગણકારતું નથી. તેનું કારણ આવું તો નથી ને?—

ભારતભરના વેપારીઓ કહે છે કે જો અમારે વેપાર કરવો હોય, તો આપણી સરકાર જે કહે તેમ કરવું, અને જે માગે તે આપી દેવું કોઈપણ દેશના કેળવણીકારો જ્યારે વેપારીવૃત્તિના બને ત્યારે તેમણે પણ તેમજ કરવુ જોઈએ. એટલે પૈસા પેદા કરવા હોય ત્યારે પોતાના સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતોને ગજવામાં મૂકી નીચી મૂંડીએ શિસ્તને નામે સરકાર જે કહે તેમ કરવું, એમજ થયું ને?

છડેચોક આપણા દેશના બંધારણના કાયદાનો આ પ્રમાણે ભંગ કરનારને ગુજરાતમાંથી કોઈજ પડકાર આપતું નથી એમ આપણને લાગતું નથી?

વર્તમાનપત્રોની સત્તા અદ્ભુત છે. તેઓ પણ પોતાને વાપરવાની સપાટીનો મોટો ભાગ સરકારી કે ખાનગી જાહેરખબરોને વેચી દઈને આવા અગત્યના પ્રશ્નો માટે જગા કરી આપવા આનાકાની કરે છે, એમ મારો સ્વાનુભવ છે. એ વર્ગે પણ આ ફેરફાર સંબંધે પોતાની ફરજ અત્યાર સુધી બજાવી નથી. હવે પછી બજાવશે કે નહિ તેની આગાહી કરતાં આવડતું નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં એકેએક વર્તમાનપત્રે આ સંબંધમાં પોતાનો મત વ્યકત કરવો જોઈએ, અને એ વિધિનો વિનાશ કરવા માટે જાહેર પ્રજાને જગા કરી આપવી જોઈએ.

રેડિયો સંચાલકો પણ સરકારી પ્રચારકાર્ય સિવાય પ્રજાની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકે ખરા? રોજ પ્રચારના પ્રસંગો ઊભા કરનાર આ તંત્ર આ વિષે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવા પ્રયત્ન કરવાની હિંમત કરી શકે ખરું!

સામાન્ય પ્રજાજન પણ આ ફેરફાર સંબંધે ખૂબ જ ઉપેક્ષા સેવે છે, એ જાણીને મને લાગે છે કે આ ફેરફારથી ઊભી થતી બાળકોની મુશ્કેલીઓનો આપણે કોઈએ જરાપણ વિચાર કર્યો નથી.

લિપિ ઉચ્ચારસૂચક ચિહ્નો છે, અને એની લેખનપદ્ધતિ એ પ્રચલિત પરંપરા છે. પ્રજાની સ્થાપિત ટેવો એ જ પરંપરા ઊભી કરે છે. ગુજરાતી લિપિ એ દેવનાગરી લિપિનું સરળ રૂપાંતર છે. દેવનાગરી લિપિના પ્રત્યેક વર્ણવાર મથાળા લખવામાં સરળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ૧૮૫૦ થી ૧૯૦૦ સુધી (લગભગ) નાં પચાસ વરસમાં ગુજરાતી લેખન લાંબી સીધી લીટીની સાથે અને તેની નીચે વર્ણો લખીને કરવામાં આવતું હતું. મૂળે લીથો છાપમાં બધી જ ચોપડીઓ આ પ્રમાણે છપાતી હતી. વર્ણવાર બીબાંની ગોઠવણ થતાં જ લીટી વિનાની છાપેલી ચોપડીઓ હસ્તીમાં આવી. તેનું જોઈને પ્રજાએ વર્ણવાર મથાળા તેમ જ આખી હારની લીટી એ બંને પ્રયોગો બંધ કર્યા. હવે એ દેવનાગરી વર્ણોમાંથી ગુજરાતી વર્ણોમાં બહુ જ અલ્પ રૂપાંતર થયેલ છે. અને તે પ્રજાને પચી ગયેલ છે. દેવનાગરીમાં પણ 'ર' વર્ણની પહેલાં સ્વર–રહિત વર્ણ સાથે 'ર'ને જોડવાનું કામ મુશ્કેલ જણાતાં 'ર' આખા વર્ણને બદલે આમ/માત્ર ત્રાંસી લીટી સ્વરૂપે રજૂ કરવાનો પ્રબંધ સ્વીકાર્યો છે. અને તે હવે પરંપરિત પચી ગયેલો છે. તેવો ફેરફાર ઘણા જૂના કાળથી પ્રચારમાં આવેલો છે. હવે તેને સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ પુનરુદ્ધાર કરવાનો વિચાર અમલમાં મુકાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર. એ વાત ભૂલી જાય છે કે લેખનમાં સરળતા એ જ સૌથી અગત્યની વસ્તુ છે. છાપવામાં સરળતા ઊભી કરવા ખાતર લેખનની સરળતા ખૂંચવી લેવી એ વ્યાજબી છે? તેમજ તેને અમલમાં લાવતાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થશે અને રાજજીના સ્વરૂપનો બીજો વિરોધ ઊભો થશે, અને તેથી હિંદી ભાષાના પ્રચારનું કામ જોખમાઇ જશે એ દૃષ્ટિ રાજકારણ પ્રચારકોએ ભૂલવી ન જોઇએ.

અંગ્રેજી ભાષાની જોડણીમાં જોહન્સને કરેલી ભૂલો કે ધૂન આજે અંગ્રેજો કાંઈ પણ બૂમરાણ કર્યા સિવાય સ્વીકારી લે છે. એ જ પ્રમાણે દેવનાગરી લિપિને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સુધારવાની વૃત્તિ સેવનાર વર્ગ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બાળકો અને પ્રજાજનોને શી મુશ્કેલીઓ જણાશે તેનો વિચાર કરી લે એ ઠીક ન ગણાય? નહિ તો, વિના કારણે, નવા સ્વરૂપનો આંતરિક ક્લેશ ઊભો થશે એમ આપને નથી લાગતું?

ગુજરાતી બાળકોને ગુજરાતી લિપિ, જે દેવનાગરીનું માત્ર સરળ રૂપાંતર જ છે, એટલે તેમને દેવનાગરી લિપિ ઉર્દૂ જેટલી શીખવી અઘરી લાગતી નથી. એ બે લિપિઓ શીખવામાં ઓછામાં ઓછો શ્રમ પડે છે. આ નવા અખતરાથી ત્રણ સ્વરૂપે એ દેવનાગરી લિપિનો અભ્યાસ કરવો પડશે. તેમાં રહેલા ભેદાભેદનું વિસ્મરણ થતાં ભારે અનર્થ પેદા થશે. અને સંસ્કૃત લેખનમાં પણ આપત્તિ આવવાની. માટે **હિંદી માટે જે પ્રચલિત દેવનાગરી લિપિ ચાલે છે તે જ રહેવા દેવી જોઈએ.**

સાંભળવામાં ભૂલ ન થતી હોય, તો ખુદ લખનૌમાં પણ આ લિપિનો સ્વીકાર, અને પછી તેનો જ બહિષ્કાર થઈ ચૂકેલો છે. અને તેઓ પાછા દેવનાગરી લિપિમાં આવી ચૂક્યા છે. આટલા પારકા અનુભવનો ઉપયોગ ન કરી જાણનાર સમાજને માટે શું કહેવું?

દરેક ગુજરાતી પ્રજાજને એક પોસ્ટકાર્ડથી આનો વિરોધ દર્શાવતો એક એક પત્ર શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈ, સચીવાલય, મુંબઈ—ને લખી મોકલવા ચૂકવું ન જોઈએ. એ સિવાય આવાં ગેરકાનૂની કૃત્યો મિટાવી શકાશે નહિ.

★

સમૃદ્ધ સ્મારકમાળા

સ્વ. ગાંધી સાંકળચંદ નરસિંહદાસના નામથી ચાલતી સ્મારકમાળાનું આ અગિયારમું પુસ્તક છે. સ્વ. સાંકળચંદભાઈ મહેમદાવાદના પુરુષાર્થી અને પ્રામાણિક સદ્‌ગૃહસ્થ હતા. એમના પૌત્રો શ્રી જેઠાલાલ ગાંધી અને શ્રી શાંતિલાલ ગાંધીએ એવા સદ્‌ગુણી પિતામહના સ્મારક માટે આ ગ્રંથમાળા શરૂ કરી હતી.

ગ્રંથમાળામાં આજસુધીમાં બહાર પડેલાં પુસ્તકોનું ધોરણ ઘણું ઊંચું છે. આ મૂલ્યવાન પ્રકાશનો સાથે અ. જે. સી. કુમારપ્પા, કાકાસાહેબ કાલેલકર, નાનાભાઈ ભટ્ટ, દાદાસાહેબ માવળંકર, ઉમાશંકર જોશી અને ફિરોઝ દાવરનાં નામો પણ જોડાયેલાં છે. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી, દેસાઈભાઈ પટેલ, શિવશંકર શુક્લ, ગુણવંતરાય આચાર્ય, રતિલાલ દેસાઈ અને શાંતિલાલ ગાંધીએ આ સ્મારકમાળામાં પોતાની કૃતિઓ પ્રગટ કરી છે.

પીટર ક્રોપોટકિન કૃત 'ભૂખમરાનો ઉપાય'નો રસાળ અને સરળ અનુવાદ આ સ્મારકમાળાના પ્રથમ પ્રકાશન તરીકે બહાર પડેલ. પુસ્તકનો અનુવાદ શ્રી શંકરદત્ત શાસ્ત્રીએ કર્યો હતો. અને અધ્યાપક જે. સી. કુમારપ્પાએ એમાં પ્રાસ્તાવિક લેખ લખી આપેલો. નીતિશાસ્ત્રના અઠંગ અભ્યાસી અને તત્ત્વજ્ઞાનના પંડિત અધ્યાપક વામન મલ્હાર જોશીના મૂળ મરાઠી નીતિશાસ્ત્ર–પ્રવેશનું ગુજરાતી શ્રી ગોરધનદાસ અમીન દ્વારા, કાકાસાહેબની વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના સાથે બહાર પાડવાનું શ્રેય પણ આ માળાને જ છે. તેઓ જ લેખકની કૃતિ 'સુશીલાનો દેવ'નો ગોપાળરાવ ભાગવતનો અનુવાદ પણ કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે બહાર પાડ્યો છે.

દેસાઈભાઈ પટેલ કૃત બાળોપયોગી 'કિશોર રામાયણ' નાનાભાઈ ભટ્ટની વિશદ પ્રસ્તાવના સાથે, ગોપીનાથ તળવલકર કૃત 'એશિયાના ધર્મદીપકો', દાદાસાહેબ માવળંકરની પ્રસ્તાવના સાથે અને ઉમાશંકર જોશીની પ્રસ્તાવના સાથે શાંતિલાલ ગાંધીકૃત 'દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો' આ માળાને શોભાવનાર પ્રકાશનો છે.

દાંડીકૂચની ક્રાંતિકારી યાત્રાનું રસમય બ્યાન આપતી શિવશંકર શુક્લની નવલકથા 'સરિતાથી સાગર' તથા પ્રો. ફિરોઝ દાવરના મનનીય પ્રાસ્તાવિક લેખવાળી જીવનકથા 'પ્રેમાવતાર ઈશુ' (લે. દેસાઈભાઈ પટેલ) તેમજ પં. રતિલાલ દેસાઈ કૃત 'અભિષેક' પણ આ સ્મારકમાળાના જ મણકા છે.

આ સ્મારકમાળામાં જાણીતા નવલકાર શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યના બે વાર્તાસંગ્રહો પણ પ્રકટ થયા છે: 'શ્રી અને સરસ્વતી' તથા 'આ જાણે આંબાનું ઝાડ!'

સમગ્ર રીતે જોતાં આ આખીયે સ્મારકમાળા સમૃદ્ધ છે, સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા અને સાંસ્કારિક કે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. અમે આ પ્રયત્નને આવકારીએ છીએ અને આવી બીજી સ્મારકમાળાઓ પણ શરૂ થાય તો પ્રજાને શિષ્ટ, સરળ અને છતાં સમૃદ્ધ વાચન મળે અને પ્રજામાં સ્વાસ્થ્યકર વિચારો ફેલાય.

એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે. આવી સ્મારકમાળા કાં તો વિષયનું વૈવિધ્ય જાળવનારી હોય યા તો પછી તેમાં નિયત ને નિશ્ચિત વિષયનાં જ પુસ્તકો તૈયાર થાય એ વધુ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૮

લોકશાહી એટલે શું?

પ્રોફે. પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર એમ. એ.

લોકશાહી એટલે શું ! દુનિયામાં આજે ચારેકોર નાનામોટા સૌ લોકો 'લોકશાહી' શબ્દનું કોણ જાણે કેટલું રટણ રોજ કરતા હશે ! વળી આ 'નામ–મહિમા' કેવળ આજની જ દુનિયામાં શરૂ થયો છે એવું નથી. પ્રાચીન ગ્રીસનાં નગર રાજ્યોથી માંડીને આજ સુધીના ઈતિહાસમાં રાજ્યોનાં ઉદ્‌ભવ, વિકાસ અને સ્વરૂપ વિશેની થતી આવતી બધી ચર્ચાઓમાં લોકશાહી વિશે પણ ઘણું લખાયું બોલાયું છે. ખૂબીની વાત એ છે કે 'લોકશાહી'ની અમુક ચોક્કસ વ્યાખ્યા કે સ્પષ્ટ સમજણ વિના પણ અનેક લોકો પોતાની ચર્ચા–વિચારણાઓમાં લોકશાહી શબ્દ વારંવાર વાપરે છે. આ દોષમાંથી નાનામોટા કોઈ મુક્ત નથી. અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે બુલંદ ઘોષણા કરી કે આ યુદ્ધનો હેતુ લોકશાહીની સ્થાપના સારુ નિર્ભય અને સુરક્ષિત દુનિયા ઊભી કરવાનો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંનાં પોતાનાં તીખાં ભાષણોમાં હિટલરે ને મુસોલિનીએ અનેક વાર ટકોર કરેલી કે જર્મનીમાં ને ઈટલીમાં જેટલી લોકશાહી છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંક હશે. સામ્યવાદી રાજ્યતંત્રવાળા દેશોમાંના નેતાઓ પોતાને ત્યાં 'લોકોની લોકશાહી'–'People's Democracy'–છે એમ કહેતાં કદી થાકતા નથી. રસ્તા પર ચાલતો સામાન્ય માનવી સરકાર પાસેથી જાતજાતની અપેક્ષા રાખે છે, અને એ અપેક્ષાઓ–આશાઓ ન ફળી તો એ લોકશાહીના નામે સરકારની ઝાટકણી કાઢે છે. એ એમ માને છે કે પોતાને થતા અન્યાયો અગર દુઃખોનું કારણ સમાજનાં અને રાજ્યનાં અમુક પરિબળો છે. એટલે પોતાનો ઉકળાટ અને અસંતોષ વ્યક્ત કરતી વખતે આ સામાન્ય માનવી બોલી ઊઠે છેઃ "આ કાંઈ લોકશાહી કહેવાય!" લોકમતની અવગણના કર્યાનો આરોપ પણ એ મૂકી શકે છે, મૂકે જ છે! બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન, એક જુવાન સૈનિકને પોતાની મનપસંદ સિગારેટ દુકાનદાર પાસેથી ન મળતાં કહે છે કે કંઈક અચંબો પામતાં એણે ફરિયાદ કરી: "મને થયું કે આ લડાઈ લોકશાહી માટે ચાલી રહી છે!"

ખરી વાત એ છે કે લોકશાહીની ચોક્કસ વ્યાખ્યા ઘડી કાઢવી ખૂબ મુશ્કેલ છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે લોકશાહી વિશેની સ્પષ્ટ સમજણ માટે આપણે કશો પ્રયત્ન જ ન કરવો. કાંઈ નહીં તો લોકશાહીની અમુક શરતો કે જરૂરિયાતો તો આપણે વર્ણવી શકીએ ને! પહેલી શરત એ કે આપણે જેને 'લોકશાહી' વર્ણવીએ તે અર્થ સર્વમાન્ય નહીં તોયે લગભગ સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ. બીજું, એ અર્થ વિશે સર્વસામાન્ય સ્પષ્ટતા ને ચોકસાઈ હોવી જોઈએ. પલટાતી દુનિયામાં અર્થનો પણ પલટો ન થવો જોઈએ! હા; યથા સમય આપણા અર્થમાં ક્યાંક ક્યાંક ઓછોવત્તો ભાર આપણે જરૂર મૂકી શકીએ. પણ અર્થની સ્પષ્ટતા કેમાંથી, આજે જે ગૂંચવાડો ને ગેરસમજ દેખાય છે તે ચાલ્યાં જશે. ત્રીજી એક વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, અને તે લોકશાહી અને બિનલોકશાહી વચ્ચેનો તફાવત. ભિન્ન ભિન્ન દેશોના લોકો જ શું પણ એક જ દેશના લોકો ભિન્ન ભિન્ન સમયે આ તફાવતને ઓછોવત્તો ગણે એટલે પાછી ગૂંચવણ ઊભી થાય. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે લોકશાહી અને બિનલોકશાહી એ કાંઈ ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ નથી. બંને

પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામાં કેટલાંક સમાન ધોરણો છે. પણ મહત્ત્વની વસ્તુ એ છે કે બંને વચ્ચે કેટલાક મૂળભૂત તફાવતો છે. અને એ તફાવતોને લીધે જ એકને લોકશાહી તો બીજાને બિનલોકશાહી એમ આપણે વર્ણવીએ છીએ.

બીજો એક વિચાર આ તબક્કે રજૂ કરું. લોકશાહી સમાજ કે પ્રજા–Democratic society or Community–અને લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા કે તંત્ર–Democratic Government or Administration–એ બે જુદી ચીજો છે. બંનેનો વિકાસ અલગ રીતે થઈ શકે છે, થયો છે. બંનેનો ગાઢ સંબંધ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થાનું માળખું એની મેળે કામ નહીં આપે, નર્યું તંત્ર સફળ નહીં થાય. પ્રજામાં લોકશાહી વર્તણૂક કેટલી છે એ વધારે અગત્યની વસ્તુ છે. લોકશાહી સમાજની રચના એ પ્રથમ જરૂરિયાત છે. એવા સમાજની પૂર્વભૂમિકામાં લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા ઊભી કરવી એ બીજી જરૂરિયાત છે. અગર, એમ કહીએ કે બંને જરૂરિયાતો નીરોગી પ્રજાજીવનનાં બે મૂળભૂત પાસાં છે.

ત્યારે હવે, જે સવાલ મેં શરૂઆતમાં જ પૂછ્યો તે ફરી પૂછીને એનો જવાબ આપું છું: "લોકશાહી એટલે શું ?" લોકશાહીના મારા વર્ણનમાં ચાર ચીજો ખાસ આવે જ :—

૧. લોકશાહી એ કેવળ સાધન નથી, સાધ્ય પણ છે. સાધ્ય તરીકે એ એક આધ્યાત્મિક ચીજ છે : Spiritual Good : મનુષ્યના બાહ્ય વર્તન અને વિકાસ પર જેટલો ભાર મૂકવો જરૂરી છે એટલો જ એના આંતરિક વિકાસ પર મૂકવાની જરૂર છે. સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને પોતાના આત્માના સ્વાભાવિક વલણ પ્રમાણે વિચારવાની અને વર્તવાની છૂટ હોવી જોઈએ. વ્યક્તિત્વના સર્વાંગી વિકાસ માટે આ બહુ આવશ્યક છે. 'અંતરાત્માનો અવાજ' એ શબ્દપ્રયોગને ગાંધીજીએ ઠીકઠીક પ્રચલિત ને લોકપ્રિય કર્યો છે.–એ અંતરાત્માના અવાજને કચડી નાંખનારી કોઈ વ્યવસ્થા કે તંત્રને લોકશાહી કેવી રીતે ગણી શકાય ? એટલે પ્રજાજીવનના અંતરાત્માનો તત્ત્વતઃ ને વ્યવહારમાં જયઘોષ કરવાનું કાર્ય લોકશાહી કરે છે.

૨. દરેક નાગરિક સમાજનો ઉપયોગી ઘટક છે એવી જીવંત શ્રદ્ધા લોકશાહીમાં માનનારાઓમાં હોવી જોઈએ. સમાજ માટે નાગરિકનું જીવન છે એ ખરું, પણ નાગરિકના જીવન ને સુખ માટે પણ સમાજે સતત મથામણ કરવાની છે. એ દિશામાં, નાગરિકોના વિવિધ પ્રકારના હક્કો ને સ્વાતંત્ર્યો પર ખાસ ભાર મૂકવો રહ્યો. લોકશાહીમાં, વિચાર ને વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રોમાંની સમાન તકોના વિકાસ માટે હંમેશ કાળજી રાખવાની હોય છે. આમ લોકશાહીમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું મૂલ્ય ઘણું છે.

૩. વાણીસ્વાતંત્ર્યને આપણે જુદી અને ખાસ કક્ષામાં મૂકવું જોઈએ. અંગ્રેજી શબ્દ 'પાર્લામેન્ટ' એમાં 'પાર્લો' પર, એટલે કે ચર્ચા, વિચાર–વિનિમય પર, ખાસ ભાર છે. હર્બર્ટ મોરિસને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું વર્ણન ખૂબ ટૂંકું પણ લાક્ષણિક રીતે આપ્યું છે— It is a talking shop. પાર્લામેન્ટ એટલે બોલવાની દુકાનઃ પણ મુક્ત ને નિખાલસતાભર્યા વાતાવરણમાં જ બોલેલું ઊગી નીકળે એટલે લોકશાહીમાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ વ્યક્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે ને આવશ્યક છે. સામસામી દલીલો થાય એ જરૂરી છે. ચર્ચા–વિચારણા દ્વારા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય એ માટે આગ્રહ છે. આવી ચર્ચાઓ ખુલ્લી, પ્રાતિનિધિક સ્વરૂપની, સર્વાંગી ને નિખાલસ હોવી જોઈએ. પ્રજાના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે અમુક એક જાહેર નીતિ પર મતભેદ હોય એને લોકશાહી ઉદારતાથી સાંભળી સહી લે છે એટલું જ નહીં પણ આવા બધા મતભેદો નિર્બંધ બહાર આવે એ માટે લોકશાહી ઉત્તેજન આપે છે.

૪. લોકશાહીમાં પસંદગી માટે અવકાશ છે. બેથી વધુ ભિન્ન વ્યક્તિઓ કે પક્ષો વચ્ચે આપણે પસંદગી કરી શકીએ. તેમ અનેક પ્રકારના વિચારપ્રવાહો કે દૃષ્ટિકોણો વચ્ચે પણ પસંદગી કરી શકીએ. કોઈ પણ ચીજને અમલી બનાવવા માટે એકથી વધુ માર્ગ અખત્યાર કરી શકાય છે. અને કયો માર્ગ અખત્યાર કરવો એ પ્રજાએ પોતાની મેળે નક્કી કરવાનું છે. એ વસ્તુ લોકશાહીમાં ખાસ તરી આવે છે.

હવે આ ચાર ચીજો જે થેલીમાં છે તેને લોકશાહીની થેલી એવું નામ આપીએ તો કેમ? હું ધારું છું કે બીજી કેટલીક ચીજો પણ આ થેલીમાં મૂકી શકાય. એના ઓછાવત્તા પ્રમાણ વિશે પણ વાત કરી શકાય. તેમ છતાં, લોકશાહીની સમજણ માટે ઉપલી ચાર ચીજો મૂળભૂત માનીને આપણે હવે ભારતમાં લોકશાહીની પ્રણાલિકાના વિકાસનો વિચાર કરીએ.

નવી દિલ્હીમાં લોકસભાના અધ્યક્ષની ખુરશી ઉપર 'धर्मचक्र प्रवर्तनाय' શબ્દો અંકિત કર્યા છે. પ્રાચીન ભારતના વખતથી, આપણે ત્યાં રાજાઓ અને રાજ્યકર્તાઓ માટે ન્યાયને સમાનતાના ખ્યાલથી રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો એમનો ધર્મ ગણાવાયો છે. ધર્મચક્ર પ્રમાણે રાજ્યનું કામકાજ થાય એનો અર્થ, દરેક નાગરિકને રાજ્યના કાયદાઓનું સરખું સંરક્ષણ મળવું જોઈએ, એમ ન કહી શકાય?

લોકપ્રતિનિધિઓની સભામાં સત્યવચનની અગત્યતા મહાભારતના એક શ્લોકમાં સુંદર વર્ણવી છે: "જેમાં વૃદ્ધો નથી એ સભા નથી; ધર્માનુસાર જેઓ વાણી નથી ઉચ્ચારતા તેઓ વૃદ્ધો નથી; જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં ધર્મ નથી; જેમાં ચોરીછૂપી છે તે સત્ય નથી." નિર્ભયતાથી, તત્ત્વનિષ્ઠા સાથે ને પ્રજાજીવનના કલ્યાણ ને ન્યાયની ભાવનાથી વિચાર-વિનિમય કરવાનું શીખવનાર મહાભારતકારે લોકશાહીની કેવી પ્રચંડ પ્રણાલિકા સ્થાપી છે!

આપણા દેશના લાંબા ઇતિહાસમાં અનેક રાજ્યોના સમયમાં આ પ્રણાલિકા મૃતપ્રાયઃ બની હતી એનો ઇનકાર હું નથી કરતો. પણ, સાથે સાથે એ વસ્તુ ઉમેરું છું કે ભારતની પ્રજાએ લોકશાહીની કેટલીક તસવીરો હંમેશ જીવંત ને જાગૃત રાખી છે.

પ્રજાજીવનમાં સહિષ્ણુતા ને ઉદારતા હોય એ લોકશાહીની પ્રણાલિકા છે. સામી વ્યક્તિ પાસેથી મને કશુંક જાણવા શીખવાનું મળશે એમ સમજીને હું એ વ્યક્તિ પ્રત્યે હંમેશ સમભાવ ને આદર રાખું એ પણ લોકશાહીની પ્રણાલિકા નથી? મારા વિચારો માટે જરૂર હું પૂરેપૂરો આગ્રહ રાખું. પણ તે સાથે જ હું એ ન ભૂલી જાઉં કે બીજાને પણ એના વિચારો માટે મારા જેટલો જ આગ્રહ હોય! મતભેદ હોવા એ સારી પ્રણાલિકા છે, મત-વિરોધ હોવો એ દુર્ઘટના છે. આપણે ત્યાં લોકશાહીનાં મૂળ ઊંડાં રોપાય તે માટે એવી પ્રણાલિકા વિકસાવવી જરૂરી છે કે જેની રૂએ પ્રજાજીવનનાં સૌ ક્ષેત્રોમાંના લોકો અમુક મૂળભૂત ધ્યેયો ને હેતુઓ અંગે સર્વસંમત હોય. ૧૯૫૦ના નવા રાજ્યબંધારણમાં આપણે પ્રસ્તાવનામાં જ—preamble—આવા સર્વસંમત હેતુઓ મૂક્યા છે એટલે આવી પ્રણાલિકા વિકસાવવામાં એ મદદરૂપ છે.

પણ કેવળ રાજ્યબંધારણ વડે લોકશાહીની પ્રણાલિકાઓ સ્થાપી નહીં શકાય. બંધારણ હોવું જરૂરી છે. નિયમોનું પણ મહત્ત્વ છે. તેમ છતાં, કેટલીએ એવી બાબતો છે કે જે કાગળ ઉપર લખાતી નથી, પણ એનું મહત્ત્વ ખૂબ છે. લોકસભા અને અન્ય ધારાસભાઓમાં માનનીય સભ્યો કઈ રીતે વર્તે છે, બોલે છે, કામ કરે છે એ બધા પરથી લોકશાહી વ્યવ-

સ્થાની કેટલીક પ્રથાઓ ને પ્રણાલિકાઓ આપોઆપ પડાતી હોય છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પરસ્પર વિરોધી જૂથના લોકો સભ્યતા ને સહકાર વડે કેવી રીતે વર્તે છે એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. લોકશાહીમાં મતભેદ છતાં મિત્રતાનું, સહકારનું, સહૃદયતાનું ને સંયમનું વાતાવરણ નિર્માણ કરવામાં આવી પ્રણાલિકાઓ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. દરેક પ્રશ્નમાં બહુમતિ મેળવવી અને આગળ ચાલવું એનું નામ લોકશાહી નથી. બહુમતિ કે લઘુમતિ એ વ્યવહારમાં આવશ્યક છે તેથી કાંઈ બહુમતિ એટલે જ લોકશાહી એમ હંમેશ નહીં કહી શકાય. માટે, લઘુમતિને મતપ્રદર્શનનો પૂરો અવકાશ મળે, અને ખાસ તો મતપરિવર્તન માટે એને પૂરેપૂરી તકો મળે એ પણ એક જરૂરી પ્રણાલિકા છે.

લોકશાહીનો પ્રાણ લોકો છે, સમાજમાં વસતા સામાન્ય માણસો છે. એમનો અવાજ ગૂંગળાવનારી રાજ્યવ્યવસ્થા બિનલોકશાહી છે, પ્રજાનો અવાજ એ 'પાંચ મુખે પરમેશ્વર' એમ માનીને 'ઈશ્વરનો અવાજ' ગણનારી રાજ્યવ્યવસ્થા એ લોકશાહી છે, અને એવા 'સર્વસત્તાધીશ અવાજ'ને વાચા આપવા મથતી બધી પ્રણાલિકાઓના વિકાસ માટે જેટલા પ્રયત્નો આપણે કરીએ તેટલા અંશે લોકશાહી જીવંત ને જાગૃત રહેશે. *

★

* ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

ધી વલ્કન ઇન્શ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૧૯

સ્થાપક : સ્વ૦ શ્રી જે. સી. સેતલવાડ

આગ • મોટર • અકસ્માત • દરિયાઈ
વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન　એમ્પ્લોયર્સ લાયેબિલિટી
વગેરે વીમાનું કામકાજ લખવામાં આવે છે.

: જનરલ મેનેજરો :

શ્રી કે. સી. દેસાઈ　　શ્રી વી. સી. સેતલવાડ

બ્રાન્ચ તથા એજન્સી ઓફિસો હિંદભરમાં
તેમ જ બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા અને બર્મામાં છે.

: હેડ ઓફિસ :

૭૨, ચર્ચગેટ સ્ટેશનની સામે, ઈન્ડસ્ટ્રિયલ એસ્યુરન્સ બિલ્ડિંગ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧

વ્યવહારનું નિયમન કરતાં તેઓ જરૂર થાકી જતા હશે. તેમાં યે જે દિવસે અને જે સમયે જે સ્થળેથી એ પસાર થવાના હોય અગર જે સ્થળે રોકાવાના હોય તે વખતે ત્યાં ફરજ પર ઊભા રહેલા તે ભાઈને અસ્ત્રીબંધ કડકડતા પોશાકમાં કલાકો પહેલાં ખડા થઈ જવું પડે છે. આ સમય દરમ્યાન ચા પીવા તો શું પણ પાણીપેશાબ માટે પણ જવાનું તેમના માટે મુશ્કેલ હોય છે. તો યે એમના આગમન વખતે બધું બહુ જ વ્યવસ્થિત દેખાય તે માટે તેઓ આ બધું સહન કરી લે છે. એટલે અમને આ દળના સભ્યો માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે.

મહાપુરુષો કહી ગયા છે કે આપણે કોઈના યે દોષ જોવા નહિ. બીજાઓમાં જે સારું હોય તે જ જોવું. મુલાકાતે આવનાર પણ મહાપુરુષ હોય છે. એટલે એ પણ એવું જ કરે એમ અમે જાણીએ છીએ. પરન્તુ એમને આ બધા માટે પૂરતો વખત ન રહે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. કોઈપણ સ્થિતિમાં સારું ખોળી કાઢવું એ હંમેશ સહેલી વાત હોતી નથી. એવી શોધ પાછળ સમય અને શક્તિ ખરચવાં પડે છે. આવનારમાં, બીજા અનેક વ્યવસાયોને કારણે આના માટે અવકાશ હોતો નથી. એટલે એમના આ ગુણગ્રાહ્ક કાર્યમાં એમને મદદ કરવાની દૃષ્ટિએ—સહાયભૂત થવાની દૃષ્ટિએ—જે કાંઈ સારું હોય એ જોવાની એમને તક મળે એ મુજબ જ બધું ગોઠવાય છે. અમારા ગામમાં પણ ગંદા વાસો, ખરાબ રસ્તા, પોલીસદળના માણસોના અભાવવાળા લત્તા, બધું છે. બધે હોય છે તેમ અહીં પણ હોય છે. પરંતુ એવું બધું એમને બતાવીને શો લાભ? એવું બતાવવામાં આવે એથી ગામની શોભા વધતી નથી અને બતાવનારની અગર એમને નિમંત્રણ આપનારની આબરૂમાં વધારો થતો નથી. તેમજ એમને પણ સારું જોવાનો સંતોષ અને આનન્દ મળતો નથી. એ આવે, સુંવાળી ગાદી પર બેસીને મોટરગાડીમાં જાય, એ ગાડીને જરાય આંચકો ન આવે એવી એની બનાવટ અને જે રસ્તા પર થઈને એને જવાનું હોય એ સીધા અને સપાટ, ચારે બાજુ વ્યવસ્થા, સુઘડતા, હાસ્ય, આનંદ, આ બધું જોઈને બધું જ બરાબર હોવાનો એમને ખ્યાલ આવે. એમને સંતોષ અને આનંદ થાય.

અમને પણ આનંદ થાય કે અમારામાં જે સારું હતું તે અમે એમને બતાવ્યું. એ તો મહેમાન રહ્યા. એ થોડા હંમેશ આવવાના છે? એટલે એમને તો બધું સારું જ બતાવવું જોઈએ ને? એમનું આગમન એ અમારે મન એક મોટો પ્રસંગ. એ બને એટલી સારી રીતે અમારે ઉજવવો જોઈએ.

કારણકે એ મહાનુભવી છે. એમને ઘણા અનુભવ. એ જ્યાં ગયા હોય ત્યાં એમણે બધે આવું સારું જ જોયેલું હોય એટલે એમને ખોટું કશું ગમે નહિ. તો પછી અમે એમને કશું ખોટું શું કામ બતાવીએ? અને બતાવીએ તો પછી અમે એમની કદર કરીએ છીએ એમ કેવી રીતે કહેવાય?

આવનાર સર્વગુણસંપન્ન હોય છે. હંસ મોતીનો જ ચારો ચરે છે. એ પણ અમારામાં જે સારું હોય તેનો જ ચારો પામે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ કોઈ દિવસ કાંઇ ખોટું કરે જ નહિ: એટલે અમને આવા જોઈને એ અમારા વખાણ કરે એમાં કાંઈ ખોટું અગર અધૂરું હોઈ શકે જ નહિ. એ દયાળુ છે એટલે અમારી આટઆટલી મહેનત છતાં કાંઈ ઊણપ રહી ગઈ હોય તો એ અમને તે કહી બતાવના નથી અને મનમાં જ બધું સમાવે છે. એ કાર્યદક્ષ છે એટલે થોડા વખતમાં વધુ કામ કરી બતાવે છે—અનેક સ્થળોની મુલાકાત

લે છે, અનેકને મળવાનો લાભ આપે છે; અનેક સંસ્થાઓનું કામ આંખના પલકારામાં જોઈ, સમજી શકે છે, અને તેનો ખ્યાલ મેળવી શકે છે; તથા તેથી સંતોષ વ્યક્ત કરી શકે છે. એ ખૂબ મહેનતુ છે. આખી રાત રેલગાડીમાં કાઢી હોય તો યે વહેલા ઊઠી, પરવારી, આરામની દરકાર કર્યા વિના એમના માટે ગોઠવાયેલા સંખ્યાબંધ કાર્યક્રમો એ એક પછી એક પૂરા પાડે છે. એમને એમના કામની બહુ ચીવટ હોય છે એટલે આ બધા કાર્યક્રમો પૂરાં થાય કે તરત એ એમના સ્થળે ચાલ્યા જાય છે. એક મિનિટની ફુરસદ નહિ. એક મિનિટ વ્યર્થ ન જવા દે. અને ત્યાં ગયા પછી જેટલા દિવસની ગેરહાજરી હોય તેટલા દિવસનું ચઢી ગયેલું કામ પૂરું કરવામાં મશગુલ થઈ જાય છે.

એ મહાબાહુ છે. એમના હાથ બહુ લાંબા છે. એ ધારે ત્યાં પહોંચી શકે છે. એ ધારે તે કરી શકે છે. આવી મુલાકાતો—લોકો એને ઊડતી મુલાકાતો કહે છે—એરોપ્લેન આવ્યાં તે પહેલાં પણ આ મુલાકાતો ઊડતી મુલાકાતો કહેવાતી હતી—માંથી એ ઘણું જોઈ જાણીને જાય છે અને પછી એ ગમે એટલા દૂર બેઠા હોય તોપણ એમની શક્તિનો પરચો આપી શકે છે.

અમારા માટે એ કેટલું દુઃખ વેઠે છે! શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં એ અમારા આંગણે આવે છે. ગરમ કરેલા ઓરડાની હૂંફ છોડી આ બહારની ઠંડી વેઠવા માટે પ્રભુએ એમને આટલી શક્તિ આપી છે એ માટે અમે પ્રભુના આભારી છીએ.

એ આવે ત્યારે પહેલાં તો સગાંવહાલાંને ત્યાં જ એમનો ઉતારો હોય. એ આવે એટલે અમને (સગાંવહાલાંને) પણ કેટલો આનંદ થાય? બહુ વ્યવસાયી માણસને અમારે ત્યાં આવવાનો વખત ક્યાંથી હોય? અમે તો દૂરનાં સગાં એટલે એમનો પરિચય પણ ઘસાઈ ગયેલો. પણ એ ઉચ્ચ સ્થાને બેઠા પછી અમને અમારી ભૂલ સમજાઈ. દૂરની સગાઈનું અંતર કાપી અમે એમને અમારા ગણી લઈએ છીએ. અને એ પણ મોટા મનના માણસ. અમારું નિમંત્રણ સ્વીકારી એ અમારે ત્યાં ઉતારો રાખે છે.

એમના આવવાથી અમારું મહત્ત્વ વધી જાય છે. અનેક મુલાકાતીઓ અમને ઓળખતા થાય છે અને જેમને મુલાકાતનું માન ન મળ્યું હોય એમની મુલાકાત ગોઠવી આપવાનું પુણ્યકાર્ય પણ અમારા હાથે થઈ જાય છે.

એમની આગતાસ્વાગતા કરવા અમે—એમનાં સગાંવહાલાં—જરાયે પાછી પાની કરતાં નથી. મુશ્કેલી વેઠીને પણ એમને માટે ઓછામાં ઓછો એક ખંડ અલાયદો કાઢી આપવામાં આવે છે. સારી રસોઈ બનાવવામાં આવે છે. નાવાની-ધોવાનું તો એમને હોય જ નહિ—સગવડ સચવાય એ માટે પાણી પણ ભરી રાખવામાં આવે છે. અમે સાંભળ્યું છે કે એક સમયે એ જ્યાં ઊતરવાના હતા ત્યા, એ મકાનને પાણીના નળનું એક જોડાણ હતું છતાં, એમની સગવડ સચવાય એ માટે બીજું જોડાણ મેળવી શકાયું હતું. સુધરાઈનો સામાન્ય નિયમ, ઘર દીઠ એક જોડાણ આપવાનો હોય છે પરન્તુ આવા પ્રસંગે અપવાદ પણ થઈ શકે છે. નેહરુજી, જો આપની સૂચનાને માન આપીને સગાંવહાલાંને ત્યાં ઉતારો રાખવામાં ન આવે તો આવો લાભ અમને ન જ મળે! એટલે અમને પોતાને તો આપની આ સૂચના જરાય ગમી નથી.

અમારા એક મિત્રનું ઘર જરાક ઊંચાણમાં આવેલું છે. ત્યાં પાણી આખો દિવસ અગર પૂરતા પ્રમાણમાં આવતું નથી. એ મુશ્કેલી ટાળવા એમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યાં પણ મુશ્કેલી ટળી નથી. અમે સાંભળ્યું છે કે એમના મિત્રોએ એમને એવી સલાહ આપી છે કે એમના દૂરના ઓળખીતા કોઈ પ્રધાનને, એમણે વિનંતિ કરવી કે હવે જ્યારે એમના ગામમાં તે આવે ત્યારે એમને ત્યાં જ ઊતરવાનું રાખે. એમ થાય તો એ ભાઈ, સુધરાઇને કહી શકે કે એમના ઘેર પાણીનો પુરવઠો વધે એ મુજબ એ વ્યવસ્થા કરે.

સગાંવહાલાંને ત્યાં ઊતરવાથી સગાંવહાલાંને બીજા તો અનેક લાભો મળે છે. એમના ઘર આગળ રસ્તા વધુ સારા પ્રમાણમાં વળાય, એમને અનેક માણસોનાં ઓળખાણ કરવા અને ઓળખાણ હોય તો એ તાજાં કરવાનો લાભ મળે; મહેમાન બીજે ઊતરે તો એમને મળવા જવા માટે જે વખત કાઢવો પડે એ બચે એટલું જ નહિ પણ મળવા જવા માટે મહેમાનનો પણ વખત બચે.

નેહરૂજી, આમ અમને અનેક લાભો છે. પણ અમને મળતા આ લાભો ઘટી જાય અગર નાબૂદ થઈ જાય એવી સૂચનાઓ આપે કાઢી છે એથી અમે ખૂબ મુઝવણમાં મૂકાઈ ગયા છીએ. અમે આપને વિનંતિ કરીએ છીએ કે આ વિષે આપ ફરી વિચાર કરો.

☆

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન PURE ALUMINIUM THE CROWN બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
૨. ગેજ એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.
૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.
૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

૩૧, નેતાજી સુભાષ રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, એડન.

વર્ષ ૩૩
અંક ૧૨

સં. ૨૦૧૪
ભાદ્ર

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

MERCERISED SHIRTINGS
MERCERISED POPLINS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC, ETC

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

P. O. Box No. 9 AHMEDABAD.

પ્રકાશક : [illegible]
[illegible]
[illegible]

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ આસો અંકથી પૂરું થાય છે તે

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

'પ્રસ્થાન'નો હવે પછીનો અંક આવતી તા. ૧ લીના રોજ અગર પહેલા અઠવાડિયામાં આપવા વિચાર્યું છે. આજના અસ્થિર વાતાવરણને લીધે કદાચ વહેલુંમોડું થાય.

એ અંક—આવતો અંક વી. પી. થી

નવું વર્ષ કારતકથી શરૂ થાય છે, પણ નવા વર્ષનો પ્રથમ અંક નૂતન વર્ષદિને જ ગ્રાહકોને મળે એમ અમે રવાના કરતા હોવાથી, વર્ષનો છેલ્લો અંક વી. પી. થી ગ્રાહકોને મોકલાય છે. અમે તો ગ્રાહકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ લવાજમ મ. ઓ. થી જ મોકલવાનું રાખે. કારણકે વી. પી. થી મોકલતાં ૦–૯–૦ આનાનો વી. પી. રજીસ્ટ્રેશન ખર્ચ ચડી જાય છે. છેલ્લા થોડા વખતથી સરકારે એના દરમાં ફરી વધારો કર્યો છે એટલે, તેમજ અંક વખતસર, બહાર પડે કે તરત જ મળી જાય એ માટે પણ, લવાજમ મ. ઓ. થી મોકલવું સલાહભર્યું છે. તેમ છતાં જેઓને એ પદ્ધતિ ફાવતી નથી તેમનું લવાજમ વસૂલ કરવા અમે આવતો અંક—આસો અંક—તા. ૧–૧૦–૫૮ ની આસપાસ વી. પી. થી મોકલીશું તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે. વી. પી. રૂા. ૭–૨–૦ નું કરવામાં આવશે. ટપાલ ખાતાની સગવડ મુજબની તારીખે એ અંક રવાના થઈ શકશે.

ગ્રાહકોએ એ જોયું હશે કે અમે 'પ્રસ્થાન'ને ઉત્તરોત્તર વૈવિધ્યવાળું તેમજ જીવનને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયો ઉપરના લેખો તેમજ ખાસ અંકો આપતું બનાવવા પ્રયત્નશીલ છીએ. આવતા વર્ષ દરમ્યાન સારી લેખમાળાઓ આપવાની યોજનાઓ વિચારીએ છીએ. અમારા એ યત્નમાં અમે આપનો સહકાર ઈચ્છીએ છીએ. જો અમારો આ યત્ન સાચી દિશામાં હોય તો આપના મિત્રમંડળને તેમજ આસપાસનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોને 'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહક બનવા ભલામણ કરશો.

આપ તો ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેશો જ એવી શ્રદ્ધા અમે રાખીએ છીએ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
૩૦–૮–૫૮

વ્યવસ્થાપક

લવાજમ : હિંદમાં રૂા. ૬–૮–૦ પરદેશના રૂા. ૯–૦–૦
'પ્રસ્થાન' દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે છે.

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂ. ૬-૮-૦

પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦	નૌકાડૂબી	૧-૦-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૮-૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૧	૩-૦-૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
,, ભા ૨	૨-૮-૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
લગ્નસુખ	૩-૦-૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૮-૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૪-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦	ગાંધીકૃત [આલ્બમ]	૧-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૩-૦-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧૦-૦
શહીદોનો સંદેશ	૧-૮-૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦-૦	દ્વિરેફની વાતો વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬ ભાદ્ર : ૨૦૧૪ અંક ૬

સ્પૃહાનાં શિખરો

પૂજાલાલ

[વસંતતિલકા]

ઉત્તુંગ જે શિખરની શિવ-શાશ્વતીએ
સોહંત ભોમ પર ભાન સુભવ્ય જાગે,
માયાતણાં વસન સર્વ સરી જઈને
આત્મા બને અમિત દિવ્ય દિગંબરત્વે,
ને દેવ શો દ્યુતિલ, વ્યોમતણો વિહારી,
સ્વર્લોકનાં સુમનહાસ્ય — સુરમ્ય તારા
તોડે પ્રસારિત કરી કર, અંજલિઓ
એની અનંતચરણે પ્રણમી સમર્પે,
કાળાન્ધકાર હરતા પળમાં જ એવા
પામે પ્રસાદ પ્રભુના જ પ્રભાકરોના,
આનંદના અમર અંક પરે વિરાજી
માંડી મનોજ્ઞ મુખ બાલકભાવ ધારી
પીએ સુધારસ સુધાકરની પ્રસૂતા,
તે શૃંગ લક્ષ્ય તુજ શુભ્ર લસંત તુંગ,
તેની દિશા પ્રતિ જ દૈવત વાળ તારું
ન્હાડી પ્રચંડ પથ એ લઈ પ્રૌઢભાવે
તેની પરે જ પદ પ્રેર પ્રભાવશાળી,
આક્રાન્ત વિઘ્ન કર આગ્રહવંત ઓજે,
મુશ્કેલમાં બળ બલી બહલાવ તારું,
શ્રદ્ધાતણું સ્મિત મુખે વિજયી સજીને
ભવ્યાત્મને જ ભજ ભાસુર ભાવનાએ,
મંત્રો મહર્ભુવનના ગજવંત ગેબી
આત્મા અભીપ્સુ તવ ઊર્ધ્વનિવિષ્ટદૃષ્ટિ
આરોહતો સર કરો શિખરો સ્પૃહાનાં.

卐

કરુણા, વ્યવસ્થાશક્તિ અને સાદાઈયુક્ત

ભારતનો વેપારી વર્ગ

આચાર્ય વિનોબા ભાવે

કદાચ આ જ એક એવો દેશ છે કે જ્યાં વેપારને એક સુવ્યવસ્થિત ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે. વેપાર પ્રમાણિકતાપૂર્વક ચલાવવો જોઈએ એ વાત તો દુનિયાના બધા ધર્મોમાં કહેવાઈ છે. પ્રમાણિકતા એક ધર્મ છે, સત્યનિષ્ઠા એક ધર્મ છે, એ તો સૌએ સ્વીકારેલી વાત છે. પણ ખુદ વેપાર પણ એક ધર્મ છે, એ વાત આ જ દેશમાં સમાજને કહેવામાં આવી છે. સમાજના વર્ગીકરણમાં વેપારીઓને એક વ્યવસ્થિત વર્ગ માનવામાં આવ્યો છે. વૈશ્યનો વાણિજ્ય એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે એમ શાસ્ત્રકારોએ આદેશ આપતાં કહ્યું છે.

ભારતના વેપારીઓ

કહેવાયું છે કે જે મનુષ્ય નિષ્કામતા અને અનન્ય પ્રીતિથી વેદનું અધ્યયન કરશે તેને જેમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે તેવો જ મોક્ષ નિષ્કામબુદ્ધિથી અને સેવાબુદ્ધિથી વેપાર કરનાર વેપારીને પણ પ્રાપ્ત થશે. આ એક ખૂબ જ વિશિષ્ટ વિચાર છે. આમાં સમાજનાં જુદાં જુદાં કામોને એકસરખી પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી છે. નિષ્કામ અને કર્તવ્યપરાયણ બ્રાહ્મણને જે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે જ નિષ્કામ અને કર્તવ્યપરાયણ વૈશ્યને પ્રાપ્ત થાય. આ બે જાતના મોક્ષ વચ્ચે કશો ફરક હશે ખરો? મોક્ષ મોક્ષ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો ફરક હોઈ જ ન શકે. આ એક અદ્દભુત યોજના હતી. કર્તવ્યપરાયણ વૈશ્ય હોય, બ્રાહ્મણ હોય, ક્ષત્રિય હોય કે કોઈ પણ હોય, જો એ નિષ્કામતાથી સેવા કરતો હશે, તો એને સરખો મોક્ષ મળશે. એટલે કે સમાજ-સેવાપરાયણ વૈશ્ય અથવા વેપારીને એક સાધકની કે ભકતની શ્રેણીમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં વેપારીઓ પર આટલી જવાબદારી મૂકવામાં આવી અને એમને પ્રતિષ્ઠા આપ-વામાં આવી, અને તે પણ ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા આપવામાં આવી, એની દેશ પર સારી જેવી અસર પડી છે.

હિંદુસ્તાનના વેપારીઓમાં કરુણાભાવ છે અને સાથે સાથે દુનિયાભરના વેપારીઓમાં હોય તેવી વ્યવસ્થાશક્તિ પણ. બન્ને શક્તિઓ જ્યારે એમનામાં એકઠી થયેલી છે તો સમજવું જોઈએ કે ભગવાને એમને માથે એક ઘણું મોટું કામ રાખ્યું છે. વ્યવસ્થાશક્તિ અને દયાભાવ એ ભેગાં કરવા છતાં પણ જો કરુણાનું રાજ્ય ન બની શકે તો હાઈડ્રોજન અને ઑક્સિજન ભેગાં કરવાથી પાણી પણ નહીં બને.

આજે હિંદુસ્તાનના વેપારીઓને મારું આવાહન છે: "વેપારી બંધુઓ, આવો! તમારામાં ધર્મનિષ્ઠા છે, શાસ્ત્રકારોએ તમારામાં વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા રાખ્યાં છે. જે ગુણો તમને મળ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરો અને દુનિયાને બચાવો! પ્રજાના સેવક બનો, પ્રજાની વચ્ચે સેવક તરીકે ચાલ્યા જાઓ અને સેવા કરતાં કરતાં ખપી જાઓ!" આવો જ એક વૈશ્ય હિંદુસ્તાનમાં પાકયો હતો. આજે કરોડો લોકો એનું નામ લે છે. પહેલેથી આખર સુધી એ વિસર્યો નહોતો કે એ વાણિયો છે. અને મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્તાન માટે શાં શાં

કામો નથી કર્યાં ? કોણ એનાથી અજાણ છે ? આપણાથી કહેવાય તેમ નથી કે એ શું હતા ? એ બ્રાહ્મણ જેટલા પવિત્ર હતા, ક્ષત્રિય જેવા નિર્ભય હતા, વૈશ્ય જેવા કરુણામય હતા અને શૂદ્ર જેવા સેવામય હતા. મારા પ્યારા ભાઈઓ, આ બધું છતાં સૌથી વિશેષ કંઈએ હતા તો તે વાણિયા હતા ! એમણે ગૌરક્ષાનું કામ કર્યું, ખાદીની સ્થાપના કરી, ગ્રામોદ્યોગો વધાર્યા અને ચામડાનો ઉપયોગ પણ શરૂ કર્યો. તમામ કામ એમણે ખૂબ જ કુશળ બુદ્ધિથી દેશવાસીઓ માટે કર્યાં અને કરાવ્યાં. હિંદુસ્તાનમાં કે દુનિયામાં એવો કોણ છે કે જે કહી શકે કે મહાત્મા ગાંધીથી ચઢિયાતો અમુક માણસ છે. એમની દુહાઈ દઈને હું કહું છું: 'વેપારીઓ આગળ આવો. દેશ અને દુનિયાને બચાવો.' આપણા દેશના વેપારીઓ વૈશ્યધર્મને ઓળખે અને વ્યવસ્થાશક્તિ તથા કરુણાબુદ્ધિ સૌની સેવામાં વાપરે તો આપણા દેશની સરકાર નિર્ભય થશે.

ખાનગી અને જાહેર સાહસો

આજે આપણી સરકાર કહે છે કે અમારે સમાજવાદી રચના કરવી છે. માટે પ્રાઈવેટ સેક્ટર-ખાનગી વેપાર ઉદ્યોગો ઘટતા જવા જોઈએ અને પબ્લિક સેક્ટર-જાહેર ઉદ્યોગ ધંધા વધવા જોઈએ. એટલે કે સામૂહિક ઉદ્યોગો વધવા જોઈએ, અને વ્યક્તિગત ઉદ્યોગોની પ્રતિષ્ઠા ઘટવી જોઈએ. મારી સમજમાં આ ભેદ નથી ઊતરતો. સર્વોદયમાં આ વિચારની કશી કિંમત નથી ! મેં પહેલવહેલા જ્યારે આ બે સેક્ટરો વચ્ચેની તાણાતાણીની વાત સાંભળી ત્યારે મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. કોઈ આપણને પૂછે કે હાથનું કામ વધારે મહત્ત્વનું કે આંગળીનું કામ ? તો આવા સવાલનો શો જવાબ આપવો ? જે કામ હાથનું છે તે જ આંગળીઓનું છે, અને જે કામ આંગળીઓનું છે તે જ હાથનું છે. મને સમજાતું નથી કે આ ભેદ આવ્યો ક્યાંથી ? જો વેપારી પોતાની કરુણાબુદ્ધિ અને વ્યવસ્થાશક્તિ લોકોની સેવામાં વાપરે તો એ જે કાંઈ ખાનગી કામ પણ કરશે તે સો ટકા સામૂહિક હશે.

વેદભગવાને કહ્યું છે કે જે માણસ દાનપરાયણ છે અને પોતાની પાસે એકઠી થતી સંપત્તિનો ઉપયોગ સદા-સર્વદા સેવામાં જ કરે છે એના ધનની કોઈને અદેખાઈ નહીં આવે. લોકો સમજે છે કે આની પાસેનો સંઘરો એ તો આપણી બેંક છે. એના રક્ષણ સારુ બંદૂકવાળા સંત્રીઓની જરૂર નહિ પડે. આજુબાજુની તમામ વસ્તી એની રક્ષક બનશે. તેથી આ ભેદ મિથ્યા છે અને સરકાર સમાજવાદી રચનાની વાત કાઢે તો તેથી હિંદુસ્તાનના કરુણાવાન વેપારીઓએ ગભરાવાની જરૂર નથી. ઊલટું વેપારીઓએ સામે જઈને પૂછવું જોઈએ કે શું તમારે સમાજવાદી રચના કરવી છે ? એ તો અમે કરવાના છીએ. અમે અમારી બધી મહેનત મથામણ સેવા માટે કરીશું. અમારી કોડીએ કોડીનો હિસાબ લોકો સામે રજૂ કરીશું. પેટ ભરવા માટે જોઈશે તેટલું જ લઈશું, વધારે નહીં. એનો પણ હિસાબ જનતા સામે રજૂ કરીશું અને એના પર જનતાને પણ કંઈ કહેવું હોય તો તે અમે સાંભળવા માગશું. એમની ટીકામાં સત્ય હશે તો અમારી જે ભૂલ હશે તે સુધારવા પણ અમે તૈયાર છીએ.

મને કેટલીક વાર આશ્ચર્ય થાય છે, લોકો આવીને પૂછે છે કે, હિન્દુસ્તાનમાં ખાનગી માલિકી નહીં રહે તો વેપારીઓને મૂડી રોકવાની પ્રેરણા થશે ખરી ? બધા ઉદ્યોગો દેશના

ફરાવવામાં આવશે તો વેપારીઓ એમાં સહકાર આપશે ખરા ? આજે એ પોતાની પ્રેરણા, બુદ્ધિથી અને સ્ફૂર્તિથી જે રીતે પોતાની મૂડી રોકે છે તે જ ઉત્સાહથી આગળ ઉપર પણ કરશે ખરા ? એ મને સમજાવવા મથે છે કે બીરલા ને ટાટા જેવા મહાપુરુષો પોતાની મૂડી ત્યારે જ વાપરશે જ્યારે એમને એમાં સ્વાર્થની પ્રેરણા હશે. હું માનું છું કે આમ કહેવું એ મહાપુરુષોની બદનામી કરવા જેવું છે. શાસ્ત્રકારોએ વણિકો તથા વેપારી પાસેથી જે અપેક્ષા રાખી છે, એમના તરફ જે નિષ્ઠા બતાવી છે તે પ્રમાણે જો વેપારીઓ વર્તશે તો મહાત્મા ગાંધીથી ઓછી પ્રતિષ્ઠા એમને નહીં મળે.

લોકો પૂછે છે કે તમે આવી વાત કહો છો તે શું મહાત્મા ગાંધીના વિચાર પ્રમાણે બીરલા શેઠ ટ્રસ્ટી બન્યા છે ? હું કહું છું કે કોઈ એક માણસની પરીક્ષા લેવાનું કામ મારું નથી. મને એટલી ખબર છે કે બીરલાજીના હૃદયમાં સજ્જનતા ભરી પડી છે, અને પૂરતા પ્રમાણમાં કરુણા પણ છે. મને આશા છે કે જે ભગવાન મારી પાસે બોલાવી રહ્યો છે તે જ એમને પણ પ્રેરણા આપશે.

આવી જ વાત મારે એક મોટા વેપારી સાથે થઈ હતી. મેં એમને કહ્યું, તમે ટ્રસ્ટી બનો, તમારી વ્યવસ્થાશક્તિ, સંપત્તિ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ સેવામાં કરો, અને કરુણાવૃત્તિથી બધું ચલાવો એવી અપેક્ષા મહાત્મા ગાંધી તમારી પાસે રાખતા હતા; ત્યારે એમણે કહ્યું કે, મારે માટે એ વાત અઘરી નથી અને એમણે એને માટે એક સુંદર કારણ આપ્યું. એમણે કહ્યું, તમે જુઓ જ છો કે દુનિયાના વેપારીઓ જે વૈભવ વિલાસથી જીવે છે તેવી રીતે અમે રહેતા નથી. અમે ખૂબ સાદાઈપૂર્વક જીવીએ છીએ. એમની એ વાત ખરી હતી. મેં એવા કેટલાયે વેપારીઓ જોયા છે કે જેમના ઘરનો ઠાઠ સામાન્ય માણસનાં ઘરો જેવો જ હોય છે. એ લોકો એવી સાદાઈથી રહે છે કે ખ્યાલ પણ ન આવે કે આ કોઈ કરોડપતિ હશે. એમણે કહ્યું કે, હિંદુસ્તાનના વેપારીઓની આ વિશેષતા છે. એ આખી દુનિયા ફરી આવ્યા હતા. મને તો એ વાતની ખબર પણ નહોતી. જ્યારે મેં પૂછ્યું ત્યારે જ ખબર પડી કે એ વાત સાચી છે.

આમ, આપણા દેશના વેપારીઓમાં કરુણા છે, વ્યવસ્થાશક્તિ છે, ઉપરાંત સાદાઈ પણ છે. આવા ત્રણ ત્રણ ગુણો જ્યાં ભેગા મળ્યા છે, ત્યાં કરુણાનું રાજ્ય શા માટે ન સ્થાપી શકાય ?

●

ઉત્તર યાત્રા

સ્વામી આનંદ

૫

સામાજિક (ચાલુ)

આ પહાડોની સ્ત્રીઓમાં કપાળે કંકુચાંલ્લો કરવાનું કુંવારી સોભાગવંતી કોઈને માટે અનિવાર્ય નથી. અવરનવર તો બેઉ ઘણીવાર કરે છે. કરે ત્યારે ચાંલ્લાની જગાએ ભીના પિઠિયા (કંકુ)વાળી આંગળી ઠેઠ વાળ સુધી ઘસીને ઊભું તિલક કરે છે. બિન્દી (ટિલડી) મળી જાય તો બહુ શોખથી ચોડીને ફરે. સોભાગવંતી કપાળે તિલક કરે ન કરે, પણ સેંથે સિંદૂર પરણ્યાના દિવસથી અચૂક ભરે. કુંવારી ન ભરે. નાકની નથ (મોટી વાળી) લગ્નને દિવસે જ છોકરી પહેલવહેલી પહેરે, ને પછી રોજ નહિ તોપણ શુભ પ્રસંગ અવસરે અવશ્ય પહેરે. નાકની નથ ને સેંથે સિંદૂર સોભાગવંતી જ કરે; વિધવા કે કુંવારી ન કરે. વિધવા સ્ત્રી શુભ પ્રસંગે કપાળે કંકુ આંગળી અડકાડે, પણ તિલક કદી ન કરે.

સવર્ણોમાં છોકરા છોકરીઓને હિંદુ દેવીદેવતાઓ તથા નદીઓ, ગંગા, જમના, સરસ્વતી, કાશી, ભાગીરથી, અંબા, ભગવતી, અન્નપૂર્ણા, વગેરે નામો પાડવાનો રિવાજ તો છે જ. પણ તે ઉપરાંત બીજાં પણ બહુ શુદ્ધ અને સોહામણાં સંસ્કૃત નામો પણ—ખાસ કરીને છોકરીઓનાં—પાડે છે. જેવાં કે, ગંગોત્રી, મંદાકિની, સત્તાલા (સપ્તમાલા), સરંદી (સ્વર્ણંદી), શોભની, લેખિની, ખ્યૂટી (પઠિ), ગાસી (એકાદશી), મતિંકા (મૃત્તિકા), સુતિં (શ્રુતિ), હિમાવતી, વગેરે.

એકવારનો ઉત્તરકાશીના મારા વસવાટ રમ્યાન એક પહાડી ખેડૂતની ૮–૯ વરસની પુરકી કન્યા રોજ વહેલી સવારે મને દૂધ આપવા આવતી. તેની માનું શીખવેલું તેણે ગોખી રાખ્યું હતું તે મુજબ મારી કુટિયાને બારણે એક નાના કાંકરા વડે ત્રણ ટકોરા મારે ને ધીમે સાદે ત્રણવાર બોલે, 'સામીજી, એકદાસી દૂધ લાઈ હૈ.' ક્યારેક હું તેનો પગરવ સાંભળતાં-વેંત ઊઠું ને એને પહેલે જ ટકોરે બારણું ઉઘાડી વાસણ ધરું. પણ એ તો પૂરેપૂરા ત્રણ ટકોરા પાડીને 'સામીજી, એકદાસી દૂધ લાઈ હૈ' એ શબ્દો ત્રણવાર બોલે જ, ને એમ ત્રણ-વાર બોલ્યા પછી જ એની લાકડાની સંઘાડા-ઉતાર ઉભી બરણીમાંનું દૂધ મારા વાસણમાં ઠાલવે! એની માએ શીખવી મૂકેલો વિધિ પૂરો કર્યો વગર દૂધ દેવાય નહિ એટલું જ સમજે. પછી પીઠે બેરવેલી ટચુકડી કંડીમાં બરણી નાંખી ચાલી જાય. રોજ સવારમાં ઉઠતાવેંત આ ટચુકડી છોકરીની કાલી તોતળી બોલી સાંભળવી મને બહુ ગમે. પૂછું, 'બેટી, તેરા નામ ક્યા હૈ?' તો કહેશે 'એકદાસી'. મને થાય શુકતારિકા જેવી આ રૂડી છોકરીનું રાણી, દુલારી, હીરા, તારા, મોતી, મણિ, રતન, એવું કશું નામ પાડવાને બદલે આવું ભમરાણું નામ શું જોઈને એનાં માબાપે પાડ્યું હશે! એક દિવસ મેં અમારા સાધુનિવાસના વડા સ્વામીજીને પૂછ્યું: "આ છોકરીનું નામ એનાં માબાપે 'એકદાસી' શું જોઈને રાખ્યું હશે! શું એના કરતાં ચડિયાતું નામ જ એમને ન જડ્યું? આ પહાડી લોકો પણ કમાલ છે. કેટલા જાહિલ (ગમાર)! ચાકીચાકરીને ગુલામીને ઘરમાં સ્થાપે છે!"

"નહીંજી, ઐસા નહીં. લડકીકા નામ તો બહુત સુંદર હૈ."

હું અકળાયો. "ખૂબ કહી! ક્યાં માબાપ જાનબૂઝ કર અપની બેટી કા નામ 'દાસી' રખ્ખેં, ઔર સબલોગ ઉસે 'દાસી' કહ કર પુકારેં, ઈસે આપ સુંદર કહતે હૈં ?'

"નહીં. ઈસકા નામ 'એકદાસી' નહીં હૈ. નામ તો હૈ 'એકાદશી'. બેચારી કો અભી અપના નામ ઠીક કરકે કહના નહીં આતા. ઈસિ લિયે જબ કોઈ ઉસે નામ પૂછતા હૈ, તો વહ ગલત બતાતી હૈ. 'એકાદશી' કા ઉચ્ચારણ 'એકદાસી' કરતી હૈ!"

આ જાણ્યા પછી પહાડીઓ વિશે અનુદાર ખ્યાલ બાંધવા બદલ મનમાં ને મનમાં હું બહુ શરમાયો.

૬

ઉત્તરકાશી, પલ્ટનિયા, વણઝારા

ઉત્તરકાશી ગામ ગંગાજીની પહોળી ખીણમાં અરધો પોણો માઈલ લાંબા અને બે ત્રણ ફર્લાંગ પહોળા સપાટ મેદાન પર આવેલું છે. આવાં સપાટ મેદાનો પહાડોમાં ક્વચિત જ જોવા મળે. ઊંચાઈ સમુદ્ર સપાટીથી આશરે ૪,૦૦૦ ફુટ. શિયાળે ઠંડી ખાસ્સી, પણ બરફ બહુ ઓછો પડે. ચોમેર ૭ સાત હજાર ઊંચાઈના પહાડો ઊભા છે તે પર એપ્રિલ આખર લગી બરફ ભર્યો રહે. સેંકડો સાધુઓ બારે માસ સ્થાયી અહીં રહેતા હોય છે. બીજા મે-જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધી ગંગોત્રી જાય. જાથુક વસ્તી આશરે દોઢ બે હજાર.

ઉગમણે ગામને ઘસીને ગંગાજી વહે છે. ઓતરાતે આથમણે માઈલ માઈલ સુધી ગંગાકાંઠે સાધુઓના નિવાસો આવેલા છે. તે અનુક્રમે ઉજેલી અને તાનસુ કહેવાય છે. નવી વસ્તીમાં ખાસ્સું લાંબું બજાર, જાત્રાળુઓ માટેની ધર્મશાળાઓ, મીઠાઈઓ, ચાની હોટેલો, સીધાં-સામગ્રી, રાંધી ખાવાનાં વાસણ, કંતાનજોડા, લાકડીઓ અને એવા જાત્રાળુઓના ખપના માલની દુકાનો, મંદિરો, અન્નક્ષેત્રો, સદાવ્રતો, વગેરે છે. નવી જૂની વસ્તી વચ્ચે બે ફર્લાંગ જેટલું અંતર છે. જૂની વસ્તી એ મૂળ ગામ. આશરે સો દોઢસો ઘરની વસ્તી. મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોની. ધંધો મુખ્યત્વે ખેતી અને જજમાનવૃત્તિ, અગર કહો કે જાત્રાળુવૃત્તિ. જાત્રાળુઓ દાનધર્મ કરે તેની આશાએ આખી જાત્રામોસમ ફેરા મારે.

નવી વસ્તીથી જૂની ગામવસ્તીમાં જતાં વચ્ચે કાશીવિશ્વનાથનું પ્રાચીન મંદિર આવે. આ પુરાતન મંદિર ઉપર તોળાઈ રહેલા ખોખડધજ વૃક્ષની ઊંચી ડાળે સને ૧૯૪૭ ના ઑગસ્ટની પંદરમીએ કોઈએ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ચડાવી દીધેલો ત્યારે આખી વસ્તીમાં અને સાધુઓમાં હોહા થઈ ગએલી. આ ગામ ટિહરી જિલ્લાના ડિવિઝન અથવા તાલુકાનું મથક છતાં આટલે દૂર (હરદ્વાર-રીશીકેશથી ૧૫૦ માઈલ) ઊંડાણના પહાડોમાં સરકારી અમલદાર વર્ગ સિવાય કોઈને તે દિવસે આઝાદી સાચેસાચ આવી એ સાચું લાગ્યું નહોતું, એ મને યાદ છે. સરકારી અમલદારોને ૧૫ મી ઑગસ્ટની ઉજવણી અંગેના હુકમો પહોંચ્યા નહોતા!

જૂના ગામની પડખે જ મેદાનની કોરાણે બેઉ વસ્તીને સાંકળતો સિવિલ લાઈન્સ જેવો નાનકડો લત્તો છે, જેમાં કોર્ટ હાઉસ (તાલુકા કચેરી), દવાખાનું, હિંદી અંગ્રેજી નિશાળો, ડાકઘર, વગેરે છે. તેમજ સબ ડિવિઝનલ ઑફીસર (જેને આ તરફ ડિપ્ટી કમિશ્નર કહે છે) રહે છે. જંગલાત, પોલીસ, હેલ્થ, ટપાલ વગેરે ખાતાના નાનામોટા અમલદારો પણ અહીં જ રહે છે. પાછળ કહ્યું તેમ, સાધુવસ્તીવાળા

વિસ્તારો ગામને ઉત્તર તેમજ પશ્ચિમ છેડે ગંગા-કાંઠેકાંઠે ફેલાએલા છે. સ્થાયી વસ્તી ઉપરાંત જાત્રાની મોસમમાં એટલે મે થી ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બર સુધી અને ખાસ કરીને મે-જૂન દરમ્યાન બીજી લગભગ તેટલી જ વહેતી (floating) વસ્તી અહીં હોય છે. આમાં રોજના સો બસેં પાંચસેં જાત્રાળુઓ, હંગામી વેપારી, દુકાનદારો, ખચ્ચર, ટટ્ટુ, ઝંપાન ડોળી કંડીવાળા, બોજા ઊંચકનારા ગઢવાલી તેમજ ડોટિયાલ મજૂરો, દૂધ શાક તેમજ ખાદ્ય સામગ્રીઓ વેચનારા, વગેરે હોય છે. મજૂરોને પહાડોમાં બધે 'કુલી' કહેવાનો રિવાજ છે. અંગ્રેજોએ આ શબ્દ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચલણી કર્યો.

આવડી વસ્તીવાળા આ ગામમાં વર્ષો સુધી ધોબી નહોતો. (થોડાં વર્ષથી હવે છે.) સાધુઓનું ગામ. કોનાં કપડાં ધુએ? જાત્રાળુઓ રોજેરોજની વાટ ચાલનારાં વટેમાર્ગુ હોય, અને પહાડી લોકોમાં તો બધે સર્વસામાન્ય માન્યતા એવી કે ધોવાથી કપડાં ફાટે! ઠંડા મુલક, તેથી આવી માન્યતા પડી હશે. જ્યારે ક્યારેક ધુએ ત્યારે પણ તેને માંડ અરધાં નીચોવે. વળ દઈને તો કદી નીચોવે જ નહિ. સૂકવ્યાં હોય ત્યાં કલાક બે કલાક ટપકતાં હોય! કપડાં ધોવા સારુ ચોરસ પથ્થર ભોંયે જડીને તેમાં ખાંડણીઆ કે નાના તગારા જેવો ખાડો કર્યો હોય. તેમાં પલાળીને મરદ બૈરાં જે ધોતું હોય તે ઊભું રહીને બેઉ પગે કચડે. ક્યારેક ખારો કે એવું વાપરે. દેશનાં ગામડાંની બનાવટોના સાબુ છેક હમણાં હમણાં આ તરફ વપરાવા લાગ્યા છે.

આઝાદી આવી એ અરસામાં એકવાર હું અહીંના ડિપ્ટી કમિશ્નરને એને ઘેર મળવા ગયો. ફોર્ટ હાઉસવાળા મકાનના જ એક ભાગમાં આવેલી ખડકીમાં થઈને માળ પર નીચું વળીને પેસાય તેવી લાદી ઉખડેલ બે નાની ઓરડીઓમાં રહેઠાણ. પોતે ચંબા વેંચીનો પહાડી. અનન્ય શિવભક્ત. ૧૦ વાગે કોરટ શરૂ થાય. પોતે રોજ સવારે ૯-૩૦ વાગ્યા સુધી વિશ્વનાથને ગંગાજળ અને બિલ્લીપત્ર ચડાવે, ને રાગડા તાણીને મહિમ્ન અને બીજાં શિવસ્તોત્રો ગાય. બિચારો ઘરભંગ. પુત્રકલત્ર કશું મળે નહિ, એટલે સાધુઓના ગામમાં શોભે એવો.

પણ એની 'ચારપાઈ' પરની ચાદર અને ઓશીકું જોઈને મને થયું કે વિશ્વનાથજીના લિંગ ઉપર પ્રવાહી બરફ જેવું ઠંડું ગંગાજળ ત્રણ કલાક રેડવાનું ઓછું કરીને મહિને બે મહિને પણ ચાદર ઓશીકું ધોતો હોય તો ભોળા શંભુ એને મોક્ષની ગેરંટી અચૂક વહેલી બક્ષે. લડાઈનાં વર્ષોમાં, ને ખરું પૂછો તો હમેશાં જ, આ પહાડોમાં 'દેસ'ના કાપડનો તીખો દુકાળ હોય. અને હું ઉપર કહી ગયો તેમ ધોવાથી કપડાં ફાટે એ સ્વાભાવિક માન્યતા. ઠંડા મુલકમાં ખીણો સિવાય ઉપરના પહાડી પ્રદેશોમાં પસીનો પણ ક્વચિત જ થાય. એટલે ગંગા નહાવાનું ખરું, પણ ધોવાનું એકંદરે ઓછું જ. બીજાં ખાતાંવાળા નાનામોટા અમલદાર વર્ગનો પોશાક પણ જાડો. હાથે કંતેલ ને ઘેર વણેલ ઊનનાં જ કપડાં હજુએ આ પહાડી ખેડૂતવસ્તીનાં ગામડાંઓમાં લોકોના શરીર પર મોટેભાગે જોવા મળે. ભણેલા અને અમલદાર વર્ગના લોકોમાં મીલોનાં કાપડ હવે ઓછાંવત્તાં આવ્યાં છે.

ઊંચા પહાડોની દુર્ભેદ્ય દીવાલો અને ખીણો વચ્ચે પુરાએલાં આ પહાડોનાં હજારો ટચુકડાં ગામડાંઓના લોકો હવાપાણીના આકરા તફાવતથી ડરીને 'નીચે' (દેશનાં મેદાનોમાં) જતાં બ્હીનારા અને એમ સદીઓ સુધી એક રીતે 'બંધિયાર' બની ગએલ જનસમાજના જીવ રહ્યા છે. અને છતાં સમયનાં પરિવર્તનોથી તેઓ છેક અસ્પૃષ્ટ રહ્યા છે એમ ન જ કહેવાય. લડાઈ અગાઉ પણ ગઢવાલના આ પહાડોમાં બદરી કેદાર વાળે રસ્તે ૫૦-૭૫ માઈલ સુધી મોટર રસ્તા અને ૧૧૦ માઈલ ઊંડાણે ગોચરના મેદાન સુધી વિમાન માર્ગ થએલો. હવે તો

મોટર બસો છેક પીપલકોટી–ગુલાબકોટી સુધી જાય છે અને વિમાનો ઠેઠ બદરીનારાયણ સુધી જઇ શકે છે, જો કે જાત્રાળુઓ વિમાનમાં જાત્રા ભાગ્યે જ કરે, તેથી કશી વિમાન સર્વિસ નથી. બીજે પણ હવે પહાડોમાં ખાસાં ઊંડાણો સુધી મોટર રસ્તાઓ ગઢવાલ કુમાઉં, સિમલાના પહાડો, બધે ચાલુ થયા છે ને હજુ વધ્યે જાય છે. ગંગોત્રી રસ્તે પણ હવે રીશીકેશથી ટિહરી થઈ ધરાસુ (૭૬ માઈલ) સુધી મોટર બસો દોડે છે અને ઉત્તરકાશી સુધી અને તેથી પણ અગાડી ૩૦ માઈલ સુધી જીપ દોડવા લાયક રસ્તા અમલદાર વર્ગે અહેવાલોમાં લખી દેખાડવા અને ભથ્થાં કમાવા કરી નાંખ્યા છે; જો કે જાત્રાળુઓ સારૂ મોટર બસો દોડી શકે તેવા બનાવતાં બીજાં દશ વરસ કાઢી નાંખે તો નવાઈ નહિ.

બીજું પણ સમયનું મોટુ પરિવર્તન જે આ પહાડોમાં ચાલનારને જ્યાં અને ત્યાં સહેજે નજરે પડે છે, તે પલ્ટનિયા સૈનિકોનું. એમ તો ગઢવાલકુમાઉંના પહાડી ખેડૂતો ચારપાંચ પેઢીથી અંગ્રેજોની દેશી પલ્ટનોમાં સિપાઈગીરી કરતા આવ્યા છે. બેઠા બારડોલીનાં ગામોમાંથી જેમ આફ્રિકા રળવા જનારા, તેમ ગઢવાલ-કુમાઉંનાં બાર હજાર ટચુકડાં પહાડી ગામડાં-માંથી અંગ્રેજોની પલ્ટનોમાં જનારા. ભાગ્યે કોઈ ગામડું એવું જડે જેમાં એકાદ બે કે વધુ પલ્ટનિયા હિંદી લશ્કરોમાં નોકરી કરનારા કે લશ્કરોનાં પેન્શન ખાનારા તમને ન જડે. રાજકીય આંદોલનો શરૂ થયા પછી આ લોકોમાં પણ થોડીક જાગૃતિ ને થોડાંક દેશાભિમાન આવેલાં. એક ગઢવાલી પલ્ટને પોતાના દેશી ભાઇઓ પર ગોળી ચલાવવાની ના પાડીને અંગ્રેજોની આકરી લશ્કરી સજાઓ પણ ખાધેલી. ૧૯૪૭ માં આઝાદી આવ્યા પછી એ લોકોને આપણી સરકારે માનપાન સાથે છોડ્યા.

૧૯૪૭ ની સાલમાં હું ઉત્તરકાશી હતો ત્યારે ટિહરી ગઢવાલ અને ગંગોત્રીના પહાડોમાં હું મહિનાઓ સુધી ફરેલો. તે વખતે તાજી પૂરી થએલ યૂરોપની લડાઈનાં વર્ષોમાં આ બાજુના જિલ્લાઓમાંથી અસંખ્ય પહાડી જુવાનો લશ્કરો-માં ગએલા. તેઓ બર્મા, આસામ, આરાકાન, મલાયા, સિંગાપોર, મિસર, ટયુનિશિયા, ઈટાલી, ફ્રાન્સ, જર્મની, એમ અનેક યુદ્ધક્ષેત્રો પાંચ ૭ વરસ ખૂંદી આવેલા, અને દુનિયાની જોકુખી ને જોખમોનો દોર ખાસી કિંમત ચૂકવીને જોઈ આવેલા. વળી એમણે જેમ પારકી માના જણ્યાઓની લશ્કરી ડિસીપ્લીનના દોર જોયા, તેમ તેઓ આટલા કાળ સુધી અકળ ગ્રેમરથી વીંટળાએલા રહેલા અંગ્રેજને અનેક કટોકટીને પ્રસંગે બીજા માટીપગા માનવીઓની પેઠે જ ભાગતો, બીખતો, કાલાવાલા કરતો ને ચીંથરાં ફાડતો પણ જોઇને આવ્યા. આવા આ પલ્ટ-નિયાઓને આ તરફના પહાડોમાં ઠેર ઠેર જૂના થઇ ગએલા ને મેલા ખાખી યુનિફોર્મોમાં તરેહવાર ચાંદબિલ્લા ને રંગબેરંગી ફીતા છાતીએ કે બાવડે લટકાવીને બાંયો ચડાવેલ ખમીસોમાં પહાડી ચડાવ ઢોળાવ ચડતા ઉતરતા, મોટરોમાં ચડતા કે મોટરબસોને કોક પહાડી ગામડાની કોરે ઉભી રખાવી ઉતરી પડતા, ને પોતાનું બિસ્તર બંડલ કે ટ્રંક લશ્કરી અદાથી ખભે નાંખીને ચાલી જતા જોઇએ ત્યારે આ ગરીબડા લોકોની વસ્તીવાળા પહાડોમાં આ કુતિંલા જુવાનોની સ્માર્ટનેસ (ચપળાઈ) પ્રત્યે માન અને પોરસની લાગણી ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી.

દુનિયાંની લડાઈ પૂરી થયા પછીનાં ૧૯૪૭ આસપાસનાં એ વર્ષોમાં આ પહાડી રસ્તાઓ ઉપર ચાલતા વટેમાર્ગું કે જાત્રાળુને વારે ચાલતાં જ્યાં ત્યાં મળતા કે માઈલ બે માઈલ ભેળા ચાલતા (વાતો પૂરી થયા પછી તો એ જુવાનો ફૂંકમાં આપણને પાછળ મૂકી અગાડી નીકળી જાય) જોવા મળતા. આ જુવાનો એકાદ જિજ્ઞાસુ જાત્રાળુને પોતાના લશ્કરી જીવનના વિવિધરંગી અનુભવો વર્ણવતાં ઠરી ન થાકે. દેશદેશના લોક, લશ્કરીઓ, 'જનરેલ કરનેલ

કમાન્ડર હક્સરો ', કૂચ, મોરચા, છાપા, ટ્રેન્ચોનાં જીવન, રાશનીંગ, ચાલુ તોપમારા બોમ્બમારા હેઠળ ધસારા કે પીછેહઠ, એ બધાંનાં વર્ણનો સુધારી વધારેલી આવૃત્તિઓમાં હોંશભેર આપણને આપે.

પોતાનાં અને પોતાની પલ્ટનનાં કે પોતાના 'હક્સરો'નાં પરાક્રમો તેમજ વીતકોની વાતો પણ 'युद्धस्य कथा रम्या'ને ન્યાયે એમની ઉમ્મરને માટે સુલભ અને સ્વાભાવિક એવી અતિશયોક્તિથી વધારીને પીરસે. અને છતાં તે સાંભળવી આપણને સ્વાદિષ્ટ લાગે. દિવસોના દિવસ પોતે ફક્ત બેપાંચ બિસ્કુટ ઉપર રહીને અને પાણી પણ કમ્મર-પરની થેલીમાંથી હુકમ મુજબ માપી માપીને જ પીને પોતાની આખી પલ્ટને ને 'હક્સરો' એ કેવા દિવસો કાઢેલા, પોતાની કોથળીમાંનું પાણી પણ નક્કી કરી આપેલ માપથી વધુ પીનાર ગોળીએ દેવાશે એવા હુકમો પણ કેવા નીકળેલા, પોતે કેવા કેવા મોરચા લડયા, કેવા દિવસો કાઢયા, સડી કોહવાઈને નરમ થઇ ગએલાં મુડદાંઓની પથારીઓ અને ઢગલાઓને કાદવની જેમ ખૂંદીને અને તેની વચ્ચે કાદવમાં બેમે તેમ બેસી રહીને રાતની રાતો ને દિવસો કેવા ગુજારવા પડેલા, એ બધાં વર્ણનો તેમને કરતાં સાંભળીએ ત્યારે ખરેખર આ નૌજવાન ગઢવાલીઓ માટે અભિમાન થયા વિના ન રહે.

પણ એ બધી એમની રોમાંચકારી કથાઓ સાંભળીને અને એ બધાં પરાક્રમો બદલ તેમને પૂરી શાબાશી આપ્યા પછી આખ્તે રહીને જ્યારે આપણે તેમને કહીએ કે આટઆટલી જહેમતો તેમણે કેવે વખતે અને કોના સારુ ઉઠાવી, જ્યારે દેશનેતાઓ અને હજારો લાખો દેશભક્તો આપણા દેશની આઝાદી માટે 'કરેંગે યા મરેંગે'ની મરણિયા લડત લડી રહ્યા હતા, બરાબર તેવે ટાંકણે તેમણે આપણા દેશને ગુલામીની જંજીરોમાં જકડી રાખનારા વિદેશીઓને જીવલેણ સંકટમાંથી ઉગારવા વગર શરતે ને માત્ર ભાડુતી સિપાઇઓ તરીકે જ એ બધી જહેમતો વેઠી એમ કહીએ, ત્યારે તેઓ લગાર ઝંખવાણા પડી જાય. પછી તો પોતે પણ આપણે પાટે ચડે ને અંગ્રેજ સિપાઇઓ તથા અમલદારોની એઇમાની, તુંડ-મિજાજી, જોહુકમી, ગોરાકાળા સિપાઇઓ તરફના વર્તનમાં તેમજ તે અંગેના નિયમોમાં વસમા ભેદભાવ, વગેરેનાં વર્ણનો તેટલા જ લાગણીભેર કરવા માંડે.

વળી બ્રહ્મદેશના પોતાના દિવસો દરમ્યાન હિંદી લશ્કરોમાં સુભાષબાબુની કારવાઇઓની બાતમીઓ કેવી આવતી ને તમામ હિંદી સૈનિકોમાં કેવી વિજળીવેગે ફેલાતી, આપણા લશ્કરીઓ તેમજ લશ્કરી અમલદારો પણ સુભાષબાબુને કેવા કેવા મળ્યે જતા હતા, તેમની મદદથી અને જપાનીઓની યુદ્ધસામગ્રીની મદદથી સુભાષબોઝ કેવા કેવા અને કયાં સુધી આવ્યા, સાવ નજીક પહોંચીને જો તે લોકો અમારી પલ્ટનને ઘેરી લે તો અમે અને અમારી પલ્ટનો તથા અમલદારોએ તેમને 'સરેન્ડર' થઈ જવાના કેવા કેવા મનસૂબા ઘડી રાખ્યા હતા, અને એ અંગે અમે કેવી ઇન્તેજારી ધરાવતા,—એ બધી ઘટનાઓ અને હકીકતોનાં વર્ણનો પણ કલ્પનાની સેળભેળ સાથે કરવા ન ચૂકે.

એકંદરે "અંગ્રેજે પોતાની મતલબ કઢાવી લઈને હવે અમને પલ્ટનોમાંથી 'ડિચારજ' કર્યા, પોતપોતાને 'ઘેર જઈ બૈરાંછોકરાંને મળો ને ઘરની ખેતી કરો' એમ સંભળાવ્યું, ને ઘણાભાગે કોઇને જ કશી જમીન જાગીર કે 'પેનસલ' ન આપ્યું" તે બદલ તેઓ ખાસો રોષ દર્શાવે ને 'કાંગરેસ' હવે પોતાને લશ્કરમાં ભરતી કરશે કે નહિ એમ ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછે. જો આપણે કહીએ કે કાંગરેસને તો લડાઈ લશ્કર એ બધું બહુ પસંદ નથી, એને દુનિયાં બધીમાં જ્યાં ત્યાં જઇને લડાઇઓ કરવી નથી, મહાત્મા ગાંધીની તો લડાઇ-લશ્કરની ચોખ્ખી ના જ છે,—ત્યારે તેઓ નિરાશ થાય.

વાઘે માણસનું લોહી ચાખ્યું એટલે પછી એને જેમ બીજાં પ્રાણીનો શિકાર કરવો

રૂચનો નથી, તેમ દુનિયાં બધી ધમરોળીને ઘેર આવેલા આ પહાડી રણજંગાઓને હવે પહાડોની ખેતી કરીને ખાટલા જેવડાં ખેતરો હાથકોદાળીથી ખોદીખણી, તેમાં ઝરણાંનાં પાણી વાળી અનાજ પકવવાં ને સરકારી અમલદાર આવે ત્યારે એને નીચા વળી સલામ કરીને જમીનમહેસૂલ ભરવાં, એ ભાવિ નાસીપાસી ઉપજાવે એ સ્વાભાવિક હતું.

આ ચિતાર ૧૦-૧૨ વર્ષ અગાઉનો છે. ત્યાર પછી તો ગંગાજીનાં પાણી ઘણાં ઘણાં વહી ગયાં. મહાત્મા ગાંધીજી ગયા ને કોંગ્રેસની ગાંધીનીતિ પણ આથમી. આજે ગઢવાલી કુમૈયા કે પહાડી નૌજવાન સૈનિકોનું લશ્કરી ભાવિ તે ઘડીએ લાગ્યું હતું તેટલું ધૂંધળું કે અંધારું રહ્યું નથી; ને એ બધાના દિલમાં આજે પૂરી હૈયાધારણ છે.

વેપાર બધો જેમ નીચલા પહાડોમાં પહાડી કે દેહરાદૂન બાજુના વૈશ્ય દુકાનદારોના હાથમાં તેમ ઉપલા ભાગના ઠંડા પહાડોનો વેપાર મોટેભાગે ભોટિયા વણઝારા લોકોના હાથમાં છે. નીચેના પહાડોના માલ લાવનારા ખચ્ચર ટટ્ટુવાળાનો ધંધો મોટર રસ્તા થતાં હવે ઝપાટાબંધ તૂટવા લાગ્યો છે. ભોટિયા લોકો ભૂતાનના નથી, પણ મધ્ય હિમાલય તરીકે ઓળખાતા પહાડોમાં અલ્મોડાની પ્રદેશની તળેટીએ ભોટ નામના પરગણામાં વસતી જાતીઓમાં ગણાતી વેપારી પહાડી કોમ છે. મજબૂત બાંધાની ને તિબેટ નેપાળ જેવા મંગોલ ચહેરામહોરાવાળી આ કોમ ઘેટાં બકરાં ટટ્ટુ અને યાકોની વણઝાર લઈને દર વરસે બરફમાળાઓ ઓળંગી તિબેટ જોડે વેપાર કરનારી બહુ કુશળ અને ખડતલ કોમ છે. જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધી ચોમાસે વણઝારો લઈને તિબેટ જાય ને શિયાળે નીચેની પહાડી ખીણોમાં થઈ છેક હરદ્વાર રીશીકેશ દેહરાદૂન કાશીપુર રામનગર હલદવાની ટનકપુર સુધી જાય. આ લોકો હિંદુસ્તાનમાંથી અનાજ, કાપડ, કરિયાણું, સૂકા મેવા, નીમક, તાંબાપિત્તળનાં વાસણ વગેરે, તિબેટ લઈ જાય છે ને ત્યાંથી વળતાં ટંકણખાર, તિબેટી ઊન, સુતરા (નાની શેતરંજીના કદના નરી ઊનના ગાલીચા), તિબેટી ટટ્ટુ, એવું એવું બદલામાં લાવે છે. આવા વણજમાં જાતમહેનતની ખેવડી કમાણી અને વેપારની કુશળતાથી આ કોમ પહાડોમાં ઠીક ઠીક સુખી છે ને વરસો વરસ જ્યસરોસરની ખેપો બરફમાળાઓ ઓળંગીને કરે છે. આ લોકોમાં તિબેટના કાયમી સંપર્કને લીધે ખાનપાન રહેણીમાં ઘણી તિબેટી રીતભાતો ને રિવાજો છે. તેમની પોઠો મુખ્યત્વે ઘેટાંબકરાંની હોય છે. ઉપરાંત ટટ્ટુ ઘોડાં અને યાકનો ઉપયોગ લદ્દુ જાનવરો તરીકે તેઓ કરે છે. તિબેટીઓની પેઠે તંબુઓમાં પડાવ નાંખી રહે, ને તિબેટ-હિંદુસ્તાનની ખેપો કરે. યાકનાં દૂધ છાશ માખણ વાપરે ને તિબેટી લોકોની પેઠે માખણમાં વલોવેલી નમકીન ચા દિવસમાં ૧૦-૨૦-૨૫ વખત પીએ.

આ ભોટિયા સ્ત્રીપુરુષો ઊંડાણોના ઠંડા પહાડોમાં વસતી બીજી કોમોની પેઠે જ ઘર-આંગણે, કે હરતાં ફરતાં હાથે ઊનનાં ફીંડલાં વીંટાળી હંમેશાં તકલી ઉપર જાડું ઊન કાંતે છે. એમની પોઠોનાં ઘેટાંબકરાંની પીઠે લાદવાની બેઉ પડખે લટકે એવી ને દરેકમાં પંદર પંદર રતલ વજન માય એવડા કદની કોથળીઓ ઊનની જાડી વાખરીઓની ગંઠેલી જાતે જ બનાવે છે, જે અરધામાં ચામડે મઢેલી હોય છે. પોઠિયાની ગુણોની જેમ ઘેટાં બકરાંની પીઠે તે બેઉ બાજુએ લટકતી લાદે છે ને પડાવે પહોંચ્યા પછી ઉતારી લઈ પોતાના તંબુઓની બાજુએ કે ફરતે તેની થપ્પીઓ રચીને ભીંતો બનાવે છે. આવા પડાવો પર આજુબાજુથી બળતણ ભેગું કરી ખુલ્લામાં રાંધે છે. તેમના તંબુઓ ઓસરી ઢબના તો કયારેક તિબેટીની જેમ ઉપરથી ખુલ્લા હોય છે, ને માત્ર પશ્ચિમના પવન સામે જ wind-screen તરીકે રક્ષણ આપે છે.*

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ. લેખકની લેખી પરવાનગી વગર આ લેખમાળા અગર તેનો કોઈપણ અંશ કે ભાષાંતર કોઈએ છાપી શકાશે નહિ.

રાજકીય નોંધ

પ્રો. પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર એમ. એ.

શિખર પરિષદ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ ને પશ્ચિમ એશિયા

તા. ૧૯ જુલાઈએ રશિયન વડાપ્રધાન ખ્રુશ્ચોવે તાબડતોબ શિખર પરિષદ ભરવાનું સૂચન કર્યું. કારણ "દુનિયા યુદ્ધના આરે આવી ગઈ હતી!" ત્યારપછી ચાર મહાસત્તાઓ (ફ્રાન્સ, બ્રિટન, રશિયા ને અમેરિકા) વચ્ચે શિખર પરિષદ ભરવા અંગે તાકીદનો ને લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને છેવટે શિખર પરિષદનું સૂચન હવામાં ઊડી ગયું! પણ ખ્રુશ્ચોવના સૂચન પરના આ ચાર મહાસત્તાઓના દૃષ્ટિકોણ કેવા રસિક હતા! રશિયાએ ભારત સુદ્ધાં આ ચાર મહાસત્તાઓ મળીને પાંચ રાષ્ટ્રોની શિખરપરિષદ ભરવા કહ્યું, ને તેમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રી મિ. હામરશુલ્ડ હાજર રહે એમ જણાવ્યું. અમેરિકાએ સૂચવ્યું કે ૧૧ રાષ્ટ્રોની બનેલી સલામતિ સમિતિની વિધિસરની બેઠકમાં મહાસત્તાઓના વડાઓ હાજરી આપે. બ્રિટને સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ઉપક્રમ હેઠળની આવી સલામતિ સમિતિ–શિખર પરિષદની કલ્પના આવકારતાં એવી ભૂમિકા લીધી કે મહાસત્તાઓના વડાઓ સલામતિ સમિતિની પેટા–સમિતિ તરીકે કામ કરે અને પોતાનું કામકાજ આ પેટા સમિતિ ખાનગીમાં કરે (જેથી પ્રચાર ને શોરબકોરને બદલે રીતસરની ને ગંભીર વાટાઘાટો માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાય). બીજી તરફ ફ્રાન્સે કહ્યું કે સંભાવ્ય શિખર પરિષદ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘથી તદ્દન સ્વતંત્રપણે બોલાવવી જોઈએ. ત્યાર બાદ અચાનક થોડા દિવસ મોસ્કોથી કોઈ સમાચાર ન આવ્યા! અને પછી પેકિંગથી માઓ–ખ્રુશ્ચોવ જાહેરાત આવી તે બાદ ખ્રુશ્ચોવે શિખર પરિષદની વાત છોડી દઈ ને સંયુક્ત રાષ્ટ્રની સામાન્ય સભાના તાકીદના અધિવેશનની માગણી કરી! આમ, ખ્રુશ્ચોવે રાજકીય હવામાં છોડેલાં બાણ છેવટે હવામાં જ ઓગળી ગયાં!! હવે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘનાં ૮૧ સભ્યોની બનેલી સામાન્ય સભા આગળ પશ્ચિમ એશિયામાંની કટોકટીનો પ્રશ્ન આવ્યો છે. છેલ્લા થોડા દિવસોથી ચર્ચાઓ ને સામસામા ઠરાવો આક્ષેપો વગેરેની આપ–લે થઇ રહી છે. પ્રમુખ આઇઝનહોવરે જાતે આ સામાન્ય સભામાં હાજરી આપીને ભાષણ પણ કર્યું તે જ અરસામાં અમેરિકાએ લેબેનનમાંથી પોતાનાં થોડાં દળો પાછાં ખેંચવાનું પગલું ભર્યું. આરબ રાષ્ટ્રવાદ વિષે આઇઝનહોવરે પોતાના ભાષણમાં સહાનુભૂતિભરી ને સમજણભરી વાત કરી. વળી સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને કાયમ માટે એક "ખડી" શાંતિસેના રચવાની આઇઝનહોવરે અપીલ કરી. એવી જ પ્રબળ અપીલ એમણે પશ્ચિમ એશિયાના સમગ્ર પ્રદેશના આર્થિક વિકાસ માટે પણ કરી એ નોંધપાત્ર છે. હવે આરબ રાજ્યો ને પશ્ચિમ એશિયાનું રાજકારણ થોડો વખત સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં ખેલાશે. દરમિયાન ત્રણ વસ્તુઓ હજી ન ભૂલવા જેવી છે. (૧) લેબેનન ને જોર્ડનમાંથી અમેરિકન બ્રિટિશ દળો હજી હટ્યાં નથી; (૨) જોર્ડનના રાજા હુસેનનું આસન સ્થિર નથી; (૩) પ્રમુખ નાસર પોતાનું સામર્થ્ય ને આરબ પ્રદેશની સિદ્ધિઓ મજબૂત કરવાની પેરવીમાં પડ્યા છે.

*

મિ. ડલેસ બ્રાઝિલમાં

ઓગસ્ટના પહેલા અઠવાડિયામાં અમેરિકાના પરદેશમંત્રી મિ. જોન ફોસ્ટર ડલેસ બ્રાઝિલની મુલાકાતે જઈ આવ્યા. દક્ષિણ અમેરિકાના જે વીસ દેશો સાથે અમેરિકા ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના કરારોથી જોડાએલું છે તેમાં બ્રાઝિલ મુખ્ય છે. છેલ્લા થોડા માસથી દક્ષિણ

અમેરિકાના કેટલાક દેશોમાં અમેરિકા-વિરોધી વરાળ જાગી છે એ હકીકત અમેરિકન ઉપપ્રમુખ નિક્સનની પેરૂ અને વેનેઝુએલાની મુલાકાતો વખતે સ્પષ્ટ જણાઈ હતી. આ વિરોધનું મુખ્ય ને મૂળ કારણ રાજકીય નહીં પણ આર્થિક છે. અમેરિકામાં અત્યારે આર્થિક મંદી છે, અને દક્ષિણ અમેરિકાના દેશો પોતાની ચીજોના નિકાસ વડે પહેલાં જેટલું હૂંડિયામણ મેળવી નથી શકતા. આ બાબતમાં અમેરિકા પોતાને મદદ નથી કરતું એમ આ બધા દેશોની ફરિયાદ છે. આ વર્ષના જૂનમાં બ્રાઝિલના પ્રમુખ કુબિટશેકે આઈઝનહોવરને પત્ર લખીને આ આખો પ્રશ્ન સમગ્રપણે તપાસવા વિનંતી કરી હતી. એના અનુસંધાનમાં, મિ. ડલેસ બ્રાઝિલની રાજધાની રિઓડિઝાનેરોની બે દિવસની મુલાકાતે જઈ આવ્યા એ મહત્ત્વની હકીકત છે. 'How to win friends and influence South America' નામનું પુસ્તક હવે મિ. ડલેસ લખે તો નવાઈ નહીં ! ! મિ. ડલેસે બ્રાઝિલમાં પણ ભારપૂર્વક સામ્યવાદી આક્રમણના ભયની વાત કરી. સંભવતઃ મિ. ડલેસના યજમાનોને આ ભયની વાત ગળે બહુ ન ઊતરી ! નિક્સનની જેમ ડલેસ સામે કઢંગા દેખાવો ન થાય એ માટે બ્રાઝિલની રાજધાનીમાં કડક ને ચાંપતો પોલીસ બંદોબસ્ત હતો. છતાં વિદ્યાર્થીઓનાં અમુક જૂથોએ ડલેસ-વિરોધી દેખાવો કર્યા જ: એમણે ચિતરેલાં અનેક સૂત્રમય બાવેઓ પૈકી એક સૂચક હતું: The U. S. has no friends, only interests ["અમેરિકાને મિત્રો કોઈ નથી, માત્ર હિતો છે ! "] બ્રાઝિલ એક મોટો દેશ છે. એની હાલની સવા ૭ કરોડની લોકવસતી ઝડપથી વધતી જાય છે. આર્થિક વિકાસ માટે બ્રાઝિલને નાણાંની ખૂબ જરૂર છે. બ્રાઝિલની અત્યારે બે મોટી જરૂરિયાતો છે : પોતે જે કાચો માલ પરદેશોમાં નિકાસ કરે છે તેની કિંમતમાં થતા ઘટાડાઓને અમેરિકાની મદદ વડે અટકાવવામાં આવે; અને અમુક (ને લાભદાયક) સપાટીએ કિંમત ટકાવી રાખવામાં આવે. આમ થાય તો જ નિકાસ દ્વારા જરૂરી ને સારી કમાઈ થઈ શકે. બીજી જરૂરિયાત આર્થિક સહાયની. પણ અત્યારે અમેરિકા પોતાના સંરક્ષણ પાછળ ને સામ્યવાદી ભયથી વ્યગ્ર બનીને દુનિયાભરમાં વિવિધ પ્રદેશોમાં લશ્કરી વ્યૂહરચના પાછળ જે અઢળક ધન ખર્ચે છે એ જોતાં તે દક્ષિણ અમેરિકાને કેટલી આર્થિક સહાય આપી શકશે એ એક સવાલ જ છે. છતાં, અમેરિકાએ કશુંક કરવું તો જોઈશે જ. મિ. ડલેસ એમાં સફળ થયા હશે !

*

માઓ—ખ્રુશ્ચોવ મુલાકાત

બહારની દુનિયા માટે ખૂબ અણધારી રીતે ને કંઈક ઓચિંતા, રશિયાના વડાપ્રધાન મિ. ખ્રુશ્ચોવ ત્રણ અઠવાડિયાં પહેલાં ચીનની મુલાકાતે જઈ આવ્યા. રાજધાની પેકિંગમાં ખ્રુશ્ચોવે ચીની પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ માઓ-ત્સે-તુંગ સાથે તા. ૩૧ જુલાઈથી તા. ૩ ઑગસ્ટ સુધી મંત્રણાઓ કરી અને ત્યારબાદ પેકિંગમાંથી બન્ને નેતાઓની સહીવાળું સંયુક્ત નિવેદન દુનિયા આગળ જાહેર કરાયું. ખ્રુશ્ચોવ સાથે એમના પ્રધાનમંડળમાંથી સંરક્ષણ પ્રધાન માર્શલ મેલિનોવસ્કી, પરદેશ ખાતાના કામચલાઉ પ્રધાન મિ. કુઝનેત્સોવ અને સામ્યવાદી પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય મિ. પોનોમોરેવ પેકિંગની મંત્રણાઓ વખતે હાજર હતા. ચીનના પ્રમુખ જોડે વડાપ્રધાન ચૂ-એન લાઈ, માર્શલ પેંગ દેહ-હુ, ચેન યી વગેરે પ્રધાનો ને સામ્યવાદી નેતાઓ હતા. આ મંત્રણાઓ એકાએક થઈ અને તે ચીનમાં થઈ એ સૂચક છે. મોસ્કોની સરખામણીમાં હવે પેકિંગ પણ મહત્ત્વનું કેન્દ્ર બની રહ્યું છે. વળી, આ મંત્રણાના

પરિણામે, ક્રુશ્ચોવે પોતાની શિખર પરિષદની વાત પડતી મૂકીને સંયુક્ત રાષ્ટ્રની સામાન્ય સભાના તાકીદના અધિવેશનનું સૂચન કર્યું એ પણ ચીનના રશિયા પરના પ્રભાવનું ઉદાહરણ છે. આ મંત્રણાઓ દરમિયાન બન્ને દેશોના વડાઓએ સામ્યવાદી દુનિયામાં દેખા દેતી લોકશાહીમય ને વિસંવાદી પ્રણાલિકાઓનો પણ જબરો વિરોધ કર્યો છે. અને યુગોસ્લાવિયાના પ્રમુખ ટીટોની આકરી ટીકા કરી છે એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે. ચીનના સામ્યવાદીઓ રશિયન સામ્યવાદી નેતાઓ સાથે સમાનતાની ભૂમિકા લેવા તત્પર છે (ને તૈયાર પણ થયા છે) એ હકીકત ક્રુશ્ચોવની પેકિંગની મુલાકાતથી સ્પષ્ટ થઈ છે.

*

નેહરૂ, ઇઝરેલ ને આરબ રાજ્યો

પરદેશો સાથેના સંબંધો અંગે ભારતે ને ખાસ કરીને વડાપ્રધાન નેહરૂએ અપનાવેલું સક્રિય તટસ્થતા ને સૌ પ્રત્યે મિત્રાચારીનું ધોરણ બધી બાબતોમાં ને એકસરખું જળવાયું નથી. એ ભારતની ને નેહરૂની કમજોરી છે એમ આપણે સ્વીકારવું રહ્યું. "દરેક રાષ્ટ્ર અમારું મિત્ર છે, અમે દરેકના મિત્ર છીએ" એમ કહેતાં કહેતાં "કેટલાંક રાષ્ટ્રો અમારા મિત્રો નથી, અમે કેટલાંક રાષ્ટ્રોની મૈત્રી માટે વધુ તત્પર છીએ" એ ભૂમિકા તરફ આપણે વળ્યાં છીએ! એ કડવા સત્યનું એક સ્પષ્ટ ઉદાહરણ ભારત અને ઇઝરેલના સંબંધો પરથી જોવા મળે છે. દસ વર્ષ પહેલાં ઇ. સ. ૧૯૪૮ના મે માસમાં, પશ્ચિમ એશિયામાં યહૂદીઓનું પોતાનું રાજ્ય ઇઝરેલ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ભારતે નવા રાજ્યની હસ્તી સ્વીકારી. પણ, આરબ દેશો ઇઝરેલના કટ્ટર દુશ્મનો શરૂઆતથી હતા ને છે. આરબોએ ઇઝરેલની હસ્તીને કાયદાથી માન્યતા નથી આપી. પ્રમુખ નાસરે તો ઇઝરેલ સામે હંમેશ યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં રહીને દુશ્મનાવટ વધારવા દીધી છે. ઇઝરેલ પ્રત્યેનો આરબ અણગમો સમજી શકવા છતાં ય ઇઝરેલ સામેની આરબ દુશ્મનાવટ હાનિકારક લાગે છે. બીજી તરફ, ઇઝરેલે દસ વર્ષમાં જે અડગ શ્રદ્ધા અને હિંમતથી તથા આંતરિક વહીવટમાં સમાજવાદી સરકારની રચના વડે, પોતાના દેશનો વિકાસ સાધ્યો છે એ અદ્‌ભુત સિદ્ધિ છે. પણ નેહરૂએ ઇઝરેલમાં ભારતીય રાજદૂત હજી સુધી મોકલ્યો નથી. આરબ રાષ્ટ્રોની મિત્રતા ને ગાઢ વિશ્વાસ ગુમાવવાનું નેહરૂ ને ભારત ન ઇચ્છે એ આપણો સ્વાર્થ સમજી શકાય ખરો; પણ, તો પછી, તટસ્થતા ને સાર્વત્રિક મિત્રાચારીની બડાશ આપણે થોડી ઓછી મારીએ! ઈ. સ. ૧૯૫૫ માં બાન્ડુંગમાં પ્રથમ એશિયાઈ આફ્રિકન પરિષદમાં ઈજિપ્ત ને અન્ય આરબ રાષ્ટ્રોની હાજરી ને મિત્રતા ખાતર નેહરૂએ ઇઝરેલનો ભોગ આપ્યો હતો. ઇઝરેલ એ પરિષદમાં હાજર રહી શક્યું નહોતું. પણ તાજેતરમાં નેહરૂએ સ્પષ્ટ વાત કરી છે ખરી: ઇઝરેલી રાષ્ટ્ર કાયમ માટે આરબ પ્રદેશમાં રહેવાનું છે એ હકીકતનો આરબ રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ એમ નેહરૂએ જણાવ્યું છે. નેહરૂએ ઉમેર્યું છે કે પશ્ચિમ એશિયાના કઠણ સવાલનો ઉકેલ લાવવો હોય તો ઇઝરેલની હસ્તી ચાલુ રહેવી જોઇએ ને આરબોએ ઇઝરેલ સામેની દુશ્મનાવટ મિટાવવી જોઇએ. આવી સાફ વાત કહીને નેહરૂએ પશ્ચિમ એશિયાની બાબતોના નિરાકરણના પ્રશ્નમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

*

લોકસભા, કેરલ અને હિંસા

લોકસભાની બેઠક ૧૧ મી ઓગસ્ટથી નવી દિલ્હીમાં શરૂ થતાંજ કેરળમાંની હાલની પરિસ્થિતિ પર જોરદાર ચર્ચા થઈ. પ્રજાસમાજવાદીઓએ કેરળની સામ્યવાદી સરકાર પર હિંસા,

'જુલમ ને અરાજકતા ફેલાવી રહ્યાનો આક્ષેપ કર્યો. કૉંગ્રેસે એવા જ કાંઈક આક્ષેપો કર્યા, સામ્યવાદીઓએ એને પડકારીને 'રાજકીય પ્રચાર' તરીકે વર્ણવ્યા. પંડિત નેહરુએ પોતાની અખબારી પરિષદમાં આ વિષય પરનું પોતાનું મૌન તોડ્યું ને સામ્યવાદી સરકારની સ્પષ્ટ ને કડક ભાષામાં ટીકા કરી. રાજકીય કારણોસર ઠંડા કલેજે વિરોધીઓનાં ખૂન થઈ રહ્યાં છે એવા આઘાતજનક સમાચાર પોતાને મળી રહ્યા હોવાનું નેહરુએ કહ્યું. લોકસભામાં આ આખી ચર્ચા 'સભામોકૂફીની દરખાસ્તો' પર થઈ, ને સ્વાભાવિક ને યોગ્ય રીતે અધ્યક્ષ શ્રી. અનંતશયનમ આયંગરે આ બધી દરખાસ્તોને નિયમબાહ્ય ઠરાવી. કેરળમાં કાયદો ને સુવ્યવસ્થા છે કે નહીં એ જોવાનો તે રાજ્યનો સવાલ છે, એમાં નવી દિલ્હીની સમવાય સરકાર માથું ન મારી શકે એવું અધ્યક્ષે કહ્યું; આમ છતાં, બીજી કોઈ રીતે આ પ્રશ્ન ચર્ચાવાની શકયતા વિષે એમણે નકાર નથી ભણ્યો. ખુદ વડાપ્રધાન ને સામ્યવાદી નેતા શ્રી. ડાંગેએ પણ ચર્ચાને આવકારી છે. આ અંગે બે ચાર મહત્ત્વના ને વિચાર કરવા જેવા સવાલો મનમાં જાગે છે. કેરળના આંતરિક પ્રશ્નો પર લોકસભા ચર્ચા કરે તો રાજ્યની સ્વાયત્તતા પર તરાપ નથી પડતી? કેરળને જ અપવાદ કેમ કરી શકાય? બીજું, રાજ્યો ને નવી દિલ્હી વચ્ચેના બંધારણીય ને અન્ય સંબંધો વિષે તપાસ ને ચર્ચા કરવી હોય તો એકલા કેરળને જ લક્ષમાં શા માટે રાખવું? અન્ય રાજ્યોમાંની પરિસ્થિતિ પર ચર્ચા કેમ ન થઇ શકે? ત્રીજી વાત હિંસાની. સામ્યવાદીઓ અહિંસક છે એવું તેઓ પોતે પણ 'નહીં' કહે! સાધન-શુદ્ધિ વિશે સામ્યવાદીઓ જરા પણ આગ્રહી નથી! એટલે કેરળમાં સામ્યવાદી હિંસા થઇ હશે પણ ખરી, અને તેમ હોય તે વસ્તુ નિંદાપાત્ર છે. પરંતુ અન્ય રાજ્યોની બિનસામ્ય-વાદી સરકારનાં કૃત્યો ને હાથ આ બાબતમાં ચોખ્ખાં છે ખરાં? ખુદ કેરળમાં પણ જ્યારે કૉંગ્રેસ સત્તા પર હતી, ત્યારે કૉંગ્રેસનો વહીવટ સાફ હતો? વળી, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય વિષે ઉહાપોહ કરીએ તો કેરળ સિવાયનાં રાજ્યોમાં પણ ૧૪૪મી કલમ જેવાં ઉદાહરણો અવારનવાર કે રોજ નથી બનતાં? નવી દિલ્હીમાં લોકસભામાં કેરળ ઉપર ચર્ચા જરૂર થાય, પણ એની પાર્શ્વભૂમિકામાં આ બધા પ્રશ્નોને તથા મુદ્દાઓને આવરી લેવાય તો ચર્ચાનો હેતુ વધુ સધાશે!

ભારત-પાકિસ્તાનના સંબંધો

અગિયાર વર્ષ પહેલાં ભારત ને પાકિસ્તાન એ બે જુદાં ને સ્વતંત્ર, સાર્વભૌમ રાજ્યો જાહેર થયાં ત્યારે હિંદુઓ ને મુસલમાનો એ બે જુદી પ્રજાઓ ને અલગ રાષ્ટ્રો છે એવો કાયદે આઝમ ઝીણાનો દાવો સફળ પુરવાર થયેલો લાગ્યો. આ બે મહાન પ્રજાઓ એક રાજ્યને એક સરકાર નીચે જીવી જ નહીં શકે એવો અજબ 'સિદ્ધાંત' મિ. ઝીણાએ રજૂ કર્યો; બ્રિટિશ સલ્તનતે એ 'સિદ્ધાંત' અમલમાં મૂકયો, રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ન છૂટકે એનો પરોક્ષ સ્વીકાર કર્યો. પણ શરૂઆતથી જ, પાકિસ્તાનના નેતાઓએ લાખ્ખો મુસલમાન ભાઇ-બહેનોને ભારત-તની કહેવાતી 'હિંદુ રાજ્ય ક્રૂરતા' તળે મૂકી દીધા! આજે હકીકત એ છે કે ભારતમાં વસતા મુસલમાનો પૂરી નાગરિક, રાજકીય ને અન્ય સ્વતંત્રતા ભોગવી રહ્યા છે; જ્યારે પાકિસ્તાનમાં વસતા હિંદુઓ (હવે એમની સંખ્યા જૂજ છે) ઘણી રીતે મુશ્કેલીમાં છે. એટલું જ નહીં, પાકિસ્તાનમાંની ખુદ મુસલમાન પ્રજા પણ નાગરિક, આર્થિક, રાજકીય વગેરે સ્વાતંત્ર્યોથી મોટા પ્રમાણમાં વંચિત રહી છે! ભારત અને પાકિસ્તાનની રચનાના પાયામાં જ, દુશ્મનસીએ, પરસ્પર માટે શંકા ને અણવિશ્વાસ પડેલાં છે. સ્વાભાવિક રીતે મિત્રાચારી

[અનુસંધાન પૃ. ૨૪૮

મારા મુસાફરીના હાસ્યજનક અનુભવો

વત્સલા મહેતા

આપણે દેશમાં મુસાફરી કરતાં હોઈએ છીએ કે પરદેશમાં, આપણને હંમેશાં જાતજાતના અનુભવો થાય છે. તેમાં ઘણાખરા હાસ્યજનક હોય છે.

ગયે વર્ષે ઉનાળામાં અમે સીમલા ગયાં હતાં. ત્યાં દસેક દિવસ રહીને કુલુ વૅલી જવાનું નક્કી કર્યું. એક જીપ ભાડે કરીને એક વહેલી સવારે કુલુ જવા નીકળ્યાં. અમારો ડ્રાઈવર પહાડી હતો. છેક સાંજે મંડી ગામે પહોંચ્યાં. ત્યાં જમીને ઊંચે પહાડ પર આવેલાં ડાકબંગલામાં સૂઈ ગયાં. બીજે દિવસે સવારે દસેક વાગે કુલુ જવા નીકળ્યાં. મંડીના બજારમાંથી જીપ નીકળી કે ડ્રાઈવર કહે: "મારી જુતી સાંધવા આપી છે તે મોચીને ઘેરથી લેતો જાઉં." બજારમાં એક નાના ઘર આગળ આવીને ડ્રાઈવરે ખૂબ બૂમો પાડી એટલે એક ડોસો બહાર આવ્યો. ડ્રાઈવરે પૂછ્યું: "મારી જુતી સાંધી કે નહિ?" મોચી કહે: "બસ, હવે અડધા જ કલાકની વાર છે." અમને અડધો કલાક ખોટી થવાનો વખત નહોતો એટલે અમે કુલુને રસ્તે આગળ ચાલ્યાં. ડ્રાઈવર કહે: "સાબ! છ મહિનાથી મારી જુતી આ મોચી પાસે પડી છે ને દર વખતે અડધા કલાકની મહેતલ આપે છે." અમે આશ્ચર્યસહ ડ્રાઈવર સામે જોઈ રહ્યાં અને પછી ખડખડાટ હસી પડ્યાં. અમે કહ્યું: "ત્યારે બીજા કોઈને સાંધવા આપ ને?" તો ડ્રાઈવર કહે: "ના હવે! કાંઈ નહિ. વરસમાં બે ત્રણ વાર કુલુથી સીમલા ને સીમલાથી કુલુ જાઉં છું ત્યારે રસ્તામાં ડોસાને પૂછતો જાઉં છું. દર વખતે અડધા કલાકની મહેતલ આપે છે ને મને કોઈ દિવસ અડધો કલાક ખોટી થવાનો વખત નથી હોતો." મને થયું: "'સઈની સાંજ ને મોચીનું વ્હાણું' કહેવત અહીં આખરે ખરી પડી!"

★

એકવાર ટ્રેનમાં દિલ્હી જતાં હતાં. અમારા ડબ્બામાં એક ગૃહસ્થ તેમના કુટુંબ સાથે હતા. ટ્રેન થોડી ચાલી ત્યાં અમારી નજર એક ખૂણામાં એક નાના કૂતરા પર પડી. એ કૂતરું ઊભું થઈને પૂંછડી હલાવતું અમારી પાસે આવ્યું. એને ગળે પટ્ટી હોવાથી અમે સમજ્યાં કે સામેની સીટ પરના ગૃહસ્થનું હશે. અમે નાસ્તો ખાતાં હતાં તેમાંથી થોડો એને આપ્યો. અમારી પાસે ખાઈને કૂતરું પેલા સામેના કુટુંબ પાસે ગયું. એ લોકો પણ નાસ્તો ખાતાં હતાં એટલે થોડી પુરીઓ કૂતરાને આપી. આમ બે ત્રણ વખત એ કૂતરાને બન્ને કુટુંબો પાસેથી મળ્યું. તે પછી થોડી વારે મારાથી રહેવાયું નહિ એટલે મેં પૂછ્યું: "તમારું કૂતરું સરસ છે હોં! પણ દર વખતે બહારગામ જાઓ છો ત્યારે તમે એને સાથે લઈ જાઓ છો?" "મારું કૂતરું?" પેલા ગૃહસ્થ બોલી ઊઠયા. "તમે ખાવાનું આપ્યું એટલે હું તો સમજ્યો કે તમારું કૂતરું છે!" "ના, ના," મેં કહ્યું, "હું તો સમજી કે તમારું કૂતરું છે એટલે મેં ખાવાનું આપ્યું." "અરે!" પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું, "હું સમજ્યો કે તમારું કૂતરું છે એટલે હું તો ખાવાનું આપતો હતો!" બૂમાબૂમ ને હોહો થઈ ગઈ. કૂતરાને બન્ને કુટુંબો તરફથી થોડો લાકડીનો પ્રહાર મળ્યો. બીચારા કૂતરાને નધણિયાતાનો સિક્કો

મળ્યો તેની સાથે જ માનપાન ઉતરી ગયાં. બન્ને તરફથી 'હડહડ' થયું. આખરે બીજું સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે બન્ને કુટુંબનાં છોકરાંઓએ મળીને કૂતરાને ધક્કા મારીને કાઢી મૂક્યું! અલબત્ત કૂતરાને આ એકદમ માનમાંથી અપમાનના પલટા વિષે નહિ જ સમજાયું હોય!

★

પરદેશમાં પણ ઘણીવાર અનેક હાસ્યજનક અનુભવો મુસાફરીમાં થાય છે. સ્ટીમરમાં અમેરિકા જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. લંડન પહોંચતાં પહેલાં સ્ટીમર નેપલ્સ ઊભી રહી. અમારી જોડે સ્ટીમર પર એક સરદારજી હતા. એમની મિત્રાચારી થઈ એટલે નેપલ્સ બંદર જોવા એમની સાથે ઊતર્યાં. જેવાં ગામમાં પેઠાં કે પાછળ ત્રણ ચાર ઇટાલિયનો પળ્યા. એક હાથની આંગળીથી બીજા હાથની હથેલી પર લટપટ લટપટ અવાજ કરતા જાય અને સરદારજીની દાઢી અને વાળ તરફ આંગળી ચીંધતા જાય. અમે સમજ્યાં નહિ. થોડીવાર થઈ અને ટોળું પાછળ વધતું ગયું. આખરે અમે એક ઇટાલિયનને પૂછ્યું ત્યારે ભાગ્યાતૂટ્યા અંગ્રેજીમાં એણે સમજાવ્યું કે આ તો ઇટાલિયન હજામો હતા અને તે એમ સમજેલા કે સરદારજીની દાઢી ને વાળ હજામત વગર વધી ગયેલાં એટલે એમની હજામત કરવા માગતા હતા!! બીચારા સરદારજી! એવા તો ગભરાઈ ગયા! અમે ઘણું સમજાવ્યું કે સરદારજીના ધરમમાં વાળ કાપવાની મના હતી, પણ પેલાઓ સમજે જ નહિ ને! આખરે સરદારજી ઝટ સ્ટીમર ભેગા થઈ ગયા! તે પછી ત્રણ દિવસ સ્ટીમર નેપલ્સ બંદરે ઊભી રહી પણ એકે દિવસ સરદારજી બહાર જ ના નીકળ્યા!

★

લંડનથી ન્યુયૉર્ક પ્લેનમાં ગયાં. પ્લેન ઊપડવાને વાર હતી, એટલે ઍરપૉર્ટ પર ફરવા નીકળ્યાં. એક ખૂણામાં પાઇલટ બેઠો હતો. હાથમાં ચોપડી હતી તે વાંચતો હતો. મેં ફરતાં ફરતાં ચોપડી પર નજર નાખી તો તેના પાના પર નજર પડી ને હું ચમકી. પાના પર મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું: "પ્લેન ઉડાડતાં કેમ શીખવું—પાઠ નવમો." મારા પેટમાં તેલ રેડાયું. "આ તો હજી પ્લેન ઉડાડતાં શીખે છે! હે ભગવાન! અમારું શું થશે? આ પાઇલટ અમારા નસીબે ક્યાંથી આવ્યો?" પ્લેન ઊપડવાનો વખત થયો ને પ્લેનમાં બેઠાં. ન્યુયૉર્ક જતાં આખે રસ્તે મનમાં ફફડાટ થાય કે હમણાં પાઇલટ ભૂલ કરશે અને અમારું આવી બનશે! આખરે સહીસલામત ન્યુયૉર્ક પહોંચ્યાં ને મેં ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો. ઊતરીને તરત હું પાઇલટને મળવા ગઈ. મેં કહ્યું: "ભાઈ! અમે તો પ્લેનમાં બીકથી મરવા જેવાં થઈ ગયાં હતાં. હવેથી કોઈ દિવસ પૂરું શીખ્યા વગર પ્લેન ઉડાડીશ નહિ." પાઇલટ હતો જબરો મશ્કરો. તે કહે: "અરે બહેન! સો ટકા જ્ઞાન, આવડત અને અમારી પાઇલટની ડીગ્રી વગર અમારાથી પ્લેન ઉડાય? આ તો તમારા જેવા મુસાફરોને જરા બનાવવા હું ઘણીવાર આ ચોપડી લઈને બેસું છું. પછી બધાં ગભરાય તે જોવાની એવી મઝા આવે છે!"

★

પેરિસમાં વેરસાઇનો વિશ્વવિખ્યાત મહેલ જોવા ગયાં. બસમાં નીકળ્યાં. સાથે એક ફ્રેન્ચ ભોમિયો હતો અને અનેક પરદેશી મુસાફરો બસમાં હતાં. રસ્તામાં જ્યાં જ્યાં જોવાનાં

સ્થળો આવે ત્યાં ત્યાં ઊતરી, જોઈને પાછાં બસમાં બેસી જઈએ. દરેક વખતે પાછાં બેસીએ ત્યારે ભોમિયો ઘેટાં-બકરાંની જેમ અમને ગણી લે. વેરસાઈનો મહેલ જોઈને પાછાં બસમાં બેઠાં ત્યારે એક બહેન ખૂટ્યાં. ભોમિયાએ બૂમાબૂમ કરી મૂકી. અમે બધાંએ ઉતરીને શોધાશોધ કરી. આખરે એક જણે ભોમિયાને પૂછ્યું: "અરે! પણ એ બહેન દેખાવમાં કેવાં છે તે કહે તો આટલા બધા લોકોમાં શોધવાનું સરળ પડે." ભોમિયો ફ્રેન્ચ હતો એટલે જરા રસિક હતો. તે કહે : "દેખાવમાં? અરે! દેખાવમાં તો તે એક સુંદર ફૂલ જેવાં છે." અમે બધાં, અને ખાસ કરીને અમારી ટોળીના યુવાનો, એક ફૂલ જેવી સુંદર યુવતીને શોધવા લાગ્યાં. ત્યાં ભોમિયાએ બૂમ પાડી: "બહેન આવી ગયાં છે." અમે બધાં એ ફૂલ જેવી યુવતીને જોવાની ઉત્સુકતામાં ઉતાવળે બસ તરફ ગયાં. તો શું જોયું? એક સીત્તેર વર્ષનાં, ચીમળાઈ ગયેલાં, પાતળાં ડોશીમા બસમાં બેઠેલાં! અમે બધાં ભોમિયા પર ચીઢાયાં. "શું આમને તું સુંદર ફૂલ કહે છે? કાંઈક તો સાચું બોલવું હતું?" તો ભોમિયો કહે: "કેમ, ફૂલ નહિ? આ ડોશીમાને પોતાને મનથી તો એક સુંદર ફૂલ જ છે ને?" અમે બધાં ભોમિયાના વાક્ચાતુર્ય પર હસી પડ્યાં.

★

ગયે વર્ષે નોર્વે ગયાં ત્યારે બર્ગનથી નાની સ્ટીમરમાં બે દિવસની સમુદ્રની મુસાફરી કરવા નીકળ્યાં. સ્ટીમર નાની એટલે ઓળખાણ ઝટ થઈ. યુરોપિયન લોકો મળતાવડા બહુ હોય છે પણ ભાષાની મુશ્કેલીને લઈને આપણી સાથે બહુ છૂટથી વાતો નથી કરી શકતા. બે ભલી નોર્વેજિયન સ્ત્રીઓની ઓળખાણ થઈ. અમે કયાંથી આવ્યાં છીએ, અમારો દેશ કેવો છે, વગેરે પૂછ્યું. બન્નેને બહુ ઓછું અંગ્રેજી આવડે. અમે જમીને બહાર તુતક પર બેઠાં પછી એક બહેન પૂછે, "તમને આજે જમવાનું ભાવશે?" મેં કહ્યું : "રાત્રે જમણ ભાવશે કે નહિ તે અત્યારથી કેમ કહી શકાય?" બે ચાર વખત એણે એ જ સવાલ પૂછ્યો. દરેક વખતે મેં એ જ જવાબ આપ્યો. બહેન મારી સામે જોઇ રહ્યાં ને પછી સવાલ પૂછવાનું છોડી દીધું.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠ્યાં અને નાસ્તો કરીને તુતક પર આવીને બેઠાં. ત્યાં પેલાં બહેન આવ્યાં; મને પૂછે, "આજે રાતે તમને ઊંઘ આવશે?" મેં આશ્ચર્યસહ પૂછ્યું : "અત્યારથી હું કેમ કહી શકું?" ફરીથી એ નોર્વેજિયન બહેનના મોં પર આગલા દિવસ જેવી ગૂંચવણ દેખાઈ, ને ફરીથી એ જ સવાલ પૂછ્યો. મેં ફરીથી એ જ જવાબ આપ્યો. આખરે એણે બીજી વાત માંડી.

પછી સાંજે અમે બહુ વિચાર કર્યો કે આ બહેન દર વખતે ભવિષ્ય વિષે કેમ પૂછે છે? શું એ મને કોઈ જ્યોતિષી માને છે? આખરે એકદમ ખ્યાલ આવ્યો. એ બહેન તો મને ભૂતકાળ વિષે પૂછતાં હતાં! પણ અંગ્રેજી ભાષાના અજ્ઞાનને લઇને ભવિષ્યકાળ વાપરતાં હતાં!! જ્યારે એમણે પૂછ્યું કે "તમને ખાવાનું ભાવશે?" અને "તમને રાતે ઊંઘ આવશે?" ત્યારે ખરેખર એ એમ પૂછવા માગતાં હતાં કે "તમને ખાવાનું ભાવ્યું?" અને "તમને રાતે ઊંઘ આવી હતી?" ખ્યાલ આવતાંની સાથે જ આ ભાષાના ગોટાળા પર ખૂબ જ હસવું આવ્યું.

★

થોડાંએક વર્ષો પર એક વર્ષ માટે અમેરિકા રહેવા જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ન્યુયૉર્ક રાજ્યના યુટિકા શહેરમાં રહેવાનું હતું. ન્યુયૉર્કથી ટ્રેનમાં યુટિકા પહોંચ્યાં. સ્ટેશન પરથી ટેક્સી કરીને સીધાં અમારે માટે નક્કી કરી રાખેલા ભાડાના બંગલામાં રહેવાં ગયાં. જેવાં સામાન લઈને ઊતર્યાં કે ઘરની ચારે તરફથી "ઓ, ઓ, ઓ," એવા અવાજો સંભળાયા. અમારા પગ આગળ થોડાં નાનાં તીર આવીને પડ્યાં.

અમે આવો આવકાર (!) પરદેશમાં જોઇને ખૂબ નવાઈ પામ્યાં. હું બાગમાં જોવા નીકળી. જોયું તો દરેક મોટા ઝાડની પાછળ ને મોટા છોડની પાછળ રેડ ઇન્ડિયનો માથે પહેરે તેવાં રંગીન પીંછાં દેખાયાં. પાસે જઈને જોયું તો નાના નાના અમેરિકન છોકરાઓ રેડ ઇન્ડિયનો જેવો વેશ પહેરીને અને માથે પીંછાં પહેરીને ઝાડને છોડની પાછળ સંતાયા હતા! બધાનાં હાથમાં નાનાં નાનાં તીર કામઠાં હતાં! અમને જોઇને ફરી "ઓ ઓ" અવાજ કરવા લાગ્યા. અને પછી અમે વધારે પાસે આવ્યાં એટલે બૂમો પાડતા નાસી ગયા. અમને ત્રણેને આ જોઇને અત્યન્ત નવાઈ લાગી.. પણ કાંઈ સમજણ ના પડી. બીજે દિવસે બાજુનાં પડોશી બહેન મળવા આવ્યાં. અમે ગઈ કાલના બનાવ વિશે પૂછ્યું ત્યારે તે હસી પડ્યાં. તે કહેઃ "તમે આવવાનાં હતાં ત્યારે આ લત્તાનાં છોકરાંઓને કહેવામાં આવ્યું હતું કે "ઇન્ડિયન્સ રહેવા આવવાનાં છે." અહીં અમેરિકામાં "ઇન્ડિયન્સ"નો અર્થ "રેડ ઇન્ડિયન્સ" થાય છે. તેથી આ છોકરાંઓ તમને રેડ ઇન્ડિયન્સ સમજીને પોતે પણ રેડ ઇન્ડિયનોનો પોષાક પહેરીને તમને જોવા ઊભાં હતાં! પોતે બહુ હોંશિયાર છે એમ બતાવવા તીર તમારી આગળ માર્યાં હતાં." અમને આ સાંભળીને બહુ રમૂજ ઉપજી. પછી થોડા વખત રહ્યાં એટલે બધાં છોકરાંઓ સાથે ઓળખાણ થઇ એટલે એ બધાને 'ઇન્ડિયન્સ' અને 'રેડ ઇન્ડિયન્સ' વચ્ચે ફેર સમજાવ્યો.

આવા તો અનેક હાસ્યજનક અનુભવો દેશમાં અને ખાસ કરીને પરદેશમાં થયા છે. પણ બધા અત્યારે ક્યાં કહેવા બેસું? પણ એ બધાંમાંથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે—પૃથ્વીને છેડે જઈએ તો પણ મનુષ્યસ્વભાવ સરખો જ હોય છે. *

૯

આચાર રસાયન

વૈદ્ય નવનીતલાલ બ. પંડ્યા ગૃહીતાયુર્વેદશાસ્ત્ર

લાંબું આયુષ્ય અને સ્થિર આરોગ્યની પ્રાપ્તિ માટેનો એક ઉપાય રસાયનનું સેવન છે. પહેલાના જમાનામાં માનવીની આયુષ્યમર્યાદા ચારસો વરસની હતી એમ કહેવાય છે. શરીરનું બળ અને આરોગ્ય પણ એટલું જ સ્વસ્થ હતું. કાળક્રમે અધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી આયુષ્ય, આરોગ્ય અને બળ ઘટવા માંડ્યું. અને એથી જ મનુષ્યોનું સુખ ઓછું થયું. વ્યક્તિ અને સમાજ પણ ધીરેધીરે દુઃખી થવા લાગ્યાં.

ધર્મ એટલે ફક્ત દેવપૂજન–અર્ચન જ નહીં. દર્શનશાસ્ત્રીઓએ ધર્મની વ્યાખ્યા બહુ જ જુદી રીતે આપી છે. કણાદકૃત પ્રશસ્તભાષ્યવાળા 'વૈશેષિકદર્શન'માં કહ્યું છે કે પદાર્થના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી જ મોક્ષ થાય છે. એટલે કોઈ પણ વસ્તુના સાર–અસારનો વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરવો–નિર્ણય કરવો એનું નામ ધર્મ.

આ પ્રકારના સનાતન ધર્મનો દિવસે દિવસે હ્રાસ થતો ગયો અને તેની અસર આખા જગત ઉપર પડી છે. માનવમાત્ર એમાંથી કોઈ પણ બાકી નથી. જે રોગોનાં નામ આજથી એક દશકા પૂર્વે સાંભળવામાં પણ આવ્યાં ન હતાં તે રોગો દિવસે દિવસે વધતા જાય છે. અનેક નવીનવી દવાઓ પ્રચારમાં વધતી જાય છે. ઘણા જ્ઞાનસંપન્ન, વિદ્યાસંપન્ન પુરુષો પેદા થાય છે, સંશોધન થાય છે, પણ શું કોઈએ આ વધતી જતી બીમારીઓને અટકાવવાનો ઉપાય શોધ્યો છે? રોગ મટાડવા માટેના ઉપાય શોધાય છે. રોગ મટાડવા માટે રોગની સામે શરીરમાં વિરોધશક્તિ પેદા કરાય છે, પણ તે જ વિરોધશક્તિ રોગનો નાશ કર્યા પછી શરીરના બીજા સજીવ કોષોને પણ ખાઈ જાય છે અને તેનાથી બીજા અનેક નવા રોગો પેદા થાય છે! આયુર્વેદમાં રોગને મટાડવાના ઉપાયો બતાવ્યા છે, પણ સાથે સાથે રોગ શરૂઆતથી પેદા જ ન થાય તે માટેના પ્રાથમિક ઉપચારો ઉપર પુષ્કળ ધ્યાન અપાયું છે અને તેને માટે જ આયુર્વેદના અધ્યયનમાં સ્વસ્થવૃત્તનો સ્વતંત્ર વિષય મૂકવામાં આવ્યો છે. આહારાદિને પરિણામે થતા શારીરિક રોગો ઉપર વાતાવરણની તેમજ કેટલાંક શુભાશુભ કર્મની શરીર ઉપર અને મન ઉપર વિચિત્ર અસર થવાથી પણ અનેક રોગ થાય છે એમ આધુનિક વિજ્ઞાન હવે ધીરેધીરે માનવા લાગ્યું છે. આયુર્વેદ તો વર્ષોથી પોકારીને કહે છે કે विषादो रोगवर्धनानाम्। વિષાદ એ અનેક રોગો વધારનાર છે, આ બધાનો એક જ ઉપાય આયુર્વેદમાં સૂચવ્યો છે અને તે આચાર રસાયન.

સામાન્ય રીતે 'રસાયન' શબ્દથી એમ માનવામાં આવે છે કે રસ–ભસ્મ કે માત્રાનું સેવન કરવાથી જે રોગ મટે અગર સ્વસ્થતા મેળવાય તેનું નામ 'રસાયન' છે. रसस्य अयनम् रसायनम्। ષડ્વિધ ખોરાકમાં પેદા થયેલ ઉત્તમ પોષક રસ જે રક્ત દ્વારા આખા શરીરમાં ફરે છે અને રક્ત, લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્યને પોષણ આપે છે, તે ક્રિયાને પણ રસાયન કહે છે. આ પોષક રસ જેટલો ઉત્તમ કક્ષાનો હશે તેટલી શરીરની ધાતુઓ ઉત્તમ પ્રકારે પેદા કરશે. જે જાતનો ખોરાક ખાધો હશે (સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી) તે પ્રકારનો રસ પણ પેદા થશે અને તેવા પ્રકારના રસથી શરીરનું બંધારણ ઘડાઈને–પોષાઈને બુદ્ધિ, વિચાર, જ્ઞાન, આયુષ્ય વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે; તેથી જ સામાન્ય લોકો પણ કહે છે કે, 'અન્ન તેવો ઓડકાર' જેવું આપણે અન્ન ખાઈએ તેવી જ આપણી બુદ્ધિ થાય છે. આ ઉપરાંત ખોરાક, શુભાશુભ કર્મ, તેમ જ આપણી રહેણીકરણીની આ પોષક

રસ પેદા થવા ઉપર ખાસ અસર હોય છે. અને તેથી, આચાર રસાયન નામના નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ–વિચાર ઇત્યાદિની આવશ્યકતા હોય છે. કેવળ[1] રસાયન દ્રવ્યોના સેવનથી જ બુદ્ધિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થતી નથી. અમુક પ્રકારના આચાર (ક્રિયાકર્મ) મેધ્ય અને આયુષ્યવૃદ્ધિકર હોય છે; જેમ કે સતત અધ્યયન, વાદ (શાસ્ત્રચર્ચા, સંભાષા), અન્ય શાસ્ત્રોનું અવલોકન તેમ જ શાસ્ત્રના પંડિતો સાથે સંસર્ગ એ બુદ્ધિ–મેધાની વૃદ્ધિ કરનાર છે[2] તથા પહેલાંનું ખાધેલું અન્ન પચી જાય પછી બીજું અન્ન ખવાય. વેગોને એટલે કે કુદરતી હાજતોને (વાયુ, મળ, મૂત્ર, છીંક, તૃષા, ભૂખ, ઊંઘ, ઉધરસ, શ્રમ, શ્વાસ, બગાસું, આંસુ, ઊલટી, શુક્ર: આ ચૌદ પ્રકારના વેગ એ શરીરની કુદરતી ક્રિયાથી પેદા થનારા છે. તેને કોઈ પણ કારણે જબરજસ્તીથી રોકવા નહિ અને એ રોકવામાં આવે તો ઉદાવર્તજન્ય અનેક વ્યાધિઓ પેદા થાય છે.) ને રોકવી ને બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા (કોઈને પણ શારીરિક કે માનસિક કષ્ટ ન દેવું તે) તેમ જ સાહસ કર્મનો ત્યાગ એ આયુષ્યને વધારનારાં છે.[3]

આયુર્વેદમાં દર્શાવેલું આચાર રસાયન એ આજના વિશ્વને ચેતવણીરૂપ છે. હાલમાં પરિસ્થિતિ એવી બની ગઈ છે કે ઉપાધિમય જીવનને કારણે રાયથી માંડીને રંક સુધીનું કોઈ પણ દુઃખ વગરનું નથી. જીવનમાં ચિંતા, શોક, આયાસ વગેરે પેદા કરનાર અનેક કારણો ઉપસ્થિત થયાં છે. બીજી બાજુ મનને શાંતિ મળે એવી ક્રિયાઓનો લોપ દિવસે દિવસે થતો જાય છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે, मन. एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः। મનુષ્યને સુખ કે દુઃખનું કારણ એ મન છે. ઉદ્વિગ્ન મનને શાંત કરનાર સંધ્યા, પૂજા, વ્રત, મૌન, ભૂતદયા, વૃદ્ધ અને અતિથિનું સન્માન વગેરે હવે થતું નથી અને તેને બદલે સતત કાર્ય, વ્યગ્રતા અને તેનાથી ચિંતાતુર રહેતા મનની અસર હૃદય, મસ્તિષ્ક, વૃક્ક (અં. કીડની), અધિવૃક્ક (અં. એડ્રિનલ), અગ્ન્યાશય (અં. પેનક્રિયાસ) અને રસરક્તનું વહન કરનાર ધમનીઓ ઉપર વિશેષ પડે છે, જેથી તે તે અવયવના રોગોથી તે માણસો પીડાય છે.

અનેક કંપનીઓના ડાયરેક્ટર, ઉદ્યોગપતિઓ, રાતદિવસ પ્રેક્ટિસમાં પડ્યો રહેતો ચિકિત્સક, અતિશય કાર્ય અને પોતાના ઉપરી અમલદારની વક્રદૃષ્ટિથી દબાયેલો રહેતો કર્મચારી, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરેના વિચારોના ભારથી પીડાતો ખેડૂત, મોટા કુટુંબનું પોષણ કરનાર એક ઓછી આવકવાળો માણસ—એ બધાં આ આજના જીવનની વિષમ પદ્ધતિને કારણે અનેક ન કલ્પેલા એવા રોગો, જેવા કે લોહીનું દબાણ, હૃદયદૌર્બલ્ય, ક્ષય, મધુમેહ, આંતરડાંનાં ચાંદાં, મેદસ્વિતા અને અંતે અચાનક મૃત્યુ વગેરેથી પીડાય છે.

આ બધાંનો ઉપાય એ આચાર રસાયન છે. માણસોએ પોતાના જીવનની રહેણીકરણીમાં નીચે મુજબના ગુણો કેળવીને જીવનમાં સુધારો કરવો જોઈએ:

૧ સત્ય : સાચું બોલવાનું વ્રત લેવું એ પણ એક રસાયન છે. શરૂઆતમાં તેને જીવનમાં ઉતારતાં કઠિનતા ભોગવવી પડે છે, પણ અંતે તો સત્યવક્તાનો જ જય હોય છે. સાચું બોલવામાં કોઈ વાર વિટંબણા પેદા થાય તો તે વખતે મૌન ધારણ કરવું એ ઉપાય છે.

---

૧ न केवलं रसायनयोगादेव मेधायुषी भवतः किं तर्हि × × (ડલ્હણ)

૨ सततमध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम्।
तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः। (સુશ્રુત)

૩ आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानां चाविधारणम्।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानां च वर्जनम्॥ (સુ. અ. ૨૮)

૨ ક્રોધ : ક્રોધ કરવાથી શરીરના પાચક રસો ઉપર માઠી અસર થાય છે. પરિણામે ખોરાકનું પાચન બરાબર થતું નથી. ખોરાક ન પચવાથી શરીરને પોષણ મળતું નથી અને તેથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે. क्रोधात् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः। ક્રોધ કરવાથી તેની અસર મન ઉપર વિશેષ થાય છે અને છેવટે તેનો નાશ થાય છે.

૩ અહિંસા : પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા–ભૂતદયા કરવી તે. કોઇને પણ શારીરિક, માનસિક દુઃખ ન આપવું તે અહિંસા કહેવાય. જૂઠું બોલવું, કોઈની ચાડીચુગલી કરવી, અદેખાઈ કરવી, કોઇને ગાળ દેવી ઇત્યાદિ વ્યાપક અર્થો અહિંસામા સમાઈ જાય છે.

૪ આયાસ : શરીરને કે મનને શાંતિ મળે એવી કોઈ પણ ક્રિયા ન કરવી ને જેનાથી માનસિક ઉદ્વિગ્નતા પેદા થાય તે બધાં કર્મને આયાસ કહેવામાં આવે છે. આધુનિકો જેને દબાણ (અં. સ્ટ્રેસ) કહે છે તેનો આયાસમાં સમાવેશ થાય. આ દૂર કરવા માટે મનને શાંત કરવું, ચિત્ત પ્રસન્ન રાખવું અને પ્રિય ભાષણ કરવુ જોઇએ

૫ ધીર : જે માણસ માન–અપમાન, હર્ષશોક, ઇત્યાદિ ક્ષણિક આવેશ વખતે ગંભીર બનીને રહે છે તેવા પુરુષને ધીર કહે છે.

૬ તપસ્વી : કોઈ પણ કાર્યમાં સંપૂર્ણ વિચારોથી સંલગ્ન રહેવું અને જ્યાં સુધી તે કાર્યનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી તે કાર્યને છોડવું નહિ, તેને તપ કહે છે. તેવું કાર્ય કરનાર માણસ તપસ્વી કહેવાય છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને તપસ્વીની ઉપમા આપી શકાય. ગીતા જેવા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ત્રણ પ્રકારનાં તપ બતાવ્યાં છેઃ (ક) શારીર તપ, (ખ) વાચિક તપ, (ગ) માનસિક તપ.

(ક) શારીર તપ : દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ–વિદ્વાનોનો સત્કાર, પવિત્રતા, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, ઈત્યાદિ શારીર તપ કહેવાય છે.

(ખ) વાચિક તપ : એવી વાણી બોલવી કે જે કોઇને દુઃખરૂપ ન બને પણ તે પ્રિય (મધુર) અને સાથે સત્ય હોય. તેમ જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એ વાચિક તપ છે.

(ગ) માનસિક તપ : મનની શાંતિ, મનની શીતળતા, મૌન, આત્મનિગ્રહ, પ્રકૃતિની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓએ મન યા ઉપમનને જીવનનો ધડકૈયો માન્યો છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે બહારનું વ્યક્ત મન કાર્ય કરતું નથી, ત્યારે આંતરિક મન કાર્ય કરે છે અને તેથી પ્રાચીનોનું મૌનવ્રત અને સમાધિ–અંતર્મુખ વૃત્તિ મનને કાર્ય કરવાવાળી માની છે.

૭ અર્ચન : મનને શાંત કરનાર ઉપાયોમાં અર્ચન પણ એક મુખ્ય છે. હમેશાં જેઓ આપ્તજન છે, સાત્વિક વૃત્તિવાળા છે, આપણું ભલું કરનારા છે તેવા દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, વૈદ્ય, નૃપ, અતિથિ[1]–એ લોકોને સેવા–સંતોષ આપવો જોઇએ. તેમનું અપમાન કદાપિ પણ ન કરવું જોઇએ.

૮ અક્રૂરતા : કોઈના ઉપર પણ શારીરિક કે માનસિક ક્રૂરતા દાખવવી નહિ, તેનું નામ અક્રૂરતા–અનૃશંસતા કહેવાય છે.

૯ કરુણવેદી : કરુણાને જાણનાર એટલે કે જેઓ નિત્ય પ્રાણીમાત્રને કરુણા–દયાની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે.

---

1 अर्चयेद्देव गोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन्।
विमुखान् नार्थिनः कुर्यात् नावमन्येत नाक्षिपेत् ॥

૧૦ નિદ્રા : રાત્રિનું નિર્માણ ઈશ્વરે ઊંઘવા માટે જ કરેલું છે. દિવસનાં કાર્યોથી શ્રમિત થયેલા અવયવોને ઊંઘમાંથી આરામ મળે છે, પણ આ નિદ્રા યોગ્ય રીતે લેવાતી હોય તો જ ફાયદો કરે છે. પુખ્ત ઉંમરના માણસોએ ૭ કલાકથી વધુ ઊંઘવું ન જોઈએ. છતાં જો વધુ પ્રમાણમાં ઊંઘે તો આળસ, પ્રમાદ, મેદસ્વિતા ઈત્યાદિ પેદા થાય છે. તેમ જ હાલમાં અસમાન જીવનમાં અપવ્યયના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે તેમ જ અનિધનના લોભ ખાતર એટલી નિદ્રા પણ ન લેવાય અને જાગરણ કરે તો તેથી શરીરમાં રુક્ષતા પેદા થઈ વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને વાતજન્ય અન્ય દરદો થાય છે; માટે નિદ્રા અને જાગરણ પણ સમપ્રમાણમાં જ હોવાં જોઈએ. અને તો જ તે શરીરને અને મનને સ્વસ્થ બનાવી શકે.

૧૧ ખોરાક : ખોરાક જેમ પૌષ્ટિક લેવાય તેમ વધારે સારું. દૂધ અને ઘીનો ખોરાક વધુ સારો કહેવાય, પણ અત્યારે તે પણ ચોખ્ખાં મળવાં દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે. ગરીબ માણસને પેટપૂરતો ખોરાક મળતો ન હોય ત્યાં દૂધ-ઘીની તો વાત જ શી કરવી? આપણાં શરીરને આધુનિક દૃષ્ટિએ કાર્બોહાઇડ્રેટ, ચરબી અને પ્રાણીજ નત્રલ એમ ત્રણ જાતના આહારની જરૂર હોય છે તેમાં શાકાહારી લોકોને પ્રાણીજ નત્રલ અને ચરબીયુક્ત દ્રવ્યો આ દૂધ અને ઘીમાંથી મળી શકે છે.

ભોજન પણ માત્રામાં જ ખાધેલું હોય તો તે પોષણ આપે છે. અતિમાત્રામાં ખાધેલું અન્ન શરીરમાં અજીર્ણ-અપચો પેદા કરે છે. અલ્પમાત્રામાં ખાવાથી શરીરને પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને તેથી પોષણના અભાવજન્ય દરદોથી પીડાય છે. માટે યોગ્ય માત્રામાં જ ખાવું જોઈએ.

૧૨ દેશ અને કાળની પરિસ્થિતિ : પોતાના જીવનની રહેણીકરણીમાં જે દેશમાં માણસ વસતો હોય ત્યાંની પરિસ્થિતિ અનુસાર તેણે રહેવું જોઈએ તેમ જ જે કાળમાં તેનું જીવન વ્યતીત થતું હોય તે કાળને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. એટલે કે, ઉષ્ણ પ્રદેશમાં રહેનાર જો શીતપ્રદેશમાં જાય તો તેણે ત્યાંની રહેણીકરણી અનુસાર ખાનપાન, ઈત્યાદિનો ફેરફાર કરવો જોઈએ. કાળને અનુસરીને એટલે કે શીખંડ, કેરી ઈત્યાદિ ગ્રીષ્મઋતુનો આહાર છે. આ જાતનો આહાર વર્ષાઋતુમાં યા હેમંતમાં લેવામાં આવે તો તે શરીરમાં અનેક પ્રકારના વિકારો પેદા કરે છે.

૧૩ પ્રશસ્ત આચાર : જીવનની રહેણીકરણી એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે જે પોતાના માટે તેમ જ બીજાઓ માટે એક આદર્શરૂપ હોય.

૧૪ અધ્યાત્મવાદ : જેનું મન, શરીર, ઇન્દ્રિયો અને આત્મા આ બધું અધ્યાત્મવાદ તરફ અનુસરતું હોય, ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરતું હોય, જિતેંદ્રિય હોય અને આપ્ત પુરુષોની સેવા કરનાર હોય તો તે બધાં જીવનને ઉન્નત બનાવનારાં સાધનો છે.

ઉપર દર્શાવેલા બધા ગુણો જેનામાં હોય તે પુરુષ નિત્યરસાયનસેવી છે એમ માનવું.[1] જે પુરુષ આ ગુણોથી યુક્ત હોય તે રસાયનનું સેવન કરે છે અને તેનાથી રસાયનના સર્વ ગુણો તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

★

१ गुणैरेतैः समुदितः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥ (च. चि.)
नित्यं रसायनप्रयोगो यस्य स नित्यरसायनः । (ચક્રપાણિ)

રક્ષાબંધન શ્રાવણ પૂર્ણિમાએ શા માટે ?

વૈદ્ય પ્રાગજી મોહનજી રાઠોડ

થોડા દિવસો પહેલાં જ આપણે રક્ષાબંધનનું મહિમાવંતુ પર્વ ઊજવ્યું. ઘેરઘેર પૈસા બે પૈસાથી માંડીને બેત્રણ રૂપિયા સુધીની એક એક રાખડી બાંધવામાં આવી. બહેને ભાઈને રક્ષાબંધન કર્યું. પણ આ રક્ષાબંધન શા માટે? રક્ષાબંધન એટલે શું ?

આપણા પર્વો એ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જેમાં સમન્વય થયો હોય તેવા વિચાર અને વિવેકપૂર્વકનાં પર્વો છે, એની પાછળ એક ચોક્કસ હેતુલક્ષી દષ્ટિ પડી છે. આ દષ્ટિ શી છે એ જો આપણે સમજી જઈએ તો આ પર્વો આજે જે આનંદ અને પ્રેરણા આપે છે તેમાં એક પ્રકારનું બળ પુરાશે.

થોડા દિવસ પહેલાં કેટલાક મિત્રો સાથે રક્ષાબંધન સંબંધમાં વાતો થતી હતી. દરેકે પોતપોતાની રીતે તેના અર્થ ઘટાવ્યા. મેં એનો અર્થ ભારતીય જીવનદર્શનમાંથી આયુર્વેદના જ્ઞાનદર્શનમાંથી મેળવ્યો છે તે રજૂ કર્યો. એ અર્થ આ પ્રમાણે છે:

'રક્ષાબંધન' એટલે પોતાનાં રક્ષણ માટે સ્વયં પ્રેરણાથી સ્વીકારેલું બંધન. એને હું રક્ષાબંધન કહું છું. રક્ષાબંધનનો દિવસ એ પૂનમનો દિવસ છે. ભારતીય આયુર્વેદમાં જે છ ઋતુઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે તેમાં દરેક ઋતુ પૂનમે શરૂ થાય છે અને એ બે માસ સુધી રહે છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રાવણ સુદ પૂનમથી શરદઋતુ શરૂ થાય છે. શરદઋતુને આયુર્વેદશાસ્ત્રે રોગોની માતા કહી છે. रोगाणाम् शारदी माता એ એનો નિર્દેશ છે. આનો અર્થ એ થયો કે બીજી કોઈ પણ ઋતુ કરતાં આ ઋતુમાં વિશેષ માંદગી આવે છે. અને એ માંદગીનો જો આ ઋતુમાં યમ-નિયમ દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો સ્વાભાવિક રીતે જ હુમલો થાય છે.

ભાદરવા મહિનાનો તીવ્ર તડકો, ભેજવાળું હવામાન, અનેક પ્રકારનાં અશુદ્ધ ક્ષાર અને ખનીજ મિશ્રણવાળાં નવાં તાજાં, પચવામાં ભારે પડે તેવાં પાણી, જરા ય હલનચલન ન થઈ હોય તેવા વરસાદના દિવસોને પરિણામે નિષ્ક્રિય બનેલા આંતરડાં: અને આ દિવસોમાં પુષ્કળ પાણી પીને ઊગેલાં લીલાં શાકભાજીઓ—આ બધા કારણો રોગને પેદા કરવા માટે ભેળાં થયાં હોય છે અને પરિણામે આ જ. ઋતુમાં મેલેરિયા, ઝાડા, મરડો, વગેરે આમજન્ય દરદો પેદા થાય છે.

રોગમાંથી બચવાના બે માર્ગો છે. એક રોગ પેદા થયા પછી એને દૂર કરે તેવાં ઔષધો; અને બીજો રોગ પેદા જ ન થાય તેવા આહારવિહાર. પંડિતોએ બીજા માર્ગને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે—prevention is better than cure એ દુનિયાના આરોગ્યપંડિતોનો આદર્શ રહ્યો છે. અને ભારતીય આયુર્વેદે તો એને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અને આથી જ રક્ષણ માટેનું બંધન સ્વીકારવા માટે પૂનમનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલી સ્વચ્છ અને તર્કશુદ્ધ દૃષ્ટિથી એનો પ્રચાર થયો છે? શ્રાવણ સુદ પૂનમ એનું બંધન થાય અને આસો સુદ પૂનમે શરદપૂર્ણિમાના દિવસે એ દૂર થાય.

શરદઋતુના પૂરા બે મહિના સુધી આ રાખડી નિત્યજીવનમાં પ્રેરણા આપે છે રોગજન્ય ઋતુમાં માણસ પોતાની વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખે એ માટે સતત જાગૃત ભાન આ રક્ષાબંધનથી થતું રહે અને માણસ એ રક્ષાને યાદ કરી નીરોગી રહે એવી હેતુલક્ષી દૃષ્ટિ બીજાં કયાં શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે? વળી રક્ષાબંધનને દિવસે બહેન ભાઈને રક્ષા બાંધી રોગો સામે ભાઈનું રક્ષણ, આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુ ઈચ્છે છે.

★

જીવનખેલ

'સફુરીજહાઁ'

અનંતની જરાય ઇચ્છા નહોતી, એનું મન ના પાડતું હતું, જ્યાંય એને હા પાડવી પડી.

વાત એમ હતી કે અનંત એકવાર અવેતન રંગભૂમિનો કુશળ 'હીરો' હતો. એનું નાટ્ય સાહિત્યનું જ્ઞાન વિપુલ તો હતું જ, તદુપરાંત એણે નાટ્યકલાને જીવનમાં પચાવી પણ હતી.

પોતાના શહેરની સંસ્થા 'કલાક્ષેત્ર'નો એ સભ્ય હતો. એ સંસ્થાનાં લગભગ વીસેક નાટકોમાં એણે નાનીમોટી ભૂમિકાઓ ભજવી હતી. એ જે પાત્ર લેતો એ પાત્રનો સર્વાંગીણ અભ્યાસ એ કરી લેતો, અને એ રીતે પાત્રને એવો તો સરસ ન્યાય આપતો કે એના અભિનય દ્વારા એ પાત્ર સજીવ અને ચિરંજીવ બની રહેતું.

આમ નાનીનાની પાત્રભૂમિકાઓ ભજવતાં ભજવતાં એને 'જીવનખેલ' નામના નાટ્યપ્રયોગમાં મુખ્ય પાત્ર–'હીરો'નું પાત્ર મળ્યું. એમાં એણે એ પાત્ર એવું તો આબેહૂબ ભજવ્યું કે નાટક આખુંય એના લીધે જ ઊંચકાઇ યશસ્વી બન્યું. સૌ કોઈ એના અભિનયના બબ્બે મોઢે વખાણ કરી ઊઠ્યા.

એ નાટકે જેમ એને ખ્યાતિ આપી, તેમ એના જીવનનેય પલટી નાંખ્યું. એકાએક તેણે નાટ્યપ્રવૃત્તિને તિલાંજલિ આપી દેવી પડી, ને એટલું ઓછું હોય તેમ એ તે શહેર છોડી નાગપુર જઈ વસ્યો.

નાગપુરમાં એને સારી નોકરી હતી, સારી આવક હતી, અને રહેવાની સારી સગવડ પણ હતી. અહીં એ એકલો જ હતો. એટલે સ્થાનિક ગુજરાતી મંડળનો એ સભ્ય બન્યો હતો. ગુજરાતી મંડળ અવારનવાર મનોરંજન કાર્યક્રમો ગોઠવતું. એમાં સૌ સભ્યો યથાશક્તિ ભાગ લેતા. અનંત ત્યારથી આ મંડળનો સભ્ય બન્યો ત્યારથી એ હંમેશાં આવા મનોરંજન કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેતો આવ્યો હતો.

આ વર્ષે ગુજરાતી મંડળે 'જીવન-ખેલ' ભજવવાનું નક્કી કર્યું. નાટકના હીરોનું પાત્ર અનંતને ફાળે આવ્યું.

ને કોઈ દિવસ 'ના' ન કહેનારા અનંતે એ નાટકમાં ભાગ લેવાની અનિચ્છા જાહેર કરી.

'પણ કાંઈ કારણ?'

'કારણ, કાંઈ જ નહિ. હું એ નાટકમાં ભાગ લઈ શકું તેમ નથી.'

'અરે, આ તે કાંઈ જવાબ છે!' મંડળના મંત્રિ પ્રમુખ શેઠ હીરાલાલ બોલી ઊઠ્યા. 'જરૂર, મંડળ તરફથી તને મનદુઃખ થાય એવું કાંઈ થયું હોવું જોઈએ.'

'ના, ના, . . .'

'તો!'

'જુઓ હા–ના કરશો જ નહિ. તને જે વાંધો હોય તે સ્પષ્ટ કહી દો.'

પળભર અનંત મૌન રહ્યો. પ્રમુખની શીખ એને વ્યાજબી લાગી. એણે ધીરેથી પણ ટૂંકમાં કારણ કહ્યું. સાંભળતાં જ શેઠ હસી પડ્યા : 'હત્તારીની! ભલા, એ તો તારે ગામ રહી. અહીં ક્યાં તારી સામે એ પાઠ કરવા આવવાની છે? જાણે છે, આ નાટકની હીરોઈન 'નલિની'નો પાઠ કોણ કરવાનું છે તે? નલિની સ્તો. ઇંડિયા બેંકના મેનેજરની નવી પત્ની!' ને શેઠ એ નલિનીના વખાણ કરવા જ બેસી ગયા. 'દ્રુપદલાલ એમનું નામ. તાજા જ વિધુર થયેલા. દેશમાં ગયેલા. ત્યાં આ નલિની સાથે પરિચય થયો. બાઈ આફતમાં હતી. ભણેલી–ગણેલી હતી. પણ સહારો કાંઈ જ નહિ. કાંઈક કારણસર આગલા પતિથી છૂટાછેડા લઈ લીધેલા. દ્રુપદલાલે એની સાથે સિવિલ મેરેજ કરી લીધાં. ભારે રૂપાળી બાઈ છે હોં. વળી નૃત્ય–સંગીત પણ જાણે છે. આવતા મહિનાથી મંડળની ઓફિસમાં એ સ્ત્રીઓ–બાલિકાઓને, શીવણ, નૃત્ય ને સંગીતની તાલીમ આપશે. વળી....'

'હા, એ તો રિહર્સલ વખતે....'

'રિહર્સલ?' અરે, એ તો કહે મારે રિહર્સલની જરૂર જ નથી. 'મને તો આખુંય નાટક યાદ છે' એમ કહીને એણે નાટકની નલિનીનો પાઠ પણ ભજવી બતાવેલો. ને રાજ્જા, એ તો તનેય ઓળખે છે.'

'મને ઓળખે છે?' નવાઈ પામતાં અનંત પૂછી બેઠો.

'હા, હા, તનેય ઓળખે છે. બસ તારો પાઠ તૈયાર કરી જ નાંખજે.'

અનંતે વિચારમાં જ ડોકું ધુણાવી હા પાડી દીધી.

પણ શેઠ હીરાલાલના ગયા પછી અનંતે પોતાની ચિરપરિચિત યુવતીઓને યાદ કરી જોઈ, પણ કોઈ 'નલિની' એના પરિચયમાં આવી હોય એવું તેને લાગ્યું નહિ.

'જે હશે તે. નાટક વખતે ઓળખી લઈશ.' એ બબડ્યો

૨

રિહર્સલો શરૂ થઈ ગયા. એક પેલી 'નલિની' સિવાય સઘળા પાત્રો હાજર રહેતા. નલિનીના સ્થાને 'ડમી' યા 'પ્રોમ્પટર' નલિનીના સંવાદો બોલતો. અનંતને રિહર્સલમાં અને આ નાટકમાં એક જાતની દર્દભરી મૂંઝવણ થયા કરતી હતી. ઘણીવાર તે સૂનમૂન બની જતો. તો ઘણીવાર તે એટલો તો આવેશમય બની જતો, આવેશમાં ને આવેશમાં તે એવું તો પાત્ર ભજવતો કે સૌ દંગ થઈ જતાં. સૌને લાગવા માંડ્યું હતું કે 'જીવનખેલ'માંનું અનંતનું કામ સંસ્થાના આ વર્ષના મનોરંજન કાર્યક્રમમાં મેદાન મારી જશે.

અંતે એ વાર્ષિક દિન આવી પહોંચ્યો. નાટકમાં ભાગ લેનારાઓ સૌ સ્થાનિક નગર–સભાખંડમાં હાજર થઈ ગયા. નગરસભાખંડ પ્રેક્ષકોથી ધીરે ધીરે ભરાવા માંડ્યો. સમય થતાં મંડળના પ્રમુખશ્રીએ પ્રાસ્તાવિક ભાષણ આપવા માંડ્યું. મનોરંજન સમિતિના અધ્યક્ષ જરા ઊંચાનીચા થઈ ગયા હતા : નાટકની મુખ્ય હીરોઈન નલિની હજુ આવી નહોતી. બબ્બે–ત્રણ ત્રણ વાર ફોન કર્યો પણ પત્તો નહોતો. 'આ મોટા ઘરના માણસોને શું કહેવું!

જરાપણ જવાબદારીનું ભાન ન મળે. એ લોકોને કોઈની પડી જ નથી. સા. ' . .' પણ ત્યાં જ હોર્ન વાગ્યું. અધ્યક્ષે બહાર જોયું ને મોં મલકાવી સામે દોડ્યો. થોડી જ વારે હસતે ચહેરે એક યુવતીને લઇને તે અંદર આવ્યો. લો, આ નલિનીબહેન આવી જ ગયાં. ચાલો, હવે દશ જ મિનિટની વાર છે. સૌ તૈયાર . . .'

'હું તો તૈયાર બનીને જ આવી છુ. સ્ટેજ પર જાઉં એટલી જ વાર......'

'એમ! લો બહુ સારું કર્યું.' ને સામેથી ચાલ્યા આવતા અનંત સામે, આંગળી ચીંધી કહ્યું: 'આ નાટકના હીરો—શ્રીયુત અનંતભાઈ! . . .'

જય જય કરવા હાથ જોડવા જતા અનંતના હાથ નીચે પડી ગયા. એનો ચહેરો ચરડાઈ ગયો. એને પગ નીચેની ધરતી સરતી લાગી. પણ તરત એણે જાત સંભાળી લીધી. એણે જોયું તો સામે ઉભેલી નલિની હસી રહી હતી: 'જય જય શ્રીમાન અનંતકુમાર! તમને મળતાં ઘણો જ આનંદ થયો.'

નલિનીનાં આ વાક્યોમાં આમ જુઓ તો કાંઈ જ નહોતું. પરંતુ અનંતને લાગ્યું કે નલિનીનું હાસ્ય વિજયનું હાસ્ય હતું. એના શબ્દોમાં ભારોભાર ઉપહાસ હતો.

ત્યાં સ્ટેજ પર, પ્રેક્ષકોના મનોરંજન માટે વાગતી ગ્રામોફોન રેકોર્ડનું ગીત એના કાને પડ્યું:

'એક દિલકે ટુકડે હજાર. હુએ,
કોઈ યહાં ગીરા કોઈ વહાં ગીરા......'

*

'અરે ઝડપ કરો, ચાલો, શ્રીમાન્ અનંતભાઈ, નલિનીબહેન! પહેલો પ્રવેશ . . .'

સૌ ઝડપથી તૈયાર થઈ ગયાં. જેને જેને સ્ટેજ પર જવાનું હતું તે સૌ સ્ટેજ પર પહોંચી ગયાં.

૨

ખરું પૂછો તો, અનંત ડબલરોલમાં જ અત્યારે કામ કરી રહ્યો હતો. એનું અંગ, એનું મુખ, અને એ પોતે નાટકના સ્ટેજ પર હતા, પણ અનંતને ખુદને ખબર નહોતી કે એ પોતે શું બોલી રહ્યો છે, ને કઈ જાતનો અભિનય કરી રહ્યો છે! જેણે જેણે એની આ જ નાટકમાંની આ અગાઉની અભિનયછટા જોઈ હતી તેને તેને લાગ્યું હતું કે આ અનંત ન જ હોઈ શકે. ઘણીવાર તે બહારના અસંબદ્ધ સંવાદો બોલતો હતો, જુદી જ જાતનો અભિનય કરતો હતો. એટલું વળી સારું હતું કે નલિની સજાગ હતી. એણે એ અસંબદ્ધ સંવાદો અને અભિનયને પોતાના અભિનય અને સંવાદોથી સંબદ્ધ બનાવી દીધા. પરિણામે નાટક એકરસના જનાવી આગળ વધતું જ રહ્યું.

અનંત સ્ટેજ પર હતો, પરંતુ એનું મન તો સાત સાત વર્ષ પૂર્વે એણે ભાગ લીધેલા 'જીવનખેલ'માં જ રમતું હતું. ત્યારે આવો જ તખ્તો હતો, આવી જ પ્રેક્ષક સંખ્યા જમતી, ને આવી જ રીતે નાટ્યરસિક કલાકારોનો જમેલો જામતો. અનંત એફિકરો, સુખી ઘરનો ને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો યુવાન હતો. એ બેફિકરો હતો પણ ભારે ખંતીલો હતો. પરિણામે થોડા જ વખતમાં એ એક અચ્છો કલાકાર બની ગયો. ને 'જીવનખેલ' નામક નાટકમાં એને મુખ્ય ભૂમિકા પણ અપાઈ—ને તે ય અવેતન રંગભૂમિની પ્રખર અભિનેત્રી નલિનીની સાથે જ!

આ નલિનીનો નાટ્યક્ષેત્રે પ્રવેશ કરાવનાર પણ અનંત જ હતો. એણે નલિનીમાં રહેલી અભિનયશક્તિ પિછાણી, એને, એનાં માબાપને સમજાવી-ફોસલાવી સ્ટેજ પર આણી. થોડા જ વખતમાં નલિની એક સુંદર કલાકાર તરીકે પંકાઈ ઊઠી.

નલિની સમજતી હતી કે પોતાની આ કીર્તિ અનંતને આભારી હતી. એ કુદરતી જ અનંત તરફ ઢળતી ગઈ. એકે દિવસ એવો નહોતો રહેતો કે જે દિવસે અનંત-નલિની એક પળ પૂરતાં પણ મળ્યાં ન હોય. હમેશાં બંને સાથે જ રહેતાં, ફરતાં, ને સાથે જ કામ કરતાં.

નલિની સામાન્ય કુટુંબની છોકરી હતી. બાપની નોકરી ટૂંકા પગારની હતી. નલિનીને શોખ માટે પૈસા મળે તેમ નહોતું. એને થતું કે જો કયાંક નાનીમોટી નોકરી મળે તો એક કાંકરે બે પક્ષી મરાય: એક તો કુટુંબને આર્થિક રીતે મદદરૂપ બનાય; ને બીજું પોતાના અંગત શોખ પણ પૂરા કરાય.

એણે અનંતને આ વાત કરી.

'છી: તારે નોકરીની શી જરૂર? હું બેઠો છું ને?'

'નહિ, અનંત! તું જરા સમજ. આમા તને ને મને બંનેને ફાયદો છે. લોકો આપણી વાતો નહિ કરી શકે. ને હું ને તું. . .' કહેતાં આગળની વાત એણે ઇશારામાં જ સમજાવી દીધી.

જમાનો એવો આવી ગયો છે કે આજકાલ માણસ કામ કરવા ઇચ્છતો હોય તોય કામ મળતું નથી. પુરુષ ગમે તેટલું ભણે પણ એના ભણતરને યોગ્ય પગારની નોકરી ખટપટ વગર એને ભાગ્યે જ મળે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓને નોકરી મેળવવામાં બહુ વાર નથી થતી. એમને તો તરત મળી જાય છે. ઓફિસરો એક બાજુ બૂમો પાડતા હોય છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો જેટલું કામ નથી કરતી છતાંય તેઓ નોકરીમાં સ્ત્રીઓને પ્રથમ પસંદગી આપતા હોય છે!

એટલે અનંતને નલિની માટે નોકરી શોધતાં વાર લાગી નહિ: પોતાના જ શહેરની કો-ઓપરેટિવ બેંકમાં લાગવગ વાપરી, ટાઈપીંગ જાણતી ન હોવા છતાં ટાઈપીસ્ટ ગર્લ તરીકેની નોકરી અપાવી દીધી.

નોકરીના પ્રથમ દિવસે અને પ્રથમ મહિના દરમિયાન નલિનીની અનંત સાથેની સર્વ વાતોમાંથી એક જ સૂર નીકળતો: 'અનંત! તું કેટલો સારો છે! હું જીવનભર તારી ઋણી રહીશ. ને અનંત છ બાર મહિના વીતવા તો દે. પછી તો હું. . .'

ને અનંત ક્યારેક હસીને તો ક્યારેક મશ્કરીમાં કહેતો: 'તને ભૂલી જઈશ, એમ જ ને!'

ને એકદમ એની કોટે વળગી પડતાં એ બોલી રહેતી: 'અનંત! એવું મા બોલ! હું તો બસ તારી જ છું. તારી રહેવા માગું છું. . .' તો ક્યારેક કહી પણ ઊઠતી. 'ઇચ્છા તો એવી છે કે બસ, મરવું પણ તારા જ હાથમાં.' ને અનંત એનું મોં દબાવી દેતો.

આ 'જીવન નાટક' નાટકનું કથાવસ્તુ પણ એવું જ હતું. બે યુવાન પ્રેમીઓ હતાં. બંને એક બીજાના પ્રેમમાં એકરસ બનવા મથતાં હતાં. ત્યાં જ . . . .

નાટકમાં ક્લાયમેક્સ આણવા ને સસ્પેન્સ પેદા કરવા ખલનાયકનું પાત્ર પ્રવેશ્યું. એણે નાયિકાના મનનો દોર પકડી, પોતાની જાળમાં નાયિકાને ફસાવી નાયકથી વિમુખ કરી.

અનંત-નલિનીના પ્રેમમાં પણ વિક્ષેપ પડ્યો. નલિની પ્રેમ અને પૈસા-બંનેની ભૂખી હતી. પહેલાં એ કહેતી: 'સાકર વગરનો કંસાર નકામો; તેમ પ્રેમ વગરનો સંસાર પણ.'

નોકરીએ ચડ્યાં પછી એના સૂત્રમાં જરા ફેર થયો: 'પ્રેમ કરવો જોઈએ પણ એ પ્રેમ જાળવવા માટે આકર્ષણ જરૂરી છે. ને એ આકર્ષણ પૈસો હોય તો જ મેળવી શકાય.' આમ એનું સૂત્ર લાંબું બન્યું. સરખામણી દર્શકને બદલે આધારિત બન્યું.

અનંતે એ ય જોયું કે એની પાછળ મરી પડતી, એને એક દિવસ પણ મળ્યા વગર નહિ રહેનારી નલિની દિવસે દિવસે ઠંડી પડતી જતી હતી. મુલાકાતો લાંબે સમયે થવા માંડી, ને તે ય ટૂંકા સમયની. કારણમાં નલિની વગર પૂછ્યે જ કહેતી: 'શું કરું, અનંત! પ્રેમ તો હું જિંદગીભર તને કરવાની જ. આ થોડા પૈસા ભેગા થાય એટલે તને પરણી જ જવું છે. આ તો નોકરી નવી છે, સાહેબ કડક છે, એટલે એ સાચવવી તો પડે જ ને. સખત કામ કરવું પડે છે.'

અનંત એ વખતે કશું ય ન બોલતો. ક્યારેક એનું મન ભરાઈ રહેતું, ને એને થઇ આવતું: 'નલિની હવે પહેલાંના જેમ મને ચાહતી નહિ હોય તો?'

એના એ વિચાર-સમર્થન રૂપે એને કાને ક્યારેક ક્યારેક વાતો પણ આવતી, કે બેંકના મેનેજર અને નલિની હમણાં હમણાં સાથે બહુ હરેફરે છે. અરે, ખુદ નલિની પણ એ વાતની સાક્ષીરૂપે અવારનવાર બેંક મેનેજરનાં વખાણો કરતી ને એણે અપાવેલી ચીજ-વસ્તુઓ બતાવતી.

આથી અનંતનું મન ધીરેધીરે દુઃખી થતું ગયું. એણે એક બે વાર નલિનીને એ નોકરી છોડી દેવા કહ્યું. તો વળી એ કહી રહેતીઃ 'છીઃ એ શું બોલ્યો? નોકરી છોડી દઉં તો ઘરનું પૂરું કેમ થાય? તું તો મને એક બે વાર પૈસા આપે-કાંઈ કાયમ થોડા જ...'

ત્યાં તો એક દિવસ ધડાકો થયો. છેલ્લા ચારેક માસથી નલિની એને મળી જ નહોતી. તલપાપડ થઈ એ પોતે એને મળવા ચાર પાંચ વાર એના ઘેર અને ઓફિસે જઈ આવ્યો. પણ નલિની મળી જ નહોતી. ત્યાં ચારેક મહિને એણે સ્થાનિક અંગ્રેજી સામયિકમાં 'Newly wedded couples' શીર્ષક હેઠળ નવદંપતીઓના અપાયેલા ફોટાઓમાં નલિની અને એક પુરુષનો ફોટો જોયો. પુરાવારૂપે નીચે લખાણ પણ હતું.

'હાય નલિની! આખરે આવો દગો!! પ્રેમ મને કરતી રહી ને પરણી ગઈ બેંક મેનેજરને!!! શેક્સપિયર ખોટો નહોતો. એણે સાચું જ કહ્યું છે કે Frailty thy name is woman. એને ય તારા જેવી દગાબાજ નારી મળી હોવી જોઈએ.' ને એ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

ત્યારે સ્ટેજ પર પણ એવું જ દૃશ્ય ભજવાઈ રહ્યું હતું. પ્રેમિકા પોતાના અસલ પ્રેમીને સાવ નવા પ્રેમી સાથે લગ્ન કરી ચૂકી હોય છે. જૂનો પ્રેમી અને પ્રેમિકા એકવાર રસ્તામાં ઓચિંતાં મળી જાય છે. જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં કરી કરી, યુવક પ્રેયસી કહી રહે છે: 'તારે મને પરણવું જ નહોતું તો મને પ્રેમ શા માટે કર્યો? મારા દેખાવને કયા કારણે તું આમ ઠુકરાવી રહી છું?' ને ઉશ્કેરાઈ જઇ બોલી રહેવાનું હતું: 'દગાબાજ! તું નારી નથી. સાચી પ્રેમિકા નથી, પણ પૈસાની પૂજારણ છું.' એના બદલે અનંત ઉપરનું વાક્ય બોલી ખડખડાટ હસી પડ્યો!

સાચું પૂછો તો, નલિની આમ અનંતની અણચિંતવી મુલાકાતથી અને આમ કલાક-બે કલાકના સહવાસથી કે પછી નાટકમાં પ્રિય–પ્રિયતમાની ભૂમિકા કરતાં જાગી ઉઠેલાં જૂનાં સંસ્મરણોથી કંઈક ગભરાટ, મૂંઝવણ અને ગુસ્સાથી સંતૃપ્ત થઈ ગઈ હતી. એ અનંતના અસંબદ્ધ સંવાદોનો અત્યાર સુધી સંબંધ ગોઠવી જવાબ દેતી રહી, પણ છેલ્લાં વાક્યે એય ખિજાઈ ગઈ. એણે પગમાંથી સેંડલ કાઢી ધડ કરતુંકને અનંતના ગાલે ફટકારી દીધું! પ્રેયસીના આ પરાક્રમ પર હો કે અનંતના અભિનય પર હો, પ્રેક્ષકગણમાંથી તાળીઓ પર તાળીઓ પડવા લાગી. અને 'વન્સમોર'ના પોકારો થવા લાગ્યા.

અનંત આજે ખરેખર ભાન ભૂલી ગયો હતો. જૂનાં સંસ્મરણોએ એને ગાંડો બનાવી દીધો હતો. એ એકદમ નલિની સામે ધસી ગયો અને કોઈ કાંઇ સમજે કરે તે પહેલાં જ નલિનીનું ગળું જોરથી ભીંસી દીધું! તાળીઓના ગડગડાટ અને વન્સમોરના કલશોરમાં નલિનીના કંઠમાંથી નીકળેલી આખરી ચીસ ક્યાય દબાઈ ગઈ!

ભીંસ ઢીલી થતાં નલિની ઊભેલા અનંતના હાથ પર ઢળી પડી. ગાંડપણમાં જ અનંત હસી રહ્યોઃ 'હાહા. હાહાહા......નલિની! તેં તો મારી ઇચ્છા પૂરી ન કરી, પણ, મેં તો તારી કરી જ. તારે આમ મારા હાથમાં મરવું હતુ ને!' ને એ પુનઃ હસી પડ્યો. 'જીવનનો એ પણ એક ખેલ હતો, આ પણ એક ખેલ છે.'

★

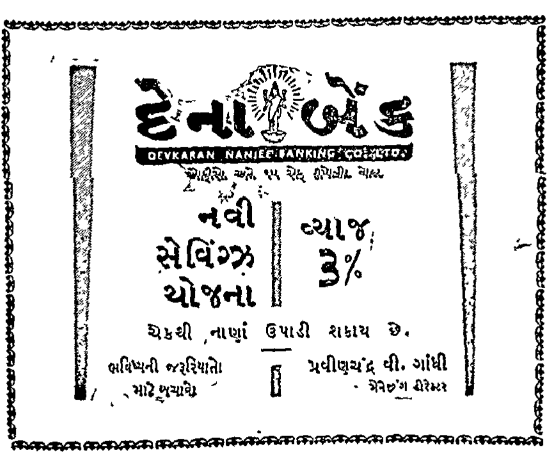

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः

ડૉ. પ્રફુલ્લભાઈ વૈદ્ય

અમારા દવાખાનામાં તમે બેસશો તો ૧૦૦માંથી ૭૫ દરદીઓની નીચે મુજબની માગણી તમને સાંભળવા મળશે અને કદાચ તમે પણ એવી જ માગણી કરવા બેસી જશો:

ડૉક્ટર ! ભૂખ લાગે,
ખોરાક પચે,
જુલાબ બરોબર સાફ થાય,
અને શક્તિ આવે—
એવી કંઈક દવા આપો.

અને આની દવા તમને જ નહીં પણ તમારા ઘરના બાર-ચૌદ વર્ષના બાળકને પણ ખબર છે તેની તમને ખબર છે? જરૂર નથી. તો હવે એને પૂછી જોજો કે ભાઈ! વિટામીન બી ખોરાકમાં ન હોય તો કયાં કયાં ચિહ્નો થાય? તમને તરત જ લાંબુંલચ લિસ્ટ તે સંભળાવશે:—

૧ ભૂખ લાગે નહીં;
૨ કામ કરવાનું મન થાય નહીં, આખો દિવસ સુસ્તી ને સુસ્તી રહે;
૩ જરી જરી વાતમાં ચીડાઈ જાય, નિસ્તેજપણું ને ફીકાશ વર્તાય;
૪ હાથપગનાં તળિયાંમાં અગન બળે;
૫ મોઢામાં અવારનવાર ચાંદી પડે;
૬ આંતરડાં નબળાં પડી જાય, કોઈવાર બંધકોષ તો કોઈવાર ઝાડા છૂટી જાય;
૭ ચામડીનો રંગ કાળો પડતો જાય ને ખરબચડી થઈ જાય;
૮ જ્ઞાનતંતુ ને વાયુનાં દરદો થાય, જેવાં કે હાથપગ દુખવા, સાંધા દુખવા, કમ્મર દુખવી.

અને આ લાખ દુઃખોની એક દવા છે વિટામીન બી. તો પછી ફરી પૂછજો કે ભાઈ, વિટામીન બી શેમાંથી મળે? અને એ જે તમને ફરી એક લિસ્ટ સંભળાવે તો સાંભળી લેજો. પણ આપણે તો અહીંયાં એનાં બે મુખ્ય સાધનો—ઘઉં–'મોમીંઝ'–પડ અને ચોખાની જ વાત કરીશું. કારણ એના બીજાં કેટલાંક મુખ્ય સાધનો છે: દૂધ, ઈંડાં તથા કલેજું. કલેજાનું તો નામ સાંભળીને જ ઊલટી થાય અને ઈંડાં તો ભાવે જ નહિ. તથા દૂધ તો આજે ચોખ્ખું મળે છે જ ક્યાં? એમ તરત આપણામાંના ઘણા વદી ઊઠશે. પણ ઘઉં અને ચોખા તો આપણે રોજ ખાઈએ છીએ અને એમાં ચોખ્ખાનો કે ભેળસેળનો પ્રશ્ન જ નથી એટલે એની સામું દરદ નહિ કહાય. તો આપણે તો આ રોજ ખાઈએ છીએ જ્યાં વિટામીન બીની ઊણપનાં, આપણે ઉપર ગણાવ્યાં તે લક્ષણોએ, આપણા આખા સમાજને (ખાસ કરીને ગુજરાતના સમાજની આ વાત છે) ઘેરી લીધો હોય એવું લાગતું નથી! દરેક જણને આમાંનું કોઈ ને કોઈ લક્ષણ તો પોતાનું લાગશે જ. તો આમ કેમ?

કારણ પણ આપણે જાણીએ છીએ અને ઉપાય પણ જાણીએ છીએ. કારણ છે—ઘઉં આપણે ઘંટીના દળેલા ખાઈએ છીએ અને દળાઈને આવે પછી જાડા ન લાગે એટલા માટે ચાળીને થુલુ ફેંકી દઈએ છીએ. ચોખા તો પોલીશ થયેલા જ મળે છે અને વળી હવેની કૉલેજ-કન્યાઓને આર કરેલી કડક સાડી પહેરવા જોઈએ છીએ એટલા માટે ઘણાં ઘરોમાં ઓસામણથી એમની સાડીને આર કરે છે. સાડીને કડક બનાવી પોતે નરમાનરમ બને છે—નાજુક નાર!

આનો ઉપાય પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ઘઉં હાથે દળેલા ને વગર ચાળેલા અર્થાત્ થુલા સાથે ખાવા જોઈએ, અને ડાંગર હાથે ખાંડાવેલી લેવી જોઈએ. પણ કારણ ને ઉપાય જાણવા છતાં પણ, આ લેખનું મથાળું બાંધ્યુ છે તેમ, जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः આવો ઘાટ છે.

તો આ ધર્મ આપણે જાણીએ અને એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરીએ એ જ આ લેખ લખવાનો મુખ્ય હેતુ છે. અને જો એ પ્રવૃત્તિ કરીશું તો પ્રવૃત્તિમાંથી બીજા કેટલાક સુંદર લાભો-by products—જેવા મળશે. અને by products ઉપર તો કેટલા મોટા ધંધા ચાલે છે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતા? તો એ by products કયી?

ડાંગર તો મેળવવી જ મુશ્કેલ એટલે ચોખા તો બજારમાંથી સીધેસીધા જ ભરી લેવા પડે છે. એટલે ડાંગર ઘરે છડાવો એમ કહેવાનું સાહસ કે ધૃષ્ટતા કરી શકતો નથી. પણ આજે લગભગ દરેક નાનામોટા શહેરમાં ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એ કદાચ ઘણાને ખબર નહીં હોય. તમે તપાસ કરજો ને તમને હાથછડના ચોખા એ લોકો આપશે. હા, જરા એ ચોખા જાડા ને બરછટ લાગશે પરંતુ એ રખે ભૂલતા કે એ જાડા ને બરછટ ચોખા તમારી ચામડીને મુલાયમ બનાવશે, ચહેરા પર ચમક આણશે, રસ રક્ત વગેરે સાત ધાતુને પુષ્ટ કરશે ને તમારો સ્વભાવ પણ જો જાડો ને બરછટ હશે તો એને પણ જરા કુમાશ અર્પશે. આયુર્વેદમાં ચોખાની અદ્ભુત પ્રશસ્તિ ગાઈ છે પરંતુ તે હાથછડના ચોખાની, અને ઓસામણ કાઢી નાખ્યું ન હોય એવા અર્થાત્ બેકેલા રાંધેલા ચોખાની. મશીનના ઊજળા દૂધ જેવા પોલીશ ચોખાની નહીં એ ન ભૂલશો.

તો જરૂર ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિની તપાસ તમારા ગામમાં કરજો, ન હોય તો શરૂ કરાવજો ને ઉપર વર્ણવ્યા એવા શરીરના ને સ્વભાવના સ્વામી થજો.

હવે પાછા આપણે by product ઉપર આવીએ. ઘઉં ઘંટીમાં ન દળાવતાં હાથે જ દળજો અને એ ન જ બને તો તમારા ઘરની કામ કરનારી બાઈ પાસે તો દળાવજો જ. ગ્રામોદ્યોગવાળા કે સરકાર હવે તો બોલબેરીંગની ઘંટી ઠીકઠીક સસ્તી કિંમતે પૂરી પાડે છે એ મંગાવજો ને ઘંટીનો નાદ તમારા ઘરમાં ગુંજતો કરજો.

આજે સ્ત્રીઓ (અને પુરુષો!) પોતાનાં સૌંદર્યને સાચવવા ને દેખાડવા ઠીકઠીક સમય અને ધન ખર્ચે છે અને એમાં બહુ વાંધા જેવું પણ નથી. સ્ત્રી-શરીરનું આકર્ષણ કાલાંતરે સ્તન લચી પડતાં ને શરીર પર ચરબીનો જમાવો થતાં,-ખાસ કરીને પેટ ઉપર-ધીરે ધીરે ઓછું થતું જાય છે અને એ ટકાવી રાખવા કે યુવાનીનો ખોટો સંતોષ લેવા બ્રેસિયર ને કોર્સેટનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે. તો ઘંટી તમને આમાં બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. કારણકે આજે આપણા જીવનમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને છાતીને કસરત મળે તેવો વ્યાયામ

લગભગ છે જ નહિ. અને વ્યાયામ વગર કોઈ પણ અંગને તમે લાંબો સમય સુધી સુદૃઢ રાખી શકો નહીં જ. વ્યાયામની વ્યુત્પત્તિ પણ જુઓ. કેવી સુંદર છે !

वि + आ + याम्. वि = विशिष्टेन–સારી રીતે, आ = समन्तात्—ચોતરફથી, याम्=ખેંચવું શરીરને સારી રીતે ચોતરફથી ખેંચવું એનું નામ વ્યાયામ. ઘંટીના આ વ્યાયામથી લાભ કેટલા છે તે જુઓ :

(૧) છાતી મજબૂત અને ઉન્નત બને છે તથા ઉરઃસ્થલનો વિકાસ થાય છે;
(૨) પેટ તથા પેઢા પરની ચરબી હોય તો ઓછી થતી જાય છે;
(૩) ડૉક્ટરોનાં બિલ તમારા આખા કુટુંબના ઓછાં થશે.
(૪) તમારા નોકર પાસે દળાવશો તો એને તમે માસિક ચાર પાંચ રૂપિયાની વધુ રોજી આપી શકશો;
(૫) આયુર્વેદમાં ઘઉંને અનાજનો રાજા ગણાવ્યો છે તે ઘઉં તમે ખૂબ સત્વવાળો ખાશો;
(૬) ભણેલા થઈને ઘંટી દળશો તો સમાજમાં કીર્તિ કમાશો.

આજે આ જે વિષચક્ર ચાલ્યું છે, સરકાર એક બાજુ દળવાની ઘંટીઓ ચાલુ રાખે છે ને તેમાં આપણા ઘઉં ને ચોખાને નિઃસત્વ બનાવે છે અને વિટામીન ' બી ' ની ટીકડીઓ આપણને આપે છે! ચોખાની કુસકીમાંથી ટીકડીઓ બનાવી ભારત સરકાર તે છૂટથી વહેંચે છે. સીદીભાઈનો ડાબો કાન! આ વિષચક્રમાંથી તમે છૂટો છો અને તમારા કુટુંબને પણ બચાવો છો.

આપણને જાણીને નવાઈ લાગશે કે સુરતમાં લગભગ આખી જૈન કોમ–એના પ્રત્યેક ઘરમાં—ચોખાને ઓસાવીને જ રાંધે છે અને ઘઉં ઘંટીમાં દળાવ્યા પછી થુલું બધું ચાળી નાંખે છે.

સુરતનાં પેપરોમાં જ્યારે " ઢોરો માટે–થુલુ અને કુસકી–અમારે ત્યાં મળશે " એવી જાહેરખબરો હું વાંચું છું અને શક્તિ માટે તથા ચામડીના વિકારો વગેરે દરદો માટે ઢોરની માફક ચામડીમાં ઇન્જેક્શનો ખોસાવતા ને માગણી કરતાં લોકોને હું જોઉં છું ત્યારે મને થાય છે કે આપણે ખાવાનું ઢોરોને ખવડાવીને આપણે સુધર્યા કે ઢોરોને સુધાર્યાં ? સાયન્સમાં આપણે આગળ વધ્યા કે બાપદાદાઓથી વધારે સુખી થયા? અને આ વિષચક્ર એવા જમાનામાં ચાલે છે કે જ્યારે સમાજનું સરેરાશ આયુષ્ય વધારવાની વાતો ચાલે છે, બાપદાદાઓથી વધારે સુખી થયા છીએ એમ આપણા મન ઉપર ઠસાવવામાં આવે છે, વિટામીન આપણે સમજતા થયા છીએ અને આપણાં બચ્ચાંઓને નિશાળોમાં એ ભણાવાય છે–તે જમાનાની આ વાતો છે ને વ્યવહાર છે.

ઈશ્વર આપણને આ વિષચક્રમાંથી બચાવો ને આ ધર્મ જાણ્યા પછી એમાં પ્રગતિમાન કરો એ જ અભ્યર્થના.

★

સિંહલદ્વીપની કીર્તિગાથા

કુ. કીર્તિદા ય. કૉન્ટ્રાક્ટર

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સિંહલદ્વીપ ભારતથી જુદો લાગે છે; પરંતુ વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દક્ષિણ ભારત અને સિંહલદ્વીપ એક સમયે જોડાયેલાં હતાં. સિંહલદ્વીપના મૂળ રહેવાસી 'વેદા' અને દક્ષિણ ભારતના મૂળ રહેવાસી 'ટોડા' લોકો વચ્ચે ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે.

સિંહલદ્વીપ, એ આપણી પૌરાણિક લંકાનું નવું નામ છે. હજુ પણ ભારતના મોટા ભાગના લોકો એને સોનાની લંકાના નામથી જ ઓળખે છે. એ સિંહાલીઝ લોકોનો પ્રદેશ હોવાથી એનું બીજું નામ સિંહલદ્વીપ છે. આ નામ ઈ. સ.પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં રાજ્ય કરતા, રાજા વિજયના પિતાશ્રી, જેઓ સિંહના ઉપનામે જાણીતા હતા તેમના નામ પરથી ઉદ્ભવ્યું હશે એમ લાગે છે.

સિંહલદ્વીપ શબ્દ બદલાતાં સેલેડીબા, સેરેન્ડીવ, સેરેન્ડીબ, પછી સેઈલાવ (પોર્ટુગીઝ), ઝેઈલી (ડચ) અને છેલ્લે સિલોન નામ જાણીતું બન્યું.

યુરોપમાં, ગ્રીક લોકોએ આપેલા નામ ટેપ્રોબાન તરીકે આ ટાપુ જાણીતો હતો. આ નામ તામ્રપર્ણી પરથી પાડવામાં આવ્યું હતું. ટોલેમી, આ ટાપુનો ઉલ્લેખ સિમુન્ડુ તરીકે કરે છે અને એના સમયમાં સલીક નામ જાણીતું બન્યું. દક્ષિણ ભારતમાં આ ટાપુ ઈલામ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

સિંહલદ્વીપ ૫°૫૫' થી ૯°૫૫' ઉત્તર અક્ષાંશની વચમાં અને ૭૯°૪૨' થી ૮૧°૫૩' પૂર્વ રેખાંશની વચમાં આવેલો છે. દ્વીપની ઉત્તરથી દક્ષિણ લંબાઈ વધારેમાં વધારે ૨૭૦ માઈલ છે અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૧૩૭ માઈલ છે.

સિંહલદ્વીપનો ખરો ઇતિહાસ રાજા વિજય (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩) થી શરૂ થાય છે. ત્યાંની રાજધાની વખતોવખત બદલાતી રહી છે અને તેમાં મુખ્ય રાજધાની તરીકે અનુરાધાપુર, પોલોનારુવા, સીગીરિયા અને કેન્ડી રહ્યાં હતાં. છેલ્લે અંગ્રેજ લોકોના સમયથી કોલંબો છે.

અનુરાધાપુર રાજા પાંડુકાભયે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૭ માં વસાવ્યું હતું. નગરની સુંદર અને સુવ્યવસ્થિત રચના કરવાનું માન અશોકના પુત્ર મહેન્દ્રને મળે છે. તે સમયે આ નગરની પ્રસિદ્ધિ જગતના ખૂણેખૂણે ફેલાઈ ગઈ હતી. ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેની સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિના દ્યોતક આજે પણ ત્યાં પડેલા સુંદર શિલ્પના અને વાસ્તુકલાના નમૂનાઓ બતાવે છે.

સિંહલદ્વીપમાં ડાગોબાની કલ્પના, ભારત-સમ્રાટ અશોકના સમકાલીન રાજા દેવાનામ-પ્રિય તીસાએ દાખલ કરી હતી. થુપારામ ડાગોબા એની કારીગરીનો નમૂનો છે. અભયગિરિ ડાગોબા રાજા મહાસેને ઈ. સ. ૪ થી સદીમાં બંધાવ્યો હતો. તેનું મહત્ત્વ ફક્ત ડાગોબા તરીકે જ નહિ પરંતુ તે સમયની અભયગિરિ વિચારપ્રણાલિકાના પ્રચારક સ્થાન તરીકેનું છે. ઈજિપ્તનાં પિરામિડોમાં ત્રીજા પિરામિડ સિવાય બીજાં બધાં પિરામિડો કરતાં આ ડાગાબા મોટો છે. સિંહલદ્વીપમાં બૌદ્ધધર્મીઓનું આદરણીય સ્થાન રુવેલીસિયા ડાગોબા પણ અનુરાધાપુરમાં આવેલું છે. ત્યાં ઉલ્લેખનીય અને જોવાલાયક રાણીમંડપમાં આવેલી ચંદ્રકળા (Moon Stone) છે અને એ સિંહાલીઝ વાસ્તુકળાનું એક વિશેષ અંગ છે. મહેન્દ્રની સાથે આવેલી, તેની

બહેન સંઘમિત્રાએ અનુરાધાપુરમાં ઈ. સ. ૨૮૮ માં બોધિવૃક્ષનું રોપણ કર્યું હતું તે વૃક્ષ અત્યારે પણ ત્યાં ઊભું છે

સિંહલદ્વીપમાં આવેલી પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની જગ્યાઓમાં પોલોનારુવાનો ઉલ્લેખ અગત્યનો છે. આ મધ્યયુગની પ્રખ્યાત નગરી અત્યારે એક ઉપેક્ષિત ગામડું છે. પોલોનારુવા કોણે અને ક્યારે વસાવ્યું તે બાબતમાં હજુ કંઈ ચોક્કસ જાણવા મળતું નથી. ૮ મી અને ૧૦ મી સદીમાં અનુરાધાપુરના રાજાઓ ક્વચિત પોલોનારુવાનો ઉપયોગ રાજગૃહ તરીકે કરતા હતા.

પોલોનારુવા કોલંબોથી ૧૫૮ માઈલ ઉત્તર–પૂર્વમાં આવેલું છે. દક્ષિણ ભારતના ચોલાઓએ જ્યારે અનુરાધાપુરનો નાશ કર્યો ત્યારે પોલોનારુવાને રાજધાની બનાવવામાં આવી હતી. રાજા પરાક્રમબાહુના સમય પછી (૧૧૫૩ થી ૧૧૮૬) તામિલ લોકોના હુમલાથી આ શહેરનો વિધ્વંસ થયો

પોલોનારુવાનું નામ ત્યાંના પ્રખ્યાત રાજા પરાક્રમબાહુના નામ સાથે હમેશાં સંકળાયેલું રહેશે. અત્યારે પણ ત્યાં ઊભેલા સુંદર શિલ્પકામવાળા થાંભલા અને બુદ્ધ ડાગોબા એક વખતની પોલોનારુવાની જાહોજલાલીનું દર્શન કરાવે છે રાજા પરાક્રમબાહુએ ત્યાં બુદ્ધના દાંત પર મંદિર બંધાવ્યું હતું, જે દાંત અત્યારે હવે કેન્ડીમાં છે. ત્યાં અત્યારે જોવાલાયક સ્થળોમાં રાજા પરાક્રમબાહુનો મંડપ, લંકાતિલક મંદિર, વટાડગે વિહાર, તુપારામ મંદિર, કમળ સ્નાનગૃહ અને રાજસ્નાનગૃહ આદિ સ્થાપત્યકળાના આદર્શ નમૂના છે અહીંનો પ્રખ્યાત વિહાર ' ગલ (સફેદ) વિહાર ' છે તેની બાજુમાં બુદ્ધની પરિનિર્વાણની ૪૪' લાંબી પથ્થરમાં કોતરેલી મૂર્તિ છે તેની બાજુમાં ઊભેલી મૂર્તિ બુદ્ધના શિષ્ય આનંદની હશે એમ બૌદ્ધધર્મીઓ માને છે. મૂર્તિઓના ચહેરા ઉપર દુઃખની ભાવના સુંદર રીતે રેખાંકિત કરવામાં આવી છે જે મૂર્તિઓને સજીવ બનાવે છે. સીગીરિયામાં ઐતિહાસિક કાળમાં ઈ સ ૫ મી સદીમાં રાજા કસ્યપે ડુંગર પર બંધાવેલો કિલ્લો છે અહીંનો રાજા હિમાલયમાં રહેતા કુબેરની માફક રહેવા માગતો હતો અને તેથી હિમાલયમાં આવેલા કૈલાસકૂટની નકલ કરવા દિવાલ પર ઠેરઠેર અપ્સરાઓનાં ચિત્રો દોરેલાં હતા આ ભીંતચિત્રો ઇલોરા અને અજંટાની યાદ આપે છે.

સીગીરિયાથી દસ માઈલ પર આવેલું દામ્બુલા, પથ્થરમાં કોતરેલાં ગુફામંદિરો માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાં એક ઈ. સ. પૂર્વે ૧ લી અથવા તો ૨ જી સદીનો શિલાલેખ છે. તેમાં આ ગુફામંદિરો રાજા વટ્ટગામણીએ બંધાવ્યાં હતાં એમ લખેલું છે આ શિલાલેખની લિપિ એશીઆમાં સૌથી જૂની છે એમ કહેવાય છે.

દામ્બુલામાં પાંચ ગુફામંદિરો છે દેવરાજવિહાર, મહાવિહાર, મહાઅલુવિહાર, પશ્ચિમ વિહાર અને દેવનીઅલુત વિહાર દેવરાજવિહારમાં પરિનિર્વાણ બુદ્ધની ૪૭' લાંબી પથ્થરની મૂર્તિ છે મહાવિહારમાં દિવાલ ઉપર જાતકકથાઓને ચિત્રમાં મઢી લીધી છે મહાઅલુવિહારમાં ૧૦૦૧ બુદ્ધનાં ચિત્રો છે બધું મળીને આ પાંચે વિહારોમાં ૬૫ બુદ્ધની મૂર્તિઓ છે આ વિહારો બે હજાર વર્ષ જૂના છે પરંતુ અંદરનું ચિત્રકામ ૮ મી સદીનું છે.

કેન્ડી ત્યાં આવેલા દાંતના પ્રખ્યાત મંદિર ' દલદા માલીગાવા ' માટે જાણીતું છે ગમે તેવું પણ ધ્યાન ખેંચે એવી આ મંદિરની શોભા વધારે આકર્ષક વસ્તુ તે મંદિરનું અસાધારણ કોતરકામ. સુંદર રંગ.સાજ: જુદા જુદા વર્ગના પાપીઓનું દુઃખ દર્શાવતાં ભીંત

ચિત્રો અને બુદ્ધની મૂર્તિઓ છે. જેમાં પવિત્ર દાંત રાખવામાં આવ્યો છે તે પવિત્ર દેવ-મંદિરનો દરવાજો સોના અને ચાંદીના કોતરકામવાળો છે અને દરવાજાની બંને બાજુ પર હાથીના દાંત છે. દેવમંદિરમાં ચાંદીના ટેબલ પર, ઘંટ આકારના, કિંમતી પથ્થરોથી શોભતા, સોનાના ઢોળવાળા ચાંદીના ડાગોબાની અંદર બીજા ૭ ડાગોબા છે અને તેની અંદર દાંતને રાખવામાં આવ્યો છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાલાયક ' પ્રેક્ષક ઓરડો ' છે જ્યાં કેન્ડીના રાજાઓ સભા ભરતા. થાંભલા અને દિવાલ પરનું સુંદર કોતરકામ કેન્ડીઅન વાસ્તુકળાના સુંદર નમૂના છે.

બીજાં મંદિરોમાં માલવટ્ટે મંદિર, આસગીરિયા મંદિર, ગાલમાડુવા મંદિર, ગંગારામ મંદિર, ડેગાલડોરવા મંદિર, ગાડાલડેનિયા મંદિર અને લંકાતિલક મંદિર છે. આમાં માલવટ્ટે મંદિરમાં ૨૫' ઊંચા એક જ પથ્થરમાંથી કોતરેલા થાંભલા જોવાલાયક છે. ગાલમાડુવા મંદિર હિન્દુ મંદિરની રીતે બાંધેલું એક વિચિત્ર મંદિર છે. બારણા અને બારીની કમાનના આકાર એ એનું વિશિષ્ટ અંગ છે. ગંગારામ મંદિરમાં ઊભેલા બુદ્ધની ૨૭' ઊંચી પથ્થરની મૂર્તિ છે. ડેગાલડોરુવા મંદિર એની ચિતરેલી દિવાલો માટે જાણીતું છે. ગાડાલડેનિયા મંદિર સિલોનમાં સૌથી વધારે સુંદર અને જાણીતું છે. બારણાની ફ્રેમ જુદાં જુદાં ચોકઠામાં હાથી અને નૃત્યકારની આકૃતિઓથી કોતરેલી છે. લંકાતિલક મંદિર કેન્ડીઅન મંદિરોમાં સૌથી વધારે સુંદર મંદિર છે. એના મુખ્ય મકાનમાં બુદ્ધની મોટી મૂર્તિ છે. દિવાલ બુદ્ધનાં ચિત્રોથી અને છત જોમેટ્રીકલ ફૂલની રચનાથી ચિતરેલી છે.

સિંહલદ્વીપમાં આવેલા ઠેરઠેર વિહાર અને ડાગોબાઓ ત્યાં બુદ્ધધર્મનું કેટલું મહત્ત્વ હતું અને અત્યારે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. બીજા બધાં ધર્મીઓ કરતાં ત્યાં બૌદ્ધધર્મીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. બૌદ્ધધર્મીઓના ધાર્મિક તહેવારોમાં બુદ્ધજયંતિને અગત્યનું સ્થાન છે. આ દિવસે ઠેરઠેર બુદ્ધનાં ચિત્રો અને એનાં જીવનને લગતાં ચિત્રો મૂકવામાં આવે છે. રસ્તા પર સફેદ કપડાંની કમાનો કરવામાં આવે છે. અને ઘર સામે દીવા તેમજ કુમળાં પાંદડાંને ગૂંથી સરસ શોભા કરવામાં આવે છે, અહીં એવો રિવાજ છે કે બુદ્ધજયંતિને દિવસે કોઇ પણ વ્યક્તિને મફત ભોજન, ફળ, શરબત વગેરે આપવામાં આવે છે. જો તેમની વસ્તુઓનો સ્વીકાર નહિ કરવામાં આવે તો તેમને દુઃખ થાય છે. લોકો આ દિવસે ઘણા જ ઉત્સાહી અને આનંદિત જોવા મળે. તેમની પાસેથી જેટલું વધારે લેવામાં આવે તેટલો તેમને વધારે આનંદ થાય છે.

ઑગસ્ટ મહિનામાં કેન્ડીમાં સુંદર શણગારેલા હાથી પર દાંતની સવારી કાઢવામાં આવે છે. આ સવારી પૂર્ણિમાને દિવસે નીકળે છે અને તેને અપહરાની સવારી કહેવામાં આવે છે. તહેવારોના મંગળ પ્રસંગે નૃત્ય એક મહત્ત્વનું અંગ બની રહે છે. કેન્ડીઅન નૃત્ય એનાં સુંદર પહેરવેશ અને સુંદર ભાવભંગી માટે જાણીતું છે. સંગીતવાદ્યમાં નૃત્ય સાથે ફક્ત ઢોલક જ હોય છે અને નૃત્યકારના પગમાં ઘૂઘરા હોય છે. ઢોલક નૃત્યમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે કારણ ઢોલકના તાલ પર જ નૃત્ય થાય છે.

ઐતિહાસિક સમયથી સિંહલદ્વીપને ભારતનો એક ભાગ ગણવામાં આવે છે તે સિંહલદ્વીપ જોયા પછી અઘટિત લાગતું નથી. ત્યાં મોટા ભાગની વસ્તી સિંહાલીઝ અને તામિલ લોકોની છે. તેમનો પહેરવેશ દક્ષિણ ભારતના લોકોને મળતો આવે છે. પુરુષો રંગ-

બેરંગી ચટાપટાવાળી અથવા તો સાદી લૂંગી વિંટાળે છે. સ્ત્રીઓ સાડી જ પહેરે છે પરંતુ તેમની પહેરવાની રીત જરા જુદી હોય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો બરાબર ગુજરાતી સ્ત્રીઓની ઢબે જ સાડી પહેરે છે અને માથે પણ ઓઢે છે. દૂરથી જોતાં આપણે તેમને ગુજરાતી જ માની લઈએ; પરંતુ જ્યારે તેમને ગુજરાતીમાં કંઈક પૂછીએ અને તે સમયે તેમની જે મુખમુદ્રા થાય તે જોઈએ ત્યારે ખાતરી થાય કે તેઓ ગુજરાતી સમજી શકતાં નથી.

અત્યારે પણ સિલોનમાં સોનાની અને ચાંદીની વસ્તુઓ સરસ મળે છે અને ત્યાંની કારીગરી પણ સુપ્રસિદ્ધ અને મનોરંજક છે. સ્ત્રીઓ ઘરેણાંમાં હાર અને બુટ્ટી પહેરે છે; બંગડી પહેરવાનો ખાસ રિવાજ નથી. કપાળમાં કુમકુમ લગાવવાની પણ ત્યાં પ્રથા નથી.

લોકોનો રોજનો ખોરાક ભાત અને માછલાં છે. ત્યાંના ચોખા ભારતના ચોખાના પ્રમાણમાં મોટા અને જાડા છે. ત્યાંની મુખ્ય પેદાશ ચોખા, ચા અને નાળિયેર છે. દૂધનું પ્રમાણ ત્યાં ઓછું છે. ત્યાંનાં નાળિયેર ભારતનાં નાળિયેર કરતાં ઘણાં મોટાં હોય છે. નાળિયેરની ઘણી પેદાશ હોવાથી કાથીનાં દોરડાં અને બીજી કારીગરીની વસ્તુ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે.

કળાકારીગરીની વસ્તુમાં હાથીદાંતનું કોતરકામ, નાળિયેરની વસ્તુઓ, કેન્ડીનું ચાંદીનું કોતરકામ સુંદર હોય છે. નેતરમાંથી તેઓ સાદડી, બટવા, પંખા, થેલી વગેરે સુંદર ભાતીગળ અને રંગના બનાવે છે. હાથની વણેલી જાતજાતની લેસ પણ ત્યાંની સુંદર બારીક કારીગરીનો ખ્યાલ આપે છે.

અર્વાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સુધરી ગયેલાં લોકોનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેમની રહેણીકરણી સાદી છે. કોલંબોમાં પણ ચાર માળથી વધારે ઊંચાં મકાનો જોવા મળે નહિ. રહેઠાણનાં ઘરો એક માળથી વધુ માળનાં હોતાં નથી. મુખ્યત્વે રહેવા માટે માળ વગરનાં નાનાં નાનાં જુદાં મકાનો હોય છે. મુંબઈના જેવી ચાલી તો આખા સિલોનમાં ક્યાંય પણ જોવા મળે નહિ. ગામડાંમાં લોકો નાળિયેરની વાડીઓ વચ્ચે જ મકાન બાંધી રહે છે.

સિંહલદ્વીપની વસ્તીના પ્રમાણમાં શિક્ષિત લોકોનું પ્રમાણ ઓછું છે. ૪૦ % લોકો અંગ્રેજી જાણે છે અને ૬૦ % સિંહાલીઝ, તામિલ જાણે છે. લોકો ગરીબ છે અને મોટા ભાગનાં લોકો ગામડાંમાં વસેલાં છે. ત્યાંનાં લોકો ગરીબ હોવા છતાં ભિખારીઓનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે અને જેઓ ભીખ માગે છે તેઓ કયાં તો અપંગ હોય છે અથવા તો કોઈક ભયંકર રોગથી પીડાતાં હોય છે.

શિક્ષણની પદ્ધતિ ભારત કરતાં ત્યાં જુદી છે. ત્યાં શાળાને કૉલેજ અને કૉલેજને યુનિવર્સિટી કહેવામાં આવે છે. ત્યાંની કૉલેજની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવા માટે બીજાં બે વર્ષ અભ્યાસ કરવો પડે છે. સ્ત્રીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં અભ્યાસ કરે છે. અને તેઓ પણ શાળાના પ્રિન્સીપાલ અથવા તો કૉલેજમાં પ્રોફેસરની પદવી ભોગવે છે.

ટૂંકામાં, સિંહલદ્વીપ રળિયામણો પ્રદેશ છે. લોકો ધાર્મિક વૃત્તિના અને મળતાવડા છે. કોઈક ઇતિહાસના શોખીનને ઐતિહાસિક સ્થળો જોવા મળે છે અને સુંદરતાના પીપાસુને જંગલ, ધોધ, ડુંગર અને દરિયાકિનારાની સુંદરતા માણવાનો લાભ મળે છે. સિંહલદ્વીપ 'પૂર્વની ટપાલપેટી' અથવા તો 'પૂર્વનાં મોતી' તરીકે જાણીતો છે. નાળિયેર આકારના આ દ્વીપના શાંત વાતાવરણમાં, મુંબઈવાસીને કદાચ નહિ ગમે, જો કે એ પ્રદેશ સૌંદર્યથી સભર છે જ.

સર જદુનાથ સરકાર

પ્રો. પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર એમ. એ.

તા. ૧૯ મેએ કલકત્તામાં સર જદુનાથ સરકારનું અવસાન થયું. ભારતના એક પ્રતિભાસંપન્ન ઇતિહાસકાર તરીકે સર જદુનાથે અસાધારણ સેવાઓ આપી છે. ૮૭ વર્ષની બુઝર્ગ ઉમ્મરે તેઓ ગયા, પણ લગભગ અંત સુધી તેમનો વિચારલેખન ફાલ ચાલુ રહ્યો. મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ ઈતિહાસકાર ને 'મરાઠી રિયાસત'ના લેખક શ્રી. ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈ અને સર જદુનાથ સમાન વ્યાસંગને લીધે દસકાઓથી મિત્રો રહ્યા—આજે એ બેલડી તૂટી ગઈ છે! અવસાનના થોડા દિવસ પહેલાં જ, સર જદુનાથે અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનની એક ભાવવાહી પંકિત ટાંકીને પોતાની શુભેચ્છાઓ શ્રી. સરદેસાઇને એમની ૯૫મી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે મોકલી હતી. સર જદુનાથ પાસે અસાધારણ સ્મરણશકિત હતી. એમનું વાચન વિશાળ ને ઊંડું હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ ગાઢ હતો. અક્ષરશઃ હજારો પંકિતઓ એમને કંઠસ્થ હતી, એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય સમયે યોગ્ય પંકિતઓ આસાનીથી એમની કલમ કે વાણીમાંથી સરી પડતી! ભારતની જેમ તેમજ પરદેશોની અનેક ભાષાઓમાં સર જદુનાથ વાંચી, લખી, બોલી શકતા હતા. ઇતિહાસ એટલે સત્યાન્વેષણ, અને તેટલા પૂર્વગ્રહરહિતનું પૃથક્કરણ ને વિવરણ—સર જદુનાથે જિંદગીભર પોતાનાં સંખ્યાબંધ લખાણો દ્વારા ઇતિહાસના આ ધોરણો જાળવ્યાં એટલું જ નહિ પણ એને વધુ દૃઢ બનાવ્યાં, એને વિશિષ્ટ ઓપ આપ્યો.

સર જદુનાથ સરકારનો જન્મ ૧૦મી ડિસેંબર ૧૮૭૦ ને રોજ થયો હતો. કલકત્તામાં શિક્ષણ પૂરું કર્યું. લગભગ બધાં જ ઉપલબ્ધ પારિતોષિકો ને ઈનામો એમણે જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૮૯૧માં એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી M. A.ની ઉપાધિ મેળવી અને કલકત્તાની એક કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામ શરૂ કર્યું. પણ થોડા વખતમાં જ તેઓ લેખન–પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યા અને ઇતિહાસ સંશોધનના કામમાં દટાયા. સાચા વિદ્વાનને શોભે એવી એમની મુદ્રા હતી—તેજસ્વી મુખ, ચપળ આંખો, નિર્દોષ હાસ્યયુક્ત વર્તન, સ્વભાવસહજ નમ્રતા અને વિચારો–ભાવનાઓની મનમાં ને હૈયામાં સતત ભરતી! આવા સર જદુનાથને કલકત્તામાં એમને ઘેર અને પૂના પાસે કામશેતમાં શ્રી. સરદેસાઈને ઘેર મેં અનેકવાર જોયા છે. પૂ. દાદાસાહેબ સાથે હું એમને મળવા જતો, અને તે વખતે હું ખૂબ નાનો હતો પણ સર જદુનાથનું આવું સ્વભાવચિત્ર આજે પણ મારી આંખ આગળ સ્પષ્ટ છે. એમણે ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ પાંચ ખંડમાં લખ્યો. શિવાજી મહારાજનું એમનું ચરિત્ર વખણાયું. શિવાજીને રાષ્ટ્રીય વીરપુરુષ તરીકે તેમણે વર્ણવ્યા. મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસનો સર જદુનાથે વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો. મોગલ રાજવહીવટ પરના એમના ગ્રંથો પ્રમાણભૂત ગણાયા છે. ઇતિહાસ લેખન માટે સર જદુનાથે જિંદગીભર શ્રમ કર્યો, રહેણી–કરણી તદ્દન સાદી રાખી, વિદ્વત્તાની ઊંડાઈમાં તેઓ વધુ ને વધુ ઊતરવા લાગ્યા—આવા જ્ઞાનમય મહર્ષિનું અવસાન ભારતીય ઇતિહાસ અને રાજકારણ માટે એક મહાન ફટકો છે!

અનુસંધાન પૃ. ૨૨૪]
માટે આ વસ્તુ પ્રતિકૂળ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બન્ને દેશો વચ્ચે સતત કોઈ ને કોઈ કારણે ઘર્ષણ, વિખવાદ ને કટુતા ચાલુ રહ્યાં છે, અને એ બધાના પડઘો વિશ્વ-રાજકારણની રમતમાં પણ પડ્યો છે. કાશ્મિરનો પ્રશ્ન આબાદ ગૂંચવાયો છે, નહેરોનાં પાણીનો પ્રશ્ન અટપટો બન્યો છે, હવે અધૂરામાં પૂરું સરહદો પરના ઝઘડાઓનો પ્રશ્ન ભયાનક સ્વરૂપ લઇ રહ્યો છે. આમાં પાકિસ્તાન સરકારની બૂરી રાજકીય રમત દેખાય છે. ભારતે પાકિસ્તાન માટે શુભેચ્છા હમેશ દાખવી છે, અને નેહરુએ તો પોતાની સરકારની ટીકા (દા. ત. ભારત સરકાર નિષ્ક્રિય છે, કમજોરી બતાવે છે, વગેરે ટીકા) થવા દીધી છે, પણ પાકિસ્તાન પ્રત્યે મિત્રતાનો હાથ જ ફરી ફરી લંબાવ્યો છે. પૂર્વ ને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનની સરહદો પર ભારતની સરહદોમાં ઘૂસી જવાના, ગોળીબારો કરવાના, બનાવો જાણે દરરોજના થઈ પડ્યા છે. હવે પાકિસ્તાની ફૂગો સહન કરવાની ભારતની શક્તિ ને ધીરજ ખૂટ્યાં છે. હવે ૧૦મી સપ્ટેંબરે નવી દિલ્હીમાં નેહરુ અને ફિરોઝખાન નૂન વચ્ચે મંત્રણાઓ થનાર છે ને સરહદ પરના ઝઘડાઓ વિષે ઉકેલની આશા છે. આ મંત્રણાઓ સફળ બનાવવા માટે ખાસ તો પાકિસ્તાનના નેતાઓએ પોતાની જૂનીપુરાણી રીત-રસમો છોડી દઈને સંકુચિત રાજકારણના કુંડાળામાંથી ઉદાર ને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા રાજકારણમાં ઝંપલાવવું જોઈએ.

['ગુજ. સમાચાર'માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત]

આપના બાળકની તંદુરસ્તી માટે

ઊંઝાનું

હાથી છાપ

ગ્રાઇપ વોટર

નિયમિત આપો અને તંદુરસ્ત રાખો.

બાળકોના પેટના રોગ, પેટમાં ચૂંક આવવી, દૂધ કે ધાવણનું પાચન ન થવું, દાંત નીકળતી વખતના રોગો વગેરે તમામ નાબૂદ કરી બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે.

કિંમત બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૧૫ નયા પૈસા
દરેક દવાવાળા વેચે છે.

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

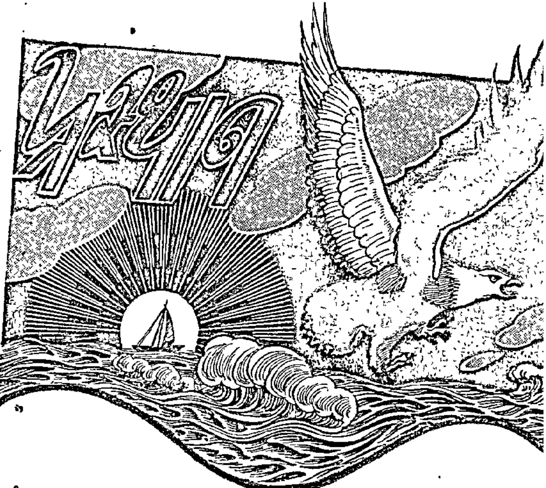

વર્ષ ૩૩
અંક ૧૩

સં. ૨૦૧૪
આસો

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક 卐 સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

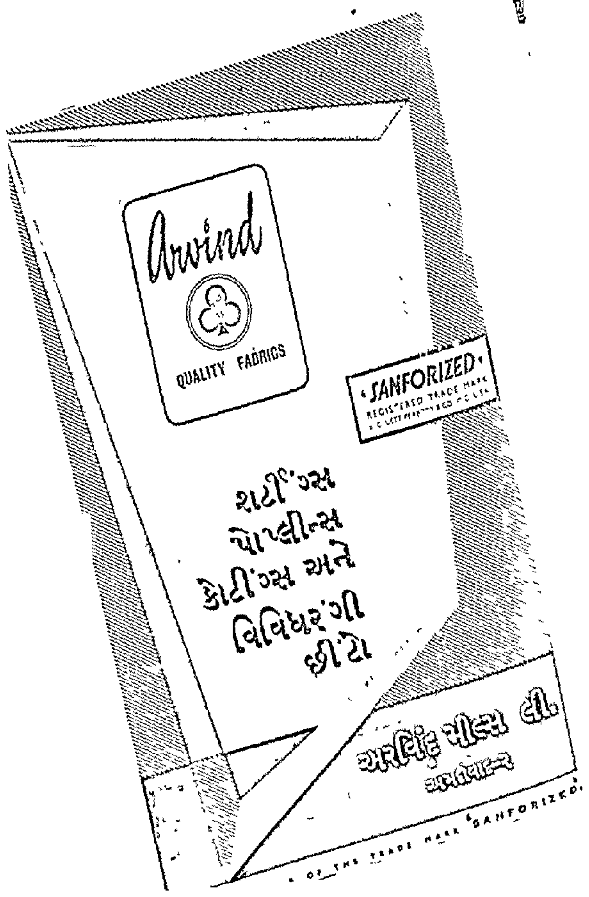
Arvind
QUALITY FABRICS
SANFORIZED
REGISTERED TRADE MARK
શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ અને
વિવિધરંગી
છીંટો
અરવિંદ મીલ્સ લી.
અમદાવાદ
OF THE TRADE MARK 'SANFORIZED'

જિંદગીનો વીમો એટલે

એની ઉજ્જવલ કારકિર્દીનો પાયો

તમારા બાળકોના સુખદ ભાવિ માટે
તમારી જિંદગીનો વીમો
આજે જ ઉતરાવો

લાઇફ ઇન્શ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઑફ ઇન્ડિયા

ડિવિઝનલ ઑફિસ ·
શાન્તિ સદન, ૪૦૬ – A, એલિસબ્રિજ · અમદાવાદ
શાખાઓ , આણંદ મહેસાણા અમદાવાદ

૧

ધી વલ્કન ઇન્શ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૧૯

સ્થાપક : સ્વ૦ શ્રી જે. સી. સેતલવાડ

આગ • મોટર • અકસ્માત • દરિયાઈ

વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન - એમ્પ્લોયર્સ લાયેબિલિટી

વગેરે વીમાનું કામકાજ લખવામાં આવે છે.

: જનરલ મેનેજરો :

શ્રી કે. સી. દેસાઈ — શ્રી વી. સી. સેતલવાડ

બ્રાન્ચ તથા એજન્સી ઓફિસો હિંદભરમાં
તેમ જ બ્રિટિશ ઈસ્ટ આફ્રિકા અને બર્મામાં છે.

: હેડ ઓફિસ :

૭૪, ચર્ચગેટ સ્ટેશનની સામે, ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એસ્યુરન્સ બિલ્ડિંગ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

<u>ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ</u>

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.
૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.
૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

નિશાળે જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે
વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝ્ડ
(વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

૩૧, નેતાજી સુભાષ રોડ. કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, એડન.

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૬૬ આસો : ૨૦૧૪ અંક ૭

નાથોનો નાથ

પૂજાલાલ

થંભી નવ જા, થંભી નવ જા, કસ તારી તાકાત, વીરા !
કૂચકદમ કર, ઊછળ આગે, આત્મા તુજ અભિજાત, વીરા !

મહિમાના મુલકે છે જાવું, દોસ્ત દેવતાઓના થાવું,
લાંબો મારગ હોય ભલેને; શી તેની પરવાહ, વીરા !
સાચામાં સાચા, ઊંચામાં ઊંચા પર હો ચાહ, વીરા !

હૈયે ધખતી ધગશ ભરી લે, સૌને સાફ સલામ કરી લે;
પ્રતાપશાળી પગલાં તારાં પુરુષાર્થી પથ માંડ, વીરા !
ભયની ભડકાવંતી છાયા અદ્ભુત માની છાંડ, વીરા !

ચડીચોટ જા ગાતો ગાતો, ધૂન મચાવી ધ્યેયે ધાતો,
જગાડ ઝડપે ઝંઝાવાતો વાતા વકરાયેલ, વીરા !
વિઘ્નો સઘ સુવાડી દેતા આંતરવા આવેલ, વીરા !

મુશ્કેલીનાં મથકો મોડી, જોખમ જાત્રા–જોતર જોડી,
ખ્હાડોને પડકારા દેતો ભૈરવ ભૂત ભગાડ, વીરા !
આ પારેથી પેલે પારે પગલાં તારાં પાડ, વીરા !

ધીર વીર નિર્મલ નિર્ધારે ધસતો રૂહે તું ધ્યેયે તારે;
ઝંડો તારો શામ ફરકતો સદા સહાયક સાથ, વીરા !
પ્હોંચી જા પરમે, પુરુષાર્થી, બન નાથોનો નાથ, વીરા !

સ્વરાજ્યનો આત્મા

આચાર્ય વિનોબાજી

[તા. ૧૫મી ઑગસ્ટ ૧૯૫૮ના આઝાદ–દિને ધૂળિયામાં આપેલું પ્રવચન]

આપણા દેશમાં સ્વરાજ્ય આવ્યાને ૧૧–૧૧ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં છે, અને આપણે લોકશાહી પદ્ધતિ અંગિકારી છે. જ્યાં પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી હોય છે, ત્યાં એમ માનવામાં આવે છે કે એક સત્તાધારી અને બીજો વિરોધી પક્ષ હોય. અર્થાત્ એક અનુરોધી અને બીજો વિરોધી પક્ષ હોય, તો લોકશાહીમાં 'કરેક્શન' (ભૂલ–સુધાર) થતો રહે છે.. વિરોધી પક્ષ ન હોય તો લોકશાહી ટકતી નથી અને તેમાં અનિયંત્રિતપણું પ્રવેશે છે, જેનું કાળે કરીને ફાસીવાદમાં રૂપાંતર થાય છે.

આવી લોકશાહીની પદ્ધતિ આપણે યુરોપ પાસેથી લીધેલી છે. પણ તે પદ્ધતિમાં આપણે સંશોધન કરવાં જોઈએ. ભારતીય વિચારને ધ્યાનમાં રાખીને લોકશાહી પદ્ધતિનું ભારતીકરણ કરવું જોઈએ, તેને નવીન સ્વરૂપ આપવું જોઈએ, તેમાં સુધારણા કરીને તેના દોષોને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સરકારી પક્ષ સત્તાધારી પક્ષ હોય છે અને વિરોધ પક્ષ એ સત્તાભિલાષી પક્ષ હોય છે એટલે તે બંને સત્તાના મધ્યબિંદુ ફરતી ફેરફુદરડી ફરે છે. સત્તાને કેન્દ્રસ્થાને માનીને બંને ય પક્ષો તેની આસપાસ આટાપાટાની રમત રમે છે. આનું પરિણામ એવું જોવા મળે છે કે સત્તાધારી પક્ષની શુદ્ધિ કરવા માટે કેવળ એક જ વિરોધી સત્તાભિલાષી પક્ષ હોય તે પૂરતું થતું નથી. સત્તાભિલાષી પક્ષ સત્તાધારી પક્ષના પ્રતિબિંબ જેવો હોય છે. અવળી છાપ લેનારા કાગળની જેમ એ સત્તાધારી પક્ષના દોષ પોતા ઉપર અંકિત કરી લે છે. તેથી કેવળ વિરોધ પક્ષ હોય તેથી સત્તાધારી પક્ષની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

હું મહારાષ્ટ્રમાં બોલું છું તેથી મહારાષ્ટ્રની અંદરનું જ એક ઉદાહરણ આપું છું. બાકી આજકાલ મારી વૃત્તિ કોઈ એક જ પ્રાંતનો કે દેશનો વિચાર કરવાની નથી, પણ સમસ્ત વિશ્વનો વિચાર કરવાની છે. ધારો કે સત્તાધારી પક્ષે ચૂંટણીની દૃષ્ટિએ કોઈ મરાઠા (અબ્રાહ્મણ) ઉમેદવારને ઊભો કર્યો તો સત્તાભિલાષી પક્ષ શું કરશે? શું કરશે એનો વિચાર કરવાની જરૂર જ નથી. તે શું કરે છે તે આપણને દેખાય જ છે. તે પક્ષ વળતો મરાઠા ઉમેદવારને જ ઊભો કરે છે.

એટલે જો એણે નાતજાતનો વિચાર ન કરવાના શપથ લીધા હોય તો તે ય ટકતા નથી. કારણ સામાવાળો પક્ષ જે રીતે વર્તે છે તે રીતે જ જાતે વર્તવું પડે છે.

આમ વિરોધી પક્ષ દોષચુંબક બને છે, જેમ લોહચુંબક ધૂળમાંથી લોઢાના કણ ખેંચી લે છે તેમ વિરોધી પક્ષ સત્તાધારી પક્ષનાં કાર્યોમાંથી સર્વ દોષો ખેંચી લે છે. ચૂંટણીમાં ઊભા રહે છે તે જીતવા માટે ઊભા રહે છે, કાંઈ હારવા માટે કોઈ ઊભું રહેતું નથી. એટલે સત્તાધારી પક્ષ જીતવા માટે જે કાંઈ કારવાઈ કરે તે બધી વિરોધ પક્ષને પણ ફરજિયાત કરવી પડે છે. આ રીતનો કેવળ વિરોધ પક્ષ રહે તેનાથી લોકશાહીની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

આ બધાં કારણો જોતાં પક્ષમુક્ત સમાજ સ્થાપવાની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં આવે છે. જે રીતે કેટલાક લોકો પક્ષયુક્ત હોય છે, તે જ રીતે કેટલાક લોકો પક્ષમુક્ત હોય, તેમની નૈતિક શક્તિનું વજન બંને બાજુના પક્ષો પર પડે અને તેનાથી બંનેનું નૈતિક દૃષ્ટિએ નિયમન થાય, એ બહુ આવશ્યક છે. આવું થશે તો જ લોકશાહીની શુદ્ધિ થશે. અન્યથા નહીં થાય ને લોકશાહી નામની જ રહેશે.

આને અંગે હું અનેક ઉદાહરણો કાયમ આપું છું. તમારા મુંબઇ રાજ્યમાં આગલા પ્રધાનમંડળ વખતે સંતતિનિયમન ચાલી શકતું નહોતું, પણ હવે તો સરકાર તરફથી તે અંગે જોરદાર કાર્ય શરૂ થઇ ગયેલું છે. તે દિવસે મારો મુકામ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાના એક ગામડાની પ્રાથમિક શાળામાં હતો. ત્યાં કુટુંબનિયોજનનાં ચિત્રો લગાડેલાં હતાં અને તેમાં મોટા મોટા અક્ષરોમાં મુદ્દો લખેલો હતો. મને તેમાં બીજું બધું દેખાયું, અક્કલ ન દેખાઇ. પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને કુટુંબનિયોજન સાથે શો સંબંધ છે, તે મને કાંઇ સમજાયું નહિ. શું આપણે ત્યાં અ, આ, ઇ, ઈ પછી છોકરાં શ્રી ગણેશાય નમઃ ભણતાં તેમ હવે શું શ્રી કુટુંબનિયોજનાય નમઃ શીખશે?

હવે આમાં લોકમત શો છે તેનો પ્રશ્ન જ નથી. મંત્રીઓનાં ને તંત્રીઓનાં ભેજાંમાં જે ભરાય તે જ થવાનું. મુંબઇ રાજ્યના અગ્રણીને દારૂબંધીનો તરંગ આવ્યો અને બિહારવાળાને ન આવ્યો, એટલે ત્યાં ગંગાનાં પવિત્ર જળની સાથેસાથ દારૂ પીવાની પણ સગવડ રાખવામાં આવી છે. આથી ઊલટો દાખલો જોઇએ તો બિહાર સરકારને ગોવધબંધ કરવાની અક્કલ આવી અને મુંબઇ સરકારને તેવું સૂઝ્યું જ નહીં. આનો અર્થ શું એવો ગણી શકાય કે બિહારનો લોકમત ગોવધબંધી માટે અનુકૂળ છે અને દારૂબંધીને માટે પ્રતિકૂળ છે? અને મુંબઇનો લોકમત દારૂબંધી માટે અનુકૂળ છે ને ગોવધબંધી માટે પ્રતિકૂળ છે.

હવે, મારું કહેવું એમ નથી કે એક સરકારી પક્ષ અને બીજો વિરોધ પક્ષ ન હોય. 'પક્ષોની રચના ભાંગી પડે એવી મારા મનની ઇચ્છા હોય તો પણ આજે મારું કહેવાનું એ નથી. આજે તો મારે ફક્ત એટલું જ કહેવાનું છે કે લોકશાહીને માટે જો પક્ષોની આવશ્યકતા છે તો પક્ષમુક્ત સમાજની તો તેથીયે વધુ આવશ્યકતા છે. આ જ કારણથી જયપ્રકાશ નારાયણ, કેરળના કેલપ્પન, ઓરિસ્સાના માજી વડા પ્રધાન નવકૃષ્ણ ચૌધરી, બંગાળ ધારાસભાના વિરોધપક્ષના માજી નેતા ચારુ બાબુ—એ બધા પક્ષમુક્ત થયા છે.

તમે હમણાં જ છાપામાં વાંચ્યું હશે કે કેરલમાં વિદ્યાર્થી હડતાળ ચાલતી હતી અને તેનાથી સર્વત્ર અસંતોષ ફેલાયેલો હતો. તેવા વખતે કેલપ્પનજીએ મધ્યસ્થી કરી તેથી હડતાળનો ઉકેલ આવી ગયો. બીજા લોકો તો નિરનિરાળા પક્ષના નેતા હતા. પરંતુ કેલપ્પનજી પક્ષમુક્ત હતા. તેથી તેમને અંગે લોકોના મનમાં એક નૈતિક પ્રતિષ્ઠા પેદા થઈ અને કેરલ રાજ્યનો એક પ્રશ્ન તે રીતે ઊકલ્યો.

હમણાં અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે સ્થળે તોફાનો થઈ રહ્યાં છે એને કોણ મટાડશે? સરકારી પક્ષ મટાડશે કે વિરોધ પક્ષ મટાડશે? ત્યાં ક્રોધે ભરાયેલા જનસમૂહે ખાદીભંડારને પણ બાળ્યો. એક બાજુથી પથ્થરબાજી અને બાળાબાળી ચાલી રહ્યાં છે અને બીજી બાજુથી લાઠીમાર કે ગોળીબાર ચાલી રહ્યા છે. બે પક્ષોનાં બે બળ છે. એકનું બળ પથ્થર મારવામાં ને આગ લગાડવામાં છે; તો બીજાનું બળ ગોળીબારમાં છે. તેવી દશામાં એ લોકો દેશમાં શાંતિની

સ્થાપના કઇ રીતે કરી શકવાના ? તો પછી તમે જ વિચારો કે જો આ દેશમાં શાંતિની સ્થાપના કરવી-હશે તો પક્ષમુક્ત સમાજની જરૂર નથી શું ?

આના ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે આ લોકશાહી કેવી છે ? એક નિર્જીવ લોકશાહી છે. તેમાં જીવ નથી. તે ફક્ત 'ફોર્મલ ડેમોક્રસી' (ઔપચારિક લોકશાહી) છે અને પરદેશથી એની આયાત થયેલી છે.

રાજા રામમોહન રાયથી માંડીને મહાત્મા ગાંધી પર્યંત સઘળા મહાપુરુષોએ જે જાતિભેદ પર પ્રહાર કર્યો અને તેને પરિણામે જે જાતિભેદ તૂટવાની અણી પર આવી ગયો હતો તેને આજની ચૂંટણીઓથી નવજીવન મળ્યું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ડેમોક્રસીનો સુધારો ને શુદ્ધિ ફક્ત વિરોધપક્ષ વડે થઇ શકશે એ એક ભ્રમ છે. આજે દેશમાં વિરોધ પક્ષ તો છે જ અને તેના હોવા છતાં દોષ વધી જ રહ્યા છે. આનું કારણ શોધવું જોઇએ. જો શોધીએ તો આપણને જણાશે કે શક્તિનું સ્વતંત્ર અધિષ્ઠાન નિર્માણ થયા સિવાય, પક્ષમુક્ત સમાજનું નિર્માણ થયા સિવાય, કેવળ બે પક્ષના રહેવાથી લોકશાહી ટકવાની નથી. જોતજોતામાં એ ફાસીવાદમાં ફેરવાઇ જશે.

શિક્ષણ સરકારના હાથમાં હોય તો શું થાય છે તે હવે કેરળમાં દેખાય જ છે. 'ત્યાંની કોમ્યુનિસ્ટ સરકારે શિક્ષણ પર અંકુશ મૂકયો છે' એમ કહીને લોકો કોમ્યુનિસ્ટોના નામની પોક મૂકે છે. પરન્તુ શિક્ષણ પર સરકારનો અંકુશ હશે તો કોમ્યુનિસ્ટ સરકાર હોય તો છોકરાઓને નિશાળમાં સામ્યવાદ શીખવાય છે, ફાસિસ્ટ સરકાર હોય તો ફાસીવાદ શીખવાય છે ને કલ્યાણવાદી રાજ્ય હોય તો પંચવર્ષીય યોજનાનાં ગીતો ગવડાવવામાં આવે છે ને કુટુંબ-નિયોજનનાં ચિત્રો નિશાળમાં લગાડવામાં આવે છે. કોમ્યુનિસ્ટો કરે છે તેનાથી જુદું તમે ય શું કરો છો ? એટલે હું સતત કહ્યા કરું છું કે શિક્ષણ સરકારના હાથમાં રહે તે કરતાં મોટી ગુલામગીરી બીજી કોઇ પણ નથી. ઈંગ્લેંડમાં નવ્વાણું ટકા શિક્ષણ લોકોના હાથમાં છે. તેથી ત્યાં લોકશાહી જીવંત છે. ગયે વર્ષે ત્યાંના સત્તારૂઢ પક્ષે ઈજિપ્ત પર હુમલો કર્યો ત્યારે જેવો તીવ્ર વિરોધ આખા જગતમાં ઊઠ્યો તેવો જ તીવ્ર વિરોધ ઈંગ્લેંડમાં પણ ઊઠયો. ઇગ્લેંડની આખેઆખી લોકશાહી ખળભળી ઊઠી અને આ એક ભયંકર વસ્તુ બની રહી છે એવું સહુકોઇ કહેવા લાગ્યું. ત્યાં જો લોકોના હાથમાં શિક્ષણ ન હોત તો આવું થઇ શકયું ન હોત. આજે આખા જગતમાં એક તર્કટ ચાલ્યું છે. સરકારના હાથમાં શિક્ષણ સોંપીને તરુણોનાં મન અમુક એક સાંચાબંધીમાં ઢાળીને એકસરખાં બેજાં ઘડવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે.

રશિયામાં પણ એક ચમત્કાર જ થઇ રહ્યો છે. ત્યાં ઇતિહાસ એટલે બનેલા બનાવોની વાત શીખવવી તે નહીં, પણ સરકારને ફાવતી આવે તેવી વાત શીખવવી તે ! વચમાં ત્યાંની શાળાઓમાં ઈતિહાસના વર્ગો બંધ પડેલા, કારણ અગાઉનો ઇતિહાસ સ્ટાલિનની સ્તુતિથી ઉભરાતો હતો અને સ્ટાલિન પછીની સરકારે એવી શોધ કરી હતી કે સ્ટાલિન સ્તુતિપાત્ર નથી. એટલે એણે શાળામાં શીખવવા માટે સ્ટાલિનની નિંદાનો ઇતિહાસ લખવાનું કામ હાથ ધર્યું. પણ એમ કરવા જતાં સ્ટાલિનની અતિ નિંદા થઇ ગઈ અને તે હંગેરીમાં તો દંગામાં પરિણમી. ત્યાંની કોમ્યુનિસ્ટ પ્રજાએ બંડ પોકાર્યું ને કહી દીધું કે અમારે આ સત્તા નથી જોઈતી, રાષ્ટ્રીય સત્તા જોઇએ છે. ત્યારે રશિયાવાળાના ધ્યાનમાં આવ્યું કે સ્ટાલિનની અતિ નિંદા કામની નથી. માટે હવે ત્યાં એમ ઠર્યું કે સ્ટાલિનની કળે કળે નિંદા કરવી. એટલે હવે ઇતિહાસ પાછો તેવી રીતનો ચિતરાશે ને છોકરાંને ભણાવાશે !

મતલબ કે રાજ્યનો જે રંગ હશે તે જ શિક્ષણ પર પણ ચડાવવાનો અને છોકરાનાં મન તે રંગથી રંગવાનાં, એવું ચાલ્યું છે. આ અનિષ્ટને અટકાવવા માટે શિક્ષણને સરકારી સત્તાના ક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢી લેવું જોઈએ.

બીજી વાત એ કે પક્ષમુક્ત સમાજની સ્થાપના કરવી જોઈએ. આ બે વાત પાર પડશે તો જ લોકશાહીમાં સુધારો થઇ શકશે. અને ખરેખરું સ્વરાજ આવશે. નહિ તો નામ ત્યારે સ્વરાજ રહેશે, પણ તેનો 'સ્પેલિંગ' (અક્ષરશઃ અર્થ) પરતંત્રતા એવો થશે. આ વિજ્ઞાનયુગમાં એક દેશનો બીજા દેશ પર રાજકીય રીતે કબજો લાંબો વખત ટકી શકતો નથી. પૂર્વે રોમન સામ્રાજ્ય ૧૨૦૦ વર્ષ ટક્યું હતું, મોગલ સામ્રાજ્ય ૩૦૦ વર્ષ ચાલ્યું અને અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય ૧૫૦ વર્ષ જ ટક્યું. હવે પછી જો ક્યાંય સામ્રાજ્ય સ્થપાશે તો પણ તે ૫-૧૦ વર્ષમાં જ પડી ભાંગશે. આમ એક દેશનું સામ્રાજ્ય બીજા દેશ પર ટકે તે શક્ય ન હોવાને કારણે હવે ફક્ત 'સ્ફિયર ઑફ ઇન્ફ્લુઅન્સ' (પ્રભાવ ક્ષેત્ર)ની ભાષામાં જ વાત થાય છે. બીજા દેશની રાજકીય સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાને બદલે માનસિક સત્તા હાથમાં લેવી એ વધુ સારું છે એમ હવે માનવામાં આવે છે. એટલે આપણે સહુએ જાગ્રત રહેવું જોઈએ. આપણા સ્વરાજ્યના રંગમાં ભંગ ન પડે, એનો સ્વાદ બદસ્વાદ ન થઈ જાય એની આપણે કાળજી લેવી જોઈએ.

અહીં બેઠેલાં છોકરાંઓને હું કહી દેવા માગું છું કે જગતમાં જો કોઇને ય સ્વતંત્રતાનો વધુમાં વધુ અધિકાર હોય તો તે તમને છોકરાંઓને છે. કારણ તમારે જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું હોય છે અને જ્ઞાન એ એક એવી વસ્તુ છે જેમાં જબરદસ્તી ચાલી જ શકતી નથી. શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં આ જ વાત કહી છે કે જ્ઞાન પુરુષ-તંત્ર નથી, વસ્તુ-તંત્ર છે. આજ્ઞા, વિધિ, પ્રતિબંધ વગેરે જ્ઞાનમાં ચાલે નહીં. તેથી વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાન રાખે કે તેમનાં મન એક જ બીબામાં ઢાળવાનો જેમણે ઘાટ ઘડ્યો છે, તેમણે લોકશાહીનો ઘાત કરવાનું ઠરાવ્યું છે.

આજે કૉંગ્રેસ સેવાદળના છોકરા મને મળેલા. અગાઉ એક વાર રાષ્ટ્ર સેવાદળના લોકો મને મળેલા. હું કાયમ કહું છું કે આ દળ, તે દળ એવું 'દલદલ' (કળણ) જો આપણા દેશમાં થયું અને આપણા દેશનાં છોકરાં તેમાં ગરક થઇ ગયાં તો તેનાથી વધુ ભયંકર વાત બીજી એકે ય નહીં હોય. છોકરાંઓનું સંગઠન શા માટે? એ શું ઢોર છે કે ઘેટાંબકરાં છે? જ્ઞાનને માટે એમની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રહેવી જોઈએ. તેથી છોકરાંઓને પક્ષીય સંગઠનોના ચોકઠામાં બાંધવાં એ તદ્દન જ અશાસ્ત્રીય છે અને લોકશાહી માટે ઘાતક પણ છે. માટે છોકરાંઓ, તમારે તો પક્ષમુક્ત જ રહેવું જોઈએ.

તમારા ગામમાં, ધૂળિયામાં, પક્ષમુક્ત સમાજની સ્થાપના થઇ શકે તેમ છે અને સર્વોદયની અત્યંત પ્રચંડ શક્તિ તમારા જિલ્લામાં પ્રગટી શકે તેમ છે. તમે તમારે સાથે પક્ષમુક્ત સમાજની ઉત્તમ યોજના ઘડી શકો તેમ છો અને તેના આધારે વિરાટ લોક-સેવક-સેના ઊભી થઇ શકે તેમ છે, આજે જ મેં વેપારીઓને કહ્યું કે વેપારી આ કે તે પક્ષ સાથે જોડાય તે નહિ ચાલે. એ જો પક્ષ સાથે બંધાશે તો "અવ્યાપારેષુ વ્યાપાર" કરી બેસશે, ન કરવાનો ધંધો કરી બેસશે. એટલે વેપારીએ તો એમ કહેવાનું કે અમે મહાજન છીએ, લોકસેવા અમારો ધર્મ છે, માટે અમારાથી કોઇ પણ પક્ષમાં રહેવાય નહિ. હિંદુસ્તાનમાં શાંતિની શક્તિ પેદા કરવાના કાર્યમાં વેપારીઓએ આગળ આવવું જોઈએ. તે માટે મેં તેમને નિમંત્રણ આપ્યું છે. તે જ-નિમંત્રણ હું હવે શિક્ષક, વિદ્યાર્થી, નાગરિક એ સહુને આપું છું. આજના સ્વાતંત્ર્ય દિને તમે સહુ આ સંકલ્પ કરો કે આપણે પક્ષમુક્ત સમાજ રચીશું.

'સંસાર'માંથી]

★

ઉત્તર યાત્રા

સ્વામી આનંદ

૭

વિવિધ

આર્યોએ હિંદમાં આવીને કરેલા હજારો વર્ષના વસવાટ દરમ્યાન તેઓ આસેતુહિમાચલ આસામ દ્વારકા સુધી ફેલાઈને વસ્યા છતાં પોતાના મૂળ વતન હિમાલય અને ગંગાનાં દર્શન અને સ્નાન જિંદગીમાં એકવાર પણ અવશ્ય કરવાની ઝંખના ધરીને હમેશાં જીવ્યા છે. કંઈ નહિ તો જિંદગીને છેડે ગંગાતટે જઈ વસવાની ને ગંગાકાંઠે જ દેહ છોડવાની ઝંખના સેવી છે. આથી જ કાશી હરદ્વાર મોક્ષપુરી કહેવાયાં. એને આટલું ભાગ્ય જેને ન લાધે તેને પણ અંતકાળે ગંગાજળ તુલસીદલ મુખમાં મેલે, કોઈ પણ નદીતળાવના કાંઠાને ગંગાકાંઠો ગણીને પાણી આરે મૃતનો અગ્નિસંસ્કાર કરે અને તેનાં ફુલ (અસ્થિ)ને સંતાનો કે સગાંવહાલાં કાશી ત્રિવેણી હરદ્વાર ગંગોત્રી જઈને ગંગામાં પધરાવે એવો રિવાજ પડ્યો. કાશી હરદ્વાર ત્રિવેણી (પ્રયાગ) કે ગંગોત્રીની જાત્રા કરનાર જાત્રાળુ પણ પવિત્ર ગંગાજળનાં લોટીલોટા ભરી તેનાં મોં પાકાં રેવણે બંધ કરાવી જીવને જતને પાંચસેં કે હજાર બારસેં માઇલ દૂર પોતાને ઘેર લઇ જાય અને આડોશીપાડોશી કોઇને ત્યાં પણ કોઈનો અંતકાળ હોય ત્યારે મરતાના મોંમાં મૂકવા પોતાની લોટીમાંનું ગંગાજળ તુરત કાઢી આપવામાં મોટું પુણ્ય ગણે.

આવી લોટીઓમાં ભરેલાં ગંગાજળ બાર ને બાર પચીસ વરસ સંઘરાઈ રહે તો પણ કદી બગડે નહિ, તેમાં કોઈ પણ જાતનાં કૃમિ પેદા ન થાય, એ આ દેશનું સૌ લોક જાણે છે. અંગ્રેજો આ મુલકમાં આવ્યા ત્યારે આ બીના પર ભારે અચરજ પામ્યા ને નાસ્તિક દલીલો કરી ડોકાં ધૂણાવ્યાં. બાટલીઓ ભરી ભરીને ગંગાજળ વિલાયતની લૅબોરેટરીઓમાં તપાસ માટે મોકલ્યાં. પણ ત્યાં જ્યારે સિદ્ધ થયું કે ગંગાનું પાણી બૅકટીરીઆપ્રૂફ છે, તેમાં જીવાત પેદા થઈ શકતી નથી, ત્યારે છોભીલા પડ્યા.

મને લાગે છે કે જુગજુગથી આ ધરતી પર ઉભેલા હિમાલયના ટાઢાબોળ જોગંદર પહાડોનાં ચટ્ટાનો અને બરફાનોનાં પેટાળમાં અનંત ખનિજસામગ્રી પડી છે. તેમાંથી ઝમી પીગળીને નીકળતાં બરફનાં પાણીમાં કોઈ પણ જીવાત કે જીવસૃષ્ટિ જન્મી કે જીવી ન શકે. કારણ કોઇપણ જાતનું જીવન કે સર્જન ગરમી, ઉષ્મા અને હૂંફ વગર શકય નથી. ગંગાજળનો આ ચમત્કારી ગુણધર્મ કાશી સુધીના પાણીમાં છે તેથી હેઠવાડે તેનાં જળ પવિત્ર મનાતા છતાં તે તેના ગુણધર્મમાં બીજી નદીઓનાં જળ જેવાં જ થઈ જાય છે એ જાણીતું છે.

હિમાલયને સંસારની તમામ ઔષધિ, વનસ્પતિનું માવતર કહ્યો છે. એનાં અસંખ્ય મસ્ત જંગલોમાં ખરે બપોરે તમરાં બોલે છે. એકેક ચઢાણ કે ઢોળાવનું જંગલ વીંધીને ટોચે કે તળેટીએ પહોંચતાં અરધો કે આખો દિવસ નીકળી જાય તો યે ઘણીવાર છેડો આવતો નથી. સો સવાસો ફીટ ઊંચાં તોતીંગ કૉનીફર (દેવદાર કુળનાં) વૃક્ષો જેનું વર્ણન કાળીદાસે કર્યું તે બે પાંચ નહિ - સેંકડો હજારોની સંખ્યામાં એકેક જંગલમાં ને પહાડોના ઢોળાવો પર અહીં જોવા મળે છે. પૂર્વ ગઢવાલના

કુંઆરી ખાલ (pass=ઘાટ)ના ઓતરાતા ઢોળાવ પર આવેલા ખુલ્લારાના જંગલમાં દોઢસો ફીટ ઊંચાઈનાં ને ૪૫ ફીટ ઘેરાવાનાં થડવાળાં સેંકડો ઝાડ મેં જોયાં છે. આ વૃક્ષોની છાલની જાડાઈ પંદર ઈંચ સુધીની મેં માપેલી! ચીડ (પાઇન) વૃક્ષોનાં રસ સુંદર જેમાંથી ટરપેન્ટાઇન, રાળ, એરન્ડે વગેરે નીકળે છે, તેને માટીનાં પકવેલ ગમલાં (કુલડાં)માં ઝીલી તેનાં લાખો ટીન પહાડોમાંથી નીચે રેલ ટર્મિનસો ઉપર જાય છે. વળી એનાં લાકડાં પણ માપસર કાપીવેરીને કાઢેલાં રેલ્વેના પાટા તળે મૂકાતાં સ્લીપરો પહાડી ઢોળાવો પરનાં જંગલોમાંથી નીચે ઊંડી ખીણોમાં વહેતી નાનીમોટી ગંગાઓમાં (આ પહાડોમાં જેટલી નદીઓ તેટલી બધી જ ગંગાઓ કહેવાય) ગબડાવી મૂકવામાં આવે. પછી તે પ્રવાહ જોડે તરતાં તરતાં બે પાંચ દસ વીસ દિવસે વગર ખરચે દેશનાં મેદાનોમાં જઈ પુગે છે, જ્યાં કંત્રાટીનાં માણસો તેને કાઢી લે છે. પહાડોમાંથી ધસી આવતી તમામ નદીઓમાં આવાં સ્લીપરો તરતાં જતાં અને નદીપટના ખાંચખૂણે અટકીને ભેળાં થતાં આપણને હંમેશ જોવા મળે છે. આવે ખૂણેખાંચરે અટકી જતાં સ્લીપરોને પાછાં પ્રવાહમાં ધકેલીને હેઠવાડે મોકલવા સારૂ કંત્રાટીઓને માણસોના ખાસા સ્ટાફ નભાવવા પડે છે.

ચીડ, દેવદાર, બાંઝ અને બુરૂસ (ગેડો ડેન્ડ્રન)નાં જંગલો હોય છે. પહેલાં એનું લાકડું મકાનોનાં બાંધકામના ખપનું ને કીમતી છે. સામાન્ય માણસો ચીડનું અને શ્રીમંતો દેવદારનું લાકડું મકાનોમાં વાપરે છે. ચીડ ૬-૭ હજારથી વધુ ઊંચાઈએ નથી થતું. તેથી ઠંડા પ્રદેશોનાં લોકો દેવદારનું જ લાકડું વાપરે છે. મકાનોની છાંય અને ફરસ ચીડનાં પાટીઆંની જ કરે છે. બાંઝ બહુ જ સખત અને ઓબડ-ધોબડ જંગલી ઝાડ છે. હિમાલયના એક વૃક્ષ-તરીકે યૂરોપીઅનોએ એને ઓળખ્યું. એના કોલસા ખેર-બાવળ કરતાં વધુ આકરી આંચ આપે છે. બાંઝનાં જંગલ બહુ ઠંડાં ને પાણીને પકડી રાખનારાં હોય છે. ચોમાસે એમાં જોંક (જળો) સૌથી વધારે થાય છે. બુરૂસ એનાં મસ્ત મનોહારી ફૂલોને માટે પ્રખ્યાત છે. એનું લાકડું બળતણ કે બાંધકામના ખપનું નથી.

ચીડ દેવદારનાં પાન નથી હોતાં, ચીડને ૬ થી ૯ ઇંચ અને દેવદારને ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી સળીઓ જ હોય છે. આ સળીઓની વેંત જાડી પથારીઓ જંગલોમાં પડી રહે છે, જોઈએ તો પચાસ હજાર ટન ભેળી કરો. પોનાનાં ગાય-બળદની પથારીઓ તથા ખાતરને સારૂ ગામલોકો આ સળીઓના ગંજાવર જથ્થા ભેળા કરી કરીને તેની ગંજીઓ કરી રાખે છે. ગોઠામાં ગાય ભેંસ બળદને સારૂ રાત્રે તેની ફુટજાડી પથારીઓ કરે છે, જેમાં છાણમૂતર પડીને ખાતર બને છે. પછી આ ખાતર ઘઉં-ડાંગરનાં ખેતરોમાં નાંખે છે. ગરમ ખીણોમાં ગામો આસપાસ પીંપળા ઘણે થાય છે ને દેશની જેમ જ લોકો તેને ઓટા ચોતરા બાંધે છે.

ફળોમાં ખુમાની, લુકાટ, પીચ, સફરજન, નાસપાતી, પ્લમ, માલ્ટા, નારંગી, અંજીર, સફેદ આમળાં, જામરૂખ, બેલફળ વગેરે થાય છે. કેળ આંબા પણ થાય છે. પણ કેળાં ત્રણ-ખૂણિયાં જાડાં ખાટડિયાં અને આંબાની કેરીઓ પણ ગામઠી, નાના કદની અને પહાડોનાં બહુ જુદાં હવાપાણીને કારણે દેશની કેરીઓની સરખામણીમાં આપણને બહુ કંગાળ અને વિચિત્ર સ્વાદવાળી લાગે. ફળ, અને ચાના બગીચાઓ ગઢવાલ કુમાઉં અને કુલ્લુના પહાડોમાં ગોરાઓએ મોટા પાયા પર કર્યાં. આના અવશેષ આજે હવે આપણા લોકોના હાથમાં છે. દહેરાદૂન તેમ જ કાંગડા ખીણના પાલમપુર વગેરેમાં આજે પણ ચા બગીચા ખાસા પ્રમાણમાં છે.

ફૂલોની જાતો ભાતોનો અંત નથી. હિમાલયના સૌંદર્યમાં કુદરતી ઊગતાં ફૂલોનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. સ્માઇથ નામના વિખ્યાત અંગ્રેજ હિમાલય આરોહીએ બદ્રીનાથ રસ્તે ચોકુંક

ફૂંટાઇને જવાથી જોવા મળતી ' ફૂલોની ખીણ ' ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે. આ ખીણમાં બરફ ઓગળ્યા પછી ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બરમાં ઊગતાં હજારો હજારો જાતનાં ફૂલોનો અભ્યાસ કરવા પાછળ પરદેશી પુષ્પરસિયા લોકોએ જાન ખોયા છે. આપણા દેશના સૌથી નામાંકિત ફોટોગ્રાફર શ્રી. ભારદ્વાજે અહીંનાં રંગબેરંગી ફૂલોનાં જાદુ રંગીન તસ્વીરોમાં ઝડપ્યાં છે. કૈલાસ રસ્તે ગર્બ્યાંગ નજીક અને બરફાની પ્રદેશ નજીકના ઝાડ-જંગલ વિનાના કોરા ઊંચા બુગ્યાલોના માઇલો લાંબા બરડા અને ઢોળાવો ઉપર ઊગી નીકળતાં ઘણા કે વાલ જેવડા કદનાં રંગબેરંગી ફૂલોના જેગાલીચા પહાડો બરફથી ઢંકાયા ન હોય ત્યારે વરસમાં બે ત્રણ મહિના પથરાઇ જાય છે તેની લાખ લાખ જાતો ભાતો કે રંગોની વિવિધતાને લેખું નથી. જાણે દિવસ બધો બેસી રહીને જોયાં જ કરીએ, કાં પર્શ્યન ગાલીચાઓને સહેજે હરાવે એવા મુલાયમ બે ઇંચ દોઢ ઇંચ જાડા ખુદ ઘાસના મખમલ ગાલીચાઓ ઉપર જાણે આળોટયાં જ કરીએ. એકવાર એક જથ્થે ઊગેલાં જંગલી પીળા ગુલાબથી લદોલદ પોણો માઇલ લાંબી ને ફર્લાંગ પહોળી એક ખીણ મેં જોએલી જેમાં એકપણ બીજું ઝાડ છોડ કે જાળું ઝાંખરું નહોતું ! વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં ને ખીણોમાં ઘણી જગાએ નીલકમલ, થલકમલ, બ્રહ્મકમલ, સહસ્રદલ, ભાંગ ધતૂરા, સૂરજમુખી, જપા (રેડકપ), પીળા ગલગોટા, ગુલદાઉદી, જાઇજુઇ, શેફાલી, કરેણ, મોગરા, ચમેલી, ચંપો, પારિજાત વગેરે અસંખ્ય ફૂલો થાય છે. કેતકીની એક જાત જેને આ તરફ રામબાંસ કહે છે જેને જુલાઇ ઑગસ્ટ મહિને ચારફુટનો સોટો નીકળે છે તેને પાંચસેં પાંચસેં જેટલાં મરઘીના ઈંડાના કદનાં પીળચટાં સફેદ ફૂલ કેળાંની લૂમની પેઠે બાઝે છે. આવા રામબાંસના ફૂલસોટા ચોમાસે પહાડી ઢોળાવો પર કે ગામડાંઓની ભાગોળે ઠેર ઠેર જોનારને સૌંદર્યનાં ઘેન ચડાવી દે છે. કૌસાનીમાં હું રહેતો તેની આસપાસ એપ્રિલ મહિને લાખો ઊંચી ફૂલ ઊગતાં, ને ઉપરનાં જંગલોમાં બુરૂસ. ડૅલીઆ જેવું આ ખોબા જેવડું લાલઘૂમ બુરૂસ (રોડોડૅન્ડ્રન) ફૂલ પહાડોની પુષ્પસૃષ્ટિમાં કળશને સ્થાને છે. પહાડોનાં જંગલો માર્ચ એપ્રિલ મહિનો આવતાંવેંત આ ફૂલથી એવાં તો લદાઈ જાય કે જોઈએ તો સેંકડો ટન ભેળાં કરો. એની લાલીને દુનિયામાં જોટો નથી. પહાડી લોકસાહિત્યમાં અતિ નમણી ને દેખાવડી કન્યાઓની રૂપને બુરૂસના ફૂલ જોડે સરખાવતી માના હૈયાના, પૉરસ વર્ણવતાં લોકગીતોનો ટોટો નથી.

વનસ્પતિ, પશુ પ્રાણી પક્ષીઓનું મારું જ્ઞાન નજેવું છે, એટલે એ દિશામાં મારા જ્ઞાનનું પ્રદર્શન ન કરવામાંજ મારી ખેરિયત છે. ગેંડા, જંગલી હાથી, વાઘ વગેરે હિંસ્ર પશુઓ હિમાલયની તળેટીએ તરાઇનાં જંગલોમાં હોય છે. વાઘ ક્વચિતક્યારેક પહેલી પર્વતમાળાઓનાં જંગલોમાં કે અંદર ઊંડાણના પહાડોમાં પણવસ્તીને રંજાડે ખરા. નૈનીતાલવાળા અઠંગ શિકારી જિમ કૉરબેટનાં પુસ્તકોમાં આવા કેટલાક માણસભક્ષક વાઘદીપડાઓની રોમાંચક વાતો નોંધાઈ છે. પણ મોટેભાગે હિમાલયમાં મુલક ઠંડો એ કારણે વાઘદીપડા વિશેષ નથી થતા. ભાલુ (રીંછ) હોય છે ખરાં. પહાડોનું લોક ભાલુથી વધુ બીએ, કાં કે વાઘદીપડા ક્યારેક જ જોવામાં આવે જ્યારે ભાલુ વધુ સંખ્યામાં હોય છે. ખેતીવસ્તીવાળા નીચાણના પહાડોમાં કાળાં, ને બરફાની પ્રદેશોમાં લાલ કે પીળચટાં કે સફેદ ભાલુ થાય છે. બરફાની પ્રદેશોનાં ભાલુ ડરકુ ને નિરુપદ્રવી હોય છે. માણસને જોઈ નાસી જાય છે જ્યારે કાળાં વસ્તીવાળા પ્રદેશનાં જંગલોમાં રહે છે, ને આસો મહિને મંડુઆઝીંગોરા (કોદરા)નાં ખેતરો પાકે ત્યારે કણસલાં ખાવા ખેતરોમાં આવે છે. ઘણીવાર માણસ ઉપર હુમલો પણ કરે છે. આવો એક. કિસ્સો [illegible] પહાડોના વસવાટ દરમ્યાન બનેલો, જે [illegible] ખેતરમાં

વાંદરાં તગડવા રાખેલ ચૌદેક વરસની ઉમ્મરના એક ચોકિયાત છોકરાએ કણસલાં ખાવા આવેલ ભાલુ જોડે બથ્થંબથા કરીને ચડઉતરવાળાં ટચુકડાં ખેતરોમાં ૨–૩ ગલોટિયાં ખાધા ખવડાવ્યા પછી રીંછને ઊંચી કરાડેથી નીચે ધોધમાર વહેતી ગંગામાં ગબડાવી દીધેલું! બધાં ભાલુઓ (રીંછો) ઘણીવાર વાંદરાની જેમ પાછલા પગ મોં સામે લંબાવીને બેસતાં હોય છે.'

બીજાં જંગલનાં જાનવરોમાં ચીતલ, કાકર, ઘુરળ, સાંભર, વગેરે જંગલી હરણ બકરાંની જાતનાં પશુઓ થાય છે. જંગલી સૂવર અને લાલ તેમજ કાળા મોંનાં વાંદરાં જેને રતુઆ તથા લંગૂર કહે છે તે પણ હોય છે. શિયાળ, સાહુડી, શેળા, વગેરે નાનાં જાનવરો છે. જંગલી મરઘાં પણ હોય છે. ઠંડો મુલક તેથી સાપ વીંછુ વિશેષ નથી હોતા. મારા છેલ્લા આઠ વર્ષના પહાડોના વસવાટ તેમજ ભ્રમણો દરમ્યાન ભાગ્યે જ ત્રણચાર વાર મેં જોયા હશે.

કસ્તૂરીમૃગ આઠ હજારથી વધુ ઊંચાઇએ, વિશેષે બરફાની પ્રદેશોમાં, થાય છે. તેના ડુંટાને બીનો કે નાભો કહે છે, જેમાં કસ્તૂરી થાય છે. કસ્તૂરીમૃગ શિયાળ લોંકડીથી જરા મોટું કે નાના બકરા જેવડું હોય છે. તેના શિકારને સારૂ પહાડી શિકારીઓ ફરતા હોય છે. ઊંચા બરફાની પહાડોની ઉભી કરાડોમાં બખોલ કે ઝાડશવાળી જગામાં તે રહે છે. અતિ ચપળ અને સાણુતકદમ પ્રાણી છે. મોટાં ચટ્ટાનો, ઉભી કરાડો કે સીધા બરફાની ઢોળાવો પર કે બરફાની ખીણોમાં તે વિજળીના ચમકારાની જેમ દોડી જાય છે. તેનો શિકાર કપરું કામ છે. સાવ આંખ આગળ સામેના પહાડી ઢોળાવ પર જુઓ, શિકાર કરો, ગોળી વાગીને તે પડે, છતાં કસ્તૂરી તમારા હાથમાં આવે જ એવું નહિ. કારણ તમે ઉભા હો ત્યાંથી ખીણ ઉતરીને સામેનો ઢોળાવ ચડો ને તેની પાસે પહોંચો તેમાં એક દોઢ કલાક વીતી જાય. દરમ્યાન એનું શરીર ટાઢું પડતાં બરફાની મુલકમાં વાર ન લાગે. ને શરીર ટાઢું પડે તેની સાથે જ તેના ડુંટાની કસ્તૂરી પીગળીને પાણી થઈ જાય! આ મુસીબતને કારણે ઘણીવાર કસ્તૂરાને પકડવાને સારૂ શિકારીઓ જાળફાંસલા પણ નાંખે છે.

મોટાં જંગલોમાં નાની મોટી કીટસૃષ્ટિ ઉપરાંત ઘણી જગાએ ગજબ મોટા કરોળિયા થાય છે, જે મોટાં ઝાડોની ડાળીઓ વચ્ચે કે બે ઝાડ વચ્ચે ખાસાં દોરડાં જેવા પાકા ઝૂલતા પુલ બાંધીને ડાળે ડાળે કે એકથી બીજા ઝાડ પર દોડાદોડ કરતા હોય છે. બે હાથના પંજાનો પહોળામાં પહોળો બોઓ કરીએ એવડા કદનાં પેટપીંડવાળા આવા કરોળિયા જંગલોમાં મેં જોયા છે. રમાઇથ અને બીજા હિમાલયના આરોહીઓએ પણ આ કરોળિયાઓનાં વર્ણનો કર્યાં છે.

એપ્રિલ મેથી જુલાઈ 'ઓગસ્ટ સુધીના ગરમ મહિનાઓમાં આ પહાડોમાં માખીઓનો સિતમ ત્રાસ હોય છે. દુકાનોના માલ, ખાવાની ચીજો, દૂધમિઠાઇ, બધે જાણે કાળી ચાદરો જ ઢાંકી હોય તેવા દેખાવ નજરે પડે છે! પહાડી બાળકોનાં મોં આંખ કાન નાક બધે સેંકડો માખીઓના ઝૂમખા બારે કલાક ચોંટેલા જ ભળાય! ખાવું પીવું સૂવું રાંધવું કાંઇ પણ વહે-'વાર લોક શી રીતે કરતા હશે, ને આપણે તે કેમ કરવા એની સમજ જ ન પડે. પહાડોનાં અજબ તંદુરસ્તી બક્ષનારાં હવાપાણીને પ્રતાપે જ આ લોકો ભયાનક રોગચાળાથી બચતા હશે એમ લાગે. વળી વસ્તી, બજારો, દુકાનો, રસોડાં, છાણગોઠા કે ગંદકીની જગાએ જ આ ત્રાસ હોય છે એમ નહિ. આસપાસ માઈલ સુધી વસ્તી ઢોર કે ગંદકીનું નામનિશાન ન જડે એવા નિર્જન પહાડોમાં પણ તમે ક્યાંય કશું ખાવાપીવાનું કાઢીને બેસો કે તત્કાળ સેંકડો હજારો માખીઓ આ મોસમે

તમારા પર તૂટી પડે. વર્ષો સુધી આનું કારણ મને સમજાયું નહોતું. અંતે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે આ બધા ઠંડા પહાડો અને જંગલો ગરમીની મોસમે જે કોટાનકોટિ જીવાત અને કીટાણુઓથી ખદબદી ઉઠે છે તે અગણિત જીવો રોજરોજ અબજોની સંખ્યામાં જન્મે ને મરે તે બધાનાં મુડદાં સડી કોહવાઈ જંગલનાં ઘાસપાન જોડે ભળીને તેનાં ખાતર રોજે રોજ બન્યે જતાં હોય. એ બધા પ્રાણિજ પદાર્થોના સડા અને કોહવાટ ઉપર આખો દિવસ બણબણતી અગણિત માખીઓ નિર્જન સ્થાનોમાં પણ તમે કશું ખાવાપીવાનું કાઢીને બેસો તેવી જ તમારા ઉપર તૂટી પડે. બીજી કશી ગંદકીની એને જરૂરજ ન મળે.

પાલતુ પશુઓમાં ગાય બળદ ભેંસ ટટ્ટુ ખચ્ચર ઘેટાંબકરાં ઉપરાંત ઠંડા બરફાની પ્રદેશો નજીક વેંતલાંબા કાળાભમ્મર નિમાળાવાળાં યાક (ચમ્મરગાય કે ગોધા) અને ઘેટાં બકરાંના ચોકિયાત ગ્રધિયા કૂતરાઓ હોય છે આ કૂતરા મોટેભાગે કાળા રંગના, ખૂબ મજબૂત, રૂપાળા ને રાભા જેવા લથબથ હોય છે. ડિલે લાંબા મોટા ચકચકતા વાળ ને ભારે એક ગુચ્છાદાર પૂછડી હોય છે. ભોટિયા વણજારોની અને સેંકડો ઘેટાં બકરાંની ચોકી બે ત્રણ કૂતરા ભળીને કરે છે. ચિત્તા કે બઘેરાં (કૂતરિયા વાઘ) જોડે કુસ્તી કરી તગેડી કાઢે છે. આ કૂતરાઓને ચિત્તા દીપડા ગળેથી ન પકડી શકે તે સારૂ ૬–૭ ઇંચ પહોળા મજબુત ચોખંડી પટ્ટા પહેરાવે છે. આવા કૂતરાઓની ચોકી હેઠળ જતી આવતી લાદેલાં ઘેટાં બકરાંવાળી ભોટિયા વણજારો ગંગોત્રી બદ્રીકેદાર બધા પહાડી રસ્તાઓ પર જાત્રાળુઓને જરૂર જોવા મળે.

આવા એક કૂતરાએ ચિત્તા જોડે કરેલી સફળ કુસ્તીના એકથી વધુ કિસ્સા મારી જાણમાં છે. એક દાખલામાં ગંગોત્રીના પંડાગોરના મુખવા ગામે સંધ્યાનાં અંધારાં વળ્યા વેળાએ એક આંગણાની ધારે બેઠેલ કૂતરા પર નીચાણના ખેતરમાંથી એક ચિત્તાએ તરાપ મારી કૂતરાને ખેતરમાં ગબડાવ્યો. પણ ગળે લોખંડી પટ્ટાને કારણે કૂતરાનું ગળું છૂટી ગયું. બેઉ નીચલા ખેતરમાં ગબડયા તેવું જ ચિત્તે કૂતરાને લમણે બચકું ભર્યું. ફળિયાનું લોક દોડયું. આંગણાની કોરણે ઉભીને નીચાણે ખેતરમાં ચાલતી કુસ્તી જુએ. આસપાસનાં બીજાં કૂતરાં પણ એકઠાં થઈ ઊંચી કોરાણે ઉભાં ભસે. પણ નીચે ખેતરમાં જવાની કોઈની હિમ્મત ચાલે નહિ. કૂતરે તો ચિત્તે લમણું તોડી લીધું તેની દરકાર ન કરતાં તેના ઉપર સામો જીવલેણ હુમલો કર્યો, ને તેને વળી નીચેના ખેતરમાં ગબડાવ્યો. બએક મિનિટ સુધી કુસ્તી ચાલી હશે. અંધારૂં થઈ ગયું. કૂતરાનું કરુણ રોવું, ભસવું ને ચિત્તાના ગુરગુરાટ થોડીવારે બંધ પડયા, ને ચિત્તો કૂતરાને તાણી ગયો ગણી લોકો 'રામ' 'રામ' કરતા, ને કૂતરો બહુ સરસ હતો વગેરે વખાણ વાંચતા, પાછા વળી સૌ સૌનાં ઘરમાં ગયા ! વળતો આખો દિવસ બે પાંચ વખત કૂતરો ગયાનો શોક કરવા ઉપરાંત કોઇએ કશી ખોળતપાસ કરી નહિ. ત્રીજે દિવસે ઘરમાલિક કોઠારામાં કશુંક હળલાકડું લેવા ગયો. ત્યાં વાંસ લાકડાં વગેરેના પડેલા જથ્થા પાછળ ઊંડાણેથી કશુંક જાનવર કષ્ટાતું હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો. જુએ છે તો ૪૦–૪૨ કલાકનો ભૂખ્યો તરસ્યો લોહીલોહાણ ને પાકવા માંડેલા જખમોવાળો કૂતરો ! માલિકે ઝટઝટ બહાર આણ્યો. ઘરઆંગણે લઈ ગયો. દૂધ પાયું. જંગલી વનસ્પતિની પાટાપીંડી કરી. પણ મુખ્યત્વે તો ગામ આખાંનાં કૂતરાંઓએ જ રાતદિવસ એની માવજત કરી ચાટી ચાટીને તેના જખમો રૂઝવ્યા. ને દશેક દિવસમાં કૂતરો સાવ સાજો થયો !

ભૂટિયા વણજારોના કૂતરાઓને ખોરાકમાં ઘેટાં બકરાંનું નરૂં દૂધ જ, જેટલું પી શકે તેટલું,

[અનુસંધાન પૃ. ૨૮૮]

રાજકીય નોંધ

પ્રોફે. પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર એમ. એ.

વિનોબાજીનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ

આવતા અઠવાડિયે શ્રી. વિનોબાજી ગુજરાતમાં પ્રવેશીને ૧૧૧ દિવસનો પોતાનો પગપાળો પ્રવાસ શરૂ કરશે. વિનોબાજીએ જે નિષ્ઠાથી અને અસાધારણ આત્મજ્ઞાન વડે ભૂદાનનું કાર્ય આપણા દેશમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ચલાવ્યું છે એવું રાજકીય ને ઐતિહાસિક મૂલ્યમાપન અત્યારના તબક્કે કરવું મુશ્કેલ છે. છતાં વર્તમાનમાં રહ્યાં રહ્યાં આપણે એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જોઈશું કે વિનોબાજીએ ભારતના રાજકારણમાં ને વિચારસરણીમાં ભારે અસરકારક ફાળો આપ્યો છે. જમીન કે પૈસો કે સેવા દાન તરીકે સમાજને આપવી એ વસ્તુ ગૌણ તો નથી, પણ એ આપવા પાછળની મનની તૈયારી ને બુદ્ધિની સમજ વધારે મહત્ત્વનાં છે. વિનોબાજીના મનમાં દાન એટલે ઉપકાર—બદલો મેળવવાની અપેક્ષાથી કરેલી ક્રિયા, લાંબા ગાળાનો સ્વાર્થ એવું કશું નથી. સમાજમાં ન્યાય અને નીતિની પુનઃસ્થાપના માટે તેઓ મથામણ કરી રહ્યા છે. દાન આપ્યું એટલે બક્ષિસ આપી એવું તેઓ નથી માનતા. 'દાન' શબ્દનો વિનોબાજીનો અર્થ છે: "સાથે મળીને ઉપભોગવવું." શંકરની વ્યાખ્યા: "દાનમ્ સંવિભાગ:" નો વિનોબાજી આવો અર્થ કાઢે છે. સમાજમાં સૌએ સરખું વહેંચીને સાથે રહી, ઉપભોગ કરવો રહ્યો. વિનોબાજી પોતે સમર્થ બુદ્ધિમાન અને તર્કશુદ્ધ વિચારક છે. એમની દલીલોમાં અને એમના વિચારોમાં ભાવના નથી એમ નહીં, પણ એ વિચારોમાં નર્યો મંદ ભાવનાવાદ અને લાગણીવેડા નથી. શુદ્ધ, દોષરહિત, તર્કયુક્ત વિચારસરણીના ધોરણે ચકાસીને પછી એમના વિચારો બહાર આવે છે. આવા મહાન બુદ્ધિવાદી વિનોબાજી ગુજરાતમાં જ્યારે પ્રવેશે છે ત્યારે આપણે ગુજરાતમાં સૌ જીવન વિચારપ્રાધાન્યની જરૂરિયાત સમજીએ! વિનોબાજીની વાણીમાંથી આપણા વિચારો માટેનું પોષક બળ મેળવીએ! એ માટે એમના ચેલા થવાનું જરૂરી નથી! બલ્કે, ચેલા થવાની વૃત્તિમાં વિચારહીનતા છે. વિનોબાજી પોતે પણ એ વસ્તુ પસંદ નહીં કરે. બીજી એક વાત. રાજકીય પક્ષોએ, ખાસ કરીને સત્તા પરના કોંગ્રેસ પક્ષે, વિનોબાજીના ભૂદાન યજ્ઞના ઓઠા તળે પોતાનો પ્રચાર કે પુનઃસ્થાપન માટે મથામણ કરવી ન જોઈએ. વિનોબાજી પોતે તો પક્ષવિહીન રાજકારણનું સમર્થન કરે છે. પ્રાતિનિધિક લોકશાહી રાજકીય પક્ષો વિના કેમ ચાલી શકે એ એક સવાલ જ છે. પક્ષોને સુધારવાની વાત કરવી બરાબર છે, પણ પક્ષો જ નહીં જોઈએ એમ કહેવું અલગ વાત છે. એ ગમે તેમ હોય, વિનોબાજીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન ને વાણીનો લાભ આપણે સૌ બને તેટલો લઈએ એ દેશની પ્રગતિ માટે જરૂરી છે.

*

પંડિત નેહરુ ભૂતાનની મુલાકાતે

હિમાલયની ગોદમાં આવેલા નાનકડા રમણીય અને ભૌગોલિક તથા સંરક્ષણ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના એવા ભૂતાન રાજ્યની સત્તાવાર મુલાકાતે વડાપ્રધાન શ્રી. જવાહરલાલ નેહરુ ગયા છે. થોડા સમયમાં ભારતના પ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ જાપાનની મુલાકાતે જવાના છે એમ

જાહેર થયું છે. પૂર્વ એશિયામાં અત્યારે સામ્યવાદી ચીન અને ફૉર્મોસા વચ્ચે બીજાણુ જંગ ચાલી રહ્યો છે. રશિયાના વડાપ્રધાન ખ્રુશ્ચેવ ઠંડું યુદ્ધ રમવામાં એક્કા છે! અમેરિકન નૌકાદળનો જંગી કાફલો અને પ્રમુખ આઈઝનહોવરનાં કંઈક ધમકીભર્યાં, કાંઈક કડક, કાંઈક ગુસ્સાવાળાં એવાં ભાષણો પૂર્વ એશિયામાં ફરી વળ્યાં છે. સામ્યવાદી ચીને આબાદ રીતે તિબેટ ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવી દીધું છે. ચીન અને ટિબેટની સરહદો એક બીજીને અડેલી છે; છતાં ટિબેટની સ્વાયત્તતા અને ચીનની ટિબેટમાંની બિનદરમ્યાનગીરી અત્યાર સુધી લગભગ સ્વયંસિદ્ધ હતાં. પણ એક દિવસે સામ્યવાદી ચીનના અધિકૃત નકશાઓ ખોલ્યા તો જણાયું કે ટિબેટ ચીનનો અંતર્ગત ભાગ છે! ભારત સરકારે આ સ્થિતિ મૌન રાખીને સ્વીકારી લીધી લાગે છે. પંડિત નેહરૂની મંડળીના સૌના પાસપોર્ટ પર ટિબેટ પ્રવેશ માટે સામ્યવાદી ચીની સરકારનો 'વીઝા' (Visas) છે! આવી પરિસ્થિતિમાં શ્રી. નેહરૂના પ્રવાસનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. નેપાળ, ભૂતાન, સિક્કીમ વગેરે સાથે ભારતના સંબંધો સારા રહ્યા છે. ત્યાંના આપણા ખાસ પ્રતિનિધિ શ્રી. અપ્પાસાહેબ પંતે આ દિશામાં ખૂબ સુંદર ને નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે. પહેલાંની જેમ હવે હિમાલય પર્વતમાળા એ કાંઈ સાવ અતૂટ દિવાલ નથી! અને હવે તો એવરેસ્ટ શિખર પણ સર કરાયું છે!! એટલે આપણી પડોશમાં રહેલાં નાના ભૂતાન રાજ્યનો પરિચય આપણે વધુ મેળવીએ એ જરૂરી છે. ભારત સાથે ભૂતાનના રાજકીય ને આર્થિક સંબંધો વધુ ગાઢ બને એ જરૂરી છે. વળી, ટિબેટની જેમ ભવિષ્યમાં ભૂતાન પણ ચીનના નકશામાં ન ચીતરાઈ જાય એ જોવું રહ્યું! ભૂતાનના આ પ્રવાસની ભીતરમાં પડેલા આવા રાજકીય પ્રશ્નો પણ પંડિત નેહરૂ જાતે તપાસશે એ લાભ જ છે. ઉપરાંત, રોજ-બ-રોજના સતત કામમાંથી શ્રી. નેહરૂ પંદર દિવસ બહાર જઈ શક્યા છે અને ભાષણો કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી પણ તેમને થોડા દિવસ રાહત મળી છે એ કાંઈ ઓછો લાભ નથી!

*

મૉન્ટ્રિયલ પરિષદનું મહત્ત્વ

ઉત્તર અમેરિકા ખંડમાં આવેલ કૅનેડાના એક મુખ્ય શહેર મૉન્ટ્રિયલમાં તા. ૧૫મી સપ્ટેંબરે રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોના પ્રતિનિધિઓની વ્યાપાર ને આર્થિક બાબતોને લગતી મહત્ત્વની પરિષદ શરૂ થઈ. રાષ્ટ્રસમૂહમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવના, આબોહવાવાળા, લોકો ને પ્રદેશો છે. અને એમના સૌના આર્થિક જીવનધોરણો એકસરખાં નથી. પણ બધાં સાથે મળીને રહેવા તત્પર છે એટલે એકબીજાના પ્રશ્નો જાણવા ઉકેલવાને પણ તત્પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. કૅનેડાના વડાપ્રધાન મિ. ડીફનબેકરની સૂચનાથી આ જાતની પરિષદ યોજાઈ. એમાં ભારતના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે નાણાંપ્રધાન શ્રી. મોરારજી દેસાઈએ હાજરી આપી. એમની સાથે ઉદ્યોગ પ્રધાન શ્રી. મનુભાઈ શાહ પણ છે. રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો આગળ અત્યારે બે-ચાર આર્થિક સવાલો મુખ્ય છે. વિદેશી હૂંડિયામણનો, ખાસ કરીને ડૉલર્સનો. સ્ટર્લિંગ પ્રદેશમાં પણ અંદર અંદર એકબીજા વચ્ચેના વેપારનો સવાલ છે. વળી, કાચો માલ કેટલો ઉપલબ્ધ છે અને એની હેરફેર કેમ કરવી એ પણ જોવાનું છે. આર્થિક રીતે અવિકસિત દેશોને ઉદ્યોગો માટે ને યંત્રસામગ્રી માટે જરૂરી નાણાંની સહાય આપવાનો પ્રશ્ન અગત્યનો છે. અમેરિકામાં મંદીના પ્રવાહો ડોકિયાં કરી રહ્યા છે. એની અસરનો પણ સવાલ છે. મૉન્ટ્રિયલની આ પરિષદમાં આ અને અન્ય સવાલો પર ખાનગીમાં અનૌપચારિક રીતે ને

જાહેરમાં ચર્ચા થઇ રહી છે એ સારું જ થયું છે. શ્રી મોરારજી દેસાઇએ પોતાના પ્રથમ પ્રવચનમાં એક વાત કહી તે સૂચક છે: "દુનિયાની પ્રજાઓના જીવનધોરણનો પ્રશ્ન એ આજનો સૌથી મોટામાં મોટો આંતરરાષ્ટ્રીય સવાલ છે." રાજકારણ અને અર્થકારણ વચ્ચે કેટલો ગાઢ સંબંધ છે અને બન્નેનું પરસ્પરાવલંબ કેટલું ઊંડું છે એ અત્યારની દુનિયામાં પુરવાર કરવાની જરૂર નથી. છેક ઈ.સ. ૧૯૩૩માં આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંઘના ફિલાડેલ્ફીયામાંના અધિવેશનમાં કહેવાયું હતું કે "દુનિયાના કોઇપણ ભાગમાં રહેલી ગરીબાઇથી અન્ય ભાગોમાંની જાહોજલાલી ખતરામાં મુકાય છે." આ જ સત્યનું પુનરૂચ્ચારણ ઇ. સ. ૧૯૪૮માં લંડનમાં પાર્લામેંટરી પરિષદમાં બોલતાં સદ્‌ગત સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સે કરેલું. ક્રિપ્સે કહેલું કે આર્થિક વિકાસ ને પ્રગતિ વિના કેવળ લશ્કરી સંરક્ષણની વાતો ને તૈયારી કરવી હાસ્યાસ્પદ છે. વિશ્વશાંતિ માટે બધી પ્રજાઓનાં જીવનધોરણો ઊંચા લાવવાં જોઇએ; અમુકના ભોગે કેટલાકનાં નહીં!

*

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સામાન્ય સભાના નવા પ્રમુખ ડૉ. મલિક

તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સામાન્ય સભાના ૧૩ મા નિયમિત અધિવેશનની શરૂઆત થઈ. પહેલા જ દિવસે નવા વર્ષના પ્રમુખની ચૂંટણીનું કામ હાથ ધરાયું. અને તેમાં લેબનનના પશ્ચિમ તરફી, વિદેશખાતાના પ્રધાન ડૉ. ચાર્લ્સ મલિક પ્રમુખ તરીકે ચુંટાએલા જાહેર થયા. સામાન્ય સભા દર વર્ષે પોતાના નવા પ્રમુખને ચૂંટે છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની આ માનભર્યા સ્થાને ચૂંટણી થઇ હતી. ગયા વર્ષે ન્યુઝીલેન્ડના સર લેસલી મનરો પ્રમુખ તરીકે હતા. ડૉ. મલિકની સામે સુદાનના વિદેશ પ્રધાન મિ. મહમદ અહમદ મહગૂબ ઊભા રહેલા. તેમને આરબ લીગના બધા સભ્યોનો ટેકો હતો. રશિયા ને તેની છત્રછાયા નીચેના સામ્યવાદી જૂથના દેશોએ પણ છેલ્લી ઘડીએ પોતાનો ઉમેદવાર (ઝેકોસ્લાવાકિયાનો) બાજુ પર મૂકીને સુદાનના વિદેશ પ્રધાનને ટેકો આપ્યો. આમ છતાં પહેલી જ ગણતરીમાં ડૉ. મલિકને ૪૫ મત અને એમના હરીફને ૩૧ મત મળતાં ડૉ. મલિક ચૂંટાએલા જાહેર થયા છે. ડૉ. મલિકનો વિજય એ સર્વસામાન્યપણે પશ્ચિમનાં રાજ્યોનો વિજય ગણી શકાય. ત્રણ વર્ષ પર સરદાર પાણિકરે મને ડૉ. મલિકની વાત કહેલી તે અત્યારે યાદ આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રની પાંચ અધિકૃત ભાષાઓ છે—અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, રશિયન, ચીની અને સ્પેનિશ. આ પાંચે ભાષાઓમાં બધાં ભાષણો, અહેવાલો, ઠરાવો વગેરે છપાય છે ને પ્રસિદ્ધ થાય છે. ડૉ. મલિક લેબનન જેવા નાના દેશના પ્રતિનિધિ હોઇ સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ખર્ચની રકમના ફાળા પેટે સ્વાભાવિક જ લેબનન નાની રકમ આપે છે. એટલે, એકવાર એક પ્રતિનિધિએ મજાકમાં ટીકા કરેલી કે ડૉ. મલિક ખૂબ ભાષણો કરે છે અને એ બધાં પાંચે ભાષાઓમાં છપાતાં જે ખર્ચ આવે છે તે લેબનનના ફાળાની રકમ કરતાં વધી જાય છે!! ડૉ. મલિક સંયુક્ત રાષ્ટ્રની કાર્યવાહીથી વર્ષોથી પરિચિત છે. એટલે સામાન્ય સભાનું સંચાલન જાણકારના હાથમાં છે. હવે એ અઢી મહિના સુધી સામાન્ય સભા આગળ તરેહતરેહના વિશ્વ-પ્રશ્નો ચર્ચા માટે આવશે. આ સામાન્ય સભા એક જાતની વિશ્વ પાર્લામેન્ટ છે. એના હાથમાં કારોબારી સત્તા નથી; છતાં વિશ્વ લોકમત કેળવવામાં આ

સભામાંની ચર્ચાઓ સારો એવો ભાગ ભજવે છે. નવેમ્બરમાં હું અમેરિકા પહોંચીશ ત્યારે સામાન્ય સભાનું અધિવેશન પ્રત્યક્ષ જોવા ને સાંભળવાની ઉમેદ રાખું છું..

*

'નોટિંગ હિલના નાઝી' લોકો

લંડનમાંના નોટિંગ હિલ વિભાગમાં છેલ્લાં બે-ત્રણ અઠવાડિયાંમાં ભારે મોટા પાયા પર વર્ણદ્વેષ ને રંગભેદને કારણે ઝઘડા ને ખૂનામરકી થયાના સમાચાર જેટલા આઘાતજનક છે તેટલા જ કમનસીબ છે. પશ્ચિમની ગોરી પ્રજાઓ કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતી કે ઓછી સુસંસ્કૃત એવી બિનગોરી પ્રજાઓ નથી. ફક્ત આર્થિક રીતે અવિકસિત એવા પ્રદેશોમાં રહેતી બિનગોરી પ્રજાઓ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમના મુકાબલે ઘણી પછાત છે. વળી, રંગ કે વર્ણભેદના મૂળમાં ઉચ્ચનીચ કે ગુણ દુર્ગુણની પ્રચલિત માન્યતાઓ છે તે તદ્દન બિનપાયાદાર છે એમ પણ અનેક સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ વૈજ્ઞાનિક રીતે, દલીલો સાથે, પુરવાર કર્યું છે. આમ છતાં, ગોરાઓ ને બિનગોરાઓ વચ્ચે ભેદ ને વિખવાદ છે એ કડવું સત્ય સ્વીકારવું રહ્યું. રશિયા જેવા દેશોમાં આવો ભેદભાવ નથી એ રશિયા માટે મોટો લાભ છે. અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ જેવા દેશોમાં આ પ્રકારનો ભેદભાવ ઓછો વત્તો છે એ વસ્તુ એ દેશો માટે એક મોટો ગેરલાભ છે. પરંતુ, પશ્ચિમના એ દેશોમાંની શિક્ષિત ને વિચારશીલ પ્રજામાંથી વર્ણભેદની ભાવના ધીરે ધીરે પણ ચોક્કસ રીતે દૂર થતી જાય છે, એ હકીકત પણ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ બ્રિટનમાંના ચાલુ બનાવો ખુદ બ્રિટિશ પ્રજાને મન પણ શરમાવનારા ને ઘૃણાયુક્ત છે. ૧૭ થી ૨૦ વર્ષની ઉંમરવાળા નવ ગોરા જુવાનિયાઓને એમનાં તોફાનો માટે ચાર વર્ષની સખ્ત સજા કરતાં ન્યાયાધીશ સેલ્મને યોગ્ય જ કહ્યું કે, "તમે લોકો સમગ્ર દેશની વસ્તીના એક નજીવા ને નહીંવત ભાગ છો; પણ તમે (તમારાં તે હિંસક ને હિચકારા કૃત્યોથી) તમારા વિભાગના રહીશોને શરમિંદા બનાવ્યા છે અને (તમારાં કૃત્યોથી) આખો દેશ તમારી સામે રોષે ભરાયો છે અને તમને ધિક્કારી રહ્યો છે." ન્યાયાધીશે ખૂબ કડક શિક્ષા કરીને બહુ અસરકારક પગલું ભર્યું છે. આ ગોરા જુવાનિયાઓ, ફાસિસ્ટ મનોવૃત્તિવાળા છે. લંડનના 'ઈકોનોમિસ્ટ' જેવા સ્વતંત્ર રૂઢિચુસ્ત સાપ્તાહિકે એમને "નોટિંગ હિલના નાઝીઓ" તરીકે વર્ણવ્યા છે. બ્રિટનમાં ભારતીય વસ્તી ઠીક ઠીક છે. પણ આ ઝઘડાઓમાં બિનગોરી પ્રજાઓ પરના ત્રાસમાં ખાસ તો નીગ્રો લોકો સપડાયા છે. બ્રિટનનાં વિવિધ પક્ષોનાં બધાં છાપાંઓએ ને લોકોએ નોટિંગહિલનું આ ગાંડપણ સખત શબ્દોમાં વખોડયું છે. પણ બ્રિટનમાંથી રાગદ્વેષ ઓછો ને સમૂળો કાઢી નાખવાનું કામ હજી બાકી છે એ પણ આ બનાવો પરથી જોઈ શકાય છે.

['ગુજરાત સમાચાર'માંથી સાભાર ઉધ્ધૃત]

★

આમાંથી નીકળી શકીશું ?

સરોજિની મહેતા એમ. એ.

હાલતાં ચાલતાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વગોવવી એ આજકાલ દેશાભિમાનનું અને આધ્યાત્મિકતાનું લક્ષણ ગણાય છે. પોતાને કે દેશના ગરીબ કર ભરનાર પ્રજાજનને પૈસે યુરેપ-અમેરિકાની સહેલ કરી પૂરી મોજ માણી આવનાર પણ એવી વગોવણીમાં સામેલ થઇ પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે!

સંસ્કૃતિનો મૂળ અર્થ ન કરતાં રહેણીકરણી એ અર્થ કરીએ તો શું દેખાય છે? આપણી દિનચર્યા લો. દાતણ કરવાથી માંડી દરેકમાં પશ્ચિમની અસર દેખાશે. ટુથપેસ્ટ, બ્રશનો ઉપયોગ, ચા પીવાની પદ્ધતિ, તે બનાવવા માટેનો સ્ટવ, નાહવામાં સાબુ-ટુવાલનો ઉપયોગ, નાહવાના બાથરૂમ, વાળ હોળવાની રીત—એ સર્વ પશ્ચિમનાં અનુકરણ છે.

ખોરાકમાં હજી આપણે પદ્ધતિ બહુ બદલી નથી. પણ શહેરોના ઉપલા, મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોમાં ટેબલ ખુરસીએ બેસી જમવું એ રોજિંદો વ્યવહાર થઇ પડ્યો છે. વળી ચા-પાર્ટી અને જમણની પાર્ટીનાં સ્વરૂપ પણ પશ્ચિમને અનુસરીને જ છે. પહેલાં માત્ર લગ્ન, જનોઇ જેવે શુભ પ્રસંગે કે મરણનાં બારમા તેરમાનાં કારજમાં સગાંવહાલાં કે નાતીલાં શેરીમાં બેસી જમતાં. પણ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે, વિદેશ-ગમનની વિદાય ખાતે, અમલદારોની બદલી થવા વખતે અથવા માત્ર મળવા હળવાના હેતુથી વારંવાર મિત્રમંડળને નોતરી જે પાર્ટીઓ થાય છે તે તો તદ્દન પશ્ચિમનું જ અનુકરણ છે. અને તે પાર્ટીઓ પણ આધુનિક પાશ્ચાત્ય "બુફે"ની રીતે મોટેભાગે થતી હોય છે. લગ્ન ખાતે થતાં 'રીસેપશન' પણ કાંઇ આપણી પ્રથા નથી.

વસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓએ સાડી હજી ઘણેભાગે સાચવી રાખી છે, જો કે શાળા અને કૉલેજની કન્યાઓમાં સ્કર્ટ અને બ્લાઉઝની રીત ખૂબ જ પ્રચલિત છે. સ્ત્રીઓ બ્લાઉઝો ઉપરથી અડધી ચોળી અને કવચિત કાંચળી ઉપર પણ આવી છે. પણ તે ફૅશન ખાતર—પૂર્વનું અપનાવવા માટે નહિ. પુરુષો તો પશ્ચિમના પોશાક જ, બદલાતી ફૅશન અનુસાર પહેરે છે.

ઘરનો સરસામાન અને તેની ગોઠવણી આપણે ત્યાં પાશ્ચાત્ય ઢબનાં જ હોય છે. ટેલીફોન, વીજળીના દીવા અને વિવિધ સાધનો પણ ત્યાંના જ અનુકરણમાં. પાણીના નળ અને ગટર પણ આપણી પદ્ધતિ ક્યાં છે?

જીવનનું કોઈ પણ પાસું તપાસીશું તો જણાશે કે વધારે ને વધારે પાશ્ચાત્ય રીતરસમ જ આવી રહ્યાં છે. મકાનોની બાંધણી, વાહનવ્યવહાર, શહેરોની નવરચના, ક્લબો, પુસ્તકાલયો, હોસ્પિટલો, અભ્યાસ મંડળો, ધારાસભાઓ એ કશું જ આપણું નથી. દાનની પ્રથા પણ બદલાતી જાય છે. અને અનાથાલયો, અંધશાળા, ગુનેગારોને કે વેશ્યાઓને સુધારનારાં ગૃહ, એ સર્વ પશ્ચિમમાંથી જ આપણે લીધાં છે. ધર્મશાળાઓ, અન્નક્ષેત્ર, સદાવ્રત, એ સર્વ તરફની વૃત્તિ ઘટતી જાય છે.

આપણું વર્તમાન સાહિત્ય તો સર્વાંગે પશ્ચિમના અનુકરણનું જ પરિણામ છે. પ્રેમાનંદના જેવાં પૌરાણિક કથાઓ ઉપરથી લીધેલાં આખ્યાનો, શામળ ભટ જેવી પદ્ય કથાઓ કે છપ્પા એ કોઇ હવે લખતું નથી ને લખે તો કોઇ વાંચે પણ નહિ.

નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ, એકાંકી, રૂપક, એ કશું આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં નહોતું. ભરત નાટયશાસ્ત્રના નિયમો અનુસરી લખાયેલું છેલ્લું નાટક કદાચ ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલું 'રાઈનો પર્વત' હશે. પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કે જૂના ગ્રંથોના સંપાદનમાં પણ શૈલી તો પશ્ચિમની જ લેવાય છે. અસલના ટીકાકારોની ઢબે કોઈ લખતું નથી.

પત્રકારિત્વ તો આખું પાશ્ચાત્ય જ છે. અને રોજ સવારે છાપાંની અધીરાઈથી વાટ જોનારાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની જ પૂજા કરી રહ્યાં હોય છે. છાપવાની આખી કલાનો ત્યાગ કરીએ તો જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જાય.

આધુનિક શિક્ષણ પ્રથા ઉપર પ્રહારો તો ખૂબ થાય છે. છતાં હજી એ પશ્ચિમની રીતે જ શિક્ષણ અપાય છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા સામે મોટો અંતરાય એ જ છે કે ઇજનેરી, દાકતરી, વૈજ્ઞાનિક એ સર્વ વિષયો માટે આપણે ત્યાં જોઈતાં પાઠય–પુસ્તકો નથી અને પારિભાષિક શબ્દો નવા બનાવવા એ પણ મુશ્કેલ છે. આનો અર્થ એ જ કે આપણે પશ્ચિમનું શિક્ષણ તો લેવું જ છે એ નક્કી છે. વેદ વેદાંતોનો, શાસ્ત્રો પુરાણોનો અભ્યાસ કરાવતી પાઠશાળાઓ કાઢવાનું મોટા કેળવણીકારો પણ કહેતા નથી.

આપણું આખું રાજ્યતંત્ર એ પશ્ચિમની લોકશાહીની પદ્ધતિ અનુસાર છે. દેશનો વંશપરંપરાગત રાજા હોય અને તેનો પ્રધાન રાજ્ય ચલાવે એવું, પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણેનું રાજ્ય સ્થાપવાની કોઈ વાત સરખી હવે કરે તો તે પાગલમાં ખપે.

આમ જ્યાં નજર કરીશું ત્યાં પશ્ચિમની જ રહેણીકરણી, આચારવિચાર, આપણા જીવનમાં ખૂણે ખૂણે પસરી ગયાં છે. એમ દલીલ કરવામાં આવે કે આ તો શહેરોના ઉપલા વર્ગોની વાત થઈ–ગામડાંમાં હજી પૂર્વની સંસ્કૃતિ છે. અલબત્ત ત્યાં હજી રૂઢિઓનું જોર ઘણું છે. પણ સાચા અર્થમાં પૂર્વની સંસ્કૃતિ છે ખરી? વળી સરકારના અને સામાજિક કાર્યકરોના પ્રયત્નો એ પ્રજાને નિરક્ષરતામાંથી કાઢવા મથે છે, એમને માટે પુસ્તકાલયો, દવાખાનાં, નહેરો એ સર્વ અદ્યતન સાધનો વસાવી એમનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા મથે છે. એ ધોરણ આ સાધનોને લઈ પૂર્વને બદલે પશ્ચિમની અસરવાળું જ બનશે. ગામડાંની પ્રજા પછાત હોઈ પોતાની સ્થિતિથી અજ્ઞ છે. પણ એકવાર એમના સમજવામાં આવે કે નવા પ્રકારના જીવનથી એમની ગરીબી ટળશે તો એ પૂર્વ કે પશ્ચિમનો આગ્રહ નહિ રાખે. એમનો મુખ્ય સવાલ રોટલો છે અને તે ગમે તે દિશામાંથી મળશે તો લઈ લેશે. પૂર્વની સંસ્કૃતિ ખાતર ભૂખે મરવાનું નહિ પસંદ કરે.

પૂર્વની સંસ્કૃતિની સ્તુતિ કરતાં વ્યાખ્યાનો આપનારા, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ભયસ્થાનો બતાવનારા સાધુ સંન્યાસીઓ કે મૈયાઓ પણ મોટરકાર વગર ફરતાં નથી, માઈક વગર ભાષણ કરતાં નથી કે વીજળીના દીવા પંખા વગરના મકાનમાં રહેતાં નથી. એમણે પોતે રચેલાં કે એમના ભક્તોએ એમની સ્તુતિમાં રચેલાં ભજનો સ્તોત્રો ઉપદેશો એ સર્વ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રતીક રૂપ છાપખાનાંમાં છપાઈ પાશ્ચાત્ય ઢબનાં પુસ્તકો દ્વારા જ પ્રચાર પામે છે–હસ્તલિખિત પાનાંની પોથીઓ મારફત નહિ.

મુસલમાન સંસ્કૃતિમાંથી આપણા જીવનમાં કેટલું ભળી ગયું છે તે હવે શોધી કાઢવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. ભાષામાં તો અરબી અને ફારસીમાંથી હજારો શબ્દો આવીને રૂઢ થઈ ગયા

છે એ બધા કાઢવાના ભદ્દંભદ્દી પ્રયત્નો કેટલેક સ્થળે થઈ રહ્યા છે, પણ તે કેટલા સફળ થાય છે તે જોવાનું રહે છે. દરજીનો તો આખો ધંધો જ મુસલમાનોની સાથે આપણા દેશમાં આવ્યો છે. તે પહેલાં તો વગર સીવેલાં વસ્ત્રો જ પહેરાતાં. ચામડાના જોડા પણ કદાચ એ લોકો જ લાવ્યા હશે. બીજા કેટલાએ એમના રીતરિવાજ આપણે આઠસેં વર્ષના સંપર્કમાં ગ્રહણ કર્યા હશે તે તો ખૂબ સંશોધન પછી કદાચ જડી શકે. જો કે મુસલમાનો સાચા અર્થમાં પૂર્વના દેશના રહીશો જ છે. પણ આપણે જેને વાતવાતમાં 'આર્ય સંસ્કૃતિ' કહીએ છીએ તેમાં એમનો સમાવેશ થતો નથી.

આ રીતે અત્યારનું આપણું જે વર્તમાન જીવન છે તેમાં ઇસ્લામી અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓ, આચારવિચાર એવાં ઓતપ્રોત થઇ ગયાં છે કે એને દૂર કરવાં એ કેવળ અસંભવિત છે, અને તેમાંએ પશ્ચિમની રહેણીકરણી તો આપણે દૂર કરવાને બદલે તેને વધારે ને વધારે ગ્રહણ કરતાં જઈએ છીએ. જે થઇ રહ્યું છે તે ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે **તેની ચર્ચામાં હું ઉતરતી નથી માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે જે સંસ્કૃતિ, આપણા જીવનવ્યવહારમાં, આચારમાં તેમજ વિચારમાં તદ્દન ભળી ગઇ છે તેમાંથી બહાર નીકળવું એ શક્ય છે ખરું ?** પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની મન ફાવે તેટલી વગોવણી કરનારા પણ છાતી ઉપર હાથ મૂકી કહી શકે તેમ છે ખરું કે તેઓ એક પણ બાબતમાં એ સંસ્કૃતિમાંથી મળેલાં સાધન સગવડનો ઉપયોગ કરતાં નથી ? રેલવે, મોટર, તાર, ટપાલ, ટેલીફોન, રેડિયો, સિનેમા, હોસ્પિટલો, છાપા, છાપેલાં પુસ્તકો, રોજિંદા વ્યવહારની અસંખ્ય ચીજો-એ સર્વનો તેઓ ત્યાગ કરવા સમર્થ છે ? જો ન હોય તો પછી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વગોવવાનો કાંઇ અર્થ નથી. જેના વગર આપણે ડગલુંયે ભરી શકીએ તેમ નથી તેના પ્રત્યે મોઢેથી તિરસ્કાર બતાવવો એ તો એક પ્રકારનો દંભજ છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનેજ આપણે વખોડીએ છીએ, એ દલીલ પણ કંઇ સાચી નથી. અનિષ્ટ તત્ત્વો તો પૂર્વ કે પશ્ચિમ બન્ને સંસ્કૃતિમાંથી નીકળી જવાં જોઇએ. અને પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં અનિષ્ટ તત્ત્વો છે જ નહિ એમ તો કેમ કહી શકાય ? એવી માન્યતા તો મિથ્યાભિમાની જ રાખી શકે.

નદીના વહેણ માફક કાળનો પ્રવાહ પણ પાછો વાળી શકાતો નથી. એટલે હવે આપણે પશ્ચિમનો સંસ્કૃતિ તેમજ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ જે જીવનમાં અપનાવી લીધી છે તેનો ત્યાગ કરી હજાર વર્ષ ઉપરનું જીવન જીવી શકીએ એ કદી પણ સંભવિત નથી. તો પછી એ જ સંસ્કૃતિને ગાળો દેવાથી શો લાભ છે ?

●

હવે પછીનો અંક—દીપોત્સવી અંક

નૂતનવર્ષદિને ગ્રાહકોના હાથમાં પડે એ રીતે રવાના કરવામાં આવશે. એટલે કે તા. ૧ લી નવેમ્બરને બદલે તા. ૧૦ મીએ રવાના થશે.

વ્યવસ્થાપક

પ્રેમ

'સફરીજહાઁ'

મુંબઈ શહેરની ગલીઓમાં કેટલીક ગલીઓ એવી પણ છે જ્યાં લોકો લડાઈ-ટંટાનો નિકાલ વાતો કે કોર્ટથી નથી લાવતા. એવી શેરીઓમાંથી પસાર થતાં જો ક્યાંક સામેના મકાનની બારીએ ઉભેલી સ્ત્રીની આંખ સાથે તમારી આંખ મેળવવા કોશિષ કરી, તો કોઈ ગુંડા સાથે ટક્કર ઝીલવાની પૂરેપૂરી તૈયારી રાખવી જ રહી. કાલબાદેવી-ગીરગામ જેવા લત્તામાં જો કોઇ ઝગડો થયો તો ટોળાં-પોલીસ ને કોર્ટ-કચેરીના લફરાં થયાનું નક્કી જ સમજવું. પરંતુ મરીનડ્રાઈવ, ચોપાટી કે ફોર્ટ જેવા 'ડીસંટ' એરીઆઓમાં જો કોઈ માનવીને ટાંગાટોળી કરીને પણ લઇ જતું હશે તોય કોઈ નહિ બોલે. શહેર જેવું પચરંગી પ્રજાજનોથી વસેલું છે, તેવો જ ભિન્નભિન્ન ને પચરંગી મિજાજ શહેરની આ વિધવિધ ગલીઓ ધરાવે છે.

ને આ શહેરની આલિશાન ને રાજમહેલ શી હોટલ-રેસ્ટોરાંઓ માત્ર ચા-પાણી, નાસ્તા-ભોજનો મેળવવાનાં જ સ્થાન છે એમ રખે માનતા. એમાંની કેટલીય હોટલ-રેસ્ટોરાંઓમાં પાછલા બારણે શરાબ, સુંદરી અને જુગારના ભયંકર અડ્ડાઓ ચાલતા હોય છે. ઊંચી જાતનાં, છેલ્લી ઢબનાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલાં ને આગના ભડકાં જેવા રૂપરંગ-સંપત્તિ ને સૌંદર્ય ધરાવતાં માનવીઓ પહેલી નજરે તો કોઇને મોટા શ્રીમંત જ લાગે, પરંતુ જોવા જઇએ તો એ બધાં જ 'ખીસ્સાં ખાલી-ભભકા ભારી'ના સિદ્ધાંતવાદી અને કઠોર હૃદયના હોય છે. ને આવી હોટેલોમાં રાતના ઘોર અંધકારમાં રાત્રિના કાળાઘેઘૂર અંધકારનેય શરમાવે એવાં કાળાં કૃત્યો બન્યે જતાં હોય છે. પોલીસ આ નથી જાણતી હોતી એમ નહિ, પણ એ છતાંય એ ભાગ્યે જ આવા અડ્ડાઓને છંછેડવા પ્રયત્ન કરે છે.

એવી જ એક હોટલ 'હોટેલ દ' ફ્રાંસ'માં વિજયે પ્રવેશ કરી એક ખાલી ટેબલ પાસે જઇ બેઠો ને હોટેલબોયને શેમ્પેનના બે પેગ લાવવાનો ઓર્ડર કર્યો. બોયના જતાં એણે ધીર રહીને પોતાની નજર હોટેલમાં ફેરવી ને એ ચમક્યો. જોયું તો પોતાના વિરોધી દળના નેતા આઝમના માણસોને ત્યાં જોયા. એણે સમય પારખી, ચૂપચાપ પેગ ચડાવી ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

પણ એની એ આશા ધૂળમાં મળી. આઝમના સાથીતોએ એને જોઇ લીધો હતો. તેમણે વાતવાતમાં વિજયની ઠઠ્ઠા-મશ્કરીઓ કરવા માંડી. વિજયથી સહન થયું ત્યાંસુધી એણે સહન કર્યું. પરંતુ દારૂના કેફે અને મશ્કરીઓએ ધીરે ધીરે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. એકાએક આઝમના એક સાથીએ છૂરી કાઢી. ઝળહળતી રોશનીમાં છૂરી ચમકી ઊઠી. વિજય સમય અને સ્થળ પારખી ગયો. એણે વિદ્યુતવેગે ઝડપ મારી પેલાની પાસેથી છૂરી પડાવી લીધી અને એના જ પેટમાં ઘૂસાડી દીધી! નજર ઊંચી કરી. જોયું તો આઝમ અને તેના સાથીઓ ચોપમેર એના પર હૂમલો કરવા ધસ્યા આવતા હતા. વિજયની નજર ઊભો હતો ત્યાંની દિવાલ પર ગઇ. એક હાથે લોહી નિતરતી છૂરી દુશ્મનો સામે ધરી તેણે પોતાના બીજા હાથે દિવાલ પર રહેલા સ્વીચબોર્ડ'પરની મેઈન સ્વીચ દબાવી દીધી. ઘડી પહેલાં જ્યાં રોશનીનો ઝગમગાટ હતો ત્યાં ઘોર અંધકાર છવાઇ ગયો. અંધકારમાં 'મારો, મારો' થઈ

રહ્યું, ને અંદરોઅંદર એકબીજાને મારવા મંડી પડ્યા. રેસ્ટોરાંનો માલિક ગભરાઈને બહાર દોડી 'પોલીસ, પોલીસ! બચાવો...'ની બૂમો મારવા મંડી પડયો. આ તકનો લાભ લઈ વિજય રફૂચક્કર થઈ ગયો.

૨

આઝમે આમ છતાંય વિજયનો પીછો મૂકયો નહિ. એણે જાતે વિજયની શોધ કરી, પોતાના સાથીના મોતનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ વાતની ખબર વિજયને મળી જ ગઈ હોઇ, સાથીઓની સલાહથી તેણે પંદરેક દિવસ એકાંતવાસમાં જ વીતાવ્યા. એ પંદર દિવસ તેને પંદર વરસ જેવાં થઇ પડ્યા. અંતે ન રહેવાયાથી તેણે વેશપલ્ટો કરી કરીને બહાર ફરવા હરવા માંડ્યું.

એક દિવસની વાત છે.

તે દિવસેય વિજય વેશપલટો કરી, સાંજના વખતે બહાર નીકળ્યો હતો. ન ઓળખાઇ જવાય તેની સાવધાની રાખતો તે રસ્તાના એક ખૂણે શાંત વાતાવરણવાળા વિસ્તારમાં આવેલી 'ડ્રીમલેંડ કાફેટેરિયા'માં ઘૂસ્યો. વિજય આ કાફેથી પરિચિત હતો. આ પણ ગુંડાઓનો એક છૂપો અખાડો હતો. અહીં શરાબ જેવી પ્રતિબંધિત ચીજો છૂટથી મળતી હતી, ને હજુ સુધી અહીંથી કોઇપણ શરાબ–ગાંજો પીતાં પકડાયું નહોતું એનો કાફેટેરિયાના માલિક શ્રીમાન લલવાણીને ગર્વ હતો.

વિજયે કાફેમાં એક નજર ફેંકી, પરિસ્થિતિ માપી લીધી, ને એક ખૂણામાંની ખાલી ખુરશી–ટેબલ પાસે જઈ બેઠો. વેઇટરને એક બીયરનો ઓર્ડર આપી, ખિસ્સામાંથી સિગારેટ કાઢી સળગાવી. અહીં બધું શાંત હતું. આસપાસ દારૂના નશામાં બેસી વાતો કરતાં સ્ત્રી–પુરુષોની નિર્લજ્જ પ્રસન્નતાએ એને આકર્ષ્યો. એકાએક એની નજર પોતાના જ ટેબલની સામેની ખુરશી પર ગઈ. ઘડી પહેલાંની એ ખાલી ખુરશી પર એક યુવતી લાપરવાહીથી બેઠી હતી. વિજયની આંખો એની આંખો સાથે માત્ર સેંકડભરનું મિલન સાધી શકી.

જોયું તો એ યુવતી પોતાની નાનકડી હેન્ડબેગમાંથી એક ભરત ભરેલા રૂમાલના છેડાથી પોતાનું મુખ લૂછી રહી હતી. વેઇટરને એણે એક પેગ બીયરનો ઓર્ડર આપ્યો, ને સિગાર કાઢી સંપૂર્ણ નિશ્ચિંતતાથી સળગાવી પીવા માંડી. પળવાર બાદ તેણે વિજય તરફ દૃષ્ટિ નોંધી ને એના તરફ સિગારનો ધુમાડો ફૂંકતાં મદભર્યું હસી. વિજય પણ હસ્યો.

જીવનમાં હાસ્યની કિંમત તો છે જ. પણ તેની વિશેષ કિંમત તો પ્રેમમાં છે. હાસ્ય એ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના પ્રણયોદ્ભવની નિશાનીસમ પણ ક્યારેક બની રહે છે. હાસ્યનું આગમન થતાં શરમનાં આછાંપાતળાં બંધનો તૂટી જાય છે, ને મૌનનું સ્થાન વાત લે છે.

'એક બીજી', વિજયે ધીરેથી પેલી યુવતીને આમંત્રણ આપતાં કહ્યું: 'મારા તરફથી.'

'નહીં, આભાર.' યુવતી આંખો ઉલાળતાં બોલી. 'આ તો જરા થાક ઉતારવા રતો—બાકી, ખાસ હું ટેવ ધરાવતી નથી.' ને આંગળીઓમાં રમતી સિગાર મોંએ અડાડી, બેત્રણ ઘૂંટ લઇ, ધુમાડાના ગૂંચળા હવામાં ફેંકતાં તેણે આગળ ચલાવ્યું: 'મારાં કાકી છે ને, તે જરા યુરોપીય ઢબછબે રહે છે. હું ય એમની પાસે જ ઉછરી છું. એમને જરા સિગારનો શોખ ખરો. મને પણ એમણે જ આ શોખ લગાડેલો.'

'બરાબર. તમારી આંગળીઓ અને હોઠ પરના નિશાનો કહે છે કે તમે પાકાં બંધાણી છો.'

'હેં?!' યુવતીનો ચહેરો પલટાઈ ગયો. ઘડી પહેલાંનો હસતો ચહેરો લાલઘૂમ બની ગયો; 'જાણો છો, હું કોણ છું?'

વિજય પળભર એની સામે તાકી રહ્યો. 'મારું કહેવું એવું તો જરાય નથી કે જેમાં મેં આપના વિશે કાંઈક ખૂરું કહ્યું હોય!'

'નહીં નહીં. હું એમ કહેતી હતી કે આજકાલ બીયર અને સિગાર તો મોટા મોટા ઘરની દોલતમંદ નારીઓ પણ છૂટથી લે છે. જુઓ મારું નામ વિદ્યુલ્લેખા છે.'

'વાહ, સરસ નામ છે. આપ પણ વિદ્યુત જેવા ત્વરિત જ છો ના.' કહેતાં વિજય હસ્યો.

'કવિ છો?' કહેતાં યુવતી પણ હસી.

'શું કરું? સિગારની આ લત મારો જાન લઈને જ મને મૂકવાની. આ પેલી મિલમાં હું બીજી પાળીમાં કલાર્ક તરીકે કામ કરું છું. હમણાં જ બીજી પાળી છૂટી છે. સિગાર પીને ઘેર જ જવાની છું. અરે, પણ આપે તો આપના વિષે કાંઈ જ કહ્યું નહિ.' વિદ્યુલ્લેખા બોલી.

'હું...હું...હું...' વિજય પોતાના તરફ આંગળી ચીંધતાં, કંઈક શરમ અનુભવતાં બોલ્યો, 'હું વિજય છું—એક સજ્જન છું. અત્રેના શેર બજારની એક પેઢીમાં દલાલ તરીકે કામ કરું છું. શું કરું? દિવસભર એટલું કામ અને ધાંધાધાંટ કરવાના રહે છે કે શરીર આખું થાકી જાય છે. એટલે હું ઘણીવાર અહીં થાક ઉતારવા આવતો રહું છું.' વિજયે સત્ય હકીકત છૂપાવી વાત કરી.

'ચાલો, ઘર સુધી,—વાંધો ન હોય તો?' વિદ્યુલ્લેખા બોલી. પણ બંનેમાંથી કોઈ તત્કાલ ઊભું થયું નહિ. પળભર ચૂપકીદી છવાઈ રહી. બંને એકબીજાનાં સામું જોતાં, પણ બોલતાં નહિ. અંતે વિદ્યુલ્લેખાએ જ વાત આગળ વધારી:

'દલાલ એટલે સટોડિયા જ ને?'

'જે કહો તે.'

'હં, પણ સટોડિયા જેવા ઢંગ લાગતા નથી.'

'સ્ત્રીઓ દરેક બાબતમાં ચિકાશ કેમ કરતી હશે?'

વિદ્યુલ્લેખા જવાબ આપવા જતી હતી ત્યાં જ એની નજર પાસે થઈને પસાર થઈ રહેલા બોય પર પડી. 'બોય, દો પેગ—દો સિગાર!' ને એણે પોતાના છૂટાં બોબ્ડ વાળને હાથ નાંખી ઉલાળ્યા.

કાફેનું વાતાવરણ શાંત હતું. બેઠેલા લોકોનો ધીમી વાતચીતનો ગણગણાટ, શરાબના ખણખણતા ગ્લાસ, સિગારના ધુમાડાઓ, સ્ત્રીપુરુષોની હસા અને રેડિયો પરનું અંગ્રેજી ડબ જાઝનું મ્યુઝીક—કાફેના વાતાવરણને વધુ મદીલું બનાવતું હતું.

ઘડિયાળમાં બારના ટકોરા પડ્યા. ફટોફટ કમાડો બંધ થવા માંડ્યા. રસ્તા પર પડતી બારીઓના કાચ ચડાવી દેવાયા. કાફે-માલિક શ્રીમાન લક્ષ્વાણી, બેઉ હાથ ખિસ્સામાં રાખી સિગારના ધુમાડા કાઢતો કાફેના અધખુલ્લા દરવાજામાં નજર રાખતો બેઠો.

આમ તો મુંબઈમાં શરાબબંધી હોઈ, દારૂ પીવો-પીવડાવવો એ ગુનો તો છે જ, પરંતુ મોડી રાત સુધી ખાણી-પીણીનાં સ્થાનો સમી હોટલ-રેસ્ટોરાંઓ ખુલ્લી રાખવી એ પણ ગુનો

છે. છતાં ય મુંબઈમાં સેંકડો હોટેલ-રેસ્ટોરાંઓ આખી રાત આવી પ્રતિબંધિત ચીજોનું વેચાણ કરતી હોય છે!

'સાચે જ, વિદ્યુ! તેં જે કાંઈ કહ્યું તે સાચું છે?' વિજયે એકાએક પ્રશ્ન કર્યો.

'નહિ તો? એવું હોય તો જાવ મિલના દફતરમાં ખબર કાઢો. તમને જૂઠું કહેવાનું કાંઈ કારણ?'

'ખરું. મને ય એમ કે... ... ...'

'શું?'

'વિદ્યુ, તેં મને જીતી લીધો છે. હું તારા જેવી જ સ્ત્રીની શોધમાં હતો. શું તું મારી સાથે લગ્ન કરીશ?'

'તમે, તમે......વિજય—મને પ્રેમ કરશો?'

'બેશક!'

'વિજય!!' હર્ષાવેશમાં આવી જઇ, વિદ્યુલ્લેખાએ વિજયનો હાથ ખેંચી દબાવ્યો.

૩

એકાએક એક આછી સિસકાર કાફેમાં ફરી વળી. બેઠેલાં સૌનાં મુખ પર ભયની એક આછેરી લ્હેરખી ફરી વળી. 'બધાં શાંતિથી બેસી રહો! ગભરાશો નહિ, અમે બધું ઠીક કરી દઈશું,' શ્રીમાન લલવાણી કહી રહ્યો હતો.

વિદ્યુલ્લેખા વિજયનો હાથ દબાવતાં બોલી: 'વિજય ડરે છે કે?'

'હું?' વિજય હસ્યો. 'ડર કેવો હોય તે હું જાણતો નથી.'

પણ ના, વિજય ખોટું બોલી રહ્યો હતો. એને ખબર હતી કે થોડા રોજ પર એના હાથે થઈ ગયેલ ખૂનના આરોપીને પોલીસ શોધી જ રહી હતી. પોલીસ એના ખૂનીને ઓળખી ગઇ હતી. જો પોતાને અહીં જોઈ જાય તો તરત પકડાઈ જવાય. એને થયું કે આના કરતાં તો ઘરમાં જ રહ્યો હોત તો ઠીક થાત.

એકાએક કાફેના એક વેઈટરે આવી ધીરા અવાજે કહ્યું: 'ચાલો, બધાં મારી પાછળ ચાલો. કાફેના પાછલા દ્વારેથી સૌ સરકી જાવ. પોલીસ . . . ઝટ કરો.'

બધાં ઝડપભેર ઊભાં થઇ ગયાં, ને પેલા વેઈટરની પાછળ પાછળ ગયાં. વિજય-વિદ્યુલ્લેખા નિરાંતે સૌની છેલ્લાં જઇ ઊભાં.

અંતે એ બંનેનો વારો આવ્યો. બંનેએ જવા પગ ઉપાડ્યા, ઉતરવા જતાં હતાં, ત્યાં જ કોઈક પાછળથી દોડી આવી કહ્યું: 'તમે ચૂપચાપ મેજ પાસે જઈ બેસી જાવ. પોલીસ પ્રવેશી ચૂકી છે.'

બંને બેબાકળાં બની ગયાં; પણ પેલાના કહેવા મુજબ મેજ પાસે જઇ બેઠાં. સાચે જ પોલીસ પ્રવેશી ચૂકી હતી. વિજયે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી લીધી. વિદ્યુલ્લેખા ધ્રૂજતી હતી.

ક્રુદ્ધ ચહેરાવાળો અને હાથમાં ભરી પિસ્તોલ રમાડતો, પોલીસ-ઇન્સ્પેક્ટર એ બંનેની તરફ ધસી આવ્યો. 'યહાં કયા કર રહે હો?' એણે સત્તાવાહી સ્વરે પૂછ્યું.

'જી. ચા-સિગાર પીવા આવ્યાં હતાં.' પૂરી શાંતિથી વિજય બોલ્યો.

'કિતના ગ્લાસ શરાબ પીયા?'

'એકપણ નહિ.'

'અચ્છા, યે દોનો કો બહાર . .' એણે એક પોલીસને ફરમાવ્યું. પોલિસ આવી કંઈ કરે, એ પહેલાં જ વિજય-વિદ્યુલ્લેખા ઊભા થયાં, અને જવા માટે દરવાજા ભણી પગ ઉપાડ્યા. ત્યાં

'ઠેરો.' કહેતાં ઇન્સ્પેક્ટર વિજય પાસે આવ્યો. 'તુમ્હારા નામ વિજય તો નહિ?'

'જી, મેરા નામ ચંપકલાલ હૈ. મૈં કૉટન બ્રોકર હૂં.'

'એકાદ પખવાડિયા પૂર્વે તમે હૉટેલ 'દ' ફ્રાંસમાં ખૂન કરેલું, ખરું?'

'મેં ?! ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ! મશ્કરી કરવી છોડો.'

'નહીં! મારી આગળ બનાવટ કરવી છોડો. ચાલો, થાણામાં ચાલો.' કહેતાં ઇન્સ્પેક્ટરે વિજયને કૉલરથી પકડી ખેંચ્યો.

એકાએક વિદ્યુલ્લેખાએ કૉલર પકડેલા હાથ પર જોરથી પોતાના હાથ માર્યો. 'ઇન્સ્પેક્ટર! મારા માણસને છોડી દો. તમે મને તો સારી રીતે ઓળખો છો. એ ભલો આદમી છે. એની હું જુમ્મેદાર છું. છોડો એને.'

'નિર્મળા!' ઇન્સ્પેક્ટર આંખો કાઢતાં બોલ્યો: 'પોલીસના કામમાં દખલ કરવી સારી નહિ. આ ભલો આદમી ચંપકલાલ નથી—વિજય છે! એ ખૂની છે.'

'નિર્મળા!' વિજય ચમકી ગયો. અંધારી આલમમાં માત્ર પુરુષ ગુંડાઓ જ હોય છે તેવું નથી. કોમળ અને ગરીબડી ગણાતી સ્ત્રીઓ પણ આ ગુંડાગીરીમાં ભાગ લેતી હોય છે. નિર્મળા એવી જ એક સ્ત્રી હતી. વિજય એનું નામ સાંભળતો આવ્યો હતો, પણ તેને નજરે જોઈ નહોતી.

'મને બધી ખબર છે. પણ તમને એ ખબર નહિ હોય કે એને હું એક વર્ષથી ઓળખું છું. એ મારો છે. ચોવીસે કલાક અમે સાથે રહીએ છીએ. અમે અહીં શું કરતાં હતાં જાણો છો?' કહેતાં એણે પોતાના બ્લાઉઝમાંથી એક બંડલ કાઢ્યું. બંડલ મેજ પર પછાડતાં બોલી: 'અમારો હિસાબ કરતાં હતાં.' ને ઇન્સ્પેક્ટરની સામે આંખો નોંધતાં કહ્યું: 'આપના ખિસ્સામાં પણ આમાંથી રૂપિયા પાંચસો પડી જ ગયા છે.'

'જૂઠું!' ઇન્સ્પેક્ટર બરાડી ઊઠ્યો. એની છાતી ધડકી રહી. એણે આસ્તેથી એક નજર ચોગરદમ ફેરવી લીધી.

'જૂઠું!? ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ! સબૂત હાજર કરું?' ને કેડે હાથ દેતાં બોલી: 'આ...'

ઇન્સ્પેક્ટર ધ્રુજી ઊઠ્યો. એના અંગે પરસેવો વળી ગયો. એકદમ વાત ફેરવતાં એ બોલ્યો: 'અરે, અરે, એની કાંઈ જરૂર નથી. જાવ, જાવ, ભાગી જાવ.' કહેતાં ઇન્સ્પેક્ટર અડપભેર રવાના થઈ ગયો.

'કૂતો!!' કહેતાં તે થૂંકી.

૪

'અચ્છા, તો આપ નિર્મળા...'

'જી!!' કહેતાં નિર્મળા વિજય તરફ ફરી. 'ઓળખી ગયા.' ને એના તરફ આંખો ઉલાળતાં બોલી: 'તો આપ અહેરબાન જ વિજય!—આઝમના હરીફ...'

'છોડો એ વાત. પણ કહો તો આપે આમ શાને કર્યું?'

'પ્રેમ શું નથી કરતો!' ને હસતાં હસતાં બોલી: 'જો જો એના કાંઈ ગેરબજારમાં ભાવ નથી બોલાતા હોં. એ તો ઇન્સાનના દિલની વાત છે. ને હું ય આખર તો ઇન્સાન જ છું ના!'

'હા, વિદ્યુલ્લેખાજી! ઇન્સાન જ નિર્મળાની વિદ્યુલ્લેખા બની શકે—ને તે ય પ્રેમને લીધે સ્તો!'

બન્ને હસી પડ્યાં.

★

મેણુડોગનો ચાહક

'પતીલ'

[૧]

મારે ઘેર પરોણો એક આઈવો–
કંમજાત પરોણો કેથેકનો,
મારા બાપને જેણે એંઠાઈવો
ખેલ દેખાડીને નાગેણુનો :
થોડો પીધો ને થોડો પીવાઈડો,
પછી પાટલે મને બેહાઈડો !

[૨]

ઉં તો હું જાણું રિવાજ અમારા ?
ઢોર ચોરી પરાયાં જાણું છું;
ખાઈ મોટા મનખના ટૂંકારા
નંઈ કશું બીજું ઘેર આણું છું :
ગળે પાડી ગ્યો પોયરી પોતાની–
હું વાત કૌં મારા હૈયાની ?

[૩]

સીમસેડામાં ફરતાં ફરતાં
કેવો લાગી જાય છે આકરો રોજ ?
કોઈને વાસ્તે ઝુરતાં ઝુરતાં,
ઉં જ જાણું ને મારી મેણુડોગ !
ના હેમલીને હંતાપ કશો
કેવી ખાઈમેં ઝીકાયો પરહોતો !

[૪]

હું મારી કર્મે છે તે તો મેં
છે કેવારનું હોને કે દીધું :
નથી નબરો રસ્તો દીઠો મેં
કે કામ નકામું હાથ લીધું :
પેરી મારાં બલૈયાં બેઠી જે
રોજ ગજવાંની હે જડતી તે.

[૫]

એવું કેવું ઓ બાપરે ! દુનિયામાં ?
રાજ કરે આજકાલની આણેલી,
ને રાખે બધાંને તાબામાં
માબાપે નહાડી મેં'લેલી !
માર ખાધા પે'લાં છેડો વારે,
રહી રહી નફ્ફામો જીવ બાળે !

[૬]

હું ઓહે બગાઈડું એનું મેં
કે વાતવાતમાં ચીડાઈ પડે ?
નંઈ હાંભરી લીધું હું હું મેં,
જો છોકરું પોતીકું કબડે ?
એના બાપની બુનિયાદ કાંયથી રે' ?
ના કોઈ ઠેકાણે હાંયતી રે' !

[૭]

મારું કાડું ઝાલીને છરમાઈવો—
અ'વે, હું થાય તારું, મેણુડોગ ?
ના ઉમરો કોઈનો સોભાઈ વો,
એ કયા જલમના ઓહે ભોગ ?
મેં તો જેમ તેમ મારું હધાઈરું—
મને આ'ઈને હું તેં વધાઈરું ?

યુવાન પરહોતો (પુરુષોત્તમ) મેણુડોગ નામની પોતાની જ્ઞાતિની કન્યાના પ્યારમાં હોવા છતાં માબાપના કહ્યાથી-પરાણે હેમલીને પરણે છે તેના જે હાલ થાય છે તે એના જ શબ્દોમાં અહીં આ ટૂંકી ગીતકથામાં વર્ણવાયું છે

卐

પૂર્વ આફ્રિકામાં

ગુજરાતીઓનું સામાજિક જીવન

નટવરલાલ માલવી

કવિ નાનાલાલે ગાયું છે :

ખેતરે નાનાં, નાની શી પોળ
નાતેજાતે નાનડિયા ઘોળ
ક્ષત્રિજાયાનાં નાનલાં રાજ્ય
ધર્મના નાનકડા જ સમાજ......

સમગ્ર ભારતમાં, કદાચ, ગુજરાત જ એવો પ્રદેશ છે, જ્યાં અનેક નાની, બલ્કે અતિ નાની ન્યાતોનો સમુદાય છે. લાડ, મોઢ, મેવાડા, શ્રીમાળી, ગિરનારા આદિ બ્રાહ્મણો, રાજપુતોમાં ચાવડા, મહીડા, ગોહિલ, રાઠોડ, જાડેજા તો ખરાં, પણ તેમના—આ સૌનાય પાછા નાના મોટા ગામ જૂથ ચોકાઓ, જે એકબીજાની સાથે સામાન્યતઃ કન્યા આપ-લે ન કરે. શુદ્ર ગણાતી આવેલી પ્રજાનાય અનેક ફિરકાઓ તે હિન્દુમાં જ નહિ, ગુજરાતી મુસ્લિમોમાંય ખરું: મલેક, મેમણ, મકરાણી, બલોચ, શેખ, સૈયદ, આદિ પચાસેક વિભાગ ખરા, ને તેમના નાના ઘોળ પણ ખરા.

આવી આ ગુર્જરપ્રજા પરદેશમાં પણ અહીંનું સામાજિક જીવન લઈને જ ગઈ છે. કાળાંતરે, પરદેશની હવામાં અને પરદેશીઓના સંપર્કથી કેટલેક ઠેકાણે ધારેફેરી થોડીઘણી થઈ છે, તેમ એ પ્રવાહોએ વતનદેશમાંના સમાજજીવન પર પણ અસર કરી છે. પણ માણસ વતનથી દૂર જાય તેમ તેને પોતાના વતન પ્રત્યે—પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે મમત્વ વધે છે—પેલો આરબ વિલાયતમાં એકાકી ખજૂરાને ભેટી પડેલો, તેમ. પરદેશ વસેલા સૌ આપણી સંસ્કૃતિની પ્રશંસા કરતા સંભળાય છે. અલબત્ત, સર્વત્ર બને છે-તેમ, સંસ્કૃતિની જાળવણી કરી છે તો સન્નારીઓએ જ. પુરુષો લગભગ બધા, ઇંગ્રેજી પહેરવેશ તરફ વળી ગયા છે, થોડોક વર્ગ રાત્રે, કે ઘરમાં ધોતિયું પહેરવાનું રાખે છે; પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં કે ક્યાંય ગુર્જરનારીએ પહેરવેશ બદલ્યો નથી. ના, દશ હજાર ફૂટ ઊંચે આવેલા, એબીસીનીયામાં બરફ વરસે છે, ને ખૂબ જ ઠંડી, ત્યાં પણ ગુજરાતણ નારીએ, સ્વદેશી પોશાક જ રાખ્યો છે, ને તે પણ સુતરાઉ જ: ભાગ્યે જ ગરમ. પુરુષો બધા ગરમ સૂટ પહેરે છે. ધોતિયાવેશી વૃદ્ધો મોમ્બાસા, દારેસલામ ને ઝંગબારમાં મળે: ઝંગબારમાં વધુ. પણ નૈરોબીમાં તો પૂજારી, રસોઇયા ને પટ્ટિન—એ ત્રણે સિવાય એકે ધોતિયું દેખાતું નથી! નૈરોબી સારીપેઠે ઠંડું છે, પણ નારીવેશ તો સ્વદેશીય જ. તેના પર આધુનિકતાની થોડી સુરખી લહેરાય છે ખરી, પણ તે ભારતનાં નગરોમાં થયેલા ફેરફારની અસરે જ.

હા, ચરોતર જેવા લાજઘૂમટાવાળા પ્રદેશની નારીઓએ તે પ્રથા પરદેશમાં સાવ તજી દીધી છે; પણ સૌરાષ્ટ્રી નારીઓ એટલી આગળ વધી છે એમ કહી શકાય નહિ.

વારુ. દેશ પેઠે જુદી જુદી ન્યાતોએ જમણુજગનાદિ માટે વાડીઓ પુષ્કળ બાંધેલી છે—લોહાણાની વાડી, દરજીની, પાટીદાર પટેલોની, વણિકોની, પ્રજાપતિની, પંજાબની વાડીઓ ઇત્યાદિ

છે. વધારામાં, પ્રાદેશિક ભવનો છે, તે પણ એ ઉપયોગમાં આવે છે. સુરત જિલ્લા ભવન નૈરોબી, મોમ્બાસા, દારેસલામમાં છે, જ્યાં પ્રસંગો ઉજવાય છે. લગ્નની પ્રથા દેશ જેવી જ, થોડીક વધુ સરળ બનાવેલી ખરી. દેશના પડઘા તરીકે, ને જમાનાની તાસીર મુજબ બાળલગ્નો નથી પણ લગન અંગેની ઇષ્ટાનિષ્ટ લેવડદેવડમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. ગામજૂથનાં બંધનો પણ લગભગ એ નાં એ. હા, સુરતી અનાવિલોનાં સો-સવાસો કુટુંબો છે, તેમણે ગામજૂથ કુલીનતાનાં બંધનોને તોડવા માંડયાં છે. આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો જુજ જ થયાં છે. ટાંગાનગરમાં એક આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન-ઉત્તેજક મંડળીની સ્થાપના ૧૯૫૩ની સાલમાં થઈ છે. પણ ન્યાતોના અતિ મોટા, સવડભર્યા સમુદાય હોવાથી, સ્વજૂથમાં જ આપણે કરવાની મુસીબત નથી, એટલે તે વલણ કમી થવાના સંજોગ નથી. ૧૯૫૩માં પાટીદાર-લોહાણા લગ્ન થયું, યુવક યુવતી બંને લંડનમાં ભણતાં ત્યાંથી નક્કી કરીને જ આવ્યાં, ને વડીલોની સંમતિ લઇ નૈરોબીમાં પરણ્યાં. તેનાથી ખળભળાટ તો થયો જ. એકાદ બે કોળી-અનાવિલ લગ્ન પણ થયાં છે. પણ આવા અપવાદ બે પાંચ જ.

આંતરરાષ્ટ્રીય જમણ વ્યવહારની જૂનવાણી બંધી સને ૧૯૩૨-૩૫ સુધી ટકી પણ દેશના પડઘા રૂપે '૩૫-'૩૬ આસપાસ ઓસરવા માંડી, આજે સાવ ઓસરી ગઇ છે. એ હદે કે અનુકૂળ રસોઇથી હિન્દુઓ મુસ્લિમ મિત્રોને ત્યાં જમવામાં સુદ્ધાં બાધ ગણે નહિ. આ વિષયમાં હિંદુ-મુસ્લિમ ભેદભાવ, તેમ ઉચ્ચનીચ ભાવ, જે હજુ દેશમાં વરતાય જ છે, તેનું પૂર્વ આફ્રિકામાં અસ્તિત્વ નથી જ.

પણ પૂર્વ આફ્રિકાના સમાજજીવનમાં ત્રણ ચાર ખૂબ આશ્ચર્યજનક તત્ત્વો છે. ચાર ચાર દેશો-કેન્યા, યુગાંડા, ટાંગાનિકા, ઝંગબાર, ને આવો મોટો સમુદાય, પણ જાણે બધા સૌને ઓળખતા દેખાય છે. કોઇનુંયે નામ દ્યો તો જવાબ મળશે : " હા, હા, ઓળખ્યા ઓળખ્યા. આપણે ત્યાં રહી જમી ગયા છે. બહુ મજાના માણસ છે. " ગમે તે સજ્જન, ગમે તે ગામમાંથી પસાર થતા ગમે તેને ત્યાં, વગર ઓળખેય, ઊતરી જમી શકે છે. વગર ખબરે જમણ સમયે ટપકી પડે, તોય રસોઇ ખૂટે એવું ભાગ્યે જ બને, અને તેવું હોય તો પણ, કે અડધી રાતે બારણા ઠોકાય તો પણ, ફરી રાંધી નાખતાં ગુર્જર નારી કદી કંટાળતી નથી, અકળાતી નથી, ચિડાતી નથી. " સાબ, તમે અમારે ત્યાં ક્યાંથી ? " કહેતી, આંખમાંથી કાયમ અમી વરસાવતી, ત્રણ ચાર શેરનો કણેકનો પિંડો લઈ નેય બેસી જાય છે. ધન્ય ગુર્જરાતણ, ધન્ય એ અમી !

બીજી વાત. ઇસ્માઈલીઓના હાજર ઇમામ જન્નતશીન આગાખાન સાહેબના સને ૧૯૫૨ માં થયેલા એક ફરમાનથી બધા જ વિદેશોમાં ઇસ્માઇલીઓએ જ્યાં ત્યાંનો પહેરવેશ તથા ભાષા અપનાવી લીધાં છે, એ રીતે પૂર્વ આફ્રિકાની ગુર્જરાતણ ઇસ્માઇલી સન્નારીઓએ યુરોપીય પોશાક અપનાવ્યો છે.—પહેલાં બાળાઓ તો ફરાક પહેરતી, હવે યુવતી, પ્રૌઢા વૃદ્ધા બધીએ તે પોશાક પહેરવો શરૂ કર્યો છે. ભાષા સુદ્ધાં ગુજરાતી તજીને ઈંગ્રેજીને જ અપનાવી એવું પણ એ ફરમાનની રૂએ શરૂ થયું છે. પરિણામે આ ઇસ્માઈલી સમુદાયનું ગુર્જરત્વ ત્રણ ચાર પેઢી પછી લુપ્ત થશે.

બીજું ફરમાન, હજરત ઈમામે લગ્નના ખર્ચો બંધ કરવાનું, જગતભરના ઇસ્માઇલી-ઓને કર્યું, તેનું પાલન પૂર્વ આફ્રિકાનો એ સમુદાય સરસમાં સરસ રીતે કરી રહ્યો છે ને તેથી વધારે સમૃદ્ધ ને સુખી બન્યો છે. હિન્દુઓ આ સારું થયું છે એમ કહે છે: ચર્ચે છે, પણ પોતે એમ કરી શકતા નથી.

નવાઈ લાગશે, પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં હજુ 'જૂનો' હિન્દુ કાયદો, ગઈ વીશીમાં 'હિન્દમાં થયેલા સુધારા ફેરફાર વિનાનો જ હિન્દુ કાયદો–ચાલે છે. એટલે કે ત્યાં હજી હિન્દુ 'પુરુષો 'એક પર બીજી કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે, તેમ સગોત્રી લગ્ન કે છૂટાછેડાની રજા મળી નથી; છતાં લોકમતના પ્રભાવથી અનિષ્ટ બનાવો કે અતિલગ્નો થતાં નથી. ઊલટું, જે કોમોમાં પરંપરાથી છૂટાછેડા વિધવાલગ્ન આદિની છૂટ છે, તેમાં પણ એવા બનાવો કમી જ બને છે તે માનશો ?

મજ વહાલું રે, વૈકુંઠ નથી જાવું,
ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ?

એ મીરાં ગીત પેઠે, પરણીને અહીં આવેલી ગુજરાતણ દેશને પિયરવાસે જવા જરાય રાજી નથી. સાસુનણંદનાં મેણાટોણાં, કુથલીનિંદા, આપઘાત રૂપી સ્ટવ અકસ્માતો કે ભારતનાં ગામડાંમાં દેખાતી અતિ સંકુચિત વિચારસરણી અહીં નજરે નહીં પડે. કોઈનીય ધાકટોકણી વગર ચંપલ પહેરી રસોડે ઘૂમતી ગુજરાતણ ઘર ઘર વ્યાપી દેખાશે. સચંપલ રાંધણું કર્યે ધરમ ખૂડે એ વાત એ માનતી નથી. તેમ,

છેડલે આચ્છાદી ઉર ભાવ
લલિત લજ્જાનો વદન જમાવ

જાળવી રાખી, ગમે તે ઈતર પુરુષ સાથે તે વિવેકભેર વાત કરી શકે છે, તેમ તેનું સ્વાગત આતિથ્ય મહેમાનદારી કરવામાં જરાય સંકોચ રાખતી નથી. "એ નથી" એવું બારીએથી કહી, ઓરડીમાં–રસોડે નાસી જતી નથી જ.

પરસ્પર પ્રેમ, ભાઈચારો, અનઅસૂયા, હળવુંભળવું–એ બધું એક વ્યાપક આહ્‌લાદક સ્વરૂપે દેશથી ગયેલો પ્રવાસી અહીં નીરખે છે, નીરખે છે ને પરખે છે,–જુએ છે ને રાચે છે. પ્રમાણે છે–માણે છે. એવું છે એ ગુર્જર પૂર્વઆફ્રિકા, ગઈ સદીનું "દાસારનું પરૂં."×

★

× ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

શૂળના કેટલાક પ્રકારો

વૈદ્ય પ્રાગજી મોહનજી રાઠોડ

એપેન્ડીસાઇટીસ

એપેન્ડીસાઇટીસના દુખાવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ પેટની જમણી બાજુ ચોક્કસ પ્રકારનો સોજો આવે છે. અત્યંત સડેલો મળ એપેન્ડીક્સમાં ભરાયેલો હોવાથી એમાં ચોક્કસ પ્રકારની જંતુજન્ય સ્થિતિ પેદા થયેલી હોય છે, અને સાથે જ ચોક્કસ પ્રકારનો પાક પેદા થતો હોવાથી આ દરદમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉગ્ર પ્રકારનો દુખાવો પેદા થાય છે.

એપેન્ડીસાઇટીસના દુખાવાની એક વિશિષ્ટ સ્થિતિ એ છે કે એમાં દરદી સહેજ પણ હલનચલન કરી શકતો નથી. આવું હલનચલન સહજ રીતે જ દુખાવો વધારે છે અને દરદીને બેચેન કરી મૂકે છે. આથી દરદી એક જ સ્થિતિમાં સ્થિર રીતે પડ્યો રહે છે અને અસહ્ય સ્થિતિમાં જ એના શરીરનું હલનચલન થાય છે.

બાહ્ય ઉપચાર

એપેન્ડીસાઇટીસમાં જે પ્રકારનો સોજો આવે છે તે કેટલીક વખત ગાંઠ જેવો લાગે છે અને આવો સોજો એનું જીર્ણ સ્વરૂપ થતાં મહિનાઓ સુધી રહે છે, અને એ રીતે મહિનાઓ સુધી દુખાવો પણ રહેતો હોય છે. એપેન્ડીસાઇટીસમાં રોગની ચિકિત્સા દરદીની શારીરિક સ્થિતિ પ્રમાણે યોજવામાં આવે છે. આમ છતાંય એમાં કેટલીક સર્વસામાન્ય સારવાર આ પ્રમાણે કરવાથી દરદીને સારી રાહત મળે છે:

૧. ગરમ પાણીનો શેક ઝેરને શોષી લેવા માટે ઉપયોગી બને છે.

૨. એવી જ રીતે અફીણને મધમાં કાલવીને દરદવાળા ભાગ ઉપર લગાડવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે.

૩. ધતૂરાનાં પાન લાવી એને લઠીને ચટણી બનાવી એનો દરદવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરી એના ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવાથી પણ દરદીને સારી રાહત મળે છે.

૪. દરદીને વેદના ઓછી લાગે એ માટે સમ્મોહક અસર થાય તેવા દ્રવ્યોમાં સર્પગંધા નાની માત્રામાં આપવાની ડૉ૰ સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા ભલામણ કરે છે.

જળોનો ઉપયોગ

૫. ડૉ૰ સતીશબાબુ એક વિશેષ અનુભવ-નોંધ આપતાં જણાવે છે કે જો ૫ થી ૬ જળોને જરૂર પૂરતું લોહી ચૂસી લેવા માટે દરદવાળા ભાગ ઉપર લગાડવામાં આવે તો પણ ચમત્કારની જેમ કેટલીક વખત આરામ મળી જાય છે.

મરડાનું શૂળ

મરડાનું શૂળ પણ એક ચોક્કસ પ્રકારની વિશિષ્ટતા પ્રગટ કરે છે. વારંવાર ઝાડે જવાની બાણસ થાય. વીટ સાથે જાણે કે કાંઇક ધકેલાઇને બહાર આવતું હોય તેવી પીડા થાય અને કેટલીક વખત મળદ્વારમાં પણ ચોક્કસ પ્રકારના આંચકા ખેંચતાણ જેવું લાગતું હોય, ઝાડામાં લોહી અને આમનો ચીકણો પદાર્થ આવતો હોય તેવાં સમૂહ-ચિહ્નો સાથે જ શૂળ પ્રગટ થાય એ મરડાનું શૂળ છે એમ સમજવું જોઈએ. આ દુખાવાની સાથે ઝીણો તાવ, મોળ, ઉબકા કે ઊલટી પણ કેટલીક વખત થાય છે અને દુખાવો પણ કેટલીક વખત શૂળની જેમ ઉગ્ર બને છે.

સામાન્ય રીતે મરડો એક એવું દરદ છે કે હલનચલનથી સ્વાભાવિક રીતે જ દરદ ઉગ્ર બને છે. આથી મરડાના દરદીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો એ જ એક માત્ર જરૂરીઆત હોય છે. લા,સૂંઠ, એરંડિયું તેલ, અફીણ અને ઇસપગુલ જેવાં દ્રવ્યોનો સમજણપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી એમાં રાહત મળે છે. છાશ, દહીં, સફરજન, સુરણ, કેળાં અને પાતળા ભાત પણ ખોરાક તરીકે આપી શકાય. માટીના પેક મૂકવાથી પણ સારી રાહત મળે છે.

અનિયમિત રીતે ભોજન કરવાથી કે આંતરડાંના કોઈ જીર્ણ કે ઉગ્ર વ્યાધિથી જ્યારે આંતરડાં મળદોષને સ્વાભાવિક રીતે બહાર લાવવાની શક્તિ ગુમાવી દે છે ત્યારે આંતરડાંનો અવરોધ પેદા થાય છે, અને આ અવરોધ એક શૂળ-જન્ય દરદને પ્રગટ કરે છે.

એનિમાનો ઉપયોગ

આંતરડાંના અવરોધોને કારણે પેદા થતું શૂળ અચાનક જ પેદા થાય છે. શૂળનો હુમલો ઉગ્ર હોય છે. દરદી એવડો વળી જાય છે—જાણે કે કાંઇ ભોંકાઈને બહાર નીકળવા મથતું હોય તેવી વેદના હોય છે. આ રોગમાં રોગનો હુમલો શરૂ થયા પછી પાંચ સાત કલાકે ઊલટી થાય છે. દરદી અસ્વસ્થ હોય છે, અને એની આંખો જાણે કે ચિંતાના ભારથી ભરેલી હોય એવી લાગે છે. આ રોગમાં કબજીઆત તો હોય છે જ. આમ છતાં ય આ રોગના હુમલા વખતે એનિમાથી બહુ હેતુ સરતો નથી. આમ છતાં ય એનિમા આપવી હોય તો સાબુનું પાણી, ટરપેન્ટાઈન વગેરે મેળવીને ગરમ પાણીની એનિમા આપી શકાય છે. આવા પ્રસંગે એનિમાનું ફુગ્ગ ઉપયોગમાં લેવાને બદલે કેથેટરનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે જેટલી દૂર જઈ શકે તેટલી દૂર સુધી પસાર કરીને એનિમા આપવી જોઇએ. કેટલુંક પાણી સ્વાભાવિક રીતે જ બહાર આવી જશે, અને પાણીનો કેટલોક ભાગ ઊંડે આંતરડાંમાં રોકાશે કે જેની અસર સૂકા મળને નરમ કરવામાં થશે. જો અવરોધ ઉગ્ર હોય અને તાત્કાલિક ઔષધિથી રાહત મળી શકે એવી શક્યતા ન લાગતી હોય તો એમાં ઓપરેશન એ જ એક માત્ર માર્ગ રહે છે.

હવે આપણે હૃદય અને ફેફસાંમાં જે પ્રકારનું શૂળ પેદા થતું જોવા મળે છે તેનો વિચાર કરીએ.

છાતીનું શૂળ

ગળું અને પેટની વચ્ચેના છાતીના ભાગમાંનો જે પ્રકારનો દુખાવો પેદા થાય છે તેમાં મહત્ત્વના અંગો હૃદય અને ફેફસાં છે કે જે આ દુખાવાને પ્રગટ કરે છે અથવા કેટલીક વખત આ અવયવોને આવરી લેનારું જે એક આવરણ છે, તેમાં પણ દુખાવો થાય છે. આ દુખાવાને પ્લુરસીનું શૂળ કહેવામાં આવે છે. ફેફસાંમાં જે દુખાવો થાય છે, તેમાં સામાન્ય રીતે ન્યુમોનિયા, જૂની સસણી કે પ્લુરસી કારણભૂત હોય છે. અથવા કેટલીક વખતે ઈન્ફ્લુએંઝામાં પણ આવો દુખાવો પ્રગટ થતો જોવા મળે છે.

ન્યુમોનિયામાં શૂળ

ન્યુમોનિયામાં દુખાવો અચાનક ઊપડતો જોવા મળે છે. આ દુખાવા વખતે એમાં ટાઢ વાઈને તાવ આવે છે. તાવ ઘણો જ વધારે ૧૦૩ થી ૧૦૫ સુધી પણ પહોંચે છે તો કેટલીક વખત એનાથી પણ વધતો જણાય છે. આ શૂળમાં જાણે કે ફેફસાંમાં કાંઈક કપાતું

હોય એવી વેદના થાય છે. સાથે જ સૂકી ઉધરસ આવે છે. ઊંડે ઊંડે રહેલા કફને બહાર લાવવાનો કુદરત પ્રયત્ન કરે છે. ઉધરસનો ત્રાસ એટલો હોય છે કે દરદી એને પરાણે દબાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખૂબ જ શ્રમને અંતે ચીકણો બળખો છૂટે છે. આ રોગમાં એની ઉગ્ર સ્થિતિ સાતમે દિવસે અસહ્ય બને છે.

પ્લુરસીમાં શૂળ

સસણીમાં સામાન્ય રીતે દુખાવો છાતીના પાછળના ભાગમાં થાય છે. આ રોગમાં ખાસ કરીને હૃદયની માંસપેશીઓમા પણ દુખાવો રહે છે. આ દુખાવો ઝીણો ઝીણો અને સતત રહે એ એની ખાસિયત છે. શરીરની માસપેશીમાં કળતર થવી, થાક લાગવો અને ૯૯ થી ૧૦૦ સુધીનો હળવો ઝીણો તાવ રહેવો એ એના પ્રથમ દર્શને જોવા મળતાં ચિહ્નો છે. કેટલીક વખત આ તાવ ૧૦૩ સુધી પણ પહોંચે છે. એમાં શરૂઆતમાં અત્યંત થોડો બળખો હોય છે, પરંતુ પાછળથી એનુ પ્રમાણ વધી જાય છે.

પ્લુરસીમાં દુખાવાનું સ્થળ પડખાં હોય છે. એમાં પણ ઉધરસ સાથે થોડો કફ બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પ્લુરસીનો દુખાવો જાણે કે કોઈ સોય ભોંકાતી હોય, કોઇ ચપ્પુ છરી મારતું હોય કે કોઇ કાતરથી ચીરતું હોય તેવી પીડા થાય છે. અપવાદ તરીકે કેટલીક વખત પ્લુરસીમા દુખાવો હોય અને છતાય તાવ ન હોય એવું પણ બને છે.

સારવાર

આ બધા પ્રકારોમાં સારવારની પદ્ધતિ એક જ પ્રકારની છે. એમાં આરામ અત્યંત આવશ્યક ગણવામાં આવ્યો છે. દરદને હળવા બનાવવાનાં બીજાં દ્રવ્યોમાં લીનીમેન્ટનું માલીશ, અળસીનો લેપ કે એવા જ બીજા ગરમ પોટીસના ઉપચારો પણ છાતીને હળવી કરવામાં ઠીક ઉપયોગી બને છે. એમાં કબજીઆત ન રહે એની ચીવટ રાખવી જોઈએ. પીડાની ઉગ્ર સ્થિતિમાં સંમોહક ઔષધની જરૂર પડે તે સર્પગંધા કે એવા જ બીજા જ્ઞાનતંતુને રાહત આપનારાં દ્રવ્યો વાપરી શકાય છે. દર્દીને છૂટથી પાણી પીવડાવવું જોઇએ. ગરમ પાણી વિશેષ ઉપયોગી બને છે. જો તાવ અતિશય ઉગ્ર સ્થિતિમાં હોય તો એ ઓછો થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દરદીને માલીશ કરવું જોઇએ. ગરમ પાણીનો સ્પન્જ આપવો જોઇએ. ખોરાક ગરમ અને પ્રવાહી હોવો જોઈએ. જો આટલી ચીવટ રાખવામાં આવશે તો કુદરત પોતે જ દરદને દૂર કરી શકશે.

ઉપચાર

ઉપચારોની દૃષ્ટિએ નીચેના ઉપચારો કરવા જેવા છે : સૂકા ધતૂરાનાં પાન, લીંડીપીપર અને થોડા અળિયો—ત્રણેને પાણીમાં લઈ એનો લેપના જગ્યાએ લગાડવાથી અને આવો લેપ દિવસમાં બે વખત બદલતા રહેવાથી દરદીને ખૂબ જ સારી રાહત મળે છે.

ખદખદાવેલી અળસીની પોટીસ એમાં સુગંધી બેસી જાય એવું કપૂર, પીપરમીંટ, અજમાનાં ફૂલ, ટરપેન્ટાઇન, યુકેલિપ્ટસ વગેરે મળે તે નાખીને એ લગાડવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે. કપૂર અને મેન્થોલ એમાં સારા ઉપયોગી બને છે એવો અનુભવ થયો છે. કળીચૂનો ને મધનો લેપ પણ એટલો જ સારો ફાયદો કરશે. એમાં ઉપરનાં સુગંધી તેલો પણ મેળવી શકાય છે.

કેટલીક ઘરગથ્થુ રીતે આ રોગમાં વરાળનો નાસ થવાની સારી ભલામણ કરવામાં આવે છે. સગડી ઉપર કીટલી મૂકી જ્યારે એમાંથી વરાળ નીકળે ત્યારે એમાં થોડાં ટરપેન્ટાઇનનાં ટીપાં અને યુકેલિપ્ટસ નાખીને એની વરાળનો નાસ લેવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે. તુલસીનાં પાન, ફુદીનાનાં પાન, ગંધારાવજ વગેરે નાખીને એનો નાસ પણ લઈ શકાય છે.

એવી જ રીતે કપૂર, ટંકણ, ચોપઠિ પીપર અને અગ્નિરસ વાલ ૦ાા–૦ાા એવાં બે પડીકાં તુલસી કે આદુનો રસ અને મધ મેળવીને લેવાથી પણ સારી રાહત મળે છે. આ રોગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું માલીશ અતિશય ઉપયોગી બને છે.

હૃદય શૂળ

હૃદયમાં એક જાતનું શૂળ નીકળે છે. આ શૂળને અંગ્રેજી વિજ્ઞાનમાં એન્જાઈના પેકટોરીસ કહેવામાં આવે છે. ભારતીય આયુર્વેદમાં હૃદયશૂળનું નિદાન કરવામાં આવે છે. આ શૂળ શ્રમથી, અતિશય ઉશ્કેરાટ કે ક્રોધથી કે કાયમી માનસિક ચિંતાથી પેદા થાય છે. હૃદયમાં ખૂબ જ ઊંડે શૂળની પેઠે ભોંકાતું આ દરદ છે. આ દરદમાં દરદી અસ્વસ્થ બને છે. આંખમાં ચિંતાનો ભાર જોવા મળે છે. અને જો દરદ ઉગ્ર રીતે ઊંડેથી પેદા થયું હોય અને જો ઝડપી રાહત ન મળે તો એમાં દરદીને નુકસાન થવાનો ભય રહે છે.

આમ શૂળ

કેટલીક વખત એવું જોવા મળે છે કે દરદીને આમાજીર્ણનો ગેસ હોય કે પિત્તજ શૂળ હોય તો પણ એમાં હૃદય ઉપર ચોકકસ પ્રકારનું દબાણ વધી જાય છે અને એ વખતે હૃદયમાંથી શૂળ પણ નીકળે છે. જો કે એક સ્થિતિ આ પ્રકારમાં ઘણી જ સ્પષ્ટ છે કે આવો દુખાવો સામાન્ય રીતે ભોજન પછી જ વિશેષ રીતે થતો જોવા મળે છે. આ બન્ને પ્રકારમાં વાયુના ઓડકાર આવે કે છૂટથી પવન છૂટે તો આરામ લાગે છે.

સામાન્ય રીતે હૃદયશૂળ એ વિશેષ શ્રમ કર્યા પછી પેદા થતું દરદ છે; જ્યારે આમશૂળ એ ભોજન પછી પેદા થતું જોવા મળે છે.

હૃદયશૂળના દરદીઓએ એટલી જ ચીવટ રાખવી જોઈએ કે એમણે કોઈ પણ સંયોગોમાં ક્રોધ, ચિંતા, ઉજાગરો, ઉશ્કેરાટ અને આઘાતમાં હંમેશાં માનસિક સમતુલા સમાન રહે તેની ચીવટભરી સંભાળ રાખવી જોઈએ. એવી જ રીતે દરદીએ ભોજન પછી શ્રમ કે ક્રોધ ન થાય તેની પણ સંભાળ રાખવી જોઈએ ચિંતા અને ઉશ્કેરાટ પણ દૂર કરવાં જોઈએ. કબજીઆત ન રહે તેની પણ સંભાળ રાખવી જોઈએ અને કાયમી માલીશ ચાલુ રાખવું જોઈએ.

લસણનો ઉપયોગ

આ રોગમાં લસણનું સેવન અત્યંત હિતકારી બને છે. એથી લોહીનું દબાણ ઘટે છે કે જે આ રોગમાં મહત્ત્વનું કારણ માનવામાં આવ્યું છે.

હૃદયરોગમાં અર્જુનની છાલની ચા કે દૂધ સાથે પાવડર લેવામાં આવે તો એથી ઉંમરને કારણે જે માંસપેશીઓની સ્થિતિસ્થાપકતા આવી જાય છે તે પણ વધે છે. અર્જુનને કારણે પેદા થયેલા હૃદયશૂળમાં મોડાવ્યાપકોનો ઉપયોગ શૂળની સાથે પેદા થતી દાહ બળતરાને પણ શાંત કરે છે એવો અનુભવ થયો છે. આપણો સમાજ આ રોગને હૃદયરોગ તરીકે વિચારવાને બદલે ગેસમાંથી પેદા થતા એક વ્યાધિ તરીકે જ એનો વિચાર કરશે તો રોગની ઉગ્રતા ઓછી લાગશે, રોગનો સામનો કરવાની સ્વાભાવિક એવી શક્તિ પણ વધશે.

★

મૌલાના સૈયદ અબૂ ઝફર નદ્‌વી

ડૉ. છોટુભાઈ ર નાયક

હઝરત મૌલાના નદ્‌વી સાહેબ (રેહ૦)ને પ્રથમ વાર ઈ. સ. ૧૯૩૩ ના અરસામાં મળેલી ઑલ ઈન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કૉન્ફરન્સ દરમિયાન વડોદરામાં જોવાનો પ્રસંગ મને સાંપડ્યો હતો. તે ના અવસાન અગાઉ પહેરતા તેવી જ ટોપી, મામૂલી અચકન અને ઘટ્ટ દાઢી તે વખતે રાખતા હતા. જુવાની હોવાથી દાઢી કાળી હતી.

સભાનું કામકાજ અંગ્રેજીમાં ચાલતું હતું અને તેમણે તેમનો પેપર ઉર્દૂમાં વાંચ્યો તેથી ઘણાખરાને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કારણકે તે સમય અંગ્રેજી રંગમાં રંગાયેલો હતો.

તે પછી એ હઝરતની ઝિયારત કરવાનો અને તેમના જ સંપર્કમાં થોડો સમય રહેવાનો કીમતી મોકો મને ઈ. સ. ૧૯૪૧–૪૨ માં મળ્યો હતો.

તે પછી ઇ. સ. ૧૯૪૭ના નવેમ્બરની તા. ૧૬ મી પછીથી માંડીને તેમના અંત સમય પર્યંત એક જ ઓરડામાં બેસી અમો બંને સાથે કામ કરતા રહ્યા.

મર્હૂમ સામાન્ય રીતે અમદાવાદમાં પ્રો. સૈયદ અબૂ ઝફર નદ્‌વી નામથી જાણીતા હતા. ઇસ્લામ મઝહબ વિશેના તેમના ઊંડા જ્ઞાન અને મઝહબી અને પવિત્ર રીતભાત અને રહેણી-સહેણીને લઈને કેટલાક મૌલાનાસાહેબ અને કેટલાક મૌલવીસાહેબ નામે તેમની સાથે અને તેમને અંગે વાત કરતી વખતે અને લખાણમાં તેમનો ઉલ્લેખ કરતા; પરંતુ તે પડે પોતાના લખાણના અંતમાં ઘણીવાર "અહકર સૈયદ અબૂ ઝફર નદ્‌વી મુજદ્દિદી, દૈસનવી, બિહારી (અઝીમાબાદ–પટના)" એમ લખતા. સામાન્ય રીતે ઉર્દૂ તેમ જ ફારસી આલેમ ફાઝેલ લોકો પોતાને માટે સભ્યતા ખાતર 'અહકર' (એટલે કે સર્વથી તુચ્છ) શબ્દ વાપરે છે. તેમના વાલિદસાહેબ મુજદ્દિદી ('સુધારક') સિલસિલા (પંથ)ના સૂફી હઝરત શાહ અબૂ અહમદ ભોપાલીના મુરીદ હતા તેથી મૌલાના–સાહેબ પણ તેમાં માન્યતા ધરાવતા અને પોતાને મુજદ્દિદી કહેવડાવતા. તે દૈસના નામે ગામના વતની હતા, તેથી તે દૈસનવી લખતા તેનું ખાસ કારણ એ હતું કે તે ગામમાં ઘણા લોકો આલેમ અને ફાઝેલ, તબીબ અને હકીમ, સૂફી અને મૌલવી અને એન્જિનિયર અને ઑફિસર થઈ ગયેલા તેથી પોતાને દૈસનવી ગણાવવામાં તે ગૌરવ અનુભવતા. દૈસના બિહાર પ્રાંતમાં આવેલું છે એટલે સાથે બિહારી લખતા. દૈસનાની નજીક મોટું શહેર પટના એટલે તે નામ પણ સાથે લખતા. ફારસી ઇતિહાસોમાં પટનાનો ઉલ્લેખ અઝીમાબાદ નામથી પણ થયેલો છે એટલે તે પણ લખતા.

મૌલાના નદ્‌વી સાહેબના પરદાદા હકીમ મીર મોહમ્મદી (રેહ૦) તેમના સમયના મશહૂર તબીબ હતા અને તે સૂફી અને શાયર પણ હતા. તેમણે તેમના પુસ્તક મોહમ્મદિયામાં સોહરવર્દિયા અને કાદિરિયા સિલસિલા (પંથ)ના બુઝુર્ગોનાં જીવનચરિત્રો આલેખેલાં છે. એ ઉપરાંત તેમણે તિબ્બ એટલે કે વૈદક ઉપર પણ બે પુસ્તકો લખેલાં છે. તેમના દાદા સૈયદ અબૂલહસન (રેહ૦) પણ એક નિષ્ણાત તબીબ અને સૂફી હતા. તેમના વાલિદ, જનાબ હકીમ સૈયદ અબૂ હબીબ સાહેબ (રેહ૦) મર્હૂમ અલ્લામા, સૈયદ સુલેમાન નદ્‌વીના મોટાભાઈ હતા. તે શરીરના રોગોના તો, અલબત્ત, માહેર તબીબ હતા; પરંતુ તે સાથે રૂહાની ખરાબીને માટે પણ તેમણે આપેલો નુસ્ખો કારગર નીવડતો.

આવા સંસ્કારી કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો તેથી તેમના સંસ્કારો સુંદર રીતે ઘડાયા હતા.

તેમણે પોતાના આલેમ ફાઝેલ વાલિદસાહેબના હાથ નીચે ઘેરે જ પ્રાથમિક કેળવણી હાંસલ કરી હતી. તેમને મઝહબી ઇલ્મ શીખવવા બાબતમાં તેમણે ખાસ ધ્યાન રાખ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧ માં પંજાબ યુનિવર્સિટીની અને લખનૌમાં આવેલા દારુલઉલુમે નદ્‌વાની આલિમની ઉપાધિઓ તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી. રંગુનમાં શાંતિનિકેતનમાં અને મદ્રાસમાં તેમણે શિક્ષણક્ષેત્રમાં કામ કર્યું હતું.

જે સમયે ઘણા ઓછા મુસલમાનો ગાંધીજીની સ્વરાજ્યની સ્થાપનાના આંદોલનમાં ભાગ લેતા ત્યારે મૌલવીસાહેબ તેમને કહેણ મળતાં મહાત્માજી સાથે રહેવાની અને કામ કરવાની તક સાંપડતી જોઇ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં જોડાયા. ત્યાં આઠ સાલ પર્યંત તેમણે એકનિષ્ઠાથી અધ્યાપન અને સંશોધનકાર્ય કર્યું. તે પછી દારુલમુસન્નિફીન નામની આઝમગઢ (યુ. પી.)માં આવેલી સંસ્થામાં તે જોડાયા. મૌલાના સૈયદ સુલેમાન નદ્‌વીના હાથ નીચે કામ કરતાં કરતાં તેમનું દિમાગ સંશોધનકાર્ય માટે ઘણી જ સારી રીતે ઘડાયું. ઇ. સ. ૧૯૪૦ માં સ્વ૦ આનંદશંકર ધ્રુવના આમંત્રણને માન આપી તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, જે આજે ગુજરાત વિદ્યાસભા નામે ઓળખાય છે તેમાં, તેમના અવસાન પર્યંત તેના અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ખાતામા પોતાની અમૂલ્ય સેવા આપતા રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં એમ એ. ના વર્ગને અરબી શીખવવા માટે મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ તેમને માન્ય કર્યા હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઇ ત્યારે તેણે પણ તેમની એ માન્યતા ચાલુ રાખી હતી; અને તે સાથે ઈ. સ. ૧૯૫૭ માં ફારસી શીખવવા માટે તેમને વધારાની માન્યતા પણ આપી.

એ તમામ સમય દરમિયાન શિક્ષણક્ષેત્રે તેમની કારકિર્દી ઘણી જ ઉજ્જ્વળ રહી.

રંગુનમાં રહ્યા હતા તેની યાદગીરી રૂપે 'બર્મી બોલચાલ' નામક પુસ્તક તેમણે લખ્યું હતું. મઝહબ તરફ વિશેષ વલણ હોવાથી મઝહબી પુસ્તકોનો પણ ઘણો સારો, અભ્યાસ કરતા રહ્યા હતા અને તેથી 'તારીખે બોહરા,' 'તઝકિરએ અક્દસ' નામથી હઝરત પીર મોહમ્મદશાહ કાદરીનું જીવનચરિત્ર, 'તારીખે શેખ અહમદ ખટ્ટૂ' વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં, પરંતુ શિબ્લી નુઅમાની અને સૈયદ સુલેમાન નદ્‌વીની જેમ તેમના સંશોધનનો ઝોક ઇતિહાસ તરફ હતો. સૈયદ સુલેમાન નદ્‌વીના સૂચનથી દારુલમુસન્નિફીનમાં હતા તે દરમિયાન 'તારીખે સિંઘ' અને તે ઉપરાંત તે પછી અને તે આગળ 'મુખ્તસર તારીખે હિંદ,' 'મુખ્તસર તારીખે ગુજરાત,' 'તારીખે આલે સુબુક્તગીન,' મિરાતે અહમદીની પરિશિષ્ટનો ઉર્દૂમાં તરજુમો વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં.

મુઝફ્ફરશાહ નામની એક મહત્ત્વની અપ્રાપ્ય ફારસી હસ્તપ્રતનું પ્રકાશન અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના સાથે તેમણે કરાવ્યું હતું. તે ઉપરાંત 'તમદ્દુને તારીખે ગુજરાત' (ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ) નામનું પુસ્તક પણ તેમણે લખ્યું હતું. પરંતુ તે પોતાનું કારનામું યા શાહકાર નામે ઓળખાવતા તે તેમનો 'તારીખે ગુજરાત' છે. તેના બે ભાગોનો ગુજરાતી અનુવાદ બહાર પડી ચૂક્યો છે. બાકીનો ઈતિહાસ તેમણે મોગલ સમયના અંત પર્યંત લખ્યો છે. તેમાં તેમણે એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે કે "૧૯૪૭ સુધીનો ઈતિહાસ લખવાનો ઇરાદો ધરાવું છું."

પાછલાં થોડાં વરસથી તેમને એક બાબતનો અફસોસ થયા કરતો હતો, અને તે એ કે ગુજરાતમાં વર્ષો ગુજાર્યાં અને ગુજરાતી ન શીખ્યા. અંગ્રેજોના કાળમાં આલેમફાઝેલ તરીકે અંગ્રેજીદાન લોકોમાં સુંદર ખ્યાતિ મેળવી છતાં અંગ્રેજી ન શીખ્યા; પરંતુ ગુજરાતીમાં યા અંગ્રેજીમાં જે કંઈ સમજતા યા બોલતા તે વ્યવસ્થિત હતું. તેમની આગળ કોઈ માણસ અંગ્રેજીમાં યા ગુજરાતીમાં જે કંઈ બોલતો હોય યા વાંચતો હોય તેમાંની કામની બાબત તે તુરત જ પકડી લેતા.

આ અંગેની એક દિલચસ્પ હકીકત છે. ઈ. સ. ૧૯૪૭–૪૮ સાલના ઠક્કુર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યાખ્યાતા તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ તેમને નિમંત્રણ આપ્યું હતું. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૫૦ માં 'ગુજરાતનું વહાવટું' એ વિષય ઉપર તેનાં વ્યાખ્યાનો ગુજરાતીમાં આપ્યાં હતાં. એ બાબતમાં એવું બન્યું હતું કે તેમને નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તેમણે કોઈ પણ જાતની ફિકર કે ચિંતા કર્યા વગર યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રારને લખ્યું કે " હું સાદી અને સીધી ઉર્દૂ યા હિંદીમાં આ વ્યાખ્યાનો આપીશ." જવાબમાં રજિસ્ટ્રારે લખ્યું કે, " નિયમાનુસાર એ વ્યાખ્યાનો તમારે ગુજરાતીમાં જ આપવાં જોઇએ." મૌલવીસાહેબે એ કબૂલ કરી લીધું. તે પછી તેમણે વ્યાખ્યાનો ઉર્દૂમાં તૈયાર કર્યાં. તેમનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં કરાવ્યો. અને તે અનુવાદ તેમણે ઉર્દૂલિપિમાં લખી લઈને ગુજરાતીમાં વાંચ્યો ! સાંભળનાર મિત્રોનું કહેવું હતું કે મૌલવીસાહેબના મોંમાંથી નીકળતી ગુજરાતી મધુર લાગતી હતી.

ગુજરાત વિદ્યાસભામાં તેમણે ઘણી કિંમતી હસ્તપ્રતો એકઠી કરી છે. અને ચાંદીના અને ત્રાંબાના સિક્કા મોટી સંખ્યામાં મેળવેલા છે. એ રીતે તેમણે ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો માટે અમૂલ્ય સામગ્રી તૈયાર કરી મૂકી છે.

મૌલવી સાહેબ મઝહબી મુસલમાન હતા. મઝહબના પાંચ રુકનો (અર્થાત્ સ્તંભો)નું પાલન કરવાની કોશિશ કરતા. રમઝાનના રોજા ગયે સાલ રાખ્યા હતા તે દરમિયાન થોડા દિવસ બાકી હતા અને તબિયત લથડી, પરંતુ રોજા તોડવાનો કદી પણ ખ્યાલ સરખો તેમને આવ્યો નહિ. મહામુસીબતે પણ સહીસલામતીથી રોજાના દિવસો પૂરા કર્યા તેથી તે ઘણો જ આનંદ અનુભવતા હતા. સમજદાર થયા ત્યારથી રોજા રાખવાની શરૂઆત કરી હશે તે અંત પર્યંત કોઈ પણ વરસની રમઝાન તેમણે રોજા પૂરા કર્યા વિનાની રાખી ન હતી.

નમાજ તો તે બને તેટલી વાર પઢતા રહેતા હતા.

ઝકાત માટે પગારમાંથી મઝહબે ઠરાવેલ આવકનો ૪૦મો ભાગ જુદો જ કાઢી મૂકતા અને જે રીતે આપવાની નિયત કરેલી હોય તે રીતે વહેંચી તેનું નામ લખી કાપલી સાથે પડીકામાં રાખી મૂકતા અને સમય ઉપર તેની વ્યવસ્થા કરતા.

હજ કરવાની ઇચ્છા તેમને બે ત્રણ વરસથી થયા કરતી હતી; પરંતુ સંજોગો અનુકૂળ લાગતા ન હતા. અને તે મકસદ આખરે અધૂરી રહી.

તસવ્વુફ (સૂફી જીવન)ની રાહમાં પણ તેમણે લાંબી મજલ કાપી હતી, એમ તેમના સંપર્કમાં લાંબો સમય રહેનાર વ્યક્તિ કહી શકશે. ઝુહ્દ (એટલે કે પવિત્રતા) અને તક્વા (એટલે કે અલ્લાહનો ડર) તો તેમને વારસામાં ઊતર્યાં હતાં. તવક્કુલ (એટલે કે અલ્લાહ ઉપર પૂરો ભરોસો) એ રાખતા હતા. કોઈને કહેલી વાત અજાણ્યે જૂઠી ઠરે તો તેને માટે તે તોબા કર્યા જ કરતા. તે તકદીરમાં માનતા હતા. ઝાહિરી (એટલે કે બાહ્ય) અને બાતિની (એટલે કે અંતર)ના સદ્ગુણો બાબતમાં એ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા હતા. તેમનું મૃત્યુ થયું તે સમય વિશે જે સાંભળવામાં આવ્યું તે મુજબ તો તેમને કશ્ફ યા ઇલ્હામ જેવો જ અગાઉથી થઈ ગયો હતો.

તા. ૩૦ મી એપ્રિલે અમદાવાદથી વેકેશન ગુજારવા વતન જવા નીકળવાના તે અગાઉ ગુજરાત વિદ્યાસભામાં ફારસી, અરબી અને ઉર્દૂ કિતાબોની ફેહરિસ્ત તેમણે મેળવી લીધી અને જે પુસ્તકો ઘેરે વાંચવા લઇ ગયેલા તે લાવીને તેમને સ્થાને મૂકી દીધાં. અગાઉ એવું કોઇ પણ વેકેશન પહેલાં કર્યું ન હતું. તેમના ઘરના હિસાબ પણ પાક કરીને જ ગયા હતા. તેમના પાડોશીઓ કહે છે કે આવું પ્રથમ વાર જ તેમણે કર્યું. અને તે પણ આમદ રાખીને; કારણ કે લેવડદેવડમાં એ એવા તો નિયમિત હતા કે કોઈ પણ વ્યક્તિ તેમની પાસે ઉઘરાણી માટે જતું જ નહિ. વતન પહોંચ્યા એટલે તમામ સગાંવહાલાંને મળી લેવાનું કામ હાથ ધર્યું. અને મે ની તા. ૨૬ મીના રોજ દેસ્નાથી બેએક માઇલ ઉપર આવેલા એક ગામમાં કોઇ સંબંધીને મળવા ગયા. તે દિવસો દરમિયાન ત્યાં સખત ગરમીનું મોજું ફરી વળ્યું હતું. તેથી પાછા ઘેરે આવ્યા ત્યારે તેમને અસહ્ય ઉકળાટ લાગ્યો. ઘરગથ્થુ ઇલાજ કર્યો અને તે પછી ઠીક લાગ્યું. બીજો દિવસ સારો ગયો. તા. ૨૮ મીને રોજ જરા મોડેથી ભોજન કર્યું. પછી અસ્રની નમાજ પઢી, જાણે કે તે રુખ્સતની નમાજ હતી. તે પછી સૂતા તે મગ્રેબની નમાજનો વખત થયો છતાં ઊઠયા નહિ. એટલે જગાડવા જતાં માલૂમ પડ્યું કે હઝરતની રૂહ તો અલ્લાહની રેહમતને પહોંચી ચૂકી હતી.

નદ્વીસાહેબ મહાત્માજીના જેવી ઘણી ખાસિયતો ધરાવતા હતા. પેન્સિલ, રબર, કાગળ વગેરે વાપરવામાં તેમની કાળજી ખૂબ હતી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં જોડાયા હશે ત્યારે પ્રથમ વાર તેમણે જે રબર લીધેલું તે ચાલતું હોવાનું દસનાં દસનાં ઘણી વાર કહેતા. તેમના ટેબલમાંથી તે મળ્યું. એક પેન્સિલ તેમને ત્રણ ચાર વરસ ચાલતી. તેવી પેન્સિલોના બાકી રહેલા ત્રણ ચાર ટુકડા પણ મળ્યા. લખેલા કાગળની કોરી બાજુનો ઉપયોગ કરવા માટે તે સાચવી રાખતા. એટલે સુધી કે કેલેન્ડરની દિવસ બતાવનાર રોજબરોજની જે કાપલી તે ફાડતા તે પણ એક જગાએ મૂકી રાખતા. બ્લોટીંગ પેપર પણ શાહી ન ચૂસે તેવું થાય ત્યાર પછી જ તે રદ કરતા. દાખલ થયેલા અને લીધેલી હશે તેવી ચપ્પુ જેવી વસ્તુઓ પણ તેમની મેજમાંથી મળી આવી.

તે સાદગીપસંદ અને નેકનિયત હતા; કમઆમેજ અને કમસુખન હતા. કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે તેમના ગાંભીર્ય, ધીરતા, દક્ષતા, ચોકસાઈ, નિષ્ઠા અને ખાનદાની શિબ્લી નુઅમાની, સુલેમાન નદ્વી અને મૌલાના આઝાદની યાદ તાજી કરે એવાં હતાં.

અમદાવાદમાં ઉર્દૂ, ફારસી અને અરબી સાહિત્યની ખૂબીઓ ફેલાવવાને બનતા તેટલા પ્રયત્નો તેમણે કર્યા. ગુજરાતના વિદ્વાનોએ પણ તેમની વિદ્વત્તાનો લાભ સારી રીતે ઉઠાવ્યો. ગુજરાત અને ખાસ કરીને અમદાવાદ તેમનો અહેસાન હરગિઝ ભૂલી શકે નહિ.

ઇસ્લામને લગતાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ફિક્હ, હદીસ, વગેરેમાં નિષ્ણાત વ્યક્તિની હઝરત મૌલાના નદ્વી સાહેબ (રહે૦)ના દુઃખદ અવસાનથી ગુજરાતમાં જે ખોટ પડી છે તે કોઈ પૂરી શકે એમ લાગતું નથી.

"ખુદાયા બર આં તુર્બતે નામદાર,
બરફ઼્શાન કે બારાને રેહમત બેઝાર."

[હે ખુદા ! નામદારની કબર ઉપર તારી ઉદારતાથી રેહમતની વર્ષા વરસાવજે !]*

●

* તા. ૪-૬-૧૯૫૮ના રોજ હઝરત શાહઆલમ સાહેબ રોઝા, અમદાવાદમાં ગોઠવેલી શોકસભામાં વ્યાખ્યાન

આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય

રામુ પંડિત

NOT BY BREAD ALONE (Vladimir Dudinstev, Published by E. P. Dutton & Co. Inc. New York, 1957. $ 4. 95 pp. 512)

સ્ટાલીનશાહીનો (Cult of personality નો) રશિયામાં અંત આવ્યો ને બિરાદર ખ્રુશ્ચેવે એને જાહેર રીતે ભાંડી ત્યારપછી રશિયામાં જે ઉદારમતવાદી ચળવળ શરૂ થઈ એનો સૌથી પ્રથમ લાભ સાહિત્યકારોએ લીધો. સાહિત્ય રાજ્યના ઉદ્દેશો પાર પાડવાની દિશામાં પ્રચાર કરનારું ને સામ્યવાદી વિચારસરણીની પૂજા કરનારું જ હોવું જોઇએ એવી જડ સ્ટાલીનનીતિની પક્કડ ઢીલી થતાં જ જે વાતો સમાજને કહેવા સાહિત્યકારોની કલમ ક્યારનીય સળવળતી હતી એ જ કલમે સામ્યવાદી સમાજની ઊણપો છતીકરી. આવી ઊણપો છતી કરનાર નવલકથાઓમાં NOT BY BREAD ALONE મોખરે છે. રશિયન ભાષામાં ગઈ પેઢી દરમિયાન છપાયેલી એક પણ કૃતિએ આ નવલકથા જેટલો તરખાટ નથી મચાવ્યો, આર્થિક ને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ભણી આંધળી દોટ મૂકવામાં એકાગ્ર સોવિયેટ સમાજ એની માનવતાની આળપંપાળ કરવાનું વીસરી ગયો હતો. સહૃદયી યુવાન સાહિત્યકાર ડ્યુડીન્સ્ટેવે એ માનવતાનું મૂલ્ય સમજાવ્યું ને સત્ય – માત્ર સત્ય – સનાતનતાનું ભાન કરાવ્યું.

આ નવલકથાની લાખો નકલો રશિયામાં ચપોચપ ખપી ગઇ છે કારણ કે પ્રજાની લાગણી ડ્યુડીન્સ્ટેવે એમાં છતી કરી છે. લેખકની ભાષામાં બહુ જોમ નથી, પ્રસંગગૂંથણીમાં બહુ સાવધાની નથી, વાર્તાનો પ્રવાહ ખૂબ ધીમો છે, ઇજનેરી વિદ્યા ને વિજ્ઞાનને લગતી કાંઇક વધુ પડતી વિગતો નવલકથાને કંટાળારૂપ બનાવે છે, જાતીયતાને નવલકથામાં બહુ ઓછું સ્થાન છે, પ્રણય પ્રસંગો પણ ખૂબ જ ઓછા ને અત્યંત સંયમભર્યા છે; – આમ છતાં નવલકથા રાજ્ય સંચાલિત સમાજમાં પણ અન્યાય કઈ રીતે સંભવે છે એનું સચોટ દર્શન કરાવે છે. સામ્યવાદી સમાજમાં પણ તુમારશાહી (red tapism) પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે એ વાત છતી કરે છે.

ચાલીશ વર્ષનો સામ્યવાદી અમલ માનવીની નબળાઇઓ દૂર કરવામાં – એના મૂળભૂત મૂડીવાદી (bourgesis) વલણને નિર્મૂળ કરવામાં–સફળ નથી નીવડ્યો ને રશિયન પ્રજા પણ અમેરિકન, અંગ્રેજ કે હિંદી પ્રજા જેવી જ સારી કે ખરાબ છે એ લાગણી વાચકમાં કાંઇક શાંતિ ને સંતોષ જન્માવે છે ને ભ્રમનાં પડળ દૂર કરે છે.

નવલકથાકાર ડ્યુડીન્સ્ટેવ ૧૯૧૦ માં યુક્રેનમાં જન્મ્યો. મોસ્કોની લૉ ઇન્સ્ટીટ્યુટના સ્નાતક થયા પછી એ રશિયન લશ્કરમાં જોડાયો ને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન લેનિનગ્રેડ આગળના જર્મનો સાથેના યુદ્ધમાં ઘવાયો. એનાં સરળ કાવ્યો ને વાર્તાઓ પ્રથમ સોવિયેટ બાળ–માસિકોમાં પ્રગટ થયાં. એ પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે વિકસતી ગઇ ને સોવિયેટ સંઘનાં અનેક સામયિકોમાં એની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. ડ્યુડીન્સ્ટેવની વાર્તાઓનો પ્રથમ સંગ્રહ THE SEVEN HEROES રશિયામાં ઠીક ઠીક લોકપ્રિય બન્યો. NOT BY BREAD ALONE એ એની પ્રથમ નવલકથા છે ને એ નવલકથાએ એને રશિયન સાહિત્યક્ષેત્રે નહીં તો રશિયન પ્રજાના હૃદયમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

નવલકથાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ડૉ. એડીથ બોને કર્યો છે ને અંગ્રેજી ભાષા-ભાષી દેશોમાં પણ એની અનેક નકલો ચપોચપ ખપી ગઈ છે. NOT BY BREAD ALONE મૂળ ૧૯૫૬ ના પાનખરમાં Novy Mir નામના રશિયન સામયિકમાં હપ્તે હપ્તે પ્રસિદ્ધ થઇ ને જેમ જેમ એની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઇ એમ એમ સરકાર ને સરકારી મુખપત્રો ('પ્રવદા' વગેરે)ની બેચેની વધવા માંડી. રશિયન સત્તાધીશોને આ યુવાન લેખક "ખુંચવા" લાગવા માંડ્યો. પ્રવદાએ તો લેખકને મૂડીવાદીઓના "એજંટ" તરીકે પણ ભાંડ્યો; પરંતુ એથી લેખકની પ્રતિષ્ઠાને કે નવલકથાની લોકપ્રિયતાને ધોખો પહોંચ્યો નહીં.

રશિયન સમાજમાં તરખાટ મચાવનારી આ નવલકથા પ્રેમ, હિંમત અને પોતાનાં પ્રિય માનેલાં મૂલ્યાંકનો માટે ત્યાગ કરવાની શક્તિ વિષેની સુંદર, માનુષી વાર્તા છે. સાહિત્ય રચનાના સામ્યવાદી નિયમોને ઉચ્છેદીને એ કાંઇક નવું પીરસે છે; એવી રાજ્યરચના દૂષણોથી પર નથી, સ્થાપિત હિતોનાં જાળાં એમાં પણ બાઝે છે ને એ સાફ કરવાનું કામ અત્યંત કપરું ને જીવને જોખમમાં મૂકે એવું છે એ સત્ય, એકલે હાથે સત્તાધારી વ્યવસ્થા તંત્ર સામે લડતા એક માનવી દ્વારા, લેખકે દર્શાવ્યું છે. કથાનો દોર આ શક્તિશાળી સંશોધક ને ચારિત્ર્યશીલ ઇજનેર લોપેટકીનના હાથમાં સરકાવતા પહેલાં લેખક રશિયન નોકરશાહી (Bureaucracy) નો સત્તાભૂખ્યા ડ્રોઝડોવ દ્વારા સુંદર પરિચય કરાવે છે. વધુ ને વધુ ઊંચો હોદ્દો મેળવવા માટે એ શામ, દામ, ભેદ ને દંડનો, કેવો ઉપયોગ કરે છે એની અનેક વાતો રશિયન વહીવટી તંત્રના ઊંડાણમાં જઇને લેખકે છતી કરી છે. અચ્છા અચ્છા માણસોને ચપટીમાં ચોળી નાખતા ડ્રોઝડોવ ને એના આખા વહીવટી તંત્ર સામે લડવાનું સાહસ કરવા બદલ સિદ્ધાંત-પ્રિય લોપેટકિનને બંદીવાન થઇ સાઇબીરિયાની જેલમાં પણ સબડવું પડે છે; પરંતુ પોતાની શોધખોળમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર આ માનવી નમતું નથી જોખતો તે નથી જ જોખતો. અંતે ડ્રોઝડોવની પત્ની જ પતિના પાખંડથી કાયર થઇ લોપેટકીનને છોડાવવામાં સહાયભૂત નીવડે છે અને એની યાંત્રિક શોધખોળ રાજ્ય વડે સ્વીકારાય એ માટે આત્મત્યાગી પુરુષાર્થ કરે છે.

મૂડીવાદી તંત્રને ઉખેડીને ફેંકી દેવાથી આપમેળે સમાનતા ને બંધુત્વની ભાવના કેળવાતી નથી. જેમ્સ બર્નહામે સેવેલો ભય—Managerial Revolution નો—રશિયામાં આજે છતો થયો છે. એક સ્થાપિત હિતને દૂર કરવા છતાં બીજા સ્થાપિત હિતે—નોકરશાહીએ—રશિયન સમાજ પર પકડ જમાવી છે. રાજ્યના વિસર્જનની લેનિને કરેલી આગાહી કોઈ સંજોગોમાં સાચી પડે એવું રશિયન રાજ્યકર્તાઓના આજના વર્તન પરથી લાગતું નથી. માનવી માત્ર રોટલા માટે ને રોટલા વડે જીવતો નથી એ હકીકત ભૌતિકવાદ ઉપર નિર્ભર સામ્યવાદીઓ સમજી શકતા નથી. આથી જ માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંપૂર્ણપણે સંતોષાય એવો સમાજ રચવામાં એ માનવ સમાજના પ્રશ્નોનો સંપૂર્ણ ઉકેલ જુએ છે. માનવીના આત્માનું મૂલ્ય સામ્યવાદી સમાજ ખૂબ ઓછું આંકે છે એ એની મૂળભૂત નબળાઇ ઉપર આ નવલકથાનો નાયક લોપેટકીન વેધક પ્રકાશ ફેંકે છે. આધુનિક રશિયન સમાજની સમસ્યાઓનું દર્શન કરવામાં એ ખૂબ સહાયભૂત નીવડે છે.

Not By Bread Alone એ મહાન નવલકથા નથી તો પણ પ્રામાણિક નવલકથા જરૂર છે. પાંત્રીસેક વર્ષની ગૂંગળામણ પછી જે ગણ્યાગાંઠ્યા લેખકોએ પ્રજાનો સાચો અવાજ

સાહિત્યિક કૃતિ દ્વારા રજૂ કર્યો એમાં એ મોખરે છે. નવી રાજ્ય રચનાનાં ગુણગાન ગાવાં ને એના જ આદર્શોનો પ્રચાર કરવો એ રશિયન સાહિત્યકાર ઉપર લાદી બેસાડવામાં આવેલી ફરજના ભારમાંથી લેખકે મુક્તિ મેળવી છે ને પોતાના દિલની વાતો મોકળે મને લોપેટકિન દ્વારા રજૂ કરી છે. નવલકથામાં ક્યાંય રાજકીય પ્રચાર નથી, સામ્યવાદી સમાજ સામે પણ પ્રહાર નથી, રાજપુરુષો પ્રત્યે કટાક્ષ નથી, 'ખુંચવા' ગણી શકાય એવો કાંઈ વિચાર પ્રચાર પણ એમાં નથી; માત્ર સામ્યવાદી સમાજના વહીવટી તંત્રમાં પ્રવર્તતી નબળાઇઓ લેખકે છતી કરી છે. સામ્યવાદી તંત્રમાં ભૂલો અઢળક થાય છે, પણ એ કઈ રીતે ઢાંકી દેવાય છે એ ખુલ્લંખુલ્લા કહ્યુ છે ને સત્તારૂઢ લોકો—પ્રાધ્યાપકોથી માંડીને વૈજ્ઞાનિકો, નિયોજકો ને અમલદારો—પોતાની ખુરશી ટકાવી રાખવા અસત્યનો કેવો આશરો લે છે એ પુરવાર કર્યું છે. જ્યાં હરીફાઈને અવકાશ છે એવા મૂડીવાદી સમાજને તોડી પાડ્યા પછી જો એક જ પક્ષ કે જૂથ આર્થિક ને રાજકીય ક્ષેત્રે એકહથ્થુ સત્તા ભોગવશે તો સમાજની પ્રગતિ રૂંધાવાના ને શક્તિશાળી વ્યક્તિઓને પણ અન્યાય થવાના મોટા ભય સામે ડ્યુડીન્સ્ટેવે આંગળી ચીંધી છે.

૧૯૫૭માં નવલકથા પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારથી મોસ્કોના થોડા લેખકોનું જૂથ ડ્યુડીન્સ્ટેવને પોતાની ભૂલોનો જાહેર એકરાર કરવા તે રાજ્યની ખફામરજીમાંથી ઉગરી જવા દબાણપૂર્વક સમજાવે છે; હજુ એણે એવો કોઈ એકરાર કર્યાનું છાપામાં આવ્યું નથી, આમ છતાં લેખકનું ભાવિ અનિશ્ચિત છે. આ નવલકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાની દરખાસ્ત અમેરિકન પ્રકાશક તરફથી લેખક સમક્ષ મૂકવામાં આવી ત્યારે એણે એમાં અમુક ફેરફાર કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. પ્રકાશકે એ ઇચ્છા નકારી પણ લેખકને અંગ્રેજી આવૃત્તિ માટે ખાસ પ્રસ્તાવના લખવી હોય તો છાપવાનું કબૂલ્યું.

પોતાની નવલકથામાંથી પાશ્ચાત્ય વિવેચકોએ રાજકીય મસાલો કાઢી લઈને બધાં અવલોકનોમાં ભભરાવ્યો છે ને સોવિયેટ સમાજ ને પોતાના મૂળ ઉદ્દેશ વિષે ગેરસમજ ફેલાવવા યત્ન કર્યો છે વ૦ ૫૦ આક્ષેપો લેખકે મૂક્યા છે. સામ્યવાદી વિચારસરણીમાં તથા સોવિયેટ સમાજનાં મૂલ્યાંકનોમાં પોતાની દૃઢ-શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરીને પોતે આ નવલકથા દ્વારા શો સંદેશો આપવા ઇચ્છે છે એ જણાવ્યું છે અંગ્રેજી આવૃત્તિ માટે એમણે ખાસ લખેલું આ આલેખન ક્રમભાગ્યે નવલકથાને સહેજ ઝાંખી પાડે છે. અંગ્રેજી વાચકોની વિવેકશક્તિ ઉપર નવલકથાનો મુખ્ય ધ્વનિ શોધવાનું લેખકે છોડ્યું હોત તો સારું થાત. અમેરિકન પત્રકારો ને વિવેચકોએ પણ નવલકથામાં અભિપ્રેત ન હોય એવું ઘણું એમાં શોધવા યત્ન કર્યો છે ને પરિણામે સામ્યવાદી સમાજની આ એક માત્ર તલસ્પર્શી (introspective) નવલકથાને પ્રચારનું હથિયાર બનાવી સાહિત્ય વિવેચનના સિદ્ધાંતોની ઠેકડી ઉડાવી છે. સામ્યવાદી સમાજ આ નવલકથાના અનુભવથી પ્રેરાઈને લેખકોની સર્જન પ્રવૃત્તિ ઉપર ફરી અંકુશ લાદશે તો સેંકડો પુષ્પો સાથે આ પાંગરેલું પુષ્પ પણ કરમાઈ જશે, પણ એની સુગંધ સદા મહેંકશે. વાચક એટલું જ પ્રાર્થશે કે પાંગરેલા પુષ્પની સાથે એના માળીનો આવરદા પણ ટૂંકો કરવાનું અસહિષ્ણુ પગલું સોવિયેટ સરકાર ન ભરે.

[અનુસંધાન પૃ. ૨૬૦]

પીવડાવે છે. દૂધ ઉપર જ ઉછેરે છે ને પાળે છે તેથી જ તેઓ આવા જોરાવર થાય છે. ક્વચિત્ તેમને મૂએલાં ઘેટાંબકરાંનું માંસ પણ ખાવા આપે છે, પણ માંસની ઝાઝી ટેવ પડવા નથી દેતા. નીકર વાડ ચીભડું ગળવા શીખી જાય ને રક્ષક જ ભક્ષક બની બેસે ! આ ચોકિયાત કૂતરાઓની સામે કોઈપણ અજાણ્યો આદમી ભોટિયા લોકના પડાવ કે વસાહતમાં દાખલ થઈ શકતો નથી. આ કૂતરાઓ ગરમીના સાવ રાંક. દેશની ગરમીમાં જીવી શકતા નથી.

પહાડી પેદાશોમાં જાત્રા રસ્તે તમામ મોટાં પહાડી ગામોની બજારોમાં વેચાતી સૌથી વધુ આકર્ષક ચીજ શિલાજીત છે. બદરીનારાયણની જાત્રાવાટે સૌથી વધુ વેચાય છે. ખનિજ જોડે સરખાવી શકાય તેવો પણ સુપાચ્ય એવો આ પદાર્થ પહાડોનો પરસેવો કહેવાય છે. ઊંચા ઠંડા કોરા ઝાડ વગરના પહાડોનાં હજારો ફીટ ઊંચાઈનાં કે લાંબાં પહોળાં સળંગ ચટ્ટાનોમાં મોટી ઊંચાઈઓ ઉપર ક્યાંક ક્યાંક ક્યારેક કાળાભમ્મર મધ જેવો ઘટ્ટ ચીકણો પદાર્થ ઝમે છે અથવા તો મધપૂડાનાં મધની જેમ ચટ્ટાનોને બાઝે છે. બહુ મહેનતે જીવસટોસટનાં જોખમો વહોરીને પહાડોની હરિજન કોમો તેને પહોંચે છે ને કાઢી લાવે છે. આ પદાર્થ અતિ પૌષ્ટિક અને શક્તિદાયક છે તેથી તે અતિ ઊંચી જાતના ટૉનિક તરીકે કેસર કસ્તૂરીની માફક મોંઘી કીમતે વેચાય છે બદરીકેદાર તરફના પંડાગોર બ્રાહ્મણો જજમાનવૃત્તિની દક્ષિણા ઉપરાંત આ શિલાજીતના વેપાર કરીને ધૂમ કમાણી કરે છે. *

★

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ. લેખકની લેખી પરવાનગી વગર આ લેખમાળા અગર તેનો કોઈ પણ અંશ કે ભાષાંતર કોઈથી છાપી શકાશે નહિ

આપના બાળકની તંદુરસ્તી માટે
ઊંઝાનું
હાથી છાપ
ગ્રાઇપ વોટર
નિયમિત આપો અને તંદુરસ્ત રાખો.
બાળકોના પેટના રોગ, પેટમાં ચૂંક આવવી, દૂધ કે ધાવણનું પાચન ન થવું, દાંત નીકળતી વખતના રોગો વગેરે તમામ નાબૂદ કરી બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે.
o
કિંમત બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૧૫ નયા પૈસા
દરેક દવાવાળા વેચે છે.
ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

MERCERISED SHIRTINGS
MERCERISED POPLINS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC, ETC. ...

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

P. O. Box No. 9 AHMEDABAD.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
તા. ૧-૧૦-૧૯૫૮